جۇڭگو شىنجاڭنىڭ
تارىخى ۋە ھازىرقى ئەھۋالى

لى شېڭ باشچىلىقىدا تۈزۈلدى

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

图书在版编目(CIP)数据

中国新疆：历史与现状/厉声编著；社会科学院译．
—乌鲁木齐：新疆人民出版社，2006.3
ISBN 7-228-09930-3

Ⅰ.中… Ⅱ.①厉…②社… Ⅲ.新疆—概况—维吾尔语（中国少数民族语言） Ⅳ.K924.5

中国版本图书馆 CIP 数据核字(2006)第 023744 号

责任编辑：穆合塔尔·马木提
校订：阿布都克力木·马木提
责任校对：再米拉，塞娜瓦尔
封面设计：王洋

中国新疆历史与现状（维吾尔文）
阿力甫·买买提，阿力甫·亚森，等 译
沙迪克·阿布拉，泰来体·斯拉木

新疆人民出版社出版
（乌鲁木齐市解放南路 348 号 邮编：830001）
新疆新华书店发行
新疆金版印务有限公司印刷
880×1230 毫米 32 开本 24.75 印张
2006 年 4 月第 1 版 2006 年 4 月 第 1 次印刷
印数：1—3000

ISBN 7-228-09930-3 定价：45.00 元

«جۇڭگو شنجاڭنىڭ تارىخى ۋە ھازىرقى ئەھۋالى»نى تۈزۈش ھەيئىتى

مەسلىھەتچى ۋاڭ لولىن

باش تۈزگۈچى لى شېڭ

تەھرىر ھەيئىتىنىڭ ئەزالىرى (فامىلە خەت سىزىقىنىڭ ئاز - كۆپلۈكىگە ئاساسەن تىزىلدى)

ما داجېڭ ئۇيغۇر سايرانى ئەزىز يۈسۈپ

لى شېڭ ياڭ شېنمىن خوا تاۋ ئاۋۇت توختى

لى فاڭ مياۋ پۇشېڭ جاقىپ مىرزىخان كو چىكپىڭ

مۇندەرىجە

كىرىش سۆز جۇڭگو زېمىنىنىڭ ئالتىدىن بىر قىسمىنى ئىگىلىگەن ئەڭ چوڭ ئاپتونوم رايون 1

1. «ئۇچ تاغ، ئىككى ئويمانلىق» يەر شەكلى ئالاھىدىلىكى 1

2. مول ماددىي بايلىقى 4

3. مىللەت ۋە نوپۇس.....10

4. مەمۇرىي رايون ئايرىمىسى 11

5. قوشنا دۆلەتلەر بىلەن چېگرىلىنىشى 15

بىرىنچى باب كۆپ مىللەتلىك رايونىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى 1

بىرىنچى، ئىپتىدائىي ئاھالىلەرنىڭ كۆچۈشى ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشى 1

1. غەربىي يۇرتتىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ۋە ئىپتىدائىي ئاھالىلەر.....1

2. غەربىي يۇرتتىكى غەرب ئىرقىدىكىلەر.....3

3. غەربىي يۇرتتىكى شەرق ئىرقىدىكىلەر 6

4. قەدىمكى مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش پائالىيەتلىرى 8

ئىككىنچى، غەربىي يۇرت ۋە شىمالدىكى مىللەتلەر ھاكىمىيىتى، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك سۇلالىلىرى.....13

1. ھۇنلارنىڭ غەربىي يۇرتقا ھۆكۈمرانلىق قىلىشى.....13

2. ئىككى خەن سۇلالىلىرى مەركىزىي خانىدانلىقىنىڭ غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرۈشى 17

3. خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتنى ئىدارە قىلىشتىكى تەدبىرلىرى ۋە تۈزۈملىرى.....26

4. ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك سۇلالىلىرى، شىمالدىكى مىللەتلەر ۋە خېشى ھاكىمىيىتىنىڭ غەربىي يۇرتنى تالىشىشى 37
5. سۇي، تاڭ مەركىزىي سۇلالىلىرىنىڭ غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرۈشى 50
ئۇچىنچى، غەربىي يۇرت، ئۇيغۇرلار ۋە ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقى 68
1. ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى 68
2. ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى 74
3. ئۇيغۇرلارنىڭ نوپۇسى ۋە ئىرقىي ئالاھىدىلىكى 76
4. خانلىقنىڭ يىمىرىلىشى 82
5. غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلار 90
6. ئۇيغۇرلارنىڭ يەرلىك ئاھالىلەر بىلەن قوشۇلۇپ كېتىشى 95
تۆتىنچى، غەربىي يۇرت، موڭغۇللار ۋە موڭغۇل خانلىقى.....99
1. چىڭگىزخاننىڭ غەربكە يۈرۈش قىلىشى 99
2. موڭغۇل ھۆكۈمرانلىرىنىڭ غەربىي يۇرتنى تالىشىشى 104
3. شەرقىي چاغاتاي خانلىقى 108
4. يەكەن خانلىقى 112
5. جۇڭغار خانلىقى 118

ئىككىنچى باب كۆپ مەنبەلىك مەدەنىيەتنىڭ ۋارىسلىق قىلىنىشى ۋە تەڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى.....127
بىرىنچى، كۆپ خىل تىل-يېزىقنىڭ بىللە ئىشلىتىلىشى.....127
1.قوللىنىلغان تىل - يېزىقلار 129
2. ھازىر قوللىنىلىۋاتقان تىل - يېزىقلار.....150
3. دىنىي تىل - يېزىقلار.....162
4.شىنجاڭدىكى تىل - يېزىقلارنىڭ ئالاھىدىلىكى.....166

ئىككىنچى، كۆپ خىل دىنلارنىڭ تەڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى 170
1. ئىپتىدائىي دىن، بۇددا ۋە تويىن دىنىي 171
2. زوروئاستېر، مانى، نستورى دىنى ۋە باشقا دىنى مەزھەپلەر 184
3. ئىسلام دىنى 198
ئۈچىنچى، ئەدەبىيات ـ سەنئەت مۇڭدىشىدىغان تېما 204
1. ئەدەبىي ئەسەرلەر 205
2. مۇزىكا، ئۇسۇللىرى 211
3. قىيا تاش رەسىملىرى ۋە تام رەسىملىرى 216

ئۈچىنچى باب ئۆلكە تۇرۇمنى يولغا قويغاندىن كېيىنكى شىنجاڭ 229
بىرىنچى، چەك سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈشى ... 229
1. تەپرىقىچىلىكىنى ۋە ئىچكى قالايمىقانچىلىقنى تىنچىتىش 229
2. ھەربىي مەھكىمە تۇرۇمى ئورنىتىش 232
3. مەمۇرىي باشقۇرۇش سىستېمىسى 236
4. جەمئىيەت ۋە ئىقتىسادنىڭ گۈللىنىشى 241
ئىككىنچى، ئىچكى ـ تاشقى ئاپەت 243
1. چەك سۇلالىسىگە قارشى قوزغىلاڭدىن فېئودالىلىق تەپرىقىچىلىككىچە 243
2. قوقانلىقلارنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلىشى 247
3. دىنىي ئەسىيلىكنىڭ كۆتۈرۈلۈشى 250
4. چارروسىيىنىڭ شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلىشى 253
ئۈچىنچى، ئۆلكە تۇرۇمنىڭ ئورنىتىلىشى 261
1. كېيىنكى ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىش ئىدارىسىنىڭ تەسىس قىلىنىشى 261

2. ئۆلكه تۇزۇلمىسىنىڭ ئورنىتىلىشى 265
3. ئىجتىمائىي ئىگىلىكىنىڭ ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈشى ۋە تەرەققىي قىلىشى 272
تۆتىنچى، مىللارىستلارنىڭ تەپرىقىچىلىك ھۆكۈمرانلىقى 276
1. ياڭ زېڭشىننىڭ بېكىنمىچىلىكى ۋە ئاز ئەسكەر بىلەن شىنجاڭنى ئىداره قىلىشى 276
2. جىن شۇرېننىڭ ئارمىيىنى كېڭەيتىشى ۋە ۋەزىيەتنىڭ بۇزۇلۇشى 286
3. شېڭ شىسەينىڭ سوۋېتپەرەس بولۇۋېلىپ، ئارمىيە ۋە ھۆكۈمەت ھوقۇقىنى تارتىۋېلىشى 293
بەشىنچى، جۇڭگو كوممۇنىستلىرىنىڭ شىنجاڭدىكى پائالىيىتى 301
1. تەكلىپ بىلەن شىنجاڭغا خىزمەتكە كېلىش.....301
2. ئاممىنى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشقا ياردەم بېرىشكە تەشكىللەش 308
3. شېڭ شىسەينىڭ جۇڭگو كوممۇنىستلىرىغا زىيانكەشلىك قىلىشى 312

تۆتىنچى باب «شەرقىي تۈركىستان» بۆلگۈنچىلىكىنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە تەرەققىياتى 315
بىرىنچى، «پانئىسلامىزم» ۋە «پانتۈركىزم» ئىدىيىسىنىڭ ئېقىمى 315
1. «تۈرك» ۋە «تۈركىستان» دېگەن نامنىڭ كېلىپ چىقىشى 315
2. «پانئىسلامىزم» ۋە «پانتۈركىزم»نىڭ ئاساسى.....319
3. «پانئىسلامىزم» ۋە «پانتۈركىزم» ئىدىيىسىنىڭ شىنجاڭغا سىڭىپ كىرىشى 322
ئىككىنچى، «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» بۆلگۈنچى ھاكىمىيىتى 330

1. جەنۇبىي شىنجاڭدىكى جىن شۇرىنغا قارشى قوزغىلاڭلار ۋە بۆلگۈنچى ھاكىمىيەتنىڭ پەيدا بولۇش ئارقا كۆرۈنۈشى 330
2. بۆلگۈنچى ھاكىمىيەتنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە ئۇنىڭ خەۋپى 333
3. چېگرا سىرتىدىكى كۈچلەرنىڭ بۆلگۈنچى ھاكىمىيەتكە تۇتقان پوزىتسىيىسى 338
4. بۆلگۈنچى ھاكىمىيەتنىڭ ھالاك بولۇشى 341
ئۈچىنچى «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى» بۆلگۈنچى ھاكىمىيىتى 348
1. شېڭ شىسەي ھاكىمىيىتى ئاغدۇرۇلۇشتىن ئىلگىرىكى ۋەزىيەت.....348
2. ئورنى خاتا بەلگىلەنگەن «مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتى» 351
3. بۆلگۈنچى ھاكىمىيەتنىڭ قايتا باش كۆتۈرۈشى 358

بەشىنچى باب ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھەرىكىتى ۋە شىنجاڭنىڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد قىلىنىشى.....365
بىرىنچى، ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھەرىكىتىنىڭ دەسلەپكى باسقۇچى 367
1. «نىلقا قوزغىلىڭى» ۋە «غۇلجا قوزغىلىڭى» 367
2. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنى قوللىشى 370
ئىككىنچى، ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھەرىكىتىدىكى ئىككىنچى قېتىملىق ئىنقىلاب 376
1. يالتا يىغىنىدا تىلغا ئېلىنغان شىنجاڭ مەسلىسى 376
2. بىرلىك بىلەن بۆلگۈنچىلىك ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش 380

3. ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ جۇڭگو ئىنقىلابى قايىنىمىغا قوشۇلۇشى 387
4. ئىدىئولوگىيە ساھەسىدىكى بۆلگۈنچىلىككە قارشى كۈرەش 394
ئۈچىنچى، شىنجاڭنىڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولۇشى 405
1. ئۇچ ۋىلايەتنىڭ جۇڭگو كومپارتىيەسىنىڭ رەھبەرلىكىنى قوبۇل قىلىشى 405
2. شىنجاڭ مەسىلىسىنى تىنچ يول بىلەن ھەل قىلىشنىڭ پىلانلىنىشى 410
3. شىنجاڭنىڭ تىنچ يول بىلەن ھەقىقەتكە قايتىشى 418

ئالتىنچى باب مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە
بىرىنچى، جۇڭگونىڭ مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىسى 422
1. مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە تۈزۈمى 422
2. جۇڭگودا مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە تۈزۈمىنىڭ ئورنىتىلىشى 426
ئىككىنچى، شىنجاڭدا كۆپ خىل مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىلىك جايلارنىڭ قۇرۇلۇشى 430
1. مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىلىك جايلارنى قۇرۇشقا تەييارلىق قىلىش 430
2. كۆپ خىل مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىلىك جايلارنىڭ قۇرۇلۇشى 435
3. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ نامى توغرىسىدا 441
ئۈچىنچى، ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ ئورتاق ھالدا ئۆزىگە ئۆزى خوجا بولۇشى 445
1. ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ يەرلىكنىڭ ئىشلىرىنى ئۆز ئالدىغا باشقۇرۇشى 445

2. ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ قانۇنىي ھوقۇق ـ مەنپەئىتىنى قانۇن بويىچە قوغداش 449
3. ھەر مىللەت ئاممىسى باراۋەر ھوقۇققا ئىگە 452
تۆتىنچى، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ باراۋەر ئاساستا تەرەققىي قىلىشى ۋە ئورتاق گۈللىنىشى 458
1. دۆلەتنىڭ مەدەت بېرىشى ۋە مەبلەغ سېلىشى 458
2. ئىجتىمائىي ئىشلار ئۇمۇمىيۈزلۈك تەرەققىي قىلدى....462
3. ھەر مىللەت مەدەنىيىتىنىڭ پارلاق نۇر چېچىشى 466
بەشىنچى، دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكىگە ھۆرمەت قىلىش ۋە ئۇنى قوغداش 469
1. دىنىي ئىمتىياز ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە تۈزۈمىنى بىكار قىلىش.....469
2. دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى سىياسىتىنى ئۇمۇمىيۈزلۈك ئىزچىللاشتۇرۇش 474
3. دىنىي ئىشلارنى باشقۇرۇشنى قانۇن بويىچە كۈچەيتىش.....478
ئالتىنچى، مىللىي مۇناسىۋەتنىڭ ماس ھالدا تەرەققىي قىلىشى 482
1. مىللىي مۇناسىۋەتنى ماسلاشتۇرىدىغان سىياسەت مېخانىزمى 482
2. مىللەتلەر مۇناسىۋىتىنىڭ ھازىرقى ئەھۋالى 488
3. نۆۋەتتە، مىللەتلەر مۇناسىۋىتىدە ساقلىنىۋاتقان مەسىلىلەر 492

يەتتىنچى باب رايون ئىقتىسادىنىڭ زامانىۋىلىشىشى...497
بىرىنچى، سانائەتلىشىشنىڭ تەدرىجىي تىكلىنىشى 497
1. سانائەتنىڭ ھازىرقى ئەھۋالى 497
2. زامانىۋى سانائەتنىڭ تەرەققىيات مۇساپىسى 501
3. سانائەت قۇرۇلمىسىنىڭ ئۆزگىرىش يۈزلىنىشى ۋە

ئاساسىي تەجرىبىلەر 512
4. سانائەتنىڭ جايلىشىش قۇرۇلمىسىنىڭ ئۆزگە-
رىشى 517
ئىككىنچى، يېپىق بوستانلىق تېپىدىكى يېزا ئىگىلىكتىن تۇجۇپە-
لەنگەن يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىغا ئۆتۈش 523
1. يېزا ئىگىلىك تەرەققىياتىدا قولغا كەلتۈرۈلگەن
نەتىجىلەر 524
2. تەرەققىياتنىڭ بەش باسقۇچى 529
3. مۇۋەپپەقىيەتلىك تەجرىبىلەر 533
ئۈچىنچى، كۆچمەن چارۋىچىلىق ئىگىلىكىدىن زامانىۋى چارۋىچىلىق
ئىشلەپچىقىرىشىغا ئۆتۈش 538
1. چارۋىچىلىق تەرەققىياتىدىكى نەتىجىلەر..... 539
2. ئەنئەنىۋى كۆچمەن چارۋىچىلىقتىن زامانىۋى چارۋىچە-
لىق ئىشلەپچىقىرىشىغا ئۆتۈش 543
تۆتىنچى، رايون ئىقتىسادىدا ئىشكىنى سىرتقا ئېچىۋېتىش 552
1. سىرتقا يۈزلەنگەن ئىگىلىك تېز سۈرئەتتە
راۋاجلاندى 553
2. دۆلەت ئىچى ـ سىرتى ئىقتىساد، تېخنىكا ئالماشتۇرۇشى
ۋە ھەمكارلىقى تېزلىتىلدى 557
3. ساياھەتچىلىك جۇش ئۇرۇپ راۋاجلاندى 560
بەشىنچى، شىنجاڭنىڭ شەھەرلىشىشى ۋە جەمئىيەتنىڭ زامانىۋىلە-
شىشى 563
1. شىنجاڭنىڭ 50 يىلدىن بۇيانقى شەھەرلىشىش مۇسا-
پىسى 563
2. شەھەرلىشىشنىڭ ئالاھىدىلىكى 565
3. شەھەرلىشىش جەھەتتە ساقلىنىۋاتقان مەسىلىلەر ۋە
ئۇنىڭ سەۋەبى..... 571
ئالتىنچى، خەلق تۇرمۇشى كۆرۈنەرلىك ياخشىلاندى..... 575
1. ئاھالىلەرنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسى كۆنسايىن

ئاشتى 575
2. ئىستېمال سەۋېبىسى كۆرۈنەرلىك ئۆستى 579

سەككىزىنچى باب شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش ـ قۇرۇلۇش بىكىتۈەنىنىڭ تارىخى ۋە ھازىرقى ئەھۋالى 588
بىرىنچى ، شىنجاڭنىڭ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ، چېگرا رايونىنى قوغداش ئىشلىرىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى 588
1. بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش، چېگرا رايونىنى قوغداش ھەرقايسى سۇلالىلەرنىڭ چېگرا رايونىنى ئىدارە قىلىشىنىڭ مۇھىم مەزمۇنى.....588
2. ھەرقايسى سۇلالىلەرنىڭ غەربىي يۇرتتا بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئالاھىدىلىكى 593
ئىككىنچى ، شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش ـ قۇرۇلۇش بىكىتۈەنىنىڭ ئىگىلىك تىكلەش مۇساپىسى 597
1. بىكىتۈەن ئىشلىرىغا ئاساس سېلىنىش دەۋرى.....598
2. دۆلەت ئىگىلىكىدىكى مۇنتىزىم دېھقانچىلىق مەيدانلىرىنى قۇرۇش.....599
3. بىكىتۈەن ئىشلىرىنىڭ ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىشى ۋە چېكىنىشى 603
4. بىكىتۈەن ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىنكى يېڭى تەرەققىيات 606
ئۈچىنچى ، بىكىتۈەنىنىڭ ئاساسىي ئىجتىمائىي ، ئىقتىسادىي ئەھۋالى 611
1. ھازىرقى ئىگىلىك باشقۇرۇش ئەھۋالى 611
2. باشقۇرۇش تۈزۈلمىسىنىڭ قانۇن ـ تۈزۈملىشىش يولىغا ئۆتۈشى.....615
تۆتىنچى ، شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش ـ قۇرۇلۇش بىكىتۈەنىنىڭ جايلىشىشى ۋە تارىخىي بۇرچى 619
1. بىكىتۈەنىنىڭ جايلىشىش سەۋەبى ۋە ئالاھىدىلىكى...619

2. يېڭى ئەسىردە بىگىتۇەننىڭ ئۇستىگە ئالغان تارىخىي بۇرچى 625

توققۇزىنچى باب يېڭى جۇڭگو دەۋرىدىكى بۆلگۈنچىلىك ۋە بۆلگۈنچىلىككە قارشى كۈرەش..... 627

بىرىنچى، يېڭى ھاكىمىيەتنى مۇستەھكەملەش يولىدا ئېلىپ بېرىلغان كۈرەشلەر..... 628

1. ئىنقىلابىي قوشۇننىڭ ئىچكى قىسمىدىكى توپىلاڭلارنى تىنچىتىش..... 629

2. غۇلجا سۆھبەت يىغىنىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان خاتا تەشەببۇسلار 633

3. دۇشمەنگە قارشى كۈرەش تاكتىكىسىنىڭ تەڭشىلىشى 637

4. ئوسمان ۋە ئۇنىڭ يېقىنلىرى پىلانلاپ قوزغىغان توپىلاڭلارنى تىنچىتىش 640

ئىككىنچى، «شەرقىي تۈركستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى»نىڭ چۈشىنى بەربات قىلىش..... 642

1. جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئازادلىقنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىكى دۇشمەنگە قارشى كۈرەشنىڭ كەسكىن ۋەزىيىتى 643

2. ئابدۇلھەمىت دامۇللا پىلانلاپ قوزغىغان توپىلاڭنىڭ تىنچىتىلىشى..... 645

ئۈچىنچى، «شەرقىي تۈركستان خەلق ئىنقىلابىي پارتىيىسى»نىڭ يوقىتىلىشى 653

1. چەت ئەلگە باغلانغان خادىملارنىڭ ھەربىكەتلىرى.... 653

2. «شەرقىي تۈركستان خەلق ئىنقىلابىي پارتىيىسى»نىڭ قۇرۇلۇشى..... 655

3. توپىلاڭنى تىنچىتىش ۋە بۆلگۈنچى گۇرۇھلار، تەشكىلاتلارنى پاش قىلىش..... 658

تۆتىنچى، 20 ـ ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرى يۇز بەرگەن توپىلاڭ كۆتۈرۈش، قالايمىقانچىلىق چىقىرىش ۋەقەلىرى 661
1. ئىسلاھات ئېلىپ بېرىلغان، ئىشىك ئېچىۋېتىلگەن كېيىن شىنجاڭ يېڭى كەسكىن ۋەزىيەتكە دۇچ كەلگەن 661
2. بۆلگۈنچى پارتىيىلەرنى پاش قىلىش ۋە بۆلگۈنچىلىك توپىلاڭلىرىنى تىنچىتىش.....664
3. جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ قىسمەن رايونلىرىدا كۆرۈلگەن بۆلگۈنچىلىك خاراكتېرىدىكى قالايمىقانچىلىق تۈغدۇرۇش ۋەقەلىرى 666
4. ئۇرۇمچىدە يۈز بەرگەن بۆلگۈنچىلىك خاراكتېرىدىكى قالايمىقانچىلىق ۋەقەلەر.....669
بەشىنچى، ئىدېئولوگىيە ساھەسىدىكى بىر مەيدان بۆلگۈنچىلىككە قارشى كۈرەش 674
1. «شەرقىي تۈركىستان تارىخى»نىڭ تارقاتقان زەھىرى 674
2. «ئۇيغۇرلار» قاتارلىق ئۇچ كىتابتىكى سىياسىي خاتالىقلار.....676
3. «ئۇچ كىتاب» توغرىسىدىكى مۇھاكىمە ۋە تەنقىد....680
4. «ئۇچ كىتاب» توغرىسىدىكى مۇلاھىزە.....683
ئالتىنچى، 20 ـ ئەسىرنىڭ 90 ـ يىللىرىدىكى بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۈرۈش كۈرىشىنىڭ ۋەزىيىتى 687
1. بۆلگۈنچىلىك ھەرىكەتلىرىنىڭ تەشكىللىك ھەرىكەت ئېلىپ بېرىش مەزگىلىگە قەدەم قويۇشى.....687
2. بۆلگۈنچىلىك قىلىش خاراكتېرىدىكى قالايمىقانچىلىق تۈغدۇرۇش ۋەقەلىرىنىڭ دەرىجىسىنىڭ ئېشىشى.....695
3. «شەرقىي تۈركىستان» تېررورچىلىقىغا قارشى تۈرۈش ۋە زەربە بېرىش كۈرەشلىرى.....699
4. «شەرقىي تۈركىستان» تېررورلۇق كۈچلىرىنىڭ «11ـ

ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى www.uyghurbetap.com

سېنتەبىر» ژۇرنىلىنىڭ ھەربىر سانىدا يۈزلىنىشى
709.....

ئونىنچى باب غەربىي رايونىنى كەڭ تېچىش جەريانىدىكى شىنجاڭ 719

بىرىنچى، تەرەققىيات بىرىنچى ئورۇندىكى خىزمەت 719
ئىككىنچى، شىنجاڭنىڭ مۇقىملىق ئىشلىرى ئۈستىدە ئويلىغانلىرىمىز.....735
پايدىلانغان ئاساسلىق كىتابلار 745
خاتىمە 756

كىرىش سۆز

جۇڭگو زېمىنىنىڭ ئالتىدىن بىر قىسمىنى ئىگىلىگەن ئەڭ چوڭ ئاپتونوم رايون

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى جۇڭگونىڭ غەربىي شىمال چېگرىسىغا، ئاسىيا ـ ياۋروپا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ كىندىكىگە جايلاشقان، ئاپتونوم رايوننىڭ ئومۇمىي يەر كۆلىمى 1 مىليون 664 مىڭ 900 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، جۇڭگو زېمىنىنىڭ ئالتىدىن بىر قىسمىنى ئىگىلەيدۇ. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى سەككىز دۆلەت بىلەن چېگرىلىنىدۇ، قۇرۇقلۇق چېگرا لىنىيىسى 5600 كىلومېتىر بولۇپ، جۇڭگو قۇرۇقلۇق چېگرا ئومۇمىي لىنىيىسىنىڭ تۆتتىن بىر قىسمىنى ئىگىلەيدۇ، ئۇ جۇڭگودىكى چېگرا لىنىيىسى ئەڭ ئۇزۇن، قوشنا دۆلەتلىرى ئەڭ كۆپ ئاپتونوم رايون ھېسابلىنىدۇ. دۆلەت ئىچىدە شىزاڭ ئاپتونوم رايونى، چىڭخەي ئۆلكىسى، گەنسۇ ئۆلكىسى بىلەن چېگرىدىلىنىدۇ.

1. «ئۇچ تاغ، ئىككى ئويمانلىق» يەر شەكلى ئالاھىدىلىكى

شىنجاڭنىڭ يەر شەكلى ئالاھىدىلىكىنى ئومۇملاشتۇرغاندا «ئۇچ تاغ، ئىككى ئويمانلىق » دېيىشكە بولىدۇ. «ئۇچ تاغ» شىمالدىكى ئالتاي تېغى، ئوتتۇرىدىكى تەڭرىتېغى، شۇنىڭدەك جەنۇبتىكى كوئېنلۇن تېغى ۋە قاراقۇرۇم تېغىنى كۆرسىتىدۇ؛

«ئىككى ئويمانلىق» شىمالدىكى جۇڭغار ئويمانلىقى ۋە جەنۇبتىكى تارىم ئويمانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. شىنجاڭ تەڭرىتېغىنى پاسىل قىلغان ھالدا، جەنۇبىي شىنجاڭ ۋە شىمالىي شىنجاڭدىن ئىبارەت تەبىئىي شارائىتى روشەن پەرقلىنىدىغان ئىككى قىسىمغا ئايرىلىدۇ. تۇرپان، قۇمۇللار ئادەت بويىچە، شەرقىي شىنجاڭ دەپ ئاتىلىدۇ.

تەڭرىتېغى ئاسىيا قىتئەسىدىكى ئەڭ چوڭ تاغ تىزمىلىرى بولۇپ، شەرقتىن غەربكىچە بولغان ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 2500 كىلومېتىر، جەنۇبتىن شىمالغىچە بولغان كەڭلىكى 250 ~ 300 كىلومېتىر كېلىدۇ. ئۇ ئومۇمەن، پاراللېل كېلىدىغان تۇ-تاش ئۇچ تاغ تىزمىسىدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئېگىز تاغ، ھەيۋەتلىك چوققىلار ئارىسىدا چوڭ ـ كىچىكلىكى، ئېگىز-پەس-لىكى ئوخشاش بولمىغان ئىلى جىلغىسى، چوڭ ـ كىچىك يۇل-تۇز ئويمانلىقى، قارا شەھەر ئويمانلىقى، تۇرپان ئويمانلىقى ۋە قۇمۇل ئويمانلىقىغا ئوخشاش ئويمانلىق ۋە جىلغىلار شەكىللەن-گەن. تەڭرىتېغىدىكى ئەڭ ئېگىز چوققا تۆمۇر چوققىسى بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 7435.5 مېتىر كېلىدۇ، ئۇرۇمچى شەھىرىنىڭ شەرقىدىكى بوغدا چوققىسىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 5445 مېتىر كېلىدۇ. تەڭرىتېغىنىڭ شەرقىدىكى تۇرپان ئويمانلىقى دېڭىز يۈزىدىن 155 مېتىر تۆۋەن بولۇپ، جۇڭگو قۇرۇقلۇقىدىكى ئەڭ تۆۋەن نۇقتا ھېسابلىنىدۇ. ئالتاي تېغىدىن ئالتۇن كۆپ چىققاچقا، ئالتۇنتاغ دەپمۇ ئاتىلىدۇ، ئۇنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى موڭغۇلىيىدە بولۇپ، شەرقىي شىمالدىن غەربىي جەنۇبقا قاراپ سوزۇلغان، چېگرا ئىچىدىكى ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 2000 كىلومېتىر كېلىدۇ، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 400 مېتىردىن 3000 نەچچە يۈز مېتىرغىچە كېلىدۇ، ئەڭ ئېگىز چوققىسى بولغان دوستلۇق چوققىسىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 4373 مېتىر كېلىدۇ. كوئىنلۇن تېغى بىلەن قارا-قۇرۇم تېغىنىڭ ھەر ئىككىسى پامىر ئېگىزلىكىدىن باشلىنىپ،

شەرققە قاراپ ئەگرى ـ بۇگرى سوزۇلغان بولۇپ، قاراقۇرۇم تېغى شىزاڭنىڭ شىمالىغىچە سوزۇلۇپ، گاندىس تېغى بىلەن تۇتىشىپ كېتىدۇ، كوئېنلۇن تېغى شىنجاڭ ـ شىزاڭ چېگرىسىدىن ئۆتۈپ چېكىخەي، سىچۇەن ئۆلكىلىرىگە كىرىپ كېتىدۇ. كوئىنلۇن تېغىنىڭ شىنجاڭ چېگرىسى ئىچىدىكى ئۇزۇنلۇقى 1800 كىلومېتىر، كەڭلىكى 150 كىلومېتىر بولۇپ، تاغ قىرلىرىنىڭ كۆپىنچىسىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 5000 مېتىردىن ئاشىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە قوڭۇر چوققىسىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 7719 مېتىر، قوڭۇرتۆپە چوققىسىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 7595 مېتىر، مۇزتاغ چوققىسىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 7546 مېتىر بولۇپ، مۇز تاغلار ئاتىسى دېگەن نامى بار، بۇ ئۇچ چوققا يەنە كوئىنلۇن تېغىدىكى ئۇچ چوڭ چوققا دەپمۇ ئاتىلىدۇ. قاراقۇرۇم تېغىدىكى چوققىلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك جۇڭگو ـ پاكىستان چېگرىسىغا جايلاشقان چوققىسىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 8611 مېتىر بولۇپ، دۇنيا بويىچە 2 ـ ئېگىز چوققا، شىنجاڭدىكى ئەڭ ئېگىز چوققا ھېسابلىنىدۇ. «تاغلار ئاتىسى» دەپ تەرىپلىنىدىغان پامىر ئېگىزلىكى قاراقۇرۇم تېغى، تەڭرىتېغى ۋە ھىندىقۇش تېغىنىڭ كېسىشىشىدىن شەكىللەنگەن.

جۇڭغار ئويمانلىقى تەڭرىتېغى بىلەن ئالتاي تېغىنىڭ ئارىسىغا جايلاشقان بولۇپ، كۆلىمى 180 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر، دېڭىز يۈزىدىن ئوتتۇرىچە ئېگىزلىكى 500 مېتىر كېلىدۇ. ئويمانلىقنىڭ جەنۇبى تەڭرىتېغى ئېتىكىدىكى تىندۇرما تۇزلاڭلىك بولۇپ، بوستانلىق يېزا ئىگىلىك رايونى بولۇپ شەكىللەنگەن؛ ئويمانلىقنىڭ ئوتتۇرا قىسمى قۇربانتوڭغۇت قۇملۇقى بولۇپ، كۆلىمى 45 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ، ئۇ دۆلىتىمىز دىكى 2 ـ چوڭ قۇملۇق ھېسابلىنىدۇ: ئويمانلىقنىڭ غەربى ئالاتاۋ ئېغىزى، ئېرتىش دەرياسى جىلغىسى بولۇپ، ئەلمىساقتىن

تارتىپ مۇھىم قاتناش يولى بولۇپ كەلگەن. تارىم ئويمانلىقى تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدا بولۇپ، ئېگىزلىكلەر ئوراپ تۇرغان ئىچكى قۇرۇقلۇق ئويمانلىقى ھېسابلىنىدۇ، پەقەت شەرقتە خەنشى كارىدورى بىلەنلا تۇتىشىدۇ. تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئوتتۇرا قىسمى مەشھۇر تەكلىماكان قۇملۇقى بولۇپ، كۆلىمى تەخمىنەن 330 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر، ئۇ جۇڭگودىكى كۆلىمى ئەڭ چوڭ قۇملۇق ھېسابلىنىدۇ، تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئەتراپىدا قار – مۇز سۇلىرىنىڭ سۇغىرىشىدىن شەكىللەنگەن سۇيى ئەلۋەك بوستانلىقلار بار.

تەڭرىتېغى پاسىل قىلىنغان ئاساستا، شىمالىي شىنجاڭنىڭ كىلىماتى مۆتىدىل بەلۋاغنىڭ چوڭ قۇرۇقلۇق قۇرغاق، يېرىم قۇرغان كىلىماتىغا، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ كىلىماتى مۆتىدىل بەلۋاغنىڭ چوڭ قۇرۇقلۇق قۇرغاق كىلىماتىغا كىرىدۇ. قۇرۇقلۇق كىلىمات ئالاھىدىلىكى روشەن. يىللىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرىسى شىمالىي شىنجاڭنىڭ 4℃ تىن 9 ℃ قىچە، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ 7 ℃ تىن 14℃ قىچە بولىدۇ.

2. مول ماددىي بايلىقى

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ بايلىقى مول، غايەت زور تەرەققىيات يوشۇرۇن كۈچكە ئىگە. بىرىنچىدىن، سۇ، تۇپراق، قۇياش نۇرى، ئىسسىقلىق بايلىقى مول، ئۆزگىچە دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىقنى راۋاجلاندۇرۇشتىكى ئۈستۈنلۈكى گەۋدىلىك؛ ئىككىنچىدىن، قېزىلما بايلىقى، جانلىقلار بايلىقى مول، تۇرى تولۇق، زاپىسى كۆپ؛ ئۈچىنچىدىن، سايا‌ھەت بايلىقى مول، رەڭدار بولۇپ، ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە.

سۇ، تۇپراق، قۇياش نۇرى، ئىسسىقلىق بايلىقى شىنجاڭدا دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىققا باب كېلىدىغان يەر كۆلىمى 71 مىليون 470 مىڭ گېكتار بولۇپ، ئاپتونوم رايون

ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ 41.19 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە ئۆزلەشتۈرۈشكە بولىدىغان يەر 7 مىليون 330 مىڭ گېكتار، تېرىقچىلىق قىلىنىۋاتقان يەر 4 مىليون 125 مىڭ گېكتار؛ پايدىلىنىشقا بولىدىغان تەبىئىي يايلاق تەخمىنەن 48 مىليون گېكتار؛ سۇنئىي ئۇسۇلدا بىنا قىلىپ ساقلىنىپ قالغان ئورمان كۆلىمى 700 مىڭ گېكتار، ياغاچ زاپىسى 276 مىليون كۇب مېتىر.

شىنجاڭدا چوڭ ـ كىچىك دەريادىن 570 نەچچىسى بولۇپ، كۆپىنچىسى ئىچكى قۇرۇقلۇق دەريالىرىدۇر، بۇ دەريالارنىڭ كۆپىنچىسىنىڭ مەنبەسى ئېگىز تاغلاردىكى مۇزلۇقلار بولۇپ، بەزىلىرى كۆللەرگە قۇيۇلىدۇ، بەزىلىرى قۇملۇققا سىڭىپ كېتىدۇ. ئاساسلىق دەريالاردىن تارىم دەرياسى، ئېرتىش دەرياسى، ئىلى دەرياسى، قايدۇ دەرياسى بار. تارىم دەرياسىنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 2137 كىلومېتىر بولۇپ، جۇڭگودىكى ئەڭ ئۇزۇن ئىچكى قۇرۇقلۇق دەرياسىدۇر، ئۇ پامىر ئېگىزلىكى ۋە كوئېنلۇن، تەڭرىتېغىدىن باشلىنىپ، تارىم ئويمانلىقىنىڭ شىمالىي قىسمىنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ، ئاخىرقى ھېسابتا تېتىما كۆلى ۋە لوپنۇر كۆلىگە قۇيۇلىدۇ. ئىلى دەرياسى شىنجاڭ بويىچە سۇ مىقدارى ئەڭ كۆپ ئىچكى دەريا بولۇپ، ئىلى جىلغىسىدىن ئۆتۈپ، غەربتىن شەرققە قاراپ ئېقىپ، بالقاش كۆلىگە قۇيۇلىدۇ. ئېرتىش دەرياسى جۇڭگودىكى شىمالىي مۇز ئوكيانىغا قۇيۇلىدىغان بىردىنبىر دەريا. شىنجاڭدا يەنە نۇرغۇن كۆللەر بار، بۇنىڭ ئىچىدە كۆلىمى 1 كۋادرات كىلومېتىردىن ئاشىدىغىنى 139 بولۇپ، ئومۇمىي كۆلىمى 5500 كۋادرات كىلومېتىرغا يېتىدۇ؛ كۆلىمى 100 كۋادرات كىلومېتىردىن ئاشىدىغىنى 11، 500 كۋادرات كىلومېتىردىن ئاشىدىغىنى 4. تەڭرىتېغىنىڭ ئارىلىقىدىكى ئويمانلىققا جايلاشقان باغراش كۆلى شىنجاڭدىكى ئەڭ چوڭ تاتلىق سۇلۇق كۆل، تۇرپان ئويمانلىقىدىكى ئايدىڭكۆل جۇڭگو بويىچە دېڭىز يۈزىدىن ئەڭ تۆۋەن كۆل ھېسابلىنىدۇ. ئالتاي تاغلىرىدىكى قويۇق ئور-

مانلىقلار ئارىسىدىكى قاناس كۆلى تىپىك مۇز ئېرۇزىيىسى — مورىنا كۆلى بولۇپ، كۆل يۈزىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 1370 مېتىر، ئەڭ چوڭقۇر يېرى 188.5 مېتىر. كېلىدۇ، ئۇ مەملىكىتىمىزدىكى 2 - چوڭقۇر كۆل. ئېگىز تاغدىكى سايرام كۆلى «كۆپكۆك سۇلار تىپىتىنچ ئەينەككە ئوخشار، ئاقار بۇلۇت، كۆركەم تاغنىڭ شولىسى چاقنار، تۈمەن مىڭ خىل ئۆزگىرىش كۆرۈنەر ئۇندا، كىشى ئەقلى ھېچ يەتمەس، ھەيرەتتە بولۇر» دەپ تەرىپلەنىپ كەلمەكتە. ئۇرۇمچى شەھىرىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى تەڭرىتېغىنىڭ چوڭقۇر يېرىگە يوشۇرۇنغان بوغدا كۆلى چوڭ بولمىسىمۇ، لېكىن كۆل مەنزىرىسى ئاجايىپ گۈزەل. باشقا داڭلىقراق كۆللەردىن ئۇلۇنگۇر كۆلى، ئېبنۇر كۆلى قاتارلىقلار بار.

شىنجاڭنىڭ مۇزلۇق بايلىقى ناھايىتى مول بولۇپ، بايقالغان مۇزلۇقلاردىن 18 مىڭ 600 نەچچىسى بار، كۆلىمى 26 مىڭ 300 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، ئاسىيادىكى تاغلىق مۇزلۇقى كۆلىمىنىڭ تەخمىنەن 21.6 پىرسەنتىنى، جۈملىگو مۇزلۇق زاپىسىنىڭ 50 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ، مۇزلۇقلاردىن ئېرىگەن سۇ شىنجاڭدىكى دەريالار ئېقىن مىقدارىنىڭ 21 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ(تەخمىنەن 17 مىليارد كۇب مېتىر). سۇغىرىلىدىغان تېرىلغۇ كۆلىمى ئومۇمىي تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ 80 پىرسەنتىدىن كۆپرەكنى ئىگىلەيدۇ، ئاپتونوم رايون بويىچە يەر ئۈستى سۇيىنىڭ يىللىق ئومۇمىي ئېقىن مىقدارى 88 مىليارد 400 مىليون كۇب مېتىر، يەر ئاستى سۇيىدىن پايدىلىنىشقا بولىدىغان مىقدارى 25 مىليارد 200 مىليون كۇب مېتىر؛ سۇ ئېنېرگىيىسى بايلىقىنىڭ نەزەرىيە زاپىسى 33 مىليون 500 مىڭ كىلوۋات، بۇنىڭ ئىچىدە ئېچىشقا بولىدىغان كومۇتاتور سىغىمچانلىقى 17 مىليون 960 مىڭ كىلوۋات.

شىنجاڭ يەنە جۈملىگو بويىچە قۇياشنىڭ يورۇتۇش ۋاقتى ئەڭ ئۇزۇن رايونلارنىڭ بىرى بولۇپ، قۇياش ئىسسىقلىقى بايلىقى مول. قۇياشنىڭ يىللىق يورۇتۇش ۋاقتى 2600 سائەتتىن 3400

سائەتكىچە. قۇياش ئېنېرگىيىسىنىڭ يىللىق ئومۇمىي رادىئاتسىيىسى ھەر كۋادرات مېتىرغا 5400 ــ 6300 تېرمىلىون جول ئۇل بولۇپ، چىڭخەي ــ شىزاڭ ئېگىزلىكىدىن قالسىلا 2 ــ ئون رۇندا تۇرىدۇ، پۈتۈن مەملىكەتتىكى ئاساسلىق يېزا ئىگىلىكى رايونى ئىچىدە ئەڭ مول ھېسابلىنىدۇ. بۇ زىرائەت، ئوت ــ چۆپ-لەرنىڭ ئۆسۈشىنى ئېنېرگىيە ئاساسى بىلەن، قۇياش ئېنېرگىيىسىدىن پايدىلىنىشنى يېتەرلىك قۇياش ئىسسىقلىقى بايلىقى بىلەن تەمىنلەيدۇ.

قېزىلما بايلىق ۋە جانلىقلار بايلىقى شىنجاڭنىڭ قېزىلما بايلىقى مول، تۈرلىرى تولۇق. ستاتىستىكىغا ئاساسلاغاندا، مەملىكەت بويىچە بايقالغان 168 مىنېرال تۈرىنىڭ 138ى شىنجاڭدا بولۇپ، مەملىكەت بويىچە بايقالغان مىنېرال تۈرىنىڭ 82.14 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە، پۈتۈن مەملىكەتنىڭ قېزىلما بايلىق زاپىسى جەدۋىلىگە كىرگۈزۈلگەن، شىنجاڭنىڭ قېزىلما بايلىق زاپىسى ئىچىدە مەملىكەت بويىچە ئالدىنقى ئورۇندا تۇرىدىغىنىدىن بىرىللىي، ناتىرىيلىق سىلىترا، ئاق چىرىتال، ۋېرمىكۇلىت، فارفور توپىسى قاتارلىق بەش تۈر بار؛ مەملىكەت بويىچە ئالدىنقى 5 ــ ئورۇندا تۇرىدىغانلىرىدىن كۆمۈر، نېفىت، تەبىئىي گاز قاتارلىق 27 تۈر بار. شىنجاڭ جۇڭگودىكى ئاساسلىق قېزىلما بايلىق ئېچىلىدىغان چوڭ رايون. شىنجاڭنىڭ نېفىت، تەبىئىي گاز زاپىسىنى ئېچىش يوشۇرۇن كۈچى غايەت زور بولۇپ، نېفىت، تەبىئىي گازنى قىدىرىپ تەكشۈرۈشكە بولىدىغان تىندۇرما ئويمانلىق كۆلىمى 900 مىڭ كۋادرات كىلومېتىردىن ئاشىدۇ. مەملىكەت بويىچە 2 ــ قېتىملىق نېفىت، تەبىئىي گاز بايلىقىنى باھالاشتا، شىنجاڭدا 20 مىليارد 860 مىليون تونىنا نېفىت ۋە 10 تېرىليون 300 مىليارد كۇب مېتىر تەبىئىي گاز زاپىسى بولۇپ، ئايرىم ــ ئايرىم ھالدا پۈتۈن مەملىكەت قۇرۇقلۇق نېفىت، تەبىئىي گاز بايلىقى ئومۇمىي مىقدارىنىڭ 30% ۋە 34 پىرسەنتىنى ئىگىلىگەن. جەنۇبىي شىنجاڭدا-

كى تارىم ئويمانلىقى، شىمالىي شىنجاڭدىكى جۇڭغار ئويمانلىقى ۋە شەرقىي شىنجاڭدىكى تۇرپان ئويمانلىقىدا بىر تۈركۈم يۇقىرى مەھسۇلاتلىق نېفىتلىك، تەبىئىي گازلىق بايقالدى. شىنجاڭنىڭ كۆمۈر زاپىسى تەخمىنەن 2 تىرىليون 190 مىليارد توننا بولۇپ، پۈتۈن مەملىكەت كۆمۈر زاپىسى مۆلچەرىنىڭ 40 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ، تەكشۈرۈپ ئېنىقلانغان كۆمۈر زاپىسى ئىچىدە، كۆپ قىسىم كۆمۈرلۈكلەرنىڭ كۆمۈر قاتلىمى قېلىن، زاپىسى كۆپ، سۈپىتى ئەلا، يەر يۈزىگە يېقىن، ئېچىشقا قۇلايلىق بولۇپ، يەنە نۇرغۇن بىللە پەيدا بولغان مىنېرالدىن ئۇنۇملۇق ئېچىپ پايدىلىنىشقا بولىدۇ.

شىنجاڭنىڭ جانلىقلار بايلىقى ئىنتايىن مول. مۆتىدىل بەلۋاغ زىرائەتلىرى تولۇق، ئاشلىق زىرائەتلىرىدىن ئاساسلىقى بۇغداي، كۆممىقوناق، شال قاتارلىقلار بار، ئىقتىسادىي زىرائەتلەردىن كەۋەز، قىزىلچا، قۇلماق قاتارلىقلار بار. شىنجاڭ پاختىسى تالاسنىڭ ئۇزۇنلۇقى، ئاقلىقى، سۈپىتىنىڭ ياخشىلىقى بىلەن داڭلىق بولۇپ، شىنجاڭ جۇڭگودىكى ئەڭ چوڭ ئۇزۇن تالالىق پاختا ئىشلەپچىقىرىش بازىسى ھېسابلىنىدۇ، مەھسۇلات مىقدارىنىڭ 90 پىرسەنتتىن كۆپرەكىنى ئىگىلەيدۇ. شىنجاڭنىڭ «مېۋە ـ چېۋە ماكانى» دەپ نامى بار، داڭلىق مېۋىلەردىن تۇرپاننىڭ كىشمىشى ئۇزۇمى، پىچان ۋە پەيزاۋاتنىڭ قوغۇنى (قۇمۇل قوغۇنىمۇ دېيىلىدۇ)، كورلىنىڭ نەشپۈتى، كۇچانىڭ ئاق ئۇرۇكى، يەكەنىنىڭ بادىمى، ئاتۇشنىڭ ئەنجۈرى، خوتەننىڭ قەغەز ياڭقى، قاغىلىقىنىڭ ئانىرى قاتارلىقلار بار. شىنجاڭنىڭ ئورمان كۆلىمى تەخمىنەن 1 مىليون 333 مىڭ گېكتار، سۈنئىي بىنا قىلىنغان ئورمان كۆلىمى 466 مىڭ گېكتار، تەبىئىي ئورمان رايونى ۋە ئورمان بايلىقى ئاساسلىقى تەكرىتېغى ۋە ئالتاي تاغلىرىغا تارقالغان. شىنجاڭدا پايدىلىنىشقا بولىدىغان ئوتلاق كۆلىمى جۇڭگونىڭ ئوتلاق كۆلىمىنىڭ تەخمىنەن 23 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ، چار-

ۋىلاردىن ئاساسلىقى قوي بولۇپ، شىنجاڭ ئىنچىكە يۇڭلۇق قويى، ئالتاي چوڭ قۇيرۇقلۇق قويى، كۆچا قارا ئەلتېرە قويى قاتارلىقلار دۇنياغا داڭلىق، باشقا نەسىللىك چارۋىلاردىن يەنە ئىلى ئېتى، تارباغاتاي كالىسى، قوش ئۆركەشلىك تۆگە قاتارلىقلار بار.

ساياھەت بايلىقى شىنجاڭنىڭ ساياھەت بايلىقى ئىنتايىن مول بولۇپ، خىلمۇخىل تەبىئىي مەنزىرىسى ۋە كۆركەم گۈمانىتار مەنزىرىلىرى بار. بۇلارنىڭ ئالاھىدىلىكى ئومۇمىي سانى كۆپ، تۈرى تولۇق، قاتلىمى يۇقىرى، بىرىكىشى ئەلا، ئىقتىدارى كۆپ بولۇشتا ئىپادىلىنىدۇ، بەزى ساياھەت بايلىقلىرىنى «جۇڭگودا ئەڭ» ھەتتا «دۇنيادا ئەڭ» دېيىشكە بولىدۇ. «جۇڭگو ساياھەت بايلىقىنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش قائىدىسى»دىكى بايلىقلارنى تۈرگە ئايرىشقا ئاساسلانغاندا، شىنجاڭدا ئالتە چوڭ تىپتىكى بايلىقنىڭ ھەممىسى بار، 68 ئاساسىي تىپتىن شىنجاڭدا ئاز دېگەندە 56 سى بولۇپ، پۈتۈن مەملىكەتنىڭ ئەمەلىي ساياھەت بايلىقى ئومۇمىي مىقدارىنىڭ 83 پىرسەنتىنى ئىگىلەپ، ئۆلكە، شەھەر، ئاپتونوم رايونلارنىڭ ئەڭ ئالدىدا تۇرىدۇ. تەبىئىي مەنزىرە جەھەتتە، بىپايان قۇملۇق، چەكسىز يايلاق بار، دۇنيا بويىچە 2 ـ ئېگىز چوققا ـــ چوگىر چوققىسى، دۇنيا بويىچە 2 ـ پەسلىك ـــ تۇرپان ئايدىڭكۆلى بار؛ مەنزىرىسى كۆركەم ئېگىز تاغ كۆللىرى ۋە نۇرغۇن ھور ئارشىڭى، سۇ ئارشىڭى بار. گۈمباز نىتارلىق مەنزىرىلەردىن دۇنياغا مەشھۇر خارابىلىكلەر، تاش كېمىرلەر، بۇددا ئۆڭكۇرلىرى بار؛ ئۆزگىچە ئۇسلۇبقا ئىگە مەسچىتلەر، لامـا ئىبادەتخانىلىرى، بۇددا ئىبادەتخانىلىرى بار؛ ھەر قايسى مىللەتنىڭ تارىختىكى ۋە ھازىرقى مەشھۇر شەخسلىرىنىڭ مەقبەرىلىرى ۋە خاتىرە سارايلىرى بار؛ قويۇق مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە مىللىي مەدەنىيەت، ناخشا ـ ئۇسسۇل سەنئىتى، كېيىم ـ كېچەك سەنئىتى ۋە ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئۆزگىچە يېمەكلىكلىرى بار.

3. مىللەت ۋە نوپۇس

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ ئومۇمىي نوپۇسى 19 مىليون 250 مىڭدىن ئاشىدۇ، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى كۆپ مىللەتلىك رايون بولۇپ، 47 مىللەت بار. خەنزۇلاردىن باشقا مىللەتلەرنىڭ نوپۇسى 10 مىليون 969 مىڭ 600، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلارنىڭ نوپۇسى 8 مىليون 345 مىڭ 600 نەچچە بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 35. 43 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ، ئۇيغۇرلار پۈتۈن شىنجاڭنىڭ كۆپ قىسىم جايلىرىغا تارقالغان، تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى قەشقەر، خوتەن، ئاقسۇ، شۇنىڭدەك شەرقىي شىنجاڭ رايونىدىكى قۇمۇل، تۇرپان قاتارلىق جايلارغا ئەڭ كۆپ مەركەزلەشكەن. ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاساسىي غول مىللەت بولۇپ، ئۇزاق تارىخقا ۋە شانلىق مەدەنىيەتكە ئىگە، ئۇلارنىڭ مىللىي مۇزىكىلىرى، ئەنئەنىۋى قول هۇنەر ـ سەنئىتى مول هەم رەڭدار، ئۇلارنىڭ ناخشا ـ ئۇسسۇل-خۇمارلىقى ئوچۇق ـ يورۇق، قىزغىن خاراكتېرىنى گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئۇيغۇرلاردىن باشقا، شىنجاڭدا ئەۋلادمۇئەۋلاد ياشاپ كېلىۋاتقان مىللەتلەردىن يەنە خەنزۇ، قازاق، خۇيزۇ، مۇڭغۇل، قىرغىز، شىبە، تاجىك، ئۆزبېك، مانجۇ، داغۇر، تاتار، رۇس قاتارلىق 12 مىللەت بار، ئۇلار شىنجاڭدىكى ئاساسلىق مىللەتلەردۇر. ئۇنىڭدىن باشقا، يەنە دۇڭشياڭ، سالا، زاڭزۇ، مياۋزۇ، يىزۇ، بۇيىزۇ، چاۋشيەنزۇ قاتارلىق 34 مىللەت بار. خەنزۇلار شىنجاڭنىڭ هەممە يېرىگە تارقالغان، نوپۇسى تەخمىنەن 8 مىليون 280 مىڭ 40 نەچچە بولۇپ، شىنجاڭدىكى ئومۇمىي نوپۇسنىڭ تەخمىنەن 02. 43 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ؛ قازاقلارنىڭ نوپۇسى تەخمىنەن 1 مىليون 245 مىڭ بولۇپ، شىنجاڭدىكى ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 47. 6 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ، ئۇلار ئاساسلىقى ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستى، مورى قازاق ئاپتونوم ناهىيىسى ۋە باركۆل قازاق

ئاپتونوم ناھىيىسىگە تارقالغان؛ خۇيزۇلارنىڭ نوپۇسى 839 مىڭ 800 بولۇپ، تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇب، شىمالىغا، ئاساسلىقى سانجى خۇيزۇ ئاپتونوم ئوبلاستى قاتارلىق جايلارغا تارقالغان؛ موڭغۇللار-نىڭ نوپۇسى 149 مىڭ 900 بولۇپ، ئاساسلىقى بايىنغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستى، بورتالا موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستى ۋە قوبۇقسار موڭغۇل ئاپتوتوم ناھىيىسىدە ئولتۇراقلاشقان؛ قىرغىزلارنىڭ نوپۇسى 158 مىڭ 800 بولۇپ، 80 پىرسەنتى قىزىل-سۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستىدا ئولتۇراقلاشقان؛ تاجىكلارنىڭ نوپۇسى 39 مىڭ 500بولۇپ، 60 پىرسەنتى تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسىدە ئولتۇراقلاشقان؛ شىبەلەرنىڭ نوپۇسى 34مىڭ 600 بولۇپ، كۆپ قىسمى چاپچال شىبە ئاپتونوم ناھىيىسى ۋە قورغاس، توققۇزتارا ناھىيىلىرىدە ئولتۇراقلاشقان؛ ئۆزبېكلەرنىڭ نوپۇسى 12 مىڭ 100، مانجۇلارنىڭ نوپۇسى 19 مىڭ 500 بولۇپ، شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا تارقالغان؛ داغۇرلارنىڭ نوپۇسى 5541 بولۇپ، ئاساسلىقى چۆچەك، قورغاستا ئولتۇراقلاشقان؛ تاتارلارنىڭ نوپۇسى 4501؛ رۇسلارنىڭ نوپۇسى 8935 بولۇپ، تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇب، شىمالىغا تارقالغان، ئۇلار 18 ـ ئەسىردىن كېيىن چارروسىيەدىن كۆچۈپ كىرگەن.

4. مەمۇرىي رايون ئايرىمىسى

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى 1955 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى قۇرۇلغان. ئاپتونوم رايون قارىمىقىدا ۋىلايەت، ئاپتونوم ئوبلاست ۋە بىۋاستە قاراشلىق شەھەر؛ ۋىلايەت، ئوبلاست، شەھەرلەرنىڭ قارىمىقىدا ناھىيە، ئاپتونوم ناھىيە، شەھەر ۋە شەھەرگە قاراشلىق رايون؛ ناھىيە، شەھەر، رايون قارىمىقىدا يېزا، مىللىي يېزا ۋە بازار بار. ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمە ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ۋاكالەت ئاپپاراتى بولۇش سۈپىتى بىلەن، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىگە ۋاكالىتەن

هوقۇق يۇرگۇزگەندىن باشقا، ئاپتونوم ئوبلاست، بىۋاستە قاراشلىق شەھەر ۋە ناھىيە، ئاپتونوم ناھىيە، شەھەر، شەھەرگە بىۋاستە قاراشلىق رايون، شۇنىڭدەك يېزا، مىللىي يېزا، بازار قاتارلىق ھەر دەرىجىلىك مەمۇرىي ئورۇنلارنىڭ ھەممىسىدە خەلق قۇرۇلتىيى ۋە ئۇنىڭ ئىجرائىيە ئورگىنى بولغان خەلق ھۆكۈمەتى تەسىس قىلىنغان. ئاپتونوم رايون،ئاپتونوم ئوبلاست، ئاپتونوم ناھىيىدىكى ئاپتونومىيە ئورگانلىرى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئاساسىي قانۇنى قاتارلىق قانۇن ـ نىزاملاردا بەلگىلەنگەن ھوقۇقلارنى يۇرگۇزۇش بىلەن بىرگە، مىللىي تەررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە قانۇن ـ نىزاملىرىدا بەلگىلەنگەن ھوقۇق دائىرىسى بويىچە، ئاپتونومىيە ھوقۇقىنى يۇرگۇزىدۇ.

ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت قۇرۇلۇش ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇپ، مىللەتلەرنىڭ تولۇق بارا-ۋەر بولۇشىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن، «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ مىللىي تەررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىسىنى يولغا قويۇش پروگراممىسى» غا ئاساسەن، مەركىزىي خەلق ھۆكۈمىتى مەمۇرىي كېڭىشىگە يوللاپ تەستىقلىتىش ئارقىلىق، شىنجاڭدا 1953 ـ يىلىدىن 1954 ـ يىلىغىچە ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستى (قارىمىقىدا ئۈچ ۋىلايەت بار)، بايىنغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستى (قارىمىقىدا ئۈچ ناھىيە بار)، بورتالا موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستى (قارىمىقىدا ئۈچ ناھىيە بار)، سانجى خۇيزۇ ئاپتونوم ئوبلاستى (قارىمىقىدا ئۈچ ناھىيە بار)، قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستى (قارىمىقىدا تۆت ناھىيە بار) قاتارلىق بەش ئاپتونوم ئوبلاست ۋە ئالتە ئاپتونوم ناھىيە ئارقا ـ ئارقىدىن قۇرۇلغان. ئاپتونوم رايون قۇرۇلغان 40 نەچچە يىلدىن بۇيان، ئاپتونوم ئوبلاست، ئاپتونوم ناھىيىنىڭ سانىدا ئۆزگىرىش بولمىغان بولسىمۇ، لېكىن ئاپتونوم ئوبلاستقا قاراشلىق ناھىيە دەرىجىلىك مەمۇرىي ئورۇنلارنىڭ سانىدا بەلگىلىك ئۆزگىرىش بولغان. ئاپتونومىيىلىك جايلارنىڭ تەرەققىيات ئەھۋالىي كۆچىنى تولۇقلاپ

شنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ مەمۇرىي رايونلارغا ئايرىلىش جەدۋىلى

ئاپتونوم رايونغا بىۋاستە قاراشلىق مەمۇرىي ئورۇنلار		تۇرۇشلۇق جايى	قارىمىقىدىكى ناھىيە، شەھەر، شە- ھەرگە قاراشلىق رايون نامى	جەمئىي
ئۈرۈمچى شەھىرى		تېيانشان رايونىدا	تيانشان رايونى، سايباغ رايونى، يە- ڭىشەھەر رايونى، شىمىگو رايونى، تۇدۇڭخابا رايونى، داۋانچىڭ رايونى، دۇڭسەن رايونى، ئۈرۈمچى ناھىيىسى	يەتتە رايون، بىر ناھىيە
قاراماي شەھىرى		قاراماي رايونىدا	قاراماي رايونى، مايتاغ رايونى، جە- رەنبۇلاق رايونى، ئورقۇ رايونى	تۆت رايون
شىخەنزە شەھىرى		شىخەنزە شەھىرىدە		
بايىنغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستى		كورلا شەھىرىدە	كورلا شەھىرى، خېجىڭ ناھىيە- سى، خوشۇت ناھىيىسى، بۈگۈر نا- ھىيىسى، لوپنۇر ناھىيىسى، چاقە- لىق ناھىيىسى، چەرچەن ناھىيە- سى، باغراش ناھىيىسى، يەنجى خۇيزۇ ئاپتونوم ناھىيىسى	بىر شە- ھەر، سەك- كىز ناھىيە
بورتالا موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستى		بورتالا شە- ھىرىدە	بورتالا شەھىرى، جىڭ ناھىيىسى، ئارشاڭ ناھىيىسى	بىر شە- ھەر، ئىك- كى ناھىيە
ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستى (غۇلجا شەھىرىدە)	ئوبلاستقا بىۋاستە قاراشلىق مەمۇرىي ئورۇنلار			
	كۈيتۈن شەھىرى، غۇلجا شەھىرى، قور- غاس شەھىرى، غۇلجا ناھىيىسى، نىلقا نا- ھىيىسى، كۆنەس نا- ھىيىسى، توققۇزتارا ناھىيىسى، تېكەس ناھىيىسى، موڭغۇل- كۈرە ناھىيىسى، چاپ- چال شىبە ئاپتونوم ناھىيىسى	غۇلجا شەھىرىدە		ئىككى شەھەر، سەككىز ناھىيە
تارباغاتاي ۋىلايىتى		چۆچەك شەھىرىدە	چۆچەك شەھىرى ، شىخو شەھىرى، تولى ناھىيىسى، دۆربىلجىن ناھە- يىسى، چاغانتوقاي ناھىيىسى، سا- ۋەن ناھىيىسى، قۇبۇقسار موڭغۇل ئاپتونوم ناھىيىسى	

ئالتاي ۋىلايىتى	ئالتاي شەھىرىدە	ئالتاي شەھىرى، چىڭگىل ناھىيىسى، كۆكتوقاي ناھىيىسى، جىمنەي ناھىيىسى، بۇرۇلتوقاي ناھىيىسى، قاباناھىيىسى، بۇرچىن ناھىيىسى	بىر شەھەر، ئالتە ناھىيە
سانجى خۇيزۇ ئاپتونوم ئوبلاستى	سانجى شەھىرىدە	سانجى شەھىرى، فۇكاڭ شەھىرى، مىچۇەن شەھىرى، گۇچۇڭ ناھىيىسى، جىمىسار ناھىيىسى، قۇتۇبى ناھىيىسى، ماناس ناھىيىسى، موري قازاق ئاپتونوم ناھىيىسى	ئۈچ شەھەر، بەش ناھىيە
قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستى	ئاتۇش شەھىرىدە	ئاتۇش شەھىرى، ئاقچى ناھىيىسى، ئۇلۇغچات ناھىيىسى، ئاقتۇ ناھىيىسى	بىر شەھەر، ئۈچ ناھىيە
قۇمۇل ۋىلايىتى	قۇمۇل شەھىرىدە	قۇمۇل شەھىرى، ئاراتۇرۇك ناھىيىسى، بارىكۆل قازاق ئاپتونوم ناھىيىسى	بىر شەھەر، ئىككى ناھىيە
تۇرپان ۋىلايىتى	تۇرپان شەھىرىدە	تۇرپان شەھىرى، پىچان ناھىيىسى، توقسۇن ناھىيىسى	بىر شەھەر، ئىككى ناھىيە
ئاقسۇ ۋىلايىتى	ئاقسۇ شەھىرىدە	ئاقسۇ شەھىرى، كۇچا ناھىيىسى، شايار ناھىيىسى، توقسۇ ناھىيىسى، ئونسۇ ناھىيىسى، باي ناھىيىسى، ئۈچتۇرپان ناھىيىسى، كەلپىن ناھىيىسى، ئاۋات ناھىيىسى	بىر شەھەر، سەككىز ناھىيە
قەشقەر ۋىلايىتى	قەشقەر شەھىرىدە	قەشقەر شەھىرى، مارالبېشى ناھىيىسى، پەيزاۋات ناھىيىسى، كوناشەھەر ناھىيىسى، يېڭىشەھەر ناھىيىسى، يېڭىسار ناھىيىسى، يوپۇرغا ناھىيىسى، مەكىت ناھىيىسى، پوسكام ناھىيىسى، يەكەن ناھىيىسى، قاغىلىق ناھىيىسى، تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسى	بىر شەھەر، ئون بىر ناھىيە
خوتەن ۋىلايىتى	خوتەن شەھىرىدە	خوتەن شەھىرى، خوتەن ناھىيىسى، گۇما ناھىيىسى، قاراقاش ناھىيىسى، كېرىيە ناھىيىسى، لوپ ناھىيىسى، چىرا ناھىيىسى، نىيە ناھىيىسى	بىر شەھەر، يەتتە ناھىيە

ۋە كۇچەيتىپ، تەرەققىيات داۋامىدا يولۇققان مەسىلىلەرنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، 1958 ـ يىلى ئۈرۈمچى ۋىلايىتى ئەمەلدىن قالـ دۇرۇلغاندا، ئۇنىڭغا قاراشلىق گۇچۇڭ قاتارلىق بەش ناھىيە سانجى خۇيزۇ ئاپتونوم ئوبلاستىغا قوشۇپ بېرىلگەن، 1960 ـ يىلى كورلا ۋىلايىتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغاندا، ئۇنىڭغا قاراشلىق كورلا قاتارلىق بەش ناھىيە بايىنغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستىغا قوشۇپ بېرىلگەن.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدا ھازىر بەش ئاپتونوم ئوبلاست، يەتتە ۋىلايەت، ئاپتونوم رايونغا بىۋاستە قاراشلىق ئۈچ شەھەر، ۋىلايەتكە بىۋاستە قاراشلىق توققۇز شەھەر، ئوبلاستقا بىۋاستە قاراشلىق يەتتە شەھەر، 62 ناھىيە، ئالتە ئاپتونوم ناھىيە، شەھەرگە بىۋاستە قاراشلىق 11 رايون ۋە 857 يېزا ـ بازار بار. ئاپتونوم رايون قۇرۇلۇشتىن ئاۋۋالقىغا سېـ لىشتۇرغاندا، ئاپتونوم ئوبلاست، ئاپتونوم ناھىيىنىڭ سانىدا ئۆزگىرىش بولمىغاندىن باشقا، ۋىلايەت ئوندىن يەتتىگە ئازايدى، ناھىيە 76دىن 62گە ئازايدى، شەھەر ئۈچتىن 19 غا كۆپەيدى، شەھەرگە بىۋاستە قاراشلىق رايون نۆلدىن 11 گە كۆپەيدى.

ئاپتونوم رايوننىڭ مەركىزى ـــ ئۈرۈمچى شەھىرى.

5. قوشنا دۆلەتلەر بىلەن چېگرىلىنىشى

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى يۇقىرىدىن تۆۋەنگە قاراپ موڭغۇلىيە، رۇسىيە فېدېراتسىيىسى، قازاقىستان جۇمھۇرىيىتى، قىرغىزىستان جۇمھۇرىيىتى، تاجىكىستان جۇمھۇرىيىتى، ئافغانـ ىستان جۇمھۇرىيىتى، پاكىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى، ھىنـ دىستان جۇمھۇرىيىتىدىن ئىبارەت سەككىز دۆلەت بىلەن چېگرىـ لىنىدۇ.

1982 ~ 1984 ـ يىلى جۇڭگو بىلەن موڭغۇلىيە چېگرا لىنىيىسىنى 1 ـ قېتىم بىرلىشىپ تەكشۈرۈپ، بىرلەشمە تەكـ

شۇرۇش كېلىشمنامىسى ئىمزالىدى ھەمدە چېگرا خەرىتىسى ئىشلىدى. 1989 ـ يىلى 10 ـ ئايدا ئىككى دۆلەت ھۆكۈمىتى «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى بىلەن موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ چېگرا تۇزۇمى ۋە چېگرا مەسىلىلىرىنى بىر تەرەپ قىلىش شەرتنامىسى»نى تەستىقلىدى. بۇ دۆلىتىمىزنىڭ قوشنا دۆلەتلەر بىلەن تۇزگەن تۇنجى چېگرا تۇزۇمى شەرتنامىسى ھېسابلىنىدۇ.

1993 ـ يىلى ئىككى دۆلەت ھۆكۈمىتىنىڭ تەستىقلىشى ئارقىسىدا، جۇڭگو ـ موڭغۇلىيە چېگرىسىنىڭ غەربىي بۆلىكىدىكى قۇمۇل ۋىلايىتىنىڭ تۆمۇرتام، سانجى خۇيزۇ ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ ئۇلاستاي، ئالتاي ۋىلايىتىنىڭ تاشقىن ۋە قىزىلتاغ ئېغىزىدىن ئىبارەت تۆت قۇرۇقلۇق پورتى ئېچىۋېتىلدى.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ رۇسىيە فېدېراتسىيىسى بىلەن بولغان چېگرىسى جۇڭگو بىلەن رۇسىيىنىڭ ئاپتونوم رايونىمىز بۆلىكىدىكى چېگرىسى ئادەتتە جۇڭگو-رۇسىيە چېگرىسىنىڭ غەربىي بۆلىكى دېيىلىدۇ، ئۇ شىنجاڭنىڭ شىمالىدىكى ئالتاي ۋىلايىتىدە بولۇپ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 55 كىلومېتىر كېلىدۇ. 1994 ـ يىلى 9 ـ ئايدا ئىككى دۆلەت غەربىي بۆلەك چېگرىسى كېلىشىمىنى ئىمزالىدى.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ قازاقىستان جۇمھۇرىيىتى بىلەن بولغان چېگرىسى بۇ چېگرا بۆلىكى شىنجاڭنىڭ غەربىدە بولۇپ، شىمالدا جۇڭگو ـ رۇسىيە ـ قازاقىستان كېسىشكەن جايدىن باشلىنىپ، جەنۇبتا جۇڭگو ـ قازاقىستان ـ قىرغىزىستان كېسىشكەن جايغىچە بارىدۇ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 1700 كىلومېتىر، 1993 ـ يىلى ئىككى دۆلەت چېگرا كېلىشىمى ئىمزالىدى. ئىككى دۆلەت ھۆكۈمىتىنىڭ تەستىقلىشى بىلەن جۇڭگو ـ قازاقىستان چېگرىسىدا يەتتە پورت ئېچىلدى. ھازىر رەسمىي ئېچىۋېتىلىپ مال ئۆتكۈزۈلۈۋاتقىنىدىن جىمىنەي، باقـ

تۇ، ئالاتاۋ ئېغىزى، قورغاستىن ئىمبارەت تۆت پورت بار.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ قىرغىزستان جۇمھۇرىيىتى بىلەن بولغان چېگرىسى بۇ چېگرا بۆلىكى شىمالدا تەڭرىتاغ تىزمىسىدىكى جۇڭگو ـ قازاقستان ـ قىرغىزستان كېسىشكەن جايدىن باشلىنىپ، جەنۇبتا جۇڭگو ـ قىرغىزستان ـ تاجىكىستان كېسىشكەن جايغىچە بارىدۇ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 1000 كىلومېتىردىن ئارتۇق. ئىككى دۆلەت ھۆكۈمىتىنىڭ تەستىقلىشى بىلەن بۇ چېگرا لىنىيىسىدە تورغات ۋە ئەركەشتامدىن ئىمبارەت ئىككى قۇرۇقلۇق پورتى ئېچىۋېتىلدى.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ تاجىكىستان جۇمھۇرىيىتى بىلەن بولغان چېگرىسى بۇ چېگرا بۆلىكىنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 450 كىلومېتىردىن ئارتۇق.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ ئافغانىستان جۇمھۇرىيىتى بىلەن بولغان چېگرىسى بۇ چېگرا بۆلىكىنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 92.45 كىلومېتىر كېلىدۇ. 1963 ـ يىلىدىن 1965 ـ يىلىغىچە جۇڭگو ـ ئافغانىستان ئىككى دۆلەت ھۆكۈمىتى چېگرا شەرتنامىسى ئىمزالىدى.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ پاكىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى بىلەن بولغان چېگرىسى بۇ چېگرا بۆلىكىنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 599.1 كىلومېتىر كېلىدۇ. 1963 ـ يىلى جۇڭگو ـ پاكىستان ئىككى دۆلەت ھۆكۈمىتى چېگرا شەرتنامىسى ئىمزالىدى. ئىككى دۆلەت ھۆكۈمىتىنىڭ تەستىقلىشى بىلەن قونجىراپ قۇرۇقلۇق پورتى ئېچىۋېتىلدى.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ ھىندىستان جۇمھۇرىيىتى بىلەن بولغان چېگرىسى بۇ چېگرا بۆلىكىنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 200 كىلومېتىر بولۇپ، تارىخىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن چېگرا سىزىقى تېخى رەسمىي سىزىلمىدى، ھازىر چېگرا ئەنئەنىۋى ئادەتلەنگەن لىنىيە بويىچە ئايرىلىۋاتىدۇ.

بىرىنچى باب كۆپ مىللەتلىك رايوننىڭ تارىخىي تەرەققىياتى

بىرىنچى، ئىپتىدائىي ئاھالىلەرنىڭ كۆچۈشى ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشى

1. غەربىي يۇرتتىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ۋە ئىپتىدائىي ئاھالىلەر

جۇڭگونىڭ غەربىي شىمالىدىكى شىنجاڭ رايونى قەدىمكى زامانداۋى كىشىلىك دائىرىدىكى غەربىي يۇرتقا تەۋە بولغانىدى. 2000 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىتلار ئىلگىرىكى خەن سۇلالىسىنىڭ تارىخ كىتابلىرىدا «غەربىي يۇرت» نامى تۇنجى قېتىم تىلغا ئېلىنغان، ئۇنىڭ دائىرىسى ئومۇمەن قاشقۇۋۇق(يۇمېنگۇەن) ۋە كۇن قوۋۇق (ياڭگۇەن)نىڭ غەربىدىكى جايلارنى كۆرسىتەتتى، كېيىنچە تاـ رىختىكى ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك خانلىقلىرىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى رايونلارنىمۇ كۆرسىتىدىغان بولدى. گەرچە ھەرقايسى سۇلالىلەرنىڭ تارىخ كىتابلىرىدا غەربىي يۇرتنىڭ دائىرىسى توغرىسىدىكى خاتىرىلەر ئوخشاش بولمىسىمۇ، لېكىن بۇ كىتابلارنىڭ ھەممىسىدىلا غەربىي يۇرتنىڭ مەركىزىي قىسمى بۇگۇنكى شىنجاڭنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرى ئىدى.

غەربىي يۇرتتا ئىپتىدائىي ئىنسانلار ئەڭ بۇرۇن قاچان كۆرۈلگەن؟ بۇ شىنجاڭنىڭ ئانتروپولوگىيە تارىخىنىڭ مەنبەسىگە مۇناسىۋەتلىك مەسىلە، 20 ـ ئەسىردە ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش ۋە تەتقىقاتنىڭ ئۈزلۈكسىز چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ، بۇ ھەقتە تەخمىنىي مەلۇماتقا ئېرىشتۇق. شىنجاڭدىكى كونا تاش قورالـلار

دەۋرىگە مەنسۇپ خارابلىنكلەر توغرىسىدا مەلۇماتلار بار، مەسىلەن، يارغۇل قەدىمكى شەھىرىنىڭ غەربىي جەنۇب سېپىلىدىن بۇ نىڭدىن 10 ــ 20 مېتىر يىراقلار ئىلگىرىكى كونا تاش قورۇلار دەۋرىگە مەنسۇپ سوقۇپ ئىشلەنگەن تاش قورۇلار بايقالدى.

يېڭى تاش قورۇلار دەۋرىگە مەنسۇپ مەدەنىيەت خارابىلىكلىرى تېخىمۇ كۆپ. لېكىن، يېڭى تاش قورۇلار دەۋرىدىكى تاش قورۇلارنىڭ كۆپىنچىسى برونزا قورۇلار ياكى تۆمۇر قورۇلار بەلەن تەڭ ساقلانغان، شۇڭا بۇنىڭ دەۋرى بالدۇر بولسا ئوتتۇرا تاش قورۇلار دەۋرىگە مەنسۇپ بولۇشى، كېيىن بولسا برونزا قورۇلار دەۋرى، ھەتتا دەسلەپكى تۆمۇر قورۇلار دەۋرىگە مەنسۇپ بولۇشى مۇمكىن. غەربىي يۇرتنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلارنىڭ، مەسىلەن، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا، جەنۇبىي سىبىرىيە رايونلىرى، جۇڭگونىڭ گەنسۇ، چىڭخەي رايونلىرى، شۇنىڭدەك ھىندىستان قاتارلىق جايلاردىكى كونا تاش قورۇلار خارابىلىكلىرىنىڭ ھەممىسى بۇنىڭدىن 4000 يىللار ئىلگىرىكى دەۋرگە مەنسۇپ، ئۇنىڭدىن كېيىن ئاساسىي جەھەتتىن برونزا قورۇلار دەۋرىگە قەدەم قويغان. غەربىي يۇرتمۇ شۇنىڭ ئىچىدە بولۇپ، ئۇلاردىن بەك چوڭ پەرقلىنىپ كەتمەيدۇ. مۇشۇ ئەھۋاللارنى ئومۇلاشتۇرغاندا، بىز غەربىي يۇرتتا بۇنىڭدىن 4000 يىللار ئىلگىرىكى ئىنسانلارنىڭ تاش قورال مەدەنىيەت خارابىلىكلىرى ھەققەتەن مەۋجۇت بولغان دەپ قارايمىز، شۇڭا، بىزنىڭ غەربىي يۇرتنىڭ يىراق قەدىمكى زامان تارىخى توغرىسىدىكى بايانىمىزمۇ مۇشۇ ۋاقىتتىن باشلىنىدۇ. بۇنىڭدىن ئىلگىرىكى بەزى ئارخېئولوگىيىلىك يەكۈن ۋە تارىخىي بايانلار بۇنىڭدىن كېيىنكى قېزىش ۋە تەتقىقات خىزمىتىنىڭ يەنمۇ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ ئايدىڭلاشقۇسى.

غەربىي يۇرتتىكى ئىپتىدائىي ئاھالىلەر توغرىسىدىكى تەتقىقات ئۇزۇندىن بۇيان ئىلىم ساھەسىدىكىلەر ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلۈپ كېلىۋاتقان مەسىلە. يېقىنقى 10 نەچچە يىلدىن بۇيان،

ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ۋە غەربىي يۇرتتىكى قەدىمكى ئىرق ۋە نەسىل تەتقىقاتىنىڭ ئۇزلۇكسىز چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ، غەربىي يۇرتتىكى ئىپتىدائىي ئاھالىلەرنىڭ كېلىش مەنبەسى، تاوقىلىشى، كۆچۈشى، قوشۇلۇشى، تەرەققىياتىغا دائىر ئەھۋاللار توغرىسىدا تەخمىنىي مەلۇماتقا ئېرىشتۇق. غەربىي يۇرتتىن ئادەمسىمان مايمۇنىنىڭ ياكى مايمۇنسىمان ئادەمنىڭ خارابلىكلىرى بايقالمىدى، بۇنىڭغا ئاساسلىنىپ، غەربىي يۇرتنىڭ ئىپتىدائىي ئاھالىلىرى ئوخشاش بولمىغان تارىخىي دەۋرلەردە ئەتراپتىكى جايلاردىن كۆچۈپ كەلگەن دەپ پەرەز قىلىشقا بولىدۇ. ھازىرچە پالېئوئانتروپولوگىيە نۇقتىسىدىن بۇگۈنكى شىنجاڭ چېگرىسىدىكى قەدىمكى ئىرق ۋە نەسىل مەسىلىسىنى ئەتراپلىق شەرھلەشكە ھازىرقى ماتېرىياللار كەملىك قىلسىمۇ، لېكىن ھازىرقى خوتەن رايونى، لوپنۇر رايونى، تەكرىتېغىنىڭ شەرقىي بۆلىكىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىدىكى قۇمۇل رايونى ۋە ئىلى رايونلىرىكى ئارخېئولوگىيە ۋە ئانتروپولوگىيە ماتېرىياللىرىغا ئاساسلانغاندا، شىنجاڭغا كۆچۈپ كىرگەن ئىپتىدائىي ئاھالىلەر دە شەرق ۋە غەربتىن ئىبارەت ئىككى چوڭ ئىرقنىڭ تارماق تەركىبى مەۋجۇت دەپ مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە بولىدۇ.

2. غەربىي يۇرتتىكى غەرب ئىرقىدىكىلەر

غەرب ئىرقى قەدىمكى ياۋروپا ئىرقىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ ئىرققا مەنسۇپ نەسىلدىكىلەرنىڭ قەدىمكى شىنجاڭغا كىرگەنلىكىنى ئاساسلىقى مۇنداق ئىككى نۇقتىدىن مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە بولىدۇ: بىرى، شىنجاڭغا قوشنا بولغان ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ۋە ئانتروپولوگىيە ماتېريالىرى. ئۆزبېكىستانىنىڭ كېسىك تاش ئۆڭكۈرىدىن كونا تاش قوراللار دەۋرى(موستېر دەۋرى)گە مەنسۇپ نېئاندېرت ئادەمنىڭكىگە ئوخشايدىغان تاشقا ئايلانغان سۆڭەك بايقالغان؛ شەرقىي قازاقىستاندا كروماگنون ئادەمنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ئوخشايدىغان ئىپتىدائىي ياۋروپا ئىرقىغا مەنسۇپ ئىككى باش سۆڭىكى قېزىپ

ۇيلىنغان (بىرى يېڭى تاش قوراللار دەۋرىگە، يەنە بىرى تاش قوراللار بىلەن بىرونزا قوراللار بىللە ئىشلىتىلگەن دەۋرگە مەنسۇپ)، بۇنىڭدىن باشقا جايلاردىنمۇ يېڭى تاش قوراللار دەۋرىگە مەنسۇپ يۇزى ئىنتايىن تار ئادەملەرنىڭ باش سۆڭىكى قېزىۋېلىنغان، بۇنداق باش سۆڭەكلەر ياۋروپانىڭ ئوتتۇرا دېڭىز بويىدىكى يېڭى تاش قوراللار دەۋرىگە مەنسۇپ قەبرىلەردىن چىققان باش سۆڭىكى بىلەن نۇرغۇن جەھەتلەردە ئوخشاشلىققا ئىگە. مۇشۇ ماتېرىياللاردىن شۇنى پەرەز قىلىشقا بولىدۇكى، بۇ بىر قەسىم ئېپتىدائىي فورماتسىيىدىكى ياۋروپا ئىرقى يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن هالدا غەربكە كۆچۈپ، غەربىي يۇرتقا كەلگەن. يەنە بىرى، شىنجاڭدىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ۋە ئانتروپولوگىيە ماتېرىياللىرى. نېئاندېرت ئادەمى بىلەن كروماگنون ئادەمىدىن ئىبارەت ئىككى خىل تىپتىكى ئېپتىدائىي ياۋروپا ئىرقى تەركىبىدىكىلەر شىنجاڭ چېگرىسىغا ئىچىدە بىرونزا قوراللار دەۋرىدىن كېيىنكى پالېئوئانتروپولوگىيە ماتېرىياللىرىدا كۆزگە چېلىقمىدۇ. جۇڭگولۇق مەشھۇر پالېئوئانتروپولوگىيە ئالىمى خەن كاڭشىن ئەپەندى مۇنداق دەيدۇ: «ھېچبولمىغاندا، بىرونزا قوراللار دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە، ئېپتىدائىي فورماتسىيە تىپىدىكى ياۋروپا ئىرقى لوپنۇر رايونىغا تارقالغان، هازىر ئۇلارنىڭ قەيەردىن، قانداق يول بىلەن شىنجاڭنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا كەلگەنلىكىنى تېخى كونكرېت مۇئەييەنلەشتۈرگىلى بولمايدۇ، هالبۇكى، قەدىمكى يارداڭلىق قەبرىستانلىقى (لوپنۇر رايونىدا)دىكى مەدەنىيەتلىك ئاھالىلەرنىڭ ئانتروپولوگىيە ئالاھىدىلىكى ئۇلارنىڭ جەنۇبىي سىبىرىيە، قازاقىستان، ئوتتۇرا ئاسىيا، ھەتتا ۋولگا دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىنىدىكى بىرونزا قوراللار دەۋرىگە مەنسۇپ ئاھالىلەر بىلەن زىچ نەسىل ئالاقىسىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.» ئۇ يەنە مۇنداق دەيدۇ: «ئوتتۇرا دېڭىزنىڭ شەرقىي تارمىقى تىپىغا ئىگە ياۋروپا ئىرقى تەركىبىدىكىلەر بىرقەدەر بالدۇر كۆرۈلگەن بولۇشى مۇمكىن، لوپ(خوتەن

ژىلايىتىدە)تىكى سامپۇل كوللېكتىپ دەپنە قەبرىستانلىقى، لوپ-
نۇردىكى كروران شەھەر ئەتراپى قەبرىستانلىقى ۋە ئالغۇي جىل-
غىسى (تەڭرىتېغىنىڭ شەرقىي بۆلىكىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىدە)
قەدىمكى كوللېكتىپ دەپنە قەبرىستانلىقىدا بۇنداق تىپ بايقالدى.
بۇنىڭ ئىچىدە، سامپۇل ۋە كروراندىكىلىرىنىڭ ئاساسىي تەركى-
بى دەل مۇشۇ خىل تىپقا ياتىدۇ.» خەن كاڭشىن ئەپەندى قەدىم-
كى شىنجاڭنىڭ تارىم ئويمانلىقى ئەتراپىدىكى ئىپتىدائىي ئاھا-
لىلەرنىڭ كۆچۈش ئەھۋالىنى تەخمىنىي تەسۋىرلەپ مۇنداق يازى-
دۇ: «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئوتتۇرا دېڭىز ئىرقى تەركىبىدىكىلەر
پامىر ئېگىزلىكىدىن ئۆتۈپ، بىر تەرەپتىن تارىم ئويمانلىقىنىڭ
جەنۇبىي چېتىنى بويلاپ، شەرققە ئىچكىرىلەپ كىرىپ، لوپنۇر
رايونىغا بارغان، ھالبۇكى بۇ خىل تىپ خەن سۇلالىسى دەۋرىدە-
كى كروران خانلىقى ئاھالىلىرىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى
بولۇشى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن، ئۇلار بۇ رايوندا لوپنۇر
رايونىنى ئۆزلىرىدىن تېخىمۇ بالدۇر ئىگىلىگەن ئىپتىدائىي
فورماتسىيەدىكى يەنە بىر ياۋروپا ئىرقى تەركىبىدىكى ئاھالىلەر
بىلەن ئۇچراشقان ھەمدە ئۇلار بىلەن بىرلىكتە قەدىمكى كروران
خانلىقى ئاھالىلىرىنىڭ شەكىللىنىشىگە قاتناشقان بولۇشمۇ
مۇمكىن.» «يەنە بىر تەرەپتىن، بىر قىسىم ئوتتۇرا دېڭىز ئىرقى
تەركىبىدىكىلەر تارىم ئويمانلىقىنىڭ شىمالىنى بويلاپ شەرقىگە
ئىچكىرىلەپ كىرىپ، تەڭرىتېغىنىڭ شەرقىي بۆلىكىگە كىرىش
جەريانىدا ئۆزلىرىنىڭ جەنۇبىدىن شەرققە ئىچكىرىلەپ كىرگەن
ئوخشاش تۈردىكىلىرىگە قارىغاندا، يەرلىك ئاھالىلەر بىلەن تە-
خىمۇ كۆپ ئارىلىشىپ كەتكەن بولۇشى مۇمكىن.» تەڭرىتېغىنىڭ
شىمالىدىكى ئىپتىدائىي ئاھالىلەرنىڭ ئەھۋالى بولسا: «مىلادە-
يىنىڭ ئالدى ـ كەينىدىكى بىرقانچە ئەسىردە، ئىلى دەرياسىنىڭ
يۇقىرى ئېقىنى(تەڭرىتېغىنىڭ شىمالى)دىكى قەدىمكى ساكلار ۋە
ئۇيسۇنلارنىڭ ئاساسلىق تەركىبى يەنە بىر خىل ئانتروپولوگىيە
تىپىغا، يەنى بېشى دىققاق بولۇش بىلەن خاراكتېرلەنگەن پامىر ـ

فەرغانە تىپىغا كىرىدۇ، بۇ ئوتتۇرا ئاسىيا ماۋرا ئۇننەھەر تىپى دەپمۇ ئاتىلىدۇ، ئۇلاردا يەنە ماۋرا ئۇننەھەر تىپى بىلەن ئاندرد-نوۋ(ياۋروپا ئىرقى) ئۆزگەرگەن تىپىنىڭ ئۆتكۈنچى ئالاھىدىلە-كىمۇ بار. ئۇلار ئوتتۇرا ئاسىيادىكى باشقا ساكلار (جەنۇبىي پامىر ساكلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ)، ئۇيسۇنلار دەۋرىدىكى ئاھالە-لەر بىلەن روشەن ئوخشىشىپ كېتىدىغان بەدەن سۈپىتى ئالاھە-دىلىكىگە ئىگە بولۇپ، ئالدىدا سۆزلەنگەن ئىپتىدائىي ياۋروپا ئىرقى تىپىدىكىلەر ۋە ئوتتۇرا دېڭىز ئىرقى تىپىدىكىلەر بىلەن فورماتسىيە جەھەتتە روشەن پەرقلىنىدۇ.»①

3. غەربىي يۈرتتىكى شەرق ئىرقىدىكىلەر

شەرق ئىرقى موڭغۇل ئىرقىنى كۆرسىتىدۇ. نۆۋەتتە، قە-دىمكى شىنجاڭدىكى بۇ خىل ئىرق ۋە نەسىلىنىڭ كېلىش مەنبە-سى ھەم تارقىلىشىنى ئېنىق چۈشەندۈرۈپ بېرىدىغان سىستېمە-لىق ماتېرىياللار يوقىنىڭ ئورنىدا بولسىمۇ، ھازىرقى ئارخېئو-لوگىيىلىك تەكشۈرۈش ۋە ئانتروپولوگىيە ماتېرىياللىرىدىن دەسلەپكى قەدەمدە تۆۋەندىكىچە ھۆكۈم چىقىرىشقا بولىدۇ. بە-رىنچى، موڭغۇل ئىرقىدىكىلەر مىلادىيەدىن ئىلگىرىلا قەدىمكى شىنجاڭغا كۆچۈپ كەلگەن.

«مىلادىيەنىڭ باشلىرىدا، مىللەتلەرنىڭ چوڭ كۆچۈشىنىڭ باشلىنىشىغا ئەگىشىپ، موڭغۇل ئىرقى تىپىدىكى كىشىلەر ئوتتۇرا ئاسىيا ماۋرا ئۇننەھەر تىپىدىكىلەر(ھازىرقى ئوتتۇرا ئا-سىيا ۋە تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىدا پائالىيەت ئېلىپ بارغان)گە ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە سىڭىشقا باشلىغان.»② ئېككىنچى،

---

① خەن كاڭشىن: «شىنجاڭدىكى قەدىمكى ئاھالىلەرنىڭ ئېتنىك ئانتروپولوگىيىسى ھەققىدە تەتقىقات»، «شىنجاڭدىكى قەدىمكى جەسەتلەر»گە بېسىلغان، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2002 ـ يىلى 2 ـ ئاي نەشرى، خەنزۇچە، 214 ـ 223 ـ بەتكىچە.

② (رۇسىيە) گىنسبۇرگ: «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مىللەتلەرنىڭ مەنبەسىگە ئالاقىدار ئوتتۇرا ئاسىيا پالېئوئانتروپولوگىيە مەسىلىلىرى»، «مىللەتشۇناسلىق تەتقىقات ئورنى ژۇرنىلى»گە بې-سىلغان، رۇسچە نەشرى، 1959 ـ يىلى 31 ـ سان.

قۇمۇل يانبۇلاق قەبرىستانلىقى، لوپنۇر تۈرك قەبرىستانلىقىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ۋە ئانتروپولوگىيە ماتېرىيالىدىن شۇنى پەرەز قىلىشقا بولىدۇكى، «ئاز دېگەندە خەن سۇلالىسىدىن ئىلگىرى، شەرق، غەرب ئىرقىدىكىلەردە شىنجاڭ چېگرىسىدا تەتۇر يۇنىلىشلىك سىڭىشىش بولغان بولۇشى مۇمكىن. سېلىشتۇرۇپ كۆرگەندە، موڭغۇل ئىرقىدىكىلەرنىڭ غەربكە سىڭىشى بىرقەدەر پارچە بولۇپ، غەرب ئىرقى تەركىبىدىكىلەرنىڭ شەرققە سىڭىشىدەك جانلىق بولمىغان.»[1] ئۇچىنچى، ئالغۇي جىلغىسى، قۇمۇل يانبۇلاق قەبرىستانلىقى ۋە بىرقەدەر كېيىنكى مەزگىلگە مەنسۇپ بولغان كروران، توققۇزتارا(ئىلى رايونىدا)دىكى قەدىمىي قەبرىستانلىقتا شەرق، غەرب ئىرقى تەركىبىدىكىلەر ئورتاق مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش (جۇملىدىن بىر قەبرىستانلىققا كۆمۈلۈش ياكى بىر لەھەتكە قويۇلۇش) ئەھۋالى بىرقەدەر ئومۇمىيۈزلۈك، بۇنىڭ باشقا نەسىلدىكى قۇللارنى ھەمدەپنە قىلىش ياكى ئوخشاش بولمىغان نەسىلدىكى ئائىلە ئەزالىرىنى بىر لەھەتكە قويۇش ئىكەنلىكىنى تېخى پەرەز قىلغىلى بولمايدۇ.

يۇقىرىقىلارنى يېغىنچاقلىغاندا، قەدىمكى شىنجاڭدىكى ئىپتىدائىي ئاھالىلەر ئەتراپىتىكى رايونلاردىن كۆچۈپ كىرگەن. ئاساسلىقى شەرق ۋە غەرب ئىككى يۆنىلىشتىن كۆچكەن، كۆچۈش لىنىيىسى ئومۇمەن يايلاق(تاغ تىزمىسىنىڭ ئېتىكىدىكى ئوتلاق)، دەريا ئېقىنى ۋە ئويمانلىقىنىڭ ئەتراپىدىكى تاغ ئالدى تىندۇرما تۈزلەڭلىكىدە پەيدا بولغان بوستانلىقلارنى بويلاش بىلەن داۋاملاشقان. غەربتىن كۆچۈپ كەلگەن ياۋروپا ئىرقىدىكى ئاھالىلەرنىڭ غەربىي يۈرتتىكى تارقىلىش دائىرىسى نىسبەتەن كەڭ بولغاچقا، ئۇلار پەيدىنپەي شەرققە كېڭىيىپ، دەسلەپكى تۆمۇر قوراللار دەۋرىدە بۇگۇنكى قۇمۇل ئەتراپىغىچە يېتىپ بارغان.

---

① خەن كاڭشىن: «شىنجاڭدىكى قەدىمكى ئاھالىلەرنىڭ ئېتنىك ئانتروپولوگىيىسى ھەققىدە تەتقىقات»، «شىنجاڭدىكى قەدىمكى جەسەتلەر»گە بېسىلغان، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2002 ـ يىلى 2 ـ ئاي نەشرى، خەنزۇچە، 214 ـــ 223 ـ بەتكىچە.

شەرقتىن كۆچۈپ كەلگەن موڭغۇل ئىرقىدىكىلەر ئاساسلىقى غەربىي يۇرتنىڭ شەرقىگە تارقالغان، ئۇلار پەيدىنپەي غەربكە كۆچۈپ، دەسلەپكى تۆمۇر قوراللار دەۋرىدە بۇگۇنكى ئىلى دەريا-سى ۋادىسىدا ياشىغان. ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش ۋە تەتقىقات شۇنىمۇ ئىسپاتلىدىكى، ئوخشاش بولمىغان يۆنىلىشتىن كەلگەن غەربىي يۇرت ئىپتىدائىي ئاھالىلىرى كۆچۈش داۋامىدا ئۆزئارا ئۇچراشقان ھەمدە ئىرق تەركىبى جەھەتتە ئۆزئارا سىڭىشكەن.

4. قەدىمكى مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش پائالىيەتلىرى

ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش ۋە تەتقىقاتلاردىن غەربىي يۇرت ئاھالىلىرىنىڭ ئۆزلىرىگە خاس يەرلىك ئىجتىمائىي ۋە مەدەنىيەت ئۆرپ ـ ئادەتلىرىنىڭ بارلىقى مەلۇم. بۇنداق ئىجتىمائىي ۋە مەدەنىي ئۆرپ ـ ئادەتلىرىدە ھەم غەربىي يۇرتنىڭ يەرلىك ئالاھىدىلىكى، ھەم ئەتراپتىكى مەدەنىيەت ئادەتلىرىنىڭ تەسىرى بار. غەربىي يۇرتنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدا يەرلىك ئالاھىدىلىك بىرقەدەر روشەن، ئەتراپتىكى جايلاردا بولسا، شەرق، غەربنىڭ ئىجتىمائىي، مەدەنىيەت تەسىرى بىرقەدەر چوڭ. بۇنىڭدىن ئىپتىدائىي ئاھالىلەر غەربىي يۇرتقا كۆچۈپ كىرگەندىن كېيىن، نىسبىي مۇقىم بولغان سىڭىشىش، تەرەققىي قىلىش مەزگىلى بولغانلىقىنى ھەمدە مۇشۇ ئاساستا ئۆزگىچە غەربىي يۇرت ئىجتىمائىي مەدەنىيىتىنىڭ شەكىللەنگەنلىكىنى پەرەز قىلىش مۇمكىن.

ئوخشاش بولمىغان رايونلاردىكى ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتى تەڭ بولغان ئەمەس. غەربىي يۇرت جەمئىيىتىنىڭ ئەتراپىدا، شەرقىي قىسمىدىكى خۇاڭخې دەريا سۇ ۋادىسىغا جايلاشقان ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتى نىسبەتەن تېز بولغان. مىلادىيىدىن 2000 نەچچە يىللار ئىلگىرى، شۇ جايدىكى شيا قەبىلىسى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك تارىخىدىكى تۇنجى قۇللۇق تۈزۈمىدىكى دۆلەت ـــ شيا سۇلالىسىنى قۇرغان. مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 15 ـ ئەسىرنىڭ ئالدى ـ كەينىدە، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان شاڭ سۇلالىسى قۇل-

لۇق جەمئىيەتنىڭ ئەڭ گۈللەنگەن مەزگىلىگە قەدەم قويغان. تەخمىنەن مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 8 ـ ئەسىرنىڭ ئالدى ـ كەيـ ـنىدىكى غەربىي جۇ، شەرقىي جۇ سۇلالىلىرىدە سۇيۇرغاللىق تۈـ زۈمى بىرقەدەر ئومۇملىشىپ قالغان. مۇشۇ مەزگىلدە، غەربىي يۇرتمۇ سىنىپىي جەمئىيەتكە ئۆتۈشكە باشلىغانىدى. ھالبۇكى غەربىي يۇرتنىڭ غەربىي قىسمى بىلەن تۈتىشىپ تۇرىدىغان قەـ دىمكى ماۋزا ئۇننەھر رايونى مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 10 ـ ئەـ سىردىن مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 7 ـ ئەسىرگىچە بولغان مەز ـ گىلدىلا ئاندىن سىنىپىي جەمئىيەتكە پەيدىنپەي قەدەم قويغان، مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 6 ـ ئەسىردىن باشلاپ پېرسىيە ئىمـ پېرىيىسىنىڭ تەسىرىدە بولغان. تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي چېتىدىكى بىر قاتار تاغ تىزمىلىرى ۋە پامىر ئېگىزلىكى پېر ـ سىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا شەرقە قاراپ تەرەققىي قىلىپ، ئۆز تەسىرىنى كېڭەيتىشىنى چەكلەپ قويغان، ھالبۇكى غەربىي يۇرتنىڭ شەرق تەرەپتىكى ئوتتۇرا تۈز ـ لەڭلىك تېرىقچىلىق مەدەنىيىتى ۋە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ شىـ ـمالىدىكى يايلاق كۆچمەن چارۋىچىلىق مەدەنىيىتى بىلەن بولغان ئالماشتۇرۇشى كۆپ ئوڭاي ئىدى، شۇڭا، غەربىي يۇرتنىڭ شەرق بىلەن بولغان ئالاقىسى ئۇزاق تارىخقا ئىگە بولغان. ۋاقىتىنىڭ ئۆتۈشى ۋە باردى ـ كەلدىسىنىڭ قويۇقلىشىشىغا ئەگىشىپ، شەرقىي قىسمىدىكى قەبىلە ئاھالىلىرى بارغانسېرى كۆپلەپ غەربىي يۇرتقا كۆچۈپ، قەدىمكى غەربىي يۇرت مەدەنىيىتى بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك تېرىقچىلىق مەدەنىيىتى ۋە شىمال يايلاقلىـ ـرىدىكى كۆچمەن چارۋىچىلىق مەدەنىيىتى ئۆزئارا سىڭىشىپ، پەيدىنپەي ئورتاقلىقى كۈنسېرى كۆپىيىۋاتقان قەدىمكى جۇڭخۇا مەدەنىيىتىنىڭ تەركىبىي قىسمىغا ئايلىنىشقا باشلىغان.

دۆلەت ئىچى ـ سىرتىدىكى ئالىملار بىردەك ھالدا، غەربىي يۇرتقا دائىر ئەڭ دەسلەپكى يازما خاتىرىلەر خەنزۇ يېزىقىدىكى تارىخ ماتېرىيالىلىرىدا خاتىرىلەنگەن؛ مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 6 ـ

ئەسىردىن بۇرۇنقى غەربىي يۇرت(جۇملىدىن ئوتتۇرا ئاسىيا) تا-
رىخ تەتقىقاتىدا خەنزۇ يېزىقىدىكى تارىخ ماتېرىيالىرىغا تايىنىش
كېرەك دەپ ئېتىراپ قىلىدۇ. يېغىلىق دەۋرىدە (مىلادىيەدىن
ئىلگىرىكى 465 - يىلىدىن مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 221 - يە-
لىغچە)دا يېزىپ چىقىلغان خەنزۇ يېزىقىدىكى تارىخ كىتابلىرى
«تاغ - ئېزىملار قۇرئى»، «بامبۇك يىلنامە»، «مۇتيەنزى تەزكە-
رىسى» ۋە تەخمىنەن مۇشۇ دەۋرنىڭ ئالدى - كەينىدە يېزىپ
چىقىلغان «جۇ سالنامىسى» قاتارلىقلاردا غەربىي يۇرتنىڭ جۇغرا-
پىيە، تارىخ رىۋايەتلىرىگە دائىر خاتىرىلەر خېلى كۆپ. «تارىخنا-
مە» ۋە «خەننامە»دە غەربىي يۇرتقا ئائىت خاتىرىلەر تېخىمۇ مول،
تەپسىلىي ۋە ئېنىق. بۇ خاتىرىلەرنىڭ بىر ئالاھىدىلىكى شۇكى،
ئۇنىڭدا غەربىي يۇرت جۇڭخۇا مەدەنىيىتى دائىرىسىگە كىرگۈزۈل-
گەن، مەسىلەن، جۇغراپىيىلىك خاتىرىلەردە، قەدىمكى غەربىي
يۇرتنىڭ تەبىئىي قىياپىتى، تاغ - دەريالىرى، قېزىلما بايلىقلىرى
ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىكى مۇناسىۋەتلىك مەزمۇنلار بىلەن بىرلىكتە
تارىخ كىتابلىرىغا خاتىرىلەنگەن. «تاغ - ئېزىملار قۇرئى»نى مە-
سالغا ئالساق، ئۇنىڭدا غەربىي يۇرتنىڭ ئوتتۇرا جەنۇبىدىكى كو-
ئېنلۇن تېغى، شەرقىي جەنۇبىدىكى ئالتۇنتاغ، شۇنىڭدەك شەرققە
قاراپ سوزۇلغان بۇگۇنكى گەنسۇنىڭ خېشى كارىدورىدىكى
چىلىەنشەن تېغى، شەنشىدىكى چىنلىڭ تېغى ئومۇمىلاشتۇرۇپ
«جەنۇبىي تاغلار» دەپ ئاتالغان، چىنلىڭ تېغى غەربىي يۇرتتىكى
كوئېنلۇن تېغىدىن باشلىنىپ شەرققە قاراپ سوزۇلغان جەنۇبىي
تاغلار مۇشۇ يەردە ئاخىرلىشىدۇ دېگەن مەنىدىكى «ئاخىرقى جەنۇ-
بىي تاغ» دەپ ئاتالغان. كىتابتا يەنە ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىكى
خۇاڭخې دەرياسىنىڭ مەنبەسى غەربىي يۇرتتا دېگەن بايانلار بولۇپ،
ئۇنىڭدا قەدىمكى يۇرتتىكى كۆكئارت دەرياسى (ھازىرقى قەشقەر
دەرياسى ۋە زەرەپشان دەرياسى)، ئۇدۇن دەرياسى (ھازىرقى خوتەن
دەرياسى) قاتارلىقلار بىرلەشكەندىن كېيىن (يەنى ھازىرقى تارىم
دەرياسى بولغاندىن كېيىن) يەمىش(ھازىرقى لوپنۇر كۆلى)كە قۇ-

يۇلۇپ، يەر ئاستىغا سىڭىپ كېتىدۇ، ئاندىن كۈنگەي تاغ (ھازىرقى چىڭخەيدىكى جىشىشەن تېغى)دىن چىقىپ، خۇاڭخې دەرياسىنىڭ مەنبەسى بولۇپ شەكىللەنگەن دېيىلگەن. بۇ بىر خاتا چۈشەنچە بولۇپ، تاڭ سۇلالىسى مەزگىلىدە توغرىلانغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ نىڭدا غەربىي يۇرت بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنى ئورگانىك بىر پۈتۈن گەۋدە ئىچىگە قويۇش ئىدىيىسى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

غەربىي يۇرتنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن بولغان دوستانە باردى ـ كەلدىسىگە دائىر رىۋايەت، خاتىرىلەر تېخىمۇ كۆپ. مەسىلەن، «بامبۇك يىلنامە»دە: «شاڭجۇڭزۇڭنىڭ تەيۋۇ 26 ـ يىلى (تەخمىنەن مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 1612 ـ يىلى) غەربىي رۇڭلاردىن ئەلچى كەلدى، پادىشاھ ۋاڭ مېڭنى غەربىي رۇڭلار دىيارىغا ئەۋەتتى » دەپ خاتىرىلەنگەن. لېكىن، ئەڭ كەڭ تارقالغان رىۋايەت جۇمۇۋاڭنىڭ غەربىي يۇرتنى سایاھەت قىلىشىدىن ئىبارەت. رىۋايەت قىلىنىشىچە، جۇمۇۋاڭ چوڭ قوشۇن باشلاپ غەربىي يۇرتقا سەپەرگە چىقىپ، غەربىي يۇرتتىكى يەرلىك سەردار ئومانىنىڭ قارشى ئېلىشىغا ئىرىشكەن. جۇمۇۋاڭ ئومايغا يىپەك یاغلىق، مىس جابدۇق، قۇلۇله پۇل قاتارلىقلارنى سوۋغات قىلغان، ئومای زۇمرەت كۆلى بويىدا جۇمۇۋاڭغا كاتتا زىياپەت بەرگەن، زىياپەتتە ئۇزۇنئارا نەزمە ئوقۇپ، بىر ـ بىرىنى قۇتلۇقلاشقان. مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 985 ـ يىلى (جۇمۇۋاڭنىڭ 17 ـ يىلى) ئومای يەنە جۇمۇۋاڭنىڭ ئوردىسىغا بارغاندا، «ئوردا زىياپىتى بېرىلىپ كۈتۈۋېلىنغان.»[1] ھازىرمۇ دۇنخۇاڭدىكى موگاۋ تاش غارىنىڭ 423 ـ نومۇرلۇق غارىدىكى تام رەسىم ۋە 1978 ـ يىلى گەنسۇ ئۇلكىسى جىۇچۈەن شەھىرىنىڭ شىجيازادىن قېزىۋېلىنغان بەش لياڭ پادىشاھلىقى مەزگىلىگە مەنسۇپ 5 ـ نومۇرلۇق قەبرىنىڭ ئالدى لەھەتتىكى تام رەسىمىدە جۇمۇۋاڭ بىلەن ئومايىنىڭ ئۇچراشقانلىقىغا دائىر جاملىق تەسۋىرلەرنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. بۇ رىۋايەتلەر ئىشەنچلىك

① «بامبۇك يىلنامە».

بولمىسىمۇ، لېكىن غەربىي يۇرت بىلەن ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكىنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك دوستانە باردى ـ كەلدى ئالاقىسىنى ئەكس ئەتتۇرۇپ بېرىدۇ.

نۆۋەتتىكى قېزىپ چىقىلغان ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار ئارىسىدىكى ئىككى خىل مەدەنىيەت يادىكارلىقى غەربىي يۇرت بىلەن ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك ئوتتۇرىسىدىكى ماددىي ئالماشتۇرۇشنى دەلىللەپ بەردى. بىرى، غەربىي يۇرتتىن ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە توقۇلما شۇپ بېرىلغان قاشتېشى بۇيۇملىرى. غەربىي يۇرتتىن چىقىدىغان قاشتېشى ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتە خېلى بۇرۇنلا مەشھۇر ئىدى. ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىكى خانلار «توخرى قاشتېشىنى ئەتىۋارلاپ ئىشلەتتى.» توخرىلار غەربىي شىمالدىكى «ياۋچى»لار بولۇپ، غەربىي يۇرتتىن ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە كىرىدىغان ئۆتەڭگە، يەنى تەڭرىتاغ دىڭىنىڭ شەرقىدىن دۇنخۇاڭغىچە بولغان جايلارغا تارقالغانىدى، شۇڭا ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتە غەربىي يۇرتنىڭ قاشتېشى «ياۋچى قاشتېشى» دەپ ئاتالغان. ئۇنىڭدىن باشقا كوئېنلۇن تېغىدىن چىقىدىغان كوئېنلۇن قاشتېشى بار. 1976 ـ يىلى خېنەن ئەنياڭنىڭ يىن خارابىلىكىدىن بۇنىڭدىن 3200 يىل ئاۋۋالقى يىن پادىشاھى ۋۇدىڭنىڭ خوتۇنى فۇخاۋنىڭ قەبرىسى قېزىۋېلىنغان، قەبرىدىكى ھەمدەپنە بۇيۇملىرى ئىچىدە 756 قاشتېشى بۇيۇمى بولۇپ، ئاساسىي جەھەتتىن كوئېنلۇن قاشتېشىدا ئىشلەنگەن. دۇنخۇاڭدىكى قاشقوۋۇقنىڭ نامىمۇ غەربىي يۇرتتىكى قاشتېشىنىڭ مۇشۇ قوۋۇق ئارقىلىق سىرتقا چىقىدىغانلىقى ۋەجىدىن شۇنداق ئاتالغان. يەنە بىرى، ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىن غەربىي يۇرتقا توشۇپ كېلىنگەن ياكى غەربىي يۇرت ئارقىلىق غەربكە توشۇلغان ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك يىپەك توقۇلما بۇيۇملىرى. ھازىرغا قەدەر ئەڭ بۇرۇنقى غەربىي يۇرت يىپەك توقۇلما بۇيۇملىرى مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 2 ـ ئەسىردىكى غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىغا مەنسۇپ بولغان غەربىي يۇرت قەبرىلىرىدىن قېزىۋېلىنغان. يىپەك

توقۇلما بۇيۇملىرىنى ساقلاش تەس، مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 5 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدە، يىپەك غەربىي يۇرت ئارقىلىق پېرسىيەگە توشۇپ بېرىلغان بولغاچقا، ئۇنىڭ غەربىي يۇرتقا كىرىشى بۇنىڭدىنمۇ بۇرۇن بولۇشى كېرەك. ئۇنىڭدىن باشقا، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللىرىدا كۆرسىتىلىشچە، مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 5 ـ ئەسىردە غەربىي يۇرتنىڭ ئالتاي ئەتراپىدا ياشىغان ئوغۇزلارنىڭ قەبىلىلىرىدىن ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكىنىڭ يېغىلىق دەۋرىگە مەنسۇپ بولغان مىس كۆرگۈچىقان، ئۇنىڭ شەكلى، چوڭ ـ كىچىكلىكى ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىكى خېنەن شەنشىيەن ناھىيىسىنىڭ شاڭخېڭلىڭدىكى گو بەگلىكى قەبرىسىدىن چىققان مىس كۆرگۈ بىلەن ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشىشىدىكەن. ھالبۇكى، قەدىمكى غەربىي يۇرتتا مودا بولغان سىرلىق ساپال بۇيۇملارمۇ شەكىل‌ـشۇبھىسىزكى، ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىن كىرگەن.

ئىككىنچى، غەربىي يۇرت ۋە شىمالدىكى مىللەتلەر ھاكىمىيىتى، ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك سۇلاللىرى

1. ھۇنلارنىڭ غەربىي يۇرتقا ھۆكۈمرانلىق قىلىشى

يېغىلىق دەۋرىدىن چىن، خەن سۇلالىسىگىچە (مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 5 ـ ئەسىردىن 3 ـ ئەسىرگىچە) بولغان مەزگىلدە، تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئەتراپىدىكى بوستانلىقلاردا ياكى تاغ ئارلىقىدىكى ئويمانلىقلاردا مۇقىم ياكى يېرىم مۇقىم ئولتۇراقلاشقان ئاھالىلەر نىسبىي مۇستەقىل بولغان مەھەللىلەرنى شەكىللەندۈرگەن، بۇلارنىڭ كۆپىنچىسىنىڭ شەھەر سىپىلى بولغاچقا، تارىختا «شەھەر دۆلەتلىرى» دەپ ئاتالغان. بۇ مەزگىلدە، خېشى ئەتراپىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق قىلىدىغان توخرىلار ئۇلۇسى پەيدىنپەي كۈچلىنىشكە باشلاپ، غەربتە ئالتاي تېغى ۋە تەڭرىتېغىنىڭ شەرقىي بۆلىكىدىكى رايونلارغا

كېڭەيگەن. مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 3 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا، توخرىلارنىڭ كۈچى چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى ئېگىز-لىككىچە چوڭقۇرلاپ كىرىپ، شۇ جايدا كۆچمەن چارۋىچىلىق قىلىدىغان ھۇن ئۇلۇسىنى كونترول قىلىپ، ھۇن تەڭرىقۇتى تۈمەن تەڭرىقۇتىنىڭ (؟ — مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 209 - يىل-لىغىچە) تېكىنى باتۇرنى تۇرغاقلىققا بېرىشكە مەجبۇر قىلغان. مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 209 - يىلى (چىن سۇلالىسى 2 - پا-دىشاھىنىڭ تۇنجى يىلى) ھۇنلار توخرىلارغا قارشى قوزغالغان، باتۇر قېچىپ كېلىپ، ئۆزىنى ھۇنلارنىڭ تەڭرىقۇتى دەپ ئاتا-غان. ھۇنلار توخرىلارنى قوغلۇۋېتىپ، شىمالدىكى يايلاقنى ئىگە-لىگەندىن كېيىن، يەنە جەنۇبقا يۇرۇش قىلىپ، خەن سۇلالىسى بىلەن قارشىلاشقان. مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 200 - يىلى (شەرقىي خەن سۇلالىسى گاۋزۇنىڭ 7 - يىلى) باتۇر تەڭرىقۇت قوشۇن باشلاپ، خەن گاۋزۇنى بەيدىگۆەن تېغى (ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى داتۇڭ شەھىرىنىڭ شەرقىي شىمالى)دا قورشۇۋېلىپ، خەن سۇلالىسىنى يارىشىپ قۇدىلىشىشقا مەجبۇر قىلغان. شۇ-نىڭدىن كېيىن، ھۇنلار غەربىي شىمالغا كېڭىيىپ، مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 177 - يىلى ئەتراپىدا تەسىر دائىرىسى غەربىي يۇرت-قا كىرىشكە باشلىغان.

غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدا تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇ-بىدىكى تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئەتراپىغا شەھەر دۆلەتلىرى جايلاش-قان بولۇپ، «36 دۆلەت» دەپ ئاتالغاندى، بۇنىڭ ئىچىدە شەرق-تىكى كروران بەگلىكى (ھازىرقى لوپنۇرنىڭ غەربىي شىمالىدا) بىرقەدەر كۈچلۈك ئىدى. تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىدا يەنە ساكلار، ئۇيسۇنلار، ئوغۇزلار بولۇپ، ئۇلار كۆچمەن چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلاتتى، قوشۇمچە ئوۋچىلىق قىلاتتى، بۇنىڭ ئىچىدىكى ئۇيسۇن بەگلىكى (ھازىرقى قۇمۇل ئەتراپىدا) بىلەن ئوغۇز دۆلىتى (ھا-زىرقى ئالتاي تېغىنىڭ جەنۇبىدا) بىرقەدەر كۈچلۈك ئىدى. ئۇ-نىڭدىن باشقا، ھازىرقى يېنىسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىندا

خاككاسلار، ئوغۇزلار بىلەن خاككاسلارغا ياندىشىقان يەردە دېڭ-لىكلار بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى ھۇنلارنىڭ بېقىندىسى ئىدى. ئىجتىمائىي تەرەققىيات باسقۇچىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، غەربىي يۇرتتىكى دۆلەتلەرنىڭ تەرەققىياتى تەكشىسىز بولسىمۇ، لېكىن ئاساسىي جەھەتتىن سىنىپىي جەمئىيەتكە قەدەم قويۇپ بولغانىدى. دۆلەتلەرنىڭ كۆلىمىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، چوڭ دۆلەتلەردە نەچچە ئون مىڭ ئادەم، كىچىكلىرىدە مىڭدىن ئارتۇق ئادەم بولۇپ، ئاتالمىش «دۆلەت»لەر ئەمەلىيەتتە سېپىلنى ياكى قەبىلىنى مەركەز قىلغان كىشىلەر توپىدىن ئىبارەت ئىدى. غەربىي يۇرت ئومۇمىي گەۋدە جەھەتتە «ھەركىمنىڭ ئۆز ئالدىغا پادىشاھى بولغان، قوشۇنلىرى ئاجىز، بىرلىككە كەلمىگەن» ھالەتتە ئىدى.①

ھۇنلار تەڭرىقۇتى سۈيۇنگۈن تەڭرىقۇت مەزگىلىدە(مىلادىيە-دىن ئىلگىرىكى 161 ـ يىلىدىن مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 126 ـ يىلىغىچە) ھۇنلار قىرانىغا يەتكەن مەزگىلگە قەدەم قويغان. ئۇلار-نىڭ تەسىر دائىرىسى شەرقتە چوڭ ھىنگان تاغلىرىغا، غەربتە غەربىي يۇرتنىڭ غەربىدىكى تالاس دەرياسى بويلىرىغا، شىمالدا چۆللۈكنىڭ شىمالىغا، جەنۇبتا خېتاۋغا يەتكەنىدى. ھۇنلارنىڭ ھاكىمىيەت ئاپپاراتى تەڭرىقۇت ئوردىسى، سول قول بىلىكخان، ئوڭ قول بىلىكخاندىن ئىبارەت ئۈچ قىسىمدىن تەركىب تاپقان، تەڭرىقۇت ئوردىسى ئوتتۇرا قىسىمنى، سول قول بىلىكخان شەرقىي قىسىمنى، ئوڭ قول بىلىكخان غەربىي قىسىمنى باشقۇراتتى. ھۇنلار غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرگەن دەسلەپكى مەزگىلدە، ئاۋۋال ئوڭ قول بىلىكخان باشقۇرغانىدى، كېيىن ئوڭ قول بىلىكخانىنىڭ قول ئاستىدىكى باتىسقان(مەغرىپ خانى) غەربىي يۇرتنىڭ ئىشلىرىنى مەخسۇس باشقۇرغان. مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 92 ـ يىلى (جېڭخېنىڭ 1 ـ يىلى) باتىسقان غەربىي يۇرتتا «چاكارلار كاھىبىگى» تەسىس قىلىپ، كىنگىت (ھازىرقى

① «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى».

يەنجى ناھىيىسى)، ئۇشاق(ھازىرقى خوشوت ناھىيىسىنىڭ شەر-
قىي جەنۇبى)، ۋائىرىيە (ھازىرقى يەنجى ناھىيىسىنىڭ نەنزىنە-
چۈەن ئەتراپى) ئارىلىقىدا تۇرغۇزۇپ، غەربىي يۇرتتىكى بەگلىك-
لەردىن باج ـ سېلىق ۋە مال ـ مۇلۇك يىغقان. «خەننامە. غەربىي
يۇرت تەزكىرىسى»دە خاتىرىلىنىشىچە: غەربىي يۇرتتىكى دۆلەت-
لەر«ھۇنلارغا بېقىنسىمۇ، لېكىن ئالاقىسى قويۇق ئەمەس ئىدى.
ھۇنلار ئۇلاردىن ئات ـ ئۇلاغ، كىگىز ئالالىغىنى بىلەن، ئۇلاردىن
قوشۇن تەشكىللىيەلمەيتتى.» بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى،
ھۇنلار غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، غەربىي
يۇرتنى بىۋاستە باشقۇرماي، بەلكى ئاساسلىقى سىياسىي جەھەت-
تە ئۆزىگە ئەل قىلىش، ئىقتىسادىي جەھەتتە خىراج ئېلىش(باج
يىغىش) ئارقىلىق، غەربىي يۇرتقا بولغان بېقىندۇرۇش مۇناسى-
ۋىتىنى گەۋدىلەندۈرگەنىدى. بۇمۇ ئەينى چاغدىكى كۆچمەن چار-
ۋچى مىللەتلەر كۆپ ئىشلىتىدىغان بىر خىل ھۆكۈمرانلىق
شەكلىدۇر. ھۇنلار جۇڭگونىڭ شىمالىدىكى يايلاقتا باش كۆتۈر-
گەن تۇنجى قۇدرەتلىك كۆچمەن چارۋچى مىللەت، گەرچە ئۇلار-
نىڭ غەربىي يۇرت بىلەن بولغان بېقىندۇرۇش مۇناسىۋىتى بىر-
قەدەر ئاجىز بولۇپ، بەزى يىراق رايونلارنى ھەتتا ۋاستىلىك
كونترول قىلىۋالغان ياكى ئاتاقتا تەۋە قىلىۋالغان بولسىمۇ، لې-
كىن ھۇن ئوردىسى جۇڭگو تارىخىدىكى غەربىي يۇرتتا خېلى
ئىشلارنى قىلغان تۇنجى ھاكىمىيەت ھېسابلىنىدۇ.

ھۇنلارنىڭ غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرۈشى جۇڭگو تا-
رىخى ۋە غەربىي يۇرت تەرەققىيات تارىخىدا دەۋر بۆلگۈچ ئەھمە-
يەتكە ئىگە بولۇپ، ئاساسلىقى مۇنداق بىرقانچە جەھەتتە گەۋدە-
لىنىدۇ: بىرىنچى، غەربىي يۇرت بىلەن ئىچكىرىدىكى جايلارنىڭ
بىرلىككە كېلىش سەھىپىسىنى ئېچىپ بېرىپ، غەربىي يۇرت بە-
لەن ئىچكىرىدىكى جايلارنىڭ مۇناسىۋىتىنى مەدەنىيەت ئالماش-
تۇرۇشتىن سىياسىي جەھەتتىكى بىرلىككە كېلىشكە يۈزلەن-
دۈرگەن؛ ئىككىنچى، ئىلگىرىكى تارقاق، ئۆزئارا بېقىنمايدىغان

غەربىي يۇرت دۆلەتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى قو-يۇقلاشتۇرۇپ، غەربىي يۇرتنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئۆزئارا بىرلىشىپ، ماس هالدا تەرەققىي قىلىشنى تېزلەشتۈرگەن؛ ئۇچىنچى، ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكنىڭ غەربىي يۇرتنى بىرلەككە كەلتۈرۈشىگە ئاساس سېلىپ، غەربىي يۇرتنى ئىداره قىلىش تەجرىبىسى بىلەن تەمىنلىگەن. گەرچە هۇنلارنىڭ غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرۈشى بىر خىل قىسمەن دائىرىدىكى بىرلەككە كەلتۈرۈش بولسىمۇ، بۇ خىل قىسمەن بىرلىككە كەلتۈرۈش غەربىي يۇرت ۋە شىمال يايلاقلىرى بىلەن ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك ئوتتۇرىسىدىكى مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشنى كېڭەيتىپ، جۇڭگو تارىخىنىڭ تەرەققىيات يولىنى بېكىتىپ، جۇڭگو تارىخىدىكى تېخىمۇ كەڭ دائىرىدىكى بىرلىككە كېلىشنى ئاساس بىلەن تەمىنلىگەن؛ تۆتىنچى، هۇنلار غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈر-گەندىن كېيىن، غەربىي يۇرتنىڭ غەربىدىكى رايونلارنىمۇ كونترول قىلىپ، شەرق بىلەن غەربنىڭ قاتناشىنى تېخىمۇ راۋانلاشتۇرغان. تارىختا ئۇيسۇننىڭ غەربىدىن ئارسالڭ (هەزىرقى ئىران)قىچە «هۇن ئەلچىسى تەڭرىقۇتنىڭ خېتىنى ئېلىپ ماڭسا، هەربىر دۆلەت ئوبدان كۆتۈۋالاتتى، ئۇلارنى جاپاغا قويۇشقا پېتىنالمايتتى»[1] دەپ خاتىره قالدۇرۇلغان، بۇ دەل يۇ-قىرىقىدەك ئەهۋالنىڭ ئىنكاسىدىن ئىبارەت.

2. ئىككى خەن سۇلالىلىرى مەركىزي خانداڭلىقىنىڭ غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرۈشى

غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە، هۇنلار بىلەن قۇدىلىشىش سىياسىتى يولغا قويۇلغان بولسىمۇ، هۇنلار چېگرا بويىدىكى رايونلارنى پات - پات تالان - تاراج قىلىپ، خەن سۇلالىسىنىڭ چېگرىسىدىكى ئاپەت بولۇپ قالغانىدى. پادىشاه خەن ۋۇدى (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 140 - يىلىدىن مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 87 - يىلىغىچە) دۆلەت كۈچىنىڭ ئەسلىگە كېلىشى

[1] «تارىخي خاتىرىلەر. فەرغانە تەزكىرىسى».

ۋە ھەربىي كۇچىنىڭ كۇچىيىشىگە ئەگىشىپ، سىياسەتنى ئۆز-گەرتىپ، ھۇنلارغا قورال كۇچى بىلەن قارشى تۇرۇشنى قارار قىلدى. خەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى غەربىي يۇرت بىلەن ئالاقە-لىشىپ، ھۇنلارغا بىرلىكتە زەربە بېرىش لايىھەسىنى تۈزۈپ چىققان. غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئالاقىلىشىش ئوبيېكتى ئۇ-لۇغ توخرىلار ئېلى ئىدى. توخرىلار ھۇنلار تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغاندىن كېيىن،ئىلى دەريا‌سى ۋە چۇ دەريا‌سى ۋادىسىغا كۆ-چۈشكە مەجبۇر بولغان، شۇڭا ئۇلار ھۇنلارغا ئىزچىل دۈشمەن-لىك بىلەن قاراپ كەلگەنىدى. مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 139 - يىلى (جيەنيۇەننىڭ 2 - يىلى) غەربىي خەن سۇلالىسى جاڭ چيەن باشچىلىقىدىكى 100 نەچچە كىشىلىك ئەلچىلەر ئۆمىكىنى ئۇلۇغ توخرىلار بىلەن ئالاقىلىشىشكە ئەۋەتكەن. جاڭ چيەن سەپەردە ھۇنلارغا ئەسىر چۈشۈپ، 10 يىلدىن كېيىن قېچىپ چىققان. بۇ چاغدا ئۇلۇغ توخرىلار ئۇيسۇنلار تەرىپىدىن ئىلى دەريا‌سى، چۇ دەريا‌سى ۋادىسىدىن قوغلاپ چىقىرىلىپ، بۈگۈنكى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئامۇ دەريا‌سى ئەتراپىغا كۆچۈپ كەلگەنىدى. جاڭ چيەن داۋاملىق ئۇلۇغ توخرىلارنى ئىزدەپ، ئالدى بىلەن ھازىرقى فەرغانە ئويمانلىقىدىكى فەرغانە دۆلىتىگە يېتىپ كەلگەن. فەرغانە پادىشاھى جاڭ چيەننى قارشى ئالغان ھەمدە ئۇنىڭغا يول باشلىغۇچى قوشۇپ، كانگىيە ئارقىلىق ئۇلۇغ توخرىلار باكتىرىيە بەگلىكىنى زۇپ قويغان. بۇ مەزگىلدە ئۇلۇغ توخرىلار باكتىرىيە بەگلىكىنى يوقىتىپ، ئامۇ دەريا‌سىنىڭ ئىككى قىرغىقىنى ئىگىلىگەنىدى، بۇ جاي تۇپرىقى مۇنبەت، تۇرمۇشى خاتىرجەم ھەم ھۇنلاردىن يىراق ئىدى، شۇڭا ئۇلۇغ توخرىلارنىڭ خەن سۇلالىسى بىلەن ئالاقىلىشىپ، ھۇنلارغا زەربە بېرىش ئويى يوق ئىدى. جاڭ چيەن ئۇلۇغ توخرىلار ئېلىدە بىر يىلدىن ئارتۇق تۇرۇپ، مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 128 - يىلى (يۇەنسۇنىڭ 1 - يىلى) غەربىي يۇرتتىكى جەنۇبىي تاغ (ھازىرقى قاراقۇرۇم تېغى، كوئېنلۇن تېغى ۋە ئالتاي تېغىنىڭ شىمالىي ئېتىكى) يولى بىلەن يۇرتىغا قايتقان. يولدا

يەنە ھۇنلار تەرىپىدىن تۇتۇۋېلىنىپ، كېيىن ھۇنلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا نىزا كۆرۈلگەندە قېچىپ چىقىپ، مىلادىيىدىن ئىلگىرى 126 - يىلى (يۇەنشۇنىڭ 3 - يىلى) چاڭئەنگە يېتىپ بارغان.

جاڭ چيەننىڭ غەربىي يۇرتقا ئەلچىلىككە بېرىشىغا ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ 13 يىل ۋاقىت كەتكەن، ئەلچىلىككە ماڭغان يۇز نەچچە ئادەمدىن ئىككىلا ئادەم قايتىپ كېلەلىگەن، بۇ جەريانداا نۇرغۇن جاپا - مۇشەققەتلەرنى باشتىن كەچۈرگەن. گەرچە ئۇلۇغ توخرىلار بىلەن بىرلىشىش بۇرچىنى ئورۇندىيال - مىغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ سەپەر يەنىلا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى. ئۇنىڭ ئەھمىيىتى شۇ يەردىكى، بۇ چىن، خەن سۇلالىلىرى ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن بۇيان، تۇنجى قېتىم غەربىي يۇرتقا ئەۋەتىلگەن ئەلچىلەر ئۆمىكى بولۇپ، ئۇلار ئۆز كەچۈرمىشلىرى ئارقىلىق، غەربىي يۇرتقا ئائىت تۈرلۈك ئۇچۇرلارنى، بولۇپمۇ غەربىي يۇرتنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتى ۋە غەربىي يۇرتتىكى چوڭ دۆلەت ئۇيسۇنلارغا دائىر ئۇچۇرلارنى ئېلىپ كېلىپ، خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرۈش تەدبىرىنى بېكىتىشىدە مۇھىم رول ئوينىغان. جاڭ چيەن فەرغانە، ئۇلۇغ توخرىلار، تۇخارىستان، كانگىيە قاتارلىق دۆلەتلەر(ھازىرقى ئوتتۇرا ئاسىيادا) نىڭ ئەھۋاللىرىنى ئىگىلىگەن، ئاۋرسى (ھازىرقى ئارال دېڭىزى ۋە كاسپىي دېڭىزى ئەتراپىدا)، ئارساك (پارفىيە پېرسىيىسى)، تەزىك (قەدىمكى سۇرىيە)، داكچىنىيە(مىسىر پتولېمى خانلىقى)، ئەنەتكەك (قەدىمكى ھىندىستان) قاتارلىق دۆلەتلەرگە دائىر مەلۇماتلارنى يىغقان، بۇنىڭ بىلەن ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك خاندانلىقى تۇنجى قېتىم غەربىي يۇرتنىڭ سىرتىدىكى دۆلەتلەرنىڭ ئەھۋالىدىن خەۋەردار بولغان. تا ھازىرغا قەدەر، بىز مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 2 - ئەسىردىن بۇرۇنقى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى جايلارنىڭ تارىخىنى بايان قىلغىنىمىزدا، يەنىلا جاڭ چيەننىڭ ئەلچىلىككە بارغان چاغدىكى ئالاقىدار خاتىرىلىرىگە مۇراجىئەت قىلىمىز.

خەن سۇلالىسى جاڭ چيەننى غەربىي يۇرتقا ئەلچىلىككە ئەۋە-تىش بىلەن بىرگە، ھۇنلارغا قوراللىق قايتۇرما ھوجۇمغا ئۆتكەن. خەن سۇلالىسى ئالدى بىلەن قوشۇن چىقىرىپ، خېتاۋنىڭ جەنۇ-بىدىكى جايلارنى ئىگىلىگەن، ئاندىن خېشىغا قاراپ ئىلگىرىلە-گەن. مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 120 - يىلى (يۇەنشۇنىڭ 3 - يە-لى) خەن قوشۇنى چولۇڭقاي (ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ شە-مالىدىكى جۇيەنخەي)دىن مېڭىپ، تەڭرىتېغىنىڭ شەرقىدىكى ھۇنلارغا ھوجۇم قوزغىغان. ھۇنلاردىن قۇنشارخان 40 نەچچە مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن خەن سۇلالىسىگە ئەل بولغان. خەن سۇلالىسى خېشى ئادەمى بىلەن خەن سۇلالىسىگە ئەل بولغان (كېيىن يەنە ژۇ-ۋەي، جاڭيې، دۇنخۇاڭدىن ئىبارەت ئۈچ ئايماق تەسىس قىلىنىپ، خېشىدىكى داڭلىق تۆت ئايماققا ئايلانغان). ئىككىنچى يىلى يەنە قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى ھۇنلارغا يۈرۈش قىلىپ، چوڭ غەلىبە قازانغان، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن «ئالتۇنبالىغ (ھازىرقى لەنجۇ)، كۇنگەي تاغ (ھازىرقى چىلىيەنشەن تېغى)دىن يەمەش(ھازىرقى لوپنۇر)قىچە ھۇنلارنىڭ ئىزناسى قالمىغان». ئوتتۇرا تۇزلەڭ-لىكتىن غەربىي يۇرتقا بارىدىغان يول راۋانلىشىپ، خەن سۇلالە-سىنىڭ غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرۈشىگە شارائىت پىشىپ يېتىلگەن.

مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 116 - يىلى (يۇەندىڭنىڭ 1 - يىلى) جاڭ چيەن پەرمانغا بىنائەن 2 - قېتىم 300 نەچچە ئادەمنى باشلاپ، قىممەت باھالىق ئالتۇن - كۈمۈش، تاۋار - دۇردۇنلارنى ئېلىپ غەربىي يۇرتقا ئەلچىلىككە ماڭغان. بۇ قېتىمقى ئەلچە-لىككە بېرىشنىڭ ئاساسلىق ئوبيېكتى ئۇيسۇنلار بولۇپ، يول بو-يىدىكى بەگلىكلەرگە يانداش ئەلچىلەرمۇ ئەۋەتىلگەن. ئەلچىلەر ئۆمىكى ئۇيسۇنلار تەۋەسىگە بارغاندا، ئۇيسۇن خانى مەرگەن جا-مىر ياشىنىپ قالغان بولۇپ، قارىمىقىدىكى ئۈچ قەبىلە ئۆز ئا-دىغا ھاكىمىيەت يۈرگۈزەتتى، قول ئاستىدىكى ئەمەلدارلار ھۇنلاردىن قورقاتتى، لېكىن خەن سۇلالىسىنى چۈشىنىپ كە-

مەيتتى، شۇڭا خەن سۇلالىسى بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ، ھۇنلارغا قارشى تۇرۇشنى خالىمىغان، بەلكى خەن سۇلالىسىنىڭ ئەمەلىي كۈچىنى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا بىلىپ بېقىش مەقسىتىدە، خەن سۇلالىسىگە رەھمەت ئېيتىش يۈزىسىدىن جاڭ چيەنگە ئەلچى قوشۇپ قويغان. ئۇيسۇنلارنىڭ نەچچە ئون ئەلچىسى چاڭئەنگە يېتىپ بارغاندىن كېيىن، خەن سۇلالىسىنىڭ خەلقىنىڭ كۆپ، تۇرمۇشىنىڭ بایاشاتلىقىنى كۆرۈپ، قايتىپ كەلگەندىن كېيىن خانغا مەلۇم قىلغان، شۇنىڭ بىلەن ئۇيسۇن خانى خەن سۇلالىسى بىلەن دوست بولۇشنى قارار قىلغان. مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 108 ـ يىلى (يۇەنفېڭنىڭ 3 ـ يىلى) ئۇيسۇن خانى خەن سۇلالىسى مەلىكىسىگە ئۆيلىنىش تەلىپىنى قويغان، خەن سۇلالىسى ئۆز جەمەتىنىڭ قىزلىرىدىن جېيىۋ مەلىكىنى مەرگەن جايمىرغا ياتلىق قىلغان. ئىككى تەرەپنىڭ قۇدىلىشىشى ئەمەلىيەتتە سىياسىي جەھەتتىكى ئىتتىپاق تۈزۈش ئىدى. جاڭ چيەن ئەۋەتكەن ياندىش ئەلچىلەر ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ غەربىي يۇرتتىكى ھەرقايسى شەھەر دۆلەتلىرى ۋە فەرغانە، كانگىيە، ئۇلۇغ توخرى، تۇخارىستان، ئارساك، ئەنەتكەك قاتارلىق قوشنا دۆلەتلەرگە بارغان، بۇ دۆلەتلەرمۇ خەن سۇلالىسى ئەلچىلىرىگە ئۆز ئەلچىلىرىنى قوشۇپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە ئەۋەتكەن.

خەن سۇلالىسىنىڭ ھەرقايسى دۆلەتلەرگە توختىماي ئەلچى ئەۋەتىپ تۇرۇشى بىلەن غەربىي يۇرتتىكى خەن سۇلالىسى ئەلچىلىرى « يولدا ھەمىشە ئۇچراپ تۇراتتى، ھەربىر ئەلچىلەر ئۆمىكىدە كۆپ بولغاندا نەچچە يۈز، ئاز بولغاندا يۈز نەچچە ئادەم بولاتتى»①، بۇ ھۇنلارنىڭ كۈچلۈك نارازىلىقىنى قوزغىغان، ھۇنلارنىڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرى خەن سۇلالىسى ئەلچىلىرىگە پات ـ پات توسۇپ زەربە بەرگەن، غەربىي يۇرتتىكى باشقا دۆلەتلەرمۇ ئۇلارنى پاراكەندە قىلغان، كروران، قوش بەگلىكىنىڭ خەن

① «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى».

سۇلالىسى ئەلچىلىرىگە پاراكەندىچىلىك سېلىشى ئەڭ ئېغىر بولغان. كروران، قوش بەگلىكى ئايرىم - ئايرىم ھالدا غەربىي يۇرتقا باردىغان جەنۇبىي، شىمالىي يولنىڭ باشلىنىش نۇقتىسىدا بولۇپ، خەن سۇلالىسى غەربىي يۇرتنى تىزگىنلەش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن جەنۇب، شىمالدىكى ئىككى يولنى تىزگىنلىشى؛ جەنۇب، شىمالدىكى ئىككى يولنى تىزگىنلەش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن كروران ۋە قوشنى تىزگىنلىشى كېرەك ئىدى. شۇڭا، مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 108 - يىلى (يۈەنفېڭنىڭ 3 - يىلى) خەن سۇلالىسى قوشۇن تارتىپ، كروران خانىنى ئەسىرگە ئالغان، قوشلارنى بىتچىت قىلغان ھەمدە تۇر، سېپىللارنى خېشى كارىدورىدىكى جيۇچۈەندىن قاشقۇۋۇققا ئۇزارتقان.

خەن سۇلالىسى جەنۇبىي ۋە شىمالىي يولنى ۋاقىتلىق تىزگىنلىگەن بولسىمۇ، لېكىن ھۇنلارنىڭ غەربىي يۇرتتىكى تەسىرى يەنىلا ناھايىتى كۈچلۈك بولۇپ، غەربىي يۇرت «خەن ئەلچىلىرىگە قارىغاندا، ھۇنلاردىن قورققان»[1]، غەربىي يۇرتتىكى بەزى بەگلىكلەر ئىلاجسىزلىقتىن، ھەر ئىككى تەرەپ بىلەن ئەپ ئۆتكەن. كروران خانىنىڭ پادىشاھ خەن ۋۇدىغا: «كىچىك ئەللەر چوڭ ئەلگە قارىسىدا قالغانلىقتىن، ئىككىلا تەرەپكە تەڭ بويسۇنماسا، ھېچ ئارام تاپالمايدىكەن» دېگىنىمۇ دەل مۇشۇنداق ئەھۋالنىڭ ئەكسى ياخشى ئىنكاسىدۇر. غەربىي يۇرتقا ئۆز تەسىرىنى ئۇزۇل - كېسىل كۈرسىتىپ، ھۇنلارغا قاتتىق ساۋاق بېرىش ئۈچۈن، خەن سۇلالىسى ئىككى مەيدان قاتتىق جەڭ قىلدى، بۇنىڭ بىرى «فەرغانىگە ئىككى قېتىم يۈرۈش قىلىش» جېڭى، يەنە بىرى «قوشنى بەش قېتىم تالىشىش» جېڭى.

خەن سۇلالىسى غەربىي يۇرتنىڭ غەربىدىكى كۈچلۈك دۆلەت فەرغانىگە باشتا يارىشىپ، ئىتتىپاق تۈزۈش سىياسىتىنى قوللىنىپ، «ئەلچىلەردىن نۈرغۈن ئالتۇن ۋە ئالتۇن ئات ھەيكىلى

① «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى».

ئەۋەتىپ، فەرغانىدىن ئېسىل ئاتلارنى تەلەپ قىلغان». لېكىن فەرغانە ھۆكۈمرانلىرى ئارىسىدىمۇ ئىككى مەزھەپ بولۇپ، ئاق-سۆڭەك مەسىلە باشچىلىقىدىكى مەزھەپنىڭ خەن سۇلالىسىگە تۇت-قان پوزىتسىيىسى خېلى ياخشى بولسىمۇ، لېكىن كۈچى ئاجىز ئىدى؛ فەرغانە خانى ئوگە باشچىلىقىدىكى مەزھەپ ھۇنلارغا بېقىن-ىشنى تەشەببۇس قىلىپ، خەن سۇلالىسى بىلەن يارىشىشنى رەت قىلغان. ئوگە خەن سۇلالىسى ئەلچىلىرىگە ئېسىل ئات تارتۇق قىلىش ئۈياقتا تۇرسۇن، ئەكسىچە بۈيرۇق چۈشۈرۈپ ئۇلارنى ئۆلتۈرۈپ، مال ـ دۇنيالىرىنى بۇلىغان. مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 104 ـ يىلى (تەيچۇنىڭ 1 ـ يىلى) خەن سۇلالىسى سۇتىرىشانا سان-غۇنى لى گۇاڭلىنى بىرنەچچە تۈمەن قوشۇن بىلەن فەرغانىگە جازا يۈرۈشى قىلىشقا ئەۋەتكەن، لېكىن 1 ـ قېتىملىق جازا يۈرۈشى ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىغان. ئىككى يىلدىن كېيىن، لى گۇاڭلى 2 ـ قېتىم فەرغانىگە جازا يۈرۈشى قىلىپ، غەلىبە قازانغان. فەرغانە خانى ئوگە قول ئاستىدىكىلىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلۈپ، خەن ئارمىيىسى مەسىنى خان قىلىپ تىكلىگەن، فەرغانە ئۆز ئاتا-لىرىنى تارتۇق قىلىپ، ئىككى تەرەپ يارىشىش كېلىشىمى تۈز-گەن. ئوگەنىڭ ئوغلى چانپان خان قىلىپ تىكلەنگەندىن كېيىنمۇ، ئوغلىنى تۇرغاقلىققا بېرىپ، «تۇلپار» تارتۇق قىلىپ، بېقىندىلىق ئىتتىپاق مۇناسىۋىتىنى ساقلىغان.

فەرغانىنىڭ خەن سۇلالىسىگە ئەل بولۇشى غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەردە كۈچلۈك تەسىر قوزغىغان، غەربىي يۇرتتىكى بەگ-لىكلەر خەن سۇلالىسى بىلەن بەس ـ بەستە يارىشىپ، تارتۇق يوللاپ، بالىلىرىنى تۇرغاقلىققا بەرگەن. بەزى ھوقۇقدارلار ھۇنلارغا بېقىنىشنى خالىسىمۇ، لېكىن دۆلەت ئىچىدە يەنىلا قارشى تۇرغۇچىلار چىققان. مەسىلەن، كروران خانى ئانگۇي يە-نىلا ھۇنلارغا بېقىنغاچقا، ئىنىسى ژېتوگىت بۇنىڭدىن نارازى بولغان. مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 77 ـ يىلى (يۈەنفېڭنىڭ 4 ـ يىلى)خەن سۇلالىسى ئانگۇينى يوقىتىپ، ژېتوگىتنى خان قىلىپ

تەكلىگەن ھەمدە ئوردا كېنىزەكنى ئۇنىڭغا ياتلىق قىلىپ بەرگەن. كرورانىڭ نامى پىشامشان بەگلىكىگە ئۆزگەرتىلگەن. غەربىي يۇرتنىڭ جەنۇبىي يولى شۇنىڭدىن ئېتىبارەن راۋانلاشقان.

لېكىن قوشلارنىڭ ئەھۋالى ئوخشمايتتى. قوشلار ھۇنلارغا يېقىن بولۇپ، يەنىلا ھۇنلارنىڭ بىۋاستە كونترولىلۇقىدا ئىدى. قوشلارنىڭ ھۇنلارغا بېقىنىشى غەربىي يۇرتقا شىمالدىن كىرىدىغان قاتناش يولىنىڭ توسقۇنلۇقىغا ئۇچرىغانلىقىدىن دېرەك بېرەتتى، شۇڭا، خەن سۇلالىسى ھۇنلاردىن قوشنى تارتىۋېلىشى كېرەك ئىدى. مەشھۇر «قوشنى بەش قېتىم تالىشىش» ئۇرۇشى مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 99 ـ يىلىدىن مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 60 ـ يىلىغىچە تەخمىنەن 40 يىل داۋام قىلغان، ئاخىرىدا خەن سۇلالىسى يېڭىپ، غەربىي يۇرتقا كىرىدىغان شىمالىي يول ۋە ئارقا قوش ئوردىسىدىن شەرققە بارىدىغان يولنى كونترول قىلغان. غەربىي يۇرتتىكى ئەڭ ئاخىرقى چوڭ دۆلەتنىڭ ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە بېقىنىشى غەربىي يۇرتنىڭ تەۋەلىك مۇناسىۋىتىنى ئۇزۇل ـ كېسىل ئۆزگەرتكەن.

مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 60 ـ يىلى (شېنجۆنىڭ 2 ـ يىلى) ھۇن باتىسقانى خەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولغان، ھۇنلارنىڭ كۈچى غەربىي يۇرتتىن چېكىنىپ چىقىپ، خەن سۇلالىسى ھۇنلارنىڭ ئورنىنى ئېلىپ، غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرگەن. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن غەربىي يۇرت مەركىزىي خانىدانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىق سىستېمىسىغا رەسمىي كىرگەن.

مىلادىيە 25 ـ يىلى شەرقىي خەن سۇلالىسى قۇرۇلغان. ھۇنلار ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىكى سۇلالىلەرنىڭ ئالمىشىۋاتقان پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ، شەرقىي خەن سۇلالىسى بىلەن غەربىي يۇرتنى قايتىدىن تالاشقان. شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ كۈچى غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭكىگە يەتمەيتتى. «كېيىنكى خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»دىكى: «جيەنۇۋنىڭ 1 ـ يىلىدىن يەنگۇاڭنىڭ 4 ـ يىلىغىچە بولغان مەزگىلدە، غەربىي يۇرت بەش

لەن بولغان مۇناسىۋەت ، ئۇچ قېتىم ئۇزۇلۇپ، ئۇچ قېتىم باغلانغان »» دېگەن خاتىرە ئىككى تەرەپنىڭ غەربىي يۇرتنى تالـ-شىشنىڭ ئىخچام تەسۋىرىدۇر. بۇ يەردىكى «ئۇچ قېتىم ئۇزۇ-لۇپ، ئۇچ قېتىم باغلىنىش» ئەمەلىيەتتە ھۇنلار بىلەن ئوتتۇرا تۇزلەشكىلىك خانىدانلىقىنىڭ غەربىي يۇرتنى نۆۋەت بىلەن تىز-گىنلەش جەريانى بولۇپ، شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتتىن «ئايرىلغان» ۋاقتى دەل ھۇنلارنىڭ غەربىي يۇرتنى كونترول قىلغان ۋاقتى ئىدى. شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ غەر-بىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرۈشى بەزى ئەگرى ـ توقايلىقلارنى باشتىن كەچۈرگەن بولسىمۇ، لېكىن بىرلىككە كەلتۈرۈش يەنىلا ئاساسىي ئېقىم ئىدى.

ئومۇمىي جەھەتتىن ئېيتقاندا، مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 177 ـ يىلىدىن كېيىن، ھۇنلار غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەل-تۈرگەن؛ مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 60 ـ يىلىدىن كېيىن غەربىي خەن سۇلالىسى غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرگەن؛ مىلادىيە 25 ـ يىلىدىن كېيىن، ھۇنلار بىلەن شەرقىي خەن سۇلالىسى غەربىي يۇرتنى نۆۋەت بىلەن تىزگىنلىگەن. بۇنىڭدىن بىرلىككە كېلىشنىڭ مۇشۇ مەزگىلدىكى غەربىي يۇرت تەرەققىيات تارىخـ-نىڭ ئاساسىي ئېقىمى ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ؛ ئۇ-نىڭدىن باشقا، غەربىي يۇرتتىكى دۆلەتلەرنىڭ كۆپىنچىسى تارقاق جايلاشقان بوستانلىق كىچىك دۆلەتلىرى بولغاچقا، غەربىي يۇرت بىرلىككە كەلگەندىن كېيىن، بىرلىككە كەلگەن ھاكىمىيەت تۇ-زۇلمىسى ئاستىدا، ھەرقايسى تەرەپلەرنىڭ مۇناسىۋەتنى ماسلاش-تۇرۇشى ئۆز جايىنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي تەرەققىياتىغا ئىنتايىن پايدىلىق بولغان.

ئوتتۇرا تۇزلەشكىلىكنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي تەرەققىيات سەۋىيىسى غەربىي يۇرتنىڭكىدىن يۇقىرى بولۇپ، مەركىزىي خا-نىدانلىق غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، سـ-ياسىي ۋەزىيەت مۇقىم، ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي تەرەققىيات

نسبەتەن تېز بولغان. مەسىلەن، شەرقىي خەن سۇلالىسىدە بەن چاۋ غەربىي يۇرت قوروقچىبېگى بولۇپ تۇرغان 10 نەچچە يىلدا (مىلادىيە 91 ـ يىلىدىن 102 ـ يىلىغىچە) غەربىي يۇرت جەمئىيىتى مۇقىم بولغان، ئىقتىسادىي راۋاجلانغان. مىلادىيە 97 ـ يىلى (يۇڭيۇەننىڭ 9 ـ يىلى) بەن چاۋ ئوردا نامى بىلەن گەن يىڭنى داكچىن (شەرقىي رىم ئىمپېرىيىسى)غا ئەلچىلىككە ئەۋەتكەن، ئۇ تەزىك خانلىقى (هازىرقى سۇرىيە)گىچە بارغان، گەرچە خېيىمخەتەر بولۇپ، دېڭىزدىن ئۆتەلمەي قايتىپ كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن تارىختا: «تەزىك، ئارسىك خانلىرىدىن تارتىپ 40 مىڭ چاقىرىم يىراقلىقتىكى دېڭىز بويى خانلىقلىرىنىڭ ھەممىسى تىلماچلارنىڭ ۋاستىسى بىلەن خەن سۇلالىسى ئورىدىسىغا كېلىپ ئولپان تاپشۇردى» ① دېيىلگەن. بۇنىڭدىن غەربىي يۇرت بىرلىككە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، جۇڭگونىڭ تەسىرىنىڭ دۇنيادىكى ئاساسلىق مەدەنىيەتلىك رايونلارغىچە كېڭەيگەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

3. خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتنى ئىدارە قىلىشتىكى تەدبىرلىرى ۋە تۈزۈملىرى

خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرۈش جەريانى ئۆز نۆۋىتىدە يەنە غەربىي يۇرتنى ئىدارە قىلىشنى پەيدىنپەي مۇكەممەللەشتۈرۈش جەريانى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. خەن سۇلالىسى غەربىي يۇرتتىكى ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى تىكلەشتىن ئىلگىرى، مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 101 ـ يىلى (تەيچۇنىڭ 4 ـ يىلى) غەربىي يۇرتنىڭ شىمالىي يولىدىكى مەركىزىي نۇقتا بۇگۇر(هازىرقى بۇگۇر) ۋە چېدىر(هازىرقى كورلىنىڭ غەربى)دە يالۇاچ چېرىكچىبەگ قويغان. يالۇاچ چېرىكچىبەگ ئۆز ئەسكەرلىرىنى باشلاپ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ، ئاشلىق تېرىپ ھەم قاتناش يوللىرىنى قوغداپ، ئۆتكەن ـ كەچكەن ئەلچىلەرنى قامداغان، ھەم خەن سۇلالىسىنىڭ ئاساسىي ھەربىي كۈچى بولۇش

① «كېيىنكى خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى».

سۇپىتى بىلەن، زۆرۈر تېپىلغاندا غەربىي يۇرتتىكى ئىتتىپاقداش دۆلەتلەرنىڭ ئەسكەرلىرىگە قوماندانلىق قىلىپ ھەربىي ۋەزىپە ئورۇندىغان. يالۋاچ چېرىكچىبەگنىڭ قويۇلۇشى خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتتا ئەمەلدار تەسىس قىلىپ، قوشۇن تۇرغۇزۇشنىڭ مۇقەددىمىسىنى ئېچىپ بەرگەن، بۇگۈر بىلەن چېدىر خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتتىكى تۇنجى بىۋاستە ئىدارە قىلغان رايونى بولغان، مانا بۇ ئىككى تەرەپ غەربىي يۇرتنى ئىدارە قىلىش تارىخىدا ئىنتايىن گەۋدىلىك ئەھمىيەتكە ئىگە. مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 77 ـ يىلى (يۇەنفېڭنىڭ 4 ـ يىلى)دىن كېيىن، خەن سۇلالىسى كوروان خانى ۋېتوگىتنىڭ تەكلىپىگە بىنائەن، لوپنۇرنىڭ مەرەن شەھىرىدە(ھازىرقى چاقلىق مەرەڭنىڭ شەرقى) مەرەن كاھىبگى تەسىس قىلىپ، قوشۇن تۇرغۇزۇپ، بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇپ، غەربىي يۇرتنىڭ شىمالىي يولىنى قوغدىغان. يالۋاچ چېرىكچىبەگ مەھكىمىسى بىلەن مەرەن كاھىبەگ مەھكىمىسى خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۇرۇشى ۋە ئىدارە قىلىشىغا ئاساس سېلىپ بەرگەن.

مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 60 ـ يىلى (شېنجۆنىڭ 2 ـ يىلى) خەن سۇلالىسى غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۇرۇپ، غەربىي يۇرتنىڭ مەركىزى ئورنى شەھىرى(ھازىرقى بۇگۇرنىڭ شەرقىدىكى چېدىر)دە غەربىي يۇرت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى تەسىس قىلغان، غەربىي يۇرت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتنى باشقۇرۇشىدىكى ئالىي ھەربىي، مەمۇرىي ئورگىنى بولغان. غەربىي يۇرت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنىڭ تەسىس قىلىنىشى مۇناق ئىككى مۇھىم مەزمۇنغا ئىگە: بىرىنچى، غەربىي يۇرت مەركەزگە بىۋاستە قارايدىغان ئايماق (ھازىرقى ئۆلكىگە تەڭ) دەرىجىلىك رايون قىلىپ بېكىتىلگەن. خەن سۇلالىسىدىكى چېرىكچىبەگ ئايماق ۋالىيسىغا ھەمدەم بولىدىغان ئايماق دەرىجىلىك ھەربىي ئۇنۋان؛ ۋالىي تەسىس قىلىنمىغان بەزى جايلاردا مەخسۇس چېرىكچىبەگ تەسىس قىلىنغان بولۇپ،

بۇ ئىككىسىنىڭ دەرىجىسى ئوخشاش ئىدى. غەربىي يۇرت قو-رۇقچىبەگ مەھكىمىسىمۇ شۇنىڭغا ئوخشايتتى. شۇڭا، خەن سۇلالىسى غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، گەرچە ئىچكىرىدىكى جايلارغا ئوخشاش ئايماق، ناھىيە تەسىس قىلمىغان بولسىمۇ، لېكىن غەربىي يۇرت ئايماق (ئۆلكە) دەرىجىسى بويىچە باشقۇرۇلغان. ئىككىنچى، غەربىي يۇرتقا قارىتا خاس ئەلچى ئەۋەتىپ، نازارەت قىلىپ باشقۇرۇشتەك ئىدارە قىلمىش شەكلىنى قوللانغان. غەربىي يۇرت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى خەن سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتى ئەۋەتكەن ھەربىي، مۇرىي ئورگان بولۇش سۈپىتى بىلەن، قورۇقچىبەگ ئەڭ چوڭ ھوقۇقنى ئىگىلەپ، مۇھىم ئىشلارنى نازارەت قىلىپ باشقۇرغان.

خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتنى ئىدارە قىلىشتىكى تەدبىرلىرى ۋە تۈزۈملىرىنى تۆۋەندىكى بىرقانچە تەرەپكە يىغىنچاقلاشقا بولىدۇ:

(1) ئاپپاراتلار تەسىس قىلىپ، ئەمەلدار تەينىلەش. غەربىي يۇرت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى ئالىي ھەربىي، مەمۇرىي ئورگان بولۇپ، قارىمىقىدا چېرىكچىبەگ، ياساۋۇل بېشى، ئەمىرلەشكەر، لەشكەربېگى، مىڭبېشى قاتارلىق ھەربىي، مەمۇرىي ئەمەلدارلار بار ئىدى. قورۇقچىبەگنىڭ ئاساسلىق مەسئۇلىيىتى خان ئوردىسىنىڭ ئەمرى-پەرمانلىرىنى ئېلان قىلىپ يولغا قويۇش، غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەرنى تىنچلاندۇرۇش؛ مەمۇرىي ئىشلارنى نازارەت قىلىپ، يەرلىكنى ماسلاشتۇرۇش؛ ھەربىي ئىشلارغا قوماندانلىق قىلىپ، توپلاڭنى تىنچىتىشتىن ئىبارەت بولغان. تىنچ مەزگىللەردە بولسا، بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ، تېرىقچىلىق قىلىش، قاتناش يوللىرىنى قوغداشنى ئاساس قىلغان. «خەننامە»دە ئېيتىلىشچە، غەربىي يۇرت قورۇقچىبەگى جەمئىي 18 نۆۋەت تەينىلەنگەن. ھازىرچە ئىسىم-شەرىپى مەلۇملىرىدىن جېڭ جى، خەن شۇەن، گەن يەنشۇ، دۇەن خۇيزوڭ، لىەن باۋ، خەن لى، گو شۇن، سۇن جىەن،

دەن چىن، لى چوڭ قاتارلىق ئون كىشى بار. خەن سۇلالە-سىنىڭ تۇزۇمى بويىچە، چېگرا ئەمەلدارلىرى ھەر ئۈچ يىلدا بىر ئالماشتۇرۇلاتتى. لېكىن غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئا-خىرلىرى، ئوردىنىڭ ھاكىمىيەت ئىشلىرى تاشلىنىپ قې-لىپ، قورۇقچىبەگنىڭ ئەمەل تۇتۇش ۋاقتىنىڭ قەرەلى بولماي قالغان. مەسىلەن، دەن چىن مىلادىيە 1 ـ يىلىدىن (يۇەنشە-نىڭ 1 ـ يىلى) مىلادىيە 13 ـ يىلى (شىجىيەنگونىڭ 5 ـ يىلى)غىچە جەمئىي 13 يىل قورۇقچىبەگ بولۇپ تۇرغان.

غەربىي يۇرتتا قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىدىن باشقا، يەنە ئىككى ئورگان بولغان: بىرى، مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 77 ـ يە-لى (يۇەنفېڭنىڭ 4 ـ يىلى) كروران رايونىدا تەسىس قىلىنغان مىرەن كاھبەگ مەھكىمىسى بولۇپ، ئۇ غەربىي يۇرتنىڭ جەنۇبىي يول قاتناش تۇگۇنىنى تىزگىنلىگەن. خەن سۇلالىسىنىڭ تۇزۇ-مىدە، قىسمەن چېگرىغا جايلاشقان ئايماقلاردا قارام ئەل ئىشلىرى كاھبېگى تەسىس قىلىنىپ، ئۆزىگە قاراشلىق ئاز سانلىق مىللەت-لەرنىڭ ئىشلىرىنى باشقۇراتتى. مىرەن كاھبېگى مۇشۇنىڭغا ئوخشىشىپ كېتىدۇ. يەنە بىرى، مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 48 ـ يىلى (چۈيۈەننىڭ 1 ـ يىلى) ئالدى قوش تەۋەسىدىكى يارغۇل شەھىرى (ھازىرقى تۇرپاندىكى يارغۇل قەدىمىي شەھىرى، كېيىن قوچوغا كۆچكەن، ھازىرقى تۇرپاندىكى ئىدىقۇت قەدىمىي شەھە-رى)دە تەسىس قىلىنغان قورۇل چېرىكچىبەگ مەھكىمىسى ئى-دى. قورۇل چېرىكچىبەگنىڭ قول ئاستىدا بىر نەپەر ياساۋۇل بېشى، بىر نەپەر ئەمىر لەشكەر، بەش نەپەر لەشكەر بېگى بار بو-لۇپ، قوشۇن تۇرغۇزۇپ، مۇھاپىزەتتە تۇرۇش ۋە بوز يەر ئۆزلەش-تۇرۇشنى ئاساس قىلغان، شۇنداقلا غەربىي رايونىنىڭ شىمالىي يول قاتناش تۇگۇنىنى تىزگىنلىگەن. بۇ ئىككى ئورگان مەركەزنىڭ بىۋاستە باشقۇرۇشىدا بولۇپ (ياكى دۇنخۇاڭ ۋالىيسىنىڭ باشقۇ-رۇشىنى قوبۇل قىلاتتى)، قورۇقچىبەگ پەقەت ئۇلارنى چەكلەپلا تۇرالايتتى.

قورۇقچىبەگ، چېرىكچىبەگ، كاھىبەگ تۇرۇشلۇق بۇگۇر، ئالدى قوش (ياكى قوچو)، مىرەن غەربىي يۇرتنىڭ ئوتتۇرا قىسمىنى كونترول قىلىپ تۇرىدىغان ئۇچ بۇلۇڭ شەكىلدىكى كۇچنى شەكىللەندۇرگەنىدى.

خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتنى ئىدارە قىلىش ئورگىنى يەنە مەركەزدىن ئەۋەتىش ۋە يەرلىكتىن تەيىنلەشتىن ئىبارەت ئىككى سىستېمىغا ئايرىلاتتى. يۇقىرىدا سۆزلەنگەن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى، يالۋاچ چېرىكچىبەگ مەھكىمىسى، كاھىبەگ مەھكىمىلىرى مەركەزنىڭ ۋاكالەتەن ئاپپاراتلىرى بولۇپ، ئۇلار ئۆزى تۇرۇشلۇق جايىنى بىۋاستە باشقۇرغاندىن سىرت، ئاساسلىقى يەرلىكنى نازارەت قىلىش، تىزگىنلەشكە مەسئۇل بولغان؛ يەرلىكنىڭ ئىشلىرىنى خەن سۇلالىسى تەيىنلەپ بەرگەن غەربىي يۇرتتىكى ھەرقايسى بەگلىكلەرنىڭ ئەمەلدارلىرى باشقۇرغان. ھەرقايسى بەگلىكلەردە خەن سۇلالەسى ھۆكۈمىتى ئوتۇغات نامى بىرىپ تەيىنلىگەن يەرلىك ئەمەلدارلار بولغان. «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»دە: «تىلماچىبەگلەردىن تارتىپ شەھەر بېگى، ھاكىم، تەپتىشىبەگ، ئەمەلدار بەگ، مەسلىھەتچى، يۇزباشى، مىڭباشى، كاھىبەگ، كۆك بېشى، قۇتقۇ، ياساقبەگ، سەركەردە، ۋەزىر ۋە بەگ، خانلارغىچە بولغان 376 كىشىنىڭ ھەممىسى خەن تامغىسىنى ئىشلىتەتتى» دەپ خاتىرىلەنگەن. بەزى چوڭ بەگلىكلەرنىڭ ئەمەلدارلىرى، مەسىلەن، ئۇيسۇننىڭ چوڭ ئەمەلدارى، باش خەزىنىچىسى، باش نازارەتچىسىگە ئىچكىرىدىكى يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلار يېنىغا ئېسىۋالىدىغان سۆسۈن پۆپۈكلۈك ئالتۇن تامغا(كېيىن قارا پۆپۈكلۈك مىس تامغىغا ئۆزگەرتىلگەن) بېرىلگەن. غەربىي يۇرتتىكى يەرلىك كىشىلەردىنمۇ چېرىكچىبەگلىككە تەيىنلەنگەنلەر بولغان، مەسىلەن، پادىشاھ خەن جاۋدى ئۇزۇنتات ۋەلىئەھدىسى لەيدەننى چېرىكچىبەگلىككە تەيىنلىگەن ئىدى.

(2) قوشۇن تۇرغۇزۇپ مۇداپىئەده تۇرۇش، بوز يەر ئۆزلەش-تۇرۇپ چېگرىنى قوغداش. خەن سۇلالىسى قوشۇنى ئاساسلىقى ئۇررى شەھىرى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپى (جۇملىدىن بۇگۇر، چېدىر)، مىرەن شەھىرى ۋە ئالدى قوشتىكى يارغۇل شەھىرى (كېيىن قوچوغا كۆچكەن)گە مەركەزلەشكەنىدى. بۇلارنىڭ ئىچىده ئۇررى شەھىرى ۋە بۇگۇر، چېدىردا تۇرۇشلۇق قوشۇن ئەڭ كۆپ بولۇپ، 2 مىڭچە كىلەتتى؛ قالغان ئىككى شەھەرده نەچچە يۈز ئادەمدىن مىڭدىن ئارتۇق ئادەمگىچە تۇراتتى. مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 53 ـ يىلى (گەنلۇنىڭ 1 ـ يىلى) ئۇيسۇنلار ئەل بولغاندىن كېيىن، خەن سۇلالىسى يەنە ئۇلارنىڭ ئىسسىقكۆل شەھىرىده بوز يەر ئۆزلەش-تۇرگەن. ئۇنىڭدىن باشقا، غەربىي يۇرتتىكىلەرگە تىرەك بولۇش ئۈچۈن، دۇنخۇاڭدىمۇ چېرىكچىبەگ تەسىس قىلىپ ئەسكەر تۇر-غۇزۇلغان. غەربىي يۇرتتا تۇرۇشلۇق قوشۇن تېرىقچىلىقتىن ئال-غان هوسۇل بىلەن ئۆزلىرىنى قامدىغاندىن سىرت، يەنە خەن سۇلالىسىنىڭ كىلىپ ـ كېتىپ تۇرغان ئەمەلدار، ئەلچىلىرىنى تەمىنلىگەن. چوڭقۇر ئەھمىيەتكە ئىگە بۇنداق چېگرىنى ئىداره قىلىش تەدبىرىنى تارىختىكى سۇلالىلەر ئۆرنەك قىلغان. خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتقا ئورۇنلاشتۇرغان بوز يەر ئۆزلەش-تۇرۇش قوشۇنى چەكلىك بولسىمۇ، لېكىن هەرقايسى قو-شۇنلار بىر ـ بىرىگە بېقىشىپ، سىستېمىلىق مۇداپىئە قۇ-رۇلمىسىنى شەكىللەندۇرگەن، بۇ خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتنى ئىداره قىلىشىدا كۆرۈنەرلىك رول ئوينىغان.

(3) خەرىته سىزىپ، نوپۇسنى ستاتىستىكا قىلىش. چېگرا رايونىنىڭ خەرىتىسىنى سىزىپ، ئاهالىسىنى تىزىملاش دۆلەت هۆكۈمرانلىق هوقۇقىنىڭ سىمۋولى، شۇنداقلا دۆلەتنى ئىداره قىلىشنىڭ مۇهىم ۋاستىسى. جۇ، چىن سۇلالىلىرىدىن بۇيان، جۇڭگو تارىخىدىكى سۇلالىلەر بۇنىڭغا ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرىپ كەلگەن بولۇپ، بۇ ئىشنى ئومۇمەن باش ۋەزىرلەر ئۇستىگە ئال-غان. خەن سۇلالىسى غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كې-

يىنمۇ بۇنىڭغا ئىنتايىن ئەھمىيەت بەرگەن. خەن سۇلالىسىدە غەربىي يۇرت خەرىتىسى ئىشلەنگەن بولسىمۇ، لېكىن ھازىرغىچە يېتىپ كېلەلمىگەن. تارىختا خاتىرىلىنىشىچە: ساك خۇڭياك بۇ-گۇردىكى بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇش، قوغداش ئەھۋالىنى دەللىلىگەندە، ئەينى چاغدىكى غەربىي يۇرت خەرىتىسىدىن پايدىلانغان، «چېرىكچىبەگ قويۇپ، بۇ يەرلەرنى ئۇلارغا بۆلۈپ بەرگەن، ئۇلار يەر ۋەزىيىتىنى كۆرسىتىدىغان خەرىتىلەرنى سىزغان.»① غەربىي يۇرت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، تەۋەلىكىدىكى بەگلىكلەرنىڭ زېمىنى، تاغ ـ دەريالىرى، بەگ، تۆرىلىرى، تۈتۈن سانى، ئارىلىقى ۋە چېگرىسى قاتارلىقلارنى تەكشۈرۈپ ئىگىلىگەن. «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»دە غەربىي يۇرت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە قاراشلىق 49 بەگلىكنىڭ ئەھۋالى تەپسىلىي خاتىرىلەنگەن، يەنە كەشمىر، ئالېكساندىرىيە، ئارساك، ئۇلۇغ توخرىلار، تۇخارىستان، كانگىيە، ئاۋرسى قاتارلىق دۆلەتلەر توغرىسىدا ئاز ـ تولا خاتىرىلەر قالدۇرۇلغان بولسىمۇ، لېكىن قورۇقچىبەگنىڭ باشقۇرۇش تەۋەلىكىدىكى بەگلىكنىڭ دائىرىسىدىن پەرقلەندۇرۇش ئۇچۇن، «قورۇقچىبەگكە قارىمايدۇ» دېگەن خەت يېزىلغان.

(4) بەگلىكلەرنى تىنچلاندۇرۇپ، خاتىرجەم قىلىپ، چېگرا سىرتىنى نازارەت قىلىش. خەن سۇلالىسى غەربىي يۇرتنى ئىدارە قىلىش سىياسىتىدە خاتىرجەم قىلىشنى ئاساس قىلىش بىلەن بىرگە تىنچلاندۇرۇشنى تەڭ تۇتقان. ئومۇمەن، ئىچكى ـ تاشقى ئىشلاردا «خاتىرجەم قىلدۇرغىلى بولسا، خاتىرجەم قىلغان؛ زەربە بېرىشكە تېگىشلىك بولسا، زەربە بەرگەن.» مەركەزدىن غەربىي يۇرتقا ئەۋەتىپ تەينىلەنگەن ئەمەلدار نەچچە ئون كىشى، قوشۇنمۇ نەچچە مىڭ كىشىلىكلا قوشۇن بولغاچقا، «خاتىرجەم قىلىش»نى ئاساسىي ئورۇندا قويماي بولمايتتى. يەرلىك ئەمەلدارلار بىلەن

① «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى».

قۇدىلىشىش، كاتتا سوۋغا ـ سالام بېرىش، يەرلىك ئەمەلدارلارغا ئوتۇغات نامى بېرىش «خاتىرجەم قىلىش»نىڭ ئاساسلىق مەزمۇنى ئىدى. «تىنچلاندۇرۇش»مۇ باستۇرۇش بولماستىن، بەلكى جەمئىيەتنى خاتىرجەم قىلىش ئىدى. ئومۇمەن، تالاش ـ تارتىش بولغاندا، بولۇپمۇ ئاھالە، چېگرا تالاش ـ تارتىشلىرى بولۇپ قالغاندا، خەن سۇلالىسىنىڭ ئەمەلدارلىرى ماسلاشتۇرغان؛ ئەسلىي ئورنىدىن كۆچۈرۈش قاتارلىق ئوڭايلا داۋالغۇش پەيدا قىلىدىغان ئىشلاردىمۇ خەن سۇلالىسىنىڭ ئەمەلدارلىرى ئارىغا چۈشۈپ ماسلاشتۇرغان. مەسىلەن، مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 62 ـ يىلى (يۈەنكاڭنىڭ 4 ـ يىلى) يالۋاچ چېرىكچىبەگنىڭ ماسلاشتۇرۇشى بىلەن، قوش بەگلىكى چېدىرغا كۆچۈرۈپ ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، ھۇنلارنىڭ پاراكەندىچىلىكىدىن ساقلانغان. مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 53 ـ يىلى (گەنلۇنىڭ 1 ـ يىلى) غەربىي يۇرت قورۇقچىبېگى ئۇيسۇنلارنىڭ چوڭ، كىچىك كۇنبېيسىگە چېگرا ۋە ئاھالىنى ئايرىپ بەرگەن. ماسلاشتۇرۇش ئارقىلىق خاتىرجەم قىلغىلى بولمايدىغان ھۇجۇم قىلىش، تاجاۋۇز قىلىش قاتارلىق ۋەقەلەرگە قورۇقچىبەگ ھەرقايسى بەگلىكلەرنىڭ ئەسكەرلىرىنى توپلاپ زەربە بەرگەن. پادىشاھ خەن ۋۇدى دەۋرىدە، ئۇيسۇن بەگلىكىنىڭ ئىچكى قىسمىدا توپىلاڭ بولۇپ، ئەسكەرلەر جېيۇ مەلىكە ۋە خەن سۇلالىسى ئەلچىلىرىنى تۇتقۇن قىلىۋالغاندا، قورۇقچىبەگ جېڭ ھەرقايسى بەگلىكلەردىن ئەسكەر يۆتكەپ، توپىلاڭنى تىنچىتىشى بۇنىڭ بىر مىسالىدۇر.

(5) شاھزادىنى تۇرغاقلىققا ئەۋەتىپ، ئولپان تاپشۇرۇش. جۇ، چىن سۇلالىرىدىن بۇيان، ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك خانىدانلىقلىرىدا شاھزادىنى تۇرغاقلىققا ئەۋەتىش تۇزۇمى داۋاملىشىپ كەلگەن. يەنى قارام ئەللەر سىياسىي ئىناۋەتنىڭ كاپالىتى ۋە بېقىنغانلىقنىڭ سىمۋولى سۈپىتىدە شاھزادىسىنى خان ئوردىسىغا ئەۋەتىپ تۇرغاق قىلغان. خەن سۇلالىسى بۇ تۇزۇمنى غەربىي يۇرتىمۇ قوللانغان. بۇ تۇزۇمنى يولغا قويۇشنىڭ يەنە بىر ئەھمىيە-

تى شۇكى، مەركىزىي ھۆكۈمەت تۇرغاقلىقتا تۇرغان شاھزادە-لەرگە تەسىر كۆرسىتىش ئارقىلىق، غەربىي يۇرتتىكى بەگلەك-لەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى يەنمۇ قويۇقلاشتۇرغان. ھەر قايسى بەگلىكلەرنىڭ تۇرغاقلىقتا تۇرغان شاھزادىلىرى شۇ سە-ۋەبتىن چاڭگەندە ياخشى تەربىيە ئېلىپ، بايلىقات تۇرمۇش كە-چۈرگەن. بۇ تۇزۇمنىڭ ئۇنۇمىمۇ ناھايىتى ياخشى بولغان. «كې-يىنكى خەنناما. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»دە خاتىرىلىنىشىچە، ۋاڭ ماڭ ھاكىمىيەتنى تارتىۋالغان مەزگىلدە، ھۇنلار غەربىي يۇرتنى قايتىدىن ئۆز كونترولىلۇقىغا ئالغان، ھەرقايسى ئەللەر بۇ-نىڭغا بەس ـ بەستە قارشى تۇرغان، «ساكارائۇل بېگى يەن قۇدرەت-لىك ھەربىي كۈچكە ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن ئۇلارغا بېقىنمە-غان». بۇنىڭ سەۋەبى يەن تۇرغاق بولۇپ، پايتەخت لوياڭدا چوڭ بولغانىكەن، شۇڭا ئۇ «ئوتتۇرا جۇڭگوغا ھەۋەس قىلاتتى ۋە ئۇنى ياخشى كۆرەتتى، خەن سۇلالىسىنىڭ قائىدە ـ قانۇنلىرىدىن پايدە-لىنىپ دۆلەت باشقۇراتتى، بالىلىرىغا خەن ئېلى ئۈچۈن خىزمەت قىلىش، ھەرگىز ئاسىيلىق قىلماسلىق توغرىسىدا نەسىھەت قە-لىپ تۇراتتى.»

ئولپان ـ سېلىق تاپشۇرۇشىمۇ قارام ئەللەرنىڭ ئەل بولغاز-لىقىنىڭ بىر خىل سىمۋولى بولغان. ئىلگىرى بەگلىكلەر تەڭرى ئەركىسىگە ئولپان ـ سېلىق تاپشۇرغان. بۇ يەردىكى سېلىق يۇ-قىرى تۆۋەندىن تەلەپ قىلىدىغان، يەنى دۆلەت يىغىدىغان مال ـ مۇلۇكنى كۆرسىتىدۇ، ئولپان تۆۋەن يۇقىرىغا تاپشۇرىدىغان، يە-نى بەگلىكلەر ھەدىيە قىلغان مال ـ مۇلۇكنى كۆرسىتىدۇ. خە-سۇلالىسى غەربىي يۇرتتا سېلىق سېلىش ئورنىغا ئولپان تاپشۇ-رۇش تۇزۇمىنى يولغا قويۇپ، قارام ئەللەردىن ئولپان تاپشۇرۇپ، مەركىزىي خانىدانلىق بىلەن بولغان قاراملىق مۇناسىۋىتىنىڭ ئىپادىسى سۈپىتىدە، يەرلىك مەھسۇلاتلارنى ئەۋەتىپ تۇرۇشنى قىلغان (چېگرا سىرتىدىكى قارام بولمىغان دۆلەتلەر يول-تەلەپ تارتۇقلار بۇنىڭ سىرتىدا). ئومۇمەن، بەگلىكلەر ئولپان

تاپشۇرغان بولسا، خەن سۇلالىسى ئۇلارنىڭكىدىن ئاشۇرۇپ ئىدئام بەرگەن، بۇنىڭدىن مەقسەت ئۇلارنى ئىنئام بېرىپ خاتىرجەم قىلىش ئىدى. بەگلىكلەرمۇ كۆپ هاللاردا ئولپان تاپشۇرۇپ، ئىنئامغا ئېرىشىشنى ئوتتۇرا تۇزلەشلىك بىلەن بولغان ئىقتىسادىي ئالاقىنىڭ بىر خىل شەكلى قىلغان.

غەربىي يۇرت شەرق ـ غەرب قاتنىشىنىڭ ئۆتكۈى بولۇپ، خەن سۇلالىسى ئەلچىلىرى ئۇزۇلمەي كېلىپ ـ كېتىپ تۇرغان، يول بويىدىكى قارام ئەللەر ئۇلارنى كۇتۇۋېلىش مەجبۇرىيىتىنى ئۇستىگە ئالغان، بۇمۇ بىر خىل شەكلى ئۆزگەرگەن سېلىق تاپشۇرۇش ئۇسۇلى بولغان. جايلارنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى ئوخشاش بولمىغاچقا، بۇ سېلىقنىڭ ئېغىر ـ يېنىكلىكىمۇ پەرقلەنگەن.

(6) يۇرتدارچىلىق هوقۇقىنى قوغداپ، قاچاقلارنى ئۆتكۈزۇۋېلىش. قاچاقلارنى ئۆتكۈزۇۋېلىش دۆلەتنىڭ ئىگىلىك هوقۇقىنىڭ بىر خىل سىمۋولى. بۇ هەقتىكى مىساللار تارىخ كىتابلىرىدا ئانچە كۆپ خاتىرىلەنمىگەن بولسىمۇ، بۇ يەردە ناھايىتى ئېنىق چۈشەندۈرگىلى بولىدىغان بىر مەسىلە بار. ژاڭ ماڭ هاكىمىيەتنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋالغاندىن كېيىن، غەربىي يۇرتنى ئىدارە قىلىش سىياسەتلىرىنى خالىغىنىچە ئۆزگەرتىپ، يەرلىكتە قالايمىقانچىلىق پەيدا قىلغان، ئارقا قوشۇنىغا گۇجۇي، چاقىلىق تەۋەلىكىدىكى چۇخۇلەي بېگى تاڭدۇر شۇ سەۋەبتىن هۇنلارغا ئارقا ـ ئارقىدىن ئەل بولغان. مەركىزىي هۆكۈمەت ئەمىرنۆكەر ژاڭ چاڭ قاتارلىقلارنى هۇنلارغا ئەلچىلىككە ئەۋەتىپ، غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەر خەن سۇلالىسىگە بېقىنىدۇ، هۇنلار ساتقىن بەگلەرنى قوبۇل قىلماسلىقى كېرەك دەپ ئاگاھلاندۇرغان. «تەڭرىقۇت خاتالىقىنى تونۇپ كەچۈرۈم سورىغان ۋە ئىككى بەگنى خەن سۇلالىسى ئەلچىلىرىگە تۇتۇپ بەرگەن. ژاڭ ماڭ ئەمىرنۆكەر ژاڭ مىڭنى غەربىي يۇرتتىكى ئىدۇن دېگەن يەرگە ئالدىن بېرىپ كۇتۇپ تۇرۇشقا

بۇيرۇغان.»①

(7) سېپىل، تۇر سېلىپ، قاتناش يوللىرىنى قوغداش. غەربىي يۇرت يىپەك يولىدىكى مۇھىم جاي، بۇ يەرنىڭ ئالاھىدە بوستانلىق جۇغرافىيە شارائىتى تۈپەيلىدىن كېلىپ ـ كېتىدىغانلار كۆپىنچە تاغ ئېتىكىدىكى بوستانلىقلاردىن ماڭاتتى، شۇڭا يولنى قوغداش ئىنتايىن مۇھىم ئىدى. خەن سۇلالىسى غەربىي يۇرتقا يۇرۇش قىلىش داۋامىدا، يوللارنى تىزگىنلەشكە ئىنتايىن ئەھمىيەت بەرگەن. كرۇران خانىنى ئەسىرگە ئېلىش، مىرەن كاھىبگى تەسىس قىلىشتىن مەقسەت جەنۇب يولىنىڭ باشلىنىش نۇقتىسىنى كونترول قىلىش ئىدى؛ قۇرۇل چېرىكچىبەگى تەسىس قىلىشتىن مەقسەت شىمال يولىنىڭ باشلىنىش نۇقتىسىنى كونترول قىلىش ئىدى؛ بۇگۇردە تېرىقچىلىق قىلىپ، يالۇاچ چېرىكچىبەگ تەسىس قىلىشتىن مەقسەت شىمال يولىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىنى كونترول قىلىش ئىدى؛ قورۇقچىبەگ دېگەن نامنىڭ ئۆز مەنىسىمۇ «جەنۇب ـ شىمال يولىنى قوروپ تۇرۇش» ئىدى. خەن سۇلالىسى قاتناشقا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، ئەمەلدار تەسىس قىلىپ، قوشۇن تۇرغۇزۇپ، تېرىقچىلىق قىلىپ، مۇداپىئەدە تۇرغاندىن سىرت، قورغان، تۇرلارنى دۇنخۇاڭ-نىڭ غەربىدىن لوپنۇرغىچە ياسىغان. «خەن سۇلالىسى. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»دە ئېيتىلىشىچە: « تۇرلارنى دۇنخۇاڭنىڭ غەربىدىن يەمىشكىچە ئۇچرىتىپ تۇرغىلى بولاتتى.» غەربىي يۇرت بىرلىككە كەلگەنگە قەدەر، قوشۇن تۇرغۇزۇپ، مۇداپىئەدە تۇرۇش ۋە تېرىقچىلىق قىلىش داغدۇغىلىق ئېلىپ بېرىلىپ، قاتناش كاپالىتى سىستېما بولۇپ شەكىللەنگەن. قورغاننىڭ تۆت ئەتراپىغا سېپىل سېلىنىپ، ئېتىزلار باغلىنىپ، شەھەرلەرنى تۇتاشتۇرۇپ تۇرغان، تۇرلار قاتار سېلىنىپ، لەگگەرلەرنى باغلاپ تۇرغان. بەزى مۇھىم بۆلەكلەردە ئۆتكەن ـ كەچكەنلەرنى تەكشۈرۈشكە چازا قۇ-

① «كېيىنكى خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى».

رۇلغان. بۇنىڭ بىلەن غەربىي يۇرتنى ئىدارە قىلىش ئۇل كاپالەتكە ئىگە بولغان.

(8) رەسمىي تارىختا تەزكىرە يېزىپ، تۇزۇمنى كېيىنكىلەر گە قالدۇرۇش. خەن سۇلالىسى غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، غەربىي يۇرت جۇڭگو تارىخىدىكى خانىدانلىقلار نىڭ رەسمىي تارىخىغا كىرگۈزۈلگەن، يەنە كېلىپ، ھەرقايسى سۇلالىلەرنىڭ رەسمىي تارىخلىرىدا غەربىي يۇرتقا دائىر تەزكىرىلەر يېزىلغان. «خەننامە.غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» بۇنىڭ مۇقەددىمىسى بولۇپ، ئۇنىڭدا «غەربىي يۇرت» دېگەن نام مۇئەييەنلەشتۈرۈلگەن. «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»دە غەربىي يۇرتنىڭ تەۋەلىك مۇناسىۋىتىنىڭ ئۆزگىرىشى، خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرۈش جەريانى، خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتنى ئىدارە قىلىش تەدبىر، تۇزۇملىرى سىستېمىلىق خاتىرىلەنگەن. رەسمىي تارىخقا پۇتۇلگەن تەزكىرىلەر ھەم ئىچكىرىدىكى جايلارنىڭ غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرگەنلىكىنىڭ ئىسپاتى، ھەم غەربىي يۇرتتا يولغا قويۇلغان تۇرلۇك تۇزۇملەرنىڭ داۋاملىشىشىنىڭ كاپالىتى، تەزكىرە قالدۇرۇشنىڭ ئۆزىمۇ غەربىي يۇرتنى ئىدارە قىلىشتىكى بىر خىل تۇزۇم ياكى ۋاستە ھېسابلىنىدۇ.

4. ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك سۇلالىلىرى، شىمالدىكى مىللەتلەر ۋە خېشى ھاكىمىيىتىنىڭ غەربىي يۇرتنى تالىشىشى

مىلادىيە 220 ـ يىلى (خۇاڭچۇنىڭ 1 ـ يىلى) ساۋېيې شەرقىي خەن پادىشاھى خەن شىيەندىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، ئۆزىنى پادىشاھ قىلىپ تىكلىگەن، شەرقىي خەن سۇلالىسى ھالاك بولۇپ، ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك ۋېي، شۇ، ۋۇدىن ئىبارەت ئۈچ پادىشاھلىق تىركىشىش دەۋرىگە قەدەم قويغان. ۋېي پادىشاھلىقى شىمالىنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى خېشىنى بۆلۈۋالغان يەرلىك كۈچلەرنى باستۇرغان ھەمدە غەربىي يۇرتنى تىزگىنلەشكە باشلىغان. ۋېي پادىشاھلىقىنىڭ

ئاساسلىق زېھنى شۇ، ۋۇ پادىشاھلىقلىرى بىلەن زېمىن تالە-شىشتا قالغاچقا، غەربىي يۇرتنى ئىدارە قىلىشى تولىمۇ ئاجىزلاپ كەتكەن، غەربىي يۇرتنى ئاساسلىقى لياڭجۇ ئايماقىبېگى ياكى دۇنخۇاڭ ۋالىيسى باشقۇرۇپ كەلگەن. غەربىي يۇرتنى ئىدارە قىلىش سالمىقى ئىلگىرىكى سۇلالىلەرنىڭكىدەك كۇچلۇك بولماغاچقا، «ئۇچ پادىشاھلىق تەزكىرىسى. ۋېينامە»دە غەربىي يۇرت توغرىسىدا تەزكىرە قالدۇرۇلمىغان، غەربىي يۇرت توغرىسىدىكى خاتىرىلەرمۇ «خەننامە»گە قارىغاندا كۆپ ئاز بولغان. لېكىن چەكلىك خاتىرىلەر ۋە ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلاردىن ۋېي پادىشاھلىقىنىڭ غەربىي يۇرتنى يەنىلا باشقۇرغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە، شىمالدىكى يايلاقتا چوڭ ئۆزگىرىش بولغان. شەرقىي خەن پادىشاھى خەن خېڭدى مەزگىلىدە(مىلادىيە 147 ـ يىلىدىن 167 ـ يىلىغىچە) سيانپىلار ھۇنلارنىڭ ئورنىنى ئىگىلەپ، چۆللۇكنىڭ شىمالىدىكى يايلاقلارنى ئىگىلىۋالغان. سەركەردە تانشىخۇەي سيانپىلارنىڭ شەرقىي ۋە غەربىي قىسمىدىكى قەبىلىلەرنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، تەخمىنەن تېغى (ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى ياڭگاۋ ناھىيىسىنىڭ شىمالى)دا ئوردا قۇرۇپ، تۈزۈم ئورناتقان ۋە ئۆز تېررىتورىيىسىنى شەرقىي، ئوتتۇرا ۋە غەربىي قىسىملارغا بۆلۈپ، ھەربىرىگە ئاقساقال تەينىلىگەن. سيانپىلارنىڭ تەسىر دائىرىسى كېڭىيىپ، «جەنۇبتا چېگرا بويىدىكى ۋىلايەتلەرنى باسقىن قىلغان، شىمالدا تۇرالارغا قارشىلىق كۆرسەتكەن، شەرقتە پۇيۇكلەرنى چېكىندۈرگەن، غەربتە ئۇيسۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ھۇنلارنىڭ ئەسلىدىكى زېمىنىنى پۈتۈنلەي ئىشغال قىلغان.»① لېكىن 181 ـ يىلى (گۇاڭخېنىڭ 4 ـ يىلى) تانشىخۇەي ۋاپات بولغاندىن كېيىن، سيانپىلار يىمىرىلىپ، ھەرقايسى قەبىلىلەر

① «كېيىنكى خەننامە. سيانپىلار تەزكىرىسى».

ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ شەرقىي خەن ۋە ۋېي ھاكىمىيىتىگە بې-قىنغان. غەربىي جىن سۇلالىسى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، غەربىي يۇرتقا ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا باش-لىغان. بۇ مەزگىلده، غەربىي قىسمىدىكى سىيانپىلارنىڭ كۈچى خېلى كۈچەيىپ، غەربىي جىن بىلەن غەربىي يۇرتنى تالىشىشقا كىرىشكەن. 271 ـ يىلى (چىنشىنىڭ 7 ـ يىلى) سىيانپىلارنىڭ توفا قەبىلىسى ئالتۇنبالىغ ۋە لياڭجۇغا ھۇجۇم قىلغان؛ 279 ـ يىلى (شىيەننىڭنىڭ 5 ـ يىلى) لياڭجۇنى ئىگىلەپ، ئوتتۇرا تۈز-لەڭلىكنىڭ غەربىي يۇرت بىلەن بولغان ئاساسلىق قاتناش لىنى-يىسىنى ئۈزۈپ تاشلىغان. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، يەنە بىر تارماق سىيانپى قەبىلىسى غەربىي يۇرتتىكى قوچوغىچە ئىچكىرىلەپ كىرىپ، قورۇل چېرىكچىبېگىگە كۆپ قېتىم ھۇجۇم قىلغان. 280 ـ يىلى (شىيەننىڭنىڭ 6 ـ يىلى)نىڭ بېشىدا، غەربىي جىن سۇلالىسى لياڭجۇنى قايتۇرۇۋېلىپ، غەربىي يۇرتنى ئىدارە قە-لىشنى كۈچەيتكەن. شۇنىڭدىن كېيىنكى خېلى يىللارغىچە، غەربىي يۇرتتىكى ئالدى قوش، پىشامشان، كۈسەن، كىنگىت قاتارلىق چوڭ بەگلىكلەر ئوغۇللىرىنى مەھرەملىككە ئەۋەتكەن.

غەربىي جىن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى، لياڭجۇ ئايـ-ماقبېگى جاڭ گۇي ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى ئۇرۇش قالايمىقاڭ-چىلىقىدىن پايدىلىنىپ، غەربىي شىمالنى بۆلۈۋېلىپ، خېشى رايونىدا ئالدىنقى لياڭ ھاكىمىيىتىنى قۇرغان. جاڭ جۇن تەختتە ئولتۇرغان مەزگىلده (324 ـ يىلىدىن 345 ـ يىلىغىچە) ئالـ-دىنقى لياڭ كونترول قىلغان دائىرە «جەنۇبتا خۇاڭخې، خۇاڭشۇي دەريالىرىغا، شەرقته چىن (شەنشى)، لۇڭ(گەنسۇ) قاتارلىق جايلارغا يەتكەن، غەربته كۆكئارتنى ئالغان، شىمالدا چولۇڭقايغا بارغان» ① ئىدى. بۇ مەزگىلده، غەربىي جىننىڭ غەربىي يۇرتتىكى ئەمەلدارلىرىمۇ ئوردىنىڭ تىزگىنىدىن قالغان، غەربىي يۇرت

① گۇ زۇيۇ: «قەدىمكى يەرلىك تەزكىرە. خەرىتىلەرنى كۆرۈشتىن خاتىرە»، 3 ـ جىلد.

دورغىپى لى بو ئالدىنقى لياڭغا ئەل بولغان، قورۇل چېرىكچىبېگى جاۋ جېن ئۆز قوشۇنىغا تايىنىپ قوچونى بۆلۈڭالغان. 327 ـ يىـ-لى (شىيەنخېنىڭ 2 ـ يىلى) جاڭ جۇن قوشۇن باشلاپ قوچوغا يۈرۈش قىلىپ زور غەلىبە قازانغان، ئاندىن قوچودا ڭىلايەت، نا-ھىيە تەسىس قىلغان، بۇ غەربىي يۈرتتا تۇنجى قېتىم ڭىلايەت تەسىس قىلىنىشى ھېسابلىنىدۇ. تارىخىي خاتىرىلەر ڭە قېزىڤې-لىنغان كىتابلاردىن قارىغاندا، قوچو ڭىلايىتىدە قوچو، تىيەنـدى قاتارلىق ناھىيىلەر تەسىس قىلىنغان، ناھىيە قارىمىقىدا يەنە يېزا، مەھەللە بولغان، ئورپاقبەگ، غالچابەگ قاتارلىق ئە-يلىزا، مەلدارلار قويۇلغان، بۇ خەن، جىن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكىنىڭ يەرلىك مەمۇرىي تۈزۈلمىسىگە ئاساسىي جەھەت-تىن ئوخشىشىپ كېتىدۇ. ئالدىنقى لياڭ يەنە ئىلگىرىكى سۇلا-لىلەر غەربىي يۈرتتا تەسىس قىلغان ئەمەللەرنى ساقلاپ قالغان، غەربىي يۈرت دورغىپى (غەربىي يۈرت قورۇقچىبېگى دەپمۇ ئاتـ-لىدۇ)، قورۇل چېرىكچىبېگى، ئېۋرغول كاھىبېگى بىلەن قوچو ڤالىيسىنىڭ ھەممىسى ئالدىنقى لياڭ سۇلالىسىنىڭ شاجۇ ئاي-ماقىبېگىنىڭ بىرتۇتاش باشقۇرۇشىدا بولغان. 329 ـ يىلى كا-سىلاردىن شىلا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكىنىڭ شىمالىنى بىرلىككە كەل-تۇرۇپ، كېيىنكى جاۋ ھاكىمىيىتىنى قۇرغان. جاڭ جۇن ئوت-تۇرا تۈزلەڭلىككە ئەلچى ئەۋەتىپ ئەل بولغان، پەقەت ئالدىنقى لياڭ دېگەن دۆلەت نامىنىلا ساقلاپ قالغان. بۇ مەزگىلدە، غەربىي يۈرت نامىدا بولسىمۇ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكىنىڭ شىمالىي قىسمى بە-لەن بىر گەۋدىلەشكەنىدى. جاڭ جۇن غەربىي يۈرتتا كۈچلۈك بەگلىكلەر زومىگەرلىك قىلىۋاتقان ۋەزىيەتنى ئۆزگەرتىش ئۈ-چۈن، غەربىي يۈرتقا بولغان كونترولىلۇقىنى كۈچەيتكەن. 335 ـ يىلى (شىيەنكاڭنىڭ 1 ـ يىلى)، قوشۇن باشلاپ قۇملۇقتىن ئۆ-تۈپ، پىشامشان، كۈسەن بەگلىكلىرىنى بويسۇندۇرغان، كىن-گىت، ئۇدۇن، ئالدى قوش بەگلىكلىرىنى خان ئوردىسىغا ئولپان تاپشۇرۇشقا مەجبۇر قىلغان. 345 ـ يىلى (يۇڭخېنىڭ 1 ـ يىلى)

جاڭ جۇن يەنە كىنگىتكە يۈرۈش قىلىپ، غەلىبىسىزى ئىلگىرى-لەپ، ۋائىرىيە(لوپنۇر)گە يېتىپ بارغان. كىنگىت بېگى تەسلىم بولغان. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، ئالدىنقى لياڭ ھاكىمىيىتى ئىلگىرىكى سۇلالىلەر غەربىي يۈرتنى ئىدارە قىلىپ كېلىۋاتقان تېررىتورىيىنى ئاساسىي جەھەتتىن ئەسلىگە كەلتۈرگەن. جاڭ جۇن ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئالدىنقى لياڭ ھاكىمىيىتىنىڭ غەربىي يۈرتنى ئىدارە قىلىشى سەل بوشىشىپ قالغان بولسىمۇ، لېكىن غەربىي يۈرتنىڭ ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تاپشۇرۇش مۇناسىۋىتى يەنىلا ساقلىنىپ قالغان. 376 - يىلى (تەييۇەننىڭ 1 - يىلى) دىلار ئالدىنقى لياڭ ھاكىمىيىتىنى يوقىتىپ، ئالدىنقى چىن ھاكىمىيىتىنى قۇرغان، غەربىي يۈرتمۇ شۇنىڭغا ئەگىشىپ ئالدىنقى چىن ھاكىمىيىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا ئۆتكەن. ئالدىنقى چىن ھاكىمىيىتى غەربىي يۈرتقا قارىتا ئالدىنقى لياڭ ھاكىمىيىتى يۈرگۈزگەن جازا يۈرۈشى قىلىشنى ئاساس قىلىش سىياسىتىنى قوللانغان. 381 - يىلى (تەييۇەننىڭ 6 - يىلى) غەربىي يۈرت ۋە شەرقتىكى بەدەۋلەردىن بولۇپ 62 بەگلىك ئوردىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، نۇرغۇن سوۋغىلار بىلەن سالامغا بارغان. پىشامشان بېگى شۇمتو، ئالدى قوش بېگى مىجى شەخسەن چاڭئەنگە بېرىپ، «خانلىقتىن غەربىي يۈرت قورۇقچىبېگى تەينىلەشنى تەلەپ قىلغان» ھەمدە خان قوشۇنىغا يول باشلاپ، غەربىي يۈرتقا بېرىشنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن.[1] 383 - يىلى(جيەنيۇەننىڭ 9 - يىلى) ئالدىنقى چىن پادىشاھلىقى شىرمەت سانغۇن لۇ گۇاڭ باشچىلىقىدىكى قوشۇننى غەربكە ئەۋەتىپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكىنىڭ غەربىي يۈرتقا بولغان ھۆكۈمرانلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرگەن. لۇ گۇاڭ قايتىپ كەلگەندە، ئالدىنقى چىن پادىشاھلىقى فېيشۇي دەرياسى بويىدىكى جەڭدە شەرقىي جىن سۇلالىسى تەرە-

---

① «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر. جىن تەزكىرىسى».

پىدىن مەغلۇپ قىلىنىپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك قالايمىقانچىلىق ئىچىدە قالغانىدى. لۇ گۇاڭ گۈزاڭ (ھازىرقى ۋۇۋۇيي)دا كېيىنكى لياڭ ھاكىمىيىتىنى قۇرغان. لۇ گۇاڭ ئوغلىنى غەربنى تىنچلاندۇرغۇچى تەمتەكدار سانغۇن، قاشقۇۋۇقنىڭ غەربىدىكى ھەربىي ئىشلارنى باشقۇرغۇچى تۇتۇقبەگ، غەربىي يۇرت باش قورۇقچىبەگى قىلىپ بەلگىلەپ، قوچونى ساقلاشقا ئەۋەتكەن. كېيىنكى لياڭ ھاكىمىيىتىنىڭ سەلتەنىتى ئۇزۇنغا بارماي، 403 ـ يىلى (يۇەنشىنىڭ 2 ـ يىلى) كېيىنكى چىن سۇلالىسى تەرىپىدىن ھالاك قىلىنغان. كېيىنكى چىن سۇلالىسىنىڭ تەسىر دائىرىسى چىن(شەنشى)، لوڭ(گەنسۇ) ۋە سەنشىنىڭ قىسمەن رايونلىرى بىلەنلا چەكلەنگەن.

5 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، شىمالدىكى يايلاقتا يەنە بىر قۇدرەتلىك كۈچمەن مىللەت ـــ جورجانلار باش كۆتۈرۈپ چىقتى. جورجانلار ئەسلىدە سيانپىلارنىڭ بىر قەبىلىسى بولۇپ، 402 ـ يىلى (يۇەنشىنىڭ 1 ـ يىلى) سەللان قاغان بولۇپ، ھەرقايسى قوۋملارنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ ئىتتىپاق تۈزۈپ، يايلاقنى ئىگىلىگەن. جورجانلارنىڭ تەسىر كۈچى غەربكە قاراپ كېڭەيىپ، غەربىي يۇرتتىكى كىنگىتنىڭ شىمالىدىكى رايونلارنى تىزگىنلەشكە باشلىغان. كېيىنچە تەسىر دائىرىسىنى ئۇزۇلۇكسىز كېڭەيتكەن، غەربىي يۇرتتىكى «كىچىك بەگلىكلەرنىڭ ھەممىسى ئۇلارنىڭ بۇلاڭ ـ تالىڭىغا قاتتىق ئۇچراپ، ئەل بولغان». كىنگىت، پىشامشان، كۈسەن، قۇم قاتارلىق چوڭ بەگلىكلەرمۇ ئۇلارنىڭ تىزگىنىدە قالغان ①. ئۇيسۇنلار ھەتتا جورجانلارنىڭ تالان ـ تاراج قىلىشىغا چىدىماي، غەربكە قاراپ كۆكئارتقا كۆچۈپ كەتكەن. ئىلگىرى يايلاقنى سوراپ كەلگەن سيانپىلار بۇ چاغدا جەنۇبقا قاراپ كېڭىيىپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى قۇدرەتلىك ھاكىمىيەت شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنى

① «ۋېينامە. جورجانلار ھەققىدە قىسسە»؛ «سۇڭنامە. جورجانلار ھەققىدە قىسسە».

قۇرغان. شىمالىي ژېي سۇلالىسى ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكنى بىر-
لىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك خانىدانلىق-
لىرىنىڭ ئەنئەنىچىلىرى بولۇش سۈپىتى بىلەن، جورجانلاردىن
غەربىي يۇرتنى تالىشىشى مۇقەررەر ئىدى. جورجانلار خېشە-
ىدىكى شىمالىي لىياڭ ھاكىمىيىتىگە تەھدىت سېلىپ، شىمالىي
ژېي خانىدانلىقىنىڭ غەربىي يۇرتقا كىرىشىنى توسقان. شىما-
لىي ژېي سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرۈش
يولىدىكى كۈرىشى شىمالىي لىياڭ خانىدانلىقىنى تازىلاشتىن
باشلانغان. 439 - يىلى (يۈكېنىڭ 7 - يىلى) شىمالىي ژېي
پادىشاھى تەي ۋۇدى يارلىق چۈشۈرۈپ، شىمالىي لىياڭ خا-
نىدانلىقىنىڭ ئۆز ئالدىغا پادىشاھ تىكلەش، جورجانلار ۋە تۈي-
غۇنلار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈش، شىمالىي ژېي خانىدانلىقىنىڭ
غەربىي يۇرت بىلەن ئالاقە قىلىشىغا توسقۇنلۇق قىلىش، غەر-
بىي يۇرتتىكى غۇز سودىگەرلىرىدىن ئېغىر باج ئېلىش قاتار-
لىق 12 جىنايىتىنى ئېلان قىلىپ، لەشكەر تارتىپ، غەربىكە
يۈرۈش قىلىپ، لياڭجۇنى بېسۇېلىپ، شىمالىي لىياڭ ھاكى-
مىيىتىنى يوقاتقان. ئىككى يىلدىن كېيىن، يەنە جيۇچۈەننى
ئىگىلىگەن. شىمالىي لىياڭ ھاكىمىيىتىنىڭ قالدۇق كۈچلىرى
غەربتە قۇملۇقتىن ئۆتۈپ، 442 - يىلى (تەيپىڭ جېنجۈننىڭ
2 - يىلى) پىشامشاننى بېسۇالغان. شىمالىي لىياڭ ھاكىمى-
يىتىنىڭ قالدۇق كۈچلىرى جورجانلارنىڭ قوللىشى ئارقى-
سىدا، پىشامشان بېگى چىنداخاننى شىمالىي ژېي ھاكىمىيىتى
بىلەن تىركىشىشكە مەجبۇرلىغان، شۇ سەۋەبتىن غەربىي يۈرت
بىلەن بولغان ئالاقە نەچچە يىل ئۈزۈلۈپ قالغان. 445 - يى-
لى (تەيپىڭ جېنجۈننىڭ 6 - يىلى) شىمالىي ژېي سۇلالىسى
لياڭجۇدىكى لەشكەرلىرىنى پىشامشانغا ئەۋەتكەن، پىشامشان
بېگى چىنداخان ئۆزىنى باغلاپ ئەل بولغان. پىشامشانىنىڭ
جۇغراپىيىلىك ئورنى مۇھىم بولغاچقا، شىمالىي ژېي سۇلا-
لىسى پىشامشاندا ھەربىي ئەمەلدار تەسىس قىلىپ، ئادەم ئە-

ۋەتىپ بىۋاستە باشقۇرغان. 448 ـ يىلى (تەيپىڭ جېنجۇڭ-نىڭ 9 ـ يىلى) پادىشاھ تەيزۇڭدى چىنداخاننى پىڭچېڭدىكى ئوردىدا تۇتۇپ قېلىپ، ئوردا ئەمەلدارى بولغان جياۋجى بېگى خەن بانى غەربنىڭ ھمايىچى قورۇل چېرىكچىبېگى، پىشامشان بېگى قىلىپ تەينىلەپ، ئەمەلدار ۋە لەشكەرلەرگە قوماندانلىق قىلىپ، پىشامشاننى قوغداشقا ئەۋەتكەن، ئۇ پىشامشاندا «باج ـ سېلىق يىغىپ، خەلقنى ھاشارغا سېلىپ، ئىچكى رايونلاردىكى ۋىلايەت، ناھىيىلەرگە ئوخشاش» ①ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزگەن. بۇ چاغدا، ئالدى قوشبېگى چېيلو شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە ئەل بولغان بولۇپ، پىشامشان بىلەن زىچ ئالاقىدە بولۇپ كەلگەن، لېكىن قوچو يەنىلا شىمالىي لياڭنىڭ قالدۇق كۈچلىرىنىڭ كونتروللۇقىدا بولغان. 448 ـ يىلى(تەيپىڭ جېنجۇننىڭ 9 ـ يىلى) شىمالىي ۋېي پادىشاھى تەيۋۇدى ئۆزى زور قوشۇن باشلاپ جورجانلارغا يۈرۈش قىلىپ، زور غەلىبە قازانغان، جورجانلار چۆللۈكىنىڭ شىمالىدىكى يايلاقلا چېكىنىگەن. شۇ مەزگىلدە، شىمالىي ۋېي سۇلالىسى غەربىي يۈرتتىكى كۈچلىرىگە ھۇجۇم قوزغاپ، كىنگىت، كۇسەن بەگلىكلىرىنى تارمار قىلىپ، شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۈرتتىكى تەسىرىنى زور دەرىجىدە ئاشۇرغان. تارىختا: «نۇرغۇن غۇزلار ئەل بولدى، غەربىي يۈرت قايتىدىن تىنچىدى» دەپ خاتىرىلەنگەن. شىمالىي ۋېي سۇلالىسى يەنە كىنگىتتە ھەربىي قورغان تەسىس قىلغان. پىشامشان، كىنگىت ھەربىي قورغىنى ھەربىي، مەمۇرىي ئورگان بولۇپ، ئىككى جايدا ھەربىي قورغاننىڭ تەسىس قىلىنىشى ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىكى ھەربىي، مەمۇرىي تۇزۇمنىڭ غەربىي يۈرتنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغىچە يولغا قويۇلغانلىقىدىن دېرەك بېرەتتى.

6 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا، ئالتاي تاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى كۆچمەن چارۋىچى قەبىلە تۈركلەر باش كۆتۈرگەن.

① «ۋېينامە. پىشامشان تەزكىرىسى».

تۇركلەر ئىلگىرى جورجانلارغا قارام ئىدى. جورجانلار بىلەن شىمالىي ۋېي سۇلالىسى ئىچكى قىسىمدىن پارچىلىنىپ، كۈچى زور دەرىجىدە ئاجىزلاپ كەتكەن. 552 - يىلى (فېيدىنىڭ 1 - يىلى)تۇركلەر جورجانلارنى يوقىتىپ، تۇرك خانلىقىنى قۇرغان، يېڭى بىر كۈچ غەربىي يۇرتتىكى تىركىشىكە كىرىپ كەلگەن. تۇركلەر قەد كۆتۈرۈش داۋامىدا، تەڭرىتېغىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى ئېۋۇرغولنىڭ غەربى، كىنگىتىنىڭ شىمالى، شۇنىڭدەك جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى ئالتۇن-تاغ(بۇگۇنكى ئالتاي تېغى)نىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى رايونلارنى پەيدىنپەي ئىگىلىگەن. تۇرك خانلىقىنىڭ شەرق ۋە غەربتە ئىككى مەركىزى بولغان. غەربتە ئىستەمى قاغان ئالدى بىلەن قوچوغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى ئەل بولۇشقا مەجبۇر قىلغان. كېيىن يەنە 100 مىڭ لەشكەر بىلەن غەربكە يۈرۈش قىلىپ، ئۇيسۇنلار دىيارىنى ئىگىلىگەن. 558 - يىلىغا قەدەر تۇرك خانلىقىنىڭ زېمىنى شەرقتە لياۋخەيدىن باشلىنىپ، غەربتە غەربىي دېڭىز(بۇگۇنكى كاسپىي دېڭىزى)غىچە، جەنۇبتا چۆل-لۇكنىڭ شىمالىدىن باشلىنىپ، شىمالدا شىمالىي دېڭىز(بۇ-گۇنكى بايقال كۆلى)غىچە، غەربىي جەنۇبى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئامۇ دەرياسى ۋادىسىغىچە كېڭەيگەنىدى. قۇدرەتلىك تۇرك خان-لىقى جۇڭگونىڭ شىمالىدىكى كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەر كونترول قىلىپ تۇرغان دائىرىنى يەنمۇ كېڭەيتكەن. 583 - يىلى تۇرك خانلىقى ئالتۇنتاغنى پاسىل قىلغان ھالدا شەرقىي تۇرك خانلىقى ۋە غەربىي تۇرك خانلىقىغا بۆلۈنگەن. غەربىي تۇرك خانلىقىنىڭ زېمىنى غەربتە ئېۋۇرغولدىن باشلىنىپ شەرقتە كاسپىي دېڭىزىغىچە، جەنۇبتا سۇلى، ئۇدۇندىن تار-تىپ، شىمالدا ئالتاي تېغىنىڭ شىمالىغىچە ئىدى، غەربىي يۇرت غەربىي تۇرك خانلىقىنىڭ تەسىر دائىرىسىدە ئىدى.

ۋېي، جىن سۇلالىلىرىدىن كېيىنكى 300 نەچچە يىلدىن بۇ-يان، ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك خانداىلىقلىرى، شىمالدىكى مىللەتلەر

ۋە خېشى هاكىمىيەتنىڭ غەربىي يۇرتنى ئىدارە قىلىشىنى ئۇ-
مۇمىيۈزلۈك كۆزەتكەندە، بىرقانچە تەرەققىيات يۈزلىنىشىنى كۆ-
رۈۋالغىلى بولىدۇ:

بىرىنچى، گەرچە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى بۆلۈنمە ھالەت غەربىي يۇرتنىڭ بىرلىكىگە توسقۇن بولغان بولسىمۇ، لېكىن غەربىي يۇرت بىلەن ئىچكىرىنىڭ بىرلىككە كېلىش مۇساپىسى يەنىلا داۋاملىشىپ كەلگەن. بۇ، ئاساسلىقى تۆۋەندىكى بىرقانچە جەھەتتە ئىپادىلىنىدۇ: بىرىنچىدىن، ئوردا ئەمەلدار تەسىس قى-لىپ كەلگەن، ۋېي، جىن سۇلالىلىرىدە غەربىي يۇرت دورغىپى، قورۇل چېرىكچىبېگى تەسىس قىلىنغان بولسا، شىمالىي ۋېي سۇلالىسىدە كۈنپېتىش ھمايىچى قورۇل چېرىكچىبېگى تەسىس قىلىنىپ، ئۈزلۈكسىز داۋاملىشىپ كەلگەن؛ ئىككىنچىدىن، غەر-بىي يۇرت بەگلىكلىرىنىڭ تېكىنلىرىنى تۇرغاقلىققا ئەۋەتىش، ئولپان تاپشۇرۇش ئىشلىرى 300 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىتتىن بۇ-يان، گاھ ئۈزۈلۈپ، گاھ داۋاملىشىپ كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن بۇ تۈزۈمگە ئايلىنىپ قالغان؛ ئۈچىنچىدىن، ئوردىنىڭ غەربىي يۇرتتىكى بۈاستە ئىدارە قىلىدىغان دائىرىسى كېڭەيگەن، سال-مىقى زورايغان، ئالدىنقى لياڭ ھاكىمىيىتى قوچو ۋىلايىتى تە-سىس قىلغان بولسا، شىمالىي ۋېي سۇلالىسى پىشامشان ھەربىي قورغىنى، كىنگىت ھەربىي قورغىنى تەسىس قىلغان؛ تۆتىنچى-دىن، تارىختىكى خانىدانلىقلارنىڭ رەسمىي تارىخلىرىنىڭ ھەم-مىسىدە غەربىي يۇرت توغرىسىدا خاتىرىلەر بولغان، چېگرا رايوننىڭ خەرىتىسى تېخىمۇ مۇكەممەللەشكەن. «ۋېي سۇلالىسى-نىڭ قىسقىچە تارىخى. غەربىي رۇڭ قىسمىسى»، «ۋېينامە. غەر-بىي يۇرت تەزكىرىسى»، «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» قاتارلىقلاردا مەخسۇس تەزكىرە قالدۇرۇلغان؛ بەشىنچىدىن، 300 نەچچە يىللىق ئالاقە ئارقىسىدا، غەربىي يۇرت بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ئوتتۇرىسىدىكى ئىقتىسادىي تەرەققىيات پەرقى كىچىكلىگەن، ئىجتىمائىي تۈزۈلمە، ئۆرپ ـ ئادەتلەر پەي-

دىنىپەي ئۆزئارا يېقىنلاشقان. مەسىلەن، قوچو بەگلىكىنىڭ سىياسىي تۈزۈلمىسى، ئىجتىمائىي ئۆرپ ـ ئادەتلىرىدە ئىچكىرىنىڭكى بىلەن ئاز ـ تولا ئوخشاشلىقلار بولغان. بەگلىككە بىر ئايماقدار قويۇلغان بولۇپ، تەخت ۋارىسى ئۇنىڭغا تەيىنلەنگەن، بۇ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى باش ۋەزىر بىلەن تەڭ بولۇپ، «دۆلەتنىڭ چوڭ ئىشلىرىنى بەگ بىر تەرەپ قىلسا، كىچىك ئىشلارنى تەخت ۋارىسى كېڭىشىپ ھەل قىلغان»؛ مەمۇرىي ئىشلارنىڭ مەسىلەن ـ تۈتۈق پىرقىسى، تەمىنات پىرقىسى، خەزىنە پىرقىسى، ئاشلىق پىرقىسى، مۇراسىم پىرقىسى، پۇقرالار پىرقىسى، لەشكەر پىرقە قاتارلىق سەككىز دورغا باشقۇرۇش، سەككىز ئەمىر لەشكەر يارەمچى بولۇش؛ چېگرا ئىچىدە ۋىلايەت، ناھىيە تەسىس قىلىش قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭكى بىلەن ئوخشاش بولغان. شۇ سەۋەبتىن، «ئۆرپ ـ ئادەتلەر ۋە ئەمرىمەرۇپلار ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭكى بىلەن ئوخشىشىپ كېتەتتى» دەپ خاتىرە قالدۇرۇلغان.

ئىككىنچى، 300 يىلدىن كۆپرەك ئالاقە ۋە ئالماشتۇرۇش ئارقىسىدا، غەربىي يۇرتنىڭ ئىچكىرى جايلار بىلەن بىرلىككە كېلىشى كىشىلەر ئومۇميۈزلۈك قوبۇل قىلىدىغان ۋە تەشەببۇس قىلىدىغان قاراشقا ئايلانغان، شارائىت پىشىپ يېتىلسىلا، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى ھۆكۈمرانلار غەربىي يۇرتنى قايتۇرۇۋېلىشنى «ئەۋلادلارغا تەۋەررۈك قالدىغان سەلتەنەتلىك» ① ئۈلۈغۋار ئىش قاتاردا تۇتقان. مەسىلەن، شىمالىي ۋېي پادىشاھى توغبات تاۋ مەغرۇرلىنىپ: «ئەلمىساقتىن بۇيانقى خان، پادىشاھلار غەربىي يۇرتتىكىلەر ئالىقىنىمدا دېگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنى تىزگىنىگە ئالالمىغانىدى. ھالا بۈگۈنكى كۈندە پېقىر ئۇلارنى ئالىقىنىمدا تۇتۇپ تۇرۇۋاتىمەن، قانداقكەنمەن!» ② دېگەن. غەربىي يۇرت سەددىچىنىڭ سىرتىدا بولسىمۇ، لېكىن

① «جىننامە. فۇجيەن ھەققىدە خاتىرە».
② «ۋېينامە. كىنگىت تەزكىرىسى».

غەربىي يۇرتتىكىلەرنىڭ بىرلىككە بولغان ئىنتىلىشى ئىچكىرىدىكى جايلارنىڭكى بىلەن ئوخشاش ئىدى. مەسىلەن، پىشاۋشان بېگى شۇمتو، ئالدى قوش بېگى مىجى سوۋغا ـ سالام كۆتۈرۈپ ئالدىنقى چىن ئوردىسىغا بېرىپ، «قورۇقچىبەگ ئەۋەتىشنى ئىلتىماس قىلغان». پۇقرالارمۇ بىرلىككە كېلىشىنى ئۇمىد قىلغان، غۇز سودىگەرلىرىنىڭ بىرلىككە كېلىشكە بولغان ئىنتىلىشى تېخىمۇ كۈچلۈك بولغان. تارىختا خاتىرىلىنىشىچە، غەربىي يۇرتلۇق سودىگەرلەر سۇي سۇلالىسىنىڭ (581 ـ يىلى) ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكنى بىرلىككە كەلتۈرگەنلىكىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، «مەخپىي سوۋغا ـ سالام ئەۋەتىپ، سەممىيىتىنى بىلدۈرۈپ»، سۇي سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتىنى تېزدىن بىرلىككە كەلتۈرۈشىنى ئۇمىد قىلغان①. ئۇچىنچى، تاكتىكا ۋە ئۇسۇل جەھەتتە، ھەرقايسى سۇلالە ھاكىمىيەتلىرى غەربىي يۇرتنى قايتۇرۇۋېلىشتا، خاتىرجەم قىلىپ، ئىنئام بېرىشنى ئاساس قىلىشتەك تىنچلىق ئۇسۇلىنى قوللانغان. ۋېي، جىن سۇلالىلىرىدىن بۇيان، غەربىي يۇرتتا ئاز ـ تولا ئىش قىلغان سۇلالىلەرنىڭ ھەممىسى ئالدى بىلەن ئەلچى ئەۋەتىپ دوستلۇق ئورناتقان، ئۇلارنى خاتىرجەم قىلىپ ئىنئام بەرگەن، يەنە كېلىپ بۇنىڭدىن ناھايىتى ياخشى ئۇنۇم ھاسىل قىلغان. ئالدىنقى چىن پادىشاھى فۇجيەننىڭ «ئۆزىگە تارتىش يولىنى تۇتۇپ، ئەل بولغانلارنى جازادىن كەچۈرۈم قىلىپ، ئوتتۇرا جۇڭگونىڭ ھەيۋىتىنى نامايان قىلىپ، بۇ ئار-قىلىق باشقا بەگلەرگە تەسىر كۆرسىتىش، ھەرگىز قورال كۈچى ئىشلىتىپ، ئىستىلا قىلماسلىق كېرەك» ② دېگەن سۆزى مۇشۇنداق تاكتىكا ئىدىيىسىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ. ئالدىنقى چىن سۇلالىسى ئالدىنقى لياڭ سۇلالىسىنى ھالاك قىلغاندىن كېيىن، لياڭجۇ ئايماقبېگىگە پەرمان چۈشۈرۈپ،

① «ۋېينامە. پېي جۇنىڭ تەرجىمھالى».
② «جىننامە. فۇجيەن ھەققىدە خاتىرە».

ئەلچى ئەۋەتىپ نۇرغۇن تاۋار ـ دۇردۇنلارنى ئېلىپ غەربىي يۇرتقا بېرىپ، غەربىي يۇرتنى خاتىرجەم قىلغان. بىرنەچچە يىل ئىچىدە، غەربىي يۇرتتىكى نەچچە ئون بەگلىك ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ ئوردىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، سوۋغات يوللىغان، پىشىمان، كىنگىت بەگلىرى تېخى چاكئىنگە ئۆزلىرى بارغان. شىمالىي ۋېي پادىشاھى توغبات تاۋ غەربىي يۇرتنى باشقۇرغان مەزگىلىدىمۇ ئالدى بىلەن دوك ۋەن، گاۋمىكنى ئالتۇن ـ كۈمۈش، تاۋار ـ دۇردۇنلارنى ئېلىپ غەربىي يۇرتقا ئەۋەتىپ، غەربىي يۇرتتىكى نەچچە ئون بەگلىكنىك ئوردىغا ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ ئەلچى ئەۋەتىشىگە تۇرتكە بولغان.

تۆتىنچى، ئوتتۇرا تۇزلەكلىك بىلەن غەربىي يۇرتنىك بىر-لىككە كېلىشى تارىختىن بۇيان شىمالدىكى كۆچمەن چارۋىچى كۈچلەرنىك چەكلەپ تۇرۇشى ۋە ئارىلىشىشىغا ئۇچراپ كەلگەن، ۋېي، جىن سۇلالىسىدىن بۇيانقى 300 نەچچە يىلدا، ئوتتۇرا تۇز-لەكلىكتە بۆلۈنمە ۋەزىيەت شەكىللىنىپ، ھەرقايسى كۈچلەر ئا-جىزلاپ كەتكەن، بۇنداق ئەھۋالدىكى چەكلەش ۋە ئارىلىشىش تې-خىمۇ كۈچلۈك بولغان. ئارمانغا تۇشلۇق دەرمان بولمىغان ئەھۋالدا، ئوتتۇرا تۇزلەكلىكتىكى بەزى خانلىقلار ئۆزئارا چەكلەش تاكتىكىسىنى قوللانغان. مەسىلەن، شىمالىي ۋېي ھاكىمىيىتى جورجانلار بىلەن غەربىي يۇرتنى ئۇزۇن مۇددەت تالىشىپ كەلگە-نىدى، لېكىن قوشلارنىك كۈچى زورايغاندىن كېيىن، ئەكسىچە جورجانلارنى قوللاپ، قوشلارغا تاقابىل تۇرغان. بۇنداق چەكلەش تاكتىكىسىنىك ئاخىرقى مەقسىتى غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرۈش بولسىمۇ، لېكىن مۇئەييەن سەلبىي ئۇنۇم ھاسىل قىلغان، ئۇ بولسىمۇ غەربىي يۇرتتىكى ئۇرۇش قالايمىقانچىلىقى كۈچىيىپ، غەربىي يۇرتنىك ئىجتىمائىي ئىگىلىكىنىك نورمال تەرەققىياتىغا زىيان سالغان.

5. سۇي، تاك مەركىزىي سۇاللىرىنىڭ غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرۈشى

581 ـ يىلى (كەيخۇاڭنىڭ 1 ـ يىلى) سۇي سۇلالىسى قۇرۇلۇپ، بىرقانچە يىلدىن كېيىن جەنۇبىي چىن خانلىقىنى يوقىتىپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە نەچچە يۈز يىل داۋام قىلغان بۆلۈنمە ۋەزىيەتكە خاتىمە بەرگەن. سۇي سۇلالىسى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە، سۇي ۋېندى شىمالدىكى شەرقىي تۈركلەرنىڭ تاجاۋۇزچىلىقىغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن، غەربىي يۇرتقا ئەلچى ئەۋەتىپ، غەربىي تۈركلەر بىلەن ئىتتىپاق تۈزگەن. سۇي يادىكى مەزگىلىدە، غەربىي يۇرتنى ئىدارە قىلىش باشلانغان. سۇي سۇلالىسى غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرۈشنىڭ بۆسۈش ئېغىزى قىلىپ تاللىغان. ئېۋرغول غەربىي يۇرتنىڭ شەرقىي قىسمىدا بولۇپ، غەربىي يۇرتنىڭ مۇھىم قاتناش ئېغىزى ۋە مۇھىم ئىستراتېگىيىلىك يەر بولۇپلا قالماستىن، يەنە كېلىپ سودىگەرلەر ئارىلاش ئولتۇراقلاشقان، تۈرلۈك ماللار توپلاشقان ئىقتىسادىي جەھەتتىكى مۇھىم بازار ئىدى. سۇي يادىكى ئاۋۋال ياساۋۇل تەپتىش بېگى ۋېي جي قاتارلىقلارنى غەربىي يۇرتقا ئەلچىلىككە ئەۋەتكەن، كېيىن غۇز سودىگەرلىرى بىلەن ئالاقىلىشىپ، غەربىي يۇرتنىڭ ئەھۋالىنى ئىگىلەش مەقسىتىدە، مەخسەپ ـ تۇتۇق پىرقىسىنىڭ ۋەزىرى پېي جۇنى جاڭيېدا تۇرۇپ غەربىي يۇرتنىڭ سودا ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا ئەۋەتكەن. 608 ـ يىلى (دايېنىڭ 4 ـ يىلى) سۇي سۇلالىسى ئوڭ قول ھەمدەمچىسانغۇن شي شىشيۇڭنى قاشقۇۋۇق يولى ھەربىي يۇرۇش ئۇلۇغ سانغۇنى قىلىپ تەينىلەپ، ئېۋرغولغا يۇرۇش قىلغان. چوڭ قوشۇن كەلگەن ھامان، ئېۋرغولنى ساقلاپ تۇرغان قوشۇن تەسلىم بولغان. 610 ـ يىلى سۇي سۇلالىسى ئېۋرغول كونا شەھرىنىڭ شەرقىدە يېڭى شەھەر بىنا قىلىپ، ئېۋرغول قورغىنى تەسىس قىلىپ، كېڭەش بېگى ۋاڭ ۋېينى قوشۇن تۇرغۇزۇپ ساقلاشقا قويغان. ئېۋرغول ۋىلايىتى تەسىس قىلىپ، قوشۇن

تۇرغۇزغاندىن باشقا، يەنە ئەمىرلەشكەردىن بىرنى تەيىنلەپ، ھەر-بىي، مەمۇرىي ئىشلارنى باشقۇرۇشقا قويغان. 609 - يىلى(دايىر-لىنىڭ 5 - يىلى) سۇي سۇلالىسى تۇيغۇنلارنى تىنچىتقاندىن كېيىن، غەلىبىسىرى ئىلگىرىلەپ، تارىم ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا پىشامشان ژىلايىتى ژە چەرچەن ژىلايىتى تەسىس قىلىغان. پىشامشان ژىلايىتىنىڭ مەركىزى پىشامشان شەھىرى(قەدىمكى كروران شەھىرى) بولۇپ، تەۋەسىدە شىيەنژۇ، جىيۇەن نا-ھىيىلىرى تەسىس قىلىنغان. چەرچەن ژىلايىتىنىڭ مەركىزى قەدىمىي چەرچەن شەھىرىدە بولۇپ، تەۋەسىدە سۇنىڭ، فۇرۇڭ ناھىيىلىرى تەسىس قىلىنغان. سۇي سۇلالىسى بۇ رايونلارغا بول-غان ھۆكۈمرانلىقىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، «سۇرگۈن قىلىنغان گۇناھكارلارنى ھەربىي تېرىقچىلىققا سېلىپ، كەڭ كۆلەمدە تې-رىقچىلىق قىلىپ، كۈنىپېتىشتىكى ژىلايەتلەرنى ئاشلىق بىلەن قامدىغان.» ① پېي جۇ ئۆزى يازغان «غەربىي يۇرتنىڭ جۇغراپىيە-لىك ئەھۋالىدىن خاتىرىلەر» دېگەن كىتابىدا: «ئېۋرغول، قوچو، پىشامشان غەربىي يۇرتنىڭ دەرۋازىسى، ھەممىسى دۇنخۇاڭ تەرەپ-تە بولۇپ، غەربىي يۇرتنىڭ بوغۇزى ھېسابلىنىدۇ» ② دېگەن. پىشامشان، ئېۋرغولدا ژىلايەت، ناھىيىنىڭ تەسىس قىلىنىشى سۇي سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتتىكى ئۈچ دەرۋازىنىڭ ئىككى-سىگە ئېرىشكەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ.

قوچو بەگلىكى ئەزەلدىنلا ئىچكىرى جايلار بىلەن قويۇق مۇ-ناسىۋەتتە بولۇپ كەلگەن، سۇي سۇلالىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، يەنە سۇي سۇلالىسى بىلەن ئالاقە ئورناتقان. 609 - يىلى(دايېنىڭ 5 - يىلى) سۇي ياڭدى غەربىنى كۆزدىن كەچۈرۈشكە ئاتلىنىپ، خېشىدىكى ئالچى تېغى(ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىدىكى يۇڭچاڭ ناھىيىسىنىڭ غەربى، شەنمياۋ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبى)غا كەلگەندە، قوچو بېگى ژە غەربىي يۇرتتىكى چوڭ - كىچىك نەچە-

① «سۇينامە. ئوزۇق - تۇلۇك، تەزكىرىسى».
② «سۇينامە. پېي جۇنىڭ تەرجىمىھالى».

چە ئون بەگلىكنىڭ ئەلچىلىرى سالامغا چىققان، 612 - يىلى(دايىنىڭ 8 - يىلى) قوچو بېگى چۈبويا سۈي سۇلالىسى پايتەختىگە بېرىپ، خۇاروڭ مەلىكىنى نىكاھىغا ئالغان. ئۇ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن كىيىمنىڭ رەڭگى، پاسونىنى ئۆزگەرتىش ھەققىدە يارلىق چۈشۈرۈپ: «ھازىر بۈيۈك سۈي ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكىنى بىرلىككە كەلتۈردى، زېمىندىكى پۇقرالاردىن ئۇنىڭغا ئەل بولمىغىنى قالمىدى. مەنمۇ ئوردىنىڭ ئىلتىپاتىغا ئېرىشتىم، شۇڭا پۇقرالىرىم ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن بىردەك بولۇشى كېرەك. ئەمىلى بارلارنىڭ ھەممىسى چېچىنى بېشىغا تۇگۇپ، كىيىمنىڭ رەڭگى، پاسونىنى ئۆزگەرتىشى كېرەك» ① دېگەن. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭ سۈي سۇلالىسىگە بولغان ساداقىتىنى بىلدۈرۈش ئىدى. شۇنىڭ بىلەن غەربىي يۇرتنىڭ دەرۋازىلىرى سۈي سۇلالىسىنىڭ قولىغا تولۇق ئۆتكەندى.

غەربىي يۇرتتىكى باشقا بەگلىكلەردىن «30 نەچچىسى خان ئوردىسىغا ئەلچى ئەۋەتكەن، پادىشاھ بۇلارنىڭ ئىشىنى بىر تەرەپ قىلىشقا غەربىي يۇرت چېرىكچىبېگىنى تەسىس قىلغان.» ② بۇ چاغدا، شەرقىي تۈرك خانلىقى سۈي سۇلالىسىگە ئەل بولغان، غەربىي تۈرك قاغانى شىكۈي (يابغۇ) سۈي سۇلالىسى بەرگەن ئو-تۇغات نامىنى قوبۇل قىلغان بولۇپ، جۇڭگو زېمىنى چوڭ بىر-لىككە كېلىش ھارپىسىدا تۇرغانىدى. ھالبۇكى، ئۆز نەتىجىلىرى-دىن مەغرۇرلىنىپ كەتكەن سۈي يانىدى تەۋەككۇل قىلىپ شەرقە ئەسكەر چىقىرىپ، پۇتۇن دۆلەتنىڭ كۈچىنى سەرپ قىلىپ، كوگۈرى (كورىيە)گە ئۇچ قېتىم جازا يۈرۈشى قىلغان. ئەسكەر يۆتكەپ، ئاشلىق توشۇش نەتىجىسىدە، پۇتۇن دۆلەت پاتىپاراق بو-لۇپ كەتكەن، مەككار ئەمەلدارلار ئاۋامنى قاقتى - سوقتى قە-لىپ، پۇقرالار كۈن كەچۈرەلمەي قالغان. 618 - يىلى (دايىنىڭ

① «سۇينامە. قوچو تەزكىرىسى».
② «سۇينامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى».

14 ـ يىلى) داغدۇغىلىق دېھقانلار قوزغىلىڭى سۈي سۇلالىسىنى ھالاك قىلغان، غەربىي يۇرتنى ئىداره قىلىش پىلانىمۇ شۇنىڭ بىلەن توختاپ قالغان.

618 ـ يىلى(ۋۇدېنىڭ 1 ـ يىلى) تاڭ سۇلالىسى قۇرۇلغان. تاڭ سۇلالىسى ئالدى بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، كېيىن لوڭ يۇنى ئىگىلىۋالغان شۆشى بىلەن لياڭجۇنى ئىگىلىۋالغان لى گۇيىنى باستۇرۇپ، خېشىنى بىرلىككە كەلتۈرگەن. 630 ـ يىلى(جېنگۇەننىڭ 4 ـ يىلى) تاڭ سۇلالىسى شەرقىي تۈرك خانلىقىنى تىنچىتىپ، چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى يايلاقنى بىرلىككە كەلتۈرگەن. بۇ ۋەقە غەربىي يۇرتتا قاتتىق سارسىمە قوزغىغان. غەربىي تۈرك خانلىقىغا قارام بولغان ئېۋۇرغول رايونىدىكى يەتتە شەھەر ئۆزلۈكىدىن تاڭ سۇلالىسىنىڭ تەۋەلىكىگە ئۆتكەن، تاڭ سۇلالىسى بۇ يەردە غەربىي ئېۋۇرغول ئايمىقى قۇرۇپ، كېيىن ئېۋۇرغول ئايمىقىغا ئۆزگەرتكەن.

تاڭ سۇلالىسى غەربىي يۇرتنى ئىداره قىلىش ئىرادىسىگە كەلگەن. 640 ـ يىلى (جېنگۇەننىڭ 14 ـ يىلى) تاڭ سۇلالىسى ھەر تەرەپتىن 150 مىڭ كىشىلىك قوشۇن تەشكىللەپ، سول قانات ئۇلۇغ سانغۇن جۇبە قالى باشچىلىقىدىكى نەچچە تۈمەن تېلى ۋە تۈرك قوشۇنى بىلەن جازا يۈرۈشى قىلغان. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، كىنگىتكە ئەلچى ئەۋەتىپ ياردەم بېرىشنى تەلەپ قىلغان (ئىلگىرى كىنگىت قوچو بەگلىكىنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىغانىدى). بۇنىڭدىن تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرۈشى خەنزۇلار، يايلاقتىكى مىللەتلەر ۋە غەربىي يۇرتتىكى ئىتتىپاقداشلارنىڭ ھەمكارلىشىشى ئارقىسىدا ئېلىپ بېرىلغانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. تاڭ قوشۇنى ئېۋۇرغولدىن چىقىپ، قاغان بۇت شەھىرى(ھازىرقى جىمىسار ناھىيىسىنىڭ شىمالى)نى ئالغان، ئاندىن جەنۇبتا قوچوغا قورشاپ ھۇجۇم قىلغان، كۆۋېنتاي قورقۇپ كېتىپ ئۆلگەن، ئوغلى كۆجىشېڭ شەھەرنى بېرىپ تەسلىم بولغان. تاڭ سۇلالىسى قوچودا غەربىي ئايماق، قاغان بۇت

شەھىرىدە بېشبالىق ئايمىقى تەسىس قىلغان. تاڭ سۇلالىسى يەنە غەربىي ئايماقتا ئەنشى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى تەسىس قىلىپ، غەربىي يۇرتنىڭ ھەربىي، مەمۇرىي ئىشلىرىنى بىر تۇتاش باشقۇرغان. بۇ تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتتا تەسىس قىلغان ئەڭ ئالىي ھەربىي، مەمۇرىي ئورگىنى ھېسابلىنىدۇ.

642 ـ يىلى تاڭ سۇلالىسى نىشور قاغانىنىڭ نەۋرىسى ئىل بىلگە شېكۈينى غەربىي تۈرك قاغانى قىلىپ تىكلەپ، غەربىي يۇرتنىڭ شىمالى ۋە غەربىي قىسمىنى كونترول قىلغان. لېكىن ئىل بىلگە شېكۈي تاڭ سۇلالىسىنى غەربىي يۇرتنىڭ شەرقىي قىسمىدىلا چەكلەپ قويماقچى بولۇپ، قول ئاستىدىكىلىرىگە كىنگىت مەلىكىسىنى ئېلىپ بېرىش ئارقىلىق، كىنگىتنى تىز-گىنلەۋالغان. ئاندىن يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا قاتناشقا توسقۇنلۇق قىلىپ، غەربىي ئايماققا پاراكەندىچىلىك سالغان. تاڭ سۇلالىسى قوشۇنى 644 ـ يىلى (جېنگۇەننىڭ 18 ـ يىلى) كىنگىتنى ھۇجۇم قىلىپ ئالغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنۇملۇك تىز-گىنلەپ تۇرالمىغان. 648 ـ يىلى تاڭ سۇلالىسى 2 ـ قېتىم قوشۇن چىقارغان. بۇ قوشۇنمۇ يات مىللەت قوشۇنى بىلەن خەنزۇلار قوشۇنىنىڭ بىرلەشمىسى بولۇپ، يات مىللەت قوشۇنى ئاساسلىق ئورۇندا ئىدى، قوشۇنىنىڭ قوماندانى تۈركىلەردىن ئەل بولغان ئوڭ قانات شىرمەت چەۋەندازلار سانغۇنى ئاشىنا شىر ئىدى. تېلىلاردىن 13 قەبىلىنىڭ ئەسكىرى، تۈركىلەردىن 100 نەچچە مىڭ ئاتلىق ئەسكەر، ئۇنىڭغا قوۋۇق ئېچىدىكى، ئېۋىرغول ئايمىقى، غەربىي ئايماقتىكى خەنزۇ ئەسكەرلىرى قوشۇلۇپ ھەيۋەت بىلەن ئىلگىرىلەپ، ئاۋۋال كىنگىتنى، كېيىن كۈسەننى ئالغان. غەربىي تۈركىلەردىن ئاشىنا قۇلى، كۈلچۇر ئارقا ـ ئار-قىدىن ئەل بولغان. تاڭ سۇلالىسى جەنۇبقا قوشۇن چىقىرىپ، ئۇدۇن بېگىنى ئەل قىلغان. تاڭ سۇلالىسى يەنە يېڭىدىن ئەل بولغان قۇرۇم يولى ھەربىي يۇرۇشنىڭ باش بۇغىسى، سول قانات شىرمەت چەۋەندازلار سانغۇنى ئاشىنا قۇلىنى نائىب ئىشبارا يابـ-

غۇلۇققا تەيىنلەپ، داۋاملىق جازا يۈرۈشى قىلغان. بۇنىڭ بىلەن غەربىي تۈركلەر ئارقا - ئارقىدىن ئەل بولۇپ، غەربكە جازا يۈرۈشى قىلىش تولۇق غەلىبىلىك بولغان. غەربىي يۈرتنى بىر-لىككە كەلتۈرۈش ھەربىي ھەرىكىتى شۇنىڭ بىلەن بىر مەزگىل توختىغان.

تاڭ سۇلالىسى غەربىي يۈرتتا سۇلى، كۇسەن، ئۇدۇن، كىز-گىت (679 - يىلىدىن 719 - يىلىغىچە سۇيابقا ئۆزگەرتىل-گەن)تىن ئىبارەت تۆت قورغان تەسىس قىلىپ، ئەنشى قورۇقچە-بەگ مەھكىمىسىنىڭ بىرتۇتاش باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بەرگەن، بۇ تارىختا «ئەنشىدىكى تۆت قورغان» دەپ ئاتالغان. ئەنشى قو-رۇقچىبەگ مەھكىمىسى ۋە ئەنشىدىكى تۆت قورغاننىڭ تەسىس قىلىنىشى تاڭ سۇلالىسى غەربىي يۈرتنى بىرلىككە كەلتۈرۈشتە باسقان مۇھىم قەدەم. بۇ ئورگانلارنىڭ تەسىس قىلىنىشىدىن قا-رىغاندا، تاڭ سۇلالىسى غەربىي يۈرتنى ئىدارە قىلىشتا ھەم ئىل-گىرىكى سۇلالىلەرنىڭ تاكتىكىلىرىنى قوللانغان ھەم يېڭى تەد-بىر ئىشلەتكەن. بۇنى ئومۇمەن مۇنداق بىرقانچە نۇقتىغا يىغىن-چاقلاشقا بولىدۇ: بىرىنچى، ئىدارە قىلىش تۈزۈلمىسى جەھەتتە، يەنىلا ھەربىي ئىشلار بىلەن مەمۇرىي ئىشلارنى بىرلەشتۇرۇش ئۇسۇلى يولغا قويۇلغان. خەن سۇلالىسىدە ھەربىي، مەمۇرىي ئىشلار بىرلەشتۇرۇلگەن قورۇقچىبەگ تۈزۈمى ئورنىتىلغاندىن بۇيان، تارىختىكى سۇلالىلەر بۇنى داۋاملاشتۇرۇپ، ئىنتايىن ياخشى ئۈنۈمگە ئېرىشكەن، بۇنىڭدىن بۇ خىل ئىدارە قىلىش تۈ-زۈلمىسىنىڭ ئەينى چاغدىكى غەربىي يۈرتنىڭ ئىجتىمائىي، ئىق-تىسادىي تەرەققىيات ئەھۋالىغا ئاساسىي جەھەتتىن ئۇيغۇن كەل-گەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. ئىككىنچى، ئىدارە قىلىش ئۇ-سۇلىدا يەنىلا تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكى تىنچ-لىش بىلەن خاتىرجەم قىلىشنى بىرلەشتۇرۇش تاكتىكىسى يولغا قويۇلغان. ھەربىي قورغان قوشۇن تۇرغۇزۇپ، مۇداپىئەدە تۇرۇش-قا مەسئۇل بولسا، قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى ئامانلىق، تىرىكچە-

لىك ئىشلىرىنى باشقۇرغان. ئۇچىنچى، ئىداره قىلىش كۇچىنىڭ تەقسىماتىدا خەنزۇلار بىلەن ياتلار بىرلەشتۇرۇلگەن. تۆت ھەربىي قورغاندىكى قوشۇندا خەنزۇلار بىلەن ياتلار ئارىلاش بولۇپ، سەر-كەردىلەر ئارىسىدىمۇ يات مىللەت سەركەردىلىرى سەپلەنگەن. تۆ-تىنچى، ئىداره قىلىش كۇچىنى جايلاشتۇرۇشتا، غەربىي يۇرتنىڭ غەربىي ۋە جەنۇبىي قىسمىدىكى چېگرا رايونلارغا ئەھمىيەت بە-رىلگەن. خەن سۇلالىسىدىن بۇيان، تارىختىكى سۇلالىلەر غەربىي يۇرتنى باشقۇرۇپ كەلگەن ئەڭ گۇللەنگەن مەزگىللەردە، كۆپ ھاللاردا غەربىي يۇرتنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى كىنگىت، كۇسەننى مۇھىم نۇقتا قىلغان؛ كۇچا ئاجىزراق بولغان مەزگىللەردە غەر-بىي يۇرتنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى ئېۋىرغول، قوچو، پىشامىشان قاتارلىق جايلارنى مۇھىم نۇقتا قىلغان. تاڭ سۇلالىسى مەزگىل-ىدىكى ئەنشىدىكى تۆت قورغاننىڭ ھەممىسى غەربىي يۇرتنىڭ غەربىي ۋە جەنۇبىدىكى مۇھىم جايلاردا تەسىس قىلىنغان، بولۇپ-مۇ سۇياپ قورغىنى تېخىمۇ غەربتە بولۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى-لەرنى چۆچۈتۈش رولىغا ئىگە ئىدى. شۇڭا، تۆت قورغاننىڭ تە-سىس قىلىنىشى تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتتىكى بۇاستە تىزگىنلەيدىغان دائىرىسىنى زور دەرىجىدە كېڭەيتكەن. قىسقە-سى، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئەنشى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى ۋە ئەز-شىدىكى تۆت قورغاننى تەسىس قىلىشى مەركىزىي خانىدانلىقنىڭ غەربىي يۇرتنى ئىداره قىلىشىنىڭ يېڭى تارىخىي باسقۇچقا كىر-گەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ.

تاڭ سۇلالىسى غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كې-يىن، ئىداره قىلىش تۈزۈلمىسىده زور ئىسلاھات ئېلىپ بارغان، قارام مەھكىمە ۋە ئايماقلارنىڭ تەسىس قىلىنىشى بۇنىڭ بەلگە-سى ھېسابلىنىدۇ. قارام مەھكىمە ۋە ئايماق ئەڭ دەسلەپتە ئاشنا قۇلىغا جازا يۈرۈشى قىلغان ۋاقىتتا قۇرۇلغان، يەنى 654 ـ يە-لى(يۇڭخۇينىڭ 5 ـ يىلى) غەربىي تۈركلەرنىڭ چىگىل قەبىلىسى تۇرۇشلۇق جايدا بېشبالىق(جىمسار) ئايمىقى ۋە شاداپىت ئايمە-

قى قۇرۇلۇپ، بىردىن تۇتۇقىبەگ قويۇلغان①. ئاشىنا قۇلى تۇپەلىكى تىنچىتىلغاندىن كېيىن، قارام مەھكىمە، ئايماقلار غەربىي تۈركلەر زېمىنىدا ئومۇميۈزلۈك تەسىس قىلىنىشقا باشلىغان. 658 ـ يىلى (شىيەنچىڭنىڭ 3 ـ يىلى) ئىسسىقكۆل، تېنىقنۇر دىن ئىبارەت ئىككى قارام ئايماق قۇرۇلغان، غەربىي تۈرك قەبىلىلىرى ئاساسىدا، 27 قارام مەھكىمە، ئايماق قۇرۇلغان (تارىخ كىتابلىرىدا تولۇق خاتىرىلەنمىگەچكە، بۇ ھازىرغا قەدەر ئېنىقلانغان مەھكىمە، ئايماقلاردۇر). تاڭ سۇلالىسى ئاشنامىشنى روناق تاپقۇزغۇچى قاغان قىلىپ تىكلىگەن ھەمدە ئۇنى قوشۇمچە سول قول مۇھاپىزەتچى قوشۇن باش سانغۇنى، ئىسسىقكۆل قورۇقچىبېگى قىلىپ بەلگىلەپ، ئىلگىرىكى غەربىي تۈركلەرنىڭ سول قانات بەش تۇغلۇقلار قەبىلىسىنى باشقۇرۇشقا قويغان. ئاشىنا بۆكىننى ئىشلارنى داۋاملاشتۇرغۇچى قاغان، قوشۇمچە ئوڭ قول مۇھاپىزەتچى قوشۇن باش سانغۇنى، تېنىقنۇر قورۇقچىبېگى قىلىپ تەيىنلەپ، ئىلگىرىكى غەربىي تۈركلەرنىڭ ئوڭ قانات بەش ساداقلىقلار قەبىلىسىنى باشقۇرۇشقا قويغان. يەنە كېيىكىش بېگىنى ئاشنامىش، ئاشىنا بۆكىنلەر بىلەن بىرگە ئوردىغا ژاكالىتەن ھەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ ئاقساقاللىرىغا مەنسەپ بېرىشكە غەربىي يۈرتقا ئەۋەتىپ، «قەبىلىسىنىڭ چوڭ ـ كىچىكلىكى، ئورنىنىڭ يۇقىرى ـ تۆۋەنلىكىگە قاراپ، ئايماقبېگىدىن تۆۋەن ئەمەل ـ مەرتىۋە بېرىشكە رۇخسەت قىلغان»②. شۇ يىلى ئەنشى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنىڭ دەرىجىسى «ئەنشى باش قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى»گە ئۆستۈرۈلۈپ، كۈسەنگە كۆچۈرۈلگەن، ئۇ غەربىي يۈرتنىڭ ئوتتۇرىسىدا تۇرۇپ، پۈتكۈل غەربىي يۇرتنى باشقۇرغان. تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى تارىم ئويمانلىقىدا كۈسەن تۈتۈق مەھكىمىسى، كىنگىت تۈتۈق مەھكىمىسى، سۇلى تۇتۇق مەھكىمىسى، كېرىيە تۈتۈق مەھكىمىسىدىن ئىبارەت تۆت تۈتۈق

① «يېڭى تاڭنامە. شاداپىتلار ھەققىدە قىسسە».
② «تاڭ سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەر»، 73 ـ جىلد.

مەھكىمە قۇرۇلغان، قارىمىقىدا 34 قارام مەھكىمە، ئايماق بولغان. كۆكئارتنىڭ غەربىدىكى غەربىي تۈركىلەرگە تەۋە كونا زېمىندىمۇ قارام مەھكىمە، ئايماق تەسىس قىلىنىپ، خاس ئەلچىلەر ئۇ يەرگە بېرىپ مەرتىۋە بەرگەن. بۇ مەزگىلدە كۆكئارتنىڭ غەربى(توخرىلار رايونى) ۋە سوغدىلار رايونى(ھازىرقى ئوتتۇرا ئاسىيا ماۋرا ئۇننەھەر رايونى)دا شەھەر دۆلەتلىرى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، تۈتۈق مەھكىمىسى ئاساسەن دۆلەتلەر بويىچە ئايرىلغان. «يېڭى تاڭنامە» دە خاتىرىلىنىشىچە: «ئۇدۇننىڭ غەربى، پېرسىيىنىڭ شەرقىدىكى 16 بەگلىكنىڭ مەركىزىدە تۈتۈق مەھكىمىسى قۇرۇلغان. بۇ تۈتۈق مەھكىمىلىرىدە جەمئىي 88 ئايماق، 110 ناھىيە، 126 ھەربىي مەھكىمە بولغان.» ئۇنىڭدىن باشقا: «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر»نىڭ 200 ـ جىلدىدە خاتىرىلىنىشىچە: «شىيەنچىڭنىڭ 4 ـ يىلى (659 ـ يىلى) 9 ـ ئايدا شاش، ماغيان، كۇشان، بۇخارا، مەرۋى، كېبۇت، فەرغانە، ئېفتالىت، سۇلى، كۆكيار قاتارلىق ئەللەردە 127 ئايماق، ناھىيە، مەھكىمە تەسىس قىلىنغان».

702 ـ يىلى (چاڭئەننىڭ 2 ـ يىلى) تاڭ سۇلالىسى بېشىبالىقتا بېشىبالىق قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى قۇرغان. 709 ـ يىلى(جىڭلۇڭنىڭ 3 ـ يىلى) ئۇنىڭ دەرىجىسىنى بېشىبالىق باش قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە ئۆستۈرۈپ، ئەنشى باش قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى بىلەن بىرگە غەربىي يۇرتنىڭ جەنۇب ۋە شىمالىنى باشقۇرۇشقا قويدى. تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىنى بېشىبالىق باش قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى باشقۇرسا، جەنۇبىنى ئەنشى باش قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى باشقۇرغان. بۇنىڭ بىلەن قارام مەھكىمە، ئايماق تۈزۈمى غەربىي يۇرتتا بارغانسېرى مۇكەممەللىشىشكە باشلىغان. ئەنشى، بېشىبالىق باش قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بىۋاستە ئەۋەتكەن ئورگان ھېسابلىنىدۇ، باش قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىدە بىر نەپەر باش قورۇقچىبەگ ياكى قورۇقچىبەگ قويۇلىدۇ، ئۇ قوشۇمچە 1 ـ دەرىجىلىك ياكى 2 ـ

دەربجىلىك تۆرە بولۇپ، ئوردىدىكى دىۋانبېگى ياكى ياندىش ئوك، سول قول ۋەزىرلەر بىلەن تەڭ دەربجىلىك ئىدى، بۇنىڭدىن ئۇلارنىڭ مەرتىۋىسىنىڭ ھەقىقەتەن يۇقىرىلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. باش قورۇقچىبەگ ياكى قورۇقچىبەگنىڭ قول ئاستىدا ئىككى نەپەر ئورۇنباسار باش قورۇقچىبەگ ياكى ئورۇنباسار قورۇقچىبەگ، بىر نەپەر دورغاپ، بىر نەپەر ئەمىر لەشكەر قويۇلغان. باش قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنىڭ مەمۇرىي ئىشلار، ھەربىي ئىشلار، ئەدلىيە ئىشلىرىغا مەسئۇل مەنسەپ مەھكىمىسى، ئاشلىق مەھكىمىسى، نوپۇس مەھكىمىسى، لەشكەر مەھكىمىسى، ئەدلىيە مەھكىمىسى قاتارلىق مەھكىمىلەر ۋە مۇشاۋىر، پۇتۇكچى قاتارلىق مەنسەپلەر تەسىس قىلىنغان بولۇپ، ئوردىنىڭ ھەرقايسى مەھكىمىلىرىگە ئوخشىشىپ كېتىدۇ. باش قورۇقچىبەگنىڭ مەسئۇلىيىتى: «ئەل بولغان قەبىلىلەرنى قوبۇل قىلىپ ئورۇنلاشتۇرۇش، تاشقى ھەربىي مۇداخىلە ۋە پاراكەندىچىلىكلەرگە تاقابىل تۇرۇش، تۆھپە يارلىقانلارنى تارتۇقلاش، گۇناھ ئۆتكۈزگەنلەرنى جازالاش، مەھكىمىنىڭ ئومۇمىي ئىشلىرىنى باشقۇرۇش»ئىدى. باش قورۇقچىبەگ «سىرتقا تەكشۈرۈشكە چىقىسا، مەخسۇس يامۇل سېلىناتتى، باش قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى ئىچىگە ئالتە تۈغ قادىلاتتى، يەرلىك ئەمەلدارلار ئىچىدە ئۇنىڭدىن يۇقىرى مەرتىۋىلىكلەر يوق ئىدى.» ①

غەربىي تۈركىلەرنىڭ ئىككى قانىتىدىكى ئىسىسقكۆل، تېنىق-نۇر قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى باش قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولسىمۇ، لېكىن بۇ مەھكىمىلەر قول ئاستىدىكى ئورۇنلارغا قارىتا قارام بولغۇچىلارنى باشقۇرۇش شەكلىنى قوللانغاچقا، ئورگانلارنىڭ تەسىس قىلىنىشىدا ئەنشى، بېشبالىق باش قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنىڭكىگە سېلىشتۇرغاندا خېلى زور پەرق بار ئىدى. مەنسەپ نامىغا كەلسەك، بۇ ئىككى قورۇقچىبەگ-

① «قانۇنلار قامۇسى» 32 ـ جىلد.

نىڭ مەنسەپ نامى ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا روناق تاپقۇزغۇچى قا-
غان، قوشۇمچە سول قول مۇھاپىزەتچى قوشۇن باش سانغۇنى،
ئىسسىقكۆل قورۇقچىبېگى ۋە ئىشلارنى داۋاملاشتۇرغۇچى قاغان،
قوشۇمچە ئوڭ قول مۇھاپىزەتچى قوشۇن باش سانغۇنى، تېنىقنۇر
قورۇقچىبېگى بولۇپ ھەم قاغانلىق ئوتۇغات نامى، ھەم ئوردىدىن
بېرىلگەن مەنسەپ نامى بار ئىدى. يەنە كېلىپ، ھەرقايسى قو-
رۇقچىبەگ مەھكىمىلىرى ۋە ئۇنىڭ قارىمىقىدىكى تۇتۇق مەھ-
كىمىلىرىنىڭ ئاقساقاللىرىلا ئوردىدىن بېرىلگەن قاغان، چۇر،
ئېركىن قاتارلىق ئوتۇغات نامى ۋە قورۇقچىبەگ، تۇتۇقبەگ، ئاي-
ماقبېگى قاتارلىق مەنسەپنى قوبۇل قىلغان، قالغان مەمۇرىي ئو-
رۇنلىرىدا يەنىلا ئىلگىرىكى غەربىي تۈركلەرنىڭ ئىچكى تۈزۈمى
قوللىنىلغان. قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى، تۇتۇق مەھكىمىسىدە
ئومۇمەن پۇتۇكچى ھەربىي مەسلىھەتچى بولۇپ، كۆپىنچە خەنزۇ-
چە خەت ـ ئالاقە ئىشلىرىنى باشقۇراتتى. تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇ-
بىدىكى تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئەتراپىدىكى تۇتۇق مەھكىمىلىرى
ۋە كۆكئارتنىڭ غەربىدىكى تۇتۇق مەھكىمىلىرىدە ئومۇمەن خان-
لىق نامى بىلەن تۇتۇقبەگ، ئايماقبېگى نامى تەڭ ئاتىلاتتى.

تاڭ سۇلالىسى غەربىي يۇرتنىڭ شەرقىدىكى ئېۋرغول ئاي-
مىقى(ھازىرقى قۇمۇل رايونى)، غەربىي ئايماق(ھازىرقى تۇرپان
رايونى)، بېشبالىق ئايمىقى(ھازىرقى سانجى ۋە ئۇرۇمچى رايو-
نى)دا ئىچكىرىدىكى جايلارنىڭكىگە ئوخشاش ئايماق، ناھىيە بو-
يىچە باشقۇرۇش تۈزۈلمىسىنى يولغا قويغان. ئايماقتا بىر ئايماق
بېگى قويۇلغان بولۇپ، ئايماقنىڭ پۇتۇن ئىشلىرىنى باشقۇرغان،
ئۇنىڭ قول ئاستىدا مۇئاۋىن ئايماقبېگى، دورغاپ، ئەمرلەشكەر
بولۇپ، ھەربىي، مەمۇرىي ئىشلارغا مەسئۇل بولغان. ئايماقنىڭ
ۋەزىپىدار تارماقلىرىدىن ئەمەلدارلار ئىشلىرى مەھكىمىسى،
ئاشلىق مەھكىمىسى، تۇتۇن سېلىق مەھكىمىسى، ھەربىي خىز-
مەت مەھكىمىسى، ئەدلىيە مەھكىمىسى، تۆرىلەر مەھكىمىسى بو-
لۇپ، ھەربىر مەھكىمىگە بىردىن ئىشقاۋۇل مەسئۇل بولغان. نا-

ھىيىدە ئامبال ئومۇمىي ئىشلارنى باشقۇرغان، ئورۇنباسار ئامبال، باش دەپتەردار، ئامبال ياردەمچىسى كونكرىت ئىشلارنى باشقۇرغان. ناھىيىنىڭ تۆۋۈندە يەنە يېزا، مەھەللىلەر بولۇپ، يېزىلاردا يېزا ئاقساقىلى، مەھەللىلەردە دورغا قويۇلغان. ئىقتىسادىي جەھەتتە، ئىچكىرىدىكى جايلارغا ئوخشاش «يەرنى تەڭشەش تۈزۈمى» ۋە «ئىجارە ـ ھاشار ـ سېلىق»تىن ئىبارەت باج ـ سېلىق تۈزۈمى يولغا قويۇلغان. ھەربىي ئىشلاردا «مەھكىمە ئەسكەر ـ لىرى تۈزۈمى» تېخىمۇ كەڭ دائىرىدە يولغا قويۇلغان. بۇ تۈزۈم غەربىي يۇرتنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى ئايماق، ناھىيىلەردە يۇر ـ گۈزۈلۈپلا قالماي، كۆكئارتنىڭ شەرقىدىكى غەربىي قىسىم رايونلىرىدىمۇ «مەھكىمە ئەسكەرلىرى تۈزۈمى» ئومۇمىيۈزلۈك يولغا قويۇلغان، ھەتتا كۆكئارتنىڭ غەربىدىكى قىسمەن رايونلاردا ھەربىي مەھكىمىمۇ قۇرۇلغانىدى.

تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتنى ئىدارە قىلىش ئەھۋالىدىن قارىغاندا، تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى چېگرا رايونلاردا قارام قـ ـلىش تۈزۈمى بىلەن ئىچكىرىنىڭ ئايماق، ناھىيە تۈزۈمى بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشتەك ئىدارە قىلىش ئۇسۇلىنى قوللانغان؛ ئۇنىڭدىن باشقا، قارام مەھكىمە، ئايماقنىڭ ئۆزىمۇ قارام قىلىش تۈزۈمى بىلەن ئايماق، ناھىيە تۈزۈمىنىڭ قوش قاتلاملىق خاراك ـ تېرىگە ئىگە. بۇنداق «بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش» تەك ئىدارە قىلىش ئۇسۇلى تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ غەربىي يۇرتىنى ئىدارە قىلىش تۈزۈلمىسىدە ئۆزىگە قارىتىش تۈزۈمىدىن ئايماق، ناھىيە تۈزۈمىگە ئۆتۈۋاتقانلىقىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. بۇ ـ نىڭ بىلەن، مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ غەربىي رايونىنى باشقۇرۇشى تېخىمۇ بىۋاستە بولغان ۋە تېخىمۇ كۈچەيگەن. چېگرا رايونلار ـ نىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي تەرەققىياتىمۇ ئىچكىرىنىڭكى بە ـ لەن بىر گەۋدىلىشىشكە قاراپ يۈزلەنگەن. «خەنزۇلار بىلەن ياتلارنى ئايرىم ـ ئايرىم باشقۇرۇش» يەنىلا «ئۆتكۈنچى دەۋر»دىكى مۇھىم مەزمۇن بولسىمۇ، لېكىن «يۇقىرىدا بىرلەشتۈرۈپ باشقۇ ـ

رۇش، تۆۋەندە ئايرىم ـ ئايرىم باشقۇرۇش»تەك كونكرېت باشقۇ-رۇش ئۇسۇلى قوللىنىلغان. يەنى ئەنشى باش قورۇقچىبەگ مەھ-كىمىسى بىلەن بېشبالىق باش قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى پۈتكۈل غەربىي يۇرت زېمىنىنى قوللىرىدا تۇتۇپ، خەنزۇلار بىلەن يات مىللەتلەرنى بىرلەشتۇرۇپ باشقۇرسا، ئۇنىڭ ئاستىدا تەسىس قىلىنغان ئايماق، ناھىيىلەر ۋە قارام قىلىش تۈزۈمىدىكى قو-رۇقچىبەگ مەھكىمىلىرىدە خەنزۇلار بىلەن يات مىللەتلەرنى ئايرىم ـ ئايرىم باشقۇرۇش يولغا قويۇلغان. ھەتتا ئوخشاش بىر رايوندا، ئىككى خىل باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى تەڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان. مەسىلەن، بېشبالىق ئايمىقىدا جە-مىسار ۋە ئۇرۇمتاي ناھىيىلىرى بولغاندىن سىرت، يەنە جىمىسار قارام تۈتۈق مەھكىمىسى ۋە ئۇرۇمتاي قارام تۈتۈق مەھكىمىسى تەسىس قىلىنىپ، شۇ جايدىكى كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەرنى باشقۇرغان.

734 ـ يىلى (تاڭ سۇلالىسى كەيىۋەننىڭ 22 ـ يىلى) تاڭ سۇلالىسى ئوتۇغات نامى بەرگەن تۈركەشلەرنىڭ سادىق ـ ئىتا-ئەتمەن قاغانى سۇلىق بېشبالىق قورۇقچىبېگى تۈركەش ئاقسا-قىلىنى ئۆز مەيلىچە ئۆلتۈردى دېگەننى باھانە قىلىپ، تاڭ سۇلا-لىسىگە قارشى ئەسكەر چىقارغان. تاڭ سۇلالىسى ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ 60 مىڭ كىشىلىك قوشۇن تەشكىللەپ، غەربكە جازا يۇرۇشى قىلغان، ئۇلار تۈركەشلەرنىڭ قول ئاستىدىكى چوڭ ئاقساقال باغارتارقانىنىڭ ۋە فەرغانە، شاش، كۇشان بەگلىكلىرى-نىڭ ماسلىشىشى ئارقىسىدا، 739 ـ يىلى (تاڭ سۇلالىسى كەي-يۇەننىڭ 27 ـ يىلى) سۇلىق توپىلىڭىنى تىنچىتقان. غەربىي تۈرك قەبىلىلىرى بەس ـ بەستە مەكتۇپ ئەۋەتىپ، تاڭ سۇلالە-سىنىڭ «ئۆز قەبىلىلىرىنى ئەنشى باش قورۇقچىبەگ مەھكىمە-سىنىڭ باشقۇرۇش دائىرىسىگە كىرگۈزسە، مەڭگۈ ئىتائەتمەن بولىدىغان»لىقىنى بىلدۈرگەن[1]. تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتنى ئىداره قىلىشى يەنمۇ كۈچەيگەن. سۇلىقنىڭ تاڭ سۇلا-

لىسىگە قارشى ئىسيان كۆتۈرگەن پەيتىدە، تۇبۇتلەر يامانغا يان تاياق بولغان. 663 ـ يىلى (تاڭ سۇلالىسى لۇڭسۇنىڭ 3 ـ يىلى) تۇبۇتلەر تۇيغۇنلارنى يوقىتىپ، چىڭخەينى بەسۈالغاندىن كەيىن، داۋاملىق ئىچكىرىلەپ تارىم ئويمانلىقىغا كىرىپ، 680 ـ يىلىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە كۈسەن، سۇللارنى بەسۈالغان. سۇلىق تاڭ سۇلالىسىگە قارشى ئىسيان كۆتۈرگەندە، تۇبۇتلەر ئەسكەر چىقىرىپ، تۇركەشلەرگە ماسلىشىپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئەنشىدىكى ھەربىي قورغانلىرىغا ھۇجۇم قوزغىغان، يەنە تاڭ سۇلالىسىدىن پامىردىكى چوڭ، كىچىك بولورنى تالاشقان. تاڭ سۇلالىسى قوشۇنى تۇبۇتلەر بىلەن بولغان جەڭدە ئاخىرقى غەلىبىنى قولغا كەلتۈرۈپ، 753 ـ يىلى (تيەنباۋنىڭ 12 ـ يىلى) چوڭ، كىچىك بولورنى قايتۇرۇۋېلىپ، پامىرنى تولۇق كونترول قىلغان بولسىمۇ، لېكىن تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۈرتىدىكى ھۆكۈمرانلىقى ئاجىزلاپ قالغان، چېگرا سىرتىدىكى ئەرەبلەر پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ تەسىر كۈچىنى غەربىي يۈرتنىڭ غەربىگە كېڭەيتكەن.

750 ـ يىلى (تاڭ سۇلالىسى تيەنباۋنىڭ 9 ـ يىلى) ئەنشى ھىراۋۇلى گاۋشيەنجى «بېقىندى ئەلگە خاس ئەدەپ ـ قائىدىنى بەجا كەلتۈرمىدى»دېگەن باھانە بىلەن شاش بەگلىكىگە جازا يۈرۈشى قىلىپ بەسۈالغان. شاش بەگلىكىنىڭ شاھزادىسى ئەرەب ئەسكەرلىرىنى باشلاپ كىرىپ، تاڭ سۇلالىسى چېگرىسىغا مۇداخىلە قىلغان. بۇ يەردىكى ئەرەبلەر ئەرەب ئىمپېرىيەسىنى كۆزىستىدۇ. ئۇلار 7 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا باش كۆتۈرگەندىن كېيىن، ئىسلام دىنى بايرىقىنى كۆتۈرۈپ، شەرقتە قاراپ كېڭەيىپ، پېرسىيىنى بەسۈالغان، كېيىن يەنە تاڭ سۇلالىسى باشقۇرۇش تەۋەلىكىدىكى غەربىي يۈرتنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ماۋرا ئۇننەھىر رايونىغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن. ھەرقايسى قارام ئەللەر كۆپ

① «كىتابلار جەۋھىرى» 977 ـ جىلد.

قېتىم جەددىي يارەم تەلەپ قىلغان بولسىمۇ، تاڭ سۇلالىسى ھۆ-كۈمىتى قوشۇن چىقارماي تۇرۇۋالغانلىقتىن، ئەرەبلەر ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ماۋرا ئۇننەھر رايونىنى بېسىۋالغان. شاش بەگلىكى-نىڭ شاھزادىسى ئىچكى قىسىمدىن ماسلىشىپ بەرگەچكە، ئەرەب-لەر پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ غەربىي يۇرتنىڭ غەربىي قىسمىغا كەڭ كۆلەمدە تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن. گاۋ شيەنجى بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، ئەنشىدىكى تۆت قورغانىنىڭ ئەسكەرلىرى-نى باشلاپ ۋە غەربىي يۇرتتىكى قارام مەھكىمە، ئايماقلارنىڭ ئەسكەرلىرىنى يۆتكەپ، 60 مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن دۇش-مەننىڭ ئالدىغا چىققان، ئۇلار تالاس رايونىغا كەلگەندە(ھازىرقى تالاس دەرياسى ۋادىسى) ئەرەب قوشۇنى بىلەن ئۇچرىشىپ، قاتتىق تىركەشكەن. تارىختا خاتىرىلىنىشىچە: ئىككى تەرەپ «بەش كۈن تىركەشكەن، قارلۇقلار يۈز ئۆرۈپ، ئەرەبلەر بىلەن بىرگە تاڭ سۇلالىسى قوشۇنىغا قىستاپ ھۇجۇم قىلغان، گاۋ شيەنجى ئېغىر مەغلۇپ بولۇپ»①، ئەنشىگە چېكىنىپ كەتكەن، تۆت قورغانىنىڭ ئەسكەرلىرىدىن يېرىمىدىن كۆپرەكى چىقىم بولغان. ئەرەبلەر شاش بەگلىكىنى بېسىۋالغان. مانا بۇ غەربىي يۇرت تارىخىدىكى مەشھۇر «تالاس ئۇرۇشى»دۇر.

تاڭ سۇلالىسى قوشۇنى مەغلۇپ بولغان بولسىمۇ، لېكىن غەربىي يۇرت ۋەزىيىتىنى يەنىلا قاتتىق تىزگىنلەپ تۇرغان. قارام ئەللەرگە ئوتۇغات نامى بېرىش، ئوردىغا ئولپان تاپشۇرۇش داۋاملىشىۋەرگەن، تاڭ سۇلالىسى 753 - يىلى چوڭ - كىچىك بولورنى قايتۇرۇۋېلىپ، ئون ئوق زېمىنىدا تۇركەش قاغانىغا ئو-تۇغات نامى بەرگەن. ئۇرۇشتىن كېيىن تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئەرەب-لەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى تېزلا ئەسلىگە كەلگەن، 752 - يىلىدىن 753 - يىلىغىچە (تاڭ سۇلالىسى تيەنباۋنىڭ 11 - يى-لىدىن 12 - يىلىغىچە) بولغان ئارىلىقتا ئەرەب ئەلچىلىرى چاڭ-

① «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر» 216 - جىلد.

ئەنگە تۆت قېتىم سوۋغات ئېلىپ كەلگەن.

755 ـ يىلى (تاڭ سۇلالىسى تەيزۇڭ 14 ـ يىلى) ئوتـتۇرا تۈزلەڭلىكتە «ئۆڭلۈك ـ سۆيگۈن توپىلىڭى» پارتلىغان. ئىككىنچى يىلى تاڭ سۇزۇڭ لى خېڭ لىڭۈ(هازىرقى نىڭشيا ئاپتونوم رايونى)دا تەختكە ئولتۇرۇپ، ھەممە تەرەپتىن ھىماتچى قوشۇن يۆتكەپ كەلگەن، ئەنشىدىكى تۆت قورغاننىڭ ئاساسلىق كۈچىمۇ توپىلاڭنى تىنچىتىشقا يۆتكەلگەن؛ ئۇنىڭدىن باشقا غەربىي يۇرتتىكى قارام ئەللەردىن فەرغانە، ئۇدۇن قاتارلىقلارمۇ پەرمانغا بىنائەن ئەنشىدىكى تۆت قورغان قوشۇنى بىلەن بىرگە قوشۇن چىقىرىپ، سادىقلىقىنى بىلدۈرگەن، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇدۇن بېگى 5000 كىشىلىك خىل قوشۇن بىلەن قوۋۇقتىن كىرگەن. 758 ـ يىلى (تاڭ سۇلالىسى چېيەنيۇننىڭ 1 ـ يىلى) توخرى يابغۇسى ئۇناد قاتارلىق غەربىي يۇرتتىكى توقۇز بەگلىكنىڭ ئاقساقاللىرىمۇ ئوردىغا كېلىپ، «ئوردىغا يارەملىشىپ، ئاسىيلارنى يوقىتىش»نى تەلەپ قىلغان ھەمدە شىمال تەرەپتىكى بارگاھتا خىزمەت كۆرسىتىشكە ئەۋەتىلگەن. چېگرا سىرتىدىكى ئەرەب ئىمپېرىيىسىمۇ قوشۇن ئەۋەتىپ ھەمدەمدە بولغان. بۇ مەزگىلدە «غەربىي شىمالدىكى چېگرىنى ساقلاپ تۇرغان ئەسكەرلەر ۋە ھەرقايسى غۇز ئەسكەرلىرى» توپىلاڭنى تىنچىتىشتىكى ئاساسلىق كۈچكە ئايلانغان بولسىمۇ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتتىكى ھۆكۈمرانلىقى ۋە شەھەر مۇداپىئەسى زور دەرىجىدە ئاجىزلاپ كەتكەن.

تۇبۇتلەر «ئۆڭلۈك ـ سۆيگۈن توپىلىڭى»دىن پايدىلىنىپ خېشى رايونىغا بېسىپ كىرىپ، شەرق ـ غەرب قاتنىشىنى ئۈزۈپ تاشلىغان، ئارقىدىنلا يارەمسىز قالغان غەربىي يۇرتقا ئۇزلۇكسىز ھۇجۇم قوزغىغان. ئوردىدىن ئەۋەتىلگەن ئەمەلدارلار، غەربىي يۇرتنى قوغداشقا قېلىپ قالغان ئەسكەرلەر، يەرلىكتىكى قوشۇن ۋە خەلقلەر ئۇلارغا قورالىق تاقابىل تۇرۇپ، مىڭ بىر مۇشەققەتلەردە تۇبۇتلەرگە قايتۇرما زەربە بېرىپ، غەربىي يۇرتنى

ساقلاپ قالغان. 768 ـ يىلى (تاڭ سۇلالىسى دالىنىڭ 3 ـ يىـ-
لى)نىڭ ئالدى ـ كەينىدە، غەربىي يۇرت بىلەن مەركىزىي خا-
نىدانلىقنىڭ ئالاقىسى ئەسلىگە كەلگەن، تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمە-
تى غەربىي يۇرتتىكىلەرنىڭ يالغۇز قالسىمۇ قەيسەرلىك بىلەن
غەربىي يۇرتنى قوغداپ قالغانلىقىنى بىلگەندىن كېيىن، غەربىي
يۇرتتىكى لەشكەر، خەلقنىڭ «جان پىدالىق بىلەن ۋەتەنگە جاۋاب
قايتۇرغان» ئىش ـ ئىزلىرىدىن قاتتىق تەسىرلەنگەن. تاڭ دەيـ-
زۇڭ پەرمان چىقىرىپ غەربىي يۇرت ئەمەلدارلىرىنى مۇكاپاتلا-
غان، غەربىي يۇرتتىكى قوشۇن ۋە خەلق: « مەركىزىي ھاكىمى-
يەتنىڭ قوشۇنى ۋە مالىيىسىنى ئىشلەتمەي تۇرۇپ، نەچچە مىڭ
چاقىرىم دائىرىدىكى زېمىننى كونترول قىلىپ تۇرالىدى، مەر-
كەز قوشۇنى بىلەن ماسلاشتى. مۇھەببەت ـ نەپرەتنى ئېنىق ئاي-
رىپ، غەربىي يۇرتنى قوغدىدى » [1] دەپ ماختىغان. 781 ـ يىلى
(تاڭ سۇلالىسى جيەنجۇڭنىڭ 2 ـ يىلى) يەنە غەربىي يۇرتنى
قوغداپ تۇرغان ساۋ لىڭجۇڭ، گوشىننى بېشبالىق باش قورۇق-
چىبېگى ۋە ئەنشى باش قورۇقچىبېگى قىلىپ تەينىلىگەن ھەمدە
چېگرا ئامانلىقى ئىنانچىخانى ۋە باتۇر ـ قورقماس ئىنانچىخان دې-
گەن مەرتىۋىنى بەرگەن، غەربىي يۇرتنىڭ مەركىزىي خانىدانلىق-
تىكى ئورنى خېلى كۆتۈرۈلگەن.

783 ـ يىلى (تاڭ سۇلالىسى جيەنجۇڭنىڭ 4 ـ يىلى) چاڭئەندە جىڭيۈەن غەربىي ئۆزگىرىشى يۈز بەرگەن، تاڭ دې-
زۇڭ ئەلچى ئەۋەتىپ تۇبۇتلەردىن ياردەم سورىغان، تۇبۇتلەر بۇ
پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، خېشىدىكى جىڭ جۇ، لىڭ جۇ قاتار-
لىق تۆت ئايماق ۋە غەربىي يۇرتتىكى ئەنشى، بېشبالىقنى ئۆز-
لىرىگە بۆلۈپ بېرىشنى شەرت قىلىپ تۇرۇۋالغان، ئەمەلىيەتتە
ئۇلارنىڭ مەقسىتى جىڭ جۇ، لىڭ جۇ قاتارلىق تۆت ئايماقنىڭ
غەربىدىكى پۈتكۈل غەربىي شىمال چېگرا رايونىنى ئىگىلىۋې-

---

① «بۇيۇك تاڭ دەۋرىدىكى ئەسىر ـ پەرمانلار توپلىمى»، 116 ـ توم.

لىش ئىدى. ئەينى چاغدا، تۇبۇتلەر خېشىنى كونترول قى-
لىپ، گەنسۇنىڭ شەرقىي قىسمى ۋە شەنشىنچە ئىچكىرىلەپ
كىرگەن، غەربىي يۇرتمۇ تۇبۇتلەر تەرىپىدىن بۆلۈپ تاشلى-
نىپ، سەددىچىننىڭ سىرتىدا 20 نەچچە يىل پاناھسىز قال-
غان، تاڭ سۇلالىسىنىڭ مۇداپىئە قوشۇنى ئۆز رولىنى يوقاتقا-
نىدى. كېيىن تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى تۇبۇتلەر بىلەن كې-
لىشىم تۈزۈپ ئەنشى، بېشبالىقنى كېسىپ بەرگەن؛ يەنە «تۆت
قورغان، بېشبالىقتىكى سانغۇن، لەشكەرلەردىن ھال سوراش
خېتى» ئەۋەتىپ، غەربىي يۇرتنى بۆلۈپ بېرىش رەسمىيىتى
بېجىرىشكە مەخسۇس ئادەم ئەۋەتكەن. يول يىراق، قاتناش
قولايسىز بولغاچقا، ئوردىنىڭ پەرمانى غەربىي يۇرتقا يېتىپ
بارالمىغان. شۇنىڭ بىلەن 789 - يىلىغا قەدەر، تاڭ سۇلالە-
سى قوشۇنى ئەنشى، بېشبالىق ۋە كۆكئارتنىڭ شەرقىدىكى
رايونلارنى قەتئىي قوغداپ كەلگەن. بۇ مەزگىلدە ئورقۇن ئۇي-
غۇر (回纥) خانلىقى باش كۆتۈرۈپ، چۆللۈكنىڭ شىمالى-
دىكى موڭغۇل يايلىقىنى ئىگىلىگەن ھەمدە غەربىي يۇرتنىڭ
شەرقىي قىسمىغا كىرىپ كېلىشكە باشلىغانىدى. ئالتۇنتاغ
(ھازىرقى ئالتاي تېغى)دا كۆچمەن چارۋىچىلىق قىلىدىغان
قارلۇق قەبىلىسى تۈركەش قەبىلىسىنىڭ ئورنىنى بېسىپ،
غەربىي تۈركىلەرنىڭ ئون ئوق قەبىلىلىرى ياشىغان جاينى ئە-
گىلىگەن. شۇ يىلى تۇبۇتلەر قارلۇق قەبىلىسى بىلەن بىرلە-
شىپ، بېشبالىققا ھۇجۇم قىلغان، بېشبالىقتا تۇرۇشلۇق قوشۇن
ئۇيغۇر (回鹘) لار(788 - يىلى ئۇيغۇرلار ئۆز نامىنى خۇيخې
(回纥) دىن خۇيخۇ (回鹘) غا ئۆزگەرتىشنى تەلەپ قىل-
غان) بىلەن بىرلەشكەن. بۇ جەڭدە تاڭ سۇلالىسى — ئۇي-
غۇرلار بىرلەشمە قوشۇنى مەغلۇپ بولۇپ، ئۇيغۇرلار چۆللۈك-
تىكى شىمالىدىن چېكىنىشكە مەجبۇر بولغان، بېشبالىق تۇ-
بۇتلەرنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتكەن، تاڭ سۇلالىسىنىڭ 2
مىڭدىن ئارتۇق سەركەردە، لەشكەرلىرى غەربىي ئايماق (ھا-

زىرقى تۇرپان)قا چېكىنگەن. 790 ـ يىلى (تاڭ سۇلالىسى جېنيۇەننىڭ 6 ـ يىلى) تاڭ سۇلالىسى ـــ ئۇيغۇرلار بىر-لەشمە قوشۇنى بېشبالىققا قايتىدىن ھۇجۇم قوزغىغان بولسا-مۇ، يەنىلا مەغلۇپ بولغان، قارلۇقلار قاغانبۇت شەھىرى (ھا-زىرقى جىمىسار ئەتراپى)نى بېسىۋالغان، تۇبۇتلەر غەلىبىسىرى ئىلگىرىلەپ غەربىي ئايماقنى ئىگىلىۋېلىپ، كۈسەنگە قورشاپ ھۇجۇم قىلغان. بۇ چاغدا، ئەنشىدىكى تۆت قورغاندا تاڭ سۇلالىسى قوشۇنى قالمىغان بولۇپ، ھەر مىللەت يەرلىك قوشۇن ۋە خەلق تۇبۇتلەرگە تاقابىل تۇرۇشقا باشلىغان. 2 ـ يىلى ئۇيغۇرلار 3 ـ قېتىم غەربىي يۇرتقا يۇرۇش قىلىپ، ئاخىرى تۇبۇتلەر ئۇستىدىن غالىب كېلىپ، بېشبالىق، غەر-بىي ئايماقنى قايتۇرۇۋالغان، كۈسەننى مۇھاسىرىدىن قۇتۇل-دۇرغان. بۇنىڭ بىلەن غەربىي يۇرتنى ئۇيغۇرلار بىلەن تۇبۇ-لەر كونترول قىلىدىغان ۋەزىيەت شەكىللەنگەن، ئۇيغۇرلار بېشبالىق، غەربىي ئايماق ۋە تارىم ئويمانلىقىنىڭ شىمالىدىكى كىنگىت، كۈسەن، ئۇرۇڭسۇ، باخۇان (ھازىرقى ئاقسۇ) ۋە سۇلىنىڭ شەرقىنى ئىگىلىگەن؛ تۇبۇتلەر تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي چېتىنى ئىگىلىگەن، ئۇدۇن تۇبۇتلەرنىڭ غەربىي يۇرتنى ئىدارە قىلىشتىكى مەركىزي بولغان. كۆكئارتنىڭ غەربىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا ماۋرا ئۇنىنەھر رايونىنى چېگرا سىرتىدىكى ئەرەبلەر بېسىۋالغان، تاڭ سۇلالىسىنىڭ كۈچى ئاساسىي جەھەتتىن غەربىي يۇرتتىن چېكىنىپ چىققان.

ئۇچىنچى، غەربىي يۇرت ، ئۇيغۇرلار ۋە ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقى

1. ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى

ئۇيغۇرلار كۆپ مەنبەلىك مىللەت بولۇپ، ئاساسلىقى مۆڭ-غۇل يايلىقىدىكى ئۇيغۇر(回纥)لار بىلەن تارىم ئويمانلىقىدىكى بوستانلىقلاردا ياشىغان يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ قوشۇلۇشىدىن

شەكىللەنگەن. بۇگۈنكى «ئۇيغۇر» (Uyghur) بىلەن قەدىمكى زامانداشلىرى «خۇيخۇ»(回鹘)سۆزىنىڭ ھەمىسى ئىلگىرى موڭغۇل يايلىقىدا ياشىغان بىر قەبىلىنىڭ تۈرك تىلىدىكى ئاتىلىشى بولغان «ئۇيغۇر»(huihe،خەنزۇچە «回纥») سۆزىنىڭ ئوخشاش بولمىغان تەلەپپۇز قىلىنىشىدۇر.

ئۇيغۇر(回纥،تۆۋەندىمۇ ئوخشاش)لارنىڭ مەنبەسى شىمالىي دىلاردۇر. شىمالىي دىلار ئېلىمىزدىكى ئەڭ قەدىمكى بىرقانچە مىللەتنىڭ بىرى. مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 2000 ـ يىللاردىلا ئۇلار ئېلىمىزنىڭ غەربىي شىمال رايونلىرىدا پائالىيەت ئېلىپ بېرىپ، خۇاشيا(خەنزۇ) قەبىلىلىرى بىلەن قوشنا ياشىغان. ئۇلارنىڭ ئىرقى ياكى تاشقى قىياپىتى خۇاشيا مىللىتىگە ئوخشاش كېتىشى مۇمكىن، لېكىن تىلى ئوخشىمايدۇ. ئىككى تەرەپ باردى ـ كەلدىدە «تىلماچ» ئىشلىتەتتى. ① ئۇلار «چېچىنى ئۇزۇن قويۇۋېتىدىغان بولۇپ، چاپىنىنىڭ پېشىنى سول يېنىدىن ئاچاتتى»، قېنى كەتمىگەن خام گۆشنى يەيتتى. ئۇلار كۆچمەن چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلغان بولۇپ، يېزىقى يوق ئىدى.

شاك، جۇ سۇلالىلىرى مەزگىلىدە (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 11 ـ ئەسىردىن مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 5 ـ ئەسىرگىچە) دىلار(狄) يەنە دىلار (翟) دەپ ئاتالغان. ئالدىنقى چىن ۋە ئىكىكى خەن سۇلالىسى مەزگىلىدە، دىلار «دىڭلىڭ»(丁零)، «دىڭلىڭ»(丁灵) ياكى «دىلى»(狄历) دەپ ئاتالغان. مىلادىيە 3 ـ ئەسىردىن كېيىن، يەنە «چىلې»(敕勒) ۋە «تېلې»(铁勒) دەپ ئاتالدى. بۇ سۆزلەرنىڭ يېزىلىشى ئوخشاش بولمىسىمۇ، لېكىن تەلەپپۇزى ناھايىتى يېقىن بولۇپ، ئوخشاش بىر مىللەتنىڭ خەنزۇ تىلىدىكى ئوخشاش بولمىغان ئاھاڭ تەرجىمىسىدىن ئىبارەت. بۇ مىللەتنىڭ نامى يەنە بىر مىللەتنىڭ تىلىدىن، يەنى

① «دۆلەت ئەربابلىرى ھەققىدە بايان. جۇ بەگلىكىدىكى ئەربابلار ھەققىدە بايان»، 2 ـ جىلد.

دىلارنىڭ ئۆز تىلىدىن كەلگەن. مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 6 ـ ئەسىردىن ئاۋۋال، دىلارنىڭ يېزىقى بولمىغاچقا، بىز ئۇلارنىڭ نامىنى خەنزۇچە تارىخ كىتابلىرىدىكى خاتىرىلەر بويىچىلا ئاتىدۇق. مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 6 ـ ئەسىردىن كېيىن، تېلىلار ئۆز تىلىنى تۈرك ـ رونىك يېزىقى بىلەن خاتىرىلەيدىغان بولغان ھەمدە مۇشۇ يېزىق بىلەن نۇرغۇن مەڭگۈ تاشلارنى ئويغان، بۇنىڭ بەزىلىرى زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلگەن. 1893 ـ يىلى دانىيە-لىك تىلشۇناس تومسون (V. Thomsen) بۇ سىرلىق يېزىقنى تۇنجى قېتىم يېشىپ چىققاندىن كېيىن، كىشىلەر ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىنى «ئىنتايىن كۈچلۈك» دېگەن مەنىدىكى Turk ياكى Turuk دەپ ئاتىغانلىقىنى بىلىپ يەتكەن. خەنزۇ يېزىقىدىكى دى، دېگىنىڭ، دىلى، تېلې قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى Turk ياكى Turuk سۆزىنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسىدۇر.

دىلار ئىلگىرى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلنىڭ ئوردوس رايونى ۋە ئۇنىڭغا قوشنا رايونلاردا ياشىغان. ئاھالىنىڭ كۆپىيىشى ۋە ئىقتىسادنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، ئۇلار ئۆزلۈكسىز شەرق ۋە جەنۇبقا كېڭىيىپ، تېخىمۇ كۆپ ئوتلاققا ئىگە بولغان. شىيا، شاڭ سۇلالىسى مەزگىلىگە كەلگەندە، ئۇلارنىڭ كۆچمەن چارۋىچىلىق رايونى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ شىمالىدىكى كەڭ رايونلارغا تارقالغان بولۇپ ھازىرقى سەنشى، خېبېي، شەنشىنىڭ شىمالىدا ئۇلارنىڭ ئىزلىرى قالغان.

دىلار بىلەن خۇاشيا قەبىلىلىرى قوشنا بولۇپ، ئىنتايىن قويۇق مۇناسىۋەتتە ئىدى. چىن سۇلالىسىدىن ئىلگىرىكى خاتىرىلەردە دىلار بىلەن خۇاشيا مىللىتىنىڭ ئەجدادى بىر دەپ قارالغان. «تاغ ـ ئېزىملار قۇرئى»دا: «شىجۇن خۇاڭدىنىڭ نەۋرىسى بولۇپ، شىمالىي دىلار شىجۇننىڭ پەرزەنتلىرىدۇر» ① دەپ

① «تاغ ـ ئېزىملار قۇرئى»، شاڭخەي قەدىمكى كىتابلار نەشرىياتى، 1980 ـ يىلى نەشرى، 395 ـ بەت.

خاتىرىلەنگەن. بۇ خاتىرىنىڭ چىنلىقى توغرىسىدا دەلىل - ئىسپات كۆرسىتىپ بەرگىلى بولمىسىمۇ، لېكىن دىلار بىلەن خۇاشيا مىللىتىنىڭ ئىرق، مەدەنىيەت جەھەتتىكى زىچ ئالاقىسىنى زور مىقداردىكى ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللاردىن ئىسپاتلاشقا بولىدۇ .[1] شاك، جۇ سۇلالىسى مەزگىلىدە، ئىككى تەرەپنىڭ قۇدىلىشىش مىسالىلىرى تارىخ كىتابلىرىدا تېخىمۇ كۆپ. كېيىن، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە كۆچۈپ كىرگەن دىلارنىڭ كۆپىنچىسى خۇاشيا مىللىتىگە سىڭىپ كەتكەن.

مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 11 - ئەسىردە، يەنە بىر تارماق دىلار شىمالغا كۆچۈپ كەلگەن. شىمالغا كۆچۈپ كەلگەن دىلارنىڭ بىر قىسمى ئىچكى موڭغۇلنىڭ چوغاي تاغلىرى ئەتراپىدا ياشاپ، كېيىنچە ھۇنلارنىڭ بىر قىسمىنى تەشكىل قىلغان. يەنە بىر قىسمى (قىزىل دىلار) يەنىمۇ شىمالغا مېڭىپ، چۆللۈكتىن كېسىپ ئۆتۈپ، چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى يايلاقتا ۋە جەنۇبىي سىبىرىيىدىكى ئىپتىدائىي ئورمانلىقلارغا كىرىپ كەلگەن.

شىمالغا كۆچكەن دىلار ئاساسلىقى بايقال كۆلى بىلەن يېنىسەي دەرياسىنىڭ ئارىلىقىغا تارقالغان بولۇپ، ناھايىتى تېزلا يەرلىك ئاھالىلەر بىلەن يۇغۇرۇلۇپ كەتكەن. خەنزۇچە تارىخ كىتابلىرىدا ئۇلار «دىڭلىڭلار» دەپ ئاتالغان. دىڭلىڭلار بىلەن باشقا ئىپتىدائىي قەبىلە ئاھالىلىرىنىڭ ھەممىسى جەنۇبىي سىبىرىيە تاغلىقلىرى ۋە موڭغۇل يايلىقىنىڭ شىمالىدا ياشىغان.

جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ شەرقى بىلەن غەربى ئوتتۇرىسىدىكى جۇغراپىيىلىك پەرق تۈپەيلىدىن، غەربىي قىسمىدىكى دىڭلىڭلار «تېرىقچىلىققا ئۇستا» بولۇپ، نۇرغۇن قەبىلىلەر قوشۇمچە تېرىقچىلىق قىلغان ياكى تېرىقچىلىقنى ئاساس قىلغان. شەرقىي قىسمىدىكى دىڭلىڭلار بولسا ئوۋچىلىق، مېۋە تېرىش ۋە كۆچمەن

---

① كىسلىيېف: «جەنۇبىي سىبىرىيىنىڭ قەدىمكى تارىخى»، 1 - قىسىم، 4 - باب. «ئوردوس-چە برونزا قوراللار»، 185 — 200 - بەتلەر، 326 — 327 - بەتلەر.

چارۇچىلىقنى ئاساس قىلغان. شەرقىي قىسىم بىلەن غەربىي قىسىمدىكى دېڭىلىكلارنىڭ پەرقى كۇنسېرى روشەنلىشىپ، پەيدىنپەي نىسپىي مۇستەقىل بولغان ئىككى گۇرۇھ بولۇپ شەكىللەنگەن. كېيىنكى ئۇيغۇر(回纥)قەبىلىسى ۋە توقۇز ئوغۇلار شەرقىي دېڭىلىكلاردىن كېلىپ چىققان ①. ئاشىنا جەمەتى باشچىلىقىدىكى تۈرك قەبىلىسى بىلەن قارلۇق قەبىلىسى قاتارلىقلار غەربىي دېڭىلىكلاردىن كېلىپ چىققان②.

غەربىي قىسىمدىكى دېڭىلىكلار ئاساسلىقى ئوب دەريا سىنىقى يۇقىرى ئېقىنىدىكى كۇزنېتسك ئويمانلىقى، يېنىسەي دەريا سىنىقى يۇقىرى ئېقىنىدىكى مىنۇسىنسك ئويمانلىقى ۋە ئالتاي تاغلىرىغا مەركەزلەشكەن. شەرقىي قىسىمدىكى دېڭىلىكلار ئاساسلىقى بايقال كۆلى ئەتراپىدا ۋە بايقال كۆلىنىڭ جەنۇبىدىكى دەريا ۋادىلىرىدا ياشىغان.

مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 4 ـ ئەسىرگە كەلگەندە، چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى خۇاڭخېنىڭ خېتاۋ رايونلىرى ۋە چوغاي تاغلىرىدا كۆچمەن چارۇچىلىق قىلىپ كېلىۋاتقان ھۇنلار قۇدرەت تاپقان. ئۇلار چۆللۈكنىڭ جەنۇب، شىمالىدىكى يايلاقلاردىكى رۇڭ، دى، غۇز قاتارلىق قوۋملارنى «ئۆز يۇقراسىغا ئايلاندۇرۇپ، بىر ئىلە كىشىلىرى قىلىپ»③، يايلاقتىكى تۇنجى بىرلىككە كەلگەن قۇدرەتلىك ھۇن ھاكىمىيىتىنى قۇرغان. ھۇنلار «شىمالدا دېڭىلىكلارنى ئەل قىلىپ»، پۈتكۈل جەنۇبىي سىبىرىيە ۋە چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى يايلاقلارنى ئۆز تىزگىنىگە ئالغان.

مىلادىيە 85 ـ يىلى (شەرقىي خەن سۇلالىسى يۇەنخېنىڭ 2 ـ يىلى) شىمالىي ھۇن ھاكىمىيىتى ئۆزى قۇل قىلغان دېڭىلىك

---

① شىراتورى كۇراكىچى: «ھۇن مىللەتلىرى»، لېن گەن تەھرىرلىكىدىكى: «ھۇنلار تارىخىغا دائىر ئىلمىي ماقالىلەردىن تاللانما»غا بېسىلغان، جۇڭخۇا كىتابلار نەشرىياتى، 1983 ـ يىلى نەشرى.

② «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. تۈركلەر تەزكىرىسى»دە: «تۈركلەر ئىلگىرى بالقاش كۆلىنىڭ شىمالىدا ياشىغانىدى» دەپ خاتىرىلەنگەن. «بېيگى ناڭنامە. قارلۇقلار تەزكىرىسى»دە: «قارلۇق تۈركلىرى بېشبالىقنىڭ غەربىي شىمالى، ئالتۇنتاغنىڭ غەربىدە ياشىغانىدى»دەپ خاتىرىلەنگەن.

③ «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار تەزكىرىسى».

قاتارلىق قەبىلىلەر بىلەن شەرقىي خەن خانىدانلىقىنىڭ قىسماق ھۇجۇمىدا ھالاك بولۇپ، «قايتا باش كۆتۈرەلمەي، يىراقتا كۆچۈپ كەتكەن». ھۇن ھاكىمىيىتى ھالاك بولغاندىن كېيىن، مۇڭغۇل يايلىقىدا سىيانپى ۋە جورجان ھاكىمىيىتى ئارقا - ئارقىدىن تىكلەنگەن. دېڭلىكلار يەنە سىيانپىلار ۋە جورجانلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا چۈشۈپ قالغان.

مىلادىيە 3 - ئەسىردىن كېيىن، خەنزۇچە تارىخ كىتابلىرىدا، دېڭلىكلار «چىلې»، «گاۋچې»(قاڭقىل) ياكى «تېلې» دەپ خاتىرىلەنگەن. «ۋېينامە. قاڭقىللار تەزكىرىسى»دە خاتىرىلىنىشچە: «قاڭقىللار قەدىمكى قىزىل دىلارنىڭ قالدۇق ئۇرۇقلىرىدۇر. ئۇلار دەسلەپتە دىلى دەپ ئاتالغان، ئۇلاردىن شىمالدا ياشىغانلىرى چىلې دېيىلەتتى، ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتە ياشىغانلار ئۇلارنى قاڭقىللار ياكى دېڭلىكلار دەپ ئاتايتتى». «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار تەزكىرىسى»دە ئېيتىلىشىچە: «ئۇيغۇر(回纥)لار ... ئېگىز چاقلىق ھارۋىلارنى ئىشلىتەتتى. ۋېي خانلىقى دەۋرىدە قاڭقىل دەپ ئاتالغان، يەنە چىلې دەپمۇ ئاتالغان بولۇپ، بۇ سۆز تېلې دېگەن سۆزنىڭ بۇزۇپ ئېيتىلىشى ئىدى». «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. قاڭقىللار تەزكىرىسى»دە ئۇلارنىڭ ئالتە ئۇرۇق، 12 قەبىلىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغانلىقى خاتىرىلەنگەن، ئالتە ئۇرۇق دىلار، يۈەنخېلار(袁纥氏)، قوغۇرسۇ، چەبنى (چاپىش)، قۇتغۇر، ئېتىكىن(ئىلتېكىن)دىن ئىبارەت. تارىخچىلار ئومۇمەن، بۇلار ئىچىدىكى يۈەنخېلار(袁纥氏) كېيىنكى ئۇيغۇر(回纥)لاردۇر دەپ قارايدۇ.

4 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، سىلىنگا دەرياسى، ئورقۇن دەرياسى ۋە توغلا دەرياسى ۋادىسىدىكى قاڭقىل قەبىلىلىرى توپلىشىپ، دەسلەپكى قەدەمدە گۈرۈھ بولۇپ شەكىللەنگەن، تارىخ كىتابلىرىدا ئۇلار «شەرقىي قاڭقىللار» دەپ ئاتالغان. ئۇيغۇر(回纥) لار دەل شەرقىي قاڭقىل گۈرۈھىدىكى بىر قەبىلەدۇر، ئەينى چاغدا، ئۇلار «لۇخۇن كۆلىنىڭ غەربىدىن 100 نەچچە

چاقىرىم كېلىدىغان جايدا» ①پائالىيەت ئېلىپ بارااتتى. لۇخۇن كۆلى هازىرقى ئورقۇن دەريا سىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدا بولۇپ، ئۇ-نىڭ غەربىدىن 100 نەچچە چاقىرىم كېلىدىغان يەر سېلىنگا دەر-ياسى ۋادىسىدۇر.

مىلادىيە 6 ـ ئەسىردىن كېيىن، جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ شەرقىدە ئاشىنا ئۇرۇقىدىكى تۈركلەر باش كۆتۈرۈپ چىقىقان، 546 ـ يىلى (غەربىي ۋېي داتۇڭنىڭ 12 ـ يىلى) ئۇلار جۇڭغار ئويمانلىقىدىكى 50 مىڭ تۇتۇنلۇك قاڭقىل قەبىلىسىنى قوشۇۋېلىپ، تېزدىن زوربېسىپ، شەرقتە چۆللۈكنىڭ شىمالىغا هۇجۇم قىلىپ، جورجانلارنى يوقىتىپ، 552 ـ يىلى (غەربىي ۋېي يۈەن-چىننىڭ 1 ـ يىلى) موڭغۇل يايلىقىدا تۈرك خانلىقىنى قۇرغان. تۈرك خانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسى شەرقتە هىنگان تاغلىرىدىن باشلىنىپ غەربتە جۇڭغار ئويمانلىقى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سىر دەريا سىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىغىچە ئىدى. ئۇيغۇرلار ۋە تېلې قەبىلىلىرى تۈرك خانلىقىنىڭ هۆكۈمرانلىقىدا بولغان. تۈرك خانلىقى قۇللۇق تۈزۈمىدىكى هاكىمىيەت بولۇپ، يايلاقتىكى قە-بىلىلەرگە ئىنتايىن قەبىھ هۆكۈمرانلىق قىلغانىدى. تارىختا خا-تىرىلىنىشىچە، تۈركلەر «ئىزچىل قاتتىق قول، قانۇنى ئىنتايىن دەهشەتلىك ئىدى»②، بۇنىڭ بىلەن تېلې قاتارلىق قەبىلىلەرنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىغان. تۈرك خانلىقىغا قارشى جەڭلەردە، ئۇي-غۇرلار بارغانسېرى كۆپ تېلې قەبىلىلىرىنى ئىتتىپاقلاشتۇ-غان، يەنە تاڭ سۇلالىسىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشىپ، كۈنسېرى قۇدرەت تېپىشقا باشلىغان.

2. ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى

744 ـ يىلى (تەيەنباۋنىڭ 3 ـ يىلى) تاڭ سۇلالىسى ئۇي-غۇر(回纥)، تۆۋەندىمۇ ئوخشاش) لار ۋە باشقا تېلې قەبىلىلىرى بىلەن بىرلىشىپ، تۈرك خانلىقىنى يوقاتقان. ئەينى چاغدا، موڭ-

① «ۋەيىنامە. قاڭقىللار تەزكىرىسى».
② «سۇيىنامە. تۈركلەر تەزكىرىسى».

غۇل يايلىقىدىكى كۆپلىگەن تېلې قەبىلىلىرى ئىچىدە ئۇيغۇرلار ئەڭ قۇدرەتلىك قەبىلە ئىدى. لېكىن، ئۇيغۇرلارنىڭ موڭغۇل يايلىقىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشىدە يەنە نۇرغۇن توسالغۇلار بار ئىدى. چۆللۈكنىڭ شىمالىدا ئۇيغۇرلارغا جەڭ ئېلان قىلالايدىغان قەبىلىلەردىن باسمىل، قارلۇقلار؛ شىمالدا خىرىس قىلىپ تۇرۇاتقان خاككاسلار(قىرغىزلار)؛ جەنۇبتا تاڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلغان تېلې قەبىلىلىرى ۋە تۈركلەرنىڭ كونا قەبىلىلىرى بار ئىدى. بۇ قەبىلىلەر تاڭ سۇلالىسىنىڭ قارام مەھكىمە، ئايماقلىرى ئىدى. شۇڭا، ئۇيغۇرلار تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتۇغات نامى بېرىشكە ئېرىشكەندىلا، بۇيۇك تاڭنىڭ سۇرى بىلەن قالغان قەبىلىلەرگە بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، پۈتكۈل چۆللۈكنىڭ شىمالىنى يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن هالدا بىرلىككە كەلتۈرەلەيتتى. شۇڭا، تۈرك خانلىقى هالاك بولغاندىن كېيىن، ئۇيغۇرلارنىڭ ئاقساقلى كۆل بىلگە دەرهال چاڭئەنگە ئەلچى ئەۋەتىپ، ئوتۇغات نامى بېرىشنى ئىلتىماس قىلغان. 745 ـ يىلى(تەيەنباۋنىڭ 4 ـ يىلى) تاڭ شۇەنزۇڭ ئۇنىڭغا دىيانەتلىك قاغان دېگەن نامنى بەرگەن. تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشكەندىن كېيىن، ئۇيغۇرلار چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى هۆكۈمرانلىغا ئايلانغان. ئۇلار «تۈركلەرنىڭ ئىلگىرىكى زېمىنىدا ياشاپ، ئۆتۈكەن تېغىدا ئوردا تىكتى»①. بۇنىڭ بىلەن ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلغان.

كېيىنكى ئۇيغۇر قاغانلىرىنىڭ هەممىسى تاڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلىپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتۇغات نامىنى قوبۇل قىلغان، ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقى ئىزچىل تۈرده تاڭ سۇلالىسىنىڭ قارام ئېلى سۈپىتىده مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان. ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قوشۇنلىرى تاڭ سۇلالىسىنىڭ قوشۇن يۆتكەش پەرمانىغا بىنائەن، كۆپ قېتىم ئەسكەر چىقىرىپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ دۆلەت ئىچىدىكى توپىلاڭنى تىنچىتىشىغا

① «ئەلنى ئىداره قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر»، 215 ـ جىلد.

ياردەم بەرگەن ھەمدە تاڭ سۇلالىسى بىلەن بىرلىكتە تۇبۇتلەر بىلەن ئۇزۇن يىل تىركەشكەن. ئىككى تەرەپنىڭ سودىسى، بولۇپمۇ ئات-يىپەك سودىسى ئىنتايىن جانلىنىپ كەتكەنىدى. ھۇنلاردىن كېيىنكى 1000 يىلدىن ئارتۇق تارىخقا نەزەر سالساق، ئۇرقۇن ئۇيغۇر خانلىقى ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك خانداڭلىقلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ئەڭ قويۇق بولغان شىمالىي يايلاق ھاكىمىيىتى ھېسابلىنىدۇ. شۇ ۋەجدىن، تاڭ سۇلالىسى نىڭگو، شىيەنئەن، تەيخې مەلىكىلەرنى ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ئۇيغۇر قاغانلىرىغا ياتلىق قىلغان، بۇ غەربىي خەن سۇلالىسىدىن بۇيان، تارىختىكى ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك خانداڭلىقلىرىنىڭ قۇدىلىشىشقا چىقارغان مەلىكىلىرى ئىچىدە پادىشاھنىڭ ئۆز قىزى ھېسابلىنىدىغان ئۇچ مەلىكىدۇر.

ئۇرقۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسى ئومۇمىي جەھەتتىن ئېيتقاندا بايقال كۆلى، ساباي تاغلىرى، تانnۇ تېغىنىڭ جەنۇبى، چوغاي تاغلىرى، خېلەنشەن تېغى، خېشى كارىدورى، شۇنىڭدەك شىمالىي تاغ(مازۇڭشەن تېغى)نىڭ شىمالى، ئالتاي تېغىنىڭ شەرقى، ھىنگان تاغلىرىنىڭ غەربىدىكى موڭغۇل يايلاقلىرى ئىدى. شۇنىڭدىن كېيىنكى 100 يىلغا يېقىن ۋاقىتتا، ئۇيغۇر قەبىلىسى يادرو قىلىنىپ، خانلىق تېررىتورىيىسىدىكى تېلې قەبىلىلىرى پەيدىنپەي بىرلىشىپ، بىرلىككە كەلگەن ئۇيغۇر مىللىتى بولۇپ شەكىللەنگەن.

3. ئۇيغۇرلارنىڭ نوپۇسى ۋە ئىرقىي ئالاھىدىلىكى

ئۇرقۇن ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئىلگىرىكى تارقاق تېلې قەبىلىلىرىنىڭ بىرلىككە كەلگەن ئۇيغۇر مىللىتى بولۇپ ئۇيۇشۇش ۋەزىيىتى ئاساسىي جەھەتتىن شەكىللەنگەن. شۇنىڭدىن كېيىن، يايلاقتىكى تېلې قەبىلىلىرى تاشقى ئالاقىدە ئۆز قەبىلىسىنىڭ نامىنى قوللانماي، ئۇيغۇر دەپ ئاتايدىغان بولغان. «ئۇيغۇر» (回纥) نامى بىر قەبىلىنىڭ نامى بولماستىن، بەلكى بىر مىللەت ۋە خانلىقنىڭ نامىغا ئايلانغان.

ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ نوپۇسى توغرىسىدا، تارىختا ئېنىق خاتىرىلەر كەمچىل. بەزىلەرنىڭ قارىشىچە، تاڭ تەيزۇڭنىڭ چۆللۈكىنىڭ شىمالىدىكى تېلېلار «جەمئىي 1 مىليون تۇتۇندىن ئاشىدۇ» دېگىنى «ئەمەلىي ئەھۋالدىن ئانچە پەرقلىنىپ كەتمەيدۇ»①. مۇشۇ خىل قاراشقا ئاساسلانغاندا، چۆللۈكىنىڭ شىمالىدا ئاز دېگەندە 5 مىليون نوپۇس بولغان بولىدۇ. لېكىن، بۇ مۆلچەرگە ئادەمنىڭ ئىشەنگۈسى كەلمەيدۇ.

ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسى ئىلگىرىكى تۈرك خانلىقى ۋە چىڭگىزخان بىنا قىلغان موڭغۇل خانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسى بىلەن ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشاش، بۇگۈنكى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ تېررىتورىيىسىگە سىڭىشىپ تۇرغاندا، شىمالغا ئازراق چىقىپ كەتكىنىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، شەرقى، غەربى ۋە جەنۇبى ئاساسەن يېقىن كېلىدۇ. بۇ تېررىتورىيە دەل تارىخ كىتابلىرىدا كۆرسىتىلگەن «چۆللۈكىنىڭ شىمالى» رايونىدۇر. شۇڭا، شەرقىي تۈرك خانلىقى، موڭغۇل خانلىقى ۋە بۇگۈنكى تاشقى موڭغۇلىيىنىڭ نوپۇسىنى ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ نوپۇسىنى تەخمىنەن ھېسابلاشتىكى پايدىلانما قىلىشقا بولىدۇ.

1918 ـ يىلىدىكى ستاتىستىكىغا ئاساسلانغاندا، موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ نوپۇسى 647 مىڭ 504. ② بۇ سان تارىختىكى چۆللۈكىنىڭ شىمالىي يايلىقىدىكى خانلىقنىڭ نوپۇسىنى بىلىشتە پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە. 13 ـ ئەسىرنىڭ دەسلىپىدىكى موڭغۇل خانلىقىنىڭ قوشۇنىدا 129 مىڭ ئادەم بار ئىدى③. موڭغۇل خانلىقىنىڭ نوپۇسى بىۋاستە خاتىرىلەنمىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئەينى چاغدا پۈتكۈل خانلىقتىكى ھەرقايسى قە-

---

① ما چاڭشۇ: «تۈركلەر ۋە كۆك تۈرك خانلىقى»، شاڭخەي خەلق نەشرىياتى، 1957 ـ يىلى نەشرى، 57 ـ بەت.

② مۇرزايېف (سوۋېت ئىتتىپاقى) تۈزگەن، ياڭ يۈخۇا تەرجىمە قىلغان: «موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى»، 3 ـ باب، سەنلىيەن كىتابخانىسى، 1985 ـ يىلى نەشرى.

③ راشىددىن: «جامىئۇل تەۋارىخ»، 1 ـ تۇم، 2 ـ بۆلۈم، 362 ـ بەت.

بىلىلەر بىرقانچە مىڭ تۇتۇنگە ئايرىلغان. مىڭ تۇتۇننىڭ سانى باشتا 65 بولۇپ، كېيىن 95 كە كۆپەيگەن①. ھەر مىڭ تۇتۇننى تولۇق سان بويىچە(ھەربىر تۇتۇندە بەش ئادەم بار دەپ) ھېسابلىغاندىمۇ، ئەينى چاغدا خانلىق تېررىتورىيىسىدىكى نوپۇس 500 مىڭغا يەتمەيدۇ. ئەگەر بۇ سانني تاك تەيزۇڭنىڭ چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى تېلېلار «جەمئىي 1 مىليون تۇتۇندىن ئاشىدۇ» دېگەن سۆزىدىكى 5 مىليون نوپۇس بىلەن سېلىشتۇرساق، پەرق بەكلا چوڭ بولۇپ كېتىدۇ، شۇبھىسىزكى تاك تەيزۇڭ ھەقىقەتەن زىيادە كۆپتۇرۇۋەتكەن.

نەچچە مىڭ يىللاردىن بۇيان، چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى يايلاق ئىزچىل تۇردە كۆچمەن چارۋىچىلىق ئاساسىي ئورۇندا تۇرۇپ كەلگەن رايون. چارۋىچىلىق قىلىشقا ئوتلاق كېتىدۇ، لېكىن ئوتلاقنىڭ چارۋىنى بېقىش مىقدارى چەكلىك بولىدۇ. چارۋا سانى ئۆز نۆۋىتىدە نوپۇسنىڭ سانىنى تىزگىنلەيدۇ. تارىخقا نەزەر سالساق، سىرتتىن كەلگەن كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەرنىڭ چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى يايلاققا كەڭ كۆلەمدە كۆچۈپ كېلىشىنىڭ ئىككىلا خىل شەكلى بار: ياكى يايلاقتىكى كۆچمەن چارۋىچى ھاكىمىيەت يىمىرىلىپ، بەزى قەبىلىلەر كۆچۈپ چىقىپ، ئۇلاردىن بوشىغان يايلاققا كۆچۈپ كىرىۋالىدۇ؛ ياكى قورال كۈچىدىن پايدىلىنىپ، بەزى كىشىلەرنى چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى يايلاقتىن قوغلاپ چىقىرىپ، ئورنىغا دەسسەيدۇ. بۇنىڭ سەۋەبى ناھايىتى ئاددىي، يايلاقنىڭ كۆلىمى ئاساسەن مۇقىم بولىدۇ، شۇڭا ئۇنىڭدا بېقىلىدىغان چارۋىمۇ نىسپىي مۇقىم بولىدۇ، يايلاقتىكى ھاكىمىيەتلەر ۋە مىللەتلەر توختىماي ئالمىشىپ تۇرغىنى بىلەن، نوپۇس يەنىلا نىسپىي مۇقىملىقنى ساقلايدۇ. نوپۇس زىيادە كۆپىيىپ كەتسە، يەنى ئاتالمىش نوپۇس پارتلىشى كۆرۈلسە، يايلاقتىكى قەبىلىلەر ياكى بىرلىشىپ سىرتقا كېڭەيىپ

① «يۇەن سۇلالىسى تارىخى. جۇجىتاينىڭ تەرجىمھالى».

يىپ، يېڭى يايلاقلارنى تارتىۋالىدۇ، ياكى ئىچكى ئۇرۇش قوزغاپ، بەزى قەبىلىلەرنى ھالاك قىلىدۇ ۋە باشقا جايغا كۆچۈرۈۋېتىدۇ. مۇشۇ ئاددىي قائىدىگە ئاساسلانغاندا، 13 ـ ئەسىردىكى موڭغۇل خانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسى بىلەن ئاساسىي جەھەتتىن تەڭ كېلىدىغان ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ نوپۇسىنىڭ 500 مىڭدىن ئارتۇق بولۇش ئېھتىماللىقى چوڭ ئەمەس. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، ئۇنىڭ نوپۇسى ئەڭ كۆپ بولغاندىمۇ 500 مىڭدىن كۆپرەك بولسا كېرەك.

بىز تاڭ سۇلالىسىگە مەنسۇپ بەزى تارىخ ماتېرىياللىرىنى تەھلىل قىلغاندىن كېيىن چىقارغان يەكۈنمۇ يۇقىرىقى پەرەز بىلەن ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشاش چىقتى. 647 ـ يىلى (جىنگۈەننىڭ 21 ـ يىلى) تاڭ سۇلالىسى چۆللۈكنىڭ شىمالىنى بىر-لىككە كەلتۈرگەن. ئەينى چاغدا، چۆللۈكنىڭ شىمالىدا 13 چوڭ قەبىلە بولغان، تاڭ تەيزۇڭ ئۇلارنى ئالتە مەھكىمە، يەتتە ئايماققا بۆلگەن. بۇ 13 قەبىلىنىڭ ئەسكەر كۈچى ۋە نوپۇسى، بىرقەدەر كىچىك بولغان ھۇن قەبىلىسى بىلەن ئىزگىل قەبىلىسىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ھەممىسى ئېنىق خاتىرىلەنگەن ①. ئەگەر ئۇچ ئادەم ئارىسىدىن بىر ئەسكەر چىقىرىلدى ياكى ھەربىر تۈتۈندە بەش ئادەم بار دەپ ھېسابلىغاندا، بۇ 11 قەبىلىنىڭ ئاران 460 مىڭ نوپۇسى بولغان بولىدۇ. كېيىنچە يېنىسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى ۋە جۇڭغار ئويمانلىقىغا كۆچۈپ كەتكەن بىر قىسىم ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنى، شۇنىڭدەك خاتىرىلەش ۋە ستاتىستىكىدىكى پەرقنى نەزەرگە ئالغاندا، ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ نوپۇسىنى 500 مىڭدىن سەل كۆپ دەپ قاراش بىرقەدەر مۇۋاپىق كېلىدۇ. قىسقىسى، چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقىدا، ئۆزىنى ئۇيغۇر(回纥) دەپ ئاتىغان بارلىق كىشىلەرنى

① ئۇيغۇر، ئىزگىل، قۇمۇقلارنىڭ سانى «يېڭى تاڭنامە»نىڭ 217 ـ جىلدىگە قارالسۇن، باشقا قەبىلىلەرنىڭ سانى «قانۇنلار قامۇسى»نىڭ 199 ـ جىلدىگە قارالسۇن.

قوشقاندا، مۆلچەرلىنىشچە، 400 مىڭ بىلەن 600 مىڭنىڭ ئا-
رىلىقىدا نوپۇس بولۇشى مۇمكىن، 500 مىڭدىن ئارتۇقراق بو-
لۇشى ئېهتىمالغا ناھايىتى يېقىن.

ئۇيغۇر(回纥)لارنىڭ ئىرقىي ئالاھىدىلىكى توغرىسىدا، تا-
رىخ كىتابلىرىدا ئېنىق، تەپسىلىي تەسۋىر بولمىسىمۇ، لېكىن
پارچە ـ پۈرات تارىخىي ماتېرىياللار ۋە قوشۇمچە ئىسپات ما-
تېرىياللىرى يەنىلا ناھايىتى كۆپ. جۈملىگو ۋە چەت ئەللىك ئالىملار
ئومۇمەن ئۇيغۇر(回纥)لارنىڭ ئەجدادى بولغان دىڭلىڭلار موڭغۇل
ئىرقىغا كىرىدۇ، ئۇيغۇرلار بىلەن قويۇق مۇناسىۋىتى بار
ھۆنلارمۇ موڭغۇل ئىرقىغا كىرىدۇ دەپ قارايدۇ①.

ئۇيغۇر(回纥)لار بىلەن ئوخشاش نەسلىدىكى تۈركلەرنىڭ
تاشقى قىياپەت ئالاھىدىلىكى توغرىسىدا جۈملىگو ۋە چەت ئەللىك
تارىخىي كىتابلىرىدا بىرقەدەر ئېنىق بايانلار بار. 11 ـ ئەسىردە
ئۆتكەن پېرسىيەلىك ئۆتبى تۈركلەرنىڭ «يۈزى كەڭ، كۆزى
كىچىك، بۇرنى ئېگىز، بۇرۇتى شالاڭ» دەپ خاتىرە قالدۇرغان.
پېرسىيەلىك گەردىزىمۇ: «ئۇلارنىڭ ساقاللىرى تولىمۇ شالاڭ
ئىدى»② دېگەن. تاڭ سۇلالىسىدە يەنە مۇنداق خەنزۇچە تارىخ ما-
تېرىياللار بار: «تۈركلەرنىڭ ئاشنا قەبىلىسىدىن سىمور كۆرۈ-
شۇشكە كەلدى، پادىشاھ ئۇنى قولىدىن تۇتۇپ ئولتۇرغۇزۇپ
ئەھۋاللاشتى. سىمورنىڭ تەقى ـ تۈرقى تۈركلەرگە ئوخشىمايدى،
غۇزلارغا ئوخشايتتى، شۇ ۋەجدىن چۇلۇق قاغان ئۇنىڭ ئاشىنا

---

① خەن كاڭشىن قاتارلىقلار: «قەدىمكى جۇڭگولۇقلارنىڭ ئىرقىي تەركىبى توغرىسىدا تەت-
قىقات»، «ئارخېئولوگىيە گېزىتى»نىڭ 1984 ـ يىللىق 2 ـ سانىغا بېسىلغان. كىسىلېيېف: «جەنۇ-
بىي سىبىرىيەنىڭ قەدىمكى زامان تارىخى»، 1 ـ توم، 57 ـ بەت. پەن چىغباڭ: «لۇشەندىكى ئۇي-
غۇر ماتېرىياللىرىدىن ھۆنلارنىڭ ئىرقىغا نەزەر»، «ئارخېئولوگىيە گېزىتى»نىڭ 1984ـيىل-
لىق 2 ـ قىسمىغا بېسىلغان، ئىلىم ـ پەن نەشرىياتى، 1986 ـ يىلى نەشرى.

② W.Barthold, Turkestan-DowntotheMongolInvasion, London, 1968, P240
گەردىزى: «ىبزەكلەر خاتىرىسى»دىن ئېلىنغان، «غەربىي شىمال تارىخى»نىڭ 1989 ـ يىللىق 4 ـ
سانىغا بېسىلغان.

ئۇرۇقىدىن ئىكەنلىكىدىن گۇمانلاندى.»[1] بۇنىڭدىن تۇركلەرنىڭ ئاق تەنلىك غۇزلار بىلەن بولغان تەقى ـ تۇرقى جەھەتتىكى پەر ـ قىنىڭ ئىنتايىن روشەن ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىن.

بۇ توغرىدا، ئەينى چاغدىكى تۇركىيىلىك ئالىملارمۇ مۇنداق دەپ كۆرسەتكەن: «قەدىمكى تۇركلەر موڭغۇل ئىرقى، يەنى سېرىق تەنلىكلەرنىڭ بىر تارمىقى، ئۇلار جۇڭگونىڭ شىمالىدىن كەلگەن. ئۇلار گېرىك تىلىدا سۆزلەشكۈچى ژىزانتىيىلىكلەرنىڭ قولىدىن كىچىك ئاسىيانى تارتىۋالغاندىن كېيىن، كاۋكاز ئىرقى (ئاق تەنلىكلەر)نىڭ قىسمەن قان سىستېمىسى قوشۇلدى. ئۇلار ياۋروپاغا تېخىمۇ ئىچكىرىلەپ كىرگەندىن كېيىن، كاۋكاز ئىرقىنىڭ تېخىمۇ كۆپ ئالاھىدىلىكىنى قوبۇل قىلدى. بۇگۈنكى كۈنگە كەلگەندە، تۇركلەردە ئاق تەنلىكلەرنىڭ ئالاھىدىلىكى ئاساسلىق ئىپادىلىنىدۇ. ئەلۋەتتە، باشقا ئاق تەنلىكلەرگە سېلىشتۇرغاندا پەرقىمۇ بار، يەنى ئۇلارنىڭ چېچى، كۆزى قارا، تېرىسى سېرىق بىلەن ئاقنىڭ ئارىلىقىدا. لېكىن، تۇركىيىنىڭ بەزى تاغلىق رايونلىرىدا ھازىرمۇ موڭغۇل ئىرقىنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ئىگە بەزى تۇركلەرنى ئۇچراتقىلى بولىدۇ.»[2]

ئۇيغۇرلارنىڭ ئىرقىي ئالاھىدىلىكى توغرىسىدا ئېنىق، ياز ـ ما تارىخىي خاتىرىلەر بولمىسىمۇ، لېكىن قەدىمدىن قېلىپ قالغان تام رەسىم ماتېرىياللىرى يەنىلا ناھايىتى كۆپ. گېرمانىيىلىك تۇركولوگ گابائىن خانىم ئۇيغۇرلارغا دائىر رەسىملەرنى مەخسۇس توپلىغان ۋە تەتقىق قىلغان. ئۇ مۇنداق دەپ كۆرسەتكەن: بۇ رەسىملەردە، «غەربلىكلەرنىڭ ... كۆزى كالىنىڭ كۆزىدەك چوڭ، لېكىن ئۇيغۇر ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ يۈزى تولۇن ئايدەك يۇپيۇمىلاق، بۇرنى ئىلمەكرەك، كۆزى مېغىزدەك بولۇپ، ئادەتتىكى موڭغۇللارغا ئوخشايدۇ.» ئۇ يەنە مۇنداق دېگەن: «خەنزۇلار

① «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۇرنەكلەر»، 191 ـ جىلد.
② Emil Lengyel , Turkey , London and New York , 1970 , P38 – 85.

ئىرق ئالاھىدىلىكى جەھەتتە تۈركلەر ۋە ئۇيغۇرلار بىلەن ئانچە پەرقلىنىپ كەتمىسە كېرەك. بىز رەسىمدىكى كىيىم - كېچەك-لەردىن ياكى خەتلەردىنلا ئۇلارنى پەرقلەندۈرەلەيمىز.» ① لىكوك ۋە تېخنوفتىن ئىبارەت ئىككى تۈركولوگنىڭ قارىشىمۇ مۇشۇ-نىڭغا ئاساسەن ئوخشايدۇ②. بىز تام رەسىملىرىدىكى بۇ ئۇي-غۇرلارنىڭ ئوبرازىنى تەھلىل قىلساق، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭ-لىكتىكى خەنزۇلار بىلەن بولغان پەرقنى پەرقلەندۈرگىلى بولى-دۇ. ئۇلارنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خەنزۇلارغا قارىغاندا يۇزى چوڭ ھەم كەڭ، بۇرنى ئېگىز ھەم قاڭشارلىق. بۇلارنىڭ ھەممە-سى شىمالىي ئاسىيادىكى موڭغۇل ئىرقىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى-دۇر. ھالبۇكى، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خەنزۇلاردا ئاساسلىقى يىراق شەرقتىكى موڭغۇل ئىرقىنىڭ ئالاھىدىلىكى ئىپادىلىنىدۇ.

4. خانلىقنىڭ يىمىرىلىشى

788 - يىلى ئۇيغۇر خانى تاڭ دېزۇڭغا مەكتۇپ يوللاپ، «خۇي-خې»(回纥) دېگەن نامىنى لاچىندەك يېنىك پەرۋاز قىلىش دېگەن مەنىدىكى «خۇيخۇ»(回鹘)غا ئۆزگەرتىشنى ئىلتىماس قىلغان.

8 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن، ئۇيغۇر(回鹘،تۆ-ۋەندىمۇ ئوخشاش) خانلىقى بىلەن تۇبۇت خانلىقى ھازىرقى شىن-جاڭنىڭ شەرقىي قىسمىدا نەچچە ئون يىل زېمىن تالىشىش ئۈ-رۈشى قىلغان. 9 - ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرىغا كەلگەندە، ھەر ئىككى تەرەپنىڭ كۈچى زور دەرىجىدە خوراپ، ئۇيغۇرلار بىلەن تۇبۇتلەر تەڭلا خارابلىشىشقا يۈزلەنگەن. ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئا-خىرقى يىللىرى، ھۆكۈمرانلىق قاتلىمىدىكى خانلىق تەخت تا-لىشىش كۈرىشىمۇ خارابلىشىش سۈرئىتىنى تېزلىتىۋەتكەن.

839 - يىلى (كەيچېڭنىڭ 4 - يىلى) چۆللۈكنىڭ شىمالى-

---

① گابائىن: «قەدىمكى ئۇيغۇر رەسساملىقى»، «تۈرك تىلى تەتقىقاتى خەۋىرلىرى»، 9 - سان.

② «ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ۋە ئۆرپ - ئادىتى»، «مىللەتلەر تەتقىقاتىغا دائىر تەرجىمە ماقالىلە-رى توپلىمى»، 6 - قىسىم، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر تەتقىقات ئورنى تۈزگەن.

دىكى يايلاقتا «ئۇدا نەچچە يىل ئاچارچىلىق ۋە ۋابا كۆرۈلۈپ، ئات ـ ئۇلاغلارنىڭ جەسەتلىرى ھەممە يەرنى قاپلىغان، قاتتىق ياغقان قارمۇ ئاپەت ئېلىپ كەلگەن»، ئۇيغۇرلار «خانىۋەيران بولۇپ، چۆللۈككە چېچىلىپ كەتكەن، جەسەتلەر يايلاقنى بىر ئالغان.»[1] شۇ يىلى ئىچكى نىزا يەنمۇ كۈچەيگەن. ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ۋەزىرى كۈرەبىر (چۇرۇق) چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى شاتولاردىن ئاتلىق ئەسكەر ئارىيەت ئېلىپ، شىمالغا يۈرۈش قىلغان، ئىناۋەتلىك قاغان ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالغان. ئىككىنچى يىلى (840 ـ يىلى) بارگاھنىڭ شىمالىدىكى كۈلۈگ باغا سانغۇن ئالىلىقاچان چىشىنى بىلەپ تۇرغان خاككاس(قىرغىز)لارنى ئۆزىگە تارتىپ، 100 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق ئەسكەر تەشكىللەپ، جەنۇبىتا ئۇيغۇر بالىقا ھۇجۇم قىلىپ، «قاغان ۋە كۈرەبىرنى ئۆلتۈرۈپ، ئوردىنى كۆيدۈرۈۋەتكەن، قەبىلىلەر يەنە چېچىلغان.»[2] سەلتەنەتلىك ئوردۇبالىق ۋە خاتۇنبالىق، قۇنچۇيبالىق قاتارلىق شەھەرلەرنىڭ ھەممىسى «كۆيۈپ كۈلگە ئايلىنىپ» ئۇيغۇر خانلىقى يىمىرىلگەن. لېكىن، خاككاسلارنىڭ ئۇشتۇمتوت ھۇجۇم قىلىشى ئۇيغۇر خانلىقى ھۆكۈمرانلىق تەبىقىسىنى ئۈزۈل ـ كېسىل يوقىتالمىغان ياكى ئەل قىلالمىغانىدى. قاغانىنىڭ ئىنىسى، جىيەنلىرى، خانلىقنىڭ ۋەزىر، تۇتۇقلىرى، «بەگ، تۆرىلەر»نىڭ ھەممىسى بار بولۇپ، تېخى خېلى كۆپ قەبىلىلەرنى كونترول قىلىپمۇ تۇرغانىدى. ئۇزۇن ئۆتمەي ھۆكۈمرانلىق قاتلىمىدىكىلەر ئەركەزلەشكەن «قاغان بارگاھىغا يېقىن 13 قەبىلە» ئارىسىدىن يېڭى قاغان سايلاپ چىقىلغان. ئۇيغۇرلار داۋاملىق تۇرە قاغانى بار مىللەت سۈپىتىدە مەۋجۇت بولغان.

شۇنىڭدىن كېيىن، ئۇيغۇرلارنىڭ يەنە نۇرغۇن قەبىلىلىرى چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى يايلاقتا داۋاملىق تۇرىۋەرگەن، 10 ـ

---

① «تاڭ سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەر»، 98ـ جىلد؛ لى دەيۇ: «لى ۋېنراۋ ماقالىلىرى توپلىمى» 2 ـ توم.

② «يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار تەزكىرىسى».

ئەسىرگە كەلگەندىمۇ قىتانلار چۆللۇكنىڭ شىمالىغا ھۇجۇم قىلغاندا، بۇ ئۇيغۇر قەبىلىلىرى بىلەن كۆپ قېتىم ئۇرۇشقانىدى. كېيىن، لياۋ سۇلالىسى چۆللۇكنىڭ شىمالىدا «ئۇيغۇر تەڭرىقۇت مەھكىمىسى» تەسىس قىلىپ، شۇ جايدىكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنى باشقۇرغان. چۆللۇكنىڭ شىمالىدا قېلىپ قالغان ئۇيغۇرلار كېيىنچە باشقا مىللەتلەرگە سىڭىشىپ كەتكەن، مەسىلەن، موڭغۇل ئىمپېرىيەسىنىڭ چىڭگىزخان ۋە ئوگىدايخان سەلتەنىتى مەزگىلىدىكى ۋەزىر تيەنجېنخەي ئۇيغۇرلارنىڭ ئەۋلادى ئىدى.

باشقا ئۇيغۇرلار بىرقانچە تارماققا بۆلۈنۈپ، ھەرقايسىسى ئۆز ئاقساقاللىرىنىڭ رەھبەرلىكىدە تەشكىللىك ھالدا چۆللۈكنىڭ شىمالىدىن ئايرىلغان. ئۇلارنى ئوتلاق بىلەن تەمىنلەپ بېرەلەيدىغان جايدىن چۆللۇكنىڭ جەنۇبى ۋە جۇڭغار ئويمانلىقىلا بار ئىدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا جەنۇبقا ۋە غەربكە قاراپ يۇرۇپ كەتكەن.

(1) جەنۇبقا كۆچكەن ئۇيغۇرلار

خانلىق يىمىرىلگەندىن كېيىن، جەنۇبقا كۆچكەن ئۇيغۇرلار ئىككى تارماققا بۆلۈنۈپ، تەڭرى قاغان يولىنى بويلاپ جەنۇبقا ماڭغان. بۇلارنىڭ ئاساسلىق بىر تارمىقى «قاغان بارگاھىغا يېقىن 13 قەبىلە» بولۇپ، ئاقساقلىق ئۆگە تېكىن ئىدى. يەنە بىر تارمىقىغا چوڭ تېكىن ئونۇس(ئونمىش) قاتارلىقلار باشلامچىلىق قىلغان. جەنۇبقا كۆچكەن ئىككى تارماق ئۇيغۇرلار بىر ـ بىرىگە دۇشمەن ئىككى مەزھەپ ئىدى. شۇ سەۋەبتىن، ئۇلار ئوخشاش بولمىغان مەقسەتتە باشقا ـ باشقا بولۇپ جەنۇبقا كۆچكەنىدى.

ئونۇس ۋە ناياچۇر باشچىلىقىدىكى بىر تارماق ئۇيغۇرلار چۆللۇكنىڭ جەنۇبىغا كەلگەندىن كېيىن، تاڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلغان. ئۆگە تېكىن باشچىلىقىدىكى يەنە بىر تارماق ئىلگىرىكى خانلىقنىڭ ھۆكۈمرانلىق قاتلىمىدىكى كۆپ قىسىم «بەگ، تۆرە»①

① بۇنىڭ ئىچىدە ۋەزىردىن بەشى، تېكىندىن 11ى، سانغۇندىن سەككىزى بار، يەنە قاغاننىڭ ئاچىلىرى، مەلىكىلەر، ئۇلۇغ تۇتۇق، چور، دۇڭانبېگى قاتارلىق نۇرغۇن كىشىلەر بار.

لەرنى يىغىپ، خانلىقنى قايتىدىن تىرىلدۈرمەكچى بولغان. بۇنىڭ بىلەن ئۇلار جەنۇبقا چېكىنىش سەپىرىدە ئۆگە تېكىننى ئۆگە قاغان قىلىپ تىكلىگەن. ئۇيغۇر خانلىقى يىمىرىلگەندىن كېيىن، «قاغان بارگاھىغا يېقىن 13 قەبىلە» يەنىلا بارلىق ئۇيغۇرلار ئۈستىگە باغلاپ كەلگەن مەركەز بولدى. ئۆگە تېكىن نامدا بولسىمۇ ھەرقايسى تارماق ئۇيغۇرلار، جۈملىدىن غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭ قاغانى بولغان. شۇڭا، جەنۇبقا كۆچكەن ئۇيغۇرلار ھالاك بولغاندىن كېيىن، غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئاقساقلى پان تېكىن ئۆزىنى ئىزچىل يابغۇ دەپ ئاتاپ كەلگەن.

ئۆگە قاغان باشچىلىقىدىكى قەبىلىلەر جەنۇبقا بارغاندىن كېيىن، تاڭ سۇلالىسىدىن ئەسكەر ئارىيەت ئېلىپ، شىمالدىكى خاككاسلارغا ھۇجۇم قىلىش تەلىپىنى قويغاندا، تاڭ سۇلالىسى ئۇلارنىڭ تەلىپىنى رەت قىلغان. 847 ـ يىلى (خۇيچاڭنىڭ 7 ـ يىلى) ئۆگە قاغان قول ئاستىدىكىلەر تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن. ئىككىنچى يىلى، جەنۇبقا كۆچكەن ئۇيغۇرلار ئۇزۇل ـ كېسىل ھالاك بولغان، چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇر خانلىقىنى تىرىلدۈرۈش ئىشىمۇ بىراقلا كۆپۈككە ئايلانغان.

جەنۇبقا كۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئىككى تارمىقىدا تەخمىنەن 100 مىڭدىن كۆپرەك ئادەم بولۇشى مۇمكىن. بۇنىڭ ئىچىدە ئوغۇز (ئونمىش) باشچىلىقىدىكى قەبىلىنىڭ 50 مىڭغا يېقىن، ئۆگە قاغان باشچىلىقىدىكى قەبىلىنىڭ 50 مىڭدىن ئارتۇق ئادەمى بار ①. جەنۇبقا كۆچكەن ئۇيغۇرلار چېچىلىپ كەتكەندىن كېيىن، كۆپ قىسمى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە كېلىپ، خەنزۇلارغا

① ئونموس باشچىلىقىدىكى قەبىلىدىن تاڭ سۇلالىسىگە ئەل بولغان «ئاتلىق ئەسكەر 2500»، ئائىلىلىرىنى قوشقاندا تەخمىنەن 10 مىڭدىن ئاشىدۇ؛ نايابچۇر «7 مىڭ تۈتۈن»نى باشلاپ ماڭغان، ھەربىر تۈتۈندە بەش جان بار دەپ ھېسابلىغاندا، 30 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم بولىدۇ؛ بۇ تارماقنى قوشقاندا 50 مىڭغا يېقىن ئادەم بولىدۇ. تاڭ سۇلالىسى قوشۇنى 843 ـ يىلى ئۆگە باشچىلىقىدىكى قەبىلىنىڭ «10 مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنىڭ كاللىسىنى ئالىدۇ، 5 مىڭ ئادەمنى تىرىك ئەسىرگە ئالىدۇ»، مەغلۇپ بولغان ئەسكەرلەرنىڭ كۆپىنچىسى يۈجۈغا بىرىپ ئەل بولىدۇ، بۇلار «ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ 30 مىڭدىن ئاشىدۇ»، كېيىن، ئىنان قاغان چېچىلىپ كەتكەن 5 مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى يىغىدۇ، بۇلارنى قوشقاندا 50 مىڭدىن ئاشىدۇ.

سىڭىپ كەتكەن. بۇنىڭ ئىچىدىكى ئونمۇس باشچىلىقىدىكى قە-
بىلىنىڭ بىر قىسمى ھەرقايسى ئۆلكىلەرگە ئاتلىق ئەسكەر قە-
لىپ ئەۋەتىلگەن، قالغان كۆپ قىسمى داتۇڭ ئەتراپىدا تېرىقچە-
لىق قىلىپ، مۇقىم ئولتۇراقلاشقان. دۇنخۇاڭدىكى مىڭئۆيىنىڭ
61 ـ نومۇرلۇق كېمىرىدە 10 ـ ئەسىردە سىزىلغان سەنشى ۋۇ-
تەيشەن تېغىنىڭ مەنزىرىسى بار، رەسىمگە «تېلې ئىبادەتخانىسى»
سىزىلغان. بۇنىڭدىن بەش دەۋردىكى سۇڭ سۇلالىسىنىڭ باشلە-
رىغا قەدەر ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ ئەۋلادلىرىنىڭ شۇ جايدا يەنىلا توپ
بولۇپ ئولتۇراقلاشقانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. ئونمۇس باش-
چىلىقىدىكى قەبىلىنىڭ يۇقىرى قاتلىمىدىكىلەر كېيىنچە پۈتۈن
جەمەتىنى ئېلىپ، چاڭئەنگە بېرىپ ئولتۇراقلاشقان، پادىشاھ
« يۈڭلې مەھەللىسىدىن كاتتا قورۇ ـ جاي ئىنئام قىلغان». ئۇ-
نىڭدىن باشقا نایاچۇر باشچىلىقىدىكى 7 مىڭ تۈتۈنلۈك ئۇيغۇر،
ئۆگە قاغانىنىڭ ئەسىرگە چۈشكەن ۋە ئەل بولغان 30 ــ 40 مىڭ
ئۇيغۇرنىڭ كۆپىنچىسى تاڭ سۇلالىسى تەرىپىدىن «ھەرقايسى
ۋىلايەتلەرگە ئورۇنلاشتۇرۇلغان». ئۇلارنىڭ تارقالغان جايى ناھا-
يىتى كەڭ بولۇپ، ئەڭ يىراقتا سۇرگۇن قىلىنغىنى چاڭجىياڭ،
خۇەيخې دەرياسى ۋادىلىرىغا بارغانىدى. ① يەنە نۇرغۇن ئۇيغۇر
ئاتلىق ئەسكەرلىرىنى تاڭ سۇلالىسىنىڭ چېگرا سانغۇنلىرى ئۆ-
زىگە قوشۇۋالغان. يۇجۇ ھىراۋۇلى جاڭ جۇڭۇنىڭ قول ئاستى-
دىكى لى ماۋشۇن، لى كېجۇ ئاتا ـ بالا شۇ ئۇيغۇر قوشۇنىنىڭ
سانغۇنلىرىدۇر. جەنۇبقا، ئىچكىرىگە كۆچكەن ئۇيغۇر ئاقسۆڭەك-
لىرى قول ئاستىدىكى قاۋۇل، جەڭ قىلىشقا ماھىر ئۇيغۇر ئاتلىق
ئەسكەرلىرىگە تايىنىپ، جەڭلەردە كۆپ قېتىم تۆھپە كۆرسە-
تىپ، ئەمەل ـ مەرتىۋىلەرگە ئېرىشىپ، كېيىنچە ئوتتۇرا تۈز-
لەڭلىك خاندانلىقلىرى ھۆكۈمرانلىق قاتلىمىنىڭ بىر قىسمى-
نى تەشكىل قىلغان. بولۇپمۇ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەز-

① «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر»، 250 ـ جىلد.

گىللىرىدىكى قارام ئەللەر ئوتتۇرىسىدىكى تىركىشىش ۋە بەش دەۋر مەزگىلىدىكى جەڭلەردە، نۇرغۇن ئۇيغۇر سانغۇنلىرى مۇ-هىم رول ئوينىغان①.

(2) گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى

ئۇيغۇرلار جەنۇبقا ۋە غەربكە كۆچكەندىن باشقا، يەنە ئاز بىر قىسمى چۆللۈكنىڭ شىمالىي يايلىقىدىن جەنۇبقا مېڭىپ، خۇا-مېنشەن تېغىنى بويلاپ چولۇڭقاي كۆلىگە بارغان، ئاندىن روشۇي دەرياسىنى بويلاپ خېشى كارىدورىغا كىرگەن. خېشى كارىدورىغا كىرگەن ئۇيغۇرلار بىرلا ۋاقىتتا كۆچۈپ كەلگەن ئەمەس. بىر قەدەر چوڭ كۆلەمدىكى كۆچۈش ئاز دېگەندە ئىككى تۇركۈمگە بۆ-لۈنىدۇ. بىرىنچى تۇركۈمدىكىسى 840 ـ يىلى (كەيچېڭنىڭ 5 ـ يىلى) چۆللۈكنىڭ شىمالىدىن بۇاستە جەنۇبقا كەلگەن بىر تارماقتۇر. يەنە بىر تۇركۈمدىكىسى جەنۇبقا كۆچكەن ئۇيغۇرلار مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، «قالغان خەلق غەربكە كۆچۈپ، تۇبۇت-لەرگە ئەل بولغان، تۇبۇتلەر ئۇلارنى گەنجۇغا ئورۇنلاشتۇرغان.» ② ئۇنىڭدىن باشقا، ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ تارقاق كۆچۈپ كەل-گەن بىر تۇركۇم قەبىلىلەرمۇ بولغان. ئۇيغۇرلار گەنجۇغا كەلگەن-دىن كېيىن، «تۇبۇتلەرگە قارام بولغان»، تۇبۇتلەر «ئۇيغۇرلارنى ھەرقايسى جايلارغا تارقاقلاشتۇرغان.» يەنى ئۇلارنى خېشى ۋە گەنسۇنىڭ شەرقىدىكى جايلارغا ئورۇنلاشتۇرغان. تارىخ كىتابلىرىدا تارقاقلاشتۇرۇپ ئورۇنلاشتۇرۇلغان بۇ ئۇيغۇرلار ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا خېلەنشەن ئۇيغۇرلىرى، چىنچۇەن ئۇيغۇرلىرى، لياڭجۇ ئۇيغۇرلىرى، قارا دەريا ئۇيغۇرلىرى، سۇجۇ ئۇيغۇرلىرى، گۇاجۇ، شاجۇ(قۇملۇق) ئۇيغۇرلىرى دەپ ئاتالغان، گەنجۇ خېشى ۋە گەنسۇنىڭ شەرقىدىكى جايلار ئىچىدە ئۇيغۇرلار ئەڭ مەركەز-لەشكەن جاي ھېسابلىنىدۇ، يەنە كېلىپ ئۇيغۇرلارنىڭ ھەرقايسى

---

① «كونا بەش دەۋر تارىخى. لى سۇنشىننىڭ تەرجىمھالى»؛ «كونا بەش دەۋر تارىخى. خې جيەننىڭ تەرجىمھالى».

② «كونا بەش دەۋر تارىخى. ئۇيغۇرلار تەزكىرىسى».

تارماقلىرى قۇمدەك چېچىلىپ كەتكەن بولماستىن، ئۆزئارا ئالا-قىلىشىپ تۇراتتى، ئۇلار گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدىكى ياغلاقار ئۇرۇقىنىڭ ئاقساقىلىنى ئورتاق سەردار قىلغاچقا، تارىخ كىتاب-لىرىدا ئۇلار گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى دەپمۇ ئاتالغان.

خېشىدىكى ئۇيغۇرلار ئۆزئارا ئالاقىلىشىپلا قالماستىن، بەلكى يايلاقتىكى چولۇڭقاي يولى ئارقىلىق جەنۇبقا ۋە غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلار بىلەن ئالاقىنى ساقلاپ ھەمدەمدە بولۇپ تۇر-غان. غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلاردىن پان تېكىن ئۆزىنى قاغان دەپ ئاتىغاندىن كېيىن، ئۇلار پان تېكىننى ئۇيغۇرلارنىڭ ئورتاق سەرداری دەپ ئېتىراپ قىلغان. شۇ سەۋەبتىن، تارىختا گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى پان تېكىننىڭ «ئەۋلادى» دەپ قارالغان①. بۇ ئىككى تەرەپنىڭ ئارىلىقى بەك يىراق بولغاچقا، كېيىنچە بارا - بارا يىراقلىشىپ كەتكەن.

9 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا خېشىدىكى تۇبۇت ھاكىمىيىتى يىمىرىلگەن. 911 - يىلى (كېيىنكى لياۋنىڭ كەيپىڭ 5 - يىلى) گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى دۇنخۇاڭنى ئىگىلەپ تۇرغان «ئالتۇنتاغ خانلىقى»نى مەغلۇپ قىلىپ، پۈتكۈل خېشى كارىدورىنى تىزگىنىگە ئالغان ھەمدە خېشىدىكى ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى 100 نەچچە يىل داۋاملاشتۇرغان. گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى-نىڭ ھۆكۈمرانلىق دائىرىسى يەنە خېشى كارىدورىنىڭ شىمالى-دىكى قاقاسلىق ۋە يېرىم قۇملۇق رايونلارنى، يەنى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلنىڭ ئالاشەن ۋە ئېچىنا ئايمىقىنى ئۆز ئىچىگە ئالغانىدى. بۇ رايوننىڭ شەرقى خۇاڭخې دەرياسىنىڭ بويىدىكى خېلەنشەن تېغىغا، غەربىي ئېۋۇرغول ئايمىقى ۋە باركۆل يايلىقىغا تۇتاشقان. شۇڭا، سۇڭ سۇلالىسىگە ئەلچىلىككە بارغان ئۇيغۇر ئەلچىسى ساۋ ۋەنتۇڭ: «خانلىقىمىزنىڭ شەرقى خۇاڭ-خې بويىغا، غەربى قارلىق تاغ ‹تەڭرىتاغنىڭ شەرقىي قىس-

① «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار تەزكىرىسى».

مى،غا يېتىپ باردۇ»[1] دېگەن. گەنجۇ ئۇيغۇرلار ھاكىمىيىتى تارقاق بىرلەشمە ھاكىمىيەت بولۇپ، بۇ ھاكىمىيەتكە قاتناشقان خېشىدىكى قەبىلىلەر ئۇيغۇر خاقانلىقى ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى ئېتىراپ قىلسىمۇ، لېكىن ئىچكى قىسىمدىكى ئىشلارنىڭ كۆپىنچىسىنى ئۆز ئالدىغا قىلاتتى. شۇڭا، تارىختا ئۇلار «شۇ سەۋەبتىن گەنجۇ، لياڭجۇ، گۇاجۇ، شاجۇلاردا ئۆز ئالدىغا سەردار پادىشاھ تىكلەپ، ئۆز پۇقرالىرىنى ئايرىم باشقۇردى»[2] دېيىلگەن. مۇستەقىللىقى ئىنتايىن كۈچلۈك بولغانلىرىدىن جالۇ، ساۋ فامىلىلىك خەنزۇلار ئىداره قىلغان شاجۇ، گۇاجۇ ئايمىقى ۋە لياڭجۇنى ئىگىلىگەن تۇبۇتلەرنىڭ چالۇڭ، لىۇگۇ قەبىلىلىرى بولغان.

1028 ـ يىلى (سۇڭ سۇلالىسى تېيەنشېنىنىڭ 6 ـ يىلى) تاڭغۇت قوشۇنى گەنجۇ شەھىرىنى بېسىۋالغان. ئۇيغۇر قاغانى ياغلاقار تۆڭشۇن قېچىپ كەتكەن، گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ خېشىغا ھۆكۈمرانلىق قىلىش تارىخى شۇنىڭ بىلەن ئاخىرلاشقان. ھاكىمىيەت يىمىرىلگەندىن كېيىن، ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ كۆپىنچىسى ھەر تەرەپكە چېچىلىپ كەتكەن. بۇلارنىڭ ئىچىده تەسىرى ئەڭ چوڭ بولغىنى دۇنخۇاڭنىڭ جەنۇبىدىكى چىلەنشەن تېغىغا چېكىنگەن بىر تارماقتۇر. ئۇلار ئۆزلىرىنى «شاجۇ ئۇيغۇرلىرى» دەپ ئاتىغان. 1127 ـ يىلى(جىن سۇلالىسى تېيەنخۇيىنىڭ 5 ـ يىلى)دىمۇ يەنە «شاجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ قاغانى خوراسا ئەلچى ئەۋەتىپ، سوۋغات تارتۇق قىلغان»[3] لىقىغا دائىر خاتىرىلەر بولغان. لېكىن كېيىنچە ئۇلار تۇرلۇك تارىخ كىتابلىرىدىن غايىب بولغان. گەنجۇ ئۇيغۇر ھاكىمىيىتى يىمىرىلىپ نەچچە ئون يىلدىن كېيىن، 1081 ـ يىلى (سۇڭ سۇلالىسى يۈەنفېڭنىڭ 4ـيىلى) تارىخ كىتابلىرىدا «سېرىق ئۇيغۇرلار» دېگەن ئىسىم يەنە كۆرۈلگەن.

---

① «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى. ئۇيغۇرلار ھەققىده قىسسە».
② «تاڭغۇتلار ھەققىده خاتىرە»، 3 ـ جىلد.
③ «جىننامە. تەيزۇڭ ھەققىده خاتىرە».

كۆپ قىسىم تارىخچىلار سېرىق ئۇيغۇرلار گەنجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ قالدۇق قوۋمىدۇر، تېخىمۇ كونكرېتراق قىلىپ ئېيتقاندا، شا-جۇغا چېكىنگەن بىر تارماق ئۇيغۇرلاردۇر دەپ قارايدۇ. لېكىن بۇنداق قاراشتا نۇرغۇن گۇماني نۇقتىلار بار. ئەينى چاغدىكى، سېرىق ئۇيغۇرلار تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي چېتىدە ئولـ-تۇراقلاشقان بولۇپ، غەربتە يوچان شەھىرى(هازىرقى چەرچەن دائىرىسى)دىن شەرقتە نوپچانغىچە بولغان 500 كىلومېتىرلىق دائىرىدە ياشىغان. بۇ شاجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ پائالىيەت دائىرىسىـ-دىن خېلىلا يىراقتا. ئۇنىڭدىن باشقا سېرىق ئۇيغۇرلارنىڭ تەر-كىبى ناھايىتى مۇرەككەپ بولۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ھەرقايسى ئۇ-رۇقلىرىدىن باشقا، يەنە باسمىل، تۇركەش، خاككاس ئورۇقلىرى-مۇ بار. شۇڭا، سېرىق ئۇيغۇرلار شاجۇ ئۇيغۇرلىرى بولماستىن، بەلكى قوچو ئۇيغۇرلىرىنىڭ بىر قىسمى بولۇشى ئېھتىمالغا نا-ھايىتى يېقىن.

يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە، سېرىق ئۇيغۇرلار(黄头回鹘) «سېرىق ئۇيغۇرلار» (撒里畏兀儿) دەپ ئاتىلىپ، يۇەن سۇلا-لىسىنىڭ غەربىنى تىنچلاندۇرغۇچى خانىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان ھەمدە موڭغۇللار بىلەن ئارىلىشىپ كەتكەن. 15 ـ ئەسىرنىڭ ئا-خىرلىرىدا، ئۇلار يەنە خېشى كارىدورىدىكى گەنجۇ رايونىغا كۆچۈپ بارغان. ئۇلار دەل ھازىرقى يۇغۇر مىللىتىدۇر. ھازىرقى يۇغۇر مىللىتىدىكى ياڭ فامىلىسى قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ خان جەمەتى بولغان ياغلاقار جەمەتىنىڭ خەنزۇچە تەرجىمە قىلىنىشىدۇر.

5. غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلار

چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇر خانلىقى يىمىرىلگەندىن كېيىن، پان تېكىن باشچىلىقىدىكى 15 قەبىلە غەربكە كۆچكەن. بۇ 15 قەبىلە ئۇيغۇرنىڭ سانىنى ئىلگىرى بەزىلەر 100 مىڭدىن 300 مىڭغىچە دەپ مۆلچەرلىگەن①. چۈنكى پان تېكىن غەربكە

① ئابى تاكېيو: «غەربىي ئۇيغۇر خانلىقى تارىخى تەتقىقاتى»، 4 ـ باب، شىنجاڭ خەلق نەشرىـ-ياتى، 1985 ـ يىلى نەشرى، 174 ـ بەت.

كۆچۈپ 10 يىلدىن كېيىن، ئادەمى «پەيدىنپەي كۆپەيىپ 200 مىڭغا يەتكەن»[1]، شۇڭا، پەرزەمزچە غەربكە كۆچكەن 15 قەبىلىنىڭ نوپۇسى 200 مىڭدىن ئاشمايدۇ. غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلار ئەنئەنىۋى يايلاق يولىنى بويلاپ، ئالدى بىلەن بېشىبالىقتا يېتىپ كەلگەن. يېتەرلىك ئوتلاق ئۇچۇن، ئۇلار تەدرىجىي تارقاقلىشىپ، بەزى قەبىلىلەر داۋاملىق غەربكە يۈرۈپ، كۆكئارتنىڭ غەربىدكى قارلۇق قەبىلىسىنىڭ زېمىنىغا كىرىپ كەلگەن. ئۇلار ئاساسلىقى ئىسسىقكۆل ئەتراپى ۋە ئىلى دەرياسى ۋادىسىغا تارقالغان. بۇ ئۇيغۇرلار كېيىنچە كۆكئارتنىڭ غەربىدكى قارلۇق قاتارلىق قەبىلىلەر بىلەن بىرلىكتە قاراخانىيلار سۇلالىسىنى قۇرغان. غەربكە كۆچكەن كۆپ قىسىم ئۇيغۇرلار ھازىرقى شىنجاڭ چېگرىسى ئىچىدە قېلىپ، كىنگىتنىڭ شىمالىدىكى تەڭرىتېغى جىلغىسى ۋە بېشبالىق ئەتراپىغا تارقالغان. بۇ كىشىلەر كېيىن قوچو ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇرغان.

842 ـ يىلى (خۇيچاڭنىڭ 2 ـ يىلى) خاككاسلار موڭغۇل يايلاقىدىن غەربكە كېڭىيىپ، ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ بېشىبالىق ۋە تۇرپاننى ئىگىلىگەن، پان تېكىن كىنگىتكە چېكىنگەن. بۇ چاغدا، جەنۇبقا كۆچكەن ئۇيغۇرلار ئۆگە قاغانىنى تەختكە چىقارغان بولغاچقا، پان تېكىن ئۆزىنى يابغۇ دەپ ئاتىغان. بۇ ئۇنىڭ ئۆگەنىڭ ئۇيغۇرلارغا ئورتاق ھۆكۈمرانلىق قىلىشتەك ئورنىنى ئېتىراپ قىلغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. 856 ـ يىلى ‹داجۇڭنىڭ 10 ـ يىلى› پان تېكىن «ئەنشىدە ‹ئەينى چاغدا كىنگىتنى كۆرسىتىدۇ› بارگاھ تىككەن.»[2] بۇ چاغدا جەنۇبقا كۆچكەن ئۇيغۇرلار مەغلۇپ بولغان بولۇپ، «قېلىپ قالغانلىرى تاغ ـ ئورمانلىقلارغا كىرىپ غايىب بولغان ... ئاز بىر قىسمى پان تېكىندىن پاناھ تىلەپ بارغان.» موڭغۇل يايلاقىدا قېلىپ قالغان ئۇيغۇر قەبىلىلىرىمۇ ئۇمىدىنى پان تېكىنگە باغلاپ، «ھەممىسى غەربكە تەلپۈ-

① «يېڭى تاڭنامە. تۇركلەر تەزكىرىسى».
② «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئۇمۇمىي ئۇرۇنكلەر»، 249 ـ جىلد.

نۇپ، ئەنشىدىكى پان تېكىنىڭ يېتىپ كېلىشىنى ئارزۇ قىلغان.»① كېيىنچە پان تېكىن ئۆزىنى قاغان دەپ ئاتىغان. ئۇيغۇرلارنىڭ مەركىزى پۈتۈنلەي شەرقىي قىسمىدىكى تەڭرىتاغ رايونىغا يۆتكەلگەن. ئۇيغۇرلارنىڭ ھاكىمىيەت مەركىزى غەربكە يۆتكەلگەندىن كېيىن، تاڭ سۇلالىسى يەنىلا ئۇلارنى ئېتىراپ قىلىپ، پان تېكىنگە سەلتەنەت قۇچقان قاغان دېگەن ئوتۇغات نامىنى بەرگەن②. پان تېكىن قاغان بولغاندىن كېيىن، غەربكە كۆچكەن بارلىق ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئۇنى ئورتاق ھۆكۈمدار دەپ ئېتىراپ قىلغان. بۇلار ئاساسلىقى خېشى كارىدورى، كۆكئارتنىڭ غەربى ۋە ھازىرقى شىنجاڭ چېگرىسى ئىچىدە ئولتۇراقلاشقان ئۇيغۇرلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. بۇنىڭ بىلەن زېمىنى كېڭەيگەن بولسىمۇ قەبىلىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقە قويۇق بولمىغان، پان تېكىننى قاغان قىلغان غەربىي ئۇيغۇر خانلىقى دەسلەپكى كۆلەمگە ئىگە بولغان. بۇ ھاكىمىيەتنىڭ مەركىزى كىنگىتتە بولغان.

866 ـ يىلىغا (شېيەنتۇڭنىڭ 7 ـ يىلى) كەلگەندە، بېشبالىقنىڭ ئەتراپىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ باشلىقى بۆكۈ قۇن بېشبالىق شەھىرى ۋە تۇرپاننى بېسىۋالغان. ئارقىدىنلا كىنگىتكە قوشۇن تارتىپ، قاغاننى ئۆلتۈرۈپ، ئۆزىنى قاغان دەپ ئاتىغان. ئۇ بېشبالىقتا ئوردا قۇرغان. كېيىن ئۇنىڭ ۋارىسلىرى ئوردىنى قوچوغا كۆچۈرگەن. شۇڭا، بەزى ئالىملار بۆكۈ قۇن قوچو ئۇيغۇر ھاكىمىيىتىنى بەرپا قىلغۇچى دەپ قارايدۇ.③ شۇنىڭدىن كېيىن، ئىلگىرىكى چېچىلىپ كەتكەن غەربىي ئۇيغۇر خانلىقى پارچىلىنىغان. ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇچ تارمىقى ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل تەرەققىي قىلىش يولىغا ماڭغان.

---

① «كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار تەزكىرىسى».

② «بۈيۈك تاڭ يارلىقلىرى»، 219 ـ جىلد، «داجۇڭ 11 ـ يىلى ئۇيغۇر قاغانىغا مەرتىۋە بېرىش يارلىقى».

③ مورىياسۇ تاكائۇ: «ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى توغرىسىدا»؛ لىيۇ يىتاڭ: «ئۇيغۇر تەتقىقاتى»، تەيبېي، جېڭجۇڭ كىتاب ئىدارىسى، 173 ـ بەت.

(1) قوچو ئۇيغۇر خانلىقى

قوچو ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ دائىرىسى كەڭ، ئاھالىسى شالاڭ بولۇپ، بىر - بىرىدىن پەرقلىنىدىغان كۆپلىگەن ئۇلۇسلار ۋە شەھەر دۆلەتلىرى بىر ھاكىمىيەتنىڭ قول ئاستىدا ئىدى، يەنە كېلىپ ھۆكۈمرانلىق قىلغۇچى مىللەت ئۇيغۇرلارنىڭ سانى ئو-مۇمىي ئاھالىدە ناھايىتى ئاز سالماقنى ئىگىلەيتتى. بەزى بوس-تانلىقلار ۋە قەبىلىلەر ناھايىتى كۆچلۈك مۇستەقىللىققا ئىگە ئىدى. مەسىلەن، كۇسەن دائىم ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك خانلىقلىرىغا ئۆز ئالدىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، سوۋغا يوللايتتى. ئېۋرغۇل ئايمە-قىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى شۇ جايدىكى خەنزۇلاردىن چېن فامىلە-لىكلەر ئەۋلادتىن ئەۋلادقا داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەنىدى.

قوچو ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ مەدەنىيىتى دېھقانچىلىق بىلەن چارۋىچىلىق بىرلەشكەن، شەرق، غەرب مەدەنىيىتى ئارىلاشقان مەدەنىيەت ئىدى. ئۇيغۇرلار تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئىلگىرىكى يېزا ئىگىلىك مەدەنىيىتىگە كۆپلەپ ۋارىسلىق قىلغان، شۇنىڭ بىلەن بىرگە، ئۆز ئېھتىياجى ۋە چۈشىنىشىگە ئاساسەن، بۇنى ئۆزگەر-تىپ ۋە راۋاجلاندۇرۇپ، يېڭى دەۋر ئالاھىدىلىكىگە ۋە مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە قىلغان. قوچو ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئا-رىلاشمىلىقى تىل، كىيىم - كېچەك، سەنئەت ۋە بىناكارلىق قا-تارلىق تەرەپلەردە ئىپادىلىنىدۇ.① 12 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلە-ردا، قوچو ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن قاراخانىيلار خانلىقى ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ قارا قىتتان خانلىقى(غەربىي لياۋ)نىڭ قارام ئېلى بولغان. 13 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، قوچو ئۇيغۇر خانلىقى يەنە چىڭگىزخانغا ئەل بولغان، كېيىن يۇەن سۇلالىسىنىڭ تېررىتورىيىسىگە كىرگۈزۈلگەن. قوچو ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن، زېمىنى ئۇزلۇكسىز كېڭەيىپ

① خۇ جېنخۇا، خۇاڭ رۇنخۇا:«ئىدىقۇت مەھكىمىسى سۆزلۈكى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984 - يىلى نەشرى، 9 ~ 10 - بەتلەر. زۇ رۇشەن تەرجىمە قىلغان: «قوچو ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تۈرمۇشى»، تۇرپان تەزكىرە ئىشخانىسى، 1989 - يىلى باسقان.

غەربتە كىنگىت، كۈسەن ۋە ئۇرۇمچى دائىر يىسگە يەتكەن.

(2) قاراخانىيلار خانلىقى

جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ غەربى ۋە كۆكئارتنىڭ غەربىدىكى ئۇيغۇر ئاقسۆڭەڭلىرى قۇرغان يەنە بىر ھاكىمىيەت ــ قارا-خانىيلار خانلىقىدىن ئىبارەت. قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ بەرپا قىلغۇچىسى پان تېكىننىڭ ئەۋلادى ياكى پان تېكىننىڭ سانغۇن-لىرى بولۇشى مۇمكىن. ئۇنداقتا قاراخانىيلار خانلىقى 866 ــ يىلى (شىيەنتۇڭنىڭ 7 ــ يىلى)دىن كېيىنكى قايسى چاغدا قۇ-رۇلغان؟ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مۇسۇلمانلارنىڭ تارىخ ماتېرىيالل-ىرىدا خاتىرىلەنگەن «بىلگە كۆل قادىرخان»دېگەن ئادەم قاراخا-نىيلار خانلىقىنىڭ بۇزرۇكۋارى دەپ قارالماقتا.① ئۇ ئۆلگەندىن كېيىن، ئورنىغا ئىككى ئوغلى ۋارىسلىق قىلغان. چوڭ ئوغلى بالاساغۇننى، كىچىك ئوغلى تالاسنى باشقۇرغان. بۇ ۋاقىت 9 ــ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغا توغرا كېلىدۇ. 893 ــ يىلى (جىڭفۇنىڭ 2 ــ يىلى) سامانىيلار(874 ــ يىلىدىن 999 ــ يىلىغىچە) تالاس-نى بېسىۋالغاندىن كېيىن، 2 ــ ئوغلى ئوردىنى قەشقەرگە كۆ-چۈرگەن. بۇ پاكىتلار بۇنىڭ قوچو ئۇيغۇر خانلىقىدىن مۇستەقىل يەنە بىر ھاكىمىيەت ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. شۇڭا، قاراخا-نىيلار خانلىقىنى 866 ــ يىلىدىن (شىيەنتۇڭنىڭ 7 ــ يىلى) 9 ــ ئەسىرنىڭ ئاخىرىغىچە بولغان مۇشۇ ئارىلىقتا قۇرۇلغان دېيىش بىرقەدەر مۇۋاپىق. خانلىقنىڭ تېررىتورىيىسى ئاساسەن بۇگۇنكى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئامۇ دەريا سى بىلەن سىر دەريا سىنىڭ ئارا-لىقىدىكى دېھقانچىلىق رايونى، سىر دەريا سىنىڭ شىمالىدىن بالقاش كۆلىگىچە بولغان چارۋىچىلىق رايونىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؛ جۇڭغار ئويمانلىقىدا جىڭ، كۆنەسنى پاسىل قىلغان ھالدا قوچو ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن چېگرىلىنىدۇ؛ تارىم ئوي-مانلىقىدا ئۇچتۇرپان ۋە يېڭىسارنى پاسىل قىلغان ھالدا قو-

① ۋېي لياڭتاۋ: «قاراخانىيلار تارىخىدىن ئومۇمىي بايان»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1986 ــ يىلى نەشرى، 73 ــ بەت.

چو ئۇيغۇر خانلىقى ۋە ئۇدۇن بەگلىكى بىلەن چېگرىلىنىدۇ. خانلىقنىڭ پايتەختى ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا بالاساغۇن(ھازىرقى توقماق شەھىرى) ۋە قەشقەردە قۇرۇلغان. خاراخانىيلار خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى ئۇيغۇر ئاقسۆڭەكلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرىنى ئاساس قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇيغۇرلارنىڭ خانلىق تېررىتورىيىسىدىكى ئاھالىلەر ئارىسىدا ئىگىلىگەن نىسبىتى ناھايىتى كىچىك ئىدى. ئۇلار بارا ـ بارا يەرلىكتەكى باشقا قەبىلىلەر ياكى مىللەتلەرگە قوشۇلۇپ كېتىپ، ئۆزلىرىنى ئۇيغۇر دېيىش ئېڭى ئىنتايىن سۇسلىشىپ كەتكەن. 10 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى قاراخانىيلار خانلىقى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن كېيىن، خانلىقنىڭ ھۆكۈمرانلىرى ئۆزلىرىنى ئاساسەن ئۇيغۇر دەپ ئاتىماي، پەقەت تېلىلار(ياكى تۈركىلەر) دەپ ئاتىغان. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، ئۇلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلمىغان شىنجاڭ چېگرىسى ئىچىدىكى بىر مىللەت كىشىلىرىنى يەنىلا ئۇيغۇر دەپ ئاتىغان ھەم ئۇلارغا دۈشمەنلىك پوزىتسىيىسى بىلەن قارىغان. ئەلۋەتتە، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ شەرقتىن كۆچۈپ كەلگەنلىك تارىخىنى ئۇنتۇمىغان، شۇڭا، ئۆزلىرىنى يەنىلا جۇڭگوغا تەئەللۇق خاندانلىق، دەپ قاراپ كەلگەن. ①

6. ئۇيغۇرلارنىڭ يەرلىك ئاھالىلەر بىلەن قوشۇلۇپ كېتىشى

13 ـ ئەسىردىن كېيىن، غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلار قۇرغان ئىككى ھاكىمىيەت ئارقا ـ ئارقىدىن ھالاك بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇيغۇرلارنىڭ كۆپ قىسمى تارىم ئويمانلىقىدا ئولتۇراقلىشىپ قالغان ھەمدە يەرلىك ئاھالىلەر بىلەن قوشۇلۇپ بىر گەۋدىگە ئايلانغان.

ئۇيغۇرلار تارىم ئويمانلىقىغا كۆپلەپ كىرىشتىن ئىلگىرى، يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ تەركىبى مۇرەككەپ بولسىمۇ، لېكىن ئو ـ

① جالال گۈزالدا: «مەھمۇد قەشقەرىنىڭ 〈 تۈركىي تىللار دىۋانى 〉 ۋە ئۇنىڭدىكى دائىرىلىك خەرىتىلەر توغرىسىدا»، «مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1978 ـ يىلى 2 ـ سان.

مۇمەن ياۋروپا ئىرقىدىكى غۇزلار بىلەن مۇڭغۇل ئىرقىدىكى چاڭلار ۋە خەنزۇلاردىن ئىبارەت ئىككى تۈركە ئايرىلاتتى. تۇر-پان، قۇمۇلدىن باشقا كۆپ قىسىم جايلارنىڭ ئاھالىلىرى ئاساس-لىقى ياۋروپا ئىرقىدىكى غۇزلارنى ئاساس قىلغانىدى. بۇ ئاھالە-لەر قوللانغان تۈرلۈك تىللارمۇ كۆپىنچە ھىندى - ياۋروپا تىل-لىرى سىستېمىسىغا كىرەتتى. ئۇلار دېھقانچىلىق بىلەن باغۋەن-چىلىكنى ئاساسلىق تىرىكچىلىك يولى قىلغان بولۇپ، سودا قە-لىشقىمۇ ماھىر ئىدى. مۇشۇ يەرگە كېلىپ باقىقان شەرقىي جىن سۇلالىسىدىكى راھىب فاشيەن بىلەن تاڭ سۇلالىسىدىكى راھىب شۇەنزاڭ يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ تاشقى قىياپىتى، تىل - يېزىقى ۋە ئىقتىسادىي تۇرمۇشىنى ئىنچىكە تەسۋىرلەپ بەرگەن. بۇنىڭغا ئالاقىدار باشقا تارىخ ماتېرىياللىرىمۇ ناھايىتى مول. قىسقىسى، ئىرق جەھەتتە، يەرلىك ئاھالىلەر بىلەن يىلاقتىن كۆچۈپ كەلگەن ئۇيغۇرلار ئوتتۇرىسىدىكى پەرق ناھايىتى زور.

9 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن، غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلار تۇرپان، قەشقەر ۋە كۆكئارتىنىڭ غەربىدىكى رايونلاردا ئايرىم-ئايرىم ھالدا دۆلەت قۇرغاندىن كېيىن، شەرق، غەرب ئىككى باشتىن تارىم ئويمانلىقىنىڭ مەركىزىگە قاراپ تەرەققىي قىلىشقا باشلىغان. 1006 - يىلىنىڭ ئالدى - كەينىدە، ئۇلار ئويمانلىقنىڭ مەركىزىدىكى يەرلىك ئاھالىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى خانلىقى — ئودۇن دۆلىتىنى يوقاتقان. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، تارىم ئويمانلىقىدا ئۇيغۇرلار قۇرغان ئىككى خانلىق شەرق ۋە غەرب ئىككى تەرەپتە بىر - بىرىگە تىركىشىپ قالغان. يەرلىك ئاھالىلەر ئۆزلىرىنىڭ تىل - يېزىقىنى بارا - بارا تاشلاپ، تۇرك تىلىدا سۆزلىشىدىغان، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنى قوللىنىدىغان بولغان. بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ تارىم ئويمانلىقىدىكى ھۆكۈمرانلىق ئورنىنىڭ تىكلەنگەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ. تارىم ئويمانلىقىدە-كى يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت سەۋىيىسى ئۇيغۇرلارنىڭكىدىن خېلى يۇقىرى بولغاچقا، ئۇيغۇرلار ئىلگىرە-

كى كۆچمەن چارۋىچىلىق مەدەنىيىتىنى پەيدىنپەي تاشلاپ، يەر-لىكىنىڭ تېرىقچىلىق مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلغان.

لېكىن، ئەينى چاغدا پۈتكۈل ئويمانلىقتا بىرلىككە كەلگەن مىللەتنى شەكىللەندۈرۈش شەرتى ھازىرلانمىغانىدى. بىر تەرەپتىن، يەرلىك ئاھالىلەر بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ قوشۇلۇشى، يەنى يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ تىل جەھەتتە تۈركلىشىش جەريانى بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ تېرىقچىلىق مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلىش، ئۆزگىنىش جەريانى تاماملانمىغانىدى. ئۇنىڭدىن باشقا، قوچو ئۇيغۇرلىرى بىلەن قاراخانىيلار ئۇيغۇرلىرى دىنىي ئېتىقاد جەھەتتىكى پەرق تۈپەيلىدىن ئۆزئارا دۈشمەنلىشىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئۇيغۇر مىللىتى ئىكەنلىكىدەك ئاڭنى پەيدىنپەي ئونتۇشقا باشلىغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۇلار ئېتىقاد قىلغان دىن ھەر ئىككى تەرەپنىڭ ئىجتىمائىي تۈرمۇشى ۋە مەدەنىيىتىنىڭ ھەرقايسى تەرەپلىرىگە سىڭىپ كىرگەن. بولۇپمۇ، ئىسلام دىنى-نىڭ ئىپادىسى تېخىمۇ گەۋدىلىك بولغان. قەشقەرنى مەركەز قىلغان قاراخانىيلار خانلىقى ئىسلام دىنىنى دۆلەت دىنى قىلغان بولسا، قوچو ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئاھالىلىرىنىڭ كۆپىنچىسى بۇددا دىنى ۋە مانى دىنى مۇخلىسلىرى ئىدى. دىنىي پەرق تۈپەيلىدىن مەدەنىيەت ۋە روھىي ھالەتتە پەرق كېلىپ چىققان، ھەتتا يېزىقمۇ پەرقلەندۈرۈلگەن، قوچو ئۇيغۇر خانلىقى يەنىلا قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنى قوللانغان، قاراخانىيلار خانلىقى بولسا ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى خاقانىيە يېزىقىنى قوللانغان. سىياسىي جەھەتتە ئىككى تەرەپ ئوت بىلەن سۇدەك بولۇپ، پۈتۈنلەي قارشى-مۇقارشى ئورۇندا تۇرغان. شەرق ۋە غەربتىكى ئاھالىلەردە ئۆز-لىرىنىڭ بىر مىللەتتىن ئىكەنلىكىدەك پىسخىك ئاڭ قالمىغان. كىشىلەر مىللىتىگە ئەمەس، بەلكى ئۆزلىرىنىڭ تېررىتورىيىسى ۋە دىنىغىلا سادىق ئىدى.

يۇەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە، موڭغۇل چاغا-تاي خانىنىڭ ئەۋلادلىرى بوستانلىقلاردا قوشۇن تۇرغۇزۇپ، دائىرە

بۆلۈشۈۋالغان، تارىم ئويمانلىقى بۆلۈنمىچىلىك ۋە ئۇرۇش قالايمىقانچىلىقى ئىچىدە قالغان. ئۇرۇش قالايمىقانچىلىقىدا ئۆرپ-ئادەت كۈچلىرى ئىسلام دىنىدىن پايدىلىنىپ، شەرققە داۋاملىق كېڭەيگەن. 16 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە، بۇددا دىنى بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان سىياسىي كۈچلەر بىلەن بىرگە تۇرپاندىن قوغلاپ چىقىرىلغان. مىلادىيە 1514 - يىلى (مىڭ سۇلالىسى جېڭدېنىڭ 9 - يىلى) چاغاتاينىڭ ئەۋلادى سەئىدخان تارىم ئويمانلىقىنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، يەكەن خانلىقىنى (1514 - يىلىدىن 1680 - يىلىغىچە) قۇرغان، خانلىقنىڭ تېررىتورىيىسى شەرقتە قۇمۇلغىچە يەتكەن. 500 يىل داۋاملاشقان دىنىي ئۇرۇشلار شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئاياغلىشىپ، تارىم ئويمانلىقىدىكى ئاھالىلەر بىرلىككە كەلگەن ھاكىمىيەت ئاستىدا ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلغان. بىرلىككە كەلگەن ھاكىمىيەت ۋە دىن ئىلگىرىكى تار دىنىي ئاڭ ۋە يەرلىك ئاڭنى ئويمانلىقتىكى بارلىق ئاھالىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مىللىي ئاڭغا ئۆزگەرتكەن. ئۇيغۇر ئاھالىلەر يەرلىك ئاھالىلەر ۋە كېيىن كەلگەن موڭغۇللار بىلەن مەدەنىيەت، ئۆرپ - ئادەت ۋە قانداشلىق جەھەتتىكى قوشۇلۇشمۇ تامامىلانغان.

ھازىرقى ئۇيغۇرلار قەدىمكى ئۇيغۇر(回鶻)لارنىڭ ئىلگىرى ۋە باشقا نۇرغۇن ئالاھىدىلىكلىرىگە ۋارىسلىق قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار ئات ئۈستىدىكى مىللەت بولۇشتىن قالدى، شۇنداقلا تېپىك موڭغۇل ئىرقىنىڭ تاشقى قىياپىتىنىمۇ يوقاتتى. شۇڭا، ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى ئۇزۇن، ئۇ يەنىلا ئۇيغۇر (回鶻)دىن ئىبارەت بۇ قەدىمكى مىللەتنىڭ نامىنى داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ مەزمۇنىدا ھەقىقەتەن يېپىيېڭى ئۆزگىرىش بولدى.

تۆتىنچى، غەربىي يۇرت، موڭغۇللار ۋە موڭغۇل خانلىقى

1. چىڭگىزخاننىڭ غەربكە يۈرۈش قىلىشى

مىلادىيە 12 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرا، ئاخىرقى مەزگىللىرىدە، موڭغۇللار چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى يايلاقلاردا پەيدىنپەي قۇدرەت تېپىشقا باشلىغان، 13 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، چىڭگىزخان (تېمۇرچىن) يايلاقتىكى قەبىلىلەرنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، 1206 ـ يىلى (سۇڭ سۇلالىسى كەيشىنىڭ 2 ـ يىلى) چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى ئونان دەرياسىنىڭ مەنبەسىدە قۇرۇلتاي ئېچىپ، بۇيۇك قاغانلىق ئورنىغا چىقىپ، كۈچلۈك موڭغۇل ھاكىمىيىتىنى قۇرغان. چىڭگىزخاننىڭ جەنۇبتا جىن دۆلىتى(جۇرجىتلار، 1115 ـ يىلىدىن 1234 ـ يىلىغىچە)گە ھۇجۇم قىلىپ، شىيا دۆلىتى (تاڭغۇتلار)نى يوقىتىشى، شۇنىڭدەك يايلاقنىڭ شىمالىدىكى قىرغىزلار ۋە «ئورانغۇتلار» (ئورمان خەلقى)غا يۈرگۈزگەن ئىستېلاسى ئەتراپتىكى جايلارنى زىلزىلىگە كەلتۈرگەندى.

چىڭگىزخان قەد كۆتۈرگەن مەزگىلدە، تەڭرىتېغىنىڭ شەرقىدە ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى ياشايتتى، ئۇلار يۇەن سۇلالىسىنىڭ خەنزۇچە تارىخ كىتابلىرىدا ئۇيغۇر(畏兀儿) دەپ خاتىرىلەنگەندى. ئۇلارنىڭ سەردارى «ئىدىقۇت» دەپ ئاتالغان بولۇپ، بۇ «مۇقەددەس پادىشاھ » دېگەن مەنىدە ئىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ شەرقىدىن بۇگۇنكى قۇمۇلغىچە بولغان جايلاردا قۇمۇللۇقلار ياشايتتى، ئۇلارنىڭ باشلىقى «تېگىن»(的斤迭林) دەپ ئاتالغان بولۇپ، يۇەن سۇلالىسىدىكى خەنزۇچە تارىخ كىتابلىرىدا ئۇيغۇر ئىدىقۇتلىرى بىلەن بىرگە تىلغا ئېلىناتتى، لېكىن ئۇلارنىڭ مىللەت تەۋەلىكى ھازىرغىچە ئېنىق ئەمەس. ئۇيغۇرلارنىڭ غەربىدە قارلۇق قەبىلىلىرى ياشايتتى، قارلۇق قەبىلىسىنىڭ سەردارلىرىدىن بىرى ئارسلانخان قايالى (بۇگۇنكى قازاقىستانىنىڭ قوپئال دېگەن يېرى)دا ياشايتتى، يەنە بىر سەردارى ئوزارخان ئالمالىق (بۇگۇنكى

ئىلىنىڭ قورغاس ناھىيىسى)تا ياشايتتى. قارلۇقلارنىڭ غەربىدە قارا قىتانلار (غەربىي لياۋ) ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا ماۋرا ئۇنىڭدىكى خارەزىم پادىشاھلىقى بار ئىدى.

موڭغۇللار باش كۆتۈرگەندىن كېيىن، ئالتۇنتاغ (ھازىرقى ئالتاي تېغى)نىڭ شەرقى ۋە غەربىدە كۆچمەن چارۋىچىلىق قىلىدىغان نايمانلار مەغلۇپ قىلىنغان، نايمان شاھزادىسى كۈچلۈك غەربكە سۈرۈلۈپ، قاراقىتانلارنىڭ خانلىق تەختىنى تارتىۋالغاندىن كېيىن، قارا قىتانلارنىڭ نامىدا غەربىي يۇرتقا ھۆكۈمرانلىق قىلدى. ئۇيغۇرلار ئەينى چاغدا ئاساسلىقى قارا قوچو، بېشبالىق، جانبالىق (بۈگۈنكى سانجى)، يېڭىبالىق (بۈگۈنكى ماناس) ۋە سولمى (بۈگۈنكى يەنجى) قاتارلىق بەش شەھەرنى ئىگىلىگەن بولۇپ، قارا قىتان خانلىقى قوچوغا كەنجى باسقاق (باش نازارەتچى) ئەۋەتىپ دۆلەت ئىشلىرىنى نازارەت قىلاتتى. ئۇيغۇر ئىدىقۇتى بارچۇق ئارت تېكىن كەنجى باسقاقنىڭ ئۆز بېشىمچىلىقى، ئەيش ـ ئىشرەتكە بېرىلىشىدىن قاتتىق نارازى ئىدى، ئۇ موڭغۇللارنىڭ قۇدرەت تېپىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، 1209 ـ يىلى (سۇئ سۇلالىسى جىيادىڭنىڭ 2 ـ يىلى) قارا قىتان خانلىقىنىڭ قوچودا تۇرۇشلۇق كەنجى باسقىقىنى ئۆلتۈرۈپ، موڭغۇللارغا ئەل بولغان. 1211 ـ يىلى (سۇئ سۇلالىسى جىيادىڭنىڭ 4 ـ يىلى) بارچۇق ئارت تېكىن چىڭگىزخاننىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن، نۇرغۇن ئالتۇن-كۈمۈشنى ئېلىپ، ئۆزى بىۋاستە موڭغۇل يايلىقىغا بېرىپ، چىڭگىزخانغا بەيئەت قىلىپ، چىڭگىزخاننىڭ كاتتا ئىلتىپاتىغا ئېرىشكەن، ئۇ « تېكىنلەر بىلەن ئاغا ـ ئىنە بولۇپ، سەلتەنەتنى تەڭ سوراپ» چىڭگىزخاننىڭ «5 ـ ئوغلى»بولغان. ئۇيغۇر ئىدىقۇتلىرى يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە باشتىن ـ ئاخىر بۇيۇك خاننىڭ ۋە پادىشاھنىڭ بېقىندىسى بولۇپ كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن موڭغۇللار ئىستېلا قىلغان باشقا رايون ۋە قەبىلىلەردىن پەرقلىق ھالدا، ئۆزىنىڭ زېمىنى ۋە خەلقىگە قارىتا بەلگىلىك ئىگىلىك ھوقۇقىغا ئىگە ئىدى. موڭغۇللار بىلەن بولغان بۇنداق مۇناسىۋەت

ئۇيغۇرلارنىڭ يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە جۇڭگونىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا جانلىنىشىدىكى مۇھىم سەۋەبتۇر.

قايالىدىكى قارلۇقلار سەرداری ئارسلانخانمۇ قارا قىتان خانلىقى ئەۋەتكەن كەنجى باسقاقتىن نارازى ئىدى، قارا قىتان پادىشاھى بۇنى بايقاپ قالغاندىن كېيىن، ئۇ زەھەر ئىچىپ ئۆلۈۋېلىشقا مەجبۇر بولغان. ئۇنىڭ ئوغلى يېڭىدىن ئارسلانخان بولۇپ تەختكە ۋارىسلىق قىلىپ ئۇزۇن ئۆتمەي، چىڭگىزخان نايمانلارنىڭ قالدۇق كۈچلىرىنى يوقىتىشقا قوشۇن ئەۋەتكەن پۇرسەتتە، قارا قىتانىنىڭ كەنجى باسقىقىنى ئۆلتۈرۈپ، چىڭگىزخانغا ئەل بولۇپ، ئۇنىڭ كاتتا ئىلتىپاتىغا ئېرىشكەن. كۈچلۈك قارا قىتانىنىڭ خانلىق ئورنىنى تارتىۋالغاندىن كېيىن، ئالمالىقتىكى ئوزارخان كۈچلۈكنىڭ ھۈجۇمىغا ئۇزلۇكسىز ئۇچرىغان، ئۇزۇن ئۆتمەي ئۇ چىڭگىزخانىنىڭ تەكلىپى بىلەن شىمالىي چۆللۈكە بېرىپ، چىڭگىزخانىنىڭ ئالاھىدە ئىلتىپاتىغا ئېرىشكەن، لېكىن ئالمالىققا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، كۈچلۈك تەرىپىدىن ئەسىر ئېلىنىپ ئۆلتۈرۈلگەن. ئۇنىڭ ئوغلى سىغناق تەختكە ۋارىسلىق قىلغان، چىڭگىزخان خارەزمگە يۈرۈش قىلغاندا، قارلۇقلارنىڭ بۇ ئىككى سەرداری قوشۇن باشلاپ جەڭگە ئاتلانغان.

كۈچلۈك قارا قىتان پادىشاھلىقىنى تارتىۋالغاندىن كېيىن، تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى قەشقەر ۋە خوتەنمۇ ئۇنىڭ دەھشەتلىك ھۆكۈمرانلىقىدا قالغان. 1218 ـ يىلى (سۇڭ سۇلالىسى جىيادىڭنىڭ 11 ـ يىلى) چىڭگىزخان جەبە نويانىنى قوشۇن باشلاپ تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىغا بېرىپ، كۈچلۈككە ھۈجۇم قىلىشقا ئەۋەتكەن. جەبە نويان كۈچلۈككىلا قوغلاپ زەربە بېرىپ، يەرلىك پۇقرالارغا زىيان يەتكۈزمىگەن، ھەتتا خەلقنىڭ ئۆز دىنىي ئېتىقادىنى ساقلاپ قالسا بولىدىغانلىقىنى جاكارلاپ، قەشقەر، خوتەن خەلقىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەن.

1219 ـ يىلى (سۇڭ سۇلالىسى جىيادىڭنىڭ 12 ـ يىلى) چىڭگىزخان خارەزىم پادىشاھىنىڭ موڭغۇل ئەلچىلىرىنى قىرىپ

تاشلىغانلىقىدىن قىساس ئېلىش ئۈچۈن، غەربكە يۈرۈش قىلغان. شۇ يىلى كۈزدە، موڭغۇل قوشۇنى سىر دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى ئوترارغا كەلگەندىن كېيىن، بىرقانچە يولغا بۆلۈنۈپ ھۇجۇمغا ئۆتكەن، موڭغۇللار خۇجەند دەرياسى بويىدىكى شەھەرلەرنى ئىگىلەپ بولغاندىن كېيىن، خارەزىم پايتەختى ئۈرگەنچنى قولغا كىرگۈزگەن. چىڭگىزخان كىچىك ئوغلى تۆلۈخان بىلەن بىرگە ئاساسلىق قوشۇننى باشلاپ بۇخارا، سەمەرقەند، تېرمىز قاتارلىق جايلارنى ھۇجۇم قىلىپ ئېلىپ، 1221 ـ يىلى (سۇڭ سۇلالىسى جىيادىڭنىڭ 14 ـ يىلى)نىڭ بېشىدا ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ، ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ بەلىخ ۋە تالىقان شەھەرلىرىنى بېسىۋالغان. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، چىڭگىزخان خارەزىمنىڭ ئاخىرقى پادىشاھى جالالىدىننى قوغلاپ يوقىتىشقا ئەسكەر ئەۋەتكەن. جەبە نويان قاتارلىقلار ئوتتۇرا ئاسىيادىكى خۇراسان يولىنى بويلاپ غەرب تامان يۈرۈش قىلغان، ئاندىن كاۋكاز تېغىدىن ھالقىپ، رۇسىيىنىڭ جەنۇبىدىكى يايلاقتا قىپچاقلارنى مەغلۇپ قىلىپ، يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا بۇگۈنكى رۇسىيىنىڭ قازان ئەتراپىدىكى بۇلغارلارغا ھۇجۇم قىلىپ، قايتىپ كەلگەن. موڭغۇللارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا، ئىران، رۇسىيە ۋە شەرقىي ياۋروپا قاتارلىق جايلاردىكى ھەربىي ھەرىكىتى ئىنتايىن قەبىھ بولغان. ئۇلار قارشىلىققا ئۇچرىدۇق دېگەندىن باھانە قىلىپ، شەھەرلەرگە ئوت قويۇپ، پۇقرالارنى ئۆلتۈرۈپ، نۇرغۇن ئادەم ۋە مال ـ مۈلۈكنى زىيانغا ئۇچراتقان. لېكىن، تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى خەلقلەرنىڭ سەردارلىرى ئۆزلۈكىدىن ئەل بولغاچقا، موڭغۇل قوشۇنى ناھايىتى ئېھتىياتچانلىق بىلەن ئىش كۆرگەن.

چىڭگىزخان غەربكە يۈرۈش قىلىشنىڭ ئالدىدا غەربىي يۈرتتىكى ئىستېلا قىلغان ۋە ئىستېلا قىلماقچى بولغان يەرلىرىنى چوڭراق ئۇچ ئوغلى جۇچى، چاغاتاي ۋە ئوگىدايغا سۈيۈرغال قىلىپ بەرگەن. جۇۋەينىنىڭ «تارىخىي جاھان كۈشاي»[1]، راشىدىن

① جۇۋەينى: «تارىخىي جاھانكۈشاي»، خەنزۇچە نەشرى، 45 ـ، 46 ـ بەتلەر.

نىڭ «جامىئۇل تەۋارىخ» ۋە ئۆمەرنىڭ ئەسەرلىرىدىكى خاتىرىگە ئاساسەن، بۇگۈنكى ئالىملار «ئىرتىش دەريا سىستېمىسى غەربى، بۇگۇز-كى ئارال دېڭىزى، كاسپىي دېڭىز سىستېمىسى جۇڭغا بۆلۈپ بەرگەن؛ ئۇيغۇر يۇرتى بىلەن ماۋرا ئۇننەھر ئارىلىقىدىكى ئىلگىرىكى قاراقىتانلارغا تەۋە زېمىننى چاغاتايغا بۆلۈپ بەرگەن؛ ئىسلام شىمالى، جۇملىدىن بۇگۈنكى قارا ئىرتىش دەريا سىستېمىسى بىلەن ئالتاي تېغى ئەتراپىدىكى ئىلگىرىكى نايمانلارغا تەۋە زېمىننى ئوگىدايغا بۆلۈپ بەرگەن»[1] دەپ قارايدۇ. چىڭگىزخاننىڭ سۈيۇرغال قىلىپ بېرىشى موڭغۇللار دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت ھاكىمىيەت قۇرۇلمىسىغا ئاساس سېلىپ بەرگەن.

چىڭگىزخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئوگىداي، خانىش تورگىنە، كۆيۈكخان، خانىش ئۆۋۈل خالىمىش ۋە مۆڭكۈخان ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن. بۇ جەريانداء ئوگىداي 1236 - يىلى (سۇڭ سۇلالىسى دۇەنىپىڭنىڭ 3-يىلى) چوڭ ئوغلىنى غەربكە يۈرۈش قىلىشقا ئەۋەتىپ، قىپچاق ۋە بۇلغارلارنى يوقاتقان، رۇسلارنى بويسۇندۇرغان، بولور، ماجار قاتارلىق شەرقىي ياۋروپا زېمىنلىرىنى پايخان قىلىپ، خرىستىئان دىنى دۇنياسىنى قاتتىق لەرزىگە سالغان. مۆڭكۈخان تەختكە ۋارىسلىق قىلغاندىن كېيىن، ھىلاكۇنى غەربكە يۈرۈش قىلىشقا ئەۋەتىپ، بۇگۈنكى ئىران چېگرىسى ئىچىدىكى مۇلا-ھىدلار(ئىسلام دىنىنىڭ ئىسمائىلىيە مەزھىپىدىكى يوشۇرۇن ئۆلتۈرۈشنى تەشەببۇس قىلىدىغان چېكىدىن ئاشقان مەزھەپ) ۋە غەربىي ئاسىيادىكى قارا يەكتەكلىك ئەرەبلەر(ئابباسىيلار خەلىپىلىكى)نى يوقىتىپ، يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا سۈرىيىگە يۈرۈش قىلىپ، بۇگۈنكى پەلەستىنىنىڭ ئايىن راروd دېگەن يېرىدە توسالغۇغا ئۇچراپ چېكىنگەن.

چىڭگىزخان ۋاپات بولغاندىن كېيىنكى غەربكە يۈرۈش قى-

① خەن رۇلىنىڭ «يۇەن سۇلالىسى تارىخى»(1 - قىسىم)، خەلق نەشرىياتى، 1986 - يىلى، 193 - بەت.

لىش موڭغۇللارنىڭ غەربىي يۇرتتىكى تەسىر دائىرىسىنى زور دەرىجىدە كېڭەيتكەن. لېكىن بۇ مەزگىلنىڭ بۈگۈنكى شىنجاڭ رايونىغا كۆرسەتكەن ئەڭ چوڭ تەسىرى ئوگىداي ـ كۆيۈكخان جەمەتى بىلەن تۆلۈخان ـ مۆڭكۈخان جەمەتىنىڭ ھوقۇق تالـ- شىش كۈرىشى بولغان. 1251 ـ يىلى (سۇڭ سۇلالىسى چۈنيۈنىڭ 11 ـ يىلى) مۆڭكۈخان باتۇخان قاتارلىقلارنىڭ زور كۈچ بىلەن قوللىشى ئارقىسىدا ئۇلۇغ خانلىق تەختىگە ئولتۇرغان، ئوگىداي جەمەتى بىلەن چاغاتاي جەمەتىدىكى خانلار بۇنىڭغا قارشى تۇرۇپ، مۆڭكۈخاننى ئاغدۇرۇۋېتىش سۇيىقەستىدە بولغان بولسىمۇ، لې- كىن ئەمەلگە ئاشمىغان. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، مۆڭكۈخان ئو- گىداي جەمەتى بىلەن چاغاتاي جەمەتىدىكىلەرنى زور كۈچ بىلەن باستۇرۇشقا باشلىغان، ھالبۇكى چىڭگىزخاننىڭ «ئالتۇن جەمە- تى»دىكى ئاقسۆڭەكلەرمۇ ئۆز ئۇلۇسلىرى بىلەن بولۇپ كەتكەن. باتۇخان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى قىپچاق يايلاقلىرىدا قىپچاق خا- لىقىنى قۇرغان، ھىلاكۇ پارس، ئەرەب ئېلىدە ئېلخانىيلار خانلـ- قىنى قۇرغان، بۇ ئىككى خانلىقنىڭ يۇقىرى قاتلام ئاقسۆڭەكلـ- رىنىڭ كۆپىنچىسى كېيىنچە ئىسلام دىنىغا كىرگەن. ھالبۇكى، چاغاتاي خانلىقى ئاساسلىقى بۈگۈنكى شىنجاڭ ۋە شىنجاڭنىڭ غەربىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىدا ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن.

2. موڭغۇل ھۆكۈمرانلىرىنىڭ غەربىي يۇرتنى تالىششى

1242 ـ يىلى (سۇڭ سۇلالىسى چۈنيۈنىڭ 2 ـ يىلى) چاغاتاي ۋاپات بولغان. ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئوگىداي جەمەتى بىلەن تۆلۈ جەمەتىنىڭ خانلىق تالىشىش كۈرىشىدە، چاغاتايىنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ بەزىلىرى كۆيۈكخانغا ئەگىشىپ، بەزىلىرى مۆڭكۈخانغا قارام بولۇپ، ھەر تەرەپنىڭ بېسىمىغا دۇچ كەل- گەن. مۆڭكۈخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن، قۇبلاي بىلەن ئارىق- بۇقا خانلىق تەختىنى تالاشقان، چاغاتايىنىڭ خان ئەۋلادىدىن ئارغۇن (چاغاتايىنىڭ 6 ـ ئوغلى بايدارنىڭ ئوغلى) سىياسىي كۆرەشتە زىددىيەتتىن پايدىلىنىپ، ئاۋۋال ئارىقبۇقىغا تايىنىپ

هوقۇقنى قولغا كىرگۈزگەن ھەمدە جۇجى جەمەتىنىڭ كۈچىنى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ماۋرا ئۇننەھر رايونىدىن قوغلاپ چىقارغان، كېيىن ئارىقبۇقىنىڭ ئەلچىسىنى ئۆلتۈرۈپ، قۇبلايغا ئەل بولغانلىقىنى جاكارلىغان. 1260 ـ يىلى قۇبلاي ئارىقبۇقىنى مەغلۇپ قىلىپ، بۇيۇك خانلىق تەختىگە چىقىپ، بۇيۇك خانلىقنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھوقۇقىنى كۈچەيتىشكە باشلىغان، بۇنىڭ بىلەن قۇبلاي ۋە ئارغۇن ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت كەسكىنلىشىپ كەتكەن، ئوگىدايىنىڭ ئەۋلادى قايدۇ (ئوگىداي-نىڭ 5 ـ ئوغلى قاشىنىڭ ئوغلى) پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ ئار-غۇنغا جەڭ ئېلان قىلىپ، ئۇنىڭ زېمىنىنى تارتىۋالغان. 1265 ـ يىلى (سۇڭ سۇلالىسى شىيەنچۇننىڭ 1 ـ يىلى) ئارغۇن ۋاپات بولغان، قۇبلاي ئۆز يېنىدىكى بوراقنى چاغاتاي خانلىقىغا بېر-ىپ، خانلىق تەختىنى تارتىۋېلىشقا ئەۋەتكەن، قىپچاقخانمۇ بۇ تالىشىشقا قاتناشقان. ئوتتۇرا ئاسىيادا چاغاتاي، ئوگىداي ۋە جۇجى جەمەتىدىكىلەرنىڭ ئۆزئارا ئۇرۇشۇش ۋەزىيىتى يەنە بىر قېتىم كۆرۈلگەن. 1269 ـ يىلى (سۇڭ سۇلالىسى شىيەنچۇننىڭ 5 ـ يىلى) چاغاتاي، ئوگىداي ۋە قىپچاق جەمەتىدىكى خانلار زىد-دىيەتنى پەسەيتىش مەقسىتىدە، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تالاستا قۇ-رۇلتاي چاقىرىپ، قۇبلاي ۋە ئېلخانىيلار خانلىقىغا بىرەك قارشى تۇرۇش ھەمدە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ماۋرا ئۇننەھر رايونىنىڭ كۈچ دائىرىسىنى ئايرىشنى قارار قىلغان. لېكىن 2 ـ يىلى بوراق ئۆ-زىگە تەگكەن يەرنىڭ ئازلىقىنى باھانە قىلىپ، ئۆز ئالدىغا قوشۇن تارتىپ خۇراسانغا باستۇرۇپ كىرگەن ۋە ئېلخانىيلار خانلىقى تە-رىپىدىن مەغلۇپ قىلىنىپ، ئۇزۇن ئۆتمەي ئۆلۈپ كەتكەن.

بوراق ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئوگىداينىڭ ئەۋلادى قاي-دۇ يۇەن سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئاساسلىق دۇشمىنى بولۇپ قالغان. ئۇ بوراقنىڭ ئوغلى دۇۋانى يۆلەپ چاغاتاي خانى قىلىپ تىكلەپ، چاغاتاي خانلىقى بىلەن ئوگىداي خانلىقىنى تىزگىنلىگەن، ئۇنىڭ كۈچ دائىرىسى جەنۇبتا ئۇيغۇر ئېلىدىن

شمالدا ئېرتىش دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىغچە، غەربتە قەشقەر ۋە تالاس دەرياسى جىلغىسىغچە بولۇپ، قائىدە بويىچە بۇ يەرلەر بۇيۇك خانىنىڭ ۋاسسالللىقىدىكى زېمىن بولسىمۇ، ھەممىسىنى قايدۇ كونترول قىلىۋالغان. گەرچە 1276 ـ يىلى (يۇەنشىزۇنىڭ جىيۇەن 13 ـ يىلى) سۇڭ سۇلالىسى ھالاك قىلىنغاندىن كېيىن، يۇەن سۇلالىسى يەنە ئەسكەر چىقىرىپ غەربىي يۇرتقا يۇرۇش قىلىپ، قايدۇ قاتارلىقلارغا ھۇجۇم قىلغان بولسىمۇ، غەربىي شىمالدىكى ئاسىي خانلار بەكلا كۈچلۈك بولغانلىقتىن، ئۇنىڭ ئۇسۇتىگە يۇەن سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ ئارقا سەپ تەمىناتىدا قىينىچىلىق بولۇپ، چوڭ قوشۇننى ئۇزۇن مۇددەت تۇرغۇزغىلى بولمىغانلىقتىن، 1289 ـ يىلى (يۇەن سۇلالىسى جىيۇەننىڭ 26 ـ يىلى) «ئەمرلەشكەر مەھكىمىسى خوتەن ئايغاقچىسىنى مەنسەپتىن ئېلىپ تاشلىغان»، كېيىن يەنە ئۇيغۇر زېمىنىدىن قوغلاپ چىقارغان (يۇەن سۇلالىسى دادىنىڭ 1 ـ يىلى). 1301 ـ يىلى (دادىنىڭ 5 ـ يىلى) قايدۇ، دۇۋا بىرلەشمە قوشۇنى ئالتاي تېغىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ، يۇەن قوشۇنى بىلەن كەسكىن جەڭ قىلغان، قايدۇ، دۇۋا جەڭدە يارىلانغان. قايدۇ قايتىش سەپىرىدە ئۆلۈپ كەتكەن، قايدۇنىڭ ئوغلى چابار تەختكە ۋارىسلىق قىلغان.

قايدۇ، دۇۋالارنىڭ يۇەن سۇلالىسى بىلەن قىلغان ئۇرۇشلىرى يەرلىكىنىڭ ئىقتىسادىغا ئېغىر زىيان سالغان، چاغاتاي خانلىقى بىلەن ئوگىداي خانلىقىمۇ بۇنىڭ قاتتىق تەسىرىگە ئۇچرىغان. 1303 ـ يىلى (دادىنىڭ 7 ـ يىلى) دۇۋا، چابار يۇەن سۇلالىسى بىلەن سۇلھىلىشىپ، ئۆزىنىڭ يۇەن پادىشاھىنىڭ ھامىيلىقىدا ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلغان. ئۇزۇن ئۆتمەي دۇۋا بىلەن چابار ئوتتۇرىسىدا توقۇنۇش يۈز بەرگەن، يۇەن سۇلالىسى چاغاتاي خانلىقىنى قوللاپ قوشۇن چىقىرىپ، چابار قوشۇنىنىڭ ئارقىسىدىن ھۇجۇم قىلغان، چابار مەغلۇپ بولۇپ دۇۋاغا تەسلىم بولغان، ئۇنىڭغا تەۋە زېمىنىنىڭ كۆپ قىسمى چاغاتاي خانلىقىغا قوشۇۋېتىلگەن. 1309 ـ يىلى (جىدانىڭ 2 ـ يىلى) چابار چاغاتاي خانلىقىنىڭ

لىقىنىڭ بىر قېتىملىق ئىچكى ئۇرۇشىغا ئارىلىشىپ قېلىپ مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، يۇەن سۇلالىسىدىن پاناھلىق تىلىگەن، ئۇنىڭ زېمىنىنىڭ كۆپ قىسمىنى يېڭىدىن تەختكە چىققان چاغاتاي خانى ئىسەن بۇقا ئىگىلىۋالغان، ئۇگىداي خانلىقى ھالاك بولغان.

ئىسەن بۇقا بىلەن يۇەن سۇلالىسىنىڭ مۇناسىۋىتى باشتا ياخشى بولۇپ، كېيىن يامانلاشقان، ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدىكى جەڭدە يېڭىش ـ يېڭىلىش بولۇپ تۇرغان. 1320 ـ يىلى(يەنىۋۇ-نىڭ 7 ـ يىلى) ئىسەن بۇقا ۋاپات بولۇپ، ئىنىسى كۆبەك تەخت-كە ۋارىسلىق قىلغان، ئىككى تەرەپنىڭ مۇناسىۋىتى قايتىدىن ياخشىلىنىپ، ئىككى يىلدىن كېيىن تىنچلىق ئەسلىگە كەلگەن. كۆبەك دەۋرىدە، چاغاتاي خانلىقىنىڭ سىياسىي مەركىزى تەدرىجىي غەربكە سۇرۇلۇشكە باشلىغان. كۆبەك ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، تەختكە ئىنىلىرى يانزى غىتاي بىلەن دۆلەت تېمۇرلەر بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى ۋارىسلىق قىلغان. «يۇەن سۇلالىسى تا-رىخى»نىڭ 63 ـ جىلد «جۇغراپىيە تەزكىرىسى. غەربىي شىمال ھەققىدە خاتىرە»گە قارىغاندا، ئەينى چاغدىكى چاغاتاي خانلىقىنىڭ چېگرىسى بۈگۈنكى ئافغانىستانىنىڭ غەزنى، كابۇل ئەتراپىنى، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ماۋرا ئۇننەھرنىڭ بۇخارا، سەمەرقەنت ئەترا-پىنى ۋە بۈگۈنكى شىنجاڭ چېگرىسى ئىچىدىكى جەنۇبىي، شىما-لىي شىنجاڭ رايونلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. 1331 ـ يىلى (جە-شۇننىڭ 2 ـ يىلى) دۇۋانىڭ ئوغلى تارماشىرى تەختكە ۋارىسلىق قىلغان، ئۇ ئۇزۇن ۋاقىت غەربىي چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ خوراسان چېگرىسىدا تۇرغان ھەمدە ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلغانلىقىنى جاكارلىغان. 1334 ـ يىلى (يۇەنتۇڭنىڭ 2 ـ يىلى) دۆلەت تە-مۇرنىڭ ئوغلى بۇزان قاتارلىقلار تارماشىرىنى جاساق(قانۇن)قا خىلاپلىق قىلدى دەپ ئەيىبلەپ لەشكەر تارتقان. تارماشىرى قە-چىش داۋامىدا ئەسىرگە چۈشۈپ ئۆلتۈرۈلگەن. شۇنىڭدىن كە-يىن، چاغاتاي خانلىقىدا خانلارنىڭ ئورنى ئىسسىدى. 14 ـ ئە-

سىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە چاغاتاي خانىنىڭ نوپۇزى يوقىلىپ، بارلاس قەبىلىسىدىكى خوجىخان جەمەتى ھوقۇقنى قولىغا ئېلىپ قاغانلىقنى بىكار قىلغان. جايلاردىكى ئاقسۆڭەكلەرمۇ يەر ئىگىلەپ ئۆز ئالدىغا بولۇۋېلىپ، چىڭگىزخانىنىڭ ئەۋلادلىرىدىن ئۆزلىرىنىڭ قاغانلىرىنى سايلىغان.

يۇەن سۇلالىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىكى قارام ئەللەر خوجا بولۇۋېلىش، جايلار بۆلۈنۈپ تۇرۇش ۋە جازا يۈرۈشى قىلىشتەك ئۇرۇش قالايمىقانچىلىقى ۋەزىيىتىگە خاتىمە بېرىپ، تارىختا جۇڭگونىڭ بىرلىككە كېلىشىنى يېڭى مەزگىلگە ئېلىپ كىرگەن. يۇەن شىزۇ قۇبلاي ھەم يۇەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى، ھەم ھەرقايسى سۇيۇرغال موڭغۇل قەبىلىلىرىنىڭ بۇيۇك قاغانى بولغان. موڭغۇل قاغانى ۋە قاغان ئىلكىدىكى يۇەن سۇلالىسى ھەرقايسى خانلارنى نويان قىلىپ تەينىلەش ۋە ئۇلارغا زېمىن سۇيۇرغال قىلىپ بېرىشتىكى پاتىرئارخاللىق ھوقۇقىغا ئىگە بولغان، غەربىي يۇرت ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى چاغاتاي خانلىقىمۇ بۇنىڭدىن مۇستەسنا بولمىغان ئىدى. سۇيۇرغال قىلىشنىڭ دەسلىپىدە، ھەرقايسى سۇيۇرغال نويانلارنىڭ ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتە «سۇيۇرغال يېرى بولغان» ھەمدە ئۇ يەرلەردىن قەرەللىك يىللىق ھەق ئالغان؛ يۇەن سۇلالىسى قۇرۇلغاندىن كېيىنمۇ «سۇيۇرغال قىلىپ بېرىش» ئۆزگەرمىگەن بولسىمۇ، نويانلارغا بېرىلگەن سۇيۇرغال يەردىن ئولپان ۋە سېلىق ئېلىنغان. يەنە بىر تەرەپتىن، ھەرقايسى نويانلارنىڭ يېرىم مۇستەقىللىقىمۇ ئۇزلۇكسىز كۈچىيىپ بارغان. لېكىن، قايدۇ، دۇۋا توپىلىڭى تىنچىتىلغاندىن كېيىن، يۇەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتتىكى چاغاتاي خانلىقىغا بولغان سۇيۇرغاللىق ھوقۇمرانلىقىمۇ مۇستەھكەملەنگەن ۋە كۈچەيگەن.

3. شەرقىي چاغاتاي خانلىقى

ھەرقايسى قەبىلىلەر ئۆز قاغانلىرىنى بەس - بەستە تىكلەۋاتقان پەيتتە، بۇگۈنكى جەنۇبىي شىنجاڭغا ھوقۇمرانلىق قى-

لىۋاتقان دوغلات جەمەتى تۇغلۇق تېمۇرخاننى ئىسەن بۇقىسىمى بىلەن غەربىي قىسمىنى قىسقا مۇددەت بىرلىككە كەل-
تۇرگەنىدى.

تۇغلۇق تۆمۈرخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن، چاغاتاي خانلىقى قايتىدىن پارچىلىنىشقا باشلىغان. بارلاس قەبىلىسىدىكى ئەمىر تېمۇرنىڭ كۈچى ماۋرا ئۇننەھر رايونىدا تېزدىن كېڭىيىپ، غەر-
بىي چاغاتاي خانلىقىنى يوقىتىپ، تېمۇرلەڭ ئىمپېرىيەسىنى قۇرغان، ئۇ يەنە شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ چېگرىسىغا كۆچ قېتىم بېسىپ كىرىپ، تۇرپان رايونىغچە يېتىپ بارغان. ئۇزۇن ئۆتمەي خارەزىم، پېرسىيەدىكى ئىلخانىيلار خانلىقى ۋە ئافغا-
نستان قاتارلىق جايلارنى بويسۇندۇرغان، يەنە شىمالدا ئالتۇن ئوردا خانلىقى، جەنۇبتا ھىندىستان، غەربتە كىچىك ئاسىياغىچە ھۇجۇم قىلىپ، ئۆز ئىمپېرىيەسىنى كېڭەيتكەن. ئەمىر تېمۇر ھەتتا شەرقتە مىڭ سۇلالىسىغا يۈرۈش قىلماقچىمۇ بولغان. تەخمىنەن 1389 - يىلى(مىڭ سۇلالىسى خوڭۋۇنىڭ 22 - يىلى) تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ كىچىك ئوغلى قېدىر خوجا شەرقىي چاغا-
تاي خانلىقىنىڭ خانى قىلىپ تىكلەنگەن، ئەمىر خۇدايدادنىڭ قوللىشى بىلەن قېدىر خوجا بېشىبالىقنى پايتەخت قىلغان ھەمدە شەرق، غەربتىكى ئىككى چوڭ قوشنا دۆلەت بولغان مىڭ سۇلا-
لىسى بىلەن تېمۇرلەڭ پادىشاھلىقى ئوتتۇرىسىدا بىرقەدەر ياخشى

مۇناسىۋەت ئورناتقان. قەيسەر خوجا خان مەزگىلىدە (1389 ـ 1403 ـ يىلىدىن يىلغىچە) شەرقىي چاغاتاي خانلىقى ئومۇمەن بۇگۈنكى شىنجاڭنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئۇچ چوڭ بۆلەككە ئايرىلغان: موغۇلىستان(موڭغۇللارنىڭ يېرى دېگەن مەنىدە)، بۇ رايوننىڭ شەرق تەرىپى ئالتاي تېغىدىن باشلىنىپ غەربتە تالاس دەرياسىغچە باراتتى، شىمالدا تارباغاتاي تېغى ۋە بالقاش كۆلى لىنىيىسى بىلەن چېگرىلىناتتى، جەنۇبتا تەڭرىتاغلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى؛ «ماڭلاي سۇيە»، بۇ رايون تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى «ئالتە شەھەر»(قەشقەر، يېڭىسار، يەكەن، خوتەن، ئاقسۇ ۋە ئۇچتۇرپان) ۋە كۆكئارتنىڭ غەربىدىكى فەرغانە رايونىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى، بەزىدە تاشكەنت رايونىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغانىدى؛ ئۇيغۇرلار رايونى، بۇ تەڭرىتېغىنىڭ شەرقىدىكى تۇرپان ۋە قارا شەھەرنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى، بەزىدە كۇچا ۋە قۇمۇلنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغانىدى.①

قەيسەر خوجا ۋاپات بولغاندىن كېيىن، شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ خانلىق تەختى كۆپ قېتىم ئالماشقان. 1407 ـ يىلىدىن 1415 ـ يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان مۇھەممەت خان ئەسەبىي مۇسۇلمان بولۇپ، ئۆز تېررىتورىيىسىدە ئىسلام دىنىنى قاتتىق قوللۇق بىلەن مەجبۇرىي يولغا قويغان، سەللە يۆگمىگەن موڭغۇللارنىڭ بېشىغا تاقا مىخىنى قاققان. 1417 ـ يىلى (يۇڭلىنىڭ 15 ـ يىلى) ئۇۋەيس خانلىق تەختىگە چىققان. سۇلتان ئۇۋەيسخان ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرده(1417 ـ يىلىدىن 1432 ـ يىلىغىچە) ئويراتلار موڭغۇل يايلىقىدا قۇدرەت تېپىپ، ئالتاي تېغىنىڭ غەربىگىچە كېڭەيگەن. سۇلتان ئۇۋەيسخان پايتەختىنى ئىلىبالىققا(بۇگۈنكى غۇلجا شەھىرىگە) كۆچۈرۈشكە مەجبۇر بولۇپ، خانلىق مەركىزىنى ئىلى ۋادىسىغا ۋە تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىغا يۆتكىگەن. 1432 ـ يىلى (شۇەندىنىڭ7 ـ يىلى)

① ۋېي لياڭتاۋ: «يەكەن خانلىقى تارىخىدىن تەزىسلار»، خەنزۇچە، 36 ـ بەت.

سۇلتان ئۇۋەيسخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن، خانلىق ئىچىدىكى ئەمەلىي كۈچكە ئىگە دوغلات جەمەتى تەختكە ۋارىسلىق قىلىش مەسىلىسىدە يەنە بىر قېتىم پارچىلانغان. 15 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىغا كەلگەندە، شەرقىي چاغاتاي خانلىقى ئەمەلىيەتتە ئۆز ـ ئارا تىركىشىپ تۇرىدىغان ئۇچ قىسىمغا بۆلۈنۈپ كەتكەن.

15 ـ، 16 ـ ئەسىر ئارىلىقىدا، غەربىي يۇرتنىڭ ۋەزىيىتى ئىنتايىن مۇرەككەپلىشىپ كەتكەن. ئەمىر تېمۇر ۋاپات بولۇپ ئۇزۇن ئۆتمەي، ئوغلى شاھرۇھ خانلىق تەختىگە ئولتۇرغان. شاھرۇھخان دادىسىنىڭ ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە يۇرۇش قىلىش پىلانىنى ئۆزگەرتىپ، مەڭ سۇلالىسى بىلەن دوستانە ئۆتكەن ھەمدە خانلىقىنى گۈللەندۇرۇشكە كىرىشكەن. لېكىن ئۇنىڭ ماۋرا ئۇننەھر رايونىدا تۇرۇشقا ئەۋەتكەن ئوغلى ئۇلۇغبەگ شەرقىي چاغاتاي خانلىقىغا قاراشلىق موغۇلىستانغا كۆپ قېتىم ئەسكەر چىقىرىپ، قەشقەرنى ئۇزۇن مەزگىل بېسىۋالغان. 1447 ـ يىلى (جېڭىتوڭنىڭ 12 ـ يىلى) شاھرۇھخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇلۇغبەگ تەختكە ۋارىسلىق قىلغان، لېكىن ئۇ زۇن ئۆتمەي ئۆلتۈرۈلگەن. تېمۇرلەڭ خانىدانلىقىدىكى ئىچكى قالايمىقانچىلىق ۋە پارچىلىنىش داۋامىدا، موڭغۇللار، ئۆزبېكلەر، قىرغىزلار، ئويراتلارنىڭ تەڭرىتېغى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ماۋرا ئۇننەھر رايونىدىكى پائالىيەتلىرى ۋەزىيەتنى تېخىمۇ قالايمىقانلاشتۇرۇۋەتكەن. بولۇپمۇ، تېمۇرلەڭ خانلىقىدىكى بابۇر بىلەن ئۆزبېك خانى شايبانىخان ئوتتۇرىسىدىكى جەڭ ئىنتايىن كەسكىن بولغان. 1510 ـ يىلى (جېڭدېنىڭ 5 ـ يىلى) ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدىكى كەسكىن جەڭدە شايبانىخان ئۆلگەن، بابۇر ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ماۋرا ئۇننەھر رايونىنى بېسىۋالغان. لېكىن ئۇ شىئە مەزھىپىگە تەۋە بولغاچقا، ماۋرا ئۇننەھر رايونىدىكى سۇننىي مەزھىپىدىكى خەلقنىڭ قوللىشىغا ئېرىشەلمەي، ئۆزبېكلەرنىڭ قايتۇرما ھۇجۇمىغا ئۇچراپ، ھىندىستانغا چېكىنىپ شۇ يەردە سەلتەنەت سۈرگەنىدى.

4. يەكەن خانلىقى

ئوتتۇرا ئاسىيادىكى جەڭلەردە، يۇ جەڭگە قاتناشقان شەرقىي چاغاتاي خانلىقىدىكى سەئىدخان دوغلات قەبىلىسىنىڭ يارىدەمىدە، 1514 ـ يىلى (جېڭدېنىڭ 9 ـ يىلى) يەكەننى ئىگىلەپ، يېڭى ھاكىمىيەت قۇرغان، بۇگۈنكى ئىلىم ساھەسىدىكىلەر بۇنى «يەكەن خانلىقى» دەپ ئاتىدى. سەئىدخان ئۆز ھاكىمىيىتىنى پەيدىنپەي مۇستەھكەملەپ، ئىجتىمائىي زىددىيەتنى پەسەيتكەن، سىياسىي جەھەتتىمۇ بىرقەدەر ئادىل بولغان. سەئىدخان تەختكە ئولتۇرغان مەزگىلدە، بەش يىل ۋاقىت سەرپ قىلىپ، شىمالىي شىنجاڭدىكى موغۇلىستانغا كۆپ قېتىم لەشكەر تارتىپ، مۇڭغۇللار كۆچمەن چارۋىچىلىق قىلىپ كېلىۋاتقان زېمىننى قايتۇرۇلماقچى بولغان بولسىمۇ، مەقسىتىنى ئىشقا ئاشۇرالمىغان. كېيىنچە ئۇ شەرقىي چاغاتاي خانلىقى بىلەن يارىشىپ، «شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ بىرلىكىنى شەكىل جەھەتتىن ئەسلىگە كەلتۈرۈپلا قالماستىن، يەنە تېنچ ئىجتىمائىي مۇھىتنىمۇ يارىتالىغان.»[1] ئۇ يەنە بەدەخشان، تۇبۇت ۋە كەشمىر قاتارلىق جايلارغا قوشۇن تارتقان. 1533 ـ يىلى (جياجىڭنىڭ 12 ـ يىلى) كەشمىردىن قايتىش سەپىرىدە ۋاپات بولغان.

سەئىدخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئابدۇرېشىتخان تەختكە ۋارىسلىق قىلغان. ئۇ ئىچكى قىسمىنى مۇقىملاشتۇرۇپلا قالماي، شەرقىي چاغاتاي خانلىقى بىلەن بولغان تىركىشىش ۋە جەڭلەردە ئۇدا نۇسرەت قازىنىپ، يەكەن خانلىقىنى ھەقىقىي مۇستەقىل قىلىشقا ئېرىشتۇرگەن. ئۇ يەنە دىپلوماتىيە سىياسىتىدە ئەنئەنىنى بۇزۇپ، غەربتىكى كونا رەقىبى ئۆزبېك خانى شايبانىخان بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ، ئۆزبېكلەرنىڭ قازاقلار ۋە قىرغىزلارغا بولغان ھىماتىنى يوققا چىقىرىپ، مۇۋاپىق پەيتتە موغۇلىستاننى قايتۇرۇپ كەلمەكچى بولغان. ئۇ تەختتە ئولتۇرغان 27 يىلدا، موغۇلروپ كەلمەكچى بولغان. ئۇ تەختتە ئولتۇرغان 27 يىلدا، موغۇ-

---

① ۋېي لياڭتاۋ: «يەكەن خانلىقى تارىخىدىن تېزىسلار»، خەنزۇچە، 54 ـ بەت.

لىستانغا كۆپ قېتىم قوشۇن تارتقان، قازاقلار ۋە قىرغىزلارنى ئۆزۈل - كېسىل بويسۇندۇرالمىغان بولسىمۇ، لېكىن شىمالىي شىنجاڭدا ئۇتۇقلۇق ھالدا پۇت تىرەپ تۇرۇۋالغان. ئابدۇرېشىتخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئوغلى ئابدۇكېرىم تەختكە ۋارىسلىق قىلغان. ئابدۇكېرىمخان بىر تەرەپتىن ئىچكى قىسىمدىكى ھوقۇقلۇق گۇرۇھلارغا زەربە بېرىپ، خانلىقنى مۇستەھكەملىسە، يەنە بىر تەرەپتىن سەئىدخانلىقى دىپلوماتىيە سىياسىتىنى داۋاملاشتۇرۇپ، ئۆزبېك خانى شايبانىخان بىلەن دوستانە مۇناسىۋەتنى ساقلاپ قالغان ھەمدە قازاقلار ۋە قىرغىزلارنى كۆپ قېتىم غەلىبىلىك ئىستېلا قىلغان. ئۇ تەختتە ئولتۇرغان 33 يىلدا يەنە ئۇتۇقلۇق ھالدا شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنى قوشۇۋالغان. مۇھەممەتخان ئابدۇكېرىمخانلىقى تەختكە ۋارىسلىق قىلغان، ئۇ تەختتە ئولتۇرغان دەۋردە خانلىق تازا قىرانغا يەتكەندى. ئۇ دۆلەت ئىشلىرىنى تۆت ئەمىرنىڭ باشقۇرۇشىغا بەرگەن، شۇنىڭ بىلەن بىرگە خانلىق ھوقۇقىنى يۇكسەلدۇرۇپ، خانلىقنى پۇختا تىزگىنلىگەن. ئۇ پۇقرالارغا كەڭ قورساق بولۇپ، جازانە-خورلارنى چەكلەپ ئالقىشقا ئېرىشكەن. ئۇ ئۆزبېكلەرنىڭ ھۇجۇمىنى چېكىندۈرگەن ھەمدە تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىنى تولۇق بىرلىككە كەلتۈرگەن.

1610 - يىلى (ۋەنلىنىڭ 38 - يىلى) مۇھەممەتخان ۋاپات بولۇپ چوڭ ئوغلى ئەخمەتخان تەختكە ۋارىسلىق قىلغان. لېكىن ئۇ تەختكە چىققاندىن كېيىن، ھەممىلا ياقتا ئىسيان كۆتۈرۈلگەن. ئۇنىڭ قەشقەردە نائىب بولۇپ تۇرۇۋاتقان ئوغلى تۆمۈر سۇلتان شەرققە ئىككى قېتىم يۈرۈش قىلىپ ئىسيانىنى تىنچىتىپ، خانلىقنىڭ ۋەزىيىتىنى بىر مەھەل مۇقىملاشتۇرغان. لېكىن ئۇ ھۆكۈمرانلىق قىلغان 10 يىلدا ئىسيان توختىمىغان، باستۇرۇشمۇ ئۈزۈلمىگەن. نەتىجىدە، خانلىقتا ئابدۇرېشىتخانلىقى ئەۋلادلىرىدىن ھېچقانچە كىشى قالمىغان، خان جەمەتىنىڭ كۈچى ئىنتايىن ئاجىزلاپ كەتكەن، لېكىن ئەمىر، سەركەردىلەرنىڭ

كۆچى نسبەتەن ئاشقان ①. ئەخمەتخانمۇ ئاخىردا سۆيىقەست بە-
لەن ئۆلگەن. ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا ۋارىسلىق قىلغان ئابدۇللە-
تىپخان تەختتە تۇرغان 12 يىلدا، ئىنتايىن ئېغىر ئىچكى قالايە-
مىقانچىلىق ۋە تاشقى خەۋپتە قالغان. شەرقىي قىسمىدا يەنىلا تو-
پىلاڭ بولۇپ، قازاقلار بىلەن ئويرات موڭغۇللىرىمۇ توپىلاڭغا ئا-
رىلاشقان. ھۆكۈمرانلىق گۇرۇھى ئىچىدىكى ئەمىرلەر ئوتتۇرا-
سىدىكى ھوقۇق تالىشىش كۈنسېرى كەسكىنلەشكەن. ئىسلام دە-
نى كۆچلىرى كۆچىيىپ، ئىسلام دىنىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى
زىددىيەت بىلەن دەھرىيلىك سىياسىيسى ئۆزئارا تەسىر كۆرسە-
تىپ تۇرغان. ئابدۇللېتىپخاندىن كېيىنكى بىرقانچە خان تەختتە
ناھايىتى قىسقا ۋاقىتلا ئولتۇرالىغان. مەركىزىي خانلىق ھاكە-
مىيىتى يەنىمۇ زاۋاللىققا يۈزلەنگەن.

ھىجرىيىنىڭ 1045 ـ يىلى (مىلادىيە 1635 ـ يىلى) خا-
لىقنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى ئۇزۇندىن بۇيان ئىسيان كۆتۈرۈپ
كېلىۋاتقان جەمەتتىن ئابدۇللاخان يەكەن ھۆكۈمرانلىق گۇرۇھە-
دىكى ئىچكى نىزالاردىن پايدىلىنىپ، ئىسلام دىنى خوجىلىرىنىڭ
كۆچى ۋە بەزى ئەمىرلەرنىڭ ياردىمىدە، چوڭ قوشۇن باشلاپ يە-
كەنگە ھۇجۇم قىلىپ، خانلىقنى قايتىدىن بىرلىككە كەلتۈرگەن.
ئابدۇللاخان يەكەن خانلىقىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىدىكى ئەڭ
ئىستىبدادچىل ھۆكۈمران ھېسابلىنىدۇ. ئۇ تەختتە ئولتۇرغاندىن
كېيىن، ئاكا ـ ئىنىلىرىنى ھەرقايسى تەرەپنى ساقلاشقا تۇرغۇز-
غان، ئىلگىرىكى خانلىقتىكى بەزى ئېسىلزادىلەرنى ھىندىستانغا
سۈرگۈن قىلغان، يەكەن خانلىقىنىڭ ئىككى چوڭ مۇھىم شە-
ھىرى يەكەن بىلەن قەشقەرده بەزى دىنىي زاتلار، ھەتتا ئۆزبە-
تەختكە ئولتۇرغۇزغان يەكەننىڭ ئىمامىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان
نەچچە يۈز ئادەمنىڭ كاللىسىنى ئالغان. ئۇ ئەسكەر چىقىرىپ،
باش كۆتۈرۈپ چىققان ئويرانلارنىڭ تاجاۋۇزچىلىقىغا قەتئىي تا-

① ۋېي لياڭتاۋ: «يەكەن خانلىقى تارىخىدىن تېزىسلار»، 117 ـ بەت .

قابىل تۇرغان، تەشەببۇسكارلىق بىلەن قىرغىنچىلارغا ھۇجۇم قىلغان، يەنە غەربتە فەرغانىگە يۇرۇش قىلغان. ئۇ دادىسىنىڭ مىراس سۇلالىسى بىلەن دوستانە ئۆتۈش سىياسىتىنى داۋاملاشتۇرغان، چىڭ سۇلالىسى بېيجىڭغا كىرگەندىن كېيىن، يەنە تەشەببۇسكارلىق بىلەن ئەلچى ئەۋەتىپ دوستلۇقنى بىلدۈرگەن. لېكىن بارلىق مۇستەبىت پادىشاھلارغا ئوخشاش، ئابدۇللاخان ھەم خان جەمەتىدىكىلەرگە ئىشەنمىگەن، ھەم ۋەزىرلىرىگە ئىشەنمىگەن، دائىم ۋەزىر، سەركەردىلىرىنى ئالماشتۇرۇپ تۇرغان، ۋەزىرلەرنىڭ يوشۇرۇن سۇيىقەستلىرىمۇ ئۇزۇلمىگەن. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، ئۇ ئۆز زېمىنىدىكى قارا تاغلىق خوجىلارنى، بولۇپمۇ شادى خوجىنى قوللىغان، نەتىجىدە ئۇلارنىڭ زۇلمىغا ئۇچرىغان مۇسۇلمانلار ئاق تاغلىقلار تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىپ، يەكەن خانلىقىنىڭ ئىچكى ۋەزىيىتى تېخىمۇ مۇرەككەپلىشىپ كەتكەن.① ئۇنىڭ قەشقەرنى ساقلاپ تۇرغان چوڭ ئوغلى يولۋاس سۇلتان ئالىملىقاچان كۆڭلىگە يامان نىيەت پۈكۈپ بولغانىدى. ئۇ ئابدۇللاخان ئويرات موڭغۇللىرى بىلەن بولغان چوڭ جەڭدە مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا ئارىلىشىشقا باشلىغان. ئۇ يەنە ئابدۇللاخاننىڭ كۆزىگە سىغمايدىغان ئاق تاغلىق خوجىلارنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەن. ئابدۇللاخان ئەۋلادلىرىنىڭ ئۆزى ئۈستىدىن قىلغان ھۇجۇمىنى يەنە بىر قېتىم باستۇرغاندا، يولۋاس سۇلتان ئويرات موڭغۇللىرىدىن پاناھ تىلەپ، كېيىن ئويرات موڭغۇللىرىنىڭ ياردىمىدە قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتۈپ قەشقەرنى قايتۇرۇۋالغان. ھەممە كىشى بىزار بولغان ئابدۇللاخان ئائىلاج مەككىگە بېرىپ ھەج قىلىش شەكلى بىلەن تەختىدىن ۋاز كەچكەن. لېكىن تەختكە ئولتۇرغان يولۋاس سۇلتان بىلەن ئۇزۇن ئۆتمەي خانلىق ئورنىغا چىققان ئىسمائىلخاننىڭ ھەر ئىككىسى ئويرات موڭغۇللىرى ئارىسىدىكى مەلۇم كۈچلەرنىڭ يۆلىشى بىلەن

① ۋېي لياڭتاۋ: «يەكەن خانلىقى تارىخىدىن تېزىسلار»، 128 ـ بەت .

لەن تەختكە چىققاچقا، تەختكە چىققاندىن كېيىن ئۆز جەمەتىدە-
كى ئۆزىگە قارشىلارنى ئۆلتۈرۈپلا قالماي، ئۆزىگە قارشى چىققان
ئىسلام دىنى مەزھىپىدىكىلەرنىمۇ باستۇرغان. ئاۋۇال قارا تاغ-
لىقلار باستۇرۇلغان، ئىسمائىلخان تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىن
ئاق تاغلىقلارنى باستۇرغان. سىياسىي ۋە دىنىي جەھەتتىكى ئۆز-
ئارا ئۇرۇشتا، ئاق تاغلىق ئاپئاق خوجا شىزائىغا بېرىۋالغان، دالاي
لامانىڭ ئارىلىشىشى بىلەن ئويرات موڭغۇللىرىنىڭ جۇڭغار قە-
بىلىسىدىكى غالدان 1680 ـ يىلى(چىڭ سۇلالىسى كاڭشىنىڭ
19 ـ يىلى) يەكەن شەھىرىگە ھۇجۇم قىلىپ، يەكەن خانلىقىنى
يوقىتىپ، جۇڭغارلارنىڭ تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى
ئومۇمىيۈزلۈك ھۆكۈمرانلىقىنى باشلىغان.
چىڭگىزخاننىڭ غەربكە يۈرۈش قىلىشىدىن باشلاپ مۇڭ-
غۇللارنىڭ غەربىي يۈرتقا ھۆكۈمرانلىق قىلىش داۋامىدا كۆر-
سەتكەن 1 ـ تەسىرى شۇكى، چىڭگىزخاننىڭ «ئالتۇن جەمە-
تى» شۇ جايىنىڭ ئەنئەنىۋى خان جەمەتى بولۇپ قالغان. بۇ-
لۇپمۇ، موڭغۇل يۇەن سۇلالىسىدىن كېيىنكى شەرقىي، غەربىي
چاغاتاي خانلىقى ۋە يەكەن خانلىقى مەزگىلىدە، بۇ خىل ئەنە-
ئەنىۋى قاراشنىڭ ئىپادىلىنىشى ناھايىتى گەۋدىلىك بولغان.
ھوقۇق كۈچى ھەرقانچە زور بولسىمۇ، «ئالتۇن جەمەت»نىڭ
مەلۇم بىر ئەۋلادىنى، ھەتتا مەلۇم بىر ئەۋلادىنى ئويدۇرۇپ
چىقىپ خانلىق تەختكە ۋارىسلىق قىلدۇراتتى. مۇشۇ خىل
ئەنئەنىۋى قاراشنىڭ تەرەققىي قىلىشى تۇپەيلىدىن، تۈرك
خانلىقى دەۋرىدە، بولۇپمۇ قاراخانىيلار سۇلالىسىدە تۈرلۈك
شەكىللەر بىلەن جانلانغان تۈركىي تىللىق قەبىلىلەرنىڭ كۆپ
قىسمىنىڭ تارىخىي ماتېرىياللاردا خاتىرىلەنمىگەنلىكى ئېھتە-
مالغا ناھايىتى يېقىن. بۇنداق تەرەققىياتنى غەربىي يۈرتتىكى
«موڭغۇللىشىش» دەپ ئاتاشقا بولسا، ئۇنداقتا، غەربىي يۈرتقا
كىرگەن نۇرغۇن موڭغۇل قەبىلىلىرىنىڭ «تۈركلىشىشى»مۇ
ناھايىتى روشەن دېيىشكە بولىدۇ. ئۇلار غەربىي يۈرتقا ھۆ-

كۆمرانلىق قىلغان نەچچە يۈز يىلدا، شۇ جايدىكى خەلقلەر بىلەن بىللە ياشاش، توقۇنۇشۇش، ئارىلىشىش داۋامىدا ئۆزلىرىنىڭ تىلىنى پەيدىنپەي يوقىتىپ، ئەكسىچە يەرلىك خەلقنىڭ تۈركىي تىلىنى قوللانغان. ھازىر ساقلىنىپ قالغان شەرقىي، غەربىي چاغاتاي خانلىقى ۋە يەكەن خانلىقىغا دائىر تارىخ ماتېرىياللىرى ئاساسلىقى تۈركىي تىلدىكى ماتېرىياللاردۇر.

موڭغۇللارنىڭ غەربىي يۈرتقا ھۆكۈمرانلىق قىلىش داۋامىدا كۆرسەتكەن 2 - تەسىرى شۇكى، يۇەن سۇلالىسىنىڭ كېيىنكى مەزگىللىدە، بولۇپمۇ شەرقىي، غەربىي چاغاتاي خانلىقى ۋە يەكەن خانلىقى مەزگىللىدە، ھۆكۈمرانلار ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش ۋە جەڭلەر شۇ جاينىڭ جەمئىيىتى ۋە ئىقتىسادىغا ئىنتايىن ئېغىر بۇزغۇنچىلىق قىلغان. ئۇزاق مەزگىللىك ئۇرۇش مال - مۇلۈك، ئادەملەرنى زىيانغا ئۇچراتىپ، بايلىقلارنى خورىتىپلا قالماي، ئېكولوگىيىلىك مۇھىتى ئىنتايىن ناچار بولغان غەربىي يۈرتتا مەڭگۈ ئەسلىگە كەلمەس بۇزغۇنچىلىق پەيدا قىلدى. بۇمۇ شۇ جاينىڭ ئىقتىسادىنىڭ كېيىن ئۇزاق مەزگىلگىچە ئارقىدا قېلىشىدىكى مۇھىم سەۋەب بولۇشى مۇمكىن.

3 - چوڭ تەسىرى شەرقىي، غەربىي چاغاتاي خانلىقى ۋە يەكەن خانلىقى مەزگىلىدىكى ئىسلام دىنىنىڭ ئىجتىمائىي تەسىرى ۋە ئۇنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى توقۇنۇشنىڭ تەرەققىياتىدىن ئىبارەت بولدى. شەرقىي چاغاتاي خانلىقى ۋە يەكەن خانلىقى مەزگىلىدىكى سىياسىي ۋەزىيەت ئومۇمىي جەھەتتىن داۋالغۇش ھالىتىدە بولۇپ، خانلىق تەختىگە چىقىش كۆپ ھاللاردا ئەمەلىي كۈچى كۈچلۈك جەمەتلەرنىڭ قوللىشى ۋە سۈيىقەستلەر بىلەن ئىشقا ئاشقانىدى. خانلىق تەختىنى تالاشقان ۋە تەختىنى قولغا كەلتۈرگەنلەرنىڭ ھەممىسى ئىسلام دىنىغا بولغان تەقۋادارلىقى ۋە قوللىشىنى جان - جەھلى بىلەن ئىپادىلەپ، شۇ يەردىكى ئىسلام دىنى كۈچلىرىنىڭ ھىمايىسىنى قولغا كەلتۈرگەن. سەۋ-

ياسىي جەھەتتە ئارىلىشىش، يەنە كېلىپ جەمئىيەتنىڭ مۇقىم-
سىزلىقى پۇقرالارنى تەبىئەتتىن ھالقىغان كۈچكە ئىنتىلدۈر-
گەن، بۇنىڭ بىلەن دىنىنىڭ تەسىرى تېزدىن كېڭەيگەن. بۇ مەز-
گىلدە خانلىق تەختىنى تالاشقۇچىلارنىڭ ئوخشاش بولمىغان دە-
نىي مەزھەپتىكىلەردىن پايدىلىنىشى ياكى ئۇلارغا زەربە بېرىشى
سىياسىينىڭ دىنغا ئارىلىشىشىنىڭ گەۋدىلىك ئىپادىسى بول-
غان. بۇنداق ئارىلىشىش شۇ جايدىكى دىنىي مەزھەپلەر ئارا ئې-
غىر توقۇنۇش پەيدا قىلغان، شۇ جايدىكى ئاممىمۇ سىرتتىن
كەلگەن كۈچلەرگە دۇشمەنلىك بىلەن قارايدىغان بولغان. جۈڭ-
غارلارنىڭ كىرىپ كېلىشىگە ئەگىشىپ، شۇ جايدىكى سىياسىي
كۈرەش ۋە دىنىي مەزھەپلەر ئارا توقۇنۇش يەنە يېڭى باسقۇچقا
كىرگەن.

5. جۇڭغار خانلىقى

موڭغۇل يايلىقىنىڭ غەربىدىكى جاب دەريا-
سى شۇنىڭدەك ئېرتىش دەريا-سى، يېنىسەي دەريا-سىنىڭ يۇقىرى
ئېقىنىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق قىلىدىغان ئويرات موڭغۇللىرى
مىڭ سۇلالىسىدە ۋالا دەپ، چىڭ سۇلالىسىدە ئويرات دەپ ئاتىلا-
تتى. ئويراتلارنىڭ غەربىي يۇرتقا كىرگەن مەزگىلى يەكەن خانلە-
قىنىڭ گۈللەنگەن مەزگىلىگە توغرا كەلگەچكە، ئۇلارنىڭ غەربىي
يۇرتتىكى كېڭەيمىچىلىكى يەكەن خانلىقىنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچ-
رىغان. 1655 ـ يىلىدىن 1656 ـ يىلىغىچە(چىڭ سۇلالىسى
شۇنجىنىڭ 12 ـ، 13 ـ يىللىرى، ھىجرىيىنىڭ 1066 ـ يىلى)
يەكەن خانلىقىدىكى يولۋاسخان ئاق تاغلىقلارنىڭ ياردىمى بىلەن
نىيىدە خوتەنگە تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن ئويرات قوشۇنىنى يەنە
بىر قېتىم مەغلۇپ قىلغان. كېيىنچە، ئويراتلار يەكەن خانلىقى-
دىكى ئىچكى ئۇرۇشلاردىن پايدىلىنىپ، قارشىلىشىشتا پەيدىنپەي
ئۈستۈن ئورۇنغا ئۆتكەن. 1667 ـ يىلى (كاڭشىنىڭ 6 ـ يىلى)
ئابدۇللاخان تەختىدىن ۋاز كەچكەن، قارا تاغلىقلار ئاقسۇدا ئۇنىڭ
ئىنىسى ئىسمائىلنى خان قىلىپ تىكلىگەن ھەمدە ھاكىمىيەتنى

تارتىۋېلىش ئۇچۇن يەكەنگە قوشۇن تارتقان. ئويراتلارمۇ بۇ ھەر-
يكەتكە قاتنىشىپ، يەكەنگە ئانچە يىراق بولمىغان يەردە تۇنجى قېتىم ئۇرۇش غەلىبىسىگە ئېرىشكەن. كېيىن، ئاق تاغلىقلار ئابدۇللاخاننىڭ ئوغلى يولۋاسنى خان قىلىپ تىكلىگەن، يولۋاس-
خان ئاقسۇغا يۇرۇش قىلغاندا ئويرات سەرداری زەڭگىخانىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەن؛ لېكىن يەنە بىر ئويرات قەبىلىسى يەنىلا قارا تاغلىقلارنى قوللىغان. ئاق تاغلىقلار ئاخىرى رەقىبى ئۇس-
تىدىن غالىب كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئويراتلارمۇ ئۇرۇش غە-
لىبىسىدىن پايدىلىنىپ، يەكەن خانلىقىنى كونترول قىلغان. يولۋاس نائىلاج ھوقۇقىنى تاپشۇرۇپ بەرگەن، ئويراتلار ئۇنىڭ ئوغلىنى خان قىلىپ بېكىتىپ، بۇ دۆلەتنى «قوغداش»قا نازارەت-
چى ئەۋەتكەن. مۇشۇنداق ئەھۋالدىمۇ، ئاق تاغلىقلار بىلەن قارا تاغلىقلار ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش توختىمىغان. ئاۋۇال قارا تاغ-
لىقلار ئويرات نازارەتچىسىنىڭ قوللىشى بىلەن ئوردىدا سىياسىي ئۆزگىرىش قوزغاپ غەلىبە قىلغان، ئاق تاغلىقلار ئارقىدىنلا قايـ-
تۇرما ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، توپلاڭنى تىنچىتقان. ئويراتلار يەنە قارا تاغلىقلارنى قوللاپ، ئاقسۇدىكى ئىسمائىلخانىنىڭ قوشۇنى بىلەن بىرگە يەكەنگە يۇرۇش قىلغان، يەكەننى ساقلاپ تۇرغانلار تەسلىم بولغان، ئىسمائىلخان خان قىلىپ تىكلەنگەن. قارا تاغلىقلار ھا-
كىمىيەتنى قايتىدىن قولىغا ئالغاندىن كېيىن، ئاق تاغلىقلارنى قىرغىن قىلغان، ئاق تاغلىقلارنىڭ سەرداری ئاپئاق خوجا ئوت-
تۇرا ئاسىياغا چىقىپ كېتىشكە مەجبۇر بولغان.

1671 ـ يىلى(كاڭشىنىڭ 10 ـ يىلى) ئويرات سەرداری زەڭ-
گى تەيجى سۇيمەقەست بىلەن ئۆلگەن. ئۇنىڭ ئىنىسى (باتۇر قۇز-
تەيجىنىڭ 6 ـ ئوغلى) غالدان شىزاڭدىكى دالاي لامانىڭ يېنىدىن شىنجاڭغا قايتىپ كېلىپ، 1678 ـ يىلى(كاڭشىنىڭ 17 ـ يىـ-
لى) ئويرات قەبىلىلىرىنى بىرلىككە كەلتۇرگەن. كېيىن يەنە غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۇرۇشكە تۇتۇش قىلغان. كېيىنكى يىلى غالدان 30 مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن يەكەن خانلىقى-

نىڭ غەربىدىكى تۇرپان، قۇمۇللارنى ئەل قىلغان ھەمدە شۇ يىلى ئۆزىنى خان قىلىپ تىكلەپ، جۇڭغار خانلىقىنى قۇرغان. بۇ ۋاقىتتا چەت ئەللەردە 10 يىلغا يېقىن سەرسان بولۇپ يۈرگەن ئاق تاغلىقلارنىڭ سەردارى ئاپئاق خوجا كەشمىر ئارقىلىق شىزاڭغا بېرىپ، دالاي لامادىن ھاكىمىيىتىنى قايتۇرۇۋېلىشىغا ياردەم بېرىشنى ئۆتۈنگەن. دالاي لاما غالدانخانغا ئاپئاق خوجىغا ياردەم بېرىش ھەققىدە خەت يېزىپ بەرگەن. بۇ غالدانخاننىڭ تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشىنى پۈرسەت بىلەن تەمىنلىگەن. 1680 ـ يىلى (كاڭشىنىڭ 19 ـ يىلى) غالدان 120 مىڭ كىشىلىك قوشۇن تارتىپ، ئاقسۇ، ئۈچتۇرپاندىن ئۆتۈپ، قەشقەر ۋە يەكەننى ئېلىپ، يەكەن خانلىقىنى يوقاتقان.

غالدان ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەندىن كېيىن، بىرلىككە كەلگەن جۇڭغار خانلىقى قىرانغا يەتكەن مەزگىلگە قەدەم قويغان. بارلىق كۆچمەن چارۋىچى مىللەت ھاكىمىيىتىگە ئوخشاش، قىرانغا يەتكەن جۇڭغار خانلىقى ھەر تەرەپكە كېڭىيىپ غەربتە قازاقلارغا يۈرۈش قىلغان. بۇ مەزگىلدە قازاق خانلىقى سىر دەريالىرىنىڭ شىمالىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا يايلاقلىرىنى ئىگىلىگەن بولۇپ، جۇڭغار خانلىقى بىلەن قوشنا ئىدى. 1682 ـ يىلىدىن 1683 ـ يىلىغىچە، غالدان قازاق خانلىقىغا كۆپ قېتىم ھۇجۇم قىلغان، باشتا شەھەرگە ھۇجۇم قىلغاندا ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچراپ، يەرىمدىن كۆپرەك قوشۇنىدىن ئايرىلغان؛ كېيىنكى ھۇجۇملاردا ئۇستۇنلۇككە ئېرىشىپ، ئۇدۇل كىرىپ تاشكەنت شەھىرىنى بەسۋالغان. كېيىن بۇيرۇتلار(قىرغىزلار)نى بويسۇندۇرۇپ، فەرغانىنى بېسۋالغان. شەرقتە خالخا موڭغۇللىرىغا ھۇجۇم قىلغان. 1688 ـ يىلى ۋە 1690 ـ يىلى (كاڭشىنىڭ 27 ـ، 29 ـ يىللىرى) غالدان ئىككى قېتىم قوشۇن چىقىرىپ، ئۆزىنىڭ شەرقىدىكى خالخا موڭغۇللىرىغا ھۇجۇم قىلغان. 1690 ـ يىلىدىكى جەڭدە ئۇدۇل ئىچكى موڭغۇلغا كىرىپ، «غەلىبىسىرى جەنۇبقا يۈرۈش قىلىپ، بېيجىڭغا 700 چاقىرىم كېلىدىغان ئۇلانبۇتۇڭدا

توختىغان.» [1] چىڭ سۇلالىسى غالداننىڭ تاجاۋۇزچىلىقىغا قەتئىي زەربە بېرىپ، شۇ يىلى ئۇلانبۇتۇڭ جېڭىدە غالدانىنى قاتتىق مەغلۇپ قىلغان. 1696 ـ يىلى (كاڭشىنىڭ 35 ـ يىلى) يەنە تاشقى موڭغۇلنىڭ جۇمۇتۇ دېگەن يېرىدە غالداننىڭ ئاساسلىق كۈچىنى ئۈزۈل ـ كېسىل بىتچىت قىلغان. بۇ چاغدا، جۇڭغار خانلىقىدا ئىچكى نىزا بولۇپ، خان ئوردىسى تۇرۇشلۇق ئىلى دەريا ۋادىسىنى سېۋان ئارابدان بېسىۋالغان. غالدان ھەم ئۆز زېمىنىغا كېتەلمىگەن، ھەم قول ئاستىدىكىلىرى ئارقا ـ ئارقىدىن يۇز ئۆرۈگەن، شۇنىڭ بىلەن ئاچچىق دەرد ـ ئەلەم دەستىدە كېسەل بولۇپ ئۆلگەن.

سېۋان ئارابدان زەڭگى خوجىنىڭ چوڭ ئوغلى بولۇپ، ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەندىن كېيىن، ئەلنى گۈللەندۈرۈش ئۈچۈن جان كۆيدۈرۈپ، جۇڭغار خانلىقىنى ناھايىتى تېزلا قايتىدىن گۈللەندۈرگەن، شۇنداقلا سىرتقا قارىتا تەسىر كۈچىنى داۋاملىق كېڭەيتكەن. 1716 ـ يىلى سېۋان ئارابدان شىزاڭ يۇقىرى قاتلىمىدىكىلەرنىڭ ئىچكى نىزاسىدىن پايدىلىنىپ، 6 مىڭ خىل لەشكەرنى خوتەن ئارقىلىق شىزاڭغا ئەۋەتكەن. ئىككىنچى يىلى كۈزدە لاساغا ھۇجۇم قىلىپ كىرگەن، پۈتكۈل شىزاڭ قالايمىقانچىلىق ئىچىدە قالغان. 1720 ـ يىلى (كاڭشىنىڭ 59 ـ يىلى) چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى ئىككى يولغا بۆلۈنۈپ شىزاڭغا كىرىپ لاسانى ئىگىلىگەن. جۇڭغارلار يايلاقتا ئېغىر قار ئاپىتى بولغان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، قازاق خانلىقىغا قايتىدىن نەرە تارتىپ كىرگەن. بۇ چاغدا، قازاقلار چوڭ، ئوتتۇرا ۋە كىچىك «يۈز»گە بۆلۈنگەن بولۇپ، جۇڭغار خانلىقىغا قوشنا چوڭ يۈز ئۈزۈل ـ كېسىل بىتچىت قىلىنىپ، جۇڭغارلارنىڭ بېقىندىسىغا ئايلانغان؛ ئوتتۇرا يۈزدىكى قالدۇق قىسمىمۇ جۇڭغارلارغا ئەل بولغان؛ كىچىك يۈز ئۇرال دەرياسى ۋە ئىشىم دەرياسى بويلىرىغا بېرىپ

[1] ۋېي يۈەن: «مۇقەددەس ئەلەم خاتىرىسى»، 3 ـ توم .

پاناهلانغان. جۇڭغارلار ئىستېلا قىلغان ئاساسلىق رايونلىرىدا ئەمەلدار تەسىس قىلىپ، باج يىغىپ، ئولپان تاپشۇرغۇزغان. 1727 ـ يىلى ۋە 1740 ـ يىلى (يۇڭجېڭنىڭ 5 ـ يىلى ۋە چيەنلۇڭنىڭ 5 ـ يىلى) جۇڭغارلار يەنە قازاقلارنىڭ ئوتتۇرا يۈزىگە كۆپ قېتىم ھۇجۇم قىلىپ، ئوتتۇرا يۈزنى جۇڭغارلارنىڭ بېقىندىسىغا ئايلاندۇرغان.

جۇڭغار خانلىقى تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتىش بىلەن بىرگە، شىمال تەرەپتە چارروسىيىنىڭ كېڭەيمىچىلىك ۋە زېمىنىنى يوتۇۋېلىش ېسىمىغا ئوچرىغان. روسىيە ياۋروپا دۆلىتى بولۇپ، 16 ـ ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرى ئۇرال تېغىدىن ئۆتۈپ، ئاسىياغا كىرىپ كەلگەن. ئاۋۋال ئۇرال تېغىنىڭ شەرقىدىكى سىبىرىيە خانلىقىنى يوقىتىپ، يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا يېنىسەي دەريا-سى ۋە ئوب دەرياسىنى بويلاپ ئىككى تەرەپكە كېڭەيگەن. ئەينى چاغدا، يېنىسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى ۋە ئوب دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى ئويراتلار ۋە ئۇنىڭغا ېقىنغان قەبىلىلەر كۆچمەن چارۋىچىلىق قىلىدىغان يەر ئىدى، روسىيە شەرققە كېڭەيمىچىلىك قىلىش داۋامىدا ئويراتلار زېمىنىغا پەيدىنپەي قىستاپ بارغان. ئويراتلار بىلەن بولغان ئالاقىدە، روسىيە باشتا «پۇتۇن كۈچ بىلەن تىنچلىق ۋاستىسىنى قوللىنىپ، ئويىرات بەگ-تۆرىلىرى ۋە ھۆكۈمدارلىرىنى روسىيىنىڭ پۇقراسىغا ئايلاندۇرۇپ، بۇ بەگ ـ تۆرىلەر ۋە ھۆكۈمدارلارغا تەۋە پۇقرالارنى روسىيە خەزىنىسىگە باج ـ سېلىق تاپشۇرىدىغان ئاھالىلەرگە ئايلاندۇرۇش ھەمدە ئۇلار ياشاۋاتقان رايونىنى روسىيىنىڭ زېمىنىغا ئايلاندۇرۇش»[1] سىياسىتىنى يۈرگۈزگەن. شۇڭا، 1608 ـ يىلى (مىڭ سۇلالىسى ۋەنلىنىڭ 36 ـ يىلى) ئىككى تەرەپ دەسلەپكى قەدەمدە ئالاقە قىلغاندا، روسىيە تەرەپ روسىيە دۆلەت تەۋەلىكىگە كىرىپ، چار پادىشاھىغا سادىق بولۇشقا قەسەم بېرىشىنى

① زىلاتكىن: «جۇڭغار خانلىقى تارىخى»، رۇسچە نەشرى، موسكۋا ئىلىم ـ پەن نەشرىياتى، 1964 ـ يىلى نەشرى، 168 ـ بەت .

ئويراتلارنىڭ ئۆزلىرى كونترول قىلىپ تۇرغان چېگرا رايونلاردا ئەركىن چارۋا بېقىش ۋە ئەركىن سودا قىلىشنىڭ شەرتى قىلغان. كېيىنكى يىلى چاقىرىلغان بىر قېتىملىق قەبىلە ئىتتىپاقى يىغىنى(چۇلخۇن)دا، ئويرات سەردارلىرى رۇسىيىنىڭ «تەكلىپ»نى رەت قىلغان ۋە شۇنىڭدىن كېيىنكى رۇسىيە بىلەن بولغان خېلى ئۇزاق بىر مەزگىللىك ئالاقىدە، خانلىق ۋە مىللەتلىرىنىڭ ئىگىلىك هوقۇقىنى قوغداش پرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇپ كەلگەن. هالبۇكى، رۇسىيە ئۆزىنىڭ قوشۇۋېلىش سىياسىتىنى ئۈزلۇكسىز كۈچەيتكەن، هەتتا زۆرۇر تېپىلغاندا قورال كۈچى ئىشلىتىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن. باتۇر قۇنتەيجى ئويرات قەبىلىلىرىنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، رۇسىيە ئويراتلارغا قول سالغان. 1640 ـ يىلى (مىڭ سۇلالىسى زۇڭدېنىڭ 5 ـ يىلى) 10 ـ ئايدا، باتۇر قۇنتەيجى رۇسىيە ئەلچىسىگە: «سىلەر بىر تەرەپتىن پادىشاهنىڭ سوۋغا ـ سالاملىرىنى كۆتۈرۈپ كېلىسىلەر، يەنە بىر تەرەپتىن رۇسلار بىزنىڭ پۇقرالىرىمىزغا هۇجۇم قىلىۋاتىدۇ» دەپ يۇزتۇرا سوئال قويغان. شۇنىڭدىن كېيىن رۇسىيىنىڭ يۇتۇۋېلىش هەرىكىتى كۆپەيىپ ئىككى تەرەپنىڭ مۇناسىۋىتى ئۇزلۇكسىز يامانلاشقان. 1647 ـ يىلى ئويراتلار رۇسىيە بىلەن بولغان ئەلچىلىك مۇناسىۋەتنى ئۇزۇپ تاشلىغان؛ ئىككى يىلدىن كېيىن، جۇڭغار قوشۇنى رۇسىيىنىڭ تۇمىسكىدا تۇرۇشلۇق قوشۇنىغا هۇجۇم قىلىپ، رۇسىيە ئارمىيىسىنىڭ يۇتۇۋېلىشىغا قورال كۈچى بىلەن تاقابىل تۇرغان. زېڭگى تەختتە ئولتۇرغان مەزگىلدە، رۇسىيە ئارمىيىسىنىڭ يۇتۇۋېلىشىغا تېخىمۇ كۈچلۈك تاقابىل تۇرغان. 1667 ـ يىلى (چىڭ سۇلالىسى كاڭشىنىڭ 6 ـ يىلى) زېڭگى 4 مىڭ كىشىلىكتىن ئارتۇق قوشۇننى باشلاپ، كراسنويارسكىنى قورشاۋغا ئېلىپ، رۇسىيىدىن تۇنقۇن قىلىنغان ئويرات پۇقرالىرى ۋە بارىمتايلىرىنى قايتۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلغان.

غالدان خانلىق تەختىنى تىكلەپ، جۇڭغار خانلىقىنى قۇر-

غاندىن كېيىن، ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدىكى جىددىيلىك ئاز - تولا پەسەيگەن. بولۇپمۇ، 1685 - يىلى (كاڭشىنىڭ 24 - يىلى) جۇڭگو - رۇسىيە ياكسا ئۇرۇشى پارتلىغاندىن كېيىن، غالدان رۇسىيە بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى كۈچەيتكەن. رۇسىيە «بوشۇكتۇخان(غالدان) بىلەن موڭغۇللارنىڭ قوراللىق ھۇجۇم قىلىش ۋەقەسى ئۈستىدە بىردەك پىكىرگە كېلىشنى» ئۈمىد قىلىدىغانلىقى ۋە «رۇسىيە - ئويرات ئىتتىپاقى قۇرۇش ئويى بار»[1] لىقىنى ئوتتۇرىغا قويغان. كېيىن يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن غالدانىنىڭ خالىغا موڭغۇللىرىغا ھۇجۇم قىلىشىغا قۇتراتقۇلۇق قىلغان ۋە مەدەت بەرگەن. غالدان بۇ ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ، قوبدۇ ئەتراپىغا قېچىپ كەلگەندە، رۇسىيە بۇ ئىتتىپاقدىشىنى تاشلىۋەتكەن.

سېۋان ئارابدان بىلەن غالدان سېرىن ئاتا - بالا تەختىتە تۇرغان مەزگىلدە، رۇسىيە جۇڭغارلارغا قارىتىلغان كېڭەيمىچىلىك سىياسىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، يۇتۇۋېلىش ھەرىكىتىنى بارغانسېرى جىددىيلەشتۈرگەن. جۇڭغار خانلىقى رۇسىيەنىڭ يۇتۇۋالغان جۇڭغار يايلىقىدىن چېكىنىپ چىقىشىنى كۆپ قېتىم تەلەپ قىلغان بولسىمۇ، رۇسىيە بۇنىڭغا پىسەنت قىلمايلا قالماستىن، ئەكسىچە يۇتۇۋېلىش قەدىمىنى تېخىمۇ تېزلەتكەن. 1716 - يىلى(كاڭشىنىڭ 55 - يىلى) چارروسىيە ئارمىيىسى ئېرتىش دەرياسىنى بويلاپ، ئوتتۇرا ئېقىنىڭ غەربىي قىرغىقىدىكى يەمىش كۆلىگىچە كىرىپ كەلگەن، بۇنىڭ بىلەن مەشھۇر «يەمىش كۆلى ئۇرۇشى» پارتلىغان. جۇڭغارلار 10 مىڭدىن ئارتۇق ئەسكەر بىلەن تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن رۇسىيە ئارمىيىسىنى قورشاۋغا ئېلىپ، ئاخىردا 3 مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى يوقىتىش، نەچچە يۈز ئادەمنى ئەسىرگە ئېلىشتەك جەڭ نەتىجىسى بىلەن تاجاۋۇزچىلارنى يەڭ-

① «17 - ئەسىردىكى جۇڭگو - رۇسىيە مۇناسىۋىتى»، موسكۋا 1969 - يىلى رۇسچە نەشرى، 2 - توم، 261 - 18 - بەتلەر.

مش كۆلىدىن قوغلاپ چىقارغان. ئارقىدىنلا رۇسىيە ئارمى-
يىسى تاكتىكىسىنى ئۆزگەرتىپ، زامانىۋى ھەربىي ۋاستە-
لەردىن پايدىلىنىپ، «قورغان سېپى» شەكلىنى قوللىنىپ،
ئېرتىش دەريا‌سىنى بويلاپ بىر قاتار ھەربىي قورغانلارنى سې-
لىپ، جۇڭغارلار چارۋىچىلىق قىلىدىغان رايونغا ئۆتكۈر خەن-
جەردەك كىرىپ كەلگەن. جۇڭغار خانلىقىمۇ تىغمۇتىغ تاقابىل
تۇرغان: ئۆزىگە ئەل بولغان قىسمەن قىرغىزلارنى ئىسسىقكۆل
ئەتراپىغا كۆچۈرگەن؛ دۇشمەنلەر مەزمۇت پۇت تىرەپ تۇرالمە-
غان شارائىتتا، قوشۇن چىقىرىپ، رۇسىيىنىڭ يېڭى سالغان
قورغانلىرىنى بىتچىت قىلغان ياكى رۇسىيە ئارمىيىسى تۇ-
رۇشلۇق جايلارغا ھۇجۇم قىلغان ۋە پاراكەندىچىلىك سالغان.
شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، كۆپ قېتىم نورمال دىپلوماتىيە
يولى ئارقىلىق رۇسىيىگە ئېتىراز بىلدۈرگەن ۋە ئاگاھلاندۇ-
رۇش بەرگەن. 1720 ـ يىلى (كاڭشىنىڭ 59 ـ يىلى) سېۋان
ئارابدان شىزاڭغا يۈرۈش قىلىپ ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىغاندىن
كېيىن، رۇسىيىگە ئەلچى ئەۋەتىپ يارەدەم تىلىگەن. لېكىن
رۇسىيە يەنىلا ئەل بولۇشنى ئالدىنقى شەرت قىلغان. مۇ-
شۇنداق قىيىن ئەھۋالدا، جۇڭغار سەردارلىرى رۇسىيىگە ئەل
بولۇش ـ بولماسلىق مەسىلىسى ئۈستىدە بەس ـ مۇنازىرە
قىلغان. ئەل بولۇشقا قارشى چىققانلار كۆپ سانلىقنى ئىگە-
لەپ، جۇڭغارلارنىڭ ئېگىلمەس مىللىي خىسلىتىنى تولۇق
گەۋدىلەندۈرۈپ بەرگەن. غالدان سېرىن تەختكە چىقىقاندىن
كېيىن، رۇسىيىنىڭ يۇتۇۋېلىش تاجاۋۇزچىلىقىغا داۋاملىق
قارشى تۇرغان. 1742 ـ يىلى (چيەنلۇڭنىڭ 7 ـ يىلى)
جۇڭغار خانلىقىنىڭ خاس ئەلچىسى پېتىربۇرگقا بېرىپ، رۇ-
سىيە ئايال پادىشاھىغا بىر پارچە خەت تاپشۇرۇپ، رۇسىيىنىڭ
تاجاۋۇزچىلىقى ئۈستىدە كەسكىن سۆھبەتلەشكەن. غالدان
سېرىن ئۆز خېتىدە جۇڭغار خانلىقىنىڭ چېگرىسىنى تەپسە-
لىي چۈشەندۈرۈپ، چېگرا رايوندىكى 5 مىڭ تۈتۈنلۈك جۇڭ-

غار قىشلىقىنىڭ ئورنىنى كۆرسىتىپ، چار پادىشاھىدىن تا-
جاۋۇز قىلىپ كىرگەن چارروسىيىلىكلەرنى چېكىنىپ چە-
قىشقا بۇيرۇق قىلىشنى تەلەپ قىلغان ھەمدە «ئۇنداق بولما-
غاندا، ئۇلارنىڭ زېمىنىمدە ياشىشىغا ھەرگىز قاراپ تۇرما-
مەن»① دېگەن. غالدان سېرىن ۋاپات بولغاندىن كېيىن، خا-
لىق ئىچكى نىزا تۇپەيلىدىن خارابلىشىشقا باشلىغان بولسا-
مۇ، لېكىن 1751 - يىلى جۇڭغارلار (چىيەنلۇڭنىڭ 60 - يە-
لى) پېتىربۇرگقا ئەلچى ئەۋەتىپ، روسىيەدىن تاجاۋۇز قىلىپ
كىرگەن موڭغۇل زېمىنىدىن چېكىنىپ چىقىشنى قايتا تەلەپ
قىلغان. 1755 - يىلى چىڭ سۇلالىسى قوشۇن چىقىرىپ،
غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرگەن، شۇنىڭ بىلەن جۇڭغار
خانلىقى يىمىرىلگەن.

① «جۇڭغار خانلىقى تارىخى»، 363 - بەت.

ئىككىنچى باب كۆپ مەنبەلىك مەدەنىيەتنىڭ ۋارىسلىق قىلىنىشى ۋە تەڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى

بىرىنچى، كۆپ خىل تىل ـ يېزىقنىڭ بىللە ئىشلىتىلىشى

شىنجاڭ قەدىمدىنلا كۆپ مىللەت توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان ۋە دۇنيادىكى ھىندىستان مەدەنىيىتى، پېرسىيە مەدەنىيىتى، يۇنان مەدەنىيىتى، جۇڭگو مەدەنىيىتىدىن ئىبارەت تۆت چوڭ مەدەنىيەت توپلاشقان جاي بولۇپ، مىللەتلەرنىڭ ئالاقىلىشىش ۋە ئىقتىساد، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش قورالى بولغان تىل ـ يېزىقمۇ بۇ يەردە بارلىققا كېلىپ، تولۇق تەرەققىياتقا ئېرىشكەن. تارىختا شىنجاڭدا ياشاپ تىرىكچىلىك قىلغان قەدىمىي مىللەت (ياكى قەبىلە) 30 دىن ئاشىدۇ، بۇ يەردە ئىلگىرى ـ كېيىن قوللىنىلغان تىلمۇ 30 دىن ئاشىدۇ، بۇلاردىن ئاساسلىقى ھۇن تىلى، قەدىمقى تىلى، ئۇ ـ دۇن سا‌ك تىلى، خەنزۇ تىلى، ئاگنى ـ كۇسەن تىلى، تۈرك تىلى، سوغدى تىلى، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى، قەدىمكى پارس تىلى، تۇبۇت تىلى، موڭغۇل تىلى، مانجۇ تىلى قاتارلىقلار بار. بۇ يەردە قوللىنىلغان يېزىقمۇ 20 نەچچە خىلدىن ئاشىدۇ، بۇلار ئاساسلىقى خەنزۇ يېزىقى، قارۇشتى يېزىقى، ئاگنى ـ كۇسەن يېزىقى، ئۇدۇن يېزىقى، تۈرك يېزىقى، سوغدى يېزىقى، سۇرىيە يېزىقى، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى، تۇبۇت يېزىقى، مانى يېزىقى، پارس يېزىقى، خاقانىيە يېزىقى، چاغاتاي يېزىقى، قىتان يېزىقى، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ئاساسىدىكى موڭغۇل يېزىقى، تود يېزىقى، باسپا يېزىقى، مانجۇ يېزىقى قاتارلىقلار بار. بۇ تىل ـ يېزىقلارنىڭ كۆپىنچىسى ـ

خاتىرە كىتاپخانىسى www.yighiklap.com

ىنىڭ ئىشلىتىش دائىرىسى تار، داۋاملاشقان ۋاقتى بىرقەدەر قىسقا، ئومۇملىشىش دائىرىسى كىچىك بولۇپ، بەزىلىرى ئاللىبۇرۇن يوقالغان، بەزىلىرى باشقا تىل - يېزىقلارغا سىڭىشىپ كەتكەن. تەسىرى بىرقەدەر چوڭراقى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ۋە چاغاتاي يېزىقىدىن ئىبارەت. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى يېقىنقى ۋە ھازىرقى زامانداكى خۇددۇم موڭغۇل يېزىقى، تود يېزىقى، مانجۇ يېزىقى، شىبە يېزىقىنىڭ مەنبەسى؛ چاغاتاي يېزىقى بولسا ھازىرقى ئۇيغۇر يېزىقى، قازاق يېزىقى، قىرغىز يېزىقىنىڭ مەنبەسى. خەنزۇ تىل - يېزىقى شىنجاڭدا يازما خاتىرىلەر بارلىققا كەلگەندىن تارتىپ، غەربىي يۇرت تارىخىغا سىڭگەن بىردىنبىر تىل - يېزىق ھېسابلىنىدۇ.

ئومۇمەن ئېلىپ ئېيتقاندا، شىمالىي شىنجاڭ ۋە جەنۇبىي شىنجاڭ تارىخىي تەرەققىياتتا ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكنى شەكىللەندۈرگەن، قەدىمكى زاماندا، شىمالىي شىنجاڭدا ئاساسلىقى كۆچمەن مىللەتلەر ياشايتتى، جەنۇبىي شىنجاڭغا بوستانلىق يېزا ئىگىلىكى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان مىللەتلەر ئولتۇراقلاشقانىدى. كۆچمەن مىللەتلەر «كۆچمەن ئەللەر» دەپ ئاتالغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ تىلى تەرەققىي قىلغان بولسىمۇ، يېزىق تازا راۋاج تاپمىغانىدى. مەسىلەن، ھۇنلار مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 2 - ، 3 - ئەسىرلەردە غەربىي يۇرتقا ھۆكۈمرانلىق قىلغان كۆچمەن مىللەت بولۇپ، تىلى ناھايىتى باي ئىدى، «خەننامە. ھۇنلار ھەققىدە قىسسە»دە خاتىرىلىنىشىچە، ھۇن تىلىدا «تەڭرى» سۆزى ئاسمان، كۆك دېگەن مەنىدە، «قۇت» پەرزەنت دېگەن مەنىدە، «تەڭرىقۇت» بىپايان، چەكسىز دېگەن مەنىدە بولسىمۇ يېزىقى يوق ئىدى. يەنە ئېيتالىتىلار مىلادىيە 4 - ئەسىردىن 6 - ئەسىرگىچە شىمالىي شىنجاڭدا كۈچەيگەن ھەمدە ئوتتۇرا ئاسىيا، جەنۇبىي شىنجاڭنى بىر مەھەل كونترول قىلغان بولسىمۇ، «يېزىقى يوق بولۇپ، ياغاچقا بەلگە ئويۇپ ئىشلارنى خاتىرىلەيتتى. قوشنا ئەلەر بىلەن باردى - كەلدى قىلغاندا، قوشنا دۆلەتنىڭ يېزىقى

بىلەن قوي تېرىسىگە خاتىرە قالدۇراتتى.»[1] يەنە جۇرجانلار مىلا-دىيە 5 ـ ئەسىردىن 6 ـ ئەسىرگىچە غەربىي يۇرتقا ھۆكۈمرانلىق قىلغان بولۇپ، ئۇلارمۇ «ئىشلارنى ياغاچقا ئويۇپ خاتىرىلەيتتى، خەت تونۇمايتتى»[2]، كېيىنچە ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك بىلەن بولغان باردى ـ كەلدىدە، خەنزۇ مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىدە، خەنزۇ يېزىقىنى بەلگىلىك دەرىجىدە ئىشلەتكەن.[3] لېكىن، جەنۇبىي شىنجاڭ بۇنىڭغا ئوخشىمايتتى. جەنۇبىي شىنجاڭدىكى دېھقانچىلىق ئاھالىلىرىنىڭ ئىقتىسادىي سەۋىيىسى بىرقەدەر يۇقىرى، مەدەنىيەتى بىرقەدەر تەرەققىي قىلغان، تىل ـ يېزىقىمۇ گۈللەنگەندى. ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ كېيىنكى مەزگىلىدە، مىللەتلەرنىڭ قۇرۇلمىسىدا ئۆزلۈكسىز ئۆزگىرىش بولدى، جەنۇبىي شىنجاڭ بىلەن شىمالىي شىنجاڭ ئوتتۇرىسىدىكى بۇ خىل پەرق تەدرىجىي يوقالدى.

1. قوللىنىلغان تىل ـ يېزىقلار

غەربىي يۇرتتا كۆپ خىل تىل ـ يېزىق قوللىنىلغان بولۇپ، تارىخنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، بۇنىڭ ئىچىدىكى بەزى تىل ـ يېزىقلار ئاللىقاچان يوقالدى. بۇ يوقالغان تىل ـ يېزىقلار: قەدىمقى تىلىدىكى قارۇشتى يېزىقى، توخار تىلىدىكى ئاگنى ـ كۇسەن يېزىقى، ساك تىلىدىكى ئودۇن يېزىقى، سوغدى تىل ـ يېزىقى، تۇرك تىلىدىكى قەدىمكى ئويغۇر يېزىقى، تۇبۇت تىل ـ يېزىقى، قىتان تىل ـ يېزىقى ۋە مانجۇ تىل ـ يېزىقى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. بۇنىڭدىن باشقا، خاقانىيە يېزىقى، چاغاتاي يېزىقى، قەدىمكى ئويغۇر يېزىقى ئاساسىدا ئىشلەنگەن مۇڭغۇل

---

① «لىياڭنامە. قۇندۇز تەزكىرىسى».

② «جەنۇبىي چىنامە. جۇرجانلار تەزكىرىسى».

③ «ۋېينامە. جۇرجانلار تەزكىرىسى»دىن ئېلىندى، جۇرجان قاغانى سۇراپۇرچىن ئۆز سەلتەنىتىنىڭ 2 ـ يىلى، يەنى مىلادىيە 466 ـ يىلى خەن سۇلالىسىنىڭ تۇزۇمىگە تەقلىد قىلىپ يۇڭكاڭ يىلنامىسىنى ئىشلەتكەن. تۇرپاندىن قېزىۋېلىنغان «قوچو يۇڭكاڭنىڭ 17 ـ يىلى (482 ـ يىلى) دىكى قالدۇق تېكستلەر»دىكى «يۇڭكاڭ» قوچونىڭ جۇرجانلارنىڭ يىلنامىسىنى قوللانغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. «تۇرپاندىن قېزىۋېلىنغان تېكستلەر»، 2 ـ قىسىم، مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى نەشرىياتى، 1981 ـ يىلى، 4 ـ، 5 ـ بەتلەر.

يېزىقى، باسما يېزىقى، تود يېزىقى ۋە سانسكرىت، مانى، سۇرىيە، ئەرەب يېزىقلىرىمۇ غەربىي يۇرتتا ئىشلىتىلگەن ھەمدە پەيدىنپەي يوقالغان. ئۇلار ياكى ھازىر قوللىنىلىۋاتقان تىل - يېزىقلارنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى ۋە ياكى دىنىي ئەھكاملارنىڭ تىل - يېزىقلىرى بولۇپ، بىز ئۇلارنى تۆۋەندىكى مەزمۇنلاردا بايان قىلىدىغان بولغاچقا بۇ يەردە تىلغا ئېلىپ ئولتۇرمايمىز.

قەدىمقى تىلدىكى قارۇشتى يېزىقى قارۇشتى يېزىقى ئارامىي ئېلىپبەسىنى ئاساس قىلغان ئېلىپبەلىك يېزىق بولۇپ، ھىندىستاننىڭ شىمالىي قىسمىدىكى قەدىمقى تىلدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. مىلادىيىنىڭ دەسلىپىدە، قارۇشتى يېزىقى كۇشان خانلىقىنىڭ (ھازىرقى پاكىستان تەۋەسىدە) ھۆكۈمەت يېزىقىغا ئايلانغان. 2 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا غەربىي يۇرتتىكى ئۇدۇنغا تارقالغان. 3 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا پىشامشان (ھازىرقى چارقىلىق) غا تارقىلىپ شۇ يەرنىڭ ھۆكۈمەت يېزىقىغا ئايلانغان. پىشامشان قاتارلىق جايلار شەرقىي خەن دەۋرىدە خەنزۇ تىل - يېزىقىنى ئىشلەتكەن بولۇپ، بۇ مەزگىللەردىكى قارۇشتى يېزىقى ۋە ھىندىستاننىڭ ئادەت تىللىرىنىڭ قوبۇل قىلىنىشى توغرىسىدا ئالىملار ئەينى ۋاقىتتا كۇشان خانلىقىنىڭ بىر قىسىم ئاھالىلىرى ئۇرۇش مالمانچىلىقى تۈپەيلىدىن بۇ يەرگە كۆچۈپ كەلگەن، ئۇلارنىڭ ئادىمى كۆپ، مەدەنىيىتى يۇقىرى بولغاچقا، يەرلىكنىڭ تىل - يېزىقىدا زور تەسىر پەيدا قىلغان، دەپ قارايدۇ. 5 - ئەسىردىن كېيىن، قارۇشتى يېزىقى غەربىي يۇرتتا يوقالغان.

«ئۆلگەن يېزىق» دەپ قارالغان قارۇشتى يېزىقىنى كىشىلەر - نىڭ قايتىدىن تونۇشى 19 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن كېيىن ئۇزلۇكسىز بايقالغان قېزىلما ماتېرىياللار بىلەن مۇناسىۋەتلىك. تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئەتراپىدىكى قەشقەر، خوتەن، نىيە، مىران، كوروان ۋە خېشى كارىدورى، دۇنخۇاڭ قاتارلىق جايلارنىڭ ھەممىسىدىن قارۇشتى يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەر تېپىلغان. بۇ قارۇشتى يېزىقلىرى ياغاچ تاختا، تارشا، تېرە، شايى، قەغەز، قېيىن

قوۋزىقى، پۇل قاتارلىقلارغا يېزىلغان، ئومۇمىي سانى مىڭ پار-چىدىن ئارتۇق بولۇپ، ئاساسلىقى ئۇدۇن، پىشامشان ئىككى دۆ-لەتكە تەۋە. ئۇدۇندىن تېپىلغان ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىيالىلار ئاساسلىقى خەنزۇچە - قارۇشتىچە پۇل (312 دانە)، S. 661 نو-مۇرلۇق ھۆججەت ۋە «ساددارما پادا سۇترا» نىڭ كۆچۈرۈلمە قالـ-دۇق بەتلىرىدىن ئىبارەت. پىشامشاندىن تېپىلغان ئارخېئولوگـ-يىلىك ماتېرىيالىلار ئاساسلىقى خانىنىڭ ئەمر - پەرمانلىرى، ھۆ-كۈمەت ۋە شەخسىي مەكتۇپلار، كېلىشىم ھۆججەتلىرى ۋە ھېساب - كىتاب رويخەتلىرى قاتارلىقلار بولۇپ، دىندىن خالـي ھۆججەتلەردىن باشقا يەنە بۇددىزم ھۆججەتلىرىمۇ بار. قارۇشتى ھەرپلىرىنىڭ ھەرقايسى دەۋرلەردىكى سانى ئوخشىمايدىغان بولۇپ 22 دىن 75 كىچە بولغان. ئوڭدىن سولغا توغرىسىغا يېزىلاتتى. سۆز ئارىسىدا بوش ئورۇن ھەتتا تىنىش بەلگىلىرىمۇ يوق ئىدى. ئۇدۇن، پىشامشان ئىككى جايدىكى قارۇشتى يېزىقىنىڭ خەت شەكلىدىمۇ ئازراق پەرق بار بولۇپ، ئايرىم - ئايرىم ھالدا بىر قىسىم يەرلىك شېۋە تەركىبلىرىنىمۇ قوبۇل قىلغان.

ئۇدۇن ۋە پىشامشانلاردىن قارۇشتى يېزىقى بىلەن خەنزۇ يېزىقى تەڭ ئىشلىتىلگەن ئارخېئولوگىيىلىك ۋەسىقىلەر تې-پىلغان. مەسىلەن، ئۇدۇندا ئىشلىتىلگەن خەنزۇچە - قارۇش-تىچە ئىككى خىل خەت چۈشۈرۈلگەن پۇلنىڭ ئوڭ يۈزىگە خەنزۇ يېزىقىنىڭ جۈەنشۇ خەت شەكلى بويىچە پۇلنىڭ قىم-مىتى، ئارقا يۈزىگە قارۇشتى يېزىقىدا خانىنىڭ ھۆرمەت نامى ۋە ئىسمىنىڭ يېزىلىشى ئۇدۇن خانلىقىدا قوش تىلنىڭ مەۋ-جۇت بولۇپ تۇرغانلىقىنىڭ سىمۋولىدۇر؛ پىشامشان، كرورانلاردىن چىققان شەرقىي خەن دەۋرىگە مەنسۇپ كىمخا-بنىڭ ئۇستىگە خەنزۇچە «ئۆمۇرلىرى ئۇزۇن بولغاي، ئەۋلادلـ-رىغا خاتىرجەملىك بولغاي» دېگەن سۆز، گىرۋەكلىرىگە يەنە قارۇشتىچە «سىرىگۇپتانىڭ كىمخابى (قىممىتى) يۈز تۇمەن» دېگەن سۆزلەر چۈشۈرۈلگەن بولۇپ، بۇ پىشامشاندا قوش تىل-

نىڭ تەڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغانلىقىنىڭ دەلىلى.

ئۇدۇن تىل - يېزىقى ئۇدۇن تىلى بولسا خوتەن رايونىدىكى قەدىمكى مىللەتلەر ئىشلەتكەن تىل بولۇپ، ھىندى - ياۋروپا تىل سىستېمىسىنىڭ شەرقىي ئىران تىلى ئائىلىسىدىكى بىر خىل دىئالېكت ئىدى. بۇ خىل تىلدا سۆزلىشىدىغانلار ساكلار بولغاچ-لىقتىن ئۇدۇن ساك تىلى ياكى قىسقارتىلىپ ئۇدۇن تىلى دەپ ئا-تالغان. ئۇدۇن تىل - يېزىقى بولسا، ھىندىستاندىكى براخما ئې-لىپبەسىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بىر خىل ئۆزگەرگەن شەكلى-دۇر. ئۇدۇن يېزىقى خەنزۇ ۋە قارۇشتى يېزىقلىرىدىن كېيىنرەك بولۇپ، تەخمىنەن 5 - ئەسىردىن 10 - ئەسىرگىچە (4 - ئەسىر-لەردىلا پەيدا بولغان دېگۈچىلەرمۇ بار) قوللىنىلغان. مىلادىيە 1006 - يىلى قاراخانىيلار خانلىقى ئۇدۇن خانلىقىنى يوقىتىپ ئىسلام دىنى بۇددا دىنىنىڭ ئورنىنى ئالغاندىن كېيىن، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىمۇ پەيدىنپەي ئۇدۇن تىلىنىڭ ئورنىغا دەسسەپ، ئۇدۇن تىل - يېزىقى «ئۆلگەن يېزىق» قا ئايلانغان. «بۇيۇك تاڭ دەۋرىدە-كى غەربىي يۇرت خاتىرىسى» 12 - جىلدتا «قۇستان دۆلىتى (ئۇ-دۇن) ..... يېزىقى ئەنەتكەك يېزىقىغا تەقلىد قىلىنغان بولۇپ، خەت شەكلىگە ئازراق ئۆزگەرتىش كىرگۈزگەن. ئاز - تولا تەرەق-قىيات تارىخىغا ئىگە، تىلى باشقا ئەللەرنىڭكىدىن پەرقلىنىدۇ» دەپ خاتىرىلەنگەن. 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، شىنجاڭنىڭ خوتەن، مارالبېشى، تۇمشۇق، مۇرتۇق ھەم گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ دۇنخۇاڭ قاتارلىق جايلىرىدىن ئۇدۇن يېزىقىدىكى ھۆججەتلەر تېپىلىپ، ئۇدۇن يېزىقى قايتىدىن يو-رۇقلۇققا چىقتى. نەچچە ئەۋلاد كىشىلەرنىڭ تىرىشچانلىقى ئار-قىسىدا، ئۇدۇن تىلىدىكى ھۆججەتلەرنىڭ كۆپ قىسمى ئوقۇلۇپ قايتا يېزىپ چىقىلدى. ئەمما يەنە بىر قىسىم غەيرىي، دىن ھۆج-جەتلىرى ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەر تېخى تولۇق ئىزاھلانمىدى. دەس-لەپكى مەزگىللەردىكى ئۇدۇن تىلىنىڭ خەت شەكلى قانۇنىيەت-لىك، گرامماتىكىسى قائىدىلىك بولۇپ، ئاخىرقى (كېيىنكى)

مەزگىللەردىكى ئۇدۇن تىلىنىڭ خەت شەكلى قالايمىقان، بەزى بىرىكمە خەتلەرنى ناھايىتى تەستە پەرقلەندۇرگىلى بولىدۇ.

ھازىر ساقلىنىۋاتقان ئۇدۇن تىلىدىكى ھۆججەتلەردە بۇددىزم ھۆججەتلىرى كۆپ، بولۇپمۇ ماخايانا بۇددا نوملىرىغا ئائىتلىرى ئەڭ مول. مەسىلەن، «سامخاتى سۈترا دىخارما پاريايا»، «ۋىمالاكىرتى نىردېسىئا سۈترا» قاتارلىقلار. ئۇدۇن يەنە ماخايانا بۇددا نومى تەرجىمىچىلىكى گۈللەنگەن جاي بولۇپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك سۇلالىلىرىدىن بۇ يەرگە كېلىپ ئىلىم تەھسىل قىلىپ نوم ئالغىلى كېلىدىغانلارمۇ بار ئىدى. تاڭ، سۇڭ سۇلالىلىرى مەزگىلىدە ئۇدۇن بۇددا نوملىرىنى تەرجىمە قىلىش بىلەنلا چەكلىنىپ قالماي، بەلكى نوملارنى ئىزاھلاشقىمۇ باشلىغان. دۇنخۇاڭدىن ئۇدۇن يېزىقىدا يېزىلغان مۇشۇ خىلدىكى ئەسەرلەر تېپىلغان، مەسىلەن، «بۇددا دىياتاكا» ئىخچاملىنىپ پىششىقلاپ ئىشلەنگەن. ئۇدۇن تىلىدىكى غەيرىي دىن ھۆججەتلىرىدىن تېپىلغانلىرىمۇ كۆپ. خوتەن رايونىدىن ئۇدۇن تىلىدا يېزىلغان تاڭ دەۋرىگە ئائىت 100 پارچىدىن ئارتۇق غەيرىي دىنىي ھۆججەتلەر تېپىلغان بولۇپ، مەزمۇنى يارلىق، ھېسابات دەپتىرى، توختامنامە، خەت ـ چەك قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. دۇنخۇاڭدىكى موگاۋ تاش كېمىرلىرى ئىچىدىكى بۇددا نوملىرى ساقلانغان كېمىرلەردىنمۇ 120 پارچىدىن ئارتۇق ئۇدۇن تىلىدىكى ھۆججەتلەر تېپىلغان، بۇلارنىڭ كۆپچىلىكىمۇ غەيرىي دىن ھۆججەتلىرىدۇر. 10 ـ ئەسىردە شاجۇدىكى بەيئەتچىلەر قوشۇننىڭ سەرداری ساۋ جەمەتى بىلەن ئۇدۇن خان جەمەتى قۇدا ـ باجىلىق مۇناسىۋەت ئورناتقانىدى. ئۇدۇننىڭ ئەلچىلىرى، راھىبلىرى شاجۇ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك، غەربىي شيا، خېشىدىكى گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقى قاتارلىقلارغا بېرىپ تۇراتتى. دۇنخۇاڭدا نۇرغۇنلىغان خەت ـ چەك، ئىلتىماس، ھۆكۈمەت ۋە خۇسۇسىنىڭ ھېسابات دەپتەرلىرى، جۇغراپىيە، تېببابەتچىلىككە ئائىت ھۆججەت، ئەدەبىي ئەسەر، قوش تىللىق سۆزلۈك، مەشىق دەپتىرى، ئىلىپبە ۋە خوتەن خان جەمە-

تىگە قىلىنغان دوكلاتلارنىڭ قوشۇمچە نۇسخىسى قاتارلىقلار ساقلانغان.

ئۇدۇن رايونى خەنزۇ مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە چوڭقۇر ئۇچرىغان. خەن سۇلالىسىدىن كېيىن، تاڭ سۇلالىسى ئۇدۇندا كېرىيە تۇتۇق مەھكىمىسىنى قۇرغان؛ تاڭ سۇلالىسى غەربىي يۇرتتىن چېكىنگەندىن كېيىن، ئۇدۇن شاجۇ بىلەن قۇدا - باجىلىق مۇناسىۋەتنى ساقلاپ، خەنزۇ يېزىقى بۇ رايوندا باشتىن - ئاخىر قوللىنىلغان. قارۇشتى يېزىقى بىلەن خەنزۇ يېزىقى بىرگە ئىشلىتىلگەنگە ئوخشاش، ئۇدۇن يېزىقىمۇ باشتىن - ئاياغ خەنزۇ يېزىقى بىلەن بىرگە قوللىنىلغان. كېيىنكى مەزگىللەردە يەنە تىبەت يېزىقى بىلەن بىللە قوللىنىلغان. تېپىلما ھۆججەتلەر ئىچىدە ئۇدۇن يېزىقى، خەنزۇ يېزىقى، تىبەت يېزىقلىرىنىڭ بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىلا مەسىلىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدۇ. تېپىلما ھۆججەتلەر ئىچىدە يەنە خەنزۇچە، ئۇدۇنچە ماس ھالدا يېزىلغان قوش تىللىق ھۆججەتلەرمۇ بار. مەسىلەن، چىرا ناھىيىسىنىڭ دامىكو خارابىسىدىن چىققان مىلادىيە 775 - يىلىدىن 790 - يىلى ئارىلىقىدىكى يەتتە پارچە «ئالتە شەھەر» پۇقرالىرى تاپشۇرغان يىپەكلەرنىڭ ھېسابات دەپتىرى ۋە ھەربىي مۇداپىئەگە دائىر ھۆججەتلەر دەل خەنزۇ ۋە ئۇدۇن يېزىقلىرىدا تەڭ يېزىلغان. ئاز بولمىغان ئۇدۇن يېزىقىدىكى ھۆججەتلەرگە يەنە خەنزۇچە خەت ئارىلاشتۇرۇپ يېزىلغان. مەسىلەن، «ئۇدۇن خانىنىڭ ساۋ يۈەنجۇڭغا يازغان مەكتۇپى» دا، ئۇدۇن خانى ۋىجايا سۇرا تاغىسى شاجۇ خانى ساۋ يۈەنجۇڭغا 970 - يىلى (تەڭرىخان ئالىلىرىنىڭ 4 - يىلى) ئۇدۇننىڭ قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ دىنىي ئۇرۇشى ئۇستىدىن غالىب كەلگەنلىكىنى دوكلات قىلىپ، مەكتۇپنىڭ ئاخىرىغا چوڭ قىلىپ خەنزۇچە «敕» (ھەدىيە) دېگەن خەتنى يېزىپ قويغان (يەنە تەڭ نىسبەتتە يېزىلغان ئۇدۇنچە Parau — تارتۇق (ھەدىيە) دېگەن سۆزمۇ بار). مەكتۇپنىڭ قۇيرۇق قىسمى

ۋە قەغەز بىلەن پېچەتلەنگەن يەرلىرىنىڭ توققۇز يېرىگە «پا-دىشاھ پەرمانى بويىچە يېڭى قۇيدۇرۇلغان مۆھۈر» دېگەن خەت-زۇچە خەت يېزىلغان تامغا بېسىلغان. ئۇدۇن تىلىدىكى بەزى سۆزلەر ئېنىق ھالدا خەنزۇچىدىن تەرجىمە قىلىنغان. مەسە-لەن، «si» تاۋۇشى بىلەن ئاياغلىشىدىغان ئۇدۇن بۇددا ئىبا-دەتخانىلىرىنىڭ نامى خەنزۇچىدىكى«寺» (بۇتخانا) سۆزىدىن تەرجىمە قىلىنغان. ئۇدۇن تىلىدىكى ھۆججەتلەردە يەنە دور-غاپ، ھىراۋۇل، ۋەزىر، تۇتۇق، سوراقچى، خانىم، پەزىلەتلىك بەگ، ئۇلۇغ زات دېگەندەك نامىلار بولۇپ، بۇلاردىمۇ خەنزۇ تە-لىدىكى ئەمەل نامىلىرى ۋە ھۆرمەت نامىلىرىنى قوللانغان. ئۇ-دۇن تىلىدىكى ھۆججەتلەردىكى «توك چىك»، «تىەن زۇن»، «تىەن شىك»، «جۇڭشىك»، «تىيەنشۇ» قاتارلىق يىلنامىلەرمۇ روشەنكى خەنزۇلار قوللانغان يىلنامىلەرگە تەقلىد قىلىنغان.

تۇبۇت تىلى – يېزىقى تۇبۇت يېزىقى بولسا تۇبۇتچە ھۆج-جەتلەردە ئىشلىتىلگەن زاڭزۇلار يېزىقى بولۇپ، قەدىمكى زاڭزۇ يېزىقى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. تىلى خەنزۇ – زاڭزۇ تىل سىستېمىسىغا تەۋە. مىلادىيە 7 – ئەسىردە، تۇبۇتلەر چىڭخەي – شىزاڭ ئىگىز-لىكىدە باش كۆتۈرگەن، 662 – يىلىدىن باشلاپ غەربىي يۇرتقا كىرىپ، تاڭ سۇلالىسى بىلەن غەربىي يۇرتنىڭ ھۆكۈمرانلىق ھو-قۇقىنى تالاشقان. 8 – ئەسىرنىڭ ئاخىرى 9 – ئەسىرنىڭ باشلى-رىدا تۇبۇتلەر غەربىي يۇرتنى ئىگىلىگەن. 866 – يىلى ئىچكى ئىزا تۇپەيلىدىن، غەربىي يۇرتتىن چېكىنىپ چىققان. تۇبۇتلەر غەربىي يۇرتقا يېرىم ئەسىردىن كۆپرەك ھۆكۈمرانلىق قىلىپ، غەربىي يۇرتنىڭ تىلى – يېزىقىدا مۇھىم تەسىر پەيدا قىلغان، تۇ-بۇت تىلى – يېزىقى بىر مەھەل تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىدىكى بەگلىكلەرنىڭ ھۆكۈمەت تىلى – يېزىقىغا ئايلانغان.

20 – ئەسىردىن بۇيان، چارقىلىق ناھىيىسىدىكى مىرەن شەھىرى خارابىسى، خوتەننىڭ شىمالىدىكى مازار تاغ قەدىمىي قەلئە خارابىسىدىن كۆپلىگەن تۇبۇت يېزىقىدىكى تارشا، يۆگە-

مه پۈتۈك قاتارلىقلار تېپىلغان بولۇپ، ئومۇمىي سانى 700 پارچىدىن ئارتۇق، مىرەندىكى تۇبۇت مۇداپىئە قورغانى ئىزىدىن يەنە سۆڭەكتە ياسالغان پال چوكىسى تېپىلغان بولۇپ، بۇنىڭدا تۇبۇت يېزىقىدىكى پالنامە ساقلانغان. دۇنخۇاڭدىنمۇ ئاز دېگەندە ئۇدۇن بىلەن مۇناسىۋەتلىك سەككىز پارچە تۇبۇتچە ھۆججەت تېپىلغان. ئۇدۇن تۇبۇت ھۆكۈمرانلىقىنىڭ غەربىي يۇرتتىكى مۇھىم نۇقتىسى ئىدى. كېيىنكى ئەسىرلەردىكى تۇبۇتچە «گەنجۇر»، «دەنجۇر» دىن ئىبارەت ئىككى چوڭ ھۆججەت توپلاملىرىدا، «ئۇمالا پرابخا سۇترا»، «مۇڭگۇز تاغ ھەدىيە خاتىرىسى»، «سامغا ژادانانىڭ ھەدىيە خاتىرىسى»، «ئۇدۇن ئارخاتىنىڭ ھەدىيە خاتىرىسى»، «ئۇدۇن دۆلىتىنىڭ ھەدىيە خاتىرىسى» قاتارلىق مەخسۇس ئۇدۇن توغرىسىدا سۆزلەنگەن ئەسەرلەر بار بولۇپ، بۇنىڭدىن ئۇدۇن بىلەن تۇبۇتنىڭ مۇناسىۋىتىنىڭ قويۇقلۇقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. مىرەن بولسا تۇبۇتلەرنىڭ غەربىي يۇرتقا ھۆكۈمرانلىق قىلىشتىكى مۇھىم ھەربىي نۇقتىسى ئىدى. دۇنخۇاڭ تۇبۇتلەر تەرىپىدىن ئىگىلىۋېلىنغاندىن كېيىن، 9 - 10 - ئەسىرلەردە بەيئەتچى ئارمىيە يەنە ئۇدۇن بىلەن قويۇق مۇناسىۋەت ساقلاپ كەلگەن، شۇڭا، بۇ ئۇچ جايدىن تۇبۇتچە ھۆججەتلەرنىڭ چىقىشى نورمال ئىش ھېسابلىنىدۇ.

شىنجاڭدىن تېپىلغان تۇبۇتچە ھۆججەتلەر ئاساسەن 8 -، 9 - ئەسىرلەرگە مەنسۇپ بولۇپ، مەزمۇنى تۇبۇتلەرنىڭ غەربىي يۇرتتىكى ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ھەممە تەرەپلىرىگە بېرىپ تاقىلىدۇ. مەسىلەن، ئىقتىسادىي جەھەتتىكىلىرى يەر، ئاشلىق، باج - سېلىق، قەرز، ماددىي بۇيۇم قاتارلىق مەزمۇنلارنى، ھەربىي جەھەتتىكىلىرى قورال - ياراغ، پايلاقچىلىق، چارلاش، بېكەت قاتارلىق مەزمۇنلارنى، سىياسىي جەھەتتىكىلىرى دوكلات، بۇيرۇق، ھۆكۈمەت ياكى خۇسۇسىي ئالاقە قاتارلىق مەزمۇنلارنى، ئىجتىمائىي تۇرمۇش، مەدەنىيەت جەھەتتىكىلىرىدىن ئۇرۇق، قەبىلە، يەر نامى، رەمچىلىك قاتارلىق مەزمۇنلارنى ئۆز

ئىچىگە ئالىدۇ. دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان ھۆججەتلەرنىڭ ھەممىسى 10 ـ ئەسىرگە مەنسۇپ. گەرچە تۇبۇتلەر 9 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا غەربىي يۇرت ۋە خېشى كارىدورىدىن چىكىنىپ كەتكەن بولسىمۇ، ئەمما تەسىرى تۇگىمىگەن، تۇبۇت يېزىقى تۇبۇت ھۆكۈمرانلىقى ئاخىرلاشقاندىن كېيىنمۇ خېلى ئۇزاق بىر مەزگىلگىچە ئىشلىتىلگەن. دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان تۇبۇتچە «شاجۇ بېگى ساۋ جۇڭشۇنىڭ ئۇدۇن خانىغا يوللىغان مەكتۇپى»، «ئۇدۇن خانىنىڭ شاجۇ بېگىگە يوللىغان ھۆكۈمەت خېتى»، «ئۇدۇن خانىنىڭ گەنجۇ دورغاپىغا يوللىغان مەكتۇپى» قاتارلىقلار ئۇدۇن، شاجۇ (دۇنخۇاڭ) دىكى بەيئەتچى ئارمىيە، گەنجۇ (جاڭيې) ئۇيغۇرلىرى قاتارلىق ئۇچ يەرلىك ھاكىمىيەت ھۆكۈمرانلىرى ئوتتۇرىسىدىكى بېرىش ـ كېلىش توغرىسىدىكى خەت ـ چەكلەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، «ئۇدۇن دىنىي ئەقىدە تارىخى» بولسا ئۇدۇن بۇددىزمىنىڭ گۈللىنىش، ھالاك بولۇش ۋە ئالەمشۇمۇل ئۆزگىرىشلەرنىڭ تارىخىي ھۆججەتلىرىدۇر. «ئېۋرغول باش راھىبى لى بەيدۇڭنىڭ شاجۇ باش راھىبىغا يوللىغان مەكتۇپى» بولسا، ئېۋرغول بىلەن شاجۇ روھانىيلىرىنىڭ ماددىي بۇيۇم ئالماشتۇرۇشىغا ئائىت ھۆججەت ھېسابلىنىدۇ.

تۇبۇتلەر غەربىي يۇرتتا تاڭ سۇلالىسىنىڭ بېقىندى تۇزۇمىگە ئوخشاش باشقۇرۇش تۈزۈلمىسىنى يولغا قويغان، تىل-يېزىق جەھەتتە تۇبۇت، ئۇدۇن، خەنزۇ يېزىقلىرىنىڭ بىرگە ئىشلىتىلىشىگە يول قويغان. تۇبۇتلەرنىڭ بۇ سىياسەتلىرى غەربىي يۇرتنىڭ يېڭى مەدەنىيىتىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش، ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىنى قوغداشقا پايدىلىق بولغان.

ئاگىنى ـ كۇسەن تىل ـ يېزىقى 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا شىنجاڭدا ئوتتۇرا ئاسىيا يانتۇ براخما ئېلىپبەسى بىلەن يېزىلغان ۋەسىقىلەر تېپىلدى، بۇ خىل يېزىقتا ھىندى ـ ياۋروپا تىل سىستېمىسىدىكى ئىككى خىل تىل خاتىرىلەنگەن. ئىككى

خىل تىلنىڭ سۆزلۈك گراماتىكىلىق پەرقى چوڭ ئەمەس، ئەمما ئىپادىلىگەن شېۋىسى ئوخشىمايدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئالىملار ئۇلارنىڭ تېپىلغان ئورنىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا ئاساسەن ئايرىم نام بىلەن ئاتىغان. يەنى تۇرپان، قاراشەھەر ئەتراپلىرىدىن تېپىلغانلىرىنى ئاگىنى تىلى، كۇچا ئەتراپلىرىدىن تېپىلغانلىرىنى كۇسەن تىلى دەپ ئاتىغان. يېزىقىمۇ ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئاگىنى يېزىقى ۋە كۇسەن يېزىقى دەپ ئاتالغان. يەنە بەزى ئالىملار ئالدىنقىسىنى توخار تىلىA ياكى شەرقىي توخار تىلى، كېيىنكىسىنى توخار تىلى B ياكى غەربىي توخار تىلى دەپمۇ ئاتىغان. ئاگىنى - كۇسەن تىل - يېزىقى تەخمىنەن 3 - ئەسىردىن 9- ئەسىرگىچە ئىشلىتىلگەن .

ئاگىنى - كۇسەن تىلىدىكى ھۆججەتلەر بىرقەدەر مول بولۇپ، شېئىرلارمۇ بار. مەسىلەن، «پەند - نەسىھەت شېئىرلار توپلىمى»، «مانىغا مەرسىيە»: دراما ھېكايىلەردىن «ئالتە چىشلىق پىلنىڭ يارالمىشى ھەققىدىكى ھېكايە»، «ياغاچچى بىلەن رەسسامنىڭ ھېكايىسى»، سۆزلۈكلەردىن قەدىمكى كۇسەنچە، ئۇيغۇرچە، سانسكرىتچە، كۇسەنچە تەرجىمە سۆزلۈكلىرى، ھۆكۇمەت ۋە خۇسۇسلارنىڭ ھېسابات دەپتەرلىرىدىن «سودىگەر - يولۇچىلارنىڭ يولخېتى»، ئەمر - پەرمانلارنىڭ قالدۇق - پارچىلىرى، ئىبادەتخانىلارنىڭ ھېسابات دەپتىرى، يەنە تېببابەتچىلىك تېخنىكىسىغا دائىر ئەپسۇن قاتارلىقلار بار. ھازىر ساقلىنىۋاتقان ئاگىنى - كۇسەن يېزىقىدىكى ھۆججەتلەردىن ئەڭ مەشھۇرى «مايتىرى سىمىت درامىسى» بولۇپ، جەمئىي ساقلىنىپ قالغىنى 88 بەت. 27 پەرزىلىك بۇ دراما دۆلتىمىزدە تېپىلغان ئەڭ قەدىمكى ۋە ئەڭ ئۇزۇن سەھنە ئەسىرىدۇر. ھازىر ساقلىنىۋاتقانلاردىن ئەڭ كۆپ بولغىنى بۇددا نوملىرى بولۇپ، «دارما پادا سۇترا»، «بۇددا چارىتا كاۋيا سۇترا»، «گاربخا سۇترا» قاتارلىقلار بار. بۇ يەردە پەقەت ھىنايا مەزھىپىنىڭ بۇددا نوملىرىنىڭلا بولۇپ، داڭلىق ماخايانا بۇددا نوملى-

رىنىڭ بولمىغانلىقىدىن غەربىي يۇرتتا ئەينى ۋاقىتتا ماخايانا بىلەن ھىنايا ھەزھىپىنىڭ تەسىرىنىڭ پەرقلىق ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

ئاگىنى - كۈسەن تىللىرىدىكى ھۆججەتلەر ئىچىدە، ئاگىنى تىلىدىكى ماتېرىياللارنىڭ ھەممىسى قوليازما بولۇپ، كۈسەن تىلىدىكى ماتېرىياللار ئىچىدە بۇ خىلدىكىدىن باشقا (مۇتلەق كۆپ ساندىكىلىرى) يەنە، تارىخا، تام رەسىمى لەۋھەلىرى، مىكىئۇي ئاتىبىدىلىرى بولۇپ سانى بىرقەدەر كۆپ. «بۇيۇك تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت سايا‌ھەت خاتىرىسى» 12 - جىلدتا كۈتسى (كۈسەن) دۆلىتى «ھىندى يېزىقىنى قوللىنىدۇ، ئازراق ئۆزگەرتىش كىرگۈزگەن» دەپ خاتىرىلەنگەن بولۇپ، ھازىر ساقلىنىۋاتقان ئاگىنى - كۈسەن يېزىقى بۇ خىل ئەھۋالنىڭ راستلىقىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ. ئاگىنى - كۈسەن تىل - يېزىقى گەرچە ھىندى - ياۋروپا تىل سىستېمىسىدىكى براخما يېزىقىنى بەلگە قىلغان بولسىمۇ، ئەمما چەت تىللاردىن كىرگەن سۆزلەر كۆپ. تەتقىقاتلارغا ئاساسلانغاندا، ئۇنىڭ ھىندى - ياۋروپا تىل سىستېمىسىدىكى ئىران تىللىرى ئائىلىسى، گېرمان تىللىرى ئائىلىسى، سلاۋيان تىللىرى ئائىلىسى قاتارلىقلار بىلەن ئورتاقلىق ۋە ئوخشاشلىق تەرەپلىرى بار بولۇپ، غەربىي ھىندى - ياۋروپا تىل سىستېمىسىدىكى تىللار بىلەنمۇ مەلۇم باغلىنىشقا ئىگە، بۇ خىل مۇناسىۋەت ئاساسلىقى تىل قۇرۇلمىسى ۋە سۆز قوبۇل قىلىش قاتارلىق ئىككى جەھەتتە ئىپادىلىنىدۇ. خەنزۇ تىلىنى مىسالغا ئالساق، خەنزۇ تىلىدا توخرى تىلىدىن قوبۇل قىلغان سۆزلەر بار بولۇپ، بۇنىڭدىن باشقىلىرىنىڭ بولۇشىمۇ تەبىئىي ئىش. «سۇينامە. مۇزىكا تەپسىرى» دە يەتتە تونىنى سۆزلىگەندە «شاتولى خەنزۇچىدىكى 1 - تون، يەنى مۇزىكىدىكى ئوردا كۇيى»دېيىلگەن. بۇنىڭدىكى 1 - خەت كۈسەن تىلىدۇر (ياكى كۈسەن تىلى ئارقىلىق ئۆزگىرىپ كەلگەن ھىندىچە سۆز). خەنزۇچىدىكى«[illegible]»(سىرامان) ياكى«[illegible]» (سىرامان) مۇ كىنگىت تىلىدىن كەلگەن. دەسلەپتە

(شەرقىي خەن، ئۇچ پادىشاھلىق) خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىنغان بۇددا نوملىرىدا بۇددىزم ئاتالغۇلىرىنىڭ ھەممىسىلا سانسكرىت ياكى پالى تىللىرىدىن بىۋاستە تەرجىمە قىلىنغان بولماستىن، ئەكسىچە توخار تىلى قاتارلىق قەدىمكى ئوتتۇرا ئاسىيا مىللەتلىرى-نىڭ تىللىرىنى ۋاستە قىلىپ تۇرۇپ ياسالغانىدى. توخار تىلىغا خەنزۇ تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرگە دائىر مىساللارمۇ كۆپ، مەسىلەن، cane خەنزۇچىدىكى «钱» دىن، tau خەنزۇچىدىكى «斗» (ئېلىشىش) تىن، sakse بولسا خەنزۇچىدىكى «烤酒»(ھاراق ئىللىتىش) تىن كەلگەن.[1] ئاگىنى - كۇسەن تىللىرىدا سۆزلىشىدىغان مىللەتلەر غەربىي يۇرتتا ياشىغان. غەربىي يۇرت قەدىمكى دۇنيا مەدەنىيەتلىرىنىڭ گىرەلەشكەن جايى بولۇپ، بۇ تىل - يېزىق بىلەن باشقا مىللەت تىللىرى ئوتتۇرا-سىدا مۇناسىۋەتنىڭ شەكىللىنىشى تەبىئىي ھادىسىدۇر.

سوغدى تىل - يېزىقى سوغدى يېزىقى سوغدى تىلىنى خاتىرىلىگەن يېزىق بولۇپ، ئارامى يېزىقىدىن تەرەققىي قىلىپ ئۆزگىرىپ كەلگەن. يەنە سۇلىكا يېزىقى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. سوغدى تىلى ھىندى - ياۋروپا تىل سىستېمىسى ئىران تىل ئائىلىسى-نىڭ شەرقىي ئىران تىلى تارمىقىغا تەۋە بولۇپ، ئاز دېگەندىمۇ مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 6 - ئەسىرلەردىلا ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە زە-رەپشان دەريا بويلىرىدا گۈللەنگەن. سوغدى يېزىقى تەخمىنەن مىلادىيە 13 - ئەسىردە موڭغۇللار ئوتتۇرا ئاسىياغا بېسىپ كىرگەندىن كېيىن تاشلىنىپ قالغان. سوغدىلار سودا - تىجا-رەتكە ماھىر خەلق بولۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ خەلقئارا سودا يول-لىرىدا ئىنتايىن مۇھىم ۋاستىچىلىك رول ئوينىغان. سوغدى تىلى شۇ سەۋەبتىن ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىكى ئورتاق تىلغا ئايلانغان ھەمدە بىر قىسىم دۆلەت ۋە مىللەت تىللىرىدا مۇھىم تەسىر پەيدا قىلغان.

---

① جى شىيەنلىن: «دۇنخۇاڭ ــ تۇرپان توخرى تىلى تەتقىقاتىغا كىرىش»، تەيۋەن يېڭى ۋېنفېڭ نەشرىيات شىركىتى، 1993 - يىلى، 254 - بەت.

تۇركلەر بىر مەھەل سوغدى تىل - يېزىقىنى ھۆكۈمەت تىل - يېزىقى سۈپىتىدە قوللانغان. ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلۇغاندىن كېيىن، ئۇلارمۇ سوغدى تىل - يېزىقىنى ھۆكۈمەت تىل - يېزىقى قىلىپ ئىشلەتكەن. كېيىن ئۇيغۇرلار سوغدى يېزىقى ئاساسىدا قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنى ئىجاد قىلغان. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى كېيىن ئۆزگەرتىلىپ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ئاساسىدىكى موڭغۇل يېزىقىغا ئايلانغان، بۇ يېزىق مانجۇ يېزىقىنى شەكىللەندۈرگەن. مانجۇ يېزىقى يەنە شىبە يېزىقىنىڭ ئەسلىي شەكلى ئىدى. سوغدى يېزىقى بۇ يېزىقلارنىڭ ئاساسى ياكى مەنبەسى بولۇپ، ئىنتايىن تىپىك ھالدا غەربىي يۇرتتىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيەت جەھەتتە ئۆزئارا قوشۇلۇش مۇناسىۋىتىنى ئەكس ئەتتۈرگەن.

سوغدى يېزىقىدىكى مىراسلار جۇڭگو ۋە چەت ئەللەردىكى قەدىمكى يىپەك يولى بويلىرىدىن كۆپلەپ تېپىلدى. مەسىلەن، تاجىكىستاندىكى مۇغ خارابىلىكىدىن 8 - ئەسىرگە ئائىت بىر بۆلەك سوغدىچە ھۆججەتلەر تېپىلدى. ھىندى دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى يىپەك يولىنىڭ قەدىمكى يوللىرى بويىغا جايلاشقان تىك يارلاردىن تاشقا يېزىلغان نەچچە يۈزدىن ئارتۇق سوغدىچە بېغىشلىمىلار تېپىلغان، موڭغۇلىيىدىكى بۇگۇت دېگەن جايغا يېقىن يەردىن «مۇقان تېكىنىڭ تۆھپە ئابىدىسى» قاتارلىقلار تېپىلغان. جۇڭگو چېگرىسى ئىچىدىنمۇ كۆپلىگەن سوغدىچە ھۆججەتلەر بايقالغان. دۇنخۇاڭدىكى خەن دەۋرىگە ئائىت سەددىچىن تۇرالىرى ئىزىدىن سەككىز پارچە 4 - ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىكى سوغدىچە خەت - چەكلەر بايقالغان بولۇپ، بۇ ھازىرغىچە ساقلىنىۋاتقان ئەڭ قەدىمكى سوغدىچە ھۆججەت بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، دۇنخۇاڭدىكى بۇددا نوملىرى ساقلانغان كېمىرلەردىنمۇ ئاز بولمىغان سوغدىچە بۇددا نوملىرى تېپىلغان.

شىنجاڭدىن تېپىلغان سوغدىچە ھۆججەتلەر ئەڭ كۆپ. ئىلگ-

دىكى تىكەس دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدىكى تۈرك خانلىرى قەبرىستانلىقىنىڭ ئالدىدا سوغدىچە يادنامە يېزىلغان بالبالار بار. كرۇران ۋە خوتەن قەدىمكى ئىزلىرىدا يەنە نۇرغۇنلىغان سوغدىچە سودا خاراكتېرلىك ھۆججەتلەر ساقلانغان. تۇرپاندىن سوغدىچە توختام ھۆججەتلىرى ۋە باشقا غەيرىي دىن ھۆججەتلەر، شۇنداقلا بۇددا، نېستورى، مانى دىنى قاتارلىق كۆپ خىل دىنلارنىڭ سوغدىچە كلاسسىك ئەسەرلىرى تېپىلغان.

شىنجاڭدىكى سوغدىچە ھۆججەتلەرنىڭ يىل دەۋرى بىرقەدەر كەڭ بولۇپ، 840 ـ يىلى ئۇيغۇر خانلىقى غەربكە كۆچۈشتىن بۇرۇنقى ھەم غەربكە كۆچكەندىن كېيىنكى مەزگىللەردىكى ھۆججەتلەرمۇ بار. مەسىلەن، تۇرپاندىن تېپىلغان«代人» دېگەن خەت يېزىلغان تارشا پۈتۈكنىڭ كەينى تەرىپىگە سوغدى يېزىقى بىلەن تۈركچە «كىشى» دېگەن خەت يېزىلغان بولۇپ، تەخمىنەن مىلادىيە 5 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغا ئائىت مەدەنىي مىراستۇر. سوغدىچە قۇل سېتىۋېلىش توختامى بولسا مىلادىيە 639 ـ يىللاردىكى قوچو كۇ جەمەتى خانلىقىنىڭ مەدەنىي مىراسىدۇر. بۇنىڭدىن باشقا تۇرپاندىن تېپىلغان سوغدى تىلىدىكى يەر نامىلىرى خاتىرىسىدە، 9 ـ ئەسىردىن 10 ـ ئەسىرگىچە سوغدىلارنىڭ ياۋروپا ـ ئاسىيا قۇرۇقلۇقىدا ربمدىن ھازىرقى نىڭشىانىڭ لىڭۇ دېگەن جايىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى سودا يوللىرى خاتىرىلەنگەن بولۇپ، بۇ قوچو ئۇيغۇر خانلىقى مەزگىلىگە تەۋە. تۇرپاندىن تېپىلغان مانى ۋە نېستورى دىنىغا ئائىت سوغدىچە ھۆججەتلەرمۇ 9 ـ، 10 ـ ئەسىرلەرگە مەنسۇپ بولۇپ ، سوغدى تىل ـ يېزىقى بىلەن غەربىي يۇرتنىڭ مۇناسىۋىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە.

سوغدى يېزىقى بولسا، بىر خىل سوزۇق تاۋۇش بەلگىسى بولمىغان بوغۇملۇق يېزىق بولۇپ، 19 بوغۇملۇق ھەرپتىن تەركىب تاپقان، ئاجىز ئۈزۈك تاۋۇش ھەرپى ئارقىلىق سوزۇق تاۋۇشلارنى ئىپادىلىگەن. جۈملىگودىن تېپىلغان سوغدىچە ھۆججەتلەر بۇددا نوملىرى خەت شەكلى (ئۇلچەملىك خەت شەكلى)، قەدىمكى تۈرك رۇنىك يېزىقى

دىمكى سۇرىيىچە(نېستورى دىن مۇرىتلىرى قوللانغان)، مانىچە (مانى دىن مۇرىتلىرى قوللانغان) خەت شەكلى قاتارلىق ئۇچ خىل خەت شەكلىدىن تەركىب تاپقان. سوغدى يېزىقى ئادەتتە ئوڭدىن سولغا يېزىلغان، ئەمما خەنزۇ يېزىقىنىڭ تەسىرىدە يۇقىرىدىن تۆۋەنگە تىك يازىدىغانلارمۇ بولغان.

تۇرك تىل ـ يېزىقى «تۇرك» سۆزى تار ۋە كەڭ مەنىگە ئىگە. تار مەنىدىكىسى مىلادىيە 6 ـ، 8 ـ ئەسىرلەردە جۇڭگونىڭ شىمالى ۋە غەربىي شىمالىدا تۇرك خانلىقىنى قۇرغان تۇركلەرنى كۆرسىتىدۇ؛ كەڭ مەنىدىكىسى تۇرك قەبىلە ئىتتىپاقىدىكى ھەر ـ قايسى قەبىلىلەر ۋە مىللەتلەرنى كۆرسىتىدۇ. تۇرك قەبىلىلەر ئىتتىپاقى بىر مەھەل ئىنتايىن قۇدرەتلىك ئىدى. شۇڭا تۇركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان قەبىلە ۋە مىللەتلەر كۆپ بولغان. مىلادىيە 6 ـ، 7 ـ ئەسىرلەردە غەربىي تۇركلەر غەربىي يۇرتقا ھۆكۈمرانلىق قىلغان. شۇنىڭدىن باشلاپ بۇ يەردە تۇرك تىلى قوللىنىلغان. 8 ـ، 9 ـ ئەسىرلەردە تۇركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان قارلۇق، ئۇيغۇر قاتارلىق ئىككى چوڭ كۆچمەن چارۋىچى خەلق تارىم ئويمانلىقىغا كۆچۈپ كەلگەن ھەمدە ئولتۇراق دېھقانچىلىق تۇرمۇشىغا ئۆتۈپ، ئۇيغۇر ـ قارلۇق تىلىنى يادرو قىلغان تۇركىي تىل پەيدىنپەي بۇ يەردىكى ئورتاق تىلغا ئايلانغان. ئەكسىنچە، ئەسلىدىكى ئاھالىلەرنىڭ ھىندى ـ ياۋروپا تىللىرى پەيدىنپەي يوقىلىپ، پەقەت بىر قىسىم تاۋۇش، سۆزلۈكلەرنى ساقلاپ قالغاندىن باشقا گرامماتىكىسىمۇ تۇرك تىلىغا سىڭىپ كەتكەن. ئەڭ كېچىككەندىمۇ 11 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا، تۇرك تىلى جەنۇبىي ۋە شىمالىي شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئاساسىي جەھەتتىن ئومۇملاشقان.

تۇرك يېزىقى بولسا بىر خىل ئېلىپبەلىك يېزىق ئىدى. تۇرك تاسبار قاغانىنىڭ تۆھپە ئابىدىسىگە يېزىلغان سوغدچە خاتىرىلەردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، 6 ـ ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرىدا، سوغدى يېزىقى يەنىلا تۇركلەرنىڭ ھۆكۈمەت يېزىقى ئى ـ

دى. «شمالىي چى تارىخى. قوغۇرسۇ ئالتۇن تەزكىرىسى» دە تىلغا ئېلىنغان «خاننىڭ شىجىڭغا نىرۋانا نومىنى تۇرك تىلىغا تەرجىمە قىلىشقا بۇيرۇپ، ئۇنى تۇرك خانىغا سوۋغا قىلغان»لىقى مىلادىيە 574 ــ 576 ـ يىللاردىكى ئىش بولۇپ، بۇنىڭدا كۆرسىتىلگىنى تۇرك تىلى بولۇپ، تۇرك يېزىقى ئەمەس ئىدى. «جۇ نامە. تۇركلەر تەزكىرىسى» دىكى «ئۇلارنىڭ يېزىقى غۇز يېزىقىغا ئوخشايدۇ» دېگەن بايانلار ئېھتىمال سەل كېيىنكى ئىشلارنى كۆرسەتسە كېرەك. تۇرك يېزىقى تەخمىنەن 7 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن 10 ـ ئەسىرگىچە قوللىنىلغان. تۇرك خانلىقى، ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقى، قوچو ئۇيغۇر خانلىقى ۋە تىلى تۇرك تىلىغا يېقىن كېلىدىغان قىرغىزلارمۇ بۇ خىل يېزىقنى ئىشلەتكەن. مەسىلەن، گوبىنىڭ شىمالىدىكى ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقى مەزگىلىدە، ئۇيغۇرلار تۇرك يېزىقىدىن پايدىلىنىپ مەڭگۈ تاشلارنى ئويۇپ قالدۇرغان. ئۇيغۇرلارنىڭ سىرتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىشىغا ئەگىشىپ، ئۇلار ئىشلىتىۋاتقان تۇرك تىلىدا سىرتىتىن كىرگەن سۆزلۈكلەر ئۇزلۇكسىز كۆپەيگەن. چەتتىن كىرگەن سۆزلەرنىڭ مەنبەسى ئىچىدە خەنزۇ، توخار، گرېك، سانسكرىت، تۇبۇت، سوغدى، ئىران تىللىرى قاتارلىقلار بار. بۇنىڭ ئىچىدە خەنزۇچىدىن كىرگەن سۆزلەر ئەڭ كۆپ، مەسىلەن، كۆپىلىگەن يىپەك توقۇلما بۇيۇملار ۋە بىر قىسىم ئەمەل نامىلىرىدىن كىمخاب، تۇتۇق، سانغۇن، باش بۇغ قاتارلىقلار مۇشۇنىڭغا مەنسۇپتۇر. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە خېمىر، سىياھ، چاي، مانتا، جىنايەت (گۇناھ)، ئەجدىھا، موم، لىتىر، ئاچارىيا، سەرمۇنشى، تۇمەن قاتارلىق تۇرلۇك سۆزلۈكلەر بار. يەنە سوغدى تىلىدىن كەلگەن ئارپا، يېلىم، تۇبۇت تىلىدىن كەلگەن ئەلچى؛ گرېك ۋە سانسكرىتچىدىن كەلگەن كلاسسىك ئەسەر، تېمساھ، مەنسەپدار قاتارلىقلار بار. تۇرك تىلىنىڭ ئۆزىلا يەنە ھۇن، جورجان ۋە باشقا بىر قىسىم يايلاق مىللەتلىرىنىڭ سۆزلۈكلىرىگە ۋارىسلىق قىلغان.

مەسىلەن، قاغان، خاتۇن، تەڭرى قاتارلىقلار.①

تۈرك يېزىقىنىڭ ئۇنتۇلغىنىغا ئۇزۇن بولدى. 19 ـ، 20 ـ ئەسىرلەردە قايتىدىن بايقالغاندىن كېيىن، ئالىملار ئۇنىڭ شەكلىنىڭ قەدىمكى گېرمانلار ئىشلەتكەن رونىك يېزىقىغا ئوخشاش لىقىغا ئاساسەن ئۇنى تۈرك ـ رونىك يېزىقى دەپ ئاتىدى، بۇ يېزىق بىلەن خاتىرىلەنگەن مەڭگۈ تاشلار ئورقۇن دەرياسى بىلەن يېنىسەي دەريا ئېقىنلىرىدا بولغاچقا، ئۇ يەنە ئورقۇن ـ يېنىسەي يېزىقى دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

تۈرك يېزىقىنىڭ ھەرقايسى دەۋرده ھەرقايسى رايونلاردا ئىشلىتىلگەن ھەرپلىرىنىڭ سانى ئوخشاش ئەمەس. ئادەتتە 38 دىن 40 قىچە ھەرپ بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە 23 ھەرپ ئارامى يېزىقىنى مەنبە قىلغان، قالغانلىرى ئۇرۇق ـ قەبىلە بەلگىلىرى ۋە بىر قىسىم مەنىلىك بەلگىلەردىن تۈزۈلگەن. تۈرك ھەرپلىرىنىڭ ۋارىيانتى كۆپ بولۇپ، بەزىلىرىنىڭ ھەتتا بەش ـ ئالتە خىل ۋارىيانتى بولغان. بۇ يېزىق ئادەتتە ئوڭدىن سولغا يېزىلاتتى. ھەر بىر سۆز (ياكى سۆز بىرىكمىسى) ئارىسىغا ئىككى چېكىت قويۇش ئارقىلىق سۆز ئوتتۇرىسىدىكى بوشلۇقنى ئىپادىلىگەن.

ھازىرغىچە ساقلانغان تۈرك يېزىقىدىكى ھۆججەتلەر ئاساسلىقى مەڭگۈتاش قەبرە يادنامىلىرى (تەخمىنەن 200 پارچىدىن ئارتۇق) بولۇپ، كۆپىنچىسى شىمالىي موڭغۇل ئېگىزلىكى، يېنىسەي دەريا ئېقىنى، لېنا دەرياسى، بايقال كۆلى رايونى، ئالتاي رايونى قاتارلىق جايلاردىن تېپىلغان. ئاساسلىقلىرىدىن «كۆلتېگىن مەڭگۈ تېشى»، «بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى»، «تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى»، «ئونگىن مەڭگۈ تېشى» قاتارلىقلار بار. «كۆلتېگىن مەڭگۈ تېشى» ۋە «بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» خەنزۇچە، تۈركچە ئىككى خىل يېزىقتا ئويۇلغان. «كۆلتېگىن مەڭگۈ تېشى»دا بۇ

① كلاۋسۇن: «دەسلەپكى مەزگىلدىكى تۈرك تىلىنىڭ چەتئەل كىرگەن ئىلىم-ئېنتىلىرى»، «مىللەتلەر تىل تەتقىقاتى»، 1981 ـ يىلى 3 ـ سان.

يۇك تاڭ سۇلالىسى كەيىۋەننىڭ 32 ـ يىلى (732 ـ يىلى)، دېگەن ئېنىق خەنزۇچە يىلنامە بار. «ئۇيغۇر بايانچۇر قاغان مەڭگۈ تەشى»دە يەنە تۈركچە، خەنزۇچە ۋە سوغدىچىدىن ئىبارەت ئۈچ خىل يېزىقتا ئويۇلغان. ھازىر ساقلىنىۋاتقان تۈركچە ھۆججەتلەردىن يەنە يازما ھۆججەتلەرمۇ بار. مەسىلەن، دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان تۈرك يېزىقىدىكى مۇكەممەل «ئىرق بىتىگ» بۇنىڭ دەللىلىدۇر.

شىنجاڭدىن تېپىلغان تۈركچە ھۆججەتلەر ئاساسلىقى مىراندىن تېپىلغان تۈركچە ھەربىي ئىشلارغا ئائىت ھۆججەت، تۇرپان ۋىلايىتىنىڭ پىچان ناھىيىسى تۇيۇق يېزىسىدىن چىققان تۈركچە قوليازما ھۆججەت پارچىلىرى، يارغۇل قەدىمكى شەھىرىگە يېقىن جايدىكى ئۆڭكۇردىن تېپىلغان تۈركچە بېغىشلىما قاتارلىق ئۇچ تۈرگە ئايرىلىدۇ. شىنجاڭدا يەنە باشقا يېزىق ئارقىلىق تۈرك تىلىنى يازغان ھۆججەتلەرمۇ بار. مەسىلەن، ئىلى، كۇچا، تۇرپان قاتارلىق جايلاردىن تېپىلغان تۈركەش خانلىقىنىڭ پۇللىرىغا سوغدى يېزىقى بىلەن تۈركچە خەت يېزىلغان. تۇرپاندىن تېپىلغان "代人" دېگەن خەنزۇچە تارشا پۈتۈكنىڭ كەينى تەرىپىگە «كىشى» دېگەن تۈركچە سۆز سوغدى يېزىقى بىلەن يېزىلغان. شىنجاڭدىن يەنە 79 پارچە براھمان يېزىقىدا يېزىلغان تۈركچە ھۆججەت تېپىلغان.

تۈرك تىلىدىكى ھۆججەتلەرنىڭ تېپىلىشى بىزنىڭ تۈرك تىل ـ يېزىقىنى چۈشىنىشىمىزگە ياردىمى بولۇپلا قالماي، بەلكى يەنە بىزنىڭ تۈرك تارىخىنى تەتقىق قىلىشىمىز ھەم غەربىي يۇرتىمىزنىڭ تۈركلىشىش جەريانىنى مۇھىم ئاساسلار بىلەن تەمىنلەيدۇ.

قەدىمكى ئۇيغۇر (回鹘) تىل ـ يېزىقى ئۇيغۇر تىلى ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىنىڭ تۈركىي تىللار ئائىلىسى شەرقىي قىسىم تىل تارمىقىغا تەۋە. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ئۇيغۇر تىلىنى خاتىرىلىگەن يېزىق. مىلادىيە 744 ـ يىلى، تۈرك قەبىلە ئىتتىپاقىدىكى ئۇيغۇر قەبىلىسى تۈركلەرنىڭ ئورنىغا چىقىپ ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقىنى تىكلىگەن. ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلغان

دەسلەپكى مەزگىللەردە، سىياسىي تۈزۈم، مەدەنىيەت، تىل ـ يېـ
زىق قاتارلىق جەھەتلەردە يەنىلا تۈركلەرنىڭ ئەنئەنىۋى كونا ئەنـ
دىزىسىنى قوبۇل قىلغان. 788 ـ يىلى (تاڭ سۇلالىسى جېنيۇەنـ
نىڭ 4 ـ يىلى) ئۇيغۇلار تاڭ سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ «ئـۇيـ
غۇر»دېگەن ئاتالغۇنى خەنزۇچىدىكى "回纥" دىن "回鹘"
غا ئۆزگەرتىشنى تەلەپ قىلغان. 840 ـ يىلى (تاڭ سۇلالىسى
كەيچىڭنىڭ 5 ـ يىلى)، ئۇيغۇر خانلىقى يىمىرىلىپ، ئۇيغۇلار
ئوچ تارماققا بۆلۈنۈپ غەربكە كۆچكەن. بۇنىڭ ئىچىدىكى مۇھىم
بىر تارمىقى غەربىي يۇرتتىكى بېشبالىق (ھازىرقى جىمىسار) غا
كۆچۈپ كەلگەن. كېيىن تەڭرىتېغىدىن ئۆتۈپ، تۇرپان، ئاگىنى،
كۇچا قاتارلىق جايلارنى ئىگىلەپ، قوچو ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇر ـ
غان. ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچۈشتىن ئىلگىرىلا قەدىمكى ئۇيغۇر
يېزىقىنى ئىشلىتىشكە باشلىغان. قوچو ئۇيغۇر خانلىقى مەزگـ
لىدە، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى پەيدىنپەي تۈرك يېزىقىنىڭ ئور ـ
نىنى ئېلىپ ئورتاق يېزىققا ئايلانغان. 14 ـ، 15 ـ ئەسىرلەردە
ئىسلام دىنىنىڭ تەسىرى بىلەن ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدا
ئىشلەنگەن چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ
ئورنىغا دەسسەپ، بۇ يەرلەردىكى ئورتاق يېزىققا ئايلانغان.

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى بىر خىل ئېلىپبەلىك يېزىق بو ـ
لۇپ، 18 دىن 22 گىچە ھەرپتىن تەركىب تاپقان (ھەرقايسى دەۋر ـ
لەردىكى ھەرپ سانى ئوخشاش ئەمەس). بۇ يېزىق قەدىمكى سوغدى
يېزىقىنىڭ يازما شەكلىدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، ئۇيغۇرلار
كەڭ كۆلەمدە ئىشلەتكەنلىكى ئۈچۈن قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى دەپ
ئاتالغان. ئۇنىڭ يازما شەكلىدىكى سوغدى يېزىقى بىلەن بىر قـ ـ
سىم ئوخشاشماسلىقى بولۇپ، بۇ پەرقلەر ئاساسلىقى سوغدى يېـ ـ
زىقىدىكى تۆت دانە ھەنىلىك بەلگىنى ئىشلەتمەسلىك، بەزى ھەرپـ ـ
لەرنىڭ ئوستىگە ياكى ھەرپتىن كېيىن بەزى بەلگىلەرنى قويۇش
قاتارلىق جەھەتلەردە ئىپادىلىنىدۇ. ئۇيغۇرچىدا ئادەتتە بىر ياكى
ئىككى چېكىتنى تىنىش بەلگىسى ئورنىدا ئىشلەتكەن، بەزىدە تۆت

چېكىت ئىشلىتىش ئارقىلىق ئابزاسنى ئىپادىلىگەن. دەسلەپتە بۇ يېزىق ئوڭدىن سولغا توغرىسىغا يېزىلغان، كېيىنكى مەزگىللەردە سولدىن ئوڭغا تىك يېزىلغان. ئۇنىڭ خەت شەكلىنى ئومۇمىي جە-
ھەتتىن نوم خەت نۇسخىسى، باسما خەت نۇسخىسى ۋە ياغاچ ئويما مەتبە خەت نۇسخىلىرىغا بۆلۈشكە بولىدۇ.

ئۇيغۇر يېزىقى ئۆز ئەتراپىدىكى ۋە كېيىنكى ئەسىرلەردىكى مىللەتلەرنىڭ يېزىقىدا زور تەسىر پەيدا قىلغان. 13 ـ ئەسىردىن 15 ـ ئەسىرگىچە ئۇيغۇر يېزىقى موڭغۇللار قۇرغان ئالتۇن ئوردا خانلىقى (قىپچاق خانلىقى دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، تېمۇر ئىمپېرىيە-
سى، چاغاتاي خانلىقى قاتارلىقلارنىڭ ھۆكۈمەت يېزىقى سۈپىتىدە قوللىنىلغان. 13 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، موڭغۇللار ئۇيغۇر يې-
زىقىدىن پايدىلىنىپ، ئۇيغۇر يېزىقى ئاساسىدىكى موڭغۇل يېزى-
قىنى ئىجاد قىلغان، كېيىن بۇ يېزىق ئۆزگىرىپ تود موڭغۇل يېزىقى ۋە ھازىرقى خودۇم موڭغۇل يېزىقىغا ئايلانغان.

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىدا (ئەرەب ئې-
لىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقىنى ئىشلىتىشتىن ئاۋۋال) ئەڭ كەڭ قوللىنىلغان، ساقلانغان مەدەنىي مىراسلار ئەڭ كۆپ بولغان بىر خىل يېزىق. بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرچە بۇددىزم ھۆج-
جەتلىرى ئەڭ كۆپ بولۇپ، ماخايانا ھۆججەتلىرىدىن قالسا ھىنايا ۋە ۋاجرا مەزھەپلىرىگە دائىر ھۆججەتلەردۇر. باشقا دىنلاردىن ما-
نى، نېستورى، ئىسلام دىنى ھۆججەتلىرىمۇ ساقلانغان. مەسىلەن، «مانى مۇخلىسلىرىنىڭ تۆۋە دۇئاسى» مانى دىنىنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇرچە ۋەسىقىسى بولسا، «ئىنجىل»، «سېينت جورجىنىڭ شې-
ھىت بولۇش خاتىرىسى» قاتارلىقلار نېستورى دىنىنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇرچە ۋەسىقىلىرىدۇر. «تەزكىرەتۇل مۇتەقەيىن» (ئېتىقادمەن-
لەر تەزكىرىسى)، «مىراجنامە»، «زىيائۇل قۇلۇب» (قەلب نۇرى) لار ئىسلامنىڭ دەسلەپكى ئۇيغۇرچە ھۆججەتلىرىدۇر. ئۇيغۇرچە يە-
نە باشقا ئەسەرلەرمۇ ساقلانغان. مەسىلەن، «قۇتادغۇبىلىك»، «ئەتە-
بەتۇل ھەقايىق»؛ تېببىي ئەسەرلەردىن «سىددىھا سارا»؛ ئىجتىما-

ئىي تۇرمۇش ھۆججەتلىرىدىن «ساخاۋەتچىنىڭ ئۆزىنى سېتىش توختامى»، «قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ يەر سېتىش ـ سېتىۋېلىش ھۆججىتى» قاتارلىقلار بار. قەدىمكى ئۇيغۇرچە ھۆججەتلەرنىڭ كۆپىنچىسى قوش تىللىق ھۆججەتلەردۇر. مەسىلەن، مىڭ سۇلا ـ لىسى دەۋرىدىكى «قوچو دىۋانخانىسىنىڭ خەت ـ چەكلىرى» قەدىمكى ئۇيغۇرچە ھەم خەنزۇچە ئىككى خىل يېزىقتا يېزىلغان. «قوچولۇق تودۇم سالىنىڭ ئىبادەتخانا ياساش ئابىدىسى»، «قوچو خانلىرىنىڭ تۆھپە مەڭگۈتېشى»، «بۇيۇك يۇەن سۇلالىسى سۇجۇ يولى دارۇغاچىنىڭ نەسەبنامە مەڭگۈتېشى»، «ۋېنجۇ ئىبادەتخانىسىنى رېمونت قىلىش ئابىدىسى»، «ئولانخامۇ ئابىدىسى» قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى قەدىمكى ئۇيغۇرچە ۋە خەنزۇچە ئىككى خىل يېزىقتا يېزىلغان.

قىتان تىل ـ يېزىقى قىتان تىلى ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىنىڭ موڭغۇل تىل ئائىلىسىگە كىرىدۇ، قىتان يېزىقى بولسا قىتان تىلىنى خاتىرىلىگەن يېزىق. قىتان يېزىقى چوڭ ۋە كىچىك دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ. چوڭ يېزىقى خەنزۇچە خەتتىن پايدىلىنىپ ياسالغان بولۇپ قىتان تىلىدا كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرنىڭ كۆپ بولۇشى ۋە گرامماتىكىسىدا ئۇلانمىلارنىڭ بولۇشىدەك ئالاھىدىلىكلىرىگە ئۇيغۇن كەلمىگەچكە، خەنزۇچە ۋە قىتان چوڭ يېزىقىدىن پايدىلىنىپ قىتان كىچىك يېزىقى ئىجاد قىلىنغان. قىتان كىچىك يېزىقى بىر خىل ئېلىپبەلىك يېزىق.

مىلادىيە 1124 ـ يىلى، قىتان ئاقسۆڭكى يالۇغ تاشىن، لياۋ سۇلالىسىدىن بۆلۈنۈپ چىقىپ غەربكە قاراپ كېڭىيىپ، غەربىي لياۋ خانلىقىنى قۇرغان ھەم غەربىي يۇرتقا ھۆكۈمرانلىق قىلغان. غەربىي لياۋ سۇلالىسى غەربىي يۇرتتا ئاساسلىقى خەنزۇ تىل ـ يېزىقى ۋە قىتان تىل ـ يېزىقىنى قوللانغان. شىنجاڭنىڭ ئىلى رايونىدىن قىتان يېزىقىدىكى مىس تامغا تېپىلغان. تامغىغا قىتانچە جۈملىشۇ خەت شەكلى بويىچە خەت ئويۇلغان. تامغىنىڭ دۈمبە تەرىپىدىمۇ قىتانچە خەت بار. بۇ غەربىي لياۋ ھۆكۈمىتى ـ

نىڭ قىتان يېزىقىنى ئىشلەتكەنلىكىنىڭ دەللىلى. غەربىي لىياۋ ھۇكۇمىتىدە قىتانلار بىلەن خەنزۇلارنىڭ كۆپىنچىسى دېگۈدەك قىتان يېزىقىنى بىلەتتى. ياللۇغ چۈسەي «كامالەتكە يەتكەن ئىستىقامەتچىلەر ئەسەرلىرى توپلىمى» 8 ـ جىلدتا: غەربىي لياۋ تەرىپىدىن ئىنانچى خان مەرتىۋىسى بېرىلگەن خەنزۇ لى شىچاڭنىڭ قىتان يېزىقىنى بىلىدىغانلىقىنى تىلغا ئالغان. 13 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، موڭغۇللار غەربىي لياۋ خانلىقىنى يوقاتقاندىن كېيىن، قىتان يېزىقى ئۆلگەن يېزىققا ئايلاندى.

2. ھازىر قوللىنىلۋاتقان تىل ـ يېزىقلار

شىنجاڭدا ياشاۋاتقان مىللەتلەردىن خەنزۇ، خۇيزۇ قاتارلىق مىللەتلەر خەنزۇ تىل ـ يېزىقىنى قوللىنىدۇ. ئۇيغۇر، موڭغۇل، قازاق، قىرغىز، شىبە ۋە رۇس قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ ئۆز تىل ـ يېزىقى، تاجىك، ئۆزبېك، تاتار، داغۇر قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ ئۆز تىلى بار. شىنجاڭغا كۆچۈپ كەلگەن باشقا مىللەتلەرنىڭمۇ ئۆز تىلى بار.

خەنزۇ تىل ـ يېزىقى خەنزۇ تىلى خەنزۇ ـ تۇبوت تىل سىستېمىسىنىڭ خەنزۇ تىلى ئائىلىسىگە كىرىدۇ. خەنزۇ يېزىقى غەربىي يۇرتتا ئەڭ بۇرۇن بايقالغان يېزىق. غەربىي يۇرتتىكى تىل ـ يېزىقلارنىڭ ئۆزگىرىشى ناھايىتى چوڭ بولۇپ، ھەرقايسى دەۋرلەردە ئوخشىمىغان تىل ـ يېزىقلار قوللىنىلغان. ئەمما خەنزۇ تىل ـ يېزىقىلا غەربىي يۇرت تارىخىنىڭ ھەرقايسى دەۋرلىرىگە دېگۈدەك ئەگىشىپ كەلگەن.

مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 2 ـ ئەسىردە، خەن سۇلالىسى جاڭ چيەننى غەربىي يۇرتقا ئەلچىلىككە ئەۋەتكەن، خەنزۇ تىل ـ يېزىقى شۇنىڭغا ئەگىشىپ غەربىي يۇرتقا تارقالغان. مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 60 ـ يىلى (شىنجۇنىڭ 2 ـ يىلى)، خەن سۇلالىسى غەربىي يۇرتتا غەربىي يۇرت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنى تەسىس قىلىپ، «خەن سۇلالىسىنىڭ ئەمر ـ پەرمانلىرى غەربىي يۇرتتا يۇرگۈزۈلگەن»، خەنزۇ تىل ـ يېزىقى يەرلىك دۆلەت ئورگانلىرى

ئىشلىتىدىغان تىل - يېزىقىغا ئايلانغان. «خەنىمە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە: «ئەڭ كۆپ بولغاندا 50 دۆلەت بولغان. باش تىل- ماچتىن دۆلەت ئاقساقىلى، قەبىلە باشلىقى، مۇپەتتىش، مەز- سەپدار، تايروبەگ، يۇزبېشى، بەگ، تۆرىلەر ۋە خانلارغىچە خەن سۇلالىسىنىڭ تامغا پۆپۈكلۈك بەلۋاغنى تاقايدۇ» دەپ يېزىلغان. بۇ غەربىي يۇرتتىكى ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ خەن سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى قوبۇل قىلىپ، تىلماچلارنى تەسىس قىلىپ خەنزۇ تىل - يېزىقىنى قوللانغانلىقى توغرىسىدىكى رەسمىي تا- رىخىي خاتىرىدۇر. تېپىلغان كۆپلىگەن بۈيۇملار خەنزۇ تىل - يېزىقىنىڭ قوللىنىلغانلىقىنى ھەر جەھەتتىن ئىسپاتلايدۇ. مە- سىلەن، شايار ناھىيىسىنىڭ ئۇشكىت قەدىمىي شەھىرىدىن چىق- قان «خەنگە بەيئەت قىلغان چاڭلار خانى مۆھرى»، لوپنۇرنىڭ شىمالىدىكى تويىن خارابىسىدىن چىققان بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش- كە ئائىت 70 دانىدىن ئارتۇق خەنزۇچە تارشا پۈتۈك، نىيەدىكى شەرقىي خەن دەۋرىگە ئائىت قەبرىدىن چىققان «ئۆمۈرلىرى ئۇ- زۇن بولغاي، ئەۋلادلىرىغا خاتىرجەملىك بولغاي» دېگەن خەنزۇچە خەت بېسىلغان كىمخاب قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى يەرلىكتىكى ھۆكۈمەت، ھەربىي نۇقتا، سودا بۈيۇملىرى قاتارلىقلاردىمۇ خەنزۇ يېزىقى ئىشلىتىلگەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. نىيەدىن يەنە بىر پار- چە خەنزۇچە تارشا پۈتۈك تېپىلغان، بۇ بەلكىم سوۋغاتقا ئىشلە- تىلگەن بولۇشى مۇمكىن. ئۇستىگە « ھۆرمەت بىلەن شېۋۈۋۇ سۈڭيەدىن سالام (ئالدى يۈزى) شاھزادە جېۋ جيەنچىگە ‹ئارقا يۈ- زى› » ۋە «چەرچەنلىك خانىم» قاتارلىق خەنزۇچە خەتلەر يېزىلغان بولۇپ، بۇ خەنزۇ تىل - يېزىقىنىڭ ئادەتتىكى يەرلىك خەلقلەرنىڭ تۇرمۇشىغىمۇ چوڭقۇر سىڭىپ كىرگەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

ئىككى خەن سۇلالىسىدىن كېيىن، خەنزۇ يېزىقى غەربىي يۇرتتا يەنىلا ئىشلىتىلگەن. مەسىلەن، ئىدىقۇت رايونى (ھا- زىرقى تۇرپان) دىكى خەنزۇلار يەرلىكتىكى بىر ئاساسىي مىل- لەت بولۇپ، خەنزۇ تىل - يېزىقى باشتىن - ئاياغ بۇ يەردە-

كى ئاساسلىق تىل - يېزىق ئىدى. 9 - ئەسىردە ئۇيغۇرلار بۇ يەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلغاندىن كېيىن، خەنزۇ تىل - يېزىقى يەنىلا مۇھىم روللارنى ئويناندى. بۇ مەزگىللەردە ئورنىتىلغان «قوچولۇق تودوم سالىنىك ئىبادەتخانا سالدۇرغانلىقى ئا-بىدىسى»، «قوچو خانلىرىنىك تۆھپە مەڭگۈتېشى»، «بۇيۇك يۇەن سۇلالىسى سۇجۇ يولى دوروخاچىنىك نەسەبنامە مەڭگۈتېشى»، «ئۇلانخامۇ ئابىدىسى» قاتارلىقلاردا خەنزۇ يېزىقى بىلەن ئۇيغۇر يېزىقى تەڭ ئىشلىتىلگەن. 13 - ياكى 14 - ئەسىرلەردىكى «ساخاۋەتچىنىك ئۆزىنى سېتىش توختامى»، بېزەكلىك مىڭئۆيى 9 - غاردىكى تېۋىنغۇچىنىك لەۋھەسى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىمۇ خەنزۇچە بىلەن ئۇيغۇرچە تەڭ ئىشلىتىلگەن ۋەسىقىلەردۇر.

پىشامشان رايونى (بۇگۇنكى چارقىلىق) خەن، ۋېي، جىن سۇلالىلىرى مەزگىللىرىدە، غەربىي يۇرت دورغىپى قوشۇن تۇرغۇزغان جاي. بۇنىڭ چېگرىسى ئىچىدىكى كۇروان شەھىرىدە خەنزۇ تىل - يېزىقى ئاساسلىق تىل - يېزىق بولغان. بۇ يەردىن تېپىلغان زور مىقداردىكى خەنزۇچە تارشا پۈتۈكلەر، يەرلىكنىڭ ھەربىي، سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت، ئەدلىيە ۋە ئىجتىمائى تۇرمۇشىنىڭ ھەرقايسى تەرەپلىرىدىكى ئەھۋاللارنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. بۇ يەردىن يەنە ئالدىنقى لىياڭ بەگلىكىنىڭ غەربىي يۇرتتىكى داڭلىق دورغىپى لى بونىڭ خەت - چەكلىرى تېپىلغان. پىشامشانىنىڭ باشقا جايلىرىدىنمۇ يەنە خەنزۇچە تارشا پۈتۈكلەر ھەم «مەڭگۈ خۇشال - خۇرام، ئوچۇق - يورۇق بولغايلا»، «ئۆمۈرلىرى ئۇزۇن بولغاي» دېگەندەك خەنزۇچە خەتلەر بىسىلغان توقۇلما بۇيۇملار تېپىلغان. 1987 - يىلى، بۇ يەردىن يەنە يۇەن دەۋرىگە ئائىت خەنزۇچە ھۆججەت تېپىلغان. بۇ خەنزۇ يېزىقىنىڭ بۇ يەردە ئۇزۇن مۇددەت ئىشلىتىلگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ئۇدۇن رايونى (ھازىرقى خوتەن) 2 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن 4 - ئەسىرگىچە قەدىمقى تىلىدىكى قارۇشتى يېزى-

قىنى، 5 ـــ 10 ـ ئەسىرلەردە ئۇدۇن ساك تىل ـ يېزىقىنى، 9 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن 10 ـ ئەسىرگىچە تۇبۇت يېزىقلىرىنى ئىشلەتكەن. ئەمما، قانداق ئۆزگىرىش يۈز بېرىشىدىن قەتئىينەزەر خەنزۇ تىل ـ يېزىقى داۋاملىق ئىشلىتىلگەن. بۇ يەرلەردىن كۆپلەپ تېپىلغان خەنزۇچە خەت ـ چەك، خەنزۇچە ـ قارۇشتىچە قوش يېزىقلىق پۇل، خەنزۇچە ـ ئۇدۇنچە قوش تىللىق خەت ـ چەك ھەم ئوخشاش مەزگىللىرىدىكى تۇبۇت-چە خەت ـ چەكلەر بۇ نۇقتىنى تولۇق چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

كۈسەن رايونى (ھازىرقى كۇچا)دا، ۋېي، جىن سۇلالىلىرىدىن بۇيان، بۇددا نوملىرىنى خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىدىغان بىر تۈر-كۈم تەرجىمىشۇناسلار بارلىققا كەلگەن، ئۇلارنىڭ خەنزۇ تىلى توغرىسىدىكى چوڭقۇر چۈشەنچىسى ۋە مەلۇماتى شۇ جايدىكى خەنزۇ تىل ـ ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ يۇقىرى سەۋىيىسىگە ۋەكىللىك قىلاتتى. كۈسەن تاش غارلىرىدا تاڭ سۇلالىسىگە مەنسۇپ خەنزۇ يېزىقىدىكى خاتىرىلەر ۋە يىلنامىلەر ساقلىنىپ قېلىنغان، بۇ-نىڭدا تاڭ سۇلالىسىنىڭ تەسىر كۈچى غەربىي يۇرتتىن چېكىنىپ تەخمىنەن 100 يىلدىن كېيىنكى قوي يىلى (گۇاڭچىنىڭ 3 ـ يىلى، مىلادىيە 887 ـ يىلى)غا دائىر خاتىرىلەر بار. قۇمتۇرا تاش غارىدا يەنە خەنزۇ يېزىقى، كۈسەن يېزىقى، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى خاتىرىلەر بار، بۇ خەنزۇ يېزىقىنىڭ ئورقۇن ئۇيغۇر خاندانلىقى دەۋرلىرىگىچە داۋاملاشقانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

خەنزۇ تىل ـ يېزىقىنىڭ غەربىي يۇرتتا ئىشلىتىلىشى ۋە تەرەققىي قىلىشىنى ئىككى خەن سۇلالىسىدىن كېيىنكى بىر-لىككە كەلگەن دۆلەت ياكى ھوقۇق مەركەزلەشتۈرۈلگەن سۇلالە-لەرنىڭ يېزىق كېڭەيتىشىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ. تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرۈشى، خەنزۇ تىل ـ يېزىقىنىڭ ئىشلىتىلىشىنى ئۇنۇملۇك ھالدا ئىلگىرى سۈرۈپ، ئۇنى ھەر دەرىجىلىك يەرلىك ھۆكۈمەتلەرنىڭ ھۆكۈمەت تىل ـ يېزىقىغا ئايلاندۇرۇپلا قالماي، بەلكى يەنە ئەل ئىچىدىكى

ئالاقه قورالىغا ئايلاندۇرغان. غەربىي لياۋ گەرچە قىتانلار قۇرغان خانلىق بولسىمۇ، ئەمما خەنزۇلىشىش دەرىجىسى چوڭقۇر بولغاچقا، بۇ خانلىق غەربىي يۇرتتا خەنزۇ مەدەنىيىتىنى زور كۈچ بىلەن يولغا قويۇپ، خەنزۇ تىل - يېزىقىنىڭ كەڭ كۆلەمدە تارقىلىشىنى ئىلگىرى سۈرگەن. يۇەن سۇلالىسى مەزگىلىدە غەربىي يۇرتتا خەنزۇ تىل - يېزىقىنى پىششىق بىلىدىغان نۇرغۇن داڭلىق ئالىملار يېتىشىپ چىققان. بېشىبالىقلىق ئەنسارى «خوشنا ئەللەر-نىڭ مۇناسىۋىتى نىسبەتەن ئاز بولغان، ئەمما مىڭ سۇلالىسى بىر مەھەل قۇمۇلنى كونترول قىلىپ تۇرغان ھەمدە ئويرات قەبىلىسىگە خەنزۇچە خەتلىك تامغا تەقدىم قىلغان. چىڭ سۇلالىسى غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، خەنزۇ تىل - يېزىقى مانجۇ تىل - يېزىقى بىلەن بىللە ھۆكۈمەت تىل - يېزىقى بولۇپلا قالماي، بەلكى يەنە ئەل ئىچىدىمۇ كەڭ تۇردە قوللىنىلغان. يېقىنقى ھەم ھازىرقى زامانلاردىن بېرى، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئۆز مىللىتىنىڭ تىل - يېزىقى بولۇش - بولماسلىقىدىن قەتئىينەزەر، خەنزۇ تىل - يېزىقى مۇھىم تىل - يېزىق ئورنىدا قوللىنىلغان. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، ھۆكۈمەت ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ تىل - يېزىقىغا ئېتىبار بىلەن قاراش بىلەن بىرگە، خەنزۇ تىل - يېزىقىدىكى مائارىپنى زور كۈچ بىلەن يۇقىرى كۆتۈرگەنلىكتىن، خەنزۇ تىل - يېزىقى شىنجاڭدا ئۇچقاندەك تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى.

ئومۇمەن، خەنزۇ تىل - يېزىقى مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 2 - ئەسىردە شىنجاڭغا تارقىلىپ كىرگەندىن بۇيان، ئىككى مىڭ يىلدىن كۆپرەك تارىخنى باشتىن كەچۈردى. گەرچە ھەرقايسى دەۋرلەردىكى ئىشلىتىلىش دائىرىسى ۋە دەرىجىسى ئوخشاش بولمى-

مىسىمۇ، ئەمما ئۇزلۇكسىز قوللىنىلىپ، تاشلىنىپ قالماي، يازما تارىختىن بۇيانقى غەربىي يۇرت تارىخى بىلەن ئىزچىل مۇناسىۋەتتە بولغان بىردىنبىر يېزىق بولۇپ قالدى.

ئۇيغۇر تىل ـ يېزىقى ئۇيغۇر تىلى ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىنىڭ تۈركىي تىل ئائىلىسىگە كىرىدۇ. ئۇيغۇر يېزىقى بولسا ئەرەب ئېلىپبەسىنى ئاساس قىلغان ئېلىپبەلىك يېزىق. ئۇيغۇر يېزىقى 800 ـ 900 يىللىق ئۇزاق تارىخىي جەريانىدا، خاقانىيە يېزىقى، چاغاتاي يېزىقى، ئۇيغۇر كونا يېزىقى، ئۇيغۇر يېڭى يېزىقى ۋە ھازىر ئىشلىتىلىۋاتقان ئۇيغۇر يېزىقىدىن ئىبارەت بىرنەچچە تەرەققىيات باسقۇچلىرىنى باشتىن كەچۈرگەن.

خاقانىيە يېزىقى دەۋرى. مىلادىيە 9 ـ ئەسىردىن 13 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە، جەنۇبىي شىنجاڭدا قەشقەرنى مەركەز قىلغان قاراخانىيلار خانلىقى ۋە تۇرپان، كۇچالارنى مەركەز قىلغان قوچو ئۇيغۇر خانلىقى مەۋجۇت بولدى. بۇ ئىككى خانلىقتىكىلەر گەرچە ئاساسەن ئوخشاش بولغان تۈركىي تىلدا سۆزلەشسىمۇ، ئەمما دىنىي ئېتىقادى ئوخشىمىغانلىقتىن، ھۆكۈمەت يېزىقى ئوخشاش بولمىغان. قوچو ئۇيغۇرلىرى بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىپ، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنى ھۆكۈمەت يېزىقى قىلىپ ئىشلەتكەن ھەمدە ئۇنى مىلاڭ سۇلالىسى دەۋرىگىچە قوللانغان (تۇرپان، قۇمۇل قاتارلىق جايلاردا)، قاراخانىيلار خانلىقى مىلادىيە 10 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىپ، ئەرەب ئېلىپبەلىك يېزىقى پەيدىنپەي قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئورنىنى ئېلىپ ھۆكۈمەت يېزىقىغا ئايلانغان. كىشىلەر قاراخانىيلار خانلىقى ئىشلەتكەن ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى يېزىقىنى خاقانىيە يېزىقى دەپ ئاتايدۇ. 11 ـ ئەسىردە يېزىلغان «تۈركىي تىللار دىۋانى» ۋە «قۇتادغۇبىلىك» ئەنە شۇ خاقانىيە يېزىقىدا ۋۇجۇدقا كەلگەن ۋەكىللىك ئەسەرلەردۇر.

چاغاتاي يېزىقى دەۋرى. مىلادىيە 14 ـ 15 ـ ئەسىرلەردە،

ئسلام دىنى پۈتكۈل تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدا ھۆكۈمران دىنغا ئايلانغاندا، چاغاتاي يېزىقى ئۇيغۇرلار ئومۇميۈزلۈك ئىشلىتىدىغان يېزىق بولۇش سۈپىتى بىلەن ۋەزىيەت ئېھتىياجىغا ئاساسەن بار-لىققا كەلگەن. چاغاتاي يېزىقى خاقانىيە يېزىقىنى ئاساس قىلغان ھالدا بارلىققا كەلگەن بولۇپ، جەمئىي 32 ھەرپتىن تەركىب تاپ-قان. بۇنىڭ ئىچىدە ئەرەب ئېلىپبەسىدىن قوبۇل قىلىنغىنى 28 (خاقانىيە يېزىقىدىن ئىشلىتىلگىنى 24)، پارس تىلىدىن قوبۇل قىلىنغىنى تۆت بولۇپ، ھەرپلەر يەنە باش، ئوتتۇرا، ئاياغ ۋە يال-غۇزدىن ئىبارەت تۆت خىل شەكىلگە بۆلۈنگەن. چاغاتاي يېزىقى يەككە سۆزلەرنى بىرلىك قىلغان. ئەمما ھەرپلەر ئۆزئارا تۇتاش-تۇرۇلۇپ ئوڭدىن سولغا يانتۇ يېزىلىدۇ، ئادەتتە تىنىش بەلگە-لىرى ئىشلىتىلمەيدۇ. ھازىر ساقلىنىۋاتقان چاغاتاي يېزىقىدىكى ھۆججەتلەر ناھايىتى كۆپ، 14 ـ ئەسىرگە ئائىتلىرىدىن «قەس-سەسۇل ئەنبىيا»، 15 ـ، 16 ـ ئەسىرگە ئائىتلىرىدىن «چاھار دىۋان» قاتارلىقلار بار.

كونا ـ يېڭى ئۇيغۇر يېزىقى دەۋرى. چاغاتاي يېزىقى بىلەن تۈرك تىلىنىڭ ماس كەلمەيدىغان تەرەپلىرىمۇ بار، مەسىلەن، بە-زى تاۋۇشلارنىڭ ماس كېلىدىغان ھەرپلىرى يوق، بەزى ئوخشە-مىغان ھەرپلەر ئوخشاش ئۇزۇك تاۋۇشلارنى ئىپادىلىگەن ھەمدە ئوخشاش ھەرپ ئوخشىمىغان سوزۇق تاۋۇشلارنى ئىپادىلىگەن. شۇڭا 20 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىدا ئۇيغۇرلار ئارىسىدا يېزىق ئىسلاھات ئېلىپ بېرىلغان، 1954 ـ يىلى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تۈزىتىش ئارقىلىق، ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئىملا قائىدىسى ئېلان قىلىنىپ، ئۇيغۇر كونا يېزىقى شەكىللەنگەن. 20 ـ ئەسىرنىڭ 50 ـ يىللىرىدا، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى سلاۋيان ئېلىپبەسىنى ئەرەب ئېلىپبەسىنىڭ ئورنىغا دەسسە-تىشنى سىناپ باققان بولسىمۇ نەتىجىلىك بولمىغان، 20 ـ ئەسىرنىڭ 60 ـ يىللىرى يەنە لاتىن ئېلىپبەسىنى ئاساس قىلىپ ئۇيغۇر يېڭى يېزىقى تۈزۈپ چىقىلىپ، ئۇنى پەيدىنپەي كېڭەي-

تىپ، ئۇيغۇر كونا يېزىقىنىڭ ئورنىغا دەسسەتكەن.

ھازىر قوللىنىلىۋاتقان ئۇيغۇر يېزىقى دەۋرى. 1982 ـ يىلى، ئاپتونوم رايون ئۇيغۇر كونا يېزىقىنى ئىشلىتىشنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى قارار قىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن، كونا يېزىقىنىڭ ئىملا قائىدىسىدە ساقلانغان كەمچىلىكلەر تۈزىتىلىپ، ھازىر ئىشلىتىلىۋاتقان ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئېلىپبەسىنى ئېلان قىلدى ھەمدە 1984 ـ يىلىدىن باشلاپ ئومۇمىيۈزلۈك ئىشلىتىشنى بەلگىلىدى. مانا بۇ ھازىر ئىشلىتىلىۋاتقان ئۇيغۇر يېزىقىدۇر.

موڭغۇل تىل ـ يېزىقى موڭغۇل تىلى ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىنىڭ موڭغۇل تىلى ئائىلىسىگە كىرىدۇ. موڭغۇللار قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ئاساسىدا ئىشلەنگەن موڭغۇل يېزىقى، باسپا يېزىقى، تود يېزىقى ۋە خودۇم موڭغۇل يېزىقى قاتارلىقلارنى ئىشلەتكەن.

موڭغۇل تىلى بىلەن ئۇيغۇر تىلىنىڭ مۇناسىۋىتى قويۇق بولۇپ، ھەر ئىككىلىسى يېپىشقاق تىللارغا تەۋە بولۇپلا قالماي، بەلكى زور مىقداردىكى ئورتاق تەركىبلەرگە ئىگە، تاۋۇش سىستېمىسىمۇ ئوخشىشىپ كېتىدۇ. شۇڭا، قەدىمكى ئۇيغۇرچە ھەرپلەرمۇ موڭغۇل تىلىغا ئۇيغۇن كېلىدۇ. 13 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، موڭغۇل ئىمپېرىيىسى قەدىمكى ئۇيغۇر ئېلىپبەسى ئاساسىدا موڭغۇل يېزىقىنى ئىجاد قىلغان. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ئاساسىدا ئىشلەنگەن موڭغۇل يېزىقى ئېلىپبەلىك يېزىق بولۇپ، مەنداش سوزۇق تاۋۇش ۋە مەنداش ئۇزۇك تاۋۇشتىن ئىبارەت ئىككى خىل ھەرپ تۈرى بولغان ھەمدە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى 14 ھەرپنى 31 گە كۆپەيتكەن. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ئاساسىدا ئىشلەنگەن موڭغۇل يېزىقى ئىككى تەرەققىيات باسقۇچىغا ئىگە. بىرىنچى باسقۇچى، 13 ـ ئەسىردىن 17 ـ ئەسىرلەرگىچە بولۇپ، بۇ مەزگىللەردىكى ھەرپلەرنىڭ سىزىق قۇرۇلمىسى، ئاساسىي قوشۇپ يېزىش قائىدىسى ۋە يازما شەكلى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن ئاساسەن ئوخشاش. 17 ـ ئەسىردە ئىككـ

كىنچى باسقۇچقا قەدەم قويغان. بۇ باسقۇچتا، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ئاساسىدىكى موڭغۇل يېزىقى ئوخشىمىغان رايونلاردا ئوخشاش بولمىغان يۆنىلىشكە قاراپ تەرەققىي قىلغان. موڭغۇل يايلىقى ۋە باشقا كەڭ رايونلاردا ئەنئەنىۋى موڭغۇلچىلاشقان ئۇيغۇر يېزىقى ھەرپ سىزىقلىرى، قوشۇپ يېزىش قائىدىسى قاتارلىق جەھەتلەردە ئۆزگىرىش ھاسىل قىلىپ، قەدىمكى موڭغۇل يېزىقىدىن پەرقلىنىدىغان يېڭىنقى زامان موڭغۇل يېزىقىنى شەكىللەندۈرگەن. شىنجاڭ موڭغۇللىرى بۇنى خودۇم موڭغۇل يېزىقى دەپ ئاتىغان. غەربىي يۇرتتا، غەربىي موڭغۇللارنىڭ ئويرات دىئالېكتىنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ماس كېلىدىغان تود موڭغۇل يېزىقى بارلىققا كەلگەن. ئويرات قەبىلىسى ئۇزۇن مەزگىل موڭغۇل قەبىلىلىرىدىن ئايرىلىپ ياشىغانلىقتىن، تىل مەدەنىيىتىدە روشەن رايون ئالاھىدىلىكىنى شەكىللەندۈرگەن، شۇڭا 1648 ـ يىلى مەشھۇر راھىب زايا بەندىدا ئويرات تىلىنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن، موڭغۇلچىلاشقان ئۇيغۇر يېزىقى ئاساسىدا تود يېزىقىنى ئىجاد قىلغان. تود يېزىقى پەقەت شىنجاڭ موڭغۇللىرى ئىچىدىلا قوللىنىلىدۇ.

13 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، موڭغۇل ئىمپېرىيەسى نۇرغۇن دۆلەت ۋە مىللەتلەرنى بويسۇندۇرغان. ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، يۈەن سۇلالىسىنىڭ تۇنجى خانى قۇبلاي تەختكە چىققاندىن كېيىن، دۆلەت ئۇستازى باسپاغا «بارلىق يېزىقلارنى تەرجىمە قىلىپ يېزىشقا بولىدىغان» (دۆلەت ئىچىدىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ تىل ـ يېزىقى) بىر خىل يېزىق ئىجاد قىلىشقا يارلىق چۈشۈرگەن. بۇ يېزىق 1269 ـ يىلىدىن باشلاپ يولغا قويۇلغان. مانا بۇ باسپا يېزىقىدۇر (دەسلەپكى نامى «موڭغۇل يېڭى يېزىقى»، كېيىن «موڭغۇل يېزىقى» دەپمۇ ئاتالغان). باسپا يېزىقى بىر خىل ئېلىپبەلىك يېزىق بولۇپ 41 ھەرپتىن تۇزۇلگەن، كېيىن ئۇزلۇكسىز كۆپىيىپ 57 گە يەتـ

كەن. كۆپلىگەن ھەرپلەر تۈبۈت يېزىقىنىڭ خەت شەكلىگە تەقـ
لىد قىلىنغان، ئاز بىر قىسمى سانسكرىتچىدىن ئېلىنغان بو ـ
لۇپ، ئايرىم يېڭى ياسالغان ھەرپلەرمۇ بار. بۇ يېزىق تەخمـ
ىنەن 100 يىلدەك ئىشلىتىلىپ، يۈەن سۇلالىسى يىمىرىلگەنـ
دىن كېيىن «ئۆلگەن يېزىق» قا ئايلانغان.

موڭغۇللار دەسلەپتە ئىشلەتكەن موڭغۇلچىلاشقان ئۇيغۇر يېزىقى، باسپا يېزىقى ھەمدە غەربىي موڭغۇللار ئىشلەتكەن تود يېزىقلىرىنىڭ ھەممىسىنىڭ شىنجاڭدا مەدەنىي مىراسلىرى ساقلانغان. مەسىلەن، تۇرپاندىن تېپىلغان «ئىسكەندەرنامە» نىڭ موڭغۇلچە تەرجىمىسى بولسا، موڭغۇلچىلاشقان ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ھۆججەتتۇر. يەنە تۇرپاندىن چىققان «ساكا ھېكمەتلىرى» باسپاچە ھۆججەت بولۇپ، تود موڭغۇل يېزىقى مىڭ، چىڭ سۇلالىلىرىدىن 20 ـ ئەسىرنىڭ 70 ـ يىللىرىغىچە شىنجاڭ موڭغۇللىرى ئاساسلىق قوللانغان يېزىق بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. 1981 ـ يىلى دۆلىتىمىزدىكى موڭغۇللارنىڭ يېزىقىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۈچۈن، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق موڭغۇل تىل ـ يېزىقى خىزمىتى يىغىنى 1982 ـ يىلىدىن باشلاپ پۈتۈن ئاپتونوم رايوندا خودۇم موڭغۇل يېزىقىنى رەسمىي يوسۇندا قوللىنىشنى قارار قىلدى. خودۇم موڭغۇل يېزىقى بىر خىل دىئالېكتلاردىن ھالقىغان يېزىق بولۇپ، دىئالېكت پەرقى مەۋجۇت موڭغۇللارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا بىرقەدەر مۇۋاپىق ئىدى.

قىرغىز تىلى ـ يېزىقى قىرغىزلار تارىختا جىەنكۇن، جىگىسى، چىئېرجىسى، بۇيروت قاتارلىق ناملار بىلەن ئاتالغان. قىرغىز تىلى ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىنىڭ تۈركىي خەنزۇ تىللىرىدىن كۆپلىگەن سۆزلۈكلەرنى، يەنە ئەرەب، پارس، رۇس ۋە ئىنگلىز تىللىرىدىنمۇ ئايرىم سۆزلۈكلەرنى قوبۇل قىلغان. قىرغىز تىلىنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇنىڭدا چاـ ۋىچىلىققا ئائىت سۆزلۈكلەر بىرقەدەر مول. قىرغىز تىلىدا

22 ئۈزۈك تاۋۇش، 14 سوزۇق تاۋۇش بار بولۇپ، ئالتە خىل تاۋۇش قۇرۇلمىسىغا ئىگە. قىرغىز تىلىنىڭ مۇھىم خۇسۇسىيىتى سوزۇق تاۋۇش ۋە رىتىمىنى قەتئىي ساقلاشتىن ئىبارەت.

قىرغىزلارنىڭ ئەجدادلىرى ئەڭ دەسلەپتە قىياتاش يېزىقىنى ئىشلەتكەن، 6 ـ ئەسىردىن كېيىن ئورقۇن ـ يېنىسەي، تالاس يېزىقلىرىنى ئىشلىتىشكە باشلىغان. بۇ يېزىقلار بىلەن تۈرك، ئۇيغۇرلار ئىشلەتكەن قەدىمكى تۈرك يېزىقى ئازراق پەرقلىنەتتى. «يېڭى تاڭنامە. قىرغىزلار تەزكىرىسى» دە «ئۇلارنىڭ يېزىق تىلى ئۇيغۇر(回鶻)لارنىڭكىگە ئوخشاش» دېيىلگەن، ئەمما ھەرپلەرنىڭ ئۆزگىرىش شەكلى ۋە ئۆزگىرىش سانى جەھەتتە تۈركچىگە ئانچە ئوخشاپ كەتمەيتتى. 13 ـ ئەسىردە موڭغۇللار ئوتتۇرا ئاسىيانى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، بۇ خىل يېزىق ئاساسەن ئىستېمالدىن قالغان. «سۇجى مەڭگۈ تېشى» بۇ يېزىقتىكى ۋەكىللىك ئەسەردۇر.

14 ـ ئەسىردە، قىرغىزلار چاغاتاي يېزىقىنى ئىشلىتىشكە باشلىغان ، چاغاتاي يېزىقى بىلەن قىرغىز ئېغىز تىلىنىڭ پەرقى چوڭ بولغاچقا، بۇ يېزىقنىڭ ئىشلىتىلىشى كەڭ بولمىغان. 19 ـ ئەسىردە قىرغىزچىلاشتۇرۇلغان چاغاتاي يېزىقى بىلەن بىر قەدەر خەلق ئەدەبىياتى ئەسەرلىرى خاتىرىلەنگەن. مەسىلەن، تارداخىي داستان «ماناس» قاتارلىقلار. 1911 ـ يىلى (مىنگونىڭ تۇنجى يىلى) قىرغىز ئالىملىرى ئاددىيلاشتۇرۇلغان چاغاتاي يېزىقى ئاساسىدا «ئېلىپبە» تۈزۈپ چىقتى. قىرغىزلار ئۇنى قوبۇل قىلىدى ھەم مۇشۇ ئاساستا 30 ـ يىللىرى «قىرغىز ئېلىپبەسى» نى تۈزۈپ چىقتى. بۇ جۈڭگو قىرغىزلىرى تۇنجى قېتىم تۈزۈپ چىققان مەزكۇر مىللەتنىڭ تىل ـ يېزىق دەرسلىكى بولۇپ، بۇ يېزىق مەكتەپ ۋە ھۆكۈمەت ھۆججەتلىرىدە كەڭ كۆلەمدە قوللىنىلغان. 1955 ـ يىلى، قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستلىق تىل ـ يېزىق كومىتېتى «قىرغىز يېزىقىنىڭ ئىملا قائىدىسى» نى تۈزۈپ چىقتى. 1989 ـ يىلى شىنجاڭدا تولۇقلاپ ئۆزگەرتىلگەن «قىرغىز يېزىقىنىڭ ئىملا قائىدىسى» نى نەشرىدىن چىقاردى. بۇ قىر-

غىز يېزىق تارىخىدىكى قائىدىلىرى ئەڭ تولۇق، ئەڭ مۇكەممەل بولغان ئىملا قائىدىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

قازاق تىلى - يېزىقى قازاق تىلى ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىنىڭ تۈرك تىل ئائىلىسى غەربىي ھۇن تارمىقىغا كىرىدۇ. قازاقلارنىڭ ئەجدادلىرى بۇرۇن شەكىللىك يېزىق ۋە مەنىلىك يېزىقلارنى ئىشلەتكەن، كېيىن يەنە ئۇزاق ۋاقىت تۈرك ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر تىل - يېزىقلىرىنى قوللانغان. كېيىن يەنە چاغاتاي يېزىقىدىن پايدىلىنىپ يېزىلىدىغان قىپچاق تىلىنى ئىشلەتكەن. 15 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى 16 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، قازاق مىللىتى شەكىللىنىپ، ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى قازاق يېزىقى بىلەن قازاق تىلىنى ئىپادىلەشكە باشلىغان. 1912 - يىلى قازاقىستانلىق ئالىم ئەخمەتباي تۇرسۇن ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى قازاق يېزىقىنىڭ يېڭى لايىھىسىنى ئوتتۇرىغا قويغان. شىنجاڭدىكى قازاقلارمۇ بۇ يېڭى لايىھىنى قوبۇل قىلغان ھەمدە پەيدىنپەي مۇكەممەللەشتۈرۈپ 40 يىلغا يېقىن ئىشلەتكەن. كېيىن سلاۋيان ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى يېڭى يېزىق ئىسلاھات ۋە لاتىن ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى يېڭى يېزىق ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىلغان. 1982 - يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى ئەسلى يېزىقنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ھەمدە يېڭى يېزىقنى ترانسكرىپسىيە ئورنىدا ساقلاپ قېلىشنى قارار قىلغان.

شىبە تىل - يېزىقى شىبەلەرنىڭ ئەجدادلىرى شەرقىي شىمالدا ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، چىڭ سۇلالىسى چېغىدىلا يىللىرى بىر قىسىم شىبەلەر غەربكە كۆچۈپ شىنجاڭنىڭ ئىلىدا چېگرا مۇداپىئەسىدە تۇرغان، ئۇلارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى تەدرىجىي شىنجاڭدا ئولتۇراقلاشقان. قەدىمكى شىبەلەر دەسلەپتە سىيانپىچە سۆزلىشەتتى. كېيىن جۇرجىت تىل - يېزىقىنى قوللانغان. قىرچىن موڭغۇللىرى ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدە كۆپلىگەن شىبەلەر يەنە مانجۇ تىل - يېزىقىنى ئۆ-

گەنگەن. 17 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا شىمالەر مانجۇ سەك-كىز تۇغلۇقلىرى تەرىپىگە كىرگۈزۈلۈپ، ئۆزلىرىنىڭ ئېغىز تىلىنى ساقلاپ قېلىش بىلەن بىرگە ئومۇميۈزلۈك مانجۇ تىل ـ يېزىقىنى ئۆگىنىشكە باشلىغان. 1764 ـ يىلى (چىەنلۇڭنىڭ 29 ـ يىلى) ئىلغا كۆچكەن شىمالەر مانجۇ تىل ـ يېزىقى ۋە ئۆزلىرىنىڭ ئېغىز تىلىنى ئېلىپ شىنجاڭغا كەلگەن. 200 يىلدىن ئارتۇق تارىخىي تەرەققىيات ئارقىلىق، ئۇلارنىڭ تىلىدا يېڭى تەرەققىياتلار بارلىققا كېلىپ، بىر قىسىم يېڭى سۆزلۈكلەرنى قوبۇل قىلغان، تاۋۇش ۋە گرامماتىكىسىدىمۇ ئۆزگىرىشلەر يۈز بېرىپ، يېڭى ئالاھىدىلىكلەرنى شەكىللەندۈرگەن. 1947 ـ يىلى شىمالى تىلى خادىملىرى بۇ ئالاھىدىلىكلەرگە ئاساسەن، مانجۇ يېزىقى ئاساسىدا ئۆزگەرتىش ئېلىپ بارغان. مەسىلەن، 6 ـ سوزۇق تاۋۇش ھەر-پى ۋە مۇشۇ بوغۇم بىلەن ئايىغلىشىدىغان 13 بوغۇمنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، يېڭىدىن ئۇچ بوغۇم قوشۇپ يېزىش ئۇسۇلى قاتارلىق ئىسلاھاتلارنى ئېلىپ بېرىپ، شىمالى يېزىقىنى ئىجاد قىلغان ھەمدە «شىمالى تىل گرامماتىكىسى» نى نەشر قىلىپ، بىر قىسىم يېڭى سۆز ۋە تېرمىنلارنى قېلىپلاشتۇرغان.

3. دىنىي تىل ـ يېزىقلار

دۇنيادىكى بەش چوڭ دىن بۇددا، خرىستىئان، مانى، يەھۇدىي ۋە ئىسلام دىنلىرى تارىختا بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى جۇڭگوغا تارقالغان. بۇ دىنلارنىڭ شىنجاڭغا تارقىلىشىغا ئەگىشىپ، ھەمىسى ئۆزلىرىنىڭ مۇقەددەس تىللىرىنىمۇ بىرگە ئېلىپ كەلگەن. سانسكرىت، سۇرىيە، بوروبو، ئىبران، ئەرەب تىللىرى ۋە بۇنىڭغا مۇناسىپ يېزىقلارمۇ كىرگەن. بۇ تىل ـ يېزىقلاردىن ئىبراي تىلىدىكى ۋەسىقىلەردىن ساقلانغانلىرى ئاز بولغاندىن باشقا، قالغانلىرىنىڭ ھەممىسى شىنجاڭدا ئىز قالدۇرغان.

سانسكرىت يېزىقى ھىندىستان بۇددا دىنىنىڭ پەيدا بولغان جايى. سانسكرىت تىلى ھىندى ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ تىلىدۇر

(سۇنئىي ئۆلچەملىك تىل). 4 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ھىندىستاندىكى گۇپتا خانلىقى ھىندىستاننى قايتىدىن بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، بۇددا دىنىنىڭ ئورنى يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپ، ھۆكۈمران سىنىپنىڭ دىنىغا ئايلانغان، بۇددا مۇرتلىرى ئارقا ـ ئارقىدىن ئەنئەنىۋى تىللىرىنى تاشلاپ سانسكرىت تىلىنى دىنىي مۇقەددەس تىل سۈپىتىدە قوبۇل قىلغان. بۇ خىل سانسكرىت مەدەنىيەتلىرى تارىم ئويمانلىقىدىكى دۆلەتلەرگىمۇ تەسىر كۆرسەتكەن. 20 ـ ئەسىردە قەشقەردىكى بۇددا ئىبادەتخانىسى خارابىسى، مارالبېشىدىكى توققۇز ساراي ۋە تۇمشۇق بۇددىزم خارابىسى، خوتەندىكى يوتقان ۋە دەندان ئۆيلۈك خارابىسى، چارقىلىقتىكى چار قۇدۇق شەھىرى، مىراپ ئىبادەتخانا خارابىسى، كۇچاردىكى سۇبەشى شەھىرى، قىزىل مىڭئۆي، قۇمتۇرا مىڭئۆي، دۆلدۈل، ئاق غول قەدىمىي شەھىرى، تۇرپاندىكى ئىدىقۇت قەدىمىي شەھىرى ۋە بېزەكلىك مىڭئۆيلىرى قاتارلىقلاردىن نەچچە مىڭ پارچە سانسكرىتچە بۇددا نوملىرى تېپىلغان. بۇ سانسكرىت يېزىقىنىڭ دىنىي تىل ـ يېزىق بولۇش سۈپىتى بىلەن غەربىي يۇرتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا بەلگىلىك كۆلەمدە تارقالغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

سۇرىيە تىل ـ يېزىقى نېستورى دىنى خرىستىئان دىنىنىڭ بىدئەت تارمىقى بولۇپ، 6 ـ ئەسىردە غەربىي يۇرتقا تارقالغان. سۇرىيە يېزىقى نېستورى دىنىنىڭ مۇقەددەس تىل ـ يېزىقى بولۇش سۈپىتى بىلەن بۇ دىنغا ئەگىشىپ غەربىي يۇرتقا تارقالغان. 20 ـ ئەسىردە، تۇرپان، ئالمىلىق قەدىمىي شەھىرى (ھازىرقى قورغاس ناھىيىسى)، قەشقەر، كۇچا قاتارلىق جايلاردىن سۇرىيە يېزىقىدا يېزىلغان ئاز بولمىغان نېستورى دىنى يادنامىلىرى تېپىلغان. بۇنىڭ ئىچىدە، سۇرىيە يېزىقىدىكى تۇركچە ھۆججەتلەر، سۇرىيە يېزىقىدىكى قەدىمكى ئۇيغۇرچە ھۆججەتلەر، سۇرىيە يېزىقىدىكى سوغدىچە ھۆججەت يەنە سۇرىيە تىلىدىكى

نېستورى دىنى تىلاۋەتنامىلىرى بار. تۇرپان رايونىدىن تېپىلغان سۇرىيە تىلىدىكى نېستورى دىنى تىلاۋەتنامىسى 9 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغا تەۋە. سۇرىيە يېزىقىدىكى سوغدىچە نېستورى دىنى كلاسسىك ئەسەرلىرىنىڭ قالدۇقلىرى 10 ـ ئەسىرلەرگە تەۋە بولۇپ ئىلى، كۇچا قاتارلىقلاردىن تېپىلغان سۇرىيە يېزىقىدىكى ھۆججەتلەر يۇمن دەۋرىگە مەنسۇپ ھۆججەتلەردۇر. سۇرىيە يېزىقىنىڭ مەزكۇر زېمىندا كەڭ كۆلەمدە ئىشلىتىلگەن ۋاقتى مىلادىيە 4 ـ ئەسىردىن 6 ـ ئەسىرگىچە بولۇپ، 7 ـ ئەسىردە ئەرەب يېزىقىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچراپ زاۋالغا يۈز تۇتقان، ئۇنىڭ غەربىي يۇرتتا ئىشلىتىلگەن ۋاقتى تېخىمۇ ئۇزۇن بولۇشى مۇمكىن.

بوروبو تىلى، پارفىيە تىلى ۋە مانى يېزىقى مانى دىنى مىلادىيە 3 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا پېرسىيىلىك مانى دېگەن كىشى ئىختىرا قىلغان دىن. بوروبو ۋە پارفىيە تىللىرى ئوتتۇرا قەدىمكى زامانلاردىكى پېرسىيە تىلىنىڭ جەنۇب ـ شىمال دىئالېكتلىرىدۇر (بوروبو تىلى پەھلەۋى تىلى دەپمۇ ئاتىلىدۇ). گوبىنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇر خانلىقى ۋە قوچو ئۇيغۇر خانلىقى بىر مەھەل مانى دىنىنى دۆلەت دىنى قىلغان، 7 ـ ئەسىردىن 9 ـ ئەسىرگىچە، مانى دىنىنىڭ تارقىلىپ كىرىشىگە ئەگىشىپ، بوروبو تىلى، پارفىيە تىلى ھەم مانى يېزىقى مانى دىنىنىڭ مۇقەددەس تىلى ۋە يېزىقى سۈپىتىدە غەربىي يۇرتقا تارقالغان. تۇرپان قەدىمىي خارابىلىرىدىن زور تۇركۇمدىكى پارفىيە ۋە ئوتتۇرا قەدىمكى پارس تىلىدا يېزىلغان مانى دىنى ھۆججەتلىرى تېپىلغان بولۇپ، سانى 1000دىن ئاشىدۇ. يەنە بىر مانى دىنى يەر ئاستى كىتابخانىسىمۇ تېپىلغان. ئەپسۇسكى، ئۇنى سۇ بېسىپ كەتكەچكە ھۆججەتلەرنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە مۇمكىن بولمىدى. تۇرپاندىكى تۇيۇقتىن يەنە تۈرك يېزىقى بىلەن مانى يېزىقىنىڭ سىلىشتۇرما سۆزلۈكىنىڭ قالدۇق پارچىلىرى تېپىلغان، قوچو خارابىسىدىمۇ مانى دىنىدىكى بىر پارچە «تۆۋەنامە» نىڭ قالدۇق پارچىسى تېپىلغان (جەمئىي 118 قۇر). مانى يېزىقىنىڭ پەقەت بىر خىلا

يېزىق شەكلى بولۇپ، ھەرپلىرى رەتلىك، قۇرۇلمىسى ئاددىي، ئېنىق ھەم ئاسان ئوقۇغىلى بولىدۇ. سىرتقى قىياپىتى نەپىس ھەم كۆركەم، كىتابلىرىدىمۇ قەغەزنىڭ سۈپىتىگە ئەھمىيەت بەرگەن، بېزىلىشىمۇ چىرايلىق، بوروبو تىلى، پارفىيە تىلى ۋە مانى يېزىقىنىڭ شىنجاڭدا كۆپلەپ تېپىلىشى پارس مەدەنىيىتىنىڭ مەزكۇر زېمىنغا خېلى چوڭ تەسىر كۆرسەتكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ.

ئەرەب تىل ـ يېزىقى ئىسلام دىنى ئەرەب يېرىم ئارىلىدا پەيدا بولغان. مىلادىيە 10 ـ ئەسىردە، ئىسلام دىنى غەربىي يۇرتقا تارقالغان ھەمدە پەيدىنپەي غەربىي يۇرتتا ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرىدىغان دىنغا ئايلانغان. ئىسلام دىنىدا «قۇرئان» ئاللانىڭ ئەرەب تىلىدا يەر يۈزىگە چۈشۈرگەن «ۋەھيي» سى ، ئۇنى پەقەت ئەرەب تىلىدىلا ئوقۇش ۋە يېزىشقىلا بولىدۇ دەپ قارالغانلىقتىن، ئەرەب تىل ـ يېزىقى ئىسلام دىنى بىر تۇتاش ئىشلىتىدىغان تىل ـ يېزىققا ئايلانغان ھەمدە غەربىي يۇرتقا تارقىلىپ كىرگەن. خوتەن رايونىدىن تۆت پارچە ئەرەب يېزىقىدىكى توختام تېپىلغان، بۇنىڭ ئىچىدىكى بىر پارچە ئەرەب ـ پارس تىلىدىكى ھۆججەت ھىجرىيە 501 ـ يىلى (مىلادىيە 1107 ـ يىلى) غا تەۋە. خوتەندىن تېپىلغان قاراخانىيلار دەۋرىگە مەنسۇپ بىر ياپىلاق تەخسىگە ئەرەب يېزىقىنىڭ كوفى نۇسخىسىدا نەپىس رەسىم چىقىرىلغان. يەكەن رايونىدىنمۇ مىلادىيە 1096 ـــ 1114 ـ يىللىرىغا تەۋە ئۇچ پارچە ئەرەبچە توختام تېپىلغان. مارالبېشىنىڭ توققۇز ساراي قەدىمىي شەھىرىدىنمۇ قاراخانىيلار دەۋرىگە ئائىت ئاز بولمىغان ئەرەبچە ھۆججەتلەر تېپىلغان. بۇ قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ ئىسلام دىنىنىڭ مۇقەددەس تىلىدىكى ئەرەب يېزىقىنى ھۆكۈمەت ۋە خەلق يېزىقى سۈپىتىدە قوللانغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. ئەرەب تىل ـ يېزىقىنىڭ غەربىي يۇرتقا بولغان تەسىرى ناھايىتى زور، ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى خاقانىيە يېزىقى ۋە چاغاتاي يېزىقلىرى بولسا، ھازىر قوللىنىلىۋاتقان ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئالدىنقى گەۋدىسى.

دىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

4. شىنجاڭدىكى تىل ـ يېزىقلارنىڭ ئالاھىدىلىكى

شىنجاڭدىكى تىل ـ يېزىقلارنى 8 ـ، 9 ـ ئەسىرلەردىكى قارلۇق ۋە ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ كۆچۈپ كېلىشىنى چېگرا قىلىپ ئىككى چوڭ دەۋرگە بۆلۈشكە بولىدۇ. ئالدىنقى مەزگىلى بولسا، ھىندى ـ ياۋروپا تىللىرى، براھمان يېزىقى ھەم خەنزۇ يېزىقى يېتەكچى ئورۇندا تۇرغان مەزگىل. كېيىنكى مەزگىلى بولسا، ئالتاي تۈركىي تىللىرى، ئارامى ئېلىپبەسى ۋە ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى يېزىقلار يېتەكچى ئورۇندا تۇرغان مەزگىل، ئالدىنقىسىنى تارقالغان رايونىغا ئاساسەن ئىككى قىسىمغا بۆلۈشكە بولىدۇ: تارىم ئويمانلىقىنىڭ شىمالىي قىسمى (شەرقىي قىسمىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) دا ئاساسلىقى، ھىندى ـ ياۋروپا تىل سىستېمىسىدىكى توخار تىلى ۋە براھمان يېزىقىنىڭ يانتۇ خەت شەكلى، ئاگىنى ـ كۇسەن يېزىقى ھەم خەنزۇ يېزىقى تارقالغان. تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدا ئاۋۋال (تەخمىنەن 2 ـ ئەسىردىن 4 ـ ئەسىرگىچە) ئاساسلىقى ھىندى ـ ياۋروپا تىل سىستېمىسىدىكى قەدىمقى تىلدىكى قارۇشتى يېزىقى ھەم خەنزۇ يېزىقى تارقالغان، كېيىن (تەخمىنەن 5 ـ ئەسىردىن 10 ـ ئەسىرگىچە) ئاساسلىقى ھىندى ـ ياۋروپا تىل سىستېمىسىدىكى ساك تىلى ۋە براھمان يېزىقىنىڭ تۈز خەت شەكلى، ئۇدۇن ساك تىل ـ يېزىقى ۋە خەنزۇ يېزىقى تارقالغان. كېيىنكى مەزگىلنى ۋاقىتقا ئاساسەن ئىككى باسقۇچقا بۆلۈشكە بولىدۇ. بىرىنچى باسقۇچ، مىلادىيە 9 ـ ئەسىردىن 14 ـ ئەسىرگىچە بولۇپ، بۇ مەزگىللەردە گەرچە تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان ئۇيغۇرلار ھۆكۈمران سىنىپ بولسىمۇ، دىنىي ئېتىقاد ئوخشاش بولمىغانلىقتىن، ھاكىمىيەتلەر قارىمۇقارشىلىق ھالەتتە تۇرۇپ تىل ـ يېزىقىمۇ بىرلىككە كېلەلمىگەن. شەرقىي شىمالىي قىسمىدىكى قوچو ئۇيغۇر خانلىقى بۇددا دىنىدا بولۇپ، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنى ھۆكۈمەت تىل ـ يېزىقى قىلغان. غەربىي جەنۇب

قىسمىدىكى قاراخانىيلار خانلىقى ئىسلام ئېتىقادىدا بولۇپ، تۈرك تىلىدىكى ئەرەب ئېلىپبەسىنى ئاساس قىلغان خاقانىيە يېزىقىنى ھۆكۈمەت تىل - يېزىقى قىلغان. ئىككىنچى باسقۇچ، 15 - ئە-سىردىن ھازىرغىچە بولۇپ، بۇ ۋاقىتتا ئىسلام دىنى پۈتكۈل تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدا ھۆكۈمران ئورۇندىكى دىنغا ئايلىنىپ، ئالدىنقى مەزگىللەردىكى ئىككى خىل يېزىق تىلى تەڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشتەك ۋەزىيەت بىرلىككە كەلگەن يازما تىل — چاغا-تاي تىلىغا ئورۇن بوشاتقان. ئۇنىڭدىن كېيىن، چاغاتاي تىلى يەنە كونا - يېڭى ئۇيغۇر تىل - يېزىقى ئۆزگىرىشىنى باشتىن كە-چۈرۈپ، ئاخىرى ھازىر ئىشلىتىلۋاتقان ئۇيغۇر تىل - يېزىقى-نى شەكىللەندۈرگەن. 2000 يىلدىن كۆپرەك تەرەققىيات جەريا-نىدا، شىنجاڭ دۇنيادىكى تۆت چوڭ مەدەنىيەتنىڭ گىرەلەشكەن جايى بولۇش سۈپىتى بىلەن باشقا تىل - يېزىقلارمۇ بۇ يەردە تارقالغان. سوغدى تىل - يېزىقى ئەڭ قەدىمكى خەلقئارا سودا - قاتناش تىل - يېزىقى بولۇش سۈپىتى بىلەن مىلادىيەدىن كېيىن بۇ يەردە ئىشلىتىلگەن ھەمدە تۈرك يېزىقى، قەدىمكى ئۇيغۇر يې-زىقلىرى ھەتتا موڭغۇل، تۇبۇت، مانجۇ يېزىقلىرىنىڭ شەكىللە-نىشى ۋە ئىشلىتىلىشىگە تەسىر كۆرسەتكەن. تۈرك يېزىقى تۈركىي تىلىدا سۆزلىشىدىغان مىللەتلەرنىڭ ئېتىدائىي تىل - يېزىقى بولۇش سۈپىتى بىلەنمۇ بىر مەھەل توسالغۇسىز قوللە-نىلغان. بۇنىڭدىن باشقا تۇبۇتلەرنىڭ قەدىمكى تۇبۇت يېزىقى، غەربىي لياۋنىڭ قىتان يېزىقى، موڭغۇللارنىڭ ئۇچ خىل يېزىقى (قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ئاساسىدىكى موڭغۇل يېزىقى، باسپا يې-زىقى، تود يېزىقى)، چىڭ سۇلالىسىنىڭ مانجۇ يېزىقى بەلگىلىك مەزگىل ۋە دائىرە ئىچىدە قوللىنىلغان. تۆت چوڭ دىنىنىڭ مۇ-قەددەس تىل - يېزىقلىرىدىن سانسكرىت، مانى، سۇرىيە ۋە ئەرەب يېزىقلىرىمۇ بۇ يەردە ئۆز ئىزنالىرىنى قالدۇرغان. يېقىنقى ۋە ھازىرقى زامانلاردا، مىللەتلەرنىڭ كۆچۈشى، مەدەنىيەت تەرەققە-ياتى سەۋەبىدىن شىنجاڭدا ئاساسلىقى كۆپ خىل تىل ۋە يەتتە

خىل يېزىق تارقالغان. ئۇلار خەنزۇ، ئۇيغۇر، موڭغۇل، قازاق، قىرغىز، شىبە ۋە رۇس يېزىقلىرىدىن ئىبارەت. يۇقىرىدا بايان قىلىنغان بۇ تىل - يېزىقلارنىڭ ھەممىسى ياكى بۇرۇن ياكى كېيىن ۋە ياكى بىر ۋاقىتتا بىر مەھەل تەڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇر-غان، بىردىنبىر خەنزۇ يېزىقىلا بۇ يەردە ئەڭ بۇرۇن پەيدا بولغان ھەمدە ئۇدا بۇگۈنگىچە ئىشلىتىلگەن.

شىنجاڭدىكى تىل - يېزىقلارنىڭ ئەڭ چوڭ ئالاھىدىلىكى بولسا، مول ھەم رەڭگارەڭ بولۇپ، ئۇ تۆۋەندىكى بىرنەچچە تەرەپ-تە ئىپادىلىنىدۇ.

بىرىنچى، ھەر خىل تىل - يېزىقلارنىڭ سانى كۆپ. شىن-جاڭ تارىخىدا 30 دىن كۆپ تىل، 20 خىلدىن كۆپرەك يېزىق ئىشلىتىلگەن. بۇ سانلارنى باشقا ھەرقانداق رايون بىلەن سېـ-لىشتۇرۇش مۇمكىن ئەمەس.

ئىككىنچى، تىل سىستېمىلىرى كۆپ. دۇنيادىكى تۆت چوڭ تىل سىستېمىسى: ئالتاي تىللىرى سىستېمىسى، ھىندى - ياۋ-روپا تىل سىستېمىسى، خەنزۇ - تىبەت تىل سىستېمىلىرى ۋە ھام - سام تىل سىستېمىلىرىنىڭ ھەممىسىنىڭ شىنجاڭدا ۋە-كىللىك ئىزنالىرى بار. تۈرك تىلى، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى، ئۇي-غۇر تىلى، موڭغۇل تىلى، مانجۇ تىلى قاتارلىقلار ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىغا تەۋە بولۇپ، ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىنىڭ تەركىبىدىكى يەنى تۈرك تىلى ئائىلىسى (تۈرك، قەدىمكى ئۇيغۇر ۋە ئۇيغۇر تىلى قاتارلىقلار)، موڭغۇل تىلى ئائىلىسى (موڭغۇل تىلى) ۋە مانجۇ - توڭغۇس تىللىرى ئائىلىسى (مانجۇ تىلى) قا-تارلىق ئۈچ چوڭ تىل ئائىلىسىگە مەنسۇپ. قەدىمقى، توخار، ئۇ-دۇن، ساك تىلى، سوغدى تىلى قاتارلىقلار ھىندى - ياۋروپا تىل سىستېمىسىغا كىرىدۇ. بۇلار ئايرىم - ئايرىم ھالدا ھىندى - ياۋروپا سىستېمىسىدىكى ھىندى تىلى ئائىلىسى (قەدىمقى تىلى، توخار تىلى) ۋە ئىران تىلى ئائىلىسى (ئۇدۇن ساك تىلى، سوغدى تىلى) گە مەنسۇپ. خەنزۇ - تۇبۇت تىللىرى خەنزۇ - تۇبۇت تىل

سىستېمىسىغا تەۋە بولۇپ، ئۇلار ئايرىم - ئايرىم ھالدا خەنزۇ - تۇبۇت تىل سىستېمىسىدىكى خەنزۇ تىلى ئائىلىسى (خەنزۇ تىلى)، تۇبۇت - بېرما تىل ئائىلىسى (تۇبۇت تىلى)گە مەنسۇپ. ئەرەب تىلى بىلەن سۇرىيە تىلى، ھام - سام تىل سىستېمىسىغا تەۋە بولۇپ ھام تىلى ئائىلىسىگە كىرىدۇ.

ئۇچىنچى، يېزىقلارنىڭ كېلىش مەنبەسى كۆپ. شىنجاڭدىكى ھەرقايسى يېزىقلار ئاساسەن بەش مەنبەدىن كەلگەن: ئاگىنى - كۇسەن يېزىقى، ئۇدۇن، تۇبۇت ۋە باسپا يېزىقلىرى ھىندىستاندىكى براھمان يېزىقىنى مەنبە قىلغان؛ قارۇشتى، سوغدى، تۇرك يېزىقلىرى پارسلارنىڭ ئارامىي ئېلىپبەسىدىن كەلگەن (قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ئاساسىدىكى موڭغۇل يېزىقى، تود، مانجۇ، شىبە يېزىقلىرىمۇ بۇنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان)؛ خاقانىيە يېزىقى، چاغاتاي، قازاق، قىرغىز يېزىقلىرى ئەرەب ئېلىپبەسىنى مەنبە قىلغان؛ قىتان يېزىقى خەنزۇ يېزىقىدىن، رۇس يېزىقى سلاۋيان يېزىقىدىن كەلگەن.

شىنجاڭدىكى تىل - يېزىقلار دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ ئارىلىشىش، قوشۇلۇش ئالاھىدىلىكىنى ھەمدە بۇ رايونىنىڭ چەتتىن كەلگەن مەدەنىيەتلەرنى قوبۇل قىلىش ئىقتىدارى ۋە سىڭدۇرۇش ئىقتىدارىنى تولۇق نامايان قىلغان.

شىنجاڭدىكى تىل - يېزىقلارنىڭ يەنە بىر ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇنىڭ تەرەققىيات ئۆزگىرىشى سىياسىي، ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. دىنىي مەدەنىيەتلەرنىڭ شىنجاڭدىكى تىل - يېزىقلارغا كۆرسەتكەن تەسىرى ئەڭ چوڭ. سانسكرىت، مانى، سۇرىيە ۋە ئەرەب يېزىقلىرىنىڭ تۆت چوڭ دىنىنىڭ مۇقەددەس تىل - يېزىقلىرى بولۇش سۈپىتى بىلەن غەربىي يۇرتقا تارقىلىپ كىرىشى بۇ خىل تەسىرنىڭ بىر خىل ئىپادىلىنىش شەكلى بولۇپ، ئىسلام دىنىغا ئېگىشىپ تارقىلىپ كىرگەن ئەرەب ئېلىپبەسىنىڭ ئاخىرى براھمان يېزىقىنىڭ يەتتەكچىلىك ئورنىنى ئېلىشى، بۇ خىل تەسىرنىڭ ئەڭ چوڭقۇر

ئىپادىلىنىش شەكلىدۇر. ئىقتىسادىي تەسىرى ئىككىنچى ئو-رۇندا تۇرىدۇ. سوغدى تىل - يېزىقىنىڭ تارقىلىشى غەربىي يۇرت تىل - يېزىقىدىكى ئىقتىسادىي تەسىرنىڭ بىر تىپىك ئىپادىسى. سوغدى تىل - يېزىقىنىڭ تارقىلىشى بىر خىل تىل - يېزىقىنىڭ سانىنى ئاشۇرۇپلا قالماستىن، بەلكى بىر يۇرۇش زەنجىرسىمان يېزىقلارنىڭ دۇنياغا كېلىشىگە تەسىر كۆرسەتكەن بولۇپ، ئۇنىڭ رولىنىڭ قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر تۆۋەن مۆلچەرلەشكە بولمايدۇ. خەنزۇ يېزىقى بىلەن مانى يېزىقىنىڭ تارقىلىشى مەيلى كۆپ ياكى ئاز بولسۇن، ئىقتىسادنىڭ تەلىپى بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك. سىياسىينىڭ تەسىرى ھەرقانداق دەۋرلەرنىڭ ھەممىسىدە مەۋجۇت ئىدى. خەنزۇ، قەدىمكى تۇبۇت، قىتان، موڭغۇل ۋە مانجۇ يېزىقلىرى ھەرقايسى دەۋرلەردىكى ھۆكۈمرانلىق قىلغۇچى سۇلالىلەرنىڭ تىل - يېزىقى بولۇش سۈپىتى بىلەن غەربىي يۇرت تىل - يېزىق ئېقىمىغا قوشۇلغان ھەمدە ئۇلار ھەرقايسى يېزىقلارغا ئازدۇر - كۆپتۇر ئۆز تامغىلىرىنى باسقان. ھەرقايسى دەۋرلەردىكى ھەر خىل يېزىقلاردىكى ھۆججەت-لەردە خەنزۇ يېزىقىنىڭ ئىزچىل تۇرده قوش تىل ياكى قىستۇ-رۇلغان تىل قىياپىتىدە پەيدا بولۇشى، بۇ خىل تەسىرلەرنىڭ ئۆزىنىڭ بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئىككىنچى، كۆپ خىل دىنلارنىڭ تەڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى

شىنجاڭ رايونىدا باشقا رايونلارغا ئوخشاش، ئىنسانلار جەمئىيىتى تەرەققىياتىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە، ئەڭ ئاۋۋال ئىپتىدائىي دىنلار تارقالغان. شىنجاڭ رايونى قەدىمكى دۇنيا مەدەنىيەتلىرىنىڭ گىرەلەشكەن جايى بولغانلىقتىن، كېيىنكى تاريخىي تەرەققىياتلار جەريانىدا، كۆپ خىل دىنلارنىڭ بىرگە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش ۋەزىيىتىنى شەكىللەندۇرگەن. كۆپ خىل دىنلارنىڭ بىرگە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىدىكى بۇ خىل ھالەتلەرنى ئۇچ باسقۇچقا بۆلۈشكە بولىدۇ. بىرىنچى، بۇددا دىنىنى ئاساس

قىلغان كۆپ خىل دىنلارنىڭ تەڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش باسقۇچى، ئىككىنچى، بۇددا، ئىسلام دىنلىرىنى ئاساس قىلغان كۆپ خىل دىنلارنىڭ تەڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش باسقۇچى. ئۈچىنچى، ئىسلام دىنىنى ئاساس قىلغان كۆپ خىل دىنلارنىڭ تەڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش باسقۇچى. مىلادىيە 10 ـ ئەسىردىن ئىلگىرى، زوروئاستىر، بۇددا، مانى ، نېستورى ۋە تويىن دىنلىرى يېپەك يولىنى بويلاپ شەرق ـ غەربتىن شىنجاڭغا كېلىپ يەرلىكتىكى ئىپتىدائىي دىنلار بىلەن بىللە كۆپ خىل دىنلارنىڭ تەڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش ۋەزىيىتىنى شەكىللەندۈرگەن، بۇ مەزگىلدە بۇددا دىنى ھۆكۈمران ئورۇننى ئىگىلىگەن. 10 ـ ئەسىردە، ئىسلام دىنى شىنجاڭدا تارقىلىپ، ئۇنىڭدىن كېيىنكى 600 يىل ئىچىدە، بۇددا دىنى بىلەن ئىسلام دىنى ئۆزئارا ئۈستۈنلۈك تالىشىپ، بۇ دەۋردىكى ئاساسلىق دىنلارغا ئايلانغان. باشقا دىنلار ياكى مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاپ قالغان ياكى يوقالغان، ئەمما كۆپ خىل دىنلارنىڭ بىرگە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش ھالىتى ئۆزگەرمىگەن. 16 ـ ئەسىردىن كېيىن، ئىسلام دىنى قورال كۈچى ۋە تىنچلىق يولى ئارقىلىق شىنجاڭدىكى ئاساسلىق دىنغا ئايلانغان، زوروئاستىر، مانى، نېستورى دىنلىرى ئاللىقاچان يوقالدى. بۇددا دىنى لاما دىنىدىن ئىبارەت يېڭى كۈچكە ئېرىشتى، تويىن دىنى بەزىدە گۈللىنىپ بەزىدە زاۋالغا يۈزلەندى، خرىستىئان، كاتولىك، پراۋوسلاۋىيە دىنلىرى كەينى ـ كەينىدىن مەيدانغا چىقىپ، كۆپ دىنلارنىڭ بىرگە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش ھالىتى يەنىلا مەۋجۇت بولۇپ، بۇ خىل ھالەت بۈگۈنگىچە داۋاملىشىپ كەلدى.

1. ئىپتىدائىي دىن، بۇددا ۋە تويىن دىنى

ئىپتىدائىي دىن ئىپتىدائىي دىنلار ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە پەيدا بولغان، ئۇنىڭ ئالامەتلىرى كۈن، ئاي، تاغ، سۇ قاتارلىق تەبىئەت ھادىسىلىرىگە چوقۇنۇش بولۇپ، پەيدىنپەي ھايۋانات، ئۆسۈملۈك، توتېم ۋە ئەجدادلارغا چوقۇنۇشقا تەرەققىي قىلغان. ئىپتىدائىي دىنلار ئاخىرقى مەز-

گەللەرگە قەدەم قويغاندا شامان دىنى پەيدا بولغان. شامان دىنى توڭغۇس تىلىدا باخشىنى شامان دەپ ئاتايدىغانلىقىدىن كېلىپ چىققان، شامان دىنىنىڭ كلاسسىك ئەسەرلىرى، دىنىي تەشكىلاتى، مۇقىم ئىختىراچىسى، ئىبادەتخانا ۋە قېلىپلاشقان دىنىي مۇراسىملىرى بولمىغان. ئۇنىڭ ئېتىقاد ئوبيېكتى بىلەن ئېتىقادىي دىنلارنىڭ ئېتىقاد ئوبيېكتى ئاساسەن ئوخشاش ئىدى. ئەمما، شامان دىنىدا شامانغا چىن ئەقىدە قىلسا ئادەم بىلەن روھ ۋە ھەر خىل جىن ـ شەيتانلار بىلەن ئالاقە قىلغىلى بولىدۇ دەپ قارىلاتتى. شىنجاڭدا ياشىغان قەدىمكى ئاھالىلەر ھەمدە ھۇن، جورجان، تۈرك، ئۇيغۇر، موڭغۇل، قازاق، قىرغىز قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ ھەممىسى بۇرۇن ئىپتىدائىي دىنلارغا ياكى شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلغان. مەسىلەن، «تارىخىي خاتىرىلەر» دە ھۇنلار «ھەربىي ھەرىكەتلىرىنى يۈلتۇز ۋە ئايغا قاراپ بەلگىلەيتتى» دەپ يېزىلغان. «سۇينامە» دە تۈركلەر «كۆپلەپ قوي، ئات ئۆلتۈرۈش ئارقىلىق تەڭرىگە قۇربانلىق قىلاتتى» دەپ خاتىرىلەنگەن. «ئوغۇزخان رىۋايىتى» دە، ئوغۇزخان قەبىلىلەر قۇرۇلتىيى چاقىرىپ، چېدىرنىڭ ئىككى تەرىپىگە ئىككى موما قادىتىپ، مومىنىڭ ئۈستىگە ئالتۇن ۋە كۈمۈش توخۇ ئاسقان. مومىنىڭ تۇڭىگە بىر ئاق قوي بىلەن بىر قارا قوينى باغلىغانلىقىنى يېزىلغان. بۇلارنىڭ ھەممىسى شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلىشنىڭ ئىپادىسىدۇر. ئۇيغۇرلار ھازىرغا قەدەر بىر قىسىم شامان دىنى ئادەتلىرىنى ساقلاپ كەلگەن. مەسىلەن، ئۇيغۇر مۇسۇلمانلىرى مازارلارنى تاۋاپ قىلغاندا، مازارنىڭ ئەتراپىغا قوينىڭ كاللىسى قاتارلىق نەرسىلەر ئېسىلغان مومىلارنى قاداپ «ساما ئۇسسۇلى» ئوينايدۇ.

بۇددا دىنى بۇددا دىنى ساكيامۇنى تەرىپىدىن مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 5 ـ، 6 ـ ئەسىرلەردە ھىندىستاندا ئىختىرا قىلىنغان. بۇددا دىنى دۇنيادىكى ئازاب ـ ئوقۇبەتلەرنىڭ چېكى يوق، ھاياتلىقتىكى سەككىز خىل ئازابنىڭ ھەممىسىنى نادانلىق قاتارلىق سەۋەب ـ نەتىجە مۇناسىۋىتىدىكى 12 خىل ئامىل كەلتۈ-

رۇپ چىقارغان، بۇنى چۈشەندۈرۈش ۋە ھەل قىلىشنىڭ ئۇسۇلى ئازاب چېكىش، ئازابنىڭ مەنبەسىنى تېپىش، ئازابنى يوقىتىش، دۇئا ـ ئىبادەت بىلەن شۇغۇللىنىشتىن ئىبارەت تۆت ئاساس، دەپ قارايدۇ. يۇددا دىنى ئۇچ قېتىملىق چوڭ يىغىلىشتىن كېيىن، ئاسوكا (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 268 ـ يىلىدىن 232 ـ يىلى-غىچە) دەۋرىدە، بۇددىزمنىڭ نوم، قانۇن ۋە شەرھىدىن ئىبارەت «ئۇچ كالامى» بېكىتىلگەن ھەمدە سىرتقا تارىتا تارقىلىشقا باشـلىغان. بۇددا دىنىنىڭ جۇڭگوغا تارقالغان ۋاقتى شەرقىي خەن سۇلالىسى مىڭدى خانىنىڭ يۇڭپىڭ يىللىرى (58 ــ 75 ـ يىللار) دا بولۇپ، غەربىي يۇرتقا تارقالغان ۋاقتى ئىچكى ئۆلكىلەردىن بۇـرۇن يەنى تەخمىنەن مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 1 ـ ئەسىرگە توغرا كېلىدۇ. بۇددا دىنى تېپىك تەركىدۇنيالىق پەلسەپە بولۇپ، غەر-بىي يۇرتتىكى ھەرقايسى ھۆكۈمران سىنىپلار ئۇنىڭدىن پايدىلـ-نىپ خەلقنىڭ نارازلىقىنى ۋە قارشىلىقىنى يوقاتماقچى بولغان، قۇللۇق ئازاب ـ ئوقۇبەتلىرىنى تارتىۋاتقان خەلق ئۇنىڭدىن ئۆز-لىرىگە روھىي تەسەللى ئىزدەشنى ئۈمىد قىلغان، شۇڭا بۇددا دىنى غەربىي يۇرتتا تېز تارقىلىپ، پەيدىنپەي ھۆكۈمران ئورۇن-دىكى دىنغا ئايلانغان.

تارىم ئويمانلىقى ئەتراپىدىكى كۇسەن، ئۇدۇن، قوچو، سۇلى قاتارلىق جايلارنىڭ ھەممىسى بۇددىزم مەركەزلىرى ئىدى.

كۇسەن ھىنايا مەزھىپىنىڭ مەركىزى بولۇپ، «بۇيۇك تاغ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىلىرى» 1 ـ جىلدتا، تاغ سۇلالـ-سىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا كۇسەندە «ساكرامىلار 100 نەچچە ئو-رۇندا بولۇپ، راھىبلىرى 5000 ئىدى. ھەممىسى ھىنايا مەزھـ-پىگە ئېتىقاد قىلاتتى» دەپ خاتىرىلەنگەن. بۇ كۇسەندە بۇددا ئى-بادەتخانىلىرى ۋە راھىبلار كۆپ بولۇپ ھىنايا مەزھىپىنىڭ مۇت-لەق ئۈستۈنلۈكىنى ئىگىلەيدىغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. ھىنايا مەزھىپى شەخسىنىڭ قۇتۇلۇشىنى قوغلىشىدىغان بولۇپ، كېيىن-رەك مەيدانغا كەلگەن ۋە ئومۇمىي ھاياتلىقنى قۇتقۇزۇشنى تەر-

غىب قىلىدىغان ماخايانا مەزھىپىگە ئوخشىمايدىغان مەزھەپ ئىدى. ھىنايا مەزھىپى تۆت ئىشەنچ، سەككىز توغرا يولغا ئېتىبار بىلەن قاراپ، ئېتىكاپتا ئولتۇرۇشنى سەككىز توغرا يولغا يېتىشنىڭ مۇھىم ۋاستىسى قىلغان. كۈسەن غەربىي يۈرت ئېتىكاپخانىلىرىنىڭ مۇھىم نۇقتىسى بولۇپ، دۇنياغا مەشھۇر كۈسەن مىڭئۆيلىرى ئېتىكاپتا ئولتۇرۇشنىڭ كەڭ تارقالغانلىقىنىڭ مەسئۇلى. 20 ـ ئەسىردە تېپىلغان كۆپلىگەن كۈسەن ـ ئاگىنى تىلىدىكى براھمان يېزىقىدا يېزىلغان بۇددا نوملىرى ئاساسىي جەھەتتىن ھىنايا مەزھىپىنىڭ كلاسسىك ئەسەرلىرى بولۇپ، بۇلارمۇ بۇ يەرلەردە ھىنايا مەزھىپىنىڭ گۈللەنگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. كۈسەندە يەنە ماخايانا مەزھىپىمۇ بار ئىدى. كۇچالىق مەشھۇر راھىب كومراجىۋا كۈسەندە ماخايانا مەزھىپىنى كېڭەيتكەن. كومراجىۋا يەنە چاڭئەندە 30 پارچە جەمئىي 300 جىلددىن ئارتۇق بۇددا نومىنى تەرجىمە قىلىشقا يېتەكچىلىك قىلغان. كۈسەندە يەنە كومراجىۋاغا ئوخشاش بىر تۈركۈم بۇددىزم تەرجىمانلىرى بار بولۇپ، ئۇلار جۈڭگو بۇددا دىنى ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا غايەت زور تۆھپىلەرنى قوشقان.

ئۇدۇن بولسا ماخايانا مەزھىپىنىڭ مەركىزى ئىدى. مەملىكىتىمىزدىكى ماخايانا مەزھىپىنىڭ بۇددا نوملىرىدىن «بۇددا ۋاتام ساكاماخا ۋايپۇلىيا سۈترا»، «ماخا ۋائى پولىيا سۈتراسى»، «پراجنا سۈترا»، «سادىخارما»، «نىرۋانا» قاتارلىق نوملارنىڭ ئەسلىي نۇسخىلىرىنىڭ ھەممىسى ئۇدۇندىن كەلتۈرۈلگەن. ئېلىمىزنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىكى غەربكە بېرىپ نوم ئالغۇچى راھىبلىرى ۋېي بەگلىكىدىكى جۇشىدىن باشلاپ ھېسابلىغاندا، ئۇلارنىڭ ئاخىرقى مەنزىلى ئۇدۇن ئىدى. ئۇدۇن ماخايانا بۇددا نوملىرىنىڭ تارقىلىش مەركىزى بولۇپلا قالماي، بەلكى ئۆزىدىمۇ بىر قىسىم بۇددا نوملىرىنى ۋۇجۇدقا چىقارغان. مەسىلەن، ئۇدۇن تىلىدىكى «زابوستا كىتابى»، «پاترا سەۋەبلىرى» قاتارلىقلار ئۇدۇندا بارلىققا كەلگەن بۇددا ئەسەرلىرىدۇر.① ئۇدۇندا بۇددا ئىبادەتخانىلىرى ناھا-

يىتى كۆپ بولۇپ، فاشىيەن «بۇددىزم ئەللىرىگە سايامەت» تە، 5 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا «ئۇدۇندا چوڭ خانىقادىن 14ى بار، كىچىك لىرىنىڭ سانى يوق، ھەممىسىنىڭ ئالدىدا كىچىك مۇنارلىرى بار» دەپ يازغان. «ئۇدۇن دۆلىتىنىڭ ھەدىيە خاتىرىلىرى» دە، 9 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا بۇ يەرلەردە بەلگىلىك كۆلەمدىكى ئىبادەتخانىلار 400 نەچچىگە يەتكەن، كىچىك مۇنارلاردىن 5000 بار دەپ خاتىرىلەنگەن. بۇنىڭدىن مەزكۇر رايوندا بۇددىزمنىڭ تازا گۈللەنگەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

بۇددا دىنىنىڭ قوچوغا تارقىلىشى ئەڭ كېچىككەندىمۇ غەربىي جىن دەۋرلىرىگە توغرا كېلىدۇ. تۇرپاندىن تېپىلغان ئەڭ دەسلەپكى بۇددىزم ئەسەرلىرى مىلادىيە 296 ـ يىلى (غەربىي جىن يۈەنكاڭنىڭ 6 ـ يىلى) 3 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى دارماراكشا تەرجىمە قىلغان «بۇددا سامگاتى سۈترا» دۇر. تا ـ رىخنامىلەردە خاتىرىلىنىشچە، 382 ـ يىلى (ئالدىنقى چىن ـ نىڭ 18 ـ يىلى)، قاڭقىل خانى سالامغا بارغاندا دۆلەت ئۇس ـ تازى كومارابۇدى بىللە بارغان ھەم «پرادينا» قاتارلىق بۇددا نوملىرىنى سۈڭا قىلغان. 443 ـ يىلى چىن دىلىدىن بۇد ـ دىزمغا ئىخلاس قىلىدىغان شىمالىي لياڭنىڭ سەرگەردان ھۆ ـ كۈمىتى قوچوغا كېلىپ ئورۇنلىشىپ، قوچودىكى بۇددا دىنى تۈنجى يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈلگەن. بۇ مەزگىللەردە كۆپلىگەن بۇددا ئۆلىمالىرى (فاشۇ، فاجۇڭ، داۋېۋ) ئاز بولمىغان بۇددا نوملىرىنى تەرجىمە قىلغان (مەسىلەن، «چاندىرادا ناپانى سۈترا» قاتارلىقلار). 501 ـ يىلى قوچۇ كۇ جەمەتى خانلىقى قۇرۇلۇپ، قوچو بۇددىزمى ئىككىنچى قېتىم يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈلگەن. بۇ مەزگىللەردە تەرجىمە قىلىنغان بۇددا نوملى ـ رى كۆپ بولۇپ، ھازىرغىچە تېپىلغان بۇددىزم ئەسەرلىرىنىڭ كۆپىنچىسى مۇشۇ مەزگىلگە تەۋە. قۇرۇلغان ئىبادەتخانىلارمۇ

① جاڭ گۇاڭدا، روڭ شىنجياڭ: «ئۇدۇن تارىخى مەجمۇئەلىرى ئۇستىدە تەتقىقات»، شاڭ ـ خەي كىتابخانىسى، 1993 ـ يىلى نەشرى، 280 ـ بەت.

كۆپ بولۇپ، مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، پايتەخت ئەتراپىدىكى ئىباده‌تخانىلارلا 140 تىن، راھىبلار 1000دىن ئارتۇق بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ تۆتتىن بىرىنى ئىگىلىگەن. بۇ مەزگىلده بۇددا دىنى يەنە ئاۋام خەلق ئىچىگە سىڭىپ كىرىپ، تامامەن ئۆرپ ـ ئاده‌ت يۆنىلىشىگە قاراپ ته‌ره‌ققىي قىلغان. قوچودىكى بۇددا دىنى بىلەن كۇسەن، ئاگنى بۇددىزمىنىڭ ئوخشىمايدىغان يېرى، كۇسەن، ئاگنى بۇددىزمى ئاساسلىقى ھىندىستاندىن تارقىلىپ كىرگەن، قوچودىكى بۇددا دىنى ئاساسلىقى ئىچكى ئۆلكىلەردىن تارقالغان. قوچودىكى بۇددا نوملىرىنىڭ كۆپىنچىسى شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىده ماخايانا نوملىرىدىن تەرجىمە قىلىنغان. راھىبلارنى باشقۇرۇش تۈزۈمىمۇ ئىچكى ئۆلكىلەرنىڭ بۇددا ئىباده‌تخانىلىرىدىكى ئۇچ ئەركان تۈزۈمىگە ئوخشىشىپ كېته‌تتى. ئىچكى ئۆلكىلەرده ئېتىكاپتا ئولتۇرۇش كەڭ تارقالغان، قوچودىمۇ ئوخشاش بولغان، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكته پاك دۇنيا ئېتىقادى گۈللەنگەن، قوچودىمۇ بۇ خىل ئېتىقاد گۈللەنگەن بولۇپ، بۇلارنىڭ ھەممىسى قوچودىكى خەنزۇلاردىن تارقالغان بۇددا دىنىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ئەكس ئەتتۇرۇپ بېرىدۇ. ئەلۋەتته، قوچو غەربىي يۇرتقا جايلاشقانلىقتىن، غەربتىن كەلگەن بۇددىزمنىڭ تەسىرىگىمۇ ئۇچرىغان.

تاڭ سۇلالىسى دەۋرىده غەربىي يۇرتتا خەنزۇلاردىن تارقالغان بۇددا دىنى زور ته‌ره‌ققىياتلارغا ئېرىشكەن، مەركىزىي ھۆكۈمەتمۇ ھەرقايسى جايلاردىكى بۇددا دىنلىرىنى ئورتاق قېلىپقا چۈشۈرۈشكە تىرىشقان. تاڭ سۇلالىسى غەربىي يۇرتتا تەسىس قىلغان راھىبلار باشبۇغى كۇسەن، قەشقەر، ئۇدۇن، ئاگنى (ياكى سۇياپ، ھازىرقى قازاقىستاندىكى توقماق) قاتارلىق تۆت شەھەردىكى بۇددىزم ئىشلىرىنى باشقۇرغان. 690 ـ يىلى (تەڭشۇنىڭ تۇنجى يىلى) ۋۇزېتيەن ئىككى ئاستانىگە قاراشلىق ھەرقايسى ئوبلاستلارنىڭ ھەربىرىده بىردىن دايۇن ئىباده‌تخانىسى ياساشقا، كۇسەن، قەشقەر، سۇلى قاتارلىق جايلاردىمۇ دايۇن ئىباده‌تخانىسى

ياساشقا پەرمان چۈشۈرگەن. 705 ـ يىلى (شېنلۇڭنىڭ تۇنجى يىلى) جۇڭزۇڭ خان پەرمان چۈشۈرۈپ بارلىق ئايماقلاردا بىردىن جۇڭشىڭ ئىبادەتخانىسى سېلىشقا بۇيرۇغان، ئۇزۇن ئۆتمەي نامى لوڭشىڭ ئىبادەتخانىسىغا ئۆزگەرتكەن. كۈسەن، ئۇدۇن، قوچو، بېشبالىق قاتارلىق جايلاردىمۇ لوڭشىڭ ئىبادەتخانىلىرى بار ئىدى. خەنزۇ راھىبلىرى رىياسەتچىلىك قىلىدىغان ئىبادەتخانىلارنىڭ مەۋجۇتلۇقى ھازىر ئىسپاتلاندى، ئۇدۇندا يەنە خۇگو ئىبادەتخانىسى، كۈسەندە جىنشا، داباۋ، × يەن، × شېڭ، فەن × × قاتارلىق ئىبادەتخانىلار بولغان. كۈسەندە يەنە كۆپلىگەن خەنزۇ ئۇسلۇبىدىكى مىڭئۆيلەر قېزىلىپ، خەنزۇلاردىن تارقالغان بۇددا دىنى بۇ يەرلەردە گۈللەنگەن.

قوچو ئۇيغۇر خانلىقى مەزگىلىدە، ھۆكۈمرانلىق قىلغۇچىلار دەسلەپتە مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلغان، بۇددا دىنى كېيىن يۇقىرى ئورۇننى ئىگىلىگەن. 965 ـ يىلى (چېغىدىنىڭ 3 ـ يىلى) قوچو ئۇيغۇر خاقانى راھىب فايۇەننى شىمالىي سۇڭ سۇلالىسىگە دېلادا (بۇددانىڭ چىشى ـــ ساكيامۇنىنىڭ چىشى) تەقدىم قىلىشقا ئەۋەتكەن. 982 ـ يىلى سۇڭ سۇلالىسى ۋاڭ يەندېنى قوچوغا ئەلچىلىككە ئەۋەتكەندە «50 نەچچە يەردە بۇددا ئىبادەتخانىسى بارلىقى، بۇلارنىڭ ھەممىسىگە تاڭ سۇلالىسى تارتۇق قىلغان لەۋھە ئېسىلغانلىقىنى» كۆرگەن. ھازىرغا قەدەر تېپىلغان قەدىمكى ئۇيغۇر ھۆججەتلىرىدىن بۇددىزم ھۆججەتلىرى ئەڭ كۆپ بولۇپ، مانى دىنى ھۆججەتلىرى ئىككىنچى. ئورۇندا تۇرىدۇ، ئۇنىڭدىن باشقا يەنە نېستورى دىنى ھۆججەتلىرىمۇ بار بولۇپ، بۇ ئۇچ چوڭ دىنىڭ ئورنىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى بۇددا نوملىرىنىڭ ئۇچ باسقۇچىنىڭ ئۇچ مەنبەسى بار. دەسلەپكى مەزگىللەردە ئاساسلىقى، كۈسەن ـ ئاگنى تىلىدىكى براخمان يېزىقىدىن تەرجىمە قىلىنغان نوملار، ھازىر بۇ خىلدىكى بۇددىزم ھۆججەتلىرى ۋە ئۇنىڭ پارچىلىرىدىن 80 پار-

چىسى تېپىلدى. 11 ـ ئەسىردىن 13 ـ ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتىكى بارلىق ھۆججەتلەرنىڭ ھەممىسى خەنزۇچىدىن تەرجىمە قىلىنغان. بۇ خىلدىكى بۇددا نوملىرىنىڭ ھازىرغىچە تېپىلغىنى 81 بۆلەك، 41 خىل. خەنزۇلار رايونىدىكى بۇددا دىنىنىڭ ئۇيغۇرلارغا كۆرسەتكەن تەسىرىمۇ چوڭ بولغان. يۇەن سۇلالىسى مەزگىلىدە، تۇبۇتلەردىن تارقالغان بۇددا دىنى موڭغۇللارنىڭ رەسمىي دۆلەت دىنى بولغانلىقتىن، غەربىي يۇرتتا تۇبۇتلەردىن تارقالغان بۇددا دىنى زور تەرەققىياتقا ئېرىشكەن، تۇبۇتلەردىن تارقالغان بۇددا دىنى ئۇيغۇر بۇددىزمىنىڭ مۇھىم مەنبەسىگە ئايلىنىپ، ئاز دېگەندىمۇ 16 بۆلەك بۇددا نومى تۇ-بۇتچىدىن قەدىمكى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىنغان.[1] بۇ مەز-گىلدە غەربىي يۇرتتا تۇبۇتلەردىن تارقالغان بۇددىزمغا پىششىق خادىملار كۆپ بولۇپ، ئۇيغۇر راھىبلىرى يۇەن سۇلالىسى ئوردىسىدىكى دىنىي پائالىيەتلەردە مۇھىم رول ئوينىغان. قو-چو ئۇيغۇر خانلىقىدىن چىققان ئەنسائى تۇبۇتلەردىن تارقالغان بۇددا دىنىنىڭ مۇھىم قامۇسى «بايلىقلار توغرىسىدا» دېگەن كىتابىنى يۇەن شىزۇ (قۇبلاي) غا ھەدىيە قىلغان ھەمدە مەز-كىزىي خانداناللىق ئوردىسىدا باش مىرزىلىققا تەيىنلەنگەن. قىتاي سارى يارلىققا بىنائەن ئەمر ـ پەرمان، سۆز مەنلىرىنى يېشىش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىپ، بۇددىزمنى تەپسىر قىلە-دىغان باش بۇغلىققا تەيىنلەنگەن. يۇەن سۇلالىسى ئۇيغۇرلارغا موڭغۇلچە، ئۇيغۇرچە بۇددا نوملىرىنى ھەدىيە قىلىپلا قالماي، يەنە قوچو قاتارلىق جايلاردىكى ئىبادەتخانىلارنى «يورۇتۇش» راسخوتى بىلەن تەمىنلىگەن.

10 ـ ئەسىردىن 16 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىغىچە، ئىسلام دىنى «غازات» ۋە تىنچلىق يولى بىلەن تارقىلىپ، جەنۇبىي

---

① گېلىك شىمىن «ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتى ۋە مەدەنىيەت ۋەسىقىلىرى»، شىن-جاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 ـ يىلى نەشرى، 35 ـ، 36 ـ بەتلەر. نيۇروجى «ئۇيغۇرچە بۇددىزم ھۆججەتلىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 ـ يىلى نەشرى، 1 ـ، 11 ـ بەت.

شىنجاڭدىكى بۇددىزم لاگېرلىرىنى دەسلەپكى قەدەمدە ئىگىلىگەن، بۇددىزم ئۇزۇل ـ كېسىل زەربىگە ئۇچرىغان، ئەمما ماڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئويراتلار (غەربىي موڭغۇللار) نىڭ غەربىي يۇرتقا كۆچۈپ كېلىشىگە ئەگىشىپ، شىمالىي شىنجاڭدا لاما دىنى (تۇبۇتلەردىن تارقالغان بۇددا دىنى) قايتىدىن گۈللەنگەن. 17 ـ ئە-سىرنىڭ ئاخىرلىرىدا، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئاق تاغلىق خوجىلار جۇڭغار لاما دىنىنىڭ كۈچىدىن پايدىلىنىپ سىياسىي دۇشمىنى بولغان قارا تاغلىقلار ھەم سەئىدىيە خانلىقىنى يوقاتقان، بۇنىڭدىن تۇبۇتلەردىن تارقالغان بۇددىزمنىڭ قۇدرەتلىك كۈچكە ئىگە ئە-كەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. 18 ـ ئەسىردىن كېيىن، چىڭ سۇلالىسى ئۇزلۇكسىز تۇردە بۇددىزم ئېتىقادىدىكى موڭغۇل، شە-بە، داغۇر مىللەتلىرىنى شىنجاڭغا چېگرا مۇداپىئەسىگە ئەۋەتە-كەن، خەنزۇلاردىن بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغانلارمۇ بۇ رايونغا كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ، شىنجاڭدىكى بۇددا دىنى 2000 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىتتىن بېرى يوقالماي داۋاملىشىپ كەلگەن.

تۇيىن دىنى تۇيىن دىنى جۇڭگونىڭ ئەنئەنىۋى دىنى. ئۇ 2 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ شۇنىدى يىللىرىدا پەيدا بولغان. تۇيىن دىنى جۇڭگونىڭ قەدىمكى دەۋرلەردىكى خەلق ئېتىقادى، جادۇگەرلىك، ئىلاھقا سېغىنىش ئاساسىدا، ۋەھىيشۇناسلىق ۋە خۇاڭدىغا چوقۇنۇش ئىدىيىسىنى قوبۇل قىلىپ پەيدىنپەيدى شەكىللەنگەن. ئۇ«تۇيىن» نى ئەڭ يۇقە-رى ئېتىقاد دەرىجىسىگە كۆتۈرۈپ، تۇنجى ئىلاھ، بايلىق ئىلاھى، ئەخلاق ئىلاھى قاتارلىق «ئۇچ پاك ئىلاھ» نى ئەڭ ئالىي ئىلاھ قىلـ-غان، ئۇنىڭ يەنە بىر يۈرۈش ئەۋلىيا ـ ئەنبىيالار سىستېمىسى بار ئىدى. دىنىي مۇراسىملىرىدىن پەرھىز تۇتۇش، تىلاۋەت قىلىش، نوم يادلاش، توۋا ئىستىغپار قىلىش قاتارلىقلار بار بولۇپ، دىنىي مۇراسىم سورۇنلىرىدىن گوڭ، گۇەن، گوڭ گۇەن، داۋگۇەن ياكى ئىبادەتخانا قاتارلىقلىرى بار ئىدى. تۇيىن دىنىنىڭ كلاسسىك كە-تابلىرىنىڭ ئومۇمىي نامى «تۇيىن كالاملىرى» دەپ ئاتىلاتتى.

تويىن دىنىنىڭ شىنجاڭغا تارقالغان ۋاقتى 5 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرى (شەرقىي جىن سۇلالىسى دەۋرى) دىن كېيىنگە ئۆتمەيدىغان بولۇپ، ئاساسلىقى شەرقىي شىنجاڭدىكى خەنزۇلار بىر قەدەر كۆپ بولغان رايونلارغا مەركەزلەشكەن. تۇرپان رايونىدىن شىمالىي لياڭ دەۋرىگە ئائىت روشەن تويىن ئالاھىدىلىكىگە ئىگە ھەمدەپنە بۇيۇملار تېپىلغان. مەسىلەن، «جيەنچۇنىڭ 14 ـ يىلى (418 ـ يىلى) خەن چۇنىڭ ئايالى بىلەن بىرگە دەپنە قىلىنغان كىيىم ـ كېچەكلەر» دە «سولدا كۆك ئەجدىھا، ئوڭدا ئاق يولۋاس ئالدىدا قىزىل توز، كەينىدە قارا ئەلەم جىددىي پەرمانبەردار» دەپ يېزىلغان. ئاتالمىش كۆك ئەجدىھا، ئاق يولۋاس، قىزىل توز، قارا ئەلەم جۇڭگونىڭ قەدىمكى رىۋايەتلىرىدىكى تەرەپ ئىلاھلىرى بولۇپ، تويىن ئۇنى ئۆزگەرتىپ خانلارنىڭ قوروقچىلىرى ئورنىدا ئىشلەتكەن (شەرقىي جىن «باۋپۇزى» غا قارالسۇن). «جىددىي پەرمانبەردار بولۇش» تويىنىنىڭ ئەپسۇنلىرىدا دائىم ئىشلىتىلىدىغان سۆز. خەنچۇنىڭ خوتۇنىنىڭ قەغەز كەشى يەنە كۆك رەڭدە بويۇلۇپ، ئوستىگە «جى» (ئەمىنلىك تاپقۇچى) خېتى يېزىلغان. كۆك رەڭ تويىن دىنىدىكى خاسىيەتلىك رەڭ بولۇپ، «ئەمىنلىك تاپقۇچى» ئەرشكە چىقىدۇ دېگەنلىك بولۇپ، بۇ تويىندىكى خۇدانىڭ دەرگاھىغا كەتكۈچى ئەۋلىيا ـ ئەنبىيالارغا ئايلىنىدۇ دېگەن مەنىدە ئىدى. ① بۇنىڭدىن تويىن دىنىنىڭ 5 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىلا بۇ يەرگە تارقالغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. 5 ـ ئەسىردىن كېيىن تويىن دىنى يەنىلا تارقالغان، تۇرپان رايونىدىن 551 ـ يىلىغا ئائىت بىر پارچە تويىن ئەپسۇنى تېپىلدى، بىراق تويىن دىنىنىڭ تەسىرى باشتىن ـ ئاخىر كۈچلۈك بولمىغان، كېيىن يەنە شۇ يەردە ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرۇۋاتقان بۇددا دىنىغا قوشۇلۇپ كەتكەن. بۇ يەرلەردىن تېپىلغان 6 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن 7 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىغا مەنسۇپ

① خۇاڭ لىي: «جۇڭگو قەدىمكى مىللەتلىرى تارىخى تەتقىقاتى»، خەلق نەشرىياتى، 1987 ـ يىلى نەشرى، 459 ـ 469 ـ بەتلەر.

كىيىم ـ كېچەكلەردە تويىن ئىبارىلىرى بىلەن بۇددا ئىبارىلىرىنى تەڭلا كۆرۈڭلىلى بولىدۇ، ئۇلاردا ھەم تويىن دىنىدىكى «بەش ئىلاھ»، «جىددىي پەرمانبەردار بول»لار بار، ھەم بۇددا دىندىكى «بۇددىدا چىڭ تۇرۇپ، بەشنى تەرك قىلىش»، «10 ساۋابقا ئېرىشىش»دېگەنلەر بار، بۇلار تويىن دىنى بىلەن بۇددا دىنىنىڭ ئارىلاش ئىكەنلىكى، چېگرىسىنىڭ ئېنىق ئەمەسلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

تاڭ سۇلالىسى شىنجاڭدا تويىن دىنى زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان مەزگىل ئىدى. بۇ ۋاقىتلاردىكى تويىن دىنىنىڭ تېپىك بەلگىسى تويىن ئىبادەتخانىلىرىنىڭ پەيدا بولۇشىدۇر. غەربىي ئايماق (تۇرپان) دا ئەڭ دەسلەپ قۇرۇلغان تويىن ئىبادەتخانىسى 691 ـ يىلى (تيەنشۇنىڭ 2 ـ يىلى) دىكى « × ياڭ ئىبادەتخانىسى» دۇر. ئۇنىڭدىن كېيىن يەنە زوڭشۇەن ئىبادەتخانىسى، لوڭشىڭ ئىبادەتخانىسى، ئەنچاڭ ئىبادەتخانىسى، زىجى ئىبادەتخانىسى، تاڭ چاڭ ئىبادەتخانىسى، جۇلۇ ئىبادەتخانىسى قاتارلىقلار قۇرۇلغان. تاڭ سۇلالىسى خان جەمەتى لاۋزىنى ئۇلۇغلاپ، تويىن دىنىنى مۇقەددەس بىلگەن. تويىن دىنىنىڭ تەرەققىياتى تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ئۇنى ئومۇملاشتۇرۇشى بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتلىكتۇر. شۇەنزۇڭ پادىشاھ تويىنغا ھۆرمەت بىلدۇرۇشتە ئەڭ ئاكتىپ بولغان. تېپىلمىلاردىن كۆرۈڭلىشقا بولىدۇكى، 731 ـ يىلى (شۇەنزۇڭنىڭ كەييۇەن 19 ـ يىلى)، غەربىي ئايماق مەھكىمىسى ھۆكۈمەت نامىدا پەرمان چۈشۈرۈپ، تەڭرىتاغ ناھىيىسىدە ئەنچاڭ ئىبادەتخانىسىنى ياساتقان. 741 ـ يىلى (كەيىيۇەننىڭ 29 ـ يىلى) شۇەنزۇڭ پادىشاھ ھەرقايسى تارماقلاردا بىردىن شۇەنيۇەن خانلىق ئىبادەتخانىسى سېلىشقا پەرمان چۈشۈرگەن، كېيىن نامى زىجى ئىبادەتخانىسىغا ئۆزگەرتىلگەن. تېپىلغان ھۆججەتلەردە زىجى ئىبادەتخانىسىنىڭ نامى بولۇپلا قالماي، بەلكى زىجى دېگەن ئىسىمنىڭ ئالدىغا جۆگې دېگەن ئىككى خەتنى قوشۇپ زىجى ئىبادەتخانىسىنىڭ ھۆرمەتكە سازاۋەر ئورنى-

نى نامايان قىلغان. شۇەنزۇك پادىشاھ يەنە تويىن دەستۇرلىرىنى يېزىپ ھەرقايسى جايلارغا تارقىتىشقا ئەمر قىلغان. تۇرپاندىن خېشى ئۆلكىسى سىلاۋچى بېگى تۇرۇشلۇق لياڭجۇ تۇتۇق مەھكىمىسى تارقاتقان تويىن كالامى تېپىلغان. 749 ـ يىلى (شۇەنزۇڭنىك تيەنباۋ 8 ـ يىلى) تاڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتى يەنە ساۋابلىق ئىشلارغا مەسئۇل ئەلچىلەرنى ئەۋەتىپ، ھەرقايسى ئايماقلاردىكى تويىن ئىبادەتخانىلىرىنىڭ پەرھىزكارلىق پائالىيەتلىرىگە نازارەتچىلىك قىلغان. غەربىي ئايماق، ئېۋرغول، بېشبالىق قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى نازارەت دائىرىسىدە ئىدى. غەربىي ئايماقتا تويىن ئىبادەتخانىلىرىنىڭ سانى بۇددا ئىبادەتخانىلىرىنىڭكىگە يەتمىسىمۇ، ئەمما ئورۇن جەھەتتە بۇددا ئىبادەتخانىلىرىدىن ئۈستۈن تۇرغان. تېپىلغان ھۆججەتلەردە قوچودىكى لوڭشىك تويىن ئىبادەتخانىسى داباۋ، چۈك باۋ قاتارلىق ئىبادەتخانىلاردىن ئۈستۈن بولۇپ، بۇ تاڭ سۇلالىسىنىڭ تويىنلار راھىبلاردىنمۇ مەرتىۋىلىكرەك بولۇش ھەققىدە پەرمان چۈشۈرگەنلىكىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ. تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ تۇرتكە بولۇشى ئارقىسىدا، قوچودا تويىنىزم ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلىپ، تويىن ئىبادەتخانىسى تەشكىلى مۇكەممەللەشكەن. باش تويىن، مۇراسىم بېشى، ئۇستاز، روھانىيلارمۇ تولۇقلانغان، بۇرۇن بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان كۇ جەمەتى ئەۋلادلىرى تويىن دىنىنىڭ داھىيلىرىغا ئايلانغان. زور بىر تۇركۇم ئاممىمۇ تويىن ئىبادەتخانىسىغا كىرىدىغان بولغان. 762 ـ يىلى (باۋىيڭنىڭ تۇنجى يىلى) تۇبۇتلەر تاجاۋۇزۇز قىلىپ كىرگەندە ئېۋرغول، قوچو، بەشبالىق ھىراۋۇلى ئامالسىز ئىبادەتخانىلاردىكى راھىبلارنى بوشىتىشنى تەلەپ قىلىپ، بۇ ئارقىلىق باج تۆلەيدىغان ئامما ۋە ئەسكەر مەنبەسىنى كېڭەيتىشكە مەجبۇر بولغان. ① مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ ساۋابلىق ئىشلارغا مەسئۇل ئەلچىلەرنى

① روك شىنجياك: «تاڭ دەۋرىدىكى قوچودىكى تويىن دىنى»، «دۇنخۇاڭ ـــ تۇرپانشۇناسلىق تەتقىقاتى» 4 ـ توم، 1999 ـ يىلى نەشرى، 127 ـ، 144 ـ بەتلەر.

ئېۋىرغول، بېشبالىقلاردىكى پەرھىزكارلىققا نازارەتچىلىك قىلىشقا ئەۋەتىشى بۇ يەرلەردىمۇ تويىن دىنىنىڭ پائالىيەتلىرىنىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ. «شاجۇ ۋە ئېۋىرغول تېزكىرىسى» دە ئېۋىرغول قارىمىقىدىكى ئاراتۈرك ناھىيىسىدە شىياڭمۇ ۋە دالۇ ئىبادەتخانىسى، ناجى ناھىيىسىدە شىياڭمۇ ئىبادەتخانىسى، رۇيۈەن ناھىيىسىدە تىەنشاڭ ئىبادەتخانىسى بار دەپ خاتىرىلەنگەن. ئېۋىرغول، قوچو ۋە بېشبالىقنىڭ ھىراۋۇلى يەنە شىخەي ناھىيىسىدىكى ئىبادەتخانىدىمۇ راھىب بوشتېشنى تەلەپ قىلغان. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئېۋىرغول ۋە بېشبالىقلاردىمۇ تويىن دىنىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئىسپاتلايدۇ.

تاڭ دەۋرىدىن كېيىن، تويىن دىنى غەربىي يۇرتتا بەزىدە گۈللىنىپ، بەزىدە ئاجىزلاشقان. 13 ـ ئەسىرنىڭ 20 ـ يىللىرىدا، ئەۋلىيا چۈچۈجى غەربىي يۇرتقا بېرىپ چىڭگىزخاننى بەيئەت قىلغان ۋاقىتتا، يولدا ئۇيغۇرلارنىڭ پايتەختى بېشبالىق (جىمىسار) دىن ئۆتكەندە، كۈتۈۋېلىشقا چىققان نەچچە 100 ئادەم ئىچىدە تويىنلارمۇ بولغان، كۈتۈۋېلىش زىياپىتىدىمۇ تويىنلار بار بولۇپ، بۇ تويىنلارنىڭ سانىنىڭ ئاز ئەمەسلىكى ھەمدە ئورنىنىڭمۇ تۆۋەن ئەمەسلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. چىۈچۈجى ئالمىلىق (ھازىرقى قورغاس ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالى) تەمۇ كۆپلىگەن تويىنلارنى كۆرگەن. خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، خەنزۇ ھۈنەرۋەن جاڭ جەمەتىدىكىلەر شەھەرنىڭ شەرقىدە «ئۇچ تاۋابخانا بەرپا قىلغان، 400دىن ئارتۇق كىشى ئەتىگىنى ـ ئاخشىمى تائەت ـ ئىبادەت بىلەن شۇغۇللىنىپ، بىر كۈنمۇ توختاپ قالمىغان.» ئالمىلىق چاغاتاي خانلىقىنىڭ مەركىزى بولۇش سۇ پىتى بىلەن بۇ يەرگە ئاز بولمىغان خەنزۇ ھۈنەرۋەنلەر كۆچۈپ كەلگەن، مۇشۇ سەۋەبلىك تويىن دىنىمۇ بۇ يەردە گۈللەنگەن، مىلاد سۇلالىسى دەۋرىدە تويىن دىنى غەربىي يۇرتتا بىر مەھەل ئاجىزلاپ كەتكەن بولۇشى مۇمكىن، ئەمما چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە كۆپلىگەن خەنزۇلارنىڭ كۆچۈپ كېلىشى بىلەن تويىن دىنى

قايتىدىن گۈللەنگەن. بۇگۈنكى كۈندىمۇ شىنجاڭدا يەنە تويىن دىنى مەۋجۇت.

2. زوروئاستېر، مانى، نېستورى دىنى ۋە باشقا دىنىي مەزھەپلەر

زوروئاستېر دىنى زوروئاستېر دىنىنى زوروئاستېر مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 6 ـ ئەسىردە پېرسىيىدە ئىختىرا قىلغان. ئەسلىي نامى زوروئاستېر دىنى بولۇپ، ئىلاھ ئاخولا مەزدەككە بەيئەت قىلغاچقا، يەنە مەزدەك دىنى دەپمۇ ئاتالغان. بۇ دىن دۇنيادىكى يورۇقلۇق بىلەن قاراڭغۇلۇق، ياخشىلىق بىلەن رەزىللىكنىڭ مەنبەسى، كىشىلەر چوقۇم رەزىللىكنى تاشلاپ، خەير-لىك ئىش قىلىپ يورۇقلۇققا بەيئەت قىلىشى كېرەك دەپ قارايدۇ. جۇڭگودا ئۇنىڭ ئوت، كۈن، ئاي، يۇلتۇز ۋە ئاسمانغا بەيئەت قىلىشىغا ئاساسەن، ئۇنى زوروئاستېر ياكى مەجۇسىي دىنى دەپ ئاتىغان. زوروئاستېر دىنى پېرسىيىنىڭ ئاخىرقى سۇلالىسى (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 550 ــ 330 ـ يىلىغىچە) دەۋرىدە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سوغدىلار رايونىغا تارقالغان. زوروئاستېر دىنىنىڭ جۇڭگوغا تارقالغان ۋاقتى ئېھتىمال ناھايىتى بۇرۇنقى ۋاقىتلارغا توغرا كېلىشى مۇمكىن، ئەمما ھازىرغا قەدەر بار بولغان ئەڭ دەسلەپكى ئېنىق ئىسپات مىلادىيە 312 ـ يىلىدىن بۇرۇنقى مەزگىللەرگە توغرا كېلىدۇ. [1] جۇڭگودىكى زوروئاستېر دىنىنىڭ بىر قىسمى پېرسىيىدىن بىۋاستە تارقالغان، ئەمما ئەڭ ئاساسلىقى يەنىلا سوغدى سودىگەرلىرى ۋە سوغدى كۆچمەنلىرى ئارقىلىق تارقالغان.

شىنجاڭ قەدىمكى دەۋرلەردىكى جۇڭگو ـ غەرب قاتنىشىدىكى مۇھىم تۈگۈن بولغاچقا، زوروئاستېر دىنىنىڭ بۇ يەرگە تارقالغان ۋاقتى ئىچكى ئۆلكىلەردىن بۇرۇنراق بولغان، بۇنى دەلىلىگۈچىلەر مىلادىيىدىن ئاۋۋال دەپ قارايدۇ.[1] شىنجاڭدىكى زو-

---

① دۇنخۇاڭنىڭ غەربىي شىمالىدىكى سەددىچىن تۇرالىرى خارابىلىرىدىن تېپىلغان غەربىي جىن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىگە ئائىت خەت ـ چەكلەردە زوروئاستېر دىنىغا خاس ساباۋ، ئاستېر ۋە «نانا ئايال ئىلاھنىڭ چاكىرى» قاتارلىق كىشى ئىسىملىرى بار. رولۇك شىنجياڭ «ئۇتۇرا قەدىمكى زامانلاردىكى جۇڭگو ۋە چەتئەل كىرگەن مەدەنىيەتلەر»، سەنلىەن كىتابخانىسى، 2001 ـ يىلى نەشرى، 275 ـ، 276 ـ بەتلەر.

روئاستېر دىنىمۇ ئاساسلىقى سوغدى رايونىدىن تارقالغان. «ئو-مۇمىي قامۇس» 193 - جىلد «چېگرا مۇداپىئە قامۇسى» دۆخۇەن-نىڭ «سەپەر خاتىرلىرى» دىن كەلتۈرگەن نەقىلدە، «كانگىيە ئىلاھىنىڭ نامى زوروئاستېر، كۆپ دۆلەتلەر بۇنىڭغا ئىشىنىدۇ. ھەممىسى مۇشۇنى مەنبە قىلىدۇ» دەپ يازغان. روشەنكى، شۇنداقچاغدىكى ئەينى ۋاقىتتىكى دۆلەتلەردىكى زوروئاستېر دىنى سوغدىلارنىڭ كانگىيە دۆلىتىدىن كەلگەن. تارىخنامىلەردا قوچو، كىنگىتلادا تارقالغان زوروئاستېر دىنىغا دائىر ئېنىق خاتىرلەر بار. «ۋېينامە» 101 - جىلدتا: «قوچولۇقلار تەڭرىگە ئېتىقاد قى-لىدۇ، بۇددىغا ئېتىقاد قىلمىدىغانلارمۇ بار» دەپ خاتىرلەن-گەن. 102 - جىلدتا: «كىنگىت دۆلىتىدىكىلەر تەڭرىگە ئېتىقاد قىلىدۇ» دەپ يېزىلغان. بۇ يەردىكى ئاتالمىش تەڭرى زوروئاس-تېردۇر.② بۇ يەردىكى ئاتالمىش ئېتىقاد ئەل ئىچىدىكى ئەنئەنىۋى ئادەتلەرنى كۆرسىتىدۇ. بۇ زوروئاستېر دىنىنىڭ بىر مەھەل بۇددىزمدىن كەڭرەك تارقالغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

قوچودا زوروئاستېر دىنىنىڭ ئارخېئولوگىيىلىك ئىزلىرى بىرقەدەر كۆپ. قوچو قەدىمىي شەھىرىدە پېرسىيە ساسانىيە خان-لىقىنىڭ 32 دانە كۈمۈش پۇلى تېپىلغان، يەل دەۋرى تەخمىنەن مىلادىيە 4 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى دەۋرىگە توغرا كېلىدۇ. كۈمۈش پۇلنىڭ كەينى تەرىپىدە زوروئاستېر دىنىنىڭ بەلگىسى بولغان ئىبادەت سۇپىسى ۋە ئىككى كاھىن، ئوت سۇپىسىدىكى ئوتنىڭ

① لېستۇۋېنسكى ساكلار زوروئاستېر دىنىنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلغان دەپ قارايدۇ. «پامىر ساكلىرىنىڭ قەبرىلىرىدىكى دىنىي ئېتىقاد» قا قارالسۇن. ماسۇكون: «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ژۇرنىلىنىڭ 1989 - يىلى 3 - سانىدا تەرجىمە قىلىپ تونۇشتۇرغان: جوچىڭباۋ، چېن-لىڭ قاتارلىقلار «زوروئاستېر دىنى مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 6 - ئەسىردە پەيدا بولغان ۋاقىتتا، ئۇنىڭ دىنىي ئىدىيىسى ئاللىقاچان غەربىي يۇرتتىكى ساكلار ئارىسىدا تەسىر پەيدا قىلغان .... ئەڭ كېچىككەندىمۇ، شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، خەن ۋۇدى غەربىي يۇرت يولىنى ئاچقان ۋاقىتتا زورو-ئاستېر دىنى ئاللىقاچان غەربىي بۇرتتا تارقالغان» دەپ قارايدۇ، «يېپەك يولىدىكى دىنىي مەدەنىيەت-لەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1998 - يىلى نەشرى.

② جۇڭگودا پېرسىيە ۋە سوغدىلارنىڭ زوروئاستېر ئىلاھى تەڭرى دەپ ئاتالغان. مەسىلەن، «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» 97 - جىلدتا: «پېرسىيىلىكلەر دىنىي ئېتىقادتا تەڭرىگە ئېتىقاد قىلىدۇ» دېيىلگەن. «قامۇس» 193 - جىلدتا: ۋېي جېيېنىڭ «تىبەت خانلىقى خاتىرىسى» دىن نەقىل كەلتۈرۈپ «كانگىيىلىكلەر تەڭرىگە ئېتىقاد قىلىدۇ» دەپ يېزىلغان.

ئۇستىدە يەنە زوروئاستېر دىنىنىڭ ئالىي ئىلاھى ئاخولا مەزدەك-نىڭ يانتۇ سۈرىتى بار. تۇرپاندىن تېپىلغان ھۆججەتلەردە يەنە «خۇتيەن» (490 ـ يىل)، «دىڭگۇتيەن» (535 ـ يىل)، «سابو» (550 ـ يىل)، «ئامو» (662 ـ يىل) قاتارلىق خاتىرلەر بار. ئالىمش«خۇتيەن»زوروئاستېر ئىلاھى ياكى زوروئاستېر ئىبادەتخانىسىنى كۆرسىتىدۇ. «دىڭگۇتيەن»يەرلىكتىكى زوروئاستېر ئىبادەتخانىسىنى كۆرسىتىدۇ. «ئامو» سوغدى يېزىقىدىكى «چوڭ ئىلاھ» نىڭ ماس تاۋۇشى بولۇپ، زوروئاستېر ئىلاھى ئاخولا مەزدەكنى كۆرسىتىدۇ. «سابو» قوچودىكى مەخسۇس زوروئاستېر دىنىنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدارنى كۆرسىتىدۇ.[1] سابو دېگەن نام كانگيىدىكى سارتاۋا دەرياسىنىڭ نامىدىن كەلگەن. شىمالىي چىلىقلار سافۇ(薩甫)، سۇي سۇلالىسىدە ساباۋ (保薩) ، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ساباۋ (薩宝) دەپ ئاتىغان، ھەممىسى ئوخشاش نامنىڭ ھەر خىل تەرجىمە قىلىنىشىدۇر. سارتاۋا ئەسلىدە سوغدى قەبىلىسىدىكى سىياسىي ـ دىنىي رەھبەرنىڭ نامى بولۇپ، شىمالىي چىلىقلار باشقۇرۇشقا قولاي بولسۇن ئۈچۈن سارتاۋا دېگەن نامنى ئەمەلدارلار رويخېتىگە كىرگۈزگەن. شىمالىي چى سۇلالىسى «كۆپىنچە ئىشلارنى كېيىنكى ۋېي سۇلالىسىنى ئۆرنەك قىلىش ئاساسىدا قىلغان»، سۇي ـ تاڭ سۇلالىلىرى شىمالىي چى سۇلالىسىگە ۋارىسلىق قىلغان، قوچو بولسا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە تەقلىد قىلغان. سارتاۋا چەتتىن كىرگەن ئۇچۇ دىن ئىچىدىن بىردىنبىر ئەمەلدارلار رويخېتىگە كىرگۈزۈلگەن مۇقەددەس ئەمەل بولۇپ قالغان[1]. قوچودا سارتاۋا دىنىي ئىشلارغا

① تۇرپان ھۆججەتلىرىدە «薩薄» » دەپ يېزىلغان. ئەسما «薄» خېتى «簿» نىڭ ئوگولۇق ئۆزگىرىشى. قەدىمدە يېنىك لەۋلەشكەن تاۋۇش بولمىغاچقا «簿» دەپ ئوقۇلاتتى. ۋاڭ سۈنىڭ «قوچودىكى زوروئاستېر دىنى توغرىسىدا مۇلاھىزە»، «تارىخ تەتقىقاتى»، 1986 ـ يىلى 3 ـ سانىغا قارالسۇن. يەنە بۇددا نومىلىرىدا ئۇچرايدىغان «薩薄» كارۋان بېشىنى كۆرسەتكەن، بۇنىڭ ئۇنىڭ بىلەن مۇناسىۋىتى يوق. روك شىنجيانڭ «ساباۋ ۋە سابو: شىمالىي سۇلالە، سۇي ـ تاڭ سۇلالىرى دەۋرىدىكى غۇزلارنىڭ قەبىلە ئاقساقاللىرى مەسىلىسىدىكى تالاش ـ تارتىش ۋە بەس ـ مۇنازىرە ئۈستىدە تەھلىل»، «جۇڭگو 3 ـ نۆۋەتلىك ئىرانشۇناسلىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى» ئىلمىي ماقالىسى 2002 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 13 ـ، 14 ـ كۈنى.

يېتەكچىلىك قىلغان (مەسىلەن، قوچودىكى نەزىر ـ چىراغ پىر ـ قىسىنىڭ دەپسەن ئىشلىرىنى باشقۇرغان)، يەنە خەلق ئىشلىرىنى مۇ باشقۇرغان (پەرمان بويىچە غۇز ئاھالىلىرىگە ئاشلىق بېرىش) بولۇپ، ھۆكۈمەتنىڭ غۇزلارنى باشقۇرۇشقا تەيىنلىگەن ئەمەلدارى ھېسابلىناتتى. قوچودا سوغدى كۆچمەنلىرى كۆپ بولۇپ، بۇ مەزكۇر رايوندا زوروئاستېر دىنىنىڭ تارقىلىشىدىكى سەۋەبتۇر. شۇنداقلا قوچو دۆلىتىنىڭ سارتاۋانى يولغا قويۇشنىڭ سەۋەبىدۇر. بىراق، قوچو ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئاساسلىق قوللايدىغىنى بۇددا دىنى ئىدى.

تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە سوغدى كۆچمەنلىرى ۋە سودىگەرلىرى ئۇزلۇكسىز كۆپىيىپ، زوروئاستېر دىنى غەربىي يۇرتتا ئۇزلۇكسىز تەرەققىي قىلغان. «كونا تاڭنامە» 198 ـ جىلدتا: «سۇلالىلەر تەڭرىگە ئېتىقاد قىلىدۇ»، «ئۇدۇنلۇقلار زوروئاستېر ئىلاھلىرى ھەم بۇددىغا بەيئەت قىلىدۇ» دەپ خاتىرىلەنگەن. «شاجو ۋە ئېۋرغولىنىڭ جۇغراپىيىلىك تەزكىرىسى» نىڭ قالدۇق پارچىسىدە، ئېۋرغولىنىڭ ئارتۇرك ناھىيىسىدىكى «زوروئاستېر ئىبادەتخانىلىرىدا سوشۇنىڭ ئوبرازلىرى كۆپ» دەپ يېزىلغان. «شاجۇنىڭ خەرىتىلىك تەپسىرى» 5 ـ جىلدىدە شىچېڭ بازىرىدا «بىر ئورۇندا زوروئاستېر ئىبادەتخانىسى بار» دېيىلگەن. «يېڭى تاڭنامە» 43 ـ جىلدىدە بوشيەندىن غەربكە قاراپ ماڭغاندا ئۇدۇن يولىدا بىر «زوروئاستېرلىقلارنىڭ قۇدۇقى بار» دەپ خاتىرىلەنگەن. بۇنىڭدىن باشقا، ئوتانى ھۆججەتلىرىدىن «تاڭ سۇلالىسى كەيىۋەننىڭ 4 ـ يىلى لىزىيىنىڭ خىزمەت كۆرسىتىش دوكلاتى» دا: «شەرقىي غۇز ئاتەشپەرەسلىكى» دېگەن بايان بار. ئالىملار بۇ يەرنىڭ ناملىنىڭ بېشبالىق (جىمسار) نىڭ غەربىدىن 370 چاقىرىم يەردىكى پىنلوجىن ئەتراپىدا ئىكەنلىكىنى دەللىلىگەن. ئەينى ۋاقىتتا، ئۇ «شەرقىي غۇز زوروئاستېر ئىبادەتخانىسى»

① تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە زوروئاستېر، مانى ۋە نېستورى دىنلىرىنى چەتئەل كىرگەن دىنلار دەپ ئاتايتتى.

دېگەن نام بىلەن ئاتالغان. تاڭ دەۋرىدە قوچو (تۇرپان)، كىنگىتلاردىن باشقا مۇھىم شەھەرلەردىن سۇلى(قەشقەر)، ئۇدۇن (خوتەن)، ئېۋىرغول (قۇمۇل)، شىچېكجېن (چارقىلىق)، بوشىيەنجېن (چەرچەن)، پىكلوجېنلارنىڭ ھەممىسىدە زوروئاستېر دىنى تارقالغان ھەمدە بەزى جايلاردا زوروئاستېر دىنىنىڭ ئورنى بۇددا دىنىدىن تۆۋەن ئەمەس ئىدى.

بەش دەۋردىن سۇڭ سۇلالىسىغىچە غەربىي يۇرتتىكى زوروئاستېر دىنى يەنىلا كەڭ ئومۇملاشقان. «كونا بەش دەۋر تارىخى»، «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» دا، ئۇدۇنلۇقلار دىنىي ئېتىقادتا زوروئاستېرغا ئىشىنىدۇ دەپ خاتىرىلەنگەن. بۇ مەزگىللەردە دۇنخۇاڭدىمۇ زوروئاستېر دىنى كەڭ ئومۇملاشقان بولۇپ، زوروئاستېرغا مىنناتدارلىق بىلدۈرۈشتەك نەزىر ـ چىراغ پائالىيەتلىرىنى ھەر ۋاقىت كۆرگىلى بولاتتى. شاجۇدىكى بەيئەتچى ئارمىيە بىلەن ئۇدۇن خان جەمەتىنىڭ قۇدا ـ باجىلىق مۇناسىۋىتى بولۇپ، ئۆزئارا تەسىرى كۈچلۈك ئىدى. «شاجۇدىن غەربكە قاراپ مېڭىپ ئۇدۇنغا بارغۇچە، يولدا كۆپلىگەن زوروئاستېر ئىبادەتخانىلىرى بار، ① بولغان. 10 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا بۇ يەرلەرگە كەلگەن ئەرەب سەييا‌ھى مىسار باش دۆلىتى (ھازىرقى چىرا)دىمۇ زوروئاستېر مۇخلىسلىرى بار، ② دېگەن.

ئاتەشپەرەسلىك دىنىنىڭ ئوتقا بەيئەت قىلىش، ئاسمانغا چوقۇنۇش ۋە ئوچۇقچىلىققا دەپنە قىلىشتەك ئۇچ چوڭ خۇسۇسىيىتى بار ئىدى. جۇڭگونىڭ قائىدە ـ يوسۇنلىرىدا ئەڭ قايىل بولمىدىغىنى ئاسمانغا چوقۇنۇش بولۇپ، «祆» خېتىنىڭ شۇ دىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئېلىشى بۇنىڭ دەللىلىدۇر. كىشىنى ئەڭ بىزار قىلىدىغىنى ئوچۇقچىلىققا دەپنە قىلىش ئىدى. تاڭ سۇلالىسى «ئىككى ئاستانە ھەم قۇملۇقنىڭ غەربىدىكى ھەرقايىسى

① جىياڭ بوچىن «دۇنخۇاڭ دىن سەنئىتى ۋە ئادەت مەدەنىيىتى»، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، 1996 ـ يىلى نەشرى، 475 ـ 500 ـ بەت.

② جاڭ شىاڭ «جۇڭگو ـ غەرب ئالاقە تارىخىي ماتېرىياللار توپلىمى»، 2 ـ توم، جۇڭخۇا كىتاب ئىدارىسى، 1978 ـ يىلى نەشرى.

ئوبلاستلاردىكى ئاتەشپەرەسلەرگە يىلدا ئىككىلا قېتىم ئىبادەت قىلىش، نەزىر - چىراغ ئىشلىرىنى توختىتىشقا»① پەرمان چۈشۈرۈپ، خەنزۇلارنىڭ ئېتىقاد قىلىشىنى ئېنىق چەكلىگەن. ئەل ئىچىدە ئەڭ قوبۇل قىلىنغىنى ئوتقا چوقۇنۇش بولغان. شىنجاڭدىكى ئاھالىلەر ئاساسىدا ھازىرمۇ ئوتقا چوقۇنۇش ئادەتلىرى ساقلانغان، «زوروئاستېر دىنى ئېپتىدائىي دىنلارنىڭ تەبىئەتكە چوقۇنۇشى بىلەن ئۆزئارا سىڭىشىپ، قوشۇلۇپ ئاخىرىدا خەلق ئىچىدىكى دىنلارنىڭ بىر قىسمىغا ئايلانغان.»② زوروئاستېر دىنىنىڭ بىر مۇھىم بايرىمى بولغان نوروز بايرىمىمۇ ساقلىنىپ قالغان بولۇپ، ئۇ ئۇيغۇرلارنىڭ مۇھىم ئەنئەنىۋى بايرىمىغا ئايلانغان. سۇڭ سۇلالىسىدىن كېيىن زوروئاستېر دىنىغا ئائىت خاتىرىلەرنى ئۇچراتقىلى بولمايدۇ، ئېھتىمال بۇ مەزگىللەردە ئۇ پەيدىنپەي يوقالغان بولۇشى مۇمكىن.

مانى دىنى مانى دىنى 3 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا مانى تەرىپىدىن پېرسىيىدە ئىختىرا قىلىنغان. ئۇنىڭ دىنىي ئەقىدىلىرى زوروئاستېر، خرىستىئان ۋە بۇددا دىنىنىڭ مەزمۇنلىرىنى قوبۇل قىلىپ، يورۇقلۇق بىلەن قاراڭغۇلۇق، ياخشىلىق بىلەن رەزىللىك، ئۆتمۈش، ھازىر ۋە كەلگۈسى تەلىماتىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، دىنىي كالامىلارنى تەرجىمە قىلىش ۋە دىن تارقىتىشقا ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن قارىغان. دەسلەپتە، پېرسىيە خانلىقىنىڭ ئېتىبارىغا ئېرىشكەن، كېيىن زوروئاستېر دىنى تەرىپىدىن چەتكە قېقىلىپ، بىدئەت دەپ بېكىتىلىپ مانى ئۆلتۈرۈلگەن. مۇرتلىرى ھەر تەرەپكە قېچىپ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سوغدىلار رايونى مانى دىنىنىڭ بازىسىغا ئايلانغان. جۇڭگودىكى مانى دىنى ئاساسلىقى سوغدىلاردىن تارقالغان. ئىچكى ئۆلكىلەرگە تارقالغان ۋاقتى بىرقەدەر بۇرۇن بولۇپ، مىلادىيە 694 - يىلى (ۋۇزېتىيەن

① «يېڭى تاڭنامە. بەيگۈەنىيى»، نەزىر - چىراغ پىرقىسى قىسمى.

② «جۇڭگونىڭ شىنجاڭ رايونىدىكى ئىسلام دىنى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 - يىلى نەشرى، 43 - بەت.

يەنزەينىك 4 ـ يىلى) ھۆكۈمەتنىڭ ئېتىراپ قىلىشى ۋە ئاشكارا تارقىتىشقا ئىجازەت بېرىشىگە مۇيەسسەر بولغانىدى. شۇنىڭغا تارقالغان ۋاقتى تەخمىنەن 6 ـ ، 7 ـ ئەسىرلەرگە توغرا كېلىدۇ.

غەربىي يۇرتتىكى مانى دىنى توغرىسىدا، تارىخنامىلەردىكى خاتىرىلەر ناھايىتى چەكلىك. «سۇينامە» 15 ـ جىلد «مۇزىكا تەزكىرىسىنىڭ 2 ـ قىسمى» دا، 610 ـ يىلى (ياڭدى دايېنىڭ 6 ـ يىلى) قوچو خانلىقى «دانىشمەنلەر مۇقامى» نى ھەدىيە قىلغان، ئۇنىڭدىكى ناخشىلار ئىچىدە «شەنشەن مانى» دېگەن ئىبارىلەر خاتىرىلەنگەن. شەنشەن يەر ئىسمى، «مانى» بولسا دىنىنىڭ قىسقارتىلىپ يېزىلىشى بولۇپ، مانى دىنىنىڭ قوچوغا تارقىلىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. كىنگىتتىن بىر پارچە سوغدى يېزىقىدىكى «كىنگىت خانى خاتۇنىنىڭ بىر مانى ئۇستازغا يازغان خېتى» تېپىلغان. خاتۇن ئەينى ۋاقىتتىكى كىنگىت خانىغا ياتلىق قىلىنغان غەربىي تۈرك خانىنىڭ قىزىنى كۆرسىتىدۇ. ھۆججەتنىڭ يىل دەۋرى 7 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىغا تەۋە بولۇشى مۇمكىن. تاڭ دەۋرىدە، مانى دىنىغا ئائىت ماتېرىياللار كۆپىيىشكە باشلىغان، ئۇدۇندىن 8 ـ ئەسىردىكى سوغدى تىلىدا يېزىلغان مانى دىنى ھۆججىتى تېپىلغان. جۇ شىدې (كۇسەن تۈتۈق مەھكىمىسىنىڭ تەۋەسىدە) دىن تاڭ دەۋرىگە ئائىت مانى دىنىغا مۇناسىۋەتلىك قانۇن ھۆججىتى تېپىلغان. كىنگىتتىن يەنە ئۇتتۇرا قەدىمكى پارس يېزىقىدا يېزىلغان «مانى دىنى مەرسىيە توپلىمى» تېپىلغان، توپلامنىڭ كۆچۈرۈلۈشكە باشلانغان ۋاقتى 761 ـ يىلى 762 ـ يىلى بولۇپ، كۆچۈرۈپ تاماملانمىغان ھەمدە كىنگىتتىكى مانى ئىبادەتخانىسىدا ساقلانغان. مەرسىيە توپلىمىنىڭ بېغىشلىما قىسمىدا 9 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى گوبىنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تەڭرىتاغ رايونلىرىنى ئىدارە قىلىدىغان ھەر دەرىجىلىك ئەمەلدارلىرىنىڭ نامىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەن، بۇنىڭدىن سۇلى، ئونسۇ، باخان، كۇسەن، كىنگىت ھەمدە قوچو، بېشبالىقلارنىڭ ھەممىسىدە مانى دىنى تەشكىلاتلىرىنىڭ

بارلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.①

غەربىي يۇرتتا مانى دىنىنىڭ رەسمىي گۈللەنگەن ۋاقتى قوچو ئۇيغۇر خانلىقى مەزگىلىدۇر. ئۇيغۇرلار قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى ۋاقىتتىلا يەنى 763 ـ يىلى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن تۆت مانى ئۇستازىنى ئېلىپ كەتكەن ھەمدە مانى دىنىنى قوبۇل قىلغان، ئۇيغۇر خانلىقى كېيىن مانى دىنىنى دۆلەت دىنى قىلغان، 840 ـ يىلى غەربكە كۆچكەندىن كېيىن، قوچو ئۇيغۇر خانلىقى مەزگىلىدە مانى دىنىنى يەنىلا دۆلەت دىنى قىلغان ھەمدە بۇددا دىنى بىلەن نەچچە 100 يىل بىرگە ئەزىزلىگەن. تۇرپان رايونىدىن بۇ مەزگىللەرگە دائىر مانى دىنى ھۆججەتلىرى كۆپلەپ تېپىلدى. بۇ ھۆججەتلەرنىڭ قالدۇقلىرى تەخمىنەن نەچچە 1000 پارچە بولۇپ، ئاساسلىقى مانى، ئوتتۇرا قەدىمكى پارس يېزىقى، پارفىيە، ئۇيغۇر ۋە سوغدى يېزىقلىرىدا يېزىلغان.② مانى يېزىقى مانى دىنىنىڭ دىنىي جەمئىيەت يېزىقى بولۇپ، ئوتتۇرا قەدىمكى پارس يېزىقى ۋە پارفىيە يېزىقلىرى ئوتتۇرا ئاسىيا مانى دىنى جەمئىيەتلىرىنىڭ ھەر دائىم ئىشلىتىدىغان يېزىقلىرى ئىدى. ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن سوغدى يېزىقى بۇ يەردىكى مانى مۇخلىسلىرى قوللىنىدىغان يېزىق بولۇپ، بۇ مانى دىنىنىڭ ئاساسلىقى ئوتتۇرا ئاسىيادىن تارقالغانلىقى، مۇرتلىرىنىڭ ئاساسلىقى سوغدىلار بىلەن ئۇيغۇرلار ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

بۇ ھۆججەتلەرنىڭ زور كۆپچىلىكى پېرسىيە دىنىي جەمئىيەتلىرى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا دىنىي جەمئىيەتلىرىنىڭ كلاسسىك ئەسەرلىرى بولۇپ، بۇلارنىڭ ئىچىدە دىنىي ئەقىدە، كالامىلارنىڭ تەپسىرى، مەسەللەر، دىنىي جەمئىيەتنىڭ تارىخىي ئەسەرلىرى، يەنە دىنىي مۇراسىملارغا ئائىت ماقالە ۋە زور مىقداردىكى مۇقەد-

① روك شىنجياڭ: « مانى دىنىنىڭ قوچوغا دەسلەپكى تارقىلىشى»، «تۇرپاندىن يېڭى تېپىلغان مانى دىنى ھۆججەتلىرى ئۈستىدە تەتقىقات»، مەدەنىي يادىكارلىقلار نەشرىياتى، 2000 ـ يىلى نەشرى، 221 ـ بەت.

② بۇ يەردىن يەنە بىر يەر ئاستى مانى دىنى كىتابخانىسى تېپىلغان، ئەپسۇسكى ساقلانغان كىتابلار سۇغا چىلىنىپ كەتكەن بولغاچقا، ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە ئامال بولمىغان.

دەس تاخشا ۋە دۇئالار بار. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە دىنىي مۇرىتلار ۋە دىنسىزلار ئۇچۇن يېزىلغان تۆۋەنىمىلەرمۇ بار. تۇرپاندىكى قوچو قەدىمىي شەھىرى، بېزەكلىك قاتارلىق جايلاردىن كۆپلىگەن مانى مۇخلىسلىرىنىڭ ئىبادەتخانا قىلغان ئۆڭكۇرلىرى تېپىلغان، بۇ خارابىلەردە تام رەسىملىرى ۋە شايىغا سىزىلغان رەسىملەر ساقلانغان. بۇ رەسىملەر ۋە مانى ھۆججەتلىرىنىڭ قىستۇرما رەسىملىرىدىن مانىنىڭ تەپسىر قىلىۋاتقانلىق رەسىمى، ئۇچ تۇپ دەرەخ (مانى دىنىدىكى نۇر دەرىخى، ھاياتلىق دەرىخى، نۇرلۇق دۆلەتنىڭ سىمۋولى) رەسىمى، ھامىيلىق بايرىمى رەسىمى، ئۇزۇندىچاق ئەلەم رەسىمى، مۇزىكانتلار رەسىمى، ئايال ۋەكىل رەسىمى، ئايال ئىلاھ ۋە تايانغۇچىلار رەسىمى قاتارلىقلار بار. بۇ رەسىملەر ئوچۇق، سىزىقلىرى ئىنچىكە، رەڭلىرى نۇرلۇق ھەم ساپ بولۇپ، مانى دىنىنىڭ پاكلىق غايىسى ۋە يورۇق دۇنياغا ئىنتىلىدىغان ئالاھىدىلىكىنى ئىپادىلىگەن. مانى دىنى ھۆججەتلىرىنىڭ خەتلىرى نەپىس، بېزىلىشى كۆركەم بولۇپ، بۇمۇ مانى دىنىنىڭ يورۇقلۇققا، گۈزەللىككە ئىنتىلىشىنىڭ ئىپادىسىدۇر.

كەمتۈك ھۆججەتلەردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، قوچو ئۇيغۇر خانلىقىدىكى مانى دىنى ھەقىقىي فېئودال ھۆكۈمرانلارنىڭ دىنىغا ئايلىنىپ، ئەسلىدىكى مانى دىنىنىڭ بىر قىسىم ئاساسىي دىنىي ئەقىدىلىرىدىن چەتنىگەن. ئەسلىي مانى دىنى رېئاللىقنى ئىنكار قىلىپ ئۇنىڭغا قارىتا پاسسىپ پوزىتسىيىدە بولاتتى، دۇنيانى جىنايەت بىلەن رەزىل زۇلمەتتىن تۇزۇلگەن، ئىنسانلار يورۇقلۇققا قامالغان تەن، قانچە تېز ھالاك بولسا شۇنچە ياخشى دەپ قارايتتى. ئەمما قوچو ئۇيغۇر خانلىقىدىكى مانى دىنى تەشكىلاتلىرى قوچو ئۇيغۇر خانلىقى ھۆكۈمرانلىرىنىڭ خەلقنى بويسۇندۇرۇش قورالى بولۇپ، كىشىلەرنى ھۆكۈمرانلارغا خىزمەت قىلىشقا كۆندۈرەتتى. مەسىلەن، 135M نومۇرلۇق سوغدى يېزىقىدىكى مانى دىنى ھۆججىتىدە، كىشىلەرگە پادىشاھ ۋە ئاقسۆڭەكلەر ئۇچۇن خىزمەت قىلىپ، ئۇلارنى رازى قىلىش، ئۇلارنىڭ

غۇرۇرىنى زەخمگە ئۇچراتماسلىق توغرىسىدا تەلىم بەرگەن. ئۇيغۇر خانلىقىدىكى مانى دىنى تەشكىلاتىنىڭ ئۆزىمۇ فېئودالللىشىپ كەتكەن. «قىسقىچە مانى دىنى ئەقىدىلىرى» دە، مۇرتلار «ھەر كۈنى پەرھىز تاماق يېيىشى، سەدىقىنى رەتكە تىزلىپ ساقلىشى، سەدىقە قىلغۇچىلار چىقمىسا، تۆۋەن دەرىجىلىكلىرى تىلەمچىلىك قىلىشى، قۇل ـ دېدەك ۋە ھايۋانات قاتارلىق چەكلەنگەن نەرسىلەرنى ساقلىماسلىقى كېرەك» دەپ بەلگىلەنگەن. ئەمما، قوچو ئۇيغۇر خانلىقىدىكى دىنىي جەمئىيەتلەر زور مىقداردىكى يەرگە ئىگىدارچىلىق قىلاتتى. «ئۇيغۇر يېزىقىدىكى مانى ئىبادەتخانىلىرى ھۆججەتلىرى» دىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئۇيغۇر ھۆكۈمىتى مانى دىنى ئىبادەتخانىلىرىغا كۆپلىگەن يەر ـ مۈلۈك ۋە باغچىلارنى ھەدىيە قىلغان بولۇپ، ئىبادەتخانىلار فېئودالللىق ئىگىدارچىلىق ئۇسۇلى ئارقىلىق مۇقىم ئىقتىسادىي كىرىمىنى قامداپ، فېئودال قورۇقلارنىڭ ئىگىلىرىگە ئايلانغان. قوچو ئۇيغۇر خانلىقىدىكى دىنىي تەشكىلاتلار يەنە ئەسلىدىكى ئاددىي ـ ساددا بولغان «بەش دەرىجىلىك مۇراسىم» نى فېئودالللىق دىنىي دەرىجە تۈزۈمىگە ئۆزگەرتكەن. مانى دىنىنىڭ بەش دەرىجىلىك مۇرتلىرى ئەسلىدە پەقەت تەھسىل قىلغان دىنىي بىلىملىنىڭ چوڭقۇر ـ تېيىزلىكىگە ئاساسەن بۆلۈنۈپ، ئىچكى قىسىمدا يەنىلا نىسبەتەن باراۋەرلىك مۇناسىۋىتىنى ساقلىغان، ئەمما قوچو ئۇيغۇر خانلىقىدىكى مانى دىنىي جەمئىيەتلىرىنىڭ دەرىجە تۈزۈمى قاتتىق بولۇپ، يۇقىرى دەرىجىلىك راھىبلار تۇرلۇك ئىمتىيازلاردىن بەھرىمەن بولسا، تۆۋەن دەرىجىلىك راھىبلارنىڭ ئورنى خاراب ئىدى. ئىبادەتخانىلار ھەتتا تەن جازاسىنى يولغا قويۇش ئارقىلىق ئالىي دەرىجىلىك راھىبلارنىڭ ئالاھىدە ھوقۇقى ۋە ئورنىنى قوغدىغان. [1]ئۇيغۇرلار ئېتىقاد قىلغان مانى دىنى يەنە قويۇق بۇددىزم ئالاھىدىلىكىگە ئىگە ئىدى. مانى دىنى ئىبادەتخا-

① لىن ۋۇجۇ: «مانى دىنى ۋە ئۇنىڭ شەرقە كېڭىيىشى» جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى، 1987 ـ يىلى نەشرى، 109 ـ بەت.

نىلىرى بولسا بۇددىزم ئىبادەتخانا تۈزۈمى تەسىرىنىڭ مەھسۇلى. دۇر. ئۇيغۇرلاردىكى مانى دىنى تەشۋىقاتتا يەنە كۆپلىگەن بۇددىزم ئىبارىلىرىنى ئىشلەتكەن، مەسىلەن، مانى دىنىغا ئائىت بىر پارچە كەمتۈك ھۆججەتتە مانىنى توغرىدىن - توغرا مايتىرى بۇددا دەپ ئاتىغان. غەربىي يۇرتتا بۇددىزمنىڭ تەسىرى ئىنتايىن كۈچلۈك بولۇپ، ئېھتىمال مۇشۇ سەۋەبلەردىن، 10 - ئەسىردىن كېيىن مانى دىنى غەربىي يۇرتتا پەيدىنپەي زاۋالغا يۈز تۇتقان بولۇشى مۇمكىن. بەزى ئالىملار مانى دىنى 14 - ئەسىرگە كەلگەندىلا ئاندىن غەربىي يۇرتتىن يوقالغان دەپ قارايدۇ.①

نېستورى دىنى ۋە باشقا دىنىي مەزھەپلەر نېستورى دىنى خرىستىئان دىنىنىڭ بىر مەزھىپى، يەنى نېستورى مەزھىپىدۇر. نېستورى ئەسلىي كونستانتىنوپول (ئىستانبۇل) نىڭ ئېپىسكوپى بولۇپ، سۇرىيەلىك كىشى ئىدى. ئۇ خرىستوس ئىلاھ ۋە ئادەملىكتىن ئىبارەت «ئىككى خىل خۇسۇسىيەت» كە ئىگە دېگەنى تەشەببۇس قىلغان، بۇ بىدئەت دەپ قارىلىپ، زىيانكەشلىككە ئۇچراپ، پېرسىيىگە قېچىپ كەتكەن. ئۇ بۇ يەردە پېرسىيە پادىشاھىنىڭ قوغدىشىغا ئېرىشكەنلىكتىن، مىلادىيە 498 - يىلى مۇستەقىل دىنىي جەمئىيەت قۇرغان ھەمدە يېقىن ئەتراپىدىكى رايونلارغا تارقىلىشقا باشلىغان، نېستورى دىنى بولسا خەنزۇلار رايونىدىكى خرىستىئان مۇخلىسلىرىنىڭ ئۆزىنى ئاتىشى بولۇپ، خەنزۇچە «基督» (خرىستوس) بىلەن ئاھاڭداش ئىدى. ئۇ نۇرلۇق، پارلاق دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرەتتى. بۇ دىن پېرسىيىدە پەيدا بولغانلىقتىن، يەنە پېرسىيە دىنى دەپمۇ ئاتالغان. يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە جۇڭگوغا تارقالغان كاتولىك دىنى بىلەن بىللە ئومۇملاشتۇرۇلۇپ ئېركىئون دىنى دەپ ئاتالغان. نېستورى دىنىنىڭ مىلادىيە 635 - يىلى (تاڭ سۇلالىسى جېن گۇەنىنىڭ 9 -

---

① لى فۇتۇڭ: «ئۇيغۇرلارنىڭ دىنىي ئېتىقادىنىڭ ئۆزگىرىشى ئۈستىدە تەتقىقات»، تەيۋەن «دۆلەتلىك سىياسىي ئۇنىۋېرسىتېت قۇرۇلغانلىقىنىڭ 30 يىللىق خاتىرىسى ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى»، 1957 - يىلى. يەنە يۇقىرىقى كىتابقا قارالسۇن، 100 - بەت.

يىلى) جۇڭگونىڭ ئىچكى ئۆلكىلىرىگە تارقالغانلىقى توغرىسىدا ئېنىق خاتىرە مەۋجۇت. غەربىي يۇرتقا تارقالغان ۋاقتى ئىچكى ئۆلكىلەردىن بۇرۇنراق بولۇپ، 6 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرا، كېيىنكى مەزگىللىرىگە توغرا كېلىدۇ.

دەسلەپتە، نېستورى دىنىنىڭ غەربىي يۇرتتا تارقىلىشى كەڭ بولمىغان، 9 ـ، 10 ـ ئەسىرلەردە ئاساسلىقى قوچو ئۇيغۇر خانلىقى زېمىنلىرىدىلا تارقالغان. تۇرپاندىكى قوچو شەھىرى سىرتىدىكى ئىككى ئورۇندىن 9 ـ، 10 ـ ئەسىر-لەردىكى قوچو ئۇيغۇر خانلىقىغا ئائىت نېستورى دىنى خارابىلىرى تېپىلغان. بىر چېركاۋ خارابىسى بولۇپ، شەھەرنىڭ شەرقىي دەرۋازىسىنىڭ سىرتىدا ئىدى. بۇ يەردىن ئىككى پارچە نېستورى دىنى تام رەسىملىرىنىڭ پارچىلىرى تېپىلغان. بىر پارچىسى «ئىلاھنىڭ شەھەرگە كىرىش بايرىمى» تەسۋىرلەنگەن رەسىم بولۇپ، كىشىلەرنىڭ خرىستوسنىڭ ئېروسالىم شەھىرىگە كىرىشىنى قارشى ئېلىۋاتقانلىق مەنزىرىسى ئىپادىلەنگەن، يەنە بىر پارچىسىگە قولدا كېرىست تۇتۇپ تۇرغان رىتسارنىڭ رەسىمى سىزىلغان. يەنە بىر خارابە ئىزى موناستىر بولۇپ، تۇرپاننىڭ شىمالىدىكى بۇيلۇق ئەتراپىغا تۇغرا كېلىدۇ. بۇ يەردىن نۇرغۇنلىغان نېستورى دىنىغا ئائىت قوليازمىلار تېپىلغان. بۇلار ئىچىدە ئىنجىلدىن تاللانمىلار، ئىبادەت كىتابلىرى، ۋەزنامە، دىنىي قائىدە، باش روھانىيلارنىڭ مۇھاكىمە توپلاملىرى، دورا رېتسېپلىرى قاتارلىقلار بار بولۇپ، ئۇلار ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا سۇرىيە، سوغدى، ئوتتۇرا قەدىمكى پارس تىلى، بورىبو، يېڭى پارس، ئۇيغۇر ـ تۈرك تىلى قاتارلىق ئالتە خىل تىل ـ يېزىقتا يېزىلغان.① بۇنىڭ ئىچىدە سۇرىيە يېزىقىدىكىلىرى ئەڭ كۆپ بولۇپ، ئۇ نېستورى دىنىنىڭ مۇقەددەس تىلى بولۇش بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

① چېن خۇەيىۋ: «قوچو ئۇيغۇرلىرىدىكى نېستورى دىنى تەتقىقاتى»، «دۇنخۇاڭ تۇرپانشۇناسلىق تەتقىقاتى»، 4 ـ توم، 1999 ـ يىلى، 165 ـ، 214 ـ بەتلەر.

ئوتتۇرا، قەدىمكى پارس تىلى بىلەن بوربو تىلىدىكى يازمىلار ئەڭ ئاز، بۇلار قەدىمكى پېرسىيىنىڭ جەنۇب - شىمال ئىككى خىل دىئالېكتى بولۇپ، ئاساسلىقى ئىبادەت يوسۇنلىرىدىلا ئىشلىتىلگەن؛ سوغدى تىل - يېزىقىدىكىلىرى بىرقەدەر كۆپ. يېڭى پارس تىلى، ئۇيغۇر - تۈرك تىللىرىدىكى ھۆججەتلەرنى قوشقاندا، بۇ يەردىكى نېستورى دىنىنىڭ ئاساسەن سوغدىلار رايونىدىن تارقالغانلىقى، بۇ يەرلەردىكى نېستورى دىنى تەشكىلىنىڭ سوغدى، ئۇيغۇر ۋە پارسلاردىن تۈزۈلگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. 9 - ، 11 - ئەسىرلەردە، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى نېستورى دىنىغا نىسبەتەن مەيلىگە قويۇۋېتىش ئۇسۇلىنى قوللانغانلىقتىن، سوغدى ۋە پېرسىيە رايونلىرىدىكى نېستورى مۇرتلىرى مۇسۇلمانلارنىڭ قۇدرەتلىك كۈچىنىڭ بېسىمى ئاستىدا قوچوغا كېلەلىگەن. نېستورى دىنى ئەينى ۋاقىتتا بىر قىسىم ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆرپ - ئادەت ساھەلىرىگىمۇ چوڭقۇرلاپ كىرگەن بولۇپ، ئۇيغۇرچە «قەسىدە» لەرنىڭ مەخسۇس توي - تۆكۈنلەردە ئىشلىتىلىشى بۇ مەسىلىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. بۇ يەر يېپەك يولىنىڭ مۇھىم تۈگۈنى بولۇش سۈپىتى بىلەن نېستورى چېركاۋلىرىمۇ يولدىن ئۆتكەن سوغدى، پېرسىيە قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ كارۋانلىرىنى دىنىي مۇلازىمەت بىلەن تەمىنلىگەن، بىراق ساقلىنىپ قالغان ھۆججەت پارچىلىرىدىن شۇنى كۆرۈۋالىشقا بولىدۇكى، بۇ يەردىكى نېستورى دىنى بىلەن زوروئاستېر ۋە بۇددا دىنلىرى ئوتتۇرىسىدا بەلگىلىك دەرىجىدىكى قارشىلىق ۋە كۈرەشلەر مەۋجۇت بولغان.

نېستورى دىنى غەربىي يۇرتنىڭ باشقا رايونلىرىغىمۇ تارقالغان. سۇياب (ھازىرقى قازاقىستاندىكى توقماق) تىن 8 - ئەسىردىكى نېستورى چېركاۋىنىڭ خارابىسى تېپىلغان. كۇچانىڭ يەنىدىكى باي ناھىيىسىدىمۇ نېستورى مۇخلىسلىرى بولغان (ھېنرى يولى «جۇڭگو ۋە ئۇ يەرگە تۇتىشىدىغان يوللار» غا قارالسۇن). 10 - ئەسىردىكى سامانىيلار خانلىقىدىن چىققان

سەييا‌ھ مىسار باش (چىرىيە ناھىيىسى) شەھىرىدە خرىستىئان مۇخلىسلىرىنى كۆرگەنلىكىنى ئېيتقان.

غەربىي لياۋنىڭ غەربىي يۈرتتىكى ھۆكۈمرانلىقى مەزگىلىدە (1130 ــ 1221) دىنىي ئەركىنلىك سىياسىتى يولغا قويۇلغانلىقتىن، غەربىي يۈرتتىكى نېستورى دىنىدا بىرقەدەر چوڭ تەرەققىياتلار بولغان. باش ئېپىسكوپ ئىريا III قەشقەردە باش دىنىي رايون تەسىس قىلغان. نېستورى دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان بىر قىسىم كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەر، مەسىلەن، نايمان قەبىلىسى قاتارلىقلار تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىي قىسمىغا كۆچۈپ كىرگەن. ئالمىلىق شەھىرىدىكى نېستورى دىنى خارابىلىرىدە كۆپلىگەن كرېست ۋە سۈرىيە يېزىقى ئويۇلغان تاش ئويمىلار بار بولۇپ، بۇلار 12 ــ، 13 ــ ئەسىرلەردىكى نايمان قەبىلىسىدىكى نېستورى مۇخلىسلىرىنىڭ قەبرە تېشى بولۇشى مۇمكىن.

يۇەن سۇلالىسى نېستورى دىنىنىڭ تەرەققىي قىلغان دەۋرىدۇر. دۇنياغا داڭلىق ساياھەتچى ماركو پولو ئۆزىنىڭ ساياھەت خاتىرىسىدە قەشقەر، يەكەن، خوتەن، ئىلى، بۇگۇر، تۇرپان، قۇمۇل قاتارلىق جايلاردا نېستورى چېركاۋلىرى ۋە مۇخلىسلىرىنى كۆرگەنلىكى ياكى بارلىقىنى ئاڭلىغانلىقىنى يازغان. بۇ نېستورى دىنىنىڭ تەڭرىتېغىنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىدا ئومۇملاشقانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. يۇەن دەۋرىدە يەنە بىر قىسىم ئۇيغۇرلار ئىچىدىن چىققان نېستورى دىنىنىڭ داڭلىق مۇخلىسلىرى مەيدانغا كەلگەن. مەسىلەن، مەكىس 1280 ــ يىلى قىتتان (جۇڭگو) دۆلىتىنىڭ نېستورى باش ئېپىسكوپلۇقىغا تەينىلەنگەن، ئىككىنچى يىلى «شەرق دىنىي جەمئىيەتلىرىنىڭ باش بۇغلىقى» غا تەينىلەنگەن. رابىبان سائۇما 1280 ــ يىلى سەييارە باش نازىرلىققا تەينىلەنگەن، كېيىن پېرسىيىدە تۇرۇشلۇق موڭغۇل خانى ئارغۇنىنىڭ ياۋروپاغا ئەۋەتكەن باش ئەلچىلىكىگە تەينىلەنگەن. 14 ــ ئەسىردىن كېيىن، نېستورى دىنى شىنجاڭدا زاۋالغا يۈز تۇتقان، ھەتتا

يوقالغان.

يۇەن سۇلالىسى مەزگىلىدە كاتولىك دىنىمۇ غەربىي يۇرتقا تارقالغان. ئەڭ دەسلەپ غەربىي يۇرتقا كىرگەن كاتولىك مۇرىتى دومىنگۇ دىنىي جەمئىيىتىنىڭ مۇناخى ئانتون لورمى بولۇپ، ئۇ 1249 ـ يىلى فرانسىيە پادىشاھى لوئىس IX تەرىپىدىن ئىمىلـگە (دۆربىلجىنىڭ شەرقىي جەنۇبى) ئەۋەتىلىپ، موڭغۇل خانـشىغا دۆلەت خېتى تاپشۇرغان. بۇ سەپەر سىياسىي مەقسەتنى ئاساس قىلغانىدى. ئۇنىڭدىن كېيىنكى پائالىيەتلەر دىن تارقىتىشنى ئاساس قىلغان بولۇپ، ئاساسلىقى چاغاتاي خانلىقىنىڭ مەركىزى ئالمىلىق شەھىرىگە مەركەزلەشكەن. چاغاتاي خانى ئۆسەن تۆمۇر مىسسىئونېرلارغا ئالاھىدە ئىمتىياز بېرىپ، ئۇلارنىڭ ئەركىن دىن تارقىتىشىغا رۇخسەت قىلىپلا قالماستىن، بەلكى ئۇلارنى ئوردىغا كىرىپ كېسەل داۋالاشقا ھەم ئوغلىنى مىسا قىلدۇرۇپ ئىسىم قويۇپ بېرىشكە تەكلىپ قىلغان. ئەمما 1340 ـ يىلى ئېسەن تۆمۇر ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئورنىغا چىققان خان ئىسلام دىنىنى كېڭەيتىپ، كاتولىك مۇرىتلىرىنى ئۆز ئېتىقادىدىن ۋاز كېچىشكە بۇيرۇق چۈشۈرگەن، بۇيرۇقىغا بويسۇنمىغانلار ئۆلتۈرۈلگەن، كاتولىك دىنى شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئىز ـ دېرەكسىز يوقالغان.

يېقىنقى زامانلاردا خرىستىئان ۋە كاتولىك دىنلىرى شىنجاڭدا يەنە تەرەققىي قىلغان، رۇسلارنىڭ شىنجاڭغا كېلىپ ئولتۇراقلىشىشىغا ئەگىشىپ، پراۋوسلاۋ دىنىمۇ شىنجاڭدا پەيدا بولغان .

3. ئىسلام دىنى

ئىسلام دىنىنى مۇھەممەت ئەلەيھىسسالام 7 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرى ئەرەب يېرىم ئارىلىدا بارلىققا كەلتۈرگەن، جۈڭگودا ئۇنى مۇسۇلمانلار دىنى دەپ ئاتىغان. «ئىسلام» سۆزى «ئىتائەت قىلغۇچى»، ئاللانىڭ ئىرادىسىگە ئىتائەت قىلىش دېگەننى بىلدۈرىدۇ. ئىسلام دىنىدا ئاللا ئالەمنىڭ ياراتقۇچىسى ۋە يېگانە

ئىگىسى دېيىلىپ، كىشىلەرنى ئۇنىڭغا ئىتائەت قىلىشقا، ئالـلا-
دىن قورقۇشقا، يامانلىقنى توختىتىپ، ياخشى ئىشلارنى قىلىشقا
ئۇندەيدۇ، كۆپ ئىلاھلىق مەبۇدقا چوقۇنۇشقا قارشى تۇرىدۇ.
8-ئەسىردە ئىسلام دىنى ئوتتۇرا ئاسىياغا تارقالغان.
شىنجاڭغا ئىسلام دىنى ئوتتۇرا ئاسىيا ئارقىلىق تارقالغان. مىلا-
دىيە 893 - يىلى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سامانىيلار پادىشاھلىقى
ئىسلام غازىتى نامى بىلەن قارىخانىيلار خانىدانلىقىغا ئۇرۇش
قوزغاپ، قاراخانىيلارنىڭ نۇرغۇن زېمىنىنى بېسىۋالغان. قارا-
خانىيلار ئۆزىگە قارام زېمىندا ئىسلام دىنىنىڭ تارقىلىشىنى
قەتئىي چەكلىگەن، بىراق، سىياسىي ئېھتىياج ۋە ئىچكى نىزا
سەۋەبىدىن پاناھلىق تىلەپ كەلگەن ئاسىيادىكى سامانىيلار پادە-
شاھلىقىنىڭ شاھزادىسىنى قوينىغا ئالغان ھەمدە ئۇنىڭ ئاتۇشتا
مەسچىت سېلىشىغا يول قويغان، بۇنىڭ بىلەن شىنجاڭ تارىخىدا
تۇنجى مەسچىت بارلىققا كەلگەن. ئاسىيادىكى سامانىيلار شاھزا-
دىسى ئاستىرتىن ئىسلام دىنىنى تارقاتقان. سۇتۇق بۇغراخان ئۇ-
نىڭ تەشۋىقاتىنى قوبۇل قىلغان ھەمدە مىلادىيە 910 - يىلى
ئىسلام دىنىنىڭ يارىدىمى بىلەن ئوردىدا سىياسىي ئۆزگىرىش
قوزغاپ، ھاكىمىيەتنى تارتىۋالغان. سۇتۇق بۇغراخان شۇنىڭدىن
ئېتىبارەن ئىسلام دىنىنى زور كۈچ بىلەن تارقاتقان. مىلادىيە
960 - يىلى، 200 مىڭ تۈتۈنلۈك، يەنى 600 مىڭدىن 800 مىڭ-
غىچە تۈركىلەر ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان، ئىسلام دىنى قارا-
خانىيلار خانىدانلىقىنىڭ دۆلەت دىنىغا ئايلانغان.

قاراخانىيلار ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قى-
لىشتىكى مەقسىتى ئاساسلىقى ئىسلام دىنىدا تەرغىب قىلىنغان
مۇتلەق ئىتائەت قىلىش روھى ۋە «غازات» نەزەريىسىدىن پايدىلى-
نىپ، ئىچكى قىسىمدا خەلقنى باستۇرۇش، سىرتقا كېڭەيمىچى-
لىك قىلىش ئىدى. شۇڭا، قاراخانىيلار خانىدانلىقى ئىسلام دى-
نىنى دۆلەت دىنى قىلغاندىن كېيىن، دەرھال غەربىي يۇرتتىكى
ئىككى بۇددا دۆلىتى ئۇدۇن بىلەن قوچودىكى قەدىمىي ئۇي-

غۇرلارغا «غازات» باشلىغان. مىلادىيە 962 ـ يىلى، قاراخانىيلار خانىدانلىقى بىلەن ئۇدۇننىڭ دىنىي جېڭى پارتلىغان. بۇ شىنجاڭ تارىخىدىكى كۆلىمى ئەڭ چوڭ، ۋاقتى ئەڭ ئۇزۇن، تەسىرى ئەڭ چوڭقۇر بولغان دىنىي جەڭ بولغان. ئەل ئىچىدە ئۇرۇش 100 يىل داۋاملاشقان دەيدىغان گەپ بار. جەڭ ئىنتايىن دەھشەتلىك بولغان، 1006 ـ يىلى ئۇدۇن پادىشاھلىقى گۈمران بولغان، بۇدىستلارنىڭ قارشىلىشى تەخمىنەن 1062 ـ يىلىغىچە داۋاملاشقان. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، بۇددا دىنى كۆچلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئۇدۇندىكى 1000 يىلدىن ئارتۇق داۋاملاشقان ھۆكۈمرانلىقىنى ئاخىرلاشتۇرۇپ، تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىن چېكىنىپ چىققان.

مىلادىيە 1017 ـ يىلى، قاراخانىيلار خانىدانلىقى ئۇدۇنغا قىلغان جازا يۈرۈشىنى ئاخىرلاشتۇرماي تۇرۇپلا، قوچو قەدىمىي ئۇيغۇر خانلىقىغا غازات باشلىغان. بىراق، قوچو ئۇيغۇرلىرى قەيسەرلىك بىلەن قارشىلىق كۆرسەتكەنلىكى، ئۇنىڭ ئۈستىگە خانىدانلىقىنىڭ ئىچكى زىددىيىتى تۈپەيلىدىن قاراخانىيلار 1041 ـ يىلى شەرق ۋە غەرب ئىككى بۆلەككە بۆلۈنۈپ كېتىپ، «غازات» بېرىم يولدا توختاپ قالغان. ئىسلامنى قوراللىق كۈچى بىلەن تارقىتىش ھەرىكىتىمۇ توختاپ قالغان.

غەربىي لياۋ ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىللەر (مىلادىيە 1130 ـ، 1221 ـ يىللىرى)دە ھۆكۈمرانلار بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلغان، بىراق، ھەر خىل دىنلارغا قارىتا كەڭ قوللۇق سىياسىتىنى قوللانغان. بۇ خىل ئەھۋالدا ئىسلام دىنى تىنچ يول بىلەن تارقىتىلىشقا باشلىغان. ئىسلام دىنى قەشقەرنى مەركەز قىلىپ، تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئىككى قىرغىقىنى بويلاپ، شەرقىي جەنۇبىي يولدىن يېڭىسار، قاغىلىق، يەكەن، خوتەن، چەرچەنگە، شەرقىي شىمالىي يولدىن ئاتۇش، مارالبېشى، ئاقسۇغا تارقالغان. بىراق، كۇچا، قوچولار يەنىلا ئىسلام دىنىنىڭ شەرققە تارقىلىشىدىكى توسالغۇ ئىدى. غەربىي لياۋ خانىدانلىقىنىڭ ئاخىرلىرى

كۈچلۈك كەڭ قوللۇق سىياسەتنى ئۆزگەرتىپ، ئىسلام دىنىنى قاتتىق چەكلەش سىياسىتىنى يولغا قويغان، ئىسلام دىنى شىنجاڭغا كىرگەندىن بۇيانقى تۇنجى زەربىگە دۇچ كەلگەن. كېيىن مۇسۇلمانلار موڭغۇل قوشۇنلىرى بىلەن ھەمكارلىشىپ، غەربىي لياۋ خانىدانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىغان. موڭغۇل ھۆكۈمرانلىرى كۈچلۈك ساۋۇقىنى قوبۇل قىلىپ، دىنغا كەڭ قوللۇق قىلىش سىياسىتىنى قوللانغان، ئىسلام دىنى تىنچ يول بىلەن داۋاملىق تارقىتىلىپ، 13 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىدىكى كۆچمەن چارۋىچىلىق رايونلىرىغا تارقىلىشقا باشلىغان.

14 ـ ئەسىردە، شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ خانى تۇغلۇق تۆمۈرخان ئىسلام دىنىغا كىرىپ، شىنجاڭدا ئەڭ بۇرۇن ئىسلام دىنىغا كىرگەن تۇنجى موڭغۇل خانى بولۇپ قالغان. ئۇ خانلىق نوپوزىدىن پايدىلىنىپ قول ئاستىدىكىلەرنى ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلىشقا مەجبۇرلاپ، ئىسلام دىنىنى يۆلەيدىغان تۈرلۈك تەدبىر ـ لەرنى قوللىنىپ، شىنجاڭدا ئىككىنچى قېتىم قورال كۈچى بىلەن دىن تارقىتىش دولقۇنىنى قوزغىغان. 1353 ـ ، 1354 ـ يىللىرى ئالمىلىقتا 160 مىڭ ئامما ئىسلام دىنىغا كوللېكتىپ بەيئەت قىلغان. تەخمىنەن بىر يىلدىن كېيىن، ئەرشىدىن خوجا تۇغلۇق تۆمۈرخانىنىڭ قوللىشى بىلەن «كۈچا ئىسلام ئۆلىمالىرى» نى باشلاپ كۈچاغا ھەربىي يۈرۈش قىلغان. كۈچا، شايارىدىكى بۈددىستلار ئالمىلىقتىكى ئىسلام دىنىغا قارشى ھەرىكەتنىڭ تەسىرىدە قوزغىلاڭ كۆتۈرگەندە، تۇغلۇق تۆمۈرخان قوشۇن ئەۋەتىپ ئۇلارنى باستۇرغان، قوزغىلاڭغا قاتناشقان بۈددا مۇرتىلىرىنىڭ ھەممىسى شۇ جايدىن قوغلاپ چىقىرىلىپ، كۈچادىكى بۈددا دىنى كۆچلىرى ئاساسەن يوقىتىلغان، شۇنىڭ بىلەن يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ ھەممىسى ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلىپ، 1000 يىل ـ دىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە كۈسەن بۈددا مەدەنىيىتى ھالاك قىلىنغان.

1392 ـ يىلى، شەرقىي چاغاتاي خانلىقى قوچو ئۇيغۇرلىرىغا غازات باشلاپ، كەسكىن جەڭ ئارقىلىق ئاخىرى تۇرپاننى ئىشغال قىلغان. بىراق ئاردىدىن 60 ـــ 70 يىل ئۆتكەندىن كېيىن ئاندىن ئىسلام دىنى بۇددا دىنىنىڭ ئورنىنى تولۇق ئالغان. ئۇنىڭدىن كېيىن تۇرپان ئىسلام دىنى ھۆكۈمرانلىرى مەڭ سۇلالىسى بىلەن قۇمۇلنى قايتا ـ قايتا تالاشقان، 1529 ـ يىلى مەڭ سۇلالىسى كۈچلىرى قۇمۇلدىن چېكىنىپ چىققان، قۇمۇل ئىسلام دىنىنىڭ يەنە بىر ئىشغالىيەت رايونى بولۇپ قالغان. ئىسلام دىنى شىنجاڭدىكى ھۆكۈمران دىنغا ئايلانغان. يالغۇز جۇڭغار ئويمانلىقىدىكى ئويراتلارلا لاما دىنىغا ئېتىقاد قىلغان.

ئىسلام دىنى 10 ـ ئەسىردە شىنجاڭغا تارقىلىپ كىرگەندىن تارتىپ 16 ـ ئەسىردە ھۆكۈمران ئورۇننى ئىگىلىگۈچە بولغان ئارىلىقتا تەخمىنەن 600 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت كەتكەن. ئىسلام دىنىنىڭ بۇددا دىنىنىڭ ئورنىنى ئېلىپ ھۆكۈمران ئورۇنغا ئۆتىشى ناھايىتى زور دەرىجىدە ئوخشاش بولمىغان دەۋرلەردىكى ھاكىمىيەتلەرنىڭ ئىسلام دىنىدىكى غازاتتىن پايدىلىنىپ ھوقۇق تالاشقانلىقىنىڭ نەتىجىسى، يەنە بىر تەرەپتىن، ئەينى چاغدىكى شىنجاڭنىڭ قالاق ئىجتىمائىي تۈزۈمى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. ئۇزۇن مۇددەتلىك زۇلۇم ۋە ئۇرۇشنىڭ دەردىنى يەتكۈدەك تارتقان ھەر مىللەت خەلقى رېئال تۇرمۇشتىن چىقىش يولى تاپالمىغان، بۇددا دىنىمۇ ئۇلارنى ئازاب دېڭىزىدىن قۇتقۇزالمىغان، شۇڭا، يېڭى دىندىن روھىي تەسەللى ئىزدەشكە مەجبۇر بولغان؛ شىنجاڭ يېپەك يولىنىڭ مۇھىم ئورنىغا جايلاشقان بولغاچقا، ئىسلام دىنىنىڭ تارقىلىشىنى قولايلىق شارائىت بىلەن تەمىن ئەتكەن؛ ئىسلام دىنىدىكى «بارچە مۇسۇلمان قېرىنداشتۇر» دېگەن شوئار ھەمدە جەڭ غەنىيمەتلىرىنى تەڭ بۆلۈشۈش قاتارلىق پرىنسىپلار ئاممىنى جەلپ قىلىش كۈچىگە ئىگە ئىدى؛ ئۇنىڭ ئۈستىگە ھۆكۈمرانلار ئۇنى جېنىنىڭ بارىچە قوللىغان بولغاچقا، تېز تەرەققىي قىلالىغانىدى.

ئىسلام دىنى سۈننىي مەزھىپى، شىئە مەزھىپى، سوپىلار مەزھىپى دەپ ئايرىلىدۇ، بۇ مەزھەپلەر ئىسلام دىنى بىلەن بىرگە شىنجاڭغا تارقالغان. سۈننىي مەزھىپى ھۆكۈمەت تەرەپ مەزھىپى ياكى ئەنئەنىۋى مەزھەپ بولۇپ، شىنجاڭدا كۆپ سانلى ئىگىلەيدۇ، بىراق سوپىلار مەزھىپى ئىنتايىن جانلىق. سوپىلار مەزھىپى ئەڭ دەسلىپىدە قاراخانىيلار سۇلالىسىدە بارلىققا كەلگەن، يۇەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى مىڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرى تارقاق پائالىيەت قىلىشتىن تەشكىللىك پائالىيەت قىلىشقا ئۆتكەن، مىڭ سۇلالىسى بىلەن چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئارىلىقىدا بىرقانچە دىنىي گۇرۇھقا ئايرىلغان، بۇنىڭ ئىچىدە مەختۇم ئەزەم خوجىنىڭ نەقشىبەندىيە تەرىقىتىنىڭ شىنجاڭ تارىخىدىكى تەسىرى ئەڭ چوڭ بولدى. ئۇلارنىڭ تەسىرى ئاساسلىقى مۇنداق ئىككى جەھەتتە ئىپادىلىنىدۇ. بىرىنچى، 17 ـ ئەسىردە خوجىلار ئاق تاغلىقلار ۋە قار تاغلىقلارغا ئايرىلىپ، ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش يەكەن سەئىدىيە دۆلىتى (1514 ـ، 1680 ـ يىللىرى)نى يوقاتقان، جۇڭغار ھۆكۈمران كۈچلىرى جەنۇبىي شىنجاڭنى كونترول قىلغان. ئىككىنچى، 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى چېگرا سىرتىدىكى قوقان دۆلىتى خوجىلارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرىدىن پايدىلىنىپ، جەنۇبىي شىنجاڭغا كۆپ قېتىم تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ، شۇ جايىنىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىكىگە ئېغىر بۇزغۇنچىلىق قىلغان.

شىنجاڭدا كۆپ خىل دىن تەڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش ھادىسىسىدە مۇنداق ئىككى خىل ئالاھىدىلىك بار. بىرىنچىسى، كۆپ خىل دىنلار شەرق ۋە غەربتىكى ئوخشاش بولمىغان مەدەنىي دۇنياىدىن كەلگەن. بۇددا دىنى ھىندىستاندىن، زوروئاستىر دىنى، مانى دىنى، نېستورى دىنى پېرسىيىدىن، تويىن دىنى ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىن، ئىسلام دىنى ئەرەبىستاندىن، خرىستىئان دىنى، كاتولىك دىنى، پراۋوسلاۋ دىنى ياۋروپادىن كەلگەن بولۇپ، شىنجاڭدىكى دىنلارنىڭ ئوخشاش بولمىغان مەدەنىيەتتىن كەلگەن

كۆپ مەنبەلىك مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكىنى تولۇق نامايان قىلىدۇ. ھالبۇكى، بۇ خىل كۆپ مەنبەلىك مەدەنىيەتنىڭ شەكىللىنىشىدە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى مۇھىم ۋاستىچىلىك رولىنى ئويناغان. زوروئاستىر دىنى، مانى دىنى، نېستورى دىنى ئاساسلىقى سوغدىلار رايونى ئارقىلىق كىرگەن، بۇددا دىنى، ئىسلام دىنىمۇ ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. بۇ خىل ھادىسە شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى بىلەن مۇناسىۋەتلىك، يىپەك يولىدىكى بۆلەكلەرگە ئايرىلغان سودىنىڭ ئىقتىسادىي رولى بىلەنمۇ مۇناسىۋەتلىك. ئىككىنچى، كۆپ خىل دىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى ھەرقايسى جايلار بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. تۆۋەن دىنى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى ئەنئەنىۋى دىن بولسا، خەنزۇلاردىن تارقالغان بۇددا دىنى روشەن خەنزۇ مەدەنىيىتى ئالاھىدىلىكىگە ئىگە ئىدى، تۇبۇت بۇددا دىنى شىزاڭ مەدەنىيىتىنىڭ ۋەكىلى ئىدى، شىنجاڭدا تۆۋەن دىنىنىڭ مەۋجۇت بولۇشى، خەنزۇلار ئارقىلىق تارقالغان بۇددا دىنىنىڭ تارقىلىشى، تۇبۇت بۇددا دىنىنىڭ تەرەققىي قىلىشى ھەمدە شىنجاڭدىكى ئاتەش دىنى سابا تۈزۈمىنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكىنىڭكى بىلەن ئوخشاش بولۇشى، «غۇز تەڭرى» ئاتالغۇسىنىڭ ئېچىرىنىڭكى بىلەن بىردەك بولۇشى، مانى دىنىنىڭ تارقىلىشى شىمالىي دالا ۋە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكىنىڭكىگە ۋاراسلىق قىلىشى، ئومۇمەن مۇشۇلار شىنجاڭ بىلەن ۋەتەننىڭ ھەرقايسى جايلىرىنىڭ زىچ ئالاقىسىنى گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ئۈچىنچى، ئەدەبىيات ـ سەنئەت مۇۋەپپەقىيەتلىرى

شىنجاڭ رايونىنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئىتى ئىنتايىن گۈلىلەنگەن، مۇزىكا، رەسىم سىزىشمۇ ئىنتايىن شانلىق تارىخقا ئىگە. بۇ ئەدەبىيات ـ سەنئەت مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى ئۇزاق مۇددەتلىك تۇرمۇش ئەمەلىيىتى داۋامىدا يارىتىپ بولۇپ، روشەن رايون ئالاھىدىلىكىگە ئىگە، بۇلار ھەم

شەرق بىلەن غەرب مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان بولۇپ، جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ قىممەتلىك مەنىۋى بايلىقى.

1. ئەدەبىي ئەسەرلەر

شىنجاڭ تارىخىدا نۇرغۇن ئەدەبىي ئەسەرلەر بارلىققا كەلگەن، «قۇتادغۇبىلىك»، «تۈركىي تىللار دىۋانى»، «ماناس»، «جاڭغىر» قاتارلىقلار مانا شۇلارنىڭ ئىچىدىكى بىرقەدەر ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە ئەسەرلەردۇر.

«قۇتادغۇبىلىك» قاراخانىيلار خانىدانلىقى دەۋرىدە يېزىلغان مەشھۇر شېئىرىي داستان، ئۇنى يۈسۈپ خاس ھاجىپ ھىجرىيە 462 ـ يىلى (مىلادىيە 1069 ـ يىلى) يېزىپ تاماملاپ قەشقەر ـ دىكى ھۆكۈمران تابغاچ بۇغراخانغا تەقدىم قىلغان. پۈتۈن كىتاب 85 باب، ئۇچ بۆلەك، 13 مىڭ 290 مىسرادىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئاروز ۋەزنى بويىچە يېزىلغان. ئۇنىڭ مەزمۇنى جەمئىيەت، سىياسەت، ئىقتىساد، پەلسەپە، ئەدەبىيات قاتارلىق ساھەلەرگە چېتىلىدۇ. «قۇتادغۇبىلىك» تە كۈنتۇغدى، ئايتولدى، ئۆگدۈلمىش، ئودغۇرمىش قاتارلىق تۆت بەدىئي ئوبراز ئادالەت، بەخت ـ سائادەت، ئەقىل ـ پاراسەت ۋە قانائەت قاتارلىق تۆت ئۇقۇمغا ۋەكىللىك قىلغان، ئۇلارنىڭ سۆھبىتى ۋە ھېكايە ۋەقەلىكىنىڭ تەرەققىياتى ئارقىلىق، ئاپتورنىڭ پەلسەپىۋى دىداكتىك ئىدىيىسى شەرھلەنگەن. ئاپتور ئادەم، بولۇپمۇ ھۆكۈمرانىنىڭ ئەڭ مۇھىمى پەزىلىتى ئادىل، سەممىي، ياخشىلىق بولۇشى لازىم، ۋەزىرلەر ئەڭ مۇھىمى پاك ـ دىيانەتلىك بولۇشى، نەپسانىيەتچىلىك قىلماسلىقى كېرەك، پادىشاھ دۆلەتنى قانۇن ئارقىلىق ئىدارە قىلىشى، ۋەزىرلەر پادىشاھقا بىلىم ئارقىلىق يار ـ يۆلەك بولۇشى كېرەك، ئىنسانىنىڭ قەدىر ـ قىممىتى بىلىم ۋە ئەقىل ـ پاراسەتتە دەپ قارايدۇ. كىتابتا يەنە قانداق قىلغاندا ياخشى پادىشاھ، ياخشى ۋەزىر، ياخشى سەركەردە، ياخشى خادىم، ياخشى مىرزىبەگ، ياخشى خەزىنە ۋەزىرى ۋە ياخشى مەنسەپدار

بولغىلى بولمىغانلىقى ئايرىم ـ ئايرىم بايان قىلىنغان، ھۆ-كۈمرانلارنىڭ كاتتىلارغا، ئالىملارغا، تېۋىپلارغا، شائىرلارغا، دېھقانلارغا، سودىگەرلەرگە، مالچىلارغا، ئۇستىكارلارغا، نامراتلار-غا قانداق مۇئامىلە قىلىشى لازىملىقى ھەمدە كىشىلەرنىڭ پادە-شاھ ئۈچۈن قانداق خىزمەت قىلىشى لازىملىقى، ۋەھاكازالار بايان قىلىنغان. كىتابتا يەنە بالا ـ قازا بىلەن ئامەت، ئازاب ـ ئوقۇبەت بىلەن بەخت ـ سائادەت، ئەزىزلىك بىلەن خارلىق، نامراتلىق بە-لەن بايلىق، غەلىبە بىلەن مەغلۇبىيەت، ياخشىلىق بىلەن يامان-لىق قاتارلىق زىددىيەتنىڭ بىر پۈتۈنلۈكى بىلەن قارىمۇقارشە-لىقنىڭ بىر ـ بىرىگە ئايلىنىشىدەك دىئالېكتىك مۇناسىۋەت توغرىسىدا نۇرغۇن بايانلار بېرىلگەن بولۇپ، ئاپتورنىڭ ساددا دە-ئالېكتىك ئىدىيىسى نامايان قىلىنغان. ئاپتورنىڭ ئەخلاق، دىداكتىكا ئىدىيىسىنىڭ مەنبەسى ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمىي مەدەنە-يىت ئەنئەنىسى بولۇپ، ئۇنىڭغا يەنە ئىسلام مەدەنىيىتى، بۇددا مەدەنىيىتى ۋە كۆڭزى مەدەنىيىتىنىڭ مۇناسىۋەتلىك ئىدىيىلە-رى سىڭگەن. بىراق، ئۆزىگە خاس سىستېما شەكىللەندۈرۈپ، ئۆزگىچە ئۇسلۇبنى ھاسىل قىلغان.

«قۇتادغۇبىلىك» تە مۇرەككەپ، ئابستراكت، مەنسىز پەلسە-پىۋى ئۇقۇم ۋە دىداكتىك ئىدىيىلەر ئېنىق، ئوبرازلىق، جانلىق تىللار بىلەن ئىپادىلەنگەن بولۇپ، ناھايىتى ياخشى ئىجتىمائىي ئۇنۇم ھاسىل قىلىنغان. مەزكۇر كىتابنىڭ نەسرىي كىرىش سۆز قىسمىدا ئاپتور مۇنداق دەيدۇ: «چىنلىق ۋە ماچىنلىق ئالىملار ۋە دانالار مۇنداق نۇقتىغا قوشۇلىدۇ، شەرقتە، پۈتكۈل تۈركستان (ئىلگىرى) دا بۇغراخان تىلىدا ھېچقانداق ئادەم تۈرك تىلى بىلەن بۇ كىتابتىنمۇ ياخشى كىتاب يازالمغان ئەمەس. بۇ كىتاب ھەر-قايسى ئەللەردە ئۆزىنىڭ ئىنتايىن ئەسقاتىدىغانلىقى بىلەن ئوخ-شىمىغان نامىلار بىلەن ئاتالدى. چىنلىقلار ئۇنى ئەدەبۇلمۇلۇك ، ماچىنلىقلار ئۇنى ئاينۇل مەملىكە، شەرقلىقلەر ئۇنى زىننەتۇل ئۇمرا، ئىرانلىقلار ئۇنى شاھنامەئىي تۈرك، بەزىلەر ئۇنى پەندە-

نامەئسي تۇرك، تۇرانلىقلار ئۇنى قۇتادغۇبلىك دەپ ئاتىدى.» بۇلار «قۇتادغۇبلىك» نىڭ تەسىر كۆچىنى تولۇق چۈشەندۇرۇپ بېرىدۇ.

«قۇتادغۇبلىك» نىڭ ئەسلىي نۇسخىسى يوقلىپ كەتكەن بولۇپ، ھازىر ئۇچ خىل كۆچۈرمە نۇسخىسى بار: 1. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى كۆچۈرمە نۇسخىسى، ھىرات ياكى ۋېنا نۇسخىسى. 2. ئەرەب يېزىقىدا كۆچۈرۈلگەن قاھىرە ياكى مىسىر نۇسخىسى. 3. ئەرەب يېزىقىدا كۆچۈرۈلگەن نامانگەن ياكى فەرغانە نۇسخىسى.

«تۈركىي تىللار دىۋانى» قاراخانىيلار خانىدانلىقىدىكى يەنە بىر ئېسىل مەدەنىيەت سەمەرىسى. ئۇنىڭ ئاپتورى مەھمۇد قەشقەرى كۆچلۈك مىللىي ئاڭغا ئىگە ئالىم. ئۇ ياشىغان دەۋرلەردە ئەرەب تىل ـ يېزىقى قاراخانىيلار خانىدانلىقىدا ئومۇملىشىپ، تۈرك مەدەنىيىتى ئەرەب مەدەنىيىتى تەرىپىدىن ئاسسىمىلياتسىيە قىلىنىپ كېتىش خەۋپىگە دۇچ كەلگەن. بىراق، تۈركلەرنىڭ ئەرەب ئىسلام ئىمپېرىيىسىنىڭ سىياسىي تۈرمۇشىدىكى رولى بارغانسېرى مۇھىملىشىپ، ئەرەبلەر سىياسىي، ئىقتىسادىي ئېھتىياج تۈپەيلىدىن تۈرك تىلىنى ئۆگىنىشكە مەجبۇر بولغان. مەھمۇد قەشقەرى مۇشۇ پايدىلىق پۇرسەتنى تۇتۇپ، ئەرەبلەرنىڭ تۈرك تىلى ئۆگىنىشىگە باب كېلىدىغان مۇشۇ تۈرك تىلى لۇغىتىنى تۈزۈپ چىقىپ، تۈرك مەدەنىيىتىنى كەڭ ئەۋج ئالدۇرغان.

مەھمۇد قەشقەرى قاراخانىيلار خانىدانلىقىنىڭ ئەۋلادى بولۇپ، قەشقەردە ناھايىتى ياخشى تەربىيە ئالغان، كېيىن سىياسىي ئۆزگىرىشكە دۇچ كېلىپ غەربىي قىسىم رايونلىرىدا سەرگەردان بولۇپ يۈرگەن ھەمدە شۇ جايلاردا چوڭقۇر تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان، بۇلار ئۇنىڭ كېيىن لۇغەت تۈزۈشى ئۈچۈن شارائىت ھازىرلاپ بەرگەن. بۇ لۇغەت تەخمىنەن 1074 ـ يىلى تاماملانغان ھەمدە ئىككىنچى يىلى ئابباسىيلار سۇلالىسىنىڭ خەلىپىسىگە تەقدىم قىلىنغان.

«تۇركىي تىللار دىۋانى» ئېسىل تىلشۇناسلىق ئەسىرى بو-لۇپلا قالماستىن، بەلكى ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئوتتۇرا ئاسىيا جەمئىيىتى توغرىسىدىكى قامۇس. پۈتۈن كىتاب ئەرەب يېزىقىدا يېزىلغان بولۇپ، جەمئىي 7500 سۆزلەم (سۆز ۋە جۈملىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) كىرگۈزۈلگەن، تۇرلۇك ژانىردىكى تۆت مىسرالىق شېئىردىن 242، ئەقلىيە سۆز، ماقال-تەمسىلدىن 200 دىن ئارتۇقراق كىرگۈزۈلگەن، جەمئىي سەككىز بۆلۈم. لۇ-غەتكە كىرگۈزۈلگەن سۆزلەرنىڭ مەزمۇنى ئىنتايىن كەڭ بولۇپ، ئاستىرونومىيە، كالېندارچىلىق، جۇغراپىيە، قەبىلە، مەنسەپ، ھەربىي ئىشلار، سىياسىي، تارىخىي شەخسلەر، ئەپسانىۋى شەخسلەر، دىن، تەنتەربىيە، سەھىيە، تېببىي دورىگەرلىك، ساغلاملىق، يېمەك ـ ئىچمەك، كىيىم ـ كېچەك، ئۆسكىنە ـ قورال، قۇشلار ـ ھايۋانلار، ئۆي ھايۋانلىرى، قۇرت ـ ھا-شاراتلار، مەدەن، كۆڭۈل ئېچىش، ئويۇن قاتارلىقلار بار. ئۇنىڭدا ئۇيغۇرلارنىڭ ھەمدە باشقا تۈركىي مىللەتلەرنىڭ نەچچە 1000 يىللاردىن بۇيان داۋاملىشىپ كەلگەن ئاساسىي لېكسىكىسى ۋە گراممانتىكىسى ساقلىنىپ قالغان ھەمدە كېيىنكىلەرنىڭ ئوتتۇرا ئەسىردىكى غەربىي يۇرتنىڭ سىياسىي تۈزۈمى، ئىقتىسادىي مۇ-ناسىۋىتى، ئىجتىمائىي ئۆرپ ـ ئادەتلىرى، دىنىي ئېتىقادى، مىللەت ئەھۋالى، جۇغراپىيىلىك ناملىرى ۋە ئەدەبىيات ـ سەن-ئەت، تەنتەربىيە پائالىيىتىنى تەتقىق قىلىشنى مول ماتېرىيال بىلەن تەمىنلىگەن. «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا يەنە بىر پارچە رەڭلىك يۇمىلاق خەرىتە بېرىلگەن. بۇ خەرىتىدە ئاپتور ئەينى ۋاقىتتا بىلگەن دۇنيا تەسۋىرلەنگەن، ئۇ ھەم بۇگۈنگە قەدەر يە-تىپ كەلگەن ئەڭ مۇكەممەل ئوتتۇرا ئاسىيا خەرىتىسى.①

«ماناس» قىرغىزلارنىڭ باتۇرلۇق ئېپوسى، شۇنداقلا ئېلى-مىزدىكى ئۇچ چوڭ تارىخىي داستاننىڭ بىرى (قالغان ئىككىسى

① يۇ تەيشەن باش مۇھەررلىكىدە تۈزۈلگەن: «غەربىي يۇرت مەدەنىيىتى تارىخى»، جۇڭگو دوستلۇق نەشرىياتى شىركىتى، 1995 ـ يىلى نەشرى، 250 ـ ، 251 ـ بەتلەر.

زاكزۇلارنىڭ «گېسار»، موڭغۇللارنىڭ «جاڭغىر» قاتارلىق داستانلىرىدۇر.) تارىخىي داستانلاردا ئادەتتە ئاساسلىقى جەڭ سۆزلىنىدۇ، باتۇرلۇق ئېپوسىدىكى باش قەھرىمان ئادەتتە ئۆز-گىچە كۈچ ـ قۇدرەتكە، مۇستەھكەم ئىرادىگە، ئاجايىپ ھەربىكەت-كە، ئولۇغ تۆھپىگە ئىگە، كۈچلۈك دۈشمەن ئالدىدا خەلقىگە رەھ-بەرلىك قىلىپ باتۇرلۇق بىلەن كۈرەش قىلىشقا جۈرئەتلىك بو-لىدۇ، خەلقنىڭ مەنپەئىتى ئۈچۈن ئۆز ھاياتىنى قۇربان قىلىش-تىن يانمايدۇ، مىللەتنىڭ روھىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ، خەلقنىڭ ئومۇميۈزلۈك چوقۇنۇشىغا ۋە قىزغىن سۆيۈشىگە سازاۋەر بولى-دۇ. «ماناس» مۇ ئەنە شۇنداق باتۇرلۇق ئېپوسى. «ماناس» ئۇزۇن-دىن بۇيان مەملىكىتىمىز ئىچى ۋە سىرتىدا كەڭ دائىرىدە ئېيى-تىلىپ كەلگەن،چېگرا ئىچى ـ سىرتىدا ئۇنىڭ باشقا نۇسخىلى-رىمۇ بار، بىراق ئورۇنداش سەۋىيىسى ئەڭ يۇقىرى، ئەڭ نوپۇز-لۇق بولغىنى ئېلىمىزنىڭ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قى-زىلسۇ ئوبلاستى ئاقچى ناھىيىسىدىكى پېشقەدەم سەنئەتكار يۇ-سۇپ ماماي ئېيتقان سەككىز بۆلەك بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ سەككىز بۆلەك «ماناس»، «سەمەتەي»، «سەيىتەك»، «كەنەنىم»، «سەيىت»، «ئاسىل باچا ۋە بەكباچا»، «سۇمبۇلەك»، «چەنىگەي» قاتارلىقلار بولۇپ، سەككىز بۆلەكتە قەھرىمان ماناس جەمەتىدە-كى سەككىز ئەۋلاد كىشىنىڭ مىللەتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش ھوقۇقى ئۈچۈن ئالدىنقىلارنىڭ ئىزىنى كېيىنكىلەر بېسىپ كۆ-رەش قىلىش مۇساپىسى ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ، داستان 200 مىڭ مىسرا بولۇپ، غايەت زور كاتتا ئەسەر دېيىشكە بولىدۇ. بىرىنچى بۆلەك «ماناس» 50 مىڭ مىسرادىن ئارتۇقراق بولۇپ، ماناسنىڭ ئۆز قەبىلىسىنى باشلاپ يۇرتىنى گۈللەندۈرۈش، تاشقى دۈشمە-نىڭ تاجاۋۇزىغا تاقابىل تۇرۇش، ئۇرۇشتا غەلىبە قىلىش قاتار-لىق ئىش ئىزلىرى بايان قىلىنىدۇ، ئۇنىڭ بەدىئىي مۇڭەپپەقىيە-تى ئەڭ يۇقىرى. ماناس قەدىمكى قىرغىزلارنىڭ غايىسىدىكى قەھرىمان، ئۇ تەدبىرلىك، كەڭ قورساق، رەزىللىكنى يامان كۆ-

ردۇ، خەلقنى قىزغىن سۆيىدۇ، ئەركىنلىك ۋە بەخت ئۈچۈن كۈرەش قىلىدۇ، خەلقنىڭ مەنپەئىتىنى ئەقىل ـ پاراسەت ۋە باتۇرلۇق بىلەن قوغدايدۇ، ئۇنىڭدا غەربىي يۇرتتىكى مىللەتلەرنىڭ قەھرىمانلىق قارىشى مەركەزلىك گەۋدىلەنگەن، ئۇنىڭدا غەربىي يۇرتتىكى مىللەتلەرنىڭ روھى ئورتاقلىقى ئەكس ئېتىپ تۇرىدۇ. بۇ سەككىز بۆلەكتە يەنە باشقا جانلىق ھەم خاسلىقى روشەن 100دىن ئارتۇق پېرسوناژ يارىتىلغان. بۇ بەدىئي ئوبرازلار ئارقىلىق غەربىي يۇرتتىكى مىللەتلەرنىڭ خاراكتېرىدىكى كۆپ خىلىق ۋە رەڭدارلىق نامايان قىلىنغان. داستاندا يەنە چوڭ ـ كىچىك ئون نەچچە جەڭگاھ تەسۋىرلەنگەن. بۇ جەڭگاھلارنىڭ كۆلەمى زور، ھېكايە ۋەقەلىكى ئەگرى ـ توقاي بولۇپ، ئادەمنى ئۆزگە مەھلىيا قىلىدۇ. ئومۇمىي بەدىئي سەۋىيىسى يۇقىرى پەللىگە يەتكەن.

«جاڭغىر» موڭغۇللارنىڭ باتۇرلۇق ئېپوسى، ئەڭ دەسلەپىدە ئاغزاكى تىلدا ئەل ئىچىدە تارقالغان، مىڭ سۇلالىسىگە كەلگەندە يېزىق بىلەن خاتىرىلەنگەن. داستاننىڭ ئاساسىي مەزمۇنى مۇنداق: باش قەھرىمان جاڭغىر 6000 دىن ئارتۇق باتۇرنى باشلاپ جازا يۇرۇشى قىلىپ، 70 نەچچە خاننى بويسۇندۇرىدۇ، تۇرلۇك رەزىللىكلەر ئۈستىدىن غالىب كېلىدۇ، جەننەت كەبىي «بامبا» نى بەرپا قىلىدۇ. «بامبا» بىلەن قەھرىمان شەخس جاڭغىر داستاندا مەدھىيىلەنگەن ئىككى ئاساسىي تېما. «بامبا» تارىخىي داستاندا تەسۋىرلەنگەن غايىۋى جەمئىيەت، ئۇ جايدا ھەممە ئادەم باراۋەر، ياش ھەم بەختلىك تۇرمۇش كەچۈرىدۇ. ئەمەلىيەتتە بۇ خىل جەمئىيەت قەدىمكى زامانداۋ ئەسلا مەۋجۇت ئەمەس ئىدى، ئۇ قەدىمكى زامان كىشىلىرىنىڭ تىنچلىققا، بەخت ـ سائادەتكە ئىنتىلىش، قەبىلىلەر ئارىسىدىكى ئۇزۇلمەس ئۇرۇشلارغا قارشى تۇرغانلىقىنىڭ ئىپادىسى. گۇزەل غايىۋى جەمئىيەتكە ئىنتىلىش بۇ تارىخىي داستاننىڭ گەۋدىلىك ئالاھىدىلىكى. جاڭغىر قەھرىمان شەخس، ئۇنىڭدىن قەھرىمانلار دەۋرىدىكى قەبىلە ئاتامانلىرى

غا خاس ئېسىل پەزىلەتلەرنىڭ ھەممىسى تېپىلىدۇ. ئۇ ئالىيجاناب غايىگە، مۇستەھكەم ئىرادىگە، ئۆزگىچە جاسارەتكە، يۇقىرى چامـ باشچىلىق ماھارىتىگە ئىگە، ئۇ تەدبىرلىك، ۋەدىسىدە تۇرىدۇ ھەم كەسكىن، ئەمما مۇستەبىتلىك قىلمايدۇ. تاشقى دۇشمەنلىنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى تۇرۇپ، يۇرتىنى قوغداش ئۈچۈن قەبىلىدىكىـ لەرنى باشلاپ جەڭ قىلىشقا، ھەتتا جېنىنى پىدا قىلىشقا ھەر ۋاقىت تەييار تۇرىدۇ. بۇ خىل روھ ئەمەلىيەتتە ھەم موڭغۇللارـ نىڭ قەيسەر مىللىي روھى. «جاڭغىر» نىڭ تىلى ئىنتايىن نەپىس ھەم مول، ئۇنىڭدا ئويراتلارنىڭ جانلىق خەلق تىلى قوللىنىلـ غان، ئۇنىڭغا يەنە قەدىمكى زامان قوشاقلىرى، تەبرىك ۋە مەدھىـ يە سۆزلىرى، ھېكمەتلىك سۆزلەر، ماقال ـ تەمسىل قاتارلىق خەلق ئېغىز ئەدەبىيات شەكىللىرى كىرىشتۇرۇلگەن، ئۇنىڭدا باـ تۇرلۇق ئېپوسىغا خاس مەردانە كەيپىيات ۋە كۆچلۈك مۇزىكا رىـ تىمى بار. بۇ تارىخىي داستاندا يەنە ئويرات موڭغۇللىرىنىڭ تۇرـ مۇشى، قورال ـ ياراغلىرى، كىيىمـكېچەكلىرى، قۇرۇلۇشى قاـ تارلىقلارغا دائىر مەزمۇنلار ئەكس ئەتتۇرۇلگەن. ئۇ بىر ئېسىل ئەدەبىي ئەسەر بولۇپلا قالماستىن، يەنە ئويرات موڭغۇللىرىنىڭ جەمئىيىتى، ئىقتىسادى، تارىخى، مەدەنىيىتى، تىلى، ئۆرپـئاـ دىتى قاتارلىقلارنى تەتقىق قىلىشتىكى قىممەتلىك ماتېرىيال. ھازىر ئېلىمىزدە ئۇنىڭ ئىككى خىل نۇسخىدىكى تەرجىمە نۇسـ خىسى نەشر قىلىندى، ئۇنىڭ يەنە ياپونچە، نېمىسچە، رۇسچە كۆپ خىل نەشرلىرى بار.

2. مۇزىكا، ئۇسسۇللىرى

شىنجاڭ ئەزەلدىنلا مۇزىكا ۋە ئۇسسۇل ناھايىتى ئەۋج ئالـ غان ماكان. «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» نىڭ 97 ـ جىلدىدە: «كىنگىت دۆلىتىدىكىلەر مۇزىكىغا ئامراق، ناخشا ـ ئۇسسۇلىنى ياخشى كۆرىدۇ» دەپ خاتىرىلەنگەن. «يېڭى تاڭنامە» نىڭ 221 ـ جىلدىدە: «ئۇدۇنلۇقلار ناخشا، ئۇسسۇلغا ماھىر» دەپ خاتىرىلەنـ گەن. ھالبۇكى، كۇسەننىڭ مۇزىكا ۋە ئۇسسۇللىرى غەربىي

يۇرتنىڭ سەۋىبىسى ئەڭ يۇقىرى مۇزىكا ۋە ئۇسسۇلىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ. شۇەن زاڭنىڭ «بۇيۇك تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى» دە، كۇسەندىكىلەر «ناخشا ـ سازغا ئاجايىپ ماھىر» دەپ خاتىرىلەنگەن، مانا بۇ ئەينى چاغدىكى ئەھۋالنىڭ ئەينەن خاتىرىسى.

غەربىي خەن دەۋرىدە، كۇسەن خانى جياڭبىڭ خان خەن خاندانلىقىدىكى جېيۇ(غەم خالاس مەلىكىسى)نىڭ قىزى دىشىنى خوتۇنلۇققا ئالغان، دىش خەنزۇ مەدەنىيىتىنى قىزغىن سۆيىدىغان بولغاچقا، ئىلگىرى چاڭئەندە مۇزىكا ئۆگەنگەنىدى. ئۇ كۇسەندە خانىش بولغاندىن كېيىن، مىلادىيە 65ـيىلى جياڭبىڭ خان يەلەن بىرگە چاڭئەنگە كېلىپ خاننى زىيارەت قىلىپ مۇبارەكلەدى، خەن شۇەندى ئۇلارغا «ئات ـ ھارۋا، تۇغ ـ ئەلەم، داقا ـ دۇمباقلارنى، ئونلاپ ناخشىچى ـ سازەندە، كىمخاب ـ تەتىللا، گۆھەر ـ ياقۇت قاتارلىق بىرنەچچە تۈمەن يارماقلىق يوللۇق ھەدىيە قىلغان. ئۇلار پايتەختتە بىر يىلغا يېقىن تۇرغاندىن كېيىن، نىھايىتى نۇرغۇن سوۋغات بىلەن ئۇزىتىپ قويۇلغان. كېيىنمۇ كۆپ قېتىم كېلىپ خاننى زىيارەت قىلغان، خەن سۇلالىسىچە كىيىم ـ كېچەكلەر ۋە قائىدە ـ تۈزۈملەرنى ياقتۇرۇپ قالغان.» كۇسەن خان ئوردىسى خەنزۇ مەدەنىيىتى مۇزىكىلىرى بىلەن ئۇچرىشىش ۋە ئۆزئارا ئالماشتۇرۇش داۋامىدا، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكىنىڭ مۇزىكىلىق ئۇسسۇللىرى، سازلىرى ۋە سازەندىلىرىنى كۇسەنگە ئېلىپ كەلگەن. ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ساز ـ ئۇسسۇللىرىنىڭ تەسىرى بىلەن كۇسەننىڭ مۇزىكا سەنئىتى ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلغان ھەمدە دۇنياغا مەشھۇر ناخشا ـ ئۇسسۇل ماكانى بولۇپ قالغان. كۇسەن ساز ـ ئۇسسۇللىرى شەرق ۋە غەربنىڭ مەدەنىيەت جەۋھەرلىرىنى كەڭ دائىرىدە قوبۇل قىلىش بىلەن بىرگە، ئۆز جايىنىڭ ساز ـ ئۇسسۇللىرىنى راۋاجلاندۇرۇش ئاساسىدا شەكىللەنگەن. تەتقىقاتلارغا ئاساسلانغاندا، «مۇزىكا جەھەتتە كۇسەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكىنىڭ بالمان، قوبۇزلىرىنى، مىسىر ۋە غەربىي ئا-

سىيانىڭ قوبۇز، بەرباپلىرىنى، ھىندىستان ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ غۇڭقا قاتارلىق سازلىرىنى قوبۇل قىلغان، بىراق ئومۇمىي جە- ھەتتىن ئالغاندا، يەنىلا ئۆز مىللىتىنىڭ سازلىرىنى ئاساس قىل- غان، كېيىن دۇمبىقى سەككىز ئاھاڭنىڭ ئەڭ كاتتىلىرى قاتارغا كىرگۈزۈلگەن. مۇزىكىلاردا مانى دىنى مەزمۇنىنى ئەكس ئەتتۈ- رىدىغانلىرىمۇ، بۇددا دىنى مەزمۇنىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغانلىرىمۇ بار، بىراق ئاساسلىقى ئۆز مىللىتىنىڭ مۇزىكىسىنى ئەڭ مۇھىم ئورۇنغا قويغان. مۇزىكا رېتىمى جەھەتتە ئاساسەن ئالدىنقى چىنىنىڭ مۇزىكىشۇناسلىق سىستېمىسىنى قوبۇل قىلىپ، بەش دەرىجىلىك رېتىم ۋە ساپ رېتىمنى قوللانغان. كۇسەن مۇزىكە- لىرى ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك، ھىندىستان، غەربىي ئاسىيادىن ئىبا- رەت ئۈچ تەرەپنىڭ مۇزىكىلىرىنى ئۆزىگە مۇجەسسەملەشتۈرۈپ، پارلاق غەربىي يۇرت مەدەنىيىتىنى بارلىققا كەلتۈرگەن.»①

كۇسەن مۇزىكىلىرىنىڭ تەرەققىياتى ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكنىڭ ساز - ئۇسسۇللىرىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن. 16 بەگلىك دەۋرىدە، ئالدىنقى چىندىكى فۇ جىيەن سەركەردە لۇگۇاڭنى 70 مىڭ لەشكەر بىلەن كۇسەنگە جازا يۈرۈشىگە ئەۋەتكەن، لۇگۇاڭ كۇسەننىڭ گۇزەل مەدەنىيەت سەنئىتىگە مەھلىيا بولۇپ قالغان، مىلادىيە 384 - يىلى كۇسەننى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن، 20 مىڭ تۆگىگە كۇسەننىڭ ئۇسسۇلچى، سازەندىلىرى ۋە قىممەتلىك بايلىقلارنى ئارتىپ شەرققە قايتقان، ئالدىنقى چىن ھاكىمىيىتى- نىڭ يىمىرىلگەنلىكىدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، ۋۇۋېيدا كې- يىنكى لياڭ ھاكىمىيىتىنى قۇرغان ھەمدە غايەت زور ناخشا - ئۇسسۇلچىلار قوشۇنى قۇرۇپ، كۇسەن مۇزىكىسىنىڭ شەرقە تارقىلىشى ۋە كېيىنكى لياڭ مۇزىكىسىنىڭ شەكىللىنىشى ئۈ- چۈن تۆھپە قوشقان. شىمالىي ۋېي سۇلالىسى مىلادىيە 439 - يىلى شىمالىي لياڭ سۇلالىسىنى يوقىتىپ ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكنى

① جۇ چىڭباۋ: «بېپەك يولىدىكى مۇزىكا مەدەنىيىتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1987 - يىلى نەشرى، 122 - بەت.

بىرلىككە كەلتۇرگەندىن كېيىن، كۈسەن مۇزىكىلىرى ئىككىنچى قېتىم زور كۆلەمدە شەرققە تارقالغان. شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانى كۈسەن مۇزىكىلىرىنى ئىنتايىن ياقتۇراتتى، «قانۇنلار قامۇسى» نىڭ 142 - جىلدىدە خاتىرىلىنىشىچە، شۇەن ۋۇددىن كېيىن «بارچە خەلق غۇز مۇزىكىلىرىنى ياقتۇردى. دىغان بولۇپ كەتكەن. پايتەخت كۆچۈرۈلگەندىن كېيىن، كۈسەنلىك بەرباپ، بەشتار، قوبۇز، غۇڭقا، غۇز دۇمبىقى، جالڭ، ساروسلىرىنىڭ ئاۋازى ئۇزۇلمەي، غۇز ئۇسسۇللىرى ئوينىلىپ تۇرغان.» شۇنىڭدىن كېيىنكى شىمالىي چىن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھلىرىمۇ كۈسەن مۇزىكىلىرىنىڭ ھەممىسىنى «ياقتۇرۇپ قالغان»، ھەتتاكى «ھەممىدىن ئەتىۋار بىلگەن». شىمالىي جۇ سۇلالىسىگە كەلگەندە، مىلادىيە 568 - يىلى ۋۇدى يۇۋېنيۇڭ تۇرك قاغانىغا قۇدىلىشىشنى ئىلتىماس قىلغان، ئاشىنا مەلىكە تويلۇق قاتارىدا كۈسەن، سۇلى، بۇخارا، سەمەرقەند قاتارلىق جايلاردىن تەشكىللەنگەن 300 كىشىلىك غەربىي يۇرت سازەندىلىرىنى چىلار قوشۇنىنى باشلاپ بېرىپ، غەربىي يۇرتنىڭ ئېسىل مۇزىكا، ئۇسسۇللىرى ۋە سەنئىتىنى يەنە بىر قېتىم ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە تارقاتقان. تۇرك مەلىكىسى ئېلىپ بارغان نۇرغۇن سەنئەتكارلار كېيىن جۇڭگو مۇزىكا تارىخىدىكى مۇھىم شەخسلەردىن بولۇپ قالغان، بۇلارنىڭ ئىچىدە تۆھپىسى ئەڭ چوڭى كۈسەنلىك مۇزىكا نەزەرىيىچىسى سۇجۇپ ئىدى. سۇجۇپ كۈسەن مۇزىكا رىتىمىنىڭ «ئاھالڭ تۇزۇلۇشى» نەزەرىيىسىنى خەنزۇ مۇزىكانتلارغا ئۆگەتكەن. «ئاھالڭ تۇزۇلۇشى» نەزەرىيىسىنىڭ تۇرغۇزۇلۇشى ۋە تەتبىقلىنىشى جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ مۇزىكا رىتىمى سىستېمىسىنىڭ مۇكەممەللىشىشىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، مۇزىكىنى قېلىپلاشتۇرۇپلا قالماي، يەنە سۇي، تاڭ سۇلالىلىرى مۇزىكىلىرىنىڭ تەرەققىياتىغىمۇ چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن. ① سۇي ۋە تاڭ

① دۇ ياشيۇڭ، جۇ جى: «يىپەك يولىدىكى مۇزىكا مەدەنىيىتى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1997 - يىلى نەشرى، 4 - بەت.

سۇلالىسى دەۋرلىرىدە ئەل ئىچىدە «ھەممە ئائىلىلەر غۇز سازلىرىنى ئۆگىنىشكە باشلىغان»، ئوردا مۇزىكىلىرىدىمۇ ئاز سانلىق مىللەتلەر مۇزىكىسى ئاساس قىلىندى. سۇي ۋېنىدى بېكىتكەن «يەتتە نەغمە» نىڭ ئوچى غەربىي يۇرت نەغمىسى ئىدى. سۇي ياڭدى ئۇنى «توققۇز نەغمە» گە كۆپەيتكەن، بۇنىڭ ئىچىدە غەربىي يۇرت نەغمىلىرى بەشكە يەتكەن. تاڭ تەيزۇڭ ئۇنى «ئون نەغمە» قىلغان بولۇپ، بۇلار «كۇسەن، سۇلى، بۇخارا، سەمەرقەند، كوردىيە، غەربىي لياڭ، قوچو، يەنيۆ، چىڭيۆ، ئەنەتكەك» قاتارلىقلار ئىدى، بۇنىڭ ئىچىدە غەربىي يۇرت نەغمىسى ئالتىنى ئىگىلىگەن، ئەگەر ئۇنىڭغا «كۇسەننىڭكىدىن ئۆزگەرتىلگەن» «غەربىي لياڭ نەغمىسى» نى قوشساق يەتتە نەغمە بولىدۇ.[1] ھالبۇكى، «كۇسەن نەغمىسى» «غۇز نەغمىلىرىنىڭ گۈلتاجىسى» دەپ ئاتىلىپ، مۇھىم ئورۇنغا ئىگە بولغان. ئەگەر غەربىي يۇرتنىڭ دۇڭجىيەندىكى ئۇدۇن نەغمىسى، كىنگىت نەغمىسى، تۇرك نەغمىسى، ياپباناللار نەغمىسى، قىرغىز نەغمىسى، ماغيان نەغمىسى، كېش نەغمىسى، ئېۋىرغول نەغمىسى قاتارلىقلارنى قوشساق غەربىي يۇرت مۇزىكىلىرى مۇتلەق ئۈستۇنلۇكنى ئىگىلەيدۇ.

شىنجاڭ نەغمىلىرى ئىچىدە ئەڭ ماختاشقا ئەرزىيدىغىنى يەنىلا «12 مۇقام». «12 مۇقام» مۇزىكا، ئۇسسۇل، شېئىر بىر گەۋدە قىلىنغان كلاسسىك ئەدەبىيات ـ سەنئەت بولۇپ، ئۇ كۇسەن نەغمىسى، سۇلى نەغمىسى، ئۇدۇن نەغمىسى قاتارلىق قەدىمكى شىنجاڭ مۇزىكىلىرىنىڭ ئۇزاق مەزگىللىك تەرەققىياتى داۋامىدا ئەرەب، پارس قاتارلىق ئىسلام دۆلەتلىرىنىڭ سازلىرى، مۇزىكىلىرىنى قوبۇل قىلىش ئارقىلىق تەدرىجىي چوڭ تېپتىكى جانلىق ۋە يۇرۇشلەشكەن نەغمىگە ئايلانغان. بۇنىڭدا جەمئىي 12 يۇرۇش چوڭ نەغمە بار، ھەربىر يۇرۇش نەغمە چوڭ نەغمە، «داستان»،

① بۇ يەردىكى غەربىي يۇرت كەڭ مەنىلىك سۆز بولۇپ، پەرغانىنىڭ غەربىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا، ھىندىستاننى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

«مەشرەپ» قاتارلىق ئۇچ قىسىمدىن تەشكىل تاپىدۇ، شېئىر تې-كىستلىرىنىڭ كۆپىنچىسى داڭلىق شېئىرلار، بېيىت ياكى خەلق ھېكايىلىرىدىن ئېلىنغان. «مۇقام» ئۇزۇن تارىخىي دەۋرلەر داۋامىدا ئىككى قېتىم چوڭ سىستېمىلىق رەتلەنگەن. بىر قې-تىملىقى يەكەن خانلىقى دەۋرىدە بولۇپ، ئابدۇرېشىتخان (1533 ــ 1560 ـ يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان) بىلەن خانىش ئاماننىساخان شەخسەن ئەل ئىچىدىكى نەغمە ئۇستىلىرى، ناخ-شىچى ۋە شائىرلارنى تەشكىللەپ، تاڭ ۋە سۇڭ سۇلالىسى مەز-گىللىرىدىلا ئەل ئىچىدە تارقىلىپ يۈرگەن «مۇقام»نى توپلىغان ۋە رەتلىگەن. بىراق ئۇلار رەتلىگەن «12 مۇقام»دا چوڭ نەغمە بىرلا قىسىم بار ئىدى؛ يەنە بىر قېتىملىقى 1879-يىلى بولۇپ، قەشقەرلىك سەنئەتكار ئەلى سەلىم ۋە يەكەنلىك سەتئەتكار سې-تىۋالدىنىڭ رىياسەتچىلىكىدە شۇ جايدىكى ئەل ئىچىدە تارقىلىپ يۈرگەن «داستان»، «مەشرەپ» ئىككى قىسىم كۆپەيتىلىپ، تېخە-مۇ زور كۆلەمدىكى مۇزىكا، شېئىر، ئۇسسۇل يۈرۈشلەشكەن نەغ-مىسى شەكىللەندۈرۈلگەن. «12مۇقام» ئەلنەغمىچىلەرنىڭ شا-گىرتلارغا ئۆگىتىشى بىلەن ئېيتىلىپلا كەلگەن بولۇپ، خاتىرە-لەنمىگەنىدى. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ھۆكۈمەت ئىككى قېتىم مۇتەخەسسىسلەرنى ئەۋەتىپ ئۇنى تۈپ-لىدى، ئۇنگە ئالدى ھەمدە 1960 ـ يىلى رەسمىي نەشر قىلىپ، «12 مۇقام» نىڭ كەڭ كۆلەمدە تارقىلىشى ۋە ئەۋلادلارغا قېلىشى ئۈچۈن ياخشى شارائىت ھازىرلاپ بەردى. 2002 ـ يىلى 12 مۇ-قامنىڭ ئۇچ يۈرۈش ئۇن ـ سىن ماتېرىيالى نەشر قىلىندى.

3. قىيا تاش رەسىملىرى ۋە تام رەسىملىرى

شىنجاڭنىڭ قەدىمكى قىيا تاش رەسىملىرى ۋە ھەيكەل-تىراشلىقى شانلىق نەتىجىلەرگە ئېرىشىپ، شەرق ۋە غەرب مەدە-نىيىتىگە مۇھىم تەسىرلەرنى كۆرسەتكەنىدى. مەسىلەن، سۇي، تاڭ سۇلالىسى دەۋرلىرىدىكى ئۇدۇنلۇق ۋايجرا ۋازىكىنا بىلەن ۋايجرا ۋىچىر ئاتا ـ بالا چاڭئەندە باربىتايدا تۇرغان بولۇپ، ئىك-

كىسىلا رەسىم سىزىشقا ماھىر ئىدى، ژايجرا ژۇچىر بۇد سىزىشقا ماھىر بولۇپ، «ئۇنىڭ قەلىمىدىن چىققان رەسىملەر تىرىكتەكىلا كۆرۈنەتتى»، شۇڭا، ئۇلارنىڭ رەسىملىرى ئىلاھىي بۇيۇملار قاتا-رىغا قويۇلغانىدى. ئۇلارنىڭ رەسساملىق ئۇسۇلى ئويمان-دۆڭ مەزھىپىگە تەۋە بولۇپ، رەسىمدىكى ستېرېئولۇق تۇيغۇ ئىنتايىن كۈچلۈك ئىدى. ئۇ ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكنىڭ رەسساملىقىغا ناھايى-تى زور تەسىر كۆرسەتكەن. يەنە مەسىلەن، شىنجاڭدا چوڭ بۇددا غارلىرى بار، بۇلارنىڭ ئىچىدىكى چوڭ بۇدلار شەنشى داتۇڭدىكى چوڭ بۇدلاردىن بىر ئەسىردىن بالدۇرراق، ئافغانىستاندىكى بامى-يان چوڭ بۇدلىرىدىن بىر ئەسىر بالدۇر ياكى تەڭ بولۇپ سانى ئۇنىڭكىدىن خېلىلا كۆپ. ئالىملارنىڭ قارىشىچە، «شىنجاڭدىكى چوڭ بۇدلارنىڭ كۆكئارتنىڭ غەربى ۋە شىنجاڭنىڭ شەرقىگە كۆرسەتكەن تەسىرى باشقا تۇردىكى تاش ئۆڭكۇر ياسالمىلىرى ۋە تام رەسىملىرىنىڭكىدىن تېخىمۇ مۇھىم.»①

سەھىپە مۇناسىۋىتى بىلەن بۇ بۆلەكتە قىيا تاش رەسىملىرى ۋە تاش ئۆڭكۇر تام رەسىملىرىنى چارۋىچىلىق مەدەنىيىتى ۋە دېھقانچىلىق مەدەنىيىتىنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە قىسقىچە بايان قىلىپ ئۆتىمىز.

شىنجاڭ رايونىدا 10 مىڭلىغان قىيا تاش رەسىملىرى تې-پىلدى. بۇ قىيا تاش رەسىملىرى يېڭى تاش قوراللار دەۋرى (ياكى كونا تاش قوراللار دەۋرلىرىنىڭ ئاخىرلىرى)دىن دەسلەپكى تۆ-مۇر قوراللار دەۋرىگىچە بولغان ئۇزاق تارىخىي يىللارنى باشتىن ئۆتكۈزگەن. بۇ قىيا تاش رەسىملىرىگە قەدىمكى ئوۋچى، چارۋە-چى مىللەتلەرنىڭ 10 مىڭ يىلدىن ئارتۇق ۋاقىتتىن بۇيانقى تۇرمۇشى ئويۇلغان بولۇپ، مەزمۇنى ئىنتايىن مول، بۇلارنىڭ ئىچىدە ھەم كۆپىيىش ئەزالىرىنى ئۇلۇغلاش، ئوۋ قىلىش، پادا

① سۈبەي: «قىزىلدىكى بىر قىسىم غارلارنى باسقۇچلارغا ئايرىش ۋە ئۇلارنىڭ دەۋرى قاتارلىق مەسىلىلەر توغرىسىدىكى دەسلەپكى ئىزدىنىش»، «كۇسەن بۇددا مەدەنىيىتىگە دائىر ماقالىلەر توپ-لىمى»، شىنجاڭ گۈزەل ـ سەنئەت نەشرىياتى، 1993 ـ يىلى نەشرى، 91 ـ بەت.

بېقىش، جەڭ قاتارلىق چوڭ ـ چوڭ ئىشلەپچىقىرىش، تۇرمۇش سورۇنى ئويمىلىرى ھەم ھايۋانات، ئۆسۈملۈك، پۈت ـ قول، كۆن ـ ئاي قاتارلىق كونكرېت ئوبراز ئويمىلىرى بار. قۇرۇلمىسى ئىنتايىن ئاددىي بولغان بۇ قىيا تاش رەسىملىرى مول مەزمۇنلىرىغا ئىگە بولۇپ، ئۇنىڭدا غەربىي يۇرتتىكى ئىپتىدائىي ئادەملەرنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىشى خاتىرىلەنگەن، ئوۋچى ـ چارۋىچىلارنىڭ گۈزەل ئارزۇلىرى، ئۇلارنىڭ ئاڭ دۇنياسى ئىپادىلەنگەن، ئۇلارنىڭ مىللىي روھى، مىللەت پسىخىكىسى ۋە مىللىي خاراكتېرى نامايان قىلىنغان. ئۇلار ئەڭ دەسلەپكى يايلاق مىللەتلىرى مەدەنىيىتىنىڭ جەۋھىرى، شۇنداقلا جۇڭخۇا مىللەتلىرى مەدەنىيىتىنىڭ قىممەتلىك مىراسى.

شىنجاڭدىكى كۆپىيىش ئەزالىرىنى ئۇلۇغلاش مەزمۇندىكى قىيا تاش رەسىملىرىنى ئاياللارنىڭ كۆپىيىش ئەزالىرىنى ئۇلۇغلاش قىيا تاش رەسىملىرى، ئەرلەرنىڭ كۆپىيىش ئەزالىرىنى ئۇلۇغلاش قىيا تاش رەسىملىرى، ھاياتلىق توتېمىغا چوقۇنۇش قىيا تاش رەسىملىرىدىن ئىبارەت ئۇچ تەرەققىيات باسقۇچىغا بۆلۈشكە مۇمكىن، ئىنسانلار جەمئىيىتى تەرەققىياتىدىكى ئانىلىق جەمئىيىەت، ئاتىلىق جەمئىيىەت، ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىەتتىن ئىبارەت ئۇچ باسقۇچ بىلەن بىردەك. شىنجاڭدىكى قۇتۇبى ناھىيىسىنىڭ كاڭجيا يېزىسى شىمىنزىدىكى چوڭ تېپتىكى كۆپىيىش ئەزالىرىنى ئۇلۇغلاش قىيا تاش رەسىملىرىنى كۆپىيىش ئەزالىرىنى ئۇلۇغلاش قىيا تاش رەسىملىرىنىڭ ۋەكىلى دېيىشكە بولىدۇ، ئېپتىدائىي سەنئەتنىڭ بارلىققا كېلىشىگە تۈرتكە بولغان كۆپلىگەن ئامىللار ئىچىدە ئېپتىدائىي ئادەملەرنىڭ ھاياتىي پائالىيىتى ئەڭ تۈپ سەۋەب ھېسابلىنىدۇ. ئىنسانلارنىڭ ھاياتىدىكى ئەڭ مۇھىم پائالىيەت ياشاش ۋە ئەۋلاد قالدۇرۇش بولۇپ، كۆپەيمىش ئەزالىرىنى ئۇلۇغلاش قىيا تاش رەسىملىرى بۇ خىل ھاياتلىق پائالىيەتلىرىنىڭ بىۋاستە ئىنكاسى.

ئەمگەك ئادەمنى ياراتتى ھەم سەنئەتنى ياراتتى. تەڭرىتېغىدا

ىدىكى تاش تاملاردا نۇرغۇن ئۇسسۇل قىيا تاش رەسىملىرى بار، ئۇنىڭدا ئىپتىدائىي خەلقلەرنىڭ ئەمگەك (ئاساسلىقى ئوۋ قىلىش) جەريانىدا ئۇسسۇلغا چۈشكەن مەنزىرىسى جانلىق ھەم ئەينەن ئىپادىلەنگەن بولۇپ، ئۇسسۇلنىڭ ئەمگەكتىن بارلىققا كەلگەنلىكى نامايان قىلىنغان.

يېڭى تاش قوراللار دەۋرىدە ئاتلىق تۈزۈم ئورنىتىلىپ، ئەرلەر بەدىئىي ئوبراز سۈپىتىدە قىيا تاش رەسىملىرى ئىچىدە پەيدا بولغان. قىيا تاش رەسىملىرىدىكى ئەرلەرنىڭ ئوقيا ئېتىش رەسىملىرىدە ئۇلارنىڭ بەدەن شەكلى يۇكسەك دەرىجىدە ئادەتىلاشتۇرۇلغان ۋە ئابستراكتلاشتۇرۇلغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ كۆرىنىشى تارتقان ھالىتى ۋە كۆچلۈك بىلەكلىرى، سەل ئېگىلگەن تۇم پۇتلىرى ئۇلارنىڭ ھاياتىي كۈچىنى نامايان قىلىپ تۇرىدۇ. شىنجاڭدىكى ئالقان قىيا تاش رەسىملىرىمۇ ئىنتايىن ئالاھىدە. بۇرۇلتوقاي ناھىيىسى تاڭبال غارىدىكى قىيا تاشلاردا، ئالتاي ناھىيىسى جاشخالاقاي غارلىرىدا ئالقان شەكىللىك قىيا تاش رەسىملىرى بار. قول ئىنسانلارنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ئۇچۇن ماددىي شارائىت يارانقان، ئىنسانلارنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىغا تەھدىت سالىدىغان دۈشمەنلىرى ئۇستىدىن غالىب كەلگەن، قول كۈچىنىڭ بەلگىسى ھەم ئادەمنىڭ تەبىئەت دۇنياسى بىلەن كۈرەش قىلىشتىكى تۇڭرۇكى، شۇڭا، ئۇ ئىپتىدائىي ئادەملەرنىڭ چوقۇنىدىغان ۋە مەدھىيىلەيدىغان ئوبيېكتىغا ئايلانغان.

ھايۋانلار ئىپتىدائىي غەربىي يۇرت كىشىلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش، تۇرمۇشى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك، ھايۋانات غەربىي يۇرت قىيا تاش رەسىملىرىدىكى ئاساسلىق ئوبراز. ھايۋانات ئوبرازلىرى قەدىمكى كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ ھايۋاناتقا بولغان ھۆرمىتى، ئەزىزلىشى ۋە تاينىنىش پىسخىكىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھەم ئۇنىڭغا قەدىمكى كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ ھايۋاناتلارنىڭ ئىنسانلارنىڭ ياشىشىغا سالغان تەھدىتىگە نەپرەتلىنىش ۋە ئۇنى قارغاش پىسخىكىسى يوشۇرۇنغان. ھايۋانات

قىيا تاش رەسىملىرى ئىچىدە قوي ئوبرازى ئەڭ كۆپ. قوي ئوبرازى قەدىمكى غەربىي يۇرت خەلقىنىڭ تۇرمۇشىنىڭ كەم بولسا بولمايدىغان بىر قىسمى. جۇڭگو ـ تاشقى موڭغۇل چېگـ رىسىدىكى بەيتىك تېغى كۆپ جىلغىسىدىكى قىيا تاشلارغا نۇر ـ غۇن قوي ئويۇلغان، ئۇلارغا ئويۇلغان ئۆچكە، تورۇق تېكە، بۆكەن قاتارلىقلار ناھايىتىمۇ جانلىق بولۇپ، ھەر خىل قىياپەتتە تۇرد ـ دۇ، بۇ كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ قوينى ياخشى كۆرىدىغان ـ لىقىنى بىلدۈرىدۇ. ئاتمۇ ھايۋانات قىيا تاشلىرىدىكى ئاساسلىق ئوبرازلارنىڭ بىرى. ئاتنىڭ قەدىمىي جەمئىيەتتىكى رولى ئىنتايىن چوڭ بولۇپ قاتناش، ئوۋچىلىق، ئۇرۇش قاتارلىقلار ـ نىڭ ھەممىسى ئاتتىن ئايرىلالمايدۇ، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئات گۆشىنى ئىستېمال قىلغىلى بولىدۇ، شۇڭا، ئۇ قەدىمكى غەر ـ بىي يۇرت كىشىلىرى ئۈچۈن ئىككىنچى ھاياتلىق ئىدى. قۇتۇبە ـ دىكى كاڭجيا يېزىسى شىمىنزىدىكى بىر پارچە تاشقا توققۇز ئات ـ نىڭ چېپىپ كېتىۋاتقان رەسىمى ئويۇلغان بولۇپ، بۇنىڭدا كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ ئاتقا بولغان قويۇق مۇھەببىتى ئىپادىلەنگەن.

شىنجاڭدا كۇن ـ ئاي تەسۋىرلەنگەن قىيا تاش رەسىملىرى ـ مۇ ئىنتايىن كۆپ. غەربىي يۇرتتىكى مىللەتلەر ساكلاردىن باشلاپ ھۇن، ئۇيغۇن، قاڭقىل، جورجان، تۈرك قاتارلىق قەبىلىلەرنىڭ ھەممىسى قۇياشقا چوقۇنۇشنى ئۆزلىرىنىڭ ئىپتىدائىي دىنىي قارىشىنىڭ خۇسۇسىيىتى قىلغان. شىنجاڭدىكى كۇن ـ ئاي قىيا تاش رەسىملىرىنىڭ گەۋدىلىك ئالاھىدىلىكى قۇياشنى ئەڭ يۇ ـ قىرى ئورۇنغا قويىدۇ. مەسىلەن، قۇرۇقتاغدىكى شىڭدى قىيا تاش رەسىملىرىدە قىيا تاشنىڭ ئەڭ ئۈستۈنكى قىسمىغا قۇياش ئىلاھى ئويۇلغان، قۇياشنىڭ باش قىسمىغا تۆكسىمان نەرسىلەر ئويۇلغان بولۇپ، قۇياش ھەم ئادەملەشتۈرۈلۈپ، ھەم ئىلاھلاش ـ تۇرۇلۇپ، ئەڭ يۇكسەك ئورۇنغا قويۇلۇپ، كائىناتنىڭ ئىلاھى قىلىنغان.

شىنجاڭدىكى قىيا تاش رەسىملىرىدە يەنە ئوۋ قىلىۋاتقان كۆرۈنۈشلەرمۇ بار. بۇ قىيا تاش رەسىملىرىدە قەدىمكى غەربىي يۇرت كىشىلىرىنىڭ ئىشلەپچقىرىش، تۇرمۇش ئۇسۇلى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن بولۇپ، بىزنىڭ قىيا تاش رەسىملىرىنىڭ دەۋرىنى ئېنىقلىشىمىزنى يىپ ئۇچى بىلەن تەمىنلەيدۇ. مەسىلەن، ئونسۇ ناھىيىسىدىكى تاش شارنى قورال قىلىپ ئوۋ قىلىۋاتقان قىيا تاش رەسىمىدىن بىز ئۇنىڭ يېڭى تاش قوراللار دەۋرىنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدىكى قىيا تاش رەسىمى ئىكەنلىكىگە ھۆكۈم قىلالايمىز؛ ھالبۇكى، نىلقا ناھىيىسىنىڭ قىزىل ئۆكتەبىر يېزىسىدىن تېپىلغان قىيا تاش رەسىمىدىكى ئوۋ قورالى ئوقيا بولۇپ، ئۇنىڭ شەكلى ھازىرقى ئوقياغا بەكمۇ ئوخشاپ كېتىدۇ، بۇ تۆمۇر قوراللار دەۋرىدىكى قىيا تاش رەسىمى بولۇشى كېرەك. قىيا تاش رەسىملىرىدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، قەدىمكى غەربىي يۇرت ئادەملىرىنىڭ ئوۋ ئوۋلاش شەكلىدە ھەم يالغۇز ئوۋ ئوۋلاش، ھەم ئىككى كىشىلىك ئوۋ ئوۋلاش ئۇسۇلى بار، كوللېكتىپ قورشاپ ئوۋ قىلىش شەكلىمۇ بار. شىڭدى جىلغىسىدىكى ياۋا كالىنى قورشاپ ئوۋلاش رەسىمىنى ئىپتىدائىي ئوۋ رەسىملىرى ئىچىدىكى ئەڭ ئېسىل ئەسەر دېيىشكە بولىدۇ.

بارکۆل ناھىيىسى لەنجۇۋەنزىدىكى تۆت پارچە ھارۇا رەسىمى، بارکۆل ناھىيىسى لىجياۋەنزىدىكى ھارۇا رەسىملىرىدە ھارۇلارنىڭ ئىككىدىن چاقى، تۆت گۇگۇسۇنى، ھارۇنىڭ ئالدىدا كالا بارلىقى تەسۋىرلەنگەن. مۇتەخەسسىسلەرنىڭ قارىشىچە، بۇ خىل ھارۇلارنىڭ شەكلى ھۇنلارنىڭ ھارۇا شەكلىگە ئوخشايدىكەن. دېمەك، ھۇن مەدەنىيىتىنىڭ شىنجاڭدا تەسىرى بولغان. ھالبۇكى، ئاراتۇرۇك ناھىيىسى بىلەن چاغانتوقاي ناھىيىسىدىكى ھارۇا رەسىملىرىدە ھارۇلارنىڭ شەكلى تۇرالارنىڭ «ئېگىز ھارۇىسى»غا ئوخشايدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى ھارۇنىڭ قەدىمكى غەربىي يۇرت مىللەتلىرىنىڭ كۆچمەن چارۋىچىلىق ئىشلەپچقىرىشىدا خېلىلا ئومۇملاشقانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

شىنجاڭدىكى قىيا تاش رەسىملىرىدە يەنە ئوتلاق تالىشىش جېڭى ئويمىلىرى بار. مەسىلەن، قۇمۇلنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى تاشۇيلىق رايونىنىڭ جېياۋگۇدىكى قىيا تاشتا ئاتلىق بىر ئادەم-نىڭ قولىدىكى نەيزىنى پىيادە ئوقيا ئېتىۋاتقان ئادەمگە ساداقجىۋاتقانلىق كۆرۈنۈشى ئويۇلغان، بۇنىڭدا ئەكس ئەتتۈرۈلگىنى يايلاق تالىشىش كۆرىنىشى. غەربىي يۇرتتىكى مىللەتلەر قان ۋە ئوت بىلەن تولغان جەڭلەردە ئۆسۈپ يېتىلگەن، مىللەتلەر جەڭ داۋامىدا مەدەنىيەت ئالماشتۇرغان، غەربىي يۇرتتىكى مىللەتلەر-نىڭ روھىدىكى باتۇرلۇقنى قەدىرلەش پەزىلىتىمۇ قان ھەم ئوت بىلەن يۇغۇرۇلغان جەڭلەر داۋامىدا تاۋلىنىپ شەكىللەنگەن.

شىنجاڭ قىيا تاش رەسىملىرىدىكى ئوبرازلار ئېپتىدائىي بولۇش، ئاددىي بولۇش، تەبىئىي بولۇشتەك ئۇسلۇب خۇسۇسىيەت-تىگە ئىگە. دەسلەپكى مەزگىللەردىكى قىيا تاش ئويمىلىرىدىكى ئادەم رەسىملىرى ئەينەن بولۇش، ئىنچىكە ئويۇلۇشتەك ئالاھىدىلىككە ئىگە، مەسىلەن، كاڭجىيا يېزىسى شىمىنزىدىكى قىيا تاش رەسىملىرىدە يۇز قىسمىنىڭ ئويۇلۇشىغا ئالاھىدە ئېتىبار بېرىلگەن، ئۇنىڭدا ئادەملەرنىڭ كۆزلىرى چوڭ، قاڭقارلىق، ئاغزى يوغان، ئېڭىكى كەڭ، يەلكىسى كەڭ، بېلى ئىنچىكە كەل-گەن بولۇپ، ساكلارنىڭ ئاساسىي خۇسۇسىيەتلىرى ئىنتايىن توغرا ئىپادىلەنگەن. ھايۋانات رەسىملىرىدە ئۇلارنىڭ يان كۆرۈ-نۈشى، بولۇپمۇ بېشى، مۇڭگۈزىگە ئەھمىيەت بېرىلگەن. شىڭدى قىيا تاشلىرىدىكى بۇغا مۇڭگۈزى سىزىقلىرىنىڭ ئويۇلۇشىنى نادىر ئەسەر دېيىشكە بولىدۇ. ئۇلارنىڭ ئويمىچىلىق ماھارىتى كامالەتكە يەتكەن، تەسۋىرىي سىزىقلىرى راۋان، شەكلى گۈزەل بولۇپ، كىشىگە ھۇزۇر بېغىشلايدۇ.①

شىنجاڭدا نۇرغۇن تاش غارلار ساقلىنىپ قالغان. بۇ تاش غارلار مىلادىيە 4 ـ ئەسىردىن 10 ـ ئەسىرلەردە ياكى 11 ـ ئە-

① چېن دۇڭجى، سەي يۈجى: «غەربىي يۇرت مەدەنىيىتى ماقالىلىرى»، شىنجاڭ گۈزەل ـ سەن-ئەت ـ فوتوسۈرەت نەشرىياتى، 1999 ـ يىلى نەشرى.

سىرلەردە قېزىلغان بولۇپ، 1000 يىلدىن بۇيانقى بۇددا سەنئىتىنىڭ قالدۇقلىرى ھېسابلىنىدۇ. بۇ تاش غارلار ئىچىدە كۆسەن تاش غارى ئەڭ داڭلىق. كۆسەن تاش غارى قىزىل، قۇمتۇرا، سىمسىم ۋە قىزىل خاگا مىڭئۆيلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، بۇلارنىڭ ئورنى ھازىرقى كۇچا، باي ئەتراپلىرىدا. بۇددا تاش غارلىرى ئادەتتە ئىمارەت، ھەيكەل ۋە تام رەسىمدىن ئىبارەت ئۇچ قىسمىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، كۆسەن تاش غارىدىكى ھەيكەللەر ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراپ، ساق قالغانلىرى يوق دېيەرلىك، ئىمارەتلىرىدىن كۆپ خىل شەكىلدىكى غارلار، يەنى بۇددا ئىبادەت قىلىدىغان چوڭ بۇت غارى ۋە مەركىزىي تۇۋرۇك غارى، شەيخلەرنىڭ نوم سۆزلىشى ئۇچۇن تەييارلانغان ئۆي، شەيخلەرنىڭ يېتىپ ـ قوپىدىغان ئۆيى، يەنە ئېتىكاپتا ئولتۇرىدىغان ئېتىكاپ غارى قاتارلىقلار بار. ھالبۇكى، بەدئىي قىممىتى ئەڭ يۇقىرى، ساقلىنىپ قېلىشى نىسبەتەن مۇكەممەل بولغىنى تام رەسىملىرى.

كۆسەن تاش غارى تام رەسىملىرى ژانىرلىرىدىن ئاساسلىقى بۇددا، بۇدساتۋا، بۇددا ھېكايىلىرى، يارالمىش قىسسىلىرى، تەقدىر ـ قىسمەت قىسسىلىرى، دارمانى قوغداش بۇدلىرى، راھىبلار، تېۋىنغۇچىلار، ئايال سازەندىلەر، ھايۋانات ـ قۇش رەسىملىرى، بېزەك قاتارلىقلار بار. بۇددا قىسسىلىرىدە ساكيامۇنىنىڭ تۇغۇلغاندىن باشلاپ پۈتۈن ئۆمرىدىكى ئىش ـ پائالىيەتلىرى بايان قىلىنغان. يارالمىش قىسسىلىرىدە ساكيامۇنىنىڭ ئەۋلىيالىققا يېتىشتىن ئىلگىرىكى ئىش ـ پائالىيەتلىرى سۆزلەنگەن. بۇ ئىككى خىل ھېكايە تام رەسىملىرىدە زور ھەجمنى ئىگىلىگەن، بەزى بۇددا ھېكايىلىرىدىن پۈتكەن ھېكايىلەر ھەتتا 60 نەچچە پارچە چاتما رەسىمنى شەكىللەندۈرگەن. بۇددالىق مەرتىۋىسىگە يېتىش تەكىتلەنگەن بۇنداق مەزمۇنلار دەسلەپكى مەزگىللەردىكى بۇددا دىنى ۋە ھىنەيانا مەزھىپىنىڭ ئالاھىدىلىكى ئىدى. قىزىل مىڭئۆي دەسلەپكى مەزگىللەردىكى بۇددا ۋە

www.uyghurkitap.com

ھىنەيانا مەزھىپى سەنئىتىنىڭ تىپىك ۋەكىلى. ھىنەيانا بۇددا مەزھىپى ئېتىكاپتا ئولتۇرۇشقا ئەھمىيەت بېرىدۇ، قىزىل مىڭ-ئۆي تام رەسىملىرىدە مۇشۇنى بىۋاستە ئەكس ئەتتۈرگەن مەز-مۇنلار بار. مەسىلەن، 47 - غاردا ئېتىكاپتا ئولتۇرغان بۇددا رەسىمى بار، 118 -، 92 -، 77 - غارلاردا ئېتىكاپتا ئولتۇرغان راھىبلارنىڭ رەسىمى بار، ئۇلارغا تاغ، كۆل، دەل - دەرەخ، ھايۋا-نات ۋە ئايال سازەندىلەر ئارقا كۆرۈنۈش قىلىنغان، رەسىمدە جىمجىتلىق بىلەن ھەركەتنىڭ سىلىشتۇرمىسى كۆزگە تاشلى-نىپ تۇرىدىغان بولۇپ، پۈتۈن زېھنى بىرلا نەرسىگە مەركەزلەش-كەن ھالەت گەۋدىلەندۈرۈلگەن. ھىنەيانا «ئالەمدە ئونلاپ ئىلاھ بولسىمۇ، تەنھا ساكيامۇنىغىلا بەيئەت قىلىدۇ». قىزىل مىڭئۆي تام رەسىملىرىنىڭ ژانىرى، مەزمۇنى، ئىپادىلەش شەكلى ۋە سە-زىلىش ئۇسۇلۇبى مول ھەم رەڭدار بولسىمۇ، بىراق قاراش جە-ھەتتە كۆپ خىللىق يوق، بىر بۇت بىر بۇدساتۋا تەرغىب قىلى-غان، ساكيامۇنىنىڭ ئىلگىرىكى ئالەمدىكى پائالىيەتلىرى، بۇ-گۈنكى ئالەمدىكى ساۋابلىرى ۋە كەلگۈسىدىكى ۋىياكەرەنەسى نۇقتىلىق يارىتىلغان. دېمەك، «يالغۇز ساكيامۇنىغىلا ھۆرمەت بىلدۇرۇلگەن.»

كۈسەن تاش غارلىرىدا يەنە ماھايانا ژانىرلىرىمۇ بار، بۇ ئا-ساسلىقى قۇمتۇرادىكى خەنزۇچە ئۇسلۇب غارلىرىدا ئۇچرايدۇ. قۇمتۇرا غارىنىڭ قېزىلغان ۋاقتى قىزىل مىڭئۆينىڭكىدىن كې-يىن، بىراق قېزىلىش ۋاقتى قىزىل مىڭئۆينىڭكىدىن ئۇزۇن بولۇپ، تەخمىنەن مىلادىيە 10 -، 11 - ئەسىرلەرگە باردۇ. مۇ-تەخەسسىسلەرنىڭ تەتقىق قىلىشچە، قۇمتۇرا غارىنىڭ ئۆگەن دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى غار توپى رايونىدىكى 80 غار ئىچىدە خەنزۇچە ئۇسلۇبتىكى غاردىن 32 سى بار بولۇپ، غارلارنىڭ تەخمىنەن بەشتىن ئىككى قىسمىنى ئىگىلەيدىكەن، تام رەسىم-لىرىدىن پۈتۈنلەي نابۇت بولۇپ كېتىپ ھۆكۈم قىلىش ئىمكانى-يىتى بولمىغانلىرى بەشتىن ئىككى قىسمىنى، كۈسەن ئۇسلۇ-

بىدىكى غارلار بەشتىن بىر قىسمىنى ئىگىلەيدىكەن. خەنزۇ ئۇسۇلۇبىدىكى غار دېگەندە، ئاساسلىقى تام رەسىملىرىنىڭ ژانىر مەزمۇنى، ئورۇنلىشىش قۇرۇلمىسى، ئادەملەرنىڭ قىياپىتى، بېزەك سىزىقلىرى، سىزىش ماھارىتى قاتارلىق جەھەتلەردە روشەن ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك رايونى خەنزۇ بۇددا دىنى ئۇسلۇبىغا ئىگە يېكى ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك بۇددا سەنئىتىنىڭ كۈچلۈك تەسىرىگە ئۇچرىغان غارلار نەزەردە تۇتۇلىدۇ. مەسىلەن، نوم رەسىملىرى تاڭ سۇلالىسىدىن بۇيان ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك رايونىغا كەڭ تارقالغان بىر خىل دىنىي رەسىم سىزىش شەكلى بولۇپ، خەنزۇچە ئۇسۇلۇبتىكى غارلاردا نوم رەسىملىرى بولۇپلا قالماي، يەنە نوم رەسىملىرىنىڭ سخېما شەكلى، پېرسوناژلارنىڭ ئوبرازى، قۇرۇلۇشى، بېزىكى قاتارلىقلار ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىكى ئوخشاش تۇردۇكى تام رەسىملىرىنىڭكى بىلەن ئوپئوخشاش، ئۇنىڭ يېنىدا يەنە خەنزۇچە خەتلەر بار. يەنە مەسىلەن، ھەيكەل قىياپەتلىرىمۇ پۇتۇنلەي خەنزۇچە شەكىلدە، رەسىم يېنىدا يەنە خەنزۇچە خەتلەر بار. يەنە ئالساق، خەنزۇچە ئۇسلۇبتىكى بۇتلار بىلەن كۇسەن ئۇسلۇبىدىكى بۇتلار ئوخشاش ئەمەس، بېزەك سىزىقلىرىنىڭ ئىشلىتىلىشى، گۈل توپلىرى، گۈل پۈرمىسى، چاي گۈل بېزەكلىرى ۋە بۇلۇت قاتارلىق خەنزۇچە رەسىملىرى كۇسەنچە گېئىومېترىيىلىك سىزىق، تۇرلۇك ئۆزگىرىشچان ئۇچقات سىزىقلارغا تۇپتىن ئوخشىمايدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە خەنزۇ ئۇسلۇبىدىكى تېۋىنغۇچىنىڭ ھەيكىلى قاتارلىقلارنىڭ پەيدا بولۇشى، ۋەھاكازالار. بۇلارنىڭ ھەممىسى تىپىك خەنزۇچە ئۇسلۇب. ھالبۇكى، نوم رەسىملىرى، بۇت قاتارلىقلار ماھايانانىڭ ئىپادىلىنىش شەكلى[1].

خەنزۇچە ئۇسلۇبتىكى غارلارنىڭ پەيدا بولۇشى تاڭ سۇلالىسىنىڭ كۇسەندە ئەنشى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى تەسىس قىلىشى،

① ما شىچاڭ: «قۇمتۇرادىكى خەنزۇچە ئۇسلۇبتىكى غارلار»، «كۇسەن بۇددا مەدەنىيىتىگە دائىر ماقالىلەر توپلىمى»، 287 ـ ، 330 ـ بەتلەر.

كۆپلەپ خەنزۇ ئەسكەرلەرنىڭ بوز يەر ئېچىپ چېگرىنى قوغدىشى، خەنزۇ راھىبلارنىڭ كۆچۈپ ماكانلىشىشى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك، تاڭ سۇلالىسىدىن ئىلگىرى خەنزۇچە ئۇسلۇبتىكى غارلار يوق ئىدى. 8 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا تاڭ سۇلالىسى كۈچلىرى غەربىي يۈرتتىن چېكىنىپ چىققاندىن كېيىن، 9 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا تۇبۇتلەر كونترول قىلغان دەۋرىدە ھەمدە ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇيغۇرلار ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىللەردە خەنزۇ ئۇسلۇبىدىكى غارلار داۋاملىق قېزىلغان. 79 ـ نومۇرلۇق غارنى ئۇيغۇرلار قازغان بولۇپ، تېۋىنغۇچى رەسىمىنىڭ ئوستى تەرىپىدە خەنزۇچە، ئۇيغۇرچە، كۇسەنچە ئۇچ خىل يېزىقتا يېزىلغان خەت بار، بۇ خەنزۇ مەدەنىيىتىنىڭ كېيىنكىلەرگە ئىنتايىن چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

كۇسەن تاش غارلىرىدىكى تام رەسىملىرى شىنجاڭدىكى قەدىمكى بۇددا ئىدىيىسى ۋە ئۇنىڭ تەرەققىيات ئۆزگىرىشىنى ئەكس ئەتتۈرۈپلا قالماي، يەنە ئەينى چاغدىكى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇشنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. مەسىلەن، قىزىل مىڭئۆينىڭ 175 ـ غارىدىكى رەسىمدە ئىككى ئادەم كەمەن بىلەن يەر تۈزلەۋاتقان، بىر ئادەم ئىككى كالىغا بىر سوقىنى سۆرىتىپ يەر ئاغدۇرۇۋاتقان ھالەت تەسۋىرلەنگەن. 123 ـ غارىدىكى رەسىمدە ساپال پىشۇرۇۋاتقان ھالەت تەسۋىرلەنگەن. تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىكى شۇكى، تاش غار تام رەسىملىرىدە يەنە قەدىمكى كۇسەن ساز ـ ئۇسسۇللىرىنىڭ تەرەققىي قىلغانلىقى گەۋدىلىك ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. تولۇقسىز ستاتىستىكىغا ئاساسلانغاندا، قىزىل مىڭئۆي، قۇمتۇرا، سىمسىم قاتارلىق تاش غارلاردىكى تام رەسىملىرىدە 24 خىلدىن ئارتۇق ساز بولغان، ئۇسسۇل ئوبرازلىرىدىن كۆككە پەرۋاز قىلىش، يەردە قەدەم ئېلىش قاتارلىق ھەر خىل قىياپەتتىكىلىرى بار. كۇسەن تاش غار تام رەسىملىرىدە دىنىي سەنئەت گەۋدىلەنگەن، ئۇ يەنە دەھرىي

تۇرمۇش پۇرىقىغىمۇ باي.

قىزىل مىڭئۆي ۋەكىللىكىدىكى كۆسەن تاش غار رەسىملىرى- نىڭ ئوبرازلىق ئىپادىلەش ئۇسلۇبى ئاساسلىقى يۆگەلمە ھالەت- تىكى تەسۋىرىي سىزىقلار بىلەن ستېرېئولۇق تەسۋىرنىڭ بىر- لەشتۇرۇلۇشى بولۇپ، ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكنىڭ رەسساملىق ئۇ- سۇلىدىن بىرئاز پەرقلىنىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، بۇ رەسىملەر- دىكى تەسۋىرىي سىزىقلارنىڭ زىچ ھەم راۋان بولۇشى، قەلەمنىڭ ئەركىن ئىشلىتىلىشى كۆكئارتنىڭ غەربىدىكى ئەللەرنىڭ رە- سىم سىزىش ئۇسلۇبىدىن زور دەرىجىدە پەرقلىنىدىغان بولۇپ، مۇستەقىل بەدىئىي ئۇسلۇبنى شەكىللەندۈرۈپ، «ئوتتۇرا ئاسىيا سەنئىتىنىڭ يۇقىرى پەللىسى»گە ئايلانغان.① كۆسەن تاش غار تام رەسىملىرى يەنە شەرق مەدەنىيىتىنىڭ جەۋھىرى. مۇتەخەس- سىسلەرنىڭ تەتقىقاتىغا ئاساسلانغاندا، «كىيىم-كېچەكلىرىدىكى قاتلارنىڭ زىچ بولۇشىدىن ئۇنىڭ قەدىمقى سەنئىتىنى قوبۇل قىلغانلىقىنى، سىلىق ئايلانغان تەسۋىرىي سىزىقلار ۋە قېنىق رەڭلەردىن ئۇنىڭ ھىندىستان مۇتتۇرا سەنئىتى ۋە ئاجانتا سەن- ئىتىنى قوبۇل قىلغانلىقىنى، ئادەم تېنىنىڭ گۈزەللىكى، نىسـ- بەت تەڭپۇڭلۇقىدىن ئۇنىڭ گرېك، رىم سەنئىتىنى قوبۇل قىل- غانلىقىنى، قۇرۇلما سخېمىسىنىڭ پۈختىلىقى، لېپەك سۆڭەك- نى سىزىش ئۇسلۇبى ۋە تاج ـ كەمەرلىرىدىن قەدىمكى غەربىي ئاسىيا ۋە ساسانىيلار سۇلالىسىدىكى پېرسىيىچە سەنئىتىنى قو- بۇل قىلغانلىقىنى، تەسۋىرىي سىزىقلىرىنىڭ جانلىقلىقى، راۋانلىقى، رەڭ ۋە سۇنى ئىشلىتىشىنىڭ جانلىق بولۇشى،قىياپەت ۋە ھەرىكەتلىرىنىڭ ئوبرازلىق بولۇشى ھەمدە بەزى رەسىملەردە- كى سىزىقچىلاردىن ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك رەسىم سىزىش سەنئىتى ئەنئەنىسىنىڭ خۇسۇسىيىتى ۋە خىسلەتلىرىنى كۆرۈۋالغىلى بو- لىدۇ. كۆسەن تاش غار رەسىملىرىدە غەرب، شەرق سەنئىتىنىڭ

① تەن شۇتۇڭ: «پاساھەتلىك قەلەملەردىن يادلانما ـــ كۆسەن تاش غار تام رەسىملىرىدىن لەز- زەت ئېلىش»، يۇقىرىقىغا ئوخشاش، 124 ـ بەت.

بەزى خۇسۇسىيەتلىرى بار، بىراق بۇ تەقلىد قىلىش ياكى ئا-
رىلاشتۇرۇلۇۋىلىش بولماستىن، بەلكى ئىجادىي تاۋلاش، ھەقىقىي
يۇغۇرۇش ھېسابلىنىدۇ، ئۇ شەرق، غەرب ئەللىرى قەدىمىي مەدە-
نىيەتىنىڭ ۋە سەنئەتىنىڭ جەۋھىرى بولۇپ، ئۆزىنىڭ بەدىئىي
خاراكتېرىنى ياراتقان.①

شىنجاڭنىڭ مەدەنىيەت ـ سەنئەتىنىڭ مەزمۇنى ئىنتايىن
مول، مەسىلەن، ئەدەبىي ئەسەرلەردىن «ئەتەبەتۇل ھەقايىق»، مۇ-
زىكا سەنئەتلىرىدىن داستان، تاش غارلىرىدىن يەنە بېزەكلىك
سەنئەتلىرى، قېزىلما رەسىملىرىدىن فۇشى نۈيۈا ئانا رەسىمى قاتار-
لىقلار بار. بۇ پاراگرافتا مۇھىملىرىلا كۆرسىتىلدى. بىراق مۇ-
شۇنىڭ ئۆزىدىنلا شىنجاڭنىڭ مەدەنىيەت ـ سەنئىتى بىلەن ئوت-
تۇرا تۇزلەشكەن مەدەنىيەتنىڭ ئىچكى باغلىنىشىنى كۆرۈۋالـ
غىلى، شىنجاڭ مەدەنىيەت ـ سەنئىتىنىڭ شەرق، غەرب مەدەنە-
يىتىنىڭ جەۋھىرى ئىكەنلىكىنى ئەكس ئەتتۇرگىلى، شىنجاڭ
مەدەنىيەت ـ سەنئىتىنىڭ ھەر مىللەت خەلقى ئورتاق ئىجاد
قىلغان مەنىۋى بايلىق ئىكەنلىكىنى چۈشەندۇرۇپ بەرگىلى بو-
لىدۇ.

① يۇقىرىقى كىتاب، 121 ـ بەت.

ئۇچىنچى باب ئۆلكە تۇزۇمىنى يولغا قويغاندىن كېيىنكى شىنجاڭ

بىرىنچى، چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈشى

1. تەپرىقچىلىكنى ۋە ئىچكى قالايمىقانچىلىقنى تىنچىتىش

1745 ـ يىلى (چىەنلۇڭنىڭ 10 ـ يىلى) غالدان سېرىن ئا ـ لەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، جۇڭغارىيەنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ھوقۇق تالىشىش، ئىچكى يېغىلىق نەچچە يىللار داۋاملىشىپ، خانلىقنىڭ ئەمەلىي كۈچى زىيادە ئاجىزلاپ كەتكەن. ئۇنىڭغا قاراشلىق قەبىلىلەرنىڭ گاھىلىرى جەڭدىن بىزار بولۇپ، گاھ ـ لىرى قالايمىقانچىلىقتىن قېچىپ، ئارقا ـ ئارقىدىن چىڭ سۇلا ـ لىسىگە بەيئەت قىلغان، بۇنىڭ بىلەن چىڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، كاڭشى خاندىن بۇيان تاماملانمىغان ئىشنى تاماملىشى ئۈچۈن شارائىت ھازىرلانغان. 1755 ـ يىلى (چىەنلۇڭنىڭ 20 ـ يىلى) ئەتىيازدا چىڭ ھۆكۈمىتى قوشۇنى ئىككى يولغا بۆلۈنۈپ، شىمالىي يولى ئۇلاستايدىن غەربكە قاراپ ئىلگىرىلىگەن، غەربىي يولى بارىكۆلدىن ھۇجۇمغا ئۆتۈپ ئۆز قە ـ رەلىدە بورتالادا ئۇچراشقان. 4 ـ ئايدا ئىككى قوشۇن ئۇچرى ـ شىپ، 5 ـ ئايدا ئىلىنى ئىگىلەپ، تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىدىكى رايونلارنى بىرلىككە كەلتۈرگەن. 8 ـ ئايدا ئامۇرسانا جۇڭغارىدىكى تۆت قەبىلىنىڭ قاغانلىقىغا تەيىنلىنەلمىگەنلىكى ئۈچۈن توپىلاڭ كۆتۈرگەن، بۇنىڭ بىلەن ئىلى قولدىن كېتىپ، غەربىي تىنچلاڭ ـ دۇرغۇچى سانغۇن بەندى قاتارلىق 500 نەچچە ئادەم قازا قىلغان. ئىككىنچى يىلى يىل بېشىدا چىڭ ھۆكۈمىتى توپىلاڭنى باستۇ ـ

رۇشقا يەنە غەرب، شىمال ئىككى يولدىن قوشۇن چىقارغان.
3ـ ئايدا ئىككى قوشۇن ئىلىدا ئۇچراشقان، ئامۇرسانا رۇسىيىگە قېچىپ كەتكەن. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىدىكى رايونلارنى قايتۇرۇۋالغان.

1755 ـ يىلى 5 ـ ئايدا، ئىلگىرى جۇڭغارلار ئىلىدا نەچچە ئون يىل تۇتۇپ تۇرغان تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئاتامىنى چوڭ خوجا بۇرھانىدىن، كىچىك خوجا خوجا جاھان ئىككىيلەن بارگاھقا كېلىپ، قول ئاستىدىكى 30 نەچچە تۇتۇن بىلەن چىڭ ھۆكۈمىتىگە بەيئەت قىلىشنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن. قەشقەردىكى بارات خوجىمۇ بارگاھقا كېلىپ ئۇلارغا ئىتائەت قىلغان ھەمدە چىڭ ھۆكۈمىتىگە يارەملىشىپ ئەسكەر باشلاپ تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلارنى بويسۇندۇرۇپ بىر-لىككە كەلتۈرۈشنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن. چىڭ ھۆكۈمىتى ئەسلىدە چوڭ خوجا بۇرھانىدىننى بېيجىڭغا خانىنى تاۋاپ قىلىشقا ئەۋەتمەكچى، كىچىك خوجا خوجا جاھاننى ئىلىدا قول ئاستىدىكىلەرنى باشقۇرۇشقا ئېلىپ قالماقچى، چىڭ قوشۇنى ئۆزى قوشۇننى بۆلۈپ تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدا مۇداپىئەدە تۇرماقچى بولغانىدى. بىراق، ئاقسۇدىكى ئابدۇرېھىم ھاكىمبەگ چىڭ ھۆكۈمىتىدىن چوڭ ـ كىچىك خوجىلارنى تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكىلەرنى ئەل قىلدۇرۇشقا ۋە ئۇيغۇرلارنى باشقۇرۇشقا ئەۋەتىشنى ئىلتىماس قىلغان. شۇنىڭ بىلەن چىڭ ھۆكۈمىتى چوڭ خوجا بۇرھانىدىننى ئاقسۇغا ئەۋەتىشنى ھەمدە چىڭ قوشۇنى، ئەل بولغان جۇڭغارلار ھەمدە ئۇيغۇرلاردىن ئارىلاشما قوشۇن تەشكىللەپ ئەل قىلىش ۋە مۇداپىئە ئىشلىرى ئۈچۈن بۇرھانىدىن خوجا بىلەن ئاقسۇغا ئەۋەتىشنى قارار قىلغان. كىچىك خوجا يەنىلا ئىلىدا قالغان. ئامۇرسانا توپىلاڭ كۆتۈرگەندىن كېيىن كىچىك خوجا ئۇنىڭغا ئەگەشكەن. چىڭ قوشۇنى ئەسكەر ئەۋەتىپ توپىلاڭنى تىنچىتقان، خوجا جاھان ۋەھىمىگە چۈشۈپ تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىغا قېچىپ كەتكەن، شۇنداقلار يەنمۇ ئىلگىرىلەپ

چوڭ خوجىنى چىڭ سۇلالىسىگە قارشى تۇرۇشقا قۇتراتقان. 1757 ـ يىلى (چىەنلۇڭنىڭ 22 ـ يىلى) 4 ـ ئايدا خوجا جاھان ئۆزىنى باتۇرخان دەپ ئاتاپ، چىڭ سۇلالىسىگە ئاشكارا قارشى چىقىپ قالايمىقانچىلىق تۇغدۇرغان، ئەل بولۇشقا ئۇندەپ كەلگەن چىڭ قوشۇنىنىڭ ئۇرۇنباسار تۇتۇقبېگى ئامىندو ۋە 100نەچچە لەشكەرنى ئۆلتۈرگەن. ئارقىدىنلا سىياسەت ۋە دىن بىرلەشتۈرۈلگەن مۇستەبىت ھاكىمىيەت قۇرغان. ئىككىنچى يىلىنىڭ بېشىدا چىڭ سۇلالىسى تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىي يولىغا لەشكەر چىقارغان. 9 ـ ئايدا، چىڭ قوشۇنى شۇ جايدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ قوللىشى بىلەن قىلىچىنى قان قىلمايلا ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان ئىككى شەھەرگە كىرگەن. 1758 ـ يىلى (چىەنلۇڭنىڭ 23 ـ يىلى) 5 ـ ئايدا، قوشۇن بىلەن بىللە يۈرگەن كۇچا ھاكىمبېگى خوتەننى ئەل قىلغان. كېيىنكى يىلى 7 ـ ئايدا چوڭ، كىچىك خوجىلارنىڭ قارشىلىقىنى يېڭىپ يەكەن ۋە قەشقەرگە كىرگەن. چوڭ ـ كىچىك خوجىلار قاچقاندا بەدەخشان ئاتامىنى ئۇلارنى تۇتۇپ ئۆلتۈرگەن. تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبى ئاستا ـ ئاستا تىنچلىنىپ، غەربىي يۇرت بىرلىككە كەلتۈرۈلگەن. غەربىي يۇرت «ئەسلىي زېمىنىنىڭ ۋەتەن قوينىغا قايتىشى» دېگەن مەنىدە «غەربىي يۇرتتىكى شىنجاڭ» ياكى «شىنجاڭ»دەپ ئاتىلىشقا باشلىغان.

چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، نەق مەيداندا تەكشۈرۈش ۋە ئۆلچەش ئېلىپ بېرىش ئارقىلىق، غەربىي شىمال چېگرىسىنىڭ تاغ-دەريالىرىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى ۋە پاسىللىرىنى «غەربىي يۇرتنىڭ جۇغراپىيىلىك ئەھۋالىلىرىدىن خاتىرىلەر»، «بۇيۇك چىڭ سۇلالىسىنىڭ بىرلىككە كەلگەن خەرىتىسى» قاتارلىق ھۆكۈمەت تەرەپ خەرىتە، كىتابلارغا كىرگۈزۈپ، جۇڭگو ۋە چەت ئەللەرگە نامايىش قىلغان. شىنجاڭنىڭ غەربىدىكى رايونلارنى ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا ئىلى جاڭجۈنى قارىمىقىدىكى تارباغاتاي، ئىلى، قەشقەردە تۇرۇشلۇق

مەسلىھەتچى ئامبالار باشقۇرغان. تارباغاتاي مەسلىھەتچى ئامبـ-
لىنىڭ تۇرۇشلۇق ئورنى يار(بۇگۇنكى ئوردجار، ھازىر قازاقىستان
تەۋەلىكىدە. 1767 ـ يىلى چوققۇچاققا كۆچكەن، يەنى بۇگۇنكى
چۆچەك شەھىرى) بولۇپ، باشقۇرىدىغان چېگرا پاسىلى ئېرتىش
دەرياسىدىكى جانگىرتۇلادىن غەربكە قالبىنگىچە بېرىپ، غەربىي
جەنۇبنى ئايلىنىپ، ئاياگۇز دەرياسىدىن بالقاش كۆلىنىڭ شىما-
لىي قىرغىقىنىڭ شەرقىي چېتىگىچە بولغان. ئىلى مەسلىھەتچى
ئامبىلىنىڭ تۇرۇشلۇق ئورنى كۇرە شەھىرى(بۇگۇنكى شىنجاڭ-
دىكى قورغاس ناھىيىسى تېررىتورىيىسى ئىچىدە) بولۇپ، چېگرا
پاسىلى بالقاش كۆلىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدىكى شەرقىي تەرە-
تىن كۆلىنىڭ شىمالىي قىرغىقىنى بويلاپ غەربتىكى چۇ دەريا-
سىغىچە بولغان، ئۇنىڭدىن ئايلىنىپ غەربىي جەنۇبتا تالاس دەر-
ياسىنى، يەنە ئايلىنىپ شەرقىي جەنۇبتا قارابۇرا داۋىنىدىن ئۆتۈپ
نارىن دەريالىرىغچە بولغان جايلارنى ئىداره قىلغان. قەشقەر
مەسلىھەتچى ئامبىلىنىڭ تۇرۇشلۇق ئورنى لەينىڭ شەھىرى(ھا-
زىرقى قەشقەر يېڭى شەھىرى) بولۇپ، ئىداره قىلىدىغان چېگرا
پاسىلى نارىن دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىن قۇبلان ۋە سۇتبۇلاق
داۋانلىرىدىن لايخورخان داۋىنىغچە، لايخورخان داۋىنىدىن جە-
نۇبتا پامىرنىڭ جەنۇبىدىن پەنجى دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنـ-
غچە بولغان. چىڭ ھۆكۈمىتى شىنجاڭنىڭ غەربىي قىسىم
چېگرىسىدا پۇختا چارلاش تۈزۈمى ئورناتقان بولۇپ، ھەر يىلى
كۈزدە ھەربىر مەسلىھەتچى ئامبالىنىڭ نەچچە 100 كىشىلىك
چېگرا چارلاش ئەترىتىنى ئەۋەتىپ، بەلگىلەنگەن ئورۇندىكى
قاراۋۇلخانىدا ئۇچرىشىشنى بەلگىلىگەن①.

2. ھەربىي مەھكىمە تۈزۈمى ئورنىتىش

چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ ئالىي تەدبىر بەلگىلەش قاتلىمى بىر-
لىككە كەلگەندىن كېيىنكى شىنجاڭنىڭ كېيىنكى باشقۇرۇش

① 1919 ـ يىلىدىن ئىلگىرى ئالتاي رايونى شىنجاڭ تېررىتورىيىسىگە كىرگۈزۈل-
مىگەن.

ئىشلىرىغا ئىنتايىن ئەھمىيەت بەرگەن. پادىشاھ چىيەنلۇڭ مۇ-ناسىۋەتلىك ئەمەلدارلاردىن «غەربىي شىمال قورۇل مۇداپىئەسى دۆلەتنىڭ ئاساسى» دېگەن يۈكسەكلىكتە تۇرۇپ، مەۋقەنى يىراقتا قويۇپ، پۈختا پىلانلاشنى، يەنى «ئىلى ۋەتەن تېررىتو-رىيىسىگە كىرگەنلەرنى ئۇزۇنغىچە تىنچ - ئامان قىلىش ۋە قايتا قولدىن بېرىپ قويماسلىق كېرەك ! »لىكىنى قايتا - قايتا تەلەپ قىلغان. ① پادىشاھ ۋەزىرلەر تەكرار - تەكرار كېڭىشىش ئارقىلىق شىنجاڭنى ئىدارە قىلىشنىڭ چوڭ فاڭ-جېنى: سىياسىي جەھەتتە مەنسەپدار تەيىنلەپ دەرىجىگە ئايرىش؛ ھەربىي ئىشلار جەھەتتە چوڭ قوشۇن تۇرغۇزۇش؛ ئىقتىسادىي جەھەتتە بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ، چېگرا ئارقىلىق چېگرىنى بېقىش دەپ قارار قىلغان.

1762 - يىلى (چىەن لۇڭنىڭ 27 - يىلى) 10 - ئايدا چىڭ ھۆكۈمىتى شىنجاڭدا ئىلى قاتارلىق جايلارنى بىر تۇتاش ئىدارە قىلىدىغان جاڭجۈن (قىسقارتىلىپ ئىلى جاڭجۈنى دەپ ئاتىلىدۇ) تەسىس قىلىشنى رەسمىي جاكارلىغان، پەرماندا مۇنداق دېيىلىدۇ: «ئىلى شىنجاڭدىكى چوڭ شەھەر، ھازىر ئەسكەر تۇرغۇزۇپ بوز يەر ئېچىش ئۈچۈن ھەربىي ئىشلارنى باشقۇرۇشقا جاڭجۈن تۇرغۇزۇش لازىم.» ② ئىلى جاڭجۈنى چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭدىكى ئالىي ھەربىي ۋە مەمۇرىي ئە-مەلدارى بولۇپ، ئىلىدىكى بايانداپدا تۇرغان ۋە چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتىگە ۋاكالىتەن پۈتۈن شىنجاڭنىڭ تۇرلۇك ھەربىي، مەمۇرىي ئىشلىرىنى ئىدارە قىلغان. ھەربىي ۋە مە-مۇرىي ئىشلار بىر گەۋدە قىلىنغان شىنجاڭنى باشقۇرۇش تۈ-زۈلمىسى سۇپىتىدە، ھەربىي تۈزۈمنىڭ فۇنكسىيىسى ھەربىي ئىشلار ۋە ئاۋام ئىشلىرى قاتارلىق ئىككى قىسمنى ئۆز ئە-

① «شىنجاڭنى تىنچلاندۇرۇشنىڭ قىسقىچە بايانى». «چىن گاۋزۇڭغا دائىر ئورداً خاتىرىلە-رى» بابىغا قارالسۇن.

② «جۇڭغارلارنى تىنچىتىش تەدبىرلىرى».

چىگە ئالغان، ھاكىمىيەت يۇرگۈزۈش مەزمۇنىدىن قارىغاندا، ئۇ سىياسىي، ھەربىي ئىشلار، ئىقتىساد، مالىيە، مەمۇرلار، ئەدلىيە، تاشقى ئىشلار قاتارلىق جەھەتلەرگە چېتىلاتتى، ھاكىمىيەت يۇرگۈزۈش شەكلىدىن قارىغاندا، ھەربىي ئىشلارنى كۆپىنچە ھەرقايسى ھەربىي، مەمۇرىي ئامبالالار بىۋاستە باشقۇراتتى، ئاۋام ئىشلىرىغا ھەربىي، مەمۇرىي ئامبالالار رىيا سەتچىلىك قىلاتتى ياكى ئۇلارنىڭ نازارەتچىلىكىدە جايلاردىكى ھاكىمىيەت ئەمەلدارلىرى كونكرېت بېجىرەتتى. ئىلى جاڭجۈننىڭ ئاساسلىق فۇنكسىيەسىنى مۇنداق يەتتە تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ: (1) قوشۇنغا قوماندانلىق قىلىپ، ھەربىي ھازىرلىقتا تۇرۇش؛ (2) مەنسەپدارلارنى تەكشۈرۈپ، ئۇلارنى ئۆستۈرۈشنى بەلگىلەش؛ (3) بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ، چارۋا بېقىپ ئىشلەپچىقىرىشنى تەشكىللەش؛ (4) باج خىراجەتلىرىنى يىغىپ، راسخوتنى تەڭشەش؛ (5) قورۇللارنى باشقۇرۇپ، چېگرىنى چارلاپ، زېمىننى قوغداش؛ (6) ۋاڭ، گۈڭلارنىڭ خانىنى زىيارەت قىلىش ئىشلىرى ھەمدە قارام ئەللەر ئىشلىرىنى بېجىرىش؛ (7) رۇسىيىگە مۇناسىۋەتلىك ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىش.

شۇ يىلى 10 ـ ئايدا، مىڭ رۇي تۇنجى ئىلى جاڭجۈنلىكىگە تەيىنلەنگەن. ئىلى جاڭجۈننىڭ تۆۋەندە مەسلىھەتچى ئامبال (باشبۇغ)، ئاغلاقچى ئامبال، خان ئامبال مەنسەپلىرى تەسىس قىلىنىپ، ئۇلار تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى جايلاردا تۇرۇپ، ئۆز جايلىرىنىڭ ھەربىي، مەمۇرىي ئىشلىرىنى باشقۇرغان. ھەر دەرىجىلىك ھەربىي، مەمۇرىي ئەمەلدارلارنىڭ تارقىلىشى ۋەزىيەت ۋە ئىدارە قىلىش تەلىپىگە ئاساسەن ئوخشاش بولمىغان دەۋرلەردە ئۆزگىرىپ تۇرغان، چېگرانلۇقنىڭ ئاخىرقى يىللىرىغا كەلگەندە شىنجاڭدىكى ھەربىي، مەمۇرىي ئامبالالارنىڭ تەسىس قىلىنىشى ئاساسەن قېلىپلاشقان بولۇپ، قورۇلما قاتلىمىنى تۆۋەندىكىدەك كۆرسىتىشكە بولىدۇ. ①

---

① «شىنجاڭنى تىنچلاندۇرۇشنىڭ قىسقىچە بايانى».

ئىلى جىاڭجۇڭى	شىمالىي يول	ئىلى		مەسلىھەتچى ئامبال بىر
				ئاغلاقچى ئامبال بىر
		چۆچەك		مەسلىھەتچى ئامبال بىر
				ئىش بېجىرگۈچى ئامبال قوشۇمچە ئاغلاقچى ئامبال
	جەنۇبىي يول	قەشقەر	مەسلىھەتچى ئامبال بىر، يانداش خان ئامبال بىر	يېڭىسار ــ ئاغلاقچى ئامبال بىر
				يەكەن ــ خان ئامبال بىر، يانداش خان ئامبال بىر
				خوتەن ــ خان ئامبال بىر، ئاغلاقچى ئامبال بىر
				ئۈچتۇرپان ــ خان ئامبال بىر
				ئاقسۇ ــ خان ئامبال بىر
				كۇچا ــ خان ئامبال بىر
				قاراشەھەر ــ خان ئامبال بىر
	شەرقىي يول	ئۇرۇمچى باشبۇغ بىر		تۇرپان ــ ئاغلاقچى ئامبال بىر
				قۇمۇل ــ خان ئامبال بىر
				باركۆل ــ ئاغلاقچى ئامبال بىر
				گۇچۇڭ ــ ئاغلاقچى ئامبال بىر
				قۇرقارا ئۇسۇ ــ ئاغلاقچى ئامبال بىر

شىنجاڭدىكى ھەر دەرىجىلىك ھەربىي، مەمۇرىي ئامبالىلارنىڭ تەسىس قىلىنىشىدا ئومۇمەن تۆۋەندىكى پرىنسىپقا رىئايە قىلىنغان: بىرىنچى، مەنسەپدارلارنى تەيىنلەشتە شىمالغا ئەھمىيەت بېرىپ، جەنۇبقا كۆچمەسلىك، ھەربىي، مەمۇرىي ئىشلارنىڭ مۇھىم نۇقتىسىنى شىمالىي شىنجاڭغا قويۇش؛ ئىككىنچى، پۈتۈن شىنجاڭنى ئۈچ چوڭ جۇغراپىيىلىك بۆلەككە بۆلۈش، شىمالىي يولدىكى ئىلى، تارباغاتاي رايونلىرى جاڭجۇنگە بىۋاستە قاراش، جەنۇبىي يولدىكى سەككىز شەھەر ۋە شەرقىي يولدىكى ئۇرۇمچى رايونى (شىمالىي شىنجاڭدىكى كور قارا ئۇسۇنىڭ شەرقى، جەنۇبىي شىنجاڭ ۋە تۇرپاننىڭ شىمالى)نى ئايرىم - ئايرىم ھالدا قەشقەر مەسلىھەتچى ئامبىلى ۋە ئۇرۇمچى باشبۇغى باشقۇرۇش ھەمدە ئىلى جاڭجۇننىڭ قوماندانلىقىدا بولۇش؛ ئۈچىنچى، جايلارنىڭ ئەھۋالىنىڭ مۇرەككەپلىك دەرىجىسىگە قاراپ ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدىكى ھەربىي، مەمۇرىي ئەمەلدارلارنى ئەۋەتىش، ئىستراتېگىيىلىك مۇھىم رايونلارغا باشبۇغ، مەسلىھەتچى ئامبال ئەۋەتىش، باشقا شەھەرلەرگە قارىتا چوڭراقلىرىغا شۇ جايدا تۇرۇشقا خان ئامبال ئەۋەتىپ، ئامبالنىڭ ئىشلىرىغا ياردەملىشىش، كىچىكرەكلىرىگە شۇ جايدا تۇرۇشقا ئاغلاقچى ئامبال ئەۋەتىش.

3. مەمۇرىي باشقۇرۇش سىستېمىسى

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى شىنجاڭنىڭ يەرلىك، مىللىي ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن، ئۆرپ-ئادەتلەر ئاساسىدا ئىدارە قىلىپ، جايلارنىڭ شارائىتىغا يارىشا ئىش كۆرۈپ، ھەربىي، مەمۇرىي ئەمەلدارلارنىڭ قارىمىقىدا ئۈچ خىل ئوخشاش بولمىغان مەمۇرىي باشقۇرۇش سىستېمىسىنى بەرپا قىلغان.

(1) ئايماق، ناھىيە تۈزۈمى. ئاساسلىقى شىمالىي شىنجاڭدىكى ھەرقايسى جايلار ھەمدە جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ شەرقىدىكى ئىچكى ئۆلكىلەردىن كۆچۈپ كەلگەنلەر كۆپرەك ئولتۇراقلاشقان رايونلاردا يولغا قويۇلغان. 1773 - يىلى (چىەنلۇڭنىڭ 38 - يە-

لى) چىڭ سۇلالىسى بارکۆلدە بارکۆل مەھكىمىسىنى قۇرغان، ئېۋئىرغول ئۇنىڭ قارىمىقىدىكى ناھىيە بولغان، ئۇرۇمچىنىڭ نا- مى دىخۇاغا ئۆزگەرتىلگەن، سانجى ناھىيە قىلىنغان، ئۇنى بارکۆل مەھكىمىسى باشقۇرغان. ئۇزۇن ئۆتمەي بارکۆل ۋىلايىتى ئۇرۇم- چىنىڭ لومەنچىڭغا يۆتكىلىپ، ئۇرۇمچى - بارکۆل ۋىلايىتى تە- سىس قىلىنغان، دىخۇا بىۋاستە قاراشلىق ئايماققا ئۆزگەرتە- لىپ، سانجى، فۇكاڭ، سۇيلەي(ماناس) ئۈچ ناھىيىنى باشقۇرغان، قۇتۇبىغا بىر سەييارە ئامبال، جىمىسارغا بىر ئامبال قويۇلغان؛ بارکۆل مەھكىمىسى ئېۋئىرغول ۋە گۈچۈڭ ناھىيىلىرىنى، قۇمۇل ۋە تۇرپان ۋىلايەتلىرىنى باشقۇرغان؛ يەنە كورقارائۇسۇ، جىڭ، قارابالغاسۇندا بىردىن ئۇزۇق - تۇلۇك بېگى قويۇلغان، شىما- لىي شىنجاڭنىڭ ئايماق، ناھىيە تۇزۇلمىسى ئومۇمەن مۇ- شۇنداق بولغان.

چىڭ ھۆكۈمىتى بارکۆل — ئۇرۇمچى ۋىلايىتى ۋە ئۇنىڭغا قاراشلىق ئايماق، ناھىيىلەردە قوش تەۋەلىك تۇزۇلمىسىنى يولغا قويغان. بىر تەرەپتىن، مەمۇرىي تۇزۇلمە جەھەتتىن قوشنا بولغان گەنسۇغا قوشۇپ، شەنشى، گەنسۇ باش ھەربىي ۋالىيسىنىڭ باش- قۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بەرگەن؛ يەنە بىر تەرەپتىن، ھەربىي تۇزۇلمە ۋە مەمۇرىي باشقۇرۇش جەھەتتە ئۇرۇمچى باشبۇغىنىڭ باشقۇرۇ- شى ۋە ئىلى جاڭجۈننىڭ ئىدارىسىدە بولغان.

(2) بەگلىك تۇزۇمى. بەگلىك تۇزۇمى شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە ئەزەلدىن مەۋجۇت بولۇپ كېلىۋاتقان سىياسىي تۇ- زۇم. چىڭ سۇلالىسى تەكرىتېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىنى بىر- لىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ھەرقايسى جايلار ۋە شىمالدىكى ئۇيغۇرلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان ئىلە- نى يەرلىكنىڭ ئۆرپ - ئادىتى بويىچە ئىدارە قىلغان، بۇ تۇزۇم- لەرنى داۋاملىق قوللىنىش جەريانىدا مۇكەممەللەشتۈرۈپ، بەگ تۇزۇمىنى چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ شۇ جايدىكى بىر تۈرلۈك ئاسا- سىي قاتلام مەمۇرىي تۇزۇلمىسىگە ئايلاندۇرغان.

1759 ـ يىلى (چىەنلۇڭنىڭ 24 ـ يىلى)دىن كېيىن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئىزچىل ھالدا چىەنلۇڭ پادىشاھنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭنى تىنچ تۇتۇشتا «كونا تۈزۈلمىنى قوللىنىپ، ھەر قايسى شەھەرلەرگە ئايرىم-ئايرىم كاتتىۋاش قويۇش، ئۇلار ئىلى جاڭجۈننىڭ قوماندانلىقىدا بولۇش» ① دېگەن فاڭجېنى بويىچە، ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى 31 شەھەر ـ بازار رايونىدا 260 تىن ئارتۇق ھەر دەرىجىلىك بەگ تەيىنلىگەن، «بەگلەر نامى بويىچە ئۆز ۋەزىپىلىرىنى ئۇستىگە ئالغان». «غەربىي يۇرتتىكى جۇغراپىيىلىك ئەھۋالىدىن خاتىرىلەر»، «غەربىي يۇرتتىكى ئوخشاش تىللىق ئەللەر تەزكىرىسى»، «شىنجاڭدىكى مۇسۇلمانلار تەزكىرىسى» قاتارلىق كىتابلاردا خاتىرىلىنىشىچە، ئىسلاھ قىلىنغاندىن كېيىن قېلىپ قالغان بەگلىك ۋەزىپىسى تەخمىنەن 35 خىل ئەتراپىدا بولۇپ، ئاساسلىقلىرىدىن مۇنداق 15 خىلى بولغان: «ھاكىم شەھەرنى باشقۇرىدۇ؛ ئىشىك ئاغا ھا-كىمنىڭ ئىشلىرىغا ھەمكارلىشىدۇ؛ تۇججارلار بېگى ئىجارە ۋە باج ـ سېلىق ئىشلىرىنى باشقۇرىدۇ؛ قازى جازا ئىشلىرىنى باش-قۇرىدۇ؛ مىراب سۇ ئىشلىرىنى باشقۇرىدۇ؛ ناھىيەبەگ كاسىپلىق ۋە ھاشار ئىشلىرىنى باشقۇرىدۇ؛ پاششاپ ئوغرى ـ يالغانچى تۇ-تىدۇ؛ مۇتسىپ دىنىي ئىشلارنى ئۇستىگە ئالىدۇ؛ مۇتەۋەلى ئېتىز ـ ئېرىقلارنى باشقۇرىدۇ؛ دۇگانبەگ ئۆتەڭ ـ سارايلارنى باشقۇرىدۇ؛ باجگىر باج ـ سېلىقنى باشقۇرىدۇ؛ ئەرباب بەگ باج ئىشلىرىنى سۈيلەيدۇ؛ شىغاۋۇل بەگ دۇگانبەگنىڭ ئىشلىرىغا ھەمكارلىشىدۇ؛ باغدار بەگ باغلارنى باشقۇرىدۇ؛ مىڭبېگى مىڭ ئۆيلۈكنى باشقۇرىدۇ.» ② چىڭ ھۆكۈمىتى ھوقۇقىنىڭ مەر-كەزگە مەركەزلىشىشىنى كۈچەيتىش، مەركەزدىن قېچىش خا-ھىشىنى ئازايتىش ياكى تۈگىتىش ئۈچۈن بەگلىك تۈزۈمىنى ئىسلاھ قىلغان. بىرىنچى، بەگلىككە ۋارىسلىق قىلىش تۈزۈمىنى

① «چىڭ گاۋزۇڭا دائىر ئوردا خاتىرىلىرى»، 571 ـ بەت.
② «چىڭ گاۋزۇڭا دائىر ئوردا خاتىرىلىرى»، 593 ـ بەت.

ئەھلدىن قالدۇرۇپ، ئۇنى خانىدانلىق تەيىنلەيدىغان ياكى قالدۇ-
رىدىغان بولغان؛ ئىككىنچى، تاللاپ تەيىنلەش ئۆلچىمىدە چىڭ
ھۆكۈمىتىگە سادىق بولۇش تەكىتلىنىپ، بىرلىككە كېلىش جە-
ڭىدە ھەربىي تۆھپە كۆرسىتىپ مەرتىۋىگە ئېرىشكەنلەرگە ئېتى-
بار بېرىلگەن؛ ئۈچىنچى، ئۆزىنى چەتكە ئېلىش تۈزۈمى يولغا
قويۇلغان، ئالىي، ئوتتۇرا دەرىجىلىك بەگلەر ئۆز شەھىرىدىن،
تۆۋەن دەرىجىلىك بەگلەر يۇرتىدىن ئۆزىنى چەتكە ئالغان؛ تۆتىن-
چى، دەرىجە بېكىتىلىپ، تامغا تارقىتىپ بېرىلگەن، بەگلەر ئۇ-
چىنچى دەرىجىلىكتىن يەتتىنچى دەرىجىلىككىچە دەرىجىگە ئاي-
رىلىپ، دەرىجىسى بويىچە بەلگىلەنگەن سانىدىكى دىيانەتلىكنى
ساقلاش يېرى، يانچى (يەر تېرىغۇچى) ۋە دىيانەتلىكنى ساقلاش
پۇلىدىن بەھرىمەن بولغان؛ بەشىنچى، ھەرقايسى شەھەرلەردىكى
بەگلەرنىڭ ھەممىسى شۇ جايدا تۇرۇشلۇق ئامبالىنىڭ قوماندانلى-
قىدا بولغان، شەھەرلەردىكى ئامبالىلار خەلق ئىشلىرىنى نازارەت
قىلىش، سۇرۇشتۇرۇش، ھەتتا بىۋاستە ئارىلىشىش ھوقۇقىغا
ئىگە بولۇپ، ئۇلار بەگلەرنىڭ ئۆسۈشى ياكى قالدۇرۇلۇشىنى
قارار قىلغان. شۇڭا، چىڭ ھۆكۈمىتى يولغا قويغان. بەگلىك تۇ-
زۇمىدە بەگلىكلەرنىڭ سالاھىيىتىدە زور ئۆزگىرىش بولۇپ،
ئەسلىدىكى ئاقسۆڭەك تۆرىلەردىن چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ ئاساسىي
قاتلام ئەھلىدارلىرىغا ئايلانغان.

(3) جاساق تۈزۈمى. بۇ ئاساسلىق قىلىپ شىنجاڭدىكى
ئويرات موڭغۇللىرى ئارىسىدا يولغا قويۇلغان. 1771 ـ يىلى
(چىەنلۇڭنىڭ 36 ـ يىلى) تۇرغۇت قەبىلىسى ئوباشنىڭ باشچى-
لىقىدا شەرققە قايتقاندا، چىەنلۇڭ يارلىق چۈشۈرۈپ ئوباش قەبە-
لىسىدە ئون جاساق تەسىس قىلغان، بۇلار ئوتۇنسۇجۇكتۇ نامىدا
جەنۇب، شىمال، شەرق، غەربىي يول تۆت ئايماق، 12 خوشۇنغا ئاي-
رىلىپ، كونا تۇرغۇت قەبىلىسى دەپ ئاتالغان؛ سېرىك قەبىلىسى-
دە ئىككى جاساق تۇرغۇزۇلۇپ چېگىسىتكىلتو نامىدا بىر ئايماق،
ئۇچ خوشۇنغا ئايرىلىپ يېڭى تۇرغۇت دەپ ئاتالغان. ئوباش بىلەن

بىرگە قايتىپ كەلگەن خوشۇتگۇچگۇ قەبىلىسىدە ئۇچ جاساق تە-سىس قىلىنىپ، باتسىتكىلتې نامىدا ئوتتۇرا يول ئۇچ ئايمىقى قۇرۇلغان. كونا تۇرغۇتلارنىڭ 12 خوشۇنى بىلەن خوشۇتگۇچگۇ قەبىلىسىدىكى ئۇچ خوشۇن قاراشەھەر، قوبۇقسار، قورقارا ئوسۇ، جىڭ قاتارلىق جايلاردا كۆچمەن چارۋىچىلىق قىلغان ۋە شۇ جاي-دىكى ئامبالالارنىڭ تەۋەلىكىدە بولۇپ، ئىلى جاڭجۇننىڭ باشقۇ-رۇشىدا بولغان. يېڭى تۇرغۇت قەبىلىسىدىكى ئىككى خوشۇن خو-دوا چىڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلىپ، ئۇلانخولۇمدا كۆچمەن چار-ۋىچىلىق قىلىۋاتقان سەنزاياتو نامىدىكى ئوڭ ـ سول قانات ئىككى خوشۇن، 16 ئايماق بىلەن قوبدۇ ئامبىلىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان.

جاساق تۇزۇمى چىڭ ھۆكۈمىتى چۆللۈكۈنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى موڭغۇللار ئارىسىدا كەڭ كۆلەمدە يولغا قويغان بىر خىل مەمۇرىي باشقۇرۇش تۇزۇلمىسى. موڭغۇل قەبىلىلىرىدە خوشۇن تەسىس قىلىنغان بولۇپ، ھەربىر جاساقنى بىر ئادەم باشقۇرىدۇ، ئۇ خوشۇن باشلىقى بولىدۇ، بىر خوشۇن ياكى بىر-نەچچە خوشۇن بىرلىشىپ بىر ئايماق بولىدۇ، بۇنىڭغا خاس ئاي-ماق باشلىقى تەسىس قىلىنىدۇ. جاساقتا ۋارىسلىق قىلىشقا بو-لىدۇ ۋە ئۆز تەۋەلىكىدىكى ئىشلاردا بىرقەدەر تولۇق ئەركىنلىك ھوقۇقى بولىدۇ، بىراق ئۇنى جەزمەن چىڭ خانىدانلىقى ۋەزىپىگە تەيىنلىشى ھەمدە ۋاسسالار مەھكىمىسىنىڭ تۇرلۇك بۇيرۇقلە-رىغا ئىتائەت قىلىشى كېرەك.

جاساق تۇزۇمى يېزا ئىگىلىك رايونى بولغان قۇمۇل، تۇر-پانلاردىمۇ يولغا قويۇلغانىدى. 1697 ـ يىلى (كاڭشىنىڭ 36 ـ يىلى) چىڭ خانىدانلىقى قۇمۇل ۋاڭى ئەبەيدۇللاغا جاساق بە-رىنچى دەرىجىلىك تارخان ئۇنۋانى ئىنئام قىلغان ھەمدە خو-شۇن ئەسكىرى تۇرغۇزغان. 1732 ـ يىلى (يۇڭجىڭنىڭ 10 ـ يىلى) تۇرپاندىكى ئىمىن ۋاڭ خوجىغا دۆلەتكە ھەمدەمچى جا-ساق بېگى ئۇنۋانى ئىنئام قىلغان ھەمدە خوشۇن ئەسكىرى تۇرغۇزغان، ھەر ئىككىسى بىردىن خوشۇن بولۇپ، قارىمىقىدا

تۇغچى زەنگى، يارده‌مچى ئەمىر قاتارلىق مەنسەپلەر تەسىس قىلىنغان. چيەنلۇڭدىن كېيىن كونا قائىدىلەر يەنىلا داۋاملاشقان. قۇمۇل، تۇرپانلارغا جاساق ئۇنۇانىنىڭ بېرىلىشىدە، ئاساسلىقى مۇشۇ ئىككى جايدىكى فېئودالارنىڭ باشلامچىلىق بىلەن چىڭ خانىدانلىقىغا بېقىنغانلىقىدەك سىياسىي ئەھۋالى ئاساس قىلىنغان بولۇپ، مۇكاپاتلاش تۈسىنى ئالغان خوشۇن ئەسكىرى تۇرغۇزغان. 1732 ـ (يۇڭجىڭنىڭ 10 ـ يىلى.)

4. جەمئىيەت ۋە ئىقتىسادنىڭ گۈللىنىشى

چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىنكى 60 نەچچە يىل شىنجاڭنىڭ جەمئىيىتى مۇقىم، ئىقتىسادى تەرەققىي قىلغان ۋە گۈللەنگەن مەزگىل بولغان. بۇ مەزگىلدە چىڭ ھۆكۈمىتى شىنجاڭدا كۆپ خىل مۇلۇكچىلىك، كۆپ خىل ئىقتىسادىي تۈزۈم ۋە سىياسەتلەرنى قوللىنىپ، ئىقتىسادنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرگەن. يېزا ئىگىلىكى جەھەتتە بوز يەر ئۆزلەشتۈرگەن، جۇملىدىن، ئەسكەرلەر، خوشۇنلار، مەھبۇسلار، پۇقرالار ۋە يەرلىك دېھقانلار بۇز يەر ئۆزلەشتۈرۈشنى يولغا قويغان؛ شىمالىي شىنجاڭدىكى تېرىقچى دېھقانلارغا ۋە جەنۇبىي شىنجاڭغا قارىتا ئۆزىنى ئوڭشۇۋىلىش سىياسىتىنى يولغا قويغان؛ سۇچىلىق قۇرۇلۇشى ئېلىپ بارغان. بۇنىڭ بىلەن شىنجاڭنىڭ يېزا ئىگىلىكىدە كۆرۈنەرلىك نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلۈپ، 1782 ـ يىلى ئىلىدىكى ئاشلىق ئامبارلىرىدىكى زاپاس ئاشلىقلا 500 نەچچە مىڭ دەنگە يەتكەن. زاپاس ئاشلىق كۆپ بولۇپ كەتكەچكە، ئەسكەرلەرنىڭ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش سانىنىڭ بەشتىن ئىككى قىسمىنى قىسقارتىشقا مەجبۇر بولغان. چارۋىچىلىق جەھەتتە چىڭ ھۆكۈمىتى تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا كەڭ يايلاقلارنى ئاچقان، ئۇنى ئارمىيە باشقۇرۇپ، ئاساسلىقى ھەربىي ئىشلار، بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ۋە قاتناشقا ئىشلەتكەن. بۇ مەزگىلدە شىنجاڭنىڭ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ تەرەققىياتى

تېز بولۇپ، ئەمگەك كۈچلىرى ۋە ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكا سېلىنمىسى، تېرىقچىلىق كۆلىمى، ئاشلىق ۋە ئىقتىسادىي زىرائەت مەھسۇلاتى قاتارلىقلار ئىلگىرىكى ھەرقانداق دەۋردىكىدىن ئېشىپ كەتكەن.

قاتناش ـ تىرانسپورت ۋە سودا جەھەتتە چەك ھۆكۈمىتى شىنجاڭ بىلەن ھەرقايسى جايلار ئارىسىدىكى يوللارنى راۋانلاشتۇرغان، بۇنىڭ بىلەن سودا تېز تەرەققىي قىلغان. شىماللىي شىنجاڭ بىلەن قازاقىستاننىڭ سودىسى شىنجاڭنىڭ ئاساسلىق تاشقى سودىسىغا ئايلانغان؛ ئىچكىرىدىن شىنجاڭغا تۇتۇشىدىغان سودا يولى شىمالىي يول ۋە غەربىي يولغا ئايرىلىپ يىل بويى راۋان بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلىندى، ئىچكىرى ئۆلكىلەرنىڭ دېگىز بويى رايونلىرى ۋە جەنۇبىي جۇڭگونىڭ مالليرى غەربىي يول ياكى شىمالىي يول ئارقىلىق شىنجاڭغا يۆتكەپ كېلىنگەن، شىنجاڭنىڭ مالليرىنىمۇ ئىچكىرىنىڭ ھەرقايسى ئۆلكىلەرىدە كۆرگىلى بولاتتى؛ جەنۇبىي شىنجاڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ھەمدە شىزاڭ قاتارلىق جايلار بىلەن ئەنئەنىۋى سودىنى ساقلاپ قالغان.

ئىجتىمائىي ئىگىلىكنىڭ تەرەققىياتى ئىچكىرىدىكى تېخىمۇ كۆپ خەلقنىڭ ئائىلىسى بىلەن شىنجاڭغا كۆچۈپ كېلىشىگە تۈرتكە بولغان، چېگرىدىكى ئاھالىنىڭ سانى كۆپىيىپ، شەھەر ـ بازار سودىسى يەنىمۇ ئاۋاتلاشقان. ئۇرۇمچى بۇ چاغدا «يوللىرى ھەممە جايلارغا تۇتاشقان، ھەممىلا جايلىرىدا دۇكان ـ سارايلار ئېچىلغان، شەھەر يوللىرى كەڭ ۋە ئازادە، خەلقى بايىاشات، ئاشپۇزۇللىرى، ھۇنەرۋەن كاسىپلارنىڭ ھەرقاندىقى تېپىلىدىغان، جايۇگۇەننىڭ سىرتىدىكى ئەڭ ئاۋات جاي»[1]غا ئايلانغان. ئىلى شەھىرى «پۇقرالىرى خاتىرجەم تىرىكچىلىك قىلىدىغان، قاتناشى راۋان، سودىسى تەرەققىي قىلغان، كەنتلەر تۇتىشىپ كەتكەن ئىت، توخۇلارنىڭ ئاۋازلىرى بىر ـ بىرىگە ئاڭلىنىپ تۇرىدىغان

① (چەك) چۇن يۇەن: «غەربىي يۈرت خاتىرلىرى»، 1ـتوم، 6ـبەت.

هالەتتە ئاۋاتلىشىپ، ئەينى چاغلاردىكى قاقاس جايلارنىڭ ئىچكىرى بىلەن پەرقى قالمىغان.»[1] بىراق، 19 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا، تاشقى شارائىتنىڭ ئۆزگىرىشى ۋە ئىچكى ئىجتىمائىي زىددىيەتنىڭ تەدرىجىي كەسكىنلىشىشگە ئەگىشىپ، شىنجاڭ جەمئىيىتىدىكى داۋالغۇش كۈنسايىن ئېغىرلاشقان.

ئىككىنچى، ئىچكى ـ تاشقى ئاپەت

1. چىڭ سۇلالىسىگە قارشى قوزغىلاڭدىن ۋەئودالليق تەپرىقىچىلىككىچە

ئەيۋەن ئۇرۇشىدىن كېيىن جۇڭگو يېرىم مۇستەملىكە، يېرىم ۋەئودالليق جەمئىيەتكە قەدەم قويۇپ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ دۆلەت كۈچى كۈنسايىن ئاجىزلىشىپ، شىنجاڭنى ئىدارە قىلىشتا ئارمانىغا تۇشلۇق دەرمانى قالمىغان. يەرلىكىنى ئەمەلدارلار ھۆكۈمرانلىقىنى قوغداش ئۈچۈن، ھەر مىللەت خەلقىگە بولغان سىياسىي زۇلۇم ۋە ئىقتىسادىي ئېكسپىلاتاتسىيىنى كۈچەيتكەن، بۇنىڭ بىلەن تۇرلۇك ئىجتىمائىي زىددىيەتلەر كۈنسايىن كەسكىنلىشىپ، خەلقنىڭ قارشىلىق كۈرەشلىرىمۇ كۈنسايىن كۈچەيگەن. تەيپىڭ تيەنگو ھەرىكىتى ۋە شەنشى، گەنسۇدىكى مۇسۇلمانلار قوزغىلىڭىنىڭ تەسىرىدە، 1864 ـ يىلى شىنجاڭدا چىڭ سۇلالىسىگە قارشى زور كۆلەمدىكى قوزغىلاڭ پارتلىغان. شۇ يىلى 6 ـ ئايدا، كۇچادىكى ئۇگەن دەرياسى سۇچىلىق قۇرۇلۇشىدا ئاشلىق بېجى تاپشۇرۇشقا قۇربى يەتمىگەن بىر تۈركۈم دېھقانلار ئېغىر ئەمگەك ۋە جەبىر ـ زۇلۇمغا چىدىمايي قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن. كۇچادىكي ھەر مىللەت خەلقى قوزغىلاڭغا ئاۋاز قوشقان، قوزغىلاڭچى ئامما كۈچاغا ھۇجۇم قىلىپ كىرىپ، كۇچادىكى خان ئامبال قاتارلىق فېئودال ئەمەلدار ۋە سەككىز نەپەر بەگنى ئۆلتۈرۈپ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ كۇچادىكى ھۆكۈمرانلىقىنى

① (چىڭ) گې فېڭئې: «ئىلى دەريا‌سى توپلىمى»، 37 ـ بەت .

تىلگەن ھەمدە قوزغىلاڭنىڭ مەقسىتى ۋە خاراكتېرىنى ئۆزگەر-
تىۋەتكەن.

كۇچادا، قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى كۇچا شەھىرىنى ئىگىلىگەن-
دىن كېيىن، راشىدىن خوجا ئۆزىنىڭ دىنىي ساھەدىكى ھوقۇقى
ۋە مەرتىۋىسىدىن پايدىلىنىپ، دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىنىڭ
ئىشەنچىسىگە ئېرىشىۋېلىپ، رەھبەرلىك ھوقۇقىنى قولغا كەل-
تۈرۈۋالغان ۋە ئۆزىنى «خان خوجا» دەپ ئاتىۋالغان. ئارقىدىنلا ئۇ
غەربتە ئاقسۇ ۋە ئۇچتۇرپانغا، شەرقتە تۇرپان ۋە لۇكچۇنگە جازا
يۈرۈشى قىلىپ، فېئودال تەپرىقچىلىك ۋەزىيىتىنى شەكىللەن-
دۈرگەن.

ئۇرۇمچى رايونىدىكى قوزغىلاڭچىلارنىڭ رەھبىرى تو مىڭمۇ
ئۆزىنى «مۇسۇلمان شاھ» دەپ ئاتىۋالغان، ھوقۇقنى قولغا ئال-
غاندىن كېيىن زورلۇق - زومبۇلۇق قىلىپ، يۇرتقا بالايىئاپەت
سېلىپ، زېمىننىنى كېڭەيتىپ، ئۇرۇش ئوتىنى تاكى تۇرپان
ئەتراپلىرىغىچە تۇتاشتۇرغان. ئىلى قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ
رەھبەرلىك گۇرۇھى ئىچىدە ئىچكى نىزا تىنچىمىغان. قوز-
غىلاڭچى قوشۇن ئىچىگە سۇقۇنۇپ كىرىۋالغان فېئودال كاتە-
تىۋاشلار «سۇلتان» لىق ھوقۇقىنى تالىشىش ئۈچۈن بىر-بىر-
گە سۇيىقەست قىلىشىپ، بىر يېرىم يىل ئىچىدە تۆت قېتىم
«سۇلتان» ئالماشقان.

قوزغىلاڭنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقىنى فېئودال كاتتىۋاشلار
ۋە دىنىي كاتتىۋاشلار تارتىۋالغان بولغاچقا، ئۇلار ئۆز ئالدىغا
ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈپ، بىرنەچچە يەرلىك فېئودال تەپرىقىچى
ھاكىمىيەتنى شەكىللەندۈرگەن. فېئودال تەپرىقچى ھاكىمىيەت-
لەر ئاممىنىڭ كۆرەش نىشانىنى بۇراش ئۈچۈن، ھەدەپ مىللىي
قىرغىنچىلىقنى قوتراتقانلىقتىن، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىل-
مايدىغان ھەر مىللەت ئاممىسى قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ سىرتىدا
قالدى. ئۇنىڭدىن باشقا، ھەرقايسى فېئودال تەپرىقچىلىك ھاكە-
مىيەتلىرى ئارىسىدىكى يېغىلىقلار ئۇلارنىڭ قوغداش ئىقتىدارە-

نى ئاجىزلىتىۋەتكەن، بۇنىڭ بىلەن قوقان ئوفىتسېرى ياقۇپبەگ بىلەن چارروسىيىنىڭ تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشىگە پۇرسەت يارىتىپ بېرىلگەن، بۇنىڭ نەتىجىسىدە شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىگە تېخىمۇ زور كۇلپەت كەلگەن.

2. قوقانلىقلارنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلىشى

19 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ جەنۇبىدىكى قوقان قۇدرەت تاپقان ھەمدە خانلىق قۇرغان، قوقان ئەينى چاغدا ئوتتۇرا ئاسىيا ئىسلام دىنىنىڭ مەركىزى بولۇپ، ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلار سىنىپى دەھرىي ئۆزبېك مىللىتىنىڭ مەڭگۈلەر قەبىلىسىدىكى ئاقسۆڭەك فېئودالالار بىلەن خوجىلار جەمەتى باشچىلىقىدىكى دىنىي گۇرۇھنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. شۇ جايدىكى خوجىلار جەمەتى بىلەن شىنجاڭدىكى خوجىلارنىڭ مۇناسىۋىتى قويۇق ئىدى. 19 ـ ئەسىرنىڭ 20 ـ يىللىرىدا، دۆلەت كۈچى زورايغان قوقان خانلىقى تۆت ئەتراپقا كېڭەيمىچىلىك قىلىشقا باشلىغان، ئۇنىڭ بىلەن قوشنا بولغان شىنجاڭنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى رايونلىرى ئالدى بىلەن ھۇجۇمغا ئۇچرىدى. ھالبۇكى، چېگرا سىرتىدا سەرگەردان بولۇپ يۈرگەن خوجىلار ئۇلارنىڭ كېڭەيمىچىلىك قىلىش قورالى بولۇپ قالغان. 1820 ـ يىلىدىن 1828 ـ يىلىغىچە شىنجاڭدىكى خوجىلار ئۆزلادى جاھانگىر قوقان خانلىقىنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا شىنجاڭ چېگرىسىغا تۆت قېتىم تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ، قالايمىقانچىلىق تۇغدۇرغان. جۇملىدىن 1826 ـ يىلى 10 نەچچە مىڭ كىشىلىك قوقان قوشۇنىنىڭ قوللىشى بىلەن شىنجاڭنىڭ جەنۇبىدىكى مۇھىم بازار قەشقەر، يېڭىسار، يەكەن (بۇگۇنكى يەكەن) ۋە خوتەننى ئىشغال قىلغان. شۇ يىلى 8ـ ئايدا، چىڭ ھۆكۈمىتى ئىچكىرى ئۆلكىلەر دىن 30 نەچچە مىڭ كىشىلىك قوشۇن توپلاپ، ئىلى جاڭجۇنى چاڭ لىڭنى ھەيۋىدار سانغۇنلۇققا تەينىلەپ، قوشۇنغا بىر تۇتاش قوماندانلىق قىلىپ باندىتلارنى يوقىتىشقا بۇيرۇغان، كېيىنكى يىلى 4 ـ ئايغىچە تۆت شەھەر قايتۇرۇۋېلىنغان. 1828 ـ يىلى

نىڭ بېشىدا جاھانگىر خوجا 4 ـ قېتىم شىنجاڭغا ھۇجۇم قىلىپ مەغلۇپ بولۇپ قولغا چۈشكەن ۋە جازاغا ھۆكۈم قىلىنغان. شۇ- نىڭدىن كېيىنكى 30 يىلدا قوقان يەنە شىنجاڭ چېگرىسى ئىچى- دىكى خوجا ئەۋلادلىرىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭغا مۇداخىلە قىلىشى- نى ۋە پاراكەندىچىلىك سېلىشىنى كۆپ قېتىم قوللىغان. بۇلار- نىڭ ئىچىدە كۆلىمى چوڭراقلىرىدىن 1830 ـ يىلىدىكى «يۇ- سۇپ توپىلىڭى»، 1847 ـ يىلىدىكى «يەتتە خوجا توپىلىڭى» ۋە 1857 ـ يىلىدىكى «ۋەلىخان خوجا توپىلىڭى»نى كۆرسىتىشكە بولىدۇ.

1865 ـ يىلىنىڭ باشلىرىدا، قوقان شىنجاڭدا چىڭ ھۆكۈ- مىتىگە قارشى قوزغىلاڭ بولغانلىقىدىن پايدىلىنىپ، ھەربىي ئو- فىتسېر ياقۇبېگنى شىنجاڭدىكى خوجىلارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادى بۇزرۇكنى دەستەك قىلىپ شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلىشقا ئەۋەتكەن. 1867 ـ يىلى 6 ـ ئايدا، ئۇلار ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ شىنجاڭ- دىكى يەتتە شەھەرنى ئىگىلەپ، «يەتتە شەھەر» تاجاۋۇزچى ھاكە- مىيىتىنى قۇرغان. ئارقىدىنلا شىمالىي شىنجاڭدىكى ئۇرۇمچى، مانا‌س قاتارلىق جايلارغا تاجاۋۇز قىلغان. ياقۇبېگ بىر تۈركۈم فېئودال ئاقسۆڭەكلەر ۋە ھەربىي كاتتىۋاشلارغا تايىنىپ، غازات تۇغىنى كۆتۈرۈۋېلىپ، ئەينى چاغدىكى جەنۇبىي شىنجاڭ قوز- غىلاڭچىلىرى ئارىسىدىكى زىددىيەتتىن پايدىلىنىپ، جەنۇبىي شىنجاڭ خەلقىگە قارىتىلغان ۋەھشىيانە ھۆكۈمرانلىقىنى ئورناتـ قان. ھەربىي قوشۇن ۋە فېئودال دىن ياقۇبېگ قۇرغان «يەتتە شە- ھەر» ھاكىمىيىتىنىڭ ئىككى تۈۋرۈكى بولغان. ياقۇبېگ 60 نەچچە مىڭ كىشىلىك قوشۇن (بۇ چىڭ سۇلالىسىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق قوشۇنىنىڭ تۆت ھەسسىگە توغرا كېلە- دۇ) توپلاپ، ئۇنى ئۆزىنىڭ ئىشغال قىلىنغان رايونلاردىكى خەلققە قارىتىلغان ھۆكۈمرانلىقى ۋە قۇل قىلىشىنىڭ كاپالەتچىسى قىل- غان. ئۇ يەنە جەنۇبىي شىنجاڭدا ھەربىي فېئودال سۈيۇرغاللىق تۈزۈمىنى يولغا قويۇپ، ئىگىلىۋېلىنغان زېمىنلارنى قوشۇنىنىڭ

باشقۇرۇشىغا بۆلۈپ بەرگەن. ھەر مىللەت خەلقى يەر سۈيۇرغال ئىگىلىرىنىڭ قۇلىغا ئايلىنىپ، ھەر خىل نامالاردىكى باج ۋە ھا-شارلارنى ئۇستىگە ئالغان، تۆتتىن ئۈچ قىسمىدىن ئارتۇق ئەمگەك مېۋىسىنى تاجاۋۇزچى قوشۇن تارتىۋالغان. ياقۇپبەگ «ئىسلام ئېچىش» بايرىقىنى كۆتۈرۈۋېلىپ، تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشىنى ئىسلام غازىتى، دەپ ماختاپ كۆككە كۆتۈرگەن. ئۇنىڭدىن كېيىن ياقۇپبەگ ئۆزىنى ئىسلام دىنىنىڭ قوغدىغۇچىسى دەپ نىقابلاپ، ئىشغالىيەت رايونلىرىدا ئىسلام شەرىئىتىنى مەجبۇرىي يولغا قويۇپ، مەھكىمە شەرئىنىڭ ھوقۇقىنى كۇچەيتىپ ۋە كېڭەيتىپ، مەمۇرىي باشقۇرۇشنىڭ ئورنىغا دىنىي ھۆكۈمرانلىقنى دەسسەتتىپ، ئىسلام ئەقىدىلىرى ئارقىلىق ھەر مىللەت خەلقىنى كىشەنلىگەن. ياقۇپبەگ يەنە مەسچىتلەرنىڭ يېرى ۋە مال-مۈلكىنى زور كۆچ بىلەن كېڭەيتىپ، دىنىي كۇچلەرگە كەڭ ھوقۇق بېرىپ، دىن ئارقىلىق ھەر مىللەت خەلقىنى ماتاپ، ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى قوغدىغان.

ياقۇپبەگ شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ جەسەت سۆ-ڭەكلىرى ئۇستىگە ئۆزىنىڭ ئەيش ـ ئىشرەتلىك «جەننەت» نى قۇرۇپ چىققان. ياقۇپبەگ ئاتا ـ بالا ئىككىسىنىڭ كۆڭۈل ئېچىشى ئۈچۈن سېلىنغان ئوردا ـ سارايلار جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەممە يېرىنى قاپلىغان. بۇلاپ كېلىنگەن 600 دىن ئارتۇق ئاز سانلىق مىللەت قىزلىرى ھەرەمگە سولىنىپ، ئۇلارنىڭ كۆڭۈل ئېچىشىغا تەييارلانغان. قۇللۇق تۇزۇم جەنۇبىي شىنجاڭدا قايتا-دىن باش كۆتۈرۈپ، قۇل قىلىنغان ئەمگەكچى خەلق قەشقەر، يە-كەن قاتارلىق جايلاردىكى مەخسۇس بازارلاردا سېتىلغان، ھەربىر قۇلنىڭ باھاسى 10 تەڭگىدىن ئاشمىغان. ياقۇپبەگنىڭ ئۆزى 3000دىن ئارتۇق قۇل ئىشلەتكەن.

ياقۇپبەگ ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە، شىنجاڭدىكى كۆپ قىسىم رايونلار قولدىن كېتىپ، نەچچە 100 مىڭلىغان خەلق سورۇقچىلىق تارتىپ، ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي تۇرمۇش

ئۇيغۇر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان. بىراق ھەر مىللەت خەلقى يا-
قۇيبەگنىڭ قۇل قىلىشىغا باش ئەگمىگەن، تاجاۋۇزچىلىققا قار-
شى كۈرەش ئۇزۇلمەي داۋاملىشىپ تۇرغان. 1876 - يىلى چىڭ
سۇلالىسى قوشۇنى غەربكە يۈرۈش قىلىپ ھەر مىللەت خەلقىنىڭ
قوللىشى بىلەن 1878 - يىلى ياقۇبەگ كۈچلىرىنى ھەيدەپ چە-
قىرىپ، شىنجاڭنى قايتۇرۇۋالغان. ھالبۇكى، بۇنىڭدىن ئىلگىرى
قوقان چارروسىيە تەرىپىدىن قوشۇۋېلىنىپ، 1868 - يىلى چار-
روسىيە بىلەن شەرتنامە ئىمزالاشقا مەجبۇر بولۇپ، ئۇنىڭ بې-
قىندىسىغا ئايلانغان؛ 1876 - يىلى چارروسىيىنىڭ فەرغانە ئۆل-
كىسى بولغان.

3. دىنىي ئەسەبىيلىكنىڭ كۈتۈرۈلۈشى

ئىسلام دىنى شەرققە تارقالغاندىن كېيىن، قوقان ئىزچىل
تۇرده ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئىسلام دىنىنىڭ مەركىزى بولۇپ كەل-
گەن، قوقاندىكى دەھرىي فېئودال ھۆكۈمرانلار شىنجاڭغا ھەربىي
كېڭەيمىچىلىك قىلىشتا دىن بايرىقىنى كۆتۈرۈۋېلىپ، دىنىي
ئەسەبىيلىكنى ئاساسلىق ۋاستىلەرنىڭ بىرى قىلغان.

بىرىنچى، ئوتتۇرا ئاسىيادا سەرگەردان بولۇپ يۈرگەن
شىنجاڭدىكى قالدۇق خوجىلارنىڭ كۈچلىرىدىن پايدىلىنىپ
شىنجاڭغا دىن جەھەتتىن سىڭىپ كىرىپ، دىنىي ئەسەبىيلىكنى
ئەۋج ئالدۇردى. خوجىلار ئادەتتە «پەيغەمبەرنىڭ ئەۋلادى»، يەنى
مۇھەممەتنىڭ ئەۋلادلىرى دەپ قارىلاتتى. ئىسلام دىنى ئەۋج ئال-
غان ئوتتۇرا ئاسىيادا خوجىلار كىشىلەرنىڭ مەنىۋى داھىيسى بو-
لۇپ، دەھرىي ھاكىمىيەتنى كونترول قىلغانىدى. 18 - ئەسىرنىڭ
ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن، دەھرىي فېئودال ھوقۇقنىڭ كۈچىيە-
شىگە ئەگىشىپ، خوجىلارنىڭ كۈچى بەلگىلىك چەكلىمىگە ئۇچ-
رىغان ۋە ئاجىزلىغان بولسىمۇ، بىراق خوجىلار جەمەتى يەنىلا
ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغاچقا، ناھايىتى زور ھوقۇققا ئىگە ئىدى:
شىنجاڭدىكى خوجىلار ئوتتۇرا ئاسىيادىكى خوجىلار جەمەتىنىڭ
بىر تارمىقى بولۇپ، كېيىن تەدرىجىي يەرلىكلىشىپ شىنجاڭدىكى

خوجىلار جەمەتىنى شەكىللەندۇرگەن، چىڭ سۇلالىسى چوڭ ـ كىچىك خوجىلار توپلىڭىنى تىنچىتقاندىن كېيىن، شىنجاڭدىكى قالدۇق خوجىلار جەمەتى چېگرىدىن ئۆتۈپ ئوتتۇرا ئاسىياغا قېچىپ كەتكەن. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى يەرلىكتە ھەربىي مەكىمە تۈزۈمى بىلەن بەگلىك تۈزۈمى بىرلەشتۇرۇلگەن ئىدارە قىلىش ئۇسۇلىنى ۋە دىن بىلەن مەمۇرىيەتنى ئايرىۋېتىش سىياسىتىنى يولغا قويۇپ، شىنجاڭدىكى ئىسلام دىنىنى ھۆكۈمەتنىڭ باشقۇرۇشى ۋە كونترول‌لۇقىغا كىرگۈزۈپ، تۈرلۈك دىنىي پائالىيەتلەرنى قېلىپلاشتۇرۇپ، سىياسىي ۋە ئىجتىمائىي مۇقىملىق ئۈچۈن شارائىت ھازىرلىغان. سىرتتا قېچىپ يۈرگەن شىنجاڭدىكى خوجىلار جەمەتىنىڭ كۆپ قىسمى قوقاندا سەرگەردان بولۇپ يۈرگەن. 19 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىغىچە قوقاندا سەرگەردان بولۇپ يۈرگەن شىنجاڭلىق خوجىلارنىڭ ئەۋلادى 200دىن ئاشقان.① دەسلىپىدە قوقان خانلىقى ئىسلام دىنى ئەقىدىسىنى چىقىش قىلىپ، خوجىلار ئەۋلادلىرىنى قوينىغا ئالغان ۋە باققان؛ كېيىن ئۇنىڭ دۆلەت كۈچى قۇدرەت تېپىپ كېڭەيمىچىلىك قىلىشقا باشلىغاندا، خوجىلار كۈچلىرى ئۇلارنىڭ شىنجاڭنى يۇتۇۋېلىشى ۋە شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلىشىدىكى قورالىغا ئايلانغان. شۇڭا، قوقان خانلىقى زۆرۈر تېپىلغاندا ھەتتا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى باشقا جايلاردىن سەرسان بولۇپ يۈرگەن شىنجاڭلىق خوجا ئەۋلادلىرىنى توپلاشتىن باش تارتمىغان. بۇ خوجىلارنىڭ كۆپىنچىسى پەقەت قوقان خانلىقىنىڭ شىنجاڭنىڭ جەنۇبىغا ھەربىي كېڭەيمىچىلىك قىلىشىدىكى قورچاق ئىدى، شۇڭا 1830 ـ يىلى ئوتتۇرىغا چىققان خوجىلار ئەۋلادى يۈسۈپ: «مەن قەشقەرگە بارغىنىم بىلەن بىر زاغرا نانغىمۇ يارىمايمەن»② دېگەنىدى. بىراق قوقان خانلىقى شىنجاڭدىكى خوجىلار كۈچلىرىنى ئۇزۇن يىللار بېقىپ،

① ۋەلىخانوف: «ۋەلىخانوف ئەسەرلىرىدىن تاللانما»، ئالمۇتا، 1958 ـ يىلى رۇسچە نەشرى، 523 ـ بەت.

② «چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدىكى تاشقى ئىشلار خاتىرىسى».

ئۇلاردىن پايدىلىنىپ ۋە ئۇلارغا قارىتا تەشۋىقات ئېلىپ بېرىپ، شىنجاڭنىڭ جەنۇبىي قىسمىغا ئۇزۇن مۇددەت دىن ئارقىلىق سىڭىپ كىرگەن ھەمدە بۇ ئارقىلىق جەنۇبىي شىنجاڭدىكى دىنىي ئەسەبىيلىككە قۇتراتقۇلۇق قىلغان.

ئىككىنچى، خوجىلار ئەۋلادلىرىدىن پايدىلىنىپ، شىنجاڭغا قىلغان ھەربىي كېڭەيمىچىلىكىنى غازات دەۋالغان. مىلادىيە 10 ـ ئەسىردە ئىسلام دىنى شىنجاڭغا كىرگەندىن باشلاپ، شىنجاڭ تارىخىدا ئىككى قېتىم غازات بولغان (ياكى غازاتنىڭ يۇقىرى پەللىسى دېيىشكە بولىدۇ)، ئۇنىڭ ئېپادىسى غازاتتىن پايدىلىنىپ قورال كۈچى ئارقىلىق دىن تارقىتىش ئىدى. بۇنىڭ بىرىنچى قېتىملىقى مىلادىيە 10 ـ ئەسىردىن 11 ـ ئەسىرگىچە بولۇپ، ئىسلام دىنى قەشقەرگە كىرگەندىن كېيىن، غازات نامى بىلەن بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىشنى ئاساس قىلغان ئۇدۇن قاتارلىق جايلارغا كېڭىيىپ، 100 يىلغا سوزۇلغان «دىنىي جەڭ» نى شەكىللەندۈرگەن. ئىككىنچى قېتىملىقى 14 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن 15 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بولۇپ، ئىسلام دىنى تۈركىلەشكەن موڭغۇللار ئارىسىدا قورال كۈچى ئارقىلىق تارقالغان، بۇنىڭ ئىچىدە تىپىك بولغىنى شۇكى، شەرقىي چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈر 160 مىڭ ئادەمنى مەجبۇرىي ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلدۇرغان. 15 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئىسلام دىنى «غازات» شەكلى بىلەن قورال كۈچى ئارقىلىق تارقىلىپ، ئاخىرىدا شىنجاڭدا ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى تىكلىگەن. بۇ ئىككى قېتىملىق ئىسلام «غازات» ھەرىكىتىدە نامدا كاپىرلارغا قارشى «غازات» ئېلىپ بېرىلغان بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە دەھرىي ھاكىمىيەت ئىسلام دىنىدىن پايدىلىنىپ ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى تالىشىش ۋە مۇستەھكەملەش كۈرىشى ئېلىپ بارغان. ئىسلام دىنىنىڭ شىنجاڭدىكى ھۆكۈمرانلىق ئورنى تىكلەنگەندىن كېيىن، غازات ھەرىكىتى توختىغان. ئارىلىقتىن 400 يىل ئۆتكەندىن كېيىن، قوقان خانلىقى خوجىلار ئەۋلادىنى دەستەك قىلىپ

شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلغاندا يەنە بىر قېتىم «غازات» بايرىقىنى كۆتۈرۈپ چىقىپ، دىنىي ئەسەبىيلىك ئارقىلىق، ساددا-مۆمىن مۇرىتلارنى ئۆزلىرىنىڭ كېڭەيمىچىلىكى ئۈچۈن جان سېلىپ بېرىشكە ئەگەشتۈرگەن. 1865 - يىلى قوقانلىق ئوفىتسېر يا-قۇپبەگ شىنجاڭدا چىڭ سۇلالىسىگە قارشى قوزغىلاڭ پارتلىغاندىن پايدىلىنىپ جەنۇبىي شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن، بۇ قېتىمقى تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشىدا «غازات» يۇقىرى پەللىگە يېتىپ، «ئاللا يولىدا جەڭ قىلىش» سۇرەنلىرى ئىچىدە نەچچە 10 مىڭلىغان ئاتالمىش كاپىرلار (جۇملىدىن مۇسۇلمان بولمىغان ئاما ۋە ئۇلارنىڭ تاجاۋۇزچىلىق قىلمىشىغا قارشى تۇرغان مۇسۇلمان ئاما) ياقۇپبەگ قوشۇنىنىڭ جاللاتلىق قىلىچى ئاستىدا جان بەرگەن.

19 - ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرىدىن ياقۇپبەگ تاجاۋۇزچىلىرى قوغلاپ چىقىرىلغۇچە بولغان 50 نەچچە يىلدا، قوقان خانلىقىنىڭ سىڭىپ كىرىشى ۋە قايمۇقتۇرۇشى بىلەن شىنجاڭدىكى دىنىي ئەسەبىيلىك ئۇزلۇكسىز ئەۋج ئېلىپ، ئىسلام غازىتى بارغانسېرى كۈچىيىپ كەتكەن (بۇنىڭ ئىچىدە چىڭ سۇلالىسىگە قارشى قوزغىلاڭدا كۆرۈلگەن دىنىي ئەسەبىيلىك ئامىللىرىمۇ بار). 1878 - يىلىنىڭ باشلىرىدا، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىپ،ياقۇپبەگ تاجاۋۇزچى كۈچلىرىنى قوغلاپ چىقارغان. شۇنىڭدىن كېيىن ھەربىي ۋاستىلەر بىلەن دىنىي ئەسەبىيلىك ۋە غازاتنى تىزگىنلىگەن بولسىمۇ، بىراق ئۇنىڭ شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي تەرەققىياتىغا كەلتۈرگەن زىيىنى ۋە ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قەلبىدە قالدۇرغان جاراھىتىنى ئۇزۇنغىچە تۇگەتكىلى بولمايدۇ.

4. چارروسىيىنىڭ شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلىشى

18 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن، روسىيە ئوتتۇرا ئاسىيادا قازاقىستان رايونىنى قوشۇۋېلىش قەدىمىنى تېزلەتكەن. 1822 - يىلى روسىيە ھۆكۈمىتى «غەربىي سىبىرىيە - قىر-

غىزلار شەرتنامىسى»نى[1] ئېلان قىلىپ، قازاقىستاننى قوشۇۋېلىشنى ئاساسىي جەھەتتىن تاماملىغان. رۇسىيە كۈچلىرى شىمالىي جاڭنىڭ غەربىي قىسىم تېررىتورىيىسىگە قىستاپ كىرىپ، 19 ـ ئەسىرنىڭ 20 ـ يىللىرىدىن 30 ـ يىللىرىغىچە كۆپ قېتىم شىنجاڭنىڭ بالقاش كۆلىنىڭ شەرقىي ۋە جەنۇبىي رايونلىرىغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن. چىڭ ھۆكۈمىتى ياكى ئەسكەر ئەۋەتىپ قوغلاپ چىقارغان ياكى يىغىندا ئېتىراز بىلدۈرۈپ رۇسىيىنى شىنجاڭنىڭ غەربىي قىسمىدىكى ئىگىلىۋالغانلىرىدىن چېكىنىپ چىقىشقا مەجبۇر قىلغان.

1840 ـ يىلى ئەپيۇن ئۇرۇشى پارتلاپ، غەربتىكى كۈچلۈك دۆلەتلەرنىڭ تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشى بىلەن جۇڭگو يېرىم مۇستەملىكە، يېرىم فېئوداللىق جەمئىيەتكە ئايلانغان. رۇسىيە چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ دۆلەت كۈچىنىڭ ئاجىزلاپ كەتكەنلىكىدىن پايدىلىنىپ، شىنجاڭنىڭ ئەتراپىدا كېڭەيمىچىلىك قىلىپ زېمىن يۇتۇۋېلىشنى قايتىدىن باشلىغان. 1844 ـ يىلىدىن 1847 ـ يىلىغىچە، رۇسىيە قوشۇنلىرى شىنجاڭنىڭ بالقاش كۆلىنىڭ شەرقىدىكى ئالاتاۋ ئەتراپلىرىغا نەچچە قېتىم تاجاۋۇز قىلغان، قوپال قورغىنىنى قۇرۇپ، رۇسىيىدىكى سىمىيونوۋسكىنىڭ جەنۇبىدىن شىنجاڭدىكى قەشقەر ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قوقان، تاشكەنتكىچە بولغان مۇھىم يوللارنى كونترول قىلغان. 1854 ـ يىلى رۇسىيە قوشۇنى يەنە ئىلى دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىنىنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلارغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ، قۇربان ئالمۇتادا ۋىرنا قۇرۇلى (بۇگۈنكى ئالمۇتا) نى قۇردى. قوپال قورۇلى بىلەن ۋىرنا قورۇلىنىڭ قۇرۇلۇشى رۇسىيىنىڭ «شىنجاڭنىڭ تاشقى ئىلى رايونىنى ئىگىلىۋېلىشى ئۈچۈن ئاساس سېلىپ بەرگەن.»[2] 19 ـ ئەسىرنىڭ 40 ـ يىللىرىدىن 50 ـ يىللىرىنىڭ ئاخىرىغىچە بولغان 20

---

① ئەينى چاغلاردا ياۋروپالىقلار قازاقلارنى قىرغىز دەپ ئاتايتتى.

② (رۇسىيە)M . N ۋىنىكوف: «رۇسىيىگە قاراشلىق ئاسىيا چېگرا رايونى سىياھەت خاتىرىلىرى»، 1868 ـ يىلى ، پېتېربورگ نەشرى، 121 ـ بەت .

يىلغا يەتمىگەن ژاقىت ئىچىدە، رۇسىيە قوراللىق تاجاۋۇز قىلىپ كىرىش، ھەربىي ئىستېھكاملارنى ياساش، ئاھالىنى مەجبۇرىي كۆچۈرۈش قاتارلىق ژاستىلەر ئارقىلىق، بالقاش كۆلىنىڭ شەرقى ژە جەنۇبىي رايونلىرىغا ئۇزلۇكسىز تاجاۋۇز قىلىپ، تەڭ ھوقۇقسىز شەرتنامىلەر ئارقىلىق ئۆزلىرى ئىگىلىۋالغان جۇڭگو زېمىنىنى قانۇنلاشتۇرماقچى بولغان. مۇشۇ مەزگىلدە چىڭ ھۆكۈمىتى «ئىلى ـ تارباغاتاي سودا ئالاقىسى نىزامنامىسى» نى ئىمزالاشقا مەجبۇر بولۇپ، رۇسىيىگە ئىلىنىڭ بايانداي ژە چۆچەك شەھرىنى ئېچىپ بەرگەن. «ئىلى ـ تارباغاتاي سودا ئالاقىسى نىزامنامىسى» جۇڭگو ـ رۇسىيە مۇناسىۋىتى تارىخىدىكى تۇنجى تەڭ ھوقۇقسىز شەرتنامە بولۇپ، ئۇ سودا ئالاقىسى شەرتنامىسى بولسىمۇ، لېكىن رۇسىيىنىڭ شىنجاڭغا كېڭەيمچىلىك قىلىشىدا مۇھىم تۈرتكىلىك رول ئوينىغان. خۇددى چاررۇسىيە مۇستەملىكىچىلىرى ئېيتقاندەك: «ئىلى ـ تارباغاتاي سودا ئالاقىسى نىزامنامىسى» «سودا مۇناسىۋىتىدىلا ئەمەس، بەلكى سىياسىي مۇناسىۋەتتىمۇ مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە، ئۇ ئوتتۇرا ئاسىيا ـ غا داۋاملىق چوڭقۇرلاپ ھوجۇم قىلىشتىكى كۈچلۈك مۇددىئاغا ئايلاندى.»①

1856 ـ يىلىدىن 1860 ـ يىلىغىچە ، ئەنگلىيە ـ فرانسىيە ئىككىنچى قېتىملىق ئەپيۇن ئۇرۇشىنى قوزغىغان. 1860 ـ يىلى ئەنگلىيە ـ فرانسىيە بىرلەشمە ئارمىيىسى بېيجىڭغا كىرگەن، رۇسىيىنىڭ مۇرەسسە قىلىشتا تۆھپىسى بولغاچقا، چىڭ ھۆكۈمىتىنى تەڭ ھوقۇقسىز شەرتنامە جۇڭگو ـ رۇسىيە «بېيجىڭ شەرتنامىسى» نى ئىمزالاشقا مەجبۇر قىلغان، بۇنىڭ ئىككىنچى ماددىسىدا شىنجاڭنىڭ پاسىلىنى ئايرىشتا شىنجاڭ تېررىتورىيىسى ئىچىدىكى تاغ ـ دەريا، كۆللەر ھەمدە قاراۋۇلخانىلارنى پاسىل بەلگىسى قىلىش بەلگىلىنىپ، جۇڭگو رۇسىيىگە بالقاش

① (رۇسىيە) ئى.ف. بۇكوف: «غەربىي سىبىرىيىدىكى خىزمەت ئەسلىمىسى»، خەنزۇچە نۇسخا، سودا باسمىسى 1973 ـ يىلى نەشرى، 142 ـ بەت.

كۆلىنىڭ شەرقىدىكى جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىنى كېسىپ بە-
رىشكە مەجبۇر قىلىنغان. 1864 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ7 ـ كۈنى،
چىڭ ھۆكۈمىتى ۋەكىلى جۇڭگو ـ رۇسىيە «غەربىي شىمال
چېگرىسىنى تەكشۈرۈپ ئايرىش خاتىرىسى»گە قول قويۇشقا
مەجبۇر بولغان. بۇ تەڭ ھوقۇقسىز شەرتنامىدە شىمالدا ئامۇقا
تېغىدىن جەنۇبتا كۆكئارتقىچە، غەربتە ئاياگۈس دەريا‌سى، بالقاش
كۆلى، تالاس دەريا‌سى لىنىيىسىدىن شەرقتە ئىلىدىكى توققۇز
شەھەر، تارباغاتاينىڭ چۆچەككىچە بولغان ئومۇمىي كۆلىمى نەچ-
چە 100 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر چوڭلۇقتىكى جۇڭگونىڭ غەر-
بىي قىسىم تېررىتورىيىسىنى رۇسىيىگە كېسىپ بېرىش بەلگە-
لەنگەندى، بۇنىڭ ئىچىدىكى تۆتتىن ئۈچ قىسمىدىن ئارتۇق زې-
مىن شىنجاڭنىڭ غەربىي قىسمى ئىدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە،
شەرتنامىدە يەنە يەر يۈزى قايسى دۆلەتكە تەۋە بولسا ئادەملىرىمۇ
شۇ دۆلەتكە تەۋە بولىدۇ دەپ بەلگىلەنگەن. بۇنىڭ بىلەن شىن-
جاڭنىڭ غەربىدىكى چارۋىچى مىللەتلەر ۋە ئولتۇراقلاشقان ئاھالە-
لەرنىڭ ھەممىسى مەجبۇرىي رۇسىيە تەۋەلىكىگە ئۆتۈپ كەتكەن.

1871 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى، رۇسىيە ئىلى سۇلتان
ھاكىمىيىتى قازاقىستان ئالبان قەبىلىسىنىڭ ئاتامىنى تاجە-
بېكنى پاناھىغا ئالدى دېگەننى باھانە قىلىپ ئىلىغا ھۇجۇم قوز-
غىغان. ئىلىدىكى ئارمىيە-خەلق زوراۋانلىقتىن قورقۇپ قالماي،
باتۇرلۇق بىلەن قارشى چىققان، ھەتتا ھۇجۇم قىلىپ كىرگەن
دۈشمەننى قورشاپ يوقاتقان ۋە رۇسىيە ئارمىيىسى بىلەن كۆپ
قېتىم قانلىق جەڭ قىلغان، بىراق، ئاخىرىدا ئۇلارنىڭ قوراللە-
رىنىڭ قالاقلىقى تۈپەيلىدىن 7 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى رۇسىيە
ئارمىيىسى غۇلجىنى ئىگىلىۋالغان.

رۇسىيە قوشۇنلىرى ئىلىنى ئىگىلىۋالغاندىن كېيىن، بىر
مەھەل قورچاق ھاكىمىيەت يۆلەپ چىقىش خىيالىدا بولغان بول-
سىمۇ، بىراق ئاخىرىدا رۇسىيە ئىشغالىيەتچى ئارمىيىسى بىۋا-
سىتە ھۆكۈمرانلىق قىلىش ئۈسۇلىنى تاللىۋالغان ۋە يېڭى بە-

سۇئالغان ئىلى رايونىنى رۇسىيىنىڭ سىمرىچ ئۆلكىسىدە تۇ-
رۇشلۇق باش قوماندانلىق شتابىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ
بەرگەن، بارلىق ئىشغالىيەت رايونى تۆت رايونغا ئايرىلغان، رۇ-
سىيە ئىشغالىيەتچى ئارمىيىسىنىڭ ئوفىتسېرلىرى ھەرقايسى
رايونلارنىڭ كاتتىۋاشلىقىنى ئۇستىگە ئالغان. ھەربىي ئىشغالى-
يەتچىلىكنىڭ كۈچىيىشىگە ئەگىشىپ، رۇسىيە بۇ جايلاردا جۇڭ-
گونىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىنى ئۇزلۇكسىز تارتىۋېلىپ، ئىلىنى
مەڭگۈ ئىگىلىۋېلىش كويىدا بولغان.

چارروسىيە ئىشغالىيەتچى ئارمىيىسىنىڭ ئىلىدىكى تۇرلۇك
قىلمىشلىرى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ كۈچلۈك غەزىپىنى قوزغە-
غان. ئىشغالىيەت رايونى ئىچىدىكى مانجۇ، خەنزۇ، سولۇن، چا-
خار، شىبە، ئويرات قاتارلىق يېڭىلار ئاستىرتىن ئات ـ تۆگە،
قورال ـ ياراغلارنى تەييارلاپ، چىڭ سۇلالىسى ئارمىيىسىنىڭ
تېزرەك يېتىپ كېلىپ ئىلىنى بىرلىكتە قايتۇرۇۋېلىشىنى كۈت-
كەن؛ ئۇيغۇر، خۇيزۇ قاتارلىق ھەر مىللەت خەلقىمۇ ۋەتەننى ياد
ئېتىپ، چىڭ سۇلالىسى ئارمىيىسى بىلەن بىرلىكتە كۈرەش قە-
لىپ، تاجاۋۇزچىلارنى ھەيدەپ چىقىرىشقا قەسەم ئىچكەن؛ نۇرغۇن
قارشىلىق قىلغۇچىلار چارروسىيىنىڭ ئىسكەنجىسىدىن قېچىپ
چىقىپ شىمالدا تارباغاتايغا ياكى شەرقتە كورقارائۇسۇ (ھازىرقى
شىخو ناھىيىسى) گە كېلىپ، چىڭ سۇلالىسى ئارمىيىسىگە
بۇئاستە قاتنىشىپ، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ
زوراۋانلاردىن قورقماسلىق، چارروسىيە تاجاۋۇزچىلىرىغا قەتئىي
قارشى تۇرۇش ئىرادىسى ۋە ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداشتەك
مۇستەھكەم ئېتىقادىنى ئىپادىلىگەن.

1881 ـ يىلى (گۇاڭشۇنىڭ 7 ـ يىلى)، جۇڭگو بىلەن رۇ-
سىيە «ئىلى شەرتنامىسى» نى ئىمزالاپ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈ-
مىتى ئىلىنى قايتۇرۇۋالغان، بىراق چىڭ سۇلالىسى يەر ۋە پۇل
تۆلەم بېرىشكە، سودا ھوقۇقىنى ئۆتۈنۈپ بېرىشكە ھەمدە رۇسە-
يىنىڭ ئەتراپىدىكى جايلار ۋە ئورۇمچىگە بەش كونسۇلخانا قۇ-

ئۇيغۇر كتاب نەشرىياتى www.uyghurkitap.com

رۇشقا يول قويۇشقا مەجبۇر بولغان.

چارىرۇسىيە شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلغان شۇ ۋاقىتلاردا، ئەنگلىيەمۇ شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلىش قەدىمىنى تېزلەتكەن، شىنجاڭ رۇسىيە بىلەن ئەنگلىيە ئوتتۇرا ئاسىيادا تالىشىدىغان بىر ئورۇندىغا ئايلانغان. 19 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا، رۇسىيەنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى دۆلەتلەرنى قوشۇۋېلىشىنىڭ تاماملىنىشىغا ئەگىشىپ، رۇسىيە بىلەن ئەنگلىيەنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا مۇستەملىكە تالىشىشى كۈنسايىن جىددىيلىشىپ، قورال كۈچى ئىشلەتكۈدەك هالغا يەتكەن. كېيىن ئىككى تەرەپ ئۆزلىرىنىڭ پايدا-زىيىنىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئىلاجسىز مۇرەسسە قىلىشقان. 1872 ـ ، 1873 ـ يىللىرى ئەنگلىيە بىلەن رۇسىيە ئافغانىستاننىڭ غەربىدىكى چېگرىنى ئايرىش توغرىسىدا كېلىشىم هاسىل قىلغان؛ 1887 ـ يىلى رۇسىيە بىلەن ئەنگلىيە ئافغانىستاننىڭ شىمالىدىكى چېگرىنى يەنە بىر قېتىم ئېنىق بېكىتىپ ئافغانىستاننىڭ شىمالىدىكى چېگرىنى ئۆزلىرىنىڭ كۈچ تەسىر دائىرىسى قىلغان. شۇنىڭدىن كېيىن ئىككى تەرەپ دىققىتىنى ئەنگلىيە-ھىندىستان تېررىتورىيىسى بىلەن رۇسىيەگە تەۋە ئوتتۇرا ئاسىيا ئارىسىغا قىسىلغان جۇڭگونىڭ پامىر رايونىغا قاراتقان، كىم پامىرنى ئىگىلىسە شۇ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى زومىگەرلىك تالىشىشتا تەشەببۇسكارلىق هوقۇقىغا ئىگە بولاتتى. 19 ـ ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرىنىڭ ئاخىرلىرىدا، رۇسىيە بىلەن ئەنگلىيەنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى زومىگەرلىك تالىشىشى يەنە بىر قېتىم كۈچىيىپ، رۇسىيە بىلەن ئەنگلىيەنىڭ جوڭگو زېمىنىنى تالىشىشتىكى ئاتالمىش «پامىر مەسىلىسى» شەكىللەنگەن.

1890 ـ يىلى يازدا، ئەنگلىيە باشلامچىلىق بىلەن ئافغانىستان قورچاق ئارمىيىسىگە جۇڭگونىڭ سۇمانتاش قاراۋۇلخانىسىنى بېسۋېلىش توغرىسىدا كۆرسەتمە بەرگەن، ئارقىدىنلا چىڭ سۇلالىسى هۆكۈمىتى بىلەن جۇڭگو ۋە ئافغانىستاننىڭ پامىر

چېگرىسىنى بۆلۈشۈشىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، جۇڭگونى سۇمانتاش رايونىنى كېسىپ بېرىشكە مەجبۇر قىلىش كويىدا بولغان. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى «پامىر جۇڭگونىڭ تېررىتورىيىسى» دەپ جاكارلاپ، ئەنگلىيە بىلەن چېگرا ئايرىش سۆھبىتى قىلىشىنى رەت قىلغان.

1892 ـ يىلى 1 ـ ئاي ۋە 3 ـ ئايدا، رۇسىيە ئۇدا ئىككى قېتىم ئالاھىدە يىغىن چاقىرىپ، پامىرنى بېسىۋېلىشنى قارار قىلغان. 6 ـ ئايدا ئالدى بىلەن چىڭ سۇلالىسى ئارمىيىسىنى ئازدۇرۇپ، پامىردىكى مۇداپىئە قوشۇنىنى چېكىندۇرۇپ، 1500 دىن ئارتۇق ئادەمدىن تەشكىللەنگەن ئالاھىدە قوشۇنى بىلەن پا ـ مىرغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن. رۇسىيە ئارمىيىسى يول بويى جۇڭگو قاراۋۇلخانىلىرىنى ۋەيران قىلىپ، مۇداپىئەدىكى ئوفىت ـ سېر ـ ئەسكەرلەرنى ھەيدەپ چىقارغان. ئۇلار «جۇڭگو ـ رۇسىيە قەشقەر چېگرىسىنى داۋاملىق تەكشۈرۈپ ئايرىش كېلىشىمى»دە بەلگىلەنگەن «كېيىنگە قالدۇرغان رايون»لارنى بېسىۋېلىپلا قال ـ ماستىن، كېلىشىمدە بەلگىلەنگەن جۇڭگوغا تەۋە پامىر رايونىنى ـ مۇ بېسىۋالغان. 10 ـ ئايغا كەلگەندە، رۇسىيە ئارمىيىسى سارد ـ كۆل چوققىسىنىڭ غەربىدىكى جۇڭگوغا تەۋە 20 كۋادرات كېلو ـ مېتىرلىق پامىر زېمىنىنى بېسىۋالغان. چاررۇسىيە پامىرنى بې ـ سىۋالغاندىن كېيىن، پامىر چېگرىسىنى ئايرىش توغرىسىدا سۆھبەت ئۆتكۈزۈش تەلىپىنى ئوتتۇرىغا قويغان.چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئىلاجسىز رۇسىيىنىڭ تەلىپىگە ماقۇل بولغان، بىراق چېگرا ئايرىش سۆھبىتىدە «جۇڭگو ـ رۇسىيە قەشقەر چېگرىسى ـ نى داۋاملىق تەكشۈرۈپ ئايرىش كېلىشىمى»نى ئاساس قىلىشنى تەلەپ قىلغان. 1894 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى، رۇسىيە تەرەپ يىغىننى ۋاقتىنچە توختىتىپ، پامىرنىڭ ھازىرقى ھالـ ـتىنى قوغداش، ئىككىلا تەرەپ ئەسكەر چىقارماسلىق ۋە كېيىن سۆھبەت ئارقىلىق ھەل قىلىشنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئەينى چاغدا، جياۋۇ ئۇرۇشى قاش بىلەن كىرپىكنىڭ ئارىلىقىدا قالغاندـ

لمقتىن، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ غەربكە قارىغۇدەك ھالى قالمىغانىدى، شۇڭا رۇسىيىنىڭ تەلىپىگە قوشۇلۇشقا مەجبۇر بولغان ھەمدە رۇسىيىگە تاپشۇرغان رەسمىي نوتىدا جۇڭگونىڭ پامىر مەسىلىسى توغرىسىدىكى مۇنۇ مەيداننى جاكارلىغان: جۇڭگو يىغىننى ۋاقتىنچە توختىتىشقا قوشۇلسىمۇ «جۇڭگو ـ رۇسىيە قەشقەر چېگرىسىنى داۋاملىق تەكشۈرۈپ ئايرىش كېلىشىمى» بويىچە جۇڭگوغا مەنسۇپ بارلىق ھوقۇقلارغا ئېرىشىش كېرەك، ئەسكەر چىقارماسلىق تۇپەيلىدىن كىچىككىنە زىيان تارتسىمۇ بولمايدۇ، يەنى جۇڭگو ئۆزىنىڭ جۇڭگو ئارمىيىسى ئىگىلەپ تۇرغان جايلاردىن باشقا پامىر تېررىتورىيىسىگە بولغان ئىگىلىك ھوقۇقىنى ھەمدە «جۇڭگو ـ رۇسىيە قەشقەر چېگرىسىنى داۋاملىق تەكشۈرۈپ ئايرىش كېلىشىمى»نى ئاساس قىلغان ھوقۇقىنى قانائەتلىنەرلىك چۈشەنچىگە ئىگە بولغۇچە ساقلاپ قالىدۇ، پامىر چېگرىسىنى ئايرىشتىكى مەيدانى ئۆزگەرمەيدۇ، يەنىنى ۋاقتىنچە توختىتىش ھازىرقى سۆھبەتنى ئاخىرلاشتۇرغانلىقىنى چۈشەندۈرمەيدۇ.

رۇسىيە تەرەپ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزگەن مەزگىلدە، يەنە ئەنگلىيە بىلەنمۇ مەخپىي سۆھبەت ئۆتكۈزۈپ، جۇڭگوغا تەۋە پامىر رايونىنى مەخپىي بۆلۈشۈۋالغان. 1895 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى، ئىككى تەرەپ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىدىن يوشۇرۇنچە «ئەنگلىيە ـ رۇسىيە كېلىشىمى»نى ئىمزالىغان، كېلىشىمدە ئەنگلىيە ۋە رۇسىيىنىڭ پامىردىكى «چېگرا سىزىقى» بەلگىلىنىپ، جۇڭگونىڭ پامىر رايونى ئىككى قىسىمغا ئايرىلىپ، جەنۇبتىكى ۋاخان پامىر ئەنگلىيىنىڭ تەسىر كۈچ دائىرىسىگە «ئايرىپ بېرىلگەن»، قالغان لانكۆل پامىر، ئالچۇر پامىر، چوڭ پامىر، كىچىك پامىر، سالىز پامىرنىڭ بىر قىسمى رۇسىيىگە «ئايرىپ بېرىلگەن». «ئەنگلىيە-رۇسىيە كېلىشىمى» ئىككى جاھانگىر دۆلەتنىڭ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىدىن يوشۇرۇن ھالدا جۇڭگونىڭ پامىر زېمىنىنى بۆلۈشۈۋې-

لمش كېلىشمى بولۇپ، بۇنى ھەر نۆۋەتلىك جۇڭگو ھۆكۈمىتى ئەزەلدىن ئېتىراپ قىلغان ئەمەس، شۇڭا ئۇ قانۇنسىز ۋە ئىناۋەتسىز.

ئۈچىنچى، ئۆلكە تۈزۈمىنىڭ ئورنىتىلىشى

1. كېيىنكى ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىش ئىدارىسىنىڭ تەسىس قىلىنىشى

1878 - يىلىنىڭ باشلىرىدا، چىڭ ھۆكۈمىتى قوشۇنى شىنجاڭدىكى ئىلىدىن باشقا كۆپ قىسىم رايونلارنى قايتۇرۇۋالغان. ئۇرۇش مالىمانچىلىقى ۋە تاجاۋۇزچىلارنىڭ دەپسەندە قىلىشى بىلەن شىنجاڭ ھەممىلا جايىنى ۋەيرانچىلىق باسقان، ياۋا ئوت - چۆپلەر ئۆسۈپ كەتكەن، ئۆي - ماكانلار قۇرۇقدىلىپ قالغان ھالەتكە كېلىپ قالغانىدى. جايلاردا ئەسلىي بار بولغان يەرلىك ھاكىمىيەتلەر قالمىغانلىقتىن، ئۇلارنى دەرھال ئەسلىگە كەلتۈرگىلى بولمىغاچقا، بۇ چاغدىكى شىنجاڭنى قايتىدىن قۇرۇشقا توغرا كەلگەنىدى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي تەرەققىياتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن، ئىشنى ئالدى بىلەن تۈزەش ئاپپاراتلىرىنى تەسىس قىلىشتىن باشلاپ، ۋاقىتلىق ھاكىمىيەت ئاپپاراتى — كېيىنكى ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىش ئىدارىسىنى تەسىس قىلغان. بۇ ئىدارىنىڭ ئاساسلىق ۋەزىپىسى ئۇرۇش جاراھەتلىرىنى ساقايتىپ، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش؛ شۇنىڭ بىلەن بىرگە، ئاساسىي قاتلام ھاكىمىيىتىنىڭ مەسئۇلىيىتىنى ۋاكالىتەن يۈرگۈزۈش بولغان. كېيىنكى ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىش ئىدارىسى ئۇرۇمچىدە قۇرۇلغان، ھەربىي ئىشلاردىكى ئىلگىرىلەشكە ئەگىشىپ، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى ھەربىي يۈرۈشتە بىللە بولغان قەلەمدار، ئەلەمدار بەگلەرنى ھەرقايسى شەھەرلەرگە ئەۋەتىپ، كېيىنكى ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىش باش ۋە شۆبە ئىدارىلىرىنى تەسىس قىلىپ، نوپۇس ئېنىقلاش، يەر

ئۆلچەش، پۇقرالارنى يىغىپ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش، ئاشلىق، باج يىغىش قاتارلىق ئىشلارنى ئىشلىگەن. 1883 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە شىنجاڭدا كېيىنكى ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىش باش ئىدارىسىدىن ئىككىسى تەسىس قىلىنغان، يەنى جەنۇبىي شىنجاڭدىكى تۆت شەھەرنىڭ كېيىنكى ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىش باش ئىدارىسى ئاقسۇدا تەسىس قىلىنغان؛ غەربىي تۆت شەھەرنىڭ كېيىنكى ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىش باش ئىدارىسى قەشقەردە تەسىس قىلىنغان. كېيىنكى ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىش ئىدارىسىدىن ئۇنى قۇرۇلۇپ، ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا قاراشھەر (بۇگۈنكى يەنجى)، كۇچا، ئاقسۇ (قوشۇمچە شەرقىي تۆت شەھەرنىڭ كېيىنكى ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىش باش ئىدارىسى بولىدۇ)، ئۇچتۇرپان، قەشقەر (قوشۇمچە غەربىي تۆت شەھەرنىڭ كېيىنكى ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىش باش ئىدارىسى بولىدۇ)، يېڭىسار، يەكەن، خوتەن، تۇرپان، ئۇرۇمچىگە ئورۇنلاشتۇرۇلغان. كېيىنكى ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىش شۆبە ئىدارىسىدىن ئۇچى ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا شايار، باي ۋە مارالبېشىدا تەسىس قىلىنغان. كېيىنكى ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىش باش ۋە شۆبە ئىدارىلىرى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى باش قوماندانى لىيۇ جىنتاڭنىڭ ئىدارە قىلىشىدا بولغان، جايلاردا مۇداپىئەدە تۇرۇۋاتقان چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى كېيىنكى ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىش ئىدارىسىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن شۇ جايلارنىڭ كېيىنكى ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىش ۋە ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش خىزمىتىگە ئاكتىپ قاتناشقان، نەچچە 10 مىڭ كىشىلىك غەربكە يۈرۈش قىلىش قوشۇنى شىنجاڭنى قايتۇرۇۋالغاندىن كېيىن، كېيىنكى ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىشقا مەدەت بېرىش ۋە ئىشلەپچىقىرىشنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشتىكى كۈچلۈك يېڭى قوشۇنغا ئايلانغان، بۇ شىنجاڭنىڭ ئۇرۇشتىن كېيىنكى قايتا قۇرۇش خىزمىتىنىڭ ئوڭۇشلۇق ئىشلىنىشىنىڭ مۇھىم كاپالىتى بولغان. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ بىر تۈتاش ئورۇنلاشتۇ-

رۇشى بىلەن جايلاردىكى كېسىنكى ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىش ئىدارىلىرى ئاساسلىقى مۇناقاچە بىرقانچە تەرەپتىكى خىزمەتلەرنى قانات يايدۇرغان.

(1) پۇقرالارنى يىغىپ بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇپ، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنى ئەسلىگە كەلتۇرۇش. پۇقرالارنى يىغىش ئىككى خىل شەكىلدە بولغان، بىرى سەرگەردان ئاھالىنى يىغىپ، ئۇلارنى مۇڭاپىق ئورۇنلاشتۇرۇپ، ئۇلارغا دېھقانچىلىق قورالىرى، ئۇرۇقلۇق ۋە يەر بېرىلگەن؛ ئىككىنچىسى، غەربكە يۇرۇش قىلغان ھەرقايسى قوشۇنلاردىكى ئاجىز، ياشانغان ئەسكەرلەر ھەمدە شىنجاڭدىكى يەرلىك قوشۇنلار شاللىۋېتىلىپ، قوشۇندىكى ئايالى بار ئەسكەرلەرنىڭ قوشۇندىن قايتىپ دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشىغا ئىلھام بېرىلگەن. دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلارنىڭ سانىنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، شىنجاڭنىڭ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن.

(2) يەر ئۆلچىنىپ، باج سىياسىتى تۈزۈلگەن. كېيىنكى ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىش ئىدارىلىرى ھەرقايسى ئائىلىلەر ھۆددىگە ئېلىپ تېرىۋاتقان يەر كۆلىمىنى ئۆلچەشكە ئادەم ئەۋەتىپ، يەرلەرنىڭ قۇۋۋىتىنى باھالىغان ھەمدە يەرنىڭ قۇۋۋىتىگە قاراپ تېرىلغۇ يەرلەرنى يۇقىرى، ئوتتۇرا ۋە تۆۋەن دەرىجىگە ئايرىغان، ھەر يىلى كۈزدە ئوخشىمىغان دەرىجە بويىچە باج ئالغان. جايلاردىكى باج نىسبىتى كونا تۈزۈمدىكىدىن ئومۇمىيۈزلۈك تۆۋەن بولۇپ، بۇ ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئەسلىگە كېلىشىگە پايدىلىق بولغان، بارلىق باجلارنى كېيىنكى ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىش ئىدارىسى بىر تۇتاش يىغىپ، يەرلىكتىكى بەگ، ئاخۇن قاتارلىقلارنىڭ ئارىدا كۆز بويىشىنىڭ ئالدىنى ئالغان.

(3) ئوبوروتقا پايدىلىق بولۇشى ئۈچۈن جايلارنىڭ پۇلى بىرلىككە كەلتۈرۈلگەن. ئاقسۇ كېيىنكى ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىش باش ئىدارىسى بۇيرۇقىغا بىنائەن زاۋۇت قۇرۇپ، كۈمۈش پۇل

ياسىغان ھەمدە كۈمۈش پۇلنىڭ چىپەنلۇڭنىڭ تەڭگىسى بىلەن ئالماشتۇرۇلۇش نىسبىتىنى بەلگىلەپ، كۈمۈش پۇل ۋە چىپەنلۇڭنىڭ كۈمۈش تەڭگىسىنى شىنجاڭنىڭ ئوبوروتىدىكى ئاساسلىق پۇل قىلغان.

(4) يەرلىك ئەدلىيە ھەمدە مەمۇرىي ئىشلارنى ئىدارە قىلغان. ئومۇمەن، يەرلىكتىكى خەلقنىڭ ئەرز-دەۋا دېلولىرى ھەمدە نىكاھ قاتارلىق خەلق ئىشلىرىنى كېيىنكى ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىش ئىدارىسى بىر تۇتاش بېجىرگەن. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، كېيىنكى ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىش ئىدارىلىرى جايلاردا تۇرۇشلۇق ئوفىتسىر-ئەسكەرلەرنىڭ يارىدىمىدە ئۇرۇش مالىمانچىلىقىدا ۋەيران بولۇپ كەتكەن ئىستىھكام، پوتەي قاتارلىقلارنى رېمونت قىلغان ھەمدە باندىتلارنى تۇتۇشقا ۋە ئامانلىقنى ساقلاشقا ئادەم تەشكىللەپ، جايلارنىڭ ئىجتىمائىي تەرتىپىنى تىزدىن ئەسلىگە كەلتۈرگەن.

(5) تۈرلۈك جامائەت ھەمدە مائارىپ-ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرغان. جايلاردىكى كېيىنكى ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىش ئىدارىلىرى يەرلىكتە باش بولۇپ يول ياساشقا، قاتناشنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە، كۆۋرۈك سېلىشقا ۋە ئامبار ياساشقا تەشكىللاتچىلىق قىلغان، شۇنىڭ بىلەن بىرگە جايلاردا مائارىپنى راۋاجلاندۇرۇپ، مەكتەپ ئاچقان، ئىجتىمائىي مەدەنىيەت ۋە جامائەت ئەسلىھەلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرگەن ۋە قايتىدىن قۇرغان.

(6) جۇڭگو بىلەن چەت ئەللەر ئوتتۇرىسىدىكى ئىشلارغا رەياسەتچىلىك قىلغان. شىنجاڭ چېگرا رايونغا جايلاشقان بولغاچقا، قوشنا دۆلەتلەر بىلەن بولغان ئالاقىسى ئۈزۈلمەيتتى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ تەستىقلىشى بىلەن ھەرقايسى كېيىنكى ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىش ئىدارىلىرىنىڭ ھۆكۈمەتكە ۋاكالىتەن تاشقى ئىشلارنى بېجىرىشىگە ھوقۇق بېرىلگەن. ئۇرۇش مالىمانچىلىقىدا قېلىپ قالغان بىر قىسىم چەت ئەللىك چېتىلىدىغان دېلولار تېزدىن ئېنىقلانغان، بۇ شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائى-

ئي، سىياسىي تەرتىپىنى مۇقىملاشتۇرۇشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان.

ئومۇمەن، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى شىنجاڭدىكى كېيىنكى ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىش ئىدارىسى ئارقىلىق ئۇرۇشتىن كېيىنكى شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش، يەرلىكنىڭ ئىجتىمائىي ئامانلىق تەرتىپىنى مۇقىملاشتۇرۇش ئۈچۈن بىر قاتار خىزمەتلەرنى ئىشلىگەن. شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشى قىسقا ۋاقىت ئىچىدە تېزدىن ئەسلىگە كېلىپ، شىنجاڭدا ئۆلكە قۇرۇش ئۈچۈن كەم بولسا بولمايدىغان ماددىي شارائىت ھازىرلانغان؛ جايلاردىكى كېيىنكى ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىش ئىدارىلىرى خىزمەت داۋامىدا تەدرىجىي مۇكەممەللەشكەن، ئىدارە خادىملىرى ئەمەلىيەت داۋامىدا تەدرىجىي پىشىپ يېتىلگەن، بۇنىڭ بىلەن شىنجاڭدا ئۆلكە قۇرۇش ئۈچۈن زۆرۈر بولغان تەشكىل ۋە خادىم شارائىتى ھازىرلانغان.

2. ئۆلكە تۈزۈلمىسىنىڭ ئورنىتىلىشى

شىنجاڭدا ئىچكىرى ئۆلكىلەر بىلەن ئوخشاش ئايماق، ناھىيە قۇرۇش ئىشى ئەڭ دەسلەپىدە مىلادىيە 327 ـ يىلى (شەرقىي جىن سۇلالىسى شەنخېنىڭ 2 ـ يىلى)دا بولغاندى، شۇ يىلى ئالدىنقى لىياڭ ھاكىمىيىتى بۇگۈنكى تۇرپان رايونىدا قوچو ۋىلايىتىنى قۇرغاندى. ئۇنىڭ قارىمىقىدا قوچو، تېيەندى قاتارلىق ناھىيىلەر، ناھىيە تېگىدە يېزا ۋە تۈتۈن بار ئىدى. شىنجاڭدا ئۆلكە قۇرۇش ئىشى ئەڭ دەسلەپىدە يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە بولغان، ئەينى چاغدا غەربىي يۇرت زېمىنى بېشبالىق دۆۋان نازارىتىنىڭ بىر قىسمى قىلىنىپ، ئىچكى ئۆلكىلەر بىلەن بىرگە ئىدارە قىلىنغانىدى. مىڭ سۇلالىسىنىڭ دۆلەت كۈچى چەكلىك بولغاچقا، ئۇنىڭ باشقۇرۇش دائىرىسى قۇمۇل ئەتراپلىرى بىلەنلا چەكلەنگەنىدى.

1759 ـ يىلى چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، شىنجاڭنىڭ غەربتىكى چېگرىغا جايلاشقاندا

لىقى ۋە مىللەتلەرنىڭ كۆپلۈكىدەك تارىخىي شارائىتلارنى كۆزدە تۇتۇپ، شىنجاڭدا ھەربىي مەھكىمە تۈزۈمىنى يولغا قويغان، پە- قەت جەندى ۋىلايىتى(بۈگۈنكى موربىدىن جىڭخېچە بولغان لىنە- يىگە باراۋەر)دە ئايماق، ناھىيىلەرنى تەسىس قىلغان، ئۇلار مەمۇ- رىي جەھەتتىن گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان. 1820 ـ يىلى گوك زىجېن «غەربىي يۇرتتا ئۆلكە تەسىس قىلىش توغرىسىدىكى تەكلىپ»نى يېزىپ، شىنجاڭنىڭ تارىختىكى ئۆلكە تەشكىلىي تۈزۈلمىسىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، پۈتۈن مەملىكەتنىڭ بۈيۈك بىرلىكىنى ئىشقا ئاشۇرۇپ، كۈنسايىن ئېغىرلىشىۋاتقان غەربىي شىمال چېگرىسىدىكى ئاپەتكە تاقابىل تۇرۇشنى باشلامچى- لىق بىلەن ئوتتۇرىغا قويغان. 1877 ـ يىلى 6 ـ ئايدا، شىنجاڭ ھەربىي ئىشلار ئامبىلى زو زۇڭتاڭ بۈيرۇقىغا بىنائەن شىنجاڭنىڭ كېيىنكى ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىش ئىدارىسىنى قۇرۇشقا تەييارلىق قىلغان، ئۇ تارىخنىڭ تەرەققىيات ئېقىمىغا ماسلا- شىپ، شىنجاڭدا ئۆلكە قۇرۇش مەسىلىسىنى قايتىدىن ئوتتۇرىغا قويغان. زو زۇڭتاڭ شىنجاڭدا ئۆلكە قۇرۇشنىڭ مۇناسىق ئىككى ئەھمىيىتى بار دەپ قارىغان: بىرىنچى، غەربىي شىمال چېگرا مۇداپىئەسىنى مۇستەھكەملىگىلى بولىدۇ. قەدىمدىن بۇيان، جۇڭگو چېگرىلىرىدىكى كرىزىستا غەربىي شىمالدىكى كرىزىس شەرقىي جەنۇبتىكىدىن كۆپ بولغان، شىنجاڭدا ئۆلكە قۇرۇپ، ئىچكىرى بىلەن ئوخشاش مەمۇرىي تۈزۈلمىنى يولغا قويۇش غەر- بىي شىمال چېگرا مۇداپىئەسىنى مۇستەھكەملەش، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداشتا سەل قارىغىلى بولمايدىغان ئەھمىيەتكە ئە- گە؛ ئىككىنچى، شىنجاڭدا ئىجتىمائىي ئىشلارنى ۋە ئىقتىسادنى تېزدىن تەرەققىي قىلدۇرغان ۋە ئەسلىگە كەلتۈرگەندىلا، شۇنداقلا ئۆلكە قۇرۇپ ناھىيە تەسىس قىلىپ ، باشقۇرۇشنى ياخشىلىغاندىلا شىنجاڭنى قايتىدىن گۈللەندۈرۈشتىن ئۈمىد كۈتكىلى بولىدۇ. 1878 ـ يىلىنىڭ باشلىرىدا، زو زۇڭتاڭ شىنجاڭدا ئۆلكە قۇرۇش تەكلىپىنى يەنە بىر قېتىم ئوتتۇرىغا

قويغان بولسمۇ بۇ چاغدا ئىلى تېخى قايتۇرۇۋېلىنمىغان، غەربىي شىمال ئەتراپىدىكى ۋەزىيەت جىددىيلىشىۋاتقان بولغاچقا، ئۆلكە قۇرۇش تەكلىپى تاشلاپ قويۇلغان. 1882 ـ يىلى 10 ـ ئايدا جېجياڭ، جاڭسۇنىڭ باش ۋالىيسى بولغان زو زۇڭتاڭ 3 ـ قېتىم شىنجاڭدا ئۆلكە قۇرۇش توغرىسىدا مەلۇمات يوللاپ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ بالدۇرراق قارار چىقىرىشىغا ھەيدەك. چىلىك قىلغان، ئۇ ھازىر شىنجاڭ قايتۇرۇۋېلىنغان ۋە غەربكە يۈرۈش قىلغان قوشۇن تېخى تارقىتىۋېتىلمىگەن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، پەيتنى قولدىن بەرمەي ئۆلكە قۇرۇپ، ناھىيە تەسىس قىلىش كېرەك دەپ قارىغان. ئۇنىڭدىن باشقا، شىنجاڭ ئەمدىلا قايتۇرۇۋېلىنغان، ھەممىنى قايتىدىن قۇرۇشقا توغرا كېلىدىغان، پۇقرانىڭ كۆڭلى مۇقىملىقنى خالايدىغان بولغاچقا، ئۆلكە قۇرۇش خەلقنىڭ رايىغا ياقىدىغان بولۇپ، جەمئىيەتنى مۇقىملاشتۇرۇش ۋە ئىشلەپچىقىرىشنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە پايدىلىق ئىدى. زو زۇڭتاڭ قاتارلىقلارنىڭ ھەيدەكچىلىكى ئارقىسىدا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئاخىرى شىنجاڭدا ئۆلكە قۇرۇپ، ناھىيە تەسىس قىلىشنى قارار قىلغان.

1882 ـ يىلى 12 ـ ئايدا، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى شىنجاڭدا ۋىلايەت، نازارەت، ئايماق، ناھىيە قۇرۇشقا باشلىغان ۋە يەنە قىسىن ئەتراپتىن ئەمەلدارلارنى تاللاپ ۋەزىپىگە تەيىنلىگەن. يەنە ھەرقايسى ۋىلايەت، نازارەت، ئايماق، ناھىيىلەرنىڭ پاسىلىنى بەلكىتكەن، ئۆتەڭ، بېكەتلەرنى راۋانلاشتۇرغان، يامۇل، دىنىي ئىمارەت، ئامبار ۋە تۇرمە قاتارلىق مۇئەسسەسىلەرنى ئۆزگەرتىپ سالغان ۋە كۆپەيتكەن، ئايماقلارغا سوراقچى، ناھىيىلەرگە يار ـ دەمچى سوراقچى، سەييارە ئامبال، پايغاقچى قاتارلىق قوشۇمچە مەھكىمە ئەمەلدارلىرىنى ھەمدە مۇلكى خادىملارنى تەيىنلەپ، ئۇلارغا تامغا تارقىتىپ بەرگەن. شىنجاڭدىكى داغدۇغىلىق تۈزۈلمە ئىسلاھاتى تەكرىتېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا بىرلا ۋاقىتتا باشلانغان. 1883 ـ يىلىنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا شىنـ

جاڭدىكى ئاساسىي قاتلام ۋىلايەت، نازارەت، ئايماق، ناھىيىلەر ئا-
ساسىي جەھەتتىن تەسىس قىلىنىپ بولغان. 6 ـ ئايدا، لىۋ جىن-
تاڭ كونا باشبۇغ ۋە مەسلىھەتچى ئامبال، ئاغلاقچى ئامبال، خان
ئامبال قاتارلىق يەرلىك ئەمەلدارلارنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش توغرا-
سىدا مەلۇمات يوللىغان. 1884 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى،
چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى شىنجاڭدا ئۆلكە قۇرۇشنى رەسمىي
تەستىقلىغان. ئىككىنچى كۈنى شىنجاڭدا ئۆلكە قۇرۇلغانلىقى پۈ-
تۈن مەملىكەتكە جاكارلىنىپ، لىۋ جىنتاڭ شىنجاڭنىڭ تۇنجى باش
مۇپەتتىشلىكىگە، ۋېي گۇاڭتاۋ شىنجاڭنىڭ پەرمانبەردارلىقىغا
تەيىنلەنگەن، دىخۇا (بۇگۈنكى ئۈرۈمچى) ئۆلكە مەركىزى قىلىن-
غان. شىنجاڭدا ئاخىرى قايتىدىن ئۆلكە قۇرۇلغان.

شىنجاڭدا ئۆلكە قۇرۇپ ناھىيە تەسىس قىلىش 19 ـ ئە-
سىرنىڭ ئاخىرلىرىدىكى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ چېگرا-
نى ئىداره قىلىش تۈزۈمىدىكى زور ئىسلاھاتى بولۇپ، بۇنىڭ
ئەھمىيىتى ۋە تەسىرى ئىنتايىن چوڭقۇر. بىرىنچى، شىنجاڭدا
ئۆلكە قۇرۇپ ناھىيە تەسىس قىلىش ئارقىلىق ئۇنىڭ تەشكىلىي
تۈزۈمىنى ئىچكىرى بىلەن بىرلىككە كەلتۈرۈپ، شىنجاڭ بىلەن
ئىچكىرىنىڭ ئايرىلىپ تۇرۇش ۋەزىيىتىگە خاتىمە بېرىلدى، ئۇ
چېگرىنىڭ بىرلىكى ۋە ئىجتىمائىي ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتى
ئۈچۈن ئىنتايىن پايدىلىق ئىدى. ئىككىنچى، شىنجاڭدا ئۆلكە
قۇرۇلغاندىن كېيىن، شەنشى، گەنسۇ باش ۋالىيسىنىڭ باشقۇ-
رۇشىدا بولدى، شىنجاڭ بىلەن غەربىي شىمالدىكى ئۆلكىلەر تې-
خىمۇ زىچ باغلىنىپ، ۋەزىيەت مۇكەممەللەشتى. ئۆلكە قۇرۇلغا-
دىن كېيىنكى ئەسكەر تۈزۈمى ئىسلاھاتى ھەمدە ئىجتىمائىي،
ئىقتىسادىي تەرەققىيات شىنجاڭنىڭ مۇداپىئە كۈچىنى كۈچەيە-
تى، بۇ ۋەتەننىڭ غەربىي شىمال چېگرىسىنىڭ پۈتۈنلۈكىنى
قوغداش ۋە زومىگەرلەرنىڭ شىنجاڭدا سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي
جەھەتتىن كېڭەيمىچىلىك قىلىشىغا تاقابىل تۇرۇشتا سەل قارا-
غىلى بولمايدىغان ئەھمىيەتكە ئىگە. ئۇنىڭدىن، شىنجاڭدا ئۆلكە

قۇرۇپ ناھىيە تەسىس قىلىش ئارقىلىق، ئىلغار بولغان ۋىلايەت، ناھىيە تۈزۈمى كونا ھەربىي مەھكىمە تۈزۈمى ۋە بەگلىك تۈزۈ- مىنىڭ ئورنىنى ئېلىپ، چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتى- نىڭ شىنجاڭنى ئىدارە قىلىشىنى تۈپتىن ئۆزگەرتتى، بۇ شى- جاڭ جەمئىيىتىنىڭ مۇقىملىقى، ھۆكۈمرانلىقىنى ئىسلاھ قى- لىش، مىللەتلەر ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ماسلاشتۇرۇشتا مۇ- ھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. ئۇنىڭدىن باشقا، شىنجاڭدا باشلامچىلىق بىلەن ئۆلكىنىڭ قۇرۇلۇشى چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەز- گىللىرىدە جۇڭگو چېگرىلىرىنى ئىدارە قىلىش تۈزۈمىنى ئىسلاھ قىلىش ئۇچۇن ئۇلگە تىكلەپ بەردى. ئۇنىڭدىن كېيىن تەيۋەن، لياۇنىڭ، جىلىن، خېيلۇڭجياڭ قاتارلىق جايلاردىمۇ ئار- قا - ئارقىدىن ئۆلكە تەسىس قىلىندى. شۇڭا، شىنجاڭدا ئۆلكە تەسىس قىلىش چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدىكى جۇڭگونىڭ چېگرا تۈزۈلمىسى ئىسلاھاتىدا مۇھىم تۈرتكىلىك رول ئوينىدى.

ئۆلكە باشقۇرۇش سىستېمىسىدا لېۋ جىڭتاڭدىن كېيىن ۋېي گۇاڭتاۋ، راۋ يىڭچې، پەن شياۋسۇ ۋە يۈەن داخۇالار ئارقا- ئارقا- دىن شىنجاڭنىڭ باش مۇپەتتىشى بولدى. راۋ يىڭچې ۋەزىپە ئۆ- تىگەن مەزگىلدە شىنجاڭدا ئۆلكە قۇرۇلغىنىغا سەككىز يىل بولغانىدى. «خەلقنىڭ تۈرمۇشى خاتىرجەم، چېگرا تىنچ، يىلدا مول ھوسۇل ئېلىنىدىغان بولغاچقا، ئېچكىرىدىكى خەنزۇ، خۇي- زۇلار ئائىلىسى بىلەن شىنجاڭدا جان بېقىشقا، بوز يەر ئېچىشقا، ئىشلەمچىلىك قىلىشقا ۋە تىجارەت بىلەن شۇغۇللىنىشقا ئايىقى ئۇزۇلمەي كەلگەن، يەرلەر ئېچىلىپ، ئاھالە كۇنسايىن كۆپەي- گەن.» [1] بەزى جايلاردىكى تەشكىلىي تۈزۈلمە يېڭى ۋەزىيەتنىڭ ئېھتىياجىغا ئۇيغۇنلىشالمىغانلىقتىن نازارەت، ناھىيىلەر كۆپەي- تىپ تەسىس قىلىنغان ياكى مەھكىمە، ئايماقلارغا كۆتۈرۈلگەن.

① «شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى»، 106 - بەت، خانغا يوللانغان مەكتۇپلار، 16 - بەت.

يەرلىكنىڭ تەشكىلىي تۈزۈلمىسىدە ئۆزگىرىش كۆپ بولغان. گۇاڭشۇنىڭ 28-يىلىغا كەلگەندە، شىنجاڭ بويىچە «تۆت ۋىلايەت، ئالتە مەھكىمە، 11 نازارەت، ئىككى بۈاستە قاراشلىق ئايماق، بىر ئايماق، 21 ناھىيە، ئىككى شۆبە ناھىيە تەسىس قىلىنغان» بۇلارنىڭ كونكرېت تەسىس قىلىنىشى تۆۋەندىكىچە:

جەندى ۋىلايىتى: چىەنلۇڭنىڭ 38 - يىلى 9 - ئايدا تەسىس قىلىنغان، باش مەھكىمىسى دىخۇادا، قارىمىقىدا بىر مەھكىمە، تۆت نازارەت، يەتتە ناھىيە، بىر شۆبە ناھىيە بار. دىخۇا مەھكىمىسى گۇاڭشۇنىڭ 12 - يىلى تەسىس قىلىنغان. قۇمۇل ئۇنىڭ بۈاستە قاراشلىق نازارىتى بولۇپ، چىەنلۇڭنىڭ 24 - يىلى تەسىس قىلىنغان؛ تۇرپان بۈاستە قاراشلىق نازارىتى چىەنلۇڭنىڭ 44 - يىلى تەسىس قىلىنغان؛ باركۆل بۈاستە قاراشلىق نازارىتى شىەنفېڭنىڭ 5 - يىلى 3 - ئايدا تەسىس قىلىنغان؛ كور قارا ئۇسۇ بۈاستە نازارىتى گۇاڭشۇنىڭ 12 - يىلى تەسىس قىلىنغان. ناھىيىدىن دىخۇا ناھىيىسى بولۇپ، گۇاڭشۇنىڭ 12 - يىلى تەسىس قىلىنغان؛ سانجى ناھىيىسى چىەنلۇڭنىڭ 38 - يىلى تەسىس قىلىنغان؛ ماناس ناھىيىسى چىەنلۇڭنىڭ 42 - يىلى تەسىس قىلىنغان؛ فۇكاڭ ناھىيىسى چىەنلۇڭنىڭ 41 - يىلى تەسىس قىلىنغان؛ فۇيۇەن ناھىيىسى گۇاڭشۇنىڭ 28 - يىلى تەسىس قىلىنغان؛ گۇچۇڭ ناھىيىسى چىەنلۇڭنىڭ 41 - يىلى تەسىس قىلىنغان؛ پىچان ناھىيىسى گۇاڭشۇنىڭ 28 - يىلى تەسىس قىلىنغان؛ قۇتۇبى شۆبە ناھىيىسى گۇاڭشۇنىڭ 29 - يىلى تەسىس قىلىنغان.

ئىلى - تارباغاتاي ۋىلايىتى: گۇاڭشۇنىڭ 14-يىلى 1-ئايدا تەسىس قىلىنغان، باش مەھكىمىسى نىڭيۇەن(غۇلجا) شەھىرىدە بولۇپ قارىمىقىدا بىر مەھكىمە، ئىككى نازارەت، بىر مۇداپىئە نازارىتى، ئىككى ناھىيە بار، مەھكىمىلەردىن ئىلى مەھكىمىسى گۇاڭشۇنىڭ 13 - يىلى تەسىس قىلىنغان. جىڭ ئۇنىڭ بۈاستە قاراشلىق نازارىتى بولۇپ، گۇاڭشۇنىڭ 13 - يىلى تەسىس قە-

لىنغان؛ چۆچەك بىۋاستە قاراشلىق نازارىتى گۇاڭشۇنىڭ 16 ـ يىلى تەسىس قىلىنغان؛ قورغاس شۆبە مۇداپىئە نازارىتى گۇاڭشۇنىڭ 12 ـ يىلى تەسىس قىلىنغان. ناھىيىلەردىن سۈيدۈڭ ناھىيىسى گۇاڭشۇنىڭ 20 ـ يىلى تەسىس قىلىنغان؛ نىڭيۇەن(غۇلجا) ناھىيىسى گۇاڭشۇنىڭ 13 ـ يىلى تەسىس قىلىنغان.

ئاقسۇ ۋىلايىتى: گۇاڭشۇنىڭ 8ـيىلى 7ـئايدا تەسىس قىلىنغان، باش مەھكىمىسى ئونسۇدا بولۇپ، ئۇنىڭدا ئىككى مەھكىمە، بىر نازارەت، بىر بىۋاستە قاراشلىق ئايماق، ئالتە ناھىيە، بىر شۆبە ناھىيە بار. مەھكىمىلەردىن ئونسۇ مەھكىمىسى گۇاڭشۇنىڭ 28 ـ يىلى تەسىس قىلىنغان؛ قاراشەھەر مەھكىمىسى گۇاڭشۇنىڭ 24 ـ يىلى تەسىس قىلىنغان. ناھىيىلەردىن ئونسۇ ناھىيىسى گۇاڭشۇنىڭ 28 ـ يىلى تەسىس قىلىنغان؛ باي ناھىيىسى گۇاڭشۇنىڭ 9 ـ يىلى تەسىس قىلىنغان؛ شايار ناھىيىسى گۇاڭشۇنىڭ 28 ـ يىلى تەسىس قىلىنغان؛ شىنپىڭ ناھىيىسى گۇاڭشۇنىڭ 24 ـ يىلى تەسىس قىلىنغان؛ چاقىلىق ناھىيىسى گۇاڭشۇنىڭ 28 ـ يىلى تەسىس قىلىنغان؛ بۈگۈر ناھىيىسى گۇاڭشۇنىڭ 28 ـ يىلى تەسىس قىلىنغان؛ كەلپىن ناھىيىسى گۇاڭشۇنىڭ 28 ـ يىلى تەسىس قىلىنغان.

قەشقەر ۋىلايىتى: گۇاڭشۇنىڭ 8 ـ يىلى 7 ـ ئايدا تەسىس قىلىنغان، باش مەھكىمىسى كونىشەھەر ناھىيىسى بولۇپ، قارمىقىدا ئىككى مەھكىمە، بىر نازارەت، بىر شۆبە مۇداپىئە نازارىتى، بىر ئايماق، بىر بىۋاستە قاراشلىق ئايماق، ئالتە ناھىيە بار. مەھكىمىلەردىن كونىشەھەر مەھكىمىسى گۇاڭشۇنىڭ 28ـيىلى تەسىس قىلىنغان؛ يەكەن مەھكىمىسى گۇاڭشۇنىڭ 28ـيىلى تەسىس قىلىنغان، نازارەتلەردىن يېڭىسار بىۋاستە قاراشلىق نازارىتى گۇاڭشۇنىڭ 9ـيىلى تەسىس قىلىنغان؛ سارىقۇل شۆبە مۇداپىئە نازارىتى گۇاڭشۇنىڭ 28ـيىلى تەسىس قىلىنغان. ئايماقلاردىن مارالبېشى ئايمىقى گۇاڭشۇنىڭ 28 ـ يىلى

تەسىس قىلىنغان؛ خوتەن بۇاستە قاراشلىق ئايماق بولۇپ، گۇاڭشۇنىڭ 9 ـ يىلى تەسىس قىلىنغان؛ قاغىلىق ناھىيىسى گۇاڭشۇنىڭ 9 ـ يىلى تەسىس قىلىنغان؛ گۇما ناھىيىسى گۇاڭ-شۇنىڭ 28 ـ يىلى تەسىس قىلىنغان؛ كىرىيە ناھىيىسى گۇاڭشۇنىڭ 9 ـ يىلى تەسىس قىلىنغان؛ لوپ ناھىيىسى گۇاڭ-شۇنىڭ 28 ـ يىلى تەسىس قىلىنغان.①

3. ئىجتىمائىي ئىگىلىكنىڭ ئەسلىگە كېلىشى ۋە تەرەققىي قىلىشى

شىنجاڭدا ئۆلكە قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئىقتىسادنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇشقا دائىر بىر قاتار تەدبىر ۋە سىياسەتلەر قوللىنىلغان. ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئورتاق تە-رىشچانلىقى ئارقىسىدا شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىدا غايەت زور ئۆز-گىرىشلەر بارلىققا كەلگەن. يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى ئەسلىگە كېلىپ تەرەققىي قىلغان، قاتناش ۋە سودا ئاۋاتلىشىپ، يېقىنقى زامان سانائەت كانلىرى ئارقا ـ ئارقىدىن قۇرۇلغان.

ئاھالە كەڭ كۆلەمدە توپلىنىپ، سۇ ئىنشائاتلىرى ياسالغان، يېزا ئىگىلىكى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇلغان. 1887 ـ يىلى (گۇاڭشۇنىڭ 13 ـ يىلى) ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت «شىنجاڭدا بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش نىزامنامىسى»نى ئېلان قە-لىپ، ئىچكىرىدىكى يېرى ئاز ۋە يېرى يوق دېھقانلار شىنجاڭغا كېلىپ بوز يەر ئېچىشقا تۈرلۈك ئېتىبار سىياسەتلىرى بىلەن جەلپ قىلىنغان؛ بوز يەر ئېچىشقا ياردەم بېرىش ئۇچۇن ئائىلە-سىدىكىلەرنى ئېلىپ كېلىشكە يول قويۇلغان؛ كۆپ خىل شە-كىلدىكى چاقىرىقلار ئارقىلىق شىنجاڭنىڭ ئاھالىسى تېزدىن كۆپەيگەن، 1887 ـ يىلىدىكى تەكشۈرۈش دوكلاتىدىن قارىغاندا، جېنىدى(بۇگۇنكى ئۇرۇمچىدىن مورى ۋە جىڭخېچە بولغان جايلارغا باراۋەر)، ئاقسۇ ۋە قەشقەردىن ئىبارەت ئۇچ ۋىلايەتنىڭ ئاھالىسى 266 مىڭ 959 ئائىلە، 1 مىليون 238 مىڭ 583 ئادەمگە يەتـ-كەن؛ گۇاڭشۇ ـ شۇەنتۇڭ يىللىرى ئارىلىقىدا نوپۇس 400 مىڭ

① «شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى»، 1ـتوم، تەشكىلىي تۈزۈلمە تەزكىرىسى.

تۇتۇنگە، ئاھالە تەخمىنەن 2 مىليونغا يەتكەن.

ئېرىق - ئۆستەڭ تورلىرى ئومۇميۈزلۈك رېمونت قىلىنىپ، يېڭى سۇچىلىق قۇرۇلۇشلىرى ئېلىپ بېرىلغان. ئارمىيە ۋە خەلقنىڭ تىرىشىشى ئارقىسىدا، شىنجاڭنىڭ سۇچىلىق قۇرۇلۇشىدا غايەت زور نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلگەن، نۇرغۇن سۇ ئاپەتلىرى تىزگىنلىنىپ، سۇغىرىش سىستېمىسىنىڭ قاپلاش كۆلىمى يەنمۇ كېڭەيتىلگەن. گۇاڭشۇ يىللىرىنىڭ ئاخىرىغا بارغاندا، تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى چوڭ-كىچىك بوستانلىقلارغا تارقالغان غول ئۆستەڭ 646، تارماق ئۆستەڭ 1746 بولۇپ، ئۆستەڭلەرنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 73 مىڭ 860 چاقىرىمغا، سۇغىرىش ئىقتىدارى 11 مىليون 210 مىڭ موغا يېتىپ، يېزا ئىگىلىك تەرەققىياتىغا ئاساس سېلىنغان.

يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىدا بۇغداي، كۆممىقوناق، كېۋەز، زىغىر، كۈنجۈت، ئاق قوناق، شال ھەمدە تۈرلۈك مېۋىلەر كۆپلەپ ئۆستۈرۈلگەن. بولۇپمۇ، بۇغداي، كۆممىقوناق ۋە شال قاتارلىقلار كەڭ كۆلەمدە تېرىلغان. يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ تاۋار ئوبوروتىغا كىرگەنلىكى شىنجاڭ يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئاشقانلىقى ۋە سورتلىرىنىڭ كۆپەيگەنلىكىدىن دېرەك بېردى. گۇاڭشۇ - شۇەنتۈڭ يىللىرى شىنجاڭنىڭ تېرىقچىلىق كۆلىمى ۋە ئاشلىق ئومۇمىي مەھسۇلاتى چىڭ سۇلالىسىدىكى ئەڭ يۇقىرى سەۋىيىگە يەتكەن.1911 - يىلى(شۇەنتۈڭنىڭ 3 - يىلى) شىنجاڭ بويىچە يىغىۋېلىنغان ئاشلىق 300 مىڭ دەندىن ئاشقان. شۇنىڭ بىلەن بىرگە يەنە شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، پىلە-ئۈزۈمچىلىك قاتارلىق كەسىپىي مەكتەپلەر ئېچىلىپ، يېقىنقى زامان يېزا ئىگىلىك بىلىملىرى سۆزلەنگەن. ھەرقايسى جايلار ئۆزلىرىنىڭ شارائىتىغا يارىشا ئىش كۆرۈپ، پىلىچىلىك، ئۈزۈمچىلىك، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق ۋە بېلىقچىلىقنى تېز تەرەققىي قىلدۇرۇپ، يېزا ئىگىلىكىدە بىر خىل يېڭى ئىگىلىك باشقۇرۇش ئېڭى پەيدا بولۇ-

غان. بولۇپمۇ، پىلە ـ ئۇزمىچىلىكىنىڭ تەرەققىياتى ئەڭ روشەن بولۇپ، 1909 ـ يىلى (شۇەنتۇڭنىڭ 1 ـ يىلى) جەنۇبىي شىنجاڭدىكى تەكلىپ بىلەن ئىچكىرىدىن كەلگەن ئىختىساس ئىگىلىرى يېڭى تېخنىكىلارنى قوللانغاچقا، پىلىچىلىك ـ ئۇزمىچىلىك ناھايىتى زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلىپ، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ مەشۇت مەھسۇلاتى 700 مىڭ جىڭغا يەتكەن.

سودا ۋە تېلېگراممۇ: يېزا ئىگىلىكى تەرەققىي قىلغاچقا بازارغا كىرگەن يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى كۆپەيگەن، بۇنىڭ بىلەن سودىمۇ دەسلەپكى قەدەمدە تەرەققىي قىلغانىدى. 1905 ـ يىلى (گۇاڭشۇنىڭ 31 ـ يىلى) يېڭى ھۆكۈمەت دەۋرىدە شىنجاڭ سودىنى گۈللەندۈرۈش، سودا جېڭى ئارقىلىق ئەنگلىيە ۋە رۇسىيىنىڭ تاجاۋۇزىغا ئۇچرىغان ھوقۇقنى قايتۇرۇۋېلىشنى ئوتتۇرىغا قويغان. تېرە ۋە يۇڭ رۇسىيە ئىمپورت قىلىدىغان تاۋار بولۇپ، شىمالىي شىنجاڭنىڭ تېرە، يۇڭلىرىنى رۇسىيە سودىگەرلىرى تۆۋەن باھادا سېتىۋالاتتى، چارۋىچىلار بۇنىڭدىن قاتتىق زىيانغا ئۇچرايتتى. 1905 ـ يىلى ئىلى جاڭجۇنى «ھۆكۈمەت تەرەپتىن ئىدارە قۇرۇش، قوشۇمچە تېرە، يۇڭ شىركىتى تەسىس قىلىش ئارقىلىق پايدىنى ئۆزى ئېلىش»[1] نى ئىلتىماس قىلىپ، تېرە شىركىتى غۇلجا شەھىرىدە قۇرۇلدى. شىركەت چاي قاتارلىقلارغا تېرە تېگىشىپ ئاندىن ئۇلارنى ئېكسپورت قىلغان. 1910 ـ يىلى (شۇەنتۇڭنىڭ 2 ـ يىلى) تارباغاتايمۇ ئىلىنى دوراپ ھۆكۈمەت بىلەن سودىگەرلەر بىرلەشكەن كۆن-خۇرۇم شىركىتىنى قۇرغان. چايمۇ رۇسىيە سودىگەرلىرى ساتىدىغان مۇھىم تاۋار بولۇپ، رۇسىيە سودىگەرلىرى كۆپلەپ چاي ئەتكەسچىلىكى قىلىپ ھارام پايدا ئالغان. رۇسىيە سودىگەرلىرىنىڭ چاي ئەتكەسچىلىكىگە تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن، 1908 ـ يىلى (گۇاڭشۇنىڭ

---

① «چىڭ دېزۇڭغا دائىر ئوردا خاتىرىلىرى»، 545-بەت.

34 ـ يىلى) شىنجاڭدا ھۆكۈمەت تەرەپ بىلەن سودىگەرلەر بىرلىشىپ ئىلى ـ تارباغاتاي چاي چەكلىك مەسئۇلىيىتەت شىركىتى قۇرغان، ئىككى يىلدىن كېيىن بۇ شىركەت سودا ئىشخانىسىغا ئۆزگەرتىلگەن بولسىمۇ، يەنىلا چاينى مەخسۇس سېتىش ھوقۇقىدىن بەھرىمەن بولغان. بۇ تەدبىرلەر شىنجاڭدا سودىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا زور تۈرتكە بولغان.

گەرچە شىنجاڭدا زامانىۋى قاتناشنىڭ سىموۋولى بولغان تۆمۈريول قۇرۇش ئەمەلگە ئاشمىغان بولسىمۇ، ئىچكىرى بىلەن شىنجاڭنى تۇتاشتۇرىدىغان تېلېگراف ئالاقىسى ئىشقا ئاشقان. 1892 ـ يىلى (گۇاڭشۇنىڭ 18 ـ يىلى) چىڭ ھۆكۈمىتى گەنسۇدىن شىنجاڭغىچە بولغان تېلېگراما يولىنى ياساشنى تەستىقلىغان، 1893 ـ يىلى جايۇگۈەندىن دىخۇا (ئۈرۈمچى)گىچە بولغان تېلېگراما لىنىيىسى پۈتكەن؛ 1894 ـ يىلى (گۇاڭشۇنىڭ 20 ـ يىلى) بىرلا ۋاقىتتا جەنۇبىي شىنجاڭ، شىمالىي شىنجاڭ لىنىيىسى ئېچىلىپ، ئىلى ـ تارباغاتاي تېلېگراما ئىدارىسى بىلەن رۇسىيىنىڭ چاقتۇ ئوبلاستىدىكى باقتۇ ئۆزئارا تۇتاشتۇرۇلغان، ئىلى ۋە قەشقەر چېگرىسىمۇ رۇسىيە لىنىيىسى بىلەن تۇتاشتۇرۇلغان. 1903 ـ يىلى (گۇاڭشۇنىڭ 29 ـ يىلى) شىنجاڭ بويىچە 10 مىڭ چاقىرىمدىن ئارتۇق تېلېگراما لىنىيىسى تۇتاشتۇرۇلغان، شەرقىي لىنىيە ئۈرۈمچىدىن ئىچكىرىگە تۇتاشقان، غەربىي لىنىيە رۇسىيە لىنىيىسىنى تۇتاشتۇرۇپ، چاقتۇدىن ئۆتۈپ، كۇلۇن ئارقىلىق بېيجىڭغا بارغان. 1908 ـ يىلىغا بارغاندا، شىنجاڭ بويىچە بىر تېلېگراما ئىدارىسى، 16 شۆبە ئىدارە قۇرۇلغان. ①

شىنجاڭنىڭ قېزىلما بايلىقلىرى مول بولۇپ، ئۇنى ئېچىش ۋە پىششىقلاپ ئىشلەش چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىدىكى كىشىلەر دىققەت قىلىدىغان مۇھىم نۇقتا بولۇپ قال-

---

① «شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى»، 86 ـ جىلد.

غاندى. 1906 - يىلىدىن كېيىن، شىنجاڭدا ھۇنەر ئۆگىنىشكە رىغبەتلەندۈرۈش ئورنى سىناق تەرىقىسىدە ئېچىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، شىنجاڭ ھۆكۈمىتى بىر تەرەپتىن، رۇسىيە، گېرمانىيىگە تېخنىكا ئۆگىنىشكە ئادەم ئەۋەتتى، ئۇستىلارنى تەكلىپ قىلدى ۋە ماشىنىلارنى سېتىۋالدى؛ يەنە بىر تەرەپتىن، يېڭىچە سانائەت كان-كارخانىلىرىنى ئېچىپ، ماشىنىلارنى ئىشقا كىرىشتۈردى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە مەلۇم كۆلەمگە ئىگە بولغان يېقىنقى زامان كارخانىلىرىدىن مايتاغ ماي كانى، ئىلى كۆن - خۇرۇم زاۋۇتى ۋە چۆچەك قاتۇ ئالتۇن كانى ئىدى.

تۆتىنچى، مىلىتارىستلارنىڭ تەپرىقىچىلىك ھۆكۈمرانلىقى

1. ياڭ زېڭشىننىڭ بېكىنمىچىلىكى ۋە ئاز ئەسكەر بىلەن شىنجاڭنى ئىدارە قىلىشى

1911 - يىلى (شۇەنتۇڭنىڭ 3 - يىلى) چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇۋەتكەن خۇبېيدىكى ۋۇچاڭ قوزغىلىڭى غەلىبە قىلدى، بۇنىڭ بىلەن پۈتۈن مەملىكەت زىلزىلىگە كېلىپ، ھەممە ئۆلكىلەر ئۇنىڭغا ئاۋاز قوشتى، ئىنقىلاب بورىنى ناھايىتى تېزلا پۈتۈن مەملىكەتنى قاپلىدى. شۇ يىلى دېھقانلار كالېندارى بويىچە شىنخەي يىلى بولغاچقا، تارىختا «شىنخەي ئىنقىلابى» دەپ ئاتالدى. ۋۇچاڭ قوزغىلىڭى غەلىبە قىلغاندىن كېيىن، گومىنداڭچىلار ھەربىي ھۆكۈمەت قۇرۇپ، ئۇقتۇرۇش ئېلان قىلىپ، چىڭ سۇلالىسى پادىشاھلىقى يىلنامىسىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، يىلنامىنى جۇڭخۇا مىنگوغا ئۆزگەرتتى. ئىچكىرىدىكى شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ غەلىبە قىلغانلىق خەۋىرى شىنجاڭغا يېتىپ كېلىپ، ئالدى بىلەن ئۆلكە مەركىزى دىخۇادا كۆچلۈك زىلزىلە پەيدا قىلدى، خەلق كۆڭلى ھاياجانلىنىپ، بەگ - تۆرىلەر ساراسىمگە چۈشتى.

ئەينى چاغدا، ئىلىدىكى يېڭى ئارمىيە ۋە ئۆلكە مەركىزى دىخۇادا گومىندانچىلارنىڭ كۈچلىرى بار بولۇپ، ئۇلار ۋۇچاڭ قوزغىلىڭىغا ئاۋاز قوشۇشقا جىددىي تەييارلىق كۆرۈۋاتاتتى. دىخۇا قوزغىلىڭىدىن ئىلگىرى خائىننىڭ ساتقىنلىق قىلىشى بىلەن قوزغىلاڭ يېرىم يولدا مەغلۇپ بولدى. ئارقىدىنلا ئىلىدىكى گومىندانچىلار 1912 - يىلى 1 - ئاينىڭ 7 - كۈنى ئىلىدا قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، بەش يولغا بۆلۈنۈپ، كۈرە شەھىرىنىڭ ئىچىدىكى ھەربىي، مەمۇرىي مۇھىم نۇقتىلارغا ھۇجۇم قوزغىدى، ئەتىسى سەھەردە كۈرە شەھىرىنى ئېلىپ قوزغىلاڭ غەلىبە قىلدى. 2 - ئاينىڭ 12 - كۈنى چىڭ سۇلالىسى پادىشاھى شۈەنتۇڭ تەختتىن چۈشكەنلىكىنى ئېلان قىلدى. 5 - ئاينىڭ 18 - كۈنى بېيجىڭدىكى يۈەن شىكەي ھۆكۈمىتى جېنىدى ۋىلايىتى(بۇگۈنكى ئۇرۇمچىدىن مورى ۋە جىڭغىچە بولغان جايلارغا باراۋەر)نىڭ تەپتىشى ياڭ زېڭشىننى شىنجاڭنىڭ باش تۇتۇقلۇقىغا تەينىلەپ، ئىلىدىكى گومىنداڭ چىلار بىلەن ئۆتكۈزىدىغان سۆھبەتكە رىياسەتچىلىك قىلىشقا بۇيرۇدى. ياڭ زېڭشىن گومىنداڭچىلارنىڭ تەجرىبىسىزلىكىدىن پايدىلىنىپ، ھەربىي ۋە مەمۇرىي جەھەتتە ئومۇمىيۈزلۈك ئاجىز ھالەتتە تۇرۇپمۇ گومىنداڭچىلار بىلەن سۆھبەتلىشىش ئارقىلىق ئۇلارنى مۇرەسسە قىلىشقا مەجبۇر قىلدى.

1912 - يىلى 7 - ئاي ۋە 9 - ئايدا، ئىلى باش تۇتۇق مەھكىمىسى بىلەن ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ «11 ماددىلىق تىنچلىق بىتىمى» ۋە «شىنجاڭ ئىلى تەشكىلىي كېڭىشىمىگە دائىر 20 ماددىلىق بىتىم»نى ئىمزالىدى. كېڭىشمىدە ئىككى تەرەپ ئۇرۇش توختىتىپ قىسىملىرىنى چېكىنىدۇرىدۇ؛ ئىلى باش تۇتۇق مەھكىمىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ياڭ زېڭشىننىڭ شىنجاڭنىڭ ھەربىي ۋە مەمۇرىي ئىشلىرىغا رىياسەتچىلىك قىلىدىغان ئۆلكە تۇتۇقلۇقى ئېتىراپ قىلىنىدۇ، دەپ بەلگىلەندى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ تەسىرىدە

كۆتۈرۈلگەن شىنجاڭدىكى قوراللىق قوزغىلاڭغا خاتىمە بېرىپ، ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىشتىن ئىبارەت ئىنقىلابنىڭ دەسلەپكى مەقسىتى غايىب بولىدۇ. ئىلى قوزغىلىڭى جۈڭگو ـ شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ بىر تەشكىلىي قىسمى، گەرچە گومىنداڭچىلار ئەڭ ئاخىرىدا مۇرەسسە قىلىپ ياڭ زېڭشىنغا شىنجاڭنىڭ ھەربىي، مە-مۇرىي ھوقۇقىنى تارتقۇزۇپ قويغان بولسىمۇ، ئىنقىلاب چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئىلىدىكى ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، شىنجاڭدا جۇمھۇرىيەتنىڭ بارلىققا كېلىشىگە تۈرتكە بولدى ۋە چىڭ خانىدانلىقىنىڭ بىر مەھەل غەربكە كۆچۈپ، پادىشاھلىق تۈ-زۈمىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش سۈيىقەستلىرىنى بەربات قىلدى، بۇ تارىخىي تۆھپىلەرنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش لازىم.

1912 ـ يىلىدىن 1928 ـ يىلىغىچە مىلىتارىست ياڭ زېڭ-شىن شىنجاڭغا 17 يىلدىن ئارتۇق ھۆكۈمرانلىق قىلدى. ئۇ ئە-شكىنى تاقىۋېلىپ، تەپرىقىچىلىك قىلدى. بۇ مەزگىلدە تاشقى قىسىمدا چارروسىيە شىنجاڭغا كۆز تاشلاپ تۇرغان، ئىچكى قە-سىمدا ئىجتىمائىي زىددىيەتلەر كۆپىيىپ كەتكەن، ھەربىي، ما-لىيە ئاجىزلاپ كەتكەن بولسىمۇ، بىراق ھاكىمىيەتنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكى خەۋپ تۇغگەندىن كېيىن، شىنجاڭدا جەمئىيەت تەدرىجىي تىنچلىنىش، ئىقتىساد ئاستا ـ ئاستا تەرەققىي قە-لىش، ئىچكى ۋە تاشقى جەھەتتە تىنچ بولۇشتەك ۋەزىيەت بارلىق-قا كەلدى. ياڭ زېڭشىننىڭ بۇ مەزگىلدىكى سىياسەتلىرىنى ئا-ساسلىقى مۇنداق بىرقانچە نۇقتىغا يىغىنچاقلاشقا بولىدۇ.

سىياسىي جەھەتتە ئىشكىنى تاقىۋېلىپ تاشقى كۈچلەرنىڭ سىڭىشىپ كىرىشىنى توسۇپ، شىنجاڭنى تۇتۇپ تۇرۇش ۋە مۇ-قىملاشتۇرۇش ئۈچۈن ئىمكانقەدەر شارائىت يارىتىش. ياڭ زېڭ-شىننىڭ شىنجاڭدىكى تەپرىقىچىلىك ھۆكۈمرانلىقى ئۈچۈن چەت ئەلمۇ، ئۆلكە سىرتىمۇ بەربىر ئوخشاش ئىدى. ئۆلكە سىرتىغا قارىتا ياڭ زېڭشىن تەپرىقىچىلىكنى يولغا قويۇپ، جايۇگۈەننىڭ سىرتىدا ئۆزى خان بولۇۋالدى، شىنجاڭنىڭ ئىشىكى بولغان

شىڭشىڭشادا چازا قۇرۇپ قاتتىق تەكشۈرۈپ، ئىچكىرىنىڭ شىنجاڭغا ئەمەلدار ياكى باشقا خادىملارنى ئەۋەتىشىنى رەت قىلدى، ئىچكىرى بىلەن شىنجاڭ ئوتتۇرىسىدىكى خەۋەرلىشىش، ئاخبارات ھەمدە مەدەنىيەت ئۇچۇرلىرىنى قامال قىلدى، بۇنىڭ بىلەن شىنجاڭ ئىچكىرى بىلەن ھېچقانداق ئالاقىسى يوق ھالەتكە چۈشۈپ قالدى. يەنە شىڭشىڭشادا كۆپلەپ ئەسكەر تۇرغۇزۇپ، ئىچكىرىدىكى مىللىتارىستلارنىڭ شىنجاڭغا قول تىقىشىدىن قاتتىق مۇداپىئە كۆردى. چېگرا سىرتىغا قارىتا ئارىلاشماسلىق سىياسىتىنى قوللاندى، چېگرا سىرتىدا ئالدى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مۇساپىرلارنىڭ چېگرىدىن كىرىش ۋەقەسى يۈز بەردى. 1916 ـ يىلى 9 ـ ئايدا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى رۇسىيىگە قاراشلىق قازاقىستان قاتارلىق جايلاردا رۇسىيىگە قارشى زور كۆلەمدىكى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلدى. قوزغىلاڭ مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، رۇسىيە ئارمىيىسىنىڭ غالجىرانە باستۇرۇشىغا ئۇچرىغان يەرلىك چارۋىچىلار ئارقا-ئارقىدىن چېگرىدىن ئۆتۈپ شىنجاڭغا كەلدى، بۇنىڭ بىلەن چۆچەك، ئىلى ھەمدە قەشقەر، ئۇچتۇرپانلاردا چېگرىدىن كىرگەن رۇسىيە تەۋەلىكىدىكى مۇساپىرلارنىڭ سانى 300 مىڭغا، چارۋىلار ئۇنىڭ 2 ھەسسىسىگە توغرا كەلدى. ئەينى چاغدا، ياڭ زىڭشىن ھۆكۈمىتى چېگرا سىرتىغا ئارىلاشماسلىق سىياسىتىنى قوللانغاندى، شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئىنسانپەرۋەرلىكنى ئاساس قىلىپ، رۇسىيىگە قاراشلىق مۇساپىرلارنى چېگرا ئەتراپىدىكى جايلارغا ۋاقتىلىق ئورۇنلاشتۇردى، رۇسىيە بىلەن كۆپ قېتىم ئالاقىلىشىش ۋە سۆھبەتلىشىش ئارقىلىق 1918 ـ يىلىنىڭ ئاخىرى رۇسىيىگە قاراشلىق مۇساپىرلارنىڭ كۆپىنچىسى ۋەتىنىگە قايتۇرۇلۇپ، چېگرىنىڭ تەرتىپى ۋە مۇقىملىقى ساقلاندى. ئۆكتەبىر ئىنقىلابى پارتلىغاندىن كېيىن، ئانتانتا دۆلەتلەر شىنجاڭنى ئەسكەر چىقىرىپ، يېڭى تۈزۈلگان سوۋېتلەر ھاكىمىيىتىگە قارشى تۇرغۇچىلار قاتارىغا ئۆتۈپ، قىزىل ئارمىيىنى يوقىتىشقا قۇتراتتى. بۇنىڭغا قارىتا ياڭ زىڭشىن مۇنداق

بۇيرۇق چىقاردى: شىنجاڭ يەنىلا ئىلگىرىكى ئارىلاشماسلىق سە-ياسىتىدە چىڭ تۇرىدۇ، بۇنداق قىلمىغاندا ئۆزىمىزگە بالا تېپىپ زىيان تارتىپ قالىمىز. 1919 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدىن 1920 ـ يىلى 10 ـ ئايغىچە ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ سابىق رۇسىيە ئاقلار ئارمىيىسىنىڭ مەغلۇپ بولغان ئەسكەرلىرى ھەمدە مۇسا-پىرلىرىدىن 30 نەچچە مىڭ ئادەم قىزىل ئارمىيىنىڭ زەربىسى ئارقىسىدا شىنجاڭنىڭ ئىلى، چۆچەك قاتارلىق جايلىرىغا قېچىپ كېلىۋالدى، ھالبۇكى ئەينى چاغدا شىنجاڭ ئۆلكىسىدىكى ئەسە-كەرنىڭ سانى 10 مىڭغىمۇ يەتمەيتتى، شىنجاڭ ھۆكۈمىتى «بە-تەرەپ تۇرۇشقا قاتتىق ئەمەل قىلىپ» يەنىلا چېگرا سىرتىدىكى ئىشلارغا ئارىلاشماسلىق، چېگرا سىرتىدىن قېچىپ كىرگەن ئاق ئورۇسلارنى مەجبۇرىي «قورالسىزلاندۇرۇش، تارقاقلاشتۇرۇپ ئو-رۇنلاشتۇرۇش» تاكتىكىسىنى قوللاندى، بۇ مەزگىلدە يەنە سوۋېت قىزىل ئارمىيىسى بىلەن قايتا-قايتا ئالاقە باغلاپ، سوۋېت ھۆ-كۈمىتىنىڭ ئاق ئورۇسلارنىڭ مەغلۇپ بولغان ئەسكەرلىرىگە ئالاھىدە كەچۈرۈم ئېلان قىلىشىنى، شىنجاڭ تەرەپتىن مەسئۇل كىشىلەرنىڭ ئۇلارنى قايتۇرۇپ ھەل قىلىش لايىھىسىنى ئوتتۇ-رىغا قويدى. 1921 ـ يىلى 1 ـ ئايدا ئاق ئورۇسلار ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ ئۇرۇمچىنىڭ گۈچۈڭ ۋە ئىلىنىڭ بايانداي شەھە-رىدە توپلاڭ كۆتۈردى، ئۆلكە ئارمىيىسى كۈچلۈك قوشۇنلىرىنى مەركەزلەشتۈرۈپ، ئىككى جايدىكى توپلاڭنى تىنچلاندۇردى، چۆچەككە يىغىلغان 10 مىڭدىن ئارتۇق قورالىق ئاق ئورۇس ئەسكەرلىرى توغرىسىدا سوۋېت قىزىل ئارمىيىسى بىلەن چېگە-رىدىن ئۆتۈپ باندىت يوقىتىش كېلىشىمىنى ھاسىل قىلدى، 5 ـ ئايدا قىزىل ئارمىيە كېلىشىم بويىچە شىنجاڭغا كىرىپ، شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق ئارمىيە بىلەن بىرلىشىپ چۆچەكتىكى ئاق ئورۇس ئەسكەرلىرىنى تارمار قىلدى، 8 ـ ئايدا يەنە ئالتايدا ئاق ئورۇس ئەسكەرلىرىنىڭ ئاساسىي كۈچىنى يوقاتتى، بۇنىڭ بىلەن ئاق ئورۇسلارنىڭ قالدۇق قىسىملىرى تاشقى موڭغۇلىيە-

گه قېچىپ كەتتى. قىزىل ئارمىيىمۇ كېلىشىم بويىچە شىنجاڭ-دىن پۈتۈنلەي چېكىنىپ چىقتى. 1920 - يىلى 5 - ئايدا، شىنجاڭ بىلەن سوۋېت رۇسىيىسى ۋاقتىنچە قىسمەن سودا ئالا-قىسى قىلىش شەرتنامىسىنى ئىمزالاپ، ئىككى تەرەپ باراۋەر ئورۇندىكى سودا ۋاكالەتچى ئاپپاراتىنى قۇردى. 1924 - يىلى 10 - ئايدا، شىمالىي مىللىتارىستلار ھۆكۈمىتىنىڭ تەستىقلىشى ئارقىسىدا شىنجاڭ بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى ئىككى تەرەپنىڭ چېگرا بويلىرىدىكى رايونلاردا باراۋەر ھالدا بەش كۇن-سۇلخانا قۇرۇش كېلىشىمىنى ھاسىل قىلىپ، ئىككى تەرەپنىڭ دوستانە ھەمكارلىق مۇناسىۋىتىنى بېكىتتى.

شىنجاڭنىڭ ئىچكى قىسمىدا ياڭ زېڭشىن ئىجتىمائىي ۋە سىنىپىي زىددىيەتلەرنى پەسەيتىشنى ئاساس قىلىپ، بېكىنمە-چىلىك قىلدى. «سىياسىينى ياخشىلاش، تىرىكچىلىك سىياسە-تىنى يولغا قويۇش» ياڭ زېڭشىن سىياسىتىنىڭ مۇھىم نۇقتە-سى ئىدى. سىياسىينى ياخشىلاش ئەمەلىيەتتە يەنىلا مەن-سەپدارلارنى ئىدارە قىلىشنى تەرتىپكە سېلىش ئىدى. ئۇنىڭ ئا-ساسلىق مەزمۇنى تۆۋەندىكىچە: بىرىنچى، كونا قائىدىلەرنى ئە-مەلدىن قالدۇرۇپ، ئەل رايىغا بېقىش. بۇنىڭ ئىچىدە يەرلىك مەن-سەپدارلارنىڭ شاڭيۇ ۋە ئاخۇن تەيىنلىشىنى قەتئىي مەنئى قە-لىش، خەلققە شەپقەتسىزلىك قىلىدىغان، خەلققە كۇلپەت سالى-دىغان جىسا مىرشابلار ۋە يەرلىكتىكى يامۇللارنىڭ ئىشكباقار-لىرىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش؛ يەرلىكتىكى ئەمەلدارلارنىڭ پۇقرالارنى ئىقتىسادىي جەھەتتىن شىلۇۋلىشىنى تىزگىنلەپ، ئىنانە پۇللىرىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش، ھۆكۈمەت تەرەپنىڭ پىلە ئۇرۇقىنى سېتىشى ۋە «ئاياغ ھەققى» قاتارلىق باجلارنى ئېلىشنى قەتئىي مەنئى قىلىش قاتارلىق مەزمۇنلار بار ئىدى، كۇرە بىلەن ئاشلىق سودىسىدىن تەكرار باج ئېلىش ۋە باج يىغىشتا ساختە-چىلىك قىلىش قىلمىشلىرى تۇغىتىلىپ، ئەمەلدارلارنىڭ خالى-غانچە باج - سېلىق سېلىشى مەنئى قىلىندى؛ موڭغۇل، تۇڭگان

ۋاڭ، گۈڭلىرىنىڭ خەلقە زۇلۇم قىلىدىغان ناچار قائىدىلىرىمۇ شۇنىڭ بىلەن بىرلا ۋاقىتتا بىكار قىلىنىدى. ئىككىنچى، ئەمەلدارلارنى مۇكاپاتلاش ـ جازالاش تۈزۈمى چىڭىتىلدى. ھۆكۈمەت ئىشىدا پاك بولغانلار مۇكاپاتلاندى، خىيانەتچىلىك ۋە پارىخورلۇق قىلغانلار جازالاندى ھەمدە يۇقىرىنىڭ تۆۋەننى نازارەت قىلىش، تەكشۈرۈش تۈزۈمى ئورنىتىلدى. ئۇچىنچى، ئۇشۇقچە مەنسەپلەر شاللىۋېتىلىپ ئەمەلدارلارنىڭ تەمىناتى ئۆستۈرۈلدى. بۇ تەدبىر- لەر كونا فېئودال بيۇروكرات تۈزۈلمىسىنى تۈپتىن ئۆزگەرتەل- مىدى، دەسلىپىدە بەزى ئۇنۇملەرگە ئېرىشكەن بولسىمۇ، تۆۋەن- دىكى مەنسەپدارلار ناھايىتى تېزلا تاقابىل تۇرۇش چارىلىرىنى تېپىپ، يېڭى شىلۈپلىش ھۇنەرلىرى ئوتتۇرىغا چىقتى. ۋەھا- لەنكى، پاك زېڭشىننىڭ ئۆزىمۇ ناھايىتى يوشۇرۇن ۋاستىلەر بىلەن ھارام پايدا ئالاتتى، ئۇنى تۆۋەندىكىلەر دورىغاچقا، چىرىك- لىك شۇ پېتى داۋاملىشۇەردى، جەمئىيەتتىكى سىنىپىي زىددى- يەتلەر بىر مەھەل پەسەيگەن بولسىمۇ، خەلق زۇلۇم ۋە ئېكسپىلا- تاتسىيىگە ئۇچراۋەردى، تىرىكچىلىك سىياستى نەقلىشەلمىدى.

ھەربىي جەھەتتە پاك زېڭشىن «ئارمىيىنى تارقاق باشقۇرۇش» ۋە «ئاز ئەسكەر سىياستى»نى يولغا قويدى، بۇ ئۇنىڭ مىلىتارىست تەپرىقىچىلىك ھۆكۈمرانلىقى بىلەن ناھايىتى زور پەرقلىنەتتى. بۇنىڭ سەۋەبىنى سۇرۇشتۇرگەندە سۇبيېكتىپ جەھەتتە پاك زېڭ- شىن تارىختىكى تەجرىبىلەرنى يەكۈنلەش ئاساسىدا مۇنداق دەپ قارايتتى، شىنجاڭ ئىچكىرىدىن يىراقتا تۇرىدۇ، يەرلىكنىڭ ھەر- بىي كۈچى چەكلىك، ئامانلىقنى ساقلاشتا ئىشنى سىياسىيدىن باشلاش كېرەك، بۇنى ئەسكىرىي كۈچ بىلەن تۇتۇپ تۇرۇشنىڭ ھاجىتى يوق، بىرەر ۋەقە بولۇپ قالسا، شىنجاڭدىكى ھەربىي كۈچنى ئەنگلىيە، رۇسىيە ئەسكەرلىرى بىلەن سېلىشتۇرغىلى بولمايدۇ، ئىچكىرى بۇنچە چوڭ رايوننى تىزگىنلىيەلمەيدۇ. ئۇ- نىڭدىن باشقا، پاك زېڭشىن مىلىتارىست بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇ- نىڭغا قۇيرۇق چوڭ بولسا چۈشۈپ قالمايدىغانلىقى، «ئەلەم بىلەن

شۇغۇللانغۇچىلارنىڭ سىياسىيغا ئارىلىشىشى» خەۋىپلىك ئىكەنلىكى، «ئەلەمدارلارغا ئەسكىرىي ھوقۇق بېرىلسە، ئۇلارنى مايىل قىلماي تۇرۇپ، ئىدارە قىلماقنىڭ تولىمۇ تەس»لىكى ئايدىڭ ئىدى.① شۇڭا ئۇ ئارمىيىنى ئىمكانقەدەر تارقاقلاشتۇرۇپ باشقۇرۇپ، ھەرقانداق بىر ئەسكىرىي كۈچنىڭ ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورنىغا دەخلى يەتكۈزۈشىدىن ساقلاندى. ئوبىيېكتىپ جەھەتتىن ئالغاندا، مىنگودىن كېيىن مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ يارىدەم پۈلى ئۈزۈلۈپ قالغاچقا، مالىيىدىكى قىيىنچىلىق تۈپەيلىدىن بەك كۆپ ئەسكەرنى بېقىپ كېتەلمەيتتى. «ئارمىيىنى تارقاقلاشتۇرۇپ ئىدارە قىلىش» ۋە «ئاز ئەسكەر سىياسىتى»نى يولغا قويۇشتا يالڭ زېكشىن بىر تۈتاش شتات تەسىس قىلماسلىق ئۈسۈلىنى قوللىنىپ، قۇرۇقلۇق ئارمىيىسى، يېڭى ئارمىيە، چارلىغۇچى مۇداپىئە يېڭى، ئۇچ چوڭ تەشكىلىي تۈزۈم سىستېمىسىدىكى قوماندانلىق ھوقۇقىنى ئۆزىنىڭ قولىدا مەھكەم تۇتىدۇ. 1924 ـ يىلىدىن كېيىن، شىنجاڭدىكى ئارمىيىنىڭ شتاتى 20 نەچچە مىڭ ئىدى، ئەمەلىيەتتە بار ئەسكەر 10 مىڭغىمۇ يەتمەيتتى، بارى ـ يوق مۇشۇ قوشۇندىمۇ ياش ـ قېرىلار ئارىلاش، كېسەللىرى جۈل ـ جۈل، قوراللىرى كونا، مەشقلىرى توختاپ كەتكەنىدى. بۇ خىل «ئاجىز ئەسكەر» ھالىتى يالڭ زېكشىنىڭ ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن دەۋرلىرىگە باشتىن ـ ئاخىر سىڭگەن، ئۇ ئاشكارا ھالدا مۇنداق دېگەنىدى: شىنجاڭنى ئىدارە قىلىش ئۈچۈن ئارمىيىنىڭ ھاجىتى يوق، پەقەت ئۆزۈمنىڭ «بىر كاللام، بىر قەلەمدىن بىلەنلا باشقۇرىدىغان»لىقىدىنلا ساقلاپ قېلىش «پەقەت تۈزۈلمىنىڭ ئېھتىياجى، ئۇنىڭ بولمىسا بولمايدىغانلىقىدىنلا خالاس.»②

ھەربىي كۈچ ئاجىز بولغاچقا، ۋەزىيەتنى زورلۇق كۈچ بىلەن كونترول قىلىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. شۇڭا ئىدارە قىلىش

① «ئىستىغپار ھۆججىتىدىكى خاتىرىلەر» 9 ـ جىلد.

② گۇاڭ لۇ: «شىنجاڭدىكى 30 يىللىق مالىمانچىلىقتا كۆرگەنلىرىم»، «شەنبىلىك كۆزىتىش»تىن ئېلىندى، تەيۋەن نەشرى، 10 ـ سان.

ۋاستەسىدە ياڭ زېڭشىن ئاساسلىقى مۇنداق ئىككى خىل تاكتىكىنى قوللانغان، بىرىنچىسى، بىر - بىرىنى چەكلەش تاكتىكىسى. ھەربىي، مەمۇرىي جەھەتتە تۆڭگانلار بىلەن خەنزۇلار بىرىنى چەكلەيدۇ، ئارمىيىدىكى ئاساسىي كۈچ تۆڭگانلارنى ئاساس قىلغان يېڭى ئارمىيە تۆڭگان يېڭى (ئەترىتى) بولۇپ، بۇ ياڭ زېڭشىن ئىشىنىدىغان كۈچلەر ئىدى؛ يەرلىك ئەمەلدارلار ئىچىدە ئىچكىرىدىكى يۇننەن، گەنسۇ قاتارلىق جايلاردىن شىنجاڭغا كەلگەن كىشىلەر ئاساسلىق ئورۇننى ئىگىلەيتتى، بۇلارنىڭ كۆپىنچىسى ياڭ زېڭشىننىڭ قەدىناسلىرى ئىدى، بۇ ئارقىلىق ياڭ زېڭشىن يادرولۇقىدىكى ئۆزئارا چەكلەش ۋە تەڭپۇڭلۇق ھالىتى شەكىللەنگەنىدى. ئارمىيىنىڭ ئىچكى قىسمىدا يېڭى ئارمىيە، قۇرۇقلۇق ئارمىيىسى، چارلىغۇچى مۇداپىئە يېڭى قاتارلىق ئۇچ چوڭ ئوخشاش بولمىغان تەشكىلىي تۈزۈلمە سىستېمىسىدىمۇ ياڭ زېڭشىن مەركەز بولۇپ، ئۇلار بىر - بىرىنى چەكلەيتتى. ئىككىنچىسى، مىللەت ۋە دىنغا مۇئامىلە قىلىشتا ئۆزىگە تارتىش تاكتىكىسىنى ئاساس قىلىدۇ. ياڭ زېڭشىن مۇنداق دەپ قارايدۇ: شىنجاڭدا ئاز سانلىق مىللەتلەر مۇتلەق كۆپ سانىنى ئىگىلەيدۇ، «شىنجاڭنى ئەبەدىي تىنچ - ئامان قىلىش ئۈچۈن، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەتتىن بولغان كىشىلەردىن پايدىلىنىپ، شىنجاڭنى ساقلاشقا توغرا كېلىدۇ، مانا بۇ مۇكەممەل تەدبىر».[1] ئۇ يەنە ئۆزىگە تارتىش سىياسىتى ئارقىلىق شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنى «ياڭ زېڭشىن ئۈچۈن ئىشلىشى ياكى ياڭ زېشىن ئۈيغۇرلاردىن پايدىلىنىشى لازىم، بولمىسا شىنجاڭدا پۈت تىرەپ تۇرغىلى بولمايدۇ»[2] دەيدۇ. مىللەتلەرنى ئۆزىگە تارتىشتا ئاساسلىقى يۇقىرى قاتلامدىكى شەخسلەرنى تارتىدۇ: بىرىنچى، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىدىن قېلىپ قالغان ۋاڭ، گۇڭ، ئاقسۆڭەك قاتارلىق فېئودال يۇقىرى قاتلام شەخسلىرىنىڭ مەرتىۋىسى، تەمىناتى ۋە ئىمتىيازىنى

① «ئىستىغپار ھۇجرىسىدىكى خاتىرىلەر»، A بۆلۈم.
② «ئىستىغپار ھۇجرىسىدىكى خاتىرىلەر»، A بۆلۈم.

ساقلاپ قالىدۇ ھەمدە بېيجىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ ئۇلارغا قايتىدىن بىر - بىرلەپ مەرتىۋە بېرىشنى ئىلتىماس قىلىدۇ؛ ئىككىنچى، ئاز سانلىق مىللەت چوڭ پومېشچىكلىرى، چوڭ سودىگەرلىرى ئارىسىدىكى ئابرۇيلۇق شەخسلەرنى بېيجىڭ دۆلەت مەجلىسى ياكى ئۆلكە پارلامېنتىنىڭ ئەزالىقىغا كۆرسىتىپ ئۇلارغا كاتتا تەمىنات ۋە ئىمتىياز بېرىدۇ. ھەرقايسى مىللەتلەر ئارىسىدىكى سىياسىي،ئىقتىسادىي جەھەتتىكى يۇقىرى قاتلام شەخسلىرىنى ئۆزىگە قارىتىش ئارقىلىق ھەرقايسى مىللەت پۇقرالىرىنى تىزگىنلەيدۇ ۋە ئەمىن تاپقۇزىدۇ.

دىنىي مەسىلىدە ياكى زېڭشىن دىنىنىڭ كىشىلەرنىڭ ئىددىيىسىنى ئاساسىتلەيدىغان تەرىپىگە ئېتىبار بېرىدۇ. ئۇ مۇنداق دەپ قارايدۇ: شىنجاڭدىكى مۇتلەق كۆپ ساندىكى پۇقرا دىنغا ئېتىقاد قىلىدۇ، «بۇنىڭ نادانلىقىمۇ مۇشۇ يەردە، ياخشى تەرىپىمۇ مۇشۇ يەردە. ئەگەر ئۇيغۇرلار دىنغا ئېتىقاد قىلمىسا، ئاخۇنلارنى ھۆرمەت قىلمىسا ھېچنېمىدىن ھېيىقمايدىغان بولۇپ كەتكەن بولاتتى، بۇلارنى قازى ئارقىلىق باشقۇرۇش مۇمكىن ئەمەس.» ① شۇڭا، ياكى زېڭشىن دىنىي يۇقىرى قاتلام شەخسلەرنى چىڭ تۇتۇپ، تۇرلۇك كاتتا تەمىنات ۋە ئىمتىيازلارنى بېرىدۇ، ھەتتا ھەق تەلەپ دەۋالىرىنىمۇ ئاخۇنلارنىڭ بىر تەرەپ قىلىشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىدۇ، بۇنىڭ بىلەن بەزى جايلاردىكى پۇقرالار ئاخۇنلاردىن «ئەمەلدارلاردىن قورققاندىنمۇ بەكرەك» قورقىدىغان بولۇپ كەتتى.② شۇنىڭ بىلەن يەنە ئاخۇنلارنى ئىشقا سېلىپ دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان پۇقرالارنى شۇكۇر - قانائەتچان بولۇشقا يېتەكلەپ، دىننى ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى يولغا قويۇشقا ۋە پۇقرالارنى كونترول قىلىشقا ياردەم بېرىدىغان قورالغا ئايلاندۇرۇۋالدى. ئەلۋەتتە، ياكى زېڭشىنمۇ دىنىنىڭ دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان پۇقرالار ئارىسىدىكى قۇتراتقۇلۇق رولىنىمۇ ئوبدان بىلەتتى، شۇڭا شىنجاڭدىكى ئا-

① «ئىستىغپار ھۆجرىسىدىكى خاتىرىلەر»، 14 - جىلد.
② «ئىستىغپار ھۆجرىسىدىكى خاتىرىلەر»،A بۆلۈم.

ساسلىق دىن بولغان ئىسلام دىنىغا قارىتا تۇرلۇك قېلىپلاشتۇ-
رۇش چەكلىمە تەدبىرلىرىنى چىقاردى، شۇنداق دېيىشكە بولىدۇ-
كى، ئىسلام دىنىنى چەكلەيدىغان ۋە قېلىپلاشتۇرىدىغان بۇ تەد-
بىرلەر مەمۇرىيەت بىلەن دىنىي ئايرىۋېتىش ۋە تاشقى كۈچلەر-
نىڭ دىنغا ئارىلىشىپ باھانە چىقىرىپ، قۇتراتقۇلۇق قىلىشىدىن
ساقلىنىش ھەمدە دىنىي پائالىيەتلەرنى نورماللاشتۇرۇش قاتارلىق
جەھەتلەردە بەلگىلىك ئىجابىي ئەھمىيەتكە ئىگە.

2. جىن شۇرېننىڭ ئارمىينى كېڭەيتىشى ۋە ۋەزىيەتنىڭ بۇزۇلۇشى

1928 ـ يىلى 4 ـ ئايدا، گومىنداڭ نەنجىڭ ھۆكۈمىتى قۇرۇ-
لىدۇ. مەملىكەت ئىچىدىكى سىياسىي ۋەزىيەتتىكى بۇ زور ئۆز-
گىرىش شۇ ھامان شىنجاڭغا تەسىر كۆرسەتمىدۇ. گەرچە ياڭ
زېڭشىن يەنىلا «بۇتخانىنى تونۇپ، شەيخنى تونۇماسلىق» تاكتە-
كىسىنى قوللىنىۋاتقان بولسىمۇ، 6 ـ ئايدا تېلېگراممىا ئەۋەتىپ
نەنجىڭ مىنگو ھۆكۈمىتىگە بويسۇنىدىغانلىقىنى، ئۇچ مەسىلىك
بويىچە ئىش قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ ۋە كۆك ئاسمان، ئاق
كۈن بايرىقىنى ئېسىپ، بىرلىكنى ساقلايدىغانلىقىنى ئۇقتۇرد-
ىدۇ، بىراق بۇ «بۇرۇنقىدەكلا تۇرغان مۇستەبىت» ھۆكۈمرانلىق
ناھايىتى تېزلا قارشىلىق پەيدا قىلىدۇ، 7 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى
ياڭ زېڭشىن قەستكە ئۇچراپ ئۆلىدۇ. ئۆلكىلىك مەمۇرىي مەھ-
كىمىنىڭ نازىرى جىن شۇرېن سىياسىي ئۆزگىرىشنى تىنچلاند-
ۇرۇشتا تۆھپە كۆرسىتىدۇ ۋە گەنسۇلۇق يۇرتداش مىللەتا-
رىستلارنىڭ قوللىشى بىلەن شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ
ۋاقىتلىق رەئىسى ۋە باش قوماندانى بولىدۇ.

جىن شۇرېن تەختكە چىقىپلا، «ئۆلكە ئىشلىرىنى بىر تەرەپ
قىلىشتا ياڭ زېڭشىننى ئۈستاز قىلىدىغان» لىقىنى ئاشكارا
ئېلان قىلىدۇ، ئەمەلىيەتتىمۇ ياڭ زېڭشىننىڭ شىنجاڭنى ئىدارە
قىلىش سىياسەتلىرى ۋە تۈزۈمىگە ھەقمەتەن ۋارىسلىق قىلىدۇ.
بىراق جىن شۇرېننىڭ مەلۇماتى تاينىلىق، قابىلىيىتىمۇ ئادەت-
تىكىچە ئىدى، ئۇنىڭ مەمۇرىي ئىشلار نازارىتىنىڭ نازىرى بو-

لۇشمۇ ئاساسلىقى ياڭ زېڭشىننىڭ ئەتىۋارلىشى ۋە ئۆستۈرۈ-
شىدىن بولغانىدى. ئەمدى ئۇ يېڭى نۆۋەتلىك مىللىتارىست سۈپە-
تىدە ئالدى بىلەن ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى مۇستەھكەم-
لىمىسە بولمايتتى، ئۇ تەختكە چىققاندىن كېيىن تۈزۈلگەن
شىنجاڭنى ئىدارە قىلىشقا دائىر بىر قاتار سىياسەتلەر ئاساسلە-
قى مۇشۇ مەقسەتنى چۆرىدەپ ئېلىپ بېرىلغانىدى. جىن شۇرېن-
مۇ ئەمەلدارلارنى تەرتىپكە سالىدۇ، لېكىن بۇ ئارىلىقتا خېجۇدە-
كى يۈرتداشلىرىنى يادرو قىلغان يېقىن كۈچلىرىنى زور كۈچ
بىلەن كېڭەيتىدۇ ۋە يېتىشتۇرىدۇ. ھەربىي جەھەتتە ياڭ زېڭ-
شىننىڭ «ئاز ئەسكەر بىلەن شىنجاڭنى ئىدارە قىلىش سىياسە-
تى» نىڭ ئەكسىچە ئىش كۆرىدۇ. ئۇ تەختكە چىقىپلا «مىللىي
ئىنقىلابىي ئارمىيە شتاتى» ۋە «چېگرا مۇداپىئەسىنى مۇستەھە-
كەملەش» نامى بىلەن زور كۈچ بىلەن قىسىم سانىنى كۆپەيتىدۇ.
پۈتۈن شىنجاڭدىكى ئارمىيە شتاتى ئەسلىدىكى ئۈچ دىۋىزىيىدىن
سەككىز دىۋىزىيىگە كۆپەيىدۇ، 10 مىڭغىمۇ يەتمىگەن ئەسكەر
سانى 50 مىڭ ئەتراپىغا يېتىدۇ؛ شۇنىڭ بىلەن بىرگە شتاتنى
تەرتىپكە سېلىش نامى بىلەن بىر قىسىم «تۈڭگان قوشۇنى» نى
قىسقارتىپ، گەنسۇ ۋە يەرلىكتىن بولغان ئەسكەرنى كۆپەيتىدۇ،
قىسمىنىڭ ئوفىتسېرلىقىنى ئاساسلىقى جىن شۇرېنىڭ يېقى-
نىدىن بولغان يۈرتداشلىرى ئۈستىگە ئالىدۇ. شتاتنى تەرتىپكە
سېلىش نامى بىلەن ھەربىي كۈچىنى زور دەرىجىدە كۆپەيتىدۇ.
جىن شۇرېن ئارمىيىنى كونترول قىلىشنى كۈچەيتىش بىلەن
بىرگە، چەت ئەلدىن كۆپلەپ قورال-ياراغ سېتىۋالىدۇ. 1932 -
يىلى شىنجاڭنىڭ ھەربىي خىراجەت چىقىمى 39 مىليون 447
مىڭ 500 يۈەن بولۇپ، بۇ 1927 - يىلى (9 مىليون 341 مىڭ
220 يۈەن) نىڭ 4.3 ھەسسىسى ئىدى. ئارمىيە شتاتى تەرتىپكە
سېلىنغاندىن كېيىن ھەربىي خىراجەت پۈتۈن ئۆلكە مالىيىسى-
نىڭ 74 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، ھەربىي مەك-
تەپ تەسىس قىلىنىپ ئىختىساس ئىگىلىرى تەربىيىلىنىپ،

ئارمىيىنىڭ جەڭگىۋارلىقى ئاشىدۇ.

جىن شۇرىن گەرچە ئەمەلدارلارنى تەرتىپكە سېلىش ۋە ئار-مىيە شتاتىنى تەرتىپكە سېلىش ئارقىلىق سىياسىي ۋە ھەربىي ھوقۇقنى قولغا ئېلىپ، ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى مۇس-تەھكەملىگەن بولسىمۇ، شىنجاڭدىكى ئىجتىمائىي زىددىيەت كۈنسايىن كەسكىنلىشىدۇ. ھەربىي ۋە مەمۇرىي ئىشلاردا مەزھەپ-چىلىك ئەۋج ئېلىپ ئەمەلدارلار چىرىكلىشىدۇ؛ ئارمىيە كېڭەي-تىلگەچكە، خەلقنىڭ سېلىقى ئېغىرلىشىدۇ؛ پۇل مۇئامىلە كىرە-زىسى كۆرۈلۈپ قەغەز پۇل كۆپلەپ تارقىتىلىدۇ، بۇنىڭ بىلەن مال باھاسى ئۆرلەپ كېتىپ، خەلق تىرىكچىلىك قىلالماي قالى-دۇ. مانا مۇشۇنداق ھەممە جايىنى كرىزىس قاپلاپ تۇرغاندا، جىن شۇرىن يەنە قۇمۇلدا يەرلەرنى قايتۇرۇۋېلىپ ۋاڭلىق تۇزۇمىنى ئەمەلدىن قالدۇرىدۇ، بۇنىڭ بىلەن تۇرلۇك ئىجتىمائىي زىددىيەت-لەر تېخىمۇ ئۆتكۈرلىشىپ، مىللىي زىددىيەتمۇ ئاشكارىلىنىپ چىقىدۇ. ئاخىرى 1931 ـ يىلى 2 ـ ئايدا ئۇيغۇر قىزىنى مەجبۇ-رىي خوتۇنلۇققا ئالماقچى بولۇشتىن كېلىپ چىققان شوپۇل ۋە-قەسى پىلتە بولۇپ، قۇمۇل دېھقانلىرىنىڭ جىن شۇرىن ھۆ-كۈمرانلىقىغا قارشى قوزغىلىڭى پارتلايدۇ.

قۇمۇلدىكى جىن شۇرىنغا قارشى قوغىلاڭنىڭ دەسلىپىدە، مىللىي قارشىلىق تەركىبى بار ئىدى. قوزغىلاڭچىلارنىڭ بىر قىسىم ئۆچمەنلىكى ھۆكۈمەتنىڭ تەقسىماتى بىلەن ئۇيغۇر دېھ-قانلارنىڭ يېرىنى ئىگىلىۋالغان گەنسۇلۇق خەنزۇلارغا قارىتىلغا-نىدى. توخۇلو، نوملاردا توپىلاڭ كۆتۈرگەن ئۇيغۇر دېھقانلىرى ئا-پەتكە ئۇچرىغان گەنسۇ دېھقانلىرىنىڭ ئەرلىرىدىن نەچچە 100نى ئۆلتۈرۈپ، ئاياللار، قېرىلارنى قوغلاپ چىقىرىدۇ. قۇمۇل ۋاڭلى-قىدىكى جىن شۇرىنغا قارشى كۈچلەر توپىلاڭنى كونترول قە-لىپ، «ۋاڭلىق تۇزۇمى» نى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئۇلار دېھقانلارنىڭ جىن شۇرىن ھۆكۈمرانلىقىغا بولغان نارازىلە-قىدىن پايدىلىنىپ، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنى «مەمۇرىي تۇزۇم بويە-

چە باشقۇرۇشقا ئۆزگەرتىش»تىن ۋاز كېچىشكە مەجبۇرلاپ، قۇ-مۇل ۋاڭلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش بىلەن دېھقانلارنىڭ جىن شۇرىن ھۆكۈمىتىگە بولغان ئۆچمەنلىكىنى بىرلەشتۈرىدۇ، شۇ-نىڭ بىلەن بىرگە، مىللىي ۋەقەلەرنى قوزغاپ، ھۆكۈمەت ئۇيۇ-غۇرلارنىڭ يېرىنىڭ ھەممىسىنى خەنزۇلارنىڭ تېرىشىغا بېرىدى-كەن، ئۇيغۇر ئاياللىرى خەنزۇلارغا تېگىدىكەن دېگەندەك پىتنە ـ پاساتلارنى تارقىتىپ ۋەقەنى چوڭايتىپ، ھۆكۈمەتنى ۋاڭلىق تۇ-زۇمىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە مەجبۇرلاپ، قوزغىلاڭنى تۇيۇق يولغا باشلايدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە قوزغىلاڭنى باستۇرۇشقا كەلگە-نى خەنزۇلار ئاساس قىلىنغان ئۆلكە ئارمىيىسى بولغاچقا، قوز-غىلاڭ مەلۇم مەنىدىن مىللىي تىركىشىشكە، جىن شۇرىنغا قار-شى كۈرەش مىللىي قىساسخورلۇققا ئايلىنىدۇ. شۇ جايدىكى خەنزۇ ئاھالىلەر خالىغانچە ئۆلتۈرۈلىدۇ، ھەتتا ئىلگىرى چارۋە-چىلىق قىلىپ قۇمۇلغا كېلىپ قالغان موڭغۇل چارۋىچىلارمۇ ئۆلتۈرۈلىدۇ. ①

قۇمۇلدا يەرلەر تارتىۋېلىنىپ، ۋاڭلىق ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان-دىن كېيىن، نەزەر ۋاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ئالىي مەسلە-ھەتچىلىكىگە تەيىنلىنىپ، ئۇرۇمچىدە تۇرىدۇ، ئۇ جىن شۇرىن ھۆكۈمىتىگە قارشى ئەسكەر باشلاپ چىققان ۋاڭ ئوردىسى مۇھا-پىزەتچىلەر ئەترىتىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى خوجىنىيازغا ئادەم ئە-ۋەتىپ، ئۇنىڭ بىلەن ئالاقە باغلاپ، ئورتاق پىلان كۆرستىشىپ ئاخىرى بىرلىككە كېلىشىدۇ، نەزەر پۇل ۋە ماددىي بۇيۇملار بىلەن خوجىنىيازنىڭ جىن شۇرىنغا قارشى قوراللىق كۈچلىرىنى قوللاپ، ۋاڭلىقنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن بىرلىكتە كۈرەش قىلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ۋاڭ ئوردىسىدىكى فېئودال ۋاڭ، گۇڭ كۈچلىرىمۇ جىن شۇرىنغا قارشى قوزغىلاڭچىلار تەرەپكە ئۆتىدۇ. ئۇيغۇر دېھقانلىرى، ئوردا مۇھاپىزەتچىلەر ئەتىرىتى ھەمدە ۋاڭ

① «يولۋاس ئەسلىمىسى»، تەيۋەن: «تەرجىمھال ئەدەبىياتى» نەشرىياتى، 1970 ـ يى-لى 12 ـ ئاي نەشرى، 8 ـ بەت.

ئوردىسىدىكى جەن شۇرىنغا قارشى كۈچلەر بىرلىشىپ كۈرەشنىڭ مىللىي تۈسىنى تېخىمۇ ئاشۇرۇۋېتىدۇ. بۇ خىل ئەھۋال ئاستىدا، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئەزاسى لىيۇ ۋېنلۇڭ ۋەكىللىكىدىكى بىر قىسىم يۇقىرى قاتلام زاتلىرى مۇرەسسە بىلەن ئەل قىلىش پىلانىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، مەركەزنىڭ ئادەم ئەۋەتىپ مۇرەسسە بىلەن ئەل قىلغاندىن كېيىن، قۇمۇلدىكى جەن شۇرىنغا قارشى قوزغىلاڭچىلارنى قورالسىزلاندۇرۇشنى تەشەببۇس قىلىدۇ. ھەربىي كۈچ ئارقىلىق يوقىتىش مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، بۇ خىل پىكىر ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتتە ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلەيدۇ. جەن شۇرىن ئارقىدىن ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ئەزاسى، قۇمۇل ۋاڭ ئوردىسىنىڭ سابىق مۇھاپىزەتچىلەر باشلىقى يولۋاسنى قۇمۇل گارنىزونىنىڭ لۇيجاڭلىقىغا تەينىلەپ، قۇمۇلدا تۈرۈشلۇق قىسىم قوماندانى لىيۇ شىسىڭغا ھەمكارلىشىپ «ئۇيغۇر پۇقرالىرىنى تىنچلاندۇرۇپ، ۋەقەنى پەسەيتىش» كە بۇيرۇيدۇ؛ [1] يەنە قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ ھاكىمى ھەمدە ئۇيغۇر دىنىي زاتلارنى توپلاڭچىلار بىلەن سۆھبەتلىشىپ، ئۇلارنى ئەل قىلىشقا ئەۋەتىدۇ. ئويلىمىغان يەردىن يولۋاس بىر تەرەپتىن جەن شۇرىنغا قارشى قورالىق كۈچلەر بىلەن ئۇچراشسا، بىر تەرەپتىن ئاستىرتىن جەن شۇرىنغا قارشى كۈچلەر تەرەپتە تۇرۇپ، قوزغىلاڭچىلارنى قورال-ياراغ، ئوق - دورا بىلەن تەمىنلەيدۇ. ھەتتا «ئۇلار قۇمۇل شەھىرىنى ئىچىگە ھۇجۇم قىلسا، ئىچىدىن ماسلىشىپ ياردەم بېرىدىغانلىقى» [2] نى بىلدۈرىدۇ. سۇلھى ئاخىرىدا مەغلۇپ بولىدۇ، يولۋاس ئۇيغۇرلارغا ۋاكالىتەن گومىنداڭغا مۇراجىئەت سۇنۇشقا ئەنجىگە كېتىدۇ. ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئىچىدە قوزغىلاڭچىلارنى قورالىق يوقىتىش پىكرى يەنە ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلەيدۇ. جەن شۇرىن جۇ رۇيشىنى لىيۇ شىسىڭنىڭ ئورنىغا تەينىلەپ، ئەسكەر كۆپەيتىپ

---

① «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى»، 3 - قىسىم، 141 - 142-بەتلەر.

② خېۋىر تۆمۈر: «خوجىنىياز ھاجى ھەققىدىكى ئەسلىمىلەر»، «شىنجاڭ تارىخىي ماتېرىياللىرىدىن تاللانما» نىڭ 12 - سان، 5 - بېتىدىن ئېلىندى.

بىرنەچچە ئاي جەڭ قىلغان بولسىمۇ، ھەر قېتىملىق جەڭدە مەغ-
لۇپ بولىدۇ، خوجىنىياز قاتارلىقلار پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ قۇ-
مۇل شەھىرىگە ھۇجۇم قىلىدۇ، ئۇ يەردە تۇرۇشلۇق قوشۇن جان
تىكىپ مۇداپىئەدە تۇرىدۇ ۋە ئەڭ ئاخىرىدا شەھەر سىرتىدا تىر-
كىشىش ۋەزىيىتى شەكىللىنىدۇ. دەل مۇشۇنداق تىركىشىپ
تۇرغان چاغدا، نەنجىڭگە مۇراجىئەت سۇنۇشقا كەتكەن يولۇاس قا-
تارلىقلار سۇجۇ (بۇگۈنكى جيۇچۇەن) دە گەنسۇلۇق مىلىتارىست
ما جۇڭيىڭنى شىنجاڭغا ئەسكەر چىقىرىشقا ماقۇل قىلىدۇ. ما
جۇڭيىڭ «ئىسلام قېرىنداشلىرىنى قۇتقۇزۇش» بايرىقىنى كۆتۈ-
رۈپ چىقىپ، ئەمەلىيەتتە شىنجاڭدا زېمىن دائىرىسىنى كېڭەي-
تىپ، ئىچكىرىدىكى مىلىتارىستلارنىڭ قالايمىقان ئۇرۇشىنى
شىنجاڭغا باشلايدۇ.

1931 - يىلى 5 - ئايدا، ما جۇڭيىڭ ئۇچ ئەترەتكە ئايرىلغان
400 نەچچە ئادەمنى باشلاپ قۇمۇلغا يۇرۇش قىلىپ، ئالدى بىلەن
قۇمۇل يېڭىشەھەر ۋە كونىشەھەرنى ئىشغال ئۇڭۇشسىزلىققا
ئۇچرايدۇ، بىراق، لياۋدۇننى قورشاش جېڭىدە ئاز ئادەم بىلەن
كۆپ ياۋ ئۇستىدىن غەلىبە قىلىپ، ئۆلكە ئارمىيىسىنى قاتتىق
مەغلۇپ قىلىدۇ. بۇ قېتىملىق جەڭدە ما جۇڭيىڭ ئېغىر يارىلە-
نىپ، داۋالىنىش ئۈچۈن خېشى كارىدورى ئەتراپىغا ۋاقىتلىق
چېكىنىدۇ. ئىككىنچى يىلى ما جۇڭيىڭ قول ئاستىدىكىلەرنى
ئىككى يولغا بۆلۈنۈپ شىنجاڭغا كىرىشكە ئەۋەتىدۇ. جەنۇبىي
يولدىكىلەرنى ما شىمىڭ باشلاپ مېڭىپ، خوجىنىياز، يولۋاسلار
بىلەن بىرلىشىپ پىچانىنى ئىشغال قىلىپ، 300 نەچچە بىگۈناھ خەنزۇ
پۇقرانى ئۆلتۈرىدۇ. ئارقىدىنلا دىن تۇغىنى كۆتۈرۈپ چىقىپ
غازاتقا چاقىرىق قىلىدۇ. ئۆلكە ئارمىيىسى يارەمگە كېلىپ پە-
چاننى قايتۇرۇۋالىدۇ ھەمدە ئىسيان كۆتۈرگەنلىك جىنايىتى بە-
لەن ئۇيغۇر پۇقرالىرىنى تۇتۇپ قالايمىقان ئۆلتۈرىدۇ، بۇنىڭ بە-
لەن ئون نەچچە ئادەم قارشىلىق بىلدۈرۈپ نامايىش قىلىدۇ.
ئۆلكە ئارمىيىسى ئۇلارنى تارقىتىۋەتكەندە ئۇلار قايتىدىن يىغە-

لىدۇ، ئۆلكە ئارمىيىسى ئۇلارنى قانلىق باستۇرىدۇ. لۇجاڭ شيۇڭ فايۇ شەھەردە ئۇچ كۈن قىرغىنچىلىق قىلىش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرىدۇ، ۋەزىيەت بارغانسېرى كەسكىنلىشىپ تۇرپاندىكى ھەممىلا يېرىدە قوزغىلاڭ پىلانلىنىدۇ. شۇ يىلنىڭ ئاخىرى، ما شىمىڭنىڭ قۇترىتىشى بىلەن دېھقان مەھمۇت قاتار لىقلار باشلامچىلىق بىلەن ئاستانىدا قوزغىلاڭ كۆتۈرىدۇ، قوزغىلاڭچىلار شۇ جايدىكى خەنزۇ تىجارەتچىلەرنى بۇلاڭ-تالاڭ قىلىدۇ ھەمدە ئۆلتۈرىدۇ، ئارقىدىن 3000 نەچچە ئامما تۇرپان كونىشەھەرگە قورشاپ ھۇجۇم قىلىدۇ. شەھەرنى ساقلاۋاتقان خۇيزۇ ئوفىتسېر ما مىڭفۇنىڭ بۇرۇندىنلا ئىسيان كۆتۈرۈش نىيىتى بولغاچقا تەسلىم بولىدۇ ۋە تۇرپان شەھىرىنىڭ مۇداپىئە قوماندانلىقىغا تەيىنلىنىدۇ. جەن شۇرېن ئۆلكە ئارمىيەسىدىن 4000 نەچچە يۈز كىشىلىك قوشۇننى ياردەمگە ئەۋەتىدۇ، 1933 ـ يىلى 2 ـ ئايدا ئۆلكە ئارمىيىسى پىچان، تۇرپانلارنى قايتۇرۇۋالىدۇ، خوجىنىياز، مەھمۇت، ما شىمىڭ قاتارلىقلار قاراشەھەرگە چېكىنىپ، ئۇرۇش ئوتىنى جەنۇبىي شىنجاڭغا تۇتاشتۇرىدۇ، يول بويى قاراشەھەر، كۇچا، بۇگۇر، باي، ئاقسۇلارنى ئالىدۇ. خوتەن، يەكەن، قەشقەرلەردىمۇ بۇنىڭغا ئاۋاز قوشۇپ، ئارقا ـ ئارقىدىن قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلىدۇ.

شەرقىي يولدىن ما چۈەنلۇ قۇمۇلنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ، ئۇدۇل ئۆلكە مەركىزىگە قىستاپ بارىدۇ ۋە 1933 ـ يىلىنىڭ باشلىرى ئۇرۇمچىنى قورشىۋالىدۇ، ئارقىدىن شەھەر ئەتراپىدا ئۆلكە ئارمىيىسى بىلەن تىركىشىدۇ. دەل مۇشۇ ھالقىلىق پەيتتە ما جۇڭيىڭ ئۆزى ئاساسىي قوشۇنىدىكى 3000 نەچچە يۈز ئەسكەرنى باشلاپ شىنجاڭغا قىر ـ چاپ بىلەن كىرىپ، ئالدى بىلەن قۇمۇلنى ئالىدۇ، ئاندىن يولۇاس بىلەن بىرلىشىپ، ئەسكىرىنى ئىككى يولغا بۆلۈپ ئۇرۇمچىگە يۇرۇش قىلىدۇ، ئۇرۇمچى قاش بىلەن كىرپىك ئارىلىقىدا قالىدۇ. مۇشۇ ۋاقىتتا، ئۇرۇمچىدە «12 ـ ئاپرېل سىياسىي ئۆزگىرىشى» يۈز بېرىدۇ. ئۆلكىلىك

ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرىدىن تاۋ مىڭيۆ، چېن جۇڭ، لى شياۋتيەن قاتارلىقلار ئاق ئوروس قوشۇنىنىڭ قوللىشى بىلەن سىياسىي ئۆزگىرىش قىلىدۇ، ئارقىدىن ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ۋاقتىلىق كومىتېتىنى تەشكىللەيدۇ. قايتا ـ قايتا تىركىشىشتىن كېيىن، جىن شۇرېن نەنجىن ھۆكۈمىتىگە تېلېگرامما يوللاپ ۋەزىپىسىدىن ئىستېپا بېرىشكە مەجبۇر بولىدۇ. ئۆمرى قىسقا جىن شۇرېن ھۆكۈمىتى ئارانلا بەش يىل مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ، مۇشۇ مەزگىلدە ئاساسەن ھۆكۈمرانلىقنى ساقلاپ قېلىش ۋە مۇستەھكەملەش بىلەن ئۆتىدۇ. شىنجاڭنى ئىدارە قىلىشتا ياڭ زېڭشىن بىلەن چەكلىنىپ قېلىپ ھېچقانداق يېڭى تەدبىر يارىتالمايدۇ؛ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ۋەزىيەت كۈنسايىن ناچارلىشىدۇ، تۇرلۇك زىددىيەتلەر ئۈزلۈكسىز كەسكىنلىشىدۇ، ئەڭ ئاخىرىدا كرىزىس ئىچىدە ئاغدۇرۇلىدۇ.

3. شېڭ شىسەينىڭ سوۋېتپەرەس بولۇۋېلىپ، ئارمىيە ۋە ھۆكۈمەت ھوقۇقىنى تارتىۋېلىشى

شېڭ شىسەي 1930 ـ يىلى شىنجاڭغا كەلگەن بولۇپ، دەسلىپىدە تۈزۈك خىزمەتكە قويۇلمىغانىدى. ما جۈڭيىڭ 2 ـ قېتىم شىنجاڭغا كىرىپ، ھەربىي ۋەزىيەتتە جىددىيچىلىك بولغاندىلا، ئاندىن «شەرقىي يول باندىت يوقىتىش باش قوماندانى» لىقىغا تەيىنلىنىپ، ھەربىي ھوقۇقنى قولىغا ئالغان. «12 ـ ئاپرېل سىياسىي ئۆزگىرىشى» دە ئۇرۇمچى شەھەر ئەتراپىدا ئەسكەر تۈپ ۋەزىيەتنى كۆزەتكەن. ئارقىدىن سىياسىي ئۆزگىرىش قىلغۇچىلارنىڭ كۈشكۈرتۈشى ۋە يول قويۇشى بىلەن قولىدىكى ھەربىي كۈچىگە تايىنىپ شىنجاڭ چېگرا مۇداپىئەسىنىڭ ۋاقتىلىق دۇبەنلىك ۋەزىپىسىگە چىقىپ، سىياسىي ئۆزگىرىشنىڭ مېۋىسىنى ئۆزىنىڭ قىلىۋالغان.

مىنگودىن بۇيان شىنجاڭ ئۇزۇن مۇددەت تەپرىقىچىلىك ئىچىدە تۇرىدۇ، بۇ قېتىمقى سىياسىي ئۆزگىرىشمۇ گومىنداڭ نەزىجىن ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭنى تىزگىنلىشىگە يەنە بىر قېتىم

پۈرسەت بېرىدۇ. گومىنداڭ ھاكىمىيەت ئۈستىگە چىقىشتىن ئىلگىرىلا شىنجاڭدا ھەربىكەت قىلغانىدى، بىراق مىلىتارىست ياڭ زېڭشىننىڭ كاشىلىسىغا ئۇچرىغاچقا، تەشكىلاتلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا ئىلاجسىز قالغانىدى. 1927 ـ يىلى نەنجىن ھۆكۈمىتى قۇرۇلۇپ، 2 ـ يىلى شىنجاڭدا «7 ـ ئىيۇل» سىياسىي ئۆزگىرىشى بولىدۇ. جىن شۇرېن ھاكىمىيەت ئۈستىگە چىققاندىن كېيىن، گومىنداڭ مۇشۇ پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ ئالدى بىلەن پارتىيە، ئاندىن ھۆكۈمەت قۇرۇش فاكتىسىنى قوللىنىپ شىنجاڭدا كۈچىنى كېڭەيتىپ، شىنجاڭنى تەدرىجىي كونترول قىلماقچى بولىدۇ. مىلىتارىست جىن شۇرېن شىنجاڭدىكى يەرلىك مىللەتلەرنىڭ ئەھۋالى مۇرەككەپ دېگەننى باھانە قىلىپ، گومىنداڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭغا پارتىيە خىزمىتى يېتەكچى خادىملىرىنى ئەۋەتىشىنى رەت قىلىدۇ. نەنجىن ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭنى كونترول قىلىش نىيىتى ئوچۇقلىقىغا ئۇچرايدۇ. 1933ـيىلى «12ـ ئاپرېل سىياسىي ئۆزگىرىشى» نىڭ ئالدىـكەينىدە جىن شۇرېننى ئاغدۇرغۇچى كۈچلەر كۆپ قېتىم گومىنداڭنىڭ ئۆلكىلىك پىرقىسى بىلەن ئالاقە باغلايدۇ ھەمدە گومىنداڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتى ئۆلكىلىك پىرقىگە خىزمەتكە ئەۋەتكەن گوڭ بىچېڭنى سىياسىي ئۆزگىرىشتىن كېيىنكى ۋاقىتلىق ھۆكۈمەتنىڭ ئالىي مەسلىھەتچىلىكىگە تەكلىپ قىلىدۇ، گومىنداڭ يەنە بىر قېتىم شىنجاڭنى كونترول قىلىش پۈرسىتىگە دۇچ كېلىدۇ، بىراق، شېڭ شىسەي سوۋېتپەرەس بولۇۋېلىپ تاشقى كۈچكە تايىنىپ، شىنجاڭنىڭ ھەربىي ۋە مەمۇرىي ھوقۇقىنى تارتىۋالىدۇ.

شېڭ شىسەي چېگرا مۇداپىئە باش دۇبەنى بولغاندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، سوۋېتپەرەسلىك قىلىدۇ ۋە ماركسىزمغا ئېتىقاد قىلىش ۋاسىتىلىرىنى قوللىنىپ، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن كۆپ تەرەپلەپ ئۆچرىشىپ، ئۇلارنىڭ ھەربىي ياردىمىگە ئېرىشىش ئۈمىدىدە بو-

لىدۇ. 1933-يىلى 7-ئايدا، تاشقى ئىشلار خەلق كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى گ. يا. سۇكلىنكوفنىڭ رياسەتچىلىكىدە، سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ مۇناسىۋەتلىرىدىكى ۋەكىللەر بىرلەشمە يىغىنى ئېچىلىدۇ، يىغىندا شىنجاڭ ۋەزىيىتى مۇزاكىرە قىلىنىدۇ ھەمدە سوۋېت ئىتتىپاقى بولشېۋىكلار مەركىزىي كومىتېتى سىياسىي بيۇروسىغا يوللىنىدىغان تەكلىپ ماقۇللىنىدۇ. 1933 - يىلى 6 - ئاينىڭ 27 - كۈنى، سوۋېت ئىتتىپاقى (بولشېۋىكلار) مەركىزىي كومىتېتى سىياسىي بيۇروسى (دۆلەت مۇداپىئە كومىتېتىنىڭ رەئىسى)E.K. فولسلوف باشچىلىقىدىكى مەخسۇس «سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شىنجاڭ سىياسىتىنى تەتقىق قىلىش» ھەيئىتىنى تەشكىللەيدۇ. 8-ئاينىڭ 3 - كۈنى، مەزكۇر ھەيئەتنىڭ تەكلىپى بويىچە، سوۋېت ئىتتىپاقى (بولشېۋىكلار) مەركىزىي كومىتېتى سىياسىي بيۇروسى«شىنجاڭ خىزمىتى توغرىسىدىكى يوليورۇق»نى چۈشۈرىدۇ، ئۇنىڭ مەزمۇنىدا پۈتۈنلەي دېگۈدەك بىرلەشمە يىغىندىكى تەكلىپ تەكرارلانغانىدى.

شېڭ شىسەي ھاكىمىيەت ئۈستىگە چىققان دەسلەپكى مەزگىللەردە مۇناق ئۇچ مەسىلىگە دۇچ كەلگەنىدى: بىرىنچى، ھەر بىي ۋاستە ئارقىلىق مىلىتارىستلار ئۇرۇشى ۋەزىيىتىنى ئاخىرلاشتۇرۇش؛ ئىككىنچى، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت تېزدىن ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ۋەزىيەتنى مۇقىملاشتۇرۇپ، نارازىلىقنىڭ بىۋاستە سەۋەبىنى تۈگىتىش؛ ئۈچىنچى، سىياسىينى ياخشىلاش ئارقىلىق مىللەتلەر ئارىسىدىكى جىددىيلىكنى پەسەيتىش. ھالبۇكى، بۇ ئۇچ مەسىلىنىڭ ھەل بولۇشى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا ئورۇندالدى. ھەربىي جەھەتتە، ئەينى چاغدا ما جۇڭيىڭ داۋانچىڭدا شېڭ شىسەي قىسىملىرىنى تارمار قىلىپ، ئىلگىرىلەپ شەرقىي يولدىكى ما چۈەنلۇ بىلەن بىرلىشىپ ئۆلكە مەركىزىنى قورشىۋالغانىدى؛ ئىلدىكى جاڭ پېيىۋەن تېلىگراممىا ئەۋەتىپ شېڭ شىسەيگە قارشى تۇرۇپ، ئەسكەر تارتىپ

شىخوغا كېلىپ قالغاندى، ما جۇڭيىڭ بىلەن جاڭ پېيىۋەنىڭ بىرلىشۈپلىش ئېھتىماللىقى بار ئىدى؛ ۋەھالەنكى، بۇ چاغدا جە-نۇبىي شىنجاڭدا «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» بۆلگۈنچىلىك ھاكىمىيىتى قۇرۇلغاندى. شېڭ شىسەي بۇنىڭغا ئامال قىلالماي، كۆپ قېتىم سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ياردەم سورايدۇ. 1933 ـ يىلى 11 ـ ئايدا، سوۋېت قىزىل ئارمىيىسىنىڭ ئوخشاش بولمىغان قىسىم تۈرلىرىدىن تەشكىللەنگەن «تارباغاتاي پىدائىيلار قوشۇنى» (تارباغاتايدا سەرگەردان بولۇپ تۇرۇۋاتقان سابىق رۇسىيىنىڭ ئاقلار ئارمىيىسىدىن تەشكىللەنگەن بىر تار-ماق ئەترەتمۇ مۇشۇ قىزىل ئارمىيىنىڭ قوماندانلىقىدا ئىدى، شۇڭا بۇ نامنى قويغان) شىنجاڭغا ئەۋەتىلىدۇ. قىزىل ئارمىيە قورغاستىن كىرىپ، جاڭ پېيىۋەنىڭ بايانداىدىكى گازارمىسىغا ھۇجۇم قىلىدۇ. بۇ چاغدا، جاڭ پېيىۋەن ئۈرۈمچىنىڭ غەربىدە شېڭ سىسەي بىلەن تىركىشۋاتاتتى، «تارباغاتاي قوشۇنى» 10 ئايروپىلان ۋە نەچچە ئون برونېۋىكنىڭ ھمايىسىدە جاڭ پېيىۋەنىڭ شەھەرنى ساقلاۋاتقان قىسىملىرىغا ھۇجۇم قوزغاپ باياندىي شەھىرىنى ئىشغال قىلىدۇ. جاڭ پېيىۋەنىڭ چېكىنىش يولى ئۈزۈلۈپ، ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالىدۇ. سوۋېت ئارمىيىسى ئارقىدىنلا ئىلىنى شېڭ شىسەينىڭ ئۆلكە ئارمىيىسىگە تاپشۇرۇپ بېرىپ، قورغاستىن سوۋېت چېگرىسىغا چېكىنىپ چىقىپ كېتىدۇ. ئىككىنچى يىلى 1 ـ ئايدا سوۋېت قىزىل ئارمىيىسىنىڭ 3500 كىشىلىك يەنە بىر قىسمى تارباغاتايىنىڭ باقتۇ چازىسىدىن كىرىپ، كىيىملىرىنى جۇڭگوچە ھەربىي فورمىغا ئالماشتۇرۇپ، ئۆزلىرىنى سىرتقا قارىتا «ئالتاي ئارمىيىسى» دەپ ئاتاپ، ئاپتوموبىل بىلەن ئۆلكە مەركىزىگە يۈرۈش قىلىدۇ. 2 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى ئاساسىي قوشۇن ئۈرۈمچىگە يېتىپ كېلىپ، ما جۇڭيىڭ قىسىملىرىغا ھۇجۇم قوزغايدۇ. 8 ـ كۈنى ما جۇڭيىڭ قىسىملىرى داۋانچىڭغا چېكىنىپ، ئۆلكە مەركىزى مۇھاسىرىدىن خالاس بولىدۇ. 3 ـ ئاينىڭ باشلىرى «ئالتاي قوشۇنى» ئۆلكە

ئارمىيىسىگە ھەمكارلىشىپ داۋانچىلىك بازىرىنى ئىشغال قىلىدۇ، ئارقىدىن قىزىل ئارمىيە ھەربىي ھەرىكىتىنى توختىتىپ، سو-ۋېت چېگرىسىغا چېكىنىدۇ. سوۋېت ئارمىيىسىنىڭ شىنجاڭ چېگرىسى ئىچىدىكى ھەربىي تەمىناتىغا سوۋېت تەرەپ مەسئۇل بولىدۇ. سوۋېت ئىتتىپاقى شىنجاڭغا ئىككى قېتىم ئەسكەر چە-قىرىپ، شېڭ شىسەينى قۇتقۇزۇپ قالىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىرگە شېڭ شىسەينىڭ شىنجاڭدا يېڭى مىلىتارىست تەپرىقىچىلىك ھۆكۈمرانلىقىنى ئورنىتىشى ئۇچۇن يول ئېچىپ بېرىدۇ. 1937 - يىلى 9 - ئايدا سوۋېت ئىتتىپاقى جەنۇبىي شىنجاڭغا يەنە بىر قېتىم ئەسكەر چىقىرىپ، ما جۇڭيىڭنىڭ قالدۇق قىسمى ما خۇسەن كۇچلىرىنى يوقىتىدۇ، كېيىنكى يىلى قۇمۇلدا قىزىل ئارمىيە ئاتلىق ئەسكەرلەر كۇچەيتىلگەن تۇەنى ۋە بىر ھاۋا ئار-مىيە تارماق ئەترىتىنى ئورۇنلاشتۇرۇپ، سىرتقا ئۇنى «شىنجاڭ ئەل بولغان قىسىملار ئاتلىق ئەسكەرلەر 8-تۇەنى» دەپ ئاتايدۇ، ئۇنى شۇ جايدىكى ئاممىلار سوۋېت قىزىل ئارمىيىسى قىسمى ئىكەنلىكىنى سېزىپ «قىزىل 8 - تۇەن» دەپ ئاتايدۇ، مۇشۇ ۋاقىتقا كەلگەندە، مىلىتارىستلارنىڭ ئۇرۇش مالىمانچىلىقى ۋە-زىيىتى ئاخىرلىشىپ، شېڭ شىسەي ھاكىمىيىتى ھەربىي جە-ھەتتىن مۇقىملىشىدۇ.

ئىككىنچى، ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ۋەزىيەتنى مۇ-قىملاشتۇرۇپ، مىللەتلەرنىڭ نارازىلىقىنى تۇگىتىش، بۇ ئەمە-لىيەتتە شېڭ شىسەينىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتىن مۇستەھكەملىشى ئىدى. بۇنى سوۋېت ئىتتىپاقى ئاساسلىقى شېڭ شىسەينىڭ تەدبىر بەلگىلىشى ۋە ھاكىمىيەت يۇرگۇزۇشىگە خادىم ئەۋەتىپ ھەمكارلىشىش يولى بىلەن ئورۇندىدى. 1935 - يىلىدىن كېيىن، تۇركۇم - تۇر-كۇم سوۋېت ئىتتىپاقى خادىملىرى شىنجاڭغا ئەۋەتىلىپ، ئۆل-كىلىك ھۆكۈمەت، ئارمىيە، ئامانلىق ساقلاش، تەشۋىقات، مال-يە، قاتناش قاتارلىق تارماقلار ھەمدە دېھقانچىلىق، چارۋىچە-

لىق قاتارلىق ئىقتىسادىي تارماقلاردا مەسلىھەتچى ياكى تېخ-
نىكا يېتەكچىسى بولدى. سىياسىي جەھەتتە ئۆلكىلىك ھۆكۈ-
مەتنىڭ «جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش، سوۋېت ئىتتىپاقىغا
مايىل بولۇش، مىللەتلەر باراۋەر بولۇش، پاك-دىيانەتلىك بو-
لۇش، تىنچ بولۇش، قۇرۇلۇش قىلىش»تەك ئالتە بۇيۇك سە-
ياسىتىنى تۇزۇش ۋە يولغا قويۇشقا ياردەم بەردى؛ ئىقتىسادىي
جەھەتتە ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ «ئۇچ يىللىق ئىقتىسادىي
پىلان»نى تۇزۇشى ۋە يولغا قويۇشىغا ياردەم بېرىپ، ئۇنىڭغا
قەرز پۇل بەردى، مالىيىنى تەرتىپكە سالدى ۋە دېھقانچىلىق،
چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنى ئەسلىگە كەلتۈردى، سانائەت
ۋە پىششىقلاپ ئىشلەش كەسپىنى تەرەققىي قىلدۇردى؛ ھەربىي
ۋە ئامانلىق ساقلاش جەھەتتە شىنجاڭدا ئارمىيە شتاتىنى تەر-
تىپكە سېلىشقا ھەمكارلىشىپ، جامائەت خەۋپسىزلىكى ۋە
چېگرا ئىشلىرى ئاپپاراتلىرىنى قۇرۇپ، تۇرلۇك ھەربىي
قوراللار بىلەن تەمىنلىدى. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ياردىمى
بىلەن شىنجاڭنىڭ ئۇرۇش جاراھەتلىرى تېزدىن ساقايدى،
سىياسىي قىياپىتىدە ئۆزگىرىش يۈز بېرىپ، ئىجتىمائىي ئە-
گىلىك تېز ئەسلىگە كەلدى.

ئۇچىنچى، سىياسىينى ياخشىلاپ، شىنجاڭدىكى مىللەتلەر
ئارىسىدىكى جىددىيلىك مۇناسىۋىتىگە تاقابىل تۇرۇش. 1931 -
يىلىدىن 1933 - يىلىغىچە بولغان ئۇرۇش مالىمانچىلىقى سە-
ياسىي ئامىللاردىن سىرت يەنە مىللىي مۇناسىۋەتنىڭ جىددىي-
لىشىشى ۋە مىللىي توقۇنۇشنىڭ ئېغىرلىشىشىغا سەۋەب
بولدى. مۇشۇ تۇپەيلىدىن، شېڭ شىسەي سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ
ياردىمى بىلەن مىللەتلەر باراۋەر بولۇش ۋە مىللەتلەر ئىناق
ئۆتۈشنى ئاساسلىق مەزمۇن قىلغان مىللىي سىياسەتنى تۇرۇپ
چىقتى. 1934 - يىلى 4 - ئاينىڭ 12 - كۈنى ئۆلكىلىك
ھۆكۈمەت ئېلان قىلغان خىتابنامىدىكى ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش
ئىستراتېگىيىسى (يەنى، «سەككىز چوڭ خىتابنامە»)نىڭ 1 -

مادداسسدا مىللەتلەر باراۋەرلىكى ئېنىق ئوتتۇرىغا قويۇلدى. ئارقىدىن شىنجاڭنىڭ 1 ـ قېتىملىق خەلق قۇرۇلتىيى چاقىرىلدى، بۇ قېتىمقى قۇرۇلتايىنىڭ باش مەقسىتى مىللىي مۇناسىۋەتنى ياخشىلاپ، مىللەتلەر باراۋەر بولۇش قاتارلىق سىياسەتلەرنى يولغا قويۇش ئىدى. 1936 ـ يىلى شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت تۈزگەن ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش پروگراممىسى «ئالتە بۇيۇك سىياسەت ئىچىدە مىللەتلەرنىڭ باراۋەر بولۇشى ئۈنىڭ مەزمۇنلىرىدىن بىرى ئىدى. ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ داھىيلىرى، داڭلىق زاتلىرى ۋە ئەمەلىي كۈچى بار شەخسلەر بىلەن يارىشىش ۋە ئۆلارنى ئۆزىگە تارتىش تاكتىكىسى قوللىنىلدى. ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئەزالىرى ئىچىدە تۇنجى قېتىم ئاز سانلىق مىللەت زاتلىرى بار بولدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلاردىن خوجىنىياز ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مۇئاۋىن رەئىسلىكىگە تەيىنلەندى. نازارەت ۋە ناھىيە دەرىجىلىك ئەمەلدارلار ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەتلەرمۇ خېلى نىسبەتنى ئىگىلىدى. ئاز سانلىق مىللەت مەدەنىيەت ماۋارىپىغىمۇ يار ـ يۆلەك بولۇش سىياسىتى قوللىنىلدى. مىللەتلەر باراۋەر بولۇش ۋە مىللەتلەر ئىناق ئۆتۈش سىياسىتىنىڭ يولغا قويۇلۇشى بىلەن شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ مۇناسىۋىتىدە بىرقەدەر زور ياخشىلىنىش بولدى، مىللەتلەرنىڭ ئىناقلىق كەيپىياتى ئۈزلۈكسىز كۈچەيدى.

شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت سىياسىنى ياخشىلاش ئۈچۈن 1934 ـ يىلى قىشتا «مەۋرىي تەپتىش كومىتېتى»نى قۇرۇپ، ھەر دەرىجىلىك ئەمەلدارلار ۋە مەۋرىي خادىملارنى تەپتىش قىلىشقا، ئەمەلدارلارنى تەرتىپكە سېلىشقا، خىيانەتچى پارىخورلارنى جازالاشقا مەسئۇل قىلدى. ئىككىنچى يىلى 5 ـ ئايدا پارىخورلۇقنى جازالاشقا دائىر 12 ماددىلىق نىزام ئېلان قىلىندى ھەمدە نىزام بويىچە بىر تۈركۈم خىيانەتچى، پارىخور ئەمەلدارلارغا ئۆلۈم جازاسى بېرىلدى، بۇنىڭ بىلەن خىيانەت

چىلىك ھادىسىلىرى زور دەرىجىدە ئازايدى، ھۆكۈمەتنىڭ ھەر مىللەت خەلقى ئارىسىدىكى ئوبرازى ياخشىلاندى.

شېڭ شىسەي بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مۇناسىۋىتى 1937 ـ يىلى يۇقىرى پەللىگە يەتتى. شۇ يىلى 8 ـ ئايدا شېڭ شىسەي موسكۋاغا مەخپىي زىيارەتكە بېرىپ، ستالىننىڭ ئۇچ قېتىم قوبۇل قىلىشىغا مۇيەسسەر بولدى ھەمدە دەرىجە ئاتلىتىپ سوۋېت كومپارتىيەسىنىڭ ئەزالىقىغا قوبۇل قىلىندى، تەشكىلىي مۇناسىۋىتى سوۋېت ئىتتىپاقى سىياسىي بيۇروسىغا تەۋە بولۇپ، پارتىيە گۇۋاھنامىسى نومۇرى 1859118 ئىدى.①

شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، شېڭ شىسەي جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ قوللىشى ۋە ھەمكارلىقىنى قولغا كەلتۈرۈشكە تىرىشتى. ئۇ جۇڭگو كوممۇنىستلىرىنىڭ شىنجاڭغا كېلىپ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشقا قاتنىشىشنى كۆپ قېتىم ئوتتۇرىغا قويدى ياكى ئۇنى سوۋېت ئىتتىپاقى ئارقىلىق يەنئەنگە يەتكۈزدى. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قوللىشى، يار-دەم بېرىشى ۋە جۇڭگو كوممۇنىستلىرىنىڭ ياردىمى ئارقىسىدا شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي ۋە سىياسىي قىياپىتىدە تەلتۆكۈس ئۆزگىرىش بولۇپ، ئىقتىساد، مالىيە ۋە مەدەنىيەت، مائارىپ تېزدىن ئەسلىگە كەلدى ۋە تەرەققىي قىلدى، بولۇپمۇ 1936 ـ يىلىدىن 1941 ـ يىلىغىچە بولغان ئىككى «ئۇچ يىللىق پىلان» مەزگىلىدە ئەينى چىقىپ كەتكەن ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ۋەزىيەتتە تېزدىن ئوڭشىلىش بولۇپ، قاينام ـ تاشقىنلىق ۋە ئۇمىد بارلىققا كەلدى.

---

① فالك ۋېن: «تەڭرىتېغىدىكى بوران-چاپقۇن»، 163 ـ بەت، لياۋنىڭ خەلق نەشرىياتى، 1986 ـ يىلى نەشرى.

بەشنچى، جۇڭگو كومموٴنستلرىنىڭ شنجاڭدىكى پائالىيىتى

1. تەكلىپ بىلەن شنجاڭغا خىزمەتكە كېلىش

جۇڭگو كومموٴنستلرىنىڭ شنجاڭدىكى پائالىيىتى 20 ـ ئەسرنىڭ 30 ـ يىللىرىنىڭ باشلىرىدا باشلانغان. ئەينى چاغدا، كومموٴنستىك ئىنتېرناتسىئونال بىر تۇركۈم كومموٴنستلارنى شنجاڭغا بېرىپ شېڭ شسەينىڭ ھۆكۈمەت ئىشلىرىغا يارەملىشىشكە ئەۋەتتىدۇ. سوۋېت ئىتتىپاقى كومموٴنستىك پارتىيەسىنىڭ بۇ ئەزالىرى ئىچىدە بەزىلىرى جۇڭگو كومموٴنستىك پارتىيەسىنىڭ ئەزالىرى ئىدى. ئۇلار ئەڭ دەسلىپىدە شنجاڭغا كېلىپ ئىنقىلابىي پائالىيەت بىلەن شۇغۇللانغان جۇڭگو كومموٴنستلىرى ئىدى. جۇڭگو كومموٴنستىك پارتىيەسىنىڭ شنجاڭغا پىلانلىق كادىر ئەۋەتىشى شېڭ شسەي ھۆكۈمىتى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى مىللىي بىرلىك سەپ قۇرغاندىن كېيىنكى 20 ـ ئەسرنىڭ 30 ـ يىللىرىنىڭ ئوتتۇرا ۋە ئاخىرقى مەزگىللىرى ئىدى.

1937 ـ يىلى 4 ـ ئايدا، جۇڭگو ئىشچى-دېھقانلار قىزىل ئارمىيىسى غەربىي يۆنىلىش ئارمىيىسى سول قانات تارماق ئەترىتىدىكى 400 دىن ئارتۇق ئوفىتسېر ـ ئەسكەر قانلىق جەڭ قىلىپ، دۈشمەننىڭ قاتمۇقات مۇھاسىرىسىنى بۇزۇپ تاشلاپ، گەنسۇ بىلەن شنجاڭنىڭ تۇتاشقان ئورنى شىڭشىڭشياغا كېلىدۇ. بۇ چاغدا، پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى شنجاڭغا غەربىي يۆنىلىش ئارمىيىسىنى كۈتۈۋېلىشقا ئالاھىدە ئەۋەتكەن چېن يۈن (يالغان ئىسمى شى پىڭ)، تېڭ دەييۈن (يالغان ئىسمى لى گۇاڭ) قاتارلىق بەش ئادەمنى موسكۋادىن ئۇرۇمچىگە يېتىپ كېلىدۇ. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئارىلىشىشى بىلەن شېڭ شسەي غەربىي يۆنىلىش ئارمىيىسى سول قانات ئەترىتىنىڭ شنجاڭغا كىرىشىنى قارشى ئالىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. 5 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈ-

نى، غەربىي يۆنىلىش ئارمىيىسىنىڭ سول قانات تارماق ئەترىتى ئۇرۇمچىگە كىرىدۇ. ئۇلار بىر مەھەل تەرتىپكە سېلىنغاندىن كېيىن شەرقىي قوۋۇق سىرتىدىكى گازارمىغا ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، سىرتقا قارىتا «يېڭى ئەسكەر گازارمىسى»، يەنى يېڭى قوبۇل قىلىنغان قىسىم دەپ ئاتىلىدۇ. مەركىزىي كومىتېت چېن يۈنىنى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق ۋەكىللىكىگە تەينىلەپ، شېڭ شىسەي بىلەن بولغان بىرلىك سەپ خىزمىتىگە ھەمدە «يېڭى ئەسكەرلەر گازارمىسى» غا رەھبەرلىك قىلىشقا مەسئۇل قىلىدۇ.

1937 ـ يىلى 7 ـ ئايدا، ياپون باسقۇنچىلىرى جۇڭگوغا تاجاۋۇز قىلىپ، ياپون تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش پارتلايدۇ. 10 ـ ئايدا، جۇ شياۋجۇ بۇيرۇقتا بىنائەن مەركىزىي ھەربىي كومىتېتنىڭ ئالاقىچىسى سالاھىيىتى بىلەن شىنجاڭغا كېلىدۇ ۋە شېڭ شىسەينىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئۇرۇمچىدە 8ـئارمىيىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق ئىش بېجىرىش ئورنىنى قۇرىدۇ. ئىش بېجىرىش ئورنى شېڭ شىسەينىڭ نەنلياڭدىكى مېھمانخانىسىغا تەسىس قىلىنىپ، سىرتقا قارىتا «نەنلياڭ 3ـمېھمانخانىسى» دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇزۇن ئۆتمەي جۇ شياۋجۇ يەنئەنگە يۆتكەپ كېتىلىپ، تېڭ دەييۇن 8 ـ ئارمىيىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق ۋەكىلى بولىدۇ. 8 ـ ئارمىيىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق ئىش بېجىرىش ئورنىنىڭ قۇرۇلۇشى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى بىلەن شېڭ شىسەينىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى مىللىي بىرلىك سېپىنىڭ رەسمىي شەكىللەنگەنلىكىدىن دېرەك بېرىدى. يېڭى ئەسكەرلەر گازارمىسى ۋە 8 ـ ئارمىيىنىڭ شىنجاڭدىكى ئىش بېجىرىش ئورنىغا جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ شىنجاڭدىكى ۋەكىلى رەھبەرلىك قىلاتتى. 1937 ـ يىلى، تۇنجى قېتىم ۋەزىپە ئۆتىگەن پارتىيە ۋەكىلى چېن يۈن كەتكەندىن كېيىن، دېڭ فا ۋە چېن تەنچيۇلار ئارقا ـ ئارقىدىن پارتىيە ۋەكىللىكىنى

ئۇستىگە ئالدى.

1937 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا، شېڭ شىسەي پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىدىن يەنئەندىن شىنجاڭغا خىزمەتلەرگە يارەملىشىشكە ئادەم ئەۋەتىشنى ئىلتىماس قىلىدۇ. جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ ئۆزىدىمۇ كادىر كەمچىل بولۇۋاتقان بولسىمۇ، لېكىن سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بولغان خەلقئارا قاتناش لىنىيىسىنىڭ راۋانلىقىغا كاپالەتلىك قىلىش، شېڭ شىسەي بىلەن بولغان مىللىي بىرلىك سەپنى مۇستەھكەملەش، شىنجاڭنى گۈللەندۈرۈپ شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىگە بەخت يارىتىش ئۈچۈن، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى شېڭ شىسەينىڭ ئىلتىماسىغا قوشۇلۇپ، شىنجاڭغا كادىر ئەۋەتىشنى قارار قىلىدۇ. شىنجاڭغا كېلىپ خىزمەت قىلغان كادىرلار يەنئەندىن ۋە «يېڭى ئەسكەرلەر گازارمىسى» دىن كەلگەن، يەنە بەزىلىرى سوۋېت ئىتتىپاقىغا كېسەل داۋالاتقىلى بېرىپ ياكى سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ۋەتەنگە قايتىش يولىدا شىنجاڭدىن ئۆتكەن كادىرلار بولۇپ، شېڭ شىسەينىڭ تەكلىپى ۋە مەركىزىي كومىتېتنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن شىنجاڭدا خىزمەت قىلىشقا قالغانىدى. جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى ئىلگىرى-كېيىن شىنجاڭغا ئەۋەتكەن كادىر 100دىن ئاشىدۇ، بۇلارنىڭ ئىچىدە چىن تەنچىيۇ، دېڭ فا، ماۋ زېمىن، لىن جىلۇ قاتارلىق مۇنەۋۋەر كومپارتىيە ئەزالىرى بار ئىدى. شىنجاڭنىڭ ئەينى چاغدىكى ۋەزىيىتى تۈپەيلىدىن جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى شىنجاڭدا يەرلىك تەشكىلاتىنى قۇرمىغان ۋە تەرەققىي قىلدۇرمىغانىدى، شىنجاڭدا خىزمەت قىلىۋاتقان بارلىق پارتىيەلىك كادىرلار شەخسىي سالاھىيەت بىلەن يالغان ئىسىم قوللىنىپ پائالىيەت قىلاتتى. شىنجاڭغا كەلگەن جۇڭگو كوممۇنىستىلىرى ئاساسلىقى مەمۇرىيەت، مالىيە، خەلق ئىشلىرى، مائارىپ، ئاخبارات، مەدەنىيەت تارماقلىرى ۋە خەلق تەشكىلاتلىرىدا رەھبەرلىك ۋەزىپىسىنى ئۆتەيتتى. ئۇلار جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ شىنجاڭدا تۈرۈشلۇق ۋەكىلىنىڭ رەھبەرلىكىدە ۋە ھەر مىل-

مىي مۇدىرى بولۇپ، پۈتۈن شۆيۈەننىڭ خىزمەتلىرىگە مەسئۇل بولىدۇ. ئۇ شۆيۈەندە «ئۆگىتىش بىلەن ئىشلىتىشنى بىرلەشتۈرۈش» مائارىپ فاكۇلتېتىنى ۋە «ئىتتىپاق بولۇش، جىددىي بولۇش، ئاددىي بولۇش، جانلىق بولۇش» مەكتەپ تەنبىھىنى تۈزىدۇ ھەمدە شۆيۈەن ئۇچۇن ئىنقىلابىي روھقا تولغان مەكتەپ ناخشىسى يېزىپ بېرىدۇ. ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش ۋە شىنجاڭنى گۇللەندۈرۈشنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلىشىش ئۈچۇن ئوقۇتۇشنى ئىسلاھ قىلىپ، «يېڭى سىياسىي»، «يېڭى ئىقتىسادشۇناسلىق»، «جۇڭگو ھازىرقى زامان ئىنقىلابىي تارىخى» قاتارلىق بىرنەچچە يېڭى دەرسنى كۆپەيتىپ تەسىس قىلىدۇ ھەمدە مەخسۇس لېكسىيە ئۇيۇشتۇرۇپ، ئۆزى ياكى كومپارتىيە ئەزالىرى ۋە ئىلغار زاتلارنى دەرس سۆزلەشكە تەكلىپ قىلىدۇ. لىن جىلۇ بىر يىلغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە شۆيۈەننى ئىلغار ئىلىم كەيپىياتىغا تولغان ۋە كۈنسايىن گۈللىنىۋاتقان ئالىي بىلىم يۇرتى قىلىپ قۇرۇپ چىقىپ، تۈرلۈك ئىختىساس ئىگىلىرىنى يېتىشتۈرۈش، مارکسىزمنى تەشۋىق قىلىش، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى مىللىي بىرلىك سەپكە دائىر تۈرلۈك فاكۇلتېتنى ـ سىياسەتلەرنى تەشۋىق قىلىشتىكى مۇھىم بازىغا ئايلاندۇرىدۇ. لىن جىلۇ شېكى شىسەينىڭ سىختىمانىڭ تۈپەيلىدىن ئاقسۇ مائارىپ ئىدارىسىنىڭ باشلىقلىقى ۋە كۈچا ناھىيىسىنىڭ ھاكىملىقىغا ئەۋەتىلگەن مەزگىلدە، ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ مائارىپ ئىشلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا داۋاملىق كۆڭۈل بۆلىدۇ. ئۇ كۈچادا تۇرغان ئىككى يىل ئىچىدە پۈتۈن ناھىيىنىڭ مائارىپ ئىشلىرى تېز تەرەققىي قىلىدۇ، مەكتەپلەر ئەسلىدىكى ئىككىدىن 35 كە كۆپىيىدۇ، قىرغىز چارۋىچىلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان چەت تاغلىق رايونلاردىمۇ تاربختىن بۇيانقى تۇنجى مەكتەپ قۇرۇلىدۇ.

جۇڭگو كوممۇنىستلىرىنىڭ تىرىشچانلىقى ئارقىسىدا، پۈتۈن

ئۆلكىدىكى ھەر دەرىجىلىك مائارىپ ۋە مەمۇرىي تارماقلار تەدرىجىي مۇكەممەللىشىدۇ، ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى مەكتەپلەر كۆپلەپ قۇرۇلىدۇ، مائارىپ خىراجىتى زور كۆلەمدە ئاشىدۇ، تۇرلۇك شەكىلدىكى ئىجتىمائىي مائارىپ جۇش ئۇرۇپ راۋاجلىنىدۇ، ھەر مىللەت ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنى زورىيىدۇ. شىنجاڭنىڭ مائارىپ ئىشلىرى مىسلىسىز تەرەققىي قىلىپ، جۇشقۇن ھاياتىي كۈچكە تولغان مەنزىرە بارلىققا كېلىدۇ. 1942 ـ يىلى شىنجاڭ-دىكى ھۆكۈمەت قارمىقىدىكى مەكتەپلەر 2463 كە، مەكتەپتىكى ئوقۇغۇچىلار 271 مىڭ 100 گە، ئالىي، ئوتتۇرا مەكتەپلەر سەككىزگە، ئوقۇغۇچىلار سانى 3787 گە يېتىپ، ئايرىم-ئايرىم ھالدا 1937 ـ يىلىدىكىدىن % 140 ۋە % 27.5 ئاشىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا يەنە ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش ئاممىۋى مەكتەپلىرىدىن 846سى بار بولۇپ، ئوقۇغۇچىسى 146 مىڭ 911 كىشىگە يېتىدۇ.①

«شىنجاڭ گېزىتى» ئىدارىسىمۇ جۇڭگو كوممۇنىستلىرىنىڭ خىزمەتلەرنى قانات يايدۇرۇشىدىكى مۇھىم بازا ئىدى. ۋاڭ شاۋ-چۈەن قاتارلىق 10 نەچچە كومپارتىيە ئەزاسى ئايرىم-ئايرىم ھالدا ماقالە يېزىش، تەھرىرلەش، نەشر قىلىش قاتارلىق تار-ماقلارنىڭ خىزمىتىگە مەسئۇل بولۇپ، «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇپ ۋەتەننى قۇتقۇزۇش ئىنقىلابىي ئىدىيىسىنى تەشۋىق قىلىش، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى رەھبەرلىرىنىڭ ماقالىسى، سۆزىنى تونۇشتۇرۇش ۋە كۆچۈرۈپ بېسىش جەھەتلەردە مۇھىم رولىنى جارى قىلدۇردى. گېزىتخانا باسما زاۋۇتى يەنە ماركسىزم ـ لېنىنىزم، ماۋ زېدۇڭ ئەسەرلىرىنى كۆپەيتىپ بېسىپ، شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي، سىياسىي تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن نۇرغۇن خىزمەت

① ج ك پ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق كومىتېتى پارتىيە تارىخى تەتقىقات ئىشخانىسى تۈزگەن «ج ك پ شىنجاڭنىڭ يەرلىك تارىخى»، 1-توم، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999 ـ يىلى نەشرى، 63-بەت.

ئىشلىدى.

2. ئاممىنى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشقا ياردەم بېرىشكە تەشكىللەش

1938-يىلىدىن كېيىن، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ تەسىرى ۋە تىرىشچانلىقى ئارقىسىدا دۇ جۇڭيۇەن، سا كۇڭلياۋ، شېن يەنبىن، جاڭ جۇڭشى، جاۋ دەن قاتارلىقلار ۋەكىللىكىدىكى مەدەنىيەت ساھەسىدىكى بىر تۈركۈم ئىلغار زاتلار ۋە ئالىملار ئارقا-ئارقىدىن شىنجاڭغا كېلىدۇ، ئۇلار جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى بىلەن زىچ ھەمكارلىشىپ، بىر نىيەتتە كۈچ چىقىرىپ، كۇرس ئېچىش، گېزىت چىقىرىش، يېڭى تىياتىرلارنى قويۇش، ئىنقىلابىي ناخشىلارنى ئېيتىشنى ئۆگىتىش قاتارلىق كۆپ خىل شەكىللەر بىلەن ماركسىزمنى، «جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش، سوۋېت ئىتتىپاقىغا مايىل بولۇش، مىللەتلەر باراۋەر بولۇش، پاك - دىيانەتلىك بولۇش، تىنچ بولۇش، قۇرۇلۇش قىلىش» ئالتە بۇيۇك سىياسىتىنى، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇپ ۋەتەننى قۇتقۇزۇشنى ۋە ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى مىللىي بىرلىك سەپنى تەشۋىق قىلىپ، 4 - ماي يېڭى مەدەنىيىتى ۋە يېڭى ئىدىيىسىنى تارقاتىدۇ. بۇ مەزگىلدە جۇڭگو كوممۇنىستلىرىنىڭ قولىدىكى «شىنجاڭ گېزىتى» قاتارلىق گېزىت ۋە ژۇرناللاردا پات - پات ماركس، ئېنگېلىس، لېنىن، ستالىن ۋە ماۋ زېدۇڭ ئەسەرلىرى بېسىلىپ تۇرىدۇ ھەمدە ئىچكى - تاشقى ۋەزىيەت، 8 - ئارمىيىنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش غەلىبىلىرى ۋە ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تايانچ بازىلىرىنىڭ ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىغا دائىر ماقالىلەر خەۋەر قىلىنىپ تۇرىدۇ. ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇپ ۋەتەننى قۇتقۇزۇش ناخشىلىرى ۋە دراممىلىرى ھەممىلا جايدا ئېيتىلىدۇ ۋە قويۇلىدۇ، پۈتۈن جەمئىيەتتە ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇپ، مۇنقەرزلىكتىن قۇتۇلۇش كەيپىياتى مىسلىسىز دولقۇنغا كۆتۈرۈلىدۇ.

ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش كۈرىشى جۇڭگونىڭ ھازىرقى زامان تارىخىدىكى ئەڭ ئۇلۇغ مىللىي ئازادلىق ئۇرۇشى. بارلىق كۈچلەرنى سەپەرۋەر قىلىپ ۋە ئۇلار بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش، ئەڭ كەڭ كۆلەمدىكى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى مىللىي بىرلىك سەپنى قۇرۇش ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدىكى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ باش ۋەزىپىسى شۇنداقلا كوممۇنىستلارنىڭ شىنجاڭدىكى خىزمىتىنىڭ مۇھىم نۇقتىسى ئىدى. 1938 ـ يىلى 1 ـ ئايدا جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ ئەزاسى خۇاڭ خوچىڭ يېڭى ئەسكەرلەر گازارمىسىدىن جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش ئۇيۇشمىسىنىڭ باش كاتىپلىقىغا يۆتكىلىپ، جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش ئۇيۇشمىسىنى ئىككىنچى قېتىم ئۆزگەرتىپ تەشكىللەيدۇ، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ بەزى ئەزالىرى ھەرقايسى تارماقلارنىڭ رەھبەرلىكىنى ئۈستىگە ئالىدۇ. ئۆزگەرتىپ تەشكىللەنگەندىن كېيىنكى جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش ئۇيۇشمىسى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىگە رەھبەرلىك قىلىپ، بىرلىكتە ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇشتىكى قوماندانلىق شتابىغا ئايلىنىدۇ. جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش ئۇيۇشمىسى «جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش سېپى»، «شىنجاڭ ياشلىرى» قاتارلىق ماركسىزم، لېنىنىزم ۋە ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى بىرلىك سەپ سىياسىتىنى تەشۋىق قىلىدىغان ژۇرناللارنى چىقىرىدۇ؛ تۇرلۇك كۇرسلارنى ئۇيۇشتۇرۇپ كادىرلارنى تەربىيەلەيدۇ؛ ئاممىۋى يىغىنلارنى تەشكىللەپ، تۇرلۇك مەدەنىيەت پائالىيەتلىرىنى قانات يايدۇرۇپ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇشنى تەشۋىق قىلىدۇ، ھەر مىللەت خەلقىنى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇپ، مۇنقەرزلىكتىن قۇتۇلۇش ھەرىكىتىگە پاتقاق ئاتلىنىشقا سەپەرۋەر قىلىدۇ؛ ئىقتىسادچىللىق پائالىيىتى، ئەمگەك مۇسابىقىسى ۋە نەتىجە يارىتىش پائالىيىتىنى قانات يايدۇ.

دۇرۇپ، شىنجاڭنىڭ قۇرۇلۇشىغا تۇرتكە بولۇپ، ياپون باسقۇ-
چىلىرىغا قارشى تۇرۇش ئارقا سەپىنى مۇستەھكەملەيدۇ؛ ئاممە-
ۋى ئىئانە توپلاشقا سەپەرۋەر قىلىپ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قار-
شى ئالدىنقى سەپكە پائال يارەم بېرىدۇ. شىنجاڭدا جاھانگىر-
لىككە قارشى تۇرۇش ئۇيۇشمىسىدىن باشقا يەنە جۇڭگو-سوۋېت
مەدەنىيەت ئۇيۇشمىسى، ئايالار ئۇيۇشمىسى، ئىشچىلار ۋەتەننى
قۇتقۇزۇش ئۇيۇشمىسى، ئاممىۋى بىرلەشمە، ئوقۇغۇچىلار بىر-
لەشمىسى، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇپ، ۋەتەننى قۇتقۇ-
زۇشتىكى ئارقا سەپ يارەم ئۇيۇشمىسى قاتارلىق ئاممىۋى تەش-
كىلاتلار قۇرۇلىدۇ. بۇ تەشكىلاتلار جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش
ئۇيۇشمىسىغا ئوخشاش جۇڭگو كوممۇنىستلىرىنىڭ رەھبەرلە-
كىدە تەشۋىقات ئېلىپ بارىدۇ ۋە ئاممىنى ياپونغا قارشى تۇرۇشقا
سەپەرۋەر قىلىدۇ، ھەر مىللەت، ھەر ساھە كىشىلىرىنى ئىئانە
توپلاشقا تەشكىللەپ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش ئال-
دىنقى سەپىگە سىياسىي ۋە ماددىي جەھەتتىن ئاكتىپ يارەم
بېرىدۇ. شىنجاڭدا پۇلى بارلار پۇل چىقىرىش، كۆچى بارلار كۆچ
چىقىرىشتەك ئىتتىپاقلىشىپ كۆرەش قىلىش ۋەزىيىتى بارلىققا
كېلىپ، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ يايون باسقۇنچىلىرىغا قارشى
تۇرۇش قىزغىنلىقى مىسلىسىز يۇقىرى كۆتۈرۈلىدۇ. ياپون باس-
قۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش ئۇرۇشىغا يارەم بېرىش ئۈچۈن، ھەر
مىللەت خەلقى بەس - بەستە پۇل، مال ئىئانە قىلىدۇ ۋە زايوم
سېتىۋالىدۇ. ستاتىستىكىلاردىن قارىغاندا، 1939 - يىلى 9 -
ئايدىن 1940 - يىلى 5 - ئايغىچە، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت
خەلقى ئىئانە قىلغان پۇلنى شۇ چاغدىكى يامبۇغا سوندۇرغاندا 3
مىليون 220 مىڭ يۈەن بولغان. 1939 - يىلى ئىئانە قىلىنغان
1 مىليون 520 مىڭ يۈەنگە 10 كۆرەشچى ئايروپىلان سېتىۋې-
لىپ، ئۇنىڭغا «شىنجاڭ» دەپ نام قويۇلۇپ، ياپون باسقۇنچىلىر-
غا قارشى ئۇرۇش ئالدىنقى سەپىنگە ئەۋەتىلگەن.

جۇڭگو كوممۇنىستلىرىنىڭ شىنجاڭدىكى پائالىيەتلىرى

خەلقئارا قاتناش لىنىيىسىنىڭ راۋانلىقىغا كۆچلۈك كاپالەتلىك قىلغان، بۇنىڭ بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ جۇڭگونىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشىغا ياردەم سۇپىتىدە بەرگەن زور تۇركۈمدىكى قورال ـ ياراغلىرى، ماددىي ئەشيالىرى، دورىلىرى ۋە تۇرلۈك ھەربىي خادىملىرى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش ئالدىنقى سېپىگە ئوڭۇشلۇق يېتىپ بارغان. ستاتىستىكىلارغا قارىغاندا، 1937 ـ يىلى 10 ـ ئايدىن 1939 ـ يىلى 9 ـ ئايغىچە سوۋېت ئىتتىپاقى جۇڭگوغا ياردەم قىلغان قورال ـ ياراغلاردىن 985 ئايروپىلان، 82 تانكا، 1300 دىن ئارتۇق زەمبىرەك، 14 مىڭدىن ئارتۇق پىلىموت ھەمدە كۆپ ساندىكى جاڭدۇق، ئوق ـ دورا قاتارلىقلار شىنجاڭ ئارقىلىق ئىچكىرىدىكى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش ئالدىنقى سېپىگە توشۇلغان. 1940 ـ يىلى 12 ـ ئايدا بىر قېتىمدىلا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ جۇڭگوغا ياردەم بەرگەن ئايروپىلان، زەمبىرەك قاتارلىق ھەربىي ئەشيالارنى باسقان ئاپتوموبىلى قۇمۇلغا بارغان. 1942 ـ يىلى ئەنگلىيىنىڭ جۇڭگوغا ياردەم بەرگەن ماددىي ئەشيالىرىمۇ سوۋېت ئىتتىپاقى ئارقىلىق شىنجاڭغا كىرىپ ئىچكىرىگە توشۇلغان.

جۇڭگو كوممۇنىستلىرى شىنجاڭنىڭ سىياسىي ئىسلاھاتى ۋە خەلق ئىشلىرى قۇرۇلۇشىدا نۇرغۇن خىزمەتلەرنى ئىشلىگەن. 1941ـيىلى ماۋ زېمىن خەلق ئىشلىرى نازارىتىنىڭ مۇۋاپىقلاشتۇرۇش بۆلۈمىنىڭ باشلىقىغا يۆتكەلگەندىن كېيىن، شەنشى، گەنسۇ، نىڭشيا ئازاد رايونلىرىدا يۈرگۈزۈلۈۋاتقان دېموكراتىك سايلام چارىسىدىن پايدىلىنىپ، ئەينى ۋاقىتتىكى شىنجاڭنىڭ كونكرېت ئەھۋالىگە بىرلەشتۈرۈپ، «شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ رايون، كەنت تۈزۈمى تەشكىلىي نىزامنامىسى»نى تۈزۈپ چىققان. مەزكۇر نىزامنامىدە قالاق شاڭيۇ تۈزۈمى بىكار قىلىنىپ، رايون، ناھىيىلەردە بىردەك دېموكراتىك سايلام يولغا قويۇلغان. بۇ شىنجاڭ تارىخىدا رايون باشلىقى، كەنت باشلىقى قاتارلىق ئاساسىي قاتلام رەھبەرلىرىنىڭ

تۇنجى قېتىم دېموكراتىك سايلىنىشى ئىدى. ئۇ يەنە «ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ تەشكىلىي نىزامنامىسى»، «شىنجاڭ ئۇلكىسىدىكى مەمۇرىي مەھكىمە تەشكىلىنىڭ ۋاقىتلىق نىزامى»نى تۈزۈشكە رىياسەتچىلىك قىلغان، ھەرقايسى ناھىيىلەردە ئارقا - ئارقىدىن ھۆكۈمەت ئىشلىرى كومىتېتى قۇرۇلۇپ، چوڭ - چوڭ ئىشلاردا ھۆكۈمەت ئىشلىرى كومىتېتى قارار چىقارغان. لىن جىلۇ، خۇاڭ خوچىڭ قاتارلىق بىر تۈركۈم كومپارتىيە ئەزالىرى مەمۇرىي ئە - مەلدار ۋە ھاكىملىقنى ئۈستىگە ئالغان، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ خىز - مەت ئورۇنلىرىدا پاك - دىيانەتلىك بولۇپ، ھەر مىللەت خەلقى ئۈچۈن بەجانىدىللىق بىلەن ياخشى ئىش قىلىپ بېرىپ، جەمئى - يەتنىڭ ماختىشىغا سازاۋەر بولغان.

جۇڭگو كوممۇنىستلىرى چېگرا مۇداپىئە قۇرۇلۇشىدىمۇ زور تۆھپىلەرنى قوشقان. 1939 - يىلى جۇڭگو كوممۇنىستلە - رىنىڭ تەكلىپى بىلەن سارىقولدا 500 كىشىلىك چېگرا مۇداپە - ئە چوڭ ئەترىتى قۇرۇلغان، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسە - نىڭ ئەزاسى، يېڭى ئەسكەرلەر گازارمىسى 4 - چوڭ ئەترىتىنىڭ سىياسىي كومىسسارى خۇ جىەن چوڭ ئەترەت باشلىقلىقىنى ئۈستىگە ئالغان. چېگرا مۇداپىئە چوڭ ئەترىتى قوراللىق خەلق ئەسكەرلىرىنى تەشكىللەپ، چارلاش، تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، بىرلىكتە چېگرىنى ساقلىغان. كونىشەھەردىكى ئاتلىق ئەسكەرلەر 35 - تۈەندىن ئىككى لىيەن توپلاڭ كۆتۈرگەندىن كېيىن، خۇ جىەن بۈيرۇقتا بىنائەن ئەسكەر باشلاپ توپلاڭنى تىنچىتقان، تو - پلاڭ تىنچىتىلغاندىن كېيىن خۇ جىەن قاراۋۇلخانا ياساش پىلا - نىنى تۈزگەن، باش ۋالىي مەھكىمىسى تەستىقلىغاندىن كېيىن قونجىراپ قاتارلىق بەش چېگرا مۇداپىئە قاراۋۇلخانىسى كۆپەيتىپ قۇرۇلۇپ، چېگرا مۇداپىئەسى مۇستەھكەملەنگەن.

3. شېڭ شىسەينىڭ جۇڭگو كوممۇنىستلىرىغا زىيانكەشلىك قىلىشى

1937 - يىلىدىن 1943 - يىلىغىچە شېڭ شىسەي مۇستە - بىت ھۆكۈمرانلىقىنى يولغا قويۇش ئۈچۈن ئىلگىرى - كېيىن

بولۇپ ئاتالمىش «سۇيىقەستلىك توپىلاڭ دېلوسى»نى ياساپ چىقىپ، سىياسىي رەقىبلىرىنى زور كۆلەمدە تازىلايدۇ. 1 ـ قېتىملىق تازىلاش ئوبيېكتلىرى ئاساسلىقى ئىنتېرناتسىئونالىزم ئەزالىرى، 2 ـ قېتىملىقى دۇ جۇڭيۇەن ۋەكىللىكىدىكى ئىلغار زاتلار بولىدۇ، جۇڭگو كوممۇنىستلىرى شېڭ شىسەي ئويدوروپ چىقارغان 3 ـ قېتىملىق «سۇيىقەستلىك توپىلاڭ دېلوسى»دىكى زىيانكەشلىك قىلىش ئوبيېكتلىرى بولىدۇ. جۇڭگو كوممۇنىستلىرىنىڭ تىرىشچانلىقى بىلەن شىنجاڭنىڭ تۇرلۇك ئىشلىرى بىرقەدەر زور تەرەققىياتقا ئېرىشىپ، كۇنسايىن گۈللىنىۋاتقان مەنزىرە بارلىققا كەلگەنىدى. جۇڭگو كوممۇنىستلىرىنىڭ جان ـ دىل بىلەن شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى ئۈچۈن خىزمەت قىلىش ۋە جاپاغا چىداپ كۆرەش قىلىش ئېسىل ئەنئەنىسى ئۇلارنى يۇكسەك ئابرۇيغا ۋە ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ھىمايىسى، ھۆرمەتىگە ئىگە قىلىدۇ. شېڭ شىسەي جۇڭگو كوممۇنىستلىرىنىڭ شىنجاڭ خەلقى ئارىسىدا تەسىرىنى يەنمۇ كېڭەيتىپ، ئۆزىنىڭ مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىقىغا تەھدىت يەتكۈزۈشىدىن ئەنسىرەپ، جۇڭگو كوممۇنىستلىرىغا تۇنقان تاكتىكىسىنى ئۆزگەرتىپ، كوممۇنىستلار دىن ئىبھتىيات قىلىشقا، ئۇلارنى بېسىشقا، چەتكە قېقىشقا باشلايدۇ. 1939 ـ يىلىنىڭ باشلىرى، ئۇ شىنجاڭ شۆيۈەنىدىكى لەرنىڭ چوڭقۇر ھۆرمىتىگە ئېرىشكەن لىن جىلۇنى چەت رايونغا يۆتكىۋېتىدۇ. 2 ـ يىلى يەنە ماۋ زېمىننىڭ مالىيە نازىرلىق ۋەزىپىسىنى ئىلىۋېتىدۇ. 1941 ـ يىلى سوۋېت ـ گېرمانىيە ئۇرۇشى پارتلىغاندىن كېيىن، ئىچكى ـ تاشقى ۋەزىيەتتە زور ئۆزگىرىش بولىدۇ. بۇ چاغدا، شېڭ شىسەي ئۆزىنى جياڭ جېيشىنىڭ قوينىغا ئېتىشنى قارار قىلىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىغا ۋە كومپارتىيىگە ئاشكارا قارشى تۇرۇپ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى مىللىي بىرلىك سەپكە بۇزغۇنچىلىق قىلىدۇ. 1942 ـ يىلى شېڭ شىسەي ئاتالمىش «12 ـ ئاپرېل سۇيىقەستلىك توپىلىڭى دېلوسى» نى ئويدۇرۇپ چىقىپ، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيە

سىنىڭ ئەزاسى چېن تەنچيۇ، ماۋ زېمىن ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۇرۇمچىدە تۇرۇشلۇق باش كونسۇلى، ھەربىي مەسلىھەتچىسى قاتارلىقلارنى مەزكۇر دېلوداكى باش پىلانلىغۇچى دەپ قارىلاپ، كومۇنىستلارغا كەڭ كۆلەمدە زىيانكەشلىك قىلىشقا باشلايدۇ. 6 ـ ئايدا، شېڭ شىسەي يەنە «قوغداش» ياكى «باشقا مۇھىم ئىشقا قويۇش» نامى بىلەن شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا خىزمەت قىلىۋاتقان جۇڭگو كومۇنىستلىرىنى ئۇرۇمچىگە يۆتكەپ كېلىپ نەزەربەند قىلىپ قويىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، شېڭ شىسەي نىقابىنى ئاشكارا يىرتىپ تاشلاپ كومپارتىيىگە قارشى تۇرۇپ، ئۆزىنى جياڭ جيېشىنىڭ قوينىغا ئاتىدۇ ھەمدە جۇڭگو كومۇنىستلىرىغا زىيانكەشلىك قىلىشنى ئۆزىنى جياڭ جيېشىنىڭ قوينىغا ئېتىشتىكى «كۆرۈشۈش سوۋغىسى» قىلىدۇ. 9 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى، شېڭ شىسەي چېن تەنچيۇ، ماۋ زېمىن، لىن جىلۇ قاتارلىق رەھبەرلەرنى قولغا ئېلىشقا بۇيرۇق چۈشۈرىدۇ، ئارقىدىن جۇڭگو كومپارتىيەسىنىڭ 140 تىن ئارتۇق ئادەمنى تۇتۇپ تۇرمىگە سالىدۇ. 1943 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى، شېڭ شىسەي جياڭ جيېشىنىڭ تەستىقلىشى بىلەن چېن تەنچيۇ، ماۋ زېمىن، لىن جىلۇ قاتارلىقلارنى تۇرمىدە مەخپىي ئۆلتۈرىدۇ.

جۇڭگو كومپارتىيەسىنىڭ شىنجاڭدىكى خادىملىرى قولغا ئېلىنغاندىن كېيىن، ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى بۇنىڭغا يۈكسەك كۆڭۈل بۆلۈپ، پائال قۇتقۇزىدۇ. جۇڭگو كومپارتىيەسى ۋە پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنىڭ بېسىمى بىلەن، گومىنداڭ دائىرىلىرى شىنجاڭدا قامالقا ئېلىنغان كومپارتىيە ئەزالىرىنى قويۇپ بېرىشكە مەجبۇر بولىدۇ. 1946 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى، قولغا ئېلىنغان كومپارتىيە ئەزالىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلە-تاۋابىئاتلىرىدىن 131 ئادەم تۆت يىل داۋاملاشقان تۇرمە ھاياتىنى ئاخىرلاشتۇرۇپ، ئون ئاپتوموبىلغا ئولتۇرۇپ ئۇرۇمچىدىن يولغا چىقىپ، بىر ئايلىق جاپالىق سەپەرنى بېسىپ ئۆتۈپ، ئاخىرى يەنىگە يېتىپ كېلىدۇ.

تۆتىنچى باب «شەرقىي تۈركستان» بۆلگۈنچىلىكىنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە تەرەققىياتى

بىرىنچى، «پانئىسلامىزم» ۋە «پانتۈركىزم» ئىدىيىۋى ئېقىمى

1. «تۈرك» ۋە «تۈركستان» دېگەن نامنىڭ كېلىپ چىقىشى

تۈرك دېگەن سۆز ئەسلىدە ئالتۇنتاغ (بۇگۈنكى ئالتاي تېغى) نىڭ جەنۇبىدىكى بىر كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىنىڭ نامى بولۇپ، ئۇ دەسلەپتە مىلادىيە 5-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى تىلغا ئېلىنغان. تۈرك قەبىلىسى ئىلگىرى جۇڭگونىڭ شىمالىدىكى جۇرجان مىللىتىگە قارام ئىدى. 6-ئەسىرنىڭ دەسلىپىدە، تۈرك لەر گۈللەنگەن. مىلادىيە 552-يىلى ئۇلارنىڭ سەرداری تۇمەن قەبىلىنى باشلاپ، جۇرجانلارنى مەغلۇپ قىلىپ، تۈرك قاغانلىقىنى قۇرغان، تۇمەن ئۆزىنى «ئىل قاغان» دەپ ئاتىغان. قاغانلىقنىڭ ئاساسىي كۈچى قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى يايلاققا يۆتكىلىپ، ئۇتۇكەن تاغلىرى (بۇگۈنكى موڭغۇلىيەنىڭ خانغاي تاغلىرىنىڭ شەرقى)دا خان ئوردىسى قۇرغان. كېيىن تۈرك قاغانلىقى تەرەققىي قىلىپ، «شەرقتە لياۋخەينىڭ غەربىدىن غەربتە غەربىي دېڭىز (بۇگۈنكى كاسپىي دېڭىزى)گىچە، جەنۇبتا قۇملۇقنىڭ شىمالىدىن شىمالدا شىمالىي دېڭىز (بۇگۈنكى بايقال كۆلى)گىچە بولغان »غايەت زور كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەرنىڭ بىرلەشمە گەۋدىسىگە ئايلانغان. خانلىقنىڭ ئىچكى قىسمىدا نۇرغۇنلىغان بېقىندى قەبىلىلەر بولۇپ، ئاساسلىقلىرىدىن ئۇيغۇرلار، تېلېلار، قاڭقىللار، سىرتاردۇشلار بار ئىدى. شۇڭا، تۈرك دېگەن سۆز تار ۋە كەڭ ئىككى خىل مەنىگە ئىگە بولغان. تار مەنىدىكىسى تۈرك مىللىتى ياكى تۈرك قاغانلىقىنى كۆرسەتسە، كەڭ مەنىدىكىسى

تۇركلەرگە قارام بولغان تۇركي تىلدا سۆزلىشىدىغان بارلىق قوۋملەرنى كۆرسەتكەن.

مىلادىيە 583 ـ يىلى (سۇي سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرى) تۇرك قاغانلىقى ئالتۇنتاغنى پاسىل قىلىپ، شەرق ۋە غەرب ئىككى قاغانلىققا بۆلۈنۈپ كەتكەن. مىلادىيە 630ـيىلى تاڭ سۇلا-لىسى شەرقي تۇرك قاغانلىقىنى يوقاتقان. مىلادىيە 658ـيىلى تاڭ سۇلالىسى يەنە غەربي تۇرك قاغانلىقىنى يوقاتقان. 680ـيىلى قۇتلۇق كېيىنكى شەرقي تۇرك قاغانلىقىنى قايتىدىن قۇرۇپ چىققان (بۇ يەنە شىمالي تۇرك قاغانلىقى دەپمۇ ئاتىلىدۇ). 744ـيىلى كېيىنكى تۇرك قاغانلىقى ئۇيغۇرلارنىڭ سەردارى كۆلبىلگە قاغان تەرىپىدىن يوقىتىلغان، تۇرك قاغانلىقى ئۇ-زۇلـكېيىن يوقىتىلغاندىن كېيىن، تۇركي مىللەتلەرمۇ شۇ-نىڭغا ئەگىشىپ پارچىلىنىپ، باشقا خەلقلەر ئىچىگە سىڭىپ كەتكەن. تۇرك قاغانلىقى جەمئىي 100 نەچچە يىل مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان بولۇپ، تۇرك مىللىتى باش كۆتۈرگەندىن يىمىرىلگەنگە قەدەر جەمئىي 200 نەچچە يىل مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان. كېيىن تۇركي مىللەتلەرمۇ قايتا مەۋجۇت بولماي، تۇرك دېگەن نامىمۇ ئىنتايىن ئاز تىلغا ئېلىنىدىغان بولغان، تىلغا ئېلىنغان تەقدىر-دىمۇ، ئۇنىڭ مەنسىدە ئۆزگىرىش بولۇپ، بىر خىل تىلشۇناسلىق ئاتالغۇسى ياكى جۇغراپىيىلىك ئۇقۇمىنى بىلدۈرىدىغان بولغان. بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، تۇرك مىللىتى يوقالغاندىن كېيىن، تۇرك يېزىقىمۇ يوقالغان، بىراق تۇرك تىلى يەنىلا مەۋجۇت بولۇپ، ئىلگىرى تۇرك قاغانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا ياشىغان باشقا مىللەت ۋە قوۋملەرنىڭ كۆپ قىسمى تۇرك تىلىنى قوبۇل قىلغان بولغاچقا، بۇ مىللەت ياكى قوۋملەر كېيىن ئۆزگەرگەن بولسىمۇ، لېكىن يەنىلا مۇشۇ خىل تىلنى ئىشلەتكەن. ھالبۇكى، تۇرك تى-لىنى قوللانغان بۇ مىللەتلەر پائالىيەت ئېلىپ بارغان زېمىن بىر قىسىم جۇغراپىيەشۇناسلار تەرىپىدىن كۆپ ھاللاردا تۇرك دېگەن نام بىلەن ئاتالغان.

8 ـ ئەسىردە، بىر قىسىم ئەرەب مۇسۇلمان تارىخ يازمىا يا-
دىكارلىقلىرىدا، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ شىمالىي قىسمى ۋە ئۇنىڭ
ئەتراپىدىكى يايلاقلاردىكى كۆچمەن چارۋىچى ياكى يېرىم تېرىق-
چى، يېرىم چارۋىچى مىللەتلەر «تۈركلەر» دەپ ئاتالغان، بۇ كۆچ-
مەن چارۋىچى ياكى يېرىم تېرىقچى، يېرىم چارۋىچى مىللەتلەر-
نىڭ ئەڭ زور ئورتاق ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇلار تۈرك تىلىنى
ئورتاق قوللىناتتى. 11 ـ ئەسىردىن كېيىن، بىر قىسىم چەت
ئەل تارىخ كىتابلىرىدا يەنە «تۈرك» دېگەن سۆزنى قوللانغان
ئەھۋاللار ئۇچرايدۇ، ئەمما ئۇ چاغدىكى «تۈرك» ياكى «تۈركلەر»
پۈتۈنلەي تۈرك تىلىنى قوللىنىدىغان ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ
ئورتاق نامىغا ئايلانغانىدى.

ھازىرقى زامان دۇنيا تىلشۇناسلىقىنىڭ نەسەب ئايرىش ئۇ-
سۇلىغا ئاساسلانغاندا، تۈرك تىلى ئائىلىسى ئالتاي تىللىرى
سىستېمىسىغا كىرىدۇ. 1000 يىلدىن كۆپرەك تارىخىي تەرەققى-
يات ۋە مىللەتلەرنىڭ قوشۇلۇپ ئۆزگىرىشى ئارقىلىق، بۇگۈنكى
كۈندە ئالتاي تىللىرى سىستېمىسى تۈرك تىلى ئائىلىسىگە كى-
رىدىغان ھەرقايسى مىللەتنىڭ تىللىرى ئاساسلىقى ئاسىيا،
جۇملىدىن جۇڭگونىڭ غەربىي شىمالى، ئوتتۇرا ئاسىيا، ئافغا-
نىستان، ئىران، تۈركىيە، روسىيەنىڭ جەنۇبىي قىسمى ۋە شەر-
قىي ياۋروپادىكى بىر قىسىم رايونلارغا تارقالغان. دۆلىتىمىزدە-
كى تۈرك تىلى ئائىلىسىگە كىرىدىغان مىللەتلەرنىڭ تىللىرىدىن
ئۇيغۇر تىلى، قازاق تىلى، قىرغىز تىلى، ئۆزبېك تىلى، تاتار تە-
لى، سالا تىلى، غەربىي يۇغۇر تىلى قاتارلىقلار بار. چەت ئەلدىكى
تۈرك تىلى ئائىلىسىگە كىرىدىغان دۇنيا مىللەتلىرىنىڭ تىللە-
رىدىن تۈركىيە تۈركلىرىنىڭ تىلى، قازاق تىلى، قىرغىز تىلى،
تۈركمەن تىلى، ئەزەربەيجان تىلى، ئۆزبېك تىلى، تاتار تىلى قا-
تارلىقلار بار. دۆلەت ئىچى ـ سىرتىدىكى تۈرك تىلىنى قوللىنە-
دىغان بۇ مىللەتلەر ئاللىقاچان ئوخشىمىغان مىللەت ياكى دۆلەت-
لەرگە تەۋە بولۇپ، «تۈرك مىللىتى» ياكى «تۈركلەر» پەقەت بىر

تارىخىي ئۇقۇمغا ئايلانغان.

«تۈركستان» بىر جۇغراپىيىلىك ئۇقۇم بولۇپ، «تۈركلەر يېرى»دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ تۈرك قاغانلىقى يوقالغاندىن كېيىن، دۇنيادىكى مەلۇم جۇغراپىيە ئەسەرلىرىدە كۆرۈلگەن ئۇقۇم. مىلادىيە 9 ـ ئەسىردىن 11 ـ ئەسىرگىچە، ئەرەبلەرنىڭ جۇغراپىيىگە دائىر ئەسەرلىرىدە، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سىر دەريا-ياسىنىڭ شىمالى ھەمدە ئۇنىڭغا تۇتىشىدىغان شەرقىي رايونلار تۈركىستان دەپ ئاتالغان. 13 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا، موڭغۇللار غەربكە يۈرۈش قىلىپ ئوتتۇرا ئاسىيانى ئىگىلىگەندىن كېيىن، مۇسۇلمان مەتبەئىلىرىدە موڭغۇللار ئىگىلىگەن ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئۇنىڭغا تۇتاش بولغان شەرقتىكى رايونلار (شەرقتە قۇ-مۇلدىن غەربتە تاشكەنتكىچە) ئۆزگەرتىلىپ «موغۇلىستان» دەپ ئاتالغان. 15 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن 16 ـ ئەسىرنىڭ باش-لىرىغىچە، تۈرك تىلىنى قوللىنىدىغان ئۆزبېكلەر سىر دەريا-سىدىن ئۆتۈپ، ماۋرا ئۇننەھر رايونىنىڭ ئامۇ دەريا سىلەن سىر دەريا سى ئوتتۇرىسىدىكى جايلارنى ئىگىلىگەن. بەزىلەر ئۆزبېكلەر ئىگىلىگەن ئافغانىستانىنىڭ شىمالىدىكى زېمىنلارنى «ئافغان تۈركىستانى» دەپ ئاتىغان. كېيىن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدىكى مىللەتلەر ئارقا-ئارقىدىن باش كۆتۈرۈپ، تۈركىستان دېگەن جۇغراپىيىلىك ئۇقۇمنىڭ ئاساسىي جەھەتتىن قايتا ئىشلىتىلمەيدىغان بولغان. جۇڭگو چېگرىسى ئىچىدە، 17 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، موڭغۇللارنىڭ ئويرات قەبىلىسى (كېيىن جۇڭغار خانلىقىنى قۇرغان) تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىنى، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئۇيغۇرلارنىڭ يەكەن خانلى-قى تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىنى ئىگىلەپ، تەڭرىتېغىنى پاسىل قىلغان ھالدا «جەنۇبتا مۇسۇلمانلار، شىمالدا جۇڭغارلار» بولغان ۋەزىيەت شەكىللەنگەن. 1759 ـ يىلى چىڭ سۇلالىسى غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇب ۋە شىمالىنى چىڭ سۇلالىسىنىڭ بىۋاستە باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزگەندىن كې-

يىن، چىك سۇلالىسى ھۆكۈمىتى «يېڭىدىن قايتۇرۇۋېلىنغان قە-دىمىي زېمىن» دېگەن مەنىدە غەربىي يۇرتنى شىنجاڭ ياكى بىر-لەشتۇرۇپ «غەربىي يۇرت شىنجاڭ» دەپ ئاتىغان، «تۇركىستان» دېگەن ئۇقۇمنى كىشىلەر ئاساسەن ئۇنتۇپ كەتكەن.

«تۇركىستان» دېگەن جۇغراپىيىلىك نام 19 ـ ئەسىرنىڭ دەسلىپىدە كۈچلۈك كاپىتالىستىك دۆلەتلەر ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا مۇستەملىكە كېڭەيمىچىلىكى قىلغاندىن كېيىن قا-تتىدىن ئوتتۇرىغا چىققان. 1805 ـ يىلى رۇسىيىلىك تىمكو-ۋىسكى ئۆزىنىڭ ئۆمەك باشلاپ ئەلچىلىككە چىققان دوكلاتىدا «تۇركىستان» دېگەن ئىسىم بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا ھەمدە جۇڭگو شىنجاڭنىڭ جەنۇبىدىكى تارىم ئويمانلىقىنى ئاتىغان. ئىككى رايوننىڭ تارىخى، تىلى، ئۆرپ ـ ئادىتىدىكى پەرقلەر ۋە سىياسىي تەۋەلىكىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا ئاساسەن، بايان قىلىشقا قۇلايلىق بولۇشى ئۈچۈن، ئۇ يەنە تارىم ئويمانلىقىنى «شەرقىي تۇركىستان» ياكى «جۇڭگو تۇركىستانى» دەپ ئاتىغان. 19 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرا مەزگىللىرى، رۇسىيە ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى خۇا، بۇخارا ۋە قوقان خان-لىقلىرىنى بىرلەشتۇرۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ماۋرا ئۇنىڭدىن رايونىدا «تۇركىستان گوبېرناتورلۇقى»نى قۇرۇپ چىققان. شۇ-نىڭ بىلەن بىر قىسىم غەرب تارىخشۇناسلىرى ۋە جۇغراپە-يەشۇناسلىرى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ماۋرا ئۇنىڭدىن رايونىنى «رۇسىيىگە قارام تۇركىستان» ياكى «غەربىي تۇركىستان»، جۇڭگو شىنجاڭنىڭ جەنۇبىدىكى تارىم ئويمانلىقىنى «جۇڭگو تۇركىستانى» ياكى «شەرقىي تۇركىستان» دەپ ئاتىغان. لېكىن بۇ ئىككى خىل ئاتاش ئەسلا ئادەتكە ئايلانغان،قېلىپلاشقان ئاتا-لغۇغا ۋە بىرلىككە كەلگەن ئىشلىتىش ئۇسۇلىغا ئايلانمىغان.

2. پانئىسلامىزم ۋە پانتۇركىزمنىڭ ئاساسى

پانئىسلامىزم بۇيۇك ئىسلامىزم دەپمۇ تەرجىمە قىلىنغان بولۇپ، 19 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن باشلاپ شەكىللە-

نىشكه باشلىغان بىر خىل ئىجتىمائىي ئىدىيىۋى ئېقىم. ئۇنىڭ بارلىققا كېلىشىنىڭ ئارقا كۆرۈنۈشى مۇنداق: 19 ـ ئەسىرگە كىرگەندىن كېيىن، غەرب مۇستەملىكە تاجاۋۇزچىلىقىنىڭ زەر-بىسى ئاستىدا، مۇسۇلمانلار دۇنياسى پارچىلىنىشقا يۈز تۇتقان، ئۇنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ چوڭ بولغان ئوسمان تۈرك ئىمپېرىيىسى ئىچكى ـ تاشقى جەھەتتىن قىيىنچىلىققا ئۇچراپ، كۈنسېرى زە-ئىپلىشىپ، ھالاك بولۇش كرىزىسىغا دۇچ كەلگەن. 1884 ـ يى-لى ئافغانىستانلىق سەئىد ئافغانى ئىسلام دىنىنى ئىسلاھ قى-لىپ، مۇسۇلمانلارنىڭ ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىپ، «غازات» ئارقىلىق مۇستەملىكە تاجاۋۇزچىلىقىغا قارشى تۇرۇشنى تەشەب-بۇس قىلىش ئاساسىدا، پانئىسلامىزملىق تۇپ ئىدىيىنى ئوتتۇ-رىغا قويغان. ئۇ ئىسلام دىنىنى دۆلەت، مىللەت، تىل، ئىرق ئايـ-رىمىسى بولمىغان «دۇنياۋى دىن» دەپ قاراپ، پۈتكۈل مۇسۇل-مانلارنى ئورتاق ئېتىقاد ئاساسىدا بىرلىشىپ، ئورتاق گەۋدە (ئۈممە)گە ئايلىنىپ، خەلىپىنىڭ بىر تۇتاش رەھبەرلىكىدە سىرتتىن كەلگەن مۇستەملىكە تاجاۋۇزچىلىقىغا قارشى تۇرۇشقا ۋە مۇستەقىللىقنى قولغا كەلتۈرگۈچە كۈرەش قىلىشقا چاقىر-غان. پانئىسلامىزم تەشەببۇسى ئوسمان ئىمپېرىيىسى سۇلتانـ-لىقى قوللىشىغا، شۇنداقلا ئەينى چاغدىكى دۇنيادىكى ھەرقايسى دۆلەت ۋە رايونلاردىكى ئىسلام پارتىيىلىرى، تەشكىلاتلىرىنىڭ ۋە مۇسۇلمانلار ئاممىسىنىڭ ئاۋاز قوشۇشىغا، ھەمايىسىگە ئېرىش-كەن. دەسلەپكى مەزگىللەردىكى پانئىسلامىزم مۇستەملىكە تاجا-ۋۇزچىلىقىغا قارشى تۇرۇش خاراكتېرىنى ئالغانىدى.

پانتۈركىزم يەنە «ئوسمانىزم» دەپمۇ ئاتىلىدىغان بولۇپ، ئۇ-مۇ19 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن باشلاپ شەكىللىنىشكە باشلىغان بىر خىل ئىجتىمائىي ئىدىيىۋى ئېقىم. ئۇنىڭ بارلىق-قا كېلىش ئارقا كۆرۈنۈشى مۇنداق: چارروسىيە ھۆكۈمىتى «پان سلاۋيانىزم»دىن ئىبارەت كېڭەيمىچىلىك سىياسىتىنى يۈرگۈ-زۈپ، باشقا مىللەت خەلقلىرىنى ئەزگەن. روسىيە چېگرىسى ئە-

چىدىكى تاتار مىللىتىنىڭ زىيالىيلار قاتلىمى مەدەنىيەت ئورتاق تونۇشى ئېڭىدىن پايدىلىنىپ، مىللەتچىلىكنىڭ ئۆيۇشۇش كۈچىنى قوزغىتىپ، مائارىپ ۋە تىلنى ئىسلاھ قىلىش ئارقىلىق، تۈرك تىلىدا سۆزلىشىدىغان ھەرقايسى مىللەتلەرنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ، بىرلىككە كەلگەن «تۈرك مىللىتى» گە ئايلاندۇرۇپ، شۇ ئارقىلىق چارروسىيە ھۆكۈمىتىنىڭ بۇ خىل سىياسىتىگە قارشى تۇرۇشنى مەقسەت قىلغان. چارروسىيىلىك تاتار ئىسمائىل گاسپىرىنسكىي 1883 ـ يىلى ئېنىق قىلىپ روسىيەدىكى مۇسۇلمانلار «تىل، ئىدىيە ۋە ھەرىكەت جەھەتتە بىرلىشىشى كېرەك» دەپ كۆرسەتكەن. ئۇنىڭ ۋارىسى يۈسۈپ ئاقچۇرا تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا، تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان بارلىق مىللەتلەرنى بىرلەشتۈرۈپ، بىرلىككە كەلگەن «مىللەت ئىتتىپاقى»غا ئايلاندۇرۇشنى ئوتتۇرىغا قويغان. 1917ـيىلى ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن، پانتۈركىزمنىڭ روسىيەدىكى بازىرى كاساتلاشقان، گاسپىرىنسكى قاتارلىقلار تۈركىيىگە قېچىپ كەتكەن، شۇنىڭ بىلەن پانتۈركىزم ئوسمان ئىمپېرىيىسىدىكى بىر قىسىم زىيالىيلار تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنىپ، ئوسمان ئىمپېرىيىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللەردىكى قۇدرەتلىك سەلتەنىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرىدىغان مىللەتنى قايتا گۈللەندۈرۈش ھەرىكىتىنىڭ مەنبەئى تۈۋرۈكىگە ئايلانغان ھەمدە دۇنياغا تارقىتىلغان.

20 ـ ئەسىرنىڭ دەسلىپىدە پانئىسلامىزم ۋە پانتۈركىزم پۈتۈنلەي ئوسمان ئىمپېرىيىسىنىڭ فېئودال دىنىي يۇقىرى قاتلىمى تەرىپىدىن كونترول قىلىنىپ، بىر خىل چېكىدىن ئاشقان دىنىي ئەسەبىيلىك ۋە مىللىي شوۋىنىزملىققا ئىگە ئىجتىمائىي پىكىر ئېقىمىغا ئايلانغان. سىنىپ، دۆلەت ۋە مىللەت ھالقىغان بۇنداق رادىكال دىن قارىشى ۋە مىللەت قارىشى ئەسلىدىكى مۇسۇلمانلىكە تاجاۋۇزچىلىقىنىڭ زۇلۇمىغا قارشى تۇرۇش، مىللەتنىڭ ۋە دۆلەتنىڭ تەرەققىياتىنى ئىستەشتەك ئەسلىي مەنىسىدىن يىراقلاپ، فېئودال كۈچلەر ۋە جاھانگىرلىكنىڭ پايدىلىنىش

قورالىغا ئايلىنىپ قالغان.

3. «پانئىسلامىزم» ۋە «پانتۈركىزم» ئىدىيىسىنىڭ شىنجاڭغا سىڭىپ كىرىشى

چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرى، ئوسمان ئىمپېرىيىسىنىڭ شىنجاڭ بىلەن ئالاقىسى بار ئىدى. شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمىتىنىڭ ستاتىستىكىسىغا ئاساسلانغاندا، ئەينى ۋاقىتتا ئىلىدا ئولتۇراقلاشقان تۈركىيىلىكلەر 42 ئائىلە بولۇپ، تەخمىنەن 61ى ئەر، 28ى ئايال ئىدى.① 20 ـ ئەسىرنىڭ دەسلىپىدە ئوسمان ئىمپېرىيىسىنى مەركەز قىلغان پانئىسلامىزم، پانتۈركىزم ئىدىيىۋى ئېقىمى شىنجاڭغا سىڭىپ كىرىشكە باشلىغان. ئەينى چاغدىكى جۇڭگو چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدىكى ئىجتىمائىي ئۆزگىرىش ئۈستىدە تۈرۈۋاتقان بولۇپ، شىنجاڭنىڭ ئىچكى قىسمىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، پانئىسلامىزم، پانتۈركىزم ئىدىيىسىنىڭ شىنجاڭغا كىرگەندىن كېيىن تارقىلىشى ۋە يامراپ كېتىشىدە ئاساسلىقى مۇنداق ئۈچ خىل سەۋەب بار: بىرىنچى، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى ئۇزاق مۇددەت فېئودال ئېكسپىلاتاتسىيىنىڭ زۇلمىغا ئۇچرىغانلىقتىن، زۇلۇم ۋە ئېكسپىلاتاتسىيىگە قارشى تۇرۇش، ئازادلىقنى تەلەپ قىلىشتەك سىياسىي ئېڭى ئۇزلۇكسىز ئۆسكەن. ئىككىنچى، 1884 ـ يىلى ئۆلكە قۇرۇلغاندىن كېيىن، 30 يىلدىن ئارتۇق نىسپىي مۇقىم تەرەققىيات بارلىققا كېلىپ، مىللەت ئېڭىمۇ جەمئىيەت، ئىقتىسادنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ بىرئاز تەرەققىي قىلغان. ئۇچىنچىدىن، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشتىن ئىبارەت ئورتاق دىنىي ئاساسلا ھەمنەپەسلىكنى شەكىللەندۈرگەن.

دەسلەپكى مەزگىللەردە، چېگرا سىرتىدىكى پانئىسلامىزم، پانتۈركىزم ئىدىيىۋى ئېقىمى شىنجاڭغا ئاساسلىقى سودىگەرلەر ۋە چەت ئەللەرگە چىقىپ ئوقۇغان ياكى ھەج قىلىپ كىرگەنلەر دىن ئىبارەت ئىككى خىل ئادەملەر ئارقىلىق تارقالغانىدى. سودا-

① «شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى. ئالاقە 6».

گەرلەر تاشقى سودا بىلەن شۇغۇللىنىش ياكى تەكشۈرۈش، سايا‌ھەت قىلىش داۋامىدا، ئالدى بىلەن «پان ئىسلامىزم، پانتۈركىزم» ئىدىيۇى ئېقىمى بىلەن ئۇچرىشىپ، ئۇنى شىنجاڭغا ئېلىپ كىرگەن. مەسىلەن، 20 ـ ئەسىرنىڭ دەسلىپىدىكى شىنجاڭلىق مىللىيونېر، ئاتۇشلۇق سودىگەر ھۈسەينباي (1908 ـ يىلىدىن ئىلگىرىكى پائالىيەت مەركىزى ئاتۇشتا، كېيىن ئىلىغا كۆچكەن) تاشقى سودا بىلەن شۇغۇللىنىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ياۋروپانى سايا‌ھەت قىلىپ، كۆپ قېتىم ئوسمان ئىمپېرىيىسىنىڭ پايتەختى ئىستانبۇلدا توختاپ ئۆتكەن بولۇپ، پانئىسلامىزم، پانتۈركىزم پىكىر ئېقىمى ئۇنىڭدا ئىنتايىن چوڭقۇر تەسىر قالدۇرغانىدى. ئۇنىڭ سۆز ـ ھەرىكەتلىرى ئەتراپىدىكى كىشىلەرگە تەسىر قىلغان. 1913 ـ يىلىنىڭ ئاخىرلىرى ھۈسەينباي جەمەتىدىن ئوبۇل ھەسەن ھاجى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر قىسىم قەشقەرلىك سودىگەر باي ھاجىملار ئىستانبۇلغا بېرىپ، ئوسمان ئىمپېرىيىسىنىڭ «بىرلىك ۋە تەرەققىيات كومىتېتى»نىڭ مەركىزىي رەھبىرى مۇھەممەت تەلئەت پاشانى زىيارەت قىلغان. تەلەت ئەينى ۋاقىتتا يېتەكچىلىك قىلىۋاتقان بىر مەخپىي تەشكىلاتنىڭ ۋەزىپىسى دۇنياغا پانئىسلامىزم، پانتۈركىزم ئىدىيىسىنى تارقىتىش ئىدى.① ئۇ شىنجاڭدىن كەلگەن زاتلارغا ناھايىتى ئېتىبار بىلەن قاراپ، ئايرىلىش چېغىدا، تەلئەت شىنجاڭغا مەخسۇس «ئوقۇتقۇچى»لارنى ئەۋەتىشكە قوشۇلغان. يەنە بىر خىلدىكى چەت ئەلدە ئوقۇپ كىرگەن ياكى ھەج قىلىپ كەلگەن كىشىلەر چەت ئەللەردە ئۆگىنىش، بىلىم ئېلىش، يېڭى شەيئىلەر بىلەن ئۇچرىشىش داۋامىدا، پانئىسلامىزم، پانتۈركىزم ئىدىيىسىنىمۇ قوبۇل قىلغان ياكى ئۇنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان.

شۇنى ئېتىراپ قىلىش كېرەككى، ئەڭ دەسلەپتە چەت ئەللەرگە چىققان شىنجاڭلىق ھەر خىل مىللىي زاتلار ئەينى ۋاقىت-

① J. M. لاندور: «تۈركىيىدىكى پانتۈركىزم»، لوندون 1981-يىلى ئىنگلىزچە نەشرى، 49-بەت.

تا جەمئىيەتتە بىرقەدەر يۇقىرى ئىناۋەتكە ئىگە ھەمدە جەمئىيەت تەرەققىياتى ئۇچۇن نۇرغۇن پايدىلىق ئىشلارنى قىلغانىدى. مەسىلەن، ھۇسەينباي شىنجاڭدا قوزغالغان شىڭخەي ئىنقىلابىغا قاتناشقان ۋە ئۇنى قوللىغان، ئىنقىلابىي ئارمىيىنى ئىقتىسادىي جەھەتتىن قوللىغان، قوشۇن تەشكىللەشكە ياردەم قىلغان؛ مىللىي سانائەتنىڭ تەرەققىياتىغا تۆھپە قوشقان ۋە مىللىي مائارىپنى تەرەققىي قىلدۇرغان. ئەمما دۇنيا مىقياسىدىكى سىنىپ، مىللەت، دۆلەت ھالقىغان رادىكال دىنىي ئاڭ ۋە مىللىي ئاڭغا ئىگە بولغان پانئىسلامىزم، پانتۇركىزم ئىدىيىۋى ئېقىمىغا نىسبەتەن، دۇنيانى ئەمدىلا كۆرۈشكە باشلىغان بۇ شىنجاڭلىق زاتلار ياخشى - يامانىنى ئايرىمايلا قۇچىقىنى كەڭ ئاچقانىدى.

شىنجاڭلىق شەخسلەر تەشەببۇسكارلىق بىلەن پانئىسلامىزم، پانتۇركىزم ئىدىيىسىنى ئېلىپ كىرگەندىن سىرت، يەنە ئوسمان ئىمپېرىيىسىمۇ شىنجاڭغا پانئىسلامىزم، پانتۇركىزم ئىدىيىسىنى ئاكتىپلىق بىلەن تارقاتقان. شىنجاڭ ئۇلكىلىك ھۆكۈمەت چەت ئەللىكلەرنىڭ، بولۇپمۇ ئوسمان تۇركلىرىنىڭ دىن تارقىتىشىنى چەكلىگەنلىكى ئۈچۈن، ئەڭ دەسلەپتە شىنجاڭغا كىرىپ پانئىسلامىزم، پانتۇركىزم ئىدىيىسىنى تارقاتقان تۇركىيىلىكلەر مەكتەپ قۇرۇش نامىدا مەيدانغا چىققان. 1914 - يىلى 2 - ئايدا، ئوسمان ئىمپېرىيىسىنىڭ «بىرلىك ۋە تەرەققىيات كومىتېتى» ئەخمەت كامال قاتارلىق يەتتە كىشىنى رۇسىيە چېگرىسىدىن (ھۇسەينباي قاتارلىقلار رۇسىيىدىكى ئودىسادىن ئۇلارنى قارشى ئېلىپ، بىرلىكتە ھەمراھ بولۇپ كەلگەن) شىنجاڭغا ئەۋەتكەن، 3 - ئاينىڭ 14 - كۈنى ئۇلار ئاتۇشقا يېتىپ كەلگەن. ئۇلار ئەڭ دەسلەپتە قەشقەردە مەكتەپ قۇرماقچى بولغان بولسىمۇ، لېكىن يەرلىك دائىرىلەرنىڭ باشقۇرۇشى قاتتىق بولغاچقا، ئورۇننى ئۆزگەرتىپ، ئاتۇشتا بىر پىداگوگىكا مەكتىپى قۇرغان، ئۇنىڭدىن باشقا يەنە بىر خەير - ئېھسان ئورگىنى قۇرغان. مەكتەپكە ھۇسەينباي رىياسەتچىلىك قىلغان، كامال قاتار-

لىق يەتتە تۈركىيىلىك سىنىپ مەسئۇللۇقىنى ۋە دەرس ئۆتۈش قاتارلىق خىزمەتلەرنى ئۈستىگە ئالغان.① ئۇلار ماۋارىپ بىلەن شۇغۇللىنىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، پائىسلامىزم، پانتۈركىزم ئىدىيىسىنى كەڭ كۆلەمدە تەشۋىق قىلىپ، ئوقۇغۇچىلارغا ئوسمان تۈرك سۇلتانىنى داھىي دەپ بىلىش توغرىسىدا تەلىم بېرىپ، ئوقۇغۇچىلارنى تۈركىيە مارشىنى ئۆگىنىشكە تەشكىللىگەن. مەكتەپتە يەنە ئىستانبۇلدىن يۆتكەپ كېلىنگەن باسما زاۋۇتى قۇرۇپ، «بۈيۈك دىن» ژۇرنىلىنى ئاشكارا نەشر قىلىپ تارقاتىپ، پائىسلامىزم، پانتۈركىزم ئىدىيىسىنى تەشۋىق قىلغان. ئوخشاش خىلدىكى يېڭىچە مەكتەپلەر ناھايىتى تېزدىن قەشقەر، يەكەن، خوتەن، كۇچا قاتارلىق جايلاردا ئېچىلغان. 1915 ـ يىلى يازدا، تۈركىيىلىكلەرنىڭ ئاتۇشتا خۇسۇسىي مەكتەپ ئاچقانلىقى ھەقىقىدىكى مەلۇمات ھۆكۈمەتكە مەلۇم قىلىنغان. 8 ـ ئايدا كامال قاتارلىقلار قەشقەر ئامبىلى تەرىپىدىن سوراق قىلىنغان. 9 ـ ئايدا ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت بۈيرۇق چۈشۈرۈپ، كامال قاتارلىقلارنىڭ ئوقۇتۇش بىلەن شۇغۇللىنىشىنى چەكلىگەن، شۇنداقلا ھەر قايسى جايلاردىكى مۇسۇلمانلارنىڭ تۈركىيىلىكلەرنى ئوقۇتقۇچى لىققا تەكلىپ قىلىشىنى قاتتىق چەكلىگەن. شۇنىڭغا ئەگىشىپ، قەشقەر يەرلىك ھۆكۈمىتى بۇ «پىداگوگىكا مەكتىپى»نى پېچەتلىگەن ھەمدە بۈيرۇق چۈشۈرۈپ ھەرقايسى جايلاردىكى مەكتەپلەرنىڭ بۇ «پىداگوگىكا مەكتىپى»نى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلارنى ئىشلىتىشنى چەكلىگەن. كامال گەرچە قەشقەردە ئەركىن پائالىيەت قىلىپ بېرىشتىن چەكلەنگەن بولسىمۇ، لېكىن يوشۇرۇنچە ھەرقايسى مەكتەپلەر بىلەن بولغان ئالاقىنى ساقلاپ قالغان. ئەينى چاغدا، شىنجاڭدىكى بۇ تۈركىيىلىكلەرنىڭ پائالىيىتىنى گېرمانىيە ۋاكالىتەن باشقۇرغانىدى، 1917 ـ يىلى 3 ـ ئايدا جۇڭگو ـ گېرمانىيە مۇناسىۋىتى ئۈزۈلگەندىن كېيىن، بۇ بىر

① ئەخمەت كامال ئەلكۆر: «تۈركىستان ۋە جۇڭگودىكى ئۇنتۇلغۇسىز ئەسلىمىلەر»، ئىستانبۇل. 1955ـيىلى نەشرى، 52ـبەت.

تۈركۈم كىشىلەر ھىمايىسىز قالغان، ئارقىدىنلا شىنجاڭ ئۆلكە-لىك ھۆكۈمەت تەرىپىدىن نەزەربەند ئاستىغا ئېلىنغان. 1919 ـ يىلى كامال ۋە گېرمانىيىلىك ئەسىرلەر بىر يولىلا چېگرىدىن چىقىرىۋېتىلگەن.

پائىئىسلامىزم، پانتۈركىزم ئىدىيىسىنى قوبۇل قىلغان بىر قىسىم شىنجاڭلىق شەخسلەرمۇ تۈركىيىلىكلەرنىڭ يارىدىمى ئاستىدا مەكتەپ ئېچىشتىن پايدىلىنىپ، پائىئىسلامىزم، پانتۈر-كىزم ئىدىيىسىنى تارقاتقان. مەسىلەن، ھۇسەينباينىڭ كىچىك ئىنىسى باھاۋۇددۇننىڭ ئوغلى مەسئۇد سەبىر 1911ـيىلى ئىستاد-بۇلغا ئوقۇشقا چىقىپ، 1915ـيىلى قەشقەرگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ئۆزى يالغۇز بىرقانچە باشلانغۇچ مەكتەپ ئېچىپ، مائا-رىپنى گۇللەندۇرۇش نامىدا، ياشلار ـ ئۆسمۇرلەرگە پائىئىسلا-مىزم، پانتۈركىزم ئىدىيىسىنى تارقاتقان. 1924 ـ يىلى ئۆلكە-لىك ھۆكۈمەت تەرىپىدىن تەكشۈرۈپ قولغا چۈشۈرۈلۈپ، 10 ئاي-لىق نەزەربەند قىلىش جازاسى بېرىلگەن.

ئوسمان ئىمپېرىيىسىنىڭ شىنجاڭغا پائىئىسلامىزم، پانتۈر-كىزمنى سىڭدۈرۈشتىكى يەنە بىر ئۇسۇلى چېگرا سىرتىدىن يا-كى جۇڭگونىڭ ئىچكىرى جايلىرىدىن شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا پوچتا يوللانمىلىرى ئارقىلىق، پائىئىسلامىزم، پانتۈر-كىزم ئىدىيىسىدىكى تەشۋىقات بۇيۇملىرىنى بىۋاسىتە ئەۋەتىش ئىدى. ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت پائىئىسلامىزم، پانتۈركىزمنىڭ سى-ڭىپ كىرىشىنى چەكلەپ، چېگرا سىرتىدىن كىرىدىغان تەشۋىقات بۇيۇملىرىنى تەكشۈرۈشنى كۈچەيتكەچكە، كۆپ مىقداردىكى پائ-ئىسلامىزم، پانتۈركىزم ئىدىيىسىگە دائىر باسما بۇيۇملىرى جۇڭگونىڭ ئىچكى جايلىرى ئارقىلىق شىنجاڭغا يەتكۈزۈلگەن. 1917 ـ يىلى 9 ـ ئايدا، شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ باشلىقى ياڭ زېڭشىن مەركەزگە يوللىغان دوكلاتىدا: «يېقىنقى كۈنلەردىن بۇ-يان، تۈركىيىلىكلەرنىڭ خەنكۇ ھەمدە ئىچكىرىدىكى ھەرقايسى جايلاردىن ئەۋەتكەن پوچتا يوللانمىلىرى ئارىسىدىن تۈرك يېزى-

قىدىكى باسما بۇيۇملىرىنى تەكشۈرۈپ قولغا چۈشۈردۇق، بۇلار شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلار ۋە ئاخۇنلارنىڭ كاتتىۋاشلىرىغا ئەۋەتىلگەن بولۇپ، قوشۇنلىرىمىز كۆپ قېتىم تەكشۈرۈپ قولغا چۈشۈرگەن بولسىمۇ، بۇنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمىدى.» ① دەپ كۆرسەتكەنىدى. شىمالىي مىللىتارىستلار ھۆكۈمىتى بۇ ئىشقا ناھايىتى ئەھمىيەت بېرىپ، دەرھال قاتناش مۇنىستىرلىقىغا بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، تېلېگراممۇ ئەۋەتىپ، پوچتا باش ئىدارىسى ۋە ھەر قايسى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتلەردىن تەكشۈرگۈچى خادىملارغا بۇ خىلدىكى پوچتا يوللانمىلىرىنى «ئەستايىدىل تەكشۈرۈش»نى تەلەپ قىلغان. ②

پائىسلامىزم، پانتۈركىزم ئىدىيىسىنىڭ سىڭىپ كىرىشى ۋە تارقىلىشى شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ دىققىتىنى قوزغىغان ۋە ھوشيارلىقىنى ئۆستۈرگەن. ئۆلكە باشلىقى ياڭ زېڭشىن ئېنىق قىلىپ مۇنداق دەپ كۆرسەتكەن: «بۇيۇك ئىسلامىزم» (يەنى «پان-ئىسلامىزم»)نىڭ ئىتتىپاقداش دۆلەت قۇرۇشنى كۆككە كۆتۈرۈۋۈشىدە «يامان غەرەز» بار. ئۇنىڭدا تەشۋىق قىلىنغان «بۇيۇك بىرلىككە كەلگەن» ئىسلام دۆلىتى ۋە ياۋرو ـ ئاسىيانى بىرلەشتۈرگەن ئىسلام دىنىنىڭ «بۇيۇك ئىتتىپاقداش دۆلەت قۇرۇش» تەشەببۇسى يەرلىكىنىڭ مۇقىملىقى ۋە شىنجاڭنىڭ بىرلىكىگە ئېغىر خەۋپ يەتكۈزىدۇ، دەپ قاراشقا بولىدۇ. بىراق، چېگرا سىرتىدىكى ئەنجان قاتارلىق جايلاردىكى پائىسلامىزم، پانتۈركىزمچى ئۇنسۇرلارنىڭ قەشقەر مۇسۇلمانلىرى بىلەن ئالاقە باغلاپ، «ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» قۇرۇش غەرىزىدە ئېلىپ بارغان بىر مەزگىللىك ھەرىكەتلىرىگە قارىتا ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت تېخىمۇ

---

① مىنگونىڭ 6ـيىلى 9ـئاينىڭ 6ـكۈنى «شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ باشلىقى ياڭ زېڭشىن دىن كەلگەن خەت». «جۇڭگو-رۇسىيە مۇناسىۋىتى تارىخى. شىنجاڭنىڭ چېگرا مۇداپىئەسى»گە بېسىلغان،تەيۋەن مەركىزىي تەتقىقات ئاكادېمىيىسى يېقىنقى زامان تارىخ تەتقىقات ئورنى تۈزگەن، 1983ـيىلى نەشرى، 6ـبەت.

② مىنگونىڭ 6 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى «قاتناش مۇنىستىرلىقىدىن كەلگەن خەت»، يۇقىرىقى كىتابقا بېسىلغان.

كەسكىن بولغان ئالدىنى ئېلىش ۋە تاقابىل تۇرۇش تەدبىرلىرىنى قوللانغان.① پانئىسلامىزم، پانتۈركىزم ئىدىيىسىنىڭ يەنمۇ سەڭچىپ كىرىشى ۋە يامراپ كېتىشىنى توسۇش ئۈچۈن، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت مۇناسىۋەتلىك ئىشلارنى باشقۇرۇشنى تېخىمۇ كۈچەيتكەن، بۇ ئاساسلىقى ئىككى تەرەپكە يىغىنچاقلىنىدۇ: بىرىنچىدىن، سىرتقا قارىتا چېگرا ئىچىگە پانئىسلامىزم، پانتۈركىزم ئىدىيىسىنى تەشۋىق قىلىشنى قاتتىق چەكلىگەن. ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ بۇيرۇقىدا، تۈركىيىلىك ۋە باشقا چەت ئەللىكلەرنىڭ قۇرئان تەپسىر قىلىش ياكى باشقا ناملار بىلەن شىنجاڭدا «بۇيۇك ئىسلام ئىشلىرىنى تەشۋىق قىلىش»ى چەكلىنىدۇ، ئەگەر «يەر-لىكتە مۇسۇلمانلارنى قۇتراتىپ قايمۇقتۇرغۇچىلار»چىقىپ قالسا، يەرلىك دائىرىلەر تەكشۈرۈپ ئېنىقلىغان ھامان «دەرھال چېگرىدىن قوغلاپ چىقىرىلىدۇ» دەپ بەلگىلەنگەن.② شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ھەرقايسى جايلاردىكى مەسچىتلەرگە بولغان باشقۇرۇش كۈچەيتىلگەن، تۈركىيىلىك ۋە باشقا چەت ئەللىكلەرنى مۇدەررىس ياكى ئاخۇنلۇققا تەكلىپ قىلىشقا بولمايدۇ. چەكلەش بۇيرۇقىغا خىلاپلىق قىلىپ، «چەت ئەللىكلەرنى ئاخۇنلۇققا تەكلىپ قىلغۇچىلار» ياكى چەت ئەللىكلەرنى مەسچىتلەرگە ئېلىپ كىرىپ قۇرئان تەپسىر قىلغۇچىلار ئېغىر جازاغا تارتىلىدۇ دەپ ئېنىق چەكلەش بۇيرۇقى چىقىرىلغان. ئىككىنچىدىن، ئىچكى قىسىمدا، سىرتلارغا چىقىپ ھەج تاۋاپ قىلىشنى چەكلىگەن. تاربختىن بۇيان، شىنجاڭ مۇسۇلمانلىرىنىڭ كۆپ قىسمى يېقىن ئەتراپتىكى ئۆلۈغلارنىڭ مازىرىغا بېرىپ تاۋاپ قىلىدىغان دىنىي ئادەتنى يېتىلدۇرگەن. پانئىسلامىزم، پانتۈركىزم ئىدىيىسىنىڭ سىڭىپ كىرىشى ۋە تارقىلىشىغا ئەگىشىپ، مەككىگە بېرىپ ھەج قىلىدىغانلار كۈنسېرى كۆپەيگەن. 1917 ـ يىلىنىڭ ئالدى ـ كەينىگىچە، شىنجاڭ مۇسۇلمانلىرىدىن ھەج قىلىشقا بارغانلارنىڭ

① ياڭ زېڭشىن: «ئىستىغپار ھۆجرىسىدا يېزىلغان مەكتۇپلار III»، 2 ـ توم.
② «ئىستىغپار ھۆجرىسىدا يېزىلغان مەكتۇپلار»، 10ـقىسىم، 8ـباب.

سانى «يىلىغا نەچچە 10 مىڭ ئادەمگە يەتكەن». بۇنداق كۆپ كىشىلەرنىڭ چېگرىدىن چىقىشى چېگرا سىرتىدىكى پانئىسلامىزم، پانتۈركىزم ئىدىيىسى تەشۋىقاتىنىڭ ئېزىقتۇرۇشىغا قۇلايلىق يارىتىپ بەرگەن. پانئىسلامىزم، پانتۈركىزم ئىدىيىسىنىڭ شىددىي جاڭدا يامراپ كېتىشىنى چەكلەش ئۈچۈن، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ھەر يىلى چېگرىدىن چىقىپ مەككىگە بېرىپ ھەج قىلىدىغانلارنىڭ سانىغا چەك قويغان. 1917 ـ يىلى 3 ـ ئايدا، بىخەتەرلىككە كاپالەتلىك قىلىشنى كۆزدە تۇتۇپ، ھەج قىلغۇچىلار ئۈچۈن چېگرىنى تاقىغان. ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت: «بىخەتەرلىككە كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، بۇنىڭدىن كېيىن جۇڭگودىكى خۇيزۇلار ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ مەككىگە بېرىپ ھەج تاۋاپ قىلىشىغا رۇخسەت قىلىنمايدۇ، شۇنداقلا پاسپورت بېرىلمەيدۇ ۋە چېگرىدىن چىقىرىلمايدۇ»دەپ بۇيرۇق ئېلان قىلغان.① بۇ چەكلەش بۇيرۇقى 10 يىل ئىجرا قىلىنغان، 1927 ـ يىلى چەكلەش بۇيرۇقى بىكار قىلىنىپ، چېگرىدىن چىقىپ ھەج تاۋاپ قىلىشقا رۇخسەت قىلىنغان بولسىمۇ، لېكىن يەنىلا نۇرغۇن چەكلەش تەدبىرلىرى قوللىنىلغان. 1923 ـ يىلى شىنجاڭ دائىرىلىرى يەنە تۈركىيىدىن كېلىدىغان بىر دىنىي ئۆمەكنى رەت قىلغان.

گەرچە شىنجاڭ دائىرىلىرى پانئىسلامىزم، پانتۈركىزمنىڭ سىڭىپ كىرىشىنى توسۇش ئۈچۈن نۇرغۇن تەدبىرلەرنى قوللانغان بولسىمۇ، پانئىسلامىزم، پانتۈركىزم ئىدىيىسى شىنجاڭنىڭ قىسمەن رايونلىرىدا يەنە يامراش يۈزلىنىشىدە بولغان. پانئىسلامىزم، پانتۈركىزم ئىدىيىسىدىكى ئاتالمىش «مىللەتنى قوغداش، قالاقلىق ئاممىلىرىغا قارشى تۇرۇش»تەك كىشىنى قىزىقتۇرىدىغان سەپسەتىلەر ۋە مىللىي مۇستەقىللىق، ئىسلام پادىشاھلىقى قۇرۇشتەك تەشەببۇسلارنىڭ شىنجاڭدا يەنىلا بازىرى بار ئىدى. بۇنىڭ بىلەن 20 ـ ئەسىردە شىنجاڭدا بۆلگۈنچىلىكنىڭ پەيدا بولۇش مەنبەسى شەكىللەنگەن. 20 ـ يىللارنىڭ ئالدى ـ كەينى

① «ئىستىغپار ھۇجرىسىدا يېزىلغان مەكتۇپلار»، 10ـقىسىم، 8ـباب.

ده، مەسئۇد سەبىرى، مۇھەممەت ئىمىن، سابىت داموللا قاتار-
لىقلار باشچىلىقىدىكى پائىسلامىزم، پانتۈركىزمنى بايراق قىل-
غان بىر ئوچۇم بۆلگۈنچى كۈچلەر شەكىللەنگەن. ئۇلار پائىسلا-
مىزم، پانتۈركىزم ئىدىيىۋى ئېقىمىدىكى ياۋروپا مۇستەملىكە-
چىلىرىگە قارشى تۇرۇپ، دۆلەتنىڭ مۇستەقىللىقىنى قولغا كەل-
تۈرۈشكە ئوخشاش سۆزلەرگە تەتبىقلىغان هالدا، مەركىزىي هۆ-
كۈمەت ۋە يەرلىك دائىرىلەرنىڭ هۆكۈمرانلىرىنى مۇستەملىكە-
چىلىك هۆكۈمرانلىق دەپ قاراپ، جۈڭگونىڭ مۇستەملىكىچىلىك
هۆكۈمرانلىقىغا قارشى تۇرۇپ، مىللىي مۇستەقىللىقنى قولغا
كەلتۈرۈش كېرەك، دەپ جار سېلىپ، شىنجاڭنى ۋەتەننىڭ قوي-
نىدىن پارچىلاپ چىقىپ كېتىشكە ئۇرۇنغان.

ئىككىنچى، «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» بۆلگۈنچى هاكىمىيىتى

**1. جەنۇبىي شىنجاڭدىكى جىن شۇرىنغا قارشى قوزغىلاڭلار ۋە بۆل-
گۈنچى هاكىمىيەتنىڭ پەيدا بولۇش ئارقا كۆرۈنۈشى**

20 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىنىڭ دەسلىپىدە، شىنجاڭدىكى
تۈرلۈك ئىجتىمائىي زىددىيەتلەر ئۆتكۈرلىشىپ، جايلاردا مىللىتا-
رىست جىن شۇرىنىنىڭ هۆكۈمرانلىقىغا قارشى كۈرەشلەر پارتلە-
غان. گەنسۇلۇق مىللىتارىست ما جۈڭيىڭمۇ پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ
شىنجاڭغا قوشۇن كىرگۈزگەن، ئۇرۇش مالىمانچىلىقى شىنجاڭ-
نىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ئەهۋالىنى ئېغىر زەربە ۋە بۇزغۇن-
چىلىققا ئۇچراتقان. 1933 ـ يىلى 1 ـ ئايدا قاراشەھەردىكى خۇي-
زۇلارنىڭ يولباشچىسى ماجەنسىڭ كۆچادىكى هامماللارنىڭ باشلە-
قى تۆمۇر بىلەن كۆچادا قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن ۋە 2 ـ ئاينىڭ ئاخى-
رى ئاقسۇنى ئىشغال قىلىپ، ئۇدۇل جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ مەركە-
زى قەشقەرگە قىستاپ كەلگەن. شۇ مەزگىلدە، كېرىيە دېھقانلىرى
ۋە قارىقاش ئالتۇن كان ئىشچىلىرى ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ
قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن، كان ئىشچىلىرى ئۆزلىرىنىڭ رەھبىرى

ئىسمائىلخان خوجىنىڭ رەھبەرلىكىدە ناھىيە بازىرىنى ئىگىلەپ، ئارقىدىنلا غەربكە يۇرۇش قىلىپ، قاغىلىق، يوپۇرغا ۋە مۇھىم بازار يەكەننى مۇھاسىرىگە ئالغان. بۇنىڭ بىلەن ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ھۆكۈمرانلىقى قىل ئۈستىدە قالغان.

جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى قوزغىلاڭلار گەرچە ھەر مىللەت ئېزىلگۈچى خەلق قاتناشقان، تىغ ئۈچى بىۋاستە مىلىتارىستلارنىڭ زۇلمەتلىك ھۆكۈمرانلىقىغا قارىتىلغان قوراللىق قوزغىلاڭ بولسىمۇ، لېكىن كۈرەش داۋامىدا ئوخشىمىغان دەرىجىدە چەكلىمىلىكلەر ياكى خاتالىقلار ساقلانغان، بۇ ئاساسلىقى تۆۋەندىكى ئۈچ جەھەتتە ئىپادىلىنىدۇ: بىرىنچىدىن، تار مىللەتچىلىك مەيدانىنى ئاساس قىلىپ، فېئودال ھۆكۈمرانلىقىنى يۇرگۈزۈۋاتقان خەنزۇ بيۇروكراتلىرى بىلەن خەنزۇ ئاممىسى ئارىلاشتۇرۇۋېتىلگەن، ھۆكۈمەتنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيىسى ۋە زۇلمى، سودىگەرلەرنىڭ جازانىخورلۇق قىلىپ شىلۋېلىشى ھەمدە باج ـ سېلىق جەھەتتىكى تەڭسىزلىكلەرنىڭ ھەممىسى خەنزۇلارنىڭ «گۇناھى» دەپ قارالغان، بۇنىڭ بىلەن خەنزۇلارغا «ئۆچمەنلىك بىلەن قاراش» كەيپىياتى شەكىللەنگەن؛ ئىككىنچىدىن، تارىختىن بۇيانقى دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ دىنىي تەشۋىقاتلاردىن پايدىلىنىشى ۋە ئاممىنى تەشكىللىشىگە ئوخشاشمىغان ھالدا، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى دېھقانلار قوزغىلاڭلىرىدا ئىسلام دىنىدىكىلەرنىڭ كاپىرلارغا قارشى «غازات» ئېلىپ بېرىش پۈرىقى ئىنتايىن كۈچلۈك بولغان. جەڭ مەيدانلىرىدا «ئۆلسەك شېھىت، قالساق غازى» دېگەن شوئارلار ياڭرىغان، بۇ «ناۋادا بىز ئۆلۈپ كەتسەك شېھىت بولىمىز؛ ھايات قالساق بىز بويسۇندۇرغۇچى» دېگەنلىك ئىدى؛ ئۈچىنچىدىن، بۆلگۈنچى ئۇنسۇرلارنىڭ قۇترىتىشى ئارقىسىدا، كونا تۈزۈمگە خاتىمە بېرىپ، ئېكسپىلاتاتسىيە ۋە زۇلۇمنى يوقىتىش بىلەن دۆلەتنى پارچىلاش ئارىلاشتۇرۇلۇپ، پەقەت مۇستەقىل ئىسلام ھاكىمىيىتى قۇرغان چاغدىلا، ئاندىن كونا تۈزۈمگە خاتىمە بېرىپ، «كاپىرلار»نىڭ ھۆ-

كۈمرانلىقى ۋە زۇلمىنى يوقاتقىلى بولىدۇ، دەپ قارىلىپ، ئۆزىنى ئازاد قىلىش تەقدىرى بىلەن بۆلگۈنچى «ئىسلام دۆلىتى» قۇرۇش بىر نەرسە قىلىپ قويۇلغان. شۇڭا، 30 ـ يىللارنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىدىكى جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى قوزغىلاڭلار باشلىنىشىدىلا مۇرەككەپ ئارقا كۆرۈنۈشكە ئىگە بولۇپ، كۈرەشنىڭ خاراكتېرىگە بىۋاسىتە تەسىر كۆرسەتكەن.

ئەمەلىيەتتە جەنۇبىي شىنجاڭدىكى قوزغىلاڭلار باشلىنىشى بىلەنلا بىر قىسىم پانئىسلامىزم، پانتۈركىزم مەخپىي بۆلگۈنچى لىك تەشكىلاتلىرى ئۇرۇش قالايمىقانچىلىقىدىن پايدىلىنىپ، قوزغىلاڭنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقىنى قولغا كىرگۈزۈۋېلىپ، قوزغىلاڭنى بۆلگۈنچىلىك ھەرىكىتى تەرەپكە باشلىغان. بۇ تەشكىلاتلاردىن ئاساسلىقى ئىككىسى بولۇپ، بىرى 30 ـ يىللارنىڭ دەسلىپىدە خوتەندە قۇرۇلغان «مىللىي ئىنقىلابىي كومىتېت»، بۇ تەشكىلات ئىسمائىلخان خوجىنىڭ ئۇرنىنى ئېلىپ، قارىقاش قوزغىلىڭىنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقىنى قولغا كىرگۈزۈۋالغان. يەنە بىرى قەشقەردە پائالىيەت ئېلىپ بارغان «ياش قەشقەر پارتىيىسى» بولۇپ، ئۇلار ۋەزىيەتنى تېخىمۇ ئوڭۇشلۇق كونترول قىلىش ئۈچۈن، كۈچا قوزغىلىڭىنىڭ رەھبىرى تۆمۈرنى كونترول قىلغان ھەمدە قۇمۇل قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ رەھبىرى خوجىنىياز ھاجى بىلەن ئالاقە باغلىغان. ئەگەر «ياش قەشقەر پارتىيىسى» ئېغىر بۆلگۈنچىلىك خاھىشىغا ئىگە دېيىلسە، خوتەندىكى «مىللىي ئىنقىلابىي كومىتېت»نى سېپى ئۆزىدىن بۆلگۈنچى تەشكىلات دېيىشكە بولىدۇ. ئۇلارنىڭ تۈپ مەقسىتى: كومپارتىيىگە، تۈڭگانلارغا، خەنزۇلارغا قارشى تۇرۇپ، شىنجاڭدا ئىسلام دىنىي دۆلىتى قۇرۇشتىن ئىبارەت.① شۇڭا، ئۇلار مۇھەممەت ئىمىن، سا-

---

① «شىنجاڭ مىللىتارىستلىرى ۋە مۇسۇلمانلىرى(1911 ـ يىلىدىن 1949 ـ يىلىغىچە بولغان مىنگو مەزگىلىدىكى شىنجاڭنىڭ سىياسىي تارىخى)»، «پانئىسلامىزم، پانتۈركىزم تەتقىقاتى مەجمۇئەسى»نىڭ 1 ـ توم 41 ـ بېتىگە قارالسۇن، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى 1991 ـ يىلى ئىچكى قىسىمدا تارقاتقان(تۆۋەندىمۇ ئوخشاش).

بىت دامولللىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، پائىسلامىزم ۋە پانتۇركىزم تەشۋىقاتىنى كېڭەيتىپ، ئىسلام دىنىنىڭ «كاپىرلارغا غازات ئېلىپ بېرىشى»نى كۆككە كۆتۈرۈپ، بۆلگۈنچىلىك قىلىشقا قۇتراتقۇلۇق قىلغان. قوزغىلاڭ غەلىبە قىلغاندىن كېيىن، ئۇلار ئەسلىدىكى بۆلگۈنچىلىك تەشكىلاتلىرى ئاساسىدا بۆلگۈنچى هاكىمىيەت تەشكىللەپ، خوتەندە قوزغالغان فېئودالىق ئېكسپىلاتاتسىيە ۋە زۇلۇمغا قارشى قوزغىلاڭنى بۆلگۈنچىلىك هەرىكىتىگە ئۆزگەرتىۋەتكەن. شۇنىڭدىن كېيىن، بۆلگۈنچىلىك هەرىكىتى قەشقەردە يامرىدى، مۇھەممەت ئىمىن، سابىت دامولللار قەشقەرده بۆلگۈنچى هاكىمىيەت قۇرۇشقا پائال كىرىشىپ كەتكەن.

2. بۆلگۈنچى هاكىمىيەتنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە ئۇنىڭ خەۋپى

1933 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» قەشقەردە قۇرۇلغانلىقىنى جاكارلىغان، ئارقىدىنلا «هۆكۈمەت»نىڭ «تەشكىلىي پروگراممىسى»، «سىياسىي پروگراممىسى» هەمدە ئاتالمىش «ئاساسىي قانۇن» ۋە «هۆكۈمەت» ئەزالىرىنىڭ ئىسىملىكى ئېلان قىلىنغان. «تەشكىلىي پروگراممىسى» جەمئىي 30 ماددا بولۇپ، ئۇنىڭ 2ـماددىسىدا مۇنداق دېيىلگەن: «شەرقىي تۈركىستان مەڭگۈ دېموكراتىك جۇمھۇرىيەت بولىدۇ، نەنجىڭ هۆكۈمىتى ياكى خەلقئارا ئىتتىپاقتىن قۇلايلىق يارىتىپ بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ؛ خەلقئارا يارىدەملىشىپ، ئورتاق تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ، ئەڭ ئاخىرقى مەقسەتكە يېتىپ مەڭگۈ مۇستەقىللىقنى ساقلايدۇ.» «مەركىزىي هۆكۈمەت» زۇڭتۇڭ، گوۋۇيۈەن ۋە ۋازارەتلەردىن تەركىب تاپقاندى. خوجىنىياز (بۇ چاغدا ئاقسۇدا ئىدى) «زۇڭتۇڭ» لۇقما تەكلىپ قىلىنغان، سابىت دامولا زۇڭلى بولغان، ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى ۋازارەت ۋە دۆلەت مەجلىسىنىڭ باش كاتىپى قاتارلىق مۇھىم ۋەزىپىلەرنىڭ كۆپىنچىسىنى ئەسلىدىكى خوتەن «مىللىي ئىنقىلابىي كومىتېتى»نىڭ رەھبەرلىرى ياكى بۆلگۈنچىلىكنى پەيدا قىلغان، قوللىغان فېئودال يۇقىرى قاتلام شەخسلەر ئۇستىگە ئالغان،

غان. مۇھەممەت ئىمىن «مىللىي ئىنقىلابىي كومىتېت»نىڭ رەھ-
بەرلىك ھوقۇقىنى داۋاملىق قوللىدا مەھكەم تۇتۇپ تۇرغان ھەمدە
ئىككى ئىنىسى بىلەن بىرگە خوتەن، يەكەن، يېڭىسار قاتارلىق
ئۇچ مۇھىم جاينى ئايرىپ كونترول قىلغان. ئەينى چاغدا، كە-
شىلەر ئۇنى «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى»دىكى ئەڭ باي،
تەسىرى ئەڭ چوڭ شەخس دەپ قارىغان. ئۇلارنىڭ «ئاساسىي قا-
نۇنى»دا ئىسلام شەرئىتىنىڭ جۇڭخۇا مىنگونىڭ قانۇن ـ قائە-
دىلىرىنىڭ ئورنىنى ئالمىغانلىقى، تېگى كۆك رەڭلىك، ئاي ـ
يۇلتۇزلۇق بايراقنىڭ «دۆلەت بايرىقى» بولمىغانلىقى بەلگىلەن-
گەن. «ھۆكۈمەت» ئەنگلىيىگە قاراشلىق ھىندىستان، ئافغانىس-
تان، ئىران قاتارلىق جايلارغا ئادەم ئەۋەتىپ، «دىپلوماتىيە پائا-
لىيەتلىرى»نى قانات يايدۇرۇپ، ئۇلارنىڭ دىپلوماتىيە جەھەتتە
ئېتىراپ قىلىشىنى قولغا كەلتۈرمەكچى بولغان ھەمدە قەشقەردە
تۇرۇشلۇق ئەنگلىيە كونسۇلخانىسى ۋە زىيارەتكە كەلگەن تۈركە-
يىنىڭ ھەربىي، سىياسىي ئەربابلىرى ئارقىلىق، ئىككى دۆلەت-
تىمن يارەدەم تەلەپ قىلغان. قەشقەر ۋە خوتەندە «شەرقىي تۈركىس-
تان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى»نىڭ پۇلىنى تارقاتقان، يەنە «شەرقىي
تۈركىستان ھەپتىلىك گېزىتى»، «مۇستەقىللىق» مەجمۇئەسى،
«ئەركىنلىك »ژۇرنىلى، «مەۋجۇتلۇق» ھەپتىلىك گېزىتى قاتار-
لىق گېزىت ـ ژۇرناللارنى نەشر قىلدۇرۇپ، بۆلگۈنچىلىكىنى
كۈچەيتىش بارىچە تەشۋىق قىلىپ، كاپىرلارغا قارشى «غازات» ئې-
لىپ بېرىشنى كۆككە كۆتۈرگەن.

«شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» 30 ـ يىللار-
نىڭ دەسلەپكى يېرىمىدا شىنجاڭدىكى مىللىتارىستلار قالايمىقان
ئۇرۇش قىلىۋاتقان، دېھقانلار قوزغىلىڭى بىرسى بېسىلسا، بىر-
سى كۆتۈرۈلۈپ تۇرغان ئالاھىدە مەزگىلدە تاسادىپىي مەيدانغا
كەلگەن بىر قېتىملىق بۆلگۈنچىلىك ھەرىكىتىنىڭ مەھسۇلى.
گەرچە ئىنتايىن قىسقا مەزگىل مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان بولسا-
مۇ، شىنجاڭ تارىخىدىكى تۇنجى بۆلگۈنچى ھاكىمىيەت بولۇش

سۇپىتى بىلەن ئۇنىڭ زىيىنى ئىنتايىن ئېغىر بولغان. بۇ ئا-
ساسلىقى تۆۋەندىكىدەك ئۈچ جەھەتتە ئىپادىلىنىدۇ: بىرىنچى-
دىن، بۆلگۈنچىلىك ئىدىيىسى ئاڭدىن ئەمەلىي ھەرىكەتكە ئۆتۈش-
ىنى تامامىلاپ، بۆلگۈنچى ھاكىمىيەت قۇرۇشنىڭ ئۆرنىكىنى ياراتـ-
قان. 20-ئەسىرنىڭ دەسلىپىدىكى 1-دۇنيا ئۇرۇشى مەزگىلىدە
بۆلگۈنچىلىك پائىسلامىزم ۋە پانتۈركىزمگە ئەگىشىپ شىنجاڭ-
غا سىڭىپ كىرگەندىن تارتىپ، 1933 - يىلى 11 - ئايدا بۆلـ-
گۈنچى ھاكىمىيەت قۇرۇلغانغا قەدەر بولغان بۇ ئۆتكۈنچى دەۋرگە
20 يىل ۋاقىت كەتكەن. ئىككىنچىدىن، پائىسلامىزم ئىدىيىۋى
ئېقىمى ئاستىدا، دىنىي ئەسەبىيلىككە قۇتراتىش ۋە ئۇنىڭدىن
پايدىلىنىش ئارقىلىق، بۆلگۈنچىلىك مەقسىتىگە يېتىشنىڭ ئۆر-
نىكىنى يارىتقان. بۆلگۈنچى ئۈنسۈرلار دىنىي تونغا ئورۇنۇۋالغان
بولۇپ دىنغا ئىشىنىدىغان مۇسۇلمان، ئون مىڭلىغان ئاممـا دىنىي
ئەسەبىيلىكنىڭ قايمۇقتۇرۇشى ۋە قۇتراتىشى ئارقىسىدا،
«غازات» قىلىپ، كاپىرلار(خەنزۇلار)نىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇ-
رۇپ تاشلاپ، ئىسلام پادىشاھلىقىنى قۇرۇشنى دىنىي مەجبۇرىيەت
ۋە ئاللاغا بولغان ساداقەتمەنلىك دەپ بىلىپ، شېھىت بولۇش
شوئارىنى توۋلاپ، بۆلگۈنچى كۈچلەرنىڭ توپ يېمى بولۇپ بەر-
گەن. ئۇچىنچىدىن، پانتۈركىزم ئىدىيىۋى ئېقىمى ئاستىدا، بىر
مىللەتنىڭ ئازادلىقى، گۈللىنىشى ۋە تەرەققىياتى باشقا مىللەتنى
چەتكە قېقىش ۋە ئۇنىڭغا زەربە بېرىش ئۈستىگە قۇرۇلۇپ، مىلـ-
لىي مۇستەقىللىق ۋە بۆلگۈنچى ھاكىمىيەت قۇرۇشلا مىللەتنى
ئازاد قىلىش ۋە گۈللەندۈرۈشنىڭ مۇقەررەر يولى دەپ تەرغىب
قىلىنىپ، مىللەتلەر ئارا جەڭ ۋە مىللىي قىرغىنچىلىقنى
قۇتراتقۇلۇق قىلىنىپ، مىللىي زۇلۇمغا قارشى تۇرۇشنى خاتا
ھالدا بۆلگۈنچىلىك ھەرىكىتىگە باشلاشنىڭ ئۆرنىكى يارىتىلـ-
غان. تۆتىنچىدىن، ئەينى ۋاقىتتىكى سىياسىي ئەكسىيەتچىلىك،
جەمئىيەتنىڭ چىرىكلىكى، ئىگىلىكنىڭ نامرات ۋە قالاق بولـۇ-
شى، شۇنداقلا خەلق ئاممىسىنىڭ ھازىرقى مەۋجۇتلۇق ئەھۋالىنى

ئۆزگەرتىشنى تەلەپ قىلىشتەك كۈچلۈك ئارزۇسىدىن پايدىلىنىش ئارقىلىق، خەلق ئاممىسىنىڭ سىنىپىي ئېكسپىلاتاتسىيە ۋە زۇلۇمغا قارشى كۈرەشلىرىنى خاتا ھالدا بۆلگۈنچىلىك ھەرىكىتىگە باشلاشنىڭ ئۆرنىكى يارىتىلغان. مۇستەقىللىق ۋە بۆلگۈنچى ھاكىمىيەتنىڭ قۇرۇشلا كونا تۈزۈمنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، ئەركىنلىككە ئېرىشىشنىڭ مۇقەررەر يولى دەپ جار سېلىنغان. بەشىنچىدىن، بۆلگۈنچىلىكتىكى «داھىي شەخسلەر» مەيدانغا كەلگەن. قەشقەر ۋە خوتەنده بۆلگۈنچى ھاكىمىيەتنىڭ قۇرۇلۇشى سابىت دامۇللا، مۇھەممەت ئىمىنلەر ئېقىمىدىكى بۆلگۈنچى باش جىنايەتچىلەرنى «داھىي»لىق كۈرسىغا ئولتۇرغۇزغان. ئالتىنچىدىن، «شەرقىي تۈركىستان» دېگەن بۇ ئۆلچەملىك بولمىغان جۇغراپىيىلىك نام تۈنجى قېتىم سىياسىيلاشتۇرۇلۇپ، بۆلگۈنچىلىكنىڭ تەڭداش ئاتالغۇسىغا ئايلانغان.شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، ئومۇمەن شىنجاڭدا بۆلگۈنچىلىك ۋە مۇستەقىللىق دەۋاسىنى پەيدا قىلغۇچىلارنىڭ ھەممىسى «شەرقىي تۈركىستان» دېگەن بۇ نامنى ئىشلەتكەن.

يۇقىرىقىدەك ئارقا كۆرۈنۈش ئاستىدا، ئاشۇنداق قالايمىقان ۋە ئەنسىز ئالاھىدە مەزگىلدە، جەمئىيەتنىڭ تۆۋەن قاتلىمىدىكى زۇلۇم ۋە ئېكسپىلاتاتسىيىگە يەتكۈچە ئۇچرىغان مىڭلىغان ساددا خەلق مىللەت ۋە دىن تونىغا ئورۇنۇۋالغان بىر ئوچۇم بۆلگۈنچى كاتتىۋاشلارنىڭ قايمۇقتۇرۇشى، پايدىلىنىشى ياكى تەھدىت سېلىشى ئارقىسىدا، تولۇپ تاشقان دىنىي قىزغىنلىق ۋە يېڭى تۈرمۇشقا بولغان ئىنتىلىش ئىچىدە، نادانلىق بىلەن ئېكسپىلاتاتسىيە، زۇلۇمغا قارشى بۇ بىر مەيدان داغدۇغىلىق دېھقانلار قوزغىلىڭىنى بۆلگۈنچىلىك ھەرىكىتىگە ئايلاندۇرۇپ قويغان، شۇنداقلا ئاخىرىدا جۇڭگونىڭ غەربىي شىمالىدا ھازىرقى زامان تارىخىدىكى ئۆمرى قىسقا تۇنجى بۆلگۈنچى ھاكىمىيەتنى مەيدانغا كەلتۈرگەن، بۇ ئاچچىق ساۋاقلارغا تولغان بىر مەيدان تراگېدىيە بولۇپ، ئۇنىڭ دۆلەتكە، مىللەتكە، چېگرا رايونلارغا ۋە چېگرا رايوندىكى خەلققە كەلتۈرگەن زىيىنى ئىنتايىن چوڭ بولدى.

بۆلگۇنچى ھاكىمىيەت يىمىرىلگەن ۋە يوقالغاندىن كېيىن، مىللىتارىستلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدىكى ھەر مىللەت خەلقى يەنىلا ئازاب-ئوقۇبەت ئىچىدە قالدى. ئۇزىنى نەنجىڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ سادىق ۋەكىلى دەپ ئاتىۋالغان خوتەن ھۆكۈمرانى، مىللىتارىست ماخۇشەن ئۆزىنىڭ تەۋەسىدىكى چەرچەن ناھىيىسىدە ھەربىر ئائىلىدىن يىلىغا 90 كۈمۈش تەڭگە تالان-تاراج خاراكتېرلىك باج - سېلىق يىغىپ، ئۇچتىن بىر قىسىم ئاھالىنى يۇرتىنى تاشلاپ سىرتلارغا قېچىپ كېتىشكە مەجبۇر قىلدى. بۇنداق زۇلۇمەتلىك ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلىق بۆلگۇنچى كۈچ-لەرنىڭ خىلمۇخىل ئازدۇرۇشلىرىغا باھانە تېپىپ بەردى، كەڭ خەلق ئاممىسى ناھايىتى ئاسانلا بۆلگۇنچى ھاكىمىيەت قۇرۇش راستتىنلا زۇلۇمەتلىك ھۆكۈمرانلىقنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشنىڭ مۇ-قەررەر يولى ئىكەن، دەپ قارىدى. شۇڭا، مەلۇم مەنىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، بۆلگۇنچىلىك ئېڭى 20 - ئەسىرنىڭ دەسلىپىدە پا-ئىسلامىزم ۋە پانتۈركىزمگە ئەگىشىپ شىنجاڭغا كىرگەندىن كېيىن، كەڭ ھەر مىللەت خەلقى كەمستىش، زۇلۇم ۋە تالان - تاراجغا يەتكۈچە ئۇچرىغان كونا جۇڭگودا، بۆلگۇنچىلىك ھەرىكىتى ۋە بۆلگۇنچى ھاكىمىيەتنىڭ پەيدا بولۇشى يەنە مۇرەككەپ ئىجتىمائىي مەنبەگە ئىگە بولغاچقا، ۋەقە يۈز بەرگەن ھامان، مۇستەقىللىقنى ئۇتتۇرىغا چىقىرىدىغان غەلىتە ئالدامچىلىق ھا-دىسىلىرى كۆرۈلدى، بۇ كىشىنى چوڭقۇر ئويلاندۇرماي قويمايدى-غان بىر تراگېدىيە. 1937-يىلى شېڭ شىسەي قەشقەرنى قوغداشقا تەيىنلىگەن مامۇت سىجاڭ بېسىمغا بەرداشلىق بېرەل-مەي چەتكە قاچقاندا، ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى ئابدۇنىياز قاتار-لىقلارنىڭ «مۇستەقىل شەرقىي تۈركىستان» قۇرۇشنى بايراق قىلىپ، «ئىسلامنى قوغداش ئۈچۈن ئۇرۇش قىلىش» شوئارىنى ئۇتتۇرىغا قويۇپ، يېڭىگە «ئاللا يولىدا غازات قىلىش» مەنىسىدە-كى «غازات» بەلگىسىنى تاقاپ، يەنە بىر قېتىم ئۆمرى قىسقا بولغان بۆلگۇنچىلىك توپىلىڭىنى قوزغىشى بۇنىڭ بىر مىسالىدۇر.

3. چېگرا سرتىدىكى كۆچلەرنىڭ بۆلگۈنچى هاكىمىيەتكە تۇتقان پوزىتسىيىسى

بۆلگۈنچى ئۇنسۇرلار ئۆزلىرىنىڭ بۆلگۈنچىلىك هەرىكەتلىرىنىڭ چېگرا سرتىدىكى كۆچلەرنىڭ قوللىشى ۋە ياردىمىگە تايانغاندىلا، ئاندىن پۈت تىرەپ تۇرالايدىغانلىقىنى چوڭقۇر چۈشىنەتتى. «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇلار ئالدى بىلەن ئەنگلىيە كۆچلىرىدىن ياردەم تەلەپ قىلغان. ئۇلار بىر تەرەپتىن، ئەمدىلا ۋەزىپىگە ئولتۇرغان ئەنگلىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق باش كونسۇلى، پولكوۋنىك تامسىن گروفىي بىلەن ئالاقە باغلىدى، يېڭىدىن ۋەزىپىگە تەيىنلەنگەن بۇ باش كونسۇل ئۆزىنىڭ ئەنگلىيىگە قاراشلىق ھىندىستان ھۆكۈمىتىگە يوللىغان دوكلاتىدا: «يېڭىدىن قۇرۇلغان، شۇنداقلا كۇرەشنى داۋاملاشتۇرۇۋاتقان بۇ جۇمھۇرىيەتكە نىسبەتەن، ئەمەلىي ھېسداشلىق قىلىشقا ۋە ياردەم بىلەن تەمىنلەشكە بولىدۇ» دەپ تەكلىپ بەرگەن. يەنە بىر تەرەپتىن، ئەنگلىيىگە قاراشلىق ھىندىستانغا رەسمىي «ئەلچىلەر ئۆمىكى» ئەۋەتىپ، ھەرقايسى جەھەتتىن قوللاشنى تەلەپ قىلغان. 1934 ـ يىلى 2 ـ ئايدا ئەلچىلەر ئۆمىكى يېڭى دېھلىغا يېتىپ بارغاندا، ئەنگلىيە تەرەپ قەشقەردە تۇرۇشلۇق باش كونسۇلنىڭ دوكلاتىنى ئەستايىدىل مۇزاكىرە قىلغان. ئەينى ۋاقىتتا، ياپونىيە جۇڭگونىڭ شەرقىي شىمالىدىكى ئۇچ ئۆلكىنى ئىشغال قىلىۋالغانىدى. ئامېرىكا، ئەنگلىيە قاتارلىق دۆلەتلەر ئۆزلىرىنىڭ جۇڭگودىكى مەنپەئىتىنى قوغداش ئۈچۈن، «مانجۇرىيە ۋەقەسى (1931ـيىلىدىكى «18ـسېنتەبىر» ۋەقەسىنى كۆرسىتىدۇ) كەلتۈرۈپ چىقارغان ئەمەلىيەتنىڭ ھەرقانداق جەھەتتىن قانۇنلۇق بولىدىغانلىقى»نى ئېتىراپ قىلماسلىق سىياسىتىنى يۈرگۈزگەن. جۇڭگو ھۆكۈمىتى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى ساقلاپ قېلىش ۋە كۆچەيتىش بۇ بىر مەزگىلدىكى ئەنگلىيىنىڭ يىراق شەرق سىياسىتىنىڭ بىر مۇھىم تەركىبىي قىسمىغا ئايلانغانىدى. بۆلگۈنچىلىكنى

قوللاش، «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى»نى ئېتىراپ قىلىش، مۇقەررەركى، جۇڭگو بىلەن بولغان مۇناسىۋەتكە زىيان يەتكۈزەتتى. ئۇنىڭدىن باشقا، يېقىنقى زاماندىن بۇيانقى ئەنگلىيە، رۇسىيىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭنى تالىشىش سىياسىتىنى كۆزدە تۇتقاندىمۇ، ئەنگلىيىگە قاراشلىق ھىندىستان ھۆكۈمىتى خوجىنىياز بىلەن سۆھبەت ئېتىپاقى خادىملىرىنىڭ مەخپىي ئۇچراشقانلىقىدەك ئاخباراتلارغا ئىنتايىن دىققەت قىلىۋاتاتتى. شۇڭا، ئەنگلىيىگە قاراشلىق ھىندىستان ھۆكۈمىتى بېكىتكەن سىياسەت: ھازىرقى باسقۇچتا، پەقەت جۇڭگو نەنجىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭغا بولغان ئىگىلىك ھوقۇقىنىلا ئېتىراپ قىلىش ئىدى. بۇ سىياسەت ئەنگلىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق باش كونسۇلىغا دەرھال ئۇقتۇرۇلغان. ئەنگلىيىگە قاراشلىق ھىندىستان ھۆكۈمىتى شۇنىڭ بىلەن بىرلا ۋاقىتتا زىيارەتكە كەلگەن «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى ئەلچىلەر ئۆمىكى»نى رەت قىلغان، شۇنداقلا ئۇلارغا «ئۇلار بىلەن شىنجاڭ دائىرىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ھەر خىل توقۇنۇشلارنى كۆڭۈلدىكىدەك بىر تەرەپ قىلىش» توغرىسىدا ئاگاھلاندۇرۇش بەرگەن. ①«ئەلچىلەر ئۆمىكى»نىڭ زىيارىتى مەغلۇبىيەت بىلەن ئاخىرلاشقان.

«شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» قاسقاندىن چىقىپ قاندىن كېيىن، بىرمۇ دۆلەت ھۆكۈمىتى بۇ بۆلگۈنچى ھاكىمىيەتنى ئوچۇق - ئاشكارا ئېتىراپ قىلىشقا پېتىنالمىغان. پەقەت قالايمىقانچىلىق ئىچىدە ئەمدىلا تەختكە چىققان ئافغانىستان ھۆكۈمىتىنىڭ رەھبىرى زاھىر شاھلا «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى»گە ئاشكارا ھالدا ھېسداشلىق قىلىدىغانلىقىنى ۋە ئۇنى قوللايدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن. ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈۋاتقىنىغا نەچچە كۈنلا بولغان بۇ پادىشاھ قەشقەر بۆلگۈنچى ھاكىمىيىتىگە بىر پارچە تەبرىك تېلېگراممىسى ئەۋەتكەن، ئار-

① «شىنجاڭ مىللىتارىستلىرى ۋە مۇسۇلمانلىرى،1911-يىلىدىن 1949-يىلىغىچە بولغان مىنگو مەزگىلىدىكى شىنجاڭنىڭ سىياسىي تارىخى»، 58-بەت.

قىدىنلا ئەلچىلەر ئۆمىكىنى قوبۇل قىلغان چاغدا، ئۇلارغا «بىر تۈركۈم قوراللارنى ھەقلىق بېرىدىغانلىقى ھەمدە قەشقەردە تۇ-رۇشقا بىر نەپەر سىياسىي ۋەكىل ئەۋەتىدىغانلىقى» ھەققىدە ۋەدە قىلغان، بىراق يەنە «شەرقىي تۈركىستان مۇستەقىللىقىنى ئې-تىراپ قىلىشنىڭ بالدۇر ئىكەنلىكى»نى نەزەردە تۇتۇپ، ئەلچى-لەر ئۆمىكىنىڭ رەسمىي ئېتىراپ قىلىش ھەققىدىكى تەلەپلىرى-نى رەت قىلغان. «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى»نىڭ چېگرا سىرتىدا ئېتىراپ قىلىنىشىنى تەلەپ قىلىش يولىدىكى ئۇرۇنۇشلىرىنىڭ ھەممىسى توسقۇنلۇققا ئۇچرىغان. بىراق فا-شىست ناتسىست كۈچلىرى يوشۇرۇنچە شىنجاڭ بۆلگۈنچى ھاكى-مىيىتى بىلەن ئاكتىپ مۇناسىۋەت باغلىغان. كابۇلغا زىيارەتكە كەلگەن بۆلگۈنچى ئەلچىلەر ئۆمىكى ناتسىست گېرمانىيىسىنىڭ ئافغانىستاندا تۇرۇشلۇق ئەلچىخانىسىغا سۇقۇنۇپ كىرىپ مەخ-پىي سۆھبەت ئېلىپ بارغان؛ جۇڭگونىڭ شەرقىي شىمالىنى ئۆ-گىلىۋالغان ياپونىيە شىنجاڭ بۆلگۈنچى ھاكىمىيىتى بىلەن تە-شەببۇسكارلىق بىلەن مەخپىي ئۇچراشقان. ھالبۇكى، بۇ مۇنا-سىۋەتلەرنىڭ ھېچقايسىسى ئەمەلگە ئاشماي، ئۆمرى قىسقا شۈ-جاڭ بۆلگۈنچى ھاكىمىيىتى باشلىنىشىدىلا مەغلۇبىيەتكە ئۇچراشتەك تەقدىرگە دۇچ كەلگەن.

«شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى»نىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى غالجىرانە بۆلگۈنچىلىك ھەرىكەتلىرى ۋە خەلقئارا فاشىزم كۈچلىرى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈشى سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپنىڭ ھوشيارلىقىنى قوزغىغان. ئىستراتېگىيە نۇقتىسىدىن ئويلاشقاندا، سوۋېت ئىتتىپاقى كەلگۈسىدە گېرمانىيە ۋە ياپونى-يىنى ئۆز تۈپرىقىنىڭ غەربى ۋە شەرقىدە نامەلۇم غەرەزلەردە بو-لىدۇ، شۇنداقلا مەلۇم تەھدىتنى شەكىللەندۈرىدۇ دەپ قارايتتى، شۇڭا، فاشىست مىلىتارىزم كۈچلىرىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئاجىز قىسمى بولغان ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلارغا قول تىقىشىغا چىداپ تۇرالمايتتى. جەنۇبىي شىنجاڭ-

دىكى بۆلگۈنچىلىك ۋەزىيىتىگە قارىتا، سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ تۈزۈت قىلىپ ئولتۇرمايلا جۈڭگو ھۆكۈمىتىگە: «ئەگەر جۈڭگو ھۆكۈمىتى شىنجاڭنى باشقۇرسا، بىزنىڭ باشقا گەپىمىز يوق، ئەگەر سىلەر ئۇنىڭ 2-مانجۇرىيە دۆلىتى بولۇشىغا قاراپ تۇر-ساڭلار، ئۇنداقتا بىز چوقۇم ھەرىكەت قوللىنىپ، ئۆزىمىزنى قوغدايمىز»[1] دەپ ئاگاھلاندۇرۇش بەرگەن. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، تاشكەنتتىكى سوۋېت گېزىتلىرى ئەگەر ياپونىيىنىڭ شىنجاڭنى كونترول قىلىشى ئەمەلگە ئېشىپ قالسا، باكۇدىكى نېفتلىكلەر ياپونىيە بومبارداىمانچى ئايروپىلانلىرىنىڭ ئۇچۇش لىنىيىسى ئىچىدە بولىدۇ دەپ ئاشكارا كۆرسەتكەن. بۇمۇ دەل كېيىنكى ۋاقىتلاردا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئەسكەر چىقىرىشىنى قارار قىلىپ، شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتكە يارەملىشىپ، جە-نۇبىي شىنجاڭدىكى بۆلگۈنچىلىكنى تازىلىشىدىكى مۇھىم سەۋەب-لەرنىڭ بىرى ئىدى.

4. بۆلگۈنچى ھاكىمىيەتنىڭ ھالاك بولۇشى

ئاز ساندىكى بۆلگۈنچى ئۇنسۇرلار چاڭگىلىغا ئېلىۋالغان «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» فېئودال يۇقىرى قاتلام زاتلىرىنىڭ جەننىتى بولۇپ، ھەر مىللەت ئەمگەكچى خەل-قى «كونا تۈزۈمنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، مىللىي مۇستەقىللىقنى قولغا كەلتۈرۈپ، خەلق تۈرمۇشىنى ياخشىلايمىز» دېگەندەك قۇ-رۇق ۋەدىلەردىن باشقا ھېچنېمىگە ئېرىشەلمىگەنىدى. ئۇرۇش قالايمىقانچىلىقى شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ئەھۋالى-نى ھالاكەت گىردابىغا سۆرەپ كىرگەن، بۆلگۈنچى ھاكىمىيەت ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ساقلاپ قېلىش ۋە ھەربىي چىقىمىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، پۇقرالارنى غالجىرلىق بىلەن بۇلاڭ-تالاڭ قىلغان. ھەر مىللەت خەلقى ئاشلىق، پۇل، ئات-كالا ۋە ئالۋان - ياساقلانى تۆلەشكە، ھەر خىل ھاشار - مەجبۇرىيەتلەرنى

① «شىنجاڭ مىللىتارىستلىرى ۋە مۇسۇلمانلىرى،1911-يىلىدىن 1949-يىلىغىچە بولغان مىنگو مەزگىلىدىكى شىنجاڭنىڭ سىياسىي تارىخى»، 61-بەت.

ئۆتەشكە مەجبۇر قىلىنغانىدى. يەرلەر قاقاسلىشىپ، بازارلار كا-
ساتلاشقان، مال باھاسى ئۇچقاندەك ئۆرلەپ، خەلق تۇرمۇش كە-
چۈرۈشكە ئامالسىز قالغانىدى. «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام
جۇمھۇرىيىتى» ئىسلام شەرئىتىنى مەجبۇرىي يولغا قويۇپ،
مەھكىمە شەرئىيلەرنى قۇرۇپ، خالىغانچە تەن جازاسى يۈرگۈ-
زۈپ، خەلقنە زىيانكەشلىك قىلغان. مەسچىتلەرنىڭ تاملىرىغا
كېسىۋېلىنغان قول ـ پۇتلار مىخلاپ قويۇلغان، كوچىلاردا دىنىي
قائىدە بويىچە چۇمبەل تارتىمغان ئاياللار زىيانكەشلىككە ئۇچرە-
غان. شەپقەتسىز زۇلۇم ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە خەلقنى بۆلگۈنچى
ھاكىمىيەتكە قارىتا قايتا ئويلىنىشقا ۋە ئۇنى تونۇپ يېتىشكە
مەجبۇر قىلغان، ئۇرۇشتىن زېرىكىش كەيپىياتى كۈندىن-كۈنگە
كۈچەيگەن بولۇپ، قېچىپ كېتىش ۋە قارشىلىق كۆرسىتىش ۋە-
قەلىرى ئۈزۈلمەي يۈز بېرىپ تۇراتتى. ھەممىنى بىزار قىلغان
«شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» گۇمران بولۇش
گىردابىغا بېرىپ قالغانىدى.

1934 ـ يىلىنىڭ بېشىدا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قوللىشى
ئارقىسىدا، شېڭ شىسەينىڭ شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈش
ھەرىكەتلىرى جەنۇبىي شىنجاڭدا قانات يايدۇرۇلۇپ، تىغ ئۇچى
بۆلگۈنچى «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى»گە بىۋا-
سىتە قارىتىلىدۇ. ھالبۇكى، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ۋە سوۋېت
ئىتتىپاقى قىزىل ئارمىيىسىنىڭ بىرلىشىپ زەربە بېرىشىگە
ئۇچرىغان ما جۇڭيىڭ قىسىملىرى چاققان چېقىپ، ئاقسۇدىن
قەشقەرگە چېكىنگەن ما فۇيۈەننىڭ ئاۋانگارت قىسىملىرى ۋە
قەشقەر يېڭىشەھەرنى چىڭ ساقلاپ ياتقان ما جەنسالڭ، ما شياۋۇ
قىسىملىرى بىلەن ئۇچرىشىدۇ. سابىت دامولا قاتارلىق بۆلگۈنچى
كاتتىۋاشلار بىلەن قەشقەرگە چېكىنگەن خوجىنىياز قاتارلىقلار
ئالاقزادە بولۇپ قېچىپ كېتىپ، قەشقەر كوناشەھىرى پاراكەندە-
چىلىك ئىچىدە قالىدۇ. تەتۈر يول تۇتۇپ ئىچكى ـ تاشقى قىيىن-
چىلىقتا قالغان «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى»

چاك ـ چېكىدىن يىمىرىلىدۇ. 2 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى ما فۇيۇەن قاتارلىقلار ھېچبىر قارشىلىقسىزلا قەشقەر كونىشەھەرنى ئىگىلەپ، بۆلگۈنچى ھاكىمىيەتنىڭ باش شتابىنى ئۈزۈل ـ كېسىل بەربات قىلىدۇ. ئەنگلىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق باش كونسۇلى تامسن گروفېينىڭ دوكلاتىغا ئاساسلانغاندا، ما جۇڭيىڭ قىسىملىرى قەشقەرگە كىرگەندە، ھېچبىر قارشىلىققا ئۇچرىمىغان، «تەخمىنەن 800 دەك تۆڭگان ئەسكىرى بىلەن 1200 دەك يېڭى ئەسكەر (ما فۇيۇەننىڭ قىسىملىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ) 10 مىڭدىن ئارتۇق ئىسيانچى قوشۇننى قەشقەرنى تاشلاپ قېچىشقا مەجبۇر قىلغان.» بىر ھەپتىدىن كېيىن، ما فۇيۇەن: «قەشقەرنىڭ ئىلگىرىكى ۋالىيسى ما شياۋۇ ما جەنسىڭ بىلەن ما فۇيۇەننىڭ تەكلىپىگە بىنائەن، جۇڭگو دائىرىلىرىگە ۋاكالىتەن ئالىي ھەربىي، مەمۇرىي نازارەتچىلىك ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدۇ» [1]دەپ جاكارلىغان. بۇ سۆزلەردە گەرچە نەنجىڭ ھۆكۈمىتىگە ساداقەتمەنلىكىنى ئىزھار قىلىش تەرکىبلىرى بولسىمۇ، ئەمما ئۇ بۆلگۈنچىلەرنى تىنچىتىش، شىنجاڭنىڭ بىرلىكىنى قوغداش ئەھمىيىتىگە ئىگە.

قەشقەردە قۇرۇلغان «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» ئاران ئۈچ ئايغا يەتمەي مەۋجۇت بولۇپ تەختتىن چۈشكەن بولۇپ، بۆلگۈنچى ھاكىمىيەتنىڭ ئۆمرىنىڭ بۇنداق قىسقا بولۇشىدىن بۆلگۈنچىلىكنىڭ كىشىلەر كۆڭلىگە ياقمايدىغانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. بۆلگۈنچى «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» قۇرۇش شىنجاڭ قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ ئەسلا مەقسىتى بولمايلا قالماستىن، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلق ئاممىسىنىڭ ئارزۇسىغا تېخىمۇ خىلاپ ئىدى. سابىت دامولا، مۇھەممەت ئىمىنلەر باشچىلىقىدىكى ئاز سانلىق بۆلگۈنچى ئۇيغۇرلار ئېقىمغا قارشى ھەرىكەت قىلىپ، كۆپ ساندىكى قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئىرادىسىگە خىلاپلىق قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئىسيانىنى ئاجىزلاشتۇرۇپ، ئاخىرىدا ئۇلارنىڭ مەغلۇبىيىتىگە سەۋەب بولغان.

[1] «شىنجاڭ مىللىتارىستلىرى ۋە مۇسۇلمانلىرى(1911ـيىلىدىن 1949ـيىلىغىچە بولغان مىنگو مەزگىلىدىكى شىنجاڭنىڭ سىياسىي تارىخى)»، 63ـبەت.

غىلاڭچى ئاممىنىڭ چەكلىشى ياكى قارشىلىقىغا ئۇچرىغان؛ قوزغىلاڭغا رەھبەرلىك قىلغۇچىلارنىڭ كۆپىنچىسى «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» بۆلگۈنچىلىك ھەرىكىتىگە قاتناشمىغان ياكى ئىنتايىن ئاز قاتناشقان. بۆلگۈنچى ھاكىمىيەت رويابقا چىقىش ھارپىسىدا، قەشقەردە كۈچادا قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن تۆمۈر قىسىملىرى؛ قەشقەر يېڭىشەھەرنى ئىگىلىگەن ما جەنسالڭ، ما شياۋژۇ قىسىملىرى؛ ھەربىي ئۆزگىرىش قىلغان ئوسمان ئەلى قىسىملىرى ۋە سابىت دامۇللا باشچىلىقىدىكى خوتەن قوزغىلاڭچى كۈچلىرى قاتارلىق تۆت گۇرۇھ كۈچ بار ئىدى. بۆلگۈنچى ئۇنسۇر سابىت دامۇللىنىڭ ئېزىقتۇرغان ۋە پايدىلانغىنى پەقەت ئۆزىنىڭ قىسىملىرى بولۇپ، باشقا گۇرۇھتىكى كىشىلەرنىڭ كۆپىنچىسى ئوخشىمىغان دەرىجىدە ئۇنىڭ بۆلگۈنچىلىك ھەرىكەتلىرىگە قارىتا ئۆزىنى چەتكە ئېلىش ياكى قارشى تۇرۇش پوزىتسىيىسىدە بولغان. تۆمۈر سابىت دامۇللا ئوتتۇرىغا قويغان «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» قۇرۇش ۋە ئۇنىڭغا ئالاقىدار سىياسەتلەرگە قارشى تۇرۇپ كەلگەن، شۇنداقلا 1933 ـ يىلى 7 ـ ئايدا بۈيرۇق چۈشۈرۈپ، سابىت دامۇللا قاتارلىقلارنى نەزەربەند ئاستىغا ئېلىپ، يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا «خوتەن ئىسلام ھۆكۈمىتى»گە ھۇجۇم قوزغىغان؛ ئوسمان ئەلىنىڭ سابىت دامۇللا بىلەن «شەرقىي تۈركىستان مۇستەقىللىق ئۈيۈشمىسى»نى قۇرۇشتا پىكرى بىر يەردىن چىقماي، قول ئاستىدىكىلىرى بۆلۈنۈشكە باشلىغان چاغدا، 300 دىن كۆپرەك كومانداىر ـ جەڭچىنى باشلاپ قىزىلسۇغا كەتكەن؛ ماجەنسالڭ قەشقەردىكى بۆلگۈنچىلىك تەشكىلاتى «ياش قەشقەر پارتىيىسى»گە قارىتا چەكلەش ۋە زەربە بېرىش تەدبىرىنى قوللىنىپ، بۇ تەشكىلاتنىڭ كاتتىۋېشى، ئەسەبي پانئىسلامىزمچى ۋە پانتۈركىزمچى ئۇنسۇر ئابدۇرېھىمبايىنى قولغا ئالغان، شۇنداقلا ما شياۋژۇ بىلەن پۇرسەت كۈتۈپ، سابىت دامۇللا بۆلگۈنچى كۈچلىرىگە زەربە بەرگەن. تۆمۈرنىڭ مۇشاۋۇرى ئابدۇغوپۇر شاپتۇل يەنە بۆلگۈنچى كۈچلەرنى «ئۇلار نېمىسىگە

جۇمھۇرىيەت قۇرغۇدەك» دەپ ئوچۇق-ئاشكارا ئەيىبلىگەن.①

30 - يىللارنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدىكى ئاشۇ ئەنسىز مەزگىل-دە، پانئىسلامىزم، پانتۈركىزم ئەدەپ، دىنىي ئەسەبىيلىك ھەر تەرەپكە يامرىغان بىر چاغدا، ئەڭ دەسلەپكى قوزغىلاڭچىلىق بۇ رەھبەرلىرى ياكى قوشۇن سەركەردىلىرىنىڭ ئۆزىنى تۇتۇۋېلىپ، «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» بۆلگۈنچىلىك ھەرە-كەتلىرىگە ئىنتايىن ئاز قاتنىشىشى ياكى ئاساسەن قاتناشماسلى-قى ھەقىقەتەن ئوڭاي ئىش ئەمەس. ئۇلار بىلەن سابىت دامولا ئوتتۇرىسىدا ھەقىقەتەنمۇ شىددەتلىك مەزھەپ كۈرىشى مەۋجۇت بولغان؛ ئۇلارمۇ «غازات» شوئارلىرىنى توۋلىغان، يەنە باشقا مىل-لەتلەرنى بۇلاڭ-تالاڭ قىلغان، قىرغان؛ ئۇلار «شەرقىي تۈركىس-تان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى»نى چەكلىگەن ياكى قارشى تۇرغان چاغدا ئېنىق چۈشەنچىدە بولمىغان بولۇشى مۇمكىن، ھەتتا ئۇلارنىڭ ئۆزىمۇ جۇڭگونىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىغا زىيان يەتكۈزى-دىغان سۆز - ھەرىكەتلەردە بولغان، مەسىلەن، تۆمۈر ئىلگىرى «ياش قەشقەر پارتىيىسى»نىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان، شۇنداقلا ئىسلام يىلنامىسىنى جۇڭخۇا مىنگونىڭ يىلنامىسىنىڭ ئورنىغا دەسسەتكەن؛ ئوسمان ئەلىمۇ ئىلگىرى بىر مەزگىل «مۇستەقىل-لىق ئۈيۈشمىسى» بىلەن ئالاقە باغلاپ، «بىزنىڭ قوزغىلىڭىمىز-نىڭ مەقسىتى ئىسلام ھاكىمىيىتى» قۇرۇش دەپ جار سالغان، ھەتتا ئەنگلىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىسىغا مەكتۇپ يوللاپ يارەدەم تىلىگەن، ۋەھاكازالار. ئەمما ئۇلار ئاخىرقى ھېسابا-تا «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى»نىڭ شىنجاڭنى بۆلۈۋېلىش ھەرىكەتلىرىگە قاتناشمىغان ۋە بۆلگۈنچى باش جىنا-يەتچىلەر بىلەن بىر ئېقىندا بولغانمىغان. بۆلگۈنچىلىك كىشىلەر كۆڭلىگە ياقمايدۇ، بۆلگۈنچىلەر ھامان ھەممىنىڭ نەپرىتىگە

① «شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرىدىن تاللانما»، 18-قىسىم، 34-، 23-، 20-بەتلەر؛«شىنجاڭ مىللىتارىستلىرى ۋە مۇسۇلمانلىرى (1911-يىلىدىن 1949-يىلىغىچە بولغان مىنگو مەزگىلىدىكى شىنجاڭنىڭ سىياسىي تارىخى)»، 40-بەت.

ئۇچراپ، بۆشۈكىدىلا تۇنجۇقىدۇ، مانا بۇ تارىخنىڭ قانۇنىيىتى.

بۆلگۈنچى ھۆكۈمەتنىڭ قالدۇق كۈچلىرى سابىت دامۇللا-نىڭ يېتەكچىلىكىدە غەربكە قېچىپ يېڭىسارغا كەلگەن. ۋەھالەنكى، «زۇڭتۇڭ» خوجىنىياز شەرقتە قاراپ قېچىپ، جۇڭگو-سوۋېت چېگرىسىدىكى ئەركەشتامغا كەلگەن ھەمدە سوۋېت ۋەكىللىرى بىلەن سۆھبەت ئېلىپ بارغان. سوۋېت تەرەپنىڭ كېلىشتۈرۈشى بىلەن، خوجىنىياز «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى»نى تارقىتىۋېتىشكە، قوشۇن بىلەن شىنجاڭ يەرلىك ھۆكۈمىتىگە بويسۇنۇشقا، شۇنداقلا شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقلىقىنى ئۈستىگە ئېلىشقا قوشۇلغان. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، خوجىنىياز سابىت دامۇللىغا ئالاقە ئەۋەتىپ، «زۇڭتۇڭ»نىڭ «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى»نى تارقىتىۋېتىش قارارىنى ئۇقتۇرغان. 3 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى سابىت دامۇللا يېڭىسارىدا ئاتالمىش «ئىچكى كابىنېت ئالاھىدە يىغىنى» چاقىرىپ، يىغىندىن كېيىن «زۇڭتۇڭ» چۈشۈرگەن تارقىتىۋېتىش بۇيرۇقىنى رەت قىلغان ھەمدە خوجىنىيازنى سانقىن دەپ جاكارلىغان. سابىت دامۇللا يەكەنگە كېلىپ، «خوتەن ئىسلام ھاكىمىيىتى»نىڭ كاتتىۋېشى مۇھەممەت ئىمىن بىلەن كېڭىشىپ تەدبىر بەلگىلەپ، ئەڭ ئاخىرغىچە تىركەشمەكچى بولغان. 4 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى خوجىنىياز ما فۇيۈەندىن بۇرۇن قوشۇن باشلاپ يەكەننى ئىشغال قىلغان ھەمدە سابىت دامۇللا ۋە قىسمەن «ئىچكى كابىنېت» ئەزا-لىرىنى تۇتۇپ، پۈت ـ قوللىرىنى باغلاپ، مەكىت ئارقىلىق ئاق-سۇغا يالاپ ئېلىپ كېلىپ، بۇ بىر تۈركۈم بۆلگۈنچى كاتتىۋاشلار-نى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت دائىرىلىرىگە تاپشۇرۇپ بەرگەن. 7 ـ ئايدا سابىت دامۇللا قاتارلىقلار ئاقسۇدا دارغا ئېسىلدى (ئۆلكە مەركىزى ئۈرۈمچىدە تۇرمىدە ئۆلگەن دەيدىغان چۈشەندۈرۈشلەر-مۇ بار). بۇنىڭدىن ئىلگىرى، مۇھەممەت ئىمىن تەلىيى ئوڭدىن كېلىپ قېچىپ چىقىپ، يەكەن ئارقىلىق خوتەنگە قېچىپ كەل-گەن. ئارقىدىن يەنە ما جۇڭيىڭ بىلەن شېڭ شىسەينىڭ زىددىيە-

تىدىن پايدىلىنىپ، ما يەنىمۇ بۆلگۈنچى «خوتەن ئىسلام ھۆكۈمەتى»نى بىرلىكتە ساقلاپ قېلىش تەكلىپىنى بېرىپ، قاتتىق رەت قىلىشقا ئۇچرىغان. 6 ـ ئايدا ما جۇڭيىڭنىڭ قول ئاستىدىكى ما خۇشەن قوشۇن باشلاپ خوتەنگە يۈرۈش قىلغاندا، بىر ئوچۇم غول-لۇق بۆلگۈنچىلەر شەپىنى ئاڭلاپ تىكىۋەتكەن، شۇنىڭ بىلەن بۆل-گۈنچى «خوتەن ئىسلام ھۆكۈمىتى» چاك-چېكىدىن يىمىرىلگەن. 6 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى، ما خۇشەن خوتەن ۋالىيسى مۇھەممەت نىياز ئەلەمنىڭ يېتەكچىلىكىدىكى موللىلار ۋە ئاقساقاللارنىڭ تىزىلىپ قارشى ئېلىشى ئارقىسىدا، خوتەنگە كىرىپ ئورۇنلاش-قان. بۇ چاغدا، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى بۆلگۈنچى ھاكىمىيەت تەل-تۆكۈس سۇپۇرۇپ تاشلانغان. مۇھەممەت ئىمىن قاتارلىق بۆلگۈن-چى ئۇنسۇرلار نەچچە تۆگىگە ئالتۇن-كۈمۈشلىرىنى ئارتىپ، 3000 دىن ئارتۇق ئاممىنى ئالدىغا سېلىپ، ئەنگلىيىگە قاراشلىق ھىندىستانىنىڭ كەشمىر رايونىغا قاچقان ھەمدە بۇ يەردە ئاتالمىش «يۇرتداشلار ئۈيۈشمىسى» قۇرۇپ، شىنجاڭدىن سىرتلارغا چىققان مۇساپىرلارنى ئەتراپىغا توپلاپ، بۆلگۈنچىلىك ھەرىكەتلىرى بىلەن داۋاملىق شۇغۇللانغان.

مۇھەممەت ئىمىن چېگرا سىرتىدا ئىسمىنى يوشۇرۇپ، بىر قانچە شەھەرنى ئايلىنىپ كابۇلغا كەلگەن، ئالدى بىلەن ئافغانىس-تان پادىشاھىنىڭ ھۇزۇرىغا كىرىپ، ھەر ئايدا 500 سوم (تەخمى-نەن 125 ھىندىستان رۇپىيىسىگە تەڭ) قىممىتىدىكى ماددىي ياردەمگە ئېرىشكەن، ئارقىدىنلا ياپونىيىگە سېتىلىپ، ياپونىيە-نىڭ كابۇلدا تۇرۇشلۇق باش ئەلچىسى ئارقىلىق، ياپونىيە ھۆكۈ-مىتىگە «توكيودىن قورال-ياراغ ۋە مەبلەغ تەمىنلەش ئارقىلىق، شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى قۇرۇشنىڭ تەپسىلىي پىلانى» ئوتتۇرىغا قويغان، يەنە ياپونىيىنىڭ شىنجاڭغا بىۋاستە ئەسكەر چىقىرىش لايىھىسىنى تاللاش تەكلىپىنى بەرگەن، شۇنداقلا ياپونىيە قوشۇنىنىڭ شىنجاڭغا كىرىشىگە ئەگىشىپ، يەرلىك مۇسۇلمانلار ئاھالىلىرى قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ،

«ئارقا سەپنى قالايمىقان قىلىدۇ، شۇنىڭدىلا ياپونىيە ئارمىيىسى ئوڭۇشلۇق ئىلگىرىلىيەلەيدۇ» دەپ كاپالەت بەرگەن. ناۋادا، ياپونىيەنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا، شىنجاڭ مۇستەقىللىقى ئەمەلگە ئاشسا، «مۇستەقىل شىنجاڭ» ياپونىيە ئۇچۇن ئالاھىدە ئىقتىسادي ۋە سىياسىي مەنپەئەتلەرنى يەتكۇزگەن بولاتتى. بۇ ئەمەلىيەتتە شىنجاڭنى ئىككىنچى «قورچاق مانجۇرىيە»گە ئايلاندۇرۇش (غەربلىكلەر «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قورچاق مانجۇرىيە دۆلىتى» دەپ ئاتىغان) ئىدى.①

ئۇچىنچى، «شەرقىي تۇركىستان جۇمھۇرىيىتى» بۆلگۇنچى ھاكىمىيىتى

1. شېڭ شىسەي ھاكىمىيىتى ئاغدۇرۇلۇشتىن ئىلگىرىكى ۋەزىيەت

شېڭ شىسەي ھاكىمىيىتىنىڭ كېيىنكى مەزگىلىدە، شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىكى ئەمەلىيەتتە ۋەيران بولۇش گىردابىغا بېرىپ قالغان، سىياسىي ۋەزىيەت داۋالغۇش ئىچىدە قالغان، ئىقتىساد چاك-چېكىدىن بۆسۇلۇپ، ئىجتىمائىي كىرىزىس ھەممىلا يەرنى قاپلىغان، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيە ۋە زۇلۇمغا قارشى كۆرىشى يەنە بىر قېتىم يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۇرۇلگەنىدى. 1940 ـ يىلىنىڭ بېشىدا، ئالتايدا قازاق خەلقىنىڭ مىلىتارىستلارنىڭ زوراۋان ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى قوراللىق قوزغىلىڭى كۆتۇرۇلگەن. نۇرغۇن ئەگرى-توقايلىقلاردىن كېيىن، بۇ قوشۇن 1943 ـ يىلى 12 ـ ئايغا كەلگەندە 10 چوڭ ئەترەتكە كۆپەيگەن ھەمدە بىرلىككە كەلگەن «ئالتاي قازاق مىللىي ئاقارتىش كومىتېتى» قۇرۇلغان. شۇ يىلى شېڭ شىسەي قوشۇننى كېڭەيتىش ئۇچۇن، شىمالىي شىنجاڭنىڭ چارۋىچىلىق رايونلىرىدا «ئىئانە قىلىش»نامىدا 10 مىڭ ھەربىي ئات ئىئانە

---

① «شىنجاڭ مىلىتارىستلىرى ۋە مۇسۇلمانلىرى(1911-يىلىدىن 1949-يىلىغىچە بولغان مىنگو مەزگىلىدىكى شىنجاڭنىڭ سىياسىي تارىخى)»، 103-بەت.

قىلىشقا زورلىغان. بۇ ئىش ئەسلىدىكى ئىجتىمائىي كىرىزىسنى يەنمۇ ئېغىرلاشتۇرۇۋەتكەن، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قارشىلىق كۈرەشلىرى تېخىمۇ ئۆتكۈرلەشكەن. 1944 - يىلى 9 - ئاينىڭ شېكى شىسەي تەختتىن چۈشۈپ، گومىنداڭ شىنجاڭنىڭ ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى ئۆتكۈزۈۋالغان. ھەر تەرەپتىن كىرىزىس كۆرۈلۈۋاتقان بۇ «ئەبجەق تەنزە» ئالدىدا، شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمىتى تەدبىر قوللىنىپ، ئۆتكۈر ئىجتىمائىي زىددىيەتنى يەسەيتىشكە تىرىشقان، جۈملىدىن بىر قاتار دەبدەبىلىك شوئارلارنى توۋلىغان؛ تەشۋىقات، نەپىقە پائالىيەتلىرىنى ئېلىپ بارغان؛ كىشىلەر كۆڭلىنى مايىل قىلىدىغان بەزى سىياسەتلەرنى يولغا قويغان. لېكىن، گومىنداڭنىڭ شىنجاڭدا يۈرگۈزگەن شەكلىنىلا ئۆزگەرتىپ، مەزمۇنىنى ئۆزگەرتمىگەن ئەكسىيەتچىل مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىقنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي كىرىزىسىنى تۈپ يىلتىزىدىن ھەل قىلىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

10 يىل ئىلگىرىكى جەنۇبىي شىنجاڭدا قوزغىلاڭ پارتلاشتىن ئاۋۋالقى ۋەزىيەتكە ئوخشاش، ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ۋەزىيەتنىڭ يەنمۇ يامانلىشىشى ۋە ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قوراللىق قارشىلىق كۆرسىتىش كۈرەشلىرىنىڭ كۈنسېرى ئۆتكۈرلىشىشىگە ئەگىشىپ، بىر مەھەل ئۆچەكتە ياتقان پانئىسلامىزم، پانتۈركىزم ئىدىيىۋى ئېقىمى جەمئىيەتتە قايتىدىن ئاشكارا يامرىغان ھەمدە ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيە ۋە زۇلۇمغا قارشى قوراللىق كۈرەشلىرىنى قايتىدىن خاتا يولغا باشلىغان. بۇ يەردە تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدىغىنى 1944 - يىلى 4 - ئاينىڭ 9 - كۈنى غۇلجىدا قۇرۇلغان «غۇلجا ئازادلىق تەشكىلاتى» بولۇپ، بۇ ۋەزىيەتنى ئىداره قىلالايدىغان مەخپىي تەشكىلات ئىدى. بۇ تەشكىلاتنىڭ رەھبەرلىرىنىڭ ئەھۋالى مۇرەككەپ بولۇپ، بۇنىڭدا ئابدۇكېرىم ئابباسوف، قاسىمجان قەمبىرى قاتارلىق تەرەققىيپەرۋەر زىيالىيلار ئاز سانىنى تەشكىل قىلاتتى، ئېلىخان

تۆره، مۇھەممەتجان مەخسۇم قاتارلىقلار باشچىلىقىدىكى يۇقىرى قاتلام دىنىي زاتلار ۋە رەھىمجان سابىر ھاجى، سالىجان باي باباجان قاتارلىق سودىگەرلەر، چارۋىدارلار، پومپىشچىكلار كۆپ سانىنى تەشكىل قىلاتتى. ئىلىخان تۆرە قاتارلىقلار ئەئۇدال يۇقىرى قاتلام دىنىي زاتلار ئارىسىدا مەخپىي تىل بىرىكتۈرۈپ، غۇلجىدىكى بەيتۇللا مەسچىتىنى پائالىيەت نۇقتىسى قىلىپ، دىنىي مۇراسىملاردىن پايدىلىنىپ، ھەر مىللەت ئاممىسىغا تەشۋىقات ئىلىپ بارغان، بۇ تەشۋىقاتلاردا شېئىر شىسەي ۋە گومىنداڭنىڭ ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى تۇرۇش مەزمۇنىمۇ، پانئىسلامىزم، پانتۈركىزم ۋە مىللىي بۆلگۈنچىلىك ئىدىيىسىدىكى قۇتراتقۇلۇق مەزمۇنلارمۇ بار ئىدى. ئۇلار شېئىر شىسەي ۋە گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى بىلەن ئاز سانلىق مىللەتتىن چىققان ئەئۇدال كۈچلەرنىڭ شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىگە سالغان سىنىپىي زۇلۇمى ۋە مىللىي ئېكسپىلاتاتسىيىسى كەلتۈرۈپ چىقارغان ئازاب-ئوقۇبەتنى پۇتۇنلەي «كاپىر»لاردىن بولغان «خەنزۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى» دەپ، كىشىلەرنى خەنزۇلارغا قارشى تۇرۇشقا ۋە خەنزۇلارنى چەتكە قېقىشقا چاقىرىپ، «غازات» قىلىشقا كۈشكۈرتكەن؛ ئۇلار شىنجاڭنىڭ تارىخىنى بۇرمىلاپ، مۇستەقىل بولۇشنى ، بۆلۈنۈشنى تەرغىپ قىلغان.① بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈشىمىز كېرەككى، غۇلجىدىكى ئەڭ چوڭ مەسچىت بەيتۇللا مەسچىتىنىڭ ئىمامى، خەنزۇلارغا قارشى تۇرۇش، خەنزۇلارنى چەتكە قېقىش، بۆلۈنۈش، مۇستەقىل بولۇشنى جان-جەھلى بىلەن تەرغىب قىلىدىغان ئىلىخان تۆرىنىڭ «غۇلجا ئازادلىق تەشكىلاتى»نىڭ رەئىسلىكىگە سايلىنىشى ئۇنىڭ ئۆزىنىڭ ياكى ئايرىم گۇرۇھنىڭ ھەرىكىتى بولماستىن، بەلكى بۇ بىر مەزگىلدە پانئىسلامىزم، پانتۈركىزم ئىدىيىۋى ئېقىمىنىڭ

① «شىنجاڭ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا دائىر چوڭ ئىشلار خاتىرىسى»، 11 ـ بەت.

ئەۋج ئالغانلىقىنىڭ مۇقەررەر نەتىجىسى ئىدى.

2. ئورنى خاتا بەلگىلەنگەن «مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتى»

ئاتالمىش مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتى مۇستەملىكە، يېرىم مۇستەملىكە ئەللەر غەرب مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى تۇرۇش مەقسىتىدە ئوخشاش بولمىغان دۆلەتلەردە ئېلىپ بارغان كۈرەش بولۇپ، ئۇ ئومۇمەن دۆلەتنىڭ مۇستەقىل بولۇشى، مىللەتنىڭ ئازاد بولۇشى بىلەن تامامىلىنىدۇ. شىنجاڭ-نىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدىكى قارشىلىق كۈرەشلىرى ئىچىدە، ياقۇپ بەگنىڭ تاجاۋۇزچىلىقىدىن باشقىلىرى ئومۇمەن بىر دۆلەت ئىچىدىكى ھۆكۈمرانلار سىنىپىنىڭ زۇلمىغا قارشى ئېلىپ بېرىلغان سىياسىي كۈرەشلەردۇر. 1944-يىلى 11-ئايدا ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھەرىكىتىنىڭ 2-باسقۇچىدا بۆلگۈنچى ھاكىمىيەتنىڭ بارلىققا كېلىشى نەزەريىيە جەھەتتىن «مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتى»دىن ئىبارەت بۇ ئۇقۇمنى ئارىلاشتۇرۇۋېتىشتىن بولغان. بۇنداق ئارىلاشتۇرۇۋېلىشنى 1919-يىلىدىكى ئىنتېرناتسىئونالنىڭ «شەرق ئىنقىلابى نەزەريىسى»گىچە بىۋاستە سۈرۈشتۈرۈش مۇمكىن.

«ئۆكتەبىر ئىنقىلابى» غەلىبە قىلغاندىن كېيىن، كوممۇنىستىك ئىنتېرناتسىئونال ۋە سوۋېت رۇسىيىسى شىنجاڭ مىللىتارىستلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنىڭ خاراكتېرىنى مۇستەملىكىچىلىك ھۆكۈمرانلىقى دەپ بېكىتكەن، ئۇلار دۇنيا ئىنقىلابقا بولغان ئەقىدىسى ۋەجىدىن، جۇڭگونىڭ شىنجاڭ رايونىنى ئىنقىلابنى تارقىتىدىغان، دۇنيا ئىنقىلابى دولقۇنىنى كېڭەيتىدىغان مۇھىم رايون، دەپ قاراشقا باشلىغان. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ئىنقىلاب رۇسىيىنىڭ مەركىزىي رايونى ۋە رۇسىيىگە قاراشلىق ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىنى قاپلىغاندىن كېيىن، شىنجاڭنىڭ كېيىنكى قەدەمدىكى سوتسىيالىستىك ئىنقىلابنىڭ سەھنىسىگە ئايلىنىش ئېھتىماللىقى ناھايىتى زور ئىدى. بۇنداق بولۇشىدىكى سەۋەب، شىنجاڭ سوۋېت رۇسىيىسىنىڭ

ئەنگلىيىنىڭ ئەڭ چوڭ مۇستەملىكىسى بولغان ھىندىستانغا بېرىشىدىكى ئەڭ قىسقا يول، يەنە كېلىپ ھىندىستاندىكى ئېزىلگۈچى خەلقنىڭ ئەنگلىيە مۇستەملىكىچىلىرىگە قارشى ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرىنى نەزەردە تۇتقاندا، ھىندىستاننى كەلگۈسىدىكى دۇنيانىڭ شەرقىدىكى ئىنقىلابىي ھەرىكەتنىڭ مەركەزلىرىنىڭ بىرى دەپ قاراش تامامەن مۇمكىن ئىدى. كوممۇنىستىك ئىنتېرناتسىئونالنىڭ رەھبىرى تروتسكىي 1919 ـ يىلى 8 ـ ئايدا ئافغانىستان ۋە ھىندىستانغا يۇرۇش قىلىپ، «دۇنيا ئىنقىلابىنىڭ ئوتى»نى يالقۇنلىتىش تەسەۋۋۇرىنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇنىڭ تەخمىنىي ئەقلىي ھۆكمى شۇكى، ئەنگلىيىنىڭ مۇستەملىكىچىلىكىنى يوقىتىش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن ھىندىستانغا يارەملىشىپ مۇستەقىللىقنى قولغا كەلتۈرۈش ھەمدە ئۇنى بولشېۋىكلاشتۇرۇش كېرەك. ھىندىستاندىكى ئىنقىلابىي خىزمەتنى ئافغانىستان ۋە پېرسىيە ئارقىلىق ئېلىپ بېرىشقا توغرا كېلىدۇ. ھالبۇكى ئافغانىستانغا كىرىش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن شىنجاڭدا تەجرىبە توپلاش كېرەك.

20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، سوۋېت كومپارتىيىسى (بولشېۋىكلار) مەركىزىي كومىتېتى ئوتتۇرا ئاسىيا بيۇروسىنىڭ رەئىسى يا. ئې. رۇدزۇتاف ھەتتا شىنجاڭدا «قەشقەر ۋە جۇڭغار جۇمھۇرىيىتى قۇرۇش تەكلىپى»نى بەرگەن. بۇ تەكلىپنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلۇشىدىكى سەۋەب «شىنجاڭدىكى بىر قىسىم ئىنقىلابىي كوللېكتىپ ۋە تەشكىلاتلارنىڭ مىللىتارىستلارنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيىسىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن، مۇستەقىل قەشقەر ۋە جۇڭغار جۇمھۇرىيىتى قۇرۇش تەسەۋۋۇرىنى ئوتتۇرىغا قويغان»لىقىدىن ئىدى. 1921 ـ يىلى 6ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى سوۋېت كومپارتىيىسى (بولشېۋىكلار) مەركىزىي كومىتېتى سىياسىي بيۇروسىنىڭ يىغىنىدا بۇ تەكلىپ مۇزاكىرە قىلىنغان. بەختكە يارىشا، سىياسىي بيۇرو يىغىنىدا، گ. ۋ. چىچېرىن بۇ تەكلىپكە قەتئىي قارشى تۇرغان، لېنىن قاتارلىق سىياسىي

بيۇرو ئەزالىرىمۇ چىچېرىننىڭ پىكرىنى قوللاپ، بۇ تەكلىپنى ئاخىرقى ھېسابتا رەت قىلغان. ①

لېكىن، كوممۇنىستىك ئىنتېرناتسىئونالنىڭ «شەرق ئىنقىلابى نەزەرىيىسى» ۋە «مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتى» نەزەرىيىسى تازىلىۋېتىلمىگەن بولۇپ، ۋەزىيەتتە ئۆزگىرىش بولغان ھامان، بۇ نەزەرىيە يەنە باش كۆتۈرەتتى.

1931 ـ يىلى شىنجاڭدا جىن شۇرېننىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى قوزغىلاڭ پارتلىغان. كوممۇنىستىك ئىنتېرناتسىئونالنىڭ رەھبەرلىرى، شۇنىڭدەك سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ بەزى يۇقىرى قاتلام زاتلىرى، بولۇپمۇ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى شىنجاڭغا قوشنا جۇمھۇرىيەتلىرىنىڭ پارتىيە، ئارمىيە رەھبەرلىرىنىڭ ھەممىسى شىنجاڭدا ئىنقىلابنىڭ پەيتى پىشىپ يېتىلدى، بۇ يەردىكى مىللىي ئازادلىق قوزغىلىڭى دۇنيا ئىنقىلابنىڭ بىر قىسمىغا ئايلىنىدۇ، دەپ قاراشقان. 1931 ـ يىلى 9 ـ ئايدا، سوۋېت كومپارتىيىسى (بولشېۋىكلار) مەركىزىي كومىتېتى ئوتتۇرا ئاسىيا بيۇروسىنىڭ شۇجىسى باۋمان شىنجاڭدىكى قوزغىلاڭ ۋە ئىسيانلار مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتى خاراكتېرىنى ئالدى، شۇڭا بىز شىنجاڭدا پائال تۇرده ئىنقىلابىي خىزمەت ئىشلەپ، ھەرىكەتىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ياردەم بېرىشىمىز كېرەك، دېگەننى ئوتتۇرىغا قويغان. قىسمەن ھەربىي ئىشلار خىزمەتچىلىرى ۋە دۆلەتلىك سىياسىي قوغداش ئىدارىسىنىڭ خىزمەتچىلىرىمۇ شىنجاڭدىكى نۆۋەتتىكى مىللىي ھەرىكەت ئىنقىلاب خاراكتېرىگە ئىگە دەپ قاراشقان. لېكىن كېيىن ئەھۋالدا ئۆزگىرىش كۆرۈلۈپ، تاشقى كۈچلەرنىڭ قول تىقىشى سەۋەبىدىن، شىنجاڭدىكى قوزغىلاڭچىلار، بولۇپمۇ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى قوزغىلاڭچىلار بارغانسېرى سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى تۇرۇش

① ئا. ن. خېيفېس: «سوۋېت ئىتتىپاقى دىپلوماتىيىسى ۋە شەرقتىكى مىللەتلەر (1921 ـ 1927)»، موسكۋا 1968 ـ يىلى نەشرى، 128 ـ، 129 ـ بەتلەر.

خاهىشىنى ئىپادىلەشكە باشلىغان. خۇددى سوۋېت تەرەپنىڭ دوكلاتىدا ئېيتىلغاندەك، «جەنۇبىي شىنجاڭدىكى قوزغىلاڭچى ئامما ئارىسىدا سوۋېت چېگرىسى ئىچىدىكى ئاھالىلەر بىلەن تۇغقاندارچىلىق ۋە باشقا مۇناسىۋىتى بار نۇرغۇن كۆچمەنلەر ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى ئۇنسۇرلار بار، بۇنىڭ ئىچىدە قەشقەردىلا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ 60 مىڭ قىرغىز كۆچمىنى بار؛ سوۋېت ئىتتىپاقى چېگرىسىدىكى پاتىسلامىزم ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى كۇچلەرنىڭ كاتتا تىۋاشلىرى قەشقەردە پائالىيەت ئېلىپ بېرىۋاتىدۇ، ئۇلارنىڭ كۇچ تەشكىللەپ، جۇڭگو قەشقەر تەرەپتىن سوۋېت زېمىنىغا ئوغرىلىقچە ھۇجۇم قىلىش ئېھتىماللىقى ناھايىتى زور؛ ئەنگلىيە جەنۇبىي شىنجاڭدىكى قوزغىلاڭغا قول تىقتى ھەمدە جەنۇبىي شىنجاڭدا جۇڭگودىن مۇستەقىل تۇرىدىغان مۇسۇلمانلار دۆلىتى قۇرۇش مۇددىئاسىدا بولۇۋاتىدۇ.» ① شۇنىڭ بىلەن بىرگە، سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ شىنجاڭ مۇسۇلمان ئاھالىلىرىنىڭ قوزغىلىڭىغا مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەرنى ھەل قىلىش سوۋېت ئىتتىپاقى ئۇچۇن ئېيتقاندا، بۇ رايون بىلەن چېگرىلىنىپ تۇرىدىغان ئۆز زېمىنىدىكى ئىنتايىن مۇھىم ئىچكى سىياسىي مەسىلىنى ھەل قىلىشتىن دېرەك بېرىدۇ، دەپ قاراشقان. شۇڭا، بۇنداق ۋەزىيەتتە ئىچكى قىسىمدىكى تونۇشتا بىرلىككە كېلىپ، شىنجاڭنىڭ يەرلىك ھاكىمىيىتىگە ياردەم بېرىپ، شىنجاڭنىڭ بىرلىكىنى قوغداش بۇ مەزگىلدە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شىنجاڭغا قارىتقان سىياسىتىگە ئايلانغان.

1931 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۇنى، سوۋېت ئىتتىپاقى سىياسىي بيۇروسى يىغىنى جىن شۇرېن ھاكىمىيىتىگە ھەربىي ئايروپىلان سېتىپ بېرىش ۋە ئۇچقۇچى ئەۋەتىشنى قارار قىل-

① يۇقىرىقى كىتاب: توپلام 62، كاتولوگ 2، جىلد 3037، 61 ـ بەت.

غان. كېيىن يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا بومبا، زەمبىرەك ۋە بېنزىن قاتارلىق ھەربىي تەييارلىق لازىمەتلىكلىرى بىلەن تە-مىنلەش ھەمدە شىنجاڭ قوزغىلاڭچىلىرىغا ھېچقانداق يارد‌ەم بەرمەسلىكنى قارار قىلغان.① 1933 - يىلىدىكى «12 - ئاپرىل» سىياسىي ئۆزگىرىشىدە، شېڭ شىسەي تەختكە چىققاندىن كې-يىن، سوۋېت ئىتتىپاقىغا يېقىنلىشىش مەيدانىنى ئېنىق بىلە-دۇرگەن. 8 - ئاينىڭ 3 - كۈنى، سوۋېت كومپارتىيىسى (بول-شېۋىكلار) مەركىزىي كومىتېتى سىياسىي بيۇروسى «شىنجاڭ خىزمىتى توغرىسىدىكى يوليورۇق»نى رەسمىي چۈشۈرگەن، ئۇ-نىڭ ئاساسلىق مەزمۇنى مۇنۇلار: (1) شىنجاڭنىڭ جۇڭگودىن ئايرىلىپ چىقىشىنى قوللايدىغان سىياسەتلەرنى قوللانماسلىق ۋە شوئارلارنى توۋلىماسلىق. (2) شېڭ شىسەي باشچىلىقىدىكى شىنجاڭ ھۆكۈمىتىنى قوللاش. ھازىرقى مەزگىل ۋە ھازىرقى شارائىتتا، شىنجاڭ ھۆكۈمىتىدىن ئۈزۈل - كېسىل قۇتۇلۇشنى مەقسەت قىلغان ھەرىكەتلەرنى قوللاش مۇۋاپىق ئەمەس، لېكىن ئەنگلىيە ياكى ياپونىيىنىڭ ئىشپىيونلۇق ھەرىكەتلىرى ئۇنۇم ھاسىل قىلالمايدىغان رايوندا، بىرقەدەر كەڭ دائىرىدىكى يەرلىك ئاپتونومىيىنى تەشكىللەشكە دوستانە مەيدان تۇتۇش. (3) شىنجاڭ ھۆكۈمىتىنىڭ ما جۇڭىيىڭ ۋە باشقا خۇيزۇلارنىڭ قوشۇنلىرىنى بىتچىت قىلىشىنى پائال قوللاش. (4) ئەل بولغان قوشۇن (جۇڭ-گو تەۋەلىكىگە ئۆتكەن ئاق ئورۇسلاردىن تەشكىللەنگەن)دىن پاي-دىلىنىپ، شىنجاڭ ھۆكۈمىتىنىڭ مۇقىملىقىنى ساقلاش ھەمدە شىنجاڭ ھۆكۈمىتىنى نازارەت قىلىش، شۇنىڭ بىلەن بىرگە، بار-لىق زۆرۈر تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، ئەل بولغان قوشۇندىن مۇدا-پىئە كۈرۈش ۋە ئۇلارنى نازارەت قىلىش.

شۇنداق قىلىپ، 30 - يىللاردىكى ئورنى خاتا بەلگىلەنگەن «مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتى» نەزەريىسى يېتەكچى ئورۇننى ئە-

① يۇقىرىقى كىتاب: توپلام 17 (سىياسىي بيۇرونىڭ ئالاھىدە ئارخىپى)، كاتالوگ 162، جىلد 1، 10 - بەت.

گىلىيەلمىگەن بولۇپ، ئۇنى ئەملگە ئاشۇرغىلىمۇ بولمىغان. لېكىن، 40 ـ يىللاردىكى ئەھۋال باشقىچە بولغان.

1942 ـ يىلى شېڭ شىسەي گومىنداڭغا ئۆزىنى ئېتىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىغا، كومپارتىيىگە قارشى تۇرۇش يولىدا مېڭىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن شىنجاڭدىكى خىزمەتچىلىرى ۋە قوشۇننىنى چېكىندۈرۈپ چىقىشنى تەلەپ قىلغان. سوۋېت ئىتتىپاقى شىنجاڭغا بولغان سىياسىي، ھەربىي ۋە ئىقتىسادىي قوللىشىنى توختاتتىپ، شىنجاڭدىكى خىزمەتچىلىرى ۋە قوشۇننىنى چېكىندۈرۈپ كەتكەن. شۇنداقلا سوۋېت ئىتتىپاقى شېڭ شىسەينىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى كۈرەشلەرنى قوللاشقا ۋە تەشكىللەشكە باشلىغان. 1943 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى، سوۋېت كومپارتىيىسى (بولشېۋىكلار) مەركىزىي كومىتېتى سىياسىي بيۈروسى يىغىندا شىنجاڭ ۋەزىيىتى مۇزاكىرە قىلىنغان. يىغىندا: «چوقۇم تەدبىر قوللىنىپ، شېڭ شىسەينى شىنجاڭدىكى ھۆكۈمرانلىقىدىن مەھرۇم قىلىش كېرەك» دەپ كۆرسىتىلىپ، ئىنقىلابىي گۇرۇپپا تەشكىللەش ۋە شىنجاڭدا ئىنقىلابىي كۈچ يېتىشتۇرۇش قارار قىلىنغان. بۇنىڭدىن ئىلگىرى سوۋېت ئىتتىپاقى شىنجاڭ چېگرىسى ئىچىدە «مىللىي ئاقارتىش گۇرۇپپىسى» دېگەن نامدىكى ئىنقىلابىي تەشكىلاتلارنى پىلانلىق ھالدا قۇرۇشقا باشلىغانىدى. سىياسىي بيۈرو يىغىندا يەنە شىنجاڭغا قوشنا بولغان قازاقىستان، ئۆزبېكىستان ۋە قىرغىزىستاندا بىرقانچە مەكتەپ قۇرۇپ، «مىللىي ئاقارتىش گۇرۇپپىسى»گە قوماندانلىق قىلغۇچى خادىملار ۋە كەلگۈسىدە شىنجاڭ ئاھالىلىرى بىلەن بىرگە خىزمەت قىلىدىغان تەشۋىقات خادىملىرىنى مەخسۇس تەربىيىلەپ بېرىش قارار قىلىنغان.① بۇ پىلاننى يولغا قويۇش داۋامىدا، «مىللىي ئاقارتىش

---

① (رۇسىيە) بارمىن: «1941 ـ يىلىدىن 1949 ـ يىلىغىچە بولغان سوۋېت ـ جۇڭگو مۇناسىۋىتىدىكى شىنجاڭ»، بارناۋۇل، 1999 ـ يىلى نەشرى، 59 ـ، 60 ـ بەتلەر.

گۇرۇپپىسى»نىڭ نامى «مىللىي مۇستەقىللىق گۇرۇپپىسى» ياكى «مىللىي ئازادلىق گۇرۇپپىسى»غا ئۆزگەرتىلگەن. بۇنداق بولۇشىدىكى سەۋەب شۇكى، سوۋېت ئىتتىپاقى ئۇزۇندىن بۇيان شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ زۇلۇم ۋە ئېكسپىلاتاتسىيىگە قارشى كۈرەشلىرىنى «خەنزۇلارنىڭ مۇستەملىكە ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلايدىغان مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتى» دەپ بېكىتىپ كەلگەنىدى. خەنزۇلارنىڭ مۇستەملىكە ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلايدىغان مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتى دەپ بېكىتىلگەنىكەن، بۇ كۈرەش مۇقەررەر يوسۇندا مىللەتنىڭ مۇستەقىل بولۇشى بىلەن ئاياغلىشىشى كېرەك، شۇڭا «مىللىي مۇستەقىللىق گۇرۇپپىسى» قۇرۇشمۇ ئەقىلغا مۇۋاپىق. كېيىنكى كۈرەشلەردە، «مىللىي مۇستەقىللىق گۇرۇپپىسى» كەلگۈسىدىكى قوزغىلاڭنىڭ ھەربىكەت پروگراممىسىنى تارقىتىش بىلەن بىرگە، مىللىي ئازادلىق ۋە مىللىي مۇستەقىللىق ئىدىيىسىنىمۇ تارقاتقان. سوۋېت كومپارتىيىسى (بولشېۋىكلار) ئۆزبېكىستان رىسپوبلىكىسى كومىتېتىنىڭ مەسئۇلى شۇ جايدا شىنجاڭغا ئىنقىلابنى تەشۋىق قىلىدىغان مەسئۇل قىلىپ بېكىتىلگەن. چېگرا سىرتىدا نەشر قىلىنغان «بېڭى ھايات»، «شەرق ھەقىقىتى»، «قازاقلار يۇرتى» قاتارلىق ئۇيغۇرچە، قازاقچە ژۇرناللار شىنجاڭغا كىرگۈزۈلۈپ، بەس - بەستە ئوقۇلغان. بۇنىڭ ئىچىدىكى «بىز نېمىشقا كۈرەش قىلىمىز» دېگەن تېمىدىكى سىياسىي ئوبزور ماقالىسى ئىنتايىن ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە بولۇپ، بۇنىڭ بىرىنچى ماددىسىدا مۇنداق دېيىلگەن: «بىز خەنزۇلارنىڭ شەرقىي تۈركىستانىدىكى ھۆكۈمرانلىقىنى يوقىتىش، تۈپرىقىمىزدا خەنزۇلارنىڭ زوراۋانلىقىنىڭ بارلىق يىلتىزىنى يوقىتىش مەقسىتىدە كۈرەش قىلىمىز. شەرقىي تۈركىستان بۇ زېمىنىنىڭ ھەقىقىي خوجايىنى — ئۇيغۇرلار، تاراڭچىلار، قازاقلار، قىرغىزلار، تاتارلار، ئۆزبېكلەر، شۇنىڭدەك تۈركلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولغان باشقا كىشى-

شىلەر ــ موڭغۇللار ۋە خەنزۇلاردىن باشقا كىشىلەرگە مەنسۇپ. شەرقىي تۈركىستاندا خەنزۇلارنىڭ مۇستەملىكە ھۆكۈمرانلىقىغىمۇ، خەنزۇ مۇستەملىكىچىلىرىگىمۇ پۈت تىققۇدەك يەر يوق.»①

شىنجاڭ مۇستەملىكە زېمىن بولمىسىمۇ، كوممۇنىستىك ئىنتېرناتسىئونال ۋە سوۋېت رۇسىيىسى دائىرىلىرى شىنجاڭ خەلقىنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيە ۋە زۇلۇمغا قارشى ئىچكى سىياسىي كۈرەشلىرىنى خاتا ھالدا مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتى، دەپ بېكىتىۋالغان، شىنجاڭ خەلقىنىڭ قارشى تۇرغىنى مىلىتارىستلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ۋە دىكتاتورا تۈزۈمى بولسىمۇ، لېكىن چېگرا سىرتىدىكى تەشۋىقات ماتېرىياللىرىدا خەنزۇلارغا قارشى تۇرىدىغان مىللىي مۇستەقىللىق ھەرىكىتى، دەپ خاتا يېتەكچىلىك قىلىنغان، شۇنداق قىلىپ، بىر مەيدان داغدۇغىلىق ئىنقىلابىي ھەرىكەتتىن مۇناسىپ ئىنقىلابىي ھاكىمىيەت بارلىققا كەلمەي، ئەكسىچە «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى»دىن ئىبارەت بۆلگۈنچى ھاكىمىيەت شەكىللەنگەن. ئورنى خاتا بەلگىلەنگەن «مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتى» بۆلگۈنچى ھاكىمىيەتنىڭ بارلىققا كېلىشىدىكى مۇھىم نەزەرىيە مەنبەسىدۇر.

3 . بۆلگۈنچى ھاكىمىيەتنىڭ قايتا باش كۆتۈرۈشى

1944 ــ يىلى 8 ــ ئايدا، ئىلىنىڭ نىلقا ناھىيىسىدە شېڭ شىسەي ۋە گومىنداڭنىڭ ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى قوزغىلاڭ پارتلىغان، 11 ــ ئاينىڭ 7 ــ كۈنى غۇلجا قوزغىلىڭى پارتلىغان. ئىلىخان تۆرە باشچىلىقىدىكى فېئودال دىنىي يۇقىرى قاتلام كۈچلىرى قوزغىلاڭنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقىنى قولغا ئېلىۋالغاچقا، شىمالىي شىنجاڭدىكى غۇلجىدا قوزغىلاڭدىن كېيىن «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى» بۆلگۈنچى ھاكىمىيىتى بارلىققا كەلگەن. بۇ بۆلگۈنچى ھاكىمىيەت نامىدا جەنۇبىي شىنجاڭ

① لىندا ۋېنسون: «ئىلى قوزغىلىڭى»، ئىنگلىزچە، لوندون 1990 ــ يىلى نەشرى، 200 ــ بەتتىن 205 ــ بەتكىچە.

دىكى بۆلگۈنچى ھاكىمىيەت «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى»نىڭ تەركىبىگە ۋاراسلىق قىلىپلا قالماستىن، بەلكى ھاكىمىيەت قۇرۇلغان ۋاقىتتىنى جەنۇبىي شىنجاڭدىكى بۆلگۈنچى ھاكىمىيەت قۇرۇلغان 11-ئاينىڭ 12-كۈنى بىلەن بىر ئاي، بىر كۈنگە توغرىلىنىدۇ.

1944 - يىلى 11 - ئاينىڭ 12 - كۈنى، «غۇلجا ئازادلىق تەشكىلاتى» «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى» ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى قۇرۇلغانلىقىنى جاكارلاپ، دۆلەت بايرىقىنىڭ تېگى يېشىل، ئوتتۇرىسى سېرىق ھىلال ئاي — يۇلتۇزلۇق بولىدىغانلىقىنى بېكىتكەن. ئېلىخان تۆرە قاتارلىق 16 كىشى «ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت»نىڭ ھەيئەت ئەزالىقىغا تەيىنلەنگەن. ئېلىخان تۆرە ھۆكۈمەت رەئىسلىكىگە، فېئودال يۇقىرى قاتلام شەخس ھاكىمىبەگ خوجا مۇئاۋىن رەئىسلىككە، يۇقىرى قاتلام دىنىي زات، سودىگەر ئابدۇرۇپ مەخسۇم باش كاتىپلىققا تەيىنلەنگەن. ئۇنىڭدىن باشقا، ھۆكۈمەت ھەيئەت ئەزالىرى ئىچىدىكى رەھىمجان سابىر ھاجى، مۇھەممەتجان مەخسۇم، ئەنۋەر مۇسابايوف، ئوبۇلخەيرى تۆرە، پۇجە، سالىجانباي باباجان، ئابدۇل مۇتەئالى خەلپەم قاتارلىق يەتتە كىشىنىڭ ھەممىسى فېئودال ياكى دىنىي يۇقىرى قاتلام زاتلىرىدىن ئىدى؛ يەنە سوۋېت ئىتتىپاقى مۇھاجىرى پاۋىل پاۋلوۋېچ موسكالىيوف، جانى يولداش قاتارلىق ئىككى ھەيئەت ئەزاسىمۇ بار ئىدى؛ ھالبۇكى، ئابدۇكېرىم ئابباسوف باشچىلىقىدىكى تەرەققىيپەرۋەر زىيالىيلار ناھايىتى ئاز سالماقنى ئىگىلىگەنىدى. «ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت»نىڭ تەركىبىدىكى يۇقىرىقى ئەزالاردىن ھوقۇقنىڭ ئېلىخان تۆرە باشچىلىقىدىكى «پانئىسلامىزم»، «پانتۈركىزم»نىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان فېئودال يۇقىرى قاتلام دىنىي زاتلىرىنىڭ قولىدا، ھەربىي ھوقۇقنىڭ پارتىزانلارنىڭ باش قوماندانى، سوۋېت ئىتتىپاقى ئوفىتسېرى ئالىكساندروفنىڭ قولىدا ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

1945 - يىلى 1 - ئاينىڭ 5 - كۈنى، «شەرقىي تۈركىستان

جۇمھۇرىيىتى» ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى ھەيئەت ئەزالىرى يىغىنـ
ىنىڭ 4 ـ سانلىق يىغىندا سوۋېت ئىتتىپاقى كونسۇلخانىسى
«ھەمكارلىشىپ» تەييارلاپ بەرگەن ھۆكۈمەت خىتابنامىسى مـا-
قۇللانغان، خىتابنامە جەمئىي توقۇز ماددا بولۇپ، 1 ـ، 2 ـ
ماددىسىدا مۇنداق دېيىلگەن:

1) «شەرقىي تۈركىستان» زېمىنىدا جۇڭگونىڭ مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىقىنى تۈپ يىلتىزىدىن ئۇزۇل-كېسىل قۇمۇرۇپ تاشلاش؛

2) «شەرقىي تۈركىستان» تەۋەسىدىكى ھەر مىللەت خەلقى باپباراۋەر بولۇش ئاساسىدا، ھەقىقىي ئەركىن، مۇستەقىل دۆلەت قۇرۇش. ①

بۇ خىتابنامە گومىنداڭنىڭ ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى تۇرۇش ۋە سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن يېقىنلىشىشتەك ئىلغار مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ-نىڭدا ئاساسلىقى «مۇستەقىللىق»، «بۆلگۈنچىلىك» تەرغىب قى-لىنغان ۋە يۆنىلىش خاراكتېرلىك خاتالىق سادىر قىلىنغان، جۇڭگونىڭ بىرلىككە كەلگەن تارىخىنى ئارقىغا قايتۇرۇشقا ئۇ-رۇنغان بولۇپ، جۇڭگو خەلقى ۋە شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تۈپ مەنپەئىتىگە ئېغىر دەرىجىدە خىلاپلىق قىلىن-غان. ھالبۇكى، ئارقىدىنلا ئېلان قىلىنغان «سىياسىي پروگراممـا»دا: «خەنزۇلارنىڭ ھەر خىل زالىم سىياسەتلىرىنى تۈپ يىلتىزىدىن بىكار قىلىش» 1-ماددا قىلىنىپ، مىللىي قارشىلىق يەنمۇ كۈچەيتىلگەن. ئېلىخان تۆرە باشچىلى-قىدىكى فېئودال دىنىي يۇقىرى قاتلامدىكىلەر قولىدىكى ھو-قۇقىدىن پايدىلىنىپ، جامائەت توپلاشقان ئاشكارا سورۇنلاردا كۆپ قېتىم ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى پارچىلاش، خەنزۇلارغا قار-شى تۇرۇش، خەنزۇلارنى چەتكە قېقىشقا دائىر نۇتۇقلارنى

① «شىنجاڭ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا دائىر چوڭ ئىشلار خاتىرىسى»، 67-بەت.

سۆزلەپ، «شىنجاڭ جۇڭگو زېمىنىنىڭ ئايرىلماس بىر قىسمى» دېگەن پاكىتنى «سەپسەتە»گە چىقىرىپ، «شەرقىي تۈركىستان بىزنىڭ ۋەتىنىمىز» دېگەن ئەكسىيەتچىل بۆلگۈنچىلىك سۆز-چۆچەكلىرىنى تارقاتقان. ھەتتا يېڭى تەشكىللەنگەن مىللىي ئارمىيىنىڭ بايرىقىغىمۇ «شەرقىي تۈركىستان مۇستەقىللىقى ئۈچۈن ئالغا» دېگەن شوئار يېزىلغان. دىنىي ئەسىمىلىك ۋە تار مىللىي قاراشنىڭ تۈرتكىسىدە، پارتىزانلار ئارىسىدىكى ئىنتايىن ئاز ساندىكى ئەكسىيەتچىل ئۇنسۇرلار، جەمئىيەتتىكى قانۇنسىز ئۇنسۇرلار ۋە بەزى قايمۇقتان ئادەملەر بەس - بەستە خەنزۇلارغا قارشى تۇرۇپ، خەنزۇلارنى چەتكە قاقتان، ئۇرۇش ئەسىرلىرىنى، بىگۇناھ خەنزۇ پۇقرالىرىنى ئۆلتۈرۈش، مال - مۈلۈكنى بۇلاش، ئاياللارنى ھاقارەتلەش ۋەقەلىرى پات-پات كۆرۈلۈپ تۇرغان. 1945 - يىلىنىڭ باشلىرىدا ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت بۇ ساۋاقنى يەكۈنلەشكە كىرىشكەن ۋە ئاز ساندىكى بۇزۇق ئۇنسۇرلارنى جازالىغان. ئەمما ئۇزۇن ئۆتمەيلا ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت يولغا قويغان مىللىي ئايرىمچىلىق شەكلىدىكى خەنزۇلارنى مەجبۇرىي كۆچۈرۈپ، خەنزۇلارنىڭ يېرىنى قايتۇرۇۋېلىش سىياسىتى خەنزۇلارنىڭ ھېسسىياتىغا ئېغىر بەرھەم بەرگەن.

«ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت»نىڭ خىتابنامىسىگە ھۆكۈمەتنىڭ ئىسلام دىنىنى يولغا قويۇشنى تەشەببۇس قىلىدىغانلىقى ۋە رىغبەتلەندۈرىدىغانلىقىغا دائىر مەزمۇنلار ئاشكارا كىرگۈزۈلگەن. «ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت»نىڭ رەھبىرى ئېلىخان تۆرىنىڭ ئۆزىمۇ دىندار ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن بولۇپ، ئىلگىرى ئوتتۇرا شەرق ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا ئوقۇغان، شۇنداقلا غۇلجىدىكى ئەڭ چوڭ مەسچىت ـــ بەيتۇللا مەسچىتىگە ئىمام بولغان دىنىي زاتتۇر. «ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت» يەنە مۇئەييەن دائىرىدە ئىسلام شەرىئىتىنى يولغا قويغان. مەسىلەن، يۇقىرىدىن تۆۋەنگىچە قۇرۇلغان مەھكىمە شەرئىيلەر ھەق تەلەپ دېلولىرىنى بىر تەرەپ قىلغان؛

دىنىي تارماقلار تۇغۇلۇش، ئۆلۈش، توي قىلىش، ئاجرىشىش ئىشلىرىنى باشقۇرغان؛ ئۆشرە ـ زاكات ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن؛ ئىسلام شەرئىتى بويىچە بانكىلار خۇسۇسىيلارنىڭ بانكىغا قويغان پۇلىغا ئۆسۈم بېرىشنى توختاتقان؛ دىنىي تەشۋىقات ئۆمىكى قۇرۇلغان، ۋەھاكازالار.① 1945 ـ يىلىنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا، ئىلىخان تۆرە باشچىلىقىدىكى فېئودال دىنىي يۇقىرى قاتلام زاتلىرى «ھاكىمىيەت بىلەن دىننى بىرلەشتۈرۈش» سىياسىتىنى يۈرگۈزمەكچى بولۇپ، «ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى تۈرلۈك مەكتەپلەر دىن دەرسلىكىنى تەسىس قىلىشى كېرەك، دەپ تەشەببۇس قىلدى؛ يەنە «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى »نىڭ خىزمەتچىلىرىنى قۇرئان ئايەتلىرىنى يادقا ئوقۇيالايدىغانلار ئارىسىدىنلا تاللاشقا بولىدۇ، دەپ تەشەببۇس قىلغان.»② «ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت» يۈرگۈزگەن ئىسلام دىنىنى تەشەببۇس قىلىش ۋە رىغبەتلەندۈرۈش، شۇنىڭدەك ئىسلام ئەھكاملىرىنى يۈرگۈزۈش سىياسەتلىرى دىنىي ئەسەبىيلىكنىڭ ئۇزلۇكسىز ئەۋج ئېلىشىغا تۈرتكە بولۇپ، ئىنقىلابنىڭ يوشۇرۇن خەۋپىنى تېخىمۇ ئاشۇرۇۋەتكەن. ھەر مىللەت خەلقى شېكىڭ شىسەي ۋە گومىنداڭنىڭ ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى ئېلىپ بارغان بىر مەيدان داغدۇغىلىق ئىنقىلابىي قوزغىلاڭ خاتا يولغا باشلىنىپ، ئىنقىلابنىڭ خاراكتېرىدە ئېغىر ئۆزگىرىش كۆرۈلگەن.

«شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى» شىنجاڭنىڭ ھازىرقى زامان تارىخىدا بارلىققا كەلگەن يەنە بىر بۆلگۈنچى ھاكىمىيەت بولۇپ، ماھىيىتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، بۇ بۆلگۈنچى ھاكىمىيەت 1933ـيىلىدىكى «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى»نىڭ

---

① (ئەنگلىيە) A.D.W فوبىس: «شىنجاڭ مىلىتارىستلىرى ۋە مۇسۇلمانلىرى(1911 ـ يىلىدىن 1949 ـ يىلىغىچە بولغان مىنگو مەزگىلىدىكى شىنجاڭنىڭ سىياسىي تارىخى)»، 103 ـ بەت، «سەيپىدىن ئەزىزى ئەسلىمىلىرى»، 330 ـ بەت،خۇاشيا نەشرىياتىنىڭ 1993 ـ يىلى نەشرى.

② «شىنجاڭ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا دائىر چوڭ ئىشلار خاتىرىسى»، 66 ـ، 91 ـ، 94 ـ، 178 ـ، 206 ـ بەتلەر.

راۋاجى ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئىككىسىنىڭ ئورتاقلىقىنى مۇنداق ئىككى نۇقتىغا يىغىنچاقلاشقا بولىدۇ:

بىرىنچىدىن، بۇ ئىككى بۆلگۈنچى ھاكىمىيەت خەلقىنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيە ۋە زۇلۇمغا قارشى قوزغىلىڭىدا ۋۇجۇدقا كەلگەن، بۇ شۇنى ئەكس ئەتتۈرىدۇكى، بۆلگۈنچى ئۇنسۇرلار ئىنتايىن ھۆكۈمرانلار سىنىپىنىڭ زۇلمى ئەۋج ئالغان ۋە ئىنتايىن نامرات، قالاق بولغان ئىجتىمائىي، تارىخىي شارائىتتا، ئۇلار تەرغىب قىلغان پانئىسلامىزم، پانتۈركىزم ئىدىيىسى بەلگىلىك ئىجتىمائىي ئاساس تاپالايتتى، ۋەزىيەتتە ئۆزگىرىش بولغان ھامان، بۆلگۈنچى ئۇنسۇرلار ئوتتۇرىغا ئىتتىرىپ چىقىرىلىپ، سەركەردە شەخسلەرگە ئايلىنىدۇ ھەمدە قوزغىلاڭنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقىنى قولىغا ئالغاندىن كېيىن، كۆرەشنى خاتا يولغا باشلايدۇ.

ئىككىنچىدىن، ئومۇمەن، بۆلگۈنچىلىك ھەرىكەتلىرىنىڭ كۆپىنچىسىگە چېگرا سىرتىدىكى كۈچلەر ئاستىرتىن قول تىقىدۇ، بۇ يېقىنقى زامانىدىن بۇيان جۇڭگونىڭ چېگرا رايونلىرىدىكى بۆلگۈنچىلىك ھەرىكەتلىرىنىڭ بىر قانۇنىيىتى، 20 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا شىنجاڭدا قۇرۇلغان بۇ ئىككى بۆلگۈنچى ھاكىمىيەتمۇ بۇنىڭدىن مۇستەسنا ئەمەس. 1933 ـ يىلى 11 ـ ئايدا قۇرۇلغان بۆلگۈنچى ھاكىمىيەت «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى»نى 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ چېگرا سىرتىدىكى پانئىسلامىزم، پانتۈركىزم ئىدىيىسىنىڭ سىڭىپ كىرىشى ۋە تارقىلىشىنىڭ بىۋاستە نەتىجىسى دەپ قاراشقا بولىدۇ؛ ھالبۇكى، 1944 ـ يىلى 1 ـ ئايدا قۇرۇلغان «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى» ئىدىيە جەھەتتە پانئىسلامىزم، پاندتۈركىزمنىڭ جەندىلىرىگە ۋارىسلىق قىلىپلا قالماي، سوۋېت ئىتتىپاقىمۇ ناھايىتى مۇھىم رول ئوينىغان. 1933ـيىلىدىكى ئەھۋالغا تۇپتىن ئوخشىمايدىغان يېرى، سوۋېت ئىتتىپاقى 1944 ـ يىلىدىكى بۆلگۈنچى ھاكىمىيەت «شەرقىي تۈركىستان

جۇمھۇرىيىتى»گە قارىتا، بىۋاستە تىزگىنلەش ۋە پۈتۈن كۈچى بىلەن قوللاش سىياسىتىنى قوللانغان.

1933 ـ يىلىدىكى «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى»گە سېلىشتۇرغاندا، 1944 ـ يىلىدىكى «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى»بۆلگۈنچى ھاكىمىيىتى يەنە ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە. بىرىنچىدىن، ۋاقتى ئۇزۇن بولۇپ، 1944 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى» قۇرۇلۇپ، 1946 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى ئۇچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتى ھەيئەت ئەزالىرى يىغىنىنىڭ 324 ـ نومۇرلۇق قارارىدا «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى» ھۆكۈمىتىنى شىنجاڭ ئۆلكىسى ئىلى ۋىلايەتلىك كېڭەشكە ئۆزگەرتكەنگە قەدەر بىر يىل سەككىز ئاي مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان. ھالبۇكى، «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» ئۇچ ئايغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدىلا ھالاك بولغان. ئىككىنچىدىن، بۆلگۈنچى ھاكىمىيەت كونترول قىلغان دائىرە چوڭ بولۇپ، شىنجاڭنىڭ شىمالىي چېگرىسىدىكى ئىلى، تارباغاتاي، ئالتايدىن ئىبارەت ئۇچ ۋىلايەتنىڭ 350 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر زېمىنىنى، يەنى شىنجاڭنىڭ زېمىنىنىڭ تەخمىنەن بەشتىن بىرىنى كونترول قىلغان. ھالبۇكى، «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» پەقەت جەنۇبىي شىنجاڭدىكى قەشقەر شەھىرىنىلا ئىگىلەپ تۇرالغان. ئۇچىنچىدىن، ھەربىي كۈچى زور بولۇپ، ئۆزلىرىنىڭ مۇتىزىم قوشۇنىنى تەشكىللىگەن بولۇپ، «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى»نىڭ تۇتامى يوق چەرەندە ـ پەرەندىلىرىنى ئۇلار بىلەن سېلىشتۇرۇش مۇمكىن ئەمەس. يۇقىرىقى بىر قانچە جەھەتتىكى ئامىل «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى»نىڭ بۆلگۈنچىلىك كۈچىنى ۋە شىنجاڭغا كەلتۈرىدىغان ئىجتىمائىي، سىياسىي خەۋپىنى تېخىمۇ ئاشۇرۇۋەتكەن.

بەشىنچى باب ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھەرىكىتى ۋە شىنجاڭنىڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد قىلىنىشى

ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ئادەتتە 1944 - يىلى 8 - ئايدا شىنجاڭنىڭ شىمالىدىكى ئىلى، تارباغاتاي، ئالتايدىن ئىبارەت ئۇچ ۋىلايەتتە پارتلىغان، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ مىللىتارىست شېكىڭ شىسەيگە ۋە گومىنداڭنىڭ ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى ئېلىپ بارغان قوراللىق كۈرىشىنى كۆرسىتىدۇ. ئىنقىلابقا تەييارلىق كۆرۈش ۋە قوزغىلاڭ پارتلىغان چاغدىكى پەۋقۇلئاددە تارىخىي شارائىت تۇپەيلىدىن، شۇنىڭدەك ئىنقىلابنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقى ئېلىخان تۆرە باشچىلىقىدىكى فېئودال دىنىي يۇقىرى قاتلام زاتلىرىنىڭ قولىدا بولغانلىقى ئۈچۈن، قوراللىق كۈرەش دەسلەپكى قەدەمدە غەلىبە قازانغاندىن كېيىن، بىر مەھەل ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھەرىكىتىگە سىڭىپ كىرىۋالغان «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى»دىن ئىبارەت بۆلگۈنچى ھاكىمىيەت شەكىللەنگەن. شۇڭا، مەيلى ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىدا بولسۇن ياكى بۈگۈنكى ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى تارىخى ھەققىدىكى تەتقىقاتلاردا بولسۇن، نۇرغۇنلىغان مۇرەككەپ ۋە زىددىيەتلىك مەسىلىلەر مەۋجۇت. شۇ سەۋەبتىن، بىزنىڭچە، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ھەققىدىكى تەتقىقاتتا مۇناق بىرقانچە پرىنسىپنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىش كېرەك: بىرىنچىدىن، بۇ مەزگىلدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيە ۋە زۇلۇمغا قارشى قوراللىق كۈرىشى بىلەن ئاز سانلىدىكى فېئودال يۇقىرى قاتلام زاتلىرىنىڭ بۆلگۈنچىلىك ھەرىكىتىنى قاتتىق پەرقلەندۈرۈپ، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ زۇلۇمغا قارشى كۈرىشىنى

نىڭ ھەققانىيلىقى ۋە ئىنقىلابىيلىقىنى تولۇق مۇئەييەنلەشتۈ-
رۈش ئالدىنقى شەرتى ئاستىدا، ئاز ساندىكى فېئودال دىنىي يۇ-
قىرى قاتلام زاتلىرىنىڭ قايتىدىن بۆلگۈنچىلىك پەيدا قىلىشتەك
ئەكسىيەتچىل قىلمىشىنى قاتتىق سۆكۈش. ئىككىنچىدىن، ئۇچ
ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھەربىكىتى بىلەن ئۇنىڭغا سىڭىپ كىرىۋالغان
«شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى»دىن ئىبارەت بۆلگۈنچى ھا-
كىمىيەتنى قاتتىق پەرقلەندۈرۈش كېرەك، «شەرقىي تۈركىستان
جۇمھۇرىيىتى»دىن ئىبارەت بۆلگۈنچى ھاكىمىيەتنىڭ قۇرۇلۇشى
ھەرگىزمۇ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھەربىكىتىنىڭ دەسلەپكى
مەقسىتى ئەمەس، ئۇ پەقەت ئىنقىلابنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرى-
دە رەھبەرلىك ھوقۇقىنى چاڭگىلىغا ئېلىۋالغان فېئودال دىنىي
يۇقىرى قاتلام زاتلىرى ھەر مىللەت خەلقىگە مەجبۇرىي تاڭغان
شەخسىي مال، شۇنداقلا ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھەربىكىتىگە
چۈشكەن مىتە قۇرت. بۇ ئىككىسى تۈپتىن ئوخشىمايدىغان
خاراكتېرگە ئىگە. ئۇچىنچىدىن، بۆلگۈنچىلىك قىلىش شىنجاڭ-
دىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تۈپ مەنپەئىتىگە خىلاپ، خەلق
ئويغىنىپلا قالسا، بۆلگۈنچىلىككە قارشى قەتئىي كۈرەش قىلى-
دۇ. ئەخمەتجان قاسىمى، ئابدۇكېرىم ئاباسوف ۋەكىللىكىدىكى
ئىنقىلاب تەرەپدارلىرى دەل ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قوللىشى
ئارقىسىدا، قەتئىي بوشاشماي كۈرەش قىلىش ئارقىلىق، ئاخىرى
ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھەربىكىتىنى بۆلگۈنچىلىكىنىڭ ئاسار-
تىدىن قۇتۇلدۇرۇپ چىقىپ، جۇڭگو ئىنقىلابىنىڭ قاينىمىغا ئې-
لىپ كىردى. يۇقىرىقى بىرقانچە پرىنسىپنى كۆزدە تۇتۇپ، ئۇچ
ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ تەرەققىياتى ۋە ئۆزگىرىشىگە ئاساسەن،
ھەربىكەتنىڭ ئومۇمىي جەريانىنى ئوخشىمىغان بىرنەچچە باسقۇچ-
قا بۆلۈپ بايان قىلىش كېرەك.

بىرىنچى، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھەربىكتىنىڭ دەسلەپكى باسقۇچى

1. «نىلقا قوزغىلىڭى» ۋە «غۇلجا قوزغىلىڭى»

«نىلقا قوزغىلىڭى» ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھەربىكتىنىڭ باشلىنىشىدۇر. بۇ قېتىمقى قوزغىلاڭ چېگرا ئىچى - سىرتىدىكىلەرنىڭ ئۆزئارا ماسلىشىشى ئارقىسىدا ئېلىپ بېرىلغان. 1944 - يىلى 8 - ئايدا، ھۆكۈمەتنىڭ زىيانكەشلىكىگە ئۇچرىغان ئەكبەر، سەيىت، ناۋان قاتارلىق قازاق ئاكا - ئۇكىلار قورغاس ناھىيىسىگە يېقىن بولغان جۇڭگو-سوۋېت چېگرىسىدىكى يىگىتار دېگەن يەرگە قېچىپ بېرىۋېلىپ، ئۇ يەردە فاتىخ مۇسلىموف بىلەن ئۇچراشقان. فاتىخ مۇسلىموف ئەسلىي نىلقىدىكى سوۋېت ئىتتىپاقى مۇھاجىرى بولۇپ، ئىلگىرى ناھىيىلىك يەرلىك مەھسۇلاتلار سودا شىركىتىنىڭ مۇئاۋىن دىرېكتورى بولغان، مەخپىي ھالدا تەشكىلات قۇرغانلىقى ئۈچۈن، قولغا ئېلىنىشتىن قورقۇپ سوۋېت ئىتتىپاقى چېگرىسىغا قېچىپ بېرىۋالغان. كېيىن، ئالمۇتىدا شىنجاڭنىڭ مىللىي گۋۋللىنىشىگە يارەم بېرىش مەقسىتىدە ھەربىي تەلىم - تەربىيە ئالغان. فاتىخ مۇسلىموفنىڭ تونۇشتۇرۇشى بىلەن، ئەكبەر قاتارلىقلار ئىلگىرى شىنجاڭدا تۇرغان ۋە مەخسۇس ھەربىي قورال - ياراغ تىجارىتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئاق گىۋاردىيىچىلەر (جۇڭگو تەۋەلىكىگە ئۆتكەن رۇسلار)دىن بولغان گىلېبىنىك ئىسمىلىك سودىگەردىن تۆۋەن باھادا ئاتقا بىر قىسىم قورال - ياراغ ئالماشتۇرغان. كېيىن، ئەكبەر قاتارلىقلار يەنە فاتىخ مۇسلىموف بىلەن بىرلىشىپ، 8 - ئاينىڭ 14 - كۈنى شىنجاڭ نىلقا ناھىيىسى ئولاستاي جىلغىسىدا رەسمىي تۇردە فاتىخ مۇسلىموف باشچىلىقىدىكى پارتىزانلار ئەترىتىنى قۇرغان. 17 - كۈنى، پارتىزانلار تاغ تەكشۈرگىلى كەلگەن ناھىيىلىك قوراللىق ساقچىنىڭ بىر ئەترىتىگە مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا يوشۇرۇن زەربە بېرىپ، «نىلقا قوزغىلىڭى»نىڭ

بىرىنچى پاي ئوقىنى ئاتقان. پارتىزانلار ئەترىتى تېز سۇرئەتتە زورىيىپ، 10 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى ئىلقا ناھىيىسىنى ئىشغال قىلغان.

9 ـ ئايدا، ئىسھاقبېك تاشقورغان ناھىيىسىدىن چېگرا سىر - تىدا تەلىم ئالغان قوراللىق كۈچنى باشلاپ، سوۋېت ئىتتىپاقى چېگرىسى ئارقىلىق غۇلجىغا بارغان. 10 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى، «غۇلجا ئازادلىق تەشكىلاتى» ئېلىخان تۆرە باشچىلىقىدىكى «يەر ئاستى ئىنقىلابىي ـ ھەربىي قوماندانلىق شتابى»نى قۇرۇپ، غۇل - جا قوزغىلىڭىنى تەشكىللەشكە تەييارلىق كۆرگەن. 10 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، سوۋېت ئىتتىپاقى مۇھاجىرى فاتىي ئىۋانوۋىچ لېسكىن دۇشمەننىڭ غۇلجىغا بولغان ياردىمىنى ئۈزۈپ تاشلاش ئۈچۈن، غۇلجا بىلەن ئۇرۇمچىنىڭ قاتناش تۈگۈنى بولغان كەڭ - سايدا پارتىزانلار ئەترىتى تەشكىللىگەن. 11 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈ - نى، ئابدۇكېرىم ئابباسوف سوۋېت ئىتتىپاقى ئوفىتسېرى پېتېر رومانىنوۋىچ ئالېكساندروف باشچىلىقىدىكى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ خىل قوراللانغان بىر تارماق قوشۇنى بىلەن بىرلىكتە قورغاس ناھىيىسىنىڭ يېڭتار دېگەن يېرىدە چېگرىدىن كىرىپ، غۇلجا شەھىرىگە يېتىپ كەلگەن. ئارقىدىنلا ئەسلىدىكى «يەر ئاستى ئىنقىلابىي ـ ھەربىي قوماندانلىق شتابى» ئاساسىدا، ئالېكساند - روف باشچىلىقىدىكى ھەربىي قوماندانلىق شتابى قۇرۇلۇپ، قوز - غىلاڭغا رەھبەرلىك قىلىشقا مەسئۇل بولغان. شۇ كۈنى، لېسكىن سۈيدۇڭ پارتىزانلىرىنى باشلاپ، بىرىنچى بولۇپ لۇسىگۇڭدا قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، غۇلجىدىن ئۇرۇمچىگە بارىدىغان دەرۋازىنى ئىشغال قىلىپ، «ئىشكىنى تاقاپ ئەدىپىنى بېرىش» ۋەزىيىتىنى شەكىللەندۈرگەن. شۇنىڭ بىلەن، غۇلجا قوراللىق قوزغىلىڭىنىڭ ھەربىي تەييارلىقى تامامەن پۈتكەن. تەشۋىقات خىزمىتىمۇ 11 ـ ئاينىڭ باشلىرىدىن باشلاپ قانات يايدۇرۇلۇپ، «غۇلجا ئازادلىق تەشكىلاتى» ناھىيە بازىرىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا لوزۇنكا چاپلاپ، تەشۋىقات ۋەرەقىسى تارقاتقان. بۇلارنىڭ ئىچىدە «خەلقنى

ئەزگۈچى ھۆكۈمەتنى يوقىتايلى»، «ياشىسۇن ئىنقىلابنىڭ غەلىبىسى» دېگەندەك ئىجابىي تەشۋىقات شوئارلىرىمۇ، «مۇسۇلمانلار بىرلىشىپ خەنزۇلارنى، شەرقىي شىمالىلقلارنى(1933 ـ ، 1934 ـ يىللىرى سوۋېت ئىتتىپاقى چېگرىسى ئارقىلىق شىنجاڭغا كىرگەن شەرقىي شىمال ياپونغا قارشى پىدائىيلار قوشۇنىنى كۆرسىتىدۇ) شىنجاڭدىن قوغلاپ چىقىرايلى»، «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى قۇرايلى» دېگەندەك سەلبىي خاراكتېردىكى قۇتراتقۇلۇق قىلىدىغان مەزمۇنلارمۇ بار ئىدى. ھەربىي قىماندانلىق شتابى قوزغىلاڭ ۋاقتىنى 11 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى(سوۋېت ئىتتىپاقى ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ 27 يىللىق خاتىرە كۈنى)گە بېكىتىشنى قارار قىلغان.

11 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى، پارتىزانلار ئالدىن بېكىتىلگەن لايىھە بويىچە، ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا ناھىيە بازىرى ئىچىدىكى ھەربىي مۇھىم نۇقتىلار ۋە ھۆكۈمەتنىڭ مۇھىم تارماقلىرىغا ھۇجۇم قىلغان. 12 ـ كۈنىگە بارغاندا، شەھەر ئەتراپىدىكى ئايرودروم ۋە ھەرەمباغ، گۈيۈڭمياۋ بۇتخانىسىدىن ئىبارەت ئىككى ئېگىزلىكنى گومىنداڭ ئارمىيىسى پۈتۈن كۈچى بىلەن ئىگىلەپ تۇرغاندىن باشقا، پۈتكۈل ناھىيە بازىرى پارتىزانلار تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنغان. غۇلجا ئازادلىق تەشكىلاتى «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى» ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى قۇرۇلغانلىقىنى جاكارلىغان. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، لېسكىن پارتىزانلارنى باشلاپ ئەرتەينى ئىگىلەپ، غۇلجا بىلەن ئۇرۇمچىنىڭ قاتنىشىنى ئۈزۈۋەتكەن. 11 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى، ئىسھاقبېك سوۋېت ئىتتىپاقى ئوفىتسېرى ئالىكساندېر(ئۇيغۇرچە ئىسمى ئىسكەندەر)، ئىۋان ياكوۋلېۋېچ پالىنوف قاتارلىقلار بىلەن بىر باتالىيون ئاتلىق ئەسكەرنى باشلاپ چېگرىدىن كىرىپ، ھەرەمباغقا قورشاپ ھۇجۇم قىلىش جېڭىگە قاتناشقان. گومىنداڭنىڭ يارەمچى قوشۇنى بولسا يېڭى ئەرتەي داۋىنى(كەڭسای)نىڭ سىرتىدا قاتتىق توسۇلۇپ قالغان، گومىنداڭنىڭ جىڭ تەرەپتىكى يارەمچى قوشۇنى

غۇلجىدىن 15 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى پەنجىم يېزىسىنىڭ يۇز پىلىچى دېگەن يەرلىرىگىچە قىستاپ كىرگەن بولسىمۇ، لېكىن چېگرىدىن كىرگەن سوۋېت ئىتتىپاقى ئارمىيىسىنىڭ يەنە بىر ئاتلىق قىسمىنىڭ ئۇچ تەرەپتىن قورشاۋىدا قېلىپ، يېرىمىدىن كۆپرەكى يارىلىنىپ ۋە ئۆلۈپ، چېكىنىشكە مەجبۇر بولغان①. بۇ مەزگىلدە غۇلجىنىڭ ئەتراپىدىكى ھەرقايسى ناھىيىلەر ئارقا - ئارقىدىن پارتىزانلار تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنغان. 1945 - يىلى 1 - ئاينىڭ 31 - كۈنى، ئايرودروم ئەتراپىدا قاپسىلىپ قالغان گومىنداڭ قوشۇنلىرى قورشاۋنى بۆسۈپ چىقىش داۋامىدا پۈتۈن - لەي يوقىتىلغان، غۇلجا قوزغىلىڭى تولۇق غەلىبە قازانغان.

2. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنى قوللىشى

«نىلقا قوزغىلىڭى» ۋە «غۇلجا قوزغىلىڭى» غەلىبە قازانغان - دىن كېيىن، ئىلىدا «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى» ۋاقىت - لىق ھۆكۈمىتى قۇرۇلغان. بۇ «ھۆكۈمەت» سوۋېت ئىتتىپاقى ھەربىي مەسلىھەتچىلىرىنىڭ ياردىمى بىلەن جەنۇب، شىمال ۋە ئوتتۇرا سەپ بويىچە ئۇچ لىنىيىلىك ئۇرۇش پىلانى تۈزگەن، شۇ - مالىي سەپتىكىلەر تارباغاتاي بىلەن ئالتاينى ئازاد قىلىشقا مەس - ئۇل بولغان؛ ئوتتۇرا سەپتىكىلەر جىڭ، شىخونى ھۇجۇم نىشانى قىلىپ، شۇ ئارقىلىق شىنجاڭنىڭ مەركىزى ئۇرۇمچىگە قىستاپ كىرىشكە مەسئۇل بولغان؛ جەنۇبىي سەپتىكىلەر جەنۇبىي شىنجاڭ تەرەپتە پارتىزانلىق ئۇرۇشىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئارقىلىق، گومىنداڭنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق قىسمىنى ئىسكەن - جىگە ئېلىشقا مەسئۇل بولغان. ئارقىدىنلا سوۋېت ئىتتىپاقى كومپارتىيىسى(بولشېۋىكلار) مەركىزىي كومىتېتى سىياسىي بيۇروسىنىڭ قارارى بويىچە ئەۋەتىلگەن قىزىل ئارمىيىنىڭ ئو - فىتسېرلىرى، سېرژانتلىرى ۋە ئاددىي ئەسكەرلىرى تېز سۈرئەت - تە مىللىي ئارمىيىگە تولۇقلانغان، شۇنىڭ بىلەن جەنۇبىي شىن -

① چېن خۇيشېڭ، چېن چاۋ: «مىنگو دەۋرىدىكى شىنجاڭ تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999 - يىلى نەشرى، 396 - بەت.

جاڭنى تۇتۇپ تۇروش، شمالىي شىنجاڭنى ھۇجۇم بىلەن ئېلىش-
نىڭ تۇرلۇك تەييارلىق خىزمەتلىرى ئاساسىي جەھەتتىن ئىشلە-
نىپ بولغان. 6 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، شمالىي سەپتىكىلەر
بىرىنچى بولۇپ جەڭنى باشلاپ، 7 - ئاينىڭ 31 - كۈنى تارباغا-
تايىنى ئىشغال قىلغان. 9 - ئاينىڭ ئاخىرلىرى، ئالتايىنى پۈتۈن-
لەي ئازاد قىلغان. شمالىي سەپتىكى جەڭدە تولۇق غەلىبە قولغا
كەلتۈرۈلۈپ شىنجاڭنىڭ شمالىدىكى سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن
تۇتاش بولغان ئىلى، تارباغاتاي، ئالتايدىن ئىبارەت ئۇچ ۋىلايەت
«ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت»نىڭ بىۋاستە كونترولىلۇقىغا ئۆتكەن.
كېيىن، ئادەت بويىچە «ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت» كونترول قىلىۋات-
قان جايلار «ئۇچ ۋىلايەت» دەپ ئاتالغان؛ 1944 - يىلىدىكى «نىلقا
قوزغىلىڭى»، «غۇلجا قوزغىلىڭى» ۋە كېيىنكى جەنۇب، شىمال،
ئوتتۇرا سەپ بويىچە ئېلىپ بېرىلغان ئۇچ لىنىيىلىك ئۇرۇش
قاتارلىق شېكى شىسەي ۋە گومىنداڭنىڭ ئەكسىيەتچىل ھۆ-
كۈمرانلىقىغا قارشى قوراللىق كۈرەشلەر ئومۇملاشتۇرۇلۇپ
«ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى» ھەرىكىتى دەپ ئاتالغان؛ ۋاقىتلىق ھۆ-
كۈمەت «ئۇچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتى» ياكى «ئۇچ ۋىلايەت ھاكىمىيە-
تى» دەپ ئاتالغان.

ئەگەر نىلقا قوزغىلىڭى پەقەت سوۋېت ئىتتىپاقى ھەر جەھەت-
تىن قوللىغان، شىنجاڭ خەلقىنىڭ شېكى شىسەي ۋە گومىنداڭ-
نىڭ ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى كۈرىشى دېيىلسە، ئۇ
ھالدا غۇلجا قوزغىلىڭىغا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئەڭ يۇقىرى
قاتلىمىدىكىلەر ۋە سوۋېت ئىتتىپاقى ئارمىيىسى تېخىمۇ كۆپ
قاتناشقان دېيىشكە بولىدۇ. رۇسىيە ئالىملىرى: سوۋېت ئىتتە-
پاقى رەھبەرلىرى قوزغىلاڭغا تەشكىلاتچىلىق قىلىش جەھەتتە
ھەل قىلغۇچ رول ئوينىمىغا قالماستىن، بەلكى يەنە ماددىي ئەشيا،
ھەربىي تېخنىكا ۋە ھەربىي بۇيرۇق جەھەتتىمۇ قوزغىلاڭچىلارغا
يارەم بەرگەن، دەپ قارايدۇ. ئۇچ ۋىلايەت قوزغىلىڭىنىڭ غەلىبە
قازىنىشىنى نۇرغۇن جەھەتلەردىن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ پائال،

ئومۇميۈزلۈك ياردەم بەرگەنلىكى بەلگىلىگەن①. قوزغىلاڭ تېخى تەييارلىق باسقۇچىدا تۇرۇۋاتقان چاغدىلا، «سوۋېت ئىتتىپاقى رەھبەرلىرى ئېچكى ئىشلار خەلق كومىتېتى پەۋقۇلئاددە ئىشلار مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى گېنېرال يېگنالوف ۋە ئۇنىڭ ياردەمچىسى، ئېچكى ئىشلار خەلق كومىتېتى 1 ـ ئىدارىسى 4 ـ باش قارمىسىنىڭ باشلىقى گېنېرال لانگ فانگ باشچىلىقىدا بىر ئالا-ھىدە ھەربىكەت ئەترىتى قۇرغان. بۇ ئەترەتنىڭ قوماندانلىق شتا-بى ئالمۇتا ۋە چېگرىدىكى كىچىك شەھەر قورغاستا تەسىس قى-لىنغان. بۇنىڭدىن باشقا، ئۆزبېكىستان ۋە قىرغىزىستان تۇپرا-قىدىمۇ شىنجاڭنىڭ جەنۇبىغا رەھبەرلىك قىلىۋاتقان نۇرغۇن خىزمەتلەر ئىشلەنگەن بولۇپ، ئۇ يەردە يەنە سوۋېت ئىتتىپاقى ئېچكى ئىشلار خەلق كومىتېتىنىڭ بىر ئەترىتى پائالىيەت ئې-لىپ بېرىۋاتاتتى»②. ئەڭ دەسلەپتە غۇلجا قوزغىلىڭىنىڭ ئاساس-لىق كۇچى ئۇچ قىسىمدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، بىرى، بۇي-رۇقتا بىنائەن غۇلجا قوزغىلىڭىغا قاتنىشىش ئۈچۈن كەلگەن نىلقا پارتىزانلىرى؛ قالغان ئىككىسى سوۋېت ئىتتىپاقى ئوفىتى-سېرى ئالېكساندروف باشلاپ كىرگەن خىل قىسىم بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى ئوفىتسېرى پالىنوف باشلاپ كىرگەن ئاتلىق ئەس-كەرلەر باتالیونى ئىدى. غۇلجا قوزغىلىڭى غەلىبە قىلغاندىن كې-يىن، سوۋېت ئىتتىپاقى 11 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى، غۇلجىدا ۋلادىمىر كوزلوف ۋە ۋلادىمىر ستېپانوۋېچ باشچىلىقىدىكى ئىككى مەسلىھەتچىلەر ئۆمىكى (شەرتلىك بەلگىسى 1 ـ نومۇرلۇق ئۆي ۋە

---

① (رۇسىيە) بارمىن: «1941 ـ يىلىدىن 1949 ـ يىلىغىچە بولغان مەزگىلدىكى سوۋېت-جۇڭگو مۇناسىۋىتىدىكى شىنجاڭ»، بارناۋۇل، 1999 ـ يىلى نەشرى، 64 ـ بەت.

② «1944 ـ يىلىدىن 1953 ـ يىلىغىچە بولغان مەزگىلدىكى سوۋېت ئىتتىپاقى ئېچكى ئىشلار خەلق كومىتېتى ـــ ئېچكى ئىشلار مىنىستىرلىقى شۇجىچۇسىنىڭ ماتېرىيالى»، ئومۇمىي توم ب /9401c-p، 2 ـ مۇندەرىجە، 96 ـ ئارخىپ، 197 ـ، 198 ـ بەتلەر. «1946 ـ يىلىدىن 1949 ـ يىلىغىچە بولغان مەزگىلدىكى سوۋېت ئىتتىپاقى ئېچكى ئىشلار خەلق كومىتېتى ـــ ئېچكى ئىشلار مىنىستىرلىقى شۇجىچۇسىنىڭ ماتېرىيالى»، ئومۇمىي توم 9401-p ، 2 ـ مۇندەرىجە، 144 ـ ئارخىپ، 383 ـ بەت.

2 ـ نومۇرلۇق ئۆي) تەسىس قىلغان①. گېنېرال يېگنالوف دەسـ
لەپتە ھەم سوۋېت ئىتتىپاقى چېگرىسى ئىچىدىكى ھەربىر گۇ ـ
رۇپپىسىغا رەھبەرلىك قىلغان ھەم «شەرقىي تۈركىستان جۇ ـ
ھۇرىيىتى» ھۆكۈمىتىدە تۇرۇشلۇق ئاساسلىق ھەربىي مەسلىھەت ـ
چىلىك مەسئۇلىيىتىنىمۇ ئادا قىلغان. چېگرا سىرتىدىكى ھەرد ـ
كەت گۇرۇپپىسىنىڭ كۆپ سانىدىكى خادىملىرى ئازاد قىلىنغان
مەۋرىي رايونلارغا كىرىپ پائالىيەت ئېلىپ بارغان. يېڭىدىن قۇ ـ
رۇلغان «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى» ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى
سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ كۆچلۈك قوللىشىغا ئېرىشىش بىلەن بىر
ۋاقىتتا، يەنە ئۇنىڭ چەكلىنىسىگە ئۇچرىغان. «ناھايىتى روشەـ
كى، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ دىپلوماتىيە ئەمەلدارى ياكى شەرقىي
تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتىدە تۇرۇشلۇق ۋەكىلى بىلەن
كېڭەشمەي تۇرۇپ، مەيلى مۇشۇ ھۆكۈمەتنىڭ ئەزالىرى بولسۇن
ياكى ئېلىخان تۆرىنىڭ ئۆزى بولسۇن ھەربىي ساھە ياكى دۆلەت
قۇرۇش مەسىلىسىدە مۇھىمراق تەدبىر قوللىنالمايتتى»②.

دەسلەپكى غەلىبە مۇستەھكەملەنگەندىن كېيىن، سوۋېت ئىتـ
تىپاقى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ھەربىي جەھەتتە ئارىلىشىش
ۋە ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنى ئومۇميۈزلۈك قوللاش قارارىنى چـ
قارغان. 1945 ـ يىلى 6 ـ ئايدا، سوۋېت ئىتتىپاقى كومپارتـ
يىسى(بولشېۋىكلار) مەركىزىي كومىتېتى سىياسىي بيۈروسى
«شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى» ئارمىيىسىنى مۇستەھكەمـ
لەش ئۈچۈن، شىنجاڭغا 500 نەپەر قىزىل ئارمىيە ئوفىتسېرى،
2000 نەپەر سېرژانت ۋە ئادەتتىكى ئەسكەر ئەۋەتىش قارارىنى
رەسمىي ماقۇللىغان. بۇ خىزمەت تېزدىن ئورۇندالغان ھەمدە ئۇنى
ئىچكى ئىشلار خەلق كومىتېتىنىڭ باشلىقى بېرىيا مىنىستىرلار

---

① «شىنجاڭ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا دائىر چوڭ ئىشلار خاتىرىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياـ
تى ، 1995 ـ يىلى نەشرى، 57 ـ بەت.

② (رۇسىيە) B. بارمىن: «1941 ـ يىلىدىن 1949 ـ يىلىغىچە بولغان مەزگىلدىكى سوۋېت ـ
جۇڭگو مۇناسىۋىتىدىكى شىنجاڭ»، بارناۋۇل، 1999 ـ يىلى نەشرى، 65 ـ بەت.

يىغىنىنىڭ 1 ـ مۇئاۋىن رەئىسى، دىپلوماتىيە خەلق كومىتېتـ-
نىڭ ئەزاسى مولوتوفقا يازما دوكلات قىلغان①. شۇنىڭ بىلەن بىر
ۋاقىتتا، زور مىقداردىكى قورال ـ ياراغ، جۇملىدىن زەمبىرەك،
ئوق ـ دورا، تىرانسپورت ۋاپتوموبىلى، ھەربىي خەۋەرلىشىش ـ
قوماندانلىق ئۇسكۇنىلىرى ۋە ئاسان خورايدىغان تۇرلۇك ماددىـ
ئەشيالار ئۇزۇلدۇرمەي شىنجاڭغا توشۇلۇپ تۇرغان، ھەل قىلغۇچ
خاراكتېرلىك بىر قىسىم جەڭلەردە سوۋېت ئىتتىپاقى ئارمىيەـ
سى قوزغىلاڭچىلار بىلەن مۇرىنى مۇرىگە تىرەپ جەڭ قىلغان.
بىر قىسىم ھۆججەتلەر «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى ئار-
مىيىسىنىڭ غەلىبە قىلىشىغا سوۋېت ئىتتىپاقى قوشۇنى كاپا-
لەتلىك قىلغان»لىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلا-
بىنىڭ ھەربىي ئىشلار جەھەتتىكى تەرەققىيات ئەھۋالىغا دائىر
نۇرغۇن دوكلاتلار گېنېرال يېگنالوف ئارقىلىق ئەمەس، بەلكى
مەسلىھەتچىلىكىنى ئۇستىگە ئالغان سوۋېت ئىتتىپاقى ئىچكى
ئىشلار خەلق كومىتېتى ئارمىيىسىنىڭ قوماندانلىق ئورگىنى
ئارقىلىق سوۋېت ئىتتىپاقى كومپارتىيىسى(بولشېۋىكلار) مەر-
كىزىي كومىتېتىغا بىۋاستە دوكلات قىلىنىدىغان بولغان. مە-
سىلەن، 1945 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى قوزغىلاڭچى قو-
شۇنىنىڭ بۇرچىنىنى ئىشغال قىلغانلىقى توغرىسىدىكى جەڭ
دوكلاتى بېيجىڭدىكى سوۋېت ئىتتىپاقى ئىچكى ئىشلار خەلق كومىتېتى ئارمىيىسىنىڭ قوماندانلىق ھو-
قۇقىنى يۈرگۈزۈۋاتقان ھەمدە شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى
ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتىنىڭ مەسلىھەتچىلىكىنى ئۇستىگە ئالغان
ۋىلادىمىر ستېپانوۋىچنىڭ ئىمزاسى قويۇلغان، شۇنداقلا بېرىيا
ئارقىلىق ستالىنغا يوللاپ بېرىلگەن②.

---

① رۇسىيە فېدېراتسىيىسى دۆلەت ئارخىپخانىسى، ئۇمۇمىي تۇم «مولوتوف مەخسۇس خاتىرە-
لىرى»، 9401C، 2 ـ مۇندەرىجە، 104 ـ ئارخىپ، 116 ـ بەت.

② «1944 ـ يىلىدىن 1953 ـ يىلىغىچە بولغان مەزگىلدىكى سوۋېت ئىتتىپاقى ئىچكى ئىشلار
خەلق كومىتېتى ـــ ئىچكى ئىشلار مىنىستىرلىقى شۇجىچۇسىنىڭ ماتېرىيالى»، ئۇمۇمىي تۇم ٦ /
9401c – p ، 2 ـ مۇندەرىجە، 98 ـ ئارخىپ. 398 ـ ، 399 ـ بەتلەر، 35 ـ ، 36 ـ بەتلەر.

خۇددى شېكۈ شىسەي دەۋرىدىكىدەك، شەكلەن قارىماقىا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا ئارىلىشىش ۋە ئۇنى قوللاش جەھەتتىكى ئېلىخان تۆرە توختىماستىن ئوتتۇ- رىغا قويغان «... سوۋېت ئىتتىپاقىنى شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىدىكى ھەر مىللەت خەلقىنى قوللاشقا تەكلىپ قە- لىش» دېگەن تەلەپكە ئۇيغۇنلاشقاندى. بۇنىڭدىن باشقا، قاتنە- شىش ۋە ئومۇميۈزلۈك قوللاش ھەربىي ھەرىكەت بىلەنلا چەك- لىنىپ قالمىغان، «قورال - ياراغ ئەسلىھەلىرى بىلەن تەمىن- لەش ۋە بىرنەچچە مىڭ يېتەكچى ئەۋەتىش بىلەنلا چەكلىنىپ قالغىنى يوق، قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن بىرقانچە مەمۇرىي رايوندىكى ئاھالىلەر شىمالدىكى قوشۇنىسىنىڭ داۋاملىق ئۇزۇلدۇرمەي بې- رىپ تۇرىدىغان نۇرغۇن ماددىي ئەشيا مەدىتىگە ئېرىشكەن. زۆ- رۇر تېپىلغاندا، بۇ مەمۇرىي رايونلارنى باشقۇرۇش دائىرىلىرى- نىڭ تەلىپىگە ئاساسەن، بۇ خىل قوللاش ئاشلىق، يېقىلغۇ ۋە سانائەت مەھسۇلاتلىرى بىلەن تەمىنلەش شەكلىدە ئېيادىلەن- گەن. بۇنىڭدىن باشقا، قوزغىلاڭ باشلانغاندىن تارتىپلا قوز- غىلاڭچى قوشۇن ۋە كېيىنكى شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيە- تىنىڭ مىللىي ئارمىيىسى چېگرىدىن ئۆتۈپ سوۋېت ئىتتىپا- قى چېگرىسىغا، جۇملىدىن قازاقىستانىنىڭ ھەرقايسى ئوبلاست- لىرىغا كىرەلەيتتى. ئۇلار سوۋېت ئىتتىپاقى زېمىنىغا جۇڭگو- نىڭ ھۆكۈمەت ئارمىيىسىنىڭ ئۇستۈنلۈككە ئىگە ئەسكىرىي كۈچىنىڭ زەربىسىگە ئۇچرىغانلىقتىنلا ئەمەس، بەلكى ئارام ئېلىش، داۋالىنىش ۋە قوشۇننى تەرتىپكە سېلىش ئۈچۈن چې- كىنىپ باراتتى. ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قاتناشقانلىقى ۋە ئۇنى ئومۇميۈزلۈك قوللىغانلىقى ئۈچۈن، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شىنجاڭ بىلەن تۇتىشىپ تۇرىدىغان ياكى شىنجاڭغا قوشنا بولغان بىرقانچە رېسپوبلىكىلىرى ئۇستىگە ئالىدىغان چىقىم ناھايىتى زور ئىدى، بۇ چىقىملارنى سوۋېت ئىتتىپاقى مەركە- زىي ھۆكۈمىتى بىۋاستە ئاجرىتىپ بېرەتتى. شۇنداق بول-

غاچقا، ئۆزبېكستان رېسپوبلىكىسى مىنىستىرلار كېڭىشىنىڭ رەئىسى ئابدۇراخمانوف ئىچكى ئىشلار مىنىستىرى بېرىياغا يوللىغان بىر قېتىملىق دوكلاتىدا 1945 ـ يىللىق چىقىم ئەھۋالىنى نەزەردە تۇتۇپ، «ئۆزبېكستان رېسپوبلىكىسىنىڭ 1946 ـ يىللىق خام چوتىغا شىنجاڭدا تەدبىر قوللىنىش ئۈچۈن سەرپ قىلىنىدىغان 5 مىليون رۇبلىنى قوشۇپ ئاجرىتىش»نى ئۆمىد قىلىدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويغان. بۇ تەكلىپ بېرىيانىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەن [1]. بۇنىڭدىن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنى مالىيە ۋە ئىقتىساد جەھەتتىن قوللىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

ئىككىنچى، ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھەرىكىتىدىكى ئىككىنچى قېتىملىق ئىنقىلاب

1. يالتا يىغىندا تىلغا ئېلىنغان شىنجاڭ مەسىلىسى

«ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت»نىڭ ئوتتۇرا سەپتىن ئۆلكە مەركىزى ئۈرۈمچىگە ھۇجۇم قىلىشى ھەربىي پىلانىنىڭ مۇھىم نۇقتىسى ئىدى. مىللىي ئارمىيە ئاساسىي كۈچىنى مەركەزلەشتۈرۈپ، 1945 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ باشلىرىدا جىڭ ۋە شىخو جېڭىنى قىلىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئايروپىلان، بىرونېۋىكلىرى ۋە زەمبىرەكچى قىسمىنىڭ ماسلىشىشى ئارقىسىدا، 8 ـ سېنتەبىر ئايىرىم ـ ئايرىم ھالدا جىڭ ۋە شىخو شەھىرىنى ئىشغال قىلغان، ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ گومىنداڭنىڭ بۇ ئىككى شەھەر ـ نى قوغداپ ياتقان 6000دىن كۆپرەك ئەسكىرىنى يوقىتىپ، نۇر ـ غۇن قورال ـ ياراغ، ئوق ـ دورىلارنى ئولجا ئالغان. بىرنەچچە كۈندىن كېيىن، مەركىزىي شەھەر ئۈرۈمچىگە ئارانلا 150 كىلو ـ مېتىر كېلىدىغان ماناس دەرياسىنىڭ غەربىي قىرغىقىغا قىستاپ كېلىپ، گومىنداڭ ئارمىيىسى بىلەن دەريانى پاسىل قىلىپ تىركىشىپ تۇرغان. ئەينى چاغدا، گومىنداڭنىڭ ئۈرۈمچىدە ئاران

① «1946ـيىلىدىن 1949ـيىلىغىچە بولغان مەزگىلدىكى سوۋېت ئىتتىپاقى ئىچكى ئىشلار خەلق كومىتېتى ـــ ئىچكى ئىشلار مىنىستىرلىقى شۇجىچۇسىنىڭ ماتېرىيالى»، ئۇمۇمىي تۇم p-9401 ، 2 ـ مۇندەرىجە، 146 ـ ئارخىپ، 37 ـ ، 65 ـ بەت.

ئالته يىڭلا ئەسكىرىي كۈچى بولغاچقا، ئۇلار ئامالسىز «بۈيۈك ئۇرۇمچىنى قاتتىق قوغداش»(ئۇرۇمچىدىن شەرقته قۇمۇلغىچه، جەنۇبتا قاراشەھەرگىچه، غەربته ماناس ناھىيىسىگىچه بولغان دائىرىنى كۆرسىتىدۇ) تىن ئىبارەت جىددىي تاقابىل تۇرۇش پىلانىنى تۈزۈشكه مەجبۇر بولغان. ھالبۇكى بۇ چاغدا، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۇچ ژىلايەت ئىنقىلابىغا قاراتقان سىياسىتىده ئۆزگىرىش بولۇشقا باشلىغان.

1945 ـ يىلى 2 ـ ئايدا، سوۋېت ئىتتىپاقى، ئامېرىكا، ئەنگلىيەدىن ئىبارەت ئۇچ دۆلەت باشلىقلىرى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قىرىم يېرىم ئارىلىدىكى يالتادا يىغىن ئېچىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ياپونىيىگه قارشى ئۇرۇش قىلىشى ۋه ئۇرۇشتىن كېيىنكى دۇنيانىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى قاتارلىق مەسىلىلەرنى مەخپىي مۇزاكىره قىلىدۇ. ئامېرىكا تەرەپ گېرمانىيىگه قارشى ئۇرۇش ئاياغلاشقاندىن كېيىن، ئامېرىكا باشچىلىقىدىكى ئىتتىپاقداش دۆلەتلەرگىلا تايانغاندا ياپونىيىنى مەغلۇپ قىلىش ئۇچۇن يەنه بىر يېرىم يىل ۋاقىت كېتىدۇ؛ ئەگەر سوۋېت ئىتتىپاقى «سوۋېت ئىتتىپاقى ـ ياپونىيه بىتەرەپلىك شەرتنامىسى»دىن ۋاز كېچىپ ياپونىيىگه قارشى ئۇرۇش قىلسا، ياپونىيىنى مۇددەتتىن بۇرۇن مەغلۇپ قىلغىلى بولىدۇ، ئامېرىكا تەرەپتىن ئۇرۇشتا يېرىلىندىغان، ئۆلىدىغانلارمۇ زور دەرىجىده ئازىيىدۇ، دەپ قارايدۇ. سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ جۇڭگوغا تەۋه تاشقى موڭغۇلىيىنىڭ ھازىرقى «مۇستەقىل» ھالىتىنى ساقلاپ قېلىشنى ياپونىيىگه قارشى ئۇرۇشقا قاتنىشىشنىڭ بىر شەرتى قىلىپ ئوتتۇرىغا قويغاندا، ئامېرىكا بۇنى قوللايدۇ. شۇنداق قىلىپ ئامېرىكا بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ بېسىم ئىشلىتىشى ئارقىسىدا، جياڭ جىيېشى ئامالسىز سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تەلىپىگه قوشۇلىدۇ. لېكىن، گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ئالماشتۇرۇشنىڭ بىرىنچى شەرتى سۈپىتىده سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتىنىڭ جۇڭگونىڭ شىنجاڭ زېمىنىغا بولغان ئىگىلىك ھوقۇقى ۋه مەمۇرىي ھوقۇقىغا ھەمده

«شىنجاڭ توپلىكى»(ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنى كۆرسىتىدۇ)غا ئەمدى ھەرقانداق ياردەم بەرمەسلىككە كاپالەتلىك قىلىشنى، شۇ- نىڭدىلا جۇڭگو ھۆكۈمىتىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تاشقى مۇڭغۇلىيەنىڭ مۇستەقىللىقى توغرىسىدىكى تەلىپىنى ئويلى- شىدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. 1945 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى، جۇڭگو تەرەپ سوۋېت ئىتتىپاقىغا رەسمىي تۇردە: سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى ئەگەر جۇڭگونىڭ «شىنجاڭ توپلىكى»نى تىنچىتىشىغا ياردەم بېرىش قاتارلىق مەسىلىلەردە ۋەدە بەرسە، جۇڭگو ھۆكۈمىتى تاشقى مۇڭغۇلىيەنىڭ مۇستەقىللىق مەسى- لىسىدە يول قويىدۇ، دەيدۇ. ستالىن: مەيلى يەنئەن، شىنجاڭ بولسۇن بىردەك ۋەيىۋەنجاڭ جياڭ جيېشىنىڭ رەھبەرلىكىگە بويسۇنىدۇ، جۇڭگو ھۆكۈمىتىنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن بايانات ئېلان قىلىشقا بولىدۇ، دەپ ئېيتادە بىلدۈرىدۇ ھەمدە جۇڭگو تە- رەپنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شىنجاڭغا «ئوغرىلىقچە» قورال يۆتكىشىنى توسۇش توغرىسىدىكى تەلىپىگە ماقۇل بولىدۇ[1]. بۇ چاغدا، ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنى تاشقى مۇڭغۇلىيەنىڭ مۇستەقىللىق مەسىلىسىدە يول قويۇشقا مەجبۇرلىشىدىكى پېشكىنىڭ ئورنىغا چۈشۈپ قا- لغانىدى. رۇسىيە ئالىملىرىنىڭ قارىشى بويىچە، تاشقى مۇڭغۇل- يىنىڭ مۇستەقىل بولۇشىغا يول قويۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئىككى دۆلەت: «شىنجاڭ مەسىلىسىنى ئۈچۈشلۈق ھەل قىلغان ھەمدە شىنجاڭنىڭ جۇڭگونىڭ زېمىنى ئىكەنلىكىنى بەلگىلە- گەن، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، ستالىن شەرقىي تۈركىستانىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنى قوللاشنى توختاتقان.»[2] 8 ـ ئايدا، سوۋېت ئىتتىپاقى ياپونىيىگە قارشى ئۇرۇشقا قاتناشقان، ئارقا- دىنلا ياپونىيە شەرتسىز تەسلىم بولۇپ، 2 ـ دۇنيا ئۇرۇشى غە-

---

① «ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا دائىر چوڭ ئىشلار خاتىرىسى»، 112 ـ بەت.

② (رۇسىيە) يۇ.مى.گالىنوۋىچ: «ئىككى مارشال:ستالىن بىلەن جياڭ جيېشى»، خەنزۇچە، سىچۈەن خەلق نەشرىياتى، 1999 ـ يىلى نەشرى، 177 ـ بەت.

لىبىلىك ئاخىرلاشقان. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، «جۇڭگو ـ سوۋېت ئىتتىپاقى دوستلۇق ـ ئىتتىپاقلىق شەرتنامىسى» ئىمزالانغان، سوۋېت ئىتتىپاقى شەرتنامىسىنىڭ قوشۇمچە نۇسخىسىدا: «شىنجاڭدا يېقىندا يۈز بەرگەن ۋەقە توغرىسىدا سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى شۇنى تەكىتلەيدۇكى، سوۋېت ئىتتىپاقى دوستلۇق ـ ئىتتىپاقلىق شەرتنامىسىنىڭ 5 ـ ماددىسىدا دېيىلگەندەك، جۇڭگونىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا ئارىلاشمايدۇ» دەپ بايانات ئېلان قىلغان.

سوۋېت ئىتتىپاقى ئىلگىرى ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ مۇھىمقىيەت قازىنىشىنى پۈتۈن كۈچى بىلەن قوللىغانلىقى ئۈچۈن، ۋەزىيەت ئېھتىياجلىق بولسىلا، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ يۆنىلىشىنى ئىگىلىيەلەيتتى ۋە تەڭشىيەلەيتتى، گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بۇ نۇقتىغا چوڭقۇر ئىشىنەتتى، شۇڭا شەرتنامىنى ئىمزالاپ بولۇپلا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ياردىمى بىلەن شۇ يىلى 10 ـ ئاي مەزگىلىدە سىياسىي يول ئارقىلىق ئىلىنى «قايتۇرۇۋېلىش»قا تەييارلىق كۆرگەنىدى. 9 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ جۇڭگودا تۇرۇشلۇق باش ئەلچىسى پېتروۋ سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتىنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن، گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ دىپلوماتىيە مىنىستىرلىقىغا مۇنۇلارنى ئۇقتۇرغان: يېقىندا مۇسۇلمانلاردىن بىرنەچچە كىشى ئۆزلىرىنى شىنجاڭدىكى قوزغىلاڭچى خەلقنىڭ ۋەكىلى دەپ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ غۇلجىدا تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىسىغا ئىلتىماس سۇنۇپ، سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىپ ۋاستىچى بولۇپ، ئۆزلىرى بىلەن جۇڭگو دائىرىلىرى ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن توقۇنۇشنى ياراشتۇرۇپ قويۇشنى ئۈمىد قىلىدىغانلىقىنى ئاستىرتىن بىلدۈرگەن. دىپلوماتىيە مىنىستىرلىقى مۇنداق دەپ جاۋاب بەرگەن: سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى ياردەملىشىشنى خالىسا، ھۆكۈمىتىمىز بۇنىڭدىن تولىمۇ مىننەتدار بولىدۇ. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ غۇلجىدا تۇرۇشلۇق كونسۇلى مەسلىنى تىنچ يول بىلەن

ھەل قىلىش چارىسىنى مۇھاكىمە قىلىش ئۇچۇن، ۋەقە تۇغدۇر-
غۇچىلارنىڭ ئۇرۇمچىگە ۋەكىل ئەۋەتىپ، سىياسىي بۇلۇم باشلى-
قى جاڭ جىجۇڭ بىلەن كۆرۈشۈشىنى ئۇقتۇرۇپ قويسا.» شۇنىڭ
بىلەن بىرگە، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ دىپلوماتىيە مىنىستىرى
مولوتوف گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ دىپلوماتىيە مىنىستىرى ۋاڭ
شىجيې بىلەن «شىنجاڭ غۇلجا ۋەقەسى» توغرىسىدا مەسلىھەت-
لەشكەندە: «بۇنداق ۋەقەنىڭ بولۇشى ۋاقىتلىق ھادىسە، ئۇزۇن
ئۆتمەي بېسىقىدۇ » دېگەن①. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئوچ ۋىلايەت
ئىنقىلابىغا قاراتقان سىياسىتى مۇستەقىللىقنى قولغا كەلتۇ-
رۇشتىن ئىبارەت مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتىنى پۈتۈن كۈچى
بىلەن قوللاشتىن، گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭ زېمىنى ۋە
ئۇنىڭغا بولغان ئىگىلىك ھوقۇقىنى قوغداش ئالدىنقى شەرتى
ئاستىدا، مۇستەقىل «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى»نى ئە-
مەلدىن قالدۇرۇپ، ئۇلارنىڭ مەركىزىي ھۆكۈمەت بىلەن سۆھبەت-
لىشىشىنى ئىلگىرى سۈرۈشكە ئۆزگەرگەن.

2. بىرلىك بىلەن بۆلگۈنچىلىك ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش

سوۋېت ئىتتىپاقى سىياسىتىنىڭ ئۆزگىرىشى پەقەت
سىرتقى ئامىلدىنلا ئىبارەت، ئوچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتىنىڭ ئىچكى
قىسمىدا ئەخمەتجان قاسىمى، ئابدۇكېرىم ئابباسوف ۋەكىللىكە-
دىكى ئىنقىلاب تەرەپدارلىرىنىڭ باش كۆتۈرۈپ چىقىشى ۋە
ئۇلارنىڭ بۆلگۈنچى كۈچلەرگە قارشى قەتئىي بوشاشماي ئېلىپ
بارغان كۈرىشى ئوچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ مۇستەقىللىقنى چۆ-
رۈپ تاشلاپ، بۆلگۈنچىلىكتىن ئىبارەت ئۆسمىنى كېسىپ
تاشلاپ، ئوچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنى جۇڭگو خەلق ئىنقىلابىنىڭ
بىر تەركىبىي قىسمىغا ئايلاندۇرۇشتىكى ھالقىلىق ئامىل ھې-
سابلىنىدۇ. بىرلىك بىلەن مۇستەقىللىق ئوتتۇرىسىدىكى بۇ كۈ-
رەش 20 ـ ئەسىر شىنجاڭ تارىخىدىكى ئاز سانلىق مىللەتتىن
بولغان داھىي ئاز سانلىق مىللەت ئاممىسىنى يېتەكلەپ، شىد-

① «ئوچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا دائىر چوڭ ئىشلار خاتىرىسى»، 149 ـ، 150 ـ، 152 ـ بەتلەر.

جاڭنى پارچىلاشقا قارشى ئېلىپ بارغان تۇنجى قېتىملىق زور سىياسىي كۆرەش بولدى. كۆرەشنىڭ ماھىيىتى تىنچلىق ۋە جۇڭگونىڭ بىرلىكنى قوغداش بىلەن خەنزۇلارغا قارشى تۇرۇش، خەنزۇلارنى چەتكە قېقىش، جۇڭگونى پارچىلاش ئوتۇرىسىدىكى كۆرەشتىن ئىبارەت بولدى. ئۇچ ۋىلايەت تەرەپ ئۇچۇن ئېيتقاندا، تىنچلىق سۆھبىتى ئۆتكۈزۈش جەريانى ئەمەلىيەتتە جۇڭگونىڭ بىرلىكنى ئېتىراپ قىلىش ۋە بۆلگۈنچىلىكنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشتەك كۆرەش جەريانى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ كۆرەشنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك بولۇشى ياكى مەغلۇپ بولۇشى ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ ئىستىقبالىغا، كەلگۈسى شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تەقدىرىگە، تېخىمۇ مۇھىمى جۇڭگونىڭ غەربىي شىمال چېگرىسىدىكى زېمىنىنىڭ بىرلىكىگە مۇناسىۋەتلىك. ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ ئېغىر دەرىجىدە ئاينىپ كېتىشىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، بۇ كۆرەش ئەمەلىيەتتە ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھەرىكىتىدىكى ئىككىنچى قېتىملىق ئىنقىلاب ھېسابلىنىدۇ.

ۋەزىيەتنىڭ ئۆزگىرىشى ۋە سوۋېت ئىتتىپاقى سىياسىتىنىڭ ئۆزگىرىشى بەكلا تۇيۇقسىز بولغانلىقتىن، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ بۇيرۇقى «ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت»نىڭ ئىچكى قىسمىدا ئىنتايىن كۆچلۈك ئەكس تەسىر پەيدا قىلىپ، ئەسلىدىلا بار بولغان ئىككى مەزھەپ ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ۋە ئىختىلاپنى كەسكىنلەشتۈرۈۋەتكەن. ئېلىخان تۆرە باشچىلىقىدىكى فېئودال دىنىي يۇقىرى قاتلام گۇرۇھ پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ قۇتراتقۇلۇق قىلىپ خەلقنى قايمۇقتۇرۇپ، بۆلگۈنچىلىك يولىدا مېڭىشتا چىڭ تۇرۇپ، خەنزۇلار ھۆكۈمىتى بىلەن ھەرقانداق سۆھبەت ئۆتكۈزۈشكە قارشى تۇرىمىز، دەپ جار سالىدۇ؛ تۇيۇقسىز ئۆزگىرىشكە قارىتا ھېچقانداق ئىدىيىۋى تەييارلىقى بولمىغان رەھبەرلىك قاتلىمىدىكى قىسمەن يولداشلارمۇ ئېلىخان تۆرە قاتارلىقلارغا ماسلىشىپ، ئاداققىچە كۆرەش قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن.

ئەخمەتجان قاسىمى، ئابدۇكېرىم ئاباباسوف، ئىسھاقبېك، دەلىلقان قاتارلىق رەھبەرلىك بەنزە ئەزالىرى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قول-لىشى ئارقىسىدا، مۇستەقىللىققا قارشى تۇرۇپ ۋە ئۇنى چۆرۈپ تاشلاپ، گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بىلەن سۆھبەتلىشىشنى پائال قوللاش فاكتىنى ئوتتۇرىغا قويغان. بۇ مەزگىلدە، «ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت»نىڭ ئىچكى قىسمىدىكى كۈرەش قانداقتۇر بىرەر كۆزقاراش ياكى مەزھەپ ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت بولماستىن، بەلكى ئۇچ ۋىلايەتتىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ھوقۇق - مەنپە-ئىتىنى قوغداش ئالدىنقى شەرتى ئاستىدا، ئىلگىرىكى يۆنىلىش خاراكتېرلىك خاتالىقنى تۈزىتىپ، جۇڭگونىڭ بىرلىكىنى قوغداش بىلەن مىللىي ئازادلىق بايرىقىنى كۆتۈرۈۋېلىپ، بۆل-گۈنچىلىكتە چىڭ تۇرۇشتىن ئىبارەت ئىككى لۇشەن ئوتتۇرا-سىدىكى كۈرەشكە ئايلانغانىدى. شۇ يىلى 9 - ئاينىڭ باشلىرى، مىللىي ئارمىيە بىر ھۇجۇم بىلەنلا ئۇرۇمچىنى ئىشغال قىلىدە-غان ھەيۋە بىلەن ماناس دەرياسىغا قىستاپ كەلگەندە ئېلىخان تۆ-رە قاتارلىقلار ھەربىي جەھەتتىكى غەلىبىدىن پايدىلىنىپ، سە-ياسىي جەھەتتە بۆلگۈنچى ھاكىمىيەتنى مۇستەھكەملەش ۋە كې-ڭەيتىش پىلانىنى يولغا قويۇشقا تۆتۈش قىلغان. 9 - ئاينىڭ بە-شىدا، «ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت» ھۆكۈمەت ھەيئىتى يىغىنى ئاچىدۇ. يىغىندا گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بىلەن سۆھبەتلىشىش قارارى ما-قۇللانغان، لېكىن «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى» گو-مىنداڭ ھۆكۈمىتى بىلەن چوقۇم بىر مۇستەقىل دۆلەت نامى بە-لەن سۆھبەتلىشىشى كېرەك، دەپ ئوتتۇرىغا قويۇلغان ھەمدە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ «ئىككى دۆلەت» ئوتتۇرىسىدىكى تىنچلىق سۆھبىتىدە ۋاستىچى بولۇشى تەلەپ قىلىنغان. بۇ، ئەمەلىيەتتە مەلۇم جەھەتتىن تاشقى موڭغۇلىيىنىڭ مۇستەقىل بولۇشتىكى ئەندىزىسىنى دوراپ، «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى»نىڭ مۇستەقىللىق ئورنىنى ئاشكارا ئېتىراپ قىلىشنى تەلەپ قىلىش ھەمدە «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى»نىڭ مۇستەقىللىق

مەسلىسىنى خەلقئارالاشتۇرۇش ئىدى. ئېلىخان تۆرە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ غۇلجىدا تۇرۇشلۇق كونسۇلى بىلەن شەخسەن ئۆزى كۆرۈشۈپ، ئۇنىڭدىن «ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت»نىڭ قارارىنى سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتىگە يەتكۈزۈپ قويۇشنى ئۆتۈنگەن ①.

شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئېلىخان تۆرە يەنە تەشكىلىي جەھەتتىن ئۆزىنىڭ ھوقۇقىنى يەنىمۇ كۆچەيتكەن. 1945 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى، ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت 114 ـ نومۇرلۇق قارار ماقۇللاپ ئېلىخان تۆرىنى ھەربىي كومىتېتنىڭ رەئىسلىكىگە تەيىنلەش، ھەربىي كومىتېتقا ھەربىي ئىشلارغا بىرتۇتاش رەھبەرلىك قىلىش ھوقۇقىنى بېرىش، بۇنىڭدىن كېيىنكى بارلىق ھەربىي ھەرىكەت ۋە ئالاقىدار ئىشلارنى ھەربىي كومىتېتقا يوللاپ تەستىقلاتقاندىن كېيىن يولغا قويۇش، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئېلىخان تۆرىگە بىردىنبىر مارشاللىق ئۇنۋانىنى بېرىشنى بەلگىلىدى. ئۇزۇن ئۆتمەي، يەنە «ھەر دەرىجىلىك ھۆكۈمەتلەرنىڭ تەشكىلىي نىزامى» ئېلان قىلىنىپ، مۇنداق بەلگىلىمە چىقىرىلغان: ئېلىخان تۆرە باشچىلىقىدىكى «ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت»ھەيئىتى ئالىي ھوقۇق ئورگىنى ھېسابلىنىدۇ، «ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت» ھەيئىتىنىڭ ئەمر ـ پەرمان، ئۇقتۇرۇش ۋە قارارلىرى قانۇن بولۇپ، ئاۋام خەلق ۋە ئورگانلار چوقۇم ئۇنىڭغا بويسۇنۇشى ۋە ئۇنى ئىجرا قىلىشى كېرەك. ئارقىدىنلا «مالىيە نازارىتى ۋە دۆلەت بانكىسىنى «ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت»نىڭ بىۋاستە باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈش، «ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت»كە يۇقىرىقى ئاپپاراتلار ئارقىلىق، ئۇلارغا قاراشلىق ھەرقايسى ئورگانلارنىڭ خام چوت، كىرىم ـ چىقىم ئەھۋالىنى نازارەت قىلىش ھوقۇقى بېرىش ھەققىدە بەلگىلىمە چىقىرىلدى. شۇنداق قىلىپ، ئېلىخان تۆرە مالىيە ھوقۇقىنىمۇ چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋالغان. بۇنىڭدىن باشقا، ئۇ يەنە قوشۇننى ئاسراش، قورال ـ ياراغ ۋە ئەسلىھەلەرنى سېتىۋېلىش

① (رۇسىيە) بارمىن: «1941 ـ يىلىدىن 1949 ـ يىلىغىچە بولغان مەزگىلدىكى سوۋېت ـ جۇڭگو مۇناسىۋىتىدىكى شىنجاڭ»، بارناۋۇل، 1999 ـ يىلى نەشرى، 77 ـ بەت.

ئۇچۇن ئاجرىتىدىغان خام چوتنى زور دەرىجىدە كۆپەيتكەن①.

10 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى، «ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت» ھەيئىتى 100 ـ نومۇرلۇق قارار ماقۇللاپ گومىندانڭ ھۆكۈمىتىگە غەيرىي قوراللىق ۋاستە، يەنى سۆھبەت ئۆتكۈزۈش شەكلىنى قوللىنىپ «شەرقىي تۈركىستان»نىڭ مۇستەقىللىق مەسىلىسىنى ھەل قىلىش تەكلىپىنى بېرىشنى ئوتتۇرىغا قويدى. ② بۇ ئەھمىيەتتە ئەسلىدە بەلگىلەنگەن قوش تەرەپلىك سۆھبەتلىشىش پرىنسىپىنى ئوغرىلىقچە ئالماشتۇرغانلىق ئىدى. كېيىن ئەۋەتىلگەن ۋەكىللەر ئۆمىكىمۇ «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى» دېگەن نامنى قوللانغان، ئېلىخان تۆرىنىڭ ئەگەشكۈچىسى رەھىمجان سابىرھاجى ئۆمەك باشلىقى بولغان. سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ سۆھبەتنىڭ باشلىنىشىغا ناھايىتى دىققەت قىلغان. «جۇڭگو-لۇقلار بىلەن سۆھبەتلىشىشكە بارغان ‹شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى› ۋەكىللەر ئۆمىكىنىڭ ئۇرۇش لىنىيىسىدىن بىخەتەر ئۆتكەنلىكى ۋە جۇڭگو دائىرىلىرى ۋەكىللىرىنىڭ كۈتۈۋېلىشىغا ئېرىشكەنلىكى» توغرىسىدىكى مەخسۇس دوكلات تېزدىن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئالىي دائىرىلىرىگە يېتىپ بارغان، ئاندىن ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا ستالىن، مولوتوف، بېرىيا ۋە مالېنكوف، مىكويان قاتارلىق ئاساسلىق رەھبەرلەرگە يەتكۈزۈپ بېرىلگەن. سوۋېت ئىتتىپاقى سۆھبەتنىڭ باشلانغانلىقىنى ئۇققاندىن كېيىن، ئېغىر بىر يۈكتىن خالاس بولغاندەك بولغان. ھالبۇكى، ئۇلارنىڭ تېخىمۇ ئەندىشە قىلىدىغىنى سۆھبەتنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك بولۇش ـ بولماسلىقى ئىدى، چۈنكى «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى» ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى ھەيئىتى تۈزگەن سۆھبەتلىشىش پروگراممىسىنىڭ مۇھىم نۇقتىسى مۇنداق ئىدى: ۋەكىللەر ئۆمىكى بۈيرۇقتا بىنائەن «شىنجاڭنىڭ بارلىق زېمىنىنى

① «ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا دائىر چوڭ ئىشلار خاتىرىسى»، 168 ـ، 169 ـ، 170 ـ، 178 ـ بەتلەر. «1941 ـ يىلىدىن 1949 ـ يىلىغىچە بولغان مەزگىلدىكى سوۋېت ـ جۇڭگو مۇناسىۋىتىدىكى شىنجاڭ» بارناۋۇل، 83 ـ بەت.

② «ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا دائىر چوڭ ئىشلار خاتىرىسى»، 157 ـ بەت.

مەزكۇر ھۆكۈمەتنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈۋېلىش، جۇڭگو دائىرىلىرى شىنجاڭ دۆلىتىنىڭ مۇستەقىللىق خاراكتېرىنى ئېتىراپ قىلىش ۋە جۇڭگو بىلەن شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى ئوتتۇرىسىدا باراۋەرلىك مۇناسىۋىتى ئورنىتىش»تا چىڭ تۇرۇش①. سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ سۆھبەتنىڭ باشلانغانلىقى ئۇنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك بولغانلىقىدىن دېرەك بەرمەيدۇ، شۇڭا، سۆھبەتنىڭ ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بېرىلىشىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى كۆرەشتە چوقۇم ئەخمەتجان قاسىمى، ئابدۇكېرىم ئابباسوف ۋەكىللىكىدىكى بىرلىك ۋە تىنچلىق سۆھبىتىنى ھمايە قىلىدىغان ئىقلاب تەرەپدارلىرىنى پۈتۈن كۈچ بىلەن قوللاپ، ئۇلارنىڭ كۈچىنى تەدرىجىي زورايتىش كېرەك، دەپ قارىدى. 1945 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى، ئەخمەتجان قاسىمى «ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت»نىڭ ئەزالىقىغا تولۇقلاپ سايلانغان. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، سوۋېت ئىتتىپاقى سۆھبەتكە بۇاستە ئارىلىشىپ، سۆھبەتنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك بولۇشى ئۈچۈن پۈتۈن كۈچى بىلەن ماسلاشتۇرۇش خىزمىتى ئىشلىگەن. تىنچلىق سۆھبىتى باشلانغاندىن كېيىن، يىگنايېف بىلەن لانگ فانگ شەخسەن غۇلجىغا بارغان ھەمدە 10 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى جىڭدىكى «ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت»تە ئۇرۇمچىدىن قايتقان رەھىمجان سابىرھاجى قاتارلىق ئۈچ نەپەر سۆھبەت ۋەكىلى بىلەن كۆرۈشۇپ، ئۇلارنىڭ «جۇڭگولۇقلار بىلەن قىلىشقان سۆھبىتىنىڭ نەتىجىسى توغرىسىدىكى دوكلات»نى ئاڭلىغان، ئارقىدىنلا 10 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى ئۇنى مولوتوف، مالىنكوف، مىكويان، ۋىشىنىسكى قاتارلىق سوۋېت ئىتتىپاقى رەھبەرلىرىگە تېلېگراممىا ئارقىلىق دوكلات قىلغان. ئۇلار يەنە غۇلجا، تارباغاتاي، ئالتايدىن ئىبارەت ئۈچ

① A·A · ھاكىمبايېف: «20 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ، 40 ـ يىللىرىدىكى شىنجاڭدىكى يەرلىك مىللەتلەرنىڭ مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتى»، «سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسى يىراق شەرق تەتقىقات ئورنى» ژۇرنىلىنىڭ 1971 ـ يىللىق 4 ـ سانىغا بېسىلغان، رۇسچە نەشرى، 159 ـ بەت.

ژىلايەتتىكى ئاساسىي قاتلامدىكىلەرنىڭ بىرلىك ۋە تىنچلىق سۆھبىتىگە تۇتقان پوزىتسىيىسىنىمۇ ئىگىلىگەن. شۇ كۈنى يوللانغان يەنە بىر تېلېگراممدا: «تىنچلىق سۆھبىتى ئازاد قىلىنغان بىرقانچە مەمۇرىي رايون ئاھالىلىرى ئارىسىدا مىش - مىش گەپ ۋە ئەكس تەسىر پەيدا قىلدى» دەپ كۆرسىتىلگەن①. شۇ مەزگىلدە، سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ «يېڭى شىنجاڭ ئۆلكە-لىك ھۆكۈمەتكە كىرىدىغان مۇسۇلمانلار(ئۇچ ژىلايەت تەرەپتىكى-نى كۆرسىتىدۇ)نامزاتى»نى ناھايىتى ئىنچىكىلىك بىلەن مۇزا-كىرە قىلىپ، بېرىيا قوشۇلغاندىن كېيىن، نامزاتلار ئاندىن بە-كىتىلگەن②.

شۇ يىلى 11 - ئايدا، ئۇچ ژىلايەت ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى مىللىي قۇرۇلتاي ئاچقان، ئېلىخان تۆرە گۇرۇھى قىسمەن ئاساسىي قاتلام كادىرلىرى ۋە ئاممىنىڭ تىنچلىق سۆھبىتىنى چۈشەنمەسلىكىدىن پايدىلىنىپ، قۇرۇلتايدا سوۋېت ئىتتىپا-قىغا ۋە ئەخمەتجان قاسىمى، ئابدۇكېرىم ئابباسوف ۋەكىللە-كىدىكى ئىنقىلاب تەرەپدارلىرىغا كۈچ كۆرسەتمەكچى بولغان. ئېلىخان تۆرە قۇرۇلتايدا شەخسەن ئۆزى خەلقنى قايمۇقتۇ-رۇپ، بۆلگۈنچىلىك ۋە خەنزۇلارغا قارشى تۇرۇش، خەنزۇلارنى چەتكە قېقىشقا قۇتراتقۇلۇق قىلغان ھەمدە «شەرقىي تۈركىس-تان جۇمھۇرىيىتى ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى»نى «شەرقىي تۈر-كىستان جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتى»گە ئۆزگەرتكەن③. شۇ ئار-قىلىق پاكىتقا ئايلانغان بۆلگۈنچىلىك مەقسىتىگە يەتمەكچى بولغان. قۇرۇلتايدا ماقۇللانغان قارارلار مۇنداق دېيىلگەن: «پۈتكۈل تۈركىستاننى ئازاد قىلىش ئۈچۈن داۋاملىق كۈرەش

---

① رۇسىيە فېدېراتسىيىسى دۆلەتلىك ئارخىپخانىسى، ئومۇمىي تۇم 9401 C B.M) مولوتوف مەخسۇس خاتىرىلىرى)، 2 - مۇندەرىجە، 104 - ئارخىپ، 296 - ، 299 - بەت.

② رۇسىيە فېدېراتسىيىسى دۆلەتلىك ئارخىپخانىسى، ئومۇمىي تۇم 9401(П·Л· بېرىيا مەخسۇس خاتىرىلىرى)، 2 - مۇندەرىجە، 146 - ئارخىپ، 206 - ، 210 - بەت.

③ «ئۇچ ژىلايەت ئىنقىلابىغا دائىر چوڭ ئىشلار خاتىرىسى»، 181 - بەت.

قىلىمىز»، «ئەگەر جۇڭگو ھۆكۈمىتى بىزگە ئەركىنلىك بەر-
مىسە ئۇنى ئۆزىمىز قولغا كەلتۈرىمىز، مىللىي ئىنقىلابىنى
شەرقىي تۈركىستان زېمىنىنىڭ ھەممە يېرىگىچە كېڭەيتە-
مىز»[1]. ئېلىخان تۆرە قاتارلىقلار خەلقنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيە
ۋە زۇلۇمىدىن قۇتۇلۇپ، ئازادلىققا ئېرىشىشىنى ئارزۇ قىلىش-
تەك پىسخىك ھېسسىياتىدىن پايدىلىنىپ، كۆچمىنىڭ بارىچە
قۇتراتقۇلۇق، بۆلگۈنچىلىك قىلغان، «ۋاقىتلىق» دېگەن سۆزنى
چىقىرىپ تاشلىغانلىقى ئۈنىڭ تىنچلىق سۆھبىتىگە بۇزغۇن-
چىلىق قىلىپ، بۆلگۈنچىلىك لۇشىيەننىي داۋاملىق يولغا قو-
يۇشقا قەتئىي بەل باغلىغانلىقىدەك جاھىل مەيدانىنى ئېچىپ
بېرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئېلىخان تۆرە قاتارلىقلار
جەنۇبىي شىنجاڭدىكى تاشقورغاندا قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈ-
رۈشكە قوماندانلىق قىلىپ، 1946 ـ يىلىنىڭ بېشىدا ئىلـ-
گىرى ـ كېيىن بولۇپ تاشقورغان، قاغىلىق ۋە پوسكامنى
ئىگىلىۋالغان، بۇنىڭ بىلەن تىنچلىق سۆھبىتى يەنە بىر قې-
تىم تەھدىتكە ئۇچرىغان.

3. ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ جۇڭگو ئىنقىلابى قاينىمىغا قوشۇلۇشى

1946 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ بېشىدىن باشلاپ، تىنچلىق
سۆھبىتى ئەڭ ئاخىرقى ھالقىلىق باسقۇچقا كىرىدۇ. سوۋېت
ئىتتىپاقى تەرەپنىڭ كۆپ قېتىم ماسلاشتۇرۇشى ئارقىسىدا،
ئىككى تەرەپ 5 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى ھەربىي ئىشلار مەسلىسى
توغرىسىدىكى قوشۇمچە ھۆججەت (2)دە بىرەڭ پىكىرگە كېلە-
دۇ. 5 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى، ئۇچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتى ھەيئىتى
بارلىق ئەزالار يىغىنى ئېچىپ، ئۇچ ۋىلايەت ۋەكىللىرىگە بۇ كې-
لىشىمگە ئىمزا قويۇش ھوقۇقىنى بېرىدۇ. 6 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈ-
نى، قوشۇمچە ھۆججەت (2) گە رەسمىي ئىمزا قويۇلۇپ، «تىنچ-
لىق بىتىمى» بېكىتىلىپ، تىنچلىق سۆھبىتى غەلىبىلىك
تاماملىنىدۇ.

---

① «ئەركىنلىك شەرقىي تۈركىستان گېزىتى»، 1945 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنىدىكى سانى.

«تىنچلىق ماددىسى»نىڭ ئومۇميۈزلۈك ئىمزالىنىشى «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتى»نىڭ مەۋجۇتلۇقىنى يوقىتىپ، ئۆزلۈكىدىن پارچىلانغانلىقى، ئۇچ ۋىلايەت ھاكىمىيىتىنىڭ جۇڭگو شىنجاڭ ئۇلكىسىنىڭ بىر رايون خاراكتېرلىك ھاكىمىيەت بولۇشتەك ئورنىغا قايتقانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ؛ «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتى»نىڭ رەئىسى ئېلىخان تۆرەمۇ شۇنىڭغا ئەگىشىپلا قانۇنلۇق ئورنىدىن مەھرۇم بولىدۇ. ئېلىخان تۆرە «تىنچلىق بىتىمى» ئىمزالانغاندىن كېيىن، ئۆزلۈكىدىن سىياسىي سەھنىدىن چېكىنىپ چىقىش ئارقىلىق، تىنچلىق سۆھبىتىگە ۋە «تىنچلىق بىتىمى»نىڭ ئىمزالانغانلىقىغا ئېتىراز بىلدۈرىدۇ. 1946 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى، سوۋېت ئىتتىپاقى ئېچكى ئىشلار مىنىستىرلىقى بىلەن دۆلەت خەۋپسىزلىكى مىنىستىرلىقى «سابىق شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتىنىڭ رەئىسى ئېلىخان تۆرە سابىر خوجايېۋنى سوۋېت ئىتتىپاقىغا قايتۇرۇپ كېتىدۇ.» 6 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى، «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتى» ئەڭ ئاخىرقى قېتىملىق ھۆكۈمەت ھەيئىتى يىغىنى ئاچىدۇ، يىغىندا تىنچلىق كېلىشىمى بويىچە، ھۆكۈمەتنىڭ ئۆزىنىڭ تولۇق ھوقۇقىدىن ۋاز كەچكەنلىكى، جۇمھۇرىيەتنىڭ ئۆز مەۋجۇتلۇقىنى يوقاتقانلىقى جاكارلىنىدۇ[1]. «پائىسلامىزم»، «پانتۈركىزم»چى ئېلىخان تۆرە باشچىلىقىدىكى فېئودال، دىنىي يۇقىرى قاتلامدىكىلەرنىڭ خەلق قوزغىلىڭىدىن پايدىلىنىپ شىنجاڭنى پارچىلاش سۇيىقەستى ئۇزۇل-كېسىل بەربات بولىدۇ. ھۆكۈمەت ھەيئىتى يىغىندا ماقۇللانغان 324 ـ نومۇرلۇق قارارىدا مۇنداق دەپ بەلگىلەنگەن:

(1) «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى» ھۆكۈمىتى ھەيئىتىنىڭ «شەرقىي تۈركىستان» ئىلى ۋىلايەتلىك كېڭىشى قىلىپ

① رۇسىيە فېدېراتسىيىسى دۆلەتلىك ئارخىپخانىسى، ئومۇمىي تۇم 2، P-9491C/Y ـ مۇندەرىجە، 137 ـ ئارخىپ، 208 ـ، 211 ـ بەت. N.B ستالىن مەخسۇس خاتىرىلىرىگە تويلانغان.

تەشكىللەش، كېڭەش ئەزاسىنى 32 ئادەم قىلىپ بېكىتىش، ھا-
كىمبەگ خوجىنى كېڭەش باشلىقلىقىغا، ئوبۇلخەيرى تۆرىنى مۇ-
ئاۋۇن باشلىقلىققا تەيىنلەش.

(2) ئەسلىدىكى نازارەت، ئىداره ئورگانلىرىنى ئىلى ۋىلايە-
تىنىڭ ئىداره دەرىجىلىك ئورگانلىرىغا ئۆزگەرتىش.

(3) تارباغاتاي، ئالتاي ۋالىي مەھكىمىلىرىنى يېڭىدىن تەش-
كىللەنگەن ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت 6 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنىدىن
باشلاپ ئەھۋالغا قاراپ مۇۋاپىق تەڭشەش.

(4) ئۇچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتىنىڭ ئورگان گېزىتى «ئازاد
شەرقىي تۈركىستان گېزىتى»نى ئىلى ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ
ئورگان گېزىتىگە ئۆزگەرتىش.① ئەخمەتجان قاسىمى ۋە ئابدۇ-
كېرىم ئابباسوف ۋەكىللىكىدىكى ئىنقىلاب تەرەپدارلىرىنىڭ
كۈرەش قىلىشى، ئۇچ ۋىلايەتتىكى ھەتتا پۈتۈن شىنجاڭدىكى ھەر
مىللەت خەلقىنىڭ ئورتاق تىرىشچانلىقى، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ
پۈتۈن كۈچى بىلەن قوللىشى ۋە ماسلاشتۇرۇشى ئارقىسىدا، مۇ-
رەككەپ ۋە جاپالىق كۈرەش قىلىش ئارقىلىق، ئۇچ ۋىلايەت ئى-
قىلابىي ھەرىكىتى ئاخىرى ئېلىخان تۆرە گۇرۇھىنىڭ بۆلگۈنچى-
لىك قىلىش، خەنزۇلارغا قارشى تۇرۇپ، خەنزۇلارنى چەتكە قې-
قىشتەك يۈنىلىش خاراكتېرلىك خاتالىقتىن قۇتۇلۇپ، ئۆزىنىڭ
يەنە بىر قېتىملىق ئىنقىلابىنى ئىشقا ئاشۇرۇپ، گومىنداڭ
ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيىسى ۋە زۇلۇمىغا قارشى
كۈرەش قىلىشتەك توغرا يولغا قايتىپ كەلگەن. ئۇچ ۋىلايەت
ئىنقىلابى مۇشۇ چاغدىلا جۇڭگو خەلقىنىڭ ئازادلىقىنى قولغا
كەلتۈرۈش كۈرىشىنىڭ قاينىمىغا قايتىدىن قېتىلىپ، جۇڭگو
دېموكراتىك ئىنقىلابىنىڭ بىر قىسمىغا ئايلىنىپ، يەنمۇ ئىل-
گىرىلىگەن ھالدا جۇڭگو كومپارتىيىسى بىلەن قول تۇتۇشۇپ،
شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئۇزۇل ـ كېسىل ئازادلى-

① «ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا دائىر چوڭ ئىشلار خاتىرىسى»، 231 ـ بەت.

قىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن داۋاملىق كۈرەش قىلغان.

ھالبۇكى، يۇقىرىدا دەپ ئۆتكەن ئۈچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتىنىڭ 324 ـ نومۇرلۇق قارارىدا يەنە بىر «قۇيرۇق» قېلىپ قالغان ئىدى، يەنى قارارىدا شىنجاڭنى «شەرقىي تۈركىستان» دەپ ئاتاش، شىنجاڭ ئۆلكىسى دېگەن بىرلىككە كەلگەن نامنى قوللانماسلىق؛ ئىلىنى «شەرقىي تۈركىستان» ئىلى مەمۇرىي مەھكىمىسى دەپ ئاتاشتا يەنىلا چىڭ تۈرۈلغانىدى. بۇنىڭدىن بۆلگۈنچى كۈچلەر-نىڭ جاھىللىقى ۋە شىنجاڭدا بۆلگۈنچىلىككە قارشى كۈرەش-نىڭ(بولۇپمۇ ئىدىئولوگىيە جەھەتتىكى) مۇرەككەپلىكى ۋە ئۇزاق مۇددەتلىكلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

1946 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى، شىنجاڭ ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەت قۇرۇلۇپ، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئەزالىرى ئۇرۇمچىدىكى غەربىي بىنادا قەسەم بېرىپ ۋەزىپىگە ئولتۇرغان. كېلىشىمدىكى بەلگىلىمە بويىچە، ئەخمەتجان قاسىمى باشچىلىدىكى ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ سەككىز نەپەر رەھبىرىي ئەزاسى ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەت ئەزالىقىغا تەيىنلىنىپ، ئەزالار ئومۇمىي سانىنىڭ(17 نەپەر) 47%نى ئىگىلىگەن. ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىق سەككىز كىشى بىرلىكتە ئىمزا قويۇپ ئېلان قىلغان «پۈتۈن شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىگە مۇراجىئەتنامە» دېگەن بايانىتا مۇنداق دەپ كۆرسىتىلگەن: «بىز ئىدىلى، تارباغاتاي، ئالتاي ۋىلايەتلىرىدە قۇرۇلغان ‹شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتى› ئۆز ۋەزىپىسىنى ئادا قىلىپ بولدى دەپ ئېلان قىلدۇق، ئۈچ ۋىلايەت ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا بۇ-ستە ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەتكە قارايدۇ. ئىمزالانغان ‹تىنچلىق بىتىمى›گە ئاساسەن، پۈتۈن ئۆلكە خەلقى ئۆلكىمىزدە مىسلى كۆرۈلمىگەن ئەڭ زور ھوقۇققا ئېرىشتى. پۈتۈن ئۆلكە مىقياسىدا ئازادلىق، باراۋەرلىك، ئەركىنلىك، دېموكراتىيىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئاساسىدا بىرلىك ۋە تىنچلىق ئەمەلگە ئاشتى.»

ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەت قۇرۇلغاندا ھەر ئىككى تەرەپ

بىرلىك ۋە تىنچلىققا قارىتا سەمىمىي ئۇمىدلەرنى كۆتكەن ھەمدە نۇرغۇن ئەمەلىي خىزمەتلەرنى ئىشلىگەن. سىياسىي جەھەتتە، ئۇچ ۋىلايەت «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى» ھۆكۈمىتىنىڭ تارقىتىۋېتىلگەنلىكى، ئۇچ ۋىلايەتنىڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ بىرتۇتاش رەھبەرلىكىگە ئۆتكەنلىكىنى جاكارلىغان. كېيىن ما-قۇللانغان «شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ سىياسىي ئىشلارنى يولغا قويۇش پروگراممىسى»دا يەنە: «پۈتۈن ئۆلكىنىڭ تىنچلىقنى كاپالەتلىك قىلىش، دۆلەتنىڭ بىرلىكىنى ھمايە قىلىش، دېموكراتىك سىياسىينى يولغا قويۇش، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىش»تىن ئىبارەت سىياسىي ئىشلارنى يولغا قويۇش تۈپ مەقسىتى ئوتتۇرىغا قويۇلغان. ھەربىي جەھەتتە، ئومۇمىيۈزلۈك ئۇرۇش توختىتىش يولغا قويۇلغان، ئارقىدىنلا ئۇچ ۋىلايەت «تىنچلىق بىتىمى»گە ئاساسەن، مىللىي ئارمىيىنى تەرتىپكە سېلىپ قايتىدىن تەشكىللىگەن. ئىقتىسادىي جەھەتتە، ئۇچ ۋىلايەت پۈل مۇئامىلە ۋەكىلى ئۆلكىلىك سودا بانكىسى بىلەن يېغىن ئۆتكۈزۈپ، ئۇچ ۋىلايەت بىلەن يەتتە ۋىلايەتنىڭ پۈل مۇئامىلە ئىشلىرىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش لايىھىسى ئۇستىدە كېڭەشكەن. بۇنىڭدىن سىرت، ئىككى تەرەپ يەنە قاتناش ۋە پوچتا جەھەتتىمۇ بىرتۇتاش باشقۇرۇشنى يولغا قويۇش ئۇستىدە كېڭەشكەن. ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەتنىڭ سۆھبەت يېغىنىدا، ئەخمەتجان قاسىمى «پائىتسلامىزم»، «پانتۈركىزم»نىڭ بۆلگۈنچىلىك قىلمىشى ئۇستىدىن ئاشكارا شىكايەت قىلىپ مۇنداق دەپ كۆرسەتكەن: «شەرقىي تۈركىستان بىر جۇغراپىيىلىك ئاتالغۇ، ئۇنى سىياسىي پائالىيەت نەزەريىسى قىلىۋېلىشقا بولمايدۇ. ئەگەر ئۇنى كىمكى سىياسىي پائالىيەت نەزەريىسى قىلىۋالسا، ئۇ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ دۈشمىنى، يەنى پۈتۈن ئۆلكە خەلقىنىڭ دۈشمىنى»، «شىنجاڭ جۇڭگونىڭ بىر تەركىبىي قىسمى، ئۇچ ۋىلايەت شىنجاڭنىڭ تەركىبىي قىسمى، ئىلى مېنىڭ كىندىك قېنىم تۆكۈلگەن يەر، ئاتا ـ بوۋىلىرىمىز كۆمۈلگەن زېمىن،

جۇڭگو بىزنىڭ ۋەتىنىمىز، بىزنىڭ ئانا يۇرتىمىز، بىزنىڭ تەلەپ قىلىدىغىنىمىز ئازادلىق، ئەركىنلىك ۋە باراۋەرلىك» ①. جاڭ جىجۇڭ باشچىلىقىدىكى گومىنداڭ تەرەپ تىنچلىق ۋە بىرلىككە بولغان سەمىمىيىتىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن، يەتتە ۋىلايەتتە ئەخمەتجان كۆرسەتكەن خادىملارنى قەشقەر، ئاقسۇنىڭ ۋالىيىسى ۋە تۇرپان ناھىيىسىنىڭ ھاكىمى قاتارلىق مۇھىم ۋەزىپىلەرگە تەينىلەشكە قوشۇلغان.

ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھەرىكىتىدىكى بۇرۇلۇش شىنجاڭنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىدا ناھايىتى مۇھىم ۋە چوڭقۇر ئەھمىيەتكە ئىگە. بۇ بۇرۇلۇش ئىدىيىۋى لۇشىيەن ۋە ئىدىئولوگىيە ساھەسىدىكى كۈرەشنى ئاساس قىلغان بولۇپ، ئۇنىڭدا ئۇرۇشنىڭ ئىس ـ تۇتەكلىرى، شۇنداقلا داغدۇغىلىق كۆرۈنۈشلەرمۇ يوق ئىدى، لېكىن ئۇ شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ 100 نەچچە يىلدىن بۇيانقى ئېكسپىلاتاتسىيە ۋە زۇلۇمغا قارشى كۈرىشىنى يورۇقلۇققا ئېلىپ چىققان. ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىدىكى بۇرۇلۇشنىڭ بەلگىسى شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئازادلىق كۈرىشىنى ۋەتەن خەلقىنىڭ ئازادلىق كۈرىشى بىلەن بىرلەشتۈرگەن؛ شۇنداقلا شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئازادلىقىنى بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش، ۋەتەننىڭ چېگرا رايونىنىڭ بىرلىكىنى قوغداش كۈرىشى بىلەن بىرلەشتۈرگەن. بۇ ئىككى بىرلىشىشنىڭ ئىشقا ئېشىشى 20 ـ ئەسىردىن بۇيانقى شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئازادلىقى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئېلىپ بارغان كۈرىشىنىڭ ئاخىرى «پائىسلامىزم»، «پانتۈركىزم»نىڭ خاتا يېتەكچىلىكى ۋە ئاسارىتىدىن قۇتۇلغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. بۇنىڭدىن سىرت، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ھەرىكىتىدىكى بۇرۇلۇش ئىنقىلابنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى مىللىي داھىيلارنىڭ باشلامچىـ

① «ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا دائىر چوڭ ئىشلار خاتىرىسى»، 236 ـ، 237 ـ، 239 ـ، 240 ـ، 243 ـ، 246 ـ، 247 ـ بەتلەر.

لىقىدا، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى تىرىشىپ كۈرەش قىلىش ئارقىلىق ئىشقا ئاشقان. ئەخمەتجان قاسىمى، ئابدۇ-كېرىم ئابباسوف قاتارلىق بىر تۈركۈم مىللىي داھىيلارنىڭ تارىختىكى تۆھپىسى شۈكى، ئۇلار جۇڭگودىن ئىبارەت بىر دۆلەتتە ياشاۋاتقان شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تۈپ مەنپەئىتىنىڭ ۋەتەن خەلقىنىڭ تۈپ مەنپەئىتى بىلەن بىر-دەكلىكىنى سەگەكلىك بىلەن تونوپ يېتىپ، شۇ ئارقىلىق تار مىللىي ۋە دىنىي بىر تەرەپلىمىلىك قاراشتىن ھالقىپ ئۆتۈپ، تارىخ ئېقىمىغا بويسۇنۇپ، ھەر مىللەت خەلقىنى يېتەكلەپ، بۇ نەزەريەنى ئىنقىلاب ئەمەلىيىتىدە كۆرسەتكەن.

پۈتۈن مەملىكەت مىقياسىدىن ۋە جۇڭگو خەلق ئازادلىق كۈرىشىدىن ئىلىپ ئېيتقاندا، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھەرىكىتى شىنجاڭنىڭ ھازىرقى زامان تارىخىدىكى مىلىتارىست شېڭ شىسەيگە ۋە گومىنداڭنىڭ ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى ئىلىپ بېرىلغان كۆلىمى ئەڭ زور، تەسىرى ئەڭ چوڭقۇر بىر قېتىملىق قوراللىق كۈرەش. ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ غەلىبىسى ۋە ئۇچ ۋىلايەت ئازاد رايونىنىڭ قۇرۇلۇشى گومىنداڭنىڭ شىنجاڭدىكى ھەربىي كۈچىنى زور دەرىجىدە چۈشەپ قويۇپ، شىنجاڭنىڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولۇشىغا ماسلاشقان ۋە ئۇنى ئىلگىرى سۈرگەن. ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ غەلىبىسى ئېئودال ئېكسپىلاتاتسىيە ۋە زۇلۇمنىڭ دەردىنى يەتكۈچە تارتقان شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ زۇلمەتلىك ھۆكۈمرانلىققا قارشى تۇرۇش ئېڭىنى ئۆستۈرۈپ، كۈرەش ئىرادىسىنى ئۇرغۇتقان. ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى قۇرغان ئازاد رايون ۋە ئىنقىلابىي ھاكىمىيەتنىڭ شۇ يەردىكى باشقۇرۇشى بولسا ئۇچ ۋىلايەتتىكى خەلقنى ئازادلىققا ۋە يېڭى ھاياتقا ئېرىشتۈرۈش بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەنە زور بىر تۈركۈم يەرلىك مىللىي كادىرلارنى تەربىيىلەپ ۋە چىنىقتۇرۇپ چىققان، مۇنتىزىم بىر مىللىي ئارمىيىنى بەرپا قىلىپ، «شىنجاڭ تىنچلىقنى قوغداش

خەلقچىل ئىتتىپاقى»شەكلىدە شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت ۋەتەن-پەرۋەر ئىلغار زاتلارنى ئىتتىپاقلاشتۇرىدىغان بىرلىك سەپ پار-تىيىسىنى قۇرۇپ چىققان. مۇشۇلارنىڭ ھەممىسى خۇددى يولداش ماۋ زېدۇڭ كۆرسەتكەندەك: «ئىلى، تارباغاتاي، ئالتاي ۋىلايەتلىرى خەلقىنىڭ كۈرىشى پۈتۈن شىنجاڭنىڭ ئازادلىقى ۋە پۈتۈن جۇڭ-گونىڭ ئازادلىقى ئۈچۈن قوشۇلغان مۇھىم تۆھپە.» ①

4. ئىدىئولوگىيە ساھەسىدىكى بۆلگۈنچىلىككە قارشى كۈرەش

ئەخمەتجان قاسىمى، ئابدۇكېرىم ئابباسوف باشچىلىقىدىكى ئىنقىلاب تەرەپدارلىرى ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھەرىكىتىنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقىنى ئىگىلىگەندىن كېيىن، ئاڭلىق ھالدا «پاد-ئىسلامىزم»، «پانتۈركىزم»گە ۋە بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداشنى ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھەرە-كىتىنىڭ ئىدىئولوگىيە ساھەسىدىكى مۇھىم ۋەزىپىسى قىلغان. بۇ كۈرەشنى تەشكىللىك قانات يايدۇرۇش جۈڭگو كومپارتىيىسە-نىڭ رەھبەرلىكىنى قوبۇل قىلىش ۋە «دېموكراتىك ئىنقىلاب پار-تىيىسى» قۇرۇشتىن باشلانغان. 1947 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى، ج ك پ مەركىزىي كومىتېتىنىڭ تەكلىپىگە بىنائەن، ئۈچ ۋىلايەتتىكى «خەلق ئىنقىلابى پارتىيىسى» بىلەن ئۇرۇمچە-دىكى «شىنجاڭ كوممۇنىزمچىلار ئىتتىپاقى» بىرلىشىپ، بىر-لىككە كەلگەن «دېموكراتىك ئىنقىلاب پارتىيىسى» بولۇپ قۇ-رۇلغان، بۇ پارتىيە ئابدۇكېرىم ئابباسوفنى رەئىسلىككە سايلىغان ھەمدە «پانئىسلامىزم»، «پانتۈركىزم»گە قارشى تۇرۇشنى تۇنجى قېتىم ئۆزىنىڭ بايرىقىغا يازغان. بۇ پارتىيىنىڭ نىزامنامىسىدە پارتىيىنىڭ ۋەزىپىسى مۇنداق بەلگىلەنگەن: «دىئالېكتىك ماتې-رىيالىزم ۋە تارىخىي ماتېرىيالىزم ئاساسىدا ئۆزىنى قورال-لاندۇرۇش»، «ئامما، بولۇپمۇ ياش ۋە ئوتتۇرا ياش زىيالىيلارنىڭ پانئىسلامىزمچى، پانتۈركىزمچى، چوڭ مىللەتچى ياكى تار مىل-لەتچى بولۇپ قېلىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، ئۇلارغا پارتىيە

① «ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا دائىر چوڭ ئىشلار خاتىرىسى»، 449 ـ بەت.

توغرىسىدا تەربىيە ئېلىپ بېرىپ، ئۇلارنى پارتىيىنىڭ نەزەرىيىسى ۋە سىياسىتى بىلەن قوراللاندۇرۇش لازىم.» 2 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى، ئەخمەتجان قاسىمى شىنجاڭ ئۇلكىلىك ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۇيۇشمىسى ئۆتكۈزگەن ئامما ئۈچ يىغىندا، ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھەربىكىتىنىڭ شىنجاڭنىڭ مۇستەقىللىقىغا قارشى تۇرۇش سىياسىتى ۋە مەيدانىنى شەرھلىگەن. ئۇ مۇنداق دەپ كۆرسەتكەن: «بىز مىللىي قۇرۇلتايدا شىنجاڭدا مىللەتنىڭ ئۆزىنى ئۆزى ئىدارە قىلىشى كېرەكلىكىنى ئوتتۇرىغا قويدۇق، لېكىن بۇ مۇستەقىل بولۇش دېگەن مەنىنى بىلدۈرمەيدۇ. بىزنىڭ موھتاج بولۇۋاتقىنىمىز مىللەتنىڭ ئۆزىنى ئۆزى ئىدارە قىلىشى، بۇ ھەرگىز بىر مىللەت بىلەن چەكلەنمەيدۇ... ئۇ يەنىلا پۈتۈن شىنجاڭدىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ بىردەك بارا ـ ۋەر بولۇشى ئاساسىدىكى مىللەتنىڭ ئۆزىنى ئۆزى ئىدارە قىلىشى بولۇپ، بۇنىڭدا دېموكراتىك سىياسەتنى يولغا قويۇش مەقسىتىگە يېتىش كۆزدە تۇتۇلغان. ئومۇمەن مىللەتنىڭ ئۆزىنى ئۆزى ئىدارە قىلىشى پەقەت بىر مىللەتنىڭ مۇستەقىل، ئەركىن بولۇشى دەپ قارىلىدىكەن، بۇنداق ئادەملەرنىڭ ئىدىيىسى بەك خاتا بولغان بولىدۇ. شۇنى بىلىش كېرەككى، مىللىتىمىزنىڭ دۈشمىنى خەنزۇلار ئەمەس، بەلكى ئىلگىرىكى مۇستەبىت تۈزۈم شارائىتىدىكى خەنزۇ چىرىك ئەمەلدارلار. بىز بۇ ئىككىسىنىڭ چېگرىسىنى ئېنىق ئايرىمىساق، ھەتتا خاتا ھالدا خەنزۇلارنى دۈشمىنىمىز دەپ قارىساق بولمايدۇ. «تىنچلىق بىتىمى» ئىمزالانغاندىن كېيىن، «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى » ھۆكۈمىتى ئۆز ئىززىتىنى ساقلاپ تارقىلىپ كەتكەنلىكىنى ئېلان قىلدى، باشقا ۋىلايەتلەرگە ئوخشاش، ئۇنىڭغا يەنىلا ئۇلكىلىك ھۆكۈمەت رەھبەرلىك قىلىدىغان بولدى... ئەگەر بۇگۈنكى كۈنگە كەلگەندە بەزىلەر يەنىلا شەرقىي تۈركىستان مۇستەقىللىقىنى تەرغىب قىلىدىكەن، ئۇنداقتا ئۇ تىنچلىق بىتىمگە قارشى تۇرغان بولىدۇ.» «خەلقىمىز بۇگۈنكى كۈندە قانداقتۇر شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى

هۆكۈمىتىنى قۇرماقچى ئەمەس... خەلقىمىز شۇنى چۈشىنىشى لازىمكى، بۇگۈنكى كۈندە بىز خەنزۇلارغا ۋە دۆلەتنىڭ بىرلىكىگە قارشى تۇرۇۋاتقىنىمىز يوق، ئەگەر بەزىلەر خەنزۇلارغا ۋە دۆلەتنىڭ بىرلىكىگە قارشى تۇرىدىكەن، ئۇ ھالدا ئۇ تىنچلىق بىتىمىگە ۋە ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ سىياسىي ئىشلارنى يولغا قويۇش پروگراممىسىغا قارشى تۇرغان بولىدۇ، ئۇ بىزنىڭ دوستىمىز ئەمەس. شۇڭا، تىنچلىق بىتىمىدىن باشقا ھەرقانداق ھەرىكەتنى قەتئىي قوللىمايمىز.»①

شۇنىڭدىن كېيىن، ئەخمەتجان قاسىمى، ئابدۇكېرىم ئابباسوف قاتارلىق ئۈچ ۋىلايەت رەھبەرلىرى تۇرلۇك سورۇنلاردا كۆپ قېتىم بۇ كۆزقاراشلارنى تەكرار ـ تەكرار شەرھلىگەن ۋە تەشۋىق قىلغان، تەشۋىقات دائىرىسى غۇلجا، ئۈرۈمچىدىن تارباغاتاي، ئالتاي قاتارلىق پۈتۈن شىنجاڭنىڭ ھەممە جايلىرىغچە كېڭەيگەن. شۇ يىلى 7 ـ ئايدا، ئەخمەتجان قاسىمى تارباغاتاي ۋىلايىتىنىڭ مەسئۇلىغا يازغان بىر پارچە خېتىدە شۇ جايدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر بىلەن خەنزۇلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنىڭ بىر مەھەل جىددىيلىشىپ كەتكەنلىكىدەك ۋەزىيەتكە قارىتا، بۇرۇنقى خاتالىقلارنى تۈزىتىپ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى قوغداشنىڭ مۇھىملىقىنى تەكىتلىگەن. ئۇ خەتتە مۇنداق دەپ كۆرسەتكەن: «ئىنقىلابنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكى خەنزۇلارغا بولغان بىر تەرەپلىمە تونۇشىمىزنى ئۆزگەرتىشىمىز كېرەك... ئاھالىنىڭ كۆپ سانىنى ئىگىلىگەن مىللەت ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئۇمىدى ۋە تەلىپىگە قۇلاق سېلىشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىشى لازىم، ئۇلارغا بۇرادەرلەرچە دوستلۇق پوزىتسىيە ۋە ئاسراش سەمىمىيىتىنى بىلدۈرۈشى كېرەك. ئۆتكەنكى بىر تەرەپلىمە تونۇشلىرىمىزنى ئۆزگەرتىشىمىز كېرەك. ئۆتمۈشتە خەلقىمىز چەككەن زۇلۇمنى خەنزۇ خەلقىدىن كۆرۈشكە بولمايدۇ، ئۇ خەنزۇ ئەسەبىيلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىرىنىڭ جىنايىتى. خەلقىمىز خەنزۇ خەلقى

---

① «ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا دائىر چوڭ ئىشلار خاتىرىسى»، 284 ـ، 285 ـ، 286 ـ بەتلەر.

بىلەن خەنزۇ ھۆكۈمرانلىرى ئوتتۇرىسىدىكى پەرقىنى ئاجرىتىۋالسىلا، خەنزۇ خەلقىگە بولغان كۆزقارىشىنى ئۆزگەرتىدۇ. خەنزۇ خەلقى بىزنى ئاسسىمىلياتسىيە قىلىشنى ھەرگىز ئۇمىد قىلمايدۇ، ساقچى تۈزۈمى ئارقىلىق بىزگە ھۆكۈمرانلىق قىلىشنى ھەرگىز ئۇمىد قىلمايدۇ، ھەربىي كۈچ ئارقىلىق بىزنى باسىتۇرۇشنى ھەرگىز ئۇمىد قىلمايدۇ. ئەنە شۇنداق ئويدا بولغان كىشىلەر بىزگە قايسى دەرىجىدىكى دۈشمەن بولسا، خەنزۇ خەلقىنىڭمۇ شۇ دەرىجىدىكى دۈشمىنى. شۇڭا، سىلەرنىڭ ئامىغا بولغان تەربىيە خىزمىتىگە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىشىڭلارنى ئۇمىد قىلىمەن.»①

1948 ـ يىلى 8 ـ ئايدا، ئۈچ ۋىلايەت ۋە يەتتە ۋىلايەتتىكى ئىلغار زاتلار بىرلىشىپ ئاشكارا سىياسىي تەشكىلات «شىنجاڭ تىنچلىقنى قوغداش خەلقچىل ئىتتىپاقى»نى قۇرغان. ئەخمەتجان قاسىمى «شىنجاڭ تىنچلىقنى قوغداش خەلقچىل ئىتتىپاقى» مەركىزىي كومىتېتىنىڭ رەئىسى بولغان. «شىنجاڭ تىنچلىقنى قوغداش خەلقچىل ئىتتىپاقى» ھەرقايسى مىللەتلەر، ھەرقايسى سىنىپلار بىرلەشكەن ئاممىۋى خاراكتېردىكى بىرلىك سەپ تەشكىلاتى بولۇپ، پارتىيىلىك رولىغا ئىگە ئىدى. «شىنجاڭ تىنچلىقنى قوغداش خەلقچىل ئىتتىپاقى»نىڭ قۇرۇلۇش يىغىنىدا، بۇ تەشكىلاتنىڭ پروگراممىسى خاراكتېرلىك ھۆججىتى «پۈتۈن ئۆلكە خەلقىگە مۇراجىئەت» ئېلان قىلىنغان، ئۇنىڭدا «شىنجاڭ تىنچلىقنى قوغداش خەلقچىل ئىتتىپاقى»نىڭ ئومۇمىي پروگراممىسى ھەرقايسى مىللەتلەر، جۈملىدىن ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز، موڭغۇل، خەنزۇ، خۇيزۇ، ئۆزبېك ۋە باشقا مىللەتلەر ئىتتىپاقلىشىپ، نامراتلىق، قالاق ۋە ھوقۇقسىزلۇق ئورۇنغا مەڭگۈلۈك خاتىمە بېرىپ، شىنجاڭنى تىنچلىق، دوستلۇق، ئىادىلەت، ھەققانىيەت، ئەركىنلىك ھۆكۈم سۈرگەن جەمئىيەت قىلىپ قۇرۇپ چىقىش ئۈچۈن كۈرەش قىلىشتىن ئىبارەت، دەپ كۆر-

① «ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا دائىر چوڭ ئىشلار خاتىرىسى»، 323 ـ، 324 ـ بەتلەر.

ستىلگەن①. بۇ ئومۇمىي پروگراممىا جۇڭگو دېموكراتىك ئىنقىلابىنىڭ مەزمۇنىغا ئاساسىي جەھەتتىن ئۇيغۇن كەلگەنىدى. كۆپ مىللەتلىك، كۆپ قاتلاملىق بىرلىك سەپ تەشكىلاتىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە ئومۇمىي پروگراممىنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلۇشى ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھەربكتىنىڭ خاتا چۈشىنىۋېلىنغان دۇنيا «مىللىي ئازادلىق ھەربكتى»دىن ھالقىپ ئۆتۈپ، فېئودال ئېكسپىلاتاتسىيە ۋە زۇلۇمغا قارشى تۇرۇش، خەلق ئازادلىقىغا ئىنتىلىشتەك جۇڭگو ئىنقىلابى يولىغا قەدەم قويغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. گەرچە شۇنىڭدىن كېيىنمۇ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھەربكتىدە «مىللىي ئازادلىق ھەربكتى»دېگەن سۆزلەر يەنىلا پات ـ پات كۆرۈلۈپ تۇرغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ھەقىقىي مەنىسى «جۇڭگودىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئورتاق ئازادلىقى»نى كۆرسىتىدىغان بولغان. بۇنىڭدىن سىرت، «تىنچلىقىنى قوغداش خەلقچىل ئىتتىپاقى»نىڭ ئالدىغا «شىنجاڭ» دېگەن بۇ بىرلىككە كەلگەن ئورتاق ئاتالغۇنى قوشۇشمۇ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھەربكتىنىڭ ئاشكارا ھالدا «شەرقىي تۈركىستان» بۆلگۈنچى كۈچلىرى بىلەن چەك ـ چېگرىنى ئېنىق ئايرىپ، ئۇلارغا قارشى بوشاشماي كۈرەش قىلغانلىقىنىڭ مۇھىم شەكلى. خۇددى ئەخمەتجان قاسىمى كېيىن «خەلقئارا ۋەزىيەت ۋە شىنجاڭ تىنچلىقىنى قوغداش خەلقچىل ئىتتىپاقى» سەرلەۋھىلىك ماقالىسىدە تەكىتلەپ ئۆتكەندەك: «سۆز ئەركىنلىكى بولۇش روھى بويىچە ئۆلكىمىزنىڭ جۇغراپىيىلىك نامىنى خالىغانچە ئاتاشقا بولسىمۇ، لېكىن سىياسىي جەھەتتە، تەرتىپ جەھەتتە ئۇنى شىنجاڭ دەپ ئاتاش كېرەك، بۇ ھەقتە، شىنجاڭ تىنچلىقىنى قوغداش خەلقچىل ئىتتىپاقى قۇرۇش يىغىنىدا مەخسۇس بەلگىلىمە چىقىرىلدى. مۇشۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن، شىنجاڭ تىنچلىقىنى قوغداش خەلقچىل ئىتتىپاقى قۇرۇش يىغىنىدا خەلق شىنجاڭ تىنچلىقىنى

① «ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى تارىخى»، 353 ـ، 354 ـ بەتلەر.

قوغداش خەلقچىل ئىتتىپاقى دېگەن بۇ نامنى قوبۇل قىلغان.» ① بۇنىڭدىن ئىلگىرى، ئالتاي ژىلايەتلىك ژالمي مەھكىمىسى 1947 ـ يىللىق 80 ـ نومۇرلۇق بۇيرۇق ئېلان قىلىپ، ئۆزىگە قاراشلىق تارماقلار، ھەرقايسى ناھىيىلەردىن ژىۋىسكا، تامغا، ھۆججەت نومۇرى، ھۆججەت نامى قاتارلىقلاردىكى «شەرقي تۇر-كىستان» دېگەن خەتنى بىردەك ئەمەلدىن قالدۇرۇشنى تەلەپ قىلغان. 1949 ـ يىلىنىڭ بېشىدا، ئەخمەتجان قاسىمى بىر قېتىملىق ئاممىۋى يىغىلىشتا قىلغان نۇتقىدا ئەركىنلىك، ئازادلىق بىلەن مۇستەقىللىقنى تەڭ ئورۇنغا قويۇشتەك خاتالىقنى يەنە ئاشكارا ئەيىبلەپ مۇنداق دېگەن: « تىنچلىق بىتىمى ئىمزالاندىن كېيىن، ئىنقىلاب نىشانىمىز ژە يۆنىلىشىمىزدە تۇپتىن ئۆزگىرىش بولدى. لېكىن بۇ مەسىلىنى بىزنىڭ ياشلار ـ ئۆسمۇرلىرىمىز، ھەتتا خېلى كۆپ ئوقۇتقۇچىلىرىمىزمۇ ئىزچىل چۈشەنمەي كەلدى. ئۇلار دائىم ‹ئەركىنلىك ››، ‹ ئازادلىق › دېگەن سۆزنى ‹ مۇستەقىللىق › دېگەن سۆز بىلەن بىرلەشتۇرۇۋېلىپ، مۇستەقىللىق بولغان جايدىلا ئەركىنلىك بولىدۇ، مۇستەقىللىق بولمىغان جايدا ئەركىنلىك بولمايدۇ، دەپ قاراپ كەلدى. بۇ توغرا ئەمەس، «بۇنداق ئىدىيىنى تۇپتىن تۇگىتىپ، ئۆلكىمىز خەلقىنىڭ كۇرىشىنى بىرلىككە كەلتۇرۇشىمىز كېرەك.» ②

مەسئۇد، مۇھەممەت ئىمىن، ئەيسا قاتارلىق «پانئىسلامىزم»، «پانتۇركىزم»چىلارنىڭ شىنجاڭ ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەتتە رەھبەرلىك ۋەزىپىسىگە ئولتۇرغانلىقىغا ئاشكارا قارشى تۇرۇش ئۇچۇ ژىلايەت ئىنقىلابي ھەرىكىتىنىڭ «پانئىسلامىزم»، «پانتۇركىزم»گە ژە مىللىي بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇشتىكى يەنە بىر مۇھىم مەزمۇنى ھېسابلىنىدۇ. بۇ كىشىلەر 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا «پانئىسلامىزم»، «پانتۇركىزم» شىنجاڭغا ئېقىپ كىرگەن-

① « ئۇچ ژىلايەت ئىنقىلابىغا دائىر چوڭ ئىشلار خاتىرىسى»، 380 ـ بەت.
② «ئىتتىپاق» ژۇرنىلى، 1949 ـ يىلى 4 ـ سانى. «ئۇچ ژىلايەت ئىنقىلابى تارىخى»دىن ئۇ-لىنىدى، 344 ـ، 345 ـ بەتلەر.

دىن كېيىن، مىللىي مۇستەقىللىق نامى بىلەن شىنجاڭنى پار-
چىلاش مەقسىتىدە مەيدانغا كەلگەن ۋەكىللىك خاراكتېرىدىكى
شەخسلەر بولۇپ، سىياسىي جەھەتتە گومىنداڭغا ئۆزىنى ئاتقان.
يەتتە ۋىلايەت تەرەپتىمۇ بەزىلەر ئۇلارنى مىللىي داھىي دەپ قارا-
غان. ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا تاقابىل تۇرۇش ئۇچۇن، تىنچلىق
سۆھبىتى مەزگىلىدە ۋە كېيىن قۇرۇلغان شىنجاڭ ئۆلكىلىك
بىرلەشمە ھۆكۈمەتتە بۇ كىشىلەر ئىشقا قويۇلغان ۋە ۋەزىپىگە
تەيىنلەنگەن. 1947 ـ يىلى 5 ـ ئايدا، گومىنداڭ ھۆكۈمىتى
2830 ـ نومۇرلۇق پەرمان چىقىرىپ، مەسئۇدنى جاڭ جىجۇڭنىڭ
ئورنىغا شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ئەزالىقى قوشۇمچە رە-
ئىسلىكىگە؛ ئەيسانى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ئەزالىقى قوشۇمچە
باش كاتىپلىقىغا تەيىنلەيدۇ. بۇ بىر ئوچۇم «پانئىسلامىزم»،
«پانتۇركىزم»چىلارنىڭ تەختكە چىقىشى ئۈچۈن ۋەزىيەتنىڭ
داۋالغۇشىنى ۋە مىللىي بۆلگۈنچىلىكنىڭ باش كۆتۇرۇشىنى يەنە
بىر قېتىم كەلتۇرۇپ چىقىرىشى مۇمكىن ئىدى. بۇنىڭغا قارىتا،
ئۇچ ۋىلايەت تەرەپ قەتئىي تۇردە قايتۇرما زەربە بەرگەن. بۇ خە-
ۋەر تارقىلىشى بىلەن تەڭ ئۇچ ۋىلايەت تەرەپ دەرھال كۇچىلۇك
قارشىلىق بىلدۇرگەن. ئەخمەتجان قاسىمى جاڭ جىجۇڭدىن مەن-
سەپكە تەيىنلەش پەرمانىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشنى تەلەپ قىلغان،
ئۇچ ۋىلايەت تەرەپنىڭ بارلىق ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئەزالىرى
مەسئۇدنىڭ 5 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنىدىكى ۋەزىپىگە ئولتۇرۇش
قەسەمياد مۇراسىمىغا قاتنىشىشنى رەت قىلغان. مەسئۇد، مۇ-
ھەممەت ئىمىن، ئەيسا قاتارلىقلار تەختكە چىققاندىن كېيىن،
قولىدىكى ھوقۇقىدىن پايدىلىنىپ «پانئىسلامىزم»، «پانتۇر-
كىزم» ئىدىيىسىنى ئاشكارا تەشۋىق قىلغان، «يۇكسەك ئاپتونو-
مىيە» نامى بىلەن شىنجاڭ مۇستەقىللىقىنى كۆككە كۆتۇرگەن؛
شىنجاڭ تىنچلىق قوزغىلىڭىدىن بۇرۇن، غەربىي شىمالدا شى-
جاڭ ئاساس قىلىنغان ئىسلام دىنىدىكى «مۇستەقىل دۆلەت»نى
بىرلىكتە قۇرۇپ چىقىش مەقسىتىدە گەنسۇ، چىڭخەي مىلىتا-

رىستى ما بۇفاڭ بىلەن ئالاقە باغلاشنى پائال پىلانلىغان.

ئەينى چاغدىكى شارائىتتا، ئۇچ ۋىلايەتنىڭ ئىدىئولوگىيە ساھەسىدىكى بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش كۈرىشىنى قانات يايدۇرۇشى ئىنتايىن قىيىن ئىدى. خۇددى ئەخمەتجان قاسىمى ج ك پ مەركىزىي كومىتېتىغا يوللىغان دوكلاتىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك:

«مىللىي ئازادلىق ئىنقىلابى بىلەن مۇستەقىللىق بايرىقىنىڭ يەرلىك خەلق ئارىسىدىكى تەسىرى ئىنتايىن چوڭقۇر، بىز پەقەت مۇشۇ شوئارغا رىئايە قىلساق ۋە بويسۇنساقلا، ئاندىن ئەڭ زور كۆپچىلىك خەلقنى گومىنداڭغا قارشى كۈرەش قىلىشقا سەپەرۋەر قىلالايتتۇق. جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتكەندىن كېيىن، بىز بۇ ئۇسۇلىمىزنى تۇزىتىشكە باشلىغان بولساقمۇ، لېكىن خىزمىتىمىز كۆڭۈلدىكىدەك بولمىدى. چۈنكى بىزنىڭ ئالدىمىزدا يەنىلا كۆچلۈك دۈشمەن تۇراتتى، بىز ئىچكى مۇناسىۋەتنى بەك جىددىيلەشتۇرۇۋەتسەك بولمايتتى. مۇبادا ئىچكى قىسىمدا فېئودال كۈچلەرگە قارشى سىياسىي كۈرەش ئېلىپ بارىدىغان بولساق، ئامېرىكا، ئەنگلىيە ۋە گومىنداڭ بۇ زىددىيەتتىن پايدىلىنىپ، شىنجاڭ چېگرىسى ئىچىدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئىتتىپاقلىقىغا بۆلگۈنچىلىك سالاتتى.»

يۇقىرىدىكى مەسىلىلەرنىڭ پەيدا بولۇشى ئەينى چاغدىكى شىنجاڭنىڭ مۇناسىۋەتلىك ئاساسىي ئالاھىدىلىكىدىن ئايرىلالمايدۇ: (1) يېرىم ئەسىردىن بۇيان، بۇ يەردىكى مىللىي ھەرىكىتىلەر پانتۇركىزمنىڭ ئىدىيىۋى تەسىرىدە ئېلىپ بېرىلغان، ئۇلارنىڭ مەقسىتى بارلىق تۈركىلەرنى بىرلەشتۇرۇپ بىر دۆلەت قىلىپ قۇرۇپ چىقىش ئىدى. (2) بۇ يەردىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر ئومۇمىيۈزلۈك ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى جاھاندىكى جىمى مۇسۇلمانلاردىن تەشكىللەنگەن بىر دۆلەت قۇرۇش ئارزۇسىدا بولغاچقا، ئىسلام دىنىدا بولمىغانلارنى ئاسانلا دۈشمەن دەپ قارايدۇ، ئۇلاردا ئەزگۈچى مىللەتلەرگە قارىتا تېخى

مۇ ئاسان ئۆچمەنلىك پەيدا بولىدۇ.»[1]

«تىنچلىق بىتىمى» ئىمزالانغاندىن كېيىن، گومىنداڭ تەرەپ سىياسىي ۋە ھەربىي جەھەتتىن شىنجاڭغا بولغان كونترولىنى كۈچەيتىشكە باشلىغان. بىرىنچىدىن، ئۇرۇش توختىتىش پۈرسىتىدىن پايدىلىنىپ شىنجاڭغا ئەسكەر كۆپەيتىپ، ئۇچ ۋىلايەتكە ھەربىي بېسىم پەيدا قىلغان. ئىككىنچىدىن، سىياسىي جەھەتتە ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي كۈچلىرى بىلەن تىركىشىش مەقسىتىدە، ئۆزىگە باش قويغان مەسئۇد، مۇھەممەت ئىمىن، ئەيسا قاتارلىق ئاز سانلىكى ئىدىيىسى ئەكسىيەتچىل، كۈچلۈك «پانئىسلامىزم»، «پانتۈركىزم» روھىغا ئىگە ئاتالمىش مىللىي مەشھۇر زاتلارنى كۆتۈرۈپ چىقىپ، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىگە مەجبۇرىي تاڭغان. سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپتىن ئېيتقاندا، ئامېرىكا گومىنداڭ كۈچلىرىنىڭ جۇڭگو كومپارتىيىسىگە قارشى ئومۇمىيۈزلۈك ئىچكى ئۇرۇش قوزغىشىنى قوللىغانلىقىتىن، سوۋېت ئىتتىپاقى شىنجاڭغا قارىتا سىياسىتىگە قايتىدىن قاراپ چىقىپ، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنى قوللاشنى تەدرىجىي ئەسلىگە كەلتۈرۈپ ۋە كۈچەيتىپ، ئۇچ ۋىلايەتكە قايتىدىن مەسلىھەتچىلەر ئۆمىكى ئەۋەتكەن. ھەتتا: «سوۋېت ئىتتىپاقى ئۇلارنىڭ ھەر خىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن قولدىن كەتكەن ۋەتىنىنى قايتۇرۇۋېلىشىنى قوللايدۇ، ئۇلارنىڭ خەلقىنىڭ مەھرۇم بولغان ھوقۇقىنى يېڭىۋاشتىن قولغا كەلتۈرۈشىگە ياردەم بېرىدۇ، ئۇلارنىڭ ئۆزلىرى ئىگە بولىدىغان نەرسىسىگە ئېرىشىشىگە ياردەم بېرىدۇ»[2] دەپ ئاشكارا جاكارلىغان. ئۇچ ۋىلايەتنىڭ ئىچكى قىسمىدا، ئېلىخان تۆرە باشچىلىقىدىكى تىنچلىق ۋە بىرلىككە بۇزغۇنچىلىق قىلىدىغان بۆلگۈنچى كۈچلەر سىياسىي سەھنىدىن تېخى تامامەن چېكىنىپ چىقمىغانىدى، ئۇلارنىڭ بۆلگۈنچىلىك تەشەببۇسلىرىنىڭ قىسمەن ئەمما ئاساسىدا يەنىلا خېلى بازىرى بار

① «ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا دائىر چوڭ ئىشلار خاتىرىسى»، 415 ـ، 416 ـ بەتلەر.
② «ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا دائىر چوڭ ئىشلار خاتىرىسى»، 270 ـ بەت.

ئىدى. ئالتاي ژىلايىتىنىڭ ژالىيسى ئوسمان باشچىلىقىدىكى ئۇچ ژىلايەتنىڭ قىسمەن ھەربىي كۈچلىرى گومىنداڭنىڭ قوي-نىغا ئۆزىنى ئاتقانىدى. بۇ چاغدا، بىرلىكنى قوغداش، بۆلگۈنچى-لىككە قارشى تۇرۇش ئۇچ ژىلايەت ئىنقىلابىنىڭ ئاساسىي ئېقى-مى، شۇنداقلا ۋەزىيەتنىڭ ئۆزگەرتكىلى بولمايدىغان يۈزلىنىشى بولۇپ قالغانىدى. ئەخمەتجان قاسىمى، ئابدۇكېرىم ئابباسوف ۋەكىللىكىدىكى ئىنقىلاب تەرەپدارلىرى ھەر خىل بۆلگۈنچىلىك ۋە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىغا بۇزغۇنچىلىق قىلىدىغان سۆز - ھەرىكەتلەرگە قەتئىي قايتۇرما زەربە بەرگەنىدى. جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئۇرۇشىنىڭ قەدەممۇقەدەم غەلبىسىغا ئەگىشىپ، سوۋېت ئىتتىپاقى ئۇچ ژىلايەت ئىنقىلابىغا قارىتىقان سىياسىتى-نى يەنە تەڭشىگەن. 1948 - يىلى 10 - ئايدا، سوۋېت ئىتتىپا-قىنىڭ ئۇرۇمچىدە تۇرۇشلۇق باش كونسۇلى مۇنداق ئاشكارا بايا-نات ئېلان قىلغان: «ھازىر ئەۋج ئېلىۋاتقان بۇيۇك تۇركىزمە-چىلارنىڭ جۇڭگودىن ئايرىلىپ كېتىش ھەرىكىتىگە ھەرگىز ھېسداشلىق قىلمايمەن، چۈنكى ھەرقانداق بىر دۆلەتتە ئاز سان-لىق مىللەتلەر ئۆز ۋەتىنىدىن ئايرىلىپ ھەرگىز پارلاق يول تا-پالمايدۇ، ۋەتىنىدىن ئايرىلىپ چىقىپ كېتىشتەك مۇنداق ھەرە-كەت ئاز سانلىق مىللەتلەرگە زىيانلىق، لېكىن دۆلەتمۇ ئاز سان-لىق مىللەتلەرگە قارىتا مۇۋاپىق سىياسەتلەرنى قوللىنىپ، ئۇلار بىلەن دۆلەتنى ئايرىلماس بىر گەۋدىگە ئايلاندۇرۇشى كې-رەك. ھازىر شىنجاڭنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى تۇرلۇك مەسىلە-لەرنى ھەقىقىي تۇردە ھەل قىلىشقا توغرا كېلىدۇ، ئۇنى ھەل قىلىش ۋاقتىنى ئەمدى كېچىكتۇرۇشكە بولمايدۇ، ئۇنداق قىلى-مىغاندا، ئۇچىنچى تەرەپ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئارىغا بۆلگۈن-چىلىك سالىدۇ - دە، مەسىلەرنىڭ ھەل قىلىنىشى بارغانسېرى تەسكە توختايدۇ.»① كېيىنكى يىلى 1 - ئاينىڭ 31 - كۈنى، سو-ۋېت ئىتتىپاقى مىنىستىرلار كېڭىشىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى مە-

① «ئۇچ ژىلايەت ئىنقىلابىغا دائىر چوڭ ئىشلار خاتىرىسى»، 371 - ، 372 - بەتلەر.

كويان مەخپي هالدا شىبەيپونى زىيارەت قىلغان، ئۇ جۇڭگو كوم-پارتىيىسى بىلەن سۆھبەتلەشكەندە ئىپادە بىلدۇرۇپ مۇنداق دېگەن: «شۇنى ئېنىق جاكارلايمەنكى، بىز شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ مۇستەقىللىق ھەرىكىتىگە قوشۇلمايمىز، شىنجاڭ زېمىنىغا نىسبەتەن قارا نىيىتىمىز تېخىمۇ يوق. مېنىڭچە، شىنجاڭنىڭ جۇڭگو تېررىتورىيىسىگە كىرىپ بولدى، شۇنداقلا كىرگۈزۈلۈشى كېرەك.»[1] 8 ـ ئاينىڭ باشلىرىدا، سوۋېت ئىتتىپاقى «ئەخمەتجان قاسىمى 2 ـ ئىشخانىسى» دېگەن مەخپي نامدىكى ـــ مەسلىھەتچىلەر ئۆمىكىنى غۇلجىدىن قايتۇرۇپ كەتكەن.»[2] بۇ چاغدا، شىنجاڭنىڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولۇشىغا ئاران ئىككى ئايدىن كۆپرەكلا ۋاقىت قالغانىدى.

گومىنداڭنىڭ مەسئۇد باشچىلىقىدىكى شىنجاڭ مۇستەقىللىقىنى تەشەببۇس قىلىدىغان كونا «پائىسلامىزم»، «پان-تۈركىزم»چىلارنى يۆلىشى ۋە ئىشقا قويۇشى، سوۋېت ئىتتىپاقى سىياسىتىنىڭ ئۆزگىرىپ تۇرۇشى ئۇچ ۋىلايەتنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى مۇستەقىللىق دەۋاسى قىلىدىغان ئاز سانلىقى كۇچلەرگە پۇرسەت يارىتىپ بەرگەن، بۇلارنىڭ ھەممىسى يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىنكى شىنجاڭنىڭ مۇقىملىقى ۋە بىرلىكىگە ئېغىر يوشۇرۇن خەۋپ بولغان. يەنە بىر تەرەپتىن ئېيتقاندا، يېرىم مۇستەملىكە، يېرىم فېئوداللىق تۈزۈمىدىكى كونا جۇڭگونىڭ مىللىي ئېكسپىلاتاتسىيىنى ھەقىقىي تۈگىتىشى ۋە مىللەتلەرنىڭ باراۋەرلىكىنى ئىشقا ئاشۇرۇشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى، مىللىي مەسىلىنى تۈپتىن ھەل قىلىش ۋە بۆلگۈنچىلىكنى تۈگىتىش شارائىتىنىمۇ ھازىرلىمىغانىدى. شۇڭا، مىللىي مەسىلىنى ھەل قىلىش ۋە بۆلگۈنچىلىكنى تۈگىتىش ۋەزىپىسىنى يېڭى جۇڭگولا ئورۇندىيالايتتى، بۇ ھەم يېڭى جۇڭگونىڭ زىممىسىدىكى تارىخىي بۇرچ ئىدى.

---

① A لېۋداۋسكى: «A.N.مىكوياننىڭ جۇڭگوغا بېرىشىدىكى مەخپي بۇرچى»(1949 ـ يىلى 1 ـ، 2 ـ ئايلار)، «بېراق شەرق مەسىلىسى»نىڭ رۇس تىلى نەشرى، 1995 ـ يىللىق 2 ـ سانىغا بېسىلغان، 106 ـ بەت.

② «ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا دائىر چوڭ ئىشلار خاتىرىسى»، 404 ـ بەت.

ئۇچىنچى، شىنجاڭنىڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولۇشى

1. ئۇچ ۋىلايەتنىڭ جۇڭگو كومپارتىيەسىنىڭ رەھبەرلىكىنى قوبۇل قىلىشى

«تىنچلىق بىتىمى» ئىمزالانغاندىن كېيىن، ئۇچ ۋىلايەتنى ئۆز ئىچىگە ئالغان شىنجاڭ ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەت قۇرۇلدى. كېلىشىمدىكى بەلگىلىمە بويىچە، ئۆلكىلىك بىر-لەشمە ھۆكۈمەتنىڭ 25 نەپەر ئەزاسىنى مەركەز تەيىنلىدى، بۇنىڭ ئىچىدە، 10 نەپەر ئەزانى مەركەز ئەۋەتتى، قالغانلىرىنى ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا يەتتە ۋىلايەت بىلەن ئۇچ ۋىلايەت كۆرسەتتى. گومىنداڭ غەربىي شىمال بارگاھىنىڭ مۇدىرى جاڭ جىجۇڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ئەزاسى قوشۇمچە رەئىسلىكىنى ئۈستىگە ئالدى، ئۇچ ۋىلايەت ۋەكىلى ئەخمەتجان قاسىمى بىلەن يەتتە ۋىلايەت ۋەكىلى بۇرھان شەھىدى ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ئەزاسى قوشۇمچە مۇ-ئاۋىن رەئىسلىكىنى ئۈستىگە ئالدى.

1946 ـ يىلى 12 ـ ئايدا، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ۋە خەلق ئىنقىلابىي پارتىيەسىنىڭ ئاساسلىق رەھبەرلىرىدىن بىرى بولغان ئابدۇكېرىم ئابباسوف نەنجىڭدە ئېچىلغان مىللىي قۇرۇلتايغا قاتـ-نىشىش پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ، جۇڭگو كومپارتىيەسى بىلەن مەخپىي ئۇچراشتى، 5 ـ دېكابىر، ئۇ جۇڭگو كومپارتىيەسىنىڭ نەنجىڭدە تۇرۇشلۇق ئىش باشقارمىسىغا بېرىپ دوڭ بىۋۇ بىلەن كۆرۈشتى. ئۇ ھاۋالىگە ئاساسەن، ئۇرۇمچىدىكى شىنجاڭ كومـۇ-نىزمچىلار ئىتتىپاقىغا ۋاكالىتەن بۇ تەشكىلاتنىڭ جۇڭگو كـو-مپارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىنى قوبۇل قىلىشنى خالايدىغانلىقىدەك تەلىپىنى يەتكۈزۈش بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەنە ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلا-بىي ھۆكۈمىتىنىڭ جۇڭگو كومپارتىيەسىنىڭ رەھبەرلىكىنى قو-بۇل قىلىشنى ئۈمىد قىلىدىغانلىقىدەك ئارزۇسىنىمۇ يەتكۈزدى. جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ قو-

شۇلۇشى بىلەن دوكۇ بىۋۇ يولداش پېكىڭ چاڭگۇينى بىر تېلېگراف ئاپپاراتى ئېلىپ ئابدۇكېرىم ئاببباسوف بىلەن بىللە ئۇرۇمچىگە بېرىشقا ئەۋەتتى، ھەمدە: «شىنجاڭدىكى ئىلغار تەشكىلاتلار بىر-لىشەلەيدىغانلا بولسا، كېڭىشىش ئارقىلىق بىرلەشتۇرۇش كې-رەك، بۇنداق قىلىش كۇچ بولۇپ ئۇيۇشۇشقا، تېخىمۇ ياخشى كۇ-رەش قىلىشقا پايدىلىق، لېكىن تەشكىلاتنىڭ ئىسمى مەسىلىسى-دە، شىنجاڭنىڭ ئەھۋالىنىڭ مۇرەككەپلىكى، ئاممىنىڭ ئاڭ سە-ۋىيىسى ۋە قوبۇل قىلىش ئىقتىدارىنى كۆزدە تۇتقاندا كۇمىۇ-نىزم، سوتسىيالىزم دېگەن تۇغنى تولىمۇ بالدۇر كۆتۈرۈپ چىقىش مۇۋاپىق ئەمەس»[1] دەپ يولىيورۇق بەردى. شۇ چاغدىن باشلاپ، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى بىلەن جۇڭگو كومپارتىيىسى ئوتتۇرىسىدا بىۋاستە ئالاقە ئورنىتىلدى. كېيىنكى يىلى 2 - ئايدا، يولداش دوكۇ بىۋۇنىڭ يولىيورۇقىغا بىنائەن، ئۇچ ۋىلايەتتىكى خەلق ئىن-قىلابىي پارتىيىسى بىلەن ئۇرۇمچىدىكى شىنجاڭ كومىۇنىزم-چىلار ئىتتىپاقى بىرلىشىپ، دېموكراتىك ئىنقىلاب پارتىيىسى قۇرۇلدى.

1947 - يىلى 8 - ئايدىن كېيىن، ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆ-كۈمەت يىمىرىلىپ، شىنجاڭدا ئۇچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتى بىلەن گو-مىنداڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت تىركىشىپ تۇرۇش ۋەزىيىتى قايتا شەكىللەندى. جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئۇرۇشىنىڭ ئۇزلۇكسىز تە-رەققي قىلىشىغا ئەگىشىپ، جۇڭگو كومپارتىيىسى شىنجاڭ ئۇچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتى بىلەن بولغان ئالاقىنى يەنمۇ كۇچەيتتى. 1949 - يىلى 7 - ئايدا، جۇڭگو كومىۇنىستىك پارتىيىسى مەر-كىزي كومىتېتى تېلېگراممىا ئارقىلىق سوۋېت ئىتتىپاقىدا زە-يارەتتە بولۇۋاتقان لىيۇ شاۋچىغا ئادەم ئەۋەتىپ سوۋېت ئىتتىپا-قى چېگرىسى ئارقىلىق بىۋاستە شىنجاڭغا بېرىپ، ئۇچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتى بىلەن بولغان ئالاقىنى كۇچەيتىش توغرىسىدا يولىيو-

---

① «شىنجاڭ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا دائىر چوڭ ئىشلار خاتىرىسى»، 277 - بەت.

رۇق بەردى. 8 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى يولداش دېڭ لىچۈن شىنجاڭ ئۇچ ۋىلايەتكە ئەۋەتىلدى، ئۇ جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ ئالاقىچىسى سالاھىيىتى بىلەن ئۇچ خىزمەتچى خادىم ۋە بىر تېلېگراف ئاپپاراتىنى ئېلىپ، موسكۋا-دىن ئالمۇتا ئارقىلىق غۇلجىغا كەلدى. جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى يېڭىدىن قۇرۇلغان «لىچۈن تې-لېگراف ئىستانسىسى» ئارقىلىق، ئۇچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتى بىلەن خىزمەت ئالاقىسى ئورناتتى. ئارقىدىن، ئۇچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىغا سىيا-سىي، ئىقتىساد، ھەربىي، مەدەنىيەت، مىللەت، دىن قاتارلىق ھەرقايسى جەھەتتىكى ئەھۋاللارنى سىستېمىلىق دوكلات قىلدى. 8 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەر-كىزىي كومىتېتى ئۇچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتى ۋەكىللىرىنى پات ئا-ردا يېيجىڭدا ئېچىلىدىغان «يېڭى سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى يىغىنى»غا قاتنىشىشقا رەسمىي تەكلىپ قىلدى. ئىككىنچى كۈ-نى، ماۋ زېدۇڭ «يېڭى سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى يىغىنى»غا تەييارلىق كۆرۈش ھەيئىتىنىڭ مۇدىرى نامى بىلەن ئۇچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتى ۋە ئەخمەتجان قاسىمىغا تەكلىپ خېتى ئەۋەتتى، تەك-لىپ خېتىنىڭ تولۇق تېكىستى تۆۋەندىكىچە:

شىنجاڭ غۇلجا ئالاھىدە رايونى خەلق ھۆكۈمىتىگە

ئەخمەتجان ئەپەندىگە:

مەملىكىتىمىزدىكى جاھانگىرلىك، فېئودالىزم، بيۇروكرات كاپىتالىزمغا ۋە جياڭ جيېشى باشچىلىقىدىكى گومىنداڭ ئەك-سىيەتچى ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى خەلق ئازادلىق ئۇرۇشى پات ئا-ردا پۈتۈن جۇڭگو مىقياسىدا غەلىبىگە ئېرىشىدۇ. پۈتۈن جۇڭ-گودىكى دېموكراتىك پارتىيە ـ گۇرۇھلار، خەلق تەشكىلاتلىرى، خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ دالا ئارمىيىلىرى، ئازاد رايونلار، دۆلەت ئىچىدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر ۋە چەت ئەللەردىكى جۇڭ-گو مۇھاجىرلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مەملىكەتلىك يېڭى خەلق

سياسي مەسلىھەت كېڭىشى پۈختا تەييارلىق كۆرۈش ئارقىلىق 9 ـ ئاي ئىچىدە بېيپىڭدا ئومۇمي يىغىن ئاچماقچى. بۇ نۆۋەتلىك ئومۇمي يىغىن مەملىكەتلىك خەلق سياسي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ تەشكىلي قانۇنىنى تۈزۈپ چىقىدۇ، ئۆزىنىڭ مەملىكەتلىك كومىتېتىنى سايلاپ چىققاندىن تاشقىرى، يەنە جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى مەركىزي خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ تەشكىلي قانۇنىنى تۈزۈپ چىقىدۇ، مەركىزي خەلق ھۆكۈمىتى كومىتېتىنى سايلاپ ۋۇجۇدقا كەلتۈرىدۇ. سىلەرنىڭ كۆپ يىللاردىن بۇيان ئېلىپ بارغان كۆرىشىڭلار پۈتۈن جۇڭگو خەلقىنىڭ دېموكراتىيە ئىنقىلابىي ھەرىكىتىنىڭ بىر قىسمى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. غەربي شىمالدىكى خەلق ئازادلىق ئۇرۇشىنىڭ غەلىبىسىرى راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، شىنجاڭنىڭ پۈتۈنلەي ئازاد بولۇشىغا ئانچە ئۇزاق ۋاقىت قالمىدى. سىلەرنىڭ كۆرىشىڭلار پات ئارىدا ئەڭ ئاخىرقى مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشىدۇ. بىز سىلەرنىڭ ئۆز ۋەكىللىرىڭلار سۈپىتىدە بەش كىشىنى مەملىكەتلىك خەلق سياسي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ ئومۇمي يىغىنىغا قاتنىشىشقا ئەۋەتىشىڭلارنى چىن قەلبىمىزدىن قارشى ئالىمىز. ئەگەر قوشۇلساڭلار، 9 ـ ئاينىڭ باشلىرىدا بېيپىڭغا يېتىپ كېلىشىڭلارنى سورايمىز. تېلېگراممىا يېتىپ بارغاندىن كېيىن جاۋاب قايتۇرۇشۇڭلارنى ئۈمىد قىلىمىز.

يېڭى سياسي مەسلىھەت كېڭىشىگە تەييارلىق كۆرۈش ھەيئىتىنىڭ مۇدىرى ماۋ زېدۇڭ

1949 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى بېيپىڭ①

8 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى، ئەخمەتجان قاسىمى ئىلى ئالاھىدە رايون خەلقىنىڭ ۋەكىلى نامىدىن جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزي كومىتېتى ۋە ماۋ زېدۇڭغا جاۋاب تېلېگراممىا يوللىدى، تېلېگراممىنىڭ تولۇق تېكىستى تۆۋەندىكىچە:

① «شىنجاڭ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا دائىر چوڭ ئىشلار خاتىرىسى»، 408 ـ، 409 ـ بەتلەر.

مەملىكەتلىك يېڭى سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىگە تەييارلىق كۆرۈش ھەيئىتىنىڭ مۇدىرى

قەدىرلىك ماۋ زېدۇڭ ئەپەندىگە:

خېتىڭىزنى تاپشۇرۇۋېلىپ مەزمۇنىدىن ۋاقىپ بولدۇم. خېتىڭىزدە پۈتۈن ئۆلكە خەلقى ئۈزۈندىن بۇيان ئارزۇ قىلىۋاتقان مەسىلىلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇپسىز. بىز، خەلق ئازادلىق ئۇرۇشىنىڭ ئۇلۇغ غەلىبىسىنى پۈتۈن دۇنيانىڭ ۋە پۈتۈن شىنجاڭنىڭ خەلقىنىڭ غەلىبىسى، دەپ ھېسابلايمىز. شۇڭا بىز قەدىردان ماۋ زېدۇڭ ئەپەندىگە ئاڭ يۈكسەك قىزغىنلىق بىلەن مىننەتدارلىقىمىزنى ۋە خۇشاللىقىمىزنى بىلدۈرىمىز ھەمدە بېيپىڭغا ۋەكىل ئەۋەتىپ يېڭى سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى يىغىنىغا قاتناشتۇرىمىز. ئالاھىدە بۇ تېلېگراممىنى يوللىدىم.

ئالاھىدە رايون خەلق ۋەكىلى

ئەخمەتجان

*8 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى، ئىلى*①

8 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى، ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ ئەخمەتجان قاسىمى، ئىسھاقبېك مۇنۇنۇپ، ئابدۇكېرىم ئابباسوف، دەلىلقان سۇگۇربايوف قاتارلىق تۆت نەپەر رەھبىرى ۋە شىنجاڭ دېموكراتىك ئىنقىلاب پارتىيىسى ئۇرۇمچى ۋىلايەتلىك كومىتېتى(يەنى كۆرەش ئۇيۇشمىسى)نىڭ مەسئۇلى لوجى بولۇپ بەش كىشى غۇلجىدىن چىقىپ، سوۋېت ئىتتىپاقى چېگرىسى ئارقىلىق بېيپىڭغا ماڭدى. 27 ـ كۈنى، ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىقلار سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئايروپىلانىغا ئولتۇرۇپ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئىركوتسكىدىكى تاشقى بايقال كۆلى رايونىنىڭ ھاۋا بوشلۇقىغا بارغاندا، ھاۋانىڭ ناچار بولۇشى تۈپەيلىدىن، ئايروپىلان تاغقا سوقۇلۇپ كېتىپ بەختكە قارشى قازا قىلدى. 9 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى، جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى

① «شىنجاڭ ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا دائىر چوڭ ئىشلار خاتىرىسى»، 411 ـ، 412 ـ بەتلەر.

ھۆججەت كىتاب نەشرىياتى www.yighuklap.com

ىنىڭ تەكلىپىگە بىنائەن، ئۇچ ۋىلايەت رەھبىرى سەيپىدىن ئەزىزى، ئالىمجان ھاكىمبايوف ۋە شىنجاڭ كۇرەش ئۇيۇشمىسىنىڭ مۇھىم ئەزاسى تۇجىدىن تەركىب تاپقان ئۇچ كىشىلىك ۋەكىللەر ئۆمىكى «يېڭى سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى يىغىنى»غا قاتناشىش ئۈچۈن بېيپىڭغا ماڭدى. 13 ـ كۈنى، سەيپىدىن ئەزىزى قاتارلىقلار جۇڭگونىڭ شەرقىي شىمالىدىكى شېنياڭ شەھىرىگە يېتىپ بېرىپ، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ ۋەكىلى گاۋ گاڭ، لى فۇچۈن قاتارلىقلارنىڭ قارشى ئېلىشىغا مۇيەسسەر بولدى. 18 ـ كۈنى، ماۋ زېدۇڭ، لىيۇ شياۋچى، جۇ ئېنلەي، جۇ دې، لىن بوچۈ قاتارلىق مەركەز رەھبەرلىرى جۇڭنەنخەيدە سەيپىدىن ئەزىزى قاتارلىقلار بىلەن كۆرۈشتى، ئەتىسى، جۇ ئېنلەي سەيپىدىن ئەزىزى قاتارلىقلار بىلەن كەلگۈسىدىكى شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ تەشكىللىنىشى، ئۇچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسىنى ئۆزگەرتىپ تەشكىللەش قاتارلىق ئىشلار ئۈستىدە مەسلىھەتلەشتى. 9 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى، جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ 1 ـ ئومۇمىي يىغىنى بېيپىڭدا ئۆتكۈزۈلدى، سەيپىدىن ئەزىزى يىغىن ھەيئەت رىياسىتىنىڭ ئەزالىقىغا سايلاندى، ئۇ يىغىندا سۆزگە چىقىپ مۇنداق دېدى: «شىنجاڭ خەلقى تىنچلىق ۋە كۇرەش مۇھىتىدا جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ ئاخىرقى غەلىبىسىنىڭ يېتىپ كېلىشىنى تەشنالىق بىلەن كۈتتى. شىنجاڭ خەلقى جۇڭگو چېگرىسى ئىچىدىكى باشقا خەلقلەر ئوخشاش يولغا قويۇلۇش ئالدىدا تۇرغان يېڭى دېموكراتىزمغا بولغان ئىشەنچ ۋە ئۇمىدىنى قەتئىيلەشتۇرۇپ، پۈتكۈل دۆلەتنىڭ سىياسىي ۋە تەشكىلىي مەسىلىلىرىنى ھەل قىلىدىغان بۇ خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى يىغىنىغا خۇشاللىق بىلەن ۋەكىل ئەۋەتتى. بۇ شىنجاڭ خەلقى ئىپتىخارلىنىشقا ئەرزىيدىغان ئىش.»

2. شىنجاڭ مەسلىسىنى تىنچ يول بىلەن ھەل قىلىشنىڭ پىلانلىنىشى

1948 ـ يىلى 5 ـ ئايدا، تاۋ سىيۆ شىنجاڭ گارنىزونىنىڭ

قوماندانلىقىغا تەينىلىنىپ، ئۆلكىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ھەر-بىي، ساقچى ھوقۇقىنى ئىگىلىدى. جۈڭگو خەلق ئازادلىق ئۇرۇ-شىنىڭ ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، گومىنداڭنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق قىسمىدا پارچىلىنىش كېلىپ چىقتى، بۇلارنىڭ ئىچىدە تاۋ سىيۈ ۋەكىللىكىدىكى كۆپ سانلىكلەر تىنچلىق بىلەن ھەقىقەتكە قايتىش ھەققىدە سۆھبەت ئۆتكۈزۈشنى تەشەببۇس قىلدى. شتاب باشلىقى تاۋ جىنچۇ كومپارتىيە تەرەپ-تىكى جۇ ئېنلەينىڭ «شىنجاڭدا ئەھۋالغا قاراپ تىنچلىق بىلەن ھەقىقەتكە قايتىشقا تەييارلىق كۆرۈش» دېگەن يولىيورۇقىنى قو-بۇل قىلىپ، تىنچلىق سۆھبىتى ئۇچۇن پائال شارائىت يارىتتى. 1949 - يىلىنىڭ ئالدىنقى يېرىمىغىچە، تاۋ سىيۈنىڭ ئەترايىغا شتاب باشلىقى تاۋ جىنچۇ، جەنۇبىي شىنجاڭ گارنىزونىنىڭ قو-ماندانى جاۋ شىگۇاڭ يادرولۇقىدىكى تىنچلىق بىلەن ھەقىقەتكە قايتىشنى تەشەببۇس قىلىدىغان ئىلغار كۈچلەر توپلاندى. 78 - شىنىڭ شىجاڭى يې چېڭ، 179 - لۇينىڭ لۇيجاڭى لو شۈرېن، ئاتلىق ئەسكەرلەر 5 - جۇنىنىڭ جۇنجاڭى ما چېڭشياڭ باشچى-لىقىدىكى ئاز سانىدىكى ئەكسىيەتچى ئۇنسۇرلار بولسا جاھىللىق بىلەن قارشىلىشىش غەرىزىدە بولدى. شۇ يىلى 8 - ئايدا، تاۋ سىيۈ تەشەببۇسكارلىق بىلەن تىنچلىق سۆھبىتى ئۆتكۈزۈش، شىنجاڭنى تىنچ يول بىلەن ئازاد قىلىش مەقسىتىنى ئاشكارا ئىپادىلەپ مۇنداق دېدى: «ئۇنداق قىلمىساق، دۆلەتكە، خەلقە، ئۆزىمىزگە نۇرغۇن زىيىنى بولسا بولىدۇكى، قىلچىلىك پايدىسى تەگمەيدۇ. ئەگەر بىز تەشەببۇسكار بولۇپ شىنجاڭنى تىنچ يول بىلەن ئازاد قىلىشنى قولغا كەلتۈرمىسەك، 100 مىڭ ئوفىتسېر - جەڭچىنى قارىغۇلارچە قۇربان قىلىمىز، يەرلىكنىڭ تەر-تىپى قالايمىقانلىشىدۇ، خەلق يۇرت - ماكانسىز قالىدۇ، مىللىي ئۆچمەنلىكنى قوزغاپ قويىمىز؛ ئەگەر ئۇرۇش قىلىشتا چىڭ تۇ-رۇپ، تىنچلىقتىن ۋاز كەچسەك چوقۇم مەغلۇپ بولۇپ، ئۇرۇشمۇ قىلالمايدىغان، تىنچلىق سۆھبىتىمۇ ئۆتكۈزەلمەيدىغان ھالەتكە

چۈشۈپ قالىمىز، بۇنىڭ زىيانلىقلىقىنى بىلىپ تۇرۇپ نېمىشقا يەنە شۇ يولغا ماڭىمىز؟»[1] شۇ مەزگىلدە، شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ رەئىسى بۇرھاننىڭ ئەتراپىغىمۇ شىنجاڭنى تىنچ يول بىلەن ئازاد قىلىشنى تەشەببۇس قىلىدىغان بىر تۈركۈم زاتلار توپلاندى. ھالبۇكى، ئۆلكىدە تۇرۇشلۇق ئارمىيە بىلەن ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتتىكى ھەقىقەتكە قايتىشنى تەشەببۇس قىلىدىغان كۈچلەرنى قوللىغۇچى، بېيپىڭدا بالدۇرراق گومىنداڭدىن ئايرىلىپ چىقىپ، ئىنقىلابقا ئاتلانغان گېنېرال جاڭ جىجۇڭ ئىدى.

1949 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى، خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى لەنجۇنى ئىشغال قىلدى؛ 9 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى، شىنجاڭنى ئازاد قىلدى، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، شىنجاڭدىكى گومىنداڭ كۈچلىرىنى قورشاۋغا ئېلىش ۋەزىيىتى شەكىللەندى، شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق قىسىملارنىڭ نەگە بېرىپ نەدە تۇرۇشى ھەققىدە بىر قارارغا كېلىشى قىل ئۈستىدە قالدى. بۇنىڭدىن بۇرۇن، تاۋ سىيۇ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى يەنجىدە جاۋ شىگۇاڭ بىلەن مەخپىي ھالدا تىنچلىق بىلەن ھەقىقەتكە قايتىش ھەققىدە كېڭىشىپ، دەسلەپكى قەدەمدە مۇنداق ئۇچ مادداىنى بېكىتتى: (1) ئازادلىق ئارمىيە يېقىنلاشقاندا، ئادەم ئەۋەتىپ سۆزلىشىپ، قوشۇننى تاپشۇرۇپ بېرىش. (2) قوشۇننى تاپشۇرۇپ بەرگەندىن كېيىن، ھەر ئىككىيلەن قوشۇندىن ئايرىلىپ كېتىش، باشقا تەلەپ قويماسلىق. (3) ئۇقۇشماسلىقنىڭ يۈز بېرىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، قوشۇننى ئۆزگەرتىپ تەشكىللەشنى مىللىي ئارمىيىنىڭ نازارەتى ئاستىدا ئېلىپ بارماسلىقنى تەلەپ قىلىش.[2] لەنجۇ ئازاد بولغاندىن كېيىن، تاۋ سىيۇ يەنە ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت رەئىسى بۇرھان شەھىدى، باش كاتىپ لىيۇ مېڭچۇن، ئۇرۇمچى شەھىرى

① «شىنجاڭنىڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولۇشى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1990 ـ يىلى نەشرى، خەنزۇچە 5 ـ بەت.

② تاۋ سىيۇ: «تاۋ سىيۇنىڭ ئۆز تەرجىمھالى»، خۇنەن خەلق نەشرىياتى، 1987 ـ يىلى نەشرى، خەنزۇچە 96 ـ بەت.

نىڭ باشلىقى چۈ ژۇ، دىپلوماتىيە مىنىستىرلىقىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق ئالاھىدە خادىمى لىيۇ زېروك قاتارلىق ئۆلكىلىك ھۆ-كۈمەتتىكى شىنجاڭ مەسىلىسىنى تىنچ يول بىلەن ھەل قىلىش-نى تەشەببۇس قىلىدىغان ۋەكىل شەخسلەر ۋە گومىنداڭنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق قىسمىدىكى جاھىللىق بىلەن قارشىلىـ-شىشنى تەشەببۇس قىلىدىغان ۋەكىل شەخسلەردىن يې چېكى، مـا چېكىشىاڭ، لو شۈرېن قاتارلىقلار بىلەن مەخسۇس يىغىن ئېچىپ، شىنجاڭنىڭ ئىستىقبالى توغرىسىدا كېڭەشتى. يىغىنـدا، كـۆپ سانىدىكى كىشىلەر جۈڭگو كومپارتىيىسىنىڭ تىنچلىق شەرتىنى شەرتسىز قوبۇل قىلىپ، شىنجاڭ مەسىلىسىنى تىنچ يول بىلەن ھەل قىلىشنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۈردى. يىغىندىن كېيىن، لىيۇ مېڭچۈن قاتارلىقلار سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۈرۈمچىدە تۇ-رۇشلۇق باش كونسۇلخانىسى بىلەن ئالاقىلىشىپ، سوۋېت ئىتتى-پاقى ئارقىلىق جۈڭگو كومپارتىيىسى بىلەن ئالاقە ئورنىتىپ، كونكرېت سۆھبەتلىشىشنى ئورۇنلاشتۇرۇشنى تەلەپ قىلدى. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۈرۈمچىدە تۇرۇشلۇق مۇئاۋىن باش كـوز-سۇلى يېۋسىيېۋ دەرھال غۇلجىغا بېرىپ، 9 ـ ئاينىڭ 2 ـ كـۈ-نى، جۈڭگو كومپارتىيىسىنىڭ غۇلجىدىكى ئالاقىچىسى يـولداش دېڭ لىچۈنگە شىنجاڭ تەرەپنىڭ ھەقىقەتكە قايتىشنى قارار قىلـ-غانلىقى، جۈڭگو كومپارتىيىسىنىڭ شىنجاڭ مەسىلىسىنى تىنچ يول بىلەن ھەل قىلىش توغرىسىدىكى شەرتىنى شەرتسىز قوبۇل قىلىدىغانلىقى ھەققىدىكى پىكرىنى يەتكۈزدى ھەمدە دېڭ لىچۈن-گە ئۈرۈمچىگە بېرىپ، گومىنداڭنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق قىسـ-مى ۋە ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت بىلەن يۈزتۇرانە سۆزلىشىش تـوغرا-سىدا تەكلىپ بەردى. ۋەزىيەتنى يەنمۇ پەسەيتىش، شىنجاڭ مـە-سىلىسىنى تىنچ يول بىلەن ھەل قىلىشقا شارائىت يارىتىش ئۈ-چۈن، 9 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى، گومىنداڭ ئارمىيىسى تەشەببـۇس-كارلىق بىلەن ئۇچ ۋىلايەت بىلەن تىركىشىپ تۇرغان ماناس دەر-ياسى مۇداپىئە لىنىيىسىدىن چېكىندى.

9 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسى مەركىزىي كومىتېتى شىنجاڭ مەسىلىسىنى تىنچ يول بىلەن ھەل قىلىش لايىھىسىنى يولغا قويۇشقا كىرىشتى. ماۋ زېدۇڭ 1 ـ دالا ئارمىيىسىگە قوماندانلىق قىلىۋاتقان مۇئاۋىن باش قوماندان پېڭ دېخۇەيگە تېلېگرامما ئەۋەتىپ: «شىنجاڭدىكى مەسىلە ئۇرۇش قىلىش مەسىلىسى ئەمەس، بەلكى تىنچ يول بىلەن ھەل قىلىش مەسىلىسى» دەپ يولىورۇق بەردى. شۇ كۈنى، بېيجىڭدىكى گېنېرال جاڭ جىجۇڭ ماۋ زېدۇڭنىڭ تەكلىپىگە بىنائەن، شىنجاڭدىكى تاۋ سىيۋ بىلەن بۇرھانغا تېلېگرامما يوللاپ مۇنداق دېدى: «ئۇرۇمچى. مۇئاۋىن باشلىق تاۋ سىيۋ بۇرادەر، رەئىس بۇرھان بۇرادەر:... ئىشلار تەرەققىي قىلىپ بۇگۈنكى كۈنگە كەلگەندە، ۋەزىيەت مۇقىملاشتى؛ لەنجۇ ئازاد بولدى، شىنجاڭ ئۆلكىسى يەككە ـ يېگانە قالدى، بۇرادەرلەر ئىنقىلاب ئىشلىرىنى نەزەردە تۇتۇپ، شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ تىنچلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ ھەمدە پۈتۈن ئۆلكىدىكى خەلقلەر ۋە بارلىق ئوفىتسېر ـ ئەسكەرلەرنىڭ مەنپەئىتىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئۆز ۋاقتىدا ئىپادە بىلدۈرۈپ، گۇاڭجۇ ھۆكۈمىتى بىلەن بولغان ئالاقىنى ئۈزگەنلىكىنى رەسمىي جاكارلاپ، خەلق دېموكراتىيىسى لاگېرىغا قايتىپ كىرىشىلار. مەركىزىي خەلق ھۆكۈمىتى قۇرۇلۇشتىن بۇرۇن، خەلق ئىنقىلابىي ھەربىي كومىتېتىنىڭ رەھبەرلىكىنى قوبۇل قىلىشلار ... سىلەرنىڭ دەرھال بىر قارارغا كېلىپ، بارلىق قىيىنچىلىق ۋە ئەندىشىنى تۈگىتىپ، پۈختا ئورۇنلاشتۇرۇپ، كەسكىن ھەرىكەت قوللىنىشىنى ئۈمىد قىلىمەن، مۇشۇنداق قىلساڭلار قۇتقۇزۇپ قالغانلار كۆپ بولىدۇ، تۆھپەڭلەرمۇ زور بولىدۇ. ھەرقايسى جۇڭجاڭ، شىجاڭلار ۋە ھەربىي، مەمۇرىي ئەمەلدارلارغا كەلسەك، ئۇلارنىڭ چۈشىنىشى ۋە قوبۇل قىلىشى ئۈچۈن، زۆرۈر تېپىلغاندا مېنىڭ نامىمدا تېلېگرامما يوللىشىڭىزنى ئۈمىد قىلىمەن.»①

① جاڭ جىجۇڭ: «ئۇرۇمچى سۆھبىتىدىن شىنجاڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولغانغا قەدەر»، خەنزۇچە 176 ـ، 177 ـ بەتلەر، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1987 ـ يىلى نەشرى.

شىنجاڭ مەسىلىسىنى تىنچ يول بىلەن ھەل قىلىش ئىشىنى ماس، ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن، 9 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزي كومىتېتى دېڭ لىچۈنگە تېلېگراممىا ئەۋەتىپ، ئۈچ ۋىلايەت تەرەپ بىلەن ئۇرۇمچى تەرەپكە ئۇلارنىڭ شىنجاڭ مەسىلىسىنى ھەل قىلىش لايىھىسىنى ئوتتۇرىغا قويىسا بولىدىغانلىقى، لېكىن ئاخىرىدا جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزي كومىتېتى قارار قىلىشى كېرەك. لىكىنى يەتكۈزۈپ قويۇش ھەققىدە يوليورۇق بەردى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، دېڭ لىچۈنگە تاۋ سيۆ بىلەن بۇرھان شەھىدىگە «دەرھال لەنجۇغا ئادەم ئەۋەتىپ مۇئاۋىن باش قوماندان پېڭ دېخۇەي بىلەن شىنجاڭ مەسىلىسىنى تىنچ يول بىلەن ھەل قىلىش ئۇسۇلىدە سۆزلىشىش»نى يۈزتۇرا ئېيتىپ قويۇشنى بۇيرۇدى.① ئۈچ ۋىلايەت تەرەپ جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزي كومىتېتىنىڭ يوليورۇقى بويىچە، شىنجاڭ مەسىلىسىنى تىنچ يول بىلەن ھەل قىلىش لايىھىسىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، دېڭ لىچۈن ئارقىلىق مەركەزگە يوللىدى. ئۇنىڭ ئاساسي مەزمۇنى تۆۋەندىكىچە:

(1) شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمىتى جياڭ جيېشى گۇرۇھىدىن مۇناسىۋەتسىز ئاشكارا ۋە رەسمي ئۇزىدۇ.

(2) ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت تەشكىلىدىكى مۇھەممەت ئىمىن، جاڭ نىمقان، ۋاڭ زېڭشەن قاتارلىق ئەكسىيەتچىلەرنى ھەيدەپ چىقىرىدۇ ھەم كەڭ دېموكراتىيە ئاساسىدا، ئۈچ ۋىلايەت ۋە دېموكراتىك پارتىيە ـ گۇرۇھلارنىڭ ۋەكىللىرى قاتناشتۇرۇلغان ھالدا ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئۆزگەرتىپ تەشكىللىنىدۇ. ئۆزگەرتىپ تەشكىللەنگەندىن كېيىنكى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئۆزىنىڭ جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ پروگراممىسىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن كۇرەش قىلىدىغانلىقىنى جاكارلىشى لازىم.

① «شىنجاڭ ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى تارىخى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2000 ـ يىلى نەشرى، 431 ـ ، 432 ـ بەتلەر.

(3) پۈتۈن ئۆلكه مىقياسىدا دېموكراتىيه ئەركىنلىكى — سۆز، مەتبۇئات، يىغىلىش ۋە دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى بولۇش-ىنى، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئەر — ئايال بولۇشىدىن قەتئىينە-زەر، بىردەك باراۋەر بولۇشىنى دەرھال جاكارلايدۇ.

(4) گومىنداڭ تەشكىللىگەن ھەر خىل ئەكسىيەتچىل ۋە ھەربىي ئىشلار ئىشپىيونلۇق تەشكىلاتلىرى دەرھال تارقىتىۋېتىلىدۇ، ئەكسىيەتچىل گېزىت ۋە ژۇرناللار پېچەتلىۋېتىلىدۇ.

(5) گومىنداڭ تۇرمىگە قامىغان بارلىق سىياسىي مەھبۇسلار دەرھال قويۇپ بېرىلىدۇ.

(6) ما چېڭشياڭ، يې چېڭ، مۇھەممەت ئىمىن، مەسئۇد، ئەيسا، يولۋاس، جانىمقان، خادىۋاڭ، ئوسمان، قالىبېك، زاكچىن، سېيىتئەمەت خوجا، سوپىبەگ قاتارلىق سىياسىي ۋە ھەربىي جەنايەتچىلەر جازالىنىدۇ ھەمدە ئۇلارنىڭ مال — مۈلكى مۇسادىرە قىلىنىدۇ.

(7) يېڭى دېموكراتىك ھۆكۈمەت تەشكىللىنىشتىن ئىلگىرى، گومىنداڭ چېكىنگەن رايونلاردا ھازىرقى مەمۇرىيەت ساقلىنىپ، شۇ جايىنىڭ ئامانلىقى ۋە تەرتىپىگە مەسئۇل بولىدۇ ھەمدە گومىنداڭ دائىرىلىرىنىڭ جىنايىتىگە مۇناسىۋەتلىك بارلىق ھۆججەت — ئارخىپلار قوغدىلىدۇ.①

9 — ئاينىڭ 15 — كۈنى، دېڭ لىچۈن ئۇرۇمچىگە كېلىپ، جۇڭگو كومپارتىيىسىگە ۋاكالىتەن بۇرھان شەھىدى، تاۋ سىيۆ، لىيۇ مېڭچۈن، چۇ ۋۇ قاتارلىقلار بىلەن شىنجاڭ مەسىلىسىنى تىنچ يول بىلەن ھەل قىلىش ئۈستىدە يۈزتۇرا سۆزلەشتى. تاۋ سىيۆ، بۇرھان شەھىدى باشچىلىقىدىكى شىنجاڭ ھەربىي، مەمۇرىي دائىرىلىرى سۆھبەت داۋامىدا جۇڭگو كومپارتىيىسى ئوتتۇرىغا قويغان تىنچ يول بىلەن ھەقىقەتكە قايتىش تەلىپىنى شەرتسىز قوبۇل قىلدى. 9 — ئاينىڭ 17 — كۈنى، ئاۋۋال تاۋ سىيۆ، بۇرھان شەھىدى بىرلىكتە بېيجىڭدىكى جاڭ جىجۇڭغا جاۋاب تې-

① «شىنجاڭ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا دائىر چوڭ ئىشلار خاتىرىسى» 425 — ، 426 — بەتلەر.

لېگرامما يوللاپ، شىنجاڭنىڭ تىنچ يول بىلەن ھەقىقەتكە قايتىشنى قارار قىلغانلىقىنى ئۇقتۇرۇپ، ھەقىقەتكە قايتىشقا دائىر بەزى كونكرېت ئىشلار ھەققىدە چۈشەنچە بەردى.

شۇ كۈنى، تاۋ سىيۈ يەنە جاڭ جىجۇڭغا ئايرىم تېلېگرامما يوللاپ، جاڭ جىجۇڭ كۆڭۈل بۆلىدىغان ھەقىقەتكە قايتىشتىن بۇرۇنقى كونكرېت تەييارلىق خىزمەتلىرىنىڭ ئىشلىنىش ئەھۋالىنى دوكلات قىلدى. ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت رەئىسى بۇرھان شەھىدى يەنە 9 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى ماۋ زېدۇڭغا تېلېگرامما يوللاپ، شىنجاڭ دائىرىلىرىنىڭ ھەقىقەتكە قايتىشنى قارار قىلغانلىقىنى ئۇقتۇردى.

بۇ چاغدا، ھەربىي، مەمۇرىي دائىرىلەرنىڭ بىرلىكتە ھەقىقەتكە قايتىشى ئارقىلىق، شىنجاڭ مەسىلىسىنى تىنچ يول بىلەن ھەل قىلىشنىڭ تۈرلۈك تەييارلىق خىزمەتلىرى ئاساسەن پۈتتى. 9 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى، ئەھۋالدا تۈيۇقسىز ئۆزگىرىش بولدى. ئىلگىرى قوشۇننى تاپشۇرۇپ كەتمەكچى بولغان يې چېڭ، ما چېڭشياڭ، لوشۇرېن قاتارلىقلار يەنە مەخپىي ھالدا ھەربىي، مەمۇرىي ساھەدىكى تىنچ يول بىلەن ھەقىقەتكە قايتىشنى تەشەببۇس قىلغان ۋە ئۇنىڭغا رەھبەرلىك قىلغان ئاساسلىق خادىملارنى تۇپ ئۆلتۈرۈپ، ئاندىن تاۋ سىيۈنى تۇتقۇن قىلىپ، قوشۇننى جەنۇبىي شىنجاڭغا يۆتكەپ، خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى بىلەن جاھىلىق بىلەن ئاخىرغىچە قارشىلىشىشنى پىلانلىدى. تاۋ سىيۈ بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ ھايات ـ ماماتى بىلەن ھېسابلىشىپ ئولتۇرماي، ئاۋۋال بۇ ئۇچەيلەننى چاقىرتىپ ۋەزىيەتنى يۈزتۇرا چۈشەندۈردى، ئارقىدىنلا ئۆزى يالغۇز ما چېڭشياڭ‌نىڭ ئاتلىق ئەسكەرلەر 1 ـ شىسىنىڭ دۇنزىيە شتابىغا بېرىپ، پايدا ـ زىيان مۇناسىۋىتىنى قايتا ـ قايتا چۈشەندۈردى. بۇرھان شەھىدمۇ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت تەرەپ ئارقىلىق تەدبىر قوللىنىپ ۋەزىيەتنى مۇقىملاشتۇردى. ئاممىمۇ تاۋسىيۈنىڭ قوماندانلىق شتابى ئالدىغا يىغىلىپ تەلەپ قويۇپ، خەلقنىڭ رايىغا بېقىپ،

ھەقىقەتكە قايتقانلىقىنى بالدۇرراق جاكارلاشنى تەلەپ قىلدى. يې چېكىڭ، ما چېكىشىاڭ، لو شۈرېن قاتارلىقلار ھەرقايسى تەرەپنىڭ بالدۇرلا تەييارلىق كۆرۈپ قويغانلىقىنى كۆرۈپ، ۋەزىيەتنىڭ ئۆزلىرىگە پايدىسىز ئىكەنلىكىنى بىلىپ، ئامالسىز بۇرۇن دې-يىشكىنى بويىچە قېچىپ كېتىشكە ماقۇل بولدى.

3. شىنجاڭنىڭ تىنچ يول بىلەن ھەقىقەتكە قايتىشى

*9 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى، تاۋ سيۋې شىنجاڭ ھەربىي، مەمۇ-ربي دائىرىلىرىگە ۋاكالىتەن جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىغا «شىنجاڭ مەسىلىسىنى تىنچ يول بىلەن ھەل قىلىش توغرىسىدا پىكىرنامە» يوللاپ، مەسلىھەتلىشىپ بې-كىتىلگەن تۈرلۈك پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويغاندىن سىرت، پۈ-تۈن ئۆلكىنىڭ بىر قىسمى بولغان ئىلى، تارباغاتاي، ئالتاي ۋىلا-يەتلىرىنىڭمۇ ھەربىي ۋە مەمۇرىي جەھەتتە ئىلگىرىكى «تىنچلىق بىتىمى»گە ئەمەل قىلىش پرىنسىپى ھەققىدە توختىلىپ، مۇنداق كونكرېت پىكىرنى ئوتتۇرىغا قويدى: «ئىلى، تارباغاتاي، ئالتاي ۋىلايەتلىرىدە تۇرۇۋاتقان ھەربىي قىسىملار «تىنچلىق بىتىمى» دىكى بەلگىلىمىلەرگە ئاساسەن، ئەسلىدىكى مۇداپىئە ئورۇنلىرىدا تۇرۇشى، خەلق ئىنقىلابىي ھەربىي ئىشلار كومىتېتىنىڭ بۇيرۇ-قىنى كۈتۈپ، شۇ جايدا ئۆزگەرتىپ تەشكىل قىلىنىشى لازىم.» «ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئۆزگىرىشنى جاكارلىغاندىن كېيىن ... ئىلى، تارباغاتاي، ئالتاي ۋىلايەتلىرىدە قالغان سابىق ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ئەزالىرى دەرھال ئورۇمچىگە قايتىپ كېلىپ داۋاملىق ۋەزىپە ئۆتىشى لازىم.»[1] ئارقىدىنلا بۇرھان شەھىدى بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، گومىنداڭنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق قىسمى بىلەن شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيە-سى خەلق ئىنقىلابىي ئىشلار ھەربىي كومىتېتىغا تېلېگرامما

① «شىنجاڭ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا دائىر چوڭ ئىشلار خاتىرىسى» 431 ـ ، 432 ـ بەتلەر.

يوللاپ ھەقتەتكە قايتقانلىقىنى جاكارلىدى.

9 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى، تاۋ سىيۇ باش بولۇپ، گومىنداڭنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق قىسمىدىكى لۇيجاڭدىن يۇقىرى دەرىجىلىك كوماندىرلارنى باشلاپ، رەئىس ماۋ زېدۇڭ ۋە خەلق ئىنقىلابىي ھەربىي ئىشلار كومىتېتىغا تېلېگراممۇ يوللاپ، قىسمەن باشلاپ ھەقتەتكە قايتقانلىقىنى جاكارلىدى. تېلېگراممىدا مۇنداق دېيىلگەن:

*جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى 1 ـ ئومۇمىي يىغىنى ئۆتكۈزۈلۈشكە باشلىدى، پۈتۈن مەملىكەت خەلقى سەمىمىيلىك بىلەن ئۇمىد قىلىۋاتقان جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى دۇنياغا كېلىش ئالدىدا تۇرماقتا. بېيجىڭ جۇڭگو تىنچ شارائىتىتا قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىشتەك پارلاق داغدام يولغا قەدەم قويدى. شىنجاڭ جۇڭگونىڭ بىر ئۆلكىسى، شىنجاڭ قەسىملىرى دۆلەتنىڭ چېگرا رايونىنى قوغدايدىغان قورالىق كۈچى. ئۇ دۆلەتنىڭ مۇستەقىل، ئەركىن بولۇش، گۈللەپ ياشنىشىدەك ئىستىقبالىنى قىزغىن ئارزۇ قىلىدۇ. خەلق ئىنقىلابىي ئىشلىرىنىڭ ئۇزۇل ـ كېسىل ئۆرۈنلىنىشى ئۈچۈن ئۆزلىرىنىڭ بارلىق كۈچىنى تەقدىم قىلىشنى چىن كۆڭلىدىن خالايدۇ. تاۋ سىيۇ قاتارلىقلار پۈتۈن قوشۇنىنىڭ بارلىق كوماندىر ـ جەڭچىلىرىنى باشلاپ شۇنى جاكارلايدۇكى، بۈگۈندىن ئېتىبارەن گۇاڭجۇ ھۆكۈمىتى بىلەن بولغان ئالاقىنى ئۈزدۇق. ماۋجۇشىنىڭ سەككىز ماددىلىق تىنچلىق بايانىنى ۋە دۆلەت ئىچىدىكى تىنچلىق كېلىشىمىنى سەمىمىي قوبۇل قىلىمىز. پۈتۈن قوشۇن ئەسلىدىكى مۇداپىئە ئورنىنى ساقلاپ، يەرلىكنىڭ تەرتىپىنى ساقلاپ، خەلق ئىنقىلابىي ھەربىي ئىشلار كومىتېتى ۋە خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى باش قوماندانلىق شتابىنىڭ بۇيرۇقىنى كۈتۈپ تۇرىدۇ.*①

① جاڭ جىجۇڭ: «شىنجاڭ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا دائىر چوڭ ئىشلار خاتىرىسى»، 432 ـ، 433 ـ بەتلەر.

9 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى، شىنجاڭ ئۇلكىلىك ھۆكۈمەت ھەيئىتى جىددىي يىغىن ئېچىپ، گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى ئۈزگەنلىكىنى قارار قىلىپ، تېلېگرامما يوللاپ ھەقىقەتكە قايتتى. تېلېگرامىدا مۇنداق دېيىلگەن:

بىز بىرلىككە كەلگەن، مۇستەقىل، ئەركىن، دېموكراتىك بولغان ۋەتەننىڭ ياردەمىدە باي، قۇدرەتلىك، شاد ـ خۇرام يېڭى شىنجاڭ قۇرۇش، تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ پۈتۈن مەملىكەتنىڭ تىنچلىق ئاساسىدا قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىشىغا تۆھپە قوشۇش شىنجاڭ خەلقىنىڭ بىردىنبىر ئارزۇسى ئىكەنلىكىنى چوڭقۇر چۈشەندۇق. ھازىر جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى ـ نىڭ 1 ـ ئومۇمىي يىغىنى ئېچىلدى. بىرلىككە كەلگەن، مۇستەقىل، ئەركىن، دېموكراتىك بولغان يېڭى دېموكراتىزملىق جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى دۇنياغا كېلىش ئالدىدا تۇرماقتا. پۈتۈن مەملىكەت خەلقى تارىختىن بۇيانقى ئۇلۇغ قۇرۇلۇشنىڭ ئۇلى سېلىنغانلىقى ئۈچۈن تەنتەنە قىلىشماقتا. شىنجاڭدىكى پۈتۈن ئۇلكە خەلقى تارىختىن بۇيانقى ئۇلۇغ قۇرۇلۇشنىڭ ئۇلى سېلىنغانلىقى ئۈچۈن تەنتەنە قىلىشماقتا. شىنجاڭدىكى پۈتۈن ئۇلكە خەلقى يېڭى جۇڭگونىڭ دۇنياغا كېلىشىدىن ئاجايىپ شادلانماقتا. بىز ھازىر شىنجاڭ ئۇلكىلىك ھۆكۈمەتكە ۋە پۈتۈن ئۇلكىدىكى ھەر مىللەت قېرىنداشلارغا ۋاكالىتەن شۇنى تەنتەنە بىلەن جاكارلايمىزكى: بۇگۈندىن ئېتىبارەن گۇاڭجۇ ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمىتى بىلەن ئالاقىنى ئۈزدۇق. رەئىس ماۋ زېدۇڭنىڭ سەككىز ماددىلىق تىنچلىق بايانىتىنى ۋە ئىچكى تىنچلىق كېلىشىمىنى سەمىمىي قوبۇل قىلىمىز ھەمدە شىنجاڭ ئۇلكىلىك ھۆكۈمىتىنى شىنجاڭ ئۇلكىلىك ۋاقىتلىق خەلق ھۆكۈمىتى قىلىپ ئۆزگەرتىپ تەشكىل قىلىمىز. پۈتۈن ئۇلكىنىڭ مەمۇرىي ئىشلىرىنى ۋاقىتنىچە باشقۇرۇپ تۇرىمىز، مەركىزىي خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ بۇيرۇقىنى كۈتىمىز. شۇنىڭ بىلەن بىللە، غۇلجىدىكى ئۇلكىلىك ھۆكۈمەت ئەزالىرىنى ئۇرۇمچىگە قايتىپ كېلىپ ئورتاق ھەمكار ـ

لىشىشقا تەكلىپ قىلىمىز. ئۆلكىمىزنىڭ جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى ۋە ئۇلۇغ داھىي ماۋ زېدۇڭنىڭ دانا رەھبەرلىكىدە، تىنچلىق ئاساسىدا قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىش پارلاق داغدام يولىغا تېزلىكتە ماڭىدىغانلىقىغا قەتئىي ئىشىنىمىز①. ژاڭ جېن جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى 1 ـ دالا ئارمىيىسى 1 ـ بىڭتۇەنىنىڭ 2 ـ ، 6 ـ جۇنىنى باشلاپ شىنجاڭغا قاراپ ئىلگىرىلىدى. 11 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى، خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى ئالدىن يۇرەر قىسمىنىڭ جەڭ ئاپتوموبىلى تۇەنى ئۇرۇمچىگە يېتىپ كەلدى، 12 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى، ئۇچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسى ئۆلكە مەركىزى ئۇرۇمچىدە خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى بىلەن ئۇچراشتى. 12 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى، شىنجاڭ ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى بىلەن شىنجاڭ ھەربىي رايونى قۇرۇلغانلىقى جاكارلاندى، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى ئازادلىققا ئېرىشىپ، يېڭى بىر تارىخىي دەۋرگە قەدەم قويدى.

① «شىنجاڭ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى تارىخى»، 443 ـ، 444 ـ بەتلەر.

ئالتىنچى باب مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە

بىرىنچى، جۇڭگونىڭ مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىسى

1. مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە تۈزۈمى

مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە دېگەندە، دۆلەتنىڭ بىرتۇتاش رەھبەرلىكىدە، ئاز سانلىق مىللەتلەر توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان جايلاردا تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويۇش، ئاپتونومىيە ئورگانلىرىنى تەسىس قىلىپ، ئاپتونومىيە ھوقۇقىنى يۈرگۈزۈش، ئاپتونومىيە يولغا قويۇلغان جايلارنىڭ ئېچكى ئىشلىرىنى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئۆزلىرى باشقۇرۇش كۆزدە تۇتۇلىدۇ. جۇڭگودا، مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە تۈزۈمى — جۇڭگو ھۆكۈمىتى دۆلەت ئېچىدىكى مىللەتلەر مەسلىسىنى ھەل قىلىش مەقسىتىدە دۆلەت ئېچىدىكى ئەمەلىي ئەھۋالغا بىرلەشتۈرۈپ قوللانغان بىر تۈرلۈك تۈپ سىياسەت، شۇنداقلا جۇڭگونىڭ بىر مۇھىم سىياسىي تۈزۈمى.

جۇڭگونىڭ مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە تۈزۈمى مىللىي ئاپتونومىيە بىلەن تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنىڭ بىرلەشتۈرۈلۈشىدۇر. ئاپتونومىيىلىك جايلار مەمۇرىي جەھەتتە ئاپتونوم رايون، ئاپتونوم ئوبلاست، ئاپتونوم ناھىيە(خوشۇن)دەپ ئۈچ دەرىجىگە ئايرىلىدۇ، ئايرىم - ئايرىم ھالدا مەمۇرىي جەھەتتىن ئايرىلغان ئادەتتىكى ئۆلكە، ۋىلايەت، ناھىيىگە ماس كېلىدۇ. ئاپتونومىيىلىك جايلارنى قۇرۇشتا ئاز سانلىق مىللەتلەر توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايون ئاساس

قىلىنىدۇ، شۇ جاينىڭ مىللەتلەر مۇناسىۋىتى، ئىقتىسادىي تەرەققىياتى ۋە تارىخىي ئەھۋالى قاتارلىق ئامىللاردىن پايدىلىنىلىدۇ، ئاپتونومىيە شەكلى ۋە مەمۇرىي ئورنى جانلىق، كۆپ خىل بولىدۇ، ئاساسلىقى مۇنداق بىرقانچە تۈرلۈك بولىدۇ: (1) بىر ئاز سانلىق مىللەت توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايون ئاساس قىلىنىپ قۇرۇلغان ئاپتونومىيىلىك جايلار، مەسىلەن، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى؛ (2) ئىككى ئاز سانلىق مىللەت توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايون بىرلەشتۈرۈپ قۇرۇلغان ئاپتونومىيىلىك جايلار، مەسىلەن، غەربىي خۇنەن تۈجيا ـ مياۋزۇ ئاپتونوم ئوبلاستى؛ (3) بىرقانچە ئاز سانلىق مىللەت توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايون بىرلەشتۈرۈپ قۇرۇلغان ئاپتونومىيىلىك جايلار، مەسىلەن، گۇاڭشى لوڭشېڭ مىللەتلەر ئاپتونوم ناھىيىسى؛ (4) چوڭ بىر مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىلىك جاي تەۋەلىكىدىكى نوپۇسى بىرقەدەر ئاز بولغان ئاز سانلىق مىللەت توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايوندا قۇرۇلغان ئاپتونومىيىلىك جايلار، مەسىلەن، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستى؛ (5) بىر مىللەتنىڭ كۆپ جايدا توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونى بولغانلىقتىن، قۇرۇلغان بىرقانچە ئاپتونومىيىلىك جايلار، مەسىلەن، شىزاڭ ئاپتونوم رايونى، چىڭخەي ئۆلكىسى خۇاڭنەن زاڭزۇ ئاپتونوم ئوبلاستى، گەنسۇ ئۆلكىسى تيەنجۇ زاڭزۇ ئاپتونوم ناھىيىسى، سىچۇەن ئۆلكىسى مۇلى زاڭزۇ ئاپتونوم ناھىيىسى، قاتارلىقلار. بەزى ئاز سانلىق مىللەتلەر توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلارنىڭ يېرى بەك كىچىك، نوپۇسى بەك ئاز بولغانلىقتىن، ئاپتونومىيىلىك جاي قۇرۇش ۋە ئاپتونومىيە ئورگىنى تەسىس قىلىشقا مۇۋاپىق كەلمەيدۇ، شۇڭا بۇنداق جايلاردا مىللىي يېزا قۇرۇش چارىسى ئارقىلىق، بۇ جايلاردىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرمۇ خوجايىنلىق ھوقۇقىنى يۈرگۈزۈش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىنىدۇ.

غان. مىللىي يېزا مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە تۈزۈ-
مىنىڭ بىر خىل تولۇقلىمىسى. مەيلى قانداق شەكىلدىكى
مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىلىك جاي بولۇشىدىن
قەتئىينەزەر، ھەممىسىدە بىر قىسىم خەنزۇ ئاھالىسى بولىدۇ،
بەزى ئاپتونومىيىلىك جايلاردا خەنزۇلارنىڭ نوپۇسى تېخى شۇ
جايدىكى نوپۇسنىڭ كۆپ قىسمىنى ئىگىلەيدۇ. 1998 - يىل-
ىنىڭ ئاخىرغىچە، جۇڭگودا جەمئىي 155 مىللىي ئاپتونومىيە-
لىك جاي قۇرۇلدى، بۇنىڭ ئىچىدە، ئاپتونوم رايون بەش،
ئاپتونوم ئوبلاست 30، ئاپتونوم ناھىيە (خوشۇن) 120، يەنە
1256 مىللىي يېزا بار. پۈتۈن مەملىكەتتىكى 55 ئاز سانلىق
مىللەت ئىچىدە 44 ى ئاپتونومىيىلىك جاي قۇردى. ئاپتونو-
مىيىلىك جايلارنىڭ سانى ۋە جايلىشىشى جۇڭگودىكى ئاز ساۋ-
لىق مىللەتلەرنىڭ تارقىلىشى ۋە شەكىللىنىشىگە ئاساسىي جە-
ھەتتىن ئۇيغۇن كېلىدۇ.

ھەر دەرىجىلىك ئاپتونومىيىلىك جايلارنىڭ خەلق قۇرۇل-
تايلىرى ۋە خەلق ھۆكۈمەتلىرى مىللىي تېررىتورىيىلىك
ئاپتونومىيىنى يولغا قويغان جايلارنىڭ ئاپتونومىيە ئورگانلە-
رىدۇر. جۇڭگودا خەلق قۇرۇلتىيى شۇ جاينىڭ ئەڭ يۇقىرى
ھوقۇقلۇق ئورگىنى بولۇپ، قانۇن چىقىرىش ھوقۇقىنى يۈر-
گۈزىدۇ، خەلق ھۆكۈمىتى ئىجرا قىلغۇچى ئورگان بولۇپ،
ئۆزى بىلەن تەڭ دەرىجىلىك خەلق قۇرۇلتايلىرى ۋە ئۆزىدىن
بىر دەرىجە يۇقىرى دۆلەت مەمۇرىي ئورگانلىرى ئالدىدا
جاۋابكار بولىدۇ ۋە ئۇلارغا ئۆز خىزمىتىدىن دوكلات بېرىدۇ.
ھەر دەرىجىلىك ئاپتونومىيىلىك جايلارنىڭ خەلق ھۆكۈمەتلىرى
مەركىزىي خەلق ھۆكۈمىتى(گوۋۇيۈەن)نىڭ بىرتۇتاش رەھبەر-
لىكىدىكى دۆلەت مەمۇرىي ئورگانلىرىدۇر. ھەر دەرىجىلىك
ئاپتونومىيىلىك جايلارنىڭ ئاپتونومىيە ئورگانلىرىدا مەلۇم
ساندا تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويغان مىللەتتىن
ۋە شۇ مەمۇرىي رايوندا ئولتۇراقلاشقان باشقا مىللەتلەردىن

بولغان ئەزالار خەلق ۋەكىللىكىگە سايلىنىپ قۇرۇلتايغا قاتناشتۇرۇلۇشى ياكى خەلق ھۆكۈمىتىدە تۇرلۇك مەمۇرىي ۋەزىپىلەرنى ئۆتىشى كېرەك. «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە قانۇنى»غا ئاساسەن، ھەر دەرىجىلىك ئاپتونومىيىلىك جايلارنىڭ خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتلىرىنىڭ مۇدىر ياكى مۇئاۋىن مۇدىرلىقىنى ئۆتىگۈچىلەر ئىچىدە تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويغان مىللەتنىڭ پۇقرالىرى بولۇشى كېرەك؛ ئاپتونوم رايوننىڭ رەئىسى، ئاپتونوم ئوبلاستنىڭ باشلىقى، ئاپتونوم ناھىيىنىڭ ھاكىمى تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويغان مىللەتنىڭ پۇقرالىرىدىن بولىدۇ، ئۇلار شۇ دەرىجىلىك خەلق ھۆكۈمەتلىرىنىڭ خىزمەتلىرىگە رىياسەتچىلىك قىلىدۇ.

ئاپتونومىيە ئورگانلىرىنىڭ ئاپتونومىيە ھوقۇقى دېگىنىمىز ئاپتونومىيە ئورگانلىرىنىڭ شۇ مىللەت، شۇ جايىنىڭ ئىچكى ئىشلىرىنى ئۆز ئالدىغا باشقۇرۇش ھوقۇقىنى كۆرسىتىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئاپتونومىيە ئورگانلىرى يەنە يەرلىك دۆلەت ئورگانلىرىنىڭ ھوقۇقىنىمۇ يۈرگۈزىدۇ. ئاپتونومىيە ھوقۇقى ئاساسلىقى قانۇن چىقىرىش ھوقۇقى، يۇقىرى دەرىجىلىك دۆلەت ئورگانلىرىنىڭ قارار، بەلگىلىمىلىرىنى جانلىق ئىشلىتىش ياكى ئىجرا قىلىشنى توختىتىش ھوقۇقى، ئىقتىسادنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ھوقۇقى، مالىيە ھوقۇقى، ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرىنى تەربىيىلەش، ئىشلىتىش ھوقۇقى، ماۋارىپ ۋە مىللىي مەدەنىيەتنى راۋاجلاندۇرۇش ھوقۇقى، تىل ـ يېزىقنى ئىشلىتىش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇش ھوقۇقى، شۇنداقلا پەن ـ تېخنىكا، مەدەنىيەتنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ھوقۇقى قاتارلىق جەھەتلەردە ئىپادىلىنىدۇ. ئۇنىڭ ھوقۇق دائىرىسى ئاساسىي قانۇن، مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە قانۇنى ۋە باشقا قانۇنلاردىكى ئالاقىدار بەلگىلىمە بويىچە بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، دۆلەت ئاپتونومى-

يىلىك جايلارغا مۇناسىپ ئېتىبار بېرىش سىياسىتى بېرىدۇ، ئاپتونومىيىلىك جايلار شۇ جايدىكى ھەرقايسى ئاز سانلىق مىللەتلەرگە ئىختىساسلىقلارنى يېتىشتۇرۇش، ئىشقا ئورۇنلىشىش قاتارلىق جەھەتلەردە مۇڭايىق ئېتىبار بېرىشى كېرەك.

2. جۇڭگودا مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە تۈزۈمىنىڭ ئورنىتىلىشى

جۇڭگونىڭ تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە ياكى مىللىي ئاپتونومىيىنى يولغا قويماي مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە تۈزۈمىنى ئورناتقانلىقى تارىخىي ئەنئەنىگە ھۆرمەت قىلىپ، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ تارقىلىشى ۋە ھازىرقى تەرەققىيات ئەھۋالىغا ئۇيغۇنلاشقانلىقىنىڭ، ھەر مىللەت ئاممىسىنىڭ ئارزۇسىغا ئۇيغۇنلاشقانلىقىنىڭ نەتىجىسىدۇر. بۇنىڭ ئاساسلىق سەۋەبى مۇنداق ئۇچ جەھەتتە ئىپادىلىنىدۇ: بىرىنچى، جۇڭگو 2000 نەچچە يىل بۇرۇنقى چىن، خەن سۇلالىرى دەۋرىدىن باشلاپلا ھوقۇق مەركەزگە مەركەزلەشتۈرۈلگەن، بىرلىككە كەلگەن كۆپ مىللەتلىك دۆلەت بولۇپ شەكىللەنگەن، كېيىن گەرچە ئۇرۇش مالىمانچىلىقى ۋە پارچىلىنىش بولغان بولسىمۇ، لېكىن بىرلىك باشتىن - ئاخىر تارىخ تەرەققىياتىنىڭ ئاساسىي ئېقىمى بولۇپ كەلگەن. مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويۇش جۇڭگونىڭ تارىخىي ئەنئەنىسىگە ئۇيغۇن كېلىدۇ. ئىككىنچى، تارىختا ھەرقايسى مىللەتلەر نۇرغۇن قېتىم كۆچۈپ، يۆتكىلىپ تۇرغانلىقتىن، ئۇزاقتىن بۇيان جۇڭگودىكى مىللەتلەرنىڭ تارقىلىشى چوڭ دائىرىدە ئارىلىشىپ، كىچىك دائىرىدە توپلىشىپ ئولتۇراقلىشىنى ئاساس قىلغان، خەنزۇلارنىڭ نوپۇسى ئەڭ كۆپ بولۇپ، پۈتۈن مەملىكەتنىڭ ھەممە جايلىرىغا تارالغان، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ نوپۇسى نىسبەتەن ئاز، ئۇنىڭ ئۇستىگە تارقاق ئولتۇراقلاشقان. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىللەردە، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئومۇمىي

نوپۇسى پۈتۈن مەملىكەت ئومۇمىي نوپۇسىنىڭ ئاران 6% نى ئىگىلەيتتى. گۇاڭشى، شىزاڭ، شىنجاڭ قاتارلىق ئايرىم رايونلارنى ھېسابقا ئالمىغاندا، كۆپ سانلىق ئاز سانلىق مىللەتلەر رايونىدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ نوپۇسى خەنزۇلارنىڭكىدىن ئاز، لېكىن ئۇلار تارقالغان رايون كۆلىمى جۇڭگونىڭ قۇرۇقلۇق كۆلىمىنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكنى ئىگىلەيدۇ. ئوخشاش بولمىغان قاتلامدىكى، ئوخشاش بولمىغان مىللەتلەرنىڭ ئاپتونومىيىسىنى يولغا قويۇش جۇڭگونىڭ ئەھۋالىغا ئۇيغۇن كېلىدۇ. ئۇچىنچى، ئۇزاق مۇددەتلىك تارىخىي تەرەققىيات داۋامىدا، ھەرقايسى مىللەتلەر سىياسىي، ئىقتىساد، مەدەنىيەت جەھەتتە ئۆزئارا زىچ ئالاقە ئورناتتى. بىرلىشىش ئىچىدە ئايرىلىش، ئوخشاشلىق ئىچىدە پەرق بولىدۇ، دۆلەتنىڭ مەركەزلىك بىرتۇتاش رەھبەرلىكىدىكى، ھەر قايسى مىللەتلەر زىچ ھەمكارلاشقان مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئورتاق ئىرادىسىنىڭ گەۋدىلەندۈرۈلۈشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

جۇڭگونىڭ مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە تۈزۈمىنىڭ ئورنىتىلىشى ئۇزاق مۇددەتلىك ئىزدىنىش ۋە ئەمەلىيەتنى بېشىدىن ئۆتكۈزدى. 1947 ـ يىلى، جۇڭگو جۇڭگو كومپارتىيەسىنىڭ رەھبەرلىكىدە ئۆلكە دەرىجىلىك تۈنجى مىللىي ئاپتونومىيىلىك جاي ـــــ ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونىنى قۇرۇپ، ئەمەلىيەت داۋامىدا مول تەجرىبە توپلىدى. 1949 ـ يىلى، 1 ـ نۆۋەتلىك جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى يىغىندا ماقۇللانغان، ۋاقتىلىق ئاساسىي قانۇنلۇق رولىنى ئوينايدىغان «جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ ئورتاق پروگراممىسى»دا، مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە تۈزۈمى دۆلەتنىڭ بىر تۈرلۈك تۈپ سىياسىتى ۋە مۇھىم سىياسىي تۈزۈمى قىلىپ بېكىتىلدى. 1952 ـ يىلى ئېلان قىلىنغان «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ مىللىي

تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويۇش پروگراممىسى»دا مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىگە دائىر تۈزۈم ۋە مۇ-ھىم سىياسەتلەر ھەققىدە بىرقەدەر ئومۇميۈزلۈك بەلگىلىمە چىقىرىلدى. 1954 - يىلى تۈزۈلگەن ۋە كېيىن تۈزىتىش كىرگۈزۈپ ئېلان قىلىنغان ھەر نۆۋەتلىك «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئاساسىي قانۇنى»دا مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە دۆلەتنىڭ بىر تۈرلۈك مۇھىم سىياسىي تۈزۈمى قىلىپ بەلگىلەندى. 1984 - يىلى ئېلان قىلىنغان ۋە 2001 - يىلى تۈزىتىش كىرگۈزۈلگەندىن كېيىنكى «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە قانۇنى»دا مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويغان جايلارنىڭ سىياسىي، ئىقتىساد، مەدەنىيەت قاتارلىق جەھەتلەردىكى ھوقۇقى ۋە مەجبۇرىيىتى ھەققىدە ئومۇميۈزلۈك، سىستېمىلىق بەلگىلىمە چىقىرىلدى. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، يەنە ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ تۆت ئاپتونوم رايون قۇرۇلدى: شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى (1955 - يىلى 10 - ئاي)، گۇاڭشى جۇاڭزۇ ئاپتونوم رايونى (1958 - يىلى 3 - ئاي)، نىڭشيا خۇيزۇ ئاپتونوم رايونى (1958 - يىلى 10 - ئاي)، شىزاڭ ئاپتونوم رايونى (1965 - يىلى 9 - ئاي) ھەمدە ئارقا - ئارقىدىن يۈزلىگەن ھەر دەرىجىلىك مىللىي ئاپتونومىيىلىك جايلار قۇ-رۇلدى. مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە تۈزۈمى نەزەرىيە ۋە ئەمەلىيەت داۋامىدا ئۈزلۈكسىز مۇكەممەللەشمەكتە.

مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە تۈزۈمىنىڭ ئورنى-تىلىشى جۇڭگونى دۆلەت ئىچىدىكى مىللىي مەسىلىنى مۇ-ۋاپپەقىيەتلىك ھەل قىلىشتا كاپالەت بىلەن تەمىن ئېتىتى. بىرىنچىدىن، مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە تۈزۈمى

دۆلەتنىڭ بىرلىكى بىلەن مىللىي ئاپتونومىيىنىڭ مۇناسىۋىتى مەسىلىسىنى ياخشى ھەل قىلىپ ھەم دۆلەتنىڭ مەركىزىلىك بىرلىكىگە كاپالەتلىك قىلىندى، ھەم ئاز سانلىق مىللەتلەر ئاممىسىنىڭ دۆلەتنىڭ سىياسىي تۇرمۇشىغا قاتنىشىش ۋە ئۆزىنى ئۆزى باشقۇرۇش ئارزۇسى ئەڭ زور دەرىجىدە قاندۇرۇلۇپ، توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان مىللەتلەر بىلەن ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشقان مىللەتلەرنىڭ ھەممىسى ئاپتونومىيە ھوقۇقىدىن بەھرىمەن بولۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىندى، بۇ، باراۋەر، ئىتتىپاق بولغان مىللەتلەر مۇناسىۋىتىنى راۋاجلاندۇرۇشقا پايدىلىق؛ ئىككىنچىدىن، دۆلەتنىڭ تەرەققىياتى بىلەن ئاز سانلىق مىللەتلەر رايونىنىڭ تەرەققىياتى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ماسلاشتۇرۇشقا پايدىلىق. ئاپتونومىيىلىك جايلار ئۆز رايونى، ئۆز مىللىتىنىڭ كونكرېت ئەمەلىيىتىگە ئاساسەن، ئەمەلىيىتىگە يارىشا ئىش كۆرگەن ئاساستا تەرەققىي قىلسا بولىدۇ، مەركىزىي ھۆكۈمەت ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ ئىقتىساد، مەدەنىيەتنى تەرەققىي قىلدۇرۇشىغا زور كۈچ بىلەن يار دەم بېرىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، جايلار، ھەرقايسى مىللەتلەرنى ئۆزئارا ياردەم بېرىشكە تەشكىللەپ، ھەرقايسى تەرەپنىڭ ئۇستۇنلۇكىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇش ئارقىلىق، ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ تەرەققىيات سۈرئىتىنى تېزلىتىدۇ. بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، جۇڭگونىڭ مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىسى سىياسىي ئامىل بىلەن ئىقتىسادىي ئامىلنىڭ بىرىكمىسى بولۇپ ھەم دۆلەتنىڭ بىرلىكىگە، جەمئىيەتنىڭ مۇقىملىقىغا ۋە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىغا پايدىلىق، ھەم دۆلەتنىڭ ۋە ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ تەرەققىياتى ۋە قۇرۇلۇشىغا پايدىلىق.

ئىككىنچى، شىنجاڭدا كۆپ خىل مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىلىك جايلارنىڭ قۇرۇلۇشى

1. مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىلىك جايلارنى قۇرۇشقا تەييارلىق قىلىش

شىنجاڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولغاندىن كېيىن، يەنىلا ئىلگىرىكى ئۆلكە تۈزۈمى قوللىنىلدى. 1949 ـ يىلى 12 ـ ئايدا، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى بىلەن مەركىزىي كومىتېت شىنجاڭ شۆبە بيۈروسىنىڭ رەھبەرلىكىدە، بۇرھان شەھىدى، گاۋ جىنچۇن، سەيپىدىن ئەزىزى رەھبەرلىكىدىكى شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت، ھەر ساھە ۋەكىللىرىدىن تەركىب تاپقان شىنجاڭ ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى قۇرۇلدى، خەلق ھۆكۈمىتى قارىمىقىدا مىللەتلەر خىزمىتىنى باشقۇرىدىغان مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى تەسىس قىلىندى. ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى «شىنجاڭ چېگرىسى ئىچىدە ھەرقايسى مىللەتلەر بىردەك باراۋەر بولىدۇ، ئىتتىپاقلىق، ئۆزئارا ياردەم بېرىش يولغا قويۇلىدۇ»غانلىقىدىن ئىبارەت سىياسىي ئىشلارنى يولغا قويۇش فاكىچىنىنى تۈزۈپ، مىللەتلەر مۇناسىۋىتىنى ياخشىلىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، تېز سۈرئەتتە دېموكراتىك ئىسلاھات ھەرىكىتىنى قانات يايدۇرۇپ، ئۆلكە دەرىجىلىكتىن تۆۋەن ھەر دەرىجىلىك كونا ھاكىمىيەتلەرنى ئۆزگەرتىپ، فېئودال بەگ ـ تۆرىلىك تۈزۈمى، مىكىبشى، يۈزبېشى تۈزۈمى ۋە باۋ ـ جيا تۈزۈمىنى بىكار قىلىپ، خەلقنىڭ شەھەر، يېزا ئاساسىي قاتلام ھاكىمىيىتىنى قۇردى ھەمدە پۈتۈن شىنجاڭدا ئومۇميۈزلۈك سايلام ئېلىپ بېرىپ، يېزا، ناھىيە، شەھەر، ئۆلكىدىن ئىبارەت ھەر دەرىجىلىك خەلق قۇرۇلتايلىرىنىڭ ۋەكىللىرىنى سايلاپ چىقىپ، يېڭى ھاكىمىيەت بىلەن كونا ھاكىمىيەتنىڭ ئالمىشىشىنى تەدرىجىي تاماملاپ، شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي تەرتىپىنى

مۇقىملاشتۇردى ھەمدە پىلانلىق ھالدا بىر تۈركۈم ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرىنى يېتىشتۈرۈپ ۋە چېنىقتۇرۇپ، مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويۇش ئۈچۈن ياخشى ئاساس سالدى.

1952 ـ يىلى 8 ـ ئايدا، شىنجاڭ ئۆلكىسى ھەر مىللەت، ھەر ساھەدىن بولغان خەلق ۋەكىللىرىنىڭ 1 ـ نۆۋەتلىك 2 ـ يىغىنىنى چاقىردى. يىغىندا «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويۇش پروگراممىسى»نى ئىجرا قىلىش توغرىسىدىكى قارار»ى ماقۇللىنىپ، شىنجاڭ ئۆلكىلىك مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىگە تەييارلىق كۆرۈش كومىتېتى قۇرۇلغاندىن كېيىن جاكارلاندى، بۇرھان شەھىدى مۇدىر بولدى. تەييارلىق كۆرۈش كومىتېتى «ئېھتىياتچان بولۇش، مۇقىم ئىلگىرىلەش، پائال تەييارلىق كۆرۈش، تەدرىجىي يولغا قويۇش» قائىدىسىنى قوللىنىپ، پۈتۈن شىنجاڭ دائىرىسىدە يۇقىرىدىن تۆۋەنگىچە مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىگە تەييارلىق كۆرۈش خىزمىتىنى ئىشلىدى. 12 ـ ئايدا، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى غەربىي شىمال بىيۇروسى «غەربىي شىمالدا مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويۇش لايىھىسى»نى تەستىقلاپ تارقاتتى ھەمدە شىنجاڭنىڭ مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويۇش خىزمىتىنى نۇقتىلىق ئورۇنلاشتۇرۇپ، شىنجاڭدىن كونكرېت پىلانى ئوتتۇرىغا قويۇپ، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى ۋە مەركىزىي كومىتېت غەربىي شىمال بىيۇروسىغا يوللاپ تەستىقلاتقاندىن كېيىن ئىجرا قىلىشنى تەلەپ قىلدى. تەييارلىق كۆرۈش كومىتېتى شىنجاڭنىڭ سىياسىي، ئىقتىساد، مەدەنىيەت، تارىخ ۋە مىللەتلەرنىڭ تارقىلىشى، مىللەتلەر مۇناسىۋىتى قاتارلىق ئەھۋاللىرى ھەققىدە چوڭقۇر، ئىنچىكە تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، ئاز سانلىق

مىللەتلەر ئارىسىدىكى يۇقىرى قاتلام ۋەكىل شەخسلەردىن كەڭ كۆلەمدە پىكىر ئالدى ھەمدە كادىرلار ۋە كەڭ ئاممانى ئاساس قىلىپ مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە سىياسىتى ھەققىدە تەشۋىقات ـ تەربىيە ئېلىپ باردى. مۇشۇ ئاساستا، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى پرىنسىپى ۋە ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ تەرەققىياتىغا ئېتىبار بېرىش پرىنسىپىغا ئەمەل قىلغان ئاساستا، مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويۇشنىڭ كونكرېت لايىھىسىنى تۈزۈپ چىقتى.

1953 ـ يىلى 4 ـ ئايدا، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ شىنجاڭنىڭ مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە خىزمىتى ھەققىدە ئىككى قېتىم يوليورۇق بەردى، ئاپتونومىيىنى يولغا قويۇش فاكۇلتېتى، قەدەم باسقۇچى، رايونلارغا ئايرىش پرىنسىپى، ئاپتونومىيىنى يولغا قويغان مىللەت بىلەن باشقا مىللەتلەرنىڭ مۇناسىۋىتى قاتارلىقلارغا چېتىلىدىغان مەزمۇنلار ئاساسلىقى:

(1) شىنجاڭدا مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويۇش بىر تۈرلۈك ئىنتايىن زور سىياسىي ۋەزىپە، بۇنىڭدا پارتىيە رەھبەرلىكىنى كۈچەيتىش كېرەك. «ئېھتىياتچان بولۇش، مۇقىم ئىلگىرىلەش» فاكۇلتېتىنى ئىزچىللاشتۇرۇش كېرەك، ئاپتونومىيىنى يولغا قويۇش ۋاقتى ئۇزۇنراق بولسىمۇ بولىدۇ. يەر ئىسلاھاتى ئاساسىي جەھەتتىن ئاياغلاشقاندىن كېيىن، ئاۋۋال ئۇيغۇرلاردىن باشقا ئاز سانلىق مىللەتلەر توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلاردا مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويۇپ، مۇشۇ ئاساستا پۈتۈن ئۆلكە دائىرىسىدە مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويۇش. مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويۇش قەدەم باسقۇچى «كىچىكلىكتىن زورىيىپ بېرىش» بويىچە بولۇش.

(2) شىنجاڭدا ئەزەلدىن ياشاپ كەلگەن مىللەتتىن 13ى بار، ئۇيغۇرلار شىنجاڭدىكى ئاساسلىق مىللەت، مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويۇش داۋامىدا ياكى مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە ئىشقا ئاشۇرۇلغاندىن كېيىن، ئاپتونومىيە يولغا قويۇلغان رايون تەۋەلىكىدىكى باشقا قېرىنداش مىللەتلەرگە تەشەببۇسكارلىق بىلەن ئېتىبار بېرىش ھەم ئاز سانلىق مىللەتلەر توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلارنى ئاساس قىلىشقا ئەھمىيەت بېرىش، ھەم ھەرقايسى مىللىي ئاپتونومىيە رايونلىرىنىڭ ئىقتىسادىي، سىياسىي تەرەققىيات ئېھتىياجىغا ئېتىبار بېرىش، ئاڭلىق ھالدا ھەرقايسى ئاز سانلىق مىللەتلەرنى ئىقتىسادىي جەھەتتە باراۋەر ھوقۇقتىن بەھرىمەن قىلىپلا قالماستىن، بەلكى ئۇلارغا ئەمەلىيەت داۋامىدا ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزلىرىگە ياردەم ۋە ئېتىبار بېرىۋاتقانلىقىنى ھېس قىلدۇرۇش كېرەك. ئوخشاشلا، قازاقلارمۇ ئۆز ئاپتونومىيىسى دائىرىسىدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرگە ئېتىبار بېرىشى كېرەك.

(3) شىنجاڭنىڭ نامى ئۆزگەرتىلمەيدۇ، مەمۇرىي ئورنى ئۆزگەرگە تەڭ بولىدۇ، مەركەزنىڭ رەھبەرلىكىدە بولىدۇ. ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستى دائىرىسىگە قوشۇپ بېرىلىدۇ. قىرغىزلارنىڭ كەلگۈسى تەرەققىياتىغا ئېتىبار بېرىش ئۈچۈن، مۇۋاپىق ھالدا بىر بۆلۈك دېھقانچىلىق رايونى بۆلۈپ بېرىش كېرەك.

(4) مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويۇش ۋە مىللىي سىياسەت ھەققىدە تەشۋىقات ـ تەربىيە ئېلىپ بېرىش داۋامىدا، ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيىسىنى تەكتىلەش كېرەك، بۇ شىنجاڭدا تېخىمۇ زور رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە. ①

شۇ يىلى 6 ـ ئايدا، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى شىنجاڭ شۆبە بيۇروسى كېڭەيتىلگەن يىغىن ئېچىپ، بۇرھان شەھىدى

① «جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ شىنجاڭ تارىخىغا دائىر چوڭ ئىشلار خاتىرىسى»، (1 ـ قىسىم)، خەنزۇچە 91 ـ ، 92 ـ بەتلەر.

دىنىڭ «شىنجاڭدا مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويۇش خىزمىتى پىلانى» دېگەن دوكلاتنى ۋە «شىنجاڭ ئۇلۇكسەنىڭ مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويۇش پىلانى (لايىھە) »نى ماقۇللىدى. بۇ پىلان لايىھىسىدە، شىنجاڭدا پۈتۈن ئۇلكە بويىچە ئۇيغۇرلار ئاساس قىلىنغان ئاپتونوم رايون قۇرۇلغاندىن سىرت، يەنە باشقا مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويغان جايلاردىن مەمۇرىي مەھكىمە دەرىجىلىكتىن بىرى، ۋالىي مەھكىمە دەرىجىلىكتىن تۆتى، ناھىيە دەرىجىلىكتىن ئالتىسى قۇرۇلىدۇ؛ قۇرۇلۇش تەرتىپى جەھەتتىن ئىپتىقاندا، ئاۋۋال يېزا دەرىجىلىك ئاپتونوم رايون، ئۇنىڭدىن كېيىن ناھىيە دەرىجىلىك ئاپتونوم رايون، ئۇنىڭدىن كېيىن ۋالىي مەھكىمە دەرىجىلىك ئاپتونوم رايون، ئۇنىڭدىن كېيىن مەمۇرىي مەھكىمە دەرىجىلىك ئاپتونوم رايون قۇرۇلىدۇ، ئەڭ ئاخىرىدا ئۇلكە بويىچە ئۇيغۇرلار ئاساس قىلىنغان ئاپتونوم رايون قۇرۇلىدۇ، دەپ ئوتتۇرىغا قويۇلدى. ئارقىدىنلا، ئۇلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى كومىتېتى، ئۇلكىلىك ھەر مىللەت، ھەر ساھە خەلق قۇرۇلتىيى كېڭەش ھەيئىتىنىڭ بىرلەشمە كېڭەيتىلگەن يىغىنىدىمۇ بۇ پىلان لايىھىسى ئارقا ـ ئارقىدىن مۇزاكىرە قىلىندى ۋە ماقۇللاندى. 12 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى، مەركىزىي خەلق ھۆكۈمىتى مەمۇرىي ئىشلار مەھكىمىسى تەستىقىي جاۋاب يوللاپ، «شىنجاڭ ئۇلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭدا مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويۇش پىلانى» ۋە «شىنجاڭ ئۇلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭدا مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويۇش چارىسى»غا قوشۇلدى.

بۇ مەزگىلدە، ئۇلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى كادىرلارنى تەربىيىلەش، نوۋەتتىدا سىناق قىلىش ۋە تۈزۈم قۇرۇلۇشى قاتارلىق بىر قاتار خىزمەتلەرنى ئىشلىدى. 5 ـ ئايدا، مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە بويىچە كادىرلارنى تەربىيىلەش بۆلۈمى قۇرۇپ، ھەرقايسى جايلاردىكى توققۇز مىللەتتىن خىزمەتتىكى كا-

دىرلار ۋە زىيالىيلار بولۇپ جەمئىي 284 ئادەمنى قوبۇل قىلىپ، ئۇچ ئاي تەربىيىلەپ، ئۇلارنىڭ مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە سىياسىتىنى ئىجرا قىلىش سەۋىيىسىنى ئۆستۈردى. ئۇلار ئوقۇشنى تاماملىغاندىن كېيىن، ئايرىم - ئايرىم هالدا پىچان ناهىيىسىنىڭ دۆڭبازار يېزىسى، قورغاس ناهىيىسىنىڭ ئىچىگاشەن يېزىسى ۋە شىخو ناهىيىسىنىڭ چىگشور يېزىسىغا بېرىپ، يېزا دەرىجىلىك ياكى رايون دەرىجىلىك ئاپتونومىيىلىك رايون قۇرۇشنى نۇقتىدا سىناق قىلىش خىزمىتىنى ئىشلىدى. 11 - ئايدا، ئۆلكىلىك خەلق هۆكۈمىتى مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىگە تەييارلىق كۆرۈش كومىتېتى ۋە رايون دەرىجىلىك، يېزا دەرىجىلىك خەلق هۆكۈمەتلىرىنىڭ تەشكىلىي نىزامىدىن تۆتنى مۇزاكىرە قىلىپ ماقۇللىدى. 12 - ئايدا، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى شىنجاڭ شۇبە بيۇروسى جايلاردا مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى سىناق تەرىقىسىدە يولغا قويۇش خىزمەت ئەترەتلىرىنىڭ مەسئۇللىرى ۋە ئالاقىدار ئورۇنلارنىڭ مەسئۇللىرى يىغىنى چاقىرىپ، رايون، يېزا دەرىجىلىككە توغرا كېلىدىغان مىللىي ئاپتونوم رايونىنى سىناق تەرىقىسىدە قۇرۇش خىزمىتىنى خۇلاسىلىدى ھەمدە بۇنىڭدىن كېيىنكى مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويۇش خىزمىتى هەققىدە ئورۇنلاشتۇرۇش ئېلىپ باردى.

2. كۆپ خىل مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىلىك جايلارنىڭ قۇرۇلۇشى

شىنجاڭدا مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە يېزا دەرىجىلىكتىن باشلاپ نۇقتىدا سىناق قىلىنغان. 1953 - يىلى 11 - ئاينىڭ 15 - كۈنى، قورغاس ناهىيىسى ئىچىگاشەن شىبە ئاپتونوم رايونلۇق خەلق هۆكۈمىتى قۇرۇلدى. بۇ ئاپتونوم رايوندا شىبە، قازاق، سولۇن(داغۇر)، ئۆزبېك، خەنزۇ، ئۇيغۇر، موڭغۇلدىن ئىبارەت سەككىز مىللەت بولۇپ، شىبەلەر ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. يېزا بويىچە ئۇچ ئائىلە ئۆزبېك، 10 ئائىلە داغۇر بولۇپ،

ئۇلاردىن ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا بىر نەپەر ۋە ئىككى نەپەر خەلق ۋەكىلى بار[1]، بۇ مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنىڭ ئاساسلىق بولمىغان مىللەتلەرگە ئېتىبار بېرىش روھىنى گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدۇ. 1954 ـ يىلى 7 ـ ئايغا كەلگەندە، پۈتۈن شىنجاڭ بويىچە رايون دەرىجىگە توغرا كېلىدىغان ئاپتونومىيىلىك جايىدىن شىخو ناھىيىسى جىرگىلتى گولىن موڭغۇل ئاپتونوم رايونى، تېكەس ناھىيىسى كۆكتېرەك قىرغىز ئاپتونوم رايونى، چۆچەك ناھىيىسى گۇئالىبىنشەھەر داغۇر ئاپتونوم رايونى قاتارلىق يەتتىسى؛ يېزا دەرىجىگە توغرا كېلىدىغان ئاپتونومىيىلىك جايىدىن پىچان ناھىيىسى دۆڭبازار خۇيزۇ ئاپتونوم رايونى، قاغىلىق ناھىيىسى ئازاد ئابات تاجىك ئاپتونوم رايونى قاتارلىق توققۇزى ئارقا ـ ئارقىدىن قۇرۇلدى.

1954 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى، يەنجى خۇيزۇ ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى قۇرۇلدى، بۇ، شىنجاڭدا قۇرۇلغان تۇنجى ناھىيە دەرىجىلىك مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە يولغا قويۇلغان جاي ھېسابلىنىدۇ. يەنجى خۇيزۇلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايون بولۇپ، تەۋەلىكىدە خۇيزۇ، ئۇيغۇر، خەنزۇ، موڭغۇل قاتارلىق سەككىز مىللەت بار، خۇيزۇلارنىڭ نوپۇسى پۈتۈن ناھىيە ئومۇمىي نوپۇسىنىڭ 33%نى ئىگىلەيدۇ. ناھىيە بويىچە ئاساسىي قاتلامدا ئومۇمىيۈزلۈك سايلام ئېلىپ بېرىش ئارقىلىق، جەمئىي 118 نەپەر خەلق ۋەكىلى سايلاپ چىقىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە خۇيزۇ، ئۇيغۇر، خەنزۇ، موڭغۇللارنىڭ ۋەكىلى ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا 48%، 31%، 13%، 8% نى ئىگىلىدى، يەنە بىر قازاق ۋەكىلى سايلاندى. خەلق ۋەكىلى 21 كىشىدىن تەركىب تاپقان ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ھەيئىتىنى سايلاپ چىقتى، ئۇلار خۇيزۇ، ئۇيغۇر، خەنزۇ، موڭغۇلدىن ئىبارەت تۆت مىللەتنى ئۆز ئىچىگە ئالدى، بىر نەپەر خۇيزۇ ۋەكىل رەئىس

---

① ۋاڭ شۇەنچۇەن: «21 ـ ئەسىرگە قەدەم قويغان شىنجاڭ»(سىياسىي توم)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999 ـ يىلى نەشرى، خەنزۇچە 251 ـ بەت.

بولدى.[1] شۇ يىلى 9 ـ ئايغا كەلگەندە، پۈتۈن شىنجاڭ بويىچە ناھىيە دەرىجىلىك مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويغان جايدىن ئالتىسى ئارقا ـ ئارقىدىن قۇرۇلدى: چاپچال شىبە ئاپتونوم رايونى، مورى قازاق ئاپتونوم رايونى، قوبۇقسار موڭغۇل ئاپتونوم رايونى(كېيىن قوبۇقسار موڭغۇل ئاپتونوم ناھىيىسى دەپ ئۆزگەرتىلدى)، تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسى، باركۆل قازاق ئاپتونوم ناھىيىسى.

1954 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى، بايىنغولىن موڭغۇل ئاپتونوم رايونى قۇرۇلدى ھەمدە ئاپتونومىيە تەلىپى بويىچە ھەر دەرىجىلىك ئورگانلار ئۆزگەرتىپ تەشكىللەندى. بۇ، شىنجاڭدا قۇرۇلغان تۇنجى ۋالىي مەھكىمە دەرىجىلىك مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە يولغا قويۇلغان جاي ھېسابلىنىدۇ. بايىنغولىندا موڭغۇللار ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ، شۇڭا، ئاپتونومىيە يولغا قويۇلغان ھۆكۈمەتنىڭ رەئىسى موڭغۇلدىن بولدى، ئاپتونوم ئوبلاستنىڭ تۇنجى نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 149 نەپەر ۋەكىلى ئىچىدە موڭغۇللار 49% نى ئىگىلىدى، قالغان ۋەكىللەر ئۇيغۇر، خۇيزۇ، خەنزۇ، زاڭزۇ، قازاق، مانجۇ قاتارلىق مۇشۇ ئوبلاستتىكى ھەرقايسى مىللەتتىن بولدى. 7 ـ ئايدا، قەزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم رايونى، سانجى خۇيزۇ ئاپتونوم رايونى، بورتالا موڭغۇل ئاپتونوم رايونى قاتارلىق ئۈچ ۋالىي مەھكىمە دەرىجىلىك مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە يولغا قويۇلغان جاي ئارقا ـ ئارقىدىن قۇرۇلدى.

1954 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى، ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستى قۇرۇلدى. بۇ ئىلى، تارباغاتاي، ئالتايدىن ئىبارەت ئۈچ ۋىلايەتنى ئۆز ئىچىگە ئالغان، قازاقلار ئاساس قىلىنغان مۇئاۋىن ئۆلكە دەرىجىلىك مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە

① جۇڭگودىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر ئاپتونومىيىلىك جايلىرىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى مەجمۇئەسى: «يەنجى خۇيزۇ ئاپتونوم ناھىيىسىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1986 ـ يىلى نەشرى، خەنزۇچە 35 ـ بەت.

يولغا قويۇلغان جاي هېسابلىنىدۇ. ئەينى چاغدا، ئاپتونوم ئوبلاست تەۋەلىكىدىكى هەرقايسى ئاز سانلىق مىللەتلەر توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان جايلاردا ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ موڭغۇل، شىبە، خۇيزۇ، قىرغىز، داغۇر قاتارلىق مىللەتلەر تەرەققىياتىنىڭ ئاپتونومىيىنى يولغا قويغان يېزا دەرىجىگە توغرا كېلىدىغان ئاپتونومىيىلىك جايدىن بەشى، رايون دەرىجىگە توغرا كېلىدىغان ئاپتونومىيىلىك جايدىن ئالتىسى، ناهىيە دەرىجىگە توغرا كېلىدىغان ئاپتونومىيىلىك جايدىن ئىككىسى قۇرۇلغانىدى. ئىلى، تارباغاتاي، ئالتايدىن ئىبارەت ئۇچ ۋىلايەتتىكى قازاقلارنىڭ نوپۇسى شۇ جايدىكى ئومۇمىي نوپۇسنىڭ تەخمىنەن 40%نى، پۈتۈن مەملىكەتتىكى قازاقلار ئومۇمىي نوپۇسىنىڭ 85%نى(1953 - يىلى) ئىگىلىگەنلىكى، جۇغراپىيىلىك ئورنى بىر - بىرىگە تۇتىشىپ كەتكەنلىكى، ئۇنىڭ ئۇستىگە بۇلارنىڭ هەممىسى ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى مەزگىلىدىكى تايانچ بازا بولغانلىقى ئۈچۈن مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويۇش هەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئىتتىپاقلىقى، هەمكارلىقىنى كۈچەيتىش ۋە ئۇچ ۋىلايەتنىڭ ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشكە تېخىمۇ پايدىلىق ئىدى، شۇڭا، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى شىنجاڭ شۆبە بىيۈروسى بىلەن شىنجاڭ ئۆلكىلىك خەلق هۆكۈمىتى مەركەزگە يوللاپ رەسمىي تەستىقلاتقاندىن كېيىن، قارىمىقىدا 24 ناهىيە، شەهەر بولغان ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستىنى قۇردى.① شۇنداقلا ئۆلكە دەرىجىلىكتىن تۆۋەن مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە يولغا قويۇلغان جاي قۇرۇش كېچىكلىكتىن چوڭلۇقىقا قاراپ تەدرىجىي ئىشقا ئاشتى، ئۆلكە دەرىجىلىك ئاپتونوم رايون قۇرۇش شارائىتى كۈندىن - كۈنگە پىشىپ يېتىلدى.

---

① جۇڭگودىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر ئاپتونومىيىلىك جايلىرىنىڭ ئومۇمىي ئەهۋالى مەجمۇئەسى: «ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ ئومۇمىي ئەهۋالى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985 - يىلى نەشرى، خەنزۇچە 62 - بەت.

مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويۇش ئەمەلىيىتى داۋامىدا، ئاپتونومىيىلىك ھۆكۈمەتلەرنىڭ تەسىس قىلىنىشىمۇ مۇڭاپىقلىشىش ۋە قېلىپلىشىشقا قاراپ يۈزلەندى. 1952 - يىلىدىكى «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويۇش پروگراممىسى»غا ئاساسەن، مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە يولغا قويۇلغان جايلار دەسلەپكى باسقۇچتا ئۆلكە دەرىجىلىك، مەمۇرىي مەھكىمە دەرىجىلىك، ۋالىي مەھكىمە دەرىجىلىك، ناھىيە دەرىجىلىك، رايون دەرىجىلىك، يېزا دەرىجىلىك دەپ ئالتە دەرىجىگە بۆلۈنۈپ، بىردەك ئاپتونوم رايون دەپ ئاتالدى. جايلارنىڭ نامىلرى ئوخشاش بولغانلىقتىن ئاسانلا قالايمىقانچىلىق كېلىپ چىققانلىقى، ئۇنىڭ ئۇستىگە، رايون، يېزا دەرىجىلىك ھاكىمىيەتلەرنىڭ نوپۇسى بەك ئاز، يېرى بەك كىچىك بولغانلىقتىن، ئەمەلىيەتتە ئاپتونومىيە ھوقۇقىنى يۈرگۈزەلىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. 1954 - يىلى 7 - ئاينىڭ 23 - كۈنى، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى شىنجاڭ شۇنىڭدەك بيۈروسى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى بىرلىك سەپ بۆلۈمىنىڭ «ناھىيە دەرىجىلىكتىن تۆۋەن مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە يولغا قويۇلغان جايلارنى قۇرۇشنى ۋاقتىنچە كېچىكتۈرۈش ياكى ئۆزگەرتىش قاتارلىق مەسىلىلەر توغرىسىدا يوليورۇق»نى تارقاتتى، يوليورۇقتا پۈتۈن مەملىكەتتىكى مىللىي ئاپتونومىيە ئورگانلىرىنىڭ مەمۇرىي ئورنى ئاپتونوم رايون، ئاپتونوم ئوبلاست، ئاپتونوم ناھىيە دەپ ئۈچ دەرىجىگە ئايرىلىدۇ، ناھىيە دەرىجىلىكتىن تۆۋەن مىللىي ئاپتونوم رايونلار ئەمدى قۇرۇلمايدۇ، قۇرۇلۇپ بولغانلىرى مىللىي يېزا قىلىپ ئۆزگەرتىلىدۇ، دەپ بەلگىلەندى. 9 - ئايدا ئېلان قىلىنغان «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئاساسىي قانۇنى»دا، مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە يولغا قويۇلغان جايلار «ئاپتونوم رايون»، «ئاپتونوم ئوبلاست»، «ئاپتونوم ناھىيە» دېگەن نامنى قوللىنىدۇ، ئۇلار ئايرىم

ئۇيغۇر كتاب نەشرياتى www.uyghurkitap.com

ىرىم ـ ئايرىم ھالدا ئۆلكە، ژىلايەت، ناھىيە دەرىجىلىك مەمۇرىي رايونغا توغرا كېلىدۇ، دەپ بەلگىلەندى. 1955 ـ يىلى 2 ـ ئايدا، ئۇلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ئۆلكە تەۋەلىكىدىكى ھەرقايسى ئاپ-تونوم رايونلارنىڭ نامى توغرىسىدا بىرتۇتاش بەلگىلىمە چىقار-دى، ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستلىق خەلق كومىتېتىنىڭ نامى ئۆزگەرمىگەندىن باشقا، قالغان ژىلايەت دەرىجىگە توغرا كېلىدە-غان تۆت ئاپتونوم رايون بىلەن ناھىيە دەرىجىگە توغرا كېلىدىغان ئالتە ئاپتونوم رايوننىڭ نامى ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا ئاپتونوم ئوبلاستلىق خەلق كومىتېتى ۋە ئاپتونوم ناھىيىلىك خەلق كو-مىتېتى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى.

1955 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى، مەملىكەتلىك 1 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ 21 ـ يىغى-نىدا «شىنجاڭنىڭ ئۆلكىلىك تەشكىلىي تۈزۈلمىسىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قۇرۇش تەكلىپى» ماقۇللاندى. 9 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى، شىنجاڭ ئۆلكىلىك 1 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 2 ـ يىغىنىدا شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق كومىتېتىنىڭ تەشكىلىي ئەزالىرى سايلام ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كېلىپ، جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى رەسمىي قۇرۇلدى، شىنجاڭنىڭ ئۆلكىلىك تەشكىلىي تۈزۈلمىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. سەيپە-دىن ئەزىزى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ رەئىسلىكىگە سايلاندى. گاۋ جىنچۈن(خەنزۇ)، ئىمىنوف(ئۇيغۇر)، پاتىخان سۈ-گۈربايوف(قازاق) ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا مۇئاۋىن رەئىس بولدى. 11 مىللەتتىن بولغان 37 ئادەم خەلق كومىتېتىنىڭ(يەنى خەلق ھۆكۈمىتى)نىڭ ئەزاسى بولدى. 10 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى، ئۇرۇمە-چىدىكى ھەر مىللەت، ھەر ساھەدىن بولغان 60 مىڭدىن ئارتۇق ئامما تەنتەنىلىك يىغىلىش ئۆتكۈزۈپ، جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرى-يىتى قۇرۇلغانلىقىنىڭ ئالتە يىللىقىنى ۋە شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپ-تونوم رايونىنىڭ قۇرۇلغانلىقىنى تەبرىكلىدى، سەيپىدىن ئەزىزى

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ قۇرۇلغانلىقىنى جاكارلىدى. بۇ چاغدا، شىنجاڭ ئاپتونوم رايون، ئاپتونوم ئوبلاست ۋە ئاپتونوم ناھىيىدىن ئىبارەت ئۈچ دەرىجىلىك مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە يولغا قويۇلغان جاي قۇرۇش ۋە مىللىي ئاپتونومىيە ئورگىنى تەسىس قىلىش خىزمىتىنى تاماملىدى. شىنجاڭ ھازىرغىچە يەنىلا پۈتۈن مەملىكەتتىكى بەش ئاپتونوم رايون ئىچىدە ئۈچ دەرىجىلىك ئاپتونومىيىلىك جاي تولۇق بولغان بىردىنبىر مىللىي ئاپتونوم رايون ھېسابلىنىدۇ.

شىنجاڭدا ئەزەلدىن ياشاپ كەلگەن باشقا 12 مىللەت ئىچىدە، ئەينى چاغدا ئۆزبېك، تاتار، رۇس ۋە مانجۇ مىللەتلىرى نوپۇسى بىرقەدەر ئاز، تارقاق ئولتۇراقلاشقانلىقى ئۈچۈن ئاپتونومىيىلىك ئورۇن قۇرۇلمىغاندىن باشقا، قالغان مىللەتلەرنىڭ ھەممىسىگە ئاپتونومىيىلىك جاي قۇرۇلدى. 1956 ـ يىلى، رايون، يېزا دەرىجىلىك مىللىي ئاپتونوم رايونلار تەڭشەش ئارقىلىق مىللىي يېزا قىلىپ ئۆزگەرتىپ قۇرۇلدى. ھازىر، پۈتۈن شىنجاڭدا قازاق، خۇيزۇ، قىرغىز، موڭغۇل، تاجىك، شىبە، ئۆزبېك، داغۇر، تاتار قاتارلىق توققۇز مىللەتنىڭ 42 مىللىي يېزىسى بار، ئۇيغۇرلارنى قوشقاندا 10 مىللەتنىڭ ھەر دەرىجىلىك مىللىي ئاپتونومىيە ئورۇنلىرى ياكى مىللىي يېزىسى بار.

3. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ نامى توغرىسىدا

ئۇيغۇرلار ۋە باشقا ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئەھۋالىغا ئاساسەن، ئۇيغۇرلار شىنجاڭدا ئۆلكە دەرىجىلىك مىللىي ئاپتونوم رايونى قۇرۇشى كېرەك. 1955 ـ يىلى 2 ـ ئايدا، شىنجاڭ ئۆلكىلىك مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىگە تەييارلىق كۆرۈش كومىتېتى قۇرۇلۇپ، ئۆلكە دەرىجىلىك ئاپتونوم رايون قۇرۇشنىڭ تەييارلىق خىزمەتلىرىنى رەسمىي باشلىدى. پۈتۈن ئۆلكىدىكى ھەر مىللەت ئاممىسى ئۆلكە دەرىجىلىك ئاپتونوم رايون قۇرۇش مەسىلىسىنى كەڭ كۆلەمدە مۇزاكىرە قىلىپ، شىنجاڭدا ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆلكە دەرىجىلىك ئاپتونوم رايونى قۇ-

ئۇيغۇرچە كتاب ئوقۇيدىغان

رۇشنى ھمايە قىلدى، لېكىن ئاپتونوم رايونىنىڭ نامى مەسىلە-سىدە ئىختىلاپ كېلىپ چىقتى، بۇ ئاساسلىقى «شىنجاڭ» دېگەن سۆزنى ۋە «ئۇيغۇر» دېگەن نامنى قوللىنىش كېرەكمۇ، يوق دېگەن مەسىلىگە مەركەزلەشتى.

ھەر مىللەت، ھەر ساھە زاتلىرى بىر يىلچە ۋاقىت سەرپ قىلىپ، ھەر دەرىجىلىك خەلق ۋەكىللىرى يىغىنى، سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى يىغىنى ۋە بىر قىسىم مەخسۇس يىغىنلاردا تولۇق مۇزاكىرە قىلىش، قايتا ـ قايتا غۇلغۇلا قىلىش ئارقە-لىق، تەدرىجىي ھالدا بىرەك تونۇش ھاسىل قىلدى: (1) قۇرۇلۇپ بولغان ئاپتونوم ئوبلاست، ئاپتونوم ناھىيىلەرنىڭ ھەممىسىدە قۇرۇلۇش بىلەن تەڭلا ئۇنىڭ يەر نامى ۋە مىللەت نامى ئېنىق كۆرسىتىلدى، ئۇيغۇرلار شىنجاڭدىكى ئەڭ چوڭ مىللەت، ئۆلكە دەرىجىلىك مىللىي ئاپتونوم رايون قۇرۇلغانىكەن ئۇنىڭغا ئۇي-غۇرلارنىڭ مىللەت نامى قويۇلۇشى كېرەك، بۇ، «مىللىي تېررە-تورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويۇش پروگراممىسى»دىكى مىللىي ئاپتونومىيىلىك جايلارنىڭ نامىنى بېكىتىش پرىنسىپە-غا تامامەن ئۇيغۇن كېلىدۇ. «شىنجاڭ ئاپتونوم رايونى» دەپ ئاتاش گەرچە ئۇيغۇرلارنىڭ سىنجاڭ تەۋەلىكىدىكى باشقا مىللەتلەرنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇشىغا پايدىلىق بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدا قايسى مىللەتنىڭ ئاپتونومىيىنى يۈرگۈزۈۋاتقانلىقى ئېنىق ئىپادىلەن-مەيدۇ. (2) «ستان» سۆزى تارىختا مىللىي بۆلگۈنچىلەر توقۇپ چىققان «شەرقىي تۈركىستان» بىلەن ئاساناڭ ئارىلىشىپ كېتە-دۇ، ئۇ پاكىستان دېگەندەك بىر قىسىم مۇستەقىل دۆلەتلەرنىڭ نامىدا قوللىنىلىدۇ، «ستان» سۆزىنى قوللانغاندا كىشىلەردە مۇستەقىل دۆلەت ئوخشايدۇ، دېگەن خاتا چۈشەنچە پەيدا قىلىپ قويۇشى مۇمكىن، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، «ستان» سۆزى شىنجاڭنىڭ ئەھۋالىنى توغرا، تولۇق ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلمەي-دۇ، شىنجاڭ 13 مىللەت توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايون، «ئۇي-غۇرستان»لا دېيىش مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىغا پايدىسىز، ئۇنىڭ

ئۇستىگە، «ستان» سۆزى جۇڭگونىڭ مىللىي ئۆرپ ـ ئادەتلىگىمۇ ئۇيغۇن كەلمەيدۇ، شۇڭا، «ستان» سۆزىنى قوللىنىشقا بولمايدۇ. (3) گەرچە «شىنجاڭ» سۆزى «قەدىمىي زېمىن يېڭىدىن تەۋە بولۇش» دېگەندىن كەلگەن بولۇپ، ئەينى چاغدا يېڭى زېمىن دېگەن مەنىنى بەرسىمۇ، لېكىن سەلبىي مەنىگە ئىگە ئەمەس؛ ئۇنىڭ ئۇستىگە شىنجاڭ سۆزى جۇغراپىيىلىك ئاتالغۇ سۈپىتىدە جۇڭگو ۋە چەت ئەلگە تونوشلۇق بولۇپ بولدى، شۇڭا داۋاملىق قوللىنىۋېرىش كېرەك. (4) «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى» دېگەن نام ئۇيغۇرلارنىڭ شىنجاڭدا ھەرقايسى مىللەتلەرنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويۇشنى گەۋدىلەندۈرۈپ بېرەلەيدۇ، ئۇ، ئۇيغۇرلارنىڭ باشقا مىللەتلەرنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ، شىنجاڭنى ئورتاق گۈللەندۈرۈشتىكى مەسئۇلىيەتچانلىقىنى تۇرغۇزۇشىغا پايدىلىق. ئاخىر، جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى شىنجاڭ شۆبە بىيۇروسى شىنجاڭدىكى مۇتلەق كۆپ ساندىكى ھەر مىللەت كادىرلىرى ۋە ئاممىسىنىڭ ئارزۇسى بويىچە، «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى» دېگەن نامنى بېكىتتى ھەمدە جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ تەستىقلىشىغا يوللىدى.①

شىنجاڭ كۆپ مىللەت توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايون، شىنجاڭدا ھەرقايسى مىللەتلەر ئارىلاش ئولتۇراقلاشقان بولغاچقا، مەلۇم بىر مىللەت توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونىنى بىردىنبىر ئاساس قىلىپ تۇرۇپ تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويۇش مۇمكىن ئەمەس، بەلكى نوپۇسى بىرقەدەر كۆپ بولغان ئازسانلىق مىللەتنى ئاساس قىلىپ تۇرۇپ، نوپۇسى بىرقەدەر ئاز بولغان بىرقانچە مىللەتنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا ئاپتونومىيە

---

① جاڭ ئىرجۇ: «جۇڭگونىڭ مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە تارىخى پروگراممىسى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1995 ـ يىلى نەشرى، خەنزۇچە 191 ـ ، 192 ـ بەتلەر؛ «ھازىرقى زامانداىكى جۇڭگونىڭ مىللەتلەر خىزمىتى»(1 ـ قىسىم)، ھازىرقى زامان جۇڭگو نەشرىياتى، 1993 ـ يىلى نەشرى، خەنزۇچە 224 ـ بەت.

لىك جاي قۇرۇش كېرەك. مۇشۇنداق بولغاندا، ئاپتونوم رايوندىن تارتىپ تاكى ئاپتونوم ئوبلاست، ئاپتونوم ناھىيىگىچە بولغان كۆپ قاتلاملىق قۇرۇلما ھەرقايسى ئاز سانلىق مىللەتلەرنى ئۆزلىرىنىڭ ئوخشىمىغان ئەھۋالىغا ئاساسەن، ئاپتونومىيە ھوقۇقىدىن تولۇق بەھرىمەن بولۇش جەھەتتە ئاساسىي كاپالەت بىلەن تەمىن ئېتىدۇ. شۇنداقلا ھەرقايسى مىللەتلەر بىر نىيەتتە ئىتتىپاقلىشىپ، ھەمكارلاشقاندىلا ئاندىن شىنجاڭنى ياخشى گۈللەندۈرەلەيدۇ. بەزىلەر شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى «ئۇيغۇرلارنىڭ ماكانى» دەپ قارايدۇ، بۇ، بىر تەرەپلىمىلىك ۋە خاتا قاراش. شىنجاڭدا مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويۇش داۋامىدا، مەركەز تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويغان مىللەت ئۆز تەۋەلىكىدىكى باشقا مىللەتلەرگە ياردەم ۋە ئېتىبار بېرىشى، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئىتتىپاقلىقىنى ئىلگىرى سۈرۈشى كېرەك، دەپ كۆپ قېتىم تەكىتلىگەن. 1957 ـ يىلى، گوۋۇيۈەن زوڭلىسى جۇ ئېنلەي شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ نامى مەسىلىسى توغرىسىدا مۇنداق ئېنىق بايانلارنى قىلغان: «بىزنىڭ قوللانغىنىمىز دۆلىتىمىزنىڭ ئەھۋالىغا ئۇيغۇن كېلىدىغان، مىللەتلەرنىڭ ھەمكارلىشىشىغا پايدىلىق بولغان مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە تۈزۈمىدۇر. بىز مىللىي ئايرىمچىلىقنى تەكتىلىمەيمىز. ئەگەر ھازىر مىللەتلەر ئايرىمچىلىق قىلسا بولىدۇ دەپ تەكتىلىسەك، جاھانگىرلار دەل ئۇنىڭدىن پايدىلىنىپ كېتىدۇ. گەرچە ئۇلار مۇۋەپپەقىيەت قازىنالمىسىمۇ، لېكىن مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ھەمكارلىققا بولغان كاشىلىنى كۆپەيتىۋېتىدۇ. مەسىلەن، شىنجاڭ ئازاد بولۇشتىن بۇرۇن بىر قىسىم ئەكسىيەتچى ئۇنسۇرلار ئېلىپ بارغان شەرقىي تۈركىستان دېگەنگە ئوخشاش بۆلگۈنچىلىك ھەرىكەتلىرىدىن جاھانگىرلار پايدىلىنىپ كەتكەن. شۇڭا، بىز مۇشۇلارنى نەزەردە تۇتۇپ، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قۇرۇلغاندا ئۇيغۇرىستان دېگەن بۇ نامنى قوللىنىشقا قوشۇلمىغان. شىنجاڭدا بىرلا ئۇيغۇر

غۇرلار بولۇپ قالماستىن، يەنە باشقا 12 مىللەتمۇ بار، بۇ 13 مىللەتنىڭ ھەممىسىگە 13ستان قۇرۇپ بەرگىلى بولمايدۇ ـ دە. پارتىيە ۋە ھۆكۈمەت ئەڭ ئاخىرى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قۇرۇشنى بېكىتكەندە شىنجاڭدىكى يولداشلارمۇ قوشۇلغان. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى دەپ ئاتىغاندا ‹قالپاق› يەنىلا ئۇيغۇرلارغا كىيگۈزۈلدى، چۈنكى ئۇيغۇرلار شىنجاڭدا ئاساسلىق مىللەت بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 70% تىن كۆپرەكنى ئىگىلەيدۇ، باشقا مىللەتلەرمۇ بۇ ‹قالپاق›نى ئورتاق كىيىدۇ.» «بۇنىڭ ئىچىدە مىللەتلەر ھەمكارلىقى دېگەن مەنە بار، بۇ مەسىلىنى ئېنىق ئېيتىش كېرەك.» ①

ئۇچىنچى، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئورتاق ھالدا ئۆزىگە ئۆزى خوجا بولۇشى

1. ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ يەرلىكنىڭ ئىشلىرىنى ئۆز ئالدىغا باشقۇرۇشى

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ھەر دەرىجىلىك ئاپتونومىيە ئورگانلىرى ھەر نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى ۋەكىللىرىنىڭ تەركىب تېپىشى ۋە كادىرلارنى سەپلەش جەھەتتە ھەرقايسى مىللەتلەر ئورتاق ھالدا ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا قاتنىشىش، ھاكىمىيەت ئىشلىرىنى مۇھاكىمە قىلىش، يەرلىكنىڭ ئىشلىرىنى ئورتاق باشقۇرۇش پرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇپ كەلدى. «ئاساسىي قانۇن»، «مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە قانۇنى» ۋە ئالاقىدار قانۇنلارغا ئاساسەن، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ دۆلەت ۋە يەرلىكنىڭ ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا قاتنىشىش ھوقۇقى ئۇنۇملۇك كاپالەتكە ئىگە قىلىندى، مەسىلەن، ھەرقايسى مىللەتنىڭ يېشى 18 گە توشقان پۇقرالىرى سايلاش ھوقۇقى ۋە

---

① جۇ ئېنلەي: «ئېلىمىزنىڭ مىللىي سىياسىتىگە دائىر بىرقانچە مەسىلە توغرىسىدا»، دۆلەت مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى سىياسەت تەتقىقات ئىشخانىسى تۈزگەن «جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى ئاساسلىق رەھبەرلىرىنىڭ مىللىي مەسىلە توغرىسىدىكى بايانلىرى» دېگەن كىتابتىن ئېلىندى، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1994 ـ يىلى نەشرى، خەنزۇچە 175 ـ بەت.

سايلىنىش هوقۇقىدىن بەھرىمەن بولۇش؛ مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى ھەرقايسى ئۆلكە، ئاپتونوم رايونلارغا ئاز سانلىق مىللەت ۋەكىلىنىڭ سانىنى تەقسىملەپ بېرىش؛ ھەربىر توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان ئاز سانلىق مىللەت-لىنىڭ شۇ جايىنىڭ خەلق قۇرۇلتىيىغا قاتنىشىدىغان ۋەكىلى بو-لۇش؛ ئاپتونومىيىلىك جايلاردىكى بەزى مۇھىم ۋەزىپىلەرنى تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويغان مىللەت پۇقراسى ئۈستىگە ئېلىش ھەققىدە قاتتىق چەك قويۇش، ۋەھاكازا. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، شىنجاڭمۇ بەزى يەرلىك قائىدە - نىزام، قارار، قارارنامىلەرنى چىقىرىپ، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئورتاق ھالدا ئۆزىگە ئۆزى خوجا بولۇشىنى كاپالەتكە ئىگە قىلدى، مە-سىلەن، ھەر دەرىجىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى ۋە ھەر دەرىجىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ رەھبەرلىك بەنزە ئەزالىرد-نى سايلاشتا ئارتۇق نامزاتلىق سايلام چارىسىنى يولغا قويۇش، قايسى مىللەتتىن بولغان ئەزا سايلامدا سايلىنالماي قالسا، شۇ مىللەتتىن تولۇقلاپ سايلاش①؛ ناھىيە، يېزا دەرىجىلىك خەلق قۇرۇلتىيىغا قاتنىشىدىغان ئاز سانلىق مىللەت ۋەكىللىرىنىڭ نامزات ئىسىملىكىنى سايلام ھەيئىتى كۆپ ساندىكى سايلىغۇ-چىلارنىڭ پىكرى ۋە شۇ جايىنىڭ ئەھۋالىغا ئاساسەن بې-كىتىش، سايلىغاندا ھەرقايسى مىللەتتىن بولغان نامزاتلارنى شۇ مىللەت ئىچىدە ئارتۇق نامزاتلىق سايلاش②، شۇ ئارقىلىق ھەر-قايسى مىللەتلەرنىڭ خەلق قۇرۇلتىيى ۋەكىلى ۋە رەھبىرىي كا-

---

① ج ك پ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق كومىتېتى بەنگۆتكىچى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى بەنگۆتكىچى: «شىنجاڭنىڭ شانلىق 50 يىلى»، (1 - قە-سىم)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 77 - بەت.

② 1989 - يىلى، «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومە-تېتىنىڭ «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ ناھىيە دەرىجىلىكتىن تۆۋەن خەلق قۇرۇلتىيى ۋەكىللىرىنى بىۋاستە سايلاش بويىچە يولغا قويۇش تەپسىلي پرىنسىپى» غا تۇزىتىش كىرگۈزۈش توغرىسىدىكى قارارى»، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر - دىن ئىشلىرى كومىتېتى تۈزگەن «يېڭى دەۋردىكى مىللەتلەر-دىن سىياسىتى، قائىدە - نىزاملىرى قوللانمە-سى»دىن ئېلىندى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999 - يىلى خەنزۇچە نەشرى، 60 - بەت.

دىرلىرىنىڭ بەلگىلىك نىسبىتىنى ساقلاش، دېگەندەك. ئاپتونوم رايونلۇق 9 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىغا 13 مىللەتتىن جەمئي 542 نەپەر ۋەكىل قاتناشتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت ۋەكىلى 65.5% نى ئىگىلەپ، ئاز سانلىق مىللەت نوپۇسىنىڭ شىنجاڭنىڭ ئومۇمىي نوپۇسىدىكى نىسبىتىدىن 4% پو-ئىنت يۇقىرى بولدى. شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت ئاممىسى يەنە دۆلەتنىڭ چوڭ ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا قاتنىشىش ھوقۇقىدىن بەھرىمەن بولىدۇ. شىنجاڭدىن مەملىكەتلىك 8 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىغا قاتناشقان ۋەكىل جەمئىي 58 نەپەر بولۇپ، ئۇلار 11 مىللەتتىن تەركىب تاپقان، بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت ۋەكىلى 62.1% نى ئىگىلەيدۇ، مەملىكەتلىك 9 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىغا قاتناشقان ئاز سانلىق مىللەت ۋەكىلى شىنجاڭ ۋەكىللىرى ئومۇمىي سانىنىڭ 62.7% نى ئىگىلەيدۇ. شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەت ۋە خەنزۇ زاتلاردىن مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى، گوۋۇيۈەن ۋە مەملىكەتلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ رەھبەرلىك ئورنىدا ۋەزىپە ئۆتەۋاتقانلارمۇ بار.

جۇڭگو ھۆكۈمىتى ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرىنى تاللاپ ئۆستۈرۈش، تەربىيىلەش ۋە ئىشلىتىشنى ئىزچىل تۇرده مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە سىياسىتىنى يولغا قويۇشنىڭ ئاچقۇچى قىلىپ كەلدى. شىنجاڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولغان دەسلەپكى مەزگىللەردە، ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرىنىڭ سانى ئىنتايىن ئاز ئىدى، 1950 ـ يىلى پۈتۈن شىنجاڭ بويىچە ئاران 3000 نەپەر ئاز سانلىق مىللەت كادىرى بار ئىدى. ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرى قوشۇننىنى تېز سۈرئەتتە زورايتىش ئۈچۈن، ھۆكۈمەت ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ پۈتۈن مەملىكەتتە مىللەتلەر ئىنستىتۇتلىرى ۋە تۇرلۇك كادىرلار مەكتەپلىرىنى قۇرۇپ، ئەمەلىي خىزمەت داۋامىدا ئىپادىسى گەۋدىلىك بولغان ۋە مەلۇم مەدەنىيەت سەۋىيىسىگە ئىگە ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرىنى تاللاپ ئوقۇشقا ئەۋەتىپ، ئۇلارنىڭ نەزەرىيە سەۋىيىسى، مەدەنىد-

يەت سەۋبىسى ۋە خىزمەت ئىقتىدارىنى ئۆستۈردى. بۇنىڭ بىلەن زور بىر تۈركۈم مۇنەۋۋەر ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرى تېز سۈرئەتتە يېتىشىپ چىقتى. 1955 - يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قۇرۇلغاندا، پۈتۈن شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەت كادىرى 46 مىڭ بولۇپ، 1965 - يىلى 67 مىڭغا، 1975 - يىلى 93 مىڭغا، 1985 - يىلى 192 مىڭغا، 2001 - يىلى 348 مىڭغا يېتىپ، ئەينى چاغدىكى پۈتۈن ئاپتونوم رايوندىكى كادىرلار ئومۇمىي سانىنىڭ 51.8% نى ئىگىلىدى، بۇ، 1955 - يىلى ئاپتونوم رايون قۇرۇلغان چاغدىكىنىڭ 7.6 ھەسسىسىگە باراۋەر كېلىدۇ.

مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە قانۇنى بويىچە، ھازىر ئاپتونوم رايونىنىڭ رەئىسلىكى، ئاپتونوم ئوبلاستلارنىڭ باشلىقلىقى ۋە ئاپتونوم ناھىيىلەرنىڭ ھاكىملىقىنى ئىزچىل تۇرده مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويغان مىللەتنىڭ پۇقرالىرى ئۆتەپ كېلىۋاتىدۇ؛ ۋىلايەت، شەھەرلەرنىڭ ۋالىيلىقى، شەھەر باشلىقلىقى، ناھىيىلەرنىڭ ھاكىملىقى، ھەرقايسى يېزا، بازارلارنىڭ باشلىقلىقىنىمۇ ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرى ئۆتەپ كېلىۋاتىدۇ؛ پۈتۈن شىنجاڭدىكى ھاكىم، يېزا باشلىقلىرىنىڭ 83 پىرسەنتى ئاز سانلىق مىللەت كادىرىدۇر؛ ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرى ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك رەھبىرىي كادىرلار ئىچىدە 55%نى، ۋىلايەت، ئوبلاست، نازارەت، ئىدارە دەرىجىلىك رەھبىرىي كادىرلار ئىچىدە 43%نى ئىگىلەيدۇ. ھەر دەرىجىلىك مەمۇرىي كادىرلاردىن باشقا، ئاز سانلىق مىللەتتىن بولغان كەسپىي تېخنىكا كادىرلىرىنىڭ سانىمۇ تېز كۆپەيىپ، 2001 - يىلىنىڭ ئاخىرى ئاز سانلىق مىللەتتىن بولغان كەسپىي تېخنىكا كادىرلىرى قوشۇنى 251 مىڭ كىشىگە يېتىپ، پۈتۈن ئاپتونوم رايوندىكى كەسپىي تېخنىكا كادىرلىرى ئومۇمىي سانىنىڭ 55% نى ئىگىلىدى. ھەر مىللەت ئايالىلىرىمۇ زور مىقداردا ھەر دەرىجىلىك پارتىيە، ھۆكۈمەت كادىرلىرىنىڭ ئىش

ئورنىغا چىقتى، 2001 ـ يىلى، پۈتۈن شىنجاڭدىكى ئايال كا-
درلار 309 مىڭغا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە، ئاز سانلىق مىللەت ئا-
يال كادىرلىرى يېرىمىنى دېگۈدەك ئىگىلەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر
ۋاقىتتا، دۆلەت يەنە شىنجاڭغا زور بىر تۇركۈم مۇنەۋۋەر ئىختى-
ساس ئىگىلىرىنى يەتكۈزۈپ بەردى. ھازىر، ئاپتونوم رايونىمىزدا
سىياسىي، ئىقتىساد، پەن ـ تېخنىكا، مەدەنىيەت، مائارىپ،
داۋالاش، سەھىيە قاتارلىق ھەرقايسى تەرەپلەردىكى ئىختىساس
ئىگىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھەر مىللەت كادىرلىرى قوشۇنى
شەكىللىنىپ، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئاپتونومىيىلىك جايلى-
رىنىڭ ئىشلىرىنى ۋە ئۆز مىللىتىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى
ئىشلارنى باشقۇرۇش سىياسىي ھوقۇقى تەشكىلىي جەھەتتىن كا-
پالەتكە ئىگە قىلىندى.

**2. ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ قانۇنىي ھوقۇق ـ مەنپەئىتىنى قانۇن بو-
يىچە قوغداش**

مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە ھوقۇقىنىڭ بىر مۇ-
ھىم مەزمۇنى ئاپتونومىيە ئورگىنىنىڭ قانۇن چىقىرىش ھوقۇ-
قىدۇر، يەنى مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە ئورگىنى ئۆز
جايىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكى ۋە ئە-
ھلىي ئېھتىياجىغا ئاساسەن، ئاپتونومىيىلىك قائىدە ـ
نىزاملارنى، جۈملىدىن ئاپتونومىيە نىزامى ۋە يەككە نىزاملارنى
تۈزەلەيدۇ، يۇقىرى دەرىجىلىك دۆلەت ئورگىنىنىڭ قارار، بۇيرۇق
ۋە يولىيورۇقلىرىنى جانلىق ئىجرا قىلىدۇ ۋە ئىجرا قىلىشىنى
توختىتىدۇ، شۇ ئارقىلىق ھەرقايسى مىللىي تېررىتورىيىلىك
ئاپتونومىيىلىك جايلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ كونكرېت ئەھۋالىغا ئا-
ساسەن، يەرلىكىنىڭ ئىشلىرىنى باشقۇرۇش ھوقۇقىغا كاپالەتلىك
قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئاپتونومىيىلىك جايلار يەنە
يەرلىك دۆلەت ئورگانلىرى يەرلىك قائىدە ـ نىزاملارنى تۈزۈش
ھوقۇقىغا ئىگە. ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيى قۇرۇلغاندىن
تارتىپ 2003 ـ يىلى 1 ـ ئايغىچە بولغان ئارىلىقتا خەلق قۇ-

رۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى ئاپتونومىيىلىك قانۇنى - نىزام، يەرلىك قانۇنى - نىزام ۋە قانۇنىي كۈچكە ئىگە قارارنامە، قارارلاردىن جەمئىي 267نى ئېلان قىلىپ يولغا قويىدى، 1979 - يىلىدىن 1995 - يىلىغىچىلا 145نى ئېلان قىلىپ يولغا قويىدى. بۇ قانۇنى - نىزام ۋە قارار، قارارنامىلەر قانۇنچىلىق قۇرۇلۇشى، ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش، بايلىق باشقۇرۇش، مۇھىت ئاسراش، پەن - تېخنىكا، مائارىپ، مەدەنىيەت، سەھىيە، جەمئىيەت ئاماسلىقىنى قوغداش، ئىجتىمائىي كاپالەت، مىللەت - دىن قاتارلىق نۇرغۇن ساھەلەرگە چېتىلىدۇ.

يەرلىك چىقارغان قانۇنى - نىزاملار شىنجاڭنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا ئۇيغۇن بولۇپ، ئۇنىڭدا شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت ئاممىسىنىڭ مەنپەئىتىگە كاپالەتلىك قىلىندى. بىرىنچىدىن، يۇقىرى دەرىجىلىك ئورگانلارنىڭ ئاپتونوم رايونىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا تامامەن ئۇيغۇن كەلمەيدىغان قانۇن، بەلگىلىمىلىرى جانلىق ئىجرا قىلىندى ياكى كونكرېت ئەھۋالغا ئاساسەن، تولۇقلىما خاراكتېرلىك بەلگىلىمە قوشۇلدى. مەسىلەن، 1980 - يىلىدىكى «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ نىكاھ قانۇنى»دا ئېلىنمىز پۇقرالىرىنىڭ توي قىلىش يېشى ئەرلەرنىڭ 22 ياشتىن، ئاياللارنىڭ 20 ياشتىن تۆۋەن بولماسلىقى كېرەك دەپ بەلگىلەنگەن. شىنجاڭدىكى بەزى مىللەتلەرنىڭ كىچىك توي قىلىشى تارىختا ئۇزۇندىن بۇيان داۋاملىشىپ كەلگەن ئادەت بولۇپ، توي قىلىش يېشىنى بۇنداق تېزلا نىكاھ قانۇنىدا بەلگىلەنگەن ياشقا كۆتۈرۈش بىرقەدەر تەسكە توختايتتى ①. شۇڭا، 1980 - يىلى، ئاپتونوم رايونلۇق 5 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ 3 - يىغىنىدا «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ ‹جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ نىكاھ قانۇنى ›نى ئىجرا قىلىش

---

① 1990 - يىلىدىكى 4 - قېتىملىق مەملىكەت بويىچە نوپۇس تەكشۈرۈشكە ئالاقىدار سان - سېپىرلاردا كۆرسىتىلىشىچە، شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەت ئاياللىرىنىڭ يېرىمىدىنمۇ كۆپرەكىنىڭ تۇنجى توي قىلىش يېشى 20 ياشتىن تۆۋەن ئىكەن.

هەققىدىكى تولۇقلىما بەلگىلىمىسى» ماقۇللىنىپ، ئاز سانلىق مىللەت پۇقرالىرىنىڭ توي قىلىش يېشى ئەرلەرنىڭ 20 ياش- تىن، ئاياللارنىڭ 18 ياشتىن تۆۋەن بولماسلىقى كېرەك، دەپ ئۆزگەرتىلدى. 1996 ـ يىلى ئېلان قىلىنغان. «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ ‹ جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئىستېـ- مالچىلارنىڭ ھوقۇق ـ مەنپەئىتىنى قوغداش قانۇنى› نى يولغا قويۇش چارىسى»دا، ئاپتونوم رايون تەۋەلىكىدە ئىشلەپچىقىرىلغان ۋە سېتىلغان تاۋارلارنىڭ ئورالمىسى ۋە چۇشەندۈرۈشىدە ئۇيـ- غۇرچە، خەنزۇچە يېزىق بولۇشى كېرەك؛ «مۇسۇلمانچە» دېگەن خەتنى تىجارەتچىلەر تىجارەت سورۇنىدا ئېسىشتا، يېمەكلىك ئورالمىسىغا، بېزەكلەرگە يېزىشتا ياكى بەلگە قىلىپ قويۇشتا ناھىيە دەرىجىلىكتىن يۇقىرى خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ مىللەتلەر ئىشلىرىنى باشقۇرۇش تارمىقىنىڭ تەستىقىنى ئېلىشى شەرت، دەپ تولۇقلىما بەلگىلىمە چىقىرىلدى.

ئىككىنچىدىن، دۆلەت قانۇنى، مەمۇرىي قانۇن ـ نىزاملار تو- لۇق ئۆز ئىچىگە ئالمىغان ياكى دۆلەت تېخى قانۇن چىقارمىغان ساھەلەردە، ئاپتونوم رايونىنىڭ كونكرېت ئەھۋالى ۋە مەۋجۇت بول- غان ئالاھىدە مەسىلىلەرگە ئاساسەن ئايرىم نىزام تۈزۈلدى. مەسـ- لەن، 1993 ـ يىلى يولغا قويۇلغان «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايو- نىنىڭ تىل ـ يېزىق خىزمىتى نىزامى»دا، ھەرقايسى مىللەتلەر- نىڭ ئۆز تىل ـ يېزىقىنى ئىشلىتىش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇش ئەركىنلىكى ھوقۇقىغا كاپالەتلىك قىلىندى ھەمدە ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئۆزئارا تىل ئۆگىنىپ، تىل ـ يېزىق جەھەتتىكى ئىلمىي تەتقىقات ۋە قېلىپلاشتۇرۇش خىزمىتىنى ئىلگىرى سۈ- رۈشى تەشەببۇس قىلىندى. 1996 ـ يىلى ئىككىنچى قېتىم تۈزە- تىش كىرگۈزۈلگەن «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ ساۋات- سىزلىقنى تۈگىتىش نىزامى»دا، خەنزۇ تىل ـ يېزىقىنى ئىشلە- تىش بىلەن ئاز سانلىق مىللەت تىل ـ يېزىقىنى ئىشلىتىشتىكى ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش ئۆلچىمى ئېنىق قېلىپلاشتۇرۇلدى.

يەرلىك قائىدە ـ نىزام تۈزگەندە، ئوخشىمىغان مىللەت، ئوخشىمىغان رايونلىك كونكرېت ئەھۋالى نەزەردە تۇتۇلۇپ، پەرقلىق مۇئامىلە قىلىندى. مەسىلەن، پىلانلىق تۇغۇتنى يولغا قويۇپ، نوپۇسنىك كۆپىيىشىنى تىزگىنلەش جۈڭگونىڭ بىر تۈرلۈك تۈپ دۆلەت سىياسىتى، جۈڭگونىڭ ئىچكىرى جايلىرىدا ئومۇميۈزلۈك ھالدا بىر جۈپ ئەر ـ خوتۇن بىرلا پەرزەنت كۆ-رۈش يولغا قويۇلدى. شىنجاڭدا خەنزۇلارغا قارىتىلغان پىلانلىق تۇغۇت خىزمىتى 1975 ـ يىلى باشلانغان بولۇپ، 1983 ـ يىلى تۈزىتىش كىرگۈزۈلگەن «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ ‹جۈڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ نىكاھ قانۇنى›نى ئىجرا قىلىش ھەققىدىكى تولۇقلىما بەلگىلىمىسى»دە، ئاز سانلىق مىللەتلەر ئارىسىدىمۇ پىلانلىق تۇغۇتنى يولغا قويۇش، لېكىن خەنزۇلاردىن پەرقلىق بولۇش، «خەنزۇلارغا تەلەپنى قاتتىق قويۇش، ئاز سانلىق مىللەتلەرگە مۇڭاپىق مىقداردا كەڭ قوللۇق قىلىش» ئوتتۇرىغا قويۇلدى. 1992 ـ يىلى ئېلان قىلىنغان «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتو-نوم رايونىنىڭ پىلانلىق تۇغۇت چارىسى»دا كونكرېت قىلىپ مۇنداق بەلگىلەندى: شەھەر ـ بازار ئاھالىلىرىدىن بىر جۈپ خەنزۇ ئەر ـ خوتۇن بىرلا پەرزەنت كۆرىدۇ، ئاز سانلىق مىللەت-تىن بولغان بىر جۈپ ئەر ـ خوتۇن ئىككى پەرزەنت كۆرسە بو-لىدۇ؛ دېھقان، چارۋىچىلاردىن بىر جۈپ خەنزۇ ئەر ـ خوتۇن بىر ياكى ئىككى پەرزەنت كۆرسە بولىدۇ، ئاز سانلىق مىللەتتىن بول-غان بىر جۈپ ئەر ـ خوتۇن ئۈچ پەرزەنت كۆرسە بولىدۇ؛ بەلگە-لىمىگە ئۇيغۇن كېلىدىغان ئاز ساندىكىلەر يەنە بىر پەرزەنت كۆرسە بولىدۇ. بۇنداق پەرقلەندۈرۈپ مۇئامىلە قىلىدىغان سىيا-سەت ئالاقىدار قانۇن ـ نىزاملارنى تېخىمۇ يولغا قويۇلۇشچانلىققا ئىگە قىلدى. 2000 ـ يىلى، شىنجاڭدا تەبىئىي كۆپەيگەن نو-پۇسنىڭ 6%. 98 ى پىلان بويىچە تۇغۇلغان.

3. ھەر مىللەت ئاممىسى باراۋەر ھوقۇققا ئىگە

جۇڭگودا، ھەرقايسى مىللەتلەر باراۋەر ھوقۇققا ئىگە. «جۇڭ-

خۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئاساسىي قانۇنى»دا: «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىدا ھەرقايسى مىللەتلەر بىرەڭ باراۋەر بولىدۇ، دۆلەت ھەرقايسى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ قانۇنىي ھوقۇق - مەنپەئىتىنى كاپالەتلەندۈرىدۇ، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ باراۋەر، ئىتتىپاق بولغان، ئۆزئارا ياردەم بېرىدىغان مۇناسىۋىتىنى قوغدايدۇ ۋە راۋاجلاندۇرىدۇ. ھەرقانداق مىللەتكە بولغان كەمسىتىش ۋە زۇلۇمنى چەكلەيدۇ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىغا بۇزغۇنچىلىق قىلىدىغان ۋە مىللىي بۆلگۈنچىلىك پەيدا قىلىدىغان ھەرقانداق قىلمىشنى چەكلەيدۇ» دەپ بەلگىلەنگەن. مىللەتلەر باراۋەرلىكى جۇڭگونىڭ مىللەتلەر مەسىلىسىنى بىر تەرەپ قىلىشتىكى تۈپ پرىنسىپى، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئۆزى - ئۆزىگە خوجا بولۇشىنىڭ تۈپ كاپالىتى. شىنجاڭدا، مىللەتلەر باراۋەرلىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ باراۋەر سىياسىي ھوقۇققا ئىگە ئىكەنلىكىدىلا ئىپادىلىنىپ قالماستىن، ئۇلار يەنە ئۆز مىللىتىنىڭ تىل - يېزىقىنى ئىشلىتىش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇش، ئۆز مىللىتىنىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىنى قوغداش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇش، ئۆز مىللىتىنىڭ ئۆرپ - ئادىتىنى ساقلاپ قېلىش ياكى ئىسلاھ قىلىش قاتارلىق جەھەتلەردىمۇ باراۋەر، ئەركىنلىك ھوقۇقىغا ئىگە. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، 50 نەچچە يىلدىن بۇيان، ئىچكىرىدىن نۇرغۇن ئاھالىلەر شىنجاڭغا كۆچۈپ كېلىپ، شىنجاڭ ئاھالىسىنىڭ مىللەت تەركىبىنى زور دەرىجىدە كۆپەيتىۋەتتى، ھازىر شىنجاڭدا 47 مىللەت بار. شىنجاڭدا ياشىغىنىغا ئانچە ئۇزۇن بولمىغان، نوپۇسى بىرقەدەر ئاز، تارقاق، ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشقان بۇ مىللەتلەرمۇ ئەزەلدىن شىنجاڭدا ياشاپ كەلگەن 13 مىللەتكە ئوخشاش، باراۋەر ئاساستا تۇرلۇك ھوقۇقلاردىن بەھرىمەن بولىدۇ.

شىنجاڭ كۆپ مىللەت تىل - يېزىقى قوللىنىدىغان رايون، ھازىر شىنجاڭدا ئەزەلدىن ياشاپ كەلگەن 13 مىللەت 10 خىل تىل، سەككىز خىل يېزىق قوللىنىدۇ، خەنزۇ تىلى بىلەن ئۇيغۇر

غۇر تىلى مىللەتلەر ئارا ئالاقە باغلاشتىكى ئاساسلىق تىل، شۇنداقلا ئاپتونوم رايون قانۇن ئارقىلىق بەلگىلىگەن ئورتاق تىل ھېسابلىنىدۇ، قازاق تىلىمۇ شىمالىي شىنجاڭدا ناھايىتى ئومۇمىيۈزلۈك قوللىنىلىدۇ. دۆلەت ۋە ئاپتونوم رايونلىك ئالاقىدار قانۇن، نىزاملىرىغا ئاساسەن، ئاپتونوم رايوندىكى ھۆكۈمەتلەر ۋە تارماقلار تارقاتقان ھۆججەت، ئۇقتۇرۇش، كىنىشكا، جەدۋەللەر-نىڭ ھەممىسىدە ئۇيغۇر، خەنزۇ يېزىقى قوللىنىلىشى، ھەرقايسى ئاپتونوم ئوبلاست، ئاپتونوم ناھىيىلەرنىڭ مەمۇرىي ھۆججەتلىرىدە تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويغان مىللەتنىڭ ئورتاق يېزىقى تەڭ قوللىنىلىشى كېرەك. ئومۇمەن ئاز سانلىق مىللەتلەر قاتناشقانلىكى يىغىنلار تەرجىمە قىلىنىشى كېرەك. ئاممىۋى سورۇنلاردىكى خەتلەر ۋە ئىشچى، كادىر، ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىش، تېخنىكا جەھەتتىن سىناش، كەسپىي ئۇنۋان ئىمتىھانى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىدە شۇ جايدا ئورتاق قوللىنىلىدىغان ئاز سانلىق مىللەت تىل - يېزىقى ۋە خەنزۇ تىل - يېزىقى قوللىنىلىشى، كوچىلاردىكى ئادەتتىكى كىچىك بوتكا - دۇكانلارنىڭ ۋىۋىسكىسىمۇ ئاز سانلىق مىللەت يېزىقى ۋە خەنزۇ يېزىقى بىلەن يېزىلىشى شەرت. ھەربىر ئادەم كۈندىلىك تۇرمۇش، ئىشلەپچىقىرىش، ئەمگەك، خەۋەرلىشىش، ئالاقىلىشىشتە ئەركىن ھالدا ئۆز مىللىتىنىڭ تىل - يېزىقىنى قوللانسا بولىدۇ، سايلام ۋە شىكايەت قىلىشتا ئۆز مىللىتىنىڭ تىل - يېزىقىنى قوللىنىش ھوقوقىغا ئىگە. ئاخبارات - نەشرىيات، رادىئو، كىنو، تېلېۋىزىيە قاتارلىقلاردا ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ تىل - يېزىقى كەڭ كۆلەمدە قوللىنىلىدۇ. شىنجاڭدىكى ھەرقايسى نەشرىياتلار ئۇيغۇر، خەنزۇ، قازاق، موڭغۇل، قىرغىز، شىبە يېزىقلىرىدا گېزىت، كىتاب ۋە دەرسلىكلەرنى نەشر قىلىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە، ئاز سانلىق مىللەتلەر تىل - يېزىقىدىكى كىتاب ۋە ئۇن - سىن بۇيۇملىرى 70%تىن كۆپرەكنى ئىگىلەيدۇ. شىنجاڭ خەلق رادىئو ئىستانسىسى يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە ئاڭلىتىش

بەرگەن بىرىنچى كۈندىن باشلاپ، تەڭلا ۋاقىتتا ئۇيغۇر ۋە خەنزۇ تىللىرىدا ئاڭلىتىش بەرگەن، كېيىن يەنە كۆپەيتىپ قازاق، موڭغۇل، قىرغىز تىللىرىدا ئاڭلىتىش بەرگەن.

ھەر خىل مائارىپنىڭ ھەمىسىدە كۆپ خىل ئاز سانلىق مىللەت تىلىدىكى مائارىپ بار، بولۇپمۇ ئوتتۇرا - باشلانغۇچ مائارىپ باسقۇچىدا ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئۇيغۇر، خەنزۇ، قازاق، موڭغۇل، قىرغىز، شىبە، رۇس تىلىدا ئوقۇتۇش ئېلىپ بېرىلىدى. 2000 - يىلى، شىنجاڭ بويىچە ئايرىم تەسىس قىلىنغان ئاز سانلىق مىللەت تىلىدا دەرس بېرىدىغان مىللىي ئوتتۇرا - باشلانغۇچ مەكتەپ 5914 كە يېتىپ، پۈتۈن شىنجاڭدىكى ئوتتۇرا - باشلانغۇچ مەكتەپ ئومۇمىي سانىنىڭ 70% نى ئىگىلىدى. يىلدا بىر قېتىم ئېلىپ بېرىلىدىغان مەملىكەت بويىچە ئالىي مەكتەپلەرگە ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىش ئىمتىھانىدا شىنجاڭدا ئۇيغۇر، خەنزۇ، قازاق، موڭغۇل قاتارلىق كۆپ خىل تىلدا ئىمتىھان سوئالى چىقىرىلىدۇ ھەمدە ئالىي، ئوتتۇرا تېخنىكومىلارغا ئىمتىھان بەرگەن ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىلىرىغا قارىتا ئەلالىرىنى تاللاپ قوبۇل قىلىش بىلەن مۇڭاپىق ئېتىبار بېرىشنى ئۆزئارا بىرلەشتۇرۇش چارىسى يولغا قويۇلۇپ، قوبۇل قىلىش نومۇر چېكى تۆۋەنلىتىلىپ، ئالىي مەكتەپكە ئىمتىھان بەرگەن مەلۇم نىسبەتتىكى ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ ئالىي مائارىپنى قوبۇل قىلىشىغا كاپالەتلىك قىلىنىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، نامرات ئوقۇغۇچىلارغا قارىتا ئوقۇش پۇلى، پارچە خىراجەت ۋە دەرسلىك پۇلىنى كەچۈرۈم قىلىش قاتارلىق ئېتىبار بېرىش يولغا قويۇلدى، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا دۆلەت ۋە يەرلىك ھۆكۈمەت قوشۇمچە يارەمم بېرىدىغان ياتاقلىق مەكتەپلەر تەسىس قىلىنىپ، ھەر مىللەت، ھەر قاتلامدىكى بالىلارنىڭ باراۋەر ئاساستا مائارىپتىن بەھرىمەن بولۇش ھوقۇقىغا كاپالەتلىك قىلىندى.

ھەرقايسى مىللەتلەر ئۆز مىللىتىنىڭ مىللىي ئۆرپ - ئا-

دىتىنى ساقلاپ قېلىش ياكى ئىسلاھ قىلىش ئەركىنلىكىگە ئې-
گە، بۇ، جۇڭگو ھۆكۈمىتىنىڭ ئىزچىل سىياسىتى. ھەر دەرىجە-
لىك ھۆكۈمەتلەر ۋە تارماقلار يەنە بىر قاتار كونكرېت سىياسەت،
نىزاملارنى تۈزۈپ، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ يېمەك ـ ئىچمەك،
كىيىنىش، ھېيت ـ بايرام، توي ـ تۆكۈن، دەپنە مۇراسىم قاتار-
لىق جەھەتلەردىكى ئادەتلىرىگە ھۆرمەت قىلدى ۋە ئۇنىڭغا ئېتې-
بار بەردى. مەسىلەن، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئالاھىدە ئېھتې-
ياجلىق يېمەكلىكلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش ۋە تەمىنلەشكە كاپا-
لەتلىك قىلىش، بولۇپمۇ ئومۇمىيۈزلۈك ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد
قىلىدىغان 10 مىللەتكە ئېتىبار بېرىشكە دىققەت قىلىشنى تەلەپ
قىلدى، ھالال يېمەكلىك يەيدىغان مىللەتلەرگە قارىتا، دۆلەت
جايلاردىن قاتناش تۈگۈنى ۋە مۇسۇلمان ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر
بار ئورۇنلاردا «مۇسۇلمانلار ئاشخانىسى» ياكى «مۇسۇلمانلار قازا-
نى» تەسىس قىلىش؛ بۇ مىللەتلەرنى تەمىنلەيدىغان كالا، قوي
گۆشلىرىنى مىللىي ئۆرپ ـ ئادەت بويىچە بوغۇزلاش ۋە بىر تە-
رەپ قىلىش ھەمدە ئايرىم ساقلاش، ئايرىم توشۇش، ئايرىم سې-
تىش؛ چوڭ، ئوتتۇرا شەھەرلەر ۋە مۇسۇلمانلار بىرقەدەر كۆپ
كىچىك شەھەر ـ بازارلاردا مەلۇم ساندىكى مۇسۇلمانلار ئاشخانە-
سىنى ساقلاپ قېلىش ھەمدە شۇ مىللەتتىن بولغان ئاشپەز،
مۇلازىمەتچىلەرنى تەربىيىلەشكە ئەھمىيەت بېرىشنى تەلەپ قىلا-
دى. ھەرقايسى مىللەتلەر ئەركىن ھالدا ئۆز مىللىتىنىڭ ئەنئە-
نىسى بويىچە ھېيت ـ بايراملىرىنى تەبرىكلەيدۇ، جايلاردىكى
خەلق ھۆكۈمەتلىرى شۇ جايدىكى مىللەتلەرنىڭ ھېيت ـ بايرام
ئادىتىگە ئاساسەن، بايراملىق دەم ئېلىش چارىسى تۈزىدۇ ۋە
بايراملىق ئالاھىدە يېمەكلىك بىلەن تەمىنلەيدۇ. شىنجاڭدا ھەر
يىلى روزا ھېيت ۋە قۇربان ھېيت بولغاندا، ئومۇمىيۈزلۈك
ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان مىللەتلەر ھېيتلىق دەم ئې-
لىشتىن بەھرىمەن بولالايدۇ، رۇسلارنىڭ «مىلاد بايرىمى» ۋە
«پاسخا بايرىمى»دىمۇ قانۇنلۇق دەم ئېلىشى بار. ئوخشىمىغان

مىللەتلەرنىڭ ئوخشىمايدىغان دەپنە مۇراسىم ئادەتلىرى بار. ھا-
زىر، جۇڭگودا خەنزۇلار كۆيدۈرۈپ دەپنە قىلغاندىن سىرت، باشقا
مىللەتلەرنىڭ دەپنە قىلىش ئادىتىدىگە ھۆرمەت قىلىندى. مەسە-
لەن، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان مىللەتلەرنىڭ يەرگە دەپ-
نە قىلىش ئادىتى بار، بۇنىڭ ئۈچۈن دۆلەت مەخسۇس يەر ئاجرە-
تىپ، جامائەت قەبرىستانلىقى قۇرۇپ بەردى. دۆلەت ۋە ھەر دە-
رىجىلىك ھۆكۈمەت تارماقلىرى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ مىللىي
ئۆرپ ـ ئادىتىگە ھۆرمەت قىلىش تەشۋىقات ـ تەربىيىسىنى ئې-
لىپ بېرىشقا ئەھمىيەت بەردى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئام-
مىباب تەشۋىقات ۋاستىلىرىدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ
مىللىي ئۆرپ ـ ئادىتىگە دەخلى ـ تەرۇز يەتكۈزۈش ئەھۋاللىرىغا
يۈكسەك ئەھمىيەت بېرىپ، ئاخبارات، نەشرىيات، ئەدەبىيات ـ
سەنئەت ساھەسى ۋە ئىلمىي تەتقىقات بىلەن شۇغۇللانغۇچىلاردىن
ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ مىللىي ئۆرپ ـ ئادىتىنى توغرا تونۇش
ۋە ئۇنىڭغا ھۆرمەت قىلىشنى تەلەپ قىلدى. ئاز سانلىق مىللەت-
لەرنىڭ ئۆرپ ـ ئادىتىنى قەستەن بۇرمىلىغان، ئاز سانلىق مىل-
لەتلەرنىڭ ھېسسىياتىغا زىيان يەتكۈزگەنلەرنىڭ قىلمىشى ئې-
غىر، يامان ئاقىۋەت كەلتۈرۈپ چىقارغانلارنىڭ پارتىيە ئىنتىزا-
مى، مەمۇرىي ئىنتىزام بويىچە جاۋابكارلىقى، ھەتتا قانۇنىي
جاۋابكارلىقىنى سۈرۈشتۈرۈش كېرەك. «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرى-
يىتىنىڭ جىنايى ئىشلار قانۇنى»دا « ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ
ئۆرپ ـ ئادىتىگە دەخلى ـ تەرۇز يەتكۈزۈش جىنايىتى»
«پۇقرالارنىڭ جىسمانىي ھوقۇقى، دېموكراتىك ھوقۇقىغا دەخ-
لى ـ تەرۇز يەتكۈزۈش جىنايىتى»گە كىرگۈزۈلگەن. دەرۋەقە،
جەمئىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، ھەرقايسى مىللەت-
لەرنىڭ ئۆرپ ئادىتىدىمۇ ئۆزگىرىش بولۇۋاتىدۇ، لېكىن،
ئۆرپ ـ ئادەتنى ئىسلاھ قىلىش ـ قىلماسلىق ياكى قانداق ئۇ-
سۇل ئارقىلىق ئىسلاھ قىلىشنى پەقەت شۇ مىللەتنىڭ ئۆزىلا
بەلگىلەيدۇ، دۆلەت سىياسەت مەدىنى ۋە ياردەم بىلەنلا تەمىنلەيدۇ.

باراۋەر، ئىتتىپاق بولغان مىللەتلەر سىياسىتى ۋە كەڭ ـ كۇشادە ئىجتىمائىي مۇھىت ئىلگىرىكى مىللىي كەمسىتىش تۈ-پەيلىدىن ئۆزىنىڭ مىللەت تەركىبىنى يوشۇرۇش ياكى ئۆزگەر-تىشكە مەجبۇر بولغان بىر قىسىم كىشىلەرنى ئۆز ئىختىيارلىقى بىلەن قايتىدىن ئۆزىنىڭ مىللەت تەركىبىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى. 1982 ـ يىلىدىن 1988 ـ يىلىغىچە، شىنجاڭ مىللەت تەركىبىنى ئەسلىگە كەلتۈرىدىغان يېكى توغرىلاپ ئۆزگەرتىدىغانلاردىن 3844 ئائىلىلىك، 11 مىڭ 468 كىشىنىڭ ره‌سمىيىتىنى بېجىردى.

تۆتىنچى، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ باراۋەر ئاساستا تەرەققىي قىلىشى ۋە ئورتاق گۈللىنىشى

1. دۆلەتنىڭ مەدەت بېرىشى ۋە مەبلەغ سېلىشى

شىنجاڭنىڭ زېمىنى كەڭ، تەبىئىي بايلىقى مول. ئازادلىق-تىن بۇرۇن، قالاق فېئودال ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتى ئىشـ-لەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا توسالغۇ بولغانلىقتىن، ئۇنىڭ ئۈستىگە يېقىنقى زامانىدىكى ھەر نۆۋەتلىك ھۆكۈمەت قا-بىلىيەتسىز، فېئودال بېكىنمە بولۇپ، ئۇرۇش قالايمىقانچىلىقى دائىم يۈز بېرىپ تۇرغانلىقتىن، شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىي تەرەق-قىياتى ناھايىتى ئاستا بولغان، ماددىي مەھسۇلات كەمچىل بو-لۇپ، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تۇرمۇشى ئىنتايىن غۇربەتچىلىكتە ئۆتكەنىدى. ئەينى چاغدا، يېزا ئىگىلىك تېخنىكىسى قالاق بو-لۇپ، دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىنىڭ مەھسۇلات مىقدارى ناھايىتى تۆۋەن ئىدى. ئازادلىق ھارپىسىدا، شىنجاڭدا ئاشلىق، كېۋەز، مايلىقداننىڭ بىرلىك مەھسۇلاتى ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا ئاران 65 كىلوگرام، 10 كىلوگرام، 29 كىلوگرام بولۇپ، كىشى بېشىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 195 كىلوگرامدىن ئاشلىق توغرا كېلەتـ-تى. چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇش ئۇ-سۇلى قوپال بولۇپ، چارۋىچىلار سۇ، ئوت قوغلىشىپ ئولتۇراق-لىشىشتەك جاپالىق كۆچمەن چارۋىچىلىق تۇرمۇشى كەچۈرەتتى.

يېقىنقى زامان سانائىتى يوق دېيەرلىك بولۇپ، ماشىنا ئارقىلىق ئىشلەپچىقىرىش ئېلىپ بارىدىغان زاۋۇتتىن ئاران 14ى بار ئىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە كۆلىمى ناھايىتى كىچىك ئىدى، قالغانلىرى بولسا قول بىلەن ئىشلەيدىغان دۇكان ياكى قول ھۈنەرۋەنچىلىك زاۋۇتلىرى ئىدى. 1949 ـ يىلى، شىنجاڭنىڭ سانائەت، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتى ئاران 400 مىليون يۈەندىن كۆپرەك بولغان، بۇنىڭ ئىچىدە سانائەت مەھسۇلات قىممىتى 98 مىليون يۈەن بولۇپ، 22.5%نى ئىگىلىگەن. پۈتۈن شىنجاڭدا تۆمۈرىول دېگەن نېمە يوق بولۇپ، پەقەت بىرقانچە ئاددىي تاشيوللا بار ئىدى، قاتناش ـ تىرانسپورتىدا ئاساسلىقى تۆگە، ئېشەككە تايىناتتى. خەلق ئاۋىئاتسىيەسىدە پەقەت نامدا بار ئەمەلدە يوق ئۇچ ئاۋىئاتسىيە پونكىتى(قۇمۇل، ئۈرۈمچى، ئىلى) ۋە بۇ ئۇچ پونكىتنى تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدىغان بىر ھاۋا يوللا بار ئىدى.

شىنجاڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولغاندىن كېيىن، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى ئىقتىسادىي تەرەققىيات سۈرئىتىنى تېزلىتىش ۋە نامرات، قالاق ھالەتنى ئۆزگەرتىشنى جىددىي تەلەپ قىلدى. 50 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا، ناھايىتى قىيىن مۇھىت ۋە شارائىتتا، جۇڭگو كومپارتىيىسى شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىگە رەھبەرلىك قىلىپ، ئۇلۇغۋار ئىجتىمائىي ئۆزگىرىش ئېلىپ بېرىپ، سوتسىيالىزم تۈزۈمىنى ئورنىتىپ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئازاد قىلدى، خەلقنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپلىقى ۋە ئىجادكارلىقى مىسلىسىز ئاشتى، خەلق ئىگىلىكى تېزدىن ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇلدى، 1952 ـ يىلى، شىنجاڭنىڭ سانائەت، يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 1 مىليارد 70 مىليون يۈەنگە يەتتى.

لېكىن، شىنجاڭنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسى بىرقەدەر تۆۋەن، ئاساسى ئاجىز بولغاچقا، ئۆزىنىڭ تىرىشچانلىقىغىلا تايىنىپ نامرات، قالاق ھالەتنى تېزدىن ئۆزگەرتىش قىيىنغا توختايدۇ. جۇڭگونىڭ مىللىي تېررىتورىيە-

لىك ئاپتونومىيە تۈزۈمىنىڭ چوڭ بىر ئەۋزەللىكى شۇكى، ئاپ-
تونومىيە ئورگانلىرى يەرلىكنىڭ ئىقتىساد، مەدەنىيىتىنى ئۆ-
زىگە ئۆزى خوجا بولغان ھالدا تەرەققىي قىلدۇرالايدۇ، يۇقىرى
دەرىجىلىك دۆلەت ئورگانلىرى ھەرقايسى تەرەپتىكى كۈچلەرنى
ئۇلارغا ياردەم ۋە مەدەت بېرىشكە سەپەرۋەر قىلىپ، ھەرقايسى
مىللەتلەرنى باراۋەر تەرەققىي قىلىش، ئورتاق گۈللىنىش ئىمكا-
نىيىتىگە ئىگە قىلسا بولىدۇ. 50 نەچچە يىلدىن بۇيان، جۇڭگو
ھۆكۈمىتى ئاز سانلىق مىللەتلەر رايونىنىڭ ئىقتىسادىنى تېز
سۈرئەتتە تەرەققىي قىلدۇرۇشنى ئىزچىل تۇرده مۇھىم خىزمەت
مەزمۇنى قىلىپ، شىنجاڭنىڭ تەرەققىياتىغا مالىيە كۈچى، ماد-
دىي كۈچ جەھەتتىن زور كۈچ بىلەن ياردەم بەردى. دۆلەتنىڭ
زور كۈچ بىلەن مەدەت بېرىشى ئارقىسىدا، شىنجاڭ زور كۆلەمده
مەبلەغ سېلىپ قۇرۇلۇش ئېلىپ باردى. 1950 ـ يىلىدىن 2001 ـ
يىلىغىچە، پۈتۈن جەمئىيەتنىڭ مۇقىم مۇلۇككە سالغان مەبلىغى
جەمئىي 501 مىليارد 515 مىليون يۈەن ئورۇندالدى، بۇنىڭ ئى-
چىدە مەركەزنىڭ سالغان مەبلىغى 266 مىليارد 223 مىليون
يۈەن بولۇپ، ئوخشاش مەزگىلدىكى پۈتۈن جەمئىيەت سالغان
مەبلەغنىڭ 1%. 53نى ئىگىلىدى؛ جەمئىي 90 مىڭدىن كۆپرەك
تۇر پۈتۈپ ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۇرۇلدى، بۇنىڭ ئىچىدە 178
چوڭ، ئوتتۇرا تىپتىكى تۇر ۋە شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققى-
ياتىغا زور تەسىر كۆرسىتىدىغان زور بىر تۇركۇم تۇرلەر بار بو-
لۇپ، ئۇلار شىنجاڭ ئىقتىسادىنىڭ ئۇدا ئېشىشىغا مەدەت بېرىش
ئۇچۇن پۇختا ئاساس سالدى. دەسلەپكى ستاتىستىكىدىن قارد-
غاندا، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قۇرۇلغان 1955 ـ يىلد-
دىن 2000 ـ يىلىغىچە، مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ شىنجاڭغا بەر-
گەن مالىيە قوشۇمچە ياردىمى جەمئىي 87 مىليارد 741 مىليون
يۈەنگە يەتكەن. بولۇپمۇ 1996 ـ يىلىدىن بۇيان، مەركىزىي ھۆ-
كۈمەتنىڭ مالىيە كۈچىنىڭ ئېشىشى ۋە غەربىي رايونىنى كەڭ
ئېچىش ئىستراتېگىيىسىنىڭ يولغا قويۇلۇشىغا ئەگىشىپ، مەر-

كىزىي ھۆكۈمەتنىڭ شىنجاڭغا بەرگەن ئادەتتىكى مالىيە قو- شۇمچە ياردىمى يىلمۇيىل كۆپەيىپ باردى: 1996 - يىلى 5 مىل- يارد 907 مىليون يۈەن، 1997 - يىلى 6 مىليارد 838 مىليون يۈەن، 1998 - يىلى 8 مىليارد 12 مىليون يۈەن، 1999 - يىلى 9 مىليارد 400 مىليون يۈەن، 2000 - يىلى 11 مىليارد 992 مىليون يۈەن، 2001 - يىلى 18 مىليارد 382 مىليون يۈەن بول- غان. مەركىزىي ھۆكۈمەت يەنە تۇرلۈك مەخسۇس تۇرلەرگە مال- يىدىن يۆتكەپ چىقىم قىلىش، ئاز سانلىق مىللەتلەر رايونىغا ئېتىبار بېرىش سىياسىتى بويىچە مالىيىدىن يۆتكەپ چىقىم قى- لىش ۋە خەلقئارا پۇل مۇئامىلە تەشكىلاتلىرى، چەت ئەل ھۆكۈ- مەتلىرىدىن قەرز ئېلىش ئارقىلىق مەبلەغ سېلىش سالمىقى ۋە قوللاشنى ئاشۇرغان.

شىنجاڭنىڭ ئىشلەپچىقىرىشى قالاق، ئىختىساسلىقلار كەم- چىل بولۇش ۋەزىيىتىنى تېزدىن ئۆزگەرتىش ئۈچۈن، 50 - يىللاردىن بۇيان، جۇڭگونىڭ ئىچكىرى جايلىرىدىن زور بىر تۇر- كۈم ئالىي، ئوتتۇرا تېخنىكومنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلار، چېگرا رايونغا ياردەم بەرگۈچى ياشلار، ھەربىي سەپتىن كەسىپ ئالماشتۇرغانلار شىنجاڭغا كېلىپ، شىنجاڭنى ئېچىش، گۈللەن- دۈرۈش ئىشلىرىغا قاتناشتى. شاڭخەي يېخۇا پولات - تۆمۈر زاۋۇتى، شاڭخەي فۇخۇا ئىلمە توقۇلما زاۋۇتى، تيەنجىن شەھەر- لىك 4 - بىناكارلىق - قۇرۇلۇش شىركىتى قاتارلىق نۇرغۇن ئورۇنلار چېگرا رايونغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن، ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش شارائىتى خېلى ياخشى چوڭ شەھەرلەرنى تاشلاپ، زاۋۇتلىرىنى غەربكە كۆچۈرۈپ كېلىپ، شىنجاڭدا ماكانلاشتى. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، پارتىيە ۋە ھۆكۈمەت يەنە ئىچكىرىدىكى ئىقتىسادى بىرقەدەر تەرەققىي تاپقان ئۆلكە، ئاپتونوم رايونلارنى سىستېمىلار بويىچە ياردەم بېرىشكە تەشكىللىدى، بۇنىڭ دائە- رىسى سانائەت، يېزا ئىگىلىكى، سودا، پەن - تېخنىكا، ئىختە- ساس ئىگىلىرى، مەدەنىيەت، مائارىپ، سەھىيە قاتارلىق ھەرقاي-

سى ساھەلەرگە چېتىلىدۇ. 1999 ـ يىلى، دۆلەت غەربىي رايونىنى كەڭ ئېچىش ئىستراتېگىيىسىنى يولغا قويۇشنى قارار قىلدى، مەركىزىي ھۆكۈمەت غەربىي رايونغا مەبلەغ سېلىش سالمىقىنى يەنمۇ زورايتتى ھەمدە غەربىي رايونلارغا بىر قاتار ئېتىبار بېرىش سىياسەتلىرىنى بەردى، بۇ، شىنجاڭدىكى ھەرقايسى مىللەت لەرنىڭ تەرەققىياتى ۋە گۈللىنىشىنى ناھايىتى زور دەرىجىدە ئىلگىرى سۈرگۈسى.

2. ئىجتىمائىي ئىشلار ئۇمۇمىيۈزلۈك تەرەققىي قىلدى

مەركەز ۋە ئىچكىرىدىكى ئۆلكە، ئاپتونوم رايونلارنىڭ ياردەمى شىنجاڭنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن پۈختا ماددىي ئاساس سېلىپ بەردى، شۇنداقلا شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ گۈزەل ئاىلىسىنى قۇرۇش ئىشەنچىسىگە ئىلھام بەردى. ھەر دەرىجىلىك پارتكوم ۋە خەلق ھۆكۈمەتلىرىنىڭ رەھبەرلىكىدە، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ جاپالىق كۈرەش قىلىشى ئارقىلىق، شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشىدا شانلىق نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلدى. 2001 ـ يىلى، شىنجاڭنىڭ ئىچكى ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتى 148 مىليارد 500 مىليون يۈەن بولۇپ، سېلىشتۇرما باھا بويىچە ھېسابلىغاندا، 1952 ـ يىلىدىكىدىن 53 ھەسسە، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 10.3% ئاشتى. ئىقتىسادىي قۇرۇلما مۇۋاپىق بولۇشقا قاراپ يۈزلەندى، يېزا ئىگىلىكى ئاساس قىلىنغان 1 ـ كەسىپ، سانائەت ئاساس قىلىنغان 2 ـ كەسىپ، مۇلازىمەت كەسپى ئاساس قىلىنغان 3 ـ كەسىپنىڭ مەھسۇلات قىممىتى ئىچكى ئىشلەپچىقىرىش ئۇمۇمىي قىممىتىدە ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا 19.4%، 42.4% ۋە 38.2%نى ئىگىلىدى، ئىلگىرىكى بىر خىللا يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى تۈپتىن ئۆزگەرتىلدى.

ئىقتىسادنىڭ ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلىشى ئىجتىمائىي ئىشلار قۇرۇلۇشىنى كۈچلۈك ماددىي كاپالەت بىلەن تەمىن ئەتتى. 50 نەچچە يىلدىن بۇيان، شىنجاڭنىڭ مائارىپ، داۋالاش ـ

سەھىيە، نامراتلارنى يۆلەش قاتارلىق تۇرلۈك ئىجتىمائىي ئىشلىرى ئومۇميۈزلۈك تەرەققىي قىلدى، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تۇرمۇش سۈپىتى كۆرۈنەرلىك ئۆستى.

شىنجاڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولۇشتىن بۇرۇن، مائارىپ-نىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسى ئىنتايىن تۆۋەن ئىدى. 1949 ـ يىلى، پۈتۈن شىنجاڭدا 4 مىليوندىن كۆپرەك نوپۇس، ئالىي مەكتەپتىن ئاران بىرى، مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان ئوقۇغۇچىدىن 300 نەچچىسى، تۇرلۈك ئوتتۇرا مەكتەپتىن 50ى، باشلانغۇچ مەكتەپتىن 1355ى، مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان ئوقۇغۇچىدىن جەمئىي 204 مىڭى بار ئىدى. ئوقۇش يېشىغا يەتكەن ھەر بەش بالىدىن ئاران بىرى مەكتەپكە كىرىپ تەربىيە ئالالايتتى، ئۇنىڭ ئۇستىگە مەكتەپنىڭ سىنىپ ـ ئىشخانىلىرى ئاددىي، كونا بولۇپ، مەكتەپ باشقۇرۇش شارائىتى ناھايىتى ناچار ئىدى. پۈتۈن شىنجاڭ بويىچە 90% ئادەم ساۋاتسىز ئىدى. 2001 ـ يىلى، شىنجاڭدىكى ئالىي مەكتەپلەر تەرەققىي قىلىپ 21گە، تۇرلۈك ئوتتۇرا مەكتەپلەر 2179 غا، باشلانغۇچ مەكتەپلەر 6221گە، ئەمما ـ گاچا ـ گاسلار مەكتىپى يەتتىگە، مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان ئوقۇچىلارنىڭ ئومۇمىي سانى 4 مىليون 161 مىڭ 700 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە، ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىلىرى 2 مىليون 573 مىڭ 500 بولۇپ، ئاپتونوم رايون بويىچە مەكتەپتىكى ئوقۇغۇچىلار ئومۇمىي سانىنىڭ 61.8% نى ئىگىلەيدۇ. ئوقۇش يېشىغا يەتكەن بالىلارنىڭ مەكتەپكە كىرىش نىسبىتى 97%كە يەتتى، ھەر مىللەت ياشلار ـ ئۆسمۈرلىرى تەربىيىلىنىش ھوقۇقى ۋە پۇرسىتىگە ئىگە بولدى. چوڭلار مائارىپىدىمۇ كۆرۈنەرلىك نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلدى، يېقىنقى 20 يىلدىن بۇيان، پۈتۈن شىنجاڭ بويىچە جەمئىي 2 مىليون 430 مىڭ ئادەمنىڭ ساۋاتى چىقىرىلدى، ياشلار، قىرانلار ئارىسىدىكى ساۋاتسىزلىق نىسبىتى 2%كە چۈشۈرۈلدى. مائارىپنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، ھەر مىللەت ئەمگەكچىلىرىنىڭ مەدەنىيەت ساپاسى كۆرۈنەرلىك ئۆس-

تى. 2000 ـ يىلى پۈتۈن شىنجاڭ بويىچە، ھەر 100 مىڭ ئادەم ئىچىدە ئالىي مەكتەپ تەربىيىسى ئالغانلار 1990 ـ يىلىدىكى 1846 ئادەمدىن 5141 ئادەمگە كۆپەيدى①.

2001 ـ يىلى، پۈتۈن شىنجاڭ بويىچە سەھىيە ئاپپاراتىدىن 7309ى بولۇپ، 1949 ـ يىلىدىكىدىن 134 ھەسسە كۆپەيدى؛ دوختۇردىن 45 مىڭى بولۇپ، 1949 ـ يىلىدىكىدىن 548 ھەسسە كۆپەيدى، ھەر 10 مىڭ ئادەمگە 24 تىن دوختۇر توغرا كېلىپ، مەملىكەت بويىچە ئالدىنقى قاتارغا ئۆتتى. يېزىلاردا ئاساسىي جەھەتتىن ناھىيە، يېزا، كەنتتىن ئىبارەت ئۈچ دەرىجىلىك داۋالاش، ساقلىق ساقلاش توري شەكىللەندى. يەرلىك كېسەللىكلەر ۋە يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە داۋالاش خىزمىتىدىمۇ زور نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلدى. پۈتۈن شىنجاڭ بويىچە زور كۆلەمدىكى ئىچىملىك سۇنى ياخشىلاپ، كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش قۇرۇلۇشىدا 8 مىليوندىن كۆپرەك ئادەم مەنپەئەتكە ئېرىشتى، تۈرلۈك يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرگە گىرىپتار بولىدىغانلارنىڭ سانى ئازايدى، چېچەك قاتارلىق يامان سۇپەتلىك يۇقۇملۇق كېسەللىك پۈتۈن شىنجاڭ بويىچە تۈگىتىلدى، خولېرا قاتارلىقلار ئۇنۇملۇك تىزگىنلەندى. داۋالاش مۇلازىمەت سىستېمىسى كۈنسايىن مۇكەممەللەشتى، ئۇنىڭ ئۇستىگە تۇرمۇش سەۋىيىسى ئومۇميۈزلۈك ئۆسۈپ ھەمدە ئاممىۋى خاراكتېرلىك تەنتەربىيە، ساغلاملىق پائالىيىتى كەڭ كۆلەمدە قانات يايدۇرۇلۇپ، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ساغلاملىق سەۋىيىسى زور دەرىجىدە ئۆستى. 2001 ـ يىلىغا كەلگەندە، شىنجاڭدا ئاھالىلەرنىڭ ئۆلۈش نىسبىتى 5 كە توغرا كەلمەيدىغان ‰6.9 بولۇپ، ئوتتۇرىچە مۆلچەر يېشى 1949 ـ يىلىدىكى 30 ياشقىمۇ يەتمەسلىكتىن، 1995 ـ يىلى 68.5 ياشقا ئۆستى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، سۇپەتلىك تۇغۇش، سۇپەتلىك تەربىيىلەش، تۇغۇت سەۋىيىسىنى

① «شىنجاڭ گېزىتى»، (خەنزۇچە) 2001 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى.

تۆۋەنلىتىپ، تۇغۇت سۈپىتىنى ئۆستۈرۈش ئىدىيىسى كەڭ كۆ-لەمدە تارقىلىپ، پۈتۈن شىنجاڭ بويىچە ئاھالىلەرنىڭ تۇغۇلۇش نىسبىتى 1949 - يىلىدىكى ‰ 30 تىن 2001 - يىلى ‰ 16.92 كە تۆۋەنلىدى، ئۆلۈش نىسبىتى زور ھەجمدە تۆۋەنلىگەنلىكتىن، نوپۇسنىڭ تەبىئىي كۆپىيىش نىسبىتى ‰ 9.2 تىن ‰ 11.13 كە ئۆستى.

ھەر مىللەت نامرات ئاھالىلىرىنىڭ ئورتاق بېيىش يولىغا مېڭىشىغا ياردەم بېرىش ھەر دەرىجىلىك خەلق ھۆكۈمەتلىرىنىڭ بوشاشماس ئىستىكى. شىنجاڭدىكى نامرات ئاھالىلەر ئاساسلىقى چەت، يىراق رايونلارغا، سوغۇق رايونلارغا، سۇ كەمچىل رايونلارغا ۋە يەرلىك كىپسەللىك كۆپ كۆرۈلىدىغان رايونلارغا جايلاشقان، بۇ جايلاردا تەبىئىي مۇھىت بىرقەدەر ناچار، مەدەنىيەت، مائارىپ ئارقىدا، ئاز سانلىق مىللەتلەر بىرقەدەر مەركەزلەشكەن. دۆلەت ۋە ھەر دەرىجىلىك يەرلىك ھۆكۈمەتلەر مەخسۇس مەبلەغ، قەرز پۇل ئاجرىتىش، باشقا جايغا كۆچۈرۈش، تېخنىكا جەھەتتىن يار-دەم بېرىش، سىياسەت جەھەتتە مەدەت بېرىش قاتارلىق تۈرلۈك ئۇسۇللارنى قوللىنىپ، نامرات ئاھالىلەرنىڭ نامراتلىقتىن قۇتۇ-لۇشىغا ياردەم بەردى. 2002 - يىلى، پۈتۈن شىنجاڭدىكى نامرات ئاھالە 1993 - يىلىدىكى 1 مىليون 760 مىڭ ئادەمدىن 190 مىڭ ئادەمگە ئازايغان.

ئىجتىمائىي كاپالەت سىستېمىسى تەدرىجىي بەرپا قىلىندى، ياشانغاندا كۇتۇنۇش سۇغۇرتىسى، ئىشسىزلىق سۇغۇرتىسى ۋە داۋالىنىش سۇغۇرتىسى تۈزۈمى كەڭ كۆلەمدە يولغا قويۇلدى. 2002 - يىلى، پۈتۈن شىنجاڭ بويىچە 1 مىليون 155 مىڭ ئىش-چى - خىزمەتچى ياشانغاندا كۇتۇنۇش ئاساسىي سۇغۇرتىسىنى جەمئىيەتتىن بىرتۇتاش غەملەشكە قاتناشتى، 1 مىليون 480 مىڭ ئىشچى - خىزمەتچى داۋالىنىش ئاساسىي سۇغۇرتىسىنى جەمئىيەتتىن بىرتۇتاش غەملەشكە قاتناشتى. شەھەر - بازار ئا-ھالىلىرىنىڭ ئەڭ تۆۋەن تۇرمۇش كاپالەت سىزىقى تۈزۈمىنىڭ

ئورنىتىلىشى نامراتلارنى كېيىنىش، تويۇنۇش جەھەتتىكى غەم - ئەندىشىدىن خالاس قىلدى. 2002 - يىلى 12 - ئايدا، پۈتۈن شىنجاڭ بويىچە ئەڭ تۆۋەن تۇرمۇش كاپالىتىدىن بەھرىمەن بولىدىغانلار 460 مىڭدىن ئېشىپ كەتتى. ئەمگەك ئىقتىدارىدىنمۇ قالغان، قارايدىغان ئادىمىمۇ يوق ئاز ساندىكى تۇللار، ياشانغانلار، يېتىم - يېسىرلار ۋە مېيىپلارنىڭ تۇرمۇش قىيىنچىلىقىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، ھۆكۈمەت تۇرلۇك ئىجتىمائىي پاراۋانلىق ئاپپاراتلىرىنى قۇردى. 2001 - يىلىغىچە پۈتۈن شىنجاڭ بويىچە تۇرلۇك پاراۋانلىق ئورنىدىن 72 سى قۇرۇلۇپ، 4800 دىن كۆپرەك ئادەمنى قوبۇل قىلدى، شەھەر، يېزا كوللېكتىپ باقىقان ھەر مىللەتتىن بولغان يېتىم - يېسىرلار، قېرى - چۈرىلەر، مېيىپلار ۋە بالىلار 10 مىڭدىن كۆپرەككە يەتتى.

3. ھەر مىللەت مەدەنىيىتىنىڭ پارلاق نۇر چېچىشى

شىنجاڭدىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيەت - سەنئەتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە بولۇپ، ئۆزگىچە ئۇسلۇبقا ئىگە. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، ھەر دەرىجىلىك خەلق ھۆكۈمەتلىرى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيەت تەرەققىياتى ئۈچۈن پايدىلىق شارائىت يارىتىپ بەردى، مەدەنىيەت تارماقلىرى نۇرغۇن ئادەم كۈچى، ماددىي كۈچ سەرپ قىلىپ، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ كلاسسىك ئەدەبىياتى، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ۋە ئەل ئىچى ناخشا - مۇزىكىلىرىنى كەڭ كۆلەمدە توپلىدى، رەتلىدى، بۇنىڭ بىلەن مىللىي ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت يېڭى تۈسكە كىردى ھەمدە جۇشقۇن ھاياتىي كۈچكە تولدى. بىر قىسىم نادىر ئەدەبىيات - سەنئەت ئەسەرلىرى، مەسىلەن، ئۇيغۇرلارنىڭ «قۇتادغۇ بىلىگ»، «تۈركىي تىللار دىۋانى»، «ئون ئىككى مۇقام»، موڭغۇللارنىڭ «جاڭغىر»، قىرغىزلارنىڭ «ماناس»، زاڭزۇلارنىڭ «گېسسىر ۋاڭنىڭ تەرجىمھالى» قاتارلىقلار توپلىنىپ، رەتلەنگەندىن كېيىن نەشر قىلىندى ياكى سەھنىدە ئوينالدى، رادىئودا ئاڭلىتىلدى. بىر تۈركۈم كەسپىي ئەدەبىيات - سەنئەت ئۆمەكلىرى،

سەنئەت تەتقىقات ئاپپاراتلىرى ۋە ئىجادىيەت ئاپپاراتلىرى قۇ-رۇلدى، ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز، موڭغۇل، تاجىك، شىبە، خۇيزۇ قاتارلىق مىللەتلەرنىڭمۇ ھەممىسىنىڭ كەسپىي ئەدەبىياتى - سەنئەت ئۆمەكلىرى بار بولدى. 1958 - يىلى، شىنجاڭدا تۇنجى سەنئەت مەكتىپى قۇرۇلدى، ھازىر ئۇ تەرەققىي قىلىپ سەنئەت ئىنستىتۇتىغا ئايلىنىپ، زور بىر تۈركۈم مۇنەۋۋەر سەنئەت ئىختىساس ئىگىلىرىنى تەربىيىلەپ يېتىشتۈردى. شىنجاڭ ناخ-شا - ئۇسسۇل، سەنئەت ئۆمىكى پۈتۈن مەملىكەتتە ھەتتا دۇنيا-دىكى نۇرغۇن دۆلەت ۋە رايونلاردا ئويۇن قويۇپ، شۇ جايدىكى خەلقنىڭ قىزغىن ئالقىشىغا ئېرىشتى، شىنجاڭنىڭ مىللىي مە-دەنىيىتى دۇنياغا يۈزلەندى. ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئەنئەنىۋى تەنھەرىكەتلىرىمۇ قايتىدىن نۇر چاچتى. 1985 - يىلىدىن 2000 - يىلىغىچە، شىنجاڭ مۇزىكىچىلىرى تۆت قېتىم ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئەنئەنىۋى تەنھەرىكەت يىغىنى ئۇيۇش-تۇرۇپ، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئەنئەنىۋى تەنتەربىيە تۈرىدىن 200 نەچچىنى قېزىپ، رەتلەپ، ئۇزۇلۇپ قالغىنىغا ئۇزۇن بول-غان، ئاممىا ياقتۇرىدىغان ئەنئەنىۋى تۈرلەرنى قايتىدىن ھاياتىي كۈچكە ئىگە قىلدى. ھۆكۈمەتنىڭ قوغدىشى ۋە يۆلىشى ئارقى-سىدا، ئۇيغۇرلارنىڭ داۋازچىلىقى ئىلگىرىكى ئەل ئىچى سېرىك-چىلىكىدىن تەرەققىي قىلىپ يۇقىرى سەۋىيىدىكى سېرىك سەن-ئىتىگە ئايلاندى، ياش يىگىت ئادىل ھۇشۇر 1997 - يىلى ، 2000 - يىلى، 2001 - يىلى ۋە 2002 - يىلى ئۇدا بەش قېتىم جىنىپس دۇنيا رېكورتى يارىتىپ، دۇنيانىڭ دىققىتىنى تارتتى.

رادىئو، تېلېۋىزىيە، نەشرىياتچىلىق ئۇچقانداك تەرەققىي قىلدى. 1996 - يىلى، شىنجاڭ جۇڭگودىكى ئۆلكە، ئاپتونوم رايونلار بويىچە كۆلىمى ئەڭ چوڭ، تارقىتىلىدىغان تىل تۈرى ئەڭ كۆپ بولغان سۈنئىي ھەمراھ يەر يۈزى پونكىتى قۇرۇپ، سۈنئىي ھەمراھ ئارقىلىق بىرلا ۋاقىتتا خەنزۇ، ئۇيغۇر، قازاق تىللىرىدا تېلېۋىزىيە نومۇرى تارقاتتى. 2001 - يىلىغا كەلگەن-

ده، پۈتۈن شىنجاڭ بويىچە رادىئو، تېلېۋىزىيىنىڭ قاپلاش نىسبىتى ئايرىم - ئايرىم ھالدا 91.27% ۋە 90.93%كە يېتىپ، ئاساسىي جەھەتتىن ھەممە كەنتتە رادىئو - تېلېۋىزور بولۇش ئىشقا ئاشۇرۇلۇپ، ھەر مىللەت خەلق ئاممىسىنىڭ مەدەنىيەت تۇرمۇشى ناھايىتى زور دەرىجىدە بېيىتىلدى. 1952 - يىلىدىن 2001 - يىلىغىچە، شىنجاڭدا نەشر قىلىنغان كىتاب 166 خىلدىن تەرەققىي قىلىپ 3608 خىلغا يەتتى، ژۇرنال سەككىز خىلدىن تەرەققىي قىلىپ 212 خىلغا يەتتى، گېزىت تۆت خىلدىن تەرەققىي قىلىپ 98 خىلغا يەتتى، ئاممىۋى كۈتۈپخانا بىردىن تەرەققىي قىلىپ 81 گە يەتتى، مۇزېي يوقلۇقتىن بارلىققا كېلىپ، 2001 - يىلى 23 كە يەتتى. تۇرلۇك تەشۋىقات ۋاستىلىرى ۋە كىتاب نەشرىياتچىلىقىدا ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ تىل - يېزىقى كەڭ كۆلەمدە قوللىنىلىپ، ھەر مىللەت ئاممىسى ھازىرقى زامان مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىيات نەتىجىلىرىدىن بەھرىمەن بولۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى.

شىنجاڭدا يەنە مىللەتلەر تىل - يېزىق خىزمىتى كومىتېتى ۋە مىللەتلەر تىل - يېزىق تەتقىقات ئاپپاراتى قۇرۇلۇپ، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ تىل - يېزىقى ئىلمىي ئۇسۇلدا تەتقىق قىلىندى. بىر قىسىم ئالىي مەكتەپلەردە ئاز سانلىق مىللەتلەر ئەدەبىيات كەسپى تەسىس قىلىنىپ، ئاز سانلىق مىللەتلەر ئەدەبىيات ئوقۇتۇشى، تەتقىقاتى ۋە تەرجىمە بىلەن شۇغۇللىنىدىغان زور بىر تۈركۈم ئىختىساس ئىگىلىرى تەربىيىلەپ يېتىشتۈرۈلدى. ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ تىل - يېزىقىنى قېلىپلاشتۇرۇش، ئۆلچەملەشتۈرۈش، كومپيۇتېردا ئۇچۇرلاشتۇرۇپ بىر تەرەپ قىلىش قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىدە بۆسۈش خاراكتېرلىك ئىلگىرىلەش بولۇپ، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ تىل - يېزىقى بېيىتىلدى ۋە راۋاجلاندۇرۇلدى.

بەشنچى، دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكىگە ھۆرمەت قىلىش ۋە ئۇنى قوغداش

1. دىنىي ئىمتىياز ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە تۈزۈمىنى بىكار قىلىش

تارىختا شىنجاڭ ئىزچىل تۇردە كۆپ خىل دىن تەڭ مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن رايون ئىدى. 20 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگۈچە، شىنجاڭدا جەمئىي ئىسلام دىنى، بۇددا دىنى، تويىن دىنى، كاتولىك دىنى، خرىستىئان دىنى(پروتېستانت دىنى)، پراۋۇسلاۋىيە دىنى قاتارلىق ئالتە خىل دىن بار ئىدى. ئۇيغۇر، قازاق، خۇيزۇ، قىرغىز، ئۆزبېك، تاجىك، تاتار قاتارلىق يەتتە مىللەت ئومۇميۈزلۈك ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى، خەنزۇ، موڭغۇل، شىبە، داغۇر قاتارلىق مىللەتلەر ئاساسىدىكى بىر قىسىم كىشىلەر بۇددا دىنىغا(تىبەت بۇددا دىنىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) ئېتىقاد قىلاتتى، خەنزۇلار ئاساسىدىكى بىر قىسىم كىشىلەر تويىن دىنى، كاتولىك دىنى ۋە خرىستىئان دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى. پراۋۇسلاۋىيە دىنىغا ئاساسلىقى رۇس مىللىتى ئېتىقاد قىلاتتى. بۇنىڭدىن باشقا، يەنە بەزى مىللەتلەر، مەسىلەن مانجۇ، شىبەلەر ئاساسىدىكى بىر قىسىم كىشىلەر شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى. ئەينى چاغدا، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغانلارنىڭ سانى ئەڭ كۆپ ئىدى.

شىنجاڭ ئازاد بولغان دەسلەپكى چاغلاردا، مەسچىت قاتارلىق دىنىي پائالىيەت سورۇنلىرىنىڭ ئىگىدارچىلىقىدىكى تۈرلۈك دىنىي ئىشلار ئۇچۇن ئىشلىتىلىدىغان يەرلەر(ئومۇملاشتۇرۇلۇپ ۋەخپە دېيىلىدۇ)نىڭ كۆلىمى كىشىنى چۆچۈتەتتى. ستاتىستىكىغا ئاساسلانغاندا، يەكەن ناھىيىسىدىكى «ۋەخپە» يەرلا يەر ئومۇمىي سانىنىڭ ئۇچتىن بىرىدىن كۆپرەكىنى ئىگىلەيدىكەن، قەشقەردىكى داڭلىق ئاپپاق خوجا مازىرىدىمۇ «ۋەخپە» يەردىن 16 مىڭ

موده‌ك بار ئىكەن[1]. دىنىي زاتلار دىنغا ئېتىقاد قىلغۇچىلاردىن يە-نە نۇرغۇن تۇرلۇك دىنىي ئۆشرە ـ زاكات ئالاتتى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، دىننىڭ مەدەنىيەت، مائارىپ، نىكاھ، ھەق تەلەپ دەۋا قاتارلىقلارغا ئارىلىشىۋېلىش ئەھۋالى ئىنتايىن ئېغىر ئىدى. زاكۇچە بۇددا دىننىڭ پۇتۇن شىنجاڭدىكى تەسىر دائىرىسى چوڭ بولمىسىمۇ، ھوقۇقى بار ئىدى، دىنىي جەھەتتىكى فېئودال ئىمتىياز ۋە ئېزىش، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش تۈزۈمىنىڭ تۇرمۇ ناھايىتى كۆپ ئىدى. دىنىي فېئودال ئىمتىياز ۋە ئېزىش، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش تۈزۈمىنى بىكار قىلىش دېموكراتىك ئىسلاھاتنىڭ بىر تەركىبىي قىسمىغا ئايلانغانىدى.

1952 ~ 1953 ـ يىللىرىدىكى يەر ئىسلاھاتى ھەرىكىتىدە، دىنىي مەسچىتلەرنىڭ يەرلىرىگە قارىتا قوغداش سىياسىتى قول-لىنىلىپ، « مەسچىت، مازار، دىنىي مەكتەپ، لامالار بۇتخانىسى-نىڭ ھازىرقى يېرى ۋە يېزا، كەنتلەردىكى ئومۇمغا تەۋە تۇرلۇك ‹ۋەخپە › يەرلىرى شۇنىڭدەك ئىجارىگە بەرگەن ئۆيلىرى بىردەك ساقلاپ قېلىنغان.»[2] لېكىن، يەر ئىسلاھاتى ۋە ئۇنىڭدىن بۇرۇن ئېلىپ بېرىلغان ئىجارىنى كېمەيتىپ، زومىگەرلەرگە قارشى تۇ-رۇش ھەرىكىتىدە ۋە 1953 ـ يىلىدىن 1957 ـ يىلىغىچە بولغان مەزگىلدىكى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىكنى يوقىتىش مەقسىتىدە ئېلىپ بېرىلغان سوتسىيا-لىستىك ئۆزگەرتىش ھەرىكىتىدە، دىنىي فېئودال كۈچلەر ۋە ئۇلارنىڭ تەسىرى ئاجىزلاشتۇرۇلدى. 1958 ـ يىلى، مەركىزىي كومىتېت بىرلىك سەپ بۆلۈمى يېغىن ئېچىپ، دىنىي ئىمتىياز

---

① جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى شىنجاڭ شۆبە بيۇروسى سىياسەت تەتقىقات ئىشخا-نىسى: «شىنجاڭ ئۇلۇكسىنىڭ يېزىلاردىكى فېئودال، ئېكسپىلاتاتسىيە ئومۇمىي ئەھۋالى»، 1950 ـ يىلى. تېمەن ۋېيجيانىڭنىڭ «ئازادلىقنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە شىنجاڭدا ئىجتىمائىي ئىسلاھاتنى يولغا قويۇش تەجرىبىلىرى» دىن ئېلىندى، «غەربىي شىمال مىللەتلەر تەتقىقا-تى»نىڭ 1999 ـ يىللىق 2 ـ سانىغا بېسىلغان.

② «شىنجاڭ ئۇلۇكسىنىڭ يەر ئىسلاھاتى قانۇنىنى ئىجرا قىلىشقا دائىر بىرقانچە مە-سىلە توغرىسىدىكى بەلگىلىمىسى»، ئاپتونوم رايونلۇق ئارخىپخانا 1952 ـ يىلى 11 ـ نو-مۇرلۇق 1/1 ئارخىپ، تېمەن ۋېيجيانىڭنىڭ «ئازادلىقنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە شىنجاڭدا ئىجتىمائىي ئىسلاھاتنى يولغا قويۇش تەجرىبىلىرى» دىن ئېلىندى.

ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە تۈزۈمىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشقا دائىر خىز-
مەتلەرنى مۇھاكىمە قىلىپ ئورۇنلاشتۇرۇپ، 12 - ئايدا «مىللەت-
لەر خىزمىتى كومىتېتى پارتگۇرۇپپىسىنىڭ نۆۋەتتىكى ئىسلام
دىنى، لامـا دىنى خىزمىتى ھەققىدىكى دوكلاتى»نى تەستىقلاپ
تارقاتتى. ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم شىنجاڭنىڭ ئەمەلىيىتىنى
ئاساس قىلىپ، تۈرلۈك ئىجتىمائىي ئىسلاھات ۋە سىياسىي ھە-
رىكەتلەرگە بىرلەشتۈرۈپ، ئاممىنى قوزغاپ ۋە ئۇلارغا تايىنىپ،
دىنىي ئىمتىياز ۋە فېئودال ئېكسپىلاتاتسىيە تۈزۈمىنى ئۆزلۈ-
كىدىن، تەدرىجىي بىكار قىلىپ، دىنىي ساھەدىكى يامان ئادەم،
يامان ئىشلارغا قارشى تۇرۇپ، دىن تونىغا ئورىنىۋالغان دۈشمەن
ئۇنسۇرلارنى تازىلاشنى قارار قىلدى. يەنە تەكىتلەپ مۇنداق دې-
دى: (1) دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى پرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇش
كېرەك، لېكىن كومپارتىيە ئەزالىرىنىڭ دىنغا ئېتىقاد قىلىشىغا
بولمايدۇ. (2) پارتىيە ئىچى - سىرتىدىكى كادىرلار ۋە ئاممـا ئا-
رىسىدا قەدەم باسقۇچلۇق ھالدا دىنىي مەسىلە ھەققىدە تەربىيە
ئېلىپ بېرىپ، مۇۋاپىق ئۇسۇل ئارقىلىق دىئالېكتىك ماتېرىيا-
لىزم ۋە تارىخىي ماتېرىيالىزم تەربىيىسى ئېلىپ بېرىش كې-
رەك. دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى سىياسىتىنى ئومۇمىيۈزلۈك
تەشۋىق قىلغاندا دىنغا ئېتىقاد قىلماسلىق ئەركىنلىكىنىڭ بار-
لىقىنىمۇ تەشۋىق قىلىش كېرەك. (3) ئاخۇنلارغا يەنىلا قولغا
كەلتۈرۈش، ئىتتىپاقلاشتۇرۇش، تەربىيە بېرىش، ئۆزگەرتىش فاكـ-
تورلىنىڭ قوللىنىش؛ مەسچىتلەرگە ئۆزلۈكىدىن يوقلىش چارە-
سىنى قوللىنىش؛ دىنىي مەكتەپلەرنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش، لې-
كىن ئۇرۇمچى، قەشقەر، غۇلجا شەھىرى قاتارلىق بىر قىسىم
جايلاردا بىرقانچىنى ساقلاپ قېلىش زۆرۈر؛ دىنىڭ نىكاھ قانۇ-
نىنىڭ ئىزچىللاشتۇرۇلىشىغا ئارىلىشىۋېلىشىغا، ئاياللارنى كەمسە-
تىش ۋە ئېزىشىگە يول قويۇلمايدۇ؛ ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ
ئۆرپ - ئادىتىگە ھۆرمەت قىلىش كېرەك. 1959 - يىلى 1 -
ئايدا، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم 7 - قېتىملىق بىرلىك سەپ

خىزمىتى يىغىندا دىندىكى فېئودال ئىمتىيىاز ۋە ئېزىش، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش تۈزۈمىنى بىكار قىلىش ۋە يامان ئا-دەم، يامان ئىشلارغا قارشى تۇرۇش شوئارى ئوتتۇرىغا قويۇ-لدى، ئۇنىڭ ئاساسلىق مەزمۇنى تۆۋەندىكىچە: (1) شەخسىي مۆھۈر بېسىش، ھەق تەلەپ ئىشلىرىغا ئارىلىشىش، دىنغا ئېتە-قاد قىلغۇچىلارنى قامچىلاش، ئۆز ئالدىغا ئاخۇن ئەۋەتىش، ئىجا-زەت بېرىش، ئاياللارنى كەمسىتىش، نىكاھ ۋە مەدەنىيەت، مائارىپ ئىشلىرىغا ئارىلىشىۋېلىش قاتارلىق بارلىق فېئودال ئىمتىيازنى بىكار قىلىش؛ (2) مەسچىتلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلە-رىگە بولغان مۇلۇكچىلىك تۈزۈمى ۋە يەرنى ئىجارىگە بېرىش، كىشىلەرنى ھەقسىز ئىشلىتىش قاتارلىق ئېكسپىلاتاتسىيە تۈزۈ-مىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش؛ (3) تۇرلۇك باھانە ـ سەۋەبلەر بىلەن ئاممىدىن زورلاپ مال ـ مۇلۇك ئېلىش، ئاممىنى قاقتى ـ سوق-تى قىلىشقا يول قويماسلىق، ئۆشرە ـ زاكات قاتارلىق دىنىي باجنى بىكار قىلىش؛ (4) بۇتخانىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى لامالارنىڭ دەرىجە تۈزۈمى، ئۇرۇش، جازالاش قائىدىسى قاتارلىق فېئودال ھۆكۈمرانلىقنى ۋە بۇتخانىلار ئوتتۇرىسىدىكى تەۋەلىك مۇناسىۋىتىنى بىكار قىلىش؛ (5) ئۆسمۈرلەر، بالىلارنى ئايەت ئوقۇش ۋە دىنىي مەكتەپتە ئوقۇشقا، ياشلار ـ ئۆسمۈرلەرنى تا-لىپ بولۇشقا مەجبۇرلاشقا، لامالارنىڭ راھىبلىقنى تاشلاپ، يۇر-تىغا قايتىپ ئۆيلۇك ـ ئوچاقلىق بولۇشىنى كەمسىتىشكە يول قويماسلىق؛(6) دىنىي ۋەزىپىدىكى خادىملار شارائىتىغا قاراپ، كۆچى يەتكۈدەك ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىگە قاتنىشىشى ۋە پۇقرالىق بۇرچىنى ئادا قىلىشى كېرەك.

1960 ـ يىلىغا كەلگەندە، ئىسلام دىنىنىڭ ئەھۋالىدا تۈپتىن ئۆزگىرىش بولدى، ئېكسپىلاتاتسىيە سىنىپى ۋە ئېكسپىلاتاتسە-يە تۈزۈمىنىڭ يوقىلىشىغا ئەگىشىپ، ئىسلام دىنى ئېكسپىلاتات-سىيە سىنىپىنىڭ پايدىلىنىش قورالى بولۇشتىن قالدى، ئۇنىڭ دۆلەتنىڭ مەمۇرىي، ئەدلىيە، مائارىپ، نىكاھ تۈزۈمىگە ئارىلە-

شۇبلىشتەك قانۇنىي ھوقۇقى ئاخىرلاشتى. ئۇ تەدرىجىي ھالدا ئاساسلىقى مۇسۇلمانلارنىڭ دىنىي ئېتىقادىنى قاندۇرىدىغان تەشكىلاتقا ئايلاندى. [1]خرىستىئان دىنى، كاتولىك دىنىمۇ تەرەققىي قىلىپ ئۆز ئىشىغا ئۆزى خوجا بولىدىغان، دىنىي جەمئىيەتلەرنى ئۆزى باشقۇرىدىغان بولۇپ، «ئۆزى ئىدارە قىلىش، ئۆزى تارقىتىش، ئۆزىنى ئۆزى بېقىش»نى يولغا قويدى.

ئۇزاق مۇددەتلىك جۇڭگو ئىنقىلابى ۋە قۇرۇلۇش ئەمەلىيىتى داۋامىدا، جۇڭگو كومپارتىيىسى ماركسىزملىق دىن قارىشىغا ۋارىسلىق قىلىپ ۋە ئۇنى راۋاجلاندۇرۇپ، جۇڭگونىڭ ئەمەلىيەتكە بىرلەشتۇرۇپ، دۆلەت ئىچىدىكى دىنىي مەسىلىنى بىر تەرەپ قىلىشنىڭ بىر يۇرۇش پرىنسىپى ۋە سىياسىتىنى تەدرىجىي شەكىللەندۇردى، ئاددىي قىلىپ ئېيتقاندا، بىرىنچىدىن، دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى سىياسىتىنى ئومۇميۈزلۈك، تۇغرا ئىزچىللاشتۇردى؛ ئىككىنچىدىن، دىنىي ئىشلارنى باشقۇرۇشنى قانۇن بويىچە كۇچەيتتى؛ ئۈچىنچىدىن، دىننى سوتسىيالىستىك جەمئىيەتكە ئۇيغۇنلىشىشقا پائال يېتەكلىدى. دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكىگە ھۆرمەت قىلىش ۋە ئۇنى قوغداش جۇڭگو كومپارتىيىسى ۋە جۇڭگو ھۆكۈمىتىنىڭ دىنىي مەسىلىگە مۇئامىلە قىلىشتىكى تۈپ سىياسىتى، ئۇنىڭ ئاساسلىق مەزمۇنى تۆۋەندىكىچە: (1) پۇقرالارنىڭ دىنغا ئېتىقاد قىلىش ياكى ئېتىقاد قىلماسلىق ئەركىنلىكى بار؛ (2) ھاكىمىيەت بىلەن دىننى ئايرىۋېتىش پرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇش؛ (3) ئۆز ئىشىغا ئۆزى خوجا بولۇش، دىنىي جەمئىيەتلەرنى ئۆزى باشقۇرۇش ۋاكالىتەن چىڭ تۇرۇش؛ (4) ئۆز ئىشىغا ئۆزى خوجا بولۇش ئاساسىدا، دىن جەھەتتىكى تاشقى دوستانە بېرىش ـ كېلىشنى تەرەققىي قىلدۇرۇش؛ (5) دىنىي ساھەدىكى زاتلارنى قولغا كەلتۈرۈش، ئۇلار بىلەن ئىتتىپاقلىشىش ۋە ئۇلارغا تەربىيە ئېلىپ بېرىش؛ (6) كومپارتىيە ئەزالىرى دىنغا

① گوك شۆزېك تۆزگەن: «دىنىي مەسىلىلەر ھەققىدە ئومۇمىي بايان»، سىچۈەن خەلق نەشرىياتى، 1999 ـ يىلى نەشرى، خەنزۇچە 213 ـ بەت.

ئېتىقاد قىلماسلىق؛ (7) خەلق ئاممىسىغا، بولۇپمۇ ياشلار ـ ئۆسـ
مۈرلەرگە دىنىالىيكتىك ماتېرىيالىزم ۋە تارىخىي ماتېرىيالىزملىق ئىلمىي دۇنيا قاراش تەشۋىقات، تەربىيىسى ئېلىپ بېرىش.

2. دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى سىياستىنى ئومۇميۈزلۈك ئىزچىلاشتۇرۇش

جۇڭگو ھۆكۈمىتى پۇقرالارنىڭ دىنىي ئېتىقاد جەھەتتىكى تاللاش ھوقۇقىغا ئەزەلدىن ھۆرمەت قىلىپ ۋە ئۇنى قوغداپ كەلـ
دى، دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى سىياسىتىنى يولغا قويدى ھەمـ
دە ئۇنى قانۇن كاپالىتىگە ئىگە قىلدى.

شىنجاڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولغان كۈندىن باشلاپلا دىـ
نىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى سىياستىدە چىڭ تۇرۇپ، دىنىي مەسـ
ىلىنى سالماقلىق، ئېھتىياتچانلىق بىلەن بىر تەرەپ قىلدى. 50 ـ يىللاردىكى تۇرلۇك ئىجتىمائىي ھەرىكەتلەر ۋە دىنىي تۈزۈم ئىسلاھاتىدا، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىـ
تېتى شىنجاڭ شۆبە بيۇروسى ۋە ھەر دەرىجىلىك خەلق ھۆكۈمەتـ
لىرى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكىگە ھۆرمەت قىلىش پرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇپ، مەسچىت، بۇتخانا، چېركاۋلارنى قوغداشنى تەلەپ قىلدى؛ دىنىي ۋەزىپىدىكى خادىملار بىلەن فېئودال پومېشچىكلار سىنىپىنى پەرقلەندۈرۈپ مۇئامىلە قىلدى؛ مىللىي، دىنىي يۇقىرى قاتلام زاتلىرى بىلەن ئىتتىپاقلاشتى؛ تۇرمۇشتا قىيىنچىلىقى بار دىنىي ۋەزىپىدىكى خادىملارغا بەلگىلىك مىقدارda تۇرمۇش ياردەم پۇلى تارقىتىپ بەرىدى. ھەرقايسى دىنلارنىڭ فېئودال ئېكسپىلاتاتسىيە قالدۇقىنى سىنىپلارنىڭ كونترول قىلىۋېلىشىدىن قۇتۇلۇشىغا ئەگىشىپ، ھەر مىللەتتىن بولغان دىنىي ۋەزىپىدىكى خادىملار ۋە دىنغا ئېتىقاد قىلغۇچى ئامما ئۆز ئىشىغا ئۆزى ئىگە بولۇش، دىنىي ئىشلارنى ئۆز ئالدىغا باشقۇرۇشقا باشلىدى، دىن نورمال تەرەققىي قىلىش ئىزىغا چۈشتى. 60 ـ يىللاردىن 70 ـ يىللارغىچە داۋام قىلغان «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە، دىنىي ئېـ

تىقاد ئەركىنلىكى سىياسىتى ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى، دىنىي پائالىيەت سورۇنلىرى ۋە مۇئەسسەسىلىرى ئېغىر زىيانغا ئۇچرىدى. 70 ـ يىللارنىڭ ئاخىرى، جۇڭگو ھۆكۈمىتى دىن سىياسىتىنى يېڭىۋاشتىن ئەمەلىيلەشتۈرۈپ، پۇقرالارنىڭ دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى ھوقۇقىغا كاپالەتلىك قىلىش جەھەتتە نۇر-غۇن خىزمەتلەرنى ئىشلىدى.

ھازىر، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت دىنغا ئېتىقاد قىلغۇچى ئاممىا ۋە دىنىي ساھەدىكى زاتلار دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى ھو-قۇقىدىن تولۇق بەھرىمەن بولماقتا. بۇ ئاساسلىقى تۆۋەندىكى بىر قانچە جەھەتتە ئىپادىلىنىدۇ: (1) ھەر مىللەت دىنغا ئېتىقاد قىلغۇچى ئاممىنىڭ نورمال دىنىي پائالىيەت ئېھتىياجىغا ئۈيغۇنلىشىش ئۈچۈن، مۇۋاپىق مىقداردىكى دىنىي پائالىيەت سو-رۇنلىرى ۋە دىنىي ۋەزىپىدىكى خادىملارنى تەسىس قىلىش تەس-تىقلاندى. ھازىر پۈتۈن شىنجاڭ بويىچە تەستىقلانغان تۇرلۇك دىنىي پائالىيەت سورۇنىدىن 24 مىڭ 100 ى بار، بۇنىڭ ئىچىدە ئىسلام دىنى پائالىيەت سورۇنىدىن 23 مىڭ 900ى بار، يەنە لاما دىنى بۇتخانىسى، خەنزۇچە بۇددا دىنى بۇتخانىسى، خرىستىئان دىنى چېركاۋى، كاتولىك دىنى چېركاۋى، پراۋوسلاۋىيە دىنى چېركاۋى قاتارلىقلار بار. ھۆكۈمەت يەنە مەبلەغ چىقىرىپ ھېيت-گاھ جامائەسى قاتارلىق داڭلىق دىنىي پائالىيەت سورۇنلىرىنى رېمونت قىلدى. ھەر خىل دىنلار بويىچە دىنىي ۋەزىپىدىكى زاتتىن جەمئىي 29 مىڭ بار، بۇنىڭ ئىچىدە ئىسلام دىنىنىڭ ئىمامىدىن يۇقىرى دىنىي ۋەزىپىدىكى خادىمىدىن 28 مىڭ 500ى بار. (2) ھەر دەرىجىلىك دىنىي تەشكىلاتلار ئەسلىگە كەل-تۈرۈلدى ۋە قورۇلدى. پۈتۈن شىنجاڭ بويىچە ھەر دەرىجىلىك دىنىي تەشكىلات 88 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە، ئاپتونوم رايون دەرىجىلىكى ئىككى (ئىسلام دىنى جەمئىيىتى بىلەن بۇددا دىنى جەمئىيىتى)، ۋىلايەت، ئوبلاست، شەھەر دەرىجىلىكى 17 (ئىسلام دىنى جەمئىيىتى 13، بۇددا دىنى جەمئىيىتى ئۈچ، خرىستىئان

دىنىنىڭ «ئىككى جەمئىيەت»ى بىر)، ناھىيە، شەھەر دەرىجە-لىكى 69. (3) دىنىي ساھەدىكى زاتلار دۆلەتنىڭ چوڭ ئىشلە-رىنى مۇھاكىمە قىلىشقا قاتنىشىش ھوقۇقىغا ئىگە، بىر قىسىم ۋەتەنپەرۋەر دىنىي زاتلار دۆلەت ۋە يەرلىكتىكى ھەر دەرىجىلىك سىياسىي كېڭەش، خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتلىرىدا رەھبەرلىك ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالدى، خېلى كۆپ كىشىلەر ھەر دەرىجىلىك خەلق قۇرۇلتىيى ۋەكىلى ياكى سىياسىي كېڭەش ئەزالىقىغا سايلاندى. تۈرمۇشتا قىيىنچىلىقى بار دىنىي زاتلارغا ھۆكۈمەت مۇۋاپىق مىقداردا تۈرمۇش قوشۇمچە يارەم پۇلى تار-قىتىپ بەردى. پۈتۈن شىنجاڭ بويىچە قەرەللىك ۋە قەرەلسىز تۈرمۇش قوشۇمچە يارەم پۇلى ئالىدىغانلار تەخمىنەن 5000 كە-شىگە يېتىدۇ، ئۇلارنىڭ پۈتۈن يىللىق تۈرمۇش قوشۇمچە يارەم پۇلى ئۈچۈن تەخمىنەن 3 مىليون يۈەن كېتىدۇ. (4) دىنغا ئې-تىقاد قىلىدىغان ئاممىنىڭ دىنىي مەشھۇر ئەسەرلەر ۋە دىنىي بىلىملەرنى ئۆگىنىش ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن، شىنجاڭ يەنە «قۇرئان كەرىم»، «سەھىھۇل بۇخارى جەۋھەرلىرى»، «تەۋرات»، «ئىنجىل» قاتارلىق دىنىي قەدىمىي كىتابلارنى ئۇي-غۇر، خەنزۇ، قازاق قاتارلىق كۆپ خىل يېزىق ۋە نەشرە نەشر قىلدى، تارقاتتى. دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىغا قولايلىق يا-رىتىپ بېرىش ئۈچۈن، جايلار يەنە مەخسۇس دىنىي كىتابلار تە-جارىتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان بىر قىسىم سېتىش نۇقتىلىرى-نى تەستىقلاپ قۇردى. (5) دىنىي پائالىيەتنىڭ نورمال قانات يايـ-دۇرۇلۇشىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، ئاپتونوم رايون 1987 ـ يىلى شىنجاڭ ئىسلام دىنى ئىنستىتۇتىنى، 1999 ـ يىلى ئىسلام دىنى مەكتىپىنى قۇرۇپ، دىنىي كەسىپتىكىلەرنى مۇ-تىزىم تەربىيىلىدى ۋە قىسقا مۇددەت تەربىيىلىدى. 1990 ـ يە-لىدىن باشلاپ، ۋىلايەت، ئوبلاست، شەھەرلەرمۇ ئارقا ـ ئارقىدىن ئىسلام دىنى مەدرىسىلىرىنى ئېچىپ، ھەرقايسى مەسچىتلەر ئۇ-چۇن ياش، ۋەتەنپەرۋەر دىنىي كەسىپى خادىملارنى تەربىيىلەپ

بەردى. بىر قىسىم داڭلىق ۋەتەنپەرۋەر دىنىي زاتلارمۇ ئۆزلىرى تالىپ تەربىيىلەشكە باشلىدى. شۇ ئارقىلىق دىنىي كەسپىي خادىملار يېتىشمەسلىك ئەھۋالى ياخشىلاندى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، شەخسىي مەدرىسە ئېچىشتەك قانۇنغا خىلاپ دىنىي ھەرىكەتلەرمۇ توسۇلدى. ھەجگە بارغانلارمۇ كۇنسايىن كۆپەيدى (6) دىن جەھەتتىكى خەلقئارا دوستانە بېرىش - كېلىش پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلدى. زىيارەتكە كەلگەن زاتلارنى كۇتۇۋالغاندىن سىرت، خەلقئارالىق دىنىي ئىلمىي پائالىيەتلەرگە كۆپ قېتىم ئادەم ئەۋەتىپ قاتناشتۇرۇلدى.

شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ھەر دەرىجىلىك ھۆكۇمەتلەر دىنغا ئېتىقاد قىلماسلىق ئەركىنلىكىنى قەتئىي قوغداپ، دىنغا ئېتىقاد قىلمايدىغانلارنى كەمسىتمىدىغان ھەرقانداق ھەرىكەتنىڭ كۆرۈلمەسلىكىنى تەلەپ قىلدى ھەمدە ھەر مىللەت ئاممىسىغا بولۇپمۇ، ياشلار - ئۆسمۇرلەرگە ئۇزۇلدۇرمەي ئىلمىي دۇنيا قاراش تەربىيىسى ئېلىپ بېرىشتا چىڭ تۇرۇپ، ئۇلارنى پەننىي بىلىم ئۆگىنىش، ئىگىلەش، فېئودال خۇراپاتلىق ۋە ساختا ئىلمگە قارشى تۇرۇشقا يېتەكلىدى. دىنىي ساھەدىكى زاتلار ۋە دىنغا ئېتىقاد قىلغۇچى ئامما دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكىدىن قانۇن بويىچە بەھرىمەن بولۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، قانۇندا بەلگىلەنگەن بۇرچىنىمۇ ئۇستىگە ئېلىپ، جۇڭگو كومپارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكى ۋە سوتسىيالىزم تۈزۈمىنى ھىمايە قىلىش، دۆلەت قانۇنلىرىغا پائال قاتنىشىش، ھۆكۇمەتكە ھەمكارلىشىپ دىن سىياسىتىنى ئەمەلىيلەشتۇرۇش، دىنىي مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى قوغداش، ئىجتىمائىي مۇقىملىق ۋە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى قوغداش، مىللىي بۆلگۈنچىلىك ۋە قانۇنسىز دىنىي ھەرىكەتكە قارشى تۇرۇش، دۆلەت ئىچى - سىرتىدا مەدەنىيەت جەھەتتىكى دوستانە باردى - كەلدى پائالىيىتىنى قانات يايدۇرۇش قاتارلىق جەھەتلەردە نۇرغۇن خىزمەتلەرنى ئىشلىدى. شىنجاڭدىكى ھەرقايسى دىنلار سوتسىيالىستىك جەمئىيەتكە ئۆيۇ-

غۇنلىشىش، ماسلىشىش يولىغا قاراپ ماڭماقتا.

3. دىنىي ئىشلارنى باشقۇرۇشنى قانۇن بويىچە كۈچەيتىش

ھاكىمىيەت بىلەن دىننى ئايرىۋېتىش، ھاكىمىيەت بىلەن دىننى بىرلەشتۈرۈش ئۆزئارا ماس كېلىشى كېرەك، دېگەنلىك دىنىنىڭ دۆلەتنىڭ مەمۇرىي، ئەدلىيە، مائارىپ ئىشلىرىغا ئارىلىشىۋېلىشىغا يول قويۇلمايدۇ، دۆلەت ھەر خىل دىنلارغا ئوخشاش قارايدۇ ھەمدە نورمال دىنىي پائالىيەتنى قوغدايدۇ، دېگەنلىكتۇر. شىنجاڭ تارىخىدا ئىسلام دىنى يەرلىك ھاكىمىيەت بىلەن ئۇزاق مۇددەت قويۇق ئالاقە باغلاپ كەلگەن، سىياسىي، ئىقتىساد، مائارىپ قاتارلىق ئىجتىمائىي تۈرمۇش جەھەتتە ئۇنىڭ تەسىرى ناھايىتى زور. 20 ـ ئەسىرنىڭ 50 ـ يىللىرىدىكى دېموكراتىك ئىسلاھات ۋە دىنىي تۈزۈم ئىسلاھاتى ئارقىلىق، دىنىي فېئودال ئىمتىيازۋە دىن جەھەتتىكى ئېزىش، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش تۈزۈمى بىكار قىلىنىپ، ھاكىمىيەت بىلەن دىن ئايرىۋېتىلدى، دىنىي ئېتىقاد پۇقرالارنىڭ شەخسىي ئىشىغا ئايلاندى، كىشىلەر دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى ھوقۇقى ۋە پەن ـ مەدەنىيەت بىلىملىرىنى قوبۇل قىلىش ھوقۇقىدىن ھەقىقىي بەھرىمەن بولۇشقا باشلىدى.

ھاكىمىيەت بىلەن دىننى ئايرىۋېتىش پرىنسىپى بويىچە، دىن جەمئىيەتتىن دۆلەت ھاكىمىيىتى بىلەن ئايرىۋېتىلىشى، دۆلەتنىڭ سىياسىي تۈرمۇشىغا قاتناشماسلىقى، دۆلەت دىنىي ئىشلارنى قانۇن بويىچە باشقۇرۇشى كېرەك. ئۇنىڭ ئاساسلىق مەزمۇنى تۆۋەندىكىچە: (1) دۆلەتنىڭ سىياسەت، قانۇنلىرىنى ھۆكۈمەتنىڭ مەمۇرىي تارمىقى ۋە ئەدلىيە تارمىقى تۈزۈپ يولغا قويىدۇ، دىنىي تەشكىلاتلار ياكى دىنىي ۋەزىپىدىكى خادىملارنىڭ ئارىلىشىشىغا يول قويۇلمايدۇ؛ دىنىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئىشلارنى ھەرقايسى دىنىي تەشكىلاتلار ئۆزلىرىنىڭ نىزامنامىسى ۋە بەلگىلىمىسى بويىچە بىر تەرەپ قىلىدۇ، دۆلەت ئارىلاشمايدۇ. (2) دىنىنىڭ ئاساسىي قانۇن ۋە قانۇنلاردىن ئۈستۈن تۇرىدىغان ئالاھىدە ئىمتىيازى يوق، ئۇ دۆلەتنىڭ مەمۇرىي، ئەدلىيە ۋە مائارىپ قاتارلىق

دۆلەت فۇنكسىيەسىنىڭ يولغا قويۇلۇشىغا ئارىلىشالمايدۇ. دىن جەھەتتىكى دۆلەت مەنپەئىتى ۋە ئىجتىمائىي ئومۇم مەنپەئەتىگە چېتىلىدىغان ئىشلار ۋە پائالىيەتلەرنى قانۇنلۇق باشقۇرۇش دائىرىسىگە كىرگۈزۈش شەرت. دىنىي تەشكىلاتلار قانۇن يۈزىگەن مەجبۇرىيەتنى ئۈستىگە ئالىدۇ. (3) دۆلەت دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكىگە ھەقمقىي كاپالەتلىك قىلىدۇ، تۈرلۈك دىنىي پائالىيەتلەرنىڭ تەرتىپلىك ئېلىپ بېرىلىشىغا كاپالەتلىك قىلىدۇ، دىنىي تەشكىلاتلارنىڭ قانۇنىي ھوقۇق ـ مەنپەئىتىنى قوغدايدۇ. شۇ سەۋەبتىن، دۆلەت ۋە ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى قانۇنىي تەرتىپ بويىچە، «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ چېگرا ئىچىدىكى چەت ئەللىكلەرنىڭ دىنىي پائالىيىتىنى باشقۇرۇش بەلگىلىمىسى»، «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ دىنىي پائالىيەت سورۇنلىرىنى باشقۇرۇش ۋاقتىلىق بەلگىلىمىسى»، «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ دىنىي پائالىيەتلەرنى باشقۇرۇش ۋاقتىلىق بەلگىلىمىسى»، «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ دىنىي ئىشلارنى باشقۇرۇش ۋاقتىلىق نىزامى» قاتارلىق نۇرغۇن زۆرۈر بەلگىلىمە، چارىلەرنى تۈزۈپ، دىنىي ئىشلارنى باشقۇرۇشنى قېلىپلاشتۇردى. (4) بىكار قىلىنغان دىنىي ئەمەلدار ئىمتىياز ۋە دىن جەھەتتىكى ئېزىش، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش تۈزۈمىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە، دىندىن پايدىلىنىپ پارتىيە رەھبەرلىكى ۋە سوتسىيالىزم تۈزۈمىگە قارشى تۇرۇشقا، دۆلەت ۋە جەمئىيەتنىڭ مەنپەئىتىگە زىيان يەتكۈزۈشكە، باشقا پۇقرالارنىڭ قانۇنىي ھوقۇقىغا دەخلى يەتكۈزۈشكە رۇخسەت قىلىنمايدۇ.

دىن بىلەن مائارىپنى پۈتۈنلەي ئايرىۋېتىش ھاكىمىيەت بىلەن دىننى ئايرىۋېتىشنىڭ يەنە بىر ئاساسىي مەزمۇنى ۋە تەلەپى، بۇنى ھەم جۇڭگو مائارىپىنىڭ خاراكتېرى بەلگىلىگەن. مەكتەپ مائارىپى ۋە ئىجتىمائىي ئومۇمىي مائارىپىنىڭ ھوقۇقى دۆلەتكە تەۋە، دىننىڭ قاتنىشىشىغا رۇخسەت قىلىنمايدۇ، ئارد-

لىشىشىغىمۇ رۇخسەت قىلىنمايدۇ. «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ مەجبۇرىيەت مائارىپى قانۇنى»، «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ مائارىپ قانۇنى»دا مۇنداق دەپ ئېنىق بەلگىلەنگەن: «دىندىن پايدىلىنىپ مەجبۇرىيەت مائارىپىنىڭ يولغا قويۇلۇشىغا توسقۇنلۇق قىلىدىغان ھەرىكەت بىلەن شۇغۇللىنىشقا يول قويۇلمايدۇ.» دىنىنىڭ مائارىپقا ئارىلىشىشىغا يول قويۇلماسلىق توغرىسىدىكى سىياسەتلەرمۇ ناھايىتى كۆپ، مەسىلەن، ئادەتتىكى مەكتەپلەردە ئوقۇغۇچىلارغا دىننى تەشۋىق قىلىشقا، دىن ئىدىيىسىنى سىڭدۈرۈشكە يول قويۇلمايدۇ؛ ئوقۇغۇچىلارنى دىنغا ئېتىقاد قىلىشقا مەجبۇرلاشقا يول قويۇلمايدۇ؛ دەرس توختىتىپ كوللېكتىپ ھالدا دىنىي پائالىيەت ئېلىپ بېرىشقا يول قويۇلمايدۇ؛ دىنىي دەرس تەسىس قىلىشقا ياكى ئۆتۈشكە يول قويۇلمايدۇ؛ دىندىن پايدىلىنىپ مەكتەپنىڭ نورمال ئوقۇتۇش تەرتىپىگە توسقۇنلۇق قىلىشقا ياكى بۇزغۇنچىلىق قىلىشقا يول قويۇلمايدۇ، ۋەھاكازا. دىنىي تەشكىلاتلار ئېھتىياجىغا ئاساسەن، دۆلەت ياكى يەرلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ تەستىقىنى ئالغاندىن كېيىن، دىنىي مەكتەپ ياكى مەدرىسە(دىن ئوقۇتۇش نۇقتىسى) ئېچىپ، دىنىي ۋەزىپىدىكى خادىملارنى تەربىيىلىسە بولىدۇ. دىنىي مەكتەپ ئىلگىرى مۇسۇلمانلارنىڭ پەرزەنتلىرىگە دىن بىلىملىرىنى ئۆگىتىدىغان ئاساسلىق سورۇن ئىدى. 20 ـ ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرىدىن كېيىن، ئاز ساندىكى كىشىلەر ئۆز ئالدىغا دىنىي مەكتەپ ئېچىپ، ئوقۇش پىشىدىكى بىر قىسىم بالىلارنى ئوقۇشنى تاشلاپ دىن ئۆگىنىشكە جەلپ قىلىپ، ئۇلارنىڭ جىسمانىي، روھىي ساغلاملىقىغا زىيان يەتكۈزدى، بۇ، ئاز سانلىق مىللەتلەر مائارىپ ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا، پەن ـ مەدەنىيەت سەۋىيىسىنىڭ ئۆسۈشىگە زىيانلىق، شۇنىڭدەك دىنىنىڭ ئەمەلىيەتتە مائارىپقا ئارىلاشقانلىقىنى شەكىللەندۈردى. شۇڭا، ھۆكۈمەت ئۇنى توستى.

دىنىنىڭ ئەدلىيىگە، ئىجتىمائىي تۈرمۇشقا ئارىلىشىشىغا

بولمايدۇ. دىن بىر خىل ئىجتىمائىي مەدەنىيەت بولۇش سۈپىتى بىلەن ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئۆرپ ـ ئادىتىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە ئۆزگىرىشىگە ئوخشىمىغان دەرىجىدە تەسىر كۆرسىتىپ كەلدى. ئۇيغۇر، قازاق، خۇيزۇ قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ نىكاھ، دەپنە مۇراسىمى، يېمەك ـ ئىچمەكتىكى پەرھىزلەر، ھېيت ـ بايرام قاتارلىق نۇرغۇن ئۆرپ ـ ئادەتلىرى ئىسلام دىنىدىن كەلگەن. نىكاھنى مىسال قىلىدىغان بولساق، ئىلگىرى ئۇيغۇر قاتارلىق مىللەتلەر تويدىن بۇرۇن نىكاھ ئوقۇش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈپ، دىنىي زاتلارنى تەكلىپ قىلىپ يېڭى توي قىلغانلارغا نىكاھ ئوقۇتاتتى ھەمدە ئىككى تەرەپتىن ئەر ـ خوتۇن بولۇشنى خالايدىغان ـ خالىمايدىغانلىقىنى سوراش ئارقىلىق، بۇ نىكاھنىڭ ئىسلام دىنى قائىدىلىرىگە ئۇيغۇن بولغانلىقىنى ئېتىراپ قىلاتتى. كېيىنچە، بۇ مۇراسىم ئۆزگىرىپ بىر خىل ئۆرپ ـ ئادەت سۈپىتىدە داۋاملىشىپ كەلدى ھەمدە دۆلەت قانۇنى بىلەن تەڭ ئورۇندا تۇردى. «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ نىكاھ قانۇنى»دىكى ئالاقىدار بەلگىلىمىلەرگە ئاساسەن، توي قىلىش شەرتىگە ئۇيغۇن كېلىدىغان ئەر ـ ئايال چوقۇم مۇناسىپ قانۇنىي رەسمىيەتنى ئۆتىشى، ئۆزى بىۋاستە نىكاھ تىزىملاش ئورگىنىغا بېرىپ تىزىملىتىپ، نىكاھلىنىش گۇۋاھنامىسى ئېلىشى كېرەك، شۇنىڭدىلا ئەر ـ خوتۇنلۇق مۇناسىۋىتى ئورناتقان بولىدۇ. مۇشۇ بەلگىلىمىگە ئاساسەن، دىنىي زاتلار ئادەتتە نىكاھ ئوقۇشتىن بۇرۇن، ئاۋۋال نىكاھلىنىش گۇۋاھنامىسىنى كۆرۈپ، بۇ نىكاھنىڭ قانۇن تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنغانلىقىنى دەلىللىگەندىن كېيىن، ئاندىن نىكاھ ئوقۇيدۇ. لېكىن، يەنە ئاز سانىدىكى كىشىلەر توي قىلغاندا نىكاھ ئوقۇسىلا بولدى، قانۇننىڭ ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشىشنىڭ ھاجىتى يوق، دەيدۇ، ھەتتا نىكاھلىنىش گۇۋاھنامىسى ئالمىغانلارغىمۇ نىكاھ ئوقۇپ، «نىكاھ قانۇنى»نىڭ ئىجرا قىلىنىشىغا ئارىلىشىۋېلىپ، بالدۇر

نىكاھلىنىش، قوش نىكاھلىنىش ئەھۋاللىرىنىڭ كېلىپ چىقىشىغا سەۋەبچى بولدى. 1985 - يىلى ئېلان قىلىنىپ يولغا قويۇلغان «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ ئاياللار، بالىلار - نىڭ قانۇنىي ھوقۇق - مەنپەئىتىنى قوغداشقا دائىر بىرقانچە بەلگىلىمىسى»دە «دىنىنىڭ نىكاھقا ئارىلىشىۋېلىشى مەنئى قىلىنىدۇ. دىنىي مۇراسىمنى نىكاھلىنىشقا تىزىملىتىشىنىڭ ئورنىغا دەسسەتكەنلەر ئىناۋاتسىز قىلىنىدۇ» دەپ ئېنىق كۆرسىتىلگەن. ھازىر، شىنجاڭنىڭ كۆپ قىسىم جايلىرىدا دىنىي پائالىيەتلەر ئاساسىي جەھەتتىن نورمال ئېلىپ بېرىلمۇاتىدۇ. لېكىن بىر قىسىم جايلاردا، دىندىن پايدىلىنىپ مەمۇرىي، ئەدلىيە، مائارىپ، نىكاھ، پىلانلىق تۇغۇتقا، باشقا ئالاقىلىرىنىڭ دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكىگە ئارىلىشىش، دىنغا ئېتىقاد قىلمايدىغانلارنى دىنغا ئېتىقاد قىلىشقا مەجبۇرلاش؛ ئاللىبۇرۇن بىكار قىلىنغان دىنىي فېئودال ئىمتىيازى ۋە ئېزىش، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش تۇزۇمىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش، مەجبۇرىي دىنىي ئۆشرە - زاكات يىغىش، ھۆكۈمەتنىڭ باشقۇرۇش تارمىقىغا تەستىقلاتماي تۇرۇپلا يېڭىدىن دىنىي پائالىيەت سورۇنى قۇرۇش، يەر ئاستى دىنىي مەكتەپ ئېچىش قاتارلىق ئەھۋاللارمۇ مەۋجۇت بولۇپ، شۇ جايىنىڭ ئىجتىمائىي مۇقىملىقى ۋە ئىقتىسادىي تەرەققىياتىغا ئېغىر تەسىر يەتكۈزدى، شۇنداقلا نورمال دىنىي پائالىيەتلەرنىڭ ئېلىپ بېرىلىشىغمۇ تەسىر يەتكۈزدى.

ئالتىنچى، مىللىي مۇناسىۋەتنىڭ ماس ھالدا تەرەققىي قىلىشى

1. مىللىي مۇناسىۋەتنى ماسلاشتۇرىدىغان سىياسەت مېخانىزمى

شىنجاڭ ئەزەلدىنلا كۆپ مىللەت توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايون بولۇپ، مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدا قەدىمدىنلا بېرىش - كېلىش مۇناسىۋىتى بار ئىدى، لېكىن ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان خۇسۇسىي مولۇكچىلىك ئاساس قىلىنغان

سىنىپىي جەمئىيەتتە، ھۆكۈمرانلار سىنىپى مىللىي زۇلۇم سىياسىتى ۋە سىنىپىي زۇلۇم سىياسىتىنى يولغا قويغاز-لىقتىن، مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئارازلىق، كەمسىتىش ۋە ئۆچمەنلىككە ئەگىشىپ، توقۇنۇش ۋە ئۇرۇشلار ئۇزۇلمەي يۈز بېرىپ تۇراتتى. 1949 - يىلى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇ-رۇلغاندىن كېيىن، دېموكراتىك ئىسلاھات ۋە سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ئېلىپ بېرىلىپ، نەچچە مىڭ يىل داۋام قىلغان مىللىي زۇلۇم ۋە سىنىپىي ئېكسپلاتاتسىيە تۈزۈمى بىكار قە-لىنىپ، جۇڭگو كومپارتىيىسىنىڭ مىللەتلەر باراۋەرلىكى ۋە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى سىياسىتى ئومۇميۈزلۈك ئىزچىللاش-تۇرۇلۇپ، مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە تۈزۈمى يولغا قويۇلدى، شۇنىڭ بىلەن شىنجاڭدىكى ھەرقايىسى مىللەتلەر ئوت-تۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتتە تۈپ ئۆزگىرىش بولۇپ، باراۋەر، ئىت-تىپاق بولغان، ئۆزئارا ياردەم بېرىدىغان سوتسىيالىستىك مىل-لەتلەر مۇناسىۋىتى تەدرىجىي ئورنىتىلدى.

جۇڭگو ھۆكۈمىتى ئەزەلدىن مىللەتلەر باراۋەرلىكىنى مىل-لەتلەر ئىتتىپاقلىقىنىڭ ئالدىنقى شەرتى ۋە ئاساسى دەپ قاراپ كەلدى، مىللەتلەر باراۋەرلىكى ۋە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى مىل-لەتلەر مەسلىسىنى ھەل قىلىشتىكى ئاساسىي پرىنسىپ ۋە تۈپ سىياسەت بولۇش سۈپىتى بىلەن، جۇڭگونىڭ ئاساسىي قانۇنى ۋە ئالاقىدار قانۇنلىرىدا ئېنىق بەلگىلەندى. شىنجاڭدا، ھەر مىللەت خەلقى قانۇندا بەلگىلەنگەن پۇقرالىق ھوقۇقى قاتارلىق بارلىق دېموكراتىيە، ئەركىنلىك ھوقۇقىدىن باراۋەر ئاساستا بەھرىمەن بولىدۇ، مەسىلەن، سايلاش ۋە سايلىنىش ھوقۇقى، دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى ھوقۇقى، تەلىم - تەربىيە ئېلىش ھوقۇقى، ئۆز مىللىتىنىڭ تىل - يېزىقىنى قوللىنىش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇش ھوقۇقى، ئۆز مىللىتىنىڭ ئۆرپ - ئادىتىنى ساقلاپ قېلىش يا-كى ئىسلاھ قىلىش ھوقۇقى قاتارلىقلاردىن بەھرىمەن بولىدۇ ھەمدە مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە تۈزۈمى ئارقىلىق

ئۆز مىللىتىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئىشلارنى باشقۇرۇش ھوقۇقىغا ئىگە. مىللەتلەر مۇناسىۋىتىنىڭ ياخشىلىنىشىدا ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئەڭ ئاخىرى ئورتاق بېيىش يولىغا مېڭىش ـ ماڭىلاسلىقى ئاچقۇچ. مەركىزىي ھۆكۈمەت ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشكە پايدىلىق بولغان بىر قاتار سىياسەت ۋە تەدبىرلەرنى قوللاندى ھەمدە ئاز سانلىق مىللەتلەر رايونى بىلەن خەنزۇلار رايونى ئوتتۇرىسىدىكى، شۇنىڭدەك ھەرقايسى مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى پەرقنى كىچىكلىتىش ئۈچۈن، تەرەققىي تاپقان خەنزۇلار رايونىنى ئاز سانلىق مىللەتلەر رايونىغا ياردەم بېرىشكە سەپەرۋەر قىلدى ۋە تەشكىللىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ھەرقايسى مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ماسلاشتۇرۇش بىر تۈرلۈك ئۇزاق مۇددەت داۋاملاشتۇرىدىغان خىزمەت سۈپىتىدە ھەر دەرىجىلىك ھۆكۈمەت تارماقلىرىنىڭ يۇكسەك ئەھمىيەت بېرىشىگە ۋە ھەر مىللەت ئاممىسىنىڭ ئەھمىيەت بېرىشى، قاتنىشىشىغا ئېرىشىتى. ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ھەر دەرىجىلىك رەھبىرىي تارماقلار مىللىي سىياسەتنى نەمۇنىلىك بىلەن ئىجرا قىلغان ـ قىلماقلىق، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى نەمۇنىلىك بىلەن كۈچەيتكەن ـ كۈچەيتمىگەنلىكنى كادىرلارنى تاللاپ ئۆستۈرۈش، كادىرلارنىڭ سىياسىي نەتىجىسىنى سىناشنىڭ بىر تۈرلۈك مۇھىم مەزمۇنى قىلدى. مىللەتلەر مۇناسىۋىتى جەھەتتە كۆرۈلگەن مەسىلىلەرنى قانۇن ۋاستىسىدىن پايدىلىنىپ قاتتىق قېلىپلاشتۇرۇپ ۋە تەڭشەپ، ئېھتىياتچانلىق بىلەن مۇئامىلە قىلىش، ئوبدان بىر تەرەپ قىلىشنى تەلەپ قىلدى.

شىنجاڭدىكى ھەر دەرىجىلىك ھۆكۈمەتلەر مىللەتلەر مۇناسىۋىتىنى ياخشىلاش جەھەتتە ئەتراپلىق، ئىنچىكە خىزمەت ئىشلىدى. 1951 ـ يىلى، مەمۇرىي ئىشلار كېڭىشى «ئاز سانلىق مىللەتلەرنى كەمستىش ياكى ھاقارەتلەش خاراكتېرىگە ئىگە بولغان ئاتالغۇ، جاي نامى، ئابىدە، ۋېۋىسكا ـ پلاكاتلارنى بىر تەرەپ قىلىش

لىش توغرىسىدا يولىورۇق»نى ئېلان قىلىپ، تارىختىن قېلىپ قالغان، ئاز سانلىق مىللەتلەرنى كەمسىتىش ۋە ھاقارەتلەش مەنىسى بار جاي نامى، ئابىدە، ۋىۋىسكا - پلاكاتلارنى چەكلەش، ئۆزگەرتىش، يېچەتلەش ياكى يىغۋېلىپ باشقۇرۇشنى بەلگىلەيدى. 1954 - يىلى 2 - ئايدا، مەمۇرىي ئىشلار كېڭىشىنىڭ تەستىقىي جاۋاب بېرىپ قوشۇلۇشى بىلەن، شىنجاڭ ئۇلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ئاز سانلىق مىللەتلەرنى كەمسىتىدىغان بىر تۈركۈم جاي ناملىرىنى ئۆزگەرتتى، مەسىلەن، «دىخۇا» «ئۇرۇمچى» قىلىپ، «جېنشى» «باركۆل» قىلىپ، «گوڭخا» «نىلقا» قىلىپ ئۆزگەرتىلدى. ئۆزگەرتىلگەندىن كېيىنكى ئىسىملارنىڭ كۆپىنچىسى شۇ جايدىكى مىللەتلەرنىڭ تىل - يېزىقىدىكى ناملارنىڭ ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈشى ئىدى. ھۆكۈمەتنىڭ يارەدەم بېرىشى ئارقىسىدا، شىنجاڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولۇشتىن بۇرۇن ئۇرۇش قالايمىقانچىلىقى ۋە تۈرلۈك ئاپەتلەرنىڭ دەردىنى يەتكۈچە تارتىپ، يۇرت - ماكانلىرىدىن ئايرىلىشقا مەجبۇر بولغان بىر قىسىم ئاز سانلىق مىللەت ئاممىسى ئايرىلغىنىغا نەچچە ئون يىل بولغان يۇرتىغا قايتىپ كەلدى. 20 - ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىدا، شىنجاڭدىكى 10 مىڭدىن ئارتۇق قازاق ئاممىسى شەرققە قاراپ چېكىخەي، گەنسۇ قاتارلىق جايلارغا كۆچۈشكە مەجبۇر بولغانىدى، كېيىن بىر قىسىم كىشىلەر ئارقا - ئارقىدىن قايتىپ كەلدى. 1988 - يىلى، ئەسلىي شىزاڭنىڭ ناچۇ ۋىلايىتىدىن شىنجاڭنىڭ خېجىڭ ناھىيىسىگە كۆچۈپ كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغان 900دىن كۆپرەك زاڭزۇ قېرىنداشمۇ ئۇچ تۈركۈمگە بۆلۈنۈپ شىزاڭغا قايتىپ كەتتى.

ھەر مىللەت كادىرلىرى ۋە ئاممىسىغا مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ئىدىيىۋى تەربىيىسىنى چوڭقۇر، ئۇزاققىچە ئېلىپ بېرىش، مىللىي سىياسەتنى تەشۋىق قىلىش، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى جامائەت پىكرى مۇھىتى يارىتىش مىللەتلەر مۇناسىۋىتىنىڭ ماسلىقىنى ساقلاشتىكى مۇھىم ۋاستە. 1982 - يىلى، شىنجاڭ

پۈتۈن مەملىكەتتىكى ئۆلكە، شەھەر، ئاپتونوم رايون بويىچە تۇنجى بولۇپ «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ـ تەرەققىياتى بويىچە ئىلغار كوللېكتىپ ۋە ئىلغار شەخسلەرنى تەقدىرلەش يىغىنى» ئاچتى، كېيىن يەنە ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا 1987 ـ يىلى، 1995 ـ يىلى ۋە 2000 ـ يىلى 2 ـ، 3 ـ، 4 ـ قېتىملىق مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى بويىچە تەقدىرلەش يىغىنى ئاچتى، ۋىلايەت، ئوبلاست، شەھەرلەر، ئاپتونوم رايونلىك ھەرقايسى تارماقلىرى، شىنجاڭ ھەربىي رايونى ۋە ئىشلەپچىقىرىش ـ قۇرۇلۇش بىڭتۇەنلىك ھەرقايسى شىلىرىمۇ مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى بويىچە تەقدىرلەش خىزمىتىنى ئىشلىدى. 1997 ـ يىلى، «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلىك مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ـ تەرەققىياتى بويىچە ئۇلگە-لىك ئورۇن بەرپا قىلىش، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ـ تەرەققىيا-تى بويىچە نەمۇنىچى شەخسلەردىن بولۇشقا تىرىشىش پائالىيىتى-نى باشقۇرۇش چارىسى»دا تەقدىرلەش پائالىيىتى بىر خىل تۈزۈم ھەرىكىتى سۈپىتىدە قەرەللىك ئېلىپ بېرىلىدۇ، دەپ بەلگىلە-دى. بۇ خىل تۆۋەندىن يۇقىرىغا قاراپ داغدۇغىلىق ئېلىپ بې-رىلغان باھالاش ۋە تەقدىرلەش پائالىيىتى پۈتۈن جەمئىيەت ئۇ-چۈن دوراپ ئۆگىنىدىغان مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىدىكى تىپلارنى تىكلەپ بەردى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، مىللەتلەر ئىتتىپاق-لىقىغا دائىر تەجرىبىلەرنى يەكۈنلەپ، پارتىيىنىڭ مىللىي سى-ياسىتىنى تەشۋىق قىلىپ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى قۇدرەت-لىك ئىجتىمائىي جامائەت پىكرى ۋە ياخشى ئىجتىمائىي كەيپى-ياتقا ئايلىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى. مىللەتلەر ئىتتى-پاقلىقى ـ تەرەققىياتى بويىچە تەقدىرلەش پائالىيىتى شىنجاڭ-نىڭ مىللەتلەر خىزمىتىدىكى زور ئىجادىيەت، ئۇ ھەم تەدرىجىي ھالدا پۈتۈن مەملىكەتكە كېڭەيدى. ھازىرغىچە، پۈتۈن شىنجاڭ بويىچە جەمئىي 60 نەچچە ناھىيە (شەھەر) مىللەتلەر ئىتتىپاق-لىقىدىكى ئۇلگىلىك ناھىيە (شەھەر) بولۇپ سايلاندى، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ـ تەرەققىياتى بويىچە 744 نەمۇنىچى ئورۇن ۋە

1273 نەپۇنچى شەخس ئاپتونوم رايون تەرىپىدىن، 111 نەپۇنچى ئورۇن ۋە 114 نەپۇنچى شەخس دۆلەتلىك مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى تەرىپىدىن، 140 نەپۇنچى ئورۇن ۋە 206 نەپۇنچى شەخس گوۋۇيۈەن تەرىپىدىن تەقدىرلەندى، بۇلارنىڭ ئىچىدە، ئىزچىل تۇردە نەچچە ئون يىل دوختۇرلۇق بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئاز سانلىق مىللەت بىمارلىرىغا 30 نەچچە قېتىم ھەقسىز قان تەقدىم قىلغان ياخشى دوختۇر ژۇ دېگۈيۈن؛ مىڭ بىر جاپا بىلەن ئوخشىمىغان مىللەتتىن بولغان (ئۇيغۇر، خۇيزۇ، خەنزۇ)ئالتە با-لىنى بېقىپ، «پامىر ئىگىزلىكىدىكى ياخشى ئانا» دېگەن نامغا ئېرىشكەن ئاتۇش شەھەرلىك ئۇيغۇر ئايال خالىدەم قاتارلىقلار بار، ئۇلار ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئۆگىنىش ئۇلگىسىگە ئايلاندى.

1982 ـ يىلىدىكى مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى بويىچە تەقدىر-لەش يىغىنىدا تەقدىرلەنگەن ئورۇن ۋە شەخسلەر پۇتۇن شىنجاڭ-دىكى ھەر مىللەت خەلقىگە ھەر يىلىنىڭ 5 ـ ئېيىنى مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيىسى ئېيى قىلىش تەشەببۇسىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ھەر دەرىجىلىك پارتكوم، ھۆكۈمەتلەر ۋە ھەر ساھە زاتلىرىنىڭ پائال قوللىشىغا ئېرىشتى. 1983 ـ يىلى 5 ـ ئايدا، شىنجاڭ تۇنجى قېتىم «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيىسى ئېيى» پائالىيىتىنى قانات يايدۇردى، 2002 ـ يىلىغىچە بۇ پائالىيەت 20 يىل داۋاملىشىپ، ھۆكۈمەت بۆلۈستە رەھبەرلىك قىلىدىغان تۈزۈملەشكەن ھەرىكەت بولۇپ شەكىللەندى. مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيىسى ئېيىدا، پۇتۇن جەمئىيەت غايەت زور تەشۋىقات، جامائەت پىكرى داغدۇغىسى پەيدا قىلدى ھەمدە تۈرلۈك ئىتتىپاقلىق، ئۆزئارا ياردەم بېرىش پائالىيەتلىرىنى قانات يايدۇردى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، دائىملىق تەربىيىنىمۇ بو-شاشتۇرۇپ قويمىدى. 1983 ـ يىلىدىن بۇيان، بالىلار باغچىسى، باشلانغۇچ مەكتەپ، ئوتتۇرا مەكتەپتىن تاكى ئالىي مەكتەپكىچە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ئىدىيىۋى تەربىيىسى ئېلىپ بېرىشتا ئومۇميۈزلۈك چىڭ تۇرۇلدى.

تۈرلۈك قانۇن، نىزام، سىياسەتلەرنىڭ كاپالىتى، ھەر دەرجىلىك ھۆكۈمەت تارماقلىرىنىڭ تەشەببۇسى ۋە تىرىشچانلىقى ئارقىسىدا، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ئوتتۇرىغا قويغان «ھەممە ئادەم مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ئىدىيىسىگە ئىگە بولۇشى، ھەممە ئادەم مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىغا ئەھمىيەت بېرىشى، ھەممە ئادەم مىللىي سىياسەتنى بىلىشى، ھەممە ئادەم مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىغا دائىر ياخشى ئىشلارنى قىلىشى كېرەك» دېگەن تەشەببۇس تەدرىجىي ھالدا ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ھەربىرىدە قىبىلىنەماسىگە ئايلاندى، «خەنزۇلار ئاز سانلىق مىللەتلەردىن ئايرىلالمايدۇ، ئاز سانلىق مىللەتلەر خەنزۇلاردىن ئايرىلالمايدۇ، ھەرقايسى ئاز سانلىق مىللەتلەرمۇ بىر - بىرىدىن ئايرىلالمايدۇ» دېگەن ئوچۇق ئايرىلالماسلىق ئىدىيىسى كىشىلەر قەلبىدىن چوڭقۇر ئورۇن ئالدى، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىش، جەمئىيەتنىڭ تىنچلىقىنى قوغداش، دۆلەتنىڭ بىرلىكىنى ئىلگىرى سۈرۈش ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئورتاق ئارزۇسىغا ئايلاندى.

2. مىللەتلەر مۇناسىۋىتىنىڭ ھازىرقى ئەھۋالى

1949 - يىلى شىنجاڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولغاندا، شىنجاڭدا ئاساسلىقى 13 مىللەت بار ئىدى، كېيىن ئىچكىرىدىكى ئۆلكە، ئاپتونوم رايونلاردىن كەلگەن نۇرغۇن ئاھالە شىنجاڭغا كىردى، ھازىر شىنجاڭدا 47 مىللەت تەركىبى بار. مىللەتلەر مۇناسىۋىتى مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقىگە ئەگىشىپ مەيدانغا كەلگەن، ئارىلاش ئولتۇراقلىشىش، بىرلىكتە خىزمەت قىلىش ۋە تۇرمۇش كەچۈرۈش ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ قويۇق ئالاقە باغلىنىشىنى ئۆزئارا چۈشىنىش، پىكىر ئالماشتۇرۇش سەھنىسى بىلەن تەمىنلىدى. ئۇزاقتىن بۇيان، ئورتاق ئىجتىمائىي تۇزۇم، ئورتاق سىياسىي، ئىجتىمائىي تەشكىلات، ئورتاق مەھەللە تۇرمۇشى ئوخشىمىغان مىللەت ئەزالىرى ئوتتۇرىسىدا يولداشلىق، خىزمەتداشلىق، خوشنىدارچىلىق ۋە دوستلاردەك مۇقىم كىشىلىك مۇناسىۋىتىنى شەكىللەندۈردى، ھەرقايسى مىللەتلەر ئۆزئارا

دوستانه ئۆتتى. 20 ـ ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرىدا، جۇڭگو ئىسلا ـ هات، ئېچىۋېتىش سىياسىتىنى يولغا قويغاندىن كېيىن، دۆلەت ئىچىدە بازار ئىگىلىكىنىڭ تەدرىجىي شەكىللىنىشىگە ئەگىشىپ، شىنجاڭ بىلەن ئىچكىرىدىكى جايلار ئوتتۇرىسىدىكى، شىنجاڭنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ھەرقايسى جايلار ۋە ھەرقايسى مىللەتلەر ئوتـ تۇرىسىدىكى ئىقتىساد، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش، نوپۇسنىڭ ئېـ قىشى بارغانسېرى كۆپەيدى، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئىقتىسادىي مەنپەئەت جەھەتتىكى ئورتاقلىقى كۈنسايىن ئاشتى، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئارىلاش ئولتۇراقلىشىش ئالاھىدىلىكى تېخىمۇ گەۋدىلەندى، كۆپ مىللەتلىك مەھەللىلەر ئۇزلۇكسىز كۆپەيدى، ئۇزۇنارا چۈشىنىش ۋە دوستلۇقمۇ زور دەرىجىدە كۈچەيدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش ۋە تاۋار ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتى كىشىلەرنىڭ نەزەر دائىرىسىنى كېڭەيتىپ، كـوز ـ سېرۋاتىپ، يېپىق ئىدىيىۋى قارىشىنى بۇزۇپ تاشلىدى، شۇ جاي مەدەنىيىتىنىڭ كەڭ قورساقلىق خاراكتېرى كۈچەيدى، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيىتىدىكى ئورتاقلىق كۆپەيدى، باراۋەر، ئىت ـ تىپاق بولغان، ئۇزۇنارا ياردەم بېرىدىغان سوتسىيالىستىك مىللەت ـ لەر مۇناسىۋىتى ئۇزلۇكسىز مۇستەھكەملەندى ۋە راۋاجلاندى.

ئورتاق ئىقتىسادىي تۇرمۇش ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ مەنپە ـ ئىتىنى تېخىمۇ زىچ، بىۋاسىتە باغلىدى. ئەنئەنىۋى ئىشلەپچىقـ ـ رىش، تۇرمۇش ئۇسۇلىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغاچقا، ئۇيغۇرلار بـ ـ لەن خۇيزۇلار تىجارەت جەھەتتە، خەنزۇلار كۆكتات تېرىش جە ـ ھەتتە، قازاقلار چارۋىچىلىق جەھەتتە ئارتۇقچىلىققا ئىگە، بـىـر ـ لىككە كەلگەن بازار ۋە «پايدا ئېلىش»تىن ئىبارەت ئوخشاش بـول ـ غان ئىشلەپچىقىرىش مەقسىتى ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى تەشكىـل ـ لەپ، ئورتاق تەرەققىي قىلىشنى ئىشقا ئاشۇردى. 20 ـ ئەسىرنىڭ 90 ـ يىللىرىنىڭ بېشىدا، 100 دىن كۆپرەك خەنزۇ دېھقان ئۇزـ ـ لۇكسىز شىنجاڭغا كېلىپ، ئۇيغۇرلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان نىيە ناھىيىسىدە ئولتۇراقلاشقان، شۇ يەردىكى ھەر دەرىجىلىك

ھۆكۈمەتلەر ئۇلارنىڭ ئولتۇراق ئۆي، ئىچىملىك سۇ، توك، پەر-
زەنتلىرىنى ئوقۇتۇش قاتارلىق مەسىلىلىرىنى ھەل قىلىشىغا
يارەدەم بەرگەن، ئۇيغۇر دېھقانلار تەشەببۇسكارلىق بىلەن ئۇلارنىڭ
ئارىسىدىكى نامراتلار، ئاشلىقى يوقلارغا پۇل ۋە ماددىي بۇيۇم ئە-
ئانە قىلغان، كېيىن بۇ خەنزۇ دېھقانلار باشلامچىلىق بىلەن ئىل-
مىي تېرىقچىلىق قىلىپ، سۇلياۋ پارنىكتىن پايدىلىنىپ كۆكتات
تېرىش قاتارلىق جەھەتتىكى يېڭا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش
تېخنىكىسىنى تارقىتىپ، ئۆزلىرىنىڭ تۇرمۇش ئەھۋالىنى ياخ-
شىلىغان، شۇ جايىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنمۇ ئىلگىرى
سۈرگەن. 1998 ـ يىلىدىن باشلاپ، خوتەندىكى نەچچە يۈز ئۇيۇ-
غۇر ياش دېھقانمۇ ئاقسۇدىكى بىڭتۇەننىڭ دېھقانچىلىق مەيدانلە-
رىغا بېرىپ، خەنزۇ پاختىكارلارغا پاختا تېرىپ بېرىپ، بۇنى كە-
رىمىنى كۆپەيتىپ، نامراتلىقتىن قۇتۇلۇپ بېيىش يولى قىلغان.

تىل كىشىلەرنىڭ ئالاقە قىلىش، پىكىر ئالماشتۇرۇشتىكى
ئەڭ مۇھىم قورالى. شىنجاڭدا ھەر مىللەت ئاممىسىنىڭ ئۆزئارا
تىل ئۆگىنىش ئېھتىياجىنى ئومۇميۈزلۈك، ئاز سانلىق
مىللەت ئاممىسىنىڭ كۆپچىلىكى قوشۇمچە ئۇيغۇر تىلىنى پىش-
شىق بىلىدۇ ھەمدە خەنزۇ تىلىنىڭ ئەدەبىي تىلى ۋە قېلىپلاش-
تۇرۇلغان خەنزۇ يېزىقىنى ئىشلىتىشىنى ئومۇميۈزلۈك ئۆگىنە-
دۇ. شىنجاڭنىڭ ئىچكىرى جايلار بىلەن بولغان ئالاقىسىنى كۈ-
چەيتىش، ھەرقايسى مىللەتلەر، ھەرقايسى جايلارنىڭ ئىقتىسادى،
مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشى ۋە تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش
ئۈچۈن، ھازىر ئاز سانلىق مىللەتلەر تىلىدا دەرس ئۆتۈلىدىغان
مەكتەپلەردە باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ يۇقىرى يىللىقى ياكى ئوتتۇرا
مەكتەپتىن باشلاپ خەنزۇ تىلى دەرسى تەسىس قىلىندى، خەنزۇ
تىلىنىڭ ئەدەبىي تىلى ئومۇملاشتۇرۇلدى. كۆپ سانىدىكى ئاز
سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىلىرى خەنزۇ تىل ـ يېزىقىنى ئىگە-
لەپ، ئىچكىرىدىكى داڭلىق بىلىم يۇرتلىرىغا بېرىپ پەن ـ مە-
دەنىيەت بىلىملىرىنى ئىگىلەپ، ھەر خىل كەسپىي، تېخنىكا

ئىختىساس ئىگىلىرىدىن بولۇپ يېتىلدى. نۇرغۇن خەنزۇ كا-دىرلار، بولۇپمۇ ئاز سانلىق مىللەتلەر توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلاردا خىزمەت قىلىدىغان خەنزۇ كادىرلار شۇ جايدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر ئورتاق قوللىنىدىغان تىل - يېزىقنى ئومۇ-يۈزلۈك ئۆگەندى ۋە قوللاندى. شىبە قاتارلىق بەزى مىللەتلەردىن بولغان نۇرغۇن كىشىلەر خەنزۇ تىلى، ئۇيغۇر تىلى، قازاق تىلى قاتارلىق كۆپ خىل تىللارنى قوشۇمچە پىششىق بىلىدۇ؛ تاتارلار-نىڭ كۆپىنچىسىمۇ ئۇيغۇر، قازاق تىل - يېزىقىنى قوشۇمچە پىششىق بىلىدۇ. شىنجاڭدا قوش تىللىق كىشىلەر ناھايىتى كۆپ، ئۇچ خىل، تۆت خىل تىل بىلىدىغانلارمۇ ئاز ئەمەس. ئۇزاق مۇددەتلىك ئالاقە داۋامىدا، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ تىلىدا ئۆز-ئارا سۆز قوبۇل قىلىش ئەھۋالىمۇ ئىنتايىن كۆپ، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ تىلىدا خەنزۇ تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر خېلى كۆپ، خەنزۇ تىلىدىمۇ ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ تىلىدىن كىر-گەن سۆزلەر ئاز ئەمەس، بولۇپمۇ ئۇيغۇر تىلىدىن كىرگەن سۆز-لەر خېلى كۆپ.

ھەرقايسى مىللەتلەر تۇرمۇش ئادىتى جەھەتتە ھەم ئۆزئارا ھۆرمەت قىلىپ، ھەم ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىپ، تەدرىجىي ھالدا ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان شىنجاڭ رايونىنىڭ ئادىتىنى شەكىللەندۈردى. يېمەك - ئىچمەك ئادىتىنى مىسالغا ئالساق، شىنجاڭدا مەيلى خىزمەت تامىقى بولسۇن ياكى دوستلار يىغىلىشى بولسۇن، ئاردىدا مۇسۇلمانلا بولىدىكەن كۆپ-چىلىك ئادەتتە مۇسۇلمانچە ئاشخانىنى تاللايدۇ. شىنجاڭ يەنە ئۆزىنىڭ يەرلىك يېمەك - ئىچمەك تەمىنى — چۇچۇمەل، ئاچچىق، تۇزلۇق بولۇشنى ھەمدە ئۆزگىچە خۇش پۇراق زىرە تەمىنى شەكىللەندۈردى، بەزى مىللەتلەرنىڭ پولۇ، كاۋاپ، نان، دۇملەنگەن قوي گۆشى، لەڭمەن، سۇيۇقئاش، سومەن قاتارلىق يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە تائاملىرى ھەرقايسى مىللەتلەر ئومۇميۈزلۈك ياقتۇرىدىغان ئېسىل تائام بولۇپ قالدى، ئىل-

گىرى شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر، قازاق، موڭغۇل قاتارلىق مىللەت-لەر كۆكتاتنى بەك ئاز يەيتتى، ھازىر خەنزۇلارنىڭ ھەر خىل قورۇمىلىرى(ئاساسلىقى سىچۈەن قورۇمىلىرى)مۇ ئۇلارنىڭ تا-ماق ئۇستىلىگە چىقتى. ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان يەرلىك ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ تۇرمۇش ئادىتىنىڭ تەسىر-ىگە ئۇچرىغانلىقتىن، شىنجاڭدا ئۇزۇن مۇددەت تۇرغان كونا خەنزۇلار ئومۇميۈزلۈك قوي گۆشى يېيىشنى ياخشى كۆرىدۇ، چوشقا گۆشىنى ياخشى كۆرمەيدۇ ھەتتا يېمەيدۇ. ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ھېيت - بايراملارنى ئورتاق تەبرىكلىشىمۇ شىنجاڭنىڭ بىر رايون ئالاھىدىلىكى ھېسابلىنىدۇ. ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان مىللەتلەرنىڭ قۇربان ھېيتى، روزا ھېيتى بولغاندا، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلمايدىغان باشقا مىللەتلەرمۇ ھېيتى بولغان مىللەت ئاممىسىدىن ھال سوراپ، ھېيتىنى تەبرىكلەيدۇ. خەنزۇلارنىڭ ئەنئەنىۋى بايرىمى باھار بايرىمى مەزگىلىدە، نۇرغۇن ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرى، ئاممىسىمۇ خەنزۇ خىزمەتداشلىرىنىڭ ئۆيلىرىگە ھېيتلاپ بې-رىپ، ئۇلاردىن ھال سورايدۇ.

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، دۇنيادىكى ھەرقايسى مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدا تالاش - تارتىش ئۇزۇلمىدى، مىللىي ئۆچمەنلىك بىلەن ئۆلتۈرۈش ئەھۋاللىرى ھە دېگەندىلا يۈز بېرىپ تۇردى، لېكىن جۇڭگودا، شىنجاڭدا 50 نەچچە يىلدىن بۇيان باشتىن - ئاخىر تىنچ، ئىتتىپاق بولغان ئىجتىمائىي، سىياسىي مۇھىت ساقلاپ كېلىندى، چوڭ مىللىي تالاش - تارتىش يۈز بەرمىدى، ھەرقايسى مىللەتلەر بىر - بىرىنى ھۆرمەتلەپ، ئۆزئارا ئىشىنىپ كەلدى، ئىقتىساد تەرەققىي قىلدى، جەمئىيەت گۈللەندى، خەلق خاتىرجەم تىرىكچىلىك قىلدى. بۇ، جۇڭگونىڭ مىللىي سىياسى-تىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك بولغانلىقىنى تولۇق ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

3. نۆۋەتتە، مىللەتلەر مۇناسىۋىتىدە ساقلىنىۋاتقان مەسىلىلەر

مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدا پەرق بولغانلىقى ئۈچۈن، شىنجاڭدا

مىللىي مۇناسىۋەت ئومۇمىي جەھەتتىن ماس ھالدا تەرەققىي قىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ۋە مەسىلىلەرنىڭ مەۋجۇت بولۇشىدىنمۇ ساقلانغىلى بولمايدۇ. بىرىنچىدىن، رايونلار ئوتتۇرىسىدا، مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدا تەرەققىيات جەھەتتە مەۋجۇت بولغان بەزى قۇرۇلما خاراكتېرلىك تەڭپۇڭسىزلىق مىللەتلەر مۇناسىۋىتىگە سەلبىي تەسىر كۆرسەتكەن. تارىختا تەرەققىياتى نىسبەتەن ئارقىدا بولغانلىقتىن ھەمدە تەبئىي مۇھىت، جۇغراپىيىلىك ئورۇن قاتارلىق ئوبيېكتىپ ئامىللار تۈپەيلىدىن، يېقىنقى 50 يىلدىن بۇيان، غەربىي رايوندىكى ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرى ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي جەھەتتە ناھايىتى زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشكەن بولسىمۇ، لېكىن شەرقىي قىسمىدىكى رايونلار ۋە دېڭىز يېقىنىدىكى رايونلار بىلەن سېلىشتۇرغاندا يەنىلا نىسبەتەن قالاق سەۋىيىدە بولۇپ، مەيلى ئىقتىسادىي ئومۇمىي مىقدار جەھەتتە بولسۇن ياكى كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان ئوتتۇرىچە سەۋىيە جەھەتتە بولسۇن ناھايىتى زور پەرق بار، بولۇپمۇ ئىسلاھات ئېلىپ بېرىلغان، ئىشلەپچىقىرىشتىلگەندىن بۇيان، بۇ خىل پەرق يەنىمۇ زورايدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ھەرقايسى مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدا، ئاساسلىقى بەزى ئاز سانلىق مىللەتلەر بىلەن خەزىرۋلارنى سېلىشتۇرغاندا، ئۇلارنىڭ ئومۇمىي مەدەنىيەت سەۋىيىسى، تېخنىكا ساپاسى نىسبەتەن بىرقەدەر تۆۋەن، ئائىلىدىكى نوپۇسى كۆپ، يۈكى ئېغىر بولغاچقا، ئىشقا ئورۇنلىشىش، ئەمىلى ئۆسۈش، مەكتەپتە ئوقۇش قاتارلىق رىقابەتلەردە نىسبەتەن ئاجىز ئورۇندا تۇرىدۇ، شۇ سەۋەبتىن، بىر قىسىم كىشىلەر پىسخىكا جەھەتتە تەڭپۇڭسىزلىق ھېس قىلىدۇ. مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى تەرەققىيات جەھەتتىكى تەڭپۇڭسىزلىق ھالىتىنى تەدرىجىي تۈگىتىش جۈڭگودا مىللىي مەسىلىنى ھەل قىلىشتىكى بىر تۈرلۈك ئۇزاق مۇددەتلىك ۋەزىپە. نۆۋەتتە زور كۆلەمدە ئېلىپ بېرىلىۋاتقان غەربىي رايونىنى كەڭ ئېچىشمۇ

دەل ئاز سانلىق مىللەت ئاھالىسى بىرقەدەر مەركەزلەشكەن غەر-
بىي رايونلىنىڭ تەرەققىيات مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈندۇر.
ئىككىنچىدىن، مىللىي ئاڭنىڭ كۈچىيىشى ۋە ئىقتىساد، مەدە-
نىيەتنىڭ بىر گەۋدىلىشىش جەريانىنىڭ مىللەتلەر مۇناسىۋىتىگە
كۆرسەتكەن تەسىرى. بازار ئىگىلىكىنىڭ بەرپا قىلىنىشى، جەم-
ئىيەتنىڭ ئېچىۋېتىلىش دەرىجىسىنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگە-
شىپ، مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقە تېخىمۇ كېڭەيدى، چوڭ-
قۇرلاشتى، شۇنىڭ بىلەن ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئۆز - ئۆزىنى
ئېتىراپ قىلىشى ئومۇميۈزلۈك كۈچەيدى، ئۆز مىللىتىنىڭ ھو-
قۇق - مەنپەئىتىگە تېخىمۇ كۆپ ئەھمىيەت بېرىدىغان بولدى،
مىللىي ئېڭى تەدرىجىي كۈچەيدى، مىللىي ئاڭنىڭ كۈچىيىشى
مىللەتلەرنىڭ ئۆز - ئۆزىنى قەدىرلىشى، ئۆز - ئۆزىنى قۇدرەت
تاپقۇزۇشنى ئىلگىرى سۈرۈش، شۇ مىللەتنىڭ مەنپەئىتىنى
قوغداش بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەنە بىر قىسىم كىشىلەرنى ئۆز
ئالاھىدىلىكى ۋە مەنپەئىتىنى ھەددىدىن زىيادە تەكىتلەيدىغان
قىلىپ قويدى، ئۇلارنىڭ باشقا مىللەتنى چەتكە قېقىش، رەت قە-
لىش كەيپىياتىنى كۈچەيتىۋەتتى. يەنە بىر تەرەپتىن، ئىقتىساد -
مەدەنىيەتنىڭ بىر گەۋدىلىشىش جەريانى بىلەن مىللىي ئاڭنىڭ
كۈچىيىشىدىمۇ زىددىيەت پەيدا بولدى. پۈتكۈل جەمئىيەتتە ئىق-
تىسادنىڭ بىر گەۋدىلىشىشى تەدرىجىي شەكىللەندى، بىرلىككە
كەلگەن رىقابەت مۇھىتى ۋە ئۇنۇمنى قوغلىشىش بەزى مىللەت-
لەرنىڭ بىر قىسىم ئەنئەنىۋى كەسىپلىرىنى يوقىلىشقا يۈزلەن-
دۈردى، دۆلەتنىڭ ئاز سانلىق مىللەتلەرگە قارىتقان بىر قىسىم
ئېتىبار بېرىش سىياسەتلىرى ئەمدى ئۇيغۇن كەلمەي قالدى؛ مە-
دەنىيەتنىڭ ئورتاقلىقى ئېشىپ، بەزى مىللەتلەرنىڭ ئەنئەنىۋى
مەدەنىيىتى ئاجىزلاشتى ھەتتا يوقىلىپ كەتتى. بىر قىسىم كە-
شىلەر بۇنداق بىر گەۋدىلىشىشنى چۈشىنەلمىدى، قوبۇل قە-
لىشنى خالىمىدى، ھەتتا ئۇنى «خەنزۇلاشتۇرۇش»نىڭ رولى دەپ
قارىدى، بۇ مىللەتلەر مۇناسىۋىتىگە بەلگىلىك سەلبىي تەسىر

كۆرسەتتى.

شىنجاڭدا، مىللەتلەر مۇناسىۋىتى جەھەتتە ساقلانغان زىددىـ يەتلەر ئادەتتە خەلق ئىچىدىكى زىددىيەت دەپ قارىلىپ، ئاساسلىـ قى تەرىبىيە بېرىش، يېتەكلەش ئۇسۇلى قوللىنىلىپ، سەۋرچانلىق بىلەن ئىنچىكە ئىدىيىۋى تەربىيە ئىشلەش ۋە قايتا ـ قايتا كېـ ڭىشىش ئارقىلىق ۋەقەنىڭ تەسىر دائىرىسى كىچىكلىتىلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئىشلارنى بېجىرىشتە قانۇنغا قاتتىق ئەمەل قىلىپ، مەسىلىلەرنى قانۇنىي تەرتىپ بويىچە ھەل قىلىش كېرەك. مىللەتلەر مۇناسىۋىتىگە دائىر ۋەقەلەرنى بىر تەرەپ قىلـ غاندا، مۇنداق بىرقانچە جەھەتتىكى چەك ـ چېگرىنى ئېنىق ئايـ رىشقا دىققەت قىلىش كېرەك. بىرىنچىدىن، مىللىي بۆلگۈنچىلىك ھەرىكىتى بىلەن مىللەتلەر مۇناسىۋىتىگە تەسىر يەتكۈزىدىغان ۋەقەلەرنىڭ چەك ـ چېگرىسىنى ئېنىق ئايرىش كېرەك. گەرچە بۆلگۈنچى ئۇنسۇرلار بەزىدە مىللەت ياكى دىن بايرىقىنى كۆتۈـ رۈۋالسىمۇ، لېكىن ئۇلار مەلۇم بىر مىللەت ياكى مەلۇم بىر دىنغا ۋەكىللىك قىلالمايدۇ. ئىككىنچىدىن، جىنايى ئىشلار جىنايى ھەـ ىرىكىتى بىلەن مىللەتلەر مۇناسىۋىتىگە تەسىر يەتكۈزىدىغان ۋە ـ قەلەرنىڭ چەك ـ چېگرىسىنى ئېنىق ئايرىشقا ئەھمىيەت بېرىش كېرەك، پۇقرالار قانۇنغا خىلاپلىق قىلسا، ئۇ ئاشۇ پۇقرانىڭ ئۆـ زىنىڭ ئىشى، بۇنى ئۇ تەۋە بولغان مىللەت بىلەن خالىغانچە چېـ تىۋېلىپ، ۋەقەنىڭ خاراكتېرىنى ئۆزگەرتىۋېتىشكە بولمايدۇ. ئۇچىنچىدىن، ئادەتتىكى ھەق تەلەپ ماجىراسى بىلەن مىللەتلەر مۇناسىۋىتىگە تەسىر يەتكۈزىدىغان ۋەقەلەرنى پەرقلەندۇرۇشكە ئەھمىيەت بېرىش كېرەك، ئوخشىمىغان مىللەت پۇقرالىرى ئوتـ تۇرىسىدىكى ئادەتتىكى توقۇنۇش بىلەن ھەق تەلەپ ماجىرالىرى پۇقرالار ئوتتۇرىسىدىكى شەخسىي توقۇنۇش بولۇپ، ئۇنى ھەق تەـ لەپ ماجىرالىرىنى مۇرەسسە قىلىش چارىسى ئارقىلىق ھەل قىـ لىش كېرەك. بۇ، مىللەتلەر مۇناسىۋىتىگە تەسىر يەتكۈزىدىغان كۆپ ساندىكى ۋەقەلەرنى مۇۋاپىق بىر تەرەپ بولۇش ئىمكانىيىـ

تىگە ئىگە قىلىدۇ.

گەرچە، مىللەتلەر مۇناسىۋىتىگە تەسىر يەتكۈزىدىغان پاي-دىسىز ئامىللار يەنىلا داۋاملىق مەۋجۇت بولسىمۇ، قىسمەن جايلاردا بەزىدە مەلۇم زىددىيەت، توقۇنۇشلار يۈز بېرىشى مۇم-كىن، بۇ زىددىيەت ۋە توقۇنۇشلار ھەتتا بىرقەدەر كەسكىن شەكىل بىلەن مەيدانغا كېلىشى مۇمكىن. لېكىن ئومۇمىي جە-ھەتتىن ئېيتقاندا، شىنجاڭدا مىللەتلەر مۇناسىۋىتىنىڭ تەرەق-قىيات يۈزلىنىشى بارغانسېرى ياخشىلىنىپ باردۇ، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ۋەتەنگە بولغان ئىنتىلىشى ۋە مىللەتلەر ئوتتۇ-رىسىدىكى ئويۇشقاقلىق يەنمۇ كۈچىيىدۇ، سوتسىيالىستىك مىللەتلەر مۇناسىۋىتى يەنمۇ مۇستەھكەملىنىدۇ، ھەرقايسى مىللەتلەر ئورتاق گۈللىنىش، ئورتاق تەرەققىي قىلىش ۋە ئور-تاق بېيىشنى تەدرىجىي ئىشقا ئاشۇرىدۇ. بۇ، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئورتاق ئارزۇسى، شۇنداقلا شىنجاڭنىڭ يە-نمۇ تەرەققىي قىلىشىدىكى مۇقەررەر يولى.

يەتتىنچى باب رايون ئىقتىسادىنىڭ زامانىۋىلىشىشى

بىرىنچى، سانائەتلىشىشنىڭ تەدرىجىي تىكلىنىشى

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، يېڭى جۇڭگونى بىر قەدەر قىسقا ۋاقىت ئىچىدە تېزدىن باي، قۇدرەتلىك قىلىپ چىقىش ئۈچۈن، جۇڭگو ھۆكۈمىتى سانائەتنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا ئىنتايىن ئەھمىيەت بەردى. 50 نەچچە يىلدىن بۇيان، بولۇپمۇ ئىسلاھات ئېلىپ بېرىلغان، ئىشلەپچىقىرىش ئىچىۋېتىلگەن 20 نەچچە يىلدىن بۇيان، خەلق ئىگىلىكىنىڭ تېز تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، شىنجاڭدىمۇ پۈتۈن مەملىكەتنىڭكىگە ئوخشاش سانائەتنىڭ زامانىۋىلىشىش مۇساپىسىدە يېڭى ـ يېڭى قەدەملەر تاشلاندى. 21 ـ ئەسىرگە قەدەم قويغاندىن كېيىن، شىنجاڭنىڭ سانائەت تەرەققىياتى بىر قاتار يېڭى پۇرسەت ۋە خىرىسقا دۇچ كەلدى. شۇڭا، پۇرسەتنى يەنىمۇ غەنىيمەت بىلىپ، خىرىسنى كۈتۈۋېلىپ، شىنجاڭنىڭ سانائىتىنىڭ زامانىۋىلىشىش سۈرئىتىنى پائال، سالماقلىق بىلەن داۋاملىق ئىلگىرى سۈرۈش كېرەك.

1. سانائەتنىڭ ھازىرقى ئەھۋالى

كونا جۇڭگودا، شىنجاڭنىڭ زامانىۋى سانائىتى يوق دېيەرلىك ئىدى. شىنجاڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولۇشتىن ئىلگىرىكى 1949 ـ يىلىغىچە، پۈتۈن شىنجاڭدا ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى «سانائەت» كارخانىسىدىن ئاران 14ى بار بولۇپ، مەھسۇلات قىممىتى 1 مىليون 700 مىڭ يۈەندىن كۆپرەك ئىدى، ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر ئومۇمىي سانى 1100گە يەتمەيتتى.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، مەركىزىي ھۆكۈمەت ۋە قېرىنداش ئۆلكە، ئاپتونوم رايونلارنىڭ زور كۈچ بىلەن ياردەم

بېرىشى، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم، خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ توغرا رەھبەرلىكى، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى، ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش بىكىتۈەنى ۋە شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق قىسىملاردىكى كەڭ كادىر، جەڭچىلەرنىڭ ئورتاق تىرىشچانلىقى ئارقىسىدا، شىنجاڭنىڭ زامانىۋى سانائىتى يوقلۇقتىن بارلىققا كېلىپ، كىچىكلىكتىن زورىيىپ، ھازىر تۇرلۇك كەسىپلىرى بىرقەدەر تولۇق بولغان زامانىۋى سانائەت سىستېمىسى بارلىققا كەلدى.

2001 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا، پۈتۈن شىنجاڭ بويىچە تۇرلۇك ئىقتىسادىي تىپتىكى سانائەت ئىشلەپچىقىرىش كارخانىسى جەمئىي 74 مىڭ 63 كە، سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 108 مىليارد 422 مىليون يۈەنگە (شۇ يىلدىكى باھا بويىچە) يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە، يېزا ۋە يېزىدىن يۇقىرى سانائەت كارخانىسى 6287گە، سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 100 مىليارد 382 مىليون يۈەنگە يەتتى. شىنجاڭدىكى مۇستەقىل ھېسابات قىلىدىغان سانائەت كارخانىسى 1300گە، سېتىش مەھسۇلات قىممىتى (شۇ يىلدىكى باھا بويىچە) 86 مىليارد 850 مىليون يۈەنگە، سانائەتتىكى ئىشلەپچىقىرىش - سېتىش نىسبىتى 99.08% كە يەتتى.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغان 50 نەچچە يىلدىن بۇيان، شىنجاڭنىڭ سانائىتى ناھايىتى تېز تەرەققىي قىلدى، ئاساسلىق سانائەت مەھسۇلاتلىرىنىڭ مەھسۇلات مىقدارى زور ھەجىمدە ئاشتى، بولۇپمۇ پولات، پولات ماتېرىياللىرى، سېمونت قاتارلىق شىنجاڭنىڭ ئۇل مۇئەسسەسە قۇرۇلۇشىغا ئالاقىدار مەھسۇلاتلار ۋە ئىشلەپچىقىرىش، تۇرمۇشقا ئالاقىدار مەھسۇلاتلار ياكى كۆمۈر، خام نېفىت، پاختا يىپ، رەخت قاتارلىق شىنجاڭنىڭ بايلىق ئۇستۇنلۇكىگە ئىگە مەھسۇلاتلارنىڭ تەرەققىياتى ناھايىتى تېز بولدى.

50 يىلدىن بۇيانقى شىنجاڭنىڭ سانائەت تەرەققىيات ئالاھىدىلىكى تۆۋەندىكىچە:

(1) سانائەتنىڭ ئېشىش سۈرئىتى بىرقەدەر تېز بولدى. پۈ-

7.1 - جەدۋەل:

2001 - يىلدىكى شنجاڭدىكى بارلىق سانائەت كارخانىلىرىنىڭ سانى ۋە سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى

تۈرى	كارخانا سانى	%نى ئىگە- لەيدۇ	ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى	% نى ئىگە- لەيدۇ
ئومۇمىي سانى	74063	100.00	1084.22	100.00
دۆلەت ئىچى مەبلىغى بىلەن قۇرۇلغىنى	73964	99.87	1069.48	98.64
دۆلەت ئىلكىدىكى	1721	2.32	155.26	14.32
كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىدىكى	2814	3.8	53.31	4.92
شەھەر، يېزىلاردىكى يەككە ئىگىلىكتىكى	65146	87.96	66.21	6.11
پاي ھەمكارلىق تىپىدىكى	182	0.25	7.05	0.65
بىرلىشىپ ئىگىلىك باشقۇرىدىغىنى	83	0.11	2.78	0.26
چەكلىك مەسئۇلىيەت تۈزۈمىدىكى شىركەت	464	0.63	218.93	20.19
پاي مەسئۇلىيەت تۈزۈمىدىكى شىركەت	24	0.03	506.74	46.74
خۇسۇسىي ئىگىلىكتىكى	2887	3.9	49.4	4.56
باشقىلىرى	643	0.87	9.8	0.90
چەت ئەل مەبلىغى بىلەن قۇرۇلغىنى	99	0.13	14.74	1.36
يېنىك سانائەت، ئېغىر سانائەت كارخانىلىرىنىڭ ئومۇمىي سانى				
يېنىك سانائەت كارخانىسى	57794	78.03	274.96	25.36
ئېغىر سانائەت كارخانىسى	16269	21.97	809.26	74.64
چوڭ، ئوتتۇرا، كىچىك تىپتىكى كارخانىلارنىڭ ئو- مۇمىي سانى				
چوڭ تىپتىكى كارخانا	54	0.07	556.63	51.34
ئوتتۇرا تىپتىكى كارخانا	129	0.17	119.75	11.04
كىچىك تىپتىكى كارخانا	73880	99.75	407.84	37.62
ئومۇمىي سان ئىچىدە				
يېزىلاردىكى كارخان	48339	65.27	75.49	6.96
پېيىنى دۆلەت كونترول قىلغان كارخان	2378	3.21	807.96	74.52

7.2- جەدۋەل:

شنجاڭدىكى ئاساسلىق سانائەت مەھسۇلاتلىرىنىڭ مەھسۇلات مىقدارى

يىل		مەھسۇلات مىقدارى			ئېشىپ بارغان سانى		
		1952	1978	2001	1978/1952	2001/1978	2001/1952
پاختا يىپ	10مىڭ تونىنا	0.0458	2.8	30.27	61.14	10.81	660.92
رەخت	100مىليون مېتىر	0.033	1.56	2.54	47.27	1.63	76.97
ماشىنا بىلەن ئىشلەنگەن قەغەز	10مىڭ تونىنا	0	1.99	19.34		9.72	
شېكەر	10مىڭ تونىنا	0	2.08	41.98		20.18	
ئىشلەنمىگەن تاش كۆمۈر	10مىڭ تونىنا	43.73	1079.01	2819.61	24.67	2.61	64.48
خام نېفىت	10مىڭ تونىنا	5.21	355.05	1946.95	68.15	5.48	373.69
تەبىئىي گاز	10مىڭ كۇپ مېتىر	0	25100	417429		16.63	
توك تارقىتىش مىقدارى	100مىليون كىلوۋات سائەت	0.05	21.17	197.62	423.40	9.33	3952.40
پولات	10مىڭ تونىنا	0.07	8.46	131.83	120.86	15.58	1883.29
تەييار پولات ماتېرىيالى	10مىڭ تونىنا	0.06	6.83	134.42	113.83	19.68	2240.33
سېمونت	10مىڭ تونىنا	0.18	78.15	981.29	434.17	12.56	5451.61

تۇن مەملىكەتنىڭ سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىنىڭ يىل-لىق ئوتتۇرىچە ئېشىش سۈرئىتى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، ئىسلا-هات ئېلىپ بېرىشتىن بۇرۇن، شىنجاڭنىڭ ئېشىش سۈرئىتى پۈ-تۇن مەملىكەتنىڭ 11.4%لىك ئېشىش سۈرئىتىدىن 0.3 پىرسەنت پوئىنتى يۇقىرى ئىدى؛ ئىسلاهات ئېلىپ بېرىلغاندىن كېيىن بولسا، دېڭىز ياقىسىدىكى رايونلارنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتى زىيادە يۇقىرى سۈرئەت بىلەن ئاشقانلىقى ئۈچۈن، پۈتۈن مەمىل-كەتنىڭ 14.9%لىك ئېشىش سۈرئىتىدىن 3.1% پوئىنتى تۆۋەن بولۇپ قالدى، لېكىن 11.8%لىك يۇقىرى ئېشىش سۈرئىتى يەنىلا ساقلاپ قېلىندى.

(2) دۆلەت ئىلكىدىكى ئىقتىسادنىڭ ئىگىلىگەن نىسبىتى زور بولدى.

(3) چوڭ، ئوتتۇرا تىپتىكى سانائەت كارخانىلىرى ئاز، لې-كىن سانائەت مەھسۇلات قىممىتىدە ئىگىلىگەن نىسبىتى يۇقە-رى، كىچىك تىپتىكى سانائەت كارخانا ئورۇنلىرىنىڭ سانى كۆپ، لېكىن سانائەت مەھسۇلات قىممىتىدە ئىگىلىگەن نىسبىتى بىرقەدەر تۆۋەن بولدى.

(4) ئېغىر سانائەت زور نىسبەتنى ئىگىلىدى، ئېغىر سانائەت ئىچىدە، قازمىچىلىق سانائىتى بىلەن خام ماتېرىيال سانائىتى زور نىسبەتنى ئىگىلىدى، پىششىقلاپ ئىشلەش سانائىتىنىڭ ئە-گىلىگەن نىسبىتى تۆۋەن بولدى؛ يېنىك سانائەتنىڭ ئىگىلىگەن نىسبىتى تۆۋەن بولدى، يېنىك سانائەت ئىچىدە، دېھقانچىلىق، قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرى خام ئەشيا قىلىنغان يېنىك سا-نائەتنىڭ مەھسۇلات قىممىتى زور سالماقنى ئىگىلىدى.

2. زامانۋى سانائەتنىڭ تەرەققىيات مۇساپىسى

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن بۇيان، شىنجاڭنىڭ زامانۋى سا-نائىتى ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلدى، لېكىن، پۈتۈن مەملىكەت-لىنىڭكى ئوخشاش، 1978 ـ يىلى ئىسلاهات، ئېچىۋېتىش يولىغا قويۇلۇشتىن بۇرۇنقى 20 يىل ئىچىدە، سانائەتنىڭ تەرەققىياتى

«سول» چىل يېتەكچى ئىدىيىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىدى، بولۇپمۇ «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»نىڭ قاتتىق زەربىسىگە ئۇچرىدى. پىلانلىق ئىگىلىك تۈزۈلمىسىنىڭ تەسىرىدە شىنجاڭنىڭ سانائەت تەرەققىياتى خېلى ئۇزاق ۋاقىتقىچە «سۈرئەتكە ئەھمىيەت بېرىش، ئۈنۈمگە سەل قاراش؛ ئاساسىي قۇرۇلۇشقا ئەھمىيەت بېرىش، ئىسلاھاتقا سەل قاراش؛ مەھسۇلات قىممىتىگە ئەھمىيەت بېرىش، باشقۇرۇشقا سەل قاراش»نىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ، ئەگرى - توقاي تەرەققىيات يولىنى بېسىپ ئۆتتى. ئىسلاھات ئېلىپ بېرىلغان، ئىشلەپچىقىرىشنى كېڭەيتىش ئىچىدىكى ئىسلاھاتنىڭ زامانىۋى سانائەت تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش «تېز سۈرئەتلىك يولى»غا كىردى.

شىنجاڭنىڭ زامانىۋى سانائەت تەرەققىياتىنى ئىسلاھات، ئىشلەپچىقىرىشنى يولغا قويۇلۇشتىن بۇرۇنقى 30 يىل ۋە ئىسلاھات ئېلىپ بېرىلغان، ئىشلەپچىقىرىشنى كېڭەيتىشتىن كېيىنكى 20 يىل دەپ ئىككى باسقۇچقا بۆلۈشكە بولىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە، ئالدىنقى 30 يىلنى يەنە خەلق ئىگىلىكى ئەسلىگە كېلىش مەزگىلى ۋە 1 - بەش يىللىق پىلان مەزگىلى (1950 - يىلىدىن 1957 - يىلىغىچە)؛ 2 - بەش يىللىق پىلان مەزگىلى ۋە خەلق ئىگىلىكىنى ئۇچ يىل تەڭشەش مەزگىلى (1958 - يىلىدىن 1965 - يىلىغىچە)؛ «4 - بەش يىللىق پىلان مەزگىلى» ۋە «5 - بەش يىللىق پىلان»نىڭ دەسلەپكى مەزگىلى، يەنە «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلى (1966 - يىلىدىن 1976 - يىلىغىچە) دەپ ئۇچ مەزگىلگە بۆلۈشكە بولىدۇ. كېيىنكى 20 يىلنىمۇ ئىككى كىچىك باسقۇچقا بۆلۈشكە بولىدۇ، يەنى تەڭشەش ۋە تەرتىپكە سېلىش مەزگىلى بىلەن «6 - بەش يىللىق پىلان» مەزگىلى 1 - باسقۇچ (1978 - يىلىدىن 1985 - يىلىغىچە)؛ «7 - ، 8 - بەش يىللىق پىلان» مەزگىلىدىن ھازىرغىچە 2 - باسقۇچ.

خەلق ئىگىلىكى ئەسلىگە كېلىش ۋە 1 - بەش يىللىق پىلان مەزگىلى. بۇ، شىنجاڭنىڭ زامانىۋى سانائىتىنىڭ باشلىنىش ۋە ئاساس سېلىش باسقۇچى. شىنجاڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بول-

غاندىن كېيىن، ئالدى بىلەن گېنېرال ژاك جېن باشچىلىقىدىكى شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق قىسىم بىر قولىغا قورال، بىر قولىغا جوتۇ ئېلىپ، يېڭى زور ئىشلەپچىقىرىش ھەرىكىتىنى باشلىدى. ئۇلار بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىپلا قالماستىن، بەلكى يەنە بىر تۇركۈم تۇغمەن، جۇڭزاخانا، سەيپۇڭخانا، رېمونتخانا قاتارلىق زاۋۇتلارنى قۇردى. 1950 ـ يىلىدىن 1952 ـ يىلىغىچە بولغان ئۇچ يىللىق ئىشلەپچىقىرىشنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش مەزگىلىدە، دۆلەت ئاجرىتىپ بەرگەن 100 مىليون يۈەن سانائەت، قۇرۇلۇش مەبلىغىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، قالغان مۇتلەق كۆپ سانىدىكى مەبلەغ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ كومانىر ـ جەڭچىلىرىنىڭ يېمەك ـ ئىچمەك، كىيىم ـ كېچەكنى تېجىشىگە تايىنىپ جۇغلاندى. ئۇلار ئىنتايىن قىيىن شارائىتتا، ناھايىتى تېزلا لىيۇداۋان كۆمۈر كېنى، «1 ـ ئىيۇل» پاختا توقۇمىچىلىق زاۋۇتى، «1 ـ ئاۋغۇست» پولات ـ تۆمۈر زاۋۇتى، «ئۆكتەبىر» ئاپتوموبىل رېمونت قىلىپ سەپلەش زاۋۇتى قاتارلىق بىر قاتار زامانىۋى سانائەت كارخانىلىرىنى قۇرۇپ چىقتى. 1952 ـ يىلىغا كەلگەندە، پۈتۈن شىنجاڭ بويىچە سانائەت كارخانىسى تەرەققىي قىلىپ 771 گە، سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 220 مىليون يۈەنگە يەتتى.

«1 ـ بەش يىللىق پىلان» مەزگىلىگە قەدەم قويغاندىن كېيىن، مەركىزىي ھۆكۈمەت «شىنجاڭنىڭ بۇنىڭدىن كېيىنكى قۇرۇلۇش پىلانىدا رېئاللىقنى ئاساس قىلىش، كەلگۈسى تەرەققىياتىنى نەزەردە تۇتۇش كېرەك. مۇلچەرىمىزچە، تۆمۈرىولىنى شىنجاڭغا يەتكۈزۈش ئۈچۈن يەنە 10 يىلچە ۋاقىت كېتىدۇ. بۇنىڭدىن بۇرۇن، شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش فاكتورىنى مۇنداق بولىدۇ: دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىقنى ۋە ئۇنىڭغا ماس بولغان قاتناش ـ ترانسپورت، ئىچكى ـ تاشقى سودا ئىشلىرىنى چىڭ تۇتۇپ تەرەققىي قىلدۇرۇش؛ سانائەت، كانچىلىق جەھەتتە، زۆرۈر بولغان ۋە مۇمكىنچىلىكى بولغان بىر قىسىم كىچىك تىپتىكى سانائەت

كارخانىلىرىنى قۇرغاندىن سىرت، تۆمۈرىول يېتىپ كەلگەن دەسلەپكى 2 ، 3 يىلدا، زور كۆلەمدە سانائەت، كانچىلىق قۇرۇلۇشىنىڭ كونكرېت پىلانىنى تۈزۈشتە پايدىلىنىدىغان تولۇق ماتېرىيال بولۇشىغا قۇلايلىق بولسۇن ئۈچۈن، مۇھىم نۇقتىنى بايلىقنى قىدىرىپ تەكشۈرۈش ۋە كادىرلارنى تەربىيىلەپ يېتىشتۈرۈش خىزمىتىگە قارىتىش كېرەك» ①دەپ كۆرسەتتى. شىنجاڭ دەل مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ مۇشۇ كۆرسەتمىسىنىڭ روھىغا ئاساسەن، «1 ـ بەش يىللىق پىلان» مەزگىلىدە، ئالدى بىلەن دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ تەرەققىياتىنى ياخشى تۇتۇش ئالدىنقى شەرتى ئاستىدا، شىنجاڭنىڭ سانائەت تەرەققىياتىنى پۈختا قەدەم بىلەن ئىلگىرى سۈرۈپ، سانائەت تەرەققىياتىنىڭ مۇھىم نۇقتىسىنى ئېنېرگىيە سانائىتىدىن ئىبارەت ئاساس سانائەتكە قويىدى. «ئۈچ يىللىق خەلق ئىگىلىكىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش» مەزگىلىدە، يېزا ئىگىلىكىگە سېلىنغان مەبلەغ ئاساسىي قۇرۇلۇش ئومۇمىي مەبلىغىنىڭ 50.37 پىرسەنتىنى ، سانائەتكە سېلىنغان مەبلەغ بولسا ئاران 30.76 پىرسەنتىنى، ترانسپورت ۋە پوچتا ـ تېلېگرافقا سېلىنغان مەبلەغ 5.6 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. «1 ـ بەش يىللىق پىلان» مەزگىلىگە قەدەم قويغاندىن كېيىن، يېزا ئىگىلىكى مەبلىغى يەنىلا مۇھىم نۇقتا قىلىنىپ، ئاساسىي قۇرۇلۇش ئومۇمىي مەبلىغىنىڭ 28.86 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى؛ سانائەت بولسا 27.77 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى، بۇنىڭ ئىچىدە، ئېغىر سانائەت 22.66 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى، ئېغىر سانائەتكە سېلىنغان مەبلەغ ئىچىدە، ئېنېرگىيە سانائىتىگە سېلىنغان مەبلەغ 15.6 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى؛ قاتناش، پوچتا ـ تېلېگرافقا سېلىنغان مەبلەغ 8.1 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى.

ئەمەلىيەت شىنجاڭنىڭ بۇ مەزگىلدىكى سانائەت تەرەققىيا-

① «ۋاڭ ئېنماۋ ماقالىلىرى» 1 ـ قىسىم، مەركىزىي كومىتېت ھۆججەت ماتېرىيال نەشرىياتى، خەنزۇچە 222 ـ بەت.

تىنىڭ ئومۇمىي يېتەكچى ئىدىيىسىنىڭ توغرا ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى. بىرىنچىدىن، ئىقتىساد ۋە سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشنىڭ مۇھىم نۇقتىسى ھەر مىللەت خەلق ئاممىسى ۋە شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق خەلق ئازادلىق ئارمىيە-سىنىڭ تۇرمۇشىنى تەمىنلەش، ئەڭ زور دەرىجىدە ياخشىلاشقا كاپالەتلىك قىلىشقا قويۇلدى؛ ئىككىنچىدىن، ئىقتىسادنى تەرەققىي قىلدۇرۇشنىڭ مۇھىم نۇقتىسى خەلقنىڭ تۇرمۇشى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغان دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىققا قويۇلدى. سانائەت تەرەققىياتىدا بولسا، بىر تەرەپتىن تۇرلۇك كىچىك تېخنىكى يېزا ئىگىلىك، قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى پىشىقلاپ ئىشلەش، ماشىنا رېمونت قىلىش، ئوششاق بەش خىل مېتال زاۋۇتلىرى زور كۆچ بىلەن قۇرۇلدى؛ يەنە بىر تەرەپتىن، پۈرسەتنى قولدىن بەرمەي، قەدەم باسقۇچلۇق ھالدا زامانىۋى سانائەت قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىلدى، ئۇنىڭ ئوستىگە، سانائەت قۇرۇلۇشىنىڭ مۇھىم نۇقتىسى سانائەت قۇرۇلۇشىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن زۆرۈر بولغان ئېنېرگىيە قۇرۇلۇشىغا قويۇلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، قاتناش ـ تىرانسپورت، خەۋەرلىشىش قاتارلىق ئىجتىمائىي ئۇل مۇئەسسەسىلەر قۇرۇلۇشى ۋە بايلىقنى قىدىرىپ تەكشۈرۈش، ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشقا زۆرۈر بولغان ئىختىساسلىقلارنى تەربىيىلەش قاتارلىقلارغىمۇ يۈكسەك ئەھمىيەت بېرىلدى.

بۇ مەزگىلدە، سانائەت، يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 10.4% ئاشتى، بۇنىڭ ئىچىدە، يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 7.1%، سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 23.3% ئاشتى. خەلق ئىگىلىكى ئەسلىگە كېلىش مەزگىلى بىلەن «1 ـ بەش يىللىق پىلان» مەزگىلىدىكى سەككىز يىل شىنجاڭنىڭ سانائەت تەرەققىياتى بىرقەدەر تېز، بىرقەدەر ماس ھالدا ئېلىپ بېرىلغان تارىخىي مەزگىل

هېسابلىنىدۇ.

«2-بەش يىللىق پىلان» مەزگىلى ۋە «خەلق ئىگىلىكىنى ئۈچ يىل تەڭشەش» مەزگىلى. بۇ، شىنجاڭنىڭ سانائىتىنىڭ ئەگرى - توقايلىق ۋە تەڭشەش داۋامىدا پۈختا قەدەم بىلەن تەرەققىي قىلغان تارىخىي مەزگىلىدۇر. پۈتۈن مەملىكەتتىكىگە ئوخشاش، 1958 - يىلى قوزغالغان «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» هەرىكىتى شىنجاڭنىڭ پۈختا قەدەم بىلەن تەرەققىي قىلىۋاتقان خەلق ئىگىلىكىگە، بولۇپمۇ سانائەت تەرەققىياتىغا ئېغىر كاشىلىلارنى ئېلىپ كېلىپ، ئاساسىي قۇرۇلۇش كۆلىمى تېز سۈرئەتتە كېڭىيىش، مەبلەغ، ماددىي ئەشيا ناھايىتى قىس بولۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىپ، قۇرۇلۇشنىڭ دەۋرىيلىكى ئۈزۈراپ كېتىش، قۇرۇلۇشنىڭ سۈپىتى تۆۋەنلەپ كېتىش، زور بىر تۈركۈم قۇرۇلۇش تۈرلىرى يېرىم يىلدا توختاپ قېلىشقا مەجبۇر بولۇش، مەبلەغ سېلىشتا ئىسراپچىلىق ئېغىر بولۇشقا سەۋەب بولدى؛ ئۇنىڭ ئۈستىگە، بىر مەھەل سانائەت، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى چېكىنىپ كېتىش، يېمەك - ئىچمەك، كىيىم - كېچەك، تۇرمۇش بۇيۇملىرى بىلەن تەمىنلەش جىددىي بولۇشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىپ، خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىگە ئېغىر تەسىر كۆرسەتتى. لېكىن، سەۋەنلىكنى كۆرۈش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ھەر مىللەت ئاممىسىنىڭ بۇ كۆرەشتە ئىپادىلىگەن سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشقا ئاتلىنىش قىزغىنلىقىنىڭ هەقىقەتەن مىسلىسىز ئىكەنلىكىنىمۇ مۇئەييەنلەشتۈرۈشىمىز كېرەك. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش مەزگىلىدە سېلىنغان مالىيە كۆچى، ماددىي كۈچ، يېڭىدىن قۇرۇلغان، كېڭەيتىپ قۇرۇلغان كارخانا ۋە كەسىپىي ئورۇنلار، يېڭىدىن كۆپەيگەن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىمۇ ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشى ۋە جەمئىيەتتىكى تۈرلۈك ئىشلارنى يەنىمۇ تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن مەلۇم ماددىي ئاساس سېلىپ بەردى. 1961 - يىلىدىن 1962 - يىلىغىچە، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم بىلەن خەلق هۆ-

كۆمىتى مەركىزىي كومىتېت ئوتتۇرىغا قويغان «تەڭشەش، مۇستەھكەملەش، تولۇقلاش، يۇقىرى كۆتۈرۈش»تىن ئىبارەت يېتەكچى فاكتىنى ئاساسەن، خەلق ئىگىلىكىنى، بولۇپمۇ سانائەت تەرەققىياتىنى ئومۇميۈزلۈك تەڭشىدى. 1965 ـ يىلى، مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە يەنە داۋاملىق تەڭشەش ئېلىپ باردى. ئاساسىي قۇرۇلۇش سېپىنى تارايتىپ، يېزا ئىگىلىكى ـ يېنىك سانائەت ـ ئېغىر سانائەتنىڭ، جۇغلانما بىلەن ئىستېمالنىڭ، كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئادەتدىكى تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ، ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش بىلەن خەلق تۇرمۇشىنىڭ نىسبەتەن مۇناسىۋىتىنى تەڭشەپ، خەلق ئىگىلىكى بىلەن سانائەت تەرەققىياتىنى قايتىدىن ساغلام تەرەققىي قىلىش ئىزىغا سالدى.①

لەنجۇ ـ شىنجاڭ تۆمۈريولىنىڭ ياسىلىشى ۋە قارامايى نېفىتلىكىنىڭ ئېچىلىشى بۇ مەزگىلدە شىنجاڭنىڭ زامانىۋى سانائەت تەرەققىياتىغا تەسىر كۆرسەتكەن ۋە ئۇنى بەلگىلىگەن ئىككى چوڭ ئىش ھېسابلىنىدۇ.

100 مىڭلىغان تۆمۈريول ئىشچى ـ خىزمەتچىلىرىنىڭ 10 يىلغا يېقىن جاپالىق كۈرەش قىلىشى نەتىجىسىدە، 1962 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى لەنجۇ ـ شىنجاڭ تۆمۈريولى شىنجاڭنىڭ مەركىزى ئۈرۈمچى شەھىرىگىچە يېتىۋزلۇپ، شىنجاڭدا تۆمۈريول بولماسلىق تارىخىغا خاتىمە بېرىلدى. لەنجۇ ـ شىنجاڭ تۆمۈريولىنىڭ ياسىلىشى شىنجاڭنىڭ مەبلەغ سېلىش مۇھىتىنى تۈپتىن ياخشىلاپ، شىنجاڭنىڭ زامانىۋى سانائىتىنىڭ زور كۆلەمدە قۇرۇلۇش ۋە تەرەققىي قىلىشى ئۈچۈن پۈختا ماددىي ئاساس سېلىپ بەردى.

---

① شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم تەشۋىقات بۆلۈمى بىلەن شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ستاتىستىكا ئىدارىسى تۈزگەن «شىنجاڭنىڭ 40 يىلى (1955 ـ يىلىدىن 1995 ـ يىلىغىچە)» جۈڭگو ستاتىستىكا نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى، 328 ـ ، 350 ـ بەتلەرگە قارالسۇن.

قاراماي نېفتلىكىنىڭ ئېچىلىشى بولسا شىنجاڭنىڭ زور كۆلەملىك سانائەت قۇرۇلۇشىنىڭ مۇقەددىمىسىنى ئاچتى. 1955 ـ يىلى 1 ـ ئايدا، مەركىزىي ھۆكۈمەت قاراماي رايونىدا بۇرغىلاش ئېلىپ بېرىشنى قارار قىلدى. شۇ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى تۇنجى تەكشۈرۈش قۇدۇقىدا بۇرغىلاش باشلاندى ھەمدە 10 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى قۇدۇق پۈتۈپ نېفت چىقتى، بۇ يېڭى جۇڭگودا تۇنجى چوڭ نېفتلىكىنىڭ دۇنياغا كەلگەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ. 1960 ـ يىلى خام نېفتىنىڭ مەھسۇلات مىقدارى 1 مىليون 636 مىڭ 700 تونىغا يېتىپ، پۈتۈن مەملىكەتنىڭ شۇ يىللىق خام نېفت مەھسۇلات مىقدارىنىڭ 39پىرسەنتىنى ئىگىلىدى.①

بۇ مەزگىلدە ئېغىر سانائەت ئاساسىي قۇرۇلۇشىغا سېلىنغان مەبلەغ 1 مىليارد 248 مىليون يۈەن بولۇپ، ئالدىنقى بەش يىلىغا 955 مىليون يۈەن، كېيىنكى ئۈچ يىلىغا 293 مىليون يۈەن سېلىندى. كونا كارخانىلار كېڭەيتىپ قۇرۇلغاندىن سىرت، يېڭىدىن قىزىلتاغ ئېغىزى ئېلېكتر ئىستانسىسى، قۇمۇل تارانچى ئۇستى ئوچۇق كۆمۈر كېنى، مايتاغ نېفت ئايرىش زاۋۇتى، ئۈرۈمچى 2 ـ پولات ـ تۆمۈر زاۋۇتى، شىنجاڭ لىتىيلىق تۇز زاۋۇتى، شىنجاڭ كۆيدۈرگۈچى ئىشقار زاۋۇتى قاتارلىق بىر تۈركۈم چوڭ، ئوتتۇرا تىپتىكى سانائەت كارخانىلىرى قۇرۇلدى. يېڭىدىن تۆۋەندىكىدەك ئاساسلىق ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى ئاشتى: 364 مىڭ تونىنا چويۇن ئېرىتىش، 177 مىڭ 600 تونىنا پولات تاۋلاش، 146 مىڭ تونىنا پولات پروكاتلاش، ئىشلەنمىگەن تاش كۆمۈر 3 مىليون 221 مىڭ 700 تونىنا. گېنېراتور سىغىمچانلىقى 135 مىڭ 600 كىلوۋات، خام نېفت 2 مىليون 426 مىڭ تونىنا، سېمونت

① شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم تەشۋىقات بۆلۈمى بىلەن شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ستاتىستىكا ئىدارىسى تۈزگەن «شىنجاڭنىڭ 40 يىلى (1955 ـ يىلىدىن 1995 ـ يىلىغىچە)»، جۇڭگو ستاتىستىكا نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى، 273 ـ بەتكە قارالسۇن.

396 مىڭ 300 تونىا، 1965 ـ يىلى پۈتۈن شىنجاڭنىڭ ئە-
غىر سانائەت مەھسۇلات قىممىتى 650 مىليون يۈەنگە يە-
تىپ، سانائەت، يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتـ-
نىڭ 17.9 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىت-
تا، شىنجاڭنىڭ يېنىك سانائىتىمۇ تەرەققىي قىلدى: يۈك تو-
قۇمچىلىق، شېكەرچىلىك، قەغەزچىلىك، تاماكا ئوراش سانا-
ئىتى قۇرۇلدى. كۈندىلىك بۇيۇملار سانائىتىنىڭ ئىشلەپچىقـ-
رىش ئىقتىدارى ئاشتى. بۇ باسقۇچتا يېنىك سانائەتكە سە-
لىنغان ئاساسىي قۇرۇلۇش مەبلىغى 303 مىليون يۈەن بو-
لۇپ، ئالدىنقى بەش يىلغا 236 مىليون يۈەن، كېيىنكى ئۇچ
يىلغا 67 مىليون يۈەن مەبلەغ سېلىندى. كونا زاۋۇتلار كە-
ڭەيتىپ قۇرۇلغاندىن سىرت، يېڭىدىن 1 ـ ئاۋغۇست پاختا
توقۇمچىلىق زاۋۇتى، قەشقەر پاختا توقۇمچىلىق زاۋۇتى،
كۇيتۇن تاماكا زاۋۇتى، شىنجاڭ بەش خىل مېتال ماتېرىيالـ
لىرى زاۋۇتى قاتارلىق بىر تۈركۈم چوڭ، ئوتتۇرا تىپتىكى
كارخانىلار قۇرۇلدى. يېڭىدىن تۆۋەندىكىدەك ئاساسلىق ئىشـ
لەپچىقىرىش ئىقتىدارى ئاشتى: پاختا توقۇمچىلىق ئۇرچۇقـ-
دىن 181 مىڭ ئۇرچۇق، يۈك توقۇمچىلىق ئۇرچۇقىدىن
8700 ئۇرچۇق، ماشىنا بىلەن ياسالغان شېكەر 35 مىڭ
700 تونىا، ماشىنا بىلەن ياسالغان قەغەز 8800 تونىا، تاما-
كا 20 مىڭ يەشىك، لامپۇچكا 1 مىليون 800 مىڭ دانە
1965 ـ يىلى يېنىك سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى
750 مىليون يۈەنگە يېتىپ، ئوخشاش مەزگىلدىكى سانائەت،
يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىنىڭ 20.6 پىر-
سەنتىنى ئىگىلىدى.①

بۇ بىر تارىخىي مەزگىلدىكى سانائەت تەرەققىياتىغا نەزەر

① ئابلەت ئابدۇرېشىت، خەن شۆچى تۈزگەن «شىنجاڭدا قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىلغان 40 يىل»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1995 ـ يىلى 8 ـ ئاي 1 ـ نەشرى، خەنزۇچە تېكىستىنىڭ 11 ـ ، 12 ـ بەتلىرىگە قارالسۇن.

سالساق، قوبۇل قىلىشقا ئەرزىيدىغان نۇرغۇن تەجرىبە - ساۋاقلار بار. سانائەت تەرەققىياتىدا چوقۇم شىنجاڭنىڭ ئەمەلىي ئاساس قىلىپ ھەم مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ مالىيە جەھەتتىن زور كۈچ بىلەن مەدەت بېرىشىنى پائال قولغا كەلتۈرۈش، ھەم يەرلىكنىڭ مالىيە كۈچى، ئادەم كۈچى، ماددىي كۈچ جەھەتتىكى ئەمەلىي ئەھۋالىنى ئاساس قىلىپ، ئاكتىپ ھەم سالماق بولۇش روھىدا چىڭ تۇرۇپ، يېزا ئىگىلىكى، يېنىك سانائەت، ئېغىر سانائەتنىڭ مۇناسىۋىتىنى توغرا بىر تەرەپ قىلىپ، ئاساس سانائەت تارماقلىرى ۋە جەمئىيەتنىڭ ئۇل قۇرۇلۇشىنى تېزلەتمەش بىلەن بىر ۋاقىتتا، يېنىك سانائەتنىڭ تەرەققىياتىنى مۇۋاپىق تېزلىتىش كېرەك.

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلى ۋە «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» تارمار قىلىنغاندىن كېيىنكى تېڭىرقاپ يۇرۇش مەزگىلى.

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» ۋە « تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» تارمار قىلىنغاندىن كېيىنكى «سەكرەپ ئىلگىرىلەش» شىنجاڭنىڭ خەلق ئىگىلىكى ۋە سانائەت تەرەققىياتىغا غايەت زور جاراھەت ئېلىپ كەلدى. بۇ مەزگىلدە، سانائەتكە جەمئىي 1 مىليارد 974 مىليون يۈەن مەبلەغ سېلىنىپ، ئاساسلىقى «كىچىك ئۇچ لىنىيە» ۋە «چوڭ ئۇچ لىنىيە»دە قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىلىپ، بىر تۈركۈم ھەربىي سانائەت كارخانىلىرى ۋە «بەش كىچىك» سانائەت قۇرۇلدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»نىڭ بۇزغۇنچىلىقى تۈپەيلىدىن، سانائەت، يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 2.1% ئاشتى، يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 0.73% تۆۋەنلىدى، سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 5.0% ئاشتى؛ بۇنىڭ ئىچىدە، ئېغىر سانائەت 7.33%، يېنىك سانائەت 2.6% ئاشتى.

بۇ مەزگىل شىنجاڭنىڭ سانائەت تەرەققىياتى ئىڭ ئاستا بولغان تارىخىي مەزگىل ھېسابلىنىدۇ.

ئىسلاهات، ئېچىۋېتىش داۋامىدا شىنجاڭنىڭ زامانىۋى سانائىتىنى جۇش ئۇرۇپ راۋاجلاندۇرۇش . ئىسلاهات ئېلىپ بېرىلغان، ئەمەلىيەتتە ئېچىۋېتىلگەندىن بۇيانقى 20 نەچچە يىل شىنجاڭدا سانائەت ئۇدا، ماس، يۇقىرى سۈرئەتتە تەرەققىي قىلغان مەزگىل هېسابلىنىدۇ. ئىسلاهات، ئېچىۋېتىشنىڭ يولغا قويۇلۇشى، سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنىڭ تەدرىجىي بەرپا قىلىنىشى شىنجاڭنىڭ سانائەت تەرەققىياتىغا يېڭى هاياتىي كۈچ قوشتى؛ ئاسىيا ـ ياۋروپا 2 ـ چوڭ قۇرۇقلۇق كۆۋرۈكىنىڭ تۈتاشتۇرۇلۇشى، چېگرا بويلىرىنى ئېچىۋېتىش ئىستراتېگىيىسىنىڭ يولغا قويۇلۇشى، نېفىت ئېچىش ئىستراتېگىيىسىنىڭ غەربكە يۆتكىلىشى هەمدە ياخشى بولغان قوشنا مۇهىت ۋە ئاپتوموبىل رايونىنىڭ ئىچكى قىسمىدا جەمئىيەت، سىياسىيىنىڭ مۇقىم بولۇشى شىنجاڭنىڭ سانائەت تەرەققىياتىغا ياخشى پۇرسەت ئېلىپ كېلىپ، شىنجاڭنىڭ بۇ مەزگىلدىكى سانائەت تەرەققىياتىنىڭ مۇهىم شەرتى ۋە ئاساسىي كاپالىتى بولۇپ، شىنجاڭنىڭ زامانىۋى سانائىتىنى ئۇدا، ماس، يۇقىرى سۈرئەتتە تەرەققىي قىلدۇرۇشتەك يېڭى بىر باسقۇچقا ئېلىپ كىردى.

شىنجاڭنىڭ رايون ئىقتىسادىنىڭ يىرىك ئىگىلىك باشقۇرۇش تۈزۈپلىپ ئىگىلىك باشقۇرۇشقا ئۆتىشىگە ئەگىشىپ، سانائەت كارخانىلىرىنىڭ تېخنىكا ئىسلاه قىلىش سۈرئىتى زور دەرىجىدە ئاشتى، 1978 ـ يىلىدىن 2001 ـ يىلىغىچە، كارخانىلارنىڭ تېخنىكا ئۆزگەرتىشى ئۈچۈن جەمئىي 66 مىليارد يۈەن مەبلەغ سېلىندى. 20 يىلدىن بۇيان، ئۇرۇمچى نېفىت خىمىيە باش زاۋۇتى، تارىم نېفىتلىكى، تۈرپان ـ قۇمۇل نېفىتلىكى، ماناس ئېلېكتر ئىستانسىسى، شىنجاڭ سېمونت زاۋۇتى 4 ـ نومۇرلۇق فاڭى، مايتاغ نېفىت ـ خىمىيە باش زاۋۇتى ئېتىلىن قۇرۇلۇشى قاتارلىق تېخنىكىسى ئىلغار، زامانىۋىلاشقان بىر تۈركۈم چوڭ، ئوتتۇرا تىپتىكى قۇرۇلۇش تۈرلىرى ئارقا ـ ئارقىدىن پۈتۈپ ئىشقا كىرىشتۈرۈلدى؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، كونا

كارخانىلارغا بولغان تېخنىكا ئۆزگەرتىش كۈچەيتىلىپ، 1 ـ ئاۋ-غۇست پولات ـ تۆمۈر زاۋۇتى، 1 ـ ئىيۇل پاختا توقۇمىچىلىق زاۋۇتى، ئۆكتەبىر تراكتور زاۋۇتى، شىنجاڭ كومبايىن زاۋۇتى، ئۇرۇمچى ئالىيۇمىن زاۋۇتى قاتارلىق بىر تۈركۈم كونا كارخانىلار ياشلىق باھارىنى ۋە ھاياتىي كۈچىنى ئۇرغۇتۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىندى.①

1978 ـ يىلىنى پاسىل قىلساق، شىنجاڭنىڭ سانائەت تە-رەققىياتىنى ئىككى چوڭ باسقۇچقا بۆلۈشكە بولىدۇ، ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش يولغا قويۇلۇشتىن بۇرۇنقى 28 يىل (1950 ـ يىل-دىن 1978 ـ يىلىغىچە)دا، سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 16.7 ھەسسە، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 11.7% ئاشقان، بۇ-نىڭ ئىچىدە، ئېغىر سانائەت يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 21.95%، يېنىك سانائەت يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 9.59% ئاشقان؛ ئىسلاھات ئېلىپ بېرىلغان، ئىشىك ئېچىۋېتىلگەندىن كېيىنكى 23 يىل (1978 ـ يىلىدىن 2001 ـ يىلىغىچە)دا، سا-نائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 37 ھەسسە، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 17.0% ئاشقان، بۇنىڭ ئىچىدە، ئېغىر سانائەت يە-لىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 18.22%، يېنىك سانائەت 14.40% ئاشقان.

3. سانائەت قۇرۇلمىسىنىڭ ئۆزگىرىش يۈزلىنىشى ۋە ئاساسىي تەجرىبىلەر

شىنجاڭنىڭ سانائەت تەرەققىياتى داۋامىدىكى يېرىم ئىگىلىك، يېنىك سانائەت، ئېغىر سانائەت قۇرۇلمىسىنىڭ ئۆزگىرىش يۈز-لىنىشى. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن بۇيان، شىنجاڭنىڭ رايون ئىقتىسادىدا يېرىم ئىگىلىك، يېنىك سانائەت ۋە ئېغىر سانائەت

---

① شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ستاتىستىكا ئىدارىسى تۈزگەن «تەڭرىتېغىنىڭ ھەيۋىتى دۇنياني ھەيران قالدۇرىدۇ، قۇملۇق ـ بايقاندىن ئۇلۇغۋار غايە چىقىدۇ ـــ ئىسلاھات ئېلىپ بېرىلغان، ئىشىك ئېچىۋېتىلگەن 20 يىلدىن بۇيانقى شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي، ئى-قتىسادىي تەرەققىيات ئومۇمىي ئەھۋالى» (ئىچكى ماتېرىيال)، خەنزۇچە نەشرى، 92 ـ، 93 ـ بەتلەرگە قارالسۇن.

قۇرۇلمىسىدا مۇھىم ئۆزگىرىشلەر بولدى.

(1) ئۈچ يىللىق خەلق ئىگىلىكىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش مەزگىلى ۋە «1 ـ بەش يىللىق پىلان» مەزگىلىدە، ئەينى چاغدا ئىقتىسادىي خىزمەتنىڭ مۇھىم نۇقتىسى ۋە ئالاھىدە ئىقتىسادىي مۇھىتنىڭ بەلگىلىشى تۈپەيلىدىن، ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنىڭ مۇھىم نۇقتىسىنى يېزا ئىگىلىكىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا قويۇشقا مەجبۇر بولغان، شۇڭا، يېزا ئىگىلىكىنىڭ خەلق ئىگىلىكىدە ئىسبىتى ئادەتتە 70 پىرسەنتتىن يۇقىرى بولغان؛ يېزا ئىگىلىكى زور كۈچ بىلەن تەرەققىي قىلدۇرۇلۇش ئاساسىدا، يېزا ئىگىلىك، قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەش ئاساس قىلىنغان يېنىك سانائەت ئالدىن تەرەققىي قىلدۇرۇلغان، يېنىك سانائەتنىڭ سانائەتتە ئىگىلىگەن نىسبىتى ئادەتتە 60 پىرسەنتتىن يۇقىرى بولغان؛ ئېغىر سانائەتنى تەرەققىي قىلدۇرۇش مۇھىم نۇقتىسى بولسا ئېنېرگىيە مەركەز قىلىنغان قازمىچىلىق سانائىتىگە قويۇلغان، ئۇ ئادەتتە تەخمىنەن سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىنىڭ تەخمىنەن 50 پىرسەنتنى ئىگىلىگەن. بۇ ئۆزگىرىش خەلق ئىگىلىكىنىڭ تەدرىجىي ئەسلىگە كېلىشى ۋە سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، شىنجاڭنىڭ خەلق ئىگىلىكىنىڭ تەدرىجىي ھالدا قالاق ھالەتتىكى بىر مەنبەلىك ئىگىلىكتىن ئىككى مەنبەلىك ئىگىلىككە ئۆتكەنلىكىدەك يۈزلىنىشىنى نامايان قىلىپ بېرىدۇ.

(2) «2 ـ بەش يىللىق پىلان» مەزگىلىدىن باشلاپ، ئۈچ يىل «خەلق ئىگىلىكىنى تەڭشەش» مەزگىلىنى باشتىن كەچۈرۈپ، «7 ـ بەش يىللىق پىلان»نىڭ ئاخىرقى مەزگىلىگىچە بولغان مەزگىلىدە، گەرچە سەككىز يىل «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش»نىڭ زەربىسىگە ۋە «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»نىڭ بۇزغۇنچىلىقىغا ئۇچراپ، ئىقتىسادىي تەرەققىياتتا داۋالغۇش بىرقەدەر زور بولغان بولسىمۇ، لېكىن رايون ئىقتىسادىنىڭ يېتىلىش

باسقۇچىدىن قارىغاندا، ئۇ يەنىلا يېزا ئىقتىسادى بىلەن سانائەت ئىقتىسادىدىن ئىبارەت ئىككى مەنبەلىك ئىقتىساد مۇقىم، ماس تەرەققىي قىلغان مەزگىل، شۇنداقلا يېنىك سانائەت بىلەن ئېغىر سانائەت مۇقىم، ماس تەرەققىي قىلغان مەزگىل ھېسابلىنىدۇ. بۇ مەزگىلدە، يېزا ئىگىلىكىنىڭ خەلق ئىگىلىكىدە ئىگىلىگەن نىسبىتى بايلىقنى ئېچىش چوڭقۇرلۇقىنىڭ ئېشىشىغا ئەگىشىپ يىلمۇ يىل تۆۋەنلەپ بارغان، لېكىن يەنىلا 45% ئەتراپىدا ساقلىنىپ قالغان، سانائەتنىڭ خەلق ئىگىلىكىدە ئىگىلىگەن نىسبىتى بولسا 55% ئۆپچۆرىسىدە بولغان، سانائەت قۇرۇلمىسى بىلەن يېزا ئىگىلىك قۇرۇلمىسىنىڭ مۇناسىۋىتىگە ماس ھالدا، بۇ مەزگىلدە سانائەت قۇرۇلمىسىدا، يېنىك سانائەتنىڭ سانائەتتە ئىگىلىگەن نىسبىتى يىلمۇيىل تۆۋەنلەپ بارغان، ئېغىر سانائەتنىڭ بولسا يىلمۇيىل ئۆسۈپ بارغان؛ ئېغىر سانائەتتە قازمىچىلىق سانائىتىنىڭ نىسبىتى يىلمۇيىل تۆۋەنلەپ بارغان، پىششىقلاپ ئىشلەش سانائىتىنىڭ بولسا پۈختا قەدەم بىلەن ئۆسۈپ بارغان.

(3) ئومۇمىي جەھەتتىن قارىغاندا، شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادى يەنىلا ئىككى مەنبەلىك ئىگىلىكىنىڭ يېتىلىش باسقۇچىدا تۇرماقتا، يەنى تەرەققىياتى ناھايىتى تەكشىسىز بولغان ئىككى مەنبەلىك ئىگىلىكتىن كۈنسايىن پىشىپ يېتىلىۋاتقان ئىككى مەنبەلىك ئىگىلىككە ئۆتمەكتە. لېكىن، «8 ـ بەش يىللىق پىلان» مەزگىلىدىن بۇيان، مەركەزنىڭ شىنجاڭنىڭ ئىستراتېگىيىلىك بايلىقىنى ئېچىشقا مەبلەغ سېلىش سالمىقىنىڭ زورىيىشىغا ئەگىشىپ، بولۇپمۇ شىنجاڭدا ئوچ چوڭ نېفىتلىكىنىڭ ئېچىلىشى ۋە نېفىت ـ خىمىيە سانائىتىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، شىنجاڭنىڭ رايون ئىقتىسادىنىڭ قۇرۇلمىسى ۋە سانائەت قۇرۇلمىسىنىڭ ئۆزگىرىشىدە يەنە زور يېتىلىش يۈزلىنىشى بارلىققا كەلدى. پۈتكۈل رايون ئىقتىسادىنىڭ قۇرۇلمىسى ئۈزلۈكسىز تەڭشىلىش ئارقىلىق، قۇرۇلما تەدرىجىي سەرخىللاشتى، دەرىجىسى ئۆستى: سانائەتنىڭ پۈتكۈل رايون ئىقتىسادىدا ئىگە-

لىگەن نىسبىتى ئەسلىدىكى ئاساستا داۋاملىق يۇقىرى كۆتۈرۈ-لۈپ، 60 پىرسەنتتىن ئېشىپ كەتتى؛ سانائەت قۇرۇلمىسى خە-مىيە سانائىتىگە ئەھمىيەت بېرىش تېپىدىكى قۇرۇلمىغا قاراپ ئۆتتى، نېفىت ۋە نېفىت ـ خىمىيە سانائىتى يادرو قىلىنغان ئې-غىر سانائەت مەھسۇلات قىممىتىنىڭ پۈتكۈل سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىدە ئىگىلىگەن نىسبىتى 50 پىرسەنتتىن ئېشىپ كەتتى ھەمدە داۋاملىق ئۆرلىمەكتە.

ئاساسلىق سانائەت تارماقلىرى قۇرۇلمىسىنىڭ ئۆزگە-رىش يۈزلىنىشى. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن بۇيان، شىنجاڭدىكى ئاساسلىق سانائەت تارماقلىرىنىڭ قۇرۇلمىسىدا زور ئۆزگىرىش-لەر بولدى. ئوخشىمىغان تارىخىي مەزگىللەردە شىنجاڭنىڭ سانا-ئەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىدە يۇقىرىدىن تۆۋەنگە قاراپ تىزغاندا، ئىگىلىگەن نىسبىتى ئالدىنقى 10 ـ قاتاردا تۇرىدىغان سانائەت تارماقلىرى تۆۋەندىكىچە:

«1 ـ بەش يىللىق پىلان»نىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە: توقۇمە-چىلىق سانائىتى 26.22%نى، يېمەك ـ ئىچمەك 18.32%نى، رەڭلىك مېتال 9.19%نى، سەيپۇڭچىلىق 7.09%نى، نېفىت 7.01%نى، ئورمانچىلىق سانائىتى 6.49%نى، ماشىنىسازلىق 5.94%نى، كۆن ـ خۇرۇم 5.25%نى، كۆمۈر سانائىتى 2.88%نى، بىناكارلىق ـ قۇرۇلۇش ماتېرىياللىرى 2.17%نى ئىگىلىگەن.

«ئۇچ يىللىق خەلق ئىگىلىكىنى تەڭشەش مەزگىلى»ئا-خىرلاشقاندا: توقۇمىچىلىق 23.22%نى، نېفىت 20.09%نى، يې-مەك ـ ئىچمەك 18.44%نى، ماشىنىسازلىق 9.09%نى، بىناكار-لىق ـ قۇرۇلۇش ماتېرىياللىرى 4.59%نى، كۆمۈر سانائىتى 4.44%نى، ئورمانچىلىق سانائىتى 3.34%نى، سەيپۇڭچىلىق 3.01%نى، قارا رەڭلىك مېتال 2.53%نى، خىمىيە سانائىتى 12.40%نى، كۆن ـ خۇرۇم 2.15%نى ئىگىلىگەن.

«5 ـ بەش يىللىق پىلان»نىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىكى 1980 ـ يىلىدا: نېفىت 22.94%نى، ئالىيۇمىن سانائىتى

7.3- جەدۋەل:

شنجاڭدىكى 2001 - يىللىق سانائەت مەھسۇلات قىممىتىنىڭ قۇرۇلمىسى

تەرتىپى	تۈرى	مەھسۇلات قىممىتى	نىسبىتى
	يېزا ۋە يېزىدىن يۇقىرى سانائەت كارخانىلىرىنىڭ مەھسۇلات قىممىتى يىغىندىسى	10038215.3	100.00
1	نېفىت ئېچىش ۋە پىششىقلاپ ئىشلەش	4772877.0	47.55
2	توقۇمىچىلىق	781672.9	7.79
3	يېمەكلىك پىششىقلاپ ئىشلەش ۋە ئىشلەش	675104.2	6.73
4	ئېلېكتر ئېنېرگىيىسى	564626.5	5.62
5	مېتاللۇرگىيە مېنېرال بۇيۇملىرى	528968.7	5.27
6	قارا رەڭلىك مېتالنى ئېرىتىپ پىششىقلاپ ئىشلەش	528556.9	5.27
7	سۇلياۋدىن ياسالغان بۇيۇملار	250343.5	2.49
8	خىمىيە خام ئەشيالىرى ۋە ئۇنىڭدىن ياسالغان بۇيۇملار	245632.1	2.45
9	كۆمۈر	232599.0	2.32
10	ئېچىملىك	191719.5	1.91

19.07%نى، ماشىنىسازلىق 13.15%نى، توقۇمىچىلىق 12.38%نى، بىناكارلىق - قۇرۇلۇش ماتېرىيالىرى 6.49%نى، كۆمۈر سانائىتى 6.08%نى، خىمىيە سانائىتى 3.47%نى، ئېلېكتر ئېنېرگىيىسى 3.20%نى، سەيپۇچىلىق 2.20%نى، قارا رەڭلىك مېتال 2.20%نى ئىگىلىگەن.①

«7 - بەش يىللىق پىلان»نىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىكى

① شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ستاتىستىكا ئىدارىسى تۈزگەن «تەڭرىتېغىنىڭ ھەيۋىتى دۇنيانى ھەيران قالدۇرىدۇ، قۇملۇق - بايقاۋاندىن ئۇلۇغ غايە چىقىدۇ ــ ئىسلاھات ئېلىپ بېرىلغان، ئىشلەپچىقىرىشتىلگەن 20 يىلدىن بۇيانقى شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي تەرەققىيات ئومۇمىي ئەھۋالى» (ئىچكى ماتېرىيال)، خەنزۇچە نەشرى، 58 - 59 - بەتلەرگە قارالسۇن.

1990 ـ يىلىدا: توقۇمىچىلىق 22.65%نى، نېفىت 21.20%نى، يېمەك ـ ئىچمەك 16.02%نى، ماشىنىسازلىق 9.33%نى، خىمىيە 64%. 5نى، بىناكارلىق ـ قۇرۇلۇش ماتېرىياللىرى 28%. 5نى، ئېلېكتر ئېنېرگىيىسى 25%. 3 نى، قارا رەڭلىك مېتال 3.25%نى، كۆمۈر سانائىتى 3.00%نى، رەڭلىك مېتال 2.41%نى ئىگىلىگەن.

1994 ـ يىلىنىڭ ئاخىرى: نېفىت 55%. 30نى، توقۇمىچىلىق 22.34%نى، يېمەك ـ ئىچمەك 05%. 13نى، ماشىنىسازلىق 6.14%نى، بىناكارلىق ـ قۇرۇلۇش ماتېرىياللىرى 08%. 6نى، قارا رەڭلىك مېتال 56%. 4نى، خىمىيە 96%. 3نى، كۆمۈر سانائىتى 16%. 3نى، ئېلېكتر ئېنېرگىيىسى 76%. 2نى، رەڭلىك مېتال 06%. 2نى ئىگىلىگەن.

4. سانائەتنىڭ جايلىشىش قۇرۇلمىسىنىڭ ئۆزگىرىشى

شىنجاڭنىڭ سانائەتنىڭ جايلىشىشىنى تەڭشەش يېتەكچى ئىدىيىسى. تارىخىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، 60 ـ يىللاردىن بۇ ـ رۇن شىنجاڭنىڭ سانائىتى ئاساسلىقى شىمالىي شىنجاڭدىكى ئۇرۇمچى، شىخەنزە، كۇيتۇن، قاراماي ئەتراپىغا مەركەزلەشكەن، چەكلىك بولغان مەبلەغ سېلىش ئەھۋالىدا، شىنجاڭنىڭ مالىيە جۇغلانمىسىنى ئاشۇرۇپ، ئىقتىسادى بىرقەدەر ئارقىدا بولغان جەنۇبىي شىنجاڭنى ئېچىشقا پۈختا ماددىي ئاساس سېلىش ئۈ ـ چۈن، ئەينى چاغدا مەبلەغ سېلىنىدىغان مۇھىم نۇقتىنى ئې ـ چىش ۋە مەبلەغ سېلىش مۇھىتى بىرقەدەر ياخشى بولغان تەڭ ـ رىتېغىنىڭ شىمالىي ئېتىكىدىكى ئىقتىسادىي يادرو بەلۋاغقا قارىتىشقا توغرا كېلەتتى.

ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم بىلەن خەلق ھۆكۈمىتى «7 ـ بەش يىللىق پىلان» ۋە «8 ـ بەش يىللىق پىلان» مەزگىلىدە، رايونلارنىڭ جايلىشىشىنى تەرتىپلىك تەڭشەپ، جەنۇبىي شىن ـ جاڭ رايونىنىڭ سانائەت تەرەققىياتىنى پائال يۆلەپ، «ئوتتۇرا قىسىمغا تايىنىش، جەنۇبقا چۈشۈپ غەربكە ئىلگىرىلەش، مۇ ـ

www.uyghurkitap.com

هىم نۇقتىنى گەۋدىلەندۈرۈش، تەرتىپلىك قانات يايدۇ-رۇش»تىن ئىبارەت يېتەكچى ئىدىيە بويىچە، سانائەتنىڭ جايلىشىنى پلانلىق تەڭشەش ئارقىلىق، شىنجاڭنىڭ سانائىتى ۋە پۇتكۈل خەلق ئىگىلىكىنىڭ ساغلام تەرەققي قىلىشىنى ئىلگىرى سۈردى.

شىنجاڭنىڭ سانائىتىنىڭ جايلىشىشىنىڭ ئۆزگىرىشى ۋە تەرەققىيات يۈزلىنىشى. ئاپتونوم رايون قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىللەردە ئۇچ شەھەر (ئۈرۈمچى، شىخەنزە، قاراماي)، بىر ئوبلاست (سانجى خۇيزۇ ئاپتونوم ئوبلاستى)نىڭ سانائەت ئومۇ-مي مەھسۇلات قىممىتى پۈتۈن شىنجاڭنىڭ سانائەت ئومۇمي مەھسۇلات قىممىتىنىڭ تەخمىنەن 60% نى ئىگىلەيتتى. بۇنىڭ ئىچىدە، ئېغىر سانائەت ئاساسلىقى ئۈرۈمچى، قاراماي ۋە سان-جىغا مەركەزلەشكەن؛ يېنىك سانائەت ئاساسلىقى ئۈرۈمچى، ئىلى، شىخەنزىگە مەركەزلەشكەن. 20 ـ ئەسىرنىڭ 80 ـ يىل-لىرىدىن بۇيان، تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىي ئېتىكىدىكى سانائەت-نى داۋاملىق نۇقتىلىق تەرەققي قىلدۇرۇش بىلەن بىر ۋاقىت-تا، باشقا جايلارنىڭ قۇرۇلۇشى كۈچەيتىلىپ، سانائەت-نىڭ جايلىشىشى دەسلەپكى قەدەمدە تەڭشەلدى. جۈڭغار كۇنا نېفىتلىكىنى ئوبدان تەڭشەش، كېڭەيتىش، ئۇنىۋېرسال قېزىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى تارىم ئويمانلىقى ۋە شەرقىي شىنجاڭدىكى تۇرپان ـ قۇمۇل ئويمانلىقىنىڭ نېفىت گازى بايلىقى قەدەم باسقۇچلۇق هالدا قىدىرىپ تەكشۈرۈلدى ۋە ئېچىلدى، پوسكام نېفىت ـ خىمىيە سانائىتى زاۋۇتى يې-ڭىدىن قۇرۇلدى، تەييار مايى ۋە خىمىيىۋى ئوغۇتىنى ئۈزلۈن مۇساپىنى بېسىپ شىمالىي شىنجاڭدىن جەنۇبىي شىنجاڭغا يۆتكەش ۋەزىيىتى دەسلەپكى قەدەمدە ئۆزگەرتىلدى. كۆمۈر سا-نائىتىدە، ئۈرۈمچى، قۇمۇل قاتارلىق كۆمۈر بازىلىرىنىڭ قۇ-رۇلۇشى كېڭەيتىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، زېمىنى كەڭ، تو-شۇش مۇساپىسى ئۇزۇن بولۇشتەك ئالاهىدىلىك تولۇق نەزەردە

تۇتۇلۇپ، ئىلى ۋە جەنۇبىي شىنجاڭدا بىر تۈركۈم ئوتتۇرا، كىچىك تىپتىكى كۆمۈر كانلىرى تاللاپ قۇرۇلۇپ، شىمالىنىڭ كۆمۈرىنى جەنۇبقا يۆتكەش ۋەزىيىتى دەسلەپكى قەدەمدە ئۆز-گەرتىلدى. ئېلېكتر ئېنېرگىيىسى قۇرۇلۇشى جەھەتتە «سۇ بىلەن توكنى تەڭ ئېلىپ بېرىش، ئۆز جايىنىڭ ئەمەلىيىتىگە يارىشا ئىش كۆرۈش»تىن ئىبارەت توك مەنبەسىنى جايلاشتۇ-رۇش فاكتورىنى بويىچە، پۈتۈن ئاپتونوم رايونىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا بىر تۈركۈم چوڭ، ئوتتۇرا، كىچىك تىپتىكى ئې-لېكتر مەنبەسى نۇقتىلىرى قۇرۇلدى ھەمدە ئۇرۇمچى مەركەز قىلىنغان، كۇيتۇن، شىخەنزە، سانجى، تۇرپانىنى قاپلىغان 220 مىڭ ۋولتلىق ئاساسىي ئېلېكتر توري ۋە ئاساسىي ئې-لېكتر تورىنىڭ قاپلاش دائىرىسى سىرتقىكى ۋىلايەت، ئوبلاست (بۆلەكلەر)، ناھىيە (شەھەر) ئېلېكتر توري قۇرۇ-لۇپ، كەڭ شەھەر، يېزىلارنى توك بىلەن تەمىنلەشكە كاپالەت-لىك قىلىندى. خام ماتېرىيال سانائىتىدە، لەنجۇ ـ شىنجاڭ تۆمۈريولىنىڭ بويلىرى تايانچ قىلىنىپ، ئەتراپقا تەدرىجىي كېڭەيتىلىپ، ئۇرۇمچى، مايتاغ مەركەز قىلىنغان نېفىت ـ خىمىيە سانائىتى بازىسى، تۇرپان، قۇمۇل تۆز خىمىيە سانا-ئىتى بازىسى، ئۇرۇمچى كاۋچوك پىششىقلاپ ئىشلەش ۋە پولات ـ تۆمۈر سانائىتى بازىسى، ئالتاي، ئىلى ئالتۇن ۋە رەڭلىك مېتال سانائىتى بازىسى، ئۇرۇمچى، سانجى، كورلا قاتارلىق بىناكارلىق، قۇرۇلۇش ماتېرىياللىرى سانائىتى بازىسى ۋە با-يىنغولىن، قۇمۇل قاتارلىق مېتاللوئىد سانائىتى بازىسى شە-كىللىنىپ، ۋىلايەت، ئوبلاستلارنىڭ بايلىق ئۇستۇنلۇكىنى ئىقتىسادىي ئۇستۇنلۇككە ئايلاندۇرۇشى ئىلگىرى سۈرۈلدى. يېنىك سانائەت جەھەتتە، شىمالىي شىنجاڭنىڭ شېكەر يا-ساش، سۈت تۇرىدىكى بۇيۇملار، ھاراق ئېچىتىش، كۆن ـ خۇرۇم، تاماكا، سۇلياۋ، ئەينەك سانائىتى جەھەتتىكى ئۇستۇن-لۇكىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، جەنۇبىي

شىنجاڭدا كونسېرۋا، ئىچىملىك، قەغەز ياساش، گىلەم، مىلـ
لىي ئالاھىدە بۇيۇملار سانائىتى نۇقتىلىق راۋاجلاندۇرۇلدى؛
شەرقىي شىنجاڭدا ھاراق ئېچىتىش، كونسېرۋا، توزچىلىق قا-
تارلىق سانائەت نۇقتىلىق راۋاجلاندۇرۇلۇپ، ھەرقايسى جايلار
ئاساسىي جەھەتتىن ئۆزىنىڭ كوزىر مەھسۇلاتى بولۇش ئىمكا-
نىيىتىگە ئىگە قىلىندى. توقۇمىچىلىق سانائىتىدە، بايلىقنىڭ
تارقىلىش ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن، شىمالىي شىنجاڭدا يۈك
توقۇمىچىلىق، پاختا توقۇمىچىلىق ۋە كەندىر توقۇمىچىلىق،
جەنۇبىي شىنجاڭدا پاختا توقۇمىچىلىق بىلەن يىپەك سانائىتى
نۇقتىلىق تەرەققىي قىلدۇرۇلۇپ، ھەرقايسى جايلارنىڭ بايلىقى
ئوخشىمىغان دەرىجىدە ئېچىلدى.①

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغان 50 يىلدىن بۇيان، شىنجاڭنىڭ سا-
نائىتىنىڭ جايلىشىشىدا ناھايىتى زور ئۆزگىرىشلەر بولدى.
بولۇپمۇ «8 ـ بەش يىللىق پىلان» يولغا قويۇلغاندىن بۇيان،
دۆلەت شىنجاڭنىڭ نېفىتىنى ئېچىش ۋە ئۇنىڭغا مەبلەغ سې-
لىش سالمىقىنى زورايتتى، تارىم نېفىتلىكى، تۇرپان ـ قۇمۇل
نېفىتلىكىنىڭ ئارقا ـ ئارقىدىن ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشىشـ
گە ئەگىشىپ، شىنجاڭنىڭ رايون ئىقتىسادىنىڭ جايلىشىشى
ۋە تەرەققىيات سەۋىيىسىدە ناھايىتى زور ئۆزگىرىش بولۇپ،
نېفىت سانائىتىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش رايون ئىقتىسادى تە-
رەققىياتىنىڭ يېڭى ئېشىش نۇقتىسىغا ئايلاندى. رايونلارنىڭ
سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىنىڭ ئېشىش سۈرئىتىدىن
قارىغاندا، 10 يىلدىن بۇيان، جەنۇبىي شىنجاڭ رايونى تەدرىجي
ھالدا شىمالىي شىنجاڭ رايونىغا يېتىشۋالدى ۋە ئۇنىڭدىن
ئېشىپ كەتتى، 1995 ـ يىلى 1985 ـ يىلىدىكىدىن 3.1
ھەسسە ئاشتى، شىمالىي شىنجاڭ رايونىدا 1.6 ھەسسە ئاشتى.
لېكىن رايونلارنىڭ سانائەتتە ئىگىلىگەن نىسبىتىدىن قارا-

① ئابلەت ئابدۇرېشىت، خەن شۆچى تۈزگەن «شىنجاڭنىڭ 40 يىلى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1995 ـ يىلى 8 ـ ئاي، خەنزۇچە 1 ـ نەشرى. 8 ـ بەت.

7.4 - جەدۋەل:

2000 - يىلى شىنجاڭدىكى يېزا ۋە يېزىدىن يۇقىرى سانائەت كارخانا ئورۇنلىرىنىڭ سانى ۋە سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى

رايونلار	كارخانا سانى	نىسبىتى	شۇ يىلقى باھا	نىسبىتى
جەمئىي	6268.0	100.00	9667567.0	100.00
1. تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىي ئېتەكلىكىدىكى رايونلار	2727.0	43.51	6632348.2	68.60
① ئۈرۈمچى شەھىرى	1439.0	22.96	2447014.3	25.31
② سانجى ئاپتونوم ئوبلاستى	690.0	11.01	728080.9	7.53
③ شىخەنزە شەھىرى	148.0	2.36	252850.1	2.62
④ ساۋەن ناھىيىسى	153.0	2.44	131451.5	1.36
⑤ شىخو شەھىرى	53.0	0.85	38416.1	0.40
⑥ قاراماي شەھىرى	149.0	2.38	2900378.2	30.00
⑦ كۆيتۈن شەھىرى	95.0	1.52	134157.1	1.39
2. شىمالىي شىنجاڭنىڭ غەربىي شىمالىي قىسمىدىكى رايونلار	1359.0	21.68	593525.4	6.14
① ئىلى ۋىلايىتى	657.0	10.48	286961.9	2.97

1.02	98319.8	5.07	318.0	② ئالتاي ۋىلايىتى
1.26	121435.4	3.61	226.0	③ تارباغاتاي ۋىلايىتى
0.90	86808.3	2.52	158.0	④ بورتالا ئوبلاستى
8.07	779906.0	5.84	366.0	3. شەرقىي شىنجاڭ رايونلىرى
6.27	605787.6	3.10	194.0	① تۇرپان ۋىلايىتى
18.0	174118.5	2.74	172.0	② قۇمۇل ۋىلايىتى
14.75	1426009.0	14.25	893.0	4. جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ شەرقىي شىمال قىسمىدىكى رايونلار
11.51	1113025.8	6.30	395.0	① بايىنغولىن ئوبلاستى
3.24	312983.2	7.95	498.0	② ئاقسۇ ۋىلايىتى
2.44	235778.3	14.73	923.0	5. جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ غەربىي قىسمىدىكى رايونلار
0.17	16599.5	2.58	162.0	① قىزىلسۇ ئوبلاستى
1.68	162244.8	8.01	502.0	② قەشقەر ۋىلايىتى
0.59	56934.0	4.13	259.0	③ خوتەن ۋىلايىتى

غاندا، شمالي شىنجاڭ رايونى يەنىلا ئاساسلىق ئورۇندا تۇ-رىدۇ. پۈتۈن ئاپتونوم رايونىمىزدىكى سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىدە شمالىي شىنجاڭ رايونىمىزدىكى ئىگىلىگەن نىسبىتى 1995 - يىلى تۆۋەنلەپ 68.5%كە چۈشۈپ قالغان؛ جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىمىزدىكى ئىگىلىگەن نىسبىتى 1995 - يىلى ئۆر-لەپ 31.5%كە يەتكەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە، جەنۇبىي شىنجاڭ تۆ-مۈرىولىنى غەربكە ئۇزارتىش قۇرۇلۇشىنىڭ پۈتۈشىگە، تارىم نېفىت گازى بايلىقىنىڭ چوڭقۇر ئېچىلىشىغا ئەگىشىپ، جە-نۇبىي شىنجاڭ سانائىتى چوقۇم يېڭى تەرەققىياتلارغا ئىگە بولغۇسى. «ئۇرۇمچى شەھرىنى مەركەز قىلىپ، جەنۇبىي شىنجاڭنى ئىلگىرى سۈرۈپ، شمالىي شىنجاڭنى يۆلەش، ئىككى تەرەپكە قاراپ قانات يايدۇرۇش»تەك سانائەتنىڭ يېڭى جايلىشىشىنىڭ گۈزەل تەرەققىيات مەنزىرىسى كۆز ئالدىمىزدا نامايان بولدى.

ئىككىنچى، يېپىق بوستانلىق تېپىدىكى يېزا ئىگىلىكتىن تۇجۇپىلەنگەن يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىغا ئۆتۈش

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغان 50 نەچچە يىلدىن بۇيان، دۆلەت-نىڭ زور كۈچ بىلەن مەدەت بېرىشى، ئاپتونوم رايونلۇق پارت-كوم، خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ توغرا رەھبەرلىكىدە، شىنجاڭنىڭ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى ئۈزلۈكسىز يېڭى باسقۇچقا قەدەم قويدى. بولۇپمۇ 1978 - يىلى ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش يولغا قويۇلغاندىن بۇيان، ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش شىنجاڭ يې-زىلىرىغا ھاياتىي كۈچ ئېلىپ كەلدى، ئىشلەپچىقىرىش كۈچ-لىرى ئازاد قىلىندى، كەڭ دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايون-لىرىدا جاھانىي زىلزىلىگە سالغۇدەك ئۆزگىرىشلەر بارلىققا كەلدى، يېزا ئىگىلىكىنى زامانىۋىلاشتۇرۇشتا يېڭى قەدەم تاشلاندى.

1. يېزا ئىگىلىك تەرەققىياتىدا قولغا كەلتۈرۈلگەن نەتىجىلەر

يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى ئۇدا تەرەققىي قىلىدى، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى كۆنسايىن مولىشىش، ئاساسلىق يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ مەھسۇلات مىقدارى زور ھەجمىدە ئاشتى. 1949 ـ يىلىدىن 2001 ـ يىلىغىچە، پۈتۈن ئاپتونوم رايونىنىڭ ئاشلىق مەھسۇلات مىقدارى 847 مىڭ 700 تونىدىن 7 مىليون 960 مىڭ تونىغا كۆپەيىپ، 8.39 ھەسسە ئاشتى، ئۆزىنى تەمىنلەپ ئېشىنغاندىن سىرت، يەنە ئاز بىر قىسمى ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە توشۇلدى ۋە چەت ئەللىگە ئېكسپورت قىلىندى؛ پاختا مەھسۇلات مىقدارى 5100 تونىدىن 1 مىليون 570 مىڭ تونىغا كۆپەيىپ، 306.8 ھەسسە ئاشتى، شىنجاڭنىڭ پاختا ئومۇمىي مەھسۇلات مىقدارى ھازىر پۈتۈن مەملىكەت پاختا ئومۇمىي مەھسۇلات مىقدارىنىڭ تۆتتىن بىرىنى، سېتىۋېلىش مىقدارى پۈتۈن مەملىكەتنىڭ ئۈچتىن بىرىدىن كۆپرەكنى ئىگىلەپ، شىنجاڭ مەملىكەت بويىچە مۇھىم پاختا ئىشلەپچىقىرىش رايونىغا ئايلاندى؛ مايلىقدان مەھسۇلات مىقدارى 28 مىڭ 700 تونىدىن 426 مىڭ 400 تونىغا كۆپەيىپ، 13.9 ھەسسە ئاشتى، كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن مايلىقدان مىقدارى جەھەتتە مەملىكەت بويىچە ئالدىنقى قاتاردا تۇردى؛ قىزىلچا ئىشلەپچىقىرىشى يوقىلۇقتىن بارلىققا كېلىپ، 2001 ـ يىلى مەھسۇلات مىقدارى 4 مىليون 551 مىڭ 200 تونىغا يېتىپ، مەملىكىتىمىزنىڭ شىمالىدىكى قىزىلچا بىلەن شېكەر ئىشلەپچىقىرىدىغان ئەڭ چوڭ بازىغا ئايلاندى؛ مېۋە ـ چېۋە ئومۇمىي مەھسۇلات مىقدارى 100 مىڭ 600 تونىدىن 1 مىليون 542 مىڭ 500 تونىغا كۆپەيىپ، 14.3 ھەسسە ئاشتى، قوغۇن، ئۈزۈم، نەشپۈت، قوۋۇن نەشپۈت، ئالما قاتارلىق «داڭلىق، ئالاھىدە، ئەلا» مەھسۇلاتلار دۆلەت ئىچى ـ سىرتىدا داڭ چىقاردى؛ پىلە غوزىسىنىڭ مەھسۇلات مىقدارى 50 تونىدىن 3800 تونىغا كۆپەيىپ، 75 ھەسسە ئاشتى؛ كۆكتات تېرىلغۇ كۆلىمى 138 مىڭ 700 مو-

دىن 1 مىليون 267 مىڭ موغا كۆپەيدى، مەھسۇلات مىقدارى 2 مىليون 900 مىڭ تونناغا يەتتى، ئاساسلىق شەھەرلەرنىڭ قىش پەسلىدە يېڭى كۆكتات بىلەن ئۆز - ئۆزىنى تەمىنلەش نىسبىتى 70% كە يەتتى. بۇلغانمىسىز، زىيانسىز يېشىل يېمەكلىك ئىشلەپچىقىرىشى ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلىپ، 1998 - يىلىغا كەلگەندە ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ 40 نەچچە كارخانىنىڭ 50 نەچچە مەھسۇلاتى يېشىل يېمەكلىك دېگەن بەلگىگە ئېرىشتى. 2001 - يىلىغا كەلگەندە، پۈتۈن ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئۆزۈملۈك تېرىلغۇ كۆلىمى 70 مىڭ 600 گېكتارغا، ئۆزۈم ئومۇمىي مەھسۇلات مىقدارى 661 مىڭ 500 تونناغا يەتتى. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، «قىزىل كەسىپ» تېز تەرەققىي قىلدى، سانائەتكە ئىشلىتىلىدىغان پەمىدۇر، ئالقات قاتارلىقلارنىڭ تېرىلغۇ كۆلىمى ۋە مەھسۇلات مىقدارى مەملىكەت بويىچە 1 - قاتاردا تۇردى.

يېزا ئىقتىسادى ئومۇمىيۈزلۈك گۈللەندى، خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسى كۆرۈنەرلىك ئۆستى. 2001 - يىلى، شىنجاڭنىڭ يېزا ئىگىلىك، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق، بېلىقچىلىق ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 49 مىليارد 924 مىليون يۈەن بولۇپ، 1949 - يىلىدىكىدىن 197.7 ھەسسە ئاشتى؛ يېزا ئىگىلىك، قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى خام ئەشيا قىلغان پىششىقلاپ ئىشلەش كەسىپىنىڭ مەھسۇلات قىممىتى يېنىك سانائەت مەھسۇلات قىممىتىدە 85%تىن كۆپرەك نىسبەتنى ئىگىلىدى، يېزا ئىگىلىك، قوشۇمچە كەسىپ ۋە يېزا ئىگىلىك، قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى خام ئەشيا قىلغان پىششىقلاپ ئىشلەنگەن مەھسۇلاتلارنىڭ تاشقى سودىدىكى ئېكسپورت قىممىتى ئومۇمىي ئېكسپورت قىممىتىدە 70%تىن كۆپرەك نىسبەتنى ئىگىلىدى.

50 نەچچە يىلدىن بۇيان، دېھقانلارنىڭ ئوتتۇرىچە كىرىمى خېلى زور دەرىجىدە ئاشتى، 50 يۈەندىن 1600 يۈەنگە يېتىپ، كىيىنىش، تويۇنۇش مەسلىسى ئاساسىي جەھەتتىن ھەل بولدى، ئاشلىقتا ئۆز - ئۆزىنى قامداپ ئېشىندى، ئىچىملىك سۇ، ئول-

تۇراق ئۆي شارائىتى كۆرۈنەرلىك ياخشىلاندى، دېھقانلارنىڭ مە-
دەنىيەت تۇرمۇش مۇلازىمىتىگە قىلىدىغان چىقىمىنىڭ تۇرمۇش
ئىستېمالى ئومۇمىي چىقىمىدا ئىگىلىگەن نىسبىتى 1% كەمەي
يەتمەسلىكتىن كۆپەيمەپ 12%تىن ئېشىپ كەتتى. تېلېۋىزور،
رادىئو ـ ئۇنئالغۇ، ۋېلىسىپىت، كىيىم تىكىش ماشىنىسى قا-
تارلىق چىداملىق ئىستېمال بۇيۇملىرى يېزىلاردا ئاساسىي جە-
ھەتتىن ئومۇملىشىپ بولدى، خېلى كۆپ ساندىكى دېھقان ئائە-
لىلىرى ھاللىق تۇرمۇش سەۋىيىسىگە يەتتى.

يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش شارائىتى كۆرۈنەرلىك ياخ-
شىلاندى، ئېتىز ـ ئېرىق ئاساسىي قۇرۇلۇشىدا خۇشاللىنارلىق
نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلدى. 50 نەچچە يىلدىن بۇيان، سۇ ئام-
بىرىدىن جەمئىي 460 تىن كۆپرەكى ياسالدى، غول ئۆستەڭ،
تارماق ئۆستەڭ، ئوق ئېرىق ۋە يېزىلارنىڭ 4 ـ دەرىجىلىك
ئۆستىكىدىن جەمئىي 320 نەچچە مىڭ كىلومېتىر چېپىلدى،
بۇنىڭ ئىچىدە، تاش ئۆستەڭ 60 نەچچە مىڭ كىلومېتىر، ئۆستەڭ
سىستېمىسىدىكى تۇرلۇك ئىمارەت 250 نەچچە مىڭ، يۇرۇشلەش-
كەن توكلۇق قۇدۇق 30 نەچچە مىڭ، سۇ سىغىمى توسما 3200
نەچچە كىلومېتىر بولۇپ، سۇغۇرۇش كۆلىمى 60 نەچچە مىليون
موغا، قۇرغاقچىلىقتىمۇ، ھۆلچىلىكتىمۇ ھوسۇل ئالغىلى بولە-
دىغان ئېتىز ـ ئېرىق كۆلىمى 54 مىليون مودىن كۆپرەككە يەت-
تى، سۇچىلىق مەركەز قىلىنغان يېزىلارنىڭ «بەش ياخشى» (ياخ-
شى ئېتىز، ياخشى ئۆستەڭ، ياخشى ئورمان بەلۋېغى، ياخشى يول،
ياخشى ئاھالە ئولتۇراق نۇقتىسى) قۇرۇلۇشنى يولغا قويۇش كۆ-
لىمى 20 مىليون موغا يەتتى. «7 ـ بەش يىللىق پىلان» مەزگە-
لىدىن بۇيان، ئاپتونوم رايون (ئۆلكە) دەرىجىلىك ئاشلىق بازىسى
ناھىيىسىدىن 24ى، دۆلەت دەرىجىلىك ئاشلىق بازىسى ناھىيە-
سىدىن 10ى، دۆلەت دەرىجىلىك ئەلا سۈپەتلىك پاختا بازىسى نا-
ھىيىسىدىن 22سى، قىزىلچا بازىسى ناھىيىسىدىن ئىككىسى،
مېۋە كۆچىتى بازىسى ناھىيىسىدىن (دېھقانچىلىق مەيدانى، باغ-

ۇەنچىلىك مەيدانى) 20سى ۋە داڭلىق، ئالاھىدە، ئەلا سۈپەتلىك مېۋە ـ چېۋە، قوغۇن ـ تاۋۇز بازىسىدىن 10ى قۇرۇلۇپ بولدى ۋە قۇرۇلۇۋاتىدۇ.

1988 ـ يىلىدىن باشلاپ يېزا ئىگىلىكىنى ئۇنىۋېرسال ئې-چىش زور كۆلەمدە ئېلىپ بېرىلىپ، 2002 ـ يىلىغا كەلگەندە 10 مىليون 130 مىڭ مو ئوتتۇرا، تۆۋەن ھوسۇللۇق ئېتىز ئۆز-گەرتىلدى، دېھقانچىلىققا باب كېلىدىغان بوز يەردىن 4 مىليون 300 مىڭ مو ئۆزلەشتۈرۈلدى، 19 مىليون 740 مىڭ مو ئوتلاق ئۆزگەرتىلدى، 3 مىليون 900 مىڭ مو سۈنئىي يېم ـ خەشەك بازىسى بەرپا قىلىندى، 19 مىليون 580 مىڭ مو ئېھاتە ئورمان-لىقى ۋە ئىقتىسادىي ئورمانلىق بەرپا قىلىندى، 49 مىليون 880 مىڭ مولۇق سۇغىرىش كۆلىمى ياخشىلاندى.

2000 ـ يىلى، پۈتۈن ئاپتونوم رايونىنىڭ خىمىيىۋى ئوغۇت ئىشلىتىش مىقدارى 791 مىڭ 500 تونىنغا يەتتى؛ يېزا ئىگىلە-كىگە ئىشلىتىلگەن ئومۇمىي ماشىنا كۈچى 8 مىليون 511 مىڭ 700 كىلوۋاتقا، چوڭ، ئوتتۇرا تىپتىكى تراكتور 62 مىڭ 200 گە، كىچىك تىپتىكى تراكتور 260 مىڭ 900 غا، ماشىنا بىلەن يەر ھەيدەش، ماشىنا بىلەن ئۇرۇق چېچىش، ماشىنا بىلەن ئورۇش دەرىجىسى ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا 90%، 80%، 30% كە؛ يېزىلار-نىڭ توك ئىشلىتىش مىقدارى 2 مىليارد 445 مىليون كىلوۋات سائەتكە يەتتى.

يۇقىرىقىلارنى ئومۇملاشتۇرغاندا، 1949 ـ يىلى بىلەن سې-لىشتۇرغاندا، شىنجاڭ يېزا ئىگىلىكىنىڭ زامانىۋىلىشىش سەۋ-يىسى كۆرۈنەرلىك ئۆستى.

يېزا ئىگىلىك پەن ـ تېخنىكىسى بويىچە تەربىيىلەش ئىشـ-لىرى ئۈزلۈكسىز راۋاجلاندى. 50 نەچچە يىلدىن بۇيان، پۈتۈن ئاپتونوم رايون بويىچە يېزا ئىگىلىكىنىڭ ئىلغار، قوللىنىشچان تېخنىكىسى ۋە پەن تەتقىقات نەتىجىسىدىن نەچچە ئون مىڭى كې-كەيتىلدى ۋە قوللىنىلدى. ئۇلار ئاساسلىقى: تۇرلۇك دېھقانچىلىق

زىرائەتلىرىنىڭ ئەلا سورتىنى يېتىشتۇرۇش تېخنىكىسى؛ سۇل-
ياۋ يوپۇق بىلەن ئۆستۇرۇپ يېتىشتۇرۇش تېخنىكىسى. بۇ تېخ-
نىكىلار دەسلەپتە قوغۇن، تاۋۇز ۋە مېۋىلىك كۆچەتلەرنىڭ مايـ-
سىلىرىنى يېتىشتۇرۇشتىن باشلانغان بولۇپ، ھازىر كېۋەز،
كۆممىقوناق، قىزىلچا، بۇغداي قاتارلىق ئاساسلىق دېھقانچىلىق
زىرائەتلىرىنى ئۆستۇرۇپ يېتىشتۇرۇشتە كەڭ كۆلەمدە قوللـ-
نىلماقتا؛ ئاشلىق، كېۋەز، مايلىقدان، قىزىلچا، مېۋە، كۆكـتات،
تاماكا، كەندىرنى ئەلا سۈپەتلىك، يۇقىرى مەھسۇلاتلىق قىلـىپ
تېرىش تېخنىكىسى، مەسىلەن، ئىككى قېتىم پىشىدىغان قىلىپ
يۇرۇشلەشتۇرۇپ تېرىش تېخنىكىسى، تونناجلىق ئاشلىق ئېتىـ-
زىدا تېرىش تېخنىكىسى، كېۋەزنى «پاكار، قويۇق، قۇرغاقچىلىق-
قا چىداملىق»قىلىپ تېرىش تېخنىكىسى، «ھەر مۇسىدىن 100
كىلوگرام ساپ پاختا چىقىدىغان» قىلىپ تېرىش تېخنىكىسى،
خىمىيىۋى ئوغۇتنى چوڭقۇر چېچىش، ئوغۇتنى ئۇرۇق بىلەن قو-
شۇپ چېچىش، ئوغۇتنى رېتسىپلاپ چېچىش، ئوغۇتنى تەڭپۇڭ
چېچىش، كالىي، مىكرو ئېلېمېنت تولۇقلاش تېخنىكىسى؛ دېھـ-
قانچىلىق زىرائەتلىرىدىكى كېسەللىك، قۇرت ـ قوڭغۇز، ئوت ـ
چۆپنىڭ زىيىنىنىڭ ئۇنۇمۇرسال ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى تۆگـ-
تىش، خىمىيىلىك يوقىتىش، خىمىيىلىك كونترول قىلىش
تېخنىكىسى، بىئولوگىيىلىك دېھقانچىلىق دورىلىرى، بىئولوگـ-
يىلىك ئوغۇت، ئۆسۈشنى تەڭشەش دورىسىنى ئىشلىتىش تېخنـ-
كىسى؛ سۇنى تېجەپ سۇغۇرۇش تېخنىكىسى قاتارلىقلار. پۈتۈن
ئاپتونوم رايون بويىچە يېزا ئىگىلىك پەن ـ تېخنىكا مۇۋەپپەقـ-
يەتلىرىنى كېڭەيتىش نىسبىتى 50%كە يەتتى، ئاساسلىق دېھقان-
چىلىق زىرائەتلىرىنىڭ سورتلۇق ئۇرۇق بىلەن قاپلىنىش كۆلىمى
90%تىن كۆپرەككە، پەن ـ تېخنىكا تەرەققىياتىنىڭ يېزا ئىقتىـ-
سادىنىڭ ئېشىشىدىكى تۆھپە مىقدارى 42%كە يەتتى.

يېزا ئىگىلىكىنىڭ مائارىپ ئىشلىرى زور دەرىجىدە تەرەققي
قىلدى. ھازىرغىچە ئالىي يېزا ئىگىلىك مائارىپى، ئوتتۇرا دەرد-

جىلىك يېزا ئىگىلىك ماشىنىسى، ھەر دەرىجىلىك يېزا ئىگىلىك كادىرلىرىنىڭ بىلىمىنى يېڭىلاش ۋە دېھقانلارنى تېخنىكا جەھەتتىن تەربىيىلەش قاتارلىق تۆت قاتلامنى ئۆز ئىچىگە ئالغان يېزا ئىگىلىك ماشىنىسىنى سىستېمىسى بەرپا قىلىندى. ھازىر، ئاپتونوم رايون بويىچە شىنجاڭ يېزا ئىگىلىك ئۇنىۋېرسىتېتى، شىخەنزە ئۇنىۋېرسىتېتى يېزا ئىگىلىك پەنلىرى شۆبە ئىنستىتۇتى، تارىم بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇش ئۇنىۋېرسىتېتى قاتارلىق ئۇچ يېزا ئىگىلىك ئالىي مەكتىپى، شىنجاڭ يېزا ئىگىلىك مەكتىپى قاتارلىق 10 ئوتتۇرا دەرىجىلىك يېزا ئىگىلىك مەكتىپى بار. ئوتتۇرا دەرىجىلىك يېزا ئىگىلىك مەكتەپلىرىدە ئوقۇۋاتقان ئوقۇغۇچى 6500 دىن كۆپرەك بولۇپ، 50 نەچچە يىلدىن بۇيان، جەمئىي 26 مىڭ 621 ئوقۇغۇچى ئوتتۇرا دەرىجىلىك يېزا ئىگىلىك مەكتەپلىرىدە تەربىيىلىنىپ ئوقۇش پۈتتۈرۈپ، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ 1 ـ سېپىدە ئاكتىپ ئىشلەۋاتقان يېزا ئىگىلىك پەن ـ تېخنىكىسىنىڭ كۆچلۈك قوشۇنىغا ئايلاندى. شىنجاڭ يېزا ئىگىلىك رادىئو ـ تېلېۋىزىيە مەكتىپى 80 ـ يىللارنىڭ بېشىدا قۇرۇلغاندىن بۇيان، پۈتۈن شىنجاڭدىكى 12 ۋىلايەت، ئوبلاست، 79 ناھىيە، شەھەردە شۆبە مەكتەپ قۇرۇپ، ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ ئۇيغۇر تىلى، خەنزۇ تىلى، قازاق تىلى بويىچە 32 كەسىپ تەسىس قىلدى، جەمئىي 52 مىڭدىن كۆپرەك ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلدى، بۇنىڭدىن 26 مىڭ 800 ى ئوقۇش پۈتتۈردى، ئاساسىي قاتلام كادىرلىرىدىن تەخمىنەن 10 مىڭ ئادەم قېتىم نۆۋەت بىلەن تەربىيىلىدى، دېھقانلاردىن 500 نەچچە مىڭ ئادەم قېتىم تەربىيىلىدى، مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان ئوقۇغۇچى ئىزچىل 25 مىڭ ئەتراپىدا ساقلاندى. ھەر دەرىجىلىك يېزا ئىگىلىك تارماقلىرى ۋە يېزا ئىگىلىك مەكتەپلىرى ھەر يىلى «قىشلىق پەن ـ تېخنىكا» پائالىيىتىنى قانات يايدۇرۇپ، مەخسۇس تېمىدىكى تۈرلۈك لېكسىيىلەرنى ئورۇنلاشتۇردى.

2. تەرەققىياتنىڭ بەش باسقۇچى

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، شىنجاڭنىڭ يېزا ئىگىلىك

لىك تەرەققىياتى ئومۇمىي جەھەتتىن مۇناسىۋەتلىك تەرەققىياتقا باسقۇچىنى بېشىدىن ئۆتكۈزدى.

1 ـ باسقۇچ (1949 ـ يىلىدىن 1957 ـ يىلىغىچە): يېزا ئىقتىسادىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ۋە ئىجتىمائىي ئۆزگىرىش مەزگىلى. بۇ مەزگىلدە، چوڭقۇر ئەھمىيەتكە ئىگە ئىككى تۈرلۈك ئىجتىمائىي ئۆزگىرىش ئورۇندالدى: بىرىنچىسى، يەر ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىلىپ، فېئودالىلىق يەر ئىگىدارچىلىقى يوقىتىلىپ، تېرىقچىلارنىڭ ئېتىزى بولۇش ئىشقا ئاشۇرۇلدى؛ ئىككىنچىسى، ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى، باشلانغۇچ كوپېراتىپ، ئالىي كوپېراتىپ قۇرۇلدى ۋە راۋاجلاندۇرۇلدى، سوتسىيالىستىك كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكتىكى ئىگىلىك بەرپا قىلىندى. بۇ ئىككى ئىجتىمائىي ئۆزگىرىش دېھقانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپلىقىنى ناھايىتى زور دەرىجىدە قوزغىدى، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلدى. تېرىلغۇ كۆلىمى 1949 ـ يىلىدىكى 10 مىليون 278 مىڭ 900 مودىن كۆپىيىپ 17 مىليون 77 مىڭ 500 موغا يېتىپ، 66.14% كۆپەيدى؛ ئاشلىق مەھسۇلات مىقدارى 847 مىڭ 700 تونناىدىن كۆپىيىپ 1 مىليون 455 مىڭ 700 تونناىغا يېتىپ، 71.72% كۆپەيدى؛ پاختا مەھسۇلات مىقدارى 5100 تونناىدىن كۆپىيىپ 35 مىڭ 700 تونناىغا يېتىپ، 600% كۆپەيدى؛ يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن يىلىغا 7.5% ئاشتى.

2 ـ باسقۇچ (1958 ـ يىلىدىن 1962 ـ يىلىغىچە): خەلق گۇڭشېسىلاشتۇرۇش ۋە «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش») مەزگىلى. بۇ مەزگىلدە، يېزىلاردا سۇ ئىنشائاتى ئېلىپ بېرىش، بوز يەر ئېچىپ ئېتىز بەرپا قىلىش يۇقىرى پەللىگە يەتتى. 1958 ـ يىلىدىن 1960 ـ يىلىغىچە، تېرىلغۇ يەر كۆلىمى 17 مىليون 881 مىڭ 300 مو كۆپەيتىلدى. لېكىن خەلق گۇڭشېسىدا «بىرىنچىدىن چوڭ، ئىككىنچىدىن ئومۇم بولۇش»، «مۇلۇكنى ئومۇمنىڭ قىلىش شامىلى» قاتارلىق سىياسەتلەر يولغا قويۇلغانلىقتىن،

ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتىنىڭ ئۆزگىرىشى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسىدىن ئېشىپ كېتىپ، دېھقانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپلىقىغا زەربە بېرىلىپ، ئاساسلىق دېھقانچىلىق زىرائەتلىرى مەھسۇلات مىقدارىنىڭ زور ھەجمىدە تۆۋەنلەپ كېتىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. 1959 ـ يىلىغا سېلىشتۇرغاندا، 1962 ـ يىلى ئاشلىقنىڭ مو بېشى مەھسۇلاتى 26 كىلوگرام، ئومۇمىي مەھسۇلات مىقدارى 321 مىڭ 600 تونىنا تۆۋەنلەپ كەتتى؛ پاختىنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلات مىقدارى 56.1% تۆۋەنلەپ كەتتى؛ كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان ئاشلىق 304 كىلوگرامدىن 236 كىلوگرامغا، كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان پاختا 8.8 كىلوگرامدىن 3.6 كىلوگرامغا تۆۋەنلەپ كەتتى.

3 ـ باسقۇچ (1963 ـ يىلىدىن 1966 ـ يىلىغىچە): يېزا ئىقتىسادىنى تەڭشەش ۋە تېز سۈرئەتتە تەرەققىي قىلدۇرۇش مەزگىلى. بۇ مەزگىلدە، مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ يېتەكچىلىكىدە، خەلق گۇڭشېسىنىڭ ئىقتىسادىي سىياسىتى تەڭشەلدى: ئىشلەپچىقىرىش ئەتىرىتى ئاساسىي ھېسابات بىرلىكى قىلىنىپ، ئەمگەكنىڭ قاراپ تەقسىم قىلىش پرىنسىپى قاتتىق ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ، «مۇلۇكنى ئومۇمنىڭ قىلىش شامىلى »تۈزىتىلدى ھەمدە «يېزا ئىگىلىكىنى ئاساس قىلىش»تىن ئىبارەت ئىقتىسادىي تەرەققىيات فاڭجېنى يولغا قويۇلدى. بۇ تەدبىرلەر دېھقانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپلىقىنى قايتىدىن قوزغىدى. بۇ مەزگىلدە، تېرىلغۇ يەر ئاساسىي جەھەتتىن مۇقىم بولدى، تېرىش كۆلىمى سەل كۆپەيدى، ئاشلىق، كېۋەز، مايلىقدان قاتارلىق ئاساسلىق دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىنىڭ مەھسۇلات مىقدارى تېز سۈرئەتتە كۆپەيدى. 1966 ـ يىلى، ئاشلىق ئومۇمىي مەھسۇلات مىقدارى 3 مىليون 323 مىڭ 400 تونىنغا، پاختا ئومۇمىي مەھسۇلات مىقدارى 79 مىڭ 300 تونىنغا، مايلىقدان ئومۇمىي مەھسۇلات مىقدارى 86 مىڭ 300 تونىنغا يەتتى. يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن

15.8% ئاشتى، بۇ مەزگىل يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن بۇيان شىنجاڭنىڭ يېزا ئىگىلىك تەرەققىياتى ئەڭ تېز بولغان مەزگىلـ لەرنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ.

4 ـ باسقۇچ (1967 ـ يىلىدىن 1976 ـ يىلىغىچە): «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»ئېلىپ بېرىلغان 10 يىللىق قالايمىقانچىلىقتا يېزا ئىگىلىكى زور بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان مەزگىل. 1966 ـ يىلى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، 1976 ـ يىلى ئاشلىق ئومۇمىي مەھسۇلات مىقدارى ئاران 2.2% ئاشتى، پاختا ئومۇمىي مەھسۇلات مىقدارى بولسا 36.5% تۆۋەنلەپ كەتتى؛ كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان ئاشلىق تۆۋەنلەپ 290.3 كىلوگرامغا چۈشۈپ قالدى، شىنجاڭ ئاشلىقتا ئېشىنىدىغان ئۆلكە ـ ئاپتونوم رايوندىن ئاشلىق كەمچىل بولغان ئۆلكە ـ ئاپتونوم رايونغا ئايلىنىپ قالدى.

5 ـ باسقۇچ (1977 ـ يىلىدىن 2002 ـ يىلىغىچە): يېزا ئىقتىسادىي تۈزۈلمىسى ئۆزلۈكسىز چوڭقۇر ئىسلاھ قىلىنغان، يېزا ئىگىلىك قۇرۇلمىسى ئومۇميۈزلۈك تەڭشەلگەن، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى تېز، ساغلام تەرەققىي قىلغان مەزگىل. 1978 ـ يىلى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، 1998 ـ يىلى ئاشلىق، پاختا، مايلىقدان، قىزىلچا مەھسۇلات مىقدارى ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا 1.24 ھەسسە، 24 ھەسسە، 2.63 ھەسسە، 29 ھەسسە ئاشـ تى، شىنجاڭنىڭ يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى (سېلىشتۇرۇشقا بولىدىغان باھا بويىچە ھېسابلىغاندا) 3.9 ھەسـ سە ئېشىپ، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن يىلىغا 15.4% ئاشتى، كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان ساپ كىرىم 12.4 ھەسسە ئاشتى. 1989 ـ يىلى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، 2002 ـ يىلى يېزا ئىگىـ لىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 1.3 ھەسسە، ئاشلىق، پاختا، مايلىقدان، قىزىلچا مەھسۇلات مىقدارى ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا 27.25%، 4.3 ھەسسە، 32.1% ۋە 3.6 ھەسسە ئاشتى؛ مېۋە ـ چېۋە، گۆش تۇرىدىكى مەھسۇلاتلار، سۇ مەھسۇلاتلىرى ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا 1.1 ھەسسە، 2.6 ھەسسە ۋە 2.0 ھەسسە ئاشتى،

دېھقانلارنىڭ ئوتتۇرىچە ساپ كىرىمى 2.1 ھەسسە ئاشتى. بۇ مەزگىل تارىختا شىنجاڭنىڭ يېزا ئىقتىسادىي تەرەققىياتى ئەڭ تېز بولغان مەزگىل ھېسابلىنىدۇ.

3. مۇڭدىشىش تەجرىبىلەر

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن بۇيان، شىنجاڭنىڭ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى ۋە قۇرۇلۇشى تەرەققىي قىلىش، توختاپ قېلىش، يەنە تەرەققىي قىلىشتەك ئەگرى ـ توقايلىق جەريانىنى بېشىدىن كەچۈردى، بۇ جەريانداا چوڭقۇر ساۋاقلىقمۇ، مۇڭدىشىش تەجرىبىلەرگىمۇ ئىگە بولدى. بولۇپمۇ 1978 ـ يىلى ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، نۇرغۇن تەجرىبىلەرنى توپلىدى. ئۇلار ئاساسلىقى تۆۋەندىكىچە:

(1) يېزا ئىگىلىكى ۋە يېزا ئىقتىسادىي تۈزۈلمىسىنى تەڭشەپ، يېزا ئىسلاھاتىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇپ، ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتىنى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ئۇيغۇنلاشتۇرۇش يېزا ئىگىلىكىنىڭ ئۇدا تەرەققىي قىلىشىدىكى تۈپ ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ.

1978 ـ يىلىدىن بۇيان، شىنجاڭ مەركەز بېكىتكەن بىر قاتار يېزا ئىقتىسادىغا دائىر سىياسەتلەرنى قەتئىي ئىزچىللاشتۇرۇپ، يېزا ئىسلاھاتىنى پائال، سالماقلىق بىلەن ئىلگىرى سۈرۈپ، دېھقانلارنىڭ ئاكتىپلىقىنى قوزغاشنى يېزا سىياستىنى تۈزۈش ۋە ئەمەلىيلەشتۈرۈشنىڭ ئاساسى قىلىپ، دېھقانلارنىڭ ماددىي مەنپەئىتىگە كاپالەتلىك قىلدى، دېھقانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش، ئىگىلىك باشقۇرۇشتىكى ئۆزىگە ئۆزى خوجا بولۇش ھوقۇقىغا ھۆرمەت قىلدى. ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىپ ئىگىلىك باشقۇرۇشنى يولغا قويۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، شىنجاڭ يېزا ئىگىلىكىنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ئۇيغۇنلىشىپ، «ماشىنا بىلەن يەر ھەيدەش، ماشىنا بىلەن ئورۇق چېچىش، سۇغۇرۇش، مەھسۇلاتنى كۆپەيتىش تېخنىكىسى قاتارلىق زور تەدبىرلەرنى قوللىنىش، كېسەللىك، قۇرت ـ قوڭغۇزلارنىڭ زىيىنىنىڭ ئۇنۇمبرسال ئال-

دىنى ئېلىش ۋە ئۇنى تۇگىتىش»مەزمۇن قىلىنغان «بەش بىرتۇ-
تاش»مۇلازىمىتىنى يولغا قويۇپ، «بىرتۇتاش باشقۇرۇشقا مۇۋاپىق
كەلسە بىرتۇتاش باشقۇرۇش، تارقاق باشقۇرۇشقا مۇۋاپىق كەلسە
تارقاق باشقۇرۇش، بىرتۇتاش باشقۇرۇش بىلەن تارقاق باشقۇرۇش-
نى ئۆزئارا بىرلەشتۇرۇش»پرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇپ، ئائىلىلەرگە
ھۆددىگە بېرىپ ئىگىلىك باشقۇرۇشنىڭ مۇقىم بولۇشى ۋە بىرتۇ-
تاش باشقۇرۇش بىلەن تارقاق باشقۇرۇش ئۆزئارا بىرلەشتۇرۇلگەن
قوش قاتلاملىق ئىگىلىك باشقۇرۇش تۈزۈلمىسىنىڭ ئۇزلۇكسىز
مۇكەممەللىشىشىنى ساقلاپ كەلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا،
پىلانلىق ئىگىلىك ئەندىزىسىنى تەدرىجىي بۇزۇپ تاشلاپ، كۆپ
خىل ئىگىلىك باشقۇرۇشنى پائال قانات يايدۇرۇپ، يېزا ، بازار
كارخانىلىرىنى تەرەققىي قىلدۇردى؛ يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلە-
رىنىڭ ئوبوروت تۈزۈلمىسى ئىسلاھاتنى چوڭقۇرلاشتۇرۇپ،
ئاشلىقتىن باشقا يېزا ئىگىلىك، قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرى
تىجارىتىنى ئارقا ـ ئارقىدىن قويۇۋېتىپ، دېھقانلارنىڭ ئىشلەپ-
چىقىرىش، ئىگىلىك باشقۇرۇشتىكى ئۆزىگە ئۆزى خوجا بولۇش
ھوقۇقىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇپ، دېھقانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش
ئاكتىپلىقىنى ناھايىتى زور دەرىجىدە قوزغىدى، يېزا ئىگىلىك
ئىشلەپچىقىرىشى ۋە يېزا ئىقتىسادى مىسلىسىز يۇقىرى سۈرئەت-
تە تەرەققىي قىلىش مەزگىلىگە قەدەم قويدى. يېزا ئىگىلىكىدە
ئۇدا 21 يىل مول ھوسۇل ئېلىنىپ، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى
ئۇزاققىچە كەمچىل بولۇش تارىخىغا خاتىمە بېرىلدى: ئاشلىقتا
ئۆزىنى ئۆزى قامداپ ئېشىندى، مەملىكەت بويىچە چوڭ تىپتىكى
پاختا، قىزىلچا ئىشلەپچىقىرىش بازىسى قۇرۇلدى، باشقا يېزا ئى-
گىلىك، قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرى زور ھەجىمدە ئاشتى،
يېزا ئىگىلىكىنىڭ ئۇنۇمۇبرسال ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى كۆ-
رۈنەرلىك ئۆستى، ئاساسلىق زىرائەتلەرنىڭ بىرلىك مەھسۇلات
سەۋىيىسى، كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان مىقدارى جەھەتتە پۈ-
تۈن مەملىكەتنىڭ ئوتتۇرا، يۇقىرى سەۋىيىسىگە يەتتى؛ دېھقانلار-

نىڭ تۇرمۇشى كۆرۈنەرلىك ياخشىلاندى، ئومۇمىي جەھەتتىن ئالـ
غاندا كىيىنىش، تويۇنۇشتىن ھاللىق سەۋىيىگە يۇرۇش قىلىش
باسقۇچىغا كىردى.

(2) بازارنى يېتەكچى قىلىپ، يېزىلارنىڭ كەسىپ قۇرۇلـ
مىسىنى سەرخىللاشتۇرۇش شىنجاڭ يېزا ئىگىلىكىنىڭ ئۇدا تەـ
رەققىي قىلىشىدىكى ئاساسلىق يۆنىلىشى.

1978 ـ يىلىدىن بۇيان، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش
قۇرۇلمىسى ۋە زىرائەتلەرنىڭ جايلىشىشى ئۆزلۈكسىز تەڭشـ
لىپ، سەرخىللاشتۇرۇلۇپ، ئاشلىق ئومۇمىي مەھسۇلات مىقدا ـ
رىنىڭ پۈختا قەدەم بىلەن ئېشىشىغا كاپالەتلىك قىلىش ئاسا ـ
سىدا، ئاشلىق زىرائەت تېرىش كۆلىمى كۆپەيتىلدى، ئاشلىق
زىرائىتى بىلەن ئىقتىسادىي زىرائەتنىڭ تېرىلىش كۆلىمىنىڭ
نىسبىتى 86:14تىن تەدرىجىي ھالدا 56:44كە ئۆزگەرتىلىپ،
ئاپتونوم رايون بويىچە «جەنۇبىي شىنجاڭدا كېۋەز، شىمالـ
شىنجاڭدا ئاشلىق تېرىش»تىن ئىبارەت ئىشلەپچىقىرىش جايـ
لىشىشى شەكىللەندى. زىرائەتلەرنىڭ قۇرۇلمىسىنى تەڭشەشـ
تە، بىرىنچىدىن، ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىشى پۈختا قەدەم بىلەن
ئاشۇرۇلدى، 1984 ـ يىلىدىن باشلاپ، كۆپ يىل يۆتكەپ كېـ
لىنگەن ئاشلىقنى يېيىش ۋەزىيىتى ئۆزگەرتىلدى، 1996 ـ
يىلى ئاشلىق ئومۇمىي مەھسۇلات مىقدارىدا 8 مىليون تونـ
لىق چوڭ ئۆتكەل يەنە بۇزۇپ تاشلاندى، كىشى بېشىغا توغرا
كەلگەن ئاشلىق جەھەتتە پۈتۈن مەملىكەتنىڭ ئوتتۇرىچە سەـ
ۋىيىسىدىن ئېشىپ كەتتى؛ ئىككىنچىدىن، كېۋەز قاتارلىق
ئىقتىسادىي زىرائەتلەرنىڭ ئۇستۇنلۇكى تولۇق جارى قىلدۇـ
رۇلدى. كېۋەزنىڭ تېرىلغۇ كۆلىمى ۋە مەھسۇلات مىقدارى
يىلمۇيىل كۆپىيىپ، ئۇ شىنجاڭنىڭ يېزا ئىگىلىكى ھەتتا
پۈتۈن ئاپتونوم رايون ئىقتىسادىدىكى باشقىلىرى ئورنىنى باـ
سالمايدىغان تۇرۇك كەسىپكە ئايلاندى، ئاساسلىقى پاختا
ئىشلەپچىقىرىدىغان رايونلاردا «دېھقانلار پاختىغا تايىنىپ بېـ

يىيدىغان، سانائەت پاختىغا تايىنىپ قىممەتنى ئاشۇرىدىغان، مالىيە پاختىغا تايىنىپ كىرىمنى ئاشۇرىدىغان» ۋەزىيەت شەكىللەندى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، نەشپۈت، قوغۇن، ئۈزۈم، قۇلماق، پەمىدۇر، ئالقات، زاراڭزا قاتارلىق شىنجاڭنىڭ ئۆزگىچە ئالاھىدىلىكىگە ئىگە بىر تۈركۈم مەھسۇلاتلىرىمۇ تېز سۈرئەتتە تەرەققىي قىلىپ، مەلۇم كۆلەم بولۇپ شەكىللىنىپ، ئېكسپورت قىلىپ تاشقى پېرېۋوت يارىتىدىغان مۇھىم مەھسۇلاتقا ئايلاندى. يېقىنقى ئىككى يىلدىن بۇيان، بازارنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم بىلەن خەلق ھۆكۈمىتى «كېۋەز تېرىلغۇ كۆلىمىنى مۇقىملاشتۇرۇش، ئاساسلىقى بىرلىك مەھسۇلاتقا ھۇجۇم قىلىش، سۈپەتنى ئۆستۈرۈش، يۇقىرى مەھسۇلات، ئەلا سۈپەت، تۆۋەن تەننەرخ بىلەن بازار رىقابىتىگە قاتنىشىش»تىن ئىبارەت تەرەققىيات پىكىر يولىنى ۋاقتىدا بېكىتىپ، كېۋەز ئىشلەپچىقىرىشىنى مۇقىملاشتۇرۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، تېرىقچىلىق قۇرۇلمىسىنى يەنىمۇ تەڭشەپ، سەرخىللاشتۇرۇپ، بازىرى بار ئەلا سۈپەتلىك يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى ۋە «داڭلىق، ئەلا سۈپەتلىك، ئالاھىدە، ئاز تېپىلىدىغان» مەھسۇلاتلارنى زور كۆچ بىلەن تەرەققىي قىلدۇرۇپ، ئاشلىقنى ئۆزگەرتىشنى ياخشى ئېلىپ بېرىپ، دېھقانچىلىق رايونلىرى باقمىچىلىقى ۋە باغۋەنچىلىكنى راۋاجلاندۇرۇپ، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنى ۋە دېھقانلارنىڭ كىرىمىنى ئاشۇرۇشنى ئىلگىرى سۈردى.

(3) تۈرلۈك ئىلغار يېزا ئىگىلىك تېخنىكىلىرىنى زور كۆچ بىلەن ئىلگىرى سۈرۈپ، پەن ـ تېخنىكىغا تايىنىپ يېزا ئىگىلىكىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈش شىنجاڭنىڭ يېزا ئىگىلىكىنىڭ ئۇدا تەرەققىي قىلىشىنىڭ تۈپ كاپالىتى.

كۆپ يىللاردىن بۇيان، ھەر دەرىجىلىك يېزا ئىگىلىك تېخنىكىسىنى ئومۇملاشتۇرۇش تارماقلىرى ھازىرنى، شۇ جايىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئەھلىيىتىنى ئاساس قىلىشتا چىڭ تۇ-

رۇپ، ئەمەلىي تېخنىكىلارنى ئومۇملاشتۇرۇش، تەتبىقلاش ۋە ئاساسىي نەزەريىە تەتقىقاتىنى كۈچەيتىپ، سىناق قىلىش، ئۇلگە كۆرسىتىش، ئومۇملاشتۇرۇشنى ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈپ، مەھسۇلاتنى ئاشۇرۇشنىڭ تۈرلۈك ئۇنۇملۇك تېخنىكىلىرى، تەدبىرلىرىنى كېڭەيتتى. زور بىر تۈركۈم ئەلا، يېڭى سورتلار، «سۇلياۋ يوپۇق بىلەن قاپلاش» مەركەز قىلىنغان تۈرلۈك ئەدەبىلەشكەن ئۆستۈرۇش تېخنىكىسى، كېسەللىك، قۇرت ـ قوڭغۇز، ئوت ـ چۆپنىڭ زىيىنىنىڭ ئۇنۇمۇبرسال ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى تۇتۇشتىش تېخنىكىسى، ماشىنىلاشقان تېرىش تېخنىكىسى، تۆۋەن ھوسۇللۇق ئېتىزلارنى ياخشىلاش تېخنىكىسى، سۇ تېجەپ سۇغىرىش تېخنىكىسى پۈتۈن ئاپتونوم رايوندا تېز سۈرئەتتە كېڭەيدى ۋە ئومۇملاشتى. 1995 ـ يىلى 8 ـ ئايدا ئېچىلغان شىنجاڭ پەن ـ تېخنىكا يىغىنىدىن بۇيان، پەن ـ تېخنىكىنى كېڭەيتىش سالمىقى كۆرۈنەرلىك زورايدى. 1998 ـ يىلىغا كەلگەندە، ئاپتونوم رايون بويىچە يېزا ئىگىلىك سىستېمىسى يېزا ئىگىلىك پەن تەتقىقاتى، كېڭەيتىش تۈرىدىن جەمئىي 600 نەچچىنى ئورۇنلاشتۇردى، تۈرلۈك يېزا ئىگىلىك مۇۋەپپەقىيىتىدىن 424نى ئورۇنداپ بولدى، 101 تۈرلۈك مۇۋەپپەقىيەت دۆلەت، يېزا ئىگىلىك مىنىستىرلىقى قاتارلىق ئۆلكە، مىنىستىر دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى. بۇنىڭ ئىچىدە، ئالتە تۈرلۈك مۇۋەپپەقىيەت پەن ـ تېخنىكا تەرەققىياتى بويىچە 3 ـ دەرىجىلىكتىن يۇقىرى مۇكاپاتقا، 21 تۈرلۈك مۇۋەپپەقىيەت ئۆلكە، مىنىستىر دەرىجىلىك پەن ـ تېخنىكا تەرەققىياتى بويىچە 2 ـ دەرىجىلىكتىن يۇقىرى مۇكاپاتقا، 55 تۈرلۈك مۇۋەپپەقىيەت مەملىكەتلىك دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، بېلىقچىلىقتىن مول ھوسۇل ئېلىش مۇكاپاتىغا ئېرىشتى. زور تۈركۈمدىكى ئۇنۇمۇبرسال يۇقىرىشلەشكەن ئىلغار، قوللىنىشچان تېخنىكىلارنىڭ كېڭەيتىلىشى ۋە ئىشلىتىلىشى يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش سەۋىيە-

يىسىنى ئۆستۈردى. 20 نەچچە يىلدىن بۇيان، ئاشلىقنىڭ بىرلىك مەھسۇلاتى 2.22 ھەسسە، پاختىنىڭ بىرلىك مەھسۇلاتى 1.23 ھەسسە ئاشتى، پۈتۈن ئاپتونوم رايوننىڭ يېزا ئىگىلىك تەرەققىياتىدا پەن ـ تېخنىكا تەرەققىياتىنىڭ تۆھپە نىسبىتى زور ھەجمىدە ئۆستى.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغان 50 يىلدىن بۇيان، بولۇپمۇ ئىسلاھات ئېلىپ بېرىلغان، ئىشىك ئېچىۋېتىلگەن 20 نەچچە يىلدىن بۇيان، شىنجاڭ يېزا ئىگىلىكىنىڭ ئاجىزلىقتىن كۈچىيىش جەريانى شىنجاڭنىڭ يېزا ئىگىلىكى ۋە يېزا ئىقتىسادىنىڭ تېخىمۇ يۇقىرى قاتلامغا ھالقىش ئاساسىنى ھازىرلىغانلىقىنى، بۇنىڭدىن كېيىن، ھەر مىللەت كادىرلىرى، ئاممىسى داۋاملىق تىرىشىدىغانلا بولسا شىنجاڭنىڭ يېزا ئىگىلىكىدە چوقۇم تېخىمۇ شانلىق نەتىجىلەرنى ياراتقىلى بولىدىغانلىقىنى تولۇق چۈشەندۈرۈپ بەردى.

ئۇچىنچى، كۆچمەن چارۋىچىلىق ئىگىلىكىدىن زامانىۋى چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىغا ئۆتۈش

شىنجاڭ ئەلمىساقتىن بۇيان گۈزەل، بېپايان يايلاقلىرى، ئېسىل چارۋا نەسىللىرى بىلەن تەرىپلىنىپ كەلگەن. دۆلەتنىڭ نۇقتىلىق يايلاق چارۋىچىلىق رايونى بولۇش سۈپىتى بىلەن، چارۋىچىلىق شىنجاڭ زېمىنىدا بارغانسېرى جۇشقۇن ھاياتىي كۈچىنى نامايان قىلماقتا.

بېپايان شىنجاڭ چارۋىچىلىقىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتا پايدىلىق شارائىتقا ئىگە، ئوتلاق كۆلىمى 57 مىليون 333 مىڭ گېكتار بولۇپ، شىنجاڭ بوستانلىق كۆلىمىنىڭ 85 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە پايدىلانغىلى بولىدىغان كۆلەم 48 مىليون گېكتار بولۇپ، پۈتۈن مەملىكەتتىكى پايدىلانغىلى بولىدىغان ئوتلاق كۆلىمىنىڭ 21.9 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ؛ تەرەققىي تاپقان بوستانلىق يېزا ئىگىلىكى چارۋىچىلىقىنىڭ

تەرەققىياتىنى نۇرغۇن يەم ـ خەشەك بىلەن تەمىنلىدى؛ ئىلى ئېتى، شىنجاڭ ئىنچىكە يۇڭلۇق قويى ۋە جۇڭگو مېرىنوس قويى، شىنجاڭ قوڭۇر كالىسى قاتارلىق ئېسىل نەسىللەرنىڭ جۇڭگودا ناھايىتى داڭقى بار. مول ماددىي بايلىق، ئەمگەكچان خەلق چارۋىچىلىقنى شىنجاڭنىڭ يېزا ئىقتىسادىدىكى مۇھىم ئۇل كەسىپكە ئايلاندۇردى. 50 نەچچە يىلدىن بۇيان، شىنجاڭ دۇنياسەپ ھەمدە پۈتۈن مەملىكەتكە ئەلا نەسىللىك چارۋىدىن تەمىنلەپ 800 مىڭ تۇياقتىن ئارتۇقنى كېڭەيتىپ، شىنجاڭ ۋە پۈتۈن مەملىكەتنىڭ يېنىك توقۇمىچىلىق سانائىتىنىڭ تەرەققىي قىلىشى، خەلق تۇرمۇشىنىڭ ياخشىلىنىشىغا غايەت زور تۆھپە قوشتى.

1. چارۋىچىلىق تەرەققىياتىدىكى نەتىجىلەر

چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنىڭ ئەھمىيىي كۆچى كۈرۈنەرلىك ئاشتى. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن بۇيان، شىنجاڭ چارۋىچىلىقى زور تەرەققىياتقا ئېرىشتى. 2001 ـ يىلىدىكىنى 1950 ـ يىلىدىكى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، قولدا قالغان چارۋا سانى 11 مىليون 359 مىڭ تۇياقتىن 46 مىليون 37 مىڭ 200 تۇياقنا كۆپەيىپ، 3.05 ھەسسە ئاشتى؛ يىللىق قولدىن چىقىقان چارۋا 1 مىليون 752 مىڭ تۇياقتىن 30 مىليون 389 مىڭ 700 تۇياقنا كۆپىيىپ، 16.35 ھەسسە ئاشتى؛ تاۋار چارۋا 140 مىڭ تۇياقتىن 23 مىليون 527 مىڭ 400 تۇياقنا كۆپىيىپ، 167 ھەسسە ئاشتى؛ گۆش مەھسۇلاتى 49 مىڭ 300 تونىدىن 970 مىڭ تونىغا كۆپىيىپ، 18.68 ھەسسە ئاشتى؛ قوي يۇڭى مەھسۇلاتى 6800 تونىدىن 73 مىڭ تونىغا كۆپىيىپ، 9.74 ھەسسە ئاشتى؛ سۈت مەھسۇلاتى 21 مىڭ تونىدىن 810 مىڭ 900 تونىغا كۆپىيىپ، 37.6 ھەسسە ئاشتى.

50 *ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارىنىڭ زور دەرىجىدە ياخشىلانىدى.*

نەچچە يىلدىن بۇيان، شىنجاڭ چارۋىچىلىقىدا تۇرلۈك قۇرۇ-لۇشلارنىڭ يولغا قويۇلۇشىغا ئەگىشىپ، چارۋىچىلىق ئىشلەپچە-قىرىش شارائىتى خېلى زور دەرىجىدە ياخشىلاندى. ئوتلاق قۇرۇ-لۇشى جەھەتتە، 1998 ـ يىلى 43نىڭ ئاخىرىغا قەدەر، شىنجاڭ بويىچە سۈنئىي بىنا قىلىنغان ئوتلاق كۆلىمى 847 مىڭ 700 گېكتار، ياخشىلانغان ئوتلاق 1 مىليون گېكتارغا، قاشالانغان ئوتلاق كۆلىمى 786 مىڭ 700 گېكتارغا يەتتى، چېكەتكە، چاش-قان ئاپىتى يوقىتىلغان ئوتلاق كۆلىمى 26 مىليون 670 مىڭ گېكتار قېتىمغا يەتتى، ھەر يىلى قىشقا يىغۇزلىنىدىغان ئوت ـ چۆپ 4 مىليارد كىلوگرامدىن ئاشتى. 80 ـ يىللاردىن كېيىن، شىنجاڭدا چارۋىچىلىق رايونىنىڭ ئەملي ئەھۋالىغا ئاساسەن، چارۋىچىلارنى مۇقىم ئولتۇراقلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى چىڭ تۇتۇ-لۇپ، يىل بويى كۆچمەن چارۋىچىلىق قىلىشتەك ئەنئەنىۋى ئىش-لەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش شەكلى پەيدىنپەي ئۆزگەرتىلىپ، ئەنئە-نىۋى چارۋىچىلىقتىن زامانىۋى چارۋىچىلىققا ئۆتۈش ئىلگىرى سۈرۈلدى. 2001 ـ يىلىغا قەدەر ئاپتونوم رايون بويىچە 138 مىڭ ئائىلىلىك چارۋىچى مۇقىم ئولتۇراقلاشتۇرۇلدى، بۇ ئومۇمىي چارۋىچى ئائىلىسىنىڭ 82.3 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ. مۇقىم ئولتۇراقلاشقان بۇ چارۋىچى ئائىلىلىرىنىڭ ئۆي، قوتانلىرى بو-لۇپلا قالماستىن، يەنە ئوخشاش بولمىغان كۆلەمدىكى يەم ـ خە-شەك بازىسىمۇ بولۇپ، خېلى كۆپ چارۋىلار قىش، ئەتىياز پە-سىللىرىدە قوتاندا بېقىلىدىغان ياكى قوتان بىلەن ئوتلاق ئارلى-قىدا بېقىلىدىغان بولدى. ئوتلاق قۇرۇلۇشى ۋە چارۋىچىلارنى مۇ-قىم ئولتۇراقلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنىڭ تېزلىتىلىشىگە ئەگە-شىپ، چارۋىچىلىقتا ئاپەتكە تاقابىل تۇرۇش ئىقتىدارى زور دە-رىجىدە ئاشتى.

يەم ـ خەشەك سانائىتىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسى باقمىچە-لىق سەۋىيىسىنىڭ يۇقىرى ـ تۆۋەنلىكىنى ئۆلچەيدىغان مۇھىم ئۆلچەم. شىنجاڭنىڭ يەم ـ خەشەك سانائىتى يېقىنقى يىللاردىن

بۇيان خېلى تېز تەرەققي قىلدى. نۆۋەتتە، ئاپتونوم رايون بويىچە يەم ـ خەشەك پىششىقلاپ ئىشلەش كارخانىسىدىن 344ى بولۇپ، يىللىق يەككە ئىسمېنا بويىچە ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى 1 مىلـ يون تونىدىن ئاشتى. 2001 ـ يىلى ئەمەلىي ئىشلەپچىقىرىلغان ئارىلاشما يەم ـ خەشەك 800 مىڭ 900 تونىغا يەتتى؛ كۆك ئوت ـ چۆپ ۋە يېرىك ئوت ـ چۆپلەرنى پىششىقلاپ ئىشلەشتىمۇ خېلى زور تەرەققىيات بولدى، ئاپتونوم رايون بويىچە 50 مىڭدىن ئارتۇق تالقانلاش ماشىنىسى ۋە ئوت توغراش ماشىنىسى بولۇپ، يىلىغا 4 مىليون تونىدىن ئارتۇق يەم ـ خەشەك پىششىقلاپ ئىشلەپچىقىرالايدۇ؛ شاخ ـ شۇمبىلارنى سىلوسلاش، ئاممىياكلاش تېخنىكىسى كەڭ كۆلەمدە كېڭەيتىلىپ، يىلىغا 4 مىليون تونىدىن ئارتۇق يەم ـ خەشەك سىلوسلىنىدىغان، 400 مىڭ تونىدىن ئارتۇق يەم ـ خەشەك ئاممىياكلاشتۇرۇلىدىغان بولدى. ئوت ـ چۆپلەرنى توغرىماي بېرىش، يەم ـ بوغۇزلارنى شۇ پېتى بېرىش ـ تەك قالاق ھالەت تۈپتىن ئۆزگەردى.

50 نەچچە يىلدىن بۇيان، شىنجاڭ ئەلا نەسىل يېتىلدۈرۈش، كۆپەيتىش ۋە كېڭەيتىش جەھەتتە نۇرغۇن خىزمەتلەرنى ئىشلىدى. 1954 ـ يىلى دۆلىتىمىز بويىچە تۇنجى ئىنچىكە يۇڭلۇق قوي نەسلى ـــ شىنجاڭ گۆش، يۇڭى قوش مەھسۇلاتلىق ئىنچىكە يۇڭ ـ لۇق قويى يېتىشتۇرۇپ چىقىلغاندىن بۇيان، يەنە ئىلى ئېتى، شىنجاڭ قوڭۇر كالىسى، شىنجاڭ ئەلتېرە قويى، شىنجاڭ ھەربىي بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇش ئىنچىكە يۇڭلۇق قويى، جۇڭگو مېرىنوس قويى (شىنجاڭ تىپى، شىنجاڭ ھەربىي بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇش تىپى)، شىنجاڭ ئاق چوشقىسى، ئىلى ئاق چوشقىسى قاتارلىق ئەلا نەسىللەر ئارقا ـ ئارقىدىن يېتىشتۇرۇپ چىقىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، چوڭ كۆلەمدىكى نەسىللىك چارۋا فېرمىسىدىن 20سى قۇرۇلدى، بۇنىڭ ئىچىدىكى قوتۇبى نەسىللىك كالا فېرمىسى، كۆنەس نەسىللىك قوي فېرمىسى، موڭغۇلكۇرە نەسىللىك ئات فېرمىسى، زىنىچۇەنزى نەسىللىك قوي فېرمىسى دۆلەتنىڭ نۇق ـ

تىلىق نەسىللىك چارۋا فېرمىلىرىدۇر. بۇ نەسىللىك چارۋا فېر-
مىلىرىدا 450 مىڭ تۇياقتىن ئارتۇق ئەلا نەسىللىك چارۋا بو-
لۇپ، ھازىر يىلىغا ئەلا نەسىللىك چارۋىدىن 100 مىڭى ئىشلەپ-
چىقىرىلىۋاتىدۇ. ئەلا نەسىللىك چارۋىنى كۆپەيتىش بازىسىنى
قۇرۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، شىنجاڭدا ئەلا نەسىلنى كېڭەيتىش،
كونا نەسىلنى ياخشىلاش زور كۈچ بىلەن تۇتۇلدى. ھازىر شىن-
جاڭدا ئەلا نەسىللىك، شۇنىڭدەك نەسلى ياخشىلانغان ئىنچىكە
يۇڭلۇق قوي 10 مىليونغا، نەسلى ياخشىلانغان گۆش قويى 3 مىل-
يوندىن ئارتۇققا، ئەلا نەسىللىك ۋە نەسلى ياخشىلانغان كالا 977
مىڭغا، ئەلا نەسىللىك تۈزىتىلگەن 2 مىليون 500 مىڭغا
يەتتى. ئىنچىكە يۇڭلۇق قوينىڭ گۆش بېرىش مىقدارى ۋە يۇڭ
سۈپىتى كۆرسەتكۈچى دۆلەت ئىچىدە ئالدىنقى ئورۇندا تۇرىدۇ.
1995 ـ يىلى دېھقانچىلىق مىنىستىرلىقى مۇتەخەسسىسلەر ئۆ-
مىكى تەشكىللەپ، نەق مەيدانغا بېرىپ تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋالـ-
غاندا، قۇتۇبى نەسىللىك كالا فېرمىسىدىكى گولتسېين كالىسـ-
نىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە سۈت بېرىش مىقدارى 8773 كىلوگرام-
غا، ئەڭ يۇقىرىسىنىڭ 305 كۈندە 13 مىڭ 577 كىلوگرامغا يە-
تتى، مەملىكەت بويىچە ئالدىنقى سەۋىيىگە يەتكەن. بۇ فېرمىدە-
كى سىمېنتال كالىسىنىڭ ئوتتۇرىچە يەككە سۈت بېرىش
مىقدارى 7019.5 كىلوگرامغا، ئەڭ يۇقىرىسىنىڭ 11 مىڭ 740
كىلوگرامغا يېتىپ، مەملىكەت بويىچە 1 ـ ئورۇنغا ئۆتكەن ھەمـ-
دە خەلقئارادىكى ئوخشاش تۈردىكى كالىلارنىڭ سۈت بېرىش
مىقدارىدىنمۇ ئالدىنقى قاتارغا ئۆتكەن. مۇكەممەل بولغان چارۋا،
قۇش نەسىللىرىنى كۆپەيتىش، كېڭەيتىش سىستېمىسى شىن-
جاڭنى دۆلەتنىڭ مۇھىم نەسىللىك چارۋا ئىشلەپچىقىرىش بازى-
سىغا ئايلاندۇردى.

ئىجتىمائىيلاشقان مۇلازىمەت سىستېمىسىدا دەسلەپكى ئۇ-
نۇم كۆرۈلدى. ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم بىلەن خەلق ھۆكۈمـ-
تى چارۋىچىلىق پەن ـ تېخنىكا مۇلازىمىتى سىستېمىسى قۇرۇ-

لۇشىغا يۈكسەك ئەھمىيەت بەردى. چارۋىچىلىق كەسپى مائارىپى جەھەتتە، ئالىي مائارىپ، ئوتتۇرا تېخنىكوم مائارىپى ۋە چارۋىچىلىق كەسپىي تېخنىكا مائارىپى ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈلگەن تەربىيىلەش، يېتىشتۈرۈش سىستېمىسىنى ئورنىتىپ، ھەر يىلى چارۋىچىلىق، مال دوختۇرلۇق، ئوتلاق كەسپىلىرى بويىچە ئالىي مەكتەپ، ئوتتۇرا تېخنىكوم ئوقۇغۇچىلىرىدىن 1000دىن ئارتۇقىنى يېتىشتۈردى. پەن تەتقىقات جەھەتتە، شىنجاڭ چارۋىچىلىق پەنلەر ئاكادېمىيىسىدىن باشقا، ئاساسلىق چارۋىچىلىق ۋىلايەت، ئوبلاستلىرىدا چارۋىچىلىق پەن تەتقىقات ئورنى قۇرۇلدى. كالا، قوي نەسىلچىلىك تەتقىقاتى، تۆرەلمە كۆچۈرۈش تېخنىكىسى تەتقىقاتى ۋە ھايۋانات يۇقۇم مۇداپىئەسى تېخنىكىسى تەتقىقاتى قاتارلىقلاردا مەملىكەت ئىچى ـ سىرتى بويىچە ئىلغار سەۋىيىگە يەتتى. پەن ـ تېخنىكا مۇلازىمىتى جەھەتتە، ئاپتونوم رايون، ۋىلايەت، ئوبلاست (شەھەر)، ناھىيە (شەھەر) ۋە يېزىدىن ئىبارەت تۆت دەرىجىلىك چارۋىچىلىق، مال دوختۇرلۇق، ئوتلاق پەن ـ تېخنىكا مۇلازىمىتى توري قۇرۇلۇشى تاماملاندى، پەن ـ تېخنىكا مۇلازىمىتىچىلىرى 10 مىڭدىن ئارتۇقا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئالىي دەرىجىلىك ئۇنۋانغا ئىگە كىشىلەر 300 دىن ئارتۇقا، ئوتتۇرا دەرىجىلىك ئۇنۋانغا ئىگە كىشىلەر 1600 دىن ئارتۇق ئادەمگە يەتتى. يېزا، بازارلاردىلا چارۋىچىلىق پەن ـ تېخنىكا خادىمى 8000 دىن ئارتۇقا يەتتى، ئۇلار چارۋىچىلىقنىڭ 1 ـ سېپىدە ئۇزۇن مۇددەت كۆرەش قىلىپ، پەن ـ تېخنىكىنى كېڭەيتىش، چارۋىچىلىقنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا غايەت زور تۆھپە قوشتى.

2. ئەنئەنىۋى كۆچمەن چارۋىچىلىقتىن زامانىۋى چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىغا ئۆتۈش

شىنجاڭ چارۋىچىلىقنىڭ 50 نەچچە يىللىق تەرەققىيات تارىخىغا نەزەر سالساق، شىنجاڭ چارۋىچىلىقنىڭ زامانىۋىلىشىش سەۋىيىسىنىڭ كۆرۈنەرلىك يۈكسىلگەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ، بۇنىڭ كونكرېت ئىپادىسى تۆۋەندىكىچە:

چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ ئەمەلىيىتىنى ئاساس قىلغان ھالدا، ئىقتىسادىي ھەرىكەت مېخانىزمى بازارلىشىشقا قاراپ يۈزلەندى. شىنجاڭ چارۋىچىلىقىنىڭ ھەم باشقا كەسىپلەر بىلەن ئوخشاشلىقى بار، ھەم ئۆزگىچىلىكى بار. چارۋىچىلىق رايونلىرىنىڭ كۆپىنچىسى چەت، يىراق تاغلىق رايونلار بولۇپ، مۇھىتى جاپالىق، قاتنىشى قولايسىز، ئۇچۇر يېتەرسىز، ئىقتىساد، مەدەنىيەت بىرقەدەر ئارقىدا؛ چارۋىچىلار تارقاق ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، يۆتكىلىشچانلىقى زور، ئولارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش، ئىگىلىك باشقۇرۇشتىكى تەشكىللىنىش دەرىجىسى تۆۋەن؛ چارۋا مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىش دەۋرىيلىكى ئۇزۇن، كۆپ قىسىم مەھسۇلاتلار تىرىك مەھسۇلاتلار بولۇپ، بازارغا قاراپ ئۆزگىرىش ئىقتىدارى ئاجىز؛ چارۋىلار ھەم ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىسى، ھەم تۇرمۇش ۋاستىسى بولغاچقا، چارۋىچىلىق سۇنئىي ئوسۇلدىكى بۇزغۇنچىلىققا ئىنتايىن ئوڭاي ئۇچرايدۇ. شۇڭا، چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى توغرا تونۇپ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئازاد قىلىش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇشقا پايدىلىق بولۇشنى ئاساس قىلغان ھالدا توغرا سىياسەت، تەدبىرلەرنى تۈزۈپ، چارۋىچىلىق ئىگىلىكىدە بازارغا يۈزلىنىش كېرەك. ئىسلاھات ئېلىپ بېرىلغان، ئىشىك ئېچىۋېتىلگەندىن بۇيان، شىنجاڭ چارۋىچىلىقىنىڭ ئەمەلىيىتىنى ئاساس قىلىپ بىر قاتار خەلقنى بېيىتىش سىياسەتلىرىنى تۈزۈپ چىقتى ۋە يولغا قويدى. بىرىنچىدىن، دېھقان، چارۋىچىلار باقىدىغان چارۋا چېكى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. ئىككىنچىدىن، 1984 ـ يىلىدىن كېيىن، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا «ئوتلاق، چارۋىنى ئائىلىلەرگىچە ھۆددىگە بېرىش»تەك ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى ئومۇميۈزلۈك يولغا قويۇلۇپ، ئىگىلىك باشقۇرغۇچىلار چارۋا ۋە ئوتلاقنى باشقۇرۇشتا ئۆز ئالدىغا ئىش كۆرۈش ھوقۇقىغا ئىگە بولۇپ، كەڭ دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىنى راۋاجلاندۇرۇش ئاكتىپلىقى زور دەرىجىدە قوزغىتىلدى. ئۇچىنچى-

چىدىن، 1988 ـ يىلىدىن كېيىن چارۋا مەھسۇلاتلىرى تىجارىتى ۋە باھاسى ئومۇمىيۈزلۈك قويۇۋېتىلىپ، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى بازار ئىگىلىكى بىلەن ئومۇمىيۈزلۈك جىپسىلىشىپ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش زور دەرىجىدە ئىلگىرى سۈرۈلدى.

چارۋىچىلار مۇقىم ئولتۇراقلاشتۇرۇلۇپ، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى، تۇرمۇش شەكلىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش تېزلىتىلدى. چارۋىچىلارنى مۇقىم ئولتۇراقلاشتۇرۇش ئەنئەنىۋى چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىش شەكلى ۋە چارۋىچىلىق رايونلىرىنىڭ تۇرمۇش شەكلىدىكى زور ئىسلاھات. تارقاق، كۆچمەن چارۋىچىلىق قىلىشتەك ئىشلەپچىقىرىش، تۇرمۇش شەكلىدە تەبىئىي ئاپەتكە تاقابىل تۇرغىلى بولمايدۇ، چارۋىلار «يازدا تويۇپ، كۈزدە سەرەپ، قىشتا ئورۇقلاپ، ئەتىيازدا ئۆلۈپ كېتىش»تەك يامان ئايلىنىشتىن ساقلانغىلى بولمايدۇ، يەنە كېلىپ بۇ چارۋىچىلىق رايونلىرىنىڭ تۇرلۇك ئىجتىمائىي ئۇل مۇئەسسەسىلەر قۇرۇلۇشى ۋە مەدەنىيەت، مائارىپ مۇئەسسەسىلىرى قۇرۇلۇشىغا، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا كۆپ خىل ئىگىلىك بىلەن شۇغۇللىنىش ۋە چارۋا مەھسۇلاتلىرى ئوبوروتىغا پايدىسىز، چارۋىچىلارنىڭ تۇرمۇشىنى ياخشىلاشقا تېخىمۇ پايدىسىز. شۇڭا، 20 ـ ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرىدىن باشلاپ، سۇنئىي ئۇسۇلدا يەم ـ خەشەك بازىسى قۇرۇش مەركەز قىلىنغان چارۋىچىلارنى مۇقىم ئولتۇراقلاشتۇرۇش روش قۇرۇلۇشى يولغا قويۇلدى. سۇ، تۇپراق، قاتناش شارائىتى بىرقەدەر ياخشى جايلاردا چارۋىچىلارنى ئولتۇراقلاشتۇرۇش نۇقتىسى سېلىنىپ، يەم ـ خەشەك بازىسى قۇرۇلۇپ، چارۋىچىلار نىسبەتەن مەركەزلەشتۇرۇلۇپ ئولتۇراقلاشتۇرۇلدى، چارۋىلار قىش، ئەتىياز پەسىللىرىدە قوتاندا بېقىلدى ياكى قوتان بىلەن ئوتلاقتا تەك بېقىلدى، ئولتۇراقلاشتۇرۇش نۇقتىلىرىدا قاتناش، ئېنېرگىيە، پوچتا ـ تېلېگراف، مەدەنىيەت، مائارىپ، سەھىيە قۇرۇلۇشلىرى پەيدىنپەي ئېلىپ بېرىلدى. چارۋىچىلارنىڭ تۇر ـ

مۇش سۇپىتىنى ياخشىلاش بىلەن بىرگە، ئولتۇراقلاشتۇرۇش نۇقتىلىرى دېھقانچىلىق رايونلىرىنىڭ 2 ـ ، 3 ـ كەسپىنى ۋە چارۋا مەھسۇلاتلىرى بازىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشنىڭ ئاساس نۇقتىسى قىلىندى. ئەمەلىيەت شۇنى ئىسپاتلىدىكى، مۇقىم ئولتۇراقلاشتۇرۇش چارۋىچىلىقتا ئاپەتكە تاقابىل تۇرۇش ئىقتىدارىنى ئاشۇرۇپ، چارۋىلارنىڭ قىش، ئەتىيازدا زىيانغا ئۇچرىشىنى ئازايتىپلا قالماستىن، چارۋىچىلارنىڭ مەدەنىيەت ساپاسىنىڭ ئۆسۈشى ۋە دېھقانچىلىق رايونى ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىي قىلىشىنى زور دەرىجىدە ئىلگىرى سۈردى.

دېھقانچىلىق رايونى ۋە شەھەر ئەتراپى چارۋىچىلىقى زور كۆچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇلۇپ، بازارنىڭ چارۋا مەھسۇلاتلىرىغا بولغان ئېھتىياجى قاندۇرۇلدى. شىنجاڭ بىپايان ئوتلاق ۋە ئېسىل چارۋا نەسلىگە ئىگە، ئوتلاق چارۋىچىلىقى شىنجاڭنىڭ زور ئۈستۈنلۈكى بولۇپ، كەڭ كۆلەمدە تەرەققىي قىلدۇرۇش فاكتورىنىدا چىڭ تۇرۇش كېرەك. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، دېھقانچىلىق رايونى چارۋىچىلىقىمۇ شىنجاڭنىڭ زور ئۈستۈنلۈكى. دېھقانچىلىق رايونلىرىدا نۇرغۇن يايلاق بولۇپلا قالماستىن، يەنە كىشى بېشىغا مەملىكەتنىڭ ئوتتۇرىچە سەۋىيىسىدىن ئۈچ ھەسسە يۇقىرى توغرا كېلىدىغان تېرىلغۇ يەر بولۇپ، چارۋىلارنى نۇرغۇن يەم ـ خەشەك قاتارلىق قوشۇمچە مەھسۇلاتلار بىلەن تەمىنلىگىلى بولىدۇ؛ دېھقانچىلىق رايونلىرىنىڭ كىلىماتى مۆتىدىل، قاتنىشى قولايلىق، بازار شارائىتى چارۋىچىلىق رايونلىرىنىڭكىدىن ياخشى بولۇپلا قالماستىن، ئۇيغۇرلارنىڭ چارۋىلارنى يەم ـ بوغۇز بىلەن بېقىش ئەنئەنىسى ۋە تېخنىكىسى بار، چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى سېتىش جەھەتتىمۇ ئۆزگىچە ئۈستۈنلۈكى بار. شىنجاڭنىڭ چارۋىچىلىقىنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن، دېھقانچىلىق رايونلىرى بىلەن چارۋىچىلىق رايونلىرىدىن ئىبارەت بۇ ئىككى چوڭ ئۈستۈنلۈكىنى بىرلا ۋاقىتتا جارى قىلدۇرۇپ، ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈپ، تەڭ ئىلگىرى سۈرۈش كېرەك.

ئۆتكەن خېلى ئۇزاق بىر مەزگىلدە، دېھقانچىلىق رايونلىرى چارۋىچىلىقى يېزىلاردىكى قوشۇمچە كەسىپ، دەپ قارىلىپ كېلىنگەنلىكتىن، تەرەققىياتى ئېغىر تەسىرگە ئۇچراپ، ئىشلەپچىقىرىش ئۇنۇمى ناھايىتى تۆۋەن بولۇپ كەلگەنىدى. سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنىڭ پەيدىنپەي ئورنىتىلىشىغا ئەگىشىپ، دېھقانلار چارۋىچىلىقنىڭ ئۆزلىرىنىڭ مۇھىم بېيىش يولى ئىكەنلىكىنى پەيدىنپەي تونۇپ يەتتى. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، باقمىچىلىق كىچىك رايونلىرى ۋە باقمىچىلىق كەسىپى ئائىلىلىرىنىڭ كۆپلەپ مەيدانغا كېلىشى دېھقانچىلىق رايونلىرى چارۋىچىلىقىدا يېڭى ۋەزىيەت ياراتتى. 1998 ـ يىلى ئاپتونوم رايون بويىچە بوردىلىپ قولدىن چىققان 10 مىليون تۇياقتا يېقىن چارۋىنىڭ 80 پىرسەنتى دېھقانچىلىق رايونىدىن چىققان، ئاپتونوم رايوندىكى 10 مىڭدىن ئارتۇق توخۇ بېقىش كەسىپى ئائىلىسى ۋە 4000 دىن ئارتۇق چوشقا بېقىش كەسىپى ئائىلىسى ئاساسەن يېزىلاردا. 1994 ـ يىلى دۆلەت ۋە ئاپتونوم رايون غۇلجا ناھىيىسى ۋە قۇتۇبى ناھىيىسىنى شاخ ـ شۇمبىدا چارۋا بېقىشتىكى ئۇلگە كۆرسىتىش ناھىيىسى قىلىپ بېكىتتى. 1998 ـ يىلى دۆلەت دەرىجىلىك شاخ ـ شۇمبىدا چارۋا بېقىش بويىچە ئۇلگە كۆرسىتىش ناھىيىسى 10غا كۆپەيدى، دېھقانچىلىق رايونلىرىدا چارۋىچىلىق كەسىپى ئائىلىسى 140 مىڭدىن ئاشتى. مەيلى چارۋىلارنىڭ قولىدىن چېقىش ئەھۋالىدا بولسۇن، ياكى تۇرلۇك مەھسۇلات مىقدارىدا بولسۇن، دېھقانچىلىق رايونى ۋە شەھەر ئەتراپى رايونى چارۋىچىلىقى شىنجاڭ چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىدىكى ھەقىقىي يېرىم دۇنياغا ئايلاندى.

ئەسقاتىدىغان تېخنىكىلار پائال كېڭەيتىلىپ، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسىنىڭ زامانىۋىلىشىشى ئىلگىرى سۈرۈلدى.

(1) چارۋىچىلىق پەن تەتقىقات ئاپپاراتلىرى، كېڭەيتىش ئاپپاراتلىرى قۇرۇلۇپ ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈلۈپ، چارۋىچىلىق

پەن ـ تېخنىكا خادىملىرى تەربىيىلەندى.

50 يىلدىن بۇيان، شىنجاڭنىڭ چارۋىچىلىق پەن ـ تېخنىكا ئىشلىرى يوقلۇقتىن بارلىققا كېلىپ، كىچىكلىكتىن زورىيىپ ئۆزلۈكسىز راۋاجلىنىپ زورايدى. نۆۋەتتە، ئاپتونوم رايونىدىن ۋىلايەت (ئوبلاست)، ناھىيە(شەھەر)، يېزا(بازار)لارغىچە چارۋا مال دوختۇرلۇق تېخنىكىسى، ئوتلاق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش تورى قۇرۇلدى؛ شىنجاڭدا ھازىر چارۋىچىلىق، مال دوختۇرلۇق، ئوتلاق، يەم ـ خەشەك، پەن ـ تېخنىكا ئاخباراتىدىن ئىبارەت بەش تەتقىقات ئورنى بولغان چارۋىچىلىق پەنلەر ئاكادېمىيىسى، ئالتاي ۋىلايىتى، بايىنغولىن، سانجى، ئىلى ئوبلاستلىرىدا چار-ۋىچىلىق تەتقىقات ئورنى بار. چارۋىچىلىق پەن تەتقىقاتى ۋە تېخ-نىكا كېڭەيتىش سىستېمىسى شەكىللەندى ھەمدە ھەر مىللەتتىن بولغان تۇرلۇك تېخنىك خادىملارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان 10 مىڭ كىشىلىك پەن تەتقىقات ۋە تېخنىكا كېڭەيتىش قوشۇنى بارلىققا كەلدى. چارۋىچىلىقتىكى باشقۇرۇش، پەن تەتقىقاتى، كېڭەيتىش سىستېمىسى بىرقەدەر مۇكەممەل، خادىملارنىڭ ساپاسى بىرقەدەر يۇقىرى بولغاچقا، يەنە كېلىپ نەزەرىيە ئەمەلىيەت بىلەن بىر-لەشتۇرۇلۇپ، ئاساسا بىلەن زىچ ئالاقە باغلانغاچقا، نەچچە ئون يىل-لىق ئەمەلىيەت داۋامىدا، دۆلەت ئىچى ـ سىرتىدا ئىلغار سەۋد-يىگە ئىگە زور بىر تۈركۈم پەن تەتقىقات ۋە تېخنىكا كېڭەيتىش نەتىجىلىرى قولغا كەلتۈرۈلدى. شىنجاڭ دۆلەت ۋە كوللېك-تىپلار قۇرغان چارۋىچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش مۇلازىمەت سىستېمىسىنى نۇقتىلىق مۇكەممەللەشتۈرۈش بىلەن بىرگە، يە-نە دېھقان، چارۋىچىلارنى ئۆز ئالدىغا ئۇرۇقلاندۇرۇش پونكىتى قۇرۇشقا سەپەرۋەر قىلدى ۋە تەشكىللىدى ھەمدە تېخنىكا جەھەت-تە تەربىيىلەش ئارقىلىق «بىر تېخنىك ئۇچ تېخنىكقا كۆپە-يىش» شوئارىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، چارۋىچىلارنى ھەم چارۋىچى، ھەم نەسىللەندۇرگۈچى، يۇقۇملۇق كېسەللىنىڭ ئالدىنى ئالغۇچىغا ئايلاندۇرۇپ، تېخنىكىنى ئاممىغا ئۆگىتىپ، چارۋىچىلىق ئەمە-

لىي تېخنىكىلىرىنى پۈتۈن شىنجاڭدا تېزدىن ئومۇملاشتۇردى.

(2) ئەلا نەسىللەر يېتىشتۈرۈلدى ۋە كېڭەيتىلدى. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىش ئەمەلىيىتى داۋامىدا، ئەلا نەسىلنى يېتىلدۈرۈش ۋە كېڭەيتىش ئىشچىل تۈرده مۇھىم خىزمەت قاتارىدا تۇتۇلدى. شىنجاڭ 1951 ـ يىلىدىن باشلاپ سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئەلا نەسىللەرنى كىرگۈزۈپ كۆپەيتتى ۋە ئۇنى يەرلىك نەسىل بىلەن مېتىسلاشتۇرۇپ، نەسىلنى ياخشىلىدى. 1954 ـ يىلىغا كەلگەندە، ئىلگىرىكى ئىنچىكە يۇڭلۇق قوينىڭ شالغۇت نەسلى (يەنى «لاڭقا قويى») ئاساسىدا، دۆلىتىمىزدىكى تۇنجى ئىنچىكە يۇڭلۇق قوي نەسلى ـــ شىنجاڭ گۆش، يۇڭى تەڭ هوسۇل بېرىدىغان ئىنچىكە يۇڭلۇق قوي يېتىشتۇرۇلۇپ، جۇڭگودا ئىنچىكە يۇڭلۇق قوي نەسلى بولماسلىق تارىخىغا خاتىمە بېرىلدى. كېيىن، دۆلەت ئۇلگە كۆرسىتىش ئۇرۇقلاندۇرۇش پونكىتى قۇرۇش، چارۋىچىلارنى ئۇرۇقلاندۇرۇش پونكىتى قۇرۇشقا سەپەرۋەر قىلىش، تېخنىك خادىم تەربىيىلەش، ئەلا نەسىللىك قوچقارنى ۋە سۈنئىي ئۇرۇقلاندۇرۇش تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش قاتارلىق تەدبىرلەر ئارقىلىق، ئاممىۋى خاراكتېرلىك قوي نەسلىنى ياخشىلاش خىزمىتى ۋە ئات، كالا نەسلىنى ياخشىلاش خىزمىتىنى كەڭ كۆلەمده قانات يايدۇردى. 20 ـ ئەسىرنىڭ 60 ـ يىللىرى ۋە 70 ـ يىللىرىنىڭ باشلىرىدا، ئىلى ۋىلايىتى، تارباغاتاي ۋىلايىتى ۋە بورتالا موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستىدا 1 مىليون تۈياق ئىنچىكە يۇڭلۇق قوي «ئۇلگە» بازىسى قۇردى هەمده تاللاش ـ جۈپلەش، «پادا ياخشىلاش» خىزمىتىنى قانات يايدۇردى. 1972 ـ يىلى دۆلەتنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا، ئاۋسترالىيەدىن مېرىنوس قوچقىرى كىرگۈزۈلۈپ، جۇڭگو مېرىنوس قويىنى يېتىشتۇرۇش خىزمىتى باشلاندى. 1979 ـ يىلىدىن بۇيان، دېهقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا چارۋا نەسلىنى ياخشىلاش پونكىتى ۋە توڭلىتىلغان ئىسپېرما پونكىتى قۇرۇلۇشى قانات يايدۇرۇلۇپ، كالا، قويلارنى توڭلىتىلغان ئىس-

پەرمىدا ئۇرۇقلاندۇرۇش كەڭ دائىرىدە ئېلىپ بېرىلدى، يەنە كالا، قوي تۆرەلمىسىنى كۆچۈرۈش بويىچە تەتقىقات، كېڭەيتىش خىزمىتى قانات يايدۇرۇلدى؛ ئۇنىڭدىن باشقا، گېرمانىيە، فرانسىيە، ئاۋستىرىيە، گوللاندىيە، شۋېتسارىيە، ئەنگلىيە، ئاۋسترالىيە قاتارلىق دۆلەتلەردىن سىمىنتال كالىسى، شارولاي كالىسى، قارا ـ ئالا سۈت كالىسى، مونتبېلىيارد كالىسى، شۋېتسارىيە قوڭۇر كالىسى، لىنكولن قويى، سوففولك قويى، دورسېت قويى، قازاق يېرىم ئىنچىكە يۇڭلۇق قويى، ئالاي قويى، يېڭى قىرغىز ئېتى، دون ئېتى، لاندراس چوشقىسى، يوركشىر چوشقىسى، دۇروك چوشقىسى قاتارلىق چەت ئەللىنىڭ زور بىر تۈركۈم داڭلىق نەسىللىرى كىرگۈزۈلۈپ، ئەلا نەسىللىك چارۋىنى كۆپەيتىش ۋە نەسىل ياخشىلاش خىزمىتى يېزا، چارۋىچىلىق رايونلىرى ۋە شەھەر ئەتراپىدا تەدرىجىي ئومۇملاشتۇرۇلدى. شىنجاڭ ئىنچىكە يۇڭلۇق قويىدىن كېيىن، يەنە شىنجاڭ ئەلتېرە قويى، شىنجاڭ قوڭۇر كالىسى، شىنجاڭ ھەربىي بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇش ئىنچىكە يۇڭلۇق قويى، ئىلى ئېتى، شىنجاڭ ئاق چوشقىسى، شىنجاڭ قارا چوشقىسى، جۇڭگو مېرىنوس قويى(شىنجاڭ تېپى، شىنجاڭ ھەربىي بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇش تېپى)، ئاراتۇرۇك ئېتى قاتارلىق ئەلا نەسىللەر ئارقا ـ ئارقىدىن يېتىشتۇرۇپ چىقىلدى. شىنجاڭ ئاق تۇتىلىق ئۆچكىسىنىڭ يېڭى نەسلىنى يېتىشتۇرۇش خىزمىتىمۇ ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بېرىلماقتا. چارۋا نەسلىنى يېتىشتۇرۇش ۋە ياخشىلاش خىزمىتىنىڭ چوڭقۇرلىشىشى ۋە كېڭەيتىلىشىگە ئەگىشىپ، چارۋا ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى زور دەرىجىدە ئاشتى. قۇتۇبى نەسىللىك كالا فېرمىسىدىكى گولتسېين كالىسى، سىمىنتال كالىسى ئوتتۇرىچە يەككە سۈت بېرىش مىقدارى دۇنيا بويىچە ئالدىنقى قاتارغا ئۆتۈپ، يېزا ئىگىلىك مىنىستىرلىقى تارقاتقان يېزا ئىگىلىك مول ھوسۇل مۇكاپاتىغا ئېرىشتى. كۆنەس نەسىللىك قوي فېرمىسىدا 23 مىڭ تۇياق ئىنچىكە يۇڭلۇق قوي بولۇپ، ھەربىرىدىن چىققان ساپ يۇڭ

ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 3.32 كىلوگرامغا، يۇڭنىڭ ئۆزۈنلۈقى 9.98 سانتىمېتىرغا يېتىپ، دۆلەت ئىچىدىكى نەسىللىك چارۋا فېرمىلىرىدىكى ئىنچىكە يۇڭلۇق قوي توپىدىن چىقىدىغان ساپ يۇڭ مىقدارى بويىچە ئەڭ يۇقىرى رېكورت يارىتىلىپ، يېزا ئىگىلىك مىنىستىرلىقى تارقاتقان يېزا ئىگىلىك مول ھوسۇل مۇكاپاتىغا ئېرىشتى.

(3) چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى يېڭى تېخنىكىسىدا يېڭىلىق يارىتىلدى، يېڭى تېخنىكا كىرگۈزۈلدى ۋە كېڭەيتىلدى.

نەسىلنى ياخشىلاشتىن باشقا، پەن ـ تېخنىكا چارۋىچىلىقىنىڭ باشقا ساھەلىرىدىمۇ كەڭ كېڭەيتىلدى ۋە قوللىنىلدى. مەسىلەن، ئوتلاق سۇپىتىنى ياخشىلاپ قوغداش جەھەتتىكى يىراقتىن سېزىش تېخنىكىسى، تاغنىڭ ئوتتۇرا بەلۋېغىدىكى قۇرۇپ چېكىنىپ كەتكەن ئوتلاقنى ئۇنۇمبېرسال ياخشىلاش تېخنىكىسى، ئەڭ تۆۋەن مىقدارىدا پۈركۈپ چېكەتكە يوقىتىش تېخنىكىسى، ئوتلاقتىكى ھاشارات زىيىنىنى بىئولوگىيىلىك تۇگىتىش تېخنىكىسى، مال دوختۇرلۇق جەھەتتىكى يېڭى دورىلارنى ئىشلەپچىقىرىش ۋە كېڭەيتىش، يەم ـ خەشەك پىششىقلاپ ئىشلەش جەھەتتىكى سىلوسلاش، ئاممىياكلاشتۇرۇش، مىكرو جانلىقلار بىلەن ئېچىتىش تېخنىكىسى ۋە يەم ـ خەشەككە خۇرۇچ قوشۇش قاتارلىقلار بار، بۇ يېڭى تېخنىكىلارنىڭ كېڭەيتىلىشى ۋە ئومۇملاشتۇرۇلۇشى شىنجاڭ چارۋا مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئېشىشى ۋە چارۋىچىلىق رايونى ئىقتىسادىنىڭ راۋاجلىنىشىدا مۇھىم تۈرتكىلىك رول ئوينىدى.

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، دېھقان، چارۋىچىلارنى زامانىۋى پەن ـ تېخنىكا بىلەن تېخىمۇ ياخشى قورالاندۇرۇش ئۈچۈن، ئاپتونوم رايون ۋە ۋىلايەت، ناھىيىلەر بىر تۈركۈم چارۋىچىلىق پەن ـ تېخنىكىسى بويىچە ئۇلگە كۆرسىتىش ناھىيىسى، ئۇلگە

كۆرسىتىش يېزىسى، ئۇلگە كۆرسىتىش كەنتى ۋە ئۇلگە كۆرسەتىش ئائىلىسى قۇردى ھەمدە نەق مەيدانىنى كۆرسىتىش، نەق مەيداندا تەربىيىلەش قاتارلىق چارىلەر ئارقىلىق، ئۇلگە كۆرسەتىپ تەجرىبە ئېلىپ بارغاچ كېڭەيتىپ، يېڭى تېخنىكىنىڭ ئومۇملىشىش سۈرئىتىنى تېزلەتتى. بۇ ئۇلگە كۆرسىتىش نۇقتىلىرى ئاساسىي قاتلامغىچە تارقالغاچقا، دېھقان، چارۋىچىلار ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈپ، ئۆگىنىپ، ناھايىتى ياخشى ئۇنۇمگە ئېرىشتى.

مول ماددىي بايلىق، كەڭ بازار شىنجاڭ چارۋىچىلىقىنىڭ پارلاق تەرەققىيات ئىستىقبالىنى كۆرسىتىپ بەردى. نۆۋەتتە، شىنجاڭنىڭ چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى دۆلەت ئىچى ـ سىرتىدىكى ئىلغار سەۋىيىدىن خېلى كۆپ پەرقلەنسىمۇ، لېكىن شۇنىڭغا ئىشىنىمىزكى، پارتىيە ۋە دۆلەتنىڭ مەدىتى، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت دېھقان، چارۋىچىلار ۋە كەڭ چارۋىچىلىق پەن ـ تېخنىكا خادىملىرىنىڭ جاپالىق ئەجىر سىڭدۈرۈشى ئارقىسىدا، شىنجاڭ خەلق ئىگىلىكىنىڭ كۈنسېرى تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، چارۋىچىلىق شىنجاڭ زېمىنىدا قايتىدىن ئۆز كارامىتىنى تېخىمۇ كۆرسىتىدۇ.

تۆتىنچى، رايون ئىقتىسادىدا ئىشكىنى سىرتقا ئېچىۋېتىش

20 يىلدىن بۇيان، شىنجاڭ «ھەر تەرەپلىمە ئېچىۋېتىش، غەربكە مايىللىشىش، سىرتتىن كىرگۈزۈپ، ئىچكى جەھەتتە بىرلىشىش، شەرق بىلەن بىرلىشىپ غەربكە چىقىرىش»تەك سىرتقا يۈزلەنگەن ئىگىلىكنى راۋاجلاندۇرۇش فاكتورىنىڭ يېتەكلىشىدە، غەربىي شىمال چوڭ يولىنى ئېچىپ، شىنجاڭنى غەربكە ئومۇمىيۈزلۈك ئېچىۋېتىشتىكى كۆۋرۈك بېشى ئىستىكا-مغا ئايلاندۇرۇپ، دۆلەت ئىچى ـ سىرتى تاۋارلىرىنىڭ مۇھىم يۆتكىلىش بازىسى ۋە غەربكە ئېكسپورت قىلىدىغان تاۋار بازىسى قىلىپ قۇرۇپ چىقىش تەسەۋۋۇرىنى ئوتتۇرىغا قويدى ھەمدە ھە-

قىقىي يولغا قويغىلى بولىدىغان بىر قاتار سىياسەت، تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، شىنجاڭ تاشقى سودىسىنىڭ تېز سۈرئەتتە تەرەققىي قىلىشىنى ئىلگىرى سۈردى. نۆۋەتتە، شىنجاڭ دۆلەت ئىچى - سىرتى ئىقتىسادىغا قاتنىشىپ، ئىشكىنى سىرتقا ھەر تەرەپلىمە ئېچىۋېتىش ۋەزىيىتى ئاساسىي جەھەتتىن شەكىللەندى.

1. سىرتقا يۈزلەنگەن ئىگىلىك تېز سۈرئەتتە راۋاجلاندى

1996 - يىلى يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئۇنۇمۇبرسال تاۋارلىشىش نىسبىتى 66.5%كە يەتتى. پاختا، ئاشلىق، ماي، مې-ۋە - چېۋە قاتارلىق يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى، خام نېفىت، تەييار نېفىت، كۆمۈر، شېكەر، پاختا ۋە يۇڭ توقۇلما بۇيۇملىرى، كۆن - خۇرۇم بۇيۇملىرى قاتارلىق سانائەت مەھسۇلاتلىرى دۆلەت ئىچى - سىرتى بازىرىغا كۆپلەپ كىردى، پاختا، شېكەرنىڭ رايون دائىرىسىدىكى تاۋارلىشىش نىسبىتى 70%تىن ئاشتى، خام نې-فىت، تەييار نېفىتنىڭ رايون دائىرىسىدىكى تاۋارلىشىش نىسبە-تى ئايرىم - ئايرىم ھالدا 40% تىن يۇقىرى بولدى.

ئىمپورت، ئېكسپورت سودىسى تېز سۈرئەتتە كېڭەيدى. 1979 - يىلىدىن 2002 - يىلىغىچە پۈتۈن شىنجاڭنىڭ ئىم-پورت، ئېكسپورت ئومۇمىي سوممىسى جەمئىي 20 مىليارد 220 مىليون دوللارغا يەتتى، بۇ 1950 - يىلىدىن 1978 - يى-لىغىچە بولغان 28 يىلنىڭ ئومۇمىي يىغىندىسىنىڭ 32.5 ھەسسىسىگە توغرا كېلىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە ئېكسپورت سوممىسى 10 مىليارد 905 مىليون دوللار، ئىمپورت سوممىسى 9 مىليارد 339 مىليون دوللار بولۇپ، ئالدىنقى 28 يىلنىڭ ئومۇمىي يى-غىندىسىنىڭ ئايرىم - ئايرىم ھالدا 28.9 ھەسسىسى ۋە 38.2 ھەسسىسىگە توغرا كېلىدۇ. 2002 - يىلى ئىمپورت، ئېكسپورت ئومۇمىي سوممىسى 2 مىليارد 692 مىليون دوللارغا يەتتى. 10 نەچچە ساھەنىڭ 200 خىلغا يېقىن تاۋىرى 58 دۆلەت ۋە رايونغا ئېكسپورت قىلىندى.

20 يىلدىن بۇيان، شىنجاڭنىڭ تاشقى سودا تۈزۈلمىسى

ئىسلاھاتى ئۈچ باسقۇچنى باشتىن كەچۈردى:

بىرىنچى باسقۇچ: 1981 ـ يىلىدىن 1987 ـ يىلىغىچە بولغان ئىسلاھات ئۇستىدە ئىزدىنىش باسقۇچى. ئىسلاھاتنىڭ ئاساسىي پىكىر يولى: تاشقى سودا كارخانىلىرىغا ھوقۇقنى قويۇپ بېرىپ، پايدىنى ئۆتۈنۈپ، بۇيرۇق خاراكتېرلىك پىلاننىڭ ئورنىغا يېتەكچى خاراكتېرلىك پىلاننى دەسسىتىش ھەمدە بىر تۈركۈم ئېكسپورت تاۋارلىرى بازىسىنى پىلانلىق ھالدا قۇرۇپ، تاشقى سودىنىڭ تېز سۈرئەتتە قوزغىلىشى ۋە تەرەققىي قىلىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش. بۇ ئالتە يىلدىكى ئىمپورت، ئېكسپورت ئومۇمىي سوممىسى جەمئىي 1 مىليارد 410 مىليون يۈەن بولۇپ، ئالدىنقى 28 يىلنىڭ يىغىندىسىنىڭ 2.1 ھەسىسىگە يەتتى.

ئىككىنچى باسقۇچ: 1988 ـ يىلىدىن 1990 ـ يىلىغىچە بولغان تىجارەت ھۆددىگەرلىكى مەسئۇلىيەت تۈزۈمى ئومۇمىيۈزلۈك يولغا قويۇلغان باسقۇچ. ھۆددىگەرلىك كۆرسەتكۈچى، مەسىلەن، ئېكسپورت قىلىپ تاشقى پېرېۋوت يارىتىش، يۇقىرىغا تاپشۇرىدىغان تاشقى پېرېۋوت ۋە ئېكسپورت پايدا ـ زىيان كۆرسەتكۈچىنى ئورۇنداش ئالدىنقى شەرتى ئاستىدا، ھۆددىگە ئالغۇچى بىلەن ھۆددىگە بەرگۈچىنىڭ ھوقۇق، مەسئۇلىيەت، پايدا مۇناسىۋىتى ئايدىڭلاشتۇرۇلۇپ، تاشقى سودا كارخانىلىرىنىڭ ئېكسپورت قىلىش، تاشقى پېرېۋوت كىرىم قىلىش، پايدا يارىتىش ئاكتىپلىقى زور دەرىجىدە قوزغىتىلدى. بۇ باسقۇچتىكى ئىمپورت، ئېكسپورت ئومۇمىي سوممىسى جەمئىي 1 مىليارد 300 مىليون دوللارغا يەتتى.

ئۈچىنچى باسقۇچ: 1997 ـ يىلىدىن ھازىرغىچە بولغان تاشقى سودا تۈزۈلمىسى ئىسلاھاتنى داۋاملىق چوڭقۇرلاشتۇرۇش باسقۇچى. تاشقى سودا كارخانىلىرى خەلقئارا بىلەن جىپسىلىشىپ، زامانىۋى كارخانا تۈزۈمىگە قاراپ يۈزلىنىپ، ئۆز ئالدىغا تىجارەت قىلىدىغان، پايدا ـ زىيانغا ئۆزى ئىگە بولىدىغان ھەرىكەت مېخانىزمىنى پەيدىنپەي ئورناتتى ۋە مۇكەممەللەشتۈردى. بۇ باس-

قۇچتىكى ئېكسپورت سوممىسى 7 مىليارد 450 مىليون دوللارغا يېتىپ، ئايرىم ـ ئايرىم هالدا ئالدىنقى ئىككى باسقۇچنىڭ 3. 5 هەسسىسى ۋە 7. 5 هەسسىسىگە توغرا كەلدى. يەنە كېلىپ، ئېكسپورتنىڭ بىرقەدەر يۇقىرى ئېشىش ۋەزىيىتىنى ساقلاش بەلەن بىر ۋاقىتتا، ئىمپورت، ئېكسپورت قۇرۇلمىسى ئۇزلۇكسىز سەرخىللاشتى، ئىقتىسادىي ئۇنۇمنۇ پەيدىنپەي ياخشىلاندى.

ئىشكىنى سىرتقا هەر تەرەپلىمە ئېچىۋېتىش قۇرۇلمىسى پەيدىنپەي شەكىللەندى، تىجارەت شەكلى كۆپ خىللىششقا قاراپ راۋاجلاندى. 1990 ـ يىلى 9 ـ ئايدا ياۋروپا ـ ئاسىيا 2 ـ چوڭ قۇرۇقلۇق كۆۋرۈكىنىڭ تۈتاشتۇرۇلۇشى ۋە ئالاتاۋ پورتىنىڭ قۇرۇلۇشىغا ئەگىشىپ، شىنجاڭ ئېلىمىزنىڭ ئىشكىنى غەربكە ئېچىۋېتىشىدىكى كۆۋرۈك بېشى ئىستىهكامىغا ئايلاندى، بۇ ئېلىمىزنىڭ، جۈملىدىن شىنجاڭنىڭ ئىشكىنى سىرتقا هەر تەرەپلىمە ئېچىۋېتىش قۇرۇلمىسىنىڭ دەسلەپكى قەدەمدە شەكىللەنگەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ. بولۇپمۇ 1992 ـ يىلى يولداش دېڭ شياۋپىڭنىڭ جەنۇبنى كۆزدىن كەچۈرگەندە قىلغان سۆزى ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، شىنجاڭنىڭ تاشقى سودا تەرەققىياتىدا مىسلىسىز ياخشى ۋەزىيەت بارلىققا كەلدى: سودا قوشۇنى ئۇزلۇكسىز زورايدى، سودا شەكلى جانلىق، كۆپ خىللاشتى، سودا سوممىسى تېز سۈرئەتتە ئاشتى.

1997 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغا قەدەر، تاشقى سودىدا نەق پېرېۋوت سودىسى، چېگرا سودىسى، كەلگەن ماتېريالارنى پىشىقلاپ ئىشلەش، تۆلەم سودىسى، ئۆتەك سودىسى، سايامەت قىلغان مال سېتىۋېلىش سودىسى، چېگرا ئاهالىسىنىڭ ئۆزئارا سودىسى، شۇنىڭدەك ۋاكالەتلىك سودا قاتارلىق جانلىق، كۆپ خىل سودا شەكىللىرى بارلىققا كەلدى، شۇنىڭ بىلەن بىرگە، تاشقى سودا تىجارەت هوقۇقىغا ئېرىشكەن كارخانىلار 160تىن ئاشتى، چېگرىدا ئۇششاق سودا قىلىدىغان كارخانىلار 400 نەچچىگە يەتتى، تاشقى سودىدا دۆلەت ئىگىلىكى، كوللېكتىپ ئىگىلىكى،

يەككە ئىگىلىك، چەت ئەل مەبلىغى ئىگىلىكى قاتارلىق كۆپ خىل ئىگىلىك تەركىبلىرى بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش؛ ئاپتونوم رايوندىكى ھەر دەرىجىلىك تاشقى سودا شىركەتلىرى، بىكتۇ-ەننىڭ سودا شىركەتلىرى، ۋىلايەت، ئوبلاستلاردىكى كارخانىلار، ئۇچ خىل مەبلەغ كارخانىلىرى، ئۆز ئالدىغا ئىشلەپچىقىرىپ تىجارەت قىلىدىغان ئېكسپورت كارخانىلىرى بىللە تەرەققىي قىلىدىغان يېڭى ۋەزىيەت بارلىققا كەلدى. بۇ كارخانىلار زىچ ماسلىشىپ، بىر - بىرىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، كۆپ قاتلاملىق، كۆپ يوللۇق، كۆپ خىل شەكىللىك تاشقى سودا يېڭى ۋەزىيىتىنى پەيدىنپەي شەكىللەندۈردى.

ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش شىنجاڭ تاۋار بازىرىنىڭ سىرتقا ئېچىۋېتىلىش دەرىجىسىنى بارغانسېرى يۇقىرى كۆتۈردى، ئوبوروت تارماقلىرى بىلەن ئاپتونوم رايون سىرتىدىكى كارخانىلار ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقە كۈنسېرى كۆپەيدى، قويۇقلاشتى. 1978 - يىلى شىنجاڭنىڭ تاۋار تارماقلىرى ئاپتونوم رايون سىرتىدىن 1 مىليارد 20 مىليون يۈەنلىك تاۋار يۆتكىگەن بولۇپ، ئاپتونوم رايون سىرتىغا يۆتكىگەن تاۋارنىڭ 3.5 ھەسىسىگە توغرا كېلەتتى. 1997 - يىلى تاۋار تارماقلىرىنىڭ ئاپتونوم رايون سىرتىغا ساتقان تاۋىرىنىڭ ئومۇمىي قىممىتى 14 مىليارد 970 مىليون يۈەنگە يەتتى، ئاپتونوم رايون سىرتىدىن سېتىۋېلىنغان تاۋار ئومۇمىي قىممىتى 6 مىليارد 60 مىليون يۈەن بولدى، ئاپتونوم رايون ئىلگىرىكى تاۋارنى يۆتكەپ كىرىدىغان رايوندىن تاۋارنى يۆتكەپ چىقىدىغان رايونغا ئايلاندى.

ئىشكىنى ئېچىۋېتىش دائىرىسىنىڭ كېڭىيىشى خەلق ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى. تاشقى سودىنىڭ تېز سۈرئەتتە ئېشىشىغا ئەگىشىپ، تاشقى سودىنىڭ خەلق ئىگىلىكە قوشقان تۆھپىسى مۇقىم ئاشتى، 2002 - يىلى تاشقى سودا ئېكسپورت ئومۇمىي سوممىسى 2 مىليارد 692 مىليون دوللارغا يېتىپ، شۇ يىللىق ئىچكى ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي

قىممىتىنىڭ 13.9%نى ئىگىلەپ، 1978 ـ يىلىدىكىدىن 0.4%تىن 13.5% پوئىنتى يۇقىرى بولدى. تاشقى سودىنىڭ تېز سۈرئەتتە ئېشىشى شىنجاڭ ئىقتىسادىنىڭ تاشقى سودىغا بولغان بېقىنىشىنى زور دەرىجىدە ئاشۇردى، بۇ شىنجاڭ ئىقتىسادىنىڭ سىرتقا يۈزلەنگەن ئىگىلىككە ئۆتۈۋاتقانلىقىنى تولۇق چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ئېكسپورت تاۋارلىرىنىڭ قۇرۇلمىسى پەيدىنپەي ئەلالاشتى، خەلقئارا بازار يەنىمۇ ئېچىلدى. 1978 ـ يىلى شىنجاڭنىڭ ئېكسپورت تاۋارلىرى ئالتە چوڭ تۈردىكى نەچچە ئون خىللا تاۋار بولۇپ، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى قاتارلىق سانائەتلىك دۆلەت بىلەنلا تاشقى سودا ئالاقىسى قىلاتتى. 2002 ـ يىلىغا كەلگەندە، شىنجاڭ 108 دۆلەت ۋە رايون بىلەن سودا مۇناسىۋىتى ئورناتتى، ئېكسپورت تاۋارلىرىمۇ كۆپىيىپ 54 چوڭ تۈردىكى 600 خىلغا يېقىن تاۋارغا كۆپەيدى، بۇنىڭ ئېچىدە ئېكسپورت سوممىسى 10 مىليون دوللاردىن ئاشىدىغىنى 13 خىل. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، ئېكسپورت تاۋارلىرىنىڭ قۇرۇلمىسىمۇ ئۈزلۈكسىز سەرخىللاشتى، قوشۇلما قىممىتى تۆۋەن بولغان باشلانغۇچ دەرىجىدىكى كۆپ ئىشلەپچىقىرىلىدىغان مەھسۇلاتتىن قوشۇلما قىممىتى بىرقەدەر يۇقىرى بولغان ماشىنىسازلىق ئۈسكۈنىلىرى، نازۇك ئەسۋابلار قاتارلىق مەھسۇلاتلارغا كېڭەيدى، بولۇپمۇ يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، سانائەت تەييار مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئېكسپورت تاۋارلىرىدا ئىگىلىگەن نىسبىتى يىلدىن يىلغا ئېشىپ، 1997 ـ يىلى 72.2%كە يەتتى. شىنجاڭنىڭ تاشقى سودا ئېكسپورت قۇرۇلمىسى يېڭى باسقۇچقا كۆتۈرۈلۈپ، گۈللەنگەن مەنزىرە بارلىققا كەلدى.

2. دۆلەت ئىچى ـ سىرتى ئىقتىساد، تېخنىكا ئالماشتۇرۇشى ۋە ھەمكارلىقى تېزلىتىلدى

دۆلەت سىرتى بىلەن بولغان ئىقتىساد، تېخنىكا ھەمكارلىقى ۋە ئالماشتۇرۇش. 1980 ـ يىلى، شىنجاڭ تاشقى ئىقتىساد، تېخنىكا ھەمكارلىقىنى كۈچەيتىپ، چەت ئەل مەبلىغىنى كىرگۈ-

زۇشكه باشلىدى. 1989 ـ يىلىدىن 2001 ـ يىلىغىچه چەت ئەل مەبلىغىدىن پايدىلىنىش توختامىدىن 1268ى ئىمزالىنىپ، تۇخ-تام سوممىسى 3 مىليارد 538 مىليون دوللارغا، ئەمەلىي پايدىلى-نىلغان چەت ئەل مەبلىغى 2 مىليارد 451 مىليون دوللارغا يەت-تى، بۇ 1980 ـ يىلىدىن 1988 ـ يىلىغىچه بولغان سەككىز يىل-لىك ئومۇمىي يىغىندىسىنىڭ ئايرىم ـ ئايرىم هالدا 18.21 هەس-سىسى، 13.44 هەسسىسى ۋە 17.11 هەسسىسگە توغرا كېلىدۇ. چەت ئەل مەبلىغىنى كىرگۈزۈش شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇ-لۇشىنى زور دەرىجىدە ئىلگىرى سۈرۈپ، شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىدىكى مۇهىم تايىنىش نۇقتىسىغا ئايلاندى. 1992 ـ يىلىدىن 2001 ـ يىلىغىچه شىنجاڭ 10 نۆۋەتلىك «ئۇرۇمچى يەر-مەنكىسى»نى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئۆتكۈزدى، هەر نۆۋەتلىك «ئۇرۇمـ-چى يەرمەنكىسى»دە مول نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلدى، 10 نۆۋەت-لىك «ئۇرۇمچى يەرمەنكىسى» دىكى ئومۇمىي تاشقى ئىقتىساد، سودا پۈتۈشۈش سوممىسى 14 مىليارد 469 مىليون دوللارغا، تاشقى ئىقتىساد، تېخنىكا كېلىشىمىدىكى چەت ئەل مەبلىغى 1 مىليارد 460 مىليون دوللارغا يەتتى، ئىمپورت ـ ئېكسپورت ۋە تاشقى ئىقتىساد، تېخنىكا هەمكارلىقى كېلىشىمىدىكى چەت ئەل مەبلىغىنىڭ ۋەدىگە ئەمەل قىلىش نىسبىتى ئايرىم ـ ئايرىم هالدا 55.12% ۋە 32.03% بولدى.

1989 ـ يىلىدىن 2001 ـ يىلىغىچه شىنجاڭ بويىچە جەمئىي ئىمزالانغان چەت ئەللىك سودىگەرلەر بىۋاسىته مەبلەغ سالغان تۈر 1141گە، كېلىشىمدىكى مەبلەغ 1 مىليارد 125 مىليون دوللارغا، ئەمەلىي پايدىلىنىلغان چەت ئەل مەبلىغى 366 مىليون دوللارغا يەتتى. چەت ئەل مەبلىغىدىن پايدىلىنىش، چەت ئەلنىڭ ئىلغار تېخنىكا، ئۇسكۇنە ۋە باشقۇرۇش تەجرىبىلىرىنى كىرگۈ-زۇش ئارقىلىق، شىنجاڭ كارخانىلىرىنىڭ باشقۇرۇش سەۋىيىسى ئۆستى، شىنجاڭ كارخانىلىرىنىڭ تېخنىكا ئۆزگەرتىشى، كەسىپ قۇرۇلمىسىنى تەڭشىشى ۋە سەرخىللاشتۇرۇشى يەنمۇ ئىلگىرى

سۇرۇلۇپ، شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىغا يېڭى ھاياتىي كۈچ قوشۇلدى.

2001 ـ يىلى شىنجاڭدا چەت ئەللىك سودىگەرلەر مەبلەغ سالغان 358 كارخانا ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۇرۇلدى، 2001 ـ يىللا بۇ كارخانىلارنىڭ سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 1 مىليارد 481 مىليون يۈەنگە، تاپشۇرغان بېجى 455 مىليون يۈەنگە، ئېكسپورت تاشقى پېرىۋوتى 58 مىليون 770 مىڭ دوللارغا يېتىپ، شۇ مەزگىلدىكى شىنجاڭ سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى، مالىيە كىرىمى ۋە ئېكسپورت تاشقى پېرىۋوتىنىڭ ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا 1.5%، 1.6% ۋە 8.8 پىرسەنتنى ئىگىلىدى.

90 ـ يىللاردىن باشلاپ، «ئۇچ خىل مەبلەغ كارخانىلىرى»نىڭ مەبلەغ سېلىش يۆنىلىشى ئىلگىرىكى ياساش كەسپى، مۇلازىمەت چىلىكتىن بىناكارلىق، قاتناش، پوچتا ـ تېلېگراف، توپ ـ پار ـ چە سېتىش، يېمەك ـ ئىچمەك، ئۆي ـ مۇلۇك، جامائەت ئىشلىرى، ئاھالە مۇلازىمىتى ساھەلىرىگە كېڭەيدى. بۇنىڭ ئىچىدە ئىشلەپچىقىرىش تىپىدىكى تۈرگە سېلىنغان مەبلەغ 58 پىرسەنتنى ئىگىلىدى، مەبلەغ سېلىش قۇرۇلمىسى پەيدىنپەي مۇۋاپىقلىشىشقا قاراپ يۈزلەندى.

دۆلەتنىڭ تەستىقلىشى بىلەن قۇرۇلغان ئۇچ ئىقتىساد، تېخنىكا تەرەققىيات رايونى، بىر يۇقىرى، يېڭى تېخنىكا تەرەققىيات رايونى، ئۇچ چېگرا ئىقتىسادىي ھەمكارلىق رايونى دەسلەپكى كۆلەمگە ئىگە بولۇپ، شىنجاڭنىڭ تاشقى ئىقتىساد، تېخنىكا ھەمكارلىقى ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى.

قېرىنداش ئۆلكە، ئاپتونوم رايونلار بىلەن بولغان ئىقتىساد، تېخنىكا ھەمكارلىقى ۋە ئالماشتۇرۇش. چېگرا رايونىنى ئېچىۋېتىش ئىستراتېگىيىسىنى يولغا قويۇش جەريانىدا، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم بىلەن خەلق ھۆكۈمىتى «ئىچكى قىسىمدا بىرلىشىش، سىرتتىن كىرگۈزۈش»، «شەرقتىن كىرگۈزۈپ،

غەربكە چىقىرىش»، «بىرلىشىپ غەربىي ئېغىزغا يۇرۇش قىلىش»نى شىنجاڭدا ئىشكىنى ئېچىۋېتىشنىڭ مۇھىم ھالقىسى قىلدى. شىنجاڭ ئۇزگىچە جۇغراپىيىلىك ئۇستۇنلۇككە ۋە تەبىئي بايلىق ئۇستۇنلۇكىگە ئىگە بولسىمۇ، لېكىن تۇرلۇك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، شىنجاڭنىڭ ئومۇمىي ئىقتىسادىي ئەھمىيلى كۈچى يەنىلا بىرقەدەر ئاجىز، كەسىپلەرنىڭ ئالىي دەرجىلىشىشى بىرقەدەر تۆۋەن، مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا بازىرىدا كۈچلۈك رىقابەتلىشىش كۈچى كەمچىل. شۇڭا، كۆپ خىل يوللار ئارقىلىق، ئېچكىرىدىكى ئىقتىسادى تەرەققىي تاپقان ئۆلكە، ئاپتونوم رايونلار بىلەن بولغان ئىقتىساد، تېخنىكا ھەمكارلىقىنى كۈچەيتىپ، غەربكە كېلىدىغان ئادەم، ماددىي ئەشيا ۋە مەبلەغگە تۈرتكىلىك قىلىپ، شىنجاڭنى ھەقىقىي تۈردە جۇڭگونىڭ ئىشكىنى غەربكە ئېچىۋېتىشىدىكى ئالدىنقى سەپكە ئايلاندۇرۇش كېرەك. 1989 ـ يىلىدىن 2001 ـ يىلىغىچە، ئاپتونوم رايون بويىچە جەمئىي ئىمزالانغان ئېچكى ئىقتىساد، تېخنىكا ھەمكارلىق توختامى 11 مىڭ 161، توختام سوممىسى 79 مىليارد 235 مىليون يۈەن بولدى، ئەمەلىي ئىجرا قىلىنغان توختام 8701گە، ئەمەلىي ئىجرا قىلىنغان توختام سوممىسى 45 مىليارد 232 مىليون يۈەنگە يەتتى. بۇ 12 يىلدا شىنجاڭ باشقا ئۆلكىلەردىن كىرگۈزگەن مەبلەغ 11 مىليارد 968 مىليون يۈەن بولۇپ، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 1 مىليارد يۈەندىن ئاشتى. «ئېچكى قىسىمدا بىرلەشىش، سىرتتىن كىرگۈزۈش» شىنجاڭنىڭ ئىشكىنى سىرتقا ئېچىۋېتىش تەرەققىياتىنى زور دەرىجىدە ئىلگىرى سۈرۈپلا قالماستىن، شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىي ئەمەلىي كۈچىنى زور دەرىجىدە ئاشۇرۇپ، شىنجاڭ بىلەن ۋەتەننىڭ ئېچكىرى جايلىرىنىڭ ئىقتىساد، سودا ئالماشتۇرۇشىنى ئىلگىرى سۈردى.

3. سايادەتچىلىك جۇش ئۇرۇپ راۋاجلاندى

شىنجاڭنىڭ ئۇزگىچە مىللىي مەدەنىيىتى ۋە تەبىئىي مەد-

زىرىسى سايا‌ھەتچىلىكنى تەرەققىي قىلدۇرۇشنى ئىنتايىن مۇل سايا‌ھەت بايلىقى بىلەن تەمىنلەيدۇ. ئىشكنى ئېچىۋېتىش دائىرىسىنىڭ تەدرىجىي كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ، شىنجاڭنىڭ سايا‌ھەتچىلىكى تېزدىن راۋاجلاندى.

سايا‌ھەت ئاپپاراتلىرى پەيدىنپەي تولۇقلاندى، ئەسلىھەلەر ئۆزلۈكسىز مۇكەممەللەشتى. 1978 ـ يىلىدىن، بولۇپمۇ 1990 ـ يىللىدىن بۇيان، ئىشكنى ئېچىۋېتىش دائىرىسىنىڭ پەيدىنپەي كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ، سايا‌ھەتچىلىكتىمۇ ئىسلاھات قەدىمى تېزلىتىلدى. «مۇلازىمەت سۇپىتىنى ئۆستۈرۈپ، تاشقى پېرى‌ۋۇتنى كۆپەيتىش»، «چەت ئەللەردە سېتىشنى تۇتۇش، دۆلەت ئىچىدە قۇرۇلۇشنى تۇتۇش»تەك سايا‌ھەتچىلىك فاكتورىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، 83 سايا‌ھەت كوپىراتىپىنى قايتىدىن تەشكىللىدى، بۇنىڭ ئىچىدە خەلقئارا سايا‌ھەت كوپىراتىپىدىن 34ى، دۆلەت ئىچى سايا‌ھەت كوپىراتىپىدىن 49ى بار؛ سايا‌ھەتچىلىك كەسپى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارمۇ 13 مىڭغا كۆپەيىپ، ئىنگلىزچە، رۇسچە، ياپونچە، فرانسۇزچە، ئىتالىيانچە، ئىسپانچە، ئەرەبچە توققۇز خىل تىلدا سۆزلىشىدىغان دۆلەتلەردىن كەلگەن سايا‌ھەتچىلەرنى كۈتۈۋالالايدىغان بولدى.

«يىپەك يولىنىڭ ئوتتۇرا يولىنى مۇكەممەللەشتۈرۈش، جەنۇب، شىمال يولىنى ئېچىشنى كۈچەيتىش»تىن ئىبارەت سايا‌ھەتچىلىك تەرەققىيات قۇرۇلما ئىدىيىسىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، 1978 ـ يىلىدىن 1997 ـ يىلىغىچە جەمئىي 430 مىليون يۆەن مەبلەغ سېلىنىپ، بىر تۈركۈم مېھمانخانا، مېھمانسارای، مەنزىرە نۇقتىلىرى ۋە تەبىئىي مۇھاپىزەت رايونلىرى يېڭىدىن قۇرۇلدى، كېڭەيتىپ قۇرۇلدى ياكى ئۆزگەرتىپ قۇرۇلدى. 2001 ـ يىلىغا قەدەر ئاپتونوم رايون بويىچە يۇلتۇز دەرىجىلىك مېھمانخانىدىن 173ى بار بولدى، بۇنىڭ ئىچىدە يېقىنقى بىرقانچە يىلدا ئۇچ مېھمانخانا بەش يۇلتۇز دەرىجىلىك مېھمانخانا بولدى؛ سايا‌ھەت مېھمانخانىلىرى

ئۇيغۇر كتاب نۇر تورى www.uyghurkitap.com

ردىكى كەسىپ بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار 25 مىڭغا يەتتى. ئۇ-نىڭدىن باشقا، تەبىئىي مۇھاپىزەت رايونى، سايامەت مەنزىرە نۇقتىسىدىن 20سى، نۇقتىلىق مەنزىرە نۇقتىسى ۋە ئېكس-كۇرسىيە نۇقتىسىدىن 300ى قۇرۇلدى.

سايامەتچىلەر يىلسېرى كۆپەيدى، سايامەتچىلەر مەنبەسى پەيدىنپەي كېڭەيدى. 1978 ـ يىلى شىنجاڭدا سايامەتچىلىك ئەمدىلا ئەسلىگە كەلگەندە، ئالتە دۆلەتتىن كەلگەن 88 سايا-ھەتچىلا كۆتۈۋېلىنغانىدى. 1997 ـ يىلى ياپونىيە، ئامېرىكا، كورىيە، فرانسىيە، مۇستەقىل دۆلەتلەر بىرلەشمىسى، شىياڭ-گاڭ، ئاۋمېن، تەيۋەن قاتارلىق 20 نەچچە دۆلەت ۋە رايونلۇق سايامەتچىلىرى كەلدى، سايامەتچىلەرنىڭ سانى 173 مىڭغا يەتتى، 1978 ـ يىلىدىن بۇيان، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 30.7%تىن ئېشىپ باردى.

خەلقئارا سايامەتچىلىك كىرىمى يىلدىن ـ يىلغا كۆپىيىپ، شىنجاڭنىڭ سودىدىن باشقا تاشقى پېرېۋوت كىرىمىنىڭ مۇھىم مەنبەسىگە ئايلاندى.

سايامەتچىلىكنىڭ تېز سۈرئەتتە تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، خەلقئارا سايامەتچىلىك كىرىمىنىڭ ئېشىشىمۇ بىرقەدەر تېز بولدى. 2001 ـ يىلى 99 مىليون دوللارغا يېتىپ، 1978 ـ يىلىدىكى 46 مىڭ دوللاردىن 2152 ھەسسە كۆپەيدى، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 37.6%تىن ئاشتى. بۇ شىنجاڭنىڭ 1980 ـ يىلىدىن 1989 ـ يىلىغىچە بولغان 10 يىللىق ئومۇمىي سايامەت كىرىمى بولغان 64 مىليون 500 مىڭ دوللاردىن يەنە 34 مىليون 60 مىڭ دوللار كۆپ بولۇپ، ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا 1980 ـ يىلى ۋە 1990 ـ يىلىدىكىنىڭ 3. 56 ھەسسىسى ۋە 8.1 ھەسسىسىگە توغرا كېلىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە ، 1985 ـ يىلى سايامەت كىرىمى ئىچكى ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتىنىڭ 0.1 پىرسەنتىنى ئىگىلىگەن بولسا، 2001 ـ يىلىغا كەلگەندە 4. 5 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى.

بەشنچى، شنجاڭنىڭ شەھەرلىشىشى ۋە جەمئىيەتنىڭ زامانىۋىلىشىشى

1. شنجاڭنىڭ 50 يىلدىن بۇيانقى شەھەرلىشىش مۇساپىسى

1950 ـ يىلىدىن1957 ـ يىلىغىچە: خەلق ئىگىلىكىنىڭ ئەسلىگە كېلىشى ۋە «1 ـ بەش يىللىق پىلان» مەزگىلى بولۇپ، ئىقتىسادنىڭ ئېشىشى بىرقەدەر تېز بولغان باسقۇچ. بۇ سەككىز يىلدا دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق مۇقىم تەرەققىي قىلدى، بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئىشلىرى، زامانىۋى سانائەت، كان كارخانىلىرى، شۇنداقلا مەدەنىيەت، مائارىپ ئىشلىرىمۇ بىرقەدەر تېز تەرەققىي قىلدى، ئۇرۇمچى شەھىرى مۇھىم نۇقتا قىلىنغان شەھەر قۇرۇلۇشى كۆچەيتىلىش بىلەن بىللە، شىخەنزە يېڭى شەھىرى، قاراماي(مايتاغنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) قاتارلىق كان رايونلىرىمۇ قۇرۇلۇشقا باشلىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە ۋىلايەت، ئوبلاستلار تۇرۇشلۇق شەھەر ـ بازارلارنىڭ ئاھالىسىمۇ كۆپەيىپ، شنجاڭنىڭ شەھەر ـ بازارلىشىش سەۋىيىسى بىرقەدەر تېز تەرەققىي قىلدى. 1957 ـ يىلىغا كەلگەندە، پۈتۈن شنجاڭنىڭ شەھەر ـ بازار نوپۇسى 940 مىڭ 700 گە يېتىپ، 1949 ـ يىلىدىكىدىن 411 مىڭ 400 نوپۇس، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ساپ 51 مىڭ 400 نوپۇس كۆپەيىپ، ئاھالىنىڭ شەھەرلىشىش سەۋىيىسى 16.86 پىرسەنتكە يەتتى.

1958 ـ يىلىدىن 1965 ـ يىلىغىچە: چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش ۋە خەلق ئىگىلىكىنىڭ تەڭشىلىش مەزگىلى بولۇپ، چوڭ داۋالغۇش بولغان، دولقۇنسىمان تەرەققىي قىلغان باسقۇچ. بۇنداق بولۇشىدىكى سەۋەب، بۇ سەككىز يىل داۋامىدا دەسلەپتە «سول چىل» يېتەكچى ئىدىيىنىڭ تەسىرىدە «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» ھەرىكىتى كۆتۈرۈلدى، ئاساسىي قۇرۇلۇش كۆپىيىپ كەتتى، شەھەر ـ بازار ئاھالىلىرى بىنورمال شىددەت بىلەن ئاشتى،

بۇنىڭ بىلەن پۇتۇن ئاپتونوم رايوننىڭ شەھەر ـ بازار نوپۇسى 1960 ـ يىلى 1958 ـ يىلىدىكى 1 مىليون 143 مىڭ 700 دىن 1 مىليون 800 مىڭ 400گە يېتىپ، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن يەـ لىغا 286 مىڭ 600 نوپۇس كۆپەيدى، شەھەر ـ بازارلىشىش سەۋىيىسى 1960 ـ يىلى 1958 ـ يىلىدىكى 19.64 پىرسەنتتىن شىددەت بىلەن 26.23 پىرسەنتكە ئۆرلىدى، 1961 ـ يىلىدىن كېيىن خەلق ئىگىلىكى تەڭشىلىپ، شەھەر نوپۇسى زور كۈچ بىلەن ئازايتىلدى، 1965 ـ يىلىغا كەلگەندە ئاھالىنىڭ شەھەر ـ بازارلىشىش سەۋىيىسى 16.95 پىرسەنتكە تۆۋەنلىدى.

1966 ـ يىلىدىن 1977 ـ يىلىغىچە: «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلى بولۇپ، ئارىسالدى قالغان باسقۇچ. خەلق ئىگەلىكىنى ئۈچ يىل تەڭشەش ئېلىپ بېرىپ، تۇرلۇك قۇرۇلۇش ئىشلىرى نورمالىلىشىپ ئۇزۇن ئۆتمەيلا، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»دىن ئىبارەت 10 يىللىق قالايمىقانچىلىق ئۇلىشىپ كەلدى، بۇنىڭ بىلەن ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى، بۇ مەزگىلدە، شەھەر ـ بازارلاردىكى غەيرىي يېزائىگىلىك نوپۇسنىڭ ئېشىشى پەقەتلا نوپۇسنىڭ تەبىئىي ئېشىشى بىلەن باراۋەر بولۇپ قالدى. ئاھالىنىڭ بازارلىشىشى ئاساسىي جەھەتتىن 1965 ـ يىلىدىكى سەۋىيىدە توختاپ قالدى.

1978 ـ يىلىدىن ھازىرغىچە: يېڭى تەرەققىيات مەزگىلى. 1978 ـ يىلىدىن باشلاپ، ئىسلاھات ئېلىپ بېرىلغان، ئىشىك ئېچىۋېتىلگەندىن بۇيان، ئىچكى جەھەتتە جانلاندۇرۇش، سىرتقا قارىتا ئىشكىنى ئېچىۋېتىشتە چىڭ تۇرۇلغانلىقتىن سانائەت، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى بىرقەدەر تېز تەرەققىي قىلدى، شەھەرلىشىش سۈرئىتى نورمال قەدەمدە ۋە ئۆز ئىزىدا مۇناسىپ تېزلىدى، ئاھالىنىڭ شەھەر ـ بازارلىشىش سەۋىيىسى 1975 ـ يىلىدىكى 19.04%تىن تەرەققىي قىلىپ 1985 ـ يىلى 26.36 پىرسەنتكە يەتتى، 2002 ـ يىلى يەنمۇ تەرەققىي قىلىپ

33.8% ئەتراپىدا بولدى.

2. شەھەرلىششىنىڭ ئالاھىدىلىكى

شىنجاڭ نوپۇسىنىڭ كۆپىيىش ئالاھىدىلىكى مۇنداق بولدى:

(1) نوپۇس تۈپ سانى كىچىك، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ كۆپەيىش سۈرئىتى پۈتۈن مەملىكەتنىڭ ئوتتۇرىچە سەۋىيىسىدىن يۇقىرى.

نوپۇسنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش ماتېرىياللىرىدىن قارىغاندا، بىرىنچى قېتىملىق ئومۇمىيۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرگەندە(1953 ـ يىلى7 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى) شىنجاڭنىڭ ئومۇمىي نوپۇسى 4 مىليون 783 مىڭ 600 بولغان؛ تۆتىنچى قېتىملىق ئومۇمىيۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرگەندە (1990 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى) شىنجاڭنىڭ ئومومىي نوپۇسى 15 مىليون 156 مىڭ 900 بولغان. بۇ مەزگىلدە، نوپۇسنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە ئېشىش نىسبىتى‰ 31.6 بولۇپ، پۈتۈن مەملىكەت ئومۇمىي نوپۇسنىڭ ئوتتۇرىچە ئېشىش نىسبىتىدىن (18.4‰) يۇقىرى بولغان. 20 ـ ئەسىرنىڭ 50 ـ يىللىرىدىن 60 ـ يىللىرىغىچە، نوپۇسنىڭ رايونلار ئارا يۆتكىلىشى(مېخانىك كۆپىيىشى) نوپۇسنىڭ كۆپىيىشىدە مۇھىم ئورۇننى ئىگىلىدى.

(2) شىنجاڭ نوپۇسىنىڭ تەبىئىي كۆپىيىش نىسبىتى ئىزچىل تۇردە پۈتۈن مەملىكەتنىڭ ئوتتۇرىچە كۆپىيىش سەۋىيىسىدىن يۇقىرى بولدى. 1980 ـ يىلى نوپۇسنىڭ تەبىئىي كۆپىيىش نىسبىتى‰ 13.6 ئىدى، 1990 ـ يىلىغا كەلگەندە ‰18.6 كە يەتتى، ئاز سانلىق مىللەتلەر ئارىسىدا پىلانلىق تۇغۇت سىياسىتى يولغا قويۇلغانلىقتىن 2002 ـ يىلى‰ 10.9كە تۆۋەنلىدى.

(3) ئومۇمىي نوپۇستا ياش، ئوتتۇرا ياشلارنىڭ ئىگىلىگەن نىسبىتى يۇقىرى. ئەۋرىشكە ئېلىپ تەكشۈرۈش ماتېرىياللىرىغا ئاساسلانغاندا، شىنجاڭدىكى 10 ياشتىن 24 ياشقىچە بولغان ئاھالىلەر ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 35%نى ئىگىلىگەن، بۇ شىنجاڭ ئاھالىسى ياش قۇرۇلمىسىنىڭ تىپىك كۆپىيىش تىپىدىكى قۇرۇلما

7.5 - جەدۋەل:

شىنجاڭدىكى شەھەر قىلىپ تەسىس قىلىنغان 19 شەھەرنىڭ 10 يىلدىن بۇيانقى نوپۇس ئۆزگىرىش ئەھۋالى (بىرلىكى تۇمەن ئادەم)

شەھەر ئىسمى	1988 - يىلى		1998 - يىلى		10 يىلدا شەھەردىكى غەيرىي تىگىلىك نوپۇسنىڭ كۆپىيىش سانى
	شەھەر ئومۇمىي نوپۇسى	شەھەردىكى غەيرىي تىگىلىك نوپۇسى	شەھەر ئومۇمىي نوپۇسى	شەھەردىكى غەيرىي تىگىلىك نوپۇسى	
ئۈرۈمچى شەھىرى	106.7	100.5	154.9	128.1	27.6
قارامايى شەھىرى	19.9	19.2	26.3	22.5	3.3
شىخەنزە شەھىرى	22.1	16.7	26.6	20.8	4.1
تۇرپان شەھىرى	21.1	5.6	24.5	4.1	-1.5
قۇمۇل شەھىرى	28.1	15.7	35.3	14.1	-1.6
سانجى شەھىرى	24.9	12.2	33.9	13.9	1.7
كۆيتۈن شەھىرى	6.4	5.4	10.7	9.6	3.8
غۇلجا شەھىرى	25.1	16.7	33.2	23.0	6.3
چۆچەك شەھىرى	12.4	4.5	14.8	5.8	1.3
ئالتاي شەھىرى	14.8	6.9	16.4	5.6	-1.3
بورتالا شەھىرى	14.6	4.7	19.8	5.8	1.4
كورلا شەھىرى	24.1	15.1	33.2	20.0	4.9
ئاقسۇ شەھىرى	35.4	15.3	46.1	17.3	2.0
ئانۇش شەھىرى	15.9	3.3	18.7	4.6	1.3
قەشقەر شەھىرى	22.0	16.9	31.1	20.5	3.6
خوتەن شەھىرى	12.3	6.6	15.4	8.6	2.0
ئۇكاك	11.6	4.5	14.8	7.3	3.2
مىچۇەن	14.1	4.6	16.8	6.1	1.4
شىخو	15.4	4.1	20.0	7.3	3.2

ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

(4) ئاھالىنىڭ ئومۇمىي مەدەنىيەت ساپاسىنى ئۆستۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ، يۇقىرى ساپالىق خادىملارنىڭ تارقىلىشى تەكشى ئەمەس. 75 پىرسەنتتىن كۆپرەك كەسىپىي خادىملار شىمالىي شىنجاڭ رايونىغا مەركەزلەشكەن، كەسىپ تېخنىكىسىغا بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك پەن ـ تېخنىكا خادىملىرى، قۇرۇلۇش تېخنىكىلىرى ئېغىر دەرىجىدە كەمچىل.

شەھەرلىشىش نىسبىتى يۇقىرى، لېكىن سۈپىتى تۆۋەن. يېڭى قۇرۇلغاندىن بۇيان، شىنجاڭنىڭ شەھەرلىشىش سەۋىيىسى مۇتلەق كۆپ يىللاردا مەملىكەت بويىچە ئالدىنقى قاتاردا تۇرۇپ كەلدى. 1998 ـ يىلىنىڭ ئاخىرى، شەھەر ـ بازارلاردىكى ئومۇمىي نوپۇس ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 50.1%نى ئىگىلىدى، شەھەر ـ بازارلاردىكى غەيرىي يېزا ئىگىلىك نوپۇسى ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 30.89% نى ئىگىلىدى، بېيجىڭ، تيەنجىن، شاڭخەي قاتارلىق ئۈچ بۆلگىسىنى قاراشلىق شەھەردىن باشقا ئۆلكە، ئاپتونوم رايونلار ئىچىدە ئاپتونوم رايونىمىز 6 ـ ئورۇننى ئىگىلىدى. لېكىن شەھەرلىشىش سۈپىتى تۆۋەن، شەھەرلەرنىڭ تۇرلۇك مۇئەسسەسىلىرى بىرقەدەر ناچار بولدى، نۇرغۇن شەھەر ئاھالىسى يۇقىرى سەۋىيىلىك شەھەر مەدەنىيىلىك تۇرمۇشىدىن بەھرە ئالالمىدى.

ئاھالىلەر چوڭ، ئوتتۇرا شەھەرلەرگە توپلاشتى. نۆۋەتتە، شىنجاڭنىڭ شەھەرلىشىش تەرەققىيات يۇزلىنىشى چوڭ، ئوتتۇرا شەھەرلەرگە توپلىشىشتەك تەرەققىيات باسقۇچىدا تۇرماقتا، 7.6 ـ جەدۋەلدىن شۇنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇكى:چوڭ، ئوتتۇرا شەھەرلەرنىڭ شەھەر ئۇنۇۋېرسال ئەمەلىي كۇچى نىسبەتەن كۈچلۈك بولغاچقا، شەھەرلەرنىڭ كۆلەم ئۇنۇمى ۋە توپلاش ئۇنۇمى جارى قىلدۇرۇلماقتا. يەنە بىر نۇقتىدىن قارىغاندا، شەرقىي قىسمىدىكى ئوتتۇرا، كىچىك شەھەرلەرنىڭ چوڭ شەھەرلەر بىلەن بىرلىكتە ئورتاق تەرەققىي قىلىشتەك يۇزلىنىشى بىلەن سېلىشتۇرغاندا،

7.6 - جەدۋەل:

1980 - يىلىدىن 2000 - يىلغىچە شىنجاڭدىكى شەھەر - بازار سانىنىڭ كۆپىيىش، كۆلىمىنىڭ ئېشىش جەدۋىلى

يىل	شەھەر قىلىپ تەسىس قىلىنغان شەھەر	شتاتلىق بازار	شەھەر - بازاردىكى غەيرىي يېزا ئىگىلىك نوپۇسى	ئاھالىنىڭ شەھەر - لىشىش سەۋىيىسى
بىرلىك	دانە	دانە	تۆمەن ئادەم	%
1980 - يىلى	8		283.38	22.1
1985 - يىلى	15	121	358.78	26.4
1990 - يىلى	16	126	416.70	27.3
1995 - يىلى	17	156	498.40	30.0
2000 - يىلى	19	189	550.27	33.0

ئىزاھات:(1) شتاتلىق بازارلار ناھىيە بازىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ. ناھىيە بازىرىنىڭ ئاساسىي ئاساسي جەھەتتىن شەھەر قىلىپ تەسىس قىلىنغان شەھەرلەر سانىنىڭ كۆپىيىشى بىلەن تەڭ.

(2) شەھەر - بازارلاردىكى غەيرىي يېزا ئىگىلىك نوپۇسى ناھىيە بازىرى نوپۇسىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

شىنجاڭدا كىچىك شەھەر - بازارلارنىڭ سانى كۆپ، كۆلىمى كىچىك، شەھەر - بازارلارنىڭ ئەمەلىي كۈچى ناھايىتى ئاجىز، شەھەر - بازارلار سانىنىڭ كۆپىيىش سۈرئىتى بىرقەدەر تېز، ئەمما شەھەر - بازارلارنىڭ ئۆز كۆلىمىنىڭ ئېشىش سۈرئىتى ناھايىتى ئاستا بولغاچقا، شىنجاڭدىكى نۈرغۇن كىچىك شەھەر - بازارلار-

7.7 ـ جەدۋەل :

شنجاڭدىكى شەھەر قىلىپ تەسىس قىلىنغان شەھەرلەرنىڭ هازىرقى هالىتى (2000 ـ يىلى)

شەھەر ـ بازار ئاھالىسى كۆلەمى	سانى	شەھەر ـ بازار ئومۇمىي نوپۇسىدا ئىگىلىگەن نىسبىتى	غەيرىي يېزا ئەگىلىك نوپۇسى	شەھەر غەيرىي يېزا ئىگىلىك نوپۇسىدا ئىگىلىگەن نىسبىتى	شەھەر ـ بازار ئىسمى
بىرلىكى		%	تۇمەن ئادەم	%	
1 مىليون نوپۇستىن كۆپ بولغىنى	1	5.3	133.76	37.3	ئۈرۈمچى
200 مىڭ نوپۇستىن كۆپ بولغىنى	5	26.3	112.62	31.4	قاراماي، كورلا، قەشقەر، غۇلجا، شىخەنزە
100 مىڭدىن 200 مىڭغىچە نوپۇس بولغىنى	3	15.8	50.75	14.2	قۇمۇل، سانجى، ئاقسۇ
50 مىڭدىن 100 مىڭغىچە نوپۇس بولغىنى	6	31.6	44.36	12.4	بورتالا، خوتەن، كۈيتۈن، شىخو، ئالتاي، چۆچەك
50مىڭ نوپۇسىدىن ئاز بولغىنى	4	21.0	16.85	4.7	تۇرپان، فۇكاڭ، مىچۈەن، ئانۇش
جەمئىي	19	100.0	358.34	100.0	

نىڭ تەرەققىياتىنى تېزلىتىشكە توغرا كېلىدۇ.

شەھەرلىشىش سەۋىيىسىنىڭ ئۆسۈشى ئاساسلىقى شەھەر ـ بازارلار سانىنىڭ كۆپەيىشىدىن بولدى. پۈتۈن شىنجاڭدىكى شەھەر قىلىپ تەسىس قىلىنغان 19 شەھەرنىڭ يەتتىسى ئازاد بولغاندىن كېيىن، يەنى ئىسلاهات ئېلىپ بېرىلىش، ئىشىك ئېچىۋېتىلىشتىن بۇرۇن تەسىس قىلىنغان، قالغان 12 شەھەر ئىسلاهات ئېلىپ بېرىلغان، ئىشىك ئېچىۋېتىلگەندىن كېيىن تەسىس

قىلىنغان؛ بولۇپمۇ 1978 ـ يىلىدىن 1988 ـ يىلىغىچە بولغان 10 يىل ئىچىدە توققۇز شەھەر يېڭىدىن تەسىس قىلىنىدى، بۇ مەزگىلدە شەھەر ـ بازار نوپۇسىنىڭ ئېشىش نىسبىتى 7 پىرسەنتكە يەتتى؛ لېكىن 1988 ـ يىلىدىن تارتىپ ھازىرغىچە پەقەتلا ئۇچ ناھىيە دەرىجىلىك شەھەر تەسىس قىلىندى، شەھەر ـ بازار نوپۇسىنىڭ ئېشىش نىسبىتى پەقەتلا 3.1% بولدى.

يېقىنقى 10 يىلدىن بۇيان، شتاتلىق بازار سانىنىڭ تېزدىن كۆپىيىشى شەھەر ـ بازار سانىنىڭ كۆپىيىشىنى تېزلەتتى، 10 يىلدا جەمئىي 63ى كۆپەيدى. بۇ شىنجاڭنىڭ شەھەر ـ بازارلار-دىكى غەيرىي يېزا ئىگىلىك نوپۇسىنىڭ كۆپىيىشىگە تەسىر كۆرسىتىدىغان ئاساسلىق ئامىلنىڭ مەۋرىي شتاتنىڭ ئۆزگىرىشى ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

شەھەرنىڭ باش ئورۇنلۇق دەرىجىسى يۇقىرى، شەھەر ـ بازار سىستېمىسىنىڭ يېتىلىشى تۆۋەن باسقۇچتا تۇرماقتا. شىنجاڭدىكى شەھەرلەرنىڭ تەرەققىياتى تەكشى ئەمەس، شەھەر كۆلىمى ئەڭ چوڭ بولغىنى ئۈرۈمچى شەھىرى بولۇپ، 2000 ـ يىلىدىكى شەھەر ـ بازار غەيرىي يېزا ئىگىلىك نوپۇسى 1 مىليون 337 مىڭ 600؛ ئۈنىڭ نوپۇسى نوپۇس كۆلىمى ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان غۇلجا شەھىرىدىن (2000 ـ يىلىدىكى شەھەر ـ بازار غەيرىي يېزائىگىلىك نوپۇسى 241 مىڭ) 1 مىليون 96 مىڭ 600 كۆپ بولۇپ، شەھەرنىڭ باش ئورۇنلۇق دەرىجىسى 55. 5گە يەتكەن.

شىنجاڭنىڭ شەھەر ـ بازار سىستېمىسىنىڭ يېتىلىشى دەسلەپكى باسقۇچتا بولۇپ، شەھەر ـ بازار سىستېمىسى كۆلەمنىڭ دەرىجە قۇرۇلمىسى مۇڭاپىق ئەمەس. نۆۋەتتە، شىنجاڭدا ئالاھىدە چوڭ شەھەردىن بىرسى، ئوتتۇرا دەرىجىلىك شەھەردىن بەشى، كىچىك شەھەردىن ۋە شتاتلىق بازاردىن 202سى بار، ئوتتۇرا شەھەرلەرنىڭ ھەممىسىدىلا غەيرىي يېزا ئىگىلىك نوپۇسى ئاران 200 مىڭدىن ئاشقان. ئۈرۈمچىدىن باشقا 18 شەھەردە ئوتـ

تۇرا ھېساب بىلەن پەقەت 125 مىڭ غەيرىي يېزا ئىگىلىك نوپۇسى بار، 66 ناھىيە بازىرىدا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 23 مىڭ غەيرىي يېزا ئىگىلىك نوپۇسى بار، 123 مۇستەقىل شتاتلىق بازاردا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 3100 غەيرىي يېزا ئىگىلىك نوپۇسى بار.

شەھەرلىشىش سەۋىيىسى روشەن ھالدا ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىڭ ئارقىدا. 2001 - يىلى، شىنجاڭنىڭ كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان GDP سى 7913 يۈەن/ئادەم بولۇپ، تۆۋەن كىرىملىك دۆلەتلەرنىڭ سەۋىيىسىدىن ئېشىپ كەتكەن. لېكىن شەھەر بىلەن يېزىلارنى ئايرىۋېتىش سىياسىتى ۋە تۇزۇم توسالغۇسى بۇگۈنگە قەدەر ۋاقتىدا تۇزىتىلمىگەنلىكتىن، ئىقتىسادنىڭ تېز سۈرئىتىتە ئېشىشى شەھەرلىشىش سۈرئىتىنىڭ تېزدىن ئېشىشىغا ئۇنۇملۇك تۇرتكە بولالمىدى، شەھەرلىشىش سەۋىيىسى ئىقتىسادىي تەرەققىيات سەۋىيىسىگە يېتىشىپ ماڭالمىدى. يېقىنقى 10 يىلىق ئەھۋالدىن قارىغاندا، شىنجاڭنىڭ مىللىي ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتىنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە ئېشىش سۈرئىتى 10% ئەتراپىدا بولدى، لېكىن شىنجاڭنىڭ شەھەرلىشىش سەۋىيىسىنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە ئېشىش سۈرئىتى ئاران 0.6 پىرسەنتتىلا بولدى.

3. شەھەرلىشىش جەھەتتە ساقلىنىۋاتقان مەسىلىلەر ۋە ئۇنىڭ سەۋەبى

شەھەر - بازارلارنىڭ كۆلىمى كىچىك، زىچلىق دەرىجىسى تۆۋەن، تەسىر كۆرسىتىش ۋە تۇرتكىلىك رولى كۈچلۈك ئەمەس. نۆۋەتتە، شىنجاڭدا شتاتلىق بازاردىن يۇقىرى شەھەر - بازارلار ئارانلا 208. تەبىئىي مۇھىت سەۋەبىدىن، شەھەرلەرنىڭ جايلىشىشى ناھايىتى تارقاق، ئۇنىڭ ئۈستىگە شەھەر ئىقتىسادىنىڭ ئومۇمىي سەۋىيىسى تۆۋەن، ئۇنىۋېرسال ئۇنۇمى ناچار، بۇنىڭ بىلەن شەھەرنىڭ توپلاش ۋە تەسىر كۆرسىتىش رولى كۈچلۈك بولمىدى، پۈتكۈل رايون تەرەققىياتىغا تۇرتكە بولىدىغان مەركىزىي شەھەر كەمچىل بولدى. شۇڭا، شەھەر - بازارلار كۆلىمىنىڭ كىچىك بولۇشى، شەھەرلەر تەرەققىياتىنىڭ ئارقىدا قېلىشى،

شەھەر ـ بازارلار ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقىنىڭ سۇس، قۇلايسىز بولۇشى، ناھايىتى زور دەرىجىدە پۇتۇن ئاپتونوم رايون ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىي قىلىشىنى چەكلەپ، شەھەر ـ يېزا ئىقتىسادىنىڭ ماس ھالدا تەرەققىي قىلىشىغا تەسىر يەتكۈزدى.

شەھەر ـ بازار فۇنكسىيىسى، تىپىنىڭ ئوخشاشلىقى يۇقىرى. شىنجاڭدىكى مۇتلەق كۆپ سانلىق شەھەر ـ بازارلار-نىڭ كەسىپلىشىشى گەۋدىلىك ئەمەس، ئۇلار مەمۇرىي فۇنكسىيىنى ئاساس قىلىدۇ، يۇكسەك كەسىپلەشكەن شەھەردىن پەقەت قاراماي شەھىرىلا بار، قاتناش ـ تىرانسپورتنىڭ كەسىپلىشىشى قۇمۇل، كۇيىتۇن، كورلا قاتارلىق ئۇچ شەھەردە بىرقەدەر روشەن ئىپادىلەندى. شىنجاڭدىكى شەھەر ـ بازارلاردا 3 ـ كەسىپ تەرەققىي تاپماسلىق، بايلىقتىن ئۇنۇمۇرسال پايدىلىنىش ناچار بولۇش، كەسىپلەرنىڭ يانداشما تەرەققىي قىلىشى كۇچلۈك بولماسلىقتەك مەسىلىلەر ئومۇميۈزلۈك ساقلانماقتا، بىرقەدەر يۇقىرى چاتما كوئېففىتسېنتلىق كەسىپ زەنجىرى ۋە يۇرۇشلەشكەن ئىشلەپچىقىرىش شەكىللەنمىدى، مەھسۇلات قۇرۇلمىسى بىرلا خىل، قوشۇلما قىممىتى يۇقىرى ئەمەس، بۇ ھال بازارنىڭ ئۆزگىرىشىگە ماسلىشىپ كېتەلمەيدۇ؛ كۆپ سانلىقى ناھىيە بازارلىرى ۋە ئادەتتىكى شتاتلىق بازارلار پەقەتلا يېزا ئىگىلىكى ۋە دېھقانلارنىڭ ئادەتتىكى تۇرمۇشى ئۈچۈن مۇلازىمەت قىلىدىغان كىچىك رايون مەركىزىي شەھەر ـ بازىرىدىن ئىبارەتتا خالاس، ئۇلارنىڭ كەسىپ قۇرۇلمىسى بىرلا خىل، خاسلىقى ۋە ئۆزگىچىلىكى كەمچىل، تەكرار قۇرۇلۇش كۆپ، ئىسراپچىلىق ئېغىر.

شەھەرلەرنىڭ مەبلەغ سېلىش مۇھىتى ئومۇميۈزلۈك بىرقەدەر ناچار، ئۇلارنىڭ ئۇل مۇئەسسەسە قۇرۇلۇشىنىڭ قاتتىق مۇھىتى، بولۇپمۇ يۇمشاق مۇھىتىنى زور دەرىجىدە ياخشىلاشقا توغرا كېلىدۇ. شىنجاڭنىڭ شەھەر ئۇل مۇئەسسەسىسى ۋە ئىجتىمائىي مۇلازىمەت سىستېمىسى مۇكەممەل ئەمەس، ئاممىۋى مۇلازىمەت مۇئەسسەسىلىرىنى كۆچەيتىشكە توغرا كېلىدۇ؛ شە-

هەر ـ بازارنىڭ ئېكولوگىيىلىك مۇھىت قۇرۇلۇشىنى ياخ-شىلاشقا توغرا كېلىدۇ، شەھەر ئاھالىسى كۆلىمىنىڭ ئۆزلۈك-سىز كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ، شەھەرلەردىكى بەرپا قىلىنىپ بول-غان جايلاردا يېشىللىق ۋە بوشلۇق بارغانسېرى ئازايماقتا، بۇنىڭ بىلەن شەھەر مۇھىتى سۇپىتى تۆۋەنلىمەكتە، مۇھىت بەدىلىگە قىسقا مۇددەتلىك ئىقتىسادىي ئۈنۈمنى قوغلىشىش ئىشلىرى ھېلىھەم كۆرۈلۈپ تۇرماقتا. شەھەر مەركىزىي رايونلىرى، كونا شەھەر رايونلىرى زىيادە ئېچىلغاچقا مۇھىتى ناچارلاشماقتا، بۇ-لۇپمۇ بەزى چوڭ، ئوتتۇرا شەھەرلەرنىڭ مەركىزىي رايونلىرىدا ئاھالە ۋە ئىمارەتلەر زىيادە زىچ، يېشىللىق ئاز، ئولتۇراقلىشىش مۇھىت سۇپىتى تۆۋەنلەپ كەتتى. شەھەر رايونىغا ئادەم، ئاپتومو-بىل ئېقىمى مەركەزلەشكەن، قاتناش قىستاڭ، بۇ مۇھىتنىڭ بۇلغىنىشىنى ئېغىرلەشتۇرۇۋەتتى.

پۈتۈن شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىدا پەرق بىر-قەدەر زور، شەھەر ـ بازارلارنىڭ تەرەققىياتى تەكشى ئەمەس، كەسىپ قۇرۇلمىسى نامۇۋاپىق، 2 ـ ، 3 ـ كەسىپلىرى تەرەققىي تاپمىغان. شىنجاڭدا، شەھەر ۋە كەسىپلەرنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇ-لۇشى رايون جەھەتتە مەركەزلىك. 2 ـ ، 3 ـ كەسىپنىلا مىسال-غا ئالساق، 80 پىرسەنتىن كۆپرەك سانائەت كارخانىلىرى تەڭ-رىتېغىنىڭ شىمالىي ئېتىكى ئىقتىسادىي بەلۋېغىغا جايلاشقان، 3 ـ كەسىپ تېخىمۇ شۇنداق، ئۇرۇمچى شەھىرىنىڭ 3 ـ كەسىپ مەھسۇلات قىممىتى پۈتۈن شىنجاڭ 3 ـ كەسىپ مەھسۇلات قىممىتىنىڭ 60 پىرسەنتىن كۆپرەكىنى ئىگىلەيدۇ. سانائەت بايلىقنى يېرىك پىششىقلاپ ئىشلەشنى ئاساس قىلغان ئېغىر تىپتىكى قۇرۇلما ئالاھىدىلىكىگە ئىگە، بۇ رايون سانائىتىنىڭ پىششىقلاپ ئىشلەش دەرىجىسىنىڭ تۆۋەن بولۇش، شۇنداقلا يېزا ئىگىلىكى ۋە قېزىلما بايلىققا تايىنىشچانلىقىنىڭ يۇقىرى بولۇ-شىدا ئىپادىلىنىدۇ، بۇ ئەھۋال شىنجاڭنىڭ سانائەتلىشىشىنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدا تۇرۇۋاتقانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

شەھەرنى باشقۇرۇش ئارقىدا قالدى، مەبلەغ سېلىش يوللىرى بىر خىللا بولدى. شەھەرلىشىش ئادەم، مالىيە، ماددىي ئەشيالار-نىڭ توپلىشىش جەريانىدۇر، بۇنىڭ قىيىن نۇقتىسى مەبلەغ توپلاشتۇر، بۇ قىيىن مەسىلىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، ئەڭ ئاساسلىقى شەھەرنى بازار ھەرىكىتى مېخانىزمى بويىچە باشقۇرۇش لازىم. بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسى شارائىتىدا، شەھەر - يېزا قۇرۇلۇشى ۋە ئۇنىڭ تەرەققىي قىلىشى كۆپ مەنبەلىك مەبلەغ سېلىش، تەدبىر بەلگىلەش ۋە ئېچىش، قۇرۇش پائالىيىتىنىڭ ئۇنۇمۇبرسال نەتىجىسىدۇر، شۇڭا، تۈرلۈك قۇرۇلۇش پائالىيەتلىرىنىڭ ھەممىسى بازارنىڭ سىنىقىنى قوبۇل قىلىدۇ. شەھەر قۇرۇلۇشىنىڭ مەبلەغ سېلىش ئوبيېكتىدا كۆپ مەنبەلىشىش ئەندىزىسى بارلىققا كېلىدۇ، غەيرىي ھۆكۈمەت تارماقلىرىنىڭ مەبلەغ سېلىش مۇددىئاسى شەھەر ئۈل مۇئەسسەسىلەر قۇرۇلۇشىنىڭ مۇھىم ئىقتىسادىي ئاساسلى بولۇپ قالىدۇ. ھۆكۈمەتمۇ مەبلەغ سېلىشتا تەدرىجىي ھالدا بازارلاشقان مەشغۇلاتنى ئىشقا ئاشۇرىدۇ. نۆۋەتتە، شىنجاڭنىڭ شەھەر قۇرۇلۇشىدا بازار مەشغۇلاتى مېخانىزمى تېخى شەكىللەنمىدى، يەر ئىشلىتىش تۈزۈمى ئىسلاھاتى، خەلقئارا‌غا يۈزلىنىپ مەبلەغ يۈرگۈزۈش ۋە چەت ئەل مەبلىغىدىن پايدىلىنىش، شەھەر مەمۇرىيىتى ئاممىۋى مۇئەسسەسىلەرنى ھەقلىق ئىشلىتىشنى يولغا قويۇش ۋە شەھەر قۇرۇلۇشى مەبلىغىنى بازارغا يۈزلىنىپ توپلاش قاتارلىق جەھەتلەردە تېخى بۆسۈش ھاسىل قىلىنمىدى. شەھەرلىك ھۆكۈمەت يەنىلا شەھەر قۇرۇلۇشىغا مەبلەغ سېلىشتىكى ئوبيېكت بولماقتا، ھۆكۈمەتنىڭ مالىيە كۈچى چەكلىك بولغاچقا، ئۇنىڭ ئۈستىگە شەھەر قۇرۇلۇشى ئۈچۈن كۆپلەپ مەبلەغ كېتىدىغان بولغاچقا، مەبلەغ يوچۇقى بىرقەدەر چوڭ بولماقتا، نۆۋەتتە شىنجاڭنىڭ شەھەر ئۈل مۇئەسسەسىلەر قۇرۇلۇشى مەبلىغىنىڭ كۆپ قىسمى

قەرز ئېلىشتىن كېلىۋاتىدۇ. شىنجاڭنىڭ شەھەرلىشىش قەدىمىنى تېزلەتكەن مەبلەغ سېلىنمىسى ئېغىر دەرىجىدە يېتىشمەسلىك مەسىلىسىنى ھەل قىلىش مۇھىم مەسىلە بولۇپ قېلىۋاتىدۇ.

ئالتىنچى، خەلق تۇرمۇشى كۆرۈنەرلىك ياخشىلاندى

1. ئاھالىلەرنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسى كۆنسايىن ئاشتى

دېھقانلارنىڭ كىرىم سەۋىيىسى تېزدىن ئۆستى. يېزا ئىسلاھاتىنىڭ ئۇزلۇكسىز چوڭقۇرلىشىشى ۋە مۇكەممەللىشىگە ئەگىشىپ، شىنجاڭ يېزائىگىلىكىدە ئۇدا مول ھوسۇل ئالدى، دېھقانلارنىڭ ئائىلە ئىگىلىك باشقۇرۇشىنىڭ كەسىپلىشىشى ۋە ئۇنىڭ ئۇنۇم سەۋىيىسى كۆرۈنەرلىك ئۆستى. 2002 ـ يىلى شىنجاڭدىكى دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان ساپ كىرىمى 1860 يۈەنگە يېتىپ، 1980 ـ يىلىدىكىدىن 1659 يۈەن كۆپەيىپ، يىلىغا ئوتتۇرا ھېسابتا 2%. 10 ئېشىپ باردى.

شەھەر ئاھالىسىنىڭ كىرىمى ئۇدا، تېز سۈرئەتتە ئاشتى. 20 نەچچە يىلدىن بۇيان، دۆلەت كىرىم تەقسىماتى تۈزۈلمىسى ئىسلاھاتىنى ئۇزلۇكسىز چوڭقۇرلاشتۇردى، ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ مائاش كىرىمى مۇقىم ئاشتى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئىقتىسادىي تۇرمۇشنىڭ كۆنسايىن جانلىنىشى، ئىشقا ئورۇنلىشىش يوللىرىنىڭ كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ، شەھەر ئاھالىلىرىنىڭ كىرىم ئەندىزىسىدە كىرىم قىلىش يوللىرى كۆپ قۇتۇپلىشىش، كىرىم قىلىش شەكىللىرى كۆپ خىللىشىش ئەندىزىسى تەدرىجىي بارلىققا كەلدى. شىنجاڭ ئاھالىلىرىنىڭ كىرىمى سىجىل، تېز سۈرئەتتە ئاشتى. 2001 ـ يىلى شىنجاڭدىكى شەھەر ئاھالىلىرىنىڭ قول ئىلكىدىكى ئوتتۇرىچە كىرىمى 6590.28 يۈەنگە يېتىپ، 1980 ـ يىلىدىكىدىن 10.87 ھەسسە كۆپەيىپ، يىلىغا ئوتتۇرا ھېسابتا 11.9%

ئېشىپ باردى؛ 1989 ـ يىلىدىكىدىن 4.4 ھەسسە كۆپەيىپ، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن يىلىغا 15.1% ئېشىپ باردى، باھا ئامىلى چىقىرىۋەتكەندە، ئەمەلىي ئېشىش 6.7% بولدى.

(1) مائاش خاراكتېرلىك كىرىم ئۇدا ئاشتى، مائاش قۇرۇلمىسىدا ئۆزگىرىش بولدى.

1978 ـ يىلى ئىسلاھات ئېلىپ بېرىلغان، ئىشلەپچىقىرىش تىلگەندىن بۇيان، دۆلەت مائاش تۈزۈمىنى ئىسلاھ قىلدى، مەمۇرىي، كەسپىي ئورۇنلارنىڭ مائاشىنى كۆپ قېتىم تەڭشىدى ۋە ئۆستۈردى، كارخانىلارمۇ تەقلىد قىلىپ مائاش ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىپ، مائاشنىڭ ئېشىشىنى ئىقتىسادىي ئۇنۇم بىلەن چاتتى، بىرقەدەر مۇھىم، دائىرىسى بىرقەدەر كەڭ بولغان ئىسلاھاتلار تۆۋەندىكىچە: بىرىنچىسى، 1985 ـ يىلى ئېلىپ بېرىلغان مائاش ئىسلاھاتى. كارخانىلار ئاساسلىقى ئەمگەك كۈچلىرىنى ئىشلەتىش ۋە تەقسىمات تۈزۈمىنى ئىسلاھات قىلىپ، رىقابەت مېخانىزمىنى كىرگۈزۈپ، «تۆمۈر تاۋاق»، «داش قازان»نى چېقىپ تاشلاپ، ئىش ئورنى ماھارەت مائاشى، ئاساسىي مائاشقا ئۇنۇم مائاشىنى قوشۇشتەك كۆپ خىل مائاش تەقسىماتى شەكلىنى يولغا قويۇپ، ئەمگىكىگە قاراپ تەقسىم قىلىش، كۆپ ئىشلىگەنلەر كۆپ چىشلەشتەك تەقسىمات سىياسىتىنى قوللىنىپ، مائاشنىڭ رىغبەتلەندۈرۈش ئىقتىدارىنى ئاشۇرۇپ، كىرىم پەرقىنى مۇۋاپىق ئايرىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، مەمۇرىي، كەسپىي ئورۇنلار قۇرۇلما مائاشى تۈزۈمىنى يولغا قويدى. ئىككىنچىسى، 1993 ـ يىلى ئېلىپ بېرىلغان مەمۇرلار مائاش ئىسلاھاتى، شۇنداقلا كارخانا، كەسپىي ئورۇنلار مائاش ئىسلاھاتى. بۇ قېتىمقى ئىسلاھات ئارقىلىق مائاش قۇرۇلمىسىدا زور ئۆزگىرىش بولدى، ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ مائاشىمۇ كۆرۈنەرلىك كۆپەيدى. 1997 ـ يىلى شەھەر ئاھالىلىرىنىڭ مائاش خاراكتېرلىك كىرىمى 3343.16 يۈەنگە يېتىپ، 1980 ـ يىلىدىكىدىن 6.7 ھەسسە كۆپەيىپ، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 12.79% ئېشىپ باردى. 1998 ـ يىلى

لىدىن بۇيان، دۆلەت مەمۇرلىرى ۋە كەسپىي ئورۇنلاردىكى ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ مائاشى ئىككى قېتىم زور كۆلەمدە ئۆستۈرۈلدى، بۇنىڭ بىلەن دۆلەت ئىشچى ـ خىزمەتچىلىرىنىڭ مائاشى بىر يېڭى سەۋىيىگە كۆتۈرۈلدى. 2001 ـ يىلى، ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان مائاشى 10 مىڭ 278 يۈەنگە يېتىپ، 1989 ـ يىلىدىكىدىن 4.1 ھەسسە كۆپەيدى. شەھەر ئاھالىلىرىنىڭ ئاساسلىق كىرىم مەنبەسى بولغان مائاش-نىڭ كۆپىيىشى ئاھالىلەر تۇرمۇش سەۋىيىسىنىڭ ئۆسۈشىنى زور دەرىجىدە ئىلگىرى سۈردى.

(2) مائاشتىن سىرتقى كىرىمنىڭ ئېشىش دەرىجىسى، نىسبىتى بىرقەدەر زور بولدى.

1997 ـ يىلى ئاھالىلەرنىڭ مائاشتىن سىرتقى كىرىمى 1542.8 يۈەنگە يېتىپ، 1980 ـ يىلىدىكىدىن 11.7 ھەسسە ئاشتى، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 16.1% ئېشىپ بارىدى. مائاشتىن سىرتقى كىرىمنىڭ ئاھالىلەرنىڭ ئەمەلىي كىرىمىدە ئىگىلىگەن نىسبىتى 1980 ـ يىلىدىكى 21.94 پىرسەنتتىن 31.58 پىرسەنتكە ئاشتى.

ـــ ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ خىزمەت ئورنىدىن ئېرىشكەن باشقا كىرىملىرى ۋە ناتۇرال كىرىمى كۆپەيدى، 1997 ـ يىلى كىشى بېشىغا 341.56 يۈەندىن توغرا كېلىپ، 1980 ـ يىلىدىكىدىن 7.9 ھەسسە كۆپەيدى.

ـــ يەككە ئەمگەك كىرىمى ۋە باشقا ئەمگەك كىرىمى كۆپەيدى. ئىسلاھاتنىڭ ئۇزلۇكسىز چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ، كۆپ خىل ئىگىلىك تەركىبلىرىنىڭ ئورتاق تەرەققىي قىلىشى ئىشقا ئاشۇرۇلدى، 1997 ـ يىلى يەككە ئىگىلىك باشقۇرغۇچىلارنىڭ كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان كىرىمى 237.56 يۈەن بولۇپ، 1981 ـ يىلىدىن باشلاپ يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 34.15% ئېشىپ باردى. 1997 ـ يىلى شەھەر ئاھالىلىرىنىڭ ئىككىنچى كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىشتىن قىلغان كىرىمى كىشى بېشىغا

33.12 يۈەنگە يەتتى، 1981 ـ يىلىدىن بۇيان ئوتتۇرا ھېساب بىلەن يىلىغا 10.73% ئېشىپ باردى.

ـــ مۇلۇك خاراكتېرىدىكى كىرىم ئاھالىلەر كىرىمىنىڭ يېڭى ئېشىش نۇقتىسى بولدى. 1980 ـ يىلىدىن بۇرۇن، ئاھالىلەر مائاشىغا تايىنىپ كۈندىلىك تۇرمۇش چىقىمىنى قامدىغاندىن كېيىن قولىدا ناھايىتى ئاز مائاش قالاتتى، يىللاپ توپلىغان پۇل مۇئامىلە مۇلكى كۆپ ئەمەس ئىدى. 1988 ـ يىلى كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان مۇلۇك خاراكتېرلىك كىرىمى (جۈملىدىن پۇل ئامانىتى ئۆسۈمى، پايچېكى ئۆسۈمى، پايدىسى، ئىجارە ھەققى قاتارلىق كىرىملىرى) ئارانلا 5.4 يۈەن بولۇپ، ئاھالىلەر ئەمەلىي كىرىمىنىڭ 0.98 پىرسەنتىنى ئىگىلەيتتى. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، ئاھالىلەرنىڭ بانكا ئامانىتى، زايوم، پاي چېكى، كارخانا زايومى قاتارلىق پۇل مۇئامىلە مۇلكى كۆنسايىن كۆپەيدى، 1997 ـ يىلى شەھەر ئاھالىلىرىنىڭ كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان مۇلۇك خاراكتېرلىك كىرىمى 78.31 يۈەنگە يېتىپ، 1988 ـ يىلىدىكىدىن 13.5 ھەسسە ئاشتى.

(3) پۇل مۇئامىلە مۇلۇك ئامانىتى زور ھەجمدە كۆپەيدى.

سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، شەھەر ئاھالىلىرىنىڭ پۇل مۇئامىلە ئېڭى، مەبلەغ سېلىش ئېڭى ۋە خەۋپ ـ خەتەر ئېڭى تەدرىجىي ئۆستى، ئېشىندى مەبلەغنىڭ قىممىتىنى ساقلاشقا، ئۇنۇمىنى ئاشۇرۇشقا بارغانسېرى ئەھمىيەت بېرىدىغان، مەبلەغدىن پايدا ئېلىش ئۇنۇمىنىڭ يۇقىرى ـ تۆۋەنلىكىگە بارغانسېرى ئېتىبار بىلەن قارايدىغان بولدى. شەھەر ئاھالىلىرىنىڭ تۇرلۇك شەكىللىك مال ـ مۇلۇكلىرى، مەسىلەن، ئولتۇراق ئۆي، ئالىي دەرىجىلىك چىداملىق ئىستېمال بۇيۇملىرى، شۇنداقلا پۇل مۇئامىلە مۇلۇكلىرى، مەسىلەن، پۇل ئامانىتى، ئامانەت خاراكتېرلىك سۇغۇرتا، زايوم، پاي چېكى قاتارلىقلىرى تېزدىن جۇغلاندى. 2001 ـ يىلىنىڭ ئاخىرغىچە، شىنجاڭدىكى شەھەر ـ يېزا ئاھالىلىرىنىڭ كىشى

بېشىغا توغرا كېلىدىغان ئامانەت سوممىسى 5298 يۈەنگە يەتتى؛ كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن ئامانەت خاراكتېرلىك سۇغۇرتا چەمى 62. 152 يۈەن بولۇپ، 4. 44 ھەسسە ئاشتى؛ ئاھالىلەرنىڭ شەخسىي ئۆيگە ئىگە بولۇش نىسبىتى 8. 85 پىرسەنتكە يېتىپ، 1989 ـ يىلىدىكىدىن 79.1 پىرسەنت پوئىنتى كۆپەيدى.

(4) ئائىلىلەرنىڭ نوپۇسى ئازايدى، ئىشقا ئورۇنلاشقانلارنىڭ يۈك كوئېففىتسېنتى تۆۋەنلىدى.

20 يىلدىن بۇيان، شىنجاڭ شەھەر ئاھالىلىرى دۆلەتنىڭ پىلانلىق تۇغۇت سىياسىتىنى قاتتىق ئىجرا قىلدى، ئائىلىلەر-نىڭ نوپۇسى ئۇنۇملۇك كونترول قىلىندى. 2001 ـ يىلى ئائىلىلەردىكى ئوتتۇرىچە نوپۇس 1980 ـ يىلىدىكى 4.99دىن 3.09غا چۈشتى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئىشقا ئورۇنلىشىش يولىرىنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، ئائىلىلەردە ئوتتۇرىچە ئىشقا ئورۇنلاشقان نوپۇس 1980 ـ يىلىدىكى 41.9 پىرسەنتتىن 53.3 پىرسەنتكە ئۆرلىدى. بۇنىڭ بىلەن ئىشقا ئورۇنلاشقانلارنىڭ يۈكى يەڭگىللىدى، 1997 ـ يىلى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەربىر ئىشقا ئورۇنلاشقان نوپۇسنىڭ قامدايدىغان ئادەم سانى (ئىشقا ئورۇنلاشقۇچىمۇ بۇنىڭ ئىچىدە) 1.88 بولۇپ، 1980 ـ يىلىدىكىدىن 0.5 ئادەم كېمەيدى.

2. ئىستېمال سەۋىيىسى كۆرۈنەرلىك ئۆستى

دېھقانلارنىڭ ئىستېمال سەۋىيىسى كۆرۈنەرلىك ئۆستى. دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ كىرىم سەۋىيىسىنىڭ ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ، ئۇلارنىڭ ئىستېمال سەۋىيىسى كۆرۈنەرلىك ئۆستى. 2001 ـ يىلى، دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان تۇرمۇش ئىستېمال چىقىمى 1350 يۈەنگە يېتىپ، 1980 ـ يىلىدىكىدىن 1198 يۈەن كۆپىيىپ، 8.9 ھەسسە ئاشتى، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن10.4% ئېشىپ باردى؛ 1989 ـ يىلىدىكىدىن 897.6 يۈەن كۆپىيىپ، ئىككى ھەسسىگە يېقىن ئاشتى. دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ يېمەك ـ ئىچمەك، كىيىم ـ كېچەك، ئولتۇراق ئۇي ۋە

لازىمەتلىك ئىستېمال بۇيۇملىرى ئومۇمىيۈزلۈك ياخشىلاندى، ماددىي تۇرمۇشى ۋە مەنىۋى تۇرمۇشى كۈنسايىن موللاشتى.

2002 ـ يىلى، شىنجاڭ يېزا ئاھالىلىرىنىڭ ئائىلە ئېنگېل كوئېففىتسېنتى 49% بولۇپ، 1980 ـ يىلىغا قارىغاندا، ئولتۇراق ئۆيي ئىستېمال چىقىمى زور كۆلەمدە ئاشتى، بۇ يېمەك ـ ئىچمەك، كىيىم ـ كېچەك ئىستېمالى چىقىمىنىڭ ئېشىش سۈرئىتىدىن زور دەرىجىدە ئېشىپ كەتتى. 2001 ـ يىلى، شىنجاڭدىكى دېھقانلارنىڭ ئوتتۇرىچە ئىستېمال چىقىمىدا يېمەك ـ ئىچمەك، كىيىم ـ كېچەك، لازىملىق بۇيۇملار ۋە ئولتۇراق ئۆيي ئىستېمال چىقىمى 76.72 پىرسەنتنى ئىگىلەپ، 1989 ـ يىلىدىكىدىن 11.5 پىرسەنت پوئىنت تۆۋەنلىدى. داۋالىنىش، سەھىيە، ساقلىقنى ساقلاش، قاتناش ۋە ئالاقە، مەدەنىي مائارىپ، كۆڭۈل ئېچىش بۇيۇملىرى چىقىمى نىسبىتى 18.81 پىرسەنتنى ئىگىلەپ، 1989 ـ يىلىدىكى 11.23 پىرسەنتتىن 7.6% پوئىنت ئاشتى. يۇقىرىقى ئەھۋاللار دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ ئىستېمال قۇرۇلمىسىنىڭ كۆرۈنەرلىك سەرخىللاشقانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

مەملىكەت بويىچە بىرلىككە كەلگەن «يېزىلارنىڭ ھاللىق سەۋىيىسىگە ئۇنۇمۇبرسال باھا بېرىش كۆرسەتكۈچى سىستېمىسى»نىڭ مىقدارلاشتۇرۇلغان ئۆلچىمى» بويىچە ئۆلچىگەندە، 1997 ـ يىلى شىنجاڭ يېزىلىرىنىڭ ھاللىق سەۋىيىگە يېتىش ئۇنۇمۇبرسال نومۇرى 67.6 بولغان، يەنى شىنجاڭ يېزىلىرىدا ھاللىق سەۋىيىنى ئىشقا ئاشۇرۇش دەرىجىسى 67.6 پىرسەنتكە يەتكەن. 20 يىلدىن بۇيان، شىنجاڭ يېزىلىرىدا كىيىنىش، تويۇنۇش مەسىلىسى ئاساسىي جەھەتتىن ھەل قىلىندى ھەمدە ھاللىق سەۋىيىگە يۇرۇش قىلىش يولىدا داغدام قەدەم تاشلاندى.

شەھەر ئاھالىلىرىنىڭ ئىستېمال سەۋىيىسى ۋە ئىستېمال سۈپىتى ئومۇمىيۈزلۈك ئۆستى. كىرىمنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، شەھەر ئاھالىلىرىنىڭ ئىستېمال سەۋىيىسى ئومۇمىيۈزلۈك ئۆستى، شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئاھالىلەرنىڭ ئىستېمال كۆزقارى-

شى ئۇزلۇكسىز يېڭىلاندى، ئىستېمال دائىرىسى كۆرۈنەرلىك كېڭەيدى، تۇرمۇش، ئىستېمال يۇزلىنىشى يۇقىرى قاتلاملىق تۇرمۇش شەكلىنى قوغلىشىشقا قاراپ يۇزلەندى. 2001 ـ يىلى، شەھەر ئاھالىلىرىنىڭ ئوتتۇرىچە ئىستېمال چىقىمى 5059.67 يۈەن بولۇپ، 1989 ـ يىلىدىكىدىن 4.1 ھەسسە كۆپەيدى، ئوتتۇ-رىچە ئىستېمال چىقىمىدىن باشقا چىقىمى 1119.52 يۈەن بولۇپ، 9.9 ھەسسە كۆپەيدى. شەھەر ئاھالىلىرىنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسى ۋە تۇرمۇش سۈپىتىدە زور ئۆزگىرىش بولدى.

شەھەر ـ يېزا ئاھالىلىرىنىڭ ئىستېمال جەھەتتىكى يېڭى ئالاھىدىلىكلىرى. 20 يىلدىن بۇيان، شەھەر ـ يېزا ئاھالىلىرى كىرىمىنىڭ زور دەرىجىدە ئېشىشىغا، تۇرمۇش ئىستېمال چىقى-مىنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، ئاھالىلەرنىڭ ئىستېمال سۈپىتى كۆرۈنەرلىك ئۆستى. كۆپ ساندىكى ئاھالىلەر ئەنئەنىۋى ئىستې-مال كۆز قارىشىنى ئۆزگەرتتى، ئىستېمال يۇزلىنىشى كۆپ خىللاشتى، ئەلا، ئوتتۇرا، ئالىي سۈپەتلىك تۇرلۇك تۇرمۇش ئىستېمال بۇيۇملىرىنى قوغلىشىدىغان بولدى، تۇرمۇش سەۋىيە-سى سۈپەت ئارقىلىق تولۇقلاش ۋە ئۆسۈش مەزگىلىگە قەدەم قويدى. ئاھالىلەرنىڭ يېقىنقى يىللاردىن بۇيانقى ئىستېمال ئالا-ھىدىلىكى مۇنداق بولدى:

(1) يېمەكلىك ئىستېمالىدا ئوزۇقلۇق قىممىتىگە دىققەت قىلىش، سۈپىتىگە ئەھمىيەت بېرىشتەك ئالاھىدىلىك گەۋدىلەن-دى. يېمەكلىك ئىستېمالى تۈيۇش ئاساسىدا ياخشى يېيىش، پا-كىز يېيىش ۋە ئوزۇقلۇق قىممىتىگە ئىگە يېمەكلىكلەرنى يې-يىشكە قاراپ ئۆزگەردى. 2001 ـ يىلى دېھقانلار كىشى بېشىغا ئىستېمال قىلغان ئاشلىق 243.2 كىلوگرام بولۇپ، 1980 ـ يىلىدىكىدىن 14.1% ئاشتى، بۇنىڭ ئىچىدە، ئىستېمال قىلىنغان ئاق ئاشلىقنىڭ نىسبىتى 86.2 پىرسەنتكە يېتىپ، 1980 ـ يى-لىدىكىدىن 28.2 پىرسەنت پوئىنت ئاشتى؛ كىشى بېشىغا ئىس-تېمال قىلغان ماي، گۆش، ئائىلە قۇشلىرى ۋە بۇنىڭدىن پىش-

شىقلاپ ئىشلەنگەن يېمەكلىكلەر، قەنت ـ گېزەك، مېۋە ـ چېۋە ۋە بۇنىڭدىن پىشىشقلاپ ئىشلەنگەن يېمەكلىكلەرنىڭ سانى ئايـ ـرىم ـ ئايرىم هالدا 1990 ـ يىلىدىكىدىن 10.7%، 36.8%، 33.3% ۋە 17.2% ئاشتى. 2001 ـ يىلى، شىنجاڭدىكى دېھقانلار ـ نىڭ ئوتتۇرىچە يېمەكلىك ئىستېمال چىقىمى 679.92 يۈەن بو ـ لۇپ، 1989 ـ يىلىدىكىدىن 444.83 يۈەن كۆپەيدى؛ دېھقانلارنىڭ يېمەكلىك قۇرۇلمىسىدا ئاساسلىق تاماقلارنىڭ نىسبىتى تۆۋەنـ ـلىدى، قوشۇمچە يېمەكلىكلەرنىڭ نىسبىتى ئاشتى.

ئىسلاهات ئېلىپ بېرىلغان، ئىشىك ئېچىۋېتىلگەندىن بۇ ـ يان، كىرىمنىڭ ئېشىشىغا، شۇنداقلا تۇرمۇش، خىزمەت رىتىمـ ـنىڭ تېزلىشىشگە ئەگىشىپ، شەهەر ئاهالىلىرى يېمەكلىكنىڭ ئوزۇقلۇق قىممىتى يۇقىرى، قۇلايلىق بولۇشى ۋە كۆپ خىل بو ـ لۇشىغا بارغانسېرى ئەهمىيەت بېرىدىغان، ئاقسىل، ئىسىستقلىق مىقدارى يۇقىرى، ماي تەركىبى تۆۋەن بولغان يېمەكلىكلەرنى ئىستېمال قىلىش شەكلىنى قوغلىشىدىغان بولدى. هۆكۈمەت «كۆكتات ۋە قوشۇمچە يېمەكلىكلەر» قۇرۇلۇشىنى يولغا قويۇپ، كۆرۈنەرلىك نەتىجىگە ئېرىشكەنلىكتىن، ئاهالىلەرنىڭ تۇرلۇك يېمەكلىك ئىستېمالى مەيلى سان جەهەتتە بولسۇن ياكى سۈپەت جەهەتتە بولسۇن كۆرۈنەرلىك ئاشتى.

(2) خاسلىقنى گەۋدىلەندۈرۈش، ئالىي سۈپەتلىك بولۇشنى قوغلىشىش كىيىم ـ كېچەك ئىستېمالىنىڭ ئاساسىي ئېقىمـ ـىغا ئايلاندى.

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، شەهەر ـ يېزا ئاهالىلىرى كىـ ـيىم ـ كېچەك ئىستېمالىدا تەييار كىيىمگە ۋە ئوتتۇرا، ئالىي سۈپەتلىك كىيىملەرگە ئىنتىلىدىغان بولدى، كىيىم ـ كېچەكـ ـنىڭ پاسونى، شەكلى ۋە رەڭگىگە كۇنسايمن ئەهمىيەت بېرىدىغان بولدى هەمدە تەييار كىيىملەرنى سېتىۋېلىش نىسبىتى كۆرۈنەر ـ لىك ئاشتى. 2001 ـ يىلى، دېھقانلارنىڭ كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن كىيىم ـ كېچەك چىقىمى 120.34 يۈەن بولۇپ، 1989 ـ

يىلىدىكىدىن 50.93 يۈەن كۆپەيىپ، 73.38% ئاشتى. كىيىم ـ كېچەك ئىستېمال چىقىمى شەكلى «ھەر خىل پەسلىدە بىرلا كىيىم كىيىش»تىن «بىر پەسلىدە ھەر خىل كىيىم كىيىش»كە ئۆزگەردى، تەييار كىيىم، مودا كىيىم، خۇرۇم ئاياغ قاتارلىقلار دېھقان ئائىلىلىرىدە خېلىلا ئومۇملاشتى، دېھقانلارنىڭ كىيىم ـ كېچەك كۆزقارىشى «توغۇلاشتىن ساقلىنىش»تىن «ياخشى كىيىنىش»كە ئۆزگەردى.

شەھەر ئاھالىلىرىنىڭ كىيىم ـ كېچەك ئىستېمال يۈزلىنىشى تەييار بولۇش، مودا بولۇش ۋە ئوتتۇرا، ئالىي دەرىجىلىك بولۇشقا يۈزلەندى، كىيىم پاسونىنىڭ ئۆزگىرىش نىسبىتى كۆرۈنەرلىك تېزلەشتى، كىشىلەر پاختا، يۇڭ، يىپەك قاتارلىق تەبىئىي تالالاردىن توقۇلغان ۋە خۇرۇم كىيىملەرگە تېخىمۇ ئىشتىياق باغلىدى. كىشىلەرنىڭ كىيىم ـ كېچەك ئىستېمال ھەرىكىتى تەدرىجىي قېلىپلاشتى، قارىغۇلارچە مودا قوغلاشماي، بەلكى ئۆز مەجەزى، بەدەن قۇرۇلۇشى، كەسپى ۋە كىرىمى قاتارلىقلارغا ماس كېلىدىغان كىيىملەرنى تاللايدىغان بولدى. 2001 ـ يىلى شەھەر ئاھالىلىرىنىڭ كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان كىيىم ـ كېچەك ئىستېمال چىقىمى 741.83 يۈەن بولۇپ، 1989 ـ يىلىدىكىدىن 3.7 ھەسسە ئاشتى. بۇنىڭ ئىچىدە، تەييار كىيىم سېتىۋېلىش چىقىمى 463.85 يۈەن بولۇپ، 9.6 ھەسسە ئاشتى، بۇ كىيىم ـ كېچەك ئىستېمالى چىقىمىنىڭ 64.9 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. 2001 ـ يىلى، كىشى بېشىغا سېتىۋالغان كىيىم ـ كېچەك 7.3 بولۇپ، 1989 ـ يىلىدىكىدىن 2.6 ھەسسە ئاشتى.

(3) ئولتۇراق ئۆي سېلىش قىزغىنلىقى تەدرىجىي ئاشتى، ئولتۇراق ئۆي شارائىتى كۆرۈنەرلىك ياخشىلاندى.

20 نەچچە يىلدىن بۇيان، كىشىنىش، تويۇنۇش مەسلىسى ئاساسىي جەھەتتىن ھەل بولۇش ئاساسىدا، شىنجاڭ يېزىلىرىدا ئۆي سېلىش قىزغىنلىقى تەدرىجىي ئاشتى، دېھقانلارنىڭ ئولتۇراق ئۆي شارائىتى كۆرۈنەرلىك ياخشىلاندى. 2001 ـ يىلى،

دېھقانلارنىڭ كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان ئولتۇراق ئۆي كۆ-لىمى 18.04 كۋادرات مېتىرغا يېتىپ، 1989 ـ يىلىدىكىدىن 30.9% ئاشتى. ئولتۇراق ئۆي سۈپىتىمۇ كۆرۈنەرلىك ياخشىلاندى. 2001 ـ يىلى، دېھقانلارنىڭ كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان خىش ـ ياغاچ قۇرۇلمىلىق ۋە بېتون قۇرۇلمىلىق ئولتۇراق ئۆي كۆلىمى 1989 ـ يىلىدىكىدىن 5.3 ھەسسە ئاشتى، شەھەر ئەترا-پىدىكى بەزى باي دېھقان ئائىلىلىرىنىڭ ئۆيلىرى بىنالىشىش ۋە ھويلىلىق بولۇش يۆنىلىشىگە قاراپ تەرەققىي قىلدى. ئۆيىنىڭ ئىچىنى بېزەش ۋە تازىلىق مۇئەسسەسلىرىنى سەپلەش ئادەتتىكى دېھقان ئائىلىلىرىگە كىرىشكە باشلىدى، ئولتۇراق مۇھىتى ۋە شارائىتى كۆرۈنەرلىك ياخشىلاندى.

شەھەرلەردە ئىللىق، راھەت ئولتۇراق ئۆي مۇھىتى بەرپا قىلىش كۆپ ساندىكى ئاھالىلەرنىڭ يېڭى ئىستىكىگە ئايلاندى. ئولتۇراق ئۆي تۈزۈمى ئىسلاھاتى تەدبىرلىرىنىڭ ئوتتۇرىغا قو-يۇلۇشى ۋە يولغا قويۇلۇشىغا ئەگىشىپ، ئۆي سېتىۋېلىش ۋە بې-زەش ئاھالىلەر ئىستېمالىنىڭ يېڭى قىزىق نۇقتىسىغا ئايلاندى. 2001 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا، شەھەر ئاھالىلىرىنىڭ كىشى بېشى-غا توغرا كېلىدىغان ئولتۇراق ئۆي كۆلىمى 15.54 كۋادرات مې-تىر بولۇپ، 1989 ـ يىلىدىكىدىن 68.4% ئاشتى. ئولتۇراق ئۆيلەر كەڭ، ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى تېخىمۇ مۇۋاپىق سېلىنىدىغان بولدى، بېزەش تېخىمۇ كۆركەم، ئىشلىتىشكە قۇلايلىق قىلىنى-دىغان بولدى، ئاھالىلەرنىڭ ئولتۇراق ئۆي مۇئەسسەسلىرى ۋە ئولتۇراق شارائىتى كۆرۈنەرلىك ياخشىلاندى. 2001 ـ يىلىنىڭ ئاخىرى، شەھەر ئاھالىلىرىنىڭ بىنالىق يۈرۈشلۈك ئۆيلەردە ئولتۇرۇش نىسبىتى شەھەر ئائىلىلىرى ئومۇمىي سانىنىڭ 82.6 پىرسەنتنى ئىگىلىدى، پارلىق ئۆيدە ئولتۇرغانلار 85.5 پىرسەنتنى، تۇرۇبلىق كۆمۈر گازى ۋە سۇيۇقلاندۇرۇلغان گاز ئىشلەتكەن ئائىلىلەر 87.1 پىرسەنتنى، تازىلىق ئۇسكۇنىلىرى بولغانلىرى 89.6 پىرسەنتنى، تۇرۇبا سۇيى تارتىلغانلار 95.9

پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. 2001 - يىلى شەھەر ئاھالىلىرىنىڭ ئولتۇراق ئۆي بېزەش ئوتتۇرىچە چىقىمى 215.14 يۈەن بولۇپ، 1992 - يىلىدىكىدىن 6. 6 ھەسسە ئاشتى.

(4) قۇلايلىق، ئەمەلىي بولۇش ئائىلە بۇيۇملىرى ئىستېمالىدا قوغلىشىدىغان نىشان بولدى.

ئوخشاش مەزگىلدە، شەھەر - يېزا ئاھالىلىرىنىڭ ئائىلە ئۇسكۇنە بۇيۇملىرى ۋە ئالىي چىداملىق ئىستېمال بۇيۇملىرى ئىستېمالى كۆرۈنەرلىك ئاشتى. ۋېلىسىپىت، كىيىم تىكىش ماشىنىسى، سائەت ۋە رادىئو قاتارلىق «كونا تۆت چوڭ بۇيۇم» 80 - يىللاردا ئائىلىلەرگە كۆپلەپ كىردى، 90 - يىللارغا كەلگەندە تو-يۇنۇش بولدى. لېكىن تېلېۋىزور، كىر ئالغۇ، توڭلاتقۇ، رەسىم ئاپپاراتى، سىنئالغۇ،VCD ، موتسىكلىت قاتارلىق ئالىي، چىداملىق ئىستېمال بۇيۇملىرى بارغانسېرى تېز سۈرئەتتە ئائىلىرگە كىرىشكە باشلىدى. 2001 - يىلى، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەر يۈز دېھقان ئائىلىسى 93.29 تېلېۋىزورغا ئىگە بولدى، بۇنىڭ ئىچىدە رەڭلىك تېلېۋىزور 36.26گە، ئۇن ئالغۇ 53.7گە، كىر ئالغۇ 22.13كە، توڭلاتقۇ 11.29گە، موتسىكلىت 20.32گە، شامالدۇرغۇچ 15.94كە يەتتى. بۇنىڭدىن باشقا، تېلېفون، يانفون، چاقىرغۇ، ھاۋا تەڭشىگۈچ، ئۇنئالغۇ، چاڭ - توزان سۈمۈرگۈچ قاتارلىق زامانىۋى ئائىلە ئېلېكتر سايمانلىرىمۇ يېزىلاردىكى پۇقرالارنىڭ ئۆيىگە كىرىشكە باشلىدى. ھەر يۈز شەھەر ئائىلىسىدە: 107.39 رەڭلىك تېلېۋىزور، 84.47 توڭلاتقۇ، 94.69 كىر ئالغۇ بولدى. خېلى كۆپ ساندىكى ئائىلىلەرنىڭ چىداملىق ئىستېمال بۇيۇملىرىنىڭ دەرىجىسى كۆرۈنەرلىك ئاشتى، كۆپ ئىقتىدارلىق چوڭ ئېكرانلىق رەڭلىك تېلېۋىزور، زور سىغىملىق چانلىقتىكى توڭلاتقۇ، ئاپتوماتىك كىر ئالغۇ، مۇنچا، ئىس سۈمۈرگۈچ، لازېر نۇرلۇق پلاستىنكا ئاپپاراتى، مىكرو دولقۇنلۇق ئوچاق، ئائىلە كىنوخانىسى قاتارلىقلار ئادەتتىكى ئاھالىلەرنىڭ ئۆيلىرىگە تەدرىجىي كىردى. ئاھالىلەرنىڭ يېڭى ئالىي دەرىجە-

لىك چىداملىق ئىستېمال بۇيۇملىرى، جۈملىدىن ئائىلە كومپـ-
يۇتېرى، پىئانىنو، بەدەن چېنىقتۇرۇش ئۈسكۈنىلىرىگە ئىگە
بولۇش نىسبىتى تېز سۈرئەتتە ئاشماقتا. 2001 - يىلى، ھەر
يۈز شەھەر ئائىلىسىدە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 9.97 كومپيـۇ-
تېر، 1.56 تېلېكامىرا، 1.73 پىئانىنو، 3.17 چېنىقىش
ئەسۋابى بولدى.

(5) قاتناش، ئالاقە چىقىمى ھەسسىلەپ ئاشتى.

قاتناش، ئالاقە ئىشلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا، شۇنداقلا
ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىڭ تۈرتكىسىدىكى ئىجتىمائىي ئالاقىنىڭ
كۆپىيىشى ۋە تۇرمۇش رېتىمىنىڭ تېزلىشىشىگە ئەگىشىپ، ئاھا-
لىلەرنىڭ سایاھەت قىلىشى ۋە تېلېفون ئورنىتىشى ئىستېمالىنىڭ
قىزىق نۇقتىسىغا ئايلاندى، ئاھالىلەرنىڭ قاتناش، ئالاقە چىقىمى
كۆرۈنەرلىك كۆپەيدى. يېزىلاردا خېلى كۆپ ساندىكى باي دېھقان
ئائىلىلىرىمۇ ئۆيلىرىگە تېلېفون ئورناتتى ۋە يانفون سېپلىدى.

2001 - يىلى، شەھەر ئاھالىلىرىنىڭ قاتناش چىقىمى ئوت-
تۇرا ھېساب بىلەن 52.164 يۈەن بولۇپ، 1989 - يىلىدىكىدىن
9.6 ھەسسە ئاشتى؛ يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، زامانىۋى ئائىلە
قاتناش قورالى بولغان كىچىك ئاپتوموبىل ۋە موتسىكلىتنىڭ
بازار ئىستېمال تەرەققىياتىمۇ ياخشى بولماقتا. 2001 - يىلى،
ھەر يۈز ئائىلىدە 9.85 موتسىكلىت بولۇپ، 1992 - يىلىدىكـ-
ىدىن 2.1 ھەسسە ئاشتى. 2001 - يىلى، ئاھالىلەرنىڭ ئوتتۇرىچە
ئالاقە چىقىمى 253.29 يۈەن بولۇپ، 1992 - يىلىدىكىدىن
33.6 ھەسسە ئاشتى، ھەر يۈز شەھەر ئاھالىسىدە 76.4 تېلې-
فون، 15.89 يانفون بولۇپ، ئايرىم - ئايرىم ھالدا 1992 - يىلـ-
ىدىكىدىن 9.1 ھەسسە ۋە 27.4 ھەسسە ئاشتى.

(6) مەدەنىيەت، پەن ساپاسىنى ئۆستۈرۈش، ئىشتىن سىرتـ-
قى تۇرمۇشنى موللاشتۇرۇش ئاھالىلەر ئىستېمالىنىڭ يېڭى
قىزىق نۇقتىسى بولدى.

ماددىي تۇرمۇش سەۋىيىسىنىڭ ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ، ئاھا-

لىلەر مەنىۋى تۇرمۇش ۋە داۋالىنىش، ساقلىقنى ساقلاش شارائىتىنى ياخشىلاشقا بارغانسېرى ئەھمىيەت بېرىدىغان بولدى؛ شۇنىڭ بىلەن بىللە، سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىيات قانۇنىغا ئەگىشىپ، كىشىلەرنىڭ رىقابەت ئېڭى تەدرىجىي كۈچەيدى، بىلىم، ئىلىم ئىگىلەش ئېھتىياجى بارغانسېرى كۈچەيدى. يەنە بىر تەرەپتىن، يېزىلاردا ھۆددىگە بېرىش تۈزۈمى يولغا قويۇلغانلىقتىن، دېھقانلار ئەمگەك ۋاقتىنى ئىختىيارىي ئورۇنلاشتۇرالايدىغان بولدى؛ شەھەرلەردە، 1993 ـ يىلى 3 ـ ئايدىن باشلاپ مەملىكەت بويىچە ھەپتىسىگە 44 سائەت ئىشلەش، 1995 ـ يىلى 5 ـ ئايدىن باشلاپ ھەپتىسىگە 40 سائەت ئىشلەش خىزمەت تۈزۈمى يولغا قويۇلغانلىقتىن، ئاھالىلەرنىڭ ئىشتىن سىرتقى ئۆگىنىش ۋە مەدەنىي كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرىنى ئېلىپ بېرىش ۋاقتى كۆپەيدى، ئاھالىلەرنىڭ ئىشتىن سىرتقى مەدەنىيەت تۇرمۇشى كۇنسايىن موللاشتى.

دۆلەتنى پەن ـ مائارىپقا تايىنىپ گۈللەندۈرۈش ئىستراتېگىيىسىنىڭ يولغا قويۇلۇشىغا ئەگىشىپ، كەڭ يېزىلاردا ئىلىم ئۆگىنىش، ئىلىمدىن پايدىلىنىش دولقۇنى كۆتۈرۈلدى، كىتاب، گېزىت ـ ژۇرنال سېتىۋېلىش، تېخنىكا جەھەتتە يېتىشتۇرۇشلەرگە قاتنىشىش چىقىمى ھەسسىلەپ ئاشتى، يېزا ئەمگەك كۈچلىرىنىڭ ئىلىم ـ پەن، مەدەنىيەت ساپاسى ئومۇميۈزلۈك ئۆستى، 2001 ـ يىلى تولۇقسىزدىن يۇقىرى مەدەنىيەت ساپاسىغا ئىگە يېزا ئەمگەك كۈچلىرى 40.5 پىرسەنتكە يەتتى. 2001 ـ يىلى شەھەر ئاھالىلىرىنىڭ ئوتتۇرىچە مائارىپ خىراجىتى 376.34 يۈەن بولۇپ، 1980 ـ يىلىدىكىدىن 10.9 ھەسسە كۆپەيدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئاھالىلەرنىڭ ساياھەت قىلىش ۋە دۇكان ئايلاش، مال سېتىۋېلىش ۋاقتى تېخىمۇ كۆپەيدى، ئوتتۇرىچە ساياھەت چىقىمى 118.92 يۈەن بولۇپ، 1992 ـ يىلىغا قارىغاندا 10.3 ھەسسە كۆپەيدى، بۇ شۇنداقلا ئوبوروت، يېمەك ـ ئىچمەك ۋە مۇلازىمەت قاتارلىق 3 ـ كەسىپنىڭ تەرەققىيات تۈرتكە بولدى.

سەككىزىنچى باب شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش ـ قۇرۇلۇش بىڭتۇەننىڭ تارىخى ۋە ھازىرقى ئەھۋالى

بىرىنچى، شىنجاڭنىڭ بۇز يەر ئۆزلەشتۈرۈش، چېگرا رايونىي قوغداش ئىشلىرىنىڭ تارىخي تەرەققىياتى

1. بۇز يەر ئۆزلەشتۈرۈش، چېگرا رايونىي قوغداش ھەرقايسى سۇلالە لىلەرنىڭ چېگرا رايونىي ئىدارە قىلىشنىڭ مۇھىم مەزمۇنى

ئېلىمىز تارىخىدىكى ھەرقايسى سۇلالىلەر بۇز يەر ئۆزلەشتۈرۈش، چېگرا رايونىي قوغداشنى چېگرا رايونىي ئېچىش، چېگرا مۇداپىئەسىنى مۇستەھكەملەشنىڭ مۇھىم بىر تەدبىرى قىلىپ كەلگەن. چىن شىخۇاڭ دەۋرىدىن باشلاپلا بۇز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىش پائالىيىتى باشلانغان. كېيىنكى ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردە مەركىزىي ھۆكۈمەتلەر بۇ پائالىيەتكە ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرىپ، ئۇنى ھەرقايسى سۇلالىلەرنىڭ چېگرا رايونىي ئىدارە قىلىش سىياسىتىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى قىلغان.

تارىختىكى ھەرقايسى سۇلالىلەرنىڭ شىنجاڭنى ئۆز ئىچىگە ئالغان غەربىي يۇرتتا بۇز يەر ئۆزلەشتۈرۈش، چېگرا رايونىي قوغداش تارىخى ئۇلارنىڭ بۇ رايونلاردا ئۇنۇملۇك ھۆكۈمرانلىق قىلىش تارىخىدىن ئۇزۇنراق بولغان، چۈنكى بۇز يەر ئۆزلەشتۈرۈش، چېگرا رايون قوغداش ئىشلىرى غەربىي خەن سۇلالىسى مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 60 ـ يىلى غەربىي يۇرت باش قوروقچىلىگ مەھكىمىسى تەسىس قىلىپ، غەربىي يۇرتقا ھۆكۈمرانلىق قىلىشتىن بۇرۇنلا باشلانغان.

تارىختىكى ھەرقايسى سۇلالىلەرنىڭ ھازىرقى شىنجاڭ رايو-نىدا بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش، چېگرا رايونىنى قوغداش ئىشلىرى غەربىي خەن دەۋرىدىن باشلانغان. غەربىي خەن سۇلالىسى مىلادە-يىدىن ئىلگىرىكى 105 - يىلىنىڭ ئالدى - كەينىدىن باشلاپلا ئۇيسۇنلار بىلەن بىرلىشىپ ھۇنلاردىن مۇداپىئەلىنىش ئۇچۇن، شۇەنلىي (ھازىرقى ئىلى دەريا ۋادىسى رايونى) دا بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلغان. ئاردىدىن ئۇزۇن ئۆتمەيلا، غەربىي خەن سۇلا-لىسى لوپنۇر، مىرەن قاتارلىق جايلاردىمۇ بوز يەر ئېچىپ تېرىق-چىلىق قىلغان، بىراق ھەقىقىي كەڭ كۆلەملىك بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىش مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 68 - يىلىدىن كې-يىن باشلانغان. غەربىي خەن سۇلالىسى دەسلەپتە كېلىپ - كې-تىپ تۇرغان ئەلچىلەرنىڭ ئوزۇق - تۇلۇك مەسىلىسىنى ھەل قىلىش مەقسىتىدە بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلغان، كېيىن بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش قوشۇنى غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈ-رۈشتە مۇھىم رول ئوينىغاچقا، غەربىي يۇرت باش قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى تەسىس قىلىنغاندىن كېيىن، غەربىي خەن سۇلالە-سىنىڭ غەربىي يۇرتتا بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىش كۆ-لىمى ۋە ئورۇنلىرىمۇ تەدرىجىي كېڭەيگەن، بوز يەر ئېچىپ تې-رىقچىلىق قىلىش ئىشلىرى غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ شۇ جايدا تۇرۇشلۇق قوشۇنى، كېلىپ - كېتىپ تۇرغان ئەلچىلىرى ۋە سودا كارۋانلىرىنىڭ ئوزۇق - تۇلۇك مەسىلىسىنى ھەل قە-لىشىدىكى مۇھىم يولغا، بوز يەر ئاچقۇچى لەشكەرلەر غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرۈشى ۋە ئۇنىڭغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشىدىكى مۇھىم كۆچكە ئايلانغان. بوز يەر ئې-چىپ تېرىقچىلىق قىلىش ئارقىلىق ھەم ئاشلىق قاتارلىق ماددىي ئەشيالار بىلەن تەمىنلەش مەسىلىسىنى ھەل قىلغىلى، بوز يەر ئاچقۇچى لەشكەرلەرنى چېگرىنى ۋە غەربىي يۇرتنىڭ ئىجتىمائىي ئامانلىقىنى قوغداشتىكى مۇھىم كۆچ قىلغىلى بولىدىغانلىقى ئۇچۇن، خەن سۇلالىسىدىن كېيىنكى ھەرقايسى سۇلالىلەرمۇ بۇ

تەدبىرنى قوللانغان. بىراق ئوخشاش بولمىغان دەۋرلەردىكى غەر-
بىي يۇرت ۋەزىيىتى، دۆلەت كۈچىنىڭ كۈچلۈك - ئاجىزلىقى،
باشقۇرۇش تاكتىكىسىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقى سەۋەبىدىن، بوز
يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىش جەھەتتە قولغا كەلتۈرۈلگەن ئۈ-
تۈق ۋە نەتىجىلەردىمۇ بىرقەدەر چوڭ پەرقلەر بولغان. شىنجاڭ-
نىڭ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش تەرەققىيات تارىخىدىن قارىغاندا،
غەربىي خەن، تاڭ، چىڭ سۇلالىلىرى دەۋرى بوز يەر ئېچىپ تې-
رىقچىلىق قىلىش كۆلىمى بىرقەدەر چوڭ بولغان، كۆرۈنەرلىك
ئۇنۇم قولغا كەلتۈرۈلگەن مەزگىل ھېسابلىنىدۇ، ئۇنىڭ ئۇستە-
گە كېيىنكىلەر ئالدىنقىلارنىڭ ئاساسىدا يەنمۇ زور تەرەققى-
ياتلارغا ئېرىشكەن.

ئەگەر تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتقا بولغان ھۆكۈمرانلە-
قىنى مىلادىيە 630 - يىلىدىن باشلاپ ھېسابلىساق، ئۇلارنىڭ
ھۆكۈمرانلىقى 8 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى تۇبۇتلەر غەربىي
يۇرتنى ئىشغال قىلىۋالغانغا قەدەر، ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ
160 يىلدىن ئارتۇق داۋاملاشقان بولۇپ، ئۇلارنىڭ بوز يەر ئۆز-
لەشتۈرگەن ۋاقتىنىڭ ئۇزۇنلۇقى، كۆلەمنىڭ چوڭلۇقى، تار-
قالغان دائىرىسىنىڭ كەڭلىكىنى ئالدىنقى سۇلالىلەر بىلەن سې-
لىشتۇرغىلى بولمايدۇ. تاڭ سۇلالىسى غەربىي يۇرتنى بىرلىككە
كەلتۈرگەندىن كېيىن، غەربىي يۇرتتا جۇن، قورغان، قورۇل،
قەلئە، تۇر، قاراۋۇلخانىغا ئوخشاش ئاساسىي قاتلام ھەربىي ئاپ-
پاراتلارنى تەسىس قىلىپ، ئوخشاش بولمىغان سانداغا لەشكەر
تۇرغۇزغان، بۇ قوشۇنلار چېگرانى قوغداش بىلەن بىرگە، قو-
شۇن، كېلىپ - كېتىپ تۇرغان ئەلچىلەر ۋە سودا كارۋانلىرىنى
ئوزۇق - تۆلۈك بىلەن تەمىنلەش ئۈچۈن زور كۆلەمدە بوز يەر
ئېچىپ تېرىقچىلىق، چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. « ئەلنى
ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر»نىڭ 223 - جىل-
دىدە مۇنداق خاتىرىلەنگەن: « تاڭ سۇلالىسى گاۋزۇنىڭ ۋۇدى
يىللىرىدىن باشلاپ، چېگرا رايونىنى ئېچىپ، زېمىنى غەربىي

يۇرتقىچە كېڭىيىپ، تۇتۇق مەھكىمىسى، ۋىلايەت، ئايماق، ناھىيىلەرنى تەسىس قىلدى. شۇنىڭدەك كەيىنىمۇ يىللىرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، شوفاك، لۇڭيۇ، خېشى، ئەنشى، بېشبالىق قاتارلىق جايلاردا ھىراۋۇل تەيىنلەپ ھۆكۈمرانلىق قىلدى. شەندۇڭدىن لەشكەر ئەۋەتىپ، ھەربىي تەمىنات ئۇچۇن تاۋار ـ كىمخاب بەردى، لەشكەرلەر ئوزۇق ـ تۇلۇك مەسلىسىنى ھەل قىلىش ئۇچۇن بوز يەر ئېچىپ، تېرىقچىلىق، چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللاندى ھەمدە شەھەرلەردە لەشكەر تۇرغۇزۇپ، چېگرا رايونىنى قوغدىدى». تاك سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتتا بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلغان كونكرېت كۆلىمى توغرىسىدا «تاك سۇلالىسىنىڭ ئالتە دەستۇرى. بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىش كاتاۋلى»دا: «ئەنشىدە 1000 گېكتار، سۇلىدا 350 گېكتار، كېنگىتتە 350 گېكتار، بېشبالىقتا 1000 گېكتار، ئېۋرغولدا 50 گېكتار، تيانشاندا 50 گېكتار بوز يەر ئېچىلغان» دەپ تەپسىلىي خاتىرىلەنگەن. بۇ ئەينى ۋاقىتتىكى تاك سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭ رايونىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىپايان چېگرا رايونىنى قوغداش بەلەن بىرگە، كەك كۆلەمدە بوز يەر ئۆزلەشتۇرگەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

چىك سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭدا بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىش ئىشلىرىنى رولى ۋە بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇش مەقسىتىگە ئاساسەن تۆۋەندىكى ئۇچ باسقۇچقا ئايرىشقا بولىدۇ: 1715 ـ يىلىدىن 1759 ـ يىلىغىچە بىرىنچى باسقۇچ. بۇ مەزگىلدە چىك سۇلالىسى جۇڭغارلار بىلەن بىرده ئۇرۇشۇپ بىرده ئىناق ئۆتكەچكە، چىك سۇلالىسىنىڭ كۇچى شەرقىي شىنجاڭغىچىلا يېتىپ بارغانلىقتىن، بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇش ئىشلىرىمۇ قۇمۇل، تۇرپان، باركۆل قاتارلىق جايلار بىلەنلا چەكلەنگەن. بۇنىڭدا ھەربىي ھەربىكەتنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش مەقسەت قىلىنغان بولۇپ، ئىككى تەرەپ مۇناسىۋىتىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، بەزىدە بوز يەر ئاچسا، بەزىدە چېكىنەتتى. 1759 ـ يىلىدىن 1860 ـ

يىلىغىچە ئىككىنچى باسقۇچ. بۇ مەزگىلدە، چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ بولغانلىقى ئۈچۈن، بوز يەر ئۆز-لەشتۈرۈش ئىشلىرى چېگرا رايونىنى قوغداش ئېھتىياجى سەۋە-بىدىن گۇللەنگەن ھەمدە تەدرىجىي ھالدا ھەربىيلەر بوز يەر ئې-چىپ تېرىقچىلىق قىلىش، پۇقرالار بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىش، مەھبۇسلار بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىش قاتارلىق كۆپ خىل شەكىللەرگە تەرەققىي قىلىپ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭدىكى بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىش ئىشلىرى ئۇچ-قاندەك راۋاجلانغان ھەمدە كۆرۈنەرلىك نەتىجىلەر قولغا كەلتۈ-رۈلگەن. 1860 ـ يىلىدىن كېيىنكى ۋاقىت گۇللەنگەن باسقۇچ، يەنى ئۇچىنچى باسقۇچ ھېسابلىنىدۇ. بۇ مەزگىلدە شىنجاڭ يېڭى ئەھۋالغا دۇچ كەلگەن، تاشقى جەھەتتە چارروسىيە، ئەنگلىيە جا-ھانگىرلىرى ۋە قوقەن خانلىقىنىڭ تاجاۋۇزى بىلەن ئىچكى جە-ھەتتە شىنجاڭ ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تاشقى زۇلۇم ۋە ئىچكى ئېكسپىلاتاتسىيىسىگە قارشى قوزغىلاڭلىرى ئارىلىشىپ كەت-كەچكە، چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭغا ھۆكۈمرانلىق قىلىش سىستېمىسى بىر مەزگىل ۋەيران بولغان، بىراق زو زۇڭتاڭنىڭ شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىشى ۋە شىنجاڭدا ئۆلكە تەسىس قىلىنىشى بىلەن شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ خەن سۇلالىسى دەۋ-رىدىن تارتىپ ئورنىتىلغان قان بىلەن گۆشتەك مۇناسىۋىتى يە-نىمۇ مۇستەھكەملىنىپلا قالماي، بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئىشلە-رىمۇ قايتىدىن گۇللەنگەن.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭدا بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش تەرەق-قىيات تارىخىدىن قارىغاندا، چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەز-گىلىدە شىنجاڭ پۈتۈن مەملىكەتتە بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئىش-لىرى ئەڭ راۋاجلانغان رايون بولۇپ، چىڭ سۇلالىسى بۇ جەھەتتە تېخىمۇ كۆرۈنەرلىك نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرگەن، بۇنىڭ ئا-ساسلىق ئىپادىسى: بىرىنچىسى، زور كۆلەمدە تېرىلغۇ يەرلەر ئېچىلىپ، شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي تەرەققىياتى

ئىلگىرى سوۋۇلۇپ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە ھەر مىللەت ئارمىيە ـ خەلقى جەمئىي 3 مىليون 19 مىڭ مو (يەنى 201 مىڭ 300 گېكتار) دىن ئارتۇق بوز يەر ئاچقان؛ ئىككىنچىسى، ھەربىي ئوزۇق ـ تولۇك پۇتۇنلەي ھەل قىلىنىپ، دۆلەتنىڭ مالىيە سېلىقى يېنىكلىتىلگەن؛ ئۈچىنچىسى، شىنجاڭدا مەدەنىيەت، مائارىپ ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى ئىلگىرى سۇرۇلگەن؛ تۆتىنچىسى، شىنجاڭنىڭ مۇقىملىقى مۇستەھكەم ئارقا سەپ كاپالىتىگە ئىگە قىلىنغان.

2. ھەرقايسى سۇلالىلەرنىڭ غەربىي يۇرتتا بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇش ئالاھىدىلىكى

غەربىي يۇرتتا بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇشنىڭ ئاساسىي ئالاھىدىلىكىنى تۆۋەندىكى ئالتە نۇقتىغا يىغىنچاقلاشقا بولىدۇ:

بىرىنچى، ۋاقتى ئۇزۇن. غەربىي يۇرتتا غەربىي خەن سۇلالىسى 113 يىل، شەرقىي خەن سۇلالىسى 128 يىل، ۋېي، جىن سۇلالىرى جەمئىي 96 يىل، ئون ئالتە پادىشاھلىق ۋە شىمالىي سۇلالىلەرنىڭ ۋاقتى بىرقەدەر قىسقا، سوي سۇلالىسى پەقەت 10 يىللا، تاڭ سۇلالىسى 160 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت بوز يەر ئۆزلەشتۇرگەن، بەش دەۋر ۋە سۇڭ، مىڭ سۇلالىلىرى غەربىي يۇرتتا بوز يەر ئۆزلەشتۇرمىگەن، يۈەن سۇلالىسى 20 يىللا بوز يەر ئۆزلەشتۇرگەن. چىڭ سۇلالىسى 1716 ـ يىلىدىن باشلاپ 1911 ـ يىلى چىڭ سۇلالىسى يىمىرىلگۈچە، جەمئىي 195 يىل بوز يەر ئۆزلەشتۇرگەن بولۇپ، غەربىي يۇرتتا ئەڭ ئۇزۇن بوز يەر ئۆزلەشتۇرگەن سۇلالە ھېسابلىنىدۇ.

ئىككىنچى، دائىرىسى كەڭ. چىڭ سۇلالىسى غەربىي يۇرتتا شەرقتە قۇمۇلدىكى تالناچىندىن باشلاپ، غەربتە قەشقەرغىچە، جەنۇبتا خوتەندىكى كوئېنلۇن تېغى ئېتەكلىرىگىچە، شىمالدا ئېرتىش دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى ئالتايغىچە بولغان جايلاردا بوز يەر ئۆزلەشتۇرگەن. كەڭ تارقالغان بولۇپ، 24 بوز يەر رايونىغا ئايرىلغان. بۇلار تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىدىكى باركۆل، مورى،

گـۇچـۇك، جـمـسـار، فـۇڭـاك، ئـۇرۇمچى، سانجى، قۇتۇبـى، مـا-
ناس، قـۇرقـاراسـۇ، جـمك، ئـملى، تـارباغاتاي ۋە ئالتايدىن ئىبارەت
14 چـوك بـوز يـەر رايـونى؛ تـەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى قۇمۇل،
تۇرپان، قاراشەھەر، كۇچا، ئاقسۇ، ۋۇدەي، بارچۇق، قەشقەر، يەكەن
ۋە خوتەندىن ئىبارەت 10 چوك بوز يەر رايونىدىن ئىبارەت. ئـۇلار
جۇڭغار ئويمانلىقى ۋە تارىم ئويمانلىقى ئەتراپىغا تارقالغان.

ئۇچىنچى، ئادەم سانى كۆپ. غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە
غەربىي يۇرتتا 20 مىڭدىن ئارتۇق لەشكەر، شەرقىي خـەن سـۇلا-
لىسى دەۋرىدە 5000 لەشكەر، ۋېي، جىن، 16 پادىشاھلىق ۋە شـد-
مالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە 2000 دىن ئارتۇق لەشكەر، يۇەن سۇلا-
لىسى دەۋرىدە 57 مىڭدىن ئارتۇق لەشكەر ۋە پۇقرا بوز يەر ئـۆز-
لەشتۇرگەن، بەش دەۋر ۋە سۇك، مىك سۇلالىلىرى دەۋرىدە بوز يەر
ئۆزلەشتۇرگۇچىلەر بولمىغان. چىك سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى
مەزگىلىدە غەربىي يۇرتتا جەمئىي 126 مىك 700 ئەمگەكچى بوز
يەر ئۆزلەشتۇرگەن.

تۆتىنچى، تۇرلىرى تولۇق بولغان. چىك سۇلالىسىدىن بۇرۇن
غەربىي يۇرتتا ئاساسلىقى لەشكەرلەر بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق
قىلغان. غەربىي ۋە شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە لەشكەرلـەر-
نىڭ بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىشى ئاساس قىلىنغان، پـە-
قەت ئاز ساندىكى پۇقرالار ۋە مەھبۇسلار بوز يەر ئېچىپ تېـرىـق-
چىلىق قىلغان؛ ۋېي، جىن سۇلالىلىرى دەۋرىدە لەشكەرلـەرنـىڭ
بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىشى ئاساس، پۇقـرالارنـىڭ بـوز
يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىشى قوشۇمچە قـىـلـىـنـغـان؛ سـۇي
سۇلالىسى دەۋرىدە لەشكەرلەرنىڭ بوز يەر ئېچىپ تېرىقچـىـلـىـق
قىلىشى ئاساس، مەھبۇسلارنىڭ بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قە-
لىشى قوشۇمچە قىلىنغان؛ تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە لەشكەرلەرنىڭ
بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىشى ئاساس، پـۇقـرالار ۋە مـەھـ-
بۇسلارنىڭ بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىشى قوشۇمچە قـە-
لىنغان؛ يۇەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە لەشكەرلەرنىڭ

بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىشى ئاساس، پۇقرالارنىڭ بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىشى قوشۇمچە قىلىنغان؛ چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە لەشكەرلەر، پۇقرالار ۋە مەھبۇسلارنىڭ بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىشى بولۇپلا قالماي، بەلكى تاريختا بولۇپ باقمىغان خوشۇنلار، سودىگەرلەر ۋە مۇسۇلمانلارنىڭ بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىشى بارلىققا كەلگەن. تۇرلۇك بوز يەر كۆلىمى ئىلگىرىكى ھەرقايسى سۇلالىلەرنىڭ غەربىي يۇرتتا ئۆزلەشتۇرگەن بوز يەر كۆلىمىدىنمۇ ئېشىپ كەتكەن.

بەشىنچى، پۇقرالارنىڭ بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىشى ئاساسلىق ئورۇندا تۇرغان. چىڭ سۇلالىسىدىن بۇرۇنقى ھەرقايسى سۇلالىلەردە ئاساسلىقى لەشكەرلەر بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلغان بولۇپ، ئىچكىرىدىن غەربىي يۇرتقا ئەۋەتىلگەن چېگرا مۇداپىئە قوشۇنى ئاساسىي كۈچ قىلىنغان. چىڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتتا بوز يەر ئۆزلەشتۇرگەن تايانچ ۋە يادرولۇق كۈچى يەنىلا غەربىي يۇرتتىكى چېگرىنى قوغدىغۇچى قوشۇن بولغان، بىراق ئاساسلىق كۈچى ھەربىي قوشۇن ئەمەس، بەلكى ھەر مىللەت خەلق ئاممىسى بولغان. چىڭ سۇلالىسىدە لەشكەرلەر بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىش ئارقىلىق پۇقرالارنىڭ بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىشىغا يول ئېچىپ، شارائىت يارىتىپلا بەرگەن، كېيىن بوز يەر ئۆزلەشتۇرگۈچى بىر قىسىم لەشكەرلەر پۇقراغا ئۆزگەرگەن، پۇقرالارنىڭ بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىشى غەربىي يۇرتتىكى ئەڭ ئاساسلىق بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇش شەكلىگە ئايلانغان.

ئالتىنچى، ھەرقايسى سۇلالىلەرنىڭ ئىستراتېگىيىلىك مۇھىم نۇقتىلىرى بوز يەر رايونلىرىنى بەلگىلىگەن. غەربىي خەن سۇلالىسىدىن بۇيان، ھەرقايسى سۇلالىلەرنىڭ غەربىي يۇرتتىكى بوز يەر رايونلىرى ئاساسلىقى تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى بوستانلىقلارغا تارقالغان بولۇپ، تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىي رايونلىرىدا ئىنتايىن ئاز ئىدى، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى 11 چوڭ بوز

يەر رايونىدىن ئالتىسى تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدا بولۇپ، ئەينى چاغدىكى ئۇچ چوڭ بوز يەر مەركىزىدىن كۈسەن، قوچو ئايمىقى تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدا ئىدى. ھەرقايسى سۇلالىلەر ئۇزۇن مەزگىل تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدا بوز يەر ئۆزلەشتۈرگەچكە، شىنجاڭنىڭ جەنۇبىدا دېھقانچىلىق، شىمالىدا چارۋىچىلىق قىلىشتەك رايون ئىقتىسادىي تەرەققىيات ۋەزىيىتى تېخىمۇ كۈچەيگەن. چىڭ سۇلالىسى تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىدا بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشنى ئاساس قىلىشقا باشلىغان، بۇنى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرۈشتەك ئىستراتېگىيىلىك ئومۇملۇقى بەلگىلىگەن. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىدا ئۇزۇن مەزگىل مۇداپىئە قوشۇنىنى ئورۇنلاشتۇرغان، بۇ چوڭ قوشۇن زور مىقداردىكى ئوزۇق ـ تۇلۇككە ئېھتىياجلىق بولغاچقا، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشنىڭ مۇھىم نۇقتىسىنى تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىدىكى جۇڭغار ئويمانلىقىغا يۆتكىگەن، بۇ ئەلۋەتتە تەبىئىي ھەم مۇۋاپىق تاللاش ھېسابلىنىدۇ.

2000 يىلدىن ئۇزۇن داۋاملاشقان شىنجاڭنىڭ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش تارىخىغا نەزەر سالساق، تۆۋەندىكى خۇلاسىنى چىقارغىلى بولىدۇ: بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش گۈللەنسە، چېگرا رايون تىنچ ـ ئامان بولۇپ، غەربىي يۇرتمۇ گۈللەنگەن؛ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئاجىزلاشسا، غەربىي يۇرتمۇ قالايمىقانلىشىپ، ئىچكى ـ تاشقى مالىمانچىلىق يۈز بېرىپ، خەلق كۈن كەچۈرەلمەس بولۇپ قالغان. مانا سۇلالىسىدە ئۆتكەن مۇتەپەككۇر لى جى مۇنداق دەيدۇ: بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىش مەڭگۈلۈك تەدبىر، بۇ قەدىمكىلەرنىڭ دۆلەت ئامانلىقى ۋە تەرەققىياتىغا بولغان تارىخىي مۇلاھىزىسى، شۇنداقلا دۆلەتنى تۈزەپ ئەلنى تىنچلاندۇرۇشتىكى ئۇنتۇلغۇسىز ھېكمىتى.

ئىككىنچى، شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش ـ قۇرۇلۇش بىكىتۈەننىڭ ئىگىلىك تىكلەش مۇساپىسى

شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش ـ قۇرۇلۇش بىكىتۈەنى (تۆۋەندە قىسقارتىلىپ بىكىتۈەن دەپ ئاتالدى) 25 مىڭ چاقىرىملىق ئۇ-زۇن سەپەر، يەنئەننى قوغداش ئۇرۇشى، چوڭ غەربىي شىمالىنى ئازاد قىلىش ئۇرۇشىنى بېشىدىن ئۆتكۈزگەن سابىق جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى 1 ـ دالا ئارمىيىسى 1 ـ بىكىتۈەننىڭ 2 ـ ، 6 ـ جۇنى، سابىق ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى مىللىي ئارمىيىسى ۋە گېنېرال تاۋ سىيۆ باشچىلىقىدىكى ھەقىقەتكە قايتقان سابىق قىسمىدىن تەشكىل تاپقان، دۆلەت يۈكلىگەن بوز يەر ئۆزلەشتۈ-رۈش، چېگرا رايونىنى قوغداش مۇقەددەس بۇرچىنى ئىجرا قى-لىۋاتقان، ھەربىي فورمىسى يوق، ھەربىي تەمىنات ئالمايدىغان، مەڭگۈ ھەربىي سەپتىن چېكىنمەيدىغان ئالاھىدە قىسىم.

بىكىتۈەن 1954 ـ يىلى رەسمىي قۇرۇلغاندىن تارتىپ ھا-زىرغىچە يېرىم ئەسىر مۇساپىنى بېسىپ ئۆتتى. بىكىتۈەننىڭ تە-رەققىياتىنى تۆۋەندىكى ئالتە تارىخىي دەۋرگە ئايرىشقا بولىدۇ: 1949 ـ يىلى 10 ـ ئايدىن 1954 ـ يىلى 10 ـ ئايغىچە بولغان دەۋر بىكىتۈەن ئىشلىرىغا ئاساس سېلىنىش دەۋرى؛ 1954 ـ يىلى 10 ـ ئايدىن 1957 ـ يىلى 12 ـ ئايغىچە بولغان دەۋر بىكىتۈەن-نىڭ دۆلەت ئىگىلىكىدىكى مۇنتىزىم دېھقانچىلىق مەيدانلىرىنى قۇرۇش دەۋرى؛ 1958 ـ يىلى 1 ـ ئايدىن 1966 ـ يىلى 5 ـ ئاي-غىچە بولغان دەۋر بىكىتۈەن ئىشلىرىنىڭ زور تەرەققىيات دەۋرى؛ 1966 ـ يىلى 5 ـ ئايدىن 1975 ـ يىلى 3 ـ ئايغىچە بولغان دەۋر بىكىتۈەن ئىشلىرىنىڭ ئوڭۇشسىزلىق ۋە بۇزغۇنچىلىقلا-رىغا ئۇچراش دەۋرى؛ 1975 ـ يىلى 5 ـ ئايدىن 1981 ـ يىلى 12 ـ ئايغىچە بولغان دەۋر يېڭا ئىگىلىك بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش باش ئىدارىسى دەۋرى؛ 1981 ـ يىلى 12 ـ ئايدىن ھازىرغىچە بولغان دەۋر بىكىتۈەن ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىنكى يېڭى تارىخىي

تەرەققىيات دەۋرى.

1. بىكتۇەن ئىشلىرىغا ئاساس سېلىنىش دەۋرى

1949 ـ يىلى 10 ـ ئايدىن 1954 ـ يىلى 10 ـ ئايغىچە بولغان دەۋر بىكتۇەن ئىشلىرىنىڭ ئاساس سېلىنىش دەۋرى ھېسابلىنىدۇ. 1949 ـ يىلى 12 ـ ئايدا، ماۋ زېدۇڭ «مەركىزىي خەلق ھۆكۈمىتى، خەلق ئىنقىلابىي ھەربىي ئىشلار كومىتېتىنىڭ ئارمىيىنىڭ 1950 ـ يىللىق ئىشلەپچىقىرىش ـ قۇرۇلۇش خىزمىتى توغرىسىدىكى يوليورۇقى» دا مۇنداق دەپ ئېنىق كۆرسەتكەن: «خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى دۆلەت مۇداپىئە ئارمىيىسى، شۇنداقلا ئىشلەپچىقىرىش ئارمىيىسى، شۇڭا ئىشلەپچىقىرىشقا پائال قاتنىشىپ، پۈتۈن مەملىكەت خەلقى بىلەن بىرلىكتە ئۇزۇن مۇددەتلىك ئۇرۇشلاردىن قېلىپ قالغان قىينىچىلىقلارنى يېڭىپ، يېڭى دېموكراتىزمدىكى ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنى تېزلىتىشى لازىم.» بۇ روھنىڭ يېتەكچىلىكىدە، 1950 ـ يىلى 1 ـ ئايدا شىنجاڭ ھەربىي رايونى ئۆزىگە قاراشلىق 193 مىڭ ئادەمنى سەپەرۋەر قىلىپ، بۇنىڭ 20 پىرسەنتىنى ئورگان كەسىپىگە ۋە گارنىزون قىسمىغا قالدۇرغاندىن باشقا، قالغانلىرىنى يېزا ئىگىلىك ۋە قول سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىغا ئاتلاندۇردى ھەمدە مەركىزىي ھۆكۈمەتتىن ئاشلىق، كېۋەز ئۇرۇقى ۋە ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىنى تەلەپ قىلدى. شۇ يىلى ئىشلەپچىقىرىش قىسمىدىكى 80 مىڭ ئادەم چۆل ـ باياۋان، ياياقلاردا 850 مىڭ مو قاقاس يەرنى ئۆزلەشتۇرۇپ، 100 مىليون جىڭدىن ئارتۇق ئاشلىق ئىشلەپ چىقىرىپ، 100 مىڭ تۇياقتىن ئارتۇق كالا، قوي باقتى. ئىككى يىلدىن كېيىن، ئاشلىق، قوشۇمچە يېمەكلىك، كۆكتاتتا ئۆز ـ ئۆزىنى تولۇق تەمىنلىدى ھەمدە قالغان ئاشلىق، مايلىق دانىنى يەرلىككە ياردەم قىلىپ، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىشلەپ چىقىرىشىدا كۆرۈنەرلىك نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرۈپ، ماۋزېدۇڭ، جۇدې قاتارلىق يولداشلارنىڭ يۇكسەك ماختىشىغا ئېرىشتى ۋە بۇ جەھەتتىكى تەجرىبىسى پۈتۈن ئارمىيىدە ئو-

مۇملاشتۇرۇلدى. 1952 ـ يىلى 2 ـ ئايدا، ماۋ زېدۇڭ ئارمىيە-
نىڭ ئىشلەپچىقىرىش، قۇرۇلۇشقا قاتنىشىش تەجرىبىسىگە ئا-
ساسەن، « خەلق ئىنقىلابىي ھەربىي ئىشلار كومىتېتىنىڭ بۇي-
رۇقى »نى ئېلان قىلىپ، خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىدىكى بارلىق
ئوفىتسېر ـ جەڭچىلەرگە « دۆلەت مۇداپىئەسىنىڭ ئەڭ ئالدىنقى
سېپىدە، ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنىڭ ئەڭ ئالدىنقى سېپىدە تۇرۇپ،
پۈتۈن مەملىكەت خەلقى بىلەن بىرلىكتە، مۇستەقىل، ئەركىن،
گۈللەنگەن، قۇدرەتلىك يېڭى جۇڭگو قۇرۇش ئۈچۈن توختىماي
كۈرەش قىلايلى ! » دەپ چاقىرىق قىلىپ، جۇڭگو خەلق ئازادلىق
ئارمىيىسىدىكى بىر قىسىم قوشۇننى ئىشلەپچىقىرىش قىسمىغا
ئۆزگەرتىشنى تەستىقلاپ: « ۋەتەننىڭ شەرەپلىك ئىقتىسادىي قۇ-
رۇلۇش ۋەزىپىسىنى سىلەرگە يۈكلىدۇق، ۋەتەن سىلەرگە ئېھتى-
ياج بولغان چاغدا، مەن سىلەرنىڭ قولۇڭلارغا قايتىدىن قورال
ئېلىپ، ۋەتەننى قوغداشقا بۇيرۇق بېرىمەن » دېدى. ماۋ زېدۇڭ-
نىڭ بۇ بۇيرۇقىغا ئاساسەن، ئەينى چاغدا ج ك پ مەركىزىي كو-
مىتېتى شىنجاڭ شۆبە بيۈروسىنىڭ 1 ـ شۇجىسى ۋە شىنجاڭ
ھەربىي رايونىنىڭ مۇۋەققەت باش قوماندانى، قوشۇمچە سىياسىي
كومىسسارى ۋاڭ جېن (ۋە كېيىن ۋاڭ جېننىڭ ۋەزىپىسىنى
ئۆتىگەن ۋاڭ ئېنماۋ) باشچىلىقىدىكى شىنجاڭ ھەربىي رايونى
ئىشلەپچىقىرىش قىسمىدىكى 105 مىڭ 500 ئادەم 10 يېزا ئى-
گىلىك شىسى، بىر بىناكارلىق ـ قۇرۇلۇش شىسى قىلىپ تەش-
كىللىنىپ، داغدۇغىلىق، كەڭ كۆلەملىك ئىشلەپچىقىرىش ھەرە-
كىتىنى باشلىۋەتتى ھەمدە شىنجاڭ ھەربىي رايونى ئىشلەپچىقى-
رىشنى باشقۇرۇش بۆلۈمىنى قۇرۇپ، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقى-
رىشى ۋە بىناكارلىق قۇرۇلۇشى قىسمىنى بىۋاستە باشقۇردى.

2. دۆلەت ئىگىلىكىدىكى مۇنتىزىم دېھقانچىلىق مەيدانلىرىنى قۇرۇش

1954 ـ يىلى 10 ـ ئايدىن 1957 ـ يىلى 12 ـ ئايغىچە بولغان مەزگىل بىكىتۈەننىڭ دۆلەت ئىگىلىكىدىكى مۇنتىزىم دېھقانچىلىق مەيدانلىرىنى قۇرۇش دەۋرى ھېسابلىنىدۇ. 1954 ـ

يىلى ئارمىيە مەجبۇرىي ھەربىي خىزمەت ئۆتەش تۈزۈمى ۋە ھەر-
بىي ئۇنۋان تۈزۈمىنى يولغا قويۇش ئالدىدا، دۆلەتنىڭ ئىقتىسا-
دىي قۇرۇلۇشىمۇ پىلانلىق ئېلىپ بېرىلىشقا باشلىغانىدى. بۇ
يېڭى ۋەزىيەتتە شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق ئىشلەپچىقىرىش قىسىملە-
رىنىڭ كۆڭلىنى توختىتىپ، يىلتىز تارتىش، ئۇزۇن مۇددەت
بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇپ چېگرا رايونىنى قوغداش، قىسمىنىڭ ئىش-
لەپچىقىرىشىنى دۆلەت پىلانىغا كىرگۈزۈش ۋە شىنجاڭ ئىشلەپ-
چىقىرىش قىسىملىرىغا بىرتۇتاش مەركەزلىك رەھبەرلىك قىلىش
ئۇچۇن، يېڭى بىر رەھبەرلىك ئاپپاراتى قۇرۇش زۆرۇر ئىدى.
1954 - يىلى 10 - ئاينىڭ 7 - كۈنى ماۋ زېدۇڭنىڭ يولىيورۇ-
قىغا بىنائەن، مەركىزىي ھەربىي ئىشلار كومىتېتى جۇڭگو خەلق
ئازادلىق ئارمىيىسى 1 - دالا ئارمىيىسى 1 - بېكتۇەننىڭ 2 -
جۇنى، 6 - جۇنىنىڭ تۆت شىمالى، 5 - جۇنى (سابىق ئۇچ ۋىلا-
يەت ئىنقىلابىي مىللىي ئارمىيىسى)، 22 - بېكتۇەن (گېنېرال
تاۋ سيۇ باشچىلىقىدىكى ھەققەتكە قايتقان سابىق قىسىم) نى
كوللېكتىپ ھەربىيلىكتىن كەسىپ ئالماشتۇرۇپ، شىنجاڭ ھەر-
بىي رايونى ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش بېكتۇەنى قۇرۇشنى
قارار قىلدى. تاۋ سيۇ بېكتۇەننىڭ تۇنجى باش قوماندانلىقىنى،
مەركىزىي كومىتېت شىنجاڭ بيۇروسىنىڭ بىرىنچى شۇجىسى،
شىنجاڭ ھەربىي رايونىنىڭ باش قوماندانى، قوشۇمچە سىياسىي
كومىسسارى ۋاڭ ئېنماۋ تۇنجى سىياسىي كومىسسارلىقنى ئۇس-
تىگە ئالدى.

بېكتۇەندە 10 يېزا ئىگىلىك شىمالى، بىر بىناكارلىق - قۇ-
رۇلۇش شىمالى، بىر ترانسپورت باشقارمىسى، بىر بىناكارلىق -
قۇرۇلۇش باشقارمىسى قۇرۇلدى ھەمدە 1 - ئاۋغوست يېزا ئىگە-
لىك ئىنىستىتۇتى، كىيىم - كېچەك فابرىكىسى، كۆن - خۇرۇم
زاۋۇتى، سەھىيە مەكتىپى، دوختۇرخانا قاتارلىق بىۋاسىتە
قاراشلىق كارخانا، كەسىپي ئورۇنلار بارلىققا كەلدى.

بېكتۇەن پارتىيە، ھۆكۈمەت، ئارمىيە بىرلەشكەن رەھبەرلىك

تۇزۇلمىسىنى يولغا قويۇپ، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم، ھۆكۈ-مەت، ھەربىي رايوننىڭ بىرتۇتاش رەھبەرلىكىدە، دۆلەت ۋە ئاپ-تونوم رايوننىڭ قانۇن، قائىدە - نىزاملىرىغا ئاساسلىنىپ، ئۆز-زىگە قاراشلىق بوز يەر رايونلىرىدا بەلگىلىك باشقۇرۇش فونك-سىيەسىنى يۈرگۈزدى. بىكتۇەن خەلق ئازادلىق ئارمىيەسىنىڭ تەشكىلىي تۇزۇلمىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، بىكتۇەن، شى، تۇەن، يىڭ، لىەن ئاپپاراتلىرىنى مۇكەممەللەشتۈرۈپ، تەشكىلچانلىقىنى كۈچەيتتى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، بىكتۇەن بىر ئىقتىسادىي تەش-كىلات بولۇپ، ئىشلەپچىقىرىشنى زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇ-رۇپ، چېگرا رايونى قوغداش ۋە يەرلىكنىڭ ئىقتىسادىي تەرەق-قىياتىنى كۈچلۈك ئاساس بىلەن تەمىنلەش، چېگرا رايونىنىڭ گۈللىنىشى ئۈچۈن تۆھپە قوشۇشنى ئۆزىنىڭ مەركىزىي ۋەزى-پىسى قىلدى.

بىكتۇەن قۇرۇلغاندىن كېيىن، تېزدىن زور كۆلەملىك بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇش يېڭى كۆرەش مەيدانىغا ئاتلىنىپ، ھەربىي بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇش جەڭچىلىرى بىر قولىدا مىلتىق تۇتۇپ، بىر قولىدا ساپان سۆرەپ، بىپايان چۆل - باياۋانلارغا يۈرۈش قىلىپ، « ھالاكەت دېڭىزى » دەپ ئاتالغان قۇملۇققا جەڭ ئېلان قىلدى. بىكتۇەن جەڭچىلىرى دالىدا يېتىپ - قوپۇپ، ئۆستەڭ قېزىپ سۇ باشلاپ، بوز يەر ئېچىپ، بوستانلىقلارنى، دېھقانچىلىق مەيدانلىرىنى، سۇ ئامبارلىرىنى، ئورمانلىقلارنى بارلىققا كەل-تۈردى. چۆل - باياۋاننىڭ ئىچكىرىسىدە، قۇم دېڭىزىنىڭ ياقا-لىرىدا، ئادەمزات ئايىغى تەگمىگەن جايلاردا كۆپلىگەن ھەربىي بوز يەر يېڭى شەھەر، بازارلىرى قەد كۆتۈردى. ئازادلىقتىن بۇرۇن شىنجاڭدا زامانىۋى سانائەت ئاساسەن يوق ئىدى. جەڭچىلەر كە-يىم - كېچەك ۋە يېمەك - ئىچمىكىنى تېجەپ (ھەتتا كېيىمنىڭ ياقىسى ۋە يانچۇقىغا ئىشلىتىدىغان رەختلەرنى تېجىگەن)، ھەر-بىي خىراجەت ۋە ياردەم پۇللىرىنى ئىقتىساد قىلىپ ماشىنا سېـ-تىۋېلىپ، زاۋۇت ئۈيلىرىنى سېلىپ يول ياسىدى.1957 - يىلىغا

كەلگەندە، 26 كونا دېھقانچىلىق مەيدانىنى ئۆزگەرتىپ، 18 دېھ-قانچىلىق مەيدانىنى يېڭىدىن قۇرۇپ، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق تۈەن - مەيدانلىرىنىڭ ئومۇمىي سانى 59غا يەتتى. شۇ يىلى بېڭتۈەننىڭ سانائەت، يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممە-تى 228 مىليون 710 مىڭ يۈەنگە؛ تېرىلغۇ يەر مەيدانى 3 مىل-يون 370 مىڭ موغا يېتىپ، 2 مىليون 210 مىڭ مو يەردە تې-رىقچىلىق قىلغان؛ ئومۇمىي ئاشلىق مەھسۇلاتى 122 مىليون 410 مىڭ جىڭغا؛ پاختا (ساپ پاختا) 10 مىليون 850 مىڭ كىلوگرامغا؛ ياغلىق دان 2 مىليون 96 مىڭ كىلوگرامغا يەت-كەن؛ يىل ئاخىرىدا قوتاندا 742 مىڭ 535 تۇياق چارۋا ساقلان-غان؛ قاتناش - تىرانسپورت، بىناكارلىق - قۇرۇلۇش، سودا كو-پىراتىپلىرى، مەدەنىيەت، مائارىپ، سەھىيە ئىشلىرىدا 28 مىل-يون 410 مىڭ يۈەن ئۇنۇمۇبرسال پايدا يارىتىلىپ، بىرىنچى بەش يىللىق پىلاندىكى ئاساسىي كۆرسەتكۈچلەر ئورۇندالغان.

1958 - يىلى 1 - ئايدىن 1966 - يىلى 5 - ئايغىچە بولغان دەۋر بېڭتۈەندىكى دۆلەت دېھقانچىلىق مەيدانلىرىنىڭ زور تەرەق-قىيات دەۋرى ھېسابلىنىدۇ. بۇ مەزگىلدە بېڭتۈەن يېڭى بوز يەر رايونلىرىنى ئېچىپ، كونا بوز يەر رايونلىرىنى كېڭەيتىپ، سانا-ئەت، قاتناش - تىرانسپورت، بىناكارلىق كەسىپلىرىنى يولغا قو-يۇپ، سودا، مەدەنىيەت، مائارىپ، سەھىيە ۋە پەن تەتقىقات ئىش-لىرىنى راۋاجلاندۇرۇپ، شىخەنزە، كۇيتۇن، ۋۇجياچۇ، ئارال، بېيتۈن قاتارلىق ھەربىي بوز يەر يېڭى شەھەرلىرىنى قۇردى.

زور تەرەققىيات دەۋرىدە بېڭتۈەننىڭ ئومۇمىي ئاھالىسى 311 مىڭ 500 گە، ئىشچى - خىزمەتچىلىرى 178 مىڭ 700 گە؛ دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق تۈەن - مەيدانلىرى تەرەققىي قە-لىپ 158 گە؛ تېرىلغۇ يەر مەيدانى 12 مىليون 120 مىڭ موغا؛ مۇستەقىل سانائەت،كان كارخانىلىرى 116گە، سانائەت، يېزا ئى-گىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 977 مىليون يۈەنگە يە-تىپ، ئاپتونوم رايونىنىڭ 26.3 پىرسەنتىنى؛ ئاشلىق ئومۇمىي

مەھسۇلاتى 720 مىليون كىلوگرامغا يېتىپ، ئاپتونوم رايونىمىز 21.8 پىرسەنتنى؛ ساپ پاختا 24 مىليون 990 مىڭ كىلوگرام-غا يېتىپ، ئاپتونوم رايونىمىز 31 پىرسەنتنى ئىگىلىگەن.

1960 ـ يىلىدىن 1962 ـ يىلىغىچە پۈتۈن مەملىكەتكە ئوخشاش بىڭتۇەن ئىقتىسادىدىمۇ ئېغىر قىيىنچىلىق يۈز بەردى، مەركەز كۆچمە مەبلەغ ئاجرىتىپ بانكىدىكى قەرز پۇلنى كۆتۈرۈ-ۋەتكەچكە، بىڭتۇەن بۇ قېتىن ئۆتكەلدىن ئۆتۈۋالدى. 1962 ـ يىلى « ئىلى، چۆچەك ئاھالىسىنىڭ چېگرىدىن قانۇنسىز ئۆ-تۈش» ۋەقەسى يۈز بەرگەندىن كېيىن، بىڭتۇەن « ئۇچ ۋاكالە-تەن» خىزمەت قوشۇننى تەشكىللەپ، چۆچەك، چاغانتوقاي، قورغاس، دۆربىلجىن ناھىيىلىرىگە ۋاكالىتەن تېرىقچىلىق قە-لىش، ۋاكالىتەن باشقۇرۇش، ۋاكالىتەن چارۋىچىلىق قىلىش ۋە-زىپىسىنى ئىجرا قىلىشقا ئەۋەتتى. ئارقىدىنلا چېگرا يېزا ئىگە-لىك مەيدانلىرى بەلۋېغى شەكىللىنىپ، 32 دېھقانچىلىق، چار-ۋىچىلىق تۈەن مەيدانى يېڭىدىن قۇرۇلدى. تېرىلغۇ يەر كۆلىمى 2 مىليون 770 مىڭ موغا، ئومۇمىي ئاھالىسى 147 مىڭغا، ئىشچى ـ خىزمەتچىلىرى 67 مىڭغا يېتىپ، چېگرا مۇداپىئەسە-نى مۇستەھكەملەشتە مۇھىم تۆھپە قوشتى. 1964 ـ يىلىدىن باشلاپ، نەچچە يۈز مىڭ ھەربىيدىن كەسىپ ئالماشتۇرغان ئوفىتسېر ـ جەڭچى، شەھەر زىيالىي ياشلىرى بىڭتۇەننىڭ ئىش-لەپچىقىرىش ـ قۇرۇلۇش سېپىگە قېتىلىپ، بىڭتۇەننى يېڭى كۈچ بىلەن تەمىنلەپ، تەرەققىيات ھاياتىي كۈچىگە ئىگە قىلدى.

3. بىڭتۇەن ئىشلىرىنىڭ ئۈزۈلۈشسىزلىققا ئۇچرىشى ۋە چېكىنىشى

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى » مەزگىلىدە، بىڭتۇەننىڭ سانا-ئەت، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچ-رىدى. 1966 ـ يىلىغا سېلىشتۇرغاندا، 1974 ـ يىلى بىڭتۇەندە 770 مىڭ ئاھالە، 120 مىڭ ئىشچى ـ خىزمەتچى كۆپەيگەن بول-سىمۇ، تېرىلغۇ يەر كۆلىمى 520 مىڭ مو، ئورمان كۆلىمى 180 مىڭ مو، ئاشلىق ئومۇمىي مەھسۇلاتى 195 مىليون جىڭ، يا-غ-

لمقدان ئومۇمىي مەھسۇلاتى 4 مىليون 786 مىڭ جىڭ، پاختا 9 مىليون 794 مىڭ 800 كىلوگرام ئازىيىپ، مالىيىدە 196 مىل-يون يۈەن زىيان كۆرۈلگەن. ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى ۋە مەركىزىي ھەربىي ئىشلار كومىتېتى 1975 - يىلى 2 - ئاينىڭ 18 - كۈنىدىن 3 - ئاينىڭ 25 - كۈنىگىچە بېيجىڭدا بىكتۇەن تۈزۈلمىسىنى ئۆزگەرتىش يېغىنى ئاچتى. يېغىندىن كېيىن ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى، مەركىزىي ھەربىي ئىشلار كومى-تېتى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ۋە ھەربىي رايون پارتكومىنىڭ بىكتۇەننى ئەمەلدىن قالدۇرۇش توغرىسىدىكى دوكلاتنى تەستىقلىدى. بۇنىڭ بىلەن شىنجاڭ ھەربىي رايونى ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش بىكتۇەنىنىڭ تەشكىلىي تۈزۈلمە-سى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. بۇنىڭ ئالدى - كەينىدە، يەنى 1974 - يىلى گۈاڭشى ئىشلەپچىقىرىش شىسى (گۈاڭشى ھەربىي رايونىغا قاراشلىق، 1970 - يىلى قۇرۇلغان) ، يۇننەن ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش بىكتۇەنى (كۈنمىڭ ھەربىي رايونىغا قاراشلىق، 1969 - يىلى قۇرۇلغان) لار ئارقا - ئارقىدىن ئەمەلدىن قالدۇ-رۇلدى، 1975 - يىلى يەنە خېيلۇڭجياڭ ئىشلەپچىقىرىش - قۇ-رۇلۇش بىكتۇەنى (شىنياڭ ھەربىي رايونىغا قاراشلىق، 1968 - يىلى قۇرۇلغان)، ئىچكى موڭغۇل ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش بىكتۇەنى (بېيجىڭ ھەربىي رايونىغا قاراشلىق، 1969 - يىلى قۇرۇلغان)، شىزاڭ ئىشلەپچىقىرىش شىسى (شىزاڭ ھەربىي رايونىغا قاراشلىق، 1969 - يىلى قۇرۇلغان) قاتارلىقلارمۇ ئە-مەلدىن قالدۇرۇلدى.

1975 - يىلى 5 - ئاينىڭ 24 - كۈنى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم بىكتۇەن ئەمەلدىن قالدۇرۇلغاندىن كېيىن يېزا ئىگىلىك بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇش باش ئىدارىسى قۇ-رۇشنى قارار قىلدى. 1975 - يىلدىن 1977 - يىلىغىچە يېزا ئىگىلىك بوز يەر ئىگىلىك باشقۇرۇش سەۋىيىسى تۆۋەنلەپ، ما-لىيىدە جەمئىي 600 مىليون يۈەندىن ئارتۇق زىيان كۆرۈلدى.

1977 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنىدىن 1978 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنگىچە، گوۋۇيۈەن بېيجىڭدا مەملىكەتلىك دۆلەت ئىگىلىكىدىكى دېھقانچىلىق مەيدانلىرى خىزمىتى يىغىنى ئاچتى، يىغىن خاتىرىسىدە خېيلۇڭجياڭ، شىنجاڭ، گۇاڭدۇڭ، يۈننەندىن ئىبارەت تۆت ئۆلكە، ئاپتونوم رايوندىكى بوز يەر رايونلىرىنى گوۋۇيۈەندىكى باشقۇرغۇچى تارماقلار ۋە ئۆلكە، ئاپتونوم رايونلار تەڭ رەھبەرلىك قىلىش، ئۆلكە، ئاپتونوم رايون رەھبەرلىكىنى ئاساس قىلىش تۈزۈلمىسىگە ئۆزگەرتىپ، بۇ تۆت بوز يەر رايونىنىڭ ئاساسىي قۇرۇلۇش مەبلىغى، دۆلەت بىرتۇتاش تەقسىم قىلغان، مىنىستىرلىقلار باشقۇرغان ماددىي ئەشيالار ۋە خىمىيىۋى ئوغۇت، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى، ياغلىق دان قاتارلىقلارنى دۆلەت پىلانىغا كىرگۈزۈپ، گوۋۇيۈەندىكى باشقۇرغۇچى تارماقلارنىڭ بىۋاسىتە تەمىنلىشىنى تەكلىپ قىلدى.
1978 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم، ئاپتونوم رايونلۇق ئىنقىلابىي كومىتېتى ئەسلىدە بېكتۇەندىگە قاراشلىق دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق تۈەن ـ مەيدانلىرى ۋە يەرلىكنىڭ دۆلەت ئىگىلىكىدىكى دېھقانچىلىق مەيدانلىرىنى يېزا ئىگىلىك بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇش باش ئىدارىسىنىڭ بىرتۇتاش باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىشنى، شۇنىڭ بىلەن بىرگە ھەر دەرىجىلىك رەھبەرلىك بەنزىلىرىنى تەڭشەش ۋە تولۇقلاشنى ئېنىق بەلگىلىدى. شۇنىڭ بىلەن يېزا ئىگىلىك بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇش ئىگىلىكىدە بۇرۇلۇش بارلىققا كەلدى. 1979 ـ يىلىدىن 1981 ـ يىلىغىچە، سانائەت، يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن % 11.2 ئاشتى، ئاشلىق ئومۇمىي مەھسۇلاتى 3 مىليارد 128 مىليون كىلوگرامدىن 4 مىليارد 335 مىليون كىلوگرامغا كۆپەيىپ، % 38.6 ئاشتى، پاختا ئومۇمىي مەھسۇلاتى 12 مىڭ 600 تونىدىن 52 مىڭ 500 تونىغا كۆپەيىپ، 3.16 ھەسسە ساپ ئېشىپ، 1967 ـ يىلىدىن بۇيان زىيان تارتىش ھالىتى ئۆزگەرتىلىپ، 21 مىليون 140 مىڭ يۈەن

پايدا يارىتىلدى.

4. بىكتۇەن ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىنكى يېڭى تەرەققىيات

1981 ـ يىلى، ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى سىياسىي بيۇروسىنىڭ ئەزاسى، مەركىزىي ھەربىي ئىشلار كومىتېتى دائىمىي كومىتېتىنىڭ ئەزاسى، گوۋۇيۈەننىڭ مۇئاۋىن زۇڭلىسى ۋاڭ جېن ھەربىي ئىشلار كومىتېتىنىڭ خىزمىتىگە رىياسەتچىلىك قىلىۋاتقان دېڭ شياۋپىڭغا بىكتۇەننى ئەسلىگە كەلتۈرۈش توغرىسىدا تەكلىپ بەردى. شۇ يىلى 8 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، دېڭ شياۋپىڭ ۋاڭ جېن، ۋاڭ رېنجۇڭلارنىڭ ھەمراھلىقىدا شىنجاڭدا خىزمەتلەرنى كۆزدىن كەچۈرۈپ، ھەرقايسى تەرەپلەرنىڭ پىكرىنى ئاڭلىدى. شۇ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى، پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى، گوۋۇيۈەن، مەركىزىي ھەربىي ئىشلار كومىتېتى بىرلىكتە « شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش ـ قۇرۇلۇش بىكتۇەننى ئەسلىگە كەلتۈرۈش توغرىسىدىكى قارار» نى تارقاتتى ھەمدە ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىنكى بىكتۇەننى يېزا ئىگىلىك مۇنىتىرلىقىنىڭ بىۋاستە باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بەردى.

شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش ـ قۇرۇلۇش بىكتۇەنىنىڭ ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈشى بىكتۇەنىنىڭ يېڭى تارىخىي باسقۇچتىكى يېڭى بۇرۇلۇش نۇقتىسى بولدى. مەركەزنىڭ غەمخورلۇقىدا بىكتۇەنىنىڭ ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتى، ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشى ۋە تەرەققىياتى زور مۇۋەپپەقىيەتلەرنى قولغا كەلتۈردى. 1991 ـ يىلىغا كەلگەندە، بىكتۇەن يېزا ئىگىلىكىدە ئۇدا 10 يىل مول ھوسۇل ئالدى.

بىكتۇەن ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، تەۋەلىك مۇناسىۋىتى دۆلەت مۇداپىئەسى سېپىدە بولماي، ئۇنىڭ ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇشتىن بۇرۇنقى جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى شىنجاڭ ھەربىي رايونى ئىشلەپچىقىرىش ـ قۇرۇلۇش بىكتۇەنى دېگەن نامى شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش ـ قۇرۇلۇش بىكتۇەنىگە ئۆزگەرتىلدى. ئىسلاھاتنىڭ داۋاملىق چوڭقۇرلىشىشى، بىكتۇەن

ئىشلىرىنىڭ زور قەدەمدە ئىلگىرىلىشى ۋە راۋاجلىنىشىغا ئە-
گىشىپ، بىكىتۈەننىڭ ئەسلىدىكى باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى، ئىگە-
لىك باشقۇرۇش مېخانىزمى يېڭى دەۋردىكى ئىقتىسادىي تەرەققە-
ياتنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلىشالمای قالدى. دەل مۇشۇ دەۋردە،
خەلقئارا ۋەزىيەتتىمۇ زور ئۆزگىرىشلەر يۈز بېرىپ، شەرقىي
ياۋروپادا جىددىي ئۆزگىرىش بولدى، سوۋېت ئىتتىپاقى پار-
چىلاندى، مەملىكەت ئىچىدىكى دۈشمەن كۈچلەرنىڭ، شىنجاڭدە-
كى مىللىي بۆلگۈنچىلەرنىڭ مىللەت، دىن مەسلىسىدىن پايدە-
لىنىپ ئېلىپ بېرىۋاتقان بۈزغۇنچىلىق ھەرىكەتلىرى كۈچەي-
گەنىدى. بۇ يېڭى ۋەزىيەتتە بىكىتۈەنگە بولغان رەھبەرلىكنى كۈ-
چەيتىپ، بىكىتۈەننىڭ خىزمىتىنى يەنىمۇ ياخشى ئىشلەپ، ئىش-
لەپچىقىرىش قوشۇنى، خىزمەت قوشۇنى، جەڭگىۋار قوشۇنلۇق
ۋەزىپىسىنى تېخىمۇ ياخشى ئورۇنداش تېخىمۇ مۇھىم ئەھمىيەت-
كە ئىگە ئىدى. 1996 ـ يىلى بىكىتۈەن پارتكومى پۈرسەتنى چىڭ
تۇتۇپ «ئىككىنچى قېتىم ئىگىلىك تىكلەپ، بىكىتۈەننىڭ پارلاق
كەلگۈسىنى قايتا يارىتايلى» دېگەن چاقىرىقنى ئوتتۇرىغا قويدى.

1996 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى پارتىيە مەركىزىي
كومىتېتى شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش ـ قۇرۇلۇش بىكىتۈەننىڭ
شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي مۇقىملىقىنى قوغداش، چېگرا رايونىنى
گۈللەندۈرۈش ۋە چېگرىنىڭ بىخەتەرلىكىنى قوغداشتىكى ئە-
ھىمچىلىك مۇھىم كۈچ ئىكەنلىكىنى قايتا تەكىتلىدى ھەمدە
ئۇلار دۇچ كەلگەن بىر قاتار ئەمەلىي مەسىلىلەر ۋە نۇرغۇن قە-
يىنچىلىقلارنى ئەستايىدىل تەتقىق قىلىپ ۋە ھەل قىلىپ، مۇ-
ناسىۋەتنى راۋانلاشتۇرۇپ، قۇرۇلۇشنى كۈچەيتىشنى، ئىچكىرە-
دىكى ئىرادىلىك ياشلارنى بىكىتۈەنگە بېرىپ خىزمەت ئىشلەشكە
داۋاملىق سەپەرۋەر قىلىپ، قوشۇننى زورايتىپ، ئۇلارنىڭ چېگرا
رايونىنى قوغداش ۋە گۈللەندۈرۈش رولىنى تولۇق جارى قىلدۇ-
رۇشىنى ئېنىق تەلەپ قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە بىكىتۈەننىڭ
تۈزۈلمىسى، ئىسلاھاتى ۋە تەرەققىياتى توغرىسىدىمۇ مۇنداق ئې-

نىق يولىيورۇق بەردى:

(1) تۇزۇلمە توغرىسىدا: بىكىتۈەن ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ۋە خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ بىرتۇتاش رەھبەرلىكىدە زۆرۈر بولغان مەمۇرىي باشقۇرۇش فونكسىيىسىنى مۇكەممەللەشتۈرىدۇ. ھەر دەرىجىلىك ھۆكۈمەتلەر بىكىتۈەننىڭ قۇرۇلۇشى ۋە خىزمەتىگە يۇكسەك ئەھمىيەت بېرىپ، دېھقان، چارۋىچىلار بىلەن بىكىتۈەن ئوتتۇرىسىدا يۇز بەرگەن يەر، يايلاق، سۇ ئىنشائاتى ۋە كان بايلىقى مەنبەسى قاتارلىق جەھەتلەردىكى زىددىيەتلەرنى مۇۋاپىق بىر تەرەپ قىلىشى لازىم.

(2) ئىسلاھات توغرىسىدا: ئىقتىسادىي تۇزۇلمىنىڭ تۈپتىن ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، بىكىتۈەننىڭ تۇزۇلمىسى ۋە فۇنكسىيىنىمۇ مۇناسىپ ھالدا ئۆزگەرتىشكە توغرا كېلىدۇ، بىراق يەنىلا ئەمگەك بىلەن ھەربىي ئىشلار بىرلەشتۇرۇلىدۇ، بۇ يەر ئۆزلەشتۇرۇش، چېگرا رايونىنى قوغداش ۋەزىپىسى ئۆزگەرمەيدۇ. « ھەربىي ئىشلار» قىسمىغا ھەربىي ئىشلار تارماقلىرىنىڭ تەلەپى بويىچە، دۆلەت مۇناسىپ خىراجەت ئاجرىتىدۇ، ئىجتىمائىي ئىشلار بىلەن شۇغۇللىنىش خىراجىتىدە دۆلەت مۇۋاپىق ئىقتىسادىي ياردەم بېرىدۇ.

(3) تەرەققىيات توغرىسىدا: بىكىتۈەننىڭ ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي تەرەققىيات پىلانى دۆلەت پىلانىدا ئايرىم كۆرسىتىلىدۇ ھەمدە يەرلىك بىلەن زىچ بىرلەشتۇرۇلۇپ بىر گەۋدە قىلىنىدۇ. دۆلەتنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭنى ئېچىش ۋە گۈللەندۈرۈش پۈرسىتىنى چىڭ تۇتۇپ، بىكىتۈەننى تەرەققىي قىلدۇرۇپ زورايتىش لازىم.

1997 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى، يولداش جىياڭ زېمىن بىكىتۈەن خىزمىتى توغرىسىدا يولىيورۇق بېرىپ مۇنداق دېدى: شىنجاڭدا ئىشلەپچىقىرىش ـ قۇرۇلۇش بىكىتۈەننىنى تەشكىللەپ ۋە ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، بىكىتۈەن خىزمىتىنى داۋاملىق كۈچەيتىپ، بىكىتۈەننىڭ تەرەققىي قىلىپ زورىيىشى-

بنى قوللاش ـــ مەركەزنىڭ دۆلەتنى تۇزەپ ئەلنى تىنچلاندۇرۇش-
تىكى ئىستراتېگىيىلىك تەدبىرى، شۇنداقلا دۆلەتنىڭ بىرلىكـ-
نى قوغداش، چېگرا رايونىنى ئېچىش ۋە گۈللەندۇرۇشتىكى مـۇ-
ھىم تەدبىرى. خەلقئارا ۋە ئىچكى ۋەزىيەتنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئە-
گىشىپ، بۇز يەر ئۆزلەشتۇرۇش، چېگرا رايونىنى قوغداش خىز-
مىتى تېخىمۇ چوڭقۇر ئەھمىيەتكە ئىگە بولىدۇ.

1997 ـ يىلى 10 ـ ئايدا، ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى، گوۋۇيۈەن بىكىتۈەننىڭ ئىچكى ـ تاشقى مۇناسىۋىتىنى يەنىمۇ راۋانلاشتۇرۇپ، بىكىتۈەننىڭ رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇش ئۈچۈن مۇنۇلارنى قارار قىلدى: (1)شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ۋە خەلق ھۆكۈمىتى بىكىتۈەنگە بولغان رەھبەر-لىكىنى يەنىمۇ كۈچەيتىدۇ. (2) بىكىتۈەن پارتىيە، ھۆكۈمەت، ئارمىيە، كارخانا بىرلەشكەن تەشكىلات بولۇپ، ئىچكى قىسـ-مىدىكى مەمۇرىي، ئەدلىيە ئىشلىرىنى ئۆز ئالدىغا باشقۇرىدۇ. (3) بىكىتۈەن دۆلەتنىڭ پىلانىدا ئايرىم كۆرسىتىلىدۇ. پىلان جەھەتتە، بىكىتۈەننىڭ ئايرىم كۆرسىتىلىش مەزمۇنى ۋە چارىسـ-دە پىلانى ئايرىم كۆرسىتىلىدىغان شەھەرلەرنىڭ ئۇسۇلىدىن پاي-دىلىنىلىدۇ؛ مالىيە جەھەتتە، بىكىتۈەن 1 ـ دەرىجىلىك خام چوت ئورنى قىلىنىپ، خام چوت باشقۇرۇش، خىراجەت ئاجرىتىش بۇيۇستە بىكىتۈەنگە قارىتىلىدۇ؛ يېزا ئىگىلىك بۇز يەر ئۆزلەشـ-تۇرۇش كەسپى جەھەتتە، يېزا ئىگىلىك مىنىستىرلىقى باشقۇ-رىدۇ. (4) بىكىتۈەن تاشقى جەھەتتە « جۇڭگو شىنجىيەن گۇرۇھى شىركىتى » دېگەن نامنى قوللانسا بولىدۇ، دۆلەتنىڭ چوڭ كار-خانا گۇرۇھلىرىنى نۇقتىدا سىناق قىلىش جەھەتتىكى تۇرلۇك سىياسەتلىرىدىن بەھرىمەن بولىدۇ ھەمدە كارخانا تېپىدىكى قا-نۇنىي ئىگە سالاھىيىتىگە ئىگە بولسا بولىدۇ. (5) بىكىتۈەننىڭ كادىرلارنى باشقۇرۇش خىزمىتى يەنىمۇ كۈچەيتىلىدۇ. شىنجاڭ

ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومىنىڭ شۇجىسى بېكتۇەن پارتكو-
مىنىڭ بىرىنچى شۇجىلىقىنى، بېكتۇەننىڭ بىرىنچى سىياسىي
كومىسسارلىقىنى قوشۇمچە ئۆتەيدۇ. بېكتۇەننىڭ باشقا جەھەتتە-
كى خىزمەتلىرىنىمۇ كونكرېت ئورۇنلاشتۇردى.

1998 - يىلى 7 - ئاينىڭ 9 - كۈنى يولداش جياڭ زېمىن
ئۇرۇمچىدە بېكتۇەننىڭ دوكلاتىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، سەمە-
مىي ۋە چوڭقۇر مەنىلىك قىلىپ مۇنداق دەپ كۆرسەتتى: بېكتۇەن
خىزمىتىنى كۈچەيتىش، بولۇپمۇ ئىسلاهات - ئېچىۋېتىش ۋە
سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش يېڭى
ۋەزىيىتىدە بېكتۇەننى تەرەققىي قىلدۇرۇپ زورايتىشنى قوللاش
مەركەزنىڭ دۆلەتنى تۈزەپ ئەلنى تىنچلاندۇرۇشتىكى كەلگۈسى
نۇقتىنى كۆزلەپ ئېلىپ بارغان مۇهىم ئىستراتېگىيىلىك ئو-
رۇنلاشتۇرۇشى، شۇنداقلا مەركەزنىڭ ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى
قوغداپ، شىنجاڭنى ئېچىش ۋە گۈللەندۈرۈش قەدىمىنى تېزلە-
تىش ئۈچۈن قوللانغان مۇهىم تەدبىرى. ئىشلەپچىقىرىش - قۇ-
رۇلۇش بېكتۇەنىڭە ئوخشاش هەم بوز يەر ئۆزلەشتۇرىدىغان، هەم
چېگرا رايونىنى قوغدايدىغان ئالاهىدە تەشكىلات شەكلى مەملىكە-
تىمىزنىڭ دۆلەت ئەهۋالى ۋە شىنجاڭنىڭ ئەمەلىيىتىگە ئۇيغۇن
كېلىدۇ، ئۇنىڭ رولىنى هەرقانداق تەشكىلات ئوينىيالمايدۇ.
بېكتۇەننىڭ بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇش، چېگرا رايونىنى قوغداش
خىزمىتىنى شىنجاڭنىڭ ئۇزۇن تارىخىي جەريانىغا، خەلقئارا ۋە
مەملىكەت ئىچى ۋەزىيىتىنىڭ تەرەققىيات ئۆزگىرىشىگە، شى-
جاڭنىڭ مۇقىملىقى ۋە تەرەققىياتى خىزمىتى ئومۇملۇقىغا قويۇپ
كۆزەتسەك، ئۇنىڭ چوڭقۇر ئەهمىيىتىنى تېخىمۇ روشەن كۆ-
رۇۋالغىلى بولىدۇ.

ئۇچىنچى، بىكىتۇەننىڭ ئاساسىي ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ئەھۋالى

1. ھازىرقى ئىگىلىك باشقۇرۇش ئەھۋالى

50 يىلغا يېقىن تەرەققىي قىلىش ۋە قۇرۇلۇش ئېلىپ بې-رىش ئارقىلىق، ھازىر بىكىتۇەندە 14 شى (بۇنىڭ ئىچىدە 13 ى يېزا ئىگىلىك شىسى، بىرى بىناكارلىق - قۇرۇلۇش شىسى)، 174 دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق تۇەن - مەيدانى، مۇستەقىل ھېسابات قىلىدىغان 517 سانائەت، قاتناش، بىناكارلىق، سودا كارخانىسى بار. بىكىتۇەننىڭ مۇستەقىل بوز يەر رايونلىرىدا سىستېما بولۇپ شەكىللەنگەن جامائەت خەۋپسىزلىك، تەپتىش، سوت، ئەدلىيە، تۇرمە ئاپپاراتلىرى، قوراللىق ساقچى قىسمى ۋە مۇستەقىل ماۋارىپ سىستېمىسى، تۇرلۇك ئالىي مەكتەپ، چوڭلار ئالىي مەكتىپى، ئوتتۇرا تېخنىكوم، تېخنىكا مەكتىپى، ئوتتۇرا - باشلانغۇچ مەكتەپ، بالىلار باغچىسى، ئىجتىمائىي ئىقتىدارى بىرقەدەر مۇكەممەل بولغان شەھەر - بازار، پەن تەت-قىقات، سەھىيە ئاپپاراتى قاتارلىقلار بار. چۆل - باياۋاندا بەش يېڭى شەھەر (شىخەنزە، ۋۇجياچۇ، بېيتۇن، تۇمشۇق، ئارال) ۋە 174 تۇەن - مەيدان شتابى بارلىققا كەلدى.

بىكىتۇەندە 1658 كەسپىي ئورۇن بار، بۇنىڭ ئىچىدە ئىككى ئادەتتىكى ئالىي مەكتەپ، ئۇچ چوڭلار ئالىي مەكتىپى، يەتتە ئا-دەتتىكى ئوتتۇرا تېخنىكوم، 22 چوڭلار ئوتتۇرا تېخنىكومى، 10 تېخنىك ئىشچىلار مەكتىپى، 21 كەسپىي ئوتتۇرا مەكتەپ، 293 ئادەتتىكى ئوتتۇرا مەكتەپ، 463 باشلانغۇچ مەكتەپ، 664 داۋالاش ئاپپاراتى، 162 پەن تەتقىقات ئاپپاراتى، 20 تەكشۈرۈپ ئۆلچەش، لايىھىلەش ئاپپاراتى، توققۇز مەدەنىيەت - سەنئەت ئور-نى، 10 پۇل مۇئامىلە ئاپپاراتى، 15 سۇغۇرتا ئاپپاراتى بار.

2001 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا قەدەر، بىكىتۇەننىڭ ئومۇمىي يەر كۆلىمى 7 مىليون 433 مىڭ 290 گېكتار بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە تېرىلغۇ يەر كۆلىمى 1 مىليون 72 مىڭ 760 گېكتارغا،

ئېچىشقا بولىدىغان بوز يەر 1 مىليون 89 مىڭ 560 گېكتارغا، مېۋىلىك باغ كۆلىمى 40 مىڭ 40 گېكتارغا، ئورمان كۆلىمى 388 مىڭ گېكتارغا، يايلاق كۆلىمى 242 مىڭ 680 گېكتارغا، يەر ئۈستى سۇ بايلىقى (ئىشلىتىلىش مىقدارى) 10 مىليارد 760 مىليون كۇب مېتىرغا يەتتى.

2001 ـ يىلى بېكتۇەن جەمئىي 916 مىڭ 250 گېكتار يەرگە تېرىقچىلىق قىلغان بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە 216 مىڭ 600 گېكتار يەرگە ئاشلىق زىرائەتلىرى، 54 مىڭ 900 گېكتار يەرگە ياغلىقدان زىرائەتلىرى، 452 مىڭ 600 گېكتار يەرگە پاختا، 27 مىڭ 600 گېكتار يەرگە قىزىلچا تېرىدى. 2001 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، بېكتۇەننىڭ ئومۇمىي مۇلكى 62 مىليارد 900 مىليون يۇەن، ئومۇمىي قەرز نىسبىتى 49 مىليارد 940 مىليون يۇەن، ئاكتىپ ـ پاسسىپ نىسبىتى % 78.53، ئىگىدار ـ نىڭ ھوقۇق ـ مەنپەئىتى 12 مىليارد 960 مىليون يۇەن بولدى.

2001 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغا قەدەر شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش ـ قۇرۇلۇش بېكتۇەننىڭ خەلق ئىگىلىكى ئاساسلىق كۆرسەتكۈچىنىڭ ئاپتونوم رايونىنىڭ ئوخشاش تۇردىكى كۆرسەتكۈچى بىلەن بولغان سېلىشتۇرمىسى: ئومۇمىي ئاھالىسى 2 مىليون 453 مىڭ 600 بولۇپ، ئاپتونوم رايون ئومۇمىي ئاھالىسىنىڭ 13.1 پىرسەنتىنى (تۆۋەندە بۇنىڭغا ئوخشاش ئېلىندى)؛ ئىچكى ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتى 19 مىليارد 634 مىليون يۇەن بولۇپ، 13.2 پىرسەنتىنى، بۇنىڭ ئىچىدە 1 ـ كەسىپ 6 مىليارد 283 مىليون يۇەن بولۇپ، 21.9 پىرسەنتىنى، 2 ـ كەسىپ 5 مىليارد 993 مىليون يۇەن بولۇپ، 9.4 پىرسەنتىنى، 3 ـ كەسىپ 7 مىليارد 358 مىليون يۇەن بولۇپ، 13.2 پىرسەنتىنى ئىگىلىگەن؛ ئاساسلىق يېزا ئىگىلىك مەھسۇلات مىقدارى جەھەتتە، ئاشلىق 1 مىليون 173 مىڭ 500 تونناغا يېتىپ، 14.7 پىرسەنتىنى، پاختا 638 مىڭ 900 تونناغا يېتىپ، 40.7 پىرسەنتىنى، ياغلىقدان 117 مىڭ 600 تونناغا يېتىپ،

27.6 پىرسەنتىنى، قىزىلچا 1 مىليون 580 مىڭ 300 تونىنىغا يېتىپ، 34.7 پىرسەنتىنى ئىگىلىگەن؛ ئاساسلىق سانائەت مەھسۇلات مىقدارى جەھەتتە، 120 مىليون 800 مىڭ مېتىر رەخت توقۇلۇپ، 47.6 پىرسەنتىنى؛ 108 مىڭ 200 تونا يىپ ئېگىرلىپ، 35.7 پىرسەنتىنى، ئۇسكۇنىدە چىقىرىلغان قەغەز ۋە كارتون قەغەز 45 مىڭ 800 تونىنىغا يېتىپ، 23.7 پىرسەنتىنى، شەكەر 137 مىڭ 400 تونىنىغا يېتىپ، 31.8 پىرسەنتىنى، سېمونت 1 مىليون 944 مىڭ 600 تونىنىغا يېتىپ، 19.8 پىرسەنتىنى؛ ئىجتىمائىي ئىستېمال بۇيۇملىرىنىڭ پارچە سېتىلىشى ئومۇمىي سوممىسى 6 مىليارد 346 مىليون يۈەنگە يېتىپ، 15.6 پىرسەنتىنى؛ تاشقى سودا ئىمپورت ـ ئېكسپورت ئومۇمىي سوممىسى 654 مىليون دوللارغا يېتىپ، 36.9 پىرسەنتىنى ئىگىلىگەن.

50 يىلغا يېقىن تەرەققىي قىلىش ئارقىلىق، شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش ـ قۇرۇلۇش بىكىتۈەنىنىڭ پاختا قاتارلىق يېزا ئىگىلىك ۋە يېنىك سانائەت مەھسۇلاتلىرى ئاپتونوم رايون ئىقتىسادىدا مۇھىم ئورۇننى ئىگىلىدى.

ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش شىنجاڭنىڭ يېزا ئىگىلىك بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا يېڭى ھاياتىي كۈچ قوشۇپلا قالماي، بىكىتۈەنىنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلمىسىدىمۇ سۈپەت ئۆزگىرىشى پەيدا قىلدى، شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش ـ قۇرۇلۇش بىكىتۈەنى ئىلگىرىكى بىكىنمە، نوقۇل دۆلەت ئىلكىدىكى ئىقتىسادتىن تېخىمۇ ئېچىۋېتىلگەن، دۆلەت ئىلكىدىكى ئىقتىساد ئاساس قىلىنغان، كۆپ خىل مۇلۇكچىلىك شەكىللىرى تەڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان يېڭى قۇرۇلمىغا ئۆزگەردى. 2001 ـ يىلى بىكىتۈەندىكى كەسىپكارلار ئومۇمىي سانىنىڭ 69.1 پىرسەنتىنى دۆلەت كارخانىلىرى، 0.5 پىرسەنتىنى كوللېكتىپ كارخانىلار، 6. 4 پىرسەنتىنى پاي تۈزۈمىدىكى كارخانىلار، 9. 15 پىرسەنتىنى يەككە ئىگىلىكتىكىلەر، 1. 3 پىرسەنتىنى باشقا مۇلۇكچىلىك شەكىلدىكى كارخانىلار ئىگىلىدى. بىكىتۈەندىكى ئەسلىدە

بار بولغان دۆلەت كارخانىلىرى ئاساسىدا شىنتىيەن خەلقئارا شىركىتى، ئىلى ئالاھىدە ھارىقى، شىنجاڭ جۇڭجى، شىنجاڭ تيەنيې قاتارلىق بىر تۈركۈم چەكلىك پاي شىركەتلىرى تۈزۈل-مىسىنى ئۆزگەرتىپ بازارغا سېلىنىپ، مەملىكەتتىكى بازارغا سې-لىنغان شىركەتلىرى ئارىسىدا بەلگىلىك ئورۇننى ئىگىلىدى.① شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش ـ قۇرۇلۇش بىكىتۈەنى سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنى بەرپا قىلىشتا خۇشاللىنارلىق قە-دەم تاشلىدى.

يېقىنقى بىرقانچە يىلدىن بۇيان، بىكىتۈەننىڭ تاشقى سودا ئىمپورت ـ ئېكسپورت سومما سى زور دەرىجىدە ئې-شىپ،1997 ـ يىلى 245 مىليون 610 مىڭ ئامېرىكا دوللىرىغا يېتىپ، ئۆتكەن يىلىدىكىدىن % 22.3 (تۆۋەندە بۇنىڭغا ئوخشاش ئېلىندى) ئاشتى؛ 2000 ـ يىلى 752 مىليون 800 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، % 84 ئاشتى. بىكىتۈەن كانادا قاتارلىق 66 دۆلەت ۋە رايون بىلەن تاشقى ئىقتىساد ـ سودا ھەمكارلىق مۇناسىۋىتى ئورناتتى. 1978 ـ يىلىدىن 2001 ـ يىلىغىچە بىكىتۈەن جەمئىي 131 چەت ئەل مەبلىغى تۈرىنى كىرگۈزدى، بۇنىڭ ئىچىدىكى 92 تۈرىگە چەت ئەل سودىگەرلىرى مەبلەغ سالغان بولۇپ، چەت ئەل مەبلىغى كىرگۈزۈش توختامى سوممىسى 233 مىليون 910 مىڭ ئامېرىكا دوللىرىغا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە چەت ئەل سودىگەرلىرى بىۋاستە مەبلەغ سېلىپ ئەملىي ئىشلىتىلگەن سومما 29 مىل-يون 154 مىڭ ئامېرىكا دوللىرىغا يەتتى. بىكىتۈەن 10 غا يېقىن دۆلەت بىلەن ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا چەت ئەللەردە مەبلەغ سېلىش تۈرىنى ئىمزالاپ، قۇرۇلۇش ھۆددە ئېلىش، ئەمگەك كۈچى چە-قىرىش توختامى ئىمزالىدى. ئەڭ يىراق جايلاردىن شىمالىي ئا-

① «بېيجىڭ جۇڭگونىڭ 50 ـ يىلى شىنجاڭ ـــ ئىشلەپچىقىرىش ـ قۇرۇلۇش بىكىتۈەنى»، جۇڭگو ستاتىستىكا نەشرىياتى، 1999 ـ يىلى 9 ـ ئاي 1 ـ نەشرى؛ 2002 ـ يىللىق «شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش ـ قۇرۇلۇش بىكىتۈەننىڭ ستاتىستىكا يىلنامىسى»، جۇڭگو ستاتىستىكا نەشر-ياتى، 2002 ـ يىلى 5 ـ ئاي 1 ـ نەشرى.

مېرىكىدىكى مېكسىكا ۋە ئوتتۇرا جەنۇبىي ئامېرىكىدىكى كۆبا قاتارلىق دۆلەتلەرگىچە مەبلەغ سالدى.

بۇگۈنكى كۈندە، شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش بىكتۈەنى قاقاس باياۋاندىن چىقىپ پۈتۈن مەملىكەتكە، دۇنياغا يۈزلىنىپ، تېخىمۇ زور تەرەققىيات ماكانى ئۈستىدە ئىزدىنىپ، بارلىق كۈچنى ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشقا مەركەزلەشتۈرۈپ، شىنجاڭنىڭ تەرەققىياتى ۋە گۈللىنىشى ئۈچۈن ئۆزىنىڭ تېگىشلىك تۆھپىسىنى قوشماقتا.

2. باشقۇرۇش تۈزۈلمىسىنىڭ قانۇن - تۈزۈلمىشىش يولىغا ئۆتۈشى

ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش دەۋرىدە، بىكتۈەننىڭ باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى يەنىمۇ راۋانلىشىپ، باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى قانۇن - تۈزۈملىشىش يۆنىلىشىگە قاراپ راۋاجلىنىۋاتىدۇ. بۇ يېڭى دەۋردىكى جۈڭگو ھۆكۈمىتىنىڭ دۆلەتنى قانۇن بويىچە ئىدارە قىلغانلىقىنىڭ مۇقەررەر نەتىجىسى.

1990 - يىلى 3 - ئاينىڭ 13 - كۈنى، مەركىزىي ھۆكۈمەت «گوۋۇيۈەننىڭ شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش بىكتۈەنىنىڭ پىلانلىق باشقۇرۇش تۈزۈلمىسىنى تەكشەش ۋە ئالاقىدار مەسىلىلەر توغرىسىدىكى ئۇقتۇرۇشى » نى رەسمىي تارقاتتىپ، «شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش بىكتۈەننىڭ خەلق ئىگىلىكى ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىيات پىلانى ساھەلەر بويىچە گوۋۇيۈەندىكى ئالاقىدار تارماقلارنىڭ پىلانىغا كىرگۈزۈلۈپ، ئايرىم كۆرسىتىلىدۇ » دەپ قارار قىلدى. « ئۇقتۇرۇش »تا مۇنۇلار قارار قىلىنىدى: يەر، يايلاق، سۇ ئىنشائاتى، كان بايلىقى قاتارلىقلار بايلىقلارنى ئېچىش ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىشتا، « تارىخقا ھۆرمەت قىلىش، رېئاللىققا يۈزلىنىش، ئىشلەپچىقىرىشقا پايدىلىق بولۇش، كېڭىشىپ ھەل قىلىش » پرىنسىپى بويىچە، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى بىكتۈەنگە ئايرىپ بەرگەن ۋە بىكتۈەن ئېچىپ پايدىلىنىۋاتقان بايلىقلارنى بىكتۈەن داۋاملىق ئىشلىتىدۇ ۋە باشقۇرىدۇ. دۆلەت شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىغا

بەرگەن ئېتىبار بېرىش سىياسەتلىرىدىن بىكىتۇەن ئوخشاشلا بەھرىمەن بولىدۇ. دەسلەپكى ستاتىستىكىغا ئاساسلانغاندا، جۇڭگو مەركىزىي ھۆكۈمىتى ئېلان قىلغان قانۇن، نىزام ۋە پەرمانلارغا ئاساسەن، گوۋۇيۈەندىكى مىنىستىرلىقلار ۋە ئاپتونوم رايونلۇق ھۆكۈمەت ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ 812 خىل قانۇن ـ نىزام ۋە پەرمان ئېلان قىلىپ، بىكىتۇەنگە باشقۇرۇش فونكسىيەسى ھوقۇقىنى بەردى ۋە ھاۋالە قىلغان؛ بۇنىڭ ئىچىدە 322 خىلى ئاپتونوم رايونلۇق يەرلىك قائىدە ـ نىزام، 362 خىلى ھۆكۈمەت قائىدىسى. بۇ قانۇن ـ نىزاملار مەركەز بىلەن يەرلىكنىڭ بىكىتۇەنگە بولغان باشقۇرۇش ھوقۇقى دائىرىسىنى راۋانلاشتۇرۇپ، شىنجاڭنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ـ قۇرۇلۇش بىكىتۇەنى باشقۇرۇش تۈزۈلمىسىنىڭ ئاساسىي رامكىسىنى بەلگىلەپ، شىنجاڭنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ـ قۇرۇلۇش بىكىتۇەنلىرىنىڭ باشقۇرۇش تەۋەسىدىكى دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق تۇەن ـ مەيدانلىرى ۋە سانائەت، كان كارخانىلىرىغا يۈرگۈزىدىغان بەلگىلىك مەمۇرىي باشقۇرۇش ھوقۇقىنى قېلىپلاشتۇردى ۋە بېكىتتى. مەسىلەن، 1999 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيى 12 ـ يىغىنىدا تۈزىتىلگەن، 1999 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىدىن باشلاپ يولغا قويۇلغان «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ ‹جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ يەر باشقۇرۇش قانۇنى ›نى يولغا قويۇش چارىسى » نىڭ بىرىنچى باب تۆتىنچى ماددىسىدا بىكىتۇەنىنىڭ ھوقۇقى توغرىسىدا: «شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش ـ قۇرۇلۇش بىكىتۇەنى (تۆۋەندە قىسقارتىلىپ بىكىتۇەن دەپ ئاتالدى) ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ بىرتۇتاش رەھبەرلىكىدە، يەر باشقۇرۇش قانۇنى، نىزامى ۋە مەزكۇر چارىگە ئاساسلىنىپ، بىكىتۇەنىنىڭ يەر باشقۇرۇش خىزمىتىنى بېكىتىشكە مەسئۇل بولىدۇ؛ يەر باشقۇرۇش ئاپپاراتلىرى كەسپىي جەھەتتىن ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ يەر مەمۇرىيىتىنى باشقۇرۇش تارمىقىنىڭ رەھبەرلىكىنى قوبۇل قىلىدۇ »

دەپ ئېنىق بەلگىلەنگەن.

1998 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى ماقۇللانغان «مەمـ
لىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ شـنـجـاڭ
ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىشلەپچىقىرىش ـ قۇرۇلۇش بىكىتۈەنى
خەلق سوت مەھكىمىسى ۋە خەلق تەپتىش مەھكىمىسى تەسـس
قىلىش توغرىسىدىكى قارارى » بىكىتۈەننىڭ باشقۇرۇش تـۈزۈل ـ
مىسىنىڭ قانۇن ـ تۈزۈملىشىشكە قاراپ ئىلگىرىلىگەنلىكىنىڭ
بەلگىسى. « قارار»دا مۇنداق دەپ بەلگىلەندى: « بىرىنچى، شـنـ ـ
جاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدا شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلـۇق
يۇقىرى خەلق سوت مەھكىمىسى ئىشلەپچىقىرىش ـ قـۇرۇلـۇش
بىكىتۈەنى شۆبە مەھكىمىسى تەسىس قىلىنىپ، ئاپتونوم رايونلۇق
يۇقىرى خەلق سوت مەھكىمىسىنىڭ ۋاكالەت ئاپپاراتى قىلىنـ ـ
دۇ؛ شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش ـ قۇرۇلۇش بىكىتۈەنىدە بىرقانچە
ئوتتۇرا دەرىجىلىك سوت مەھكىمىسى تەسىس قىلىنىدۇ؛ شـنـ ـ
جاڭ ئىشلەپچىقىرىش ـ قۇرۇلۇش بىكىتۈەننىڭ تۈەن ـ مەيدانلار
بىرقەدەر مەركەزلەشكەن بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇش رايونلىرىدا ئا ـ
ساسىي قاتلام خەلق سوت مەھكىملىرى تەسىس قـىلـىنـىدۇ.
ئىككىنچى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلـق تـەپـتـىش
مەھكىمىسى ئىشلەپچىقىرىش ـ قۇرۇلۇش بىكىتۈەنىدە تۆۋەندىكى
خەلق تەپتىش مەھكىملىرىنى تەسىس قىلىپ، ئاپتونـوم رايـۇ ـ
لۇق خەلق تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ ۋاكالەت ئاپپاراتى قـىلـىدۇ:
(1)شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىشلەپچىقىرىش ـ قـۇرۇ ـ
لۇش بىكىتۈەنى خەلق تەپتىش مەھكىمىسى؛ (2) شىنجاڭ ئۇيغـۇر
ئاپتونوم رايونلۇق ئىشلەپچىقىرىش ـ قۇرۇلۇش بىكىتۈەنى خەلـق
تەپتىش مەھكىمىسى شۆبە مەھكىمىسى؛ (3) دېھقانچىلىق، چـار ـ
ۋىچىلىق تۈەن ـ مەيدانلار بىرقەدەر مەركەزلەشكەن بوز يەر ئۆز ـ
لەشتۇرۇش رايونلىرىدا ئاساسىي قاتلام خەلق تەپتىش مەھكىمـە ـ
سى تەسىس قىلىنىدۇ. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىش ـ
لەپچىقىرىش ـ قۇرۇلۇش بىكىتۈەنى خەلق تەپتىش مەھكىمـىـسى

شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش ـ قۇرۇلۇش بىكىتۈەنى خەلق تەپتىش شۆبە مەھكىمىسى ۋە ئاساسىي قاتلام خەلق تەپتىش مەھكىمىلىرىنىڭ خىزمەتىگە رەھبەرلىك قىلىدۇ. »[1] شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش ـ قۇرۇلۇش بىكىتۈەنىنىڭ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونلىرى بىرقەدەر مەركەزلەشكەن، بەلگىلىك ئۇل مۇئەسسەسىلەر شارائىتىغا ئىگە جايلاردا شەھەر ـ بازار قۇرۇش بىكىتۈەنىنىڭ باشقۇرۇش تۈزۈلمىسىنى يەنمۇ قانۇن ـ تۈزۈملەشتۈرۈشتىكى مۇھىم تەدبىر. 50 ـ يىللاردا قۇرۇلغان شىخەنزە شەھىرىدىن باشقا، گۇۋۇيۈەن 1997 ـ يىلى رەسمىي ھۆججەت چۈشۈرۈپ، بىكىتۈەن يېزا ئىگىلىك 6 ـ شىسى تۈرۈشلۇق ۋۇجياچۇيدە، بىڭىتۈەن يېزا ئىگىلىك 3 ـ شىسى تۈرۈشلۇق تۇمشۇقتا، بىكىتۈەن يېزا ئىگىلىك 1 ـ شىسى تۈرۈشلۇق ئارالدا، بىكىتۈەن يېزا ئىگىلىك 10 ـ شىسى تۈرۈشلۇق بېيتۈندە شىخەنزىنىڭ ئەندىزىسى بويىچە، شەھەر، شى بىرلەشكەن ۋۇجياچۇ شەھىرى، تۇمشۇق شەھىرى، ئارال شەھىرى، بېيتۈن شەھىرى تەسىس قىلىشنى تەستىقلىدى.

شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش ـ قۇرۇلۇش بىكىتۈەنى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش، چېگرا رايونىنى قوغداشنى ئۆزىنىڭ مەسئۇلىيىتى قىلغان، ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنى مەركەز قىلىپ، جۇڭگو مەركىزىي ھۆكۈمىتى(مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى، گۇۋۇيۈەن، مەركىزىي ھەربىي ئىشلار كومىتېتىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) ۋە شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى(ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) بەرگەن ھوقۇققا ئاساسەن، ئۆزلىرى ئېچىپ گۈللەندۈرۈۋاتقان بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونلىرىدا بەلگىلىك مەمۇرىي باشقۇرۇش فۇنكسىيەسىنى يۈرگۈزىدىغان ئالاھىدە ئىجتىمائىي تەشكىلات شەكلى.

---

① « جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى ئاخباراتى »، 1998 ـ يىلى 6 ـ نومۇرلۇق، 696 ـ بەتكە قارالسۇن.

تۆتىنچى، شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش ـ قۇرۇلۇش بىكىتۈەننىڭ جايلىشىشى ۋە تارىخىي بۇرچى

1. بىكىتۈەننىڭ جايلىشىش سەۋەبى ۋە ئالاھىدىلىكى

1949 ـ يىلى قىشتا، جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيەسى شىنجاڭغا يۈرۈش قىلىپ كىرگەندىن كېيىنكى مۇداپىئە ئو-رۇنلاشتۇرۇشى ئەمەلىيەتتە كېيىنكى بىكىتۈەننىڭ جايلىشىش قۇرۇلمىسى بولۇپ قالدى . 1954 ـ يىلى 10 ـ ئايدا، جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيەسى شىنجاڭ ھەربىي رايونى ئىشلەپچىقىرىش ـ قۇرۇلۇش بىكىتۈەنى رەسمىي قۇرۇلۇپ، بىكىتۈەننىڭ جايلىشىشى يەنىمۇ مۇكەممەللەشتى. تەرەققىيات ئومۇمىيلىقىغا نەزەر سالساق، ئومۇمىي جەھەتتىن ئىككى باسقۇچقا ئايرىشقا بولىدۇ: بىرىنچى باسقۇچ 50 ـ يىللاردىكى يېڭىدىن بارلىققا كەلگەن خەلق ھاكىمىيىتىنى قوغداش، شىنجاڭنى مۇقىملاشتۇرۇش، ئىشلەپچىقىرىشنى تەرەققىي قىلدۇرۇشنى ئاساسلىق ئىستراتېگىيىلىك نىشان قىلغان جايلىشىش تەرەققىياتى باسقۇچى.

1949 ـ يىلى جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيەسى 1 ـ دالا ئارمىيەسى 1 ـ بىكىتۈەنى 2 ـ، 6 ـ جۇنى شىنجاڭغا كىردى. ئەينى چاغدا، شىنجاڭدا ئارقا ـ ئارقىدىن توپلاڭ يۈز بېرىپ، ئىقتىساد ئارقىدا قالغان بولۇپ، باندىتلارنى تازىلاپ، توپلاڭنى تىنچىتىش، پارتىيە ـ ھۆكۈمەت ئورگانلىرىنى قۇرۇش، زور كۆلەملىك ئىشلەپچىقىرىش ھەرىكىتىنى قانات يايدۇرۇش ـــ بۇ يەر ئۆزلەشتۈرۈش، چېگرا رايونىنى قوغداشتىكى جىددىي ۋەزىپە بولۇپ قالدى. ئازادلىق ئارمىيە شىنجاڭغا كىرگەن دەسلەپكى مەزگىلدە، شىمالىي ۋە جەنۇبىي شىنجاڭدا، ئاساسلىقى شىمالىي شىنجاڭدا دۈشمەن كۆچلەرنىڭ قوراللىق توپلاڭلىرى يۈز بېرىپ تۇراتتى. ئازادلىق ئارمىيىنىڭ 2 ـ، 6 ـ جۇنى شىنجاڭغا كىرگەن دەسلەپكى مەزگىلدە، 2 ـ جۇن جەنۇبىي شىنجاڭغا، 6 ـ

جۇن شىمالىي شىنجاڭغا جايلاشقان، جۇن پارتكومى قوشۇمچە جەنۇبىي، شىمالىي شىنجاڭ رايونلۇق پارتكومىنىڭ خىزمىتىنى، 5 ـ جۇن ئىلى رايونلۇق پارتكومى خىزمىتىنى قوشۇمچە ئۆتەيتىتى، بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇش، چېگرا رايوننى قوغداش ئەسكىرىي كۇچىنى ئورۇنلاشتۇرۇش جەھەتتە جەنۇبىي شىنجاڭدا: يېزا ئىگىلىك 1 ـ شىسى(ئاقسۇ بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇش رايونىدا)، يېزا ئىگىلىك 2 ـ شىسى (كورلا بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇش رايونىدا)؛ شىمالىي شىنجاڭدا: يېزا ئىگىلىك 4 ـ شىسى(ئىلى بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇش رايونىدا)، يېزا ئىگىلىك 6 ـ شىسى (سانجى بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇش رايونىدا)، يېزا ئىگىلىك 8 ـ شىسى (شىخەنزە بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇش رايونىدا)، ئۇرۇمچى باشقۇرۇش ئىدارىسى (ئۇرۇمچى بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇش رايونىدا)، قۇمۇل باشقۇرۇش ئىدارىسى (قۇمۇل بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇش رايونىدا) ۋە بىناكارلىق ـ قۇرۇلۇش 1 ـ، 2 ـ، 3 ـ شىلىرى ئورۇنلاشتۇرۇلغان.

شۇڭلاشقا، 50 ـ يىللاردا بىكتۇەننىڭ جايلىشىشى ۋە بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇش رايونلىرىنى پىلانلاشتا، ئاساسلىقى ھەربىي، سىياسىي ئامىللار ئاساس قىلىنىپ قارار قىلىنغان. شىنجاڭغا كىرگەن 2 ـ، 6 ـ جۇننىڭ ئاساسلىق كۇچى ئىستراتېگىيىلىك مۇھىم جايلارغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى. يېزا ئىگىلىك 5 ـ شىسى (سابىق 16 ـ شى) شىنجاڭنىڭ شەرقىي دەرۋازىسى بولغان قۇمۇلغا جايلاشتۇرۇلدى، سۇ كەمچىل، يەرلەر شور، ئىشلەپچىقىرىش شارائىتى ناچار بولسىمۇ، ئۇلار شىنجاڭنىڭ كىرىش دەرۋازىسىنى قوغداپ، شىنجاڭ بىلەن ئىچكى جايلارنىڭ تۇتىشىش يولىنىڭ راۋان بولۇشىغا ھەقىقىي كاپالەتلىك قىلدى. يېزا ئىگىلىك 2 ـ شىسى (سابىق 6 ـ شى) قارا شەھەرگە جايلاشتۇرۇلدى، بۇ جاي جەنۇبىي ۋە شىمالىي شىنجاڭنىڭ تۇتىشىدىكى مۇھىم ئۆتكەل بولۇپ، ئىستراتېگىيىلىك ئورنى ئىنتايىن مۇھىم ئىدى. يېزا ئىگىلىك 1 ـ شىسى ئاقسۇغا جايلاشتۇرۇلدى، بۇ ئاساسلىقى جەنۇبىي شىنجاڭنى مۇقىملاشتۇرۇش ئىستراتېگە-

يىسى جەھەتتىن ئويلىشىپ ئورۇنلاشتۇرۇلدى، يېزا ئىگىلىك 6 ـ شىسى شىنجاڭغا كىرگەندە دىخۇا گازىنزون قىسمى ۋەزىپىسىنى قوشۇمچە ئۆتىگەندى، كېيىن شى شتابى ۋۇجياچۇگە جايلا-شىپ، ئۇرۇمچىنى قوغدىدى، يېزا ئىگىلىك 4 ـ شىسى ئىلى ۋىلايىتىگە جايلاشتۇرۇلدى. يېزا ئىگىلىك 7 ـ، 8 ـ شىلىرىنىڭ ماناس دەرياسى ۋادىسىغا جايلاشتۇرۇلۇپ، بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇ-شىدىمۇ شىمالىي شىنجاڭدا ئۇرۇمچى ـ غۇلجا لىنىيىسىنى تۇ-تاشتۇرۇش ئىستراتېگىيىسى كۆزدە تۇتۇلدى. 20 ـ ئەسىرنىڭ 50 ـ يىللىرىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، بىكتۇەننىڭ جايلىشىشىدا ئومۇمىي جەھەتتىن تەكلىماكان قۇملۇقى ئەتراپى ۋە جۇڭغار چۆللۈكى ئەتراپىدىن ئىبارەت ئىككى جەمبىرەك قۇرۇلمىسى شەكىللەندى. بىراق مۇھىم نۇقتا شىمالىي شىنجاڭدا بولدى.

ئىككىنچى باسقۇچ 20 ـ ئەسىرنىڭ 60 ـ يىللىرىدىكى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ زومىگەرلىكىگە قارشى تۇرۇپ، دۆلەتنىڭ زېمىن پۈتۈنلۈكىنى قوغداش ئاساسلىق ئىستراتېگىيىلىك نىشان قىلىنغان جايلىشىش تەرەققىياتى باسقۇچى. 1962 ـ يىلى 4 ـ ئايدا، سوۋېت ئىتتىپاقى ئۆزىنىڭ شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلا-رىدا تۇرۇشلۇق كونسۇللىرى ئارقىلىق، چۆچەك، چاغانتوقاي، قورغاس قاتارلىق توققۇز ناھىيە، بىر شەھەردىكى 60 مىڭدىن ئارتۇق پۇقرانىڭ چېگرىدىن قانۇنسىز ئۆتۈپ سوۋېت ئىتتىپا-قىغا قېچىشىغا قۇتراتقۇلۇق قىلدى. چۆچەك شەھىرىدە چېگرا-دىن قانۇنسىز ئۆتكەن ئاھالىلەر پۈتۈن ناھىيە ئاھالىسىنىڭ 68 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى، قورغاسنىڭ چېگرا بويىدىكى ئۇچ گۇڭ-شىسىدا 16 مىڭ ئاھالە بولۇپ، چېگرىدىن قانۇنسىز ئۆتۈش ۋە-قەسى يۈز بەرگەندىن كېيىن ئاران 3000دىن ئارتۇقلا ئادەم قال-غان، بۇنىڭ ئىچىدە ئالغا گۇڭشىسىدا توققۇز ئائىلىلىكلا قال-غان. بۇ رايونلارنىڭ ئاساسىي قاتلام تەشكىلاتلىرى ئېغىر بۇز-غۇنچىلىققا ئۇچراپ، تۇرلۇك ئىشلەپچىقىرىشلار ئېغىر زىيانغا ئۇچرىدى. 5 ـ ئاينىڭ باشلىرىدا چۆچەك، قورغاس قاتارلىق

جايلاردىكى پۇقرالارنىڭ چېگرىدىن قانۇنسىز ئۆتۈش ھەرىكىتى ئاساسىي جەھەتتىن كونترول قىلىنغان بولسىمۇ، غۇلجا شەھرىدىكى ئاممىنىڭ چېگرىدىن قانۇنسىز ئۆتۈش ھەرىكەتلىرى يەنىلا كۆچىيىپ باردى. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ غۇلجىدا تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىسىدىكى خادىملارنىڭ قۇتراتىشى، پىلانلىشى ئارقىسىدا، جۈملىگو ۋە چەت ئەللىي لەرزىگە سالغان « 29 ـ ماي » غۇلجا مالىمانچىلىق ۋەقەسى ئاخىر يۈز بەردى.

چېگرا ئاھالىلىرىنىڭ چېگرىدىن قانۇنسىز ئۆتۈشىنى تېزدىن توسۇپ، يۈز بېرىش ئېھتىمالى بولغان ۋەقەلەرگە تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن، ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى، مەركىزىي كومىتېت غەربىي شىمال بيۈروسى، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق كومىتېتىنىڭ يوليورۇقىغا ئاساسەن، بىكتۇەن 1962 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنىدىن باشلاپ ئالتە مۇستەقىل يېڭى، جەمئىي 29 دىجورنى خەلق ئەسكەرلىرى لەينىنى تەشكىللەپ، جۈملىگو ـ سۇ ۋېت ئىتتىپاقى چېگرىسىغا مۇداپىئە كۈچلىرىنى ئورۇنلاشتۇردى. بۇنىڭ ئىچىدە يېزا ئىگىلىك 4 ـ شىسىدا ئىككى يېڭى، سەككىز لەين بولۇپ، قورغاس ـ موڭغۇلكۇرەدىكى چېگرا لىنىيىسىگە ئورۇنلاشتۇرۇلدى؛ يېزا ئىگىلىك 5 ـ شىسىنىڭ ئاساسلىق كۈچى قۇمۇلدىن بۆرتالا موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستىغا يۆتكەپ كېلىنىپ، جەمئىي بىر يېڭى، ئۈچ لەينى بۆرتالا چېگرا لىنىيىسىگە ئورۇنلاشتۇرۇلدى؛ يېزا ئىگىلىك 7 ـ شىسىدا بىر يېڭى، تۆت لەين تارباغاتاي چېگرا لىنىيىسىگە ئورۇنلاشتۇرۇلدى: يېزا ئىگىلىك 10 ـ شىسى (53 ـ يىلى تەشكىللەنگەن، 55 ـ يىلى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان، 58 ـ يىلى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن) دا بىر يېڭى، ئۈچ لەين ئالتاي چېگرىسىغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى؛ يېزا ئىگىلىك 1 ـ شىسىدا بىر يېڭى، ئۈچ لەين ئاقسۇ ۋىلايىتى چېگرا لىنىيىسىگە ئورۇنلاشتۇرۇلدى. شۇ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى، بىكتۇەن شىنجاڭ ھەربىي رايونىنىڭ يوليورۇقىغا ئاساسەن، جۈملىگو ـ سوۋېت ئىتتىپاقى چېگرىسىدا چېگرا مۇداپىئەسى

خىزمەت پونكىتلىرىنى قۇرۇشنى قارار قىلدى. 1962 ـ يىلى 4 ـ ئايدىن 8 ـ ئايغىچە، جەمئىي 58 چېگرا مۇداپىئە پونكىتى ھەم بىر تۈركۈم دۆلەت ئىگىلىكىدىكى دېھقانچىلىق مەيدانلىرى قۇرۇلۇپ، چېگرا باشقۇرۇش كۈچلىرى كۈچەيتىلىپ، جۈڭگو ـ سوۋېت ئىتتىپاقى چېگرىسىدىكى « چېگرا بار، مۇداپىئە يوق » ۋەزىيىتى ئۆزگەرتىلدى. 6 ـ ئاينىڭ ئاخىرىدا، پۈقرالارنىڭ زور كۆلەمدە چېگرىدىن قانۇنسىز ئۆتۈش ھەرىكىتى ئاساسىي جەھەتتىن تو ـ سۇلدى. شۇ يىلنىڭ ئاخىرىدا، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق كومىتە ـ تى « چەكلەنگەن چېگرا رايونىنى باشقۇرۇش بەلگىلىمىسى » نى ئېلان قىلدى. 1963 ـ يىلى كۈزدىن 1964 ـ يىلى ئەتىيازغىچە ئىلى ئوبلاستى ئاپتونوم رايونىنىڭ ئالاقىدار بۆلۈك ۋە بەلگىلە ـ مىلىرىگە ئاساسەن، چەكلەنگەن چېگرا رايونى، چېگرا باشقۇرۇش ناھىيىسى ۋە باشقۇرۇش رايونىنى بەلگىلىدى. شۇنىڭ بىلەن ئال ـ تاي ۋىلايىتىدىن ئىلى ۋىلايىتىگىچە بولغان جۈڭگو ـ سوۋېت ئىتتىپاقى چېگرا لىنىيىسىدىكى بېكەتنىڭ تۆەن ـ مەيدانلىرى ـ نىڭ تارقىلىش بەلۋېغى شەكىللەندى.

شۇنىڭدىن كېيىن، شىمالىي شىنجاڭدا 1969 ـ يىلى 4 ـ ئايدا يېزا ئىگىلىك 9 ـ شىسى (تارباغاتاي ۋىلايىتىدە)؛ جەنۇ ـ بىي شىنجاڭدا 1966 ـ يىلى يېزا ئىگىلىك 3 ـ شىسى (قەشـ ـ قەر ۋىلايىتىدە) ۋە خوتەن باشقۇرۇش ئىدارىسى قۇرۇلۇپ، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ مەركىزىدىكى بېكەتنىڭ جايلىشىشى كۈچەيتىلدى.

50 ـ يىللاردىن 60 ـ يىللارغىچە بولغان تارىخىي شارائىت ـ تا شەكىللەنگەن بېكەتنىڭ جايلىشىشىنى « ئىككى چەمبىرەك، بىر لىنىيە » گە يىغىنچاقلاشقا بولىدۇ. « ئىككى چەمبىرەك » شىمالىي شىنجاڭدىكى قۇربانتوڭغۇت قۇملۇقى ئەتراپىغا ئو ـ رۇنلاشتۇرۇلغان بېكەتنىڭ تۆەن ـ مەيدانلىرى ۋە جەنۇبىي شىنجاڭدىكى تەكلىماكان قۇملۇقى ئەتراپىغا ئورۇنلاشتۇرۇلغان بېكەتنىڭ تۆەن ـ مەيدانلىرىنى كۆرسىتىدۇ؛ « بىر لىنىيە »

سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ زوراۋانلىقىغا تاقابىل تۇرۇش ئۇچۇن 1960 ـ يىلىنىڭ باشلىرىدا تارباغاتاي ـ ئىلى چېگرىسىغا ئو-رۇنلاشتۇرۇلغان بىكتۇەننىڭ تۇەن ـ مەيدانلىرىنى كۆرسىتىدۇ. بىكتۇەننىڭ تۇەن ـ مەيدانلىرىنىڭ جايلىشىش ھالىتى شىنجاڭ-نىڭ مۇقىملىقى ۋە دۆلەت مۇداپىئەسىنى قوغداشتا غايەت زور رول ئويناىدى، قۇربانتوڭغۇت قۇملۇقى ۋە تەكلىماكان قۇملۇقى ئەتراپىدا بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇلۇپ، شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىي تە-رەققىياتى زور دەرىجىدە ئىلگىرى سۇرۇلدى.

70 ـ يىللارغا قەدەم قويغاندىن كېيىن، « مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى » سەۋەبىدىن، شىنجاڭنىڭ تۇرلۇك خىزمەتلىرى بۇز-غۇنچىلىققا ئۇچرىدى، بىكتۇەنمۇ بىر مەزگىل ئەمەلدىن قالدۇ-رۇلدى، چېگرىدىكى تۇەن ـ مەيدانلار ساقلاپ قېلىنغان بولسە-مۇ، كۆچەيتىلمىدى ۋە تەرەققىي قىلالمىدى. 80 ـ يىللاردىن كېيىن، شىنجاڭنىڭ تۇرلۇك قۇرۇلۇش ئىشلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، بىكتۇەن ئەسلىگە كەلتۇرۇلگەندىن كېيىن غايەت زور ئىلگىرىلەشلەر قولغا كەلتۇرۇلدى. بىراق شۇنى ئې-تىراپ قىلىش كېرەككى، يېقىنقى 20 يىلدىن بۇيان، بىكتۇەننىڭ جايلىشىشىدا شەكىللەنگەن « ئىككى چەمبىرەك، بىر لىنىيە » ئىستراتېگىيە جەھەتتىن بىكتۇەن كۆچىنىڭ ئورۇنلىشىشىدا «شىمالغا ئەھمىيەت بېرىش، جەنۇبقا سەل قاراش »نى كەلتۇرۇپ چىقاردى، ئۇنىڭ ئۇستىگە تەكلىماكان « چەمبىرىكى » تولۇق سىزىلمىغان بولۇپ، چېگرا لىنىيىسىمۇ ئىلى ۋىلايىتىنىڭ موڭغۇلكۇرە ناھىيىسىگە كىلىپ توختاپ قالدى، قىزىلسۇ ئوبلاستى، قەشقەر ۋىلايىتىدىكى چېگرا ئەتراپلىرىدىمۇ بىكتۇەن-نىڭ تۇەن ـ مەيدانلىرى يوق. ھازىر بىكتۇەندىكى 2 مىليون 400 مىڭدىن ئارتۇق ئىشچى ـ خىزمەتچىنىڭ 1 مىليون 800 مە-ڭى شىمالىي شىنجاڭدا، بۇنىڭ ئىچىدە ئىلى دەريا ۋادىسى ئەترا-پىدا 200 مىڭدىن ئارتۇقراق بار. جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىدا ئاران 600 مىڭدىن ئارتۇق ئىشچى ـ خىزمەتچى بار بولۇپ، ئايرىم ـ

ئايرىم ھالدا يېزا ئىگىلىك 1 ـ ، 2 ـ ، 3 ـ شىسى ۋە خوتەن باش ـ قۇرۇش ئىدارىسىگە تەۋە، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئاساسلىقى تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ شىمالىي ياقىسىدىكى ئاقسۇ، قاراشەھەر، كورلا ئەتراپلىرىغا تارقالغان بولۇپ، قەشقەر، خوتەن ۋىلايەتلىرىدىكى كۈچى خېلىلا ئاجىز، بولۇپمۇ خوتەن ۋىلايىتىدە ئەڭ ئاجىز.

2. يېڭى ئەسىردە بىكتۇەننىڭ ئۇستىگە ئالغان تارىخىي بۇرچى

ئەسىر ئالمىشىش دەۋرىدە، شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش ـ قۇ ـ رۇلۇش بىكتۇەنى تۆۋەندىكى تۆت مەجبۇرىيەتنى ئۇستىگە ئالغان:

بىرىنچى، بىكتۇەن جۇڭگو ھۆكۈمىتىنىڭ دۆلەتنى تۇزەپ، ئەلنى تىنچلاندۇرۇشتىكى مۇھىم تەدبىرى، دۆلەتنىڭ ئۇزاققىچە ئەمىن تىپىشى ۋە شىنجاڭنىڭ كەلگۈسى تەرەققىياتىنى نەزەردە تۇتۇش بىكتۇەننىڭ تارىخىي بۇرچى؛ ئىككىنچى، بۇز يەر ئۆز ـ لەشتۇرۇش، چېگرا رايونىنى قوغداش پارتىيە ۋە دۆلەت بىكتۇەنگە يۈكلىگەن مۇقەددەس بۇرچ، « پارتىيە، ھۆكۈمەت، ئارمىيە، كارخانا بىرلىشىش» شەكلى ئارقىلىق، « ئىشلەپچىقىرىش قو ـ شۇنى »، « خىزمەت قوشۇنى »، « جەڭگىۋار قوشۇن » بولۇشتەك ئۇچ چوڭ ئىستراتېگىيىلىك ۋەزىپىنى بىۋاستە ئۇستىگە ئې ـ لىپ، بۇز يەر ئۆزلەشتۇرۇش، چېگرا رايون قوغداش بۇرچىنى زىممىسىگە ئېلىپ، دۆلەتنىڭ بىخەتەرلىكى، ئىجتىمائىي مۇقىم ـ لىق ۋە چېگرا رايوننى گۈللەندۇرۇش ئۈلۈغ ئىشلىرىغا بىۋاستە خىزمەت قىلىدۇ؛ ئۈچىنچى، ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش بىكتۇەننىڭ بۇز يەر ئۆزلەشتۇرۇش، چېگرا رايوننى قوغداش ئىشلىرىنىڭ ئۇزلۇكسىز تەرەققىي قىلىپ زورىيىشىنىڭ، شۇنداقلا بىكتۇەن ـ نىڭ « ئۈچ قوشۇن » لۇق ۋەزىپىسىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا ئىجرا قىلىپ، بۇز يەر ئۆزلەشتۇرۇش، چېگرا رايوننى قوغداش بۇرچىنى ياخشى ئادا قىلىشنىڭ ئاساسى؛ تۆتىنچى، مۇقىملىقنى قوغداش ۋە چېگرا مۇداپىئەنى مۇستەھكەملەش بۇز يەر ئۆزلەش ـ تۇرۇش، چېگرا رايوننى قوغداش بۇرچىنى ئادا قىلىشتىكى مۇ ـ ھىم مەزمۇنلارنىڭ بىرى، بىكتۇەننىڭ « جەڭگىۋار قوشۇن » لۇق

رولى ئاساسلىقى تاشقى جەھەتتە چېگرا مۇداپىئەنى مۇستەھكەم-
لەش، چېگرا رايونىنى قوغداش، ئىچكى جەھەتتە مىللىي بۆلگۈن-
چىلىككە قارشى تۇرۇش، چېگرا رايونىنى مۇقىملاشتۇرۇشتا ئىپا-
دىلىنىدۇ. مەسىلەن، دېڭ شياۋپىڭ 1981 - يىلى بىكىتۈەن
«شىنجاڭ مۇقىملىقىنىڭ يادروسى » دەپ ئېيتقانىدى.

شۇڭا، بىكىتۈەننىڭ جايلىشىشىنى مۇكەممەللەشتۈرۈش ئا-
ساسىي تەپەككۇرى شىمالغا كاپالەتلىك قىلىپ، جەنۇبنى كۈچەي-
تىش، يەنى شىمالىي شىنجاڭ رايونلىرىدىكى بىكىتۈەننىڭ
ئۇستۇنلۇكىنى كۈچەيتىش، جەنۇبىي شىنجاڭ رايونلىرىدىكى
بىكىتۈەننىڭ كۈچىنى زور دەرىجىدە راۋاجلاندۇرۇشتىن ئىبارەت.
مۇشۇنداق قىلغاندىلا، رىقابەتكە يۈزلىنىپ، تارىخ بىكىتۈەنگە يۈك-
لىگەن تارىخىي بۇرچنى ئورۇندىغىلى بولىدۇ.

شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش بىكىتۈەنى مەملىكە-
تىمىزدىكى بىردىنبىر بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش، چېگرا رايونىنى
قوغداش كۈچى، شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشى، ئىجتىما-
ئىي تەرەققىياتىدىكى مۇھىم كۈچ، شۇنداقلا شىنجاڭنىڭ مۇقىم-
لىقى ۋە چېگرا رايونىنىڭ بىخەتەرلىكىنى قوغداشتىكى مۇھىم
كۈچ. نۆۋەتتە، مەيلى غەربىي رايونىنى كەڭ كۆلەمدە ئېچىش بول-
سۇن ياكى شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتى بولسۇن، مۇ-
شۇنداق بىر تەشكىللىك ئىشلەپچىقىرىش، قۇرۇلۇش قوشۇنىغا
ئېھتىياجلىق؛ ئۇنىڭ ئۇستىگە نۆۋەتتە مىللىي بۆلگۈنچىلەر
ئىچكى - تاشقى جەھەتتىن تىل بىرىكتۈرۈپ، شىنجاڭدا « شەر-
قىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى » قۇرۇشقا ئۇرۇنۇپ، دۆلىتىمىز-
نى پارچىلىماقچى بولۇۋاتقان مۇرەككەپ ۋەزىيەتتە، شىنجاڭمۇ
مۇقىملىق ۋە چېگرا مۇداپىئەسىنى قوغدايدىغان تەشكىللىك قو-
شۇنغا موھتاج، بىكىتۈەننىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ۋە تەرەققە-
ياتى شىنجاڭنىڭ مۇقىملىقى ۋە تەرەققىياتىدا مۇھىم رول ئوي-
نايدۇ، بىكىتۈەننى كۈچەيتىش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈش شىنجاڭنىڭ
كەلگۈسى تەرەققىياتىنىڭ ئېھتىياجى.

توققۇزىنچى باب يېڭى جۇڭگو دەۋرىدىكى بۆلگۈنچىلىك ۋە بۆلگۈنچىلىككە قارشى كۈرەش

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، مەملىكىتىمىز مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يادرو قىلىپ، مىللەتلەر باراۋەر-لىكى، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىدىن ئىبارەت تۈرلۈك مىللىي سىياسەتلەردە چىڭ تۇرۇپ كەلدى، بۇ ھەر مىللەت ئاممىسىنىڭ چىن كۆڭلىدىن ھمايىسىگە ئېرىشتى، مىللەتلەر خىزمىتىدىمۇ مۇناسىپ ھالدا غايەت زور مۇۋەپپەقىيەتلەر قولغا كەلتۈرۈلدى، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى ھەقىقىي ئازادلىققا ئېرىشىپ، قەد كۆتۈرۈپ خوجايىنغا ئايلاندى. ئىچكىرىدىكى خەنزۇ يولداشلار شىنجاڭغا كېلىپ، شىنجاڭنىڭ ئىشلەپچىقىرىش، قۇرۇلۇش ئىشلىرىغا ياردەم بەردى، ھەر مىللەت خەلقى ئىناق ئۆتۈپ، بىردەك ئىتتىپاقلىشىپ، ئۇزلۇكسىز تۈرده سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئىشلىرىنىڭ يېڭى ۋەزىيىتىنى ياراتتى. لېكىن مىللەتلەر ئىتتىپاق ئۆتۈشتىكى ئاساسىي ئېقىم بىلەن بىرلىكتە كونا جۇڭگودىن داۋاملىشىپ كەلگەن بۆلگۈنچىلىك يوشۇرۇن ئېقىمى تەڭ مەۋجۇت بولۇپ كەلدى، «خەنزۇلارنى قوغلاپ چىقىرىش»، «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى» قۇرۇش بۆلگۈنچىلىك ئىدىيىسىدە بولغانلار نىيىتىدىن يانمىدى. تارىخىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، 20 ـ ئەسىرنىڭ 50 ـ ، 60 ـ يىللىرى يوشۇرۇنغان بۆلگۈنچى كۈچلەر-نى ئىككىگە بۆلۈشكە بولىدۇ، بىرسى، غۇلجىدىكى «شەرقىي تۈر-كىستان جۇمھۇرىيىتى» بۆلگۈنچىلىك ھەرىكىتىنىڭ داۋامى؛ يەنە بىرى، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى»نىڭ جان تالىشىۋاتقان بۆلگۈنچى قالدۇق كۈچلىرى.

بىزنىڭ تارىخىي «كونا ھېساباتلار»نى ۋاراقلىغۇمىز يوق، لېكىن كونا جۇڭگودىن قېلىپ قالغان بۆلگۈنچىلىك خەۋپى ھەقىقەتەن يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، بولۇپمۇ 20 ـ ئەسىرنىڭ 50 ـ يىللىرىدىن بۇيان، شىنجاڭدا بۆلگۈنچىلىك ھەرىكەتلىرىنىڭ تەكرار كۆرۈلۈشى، بۆلگۈنچىلىككە قارشى كۈرەشنىڭ تىنچىماس-لىقىنىڭ ئاساسلىق سەۋەبى بولۇپ قالدى؛ جاھىل بۆلگۈنچى كۈچ-لەر ھەر ۋاقىت يېڭىدىن بارلىققا كەلگەن خەلق ھاكىمىيىتىمىزگە قوراللىق يوپۇرۇشۇپ كەلمەكچى بولدى، شۇڭا، يېڭى جۇڭگو قۇ-رۇلغاندىن كېيىن، شىنجاڭدىكى بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش كۈرىشى، ماھىيەتتە كونا جۇڭگودىن قېلىپ قالغان بۆلگۈنچى كۈچلەر بىلەن بولغان كۈرەشنىڭ داۋامى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

بىرىنچى، يېڭى ھاكىمىيەتنى مۇستەھكەملەش يولىدا ئېلىپ بېرىلغان كۈرەشلەر

گەپنى ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىدىن باشلىساق، گەرچە 1946 ـ يىلىدىن كېيىن ئەخمەتجان قاتارلىقلار رەھبەرلىك ھوقۇقىنى قولىغا ئېلىپ، ئايرىلىپ چىقىپ مۇستەقىل بولۇشتەك بەزى خا-تالىقلارنى تەدرىجىي تۈزەتكەن بولسىمۇ، لېكىن گومىنداڭ، خەن-زۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشنى ئاساسىي مەزمۇن قىلغان «مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتى» ئېلىپ بېرىش شوئارىنى توۋلاش ۋە «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى»نىڭ بايرىقىنى كۆتۈرۈش يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغۇچە داۋاملىشىپ كەلدى. شىنجاڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولغاندىن كېيىن، «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى» قۇرۇش، «مۇستەقىللىقنى قولغا كەلتۈرۈش يو-لىدىكى مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتى» قاتارلىق سىياسىي ـ ئىدە-يىۋى ئېقىمنىڭ تەسىرى شىنجاڭنىڭ قىسمەن جايلىرىدىكى قىسمەن ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرى ۋە ئاممىسىنىڭ ئارد-سىدا تامامەن يوقالمىدى. 1949 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈ-

نى، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي تەشكىلاتى «شىنجاڭ تىنچلىقىنى قوغداش خەلقچىل ئىتتىپاقى» مەركىزىي كومىتېتى ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ بەش يىللىقىنى خاتىرلەش يۈزىسىدىن بەش تۈر-لۈك شوئارنى ئېلان قىلدى. بۇنىڭ ئىككىنچى شوئارى «مىللىي بۆلگۈنچىلىك ۋە مىللەتچىلىك ئۇرۇقىنى چاچقۇچى بۇزۇقلارغا قەتئىي زەربە بېرەيلى!»، تۆتىنچى شوئارى «خەلق مەنپەئىتىنى قوربان قىلىپ جاھانگىرلىك، مۇستەملىكىچىلەر ئۈچۈن كەتمەن چاپىدىغان پانتۈركىزمغا قەتئىي قارشى تۇرايلى!» ئىدى. بۇ شو-ئارلار بىر تەرەپتىن «شىنجاڭ تىنچلىقىنى قوغداش خەلقچىل ئىتتىپاقى»نىڭ بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش مەيدانىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرسە، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ ئىچكى قىسمىدا بۆلگۈنچىلىك ئىدىيىۋى ئېقىمىغا قارشى تۇرۇش-نىڭ زۆرۈرلۈكى ۋە تەخىرسىزلىكىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەردى.

1. ئىنقىلابىي قوشۇننىڭ ئىچكى قىسمىدىكى توپىلاڭلارنى تىنچىتىش

شىنجاڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولغان دەسلەپكى ۋاقىتلاردا، غۇلجىدىكى ناھايىتى ئاز سانىدىكى بۆلگۈنچى ئۇنسۇرلار بۆلگۈن-چىلىك تەشكىلاتى قۇرۇشقا تۇتۇش قىلىپ، يېڭى قۇرۇلغان خەلق ھۆكۈمىتىمىز بىلەن قارشىلاشماقچى بولدى. بۆلگۈنچى ئۇنسۇر ئابدۇللا دامۇللا غۇلجىدا مەخپىي «پانتۈركىزم ئىسلام پارتىيە-سى»نى قۇردى ھەمدە ئۇرۇمچى، قەشقەر، ئالتايلارغا ئادەم ئەۋەتىپ تارماق ئاپپاراتلىرىنى قۇردى. «پانتۈركىزم ئىسلام پارتىيىسى» ئىلى گۇرۇپپىسىنىڭ مەسئۇلى شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق خەلق ئازاد-لىق ئارمىيىسى 5 ـ ئارمىيىسىنىڭ ئىلى شەھەر مۇداپىئەسى يېڭىنىڭ پەيجاڭى راخمانوف ئىدى. بۇ تەشكىلات قىسمىدىكى مىللىي جەڭچىلەرنىڭ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشىدىن پايدە-لىنىپ، «پانئىسلامىزم»، «پانتۈركىزم» ئىدىيىسىنى ھەدەپ تەش-ۋىق قىلدى. 1950 ـ يىلىنىڭ ئالدىنقى يېرىمىغىچە، «پانتۈر-كىزم ئىسلام پارتىيىسى»نىڭ ئىلى گۇرۇپپىسى شۇ جايدا سەك-كىز كىچىك گۇرۇپپا قۇرۇپ، 1500دەك ئادەمنى توپلىدى. راخما-

نوف قىسمەن قوراللىق كۈچلەرگە ئىگە بولۇشىدىن پايدىلىنىپ، پائال تۇرده توپىلاڭ كۆتۈرۈشنى پىلانلىدى. 1950 ـ يىلى 4 ـ ، 5 ـ ئايلاردا، غۇلجا شەھىرى ئىچىده كۆپ قېتىم سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى تۇرۇش، كومپارتىيىگە قارشى تۇرۇش، مۇستەقىللىقنى قوتراتقۇلۇق قىلىش ھەققىدىكى ئىغۋالار، لوزۇنكىلار ۋە تەشۋىقات ۋەرەقىلىرى بارلىققا كەلدى. 7 ـ ئاينىڭ باشلىرى، يەنە يۇقىرى قاتلامدىكى فېئودال دىنىي ئۇنسۇرلار ۋە بۆلگۈنچى ئۇنسۇرلارنىڭ ئاممىنى قوتراتىپ، روزا ھېيتىتا (7 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى) كوچىغا چىقىپ نامايىش قىلىپ كۆچ كۆرسەتمەكچى بولۇاتقانلىقى سېزىلدى. بۇ ۋاقىتدا سېزىلگەچكە تارمار قىلىندى.

«پانتۈركىزم ئىسلام پارتىيىسى»نىڭ ئىلى گۇرۇپپىسى يۇشۇرۇن ھالدا يەنە داۋاملىق ئىسيان كۆتۈرۈشكە تەييارلىق كۆردى، ئۇلار 7 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى شەھەر مۇداپىئەسى يېڭىدىكى يۇزدىن ئارتۇق قوراللىق كۈچنى تارتىپ چىقىپ، ئىسيان كۆتۈرمەكچى بولدى. شۇ جايدا تۇرۇشلۇق ئارمىيە بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، مۇداپىئە قىسىملىرىنى ئالماشتۇرۇش پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ، تېزدىن ئىسيان كۆتۈرمەكچى بولغان قوشۇننىڭ قوراللىرىنى يىغىۋېلىپ، ئۇلارنىڭ توپىلاڭ كۆتۈرۈش پىلانىنى بىتچىت قىلدى ھەمدە بۆلگۈنچى تەشكىلاتنىڭ تايانچ ئۇنسۇرلىرىدىن باقىيوف قاتارلىق سەككىز ئادەمنى قولغا ئالدى. راخمانوف يوشۇرۇنۇۋالدى. 8 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى، راخمانوف قىشلاقتام كەنتىدىكى يەر ئاستى ئۆيىده قولغا چۈشتى، نەق مەيداندا بىر دانە مىلتىق قولغا چۈشۈرۈلدى ھەمدە ئۇنىڭ ئۆيىدىن 73 دانە مىلتىق، ئالتە دانە پىلىموت، 91 دانە قىلىچ ۋە بۆلگۈنچى تەشكىلاتقا قاتنىشىش قەسەمنامىسى، ئىلتىماسى، كىنىشكىسى قاتارلىق بىر تۈركۈم جىنايى پاكىتلار تېپىلدى. راخمانوفقا ئەگىشىپ توپىلاڭ كۆتۈرگەن 349 ئادەمدىن توپىلاڭچى قىنچىتىش جەريانىدا 114 ئادەم قولغا ئېلىندى، 54 ئادەم قاتنۇن بويىچە بىر تەرەپ قىلىندى.

راخمانوف توپلىكى تىنچىتىلغاندىن كېيىن، ئىنقىلابىي قوشۇن ئىچىگە يوشۇرۇنۇۋالغان بۆلگۈنچى ئۇنسۇرلار مۇشۇنى باھانە قىلىپ ئىغۋا تارقاتتى ۋە قۇتراتقۇلۇق قىلدى، 5 ـ ئارمىيىنىڭ موڭغۇلكۇرەدە تۇرۇشلۇق قىسمىدا مۇقىمسىزلىق ھالىتى بارلىققا كەلدى. 8 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى، ئارمىيىدە تۇرۇشلۇق خادىم ئىدرىس نۇرباس رايون، يېزا باشلىقلىرى ۋە 5 ـ ئارمىيە-نىڭ موڭغۇلكۇرەدە تۇرۇشلۇق قىسمىدىكى قىسمەن ئاز سانلىق مىللەت ئاساسىي قاتلام ئوفىتسېر ـ جەڭچىلىرىدىن تەركىب تاپقان 36 كىشىنى باشلاپ توپىلاڭ كۆتۈردى. ئۇلار شاد كەنتىدە ئاممىنى مەجبۇرىي يىغىپ ئېچىپ، قۇتراتقۇلۇق قىلىپ: «ئامېرىكا سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئاتوم بومبىسى تاشلىدى، بىز ئامېرىكىنىڭ ياردەمى بىلەن ئىسلام ھۆكۈمىتى قۇرىمىز» دېدى ھەمدە شۇ مەيداننىڭ ئۆزىدىلا 200دىن ئارتۇق ئادەمنى ئۆزىنىڭ بۆلگۈنچى تەشكىلاتى «ئىسلام ھۆكۈمىتىنىڭ سادىق ئارمىيەسى»گە قاتنىشىشقا مەجبۇرلىدى. 8 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى، توپىلاڭچى ئۇنسۇرلار شاد رايونىدا تۇرۇشلۇق ئارمىيىگە ھۇجۇم قوزغىدى ۋە ھەربىي رايون كوپېراتىپىغا ئوت قويۇۋەتتى، شۇنداقلا موڭغۇلكۇرە، تېكەس ۋە غۇلجىغا ھۇجۇم قىلماقچى بولدى. توپىلاڭنى تىنچىتىش قوشۇنى ۋاقتىدا يېتىپ كېلىپ، ئۇلارنىڭ ئاساسىي كۈچىنى ئېغىر پالاكەتكە ئۇچراتتى، قالدۇق دۇشمەنلەر قېچىپ كەتتى، كېيىن ئۇلار كەينىدىن قوغا چۈشۈرۈلدى، ئاساسلىق پىلانلىغۇچىسى بولغان ئىدرىس نۇرباس 12 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى قولغا ئېلىندى. توپىلاڭنى تىنچىتىش جەريانىدا 47 ئادەم قولغا ئېلىندى، 29 ئادەم قانۇن بويىچە بىر تەرەپ قىلىندى.

موڭغۇلكۇرە ناھىيىسىگە قوشنا بولغان توققۇزتارا ناھىيىسىدىكى دۇشمەن كۈچلەرمۇ بۆلگۈنچىلىك توپىلىڭى كۆتۈرۈشكە تەييارلىق كۆردى. 1949 ـ يىلى ئازادلىق ھارپىسىدا، غېنى قاتارلىقلار ئىلى ۋىلايىتىدە 43 كىشىنى توپلاپ يىغىن ئېچىپ،

بۆلگۈنچىلىك قىلىش، كومپارتىيىگە ۋە ئازادلىق ئارمىيىسىگە قارشى چىقىشنى مەخپىي پىلانلىدى. توققۇزتارا ناھىيىسىدىكى جانپولات قاتارلىق ئادەملەر غېنىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە، بۆلگۈنچى تەشكىلات قۇرۇشقا تېزدىن تۇتۇش قىلدى، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ 193 ئادەمنى ئەزالىققا قوبۇل قىلدى، مالىك ھاجى بۇ تەشكىلاتنىڭ 4 - گۇرۇپپىسىنىڭ گۇرۇپپا باشلىقلىقىغا تە-يىنلەندى. 1951 - يىلى 5 - ئايدا، غېنى، جانپولات قاتارلىقلار ئىلگىرى - كېيىن قولغا چۈشۈرۈلدى، بۇ بۆلگۈنچى تەشكىلاتـ-نىڭ ھەربىكەتلىرى بىر مەھەل تىنچىدى.

لېكىن، دىنىي تونغا ئورىنىۋالغان ئايرىم بۆلگۈنچى ئۇيـ-غۇرلار قانۇنلۇق سالاھىيىتىدىن پايدىلىنىپ، يوشۇرۇن ھالدا يە-نىلا بۆلگۈنچىلىك تەشۋىقاتى ۋە تەشكىلىي ھەربىكەتلەرنى ئېلىپ باردى. توققۇزتارا ناھىيىسىدىكى دىنىي كەسىپدار قادىر مولـلا قاتارلىقلار تەپسىر ئېيتىش نامى بىلەن دىندىن پايدىلىنىپ ئامـ-مىنى قۇتراتتى، شۇنىڭ بىلەن بىللە، پائال تىل بىرىكتۈرۈپ، كۆپ قېتىم يىغىن ئېچىپ، ئات - ئۇلاغ، قورال توپلاپ بۆلگۈنـ-چىلىك توپىلىڭى كۆتۈرۈشكە يوشۇرۇن تەشكىلاتچىلىق قىلدى. 1951 - يىلى 10 - ئاينىڭ 28 - كۈنى، مالىك ھاجى ئۆزىنى تو-پىلاڭچىلارنىڭ «باش قوماندانى» قىلىپ تەينىلەپ، 110 باندىتنى توپلاپ، 200دىن ئارتۇق ئاممىنى مەجبۇرلاپ توپىلاڭ كۆتۈردى. شۇ جايدا تۇرۇشلۇق ئارمىيە يەرلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى تار-ماقلىرى ۋە ئاممىنىڭ ياردىمى ئاستىدا شىددەتلىك بىلەن ھۇ-جۇمغا ئاتلىنىپ، توپىلاڭنى تېزدىن تىنچىتتى، قالدۇق دۈشمەن-لەر جەنۇبىي شىنجاڭغا قاچماقچى بولغاندا يول ئۈستىدە يەنە بىر قېتىم تارمار قىلىندى. 1952 - يىلى 1 - ئاينىڭ 8 - كۈنى، مالىك ھاجى قاتارلىق 18 ئادەم باي ناھىيىسى تەۋەسىدە قولغا چۈشۈرۈلدى، بۇنىڭ بىلەن بۇ توپىلاڭ پۈتۈنلەي تىنچىتىلدى. توپىلاڭنى تىنچىتىش جەريانىدا 143 باندىت قولغا ئېلىندى، 98 ئادەم قانۇن بويىچە بىر تەرەپ قىلىندى.

بۆلگۈنچى ئۇنسۇرلارنىڭ بۆلگۈنچىلىك ھەرىكەتلىرىگە قارىتا تۇرما زەربە بېرىش ئۈچۈن، 1950 - يىلى 10 - ئاينىڭ 19 - كۈنى، ئىلى ھۆكۈمىتى ھەر مىللەت ئاممىسىدىن تەركىب تاپقان 15 مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى تەشكىللەپ، «ئەكسىيەتچىلەر ئۈستىدىن شىكايەت قىلىش يىغىنى» چاقىردى، يىغىنغا شىنجاڭ ئۇلۇكىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ۋەكىلى ۋە ئىلى رايونلۇق پارتكوم، خەلق ھۆكۈمىتى، شۇنداقلا 5 - ئارمىيىنىڭ ئاساسلىق رەھبەرلىرى قاتناشتى. يىغىندا «پانتۇركىزم ئىسلام پارتىيىسى» پىلانلاپ قوزغىغان راخمانوف توپىلىڭى ئۈستىدىن غەزەپلىك شىكايەت قىلىندى؛ «پانتۇركىزم» ئۇنسۇرلىرىنىڭ بۆلگۈنچىلىك، بۇزغۇنچىلىق قىلىش ھەرىكەتلىرىگە قەتئىي قارشى تۇرۇپ، خەلق دېموكراتىيىسى دىكتاتورلىقىدىكى ھاكىمىيەتنى، خەلق ئىنقىلابىنىڭ نەتىجىلىرىنى مۇستەھكەملەش قارار قىلىندى. 1951 - يىلى 3 - ئاينىڭ 3 - كۈنى، «شىنجاڭ تىنچلىقنى قوغداش خەلقچىل ئىتتىپاقى» ئىجرائىيە كومىتېتى باش شتابى « ‹ پانتۇركىزم› ئۇنسۇرلىرىنى قەتئىي تۇردە شىنجاڭ تىنچلىقنى قوغداش خەلقچىل ئىتتىپاقىدىن تازىلاپ چىقىرايلى» دېگەن تېممىدىكى مەخسۇس ماقالىنى ئاشكارا ئېلان قىلىپ، ئىدىيە ۋە ئىدېئولوگىيە جەھەتتە «پانئىسلامىزم»، «پانتۇركىزم» ۋە بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش كۇرىشىنى قانات يايدۇرۇش مۇھىم ئىشلار كۈنتەرتىپىگە كىرگۈزۈلدى.

2. غۇلجا سۆھبەت يىغىندا ئوتتۇرىغا قويۇلغان خاتا تەشەببۇسلار

1951 - يىلى 3 - ئاينىڭ 4 - كۈنى، شىنجاڭدىكى 50 نەچچە ئاز سانلىق مىللەت كادىرى غۇلجىدا سۆھبەت يىغىنى ئېچىپ، ج ك پ مەركىزىي كومىتېتىنىڭ « مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى سىناق تەرىقىسىدە يولغا قويۇش نىزامى›لايىھە››نى ۋە ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى غەربىي شىمال بىيۇروسى مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتىنىڭ « پىكىر ئېلىش، تەكشۈرۈش پروگراممىسى»نى مۇزاكىرە قىلدى، يىغىنغا قاتناش-

قانلار شىنجاڭدا كەلگۈسىدە مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپىتونومە-
يىنى قانداق يولغا قويۇش توغرىسىدا ئۆز پىكىرلىرىنى بېرىش-
تى. ئاز ساندىكى كىشىلەر يىغىندا «شىنجاڭ ئۇيغۇرىستان ئاپىتو-
نومىيە جۇمھۇرىيىتى قۇرۇش»، ئازادلىق ئارمىيە ۋە خەنزۇ كا-
دىرلارنى چەتكە قېقىشتەك بۆلگۈنچىلىك خاھىشى بولغان خاتا
تەشەببۇسلارنى ئوتتۇرىغا قويدى ھەمدە ئۇنى يىغىن «مۇھىم
ئىشلار خاتىرىسى»گە كىرگۈزۈشنى مەجبۇرىي تەلەپ قىلدى. يى-
غىن «مۇھىم ئىشلار خاتىرىسى»گە «ئۇيغۇرىستان جۇمھۇرىيىتى»
قۇرۇشتەك بۆلگۈنچىلىك تەشەببۇسى ئاشكارا كىرگۈزۈلدى. «ئە-
لى سۆھبەت يىغىنى»دا ئەكس ئەتكەن، بۆلگۈنچىلىك خاھىشى
بولغان خاتا ئىدىيە ۋە سۆز ـ پىكىرلەر شىنجاڭنىڭ باشقا جاي-
لىرىدىمۇ ئۆز ئىپادىسىنى نامايان قىلدى. مەسىلەن، قەشقەر
ۋىلايىتىدىكى ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرى ئارىسىدىمۇ «ئۇي-
غۇرىستان ئاپىتونومىيە جۇمھۇرىيىتى» قۇرۇشنى تەشەببۇس قە-
لىدىغان خاتا سۆز ـ پىكىرلەر بولدى، ھەتتا شىنجاڭنى «سوۋېت
ئىتتىپاقىغا قوشۇۋېتىپ»، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ بىر رېسپۇب-
لىكىسى قىلىشتەك بۆلگۈنچىلىك تەشەببۇسلىرىنى ئوتتۇرىغا
قويغۇچىلارمۇ بولدى. بۆلگۈنچىلىككە دائىر بۇ سۆز ـ پىكىرلەر،
ئەمەلىيەتتە كونا جۇڭگودىن قېلىپ قالغان بۆلگۈنچىلىك ئىدە-
يىسىنىڭ ئاشكارىلىنىشى بولۇپ ھېسابلىناتتى.

ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى ۋە ج ك پ مەركىزىي كومە-
تېتى غەربىي شىمال بيۇروسى ئىلى يىغىنىدا خاتا ئىدىيىلەرنىڭ
ئوتتۇرىغا قويۇلغانلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ، شىنجاڭ شۆبە بيۇرو-
سىنىڭ كېڭەيتىلگەن يىغىن ئېچىپ، تەنقىدىي تەربىيە بېرىش
ئارقىلىق مىللەتلەر سىياسىتى توغرىسىدىكى ئىدىيىنى بىرلىك-
كە كەلتۈرۈش ھەققىدە يولىيورۇق بەردى. 4 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈ-
نىدىن 19 ـ كۈنگىچە، شىنجاڭ شۆبە بيۇروسىنىڭ كېڭەيتىلگەن
يىغىنى چاقىرىلدى، يىغىنغا ناھىيە، تۈەن دەرىجىلىكتىن يۇقىرى
پارتىيە، ھۆكۈمەت، ئارمىيە تارماقلىرىدىكى ھەر مىللەتتىن بول-

غان پارتىيە ئەزالىرى، كادىرلاردىن بولۇپ 225 ئادەم(بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت كادىرى 120 ئادەم) قاتناشتى. يىغىنغا قاتناشقۇچىلار تولۇق غۇلغۇلا قىلىش ئارقىلىق بىرەك مۇنداق دەپ قاراشتى: ئىلىدا چاقىرىلغان 50 نەچچە كىشىلىك يىغىندا بەزى كىشىلەر ئوتتۇرىغا قويغان خاتا تەشەببۇسلارنى تەنقىد قىلىش لازىم. ئەينى ۋاقىتتىكى شارائىتنى نەزەردە تۇتۇپ، يىغىندا بۇ خاتالىقلار بۆلگۈنچىلىك سېلىش يۇكسەكلىكىگە كۆتۈرۈلمىدى، لېكىن تەنقىد ۋە ئۆزىنى تەنقىد قىلىش، يىغىندا مۇزاكىرە قىلىش ئارقىلىق، ھەر مىللەتتىن بولغان پارتىيە ئەزالىرى، كادىرلارنىڭ دۆلەتنىڭ بىرلىكىنى قوغداش، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىش ۋە پارتىيىنىڭ مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە سىياسىتىنى توغرا ئىزچىللاشتۇرۇشقا بولغان ئىدىيىۋى تونۇشى ئۆستۈرۈلدى. بۇ، يېڭى جۇڭگونىڭ بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش كۈرىشىدە ئىدىئولوگىيە ساھەسىدە قولغا كەلتۈرگەن تۇنجى غەلىبىسى ئىدى. ئەمما، بۇ قېتىمقى يىغىندا كونا جۇڭگودىن قېلىپ قالغان «پانئىسلامىزم»، «پانتۇركىزم» ئىدىيىسى ئومۇمىي جەھەتتىن ئەستايىدىل تازىلانمىدى، بۇنىڭ بىلەن كېيىنكى كۈنلەردە ئىدىئولوگىيە ساھەسىدىكى بۆلگۈنچىلىك بىلەن بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش كۈرىشىدە يەنە بەزى يېڭى مەسىلىلەر ئۈزلۈكسىز كۆرۈلۈپ تۇردى.

5 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى، شىنجاڭ ئۆلكىلىك تۇنجى نۆۋەتلىك ھەر مىللەت، ھەر ساھە زاتلىرى خەلق قۇرۇلتىيى چاقىرىلدى. قۇرۇلتاينىڭ تۇنجى نۆۋەتلىك ھەيئەت رىياسىتى بىر تۈرلۈك مۇھىم قارارنى چىقاردى، يەنى غېنى(شىنجاڭ ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ئەزاسى بولغان)، فاتىخ موسلىموف(نىلقا ناھىيىسىنىڭ ھاكىمى بولغان)نىڭ فېئودال كۈچلەرنى قوغداش، ئىنقىلابقا قارشى تۇرۇش ۋە باسقۇنچىلىق، بۆلگۈنچىلىق جىنايىتى سادىر قىلغانلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئىككىسىنىڭ ئىلى ۋەكىللەر ئۆمىكىنىڭ ۋەكىللىك سالاھىيىتى ئېلىپ تاشلاندى، شۇنىڭ بى-

لەن بىللە، ئۇلار قورالسىزلاندۇرۇلۇپ نەزەربەند قىلىندى. غەيرى ۋە فاتىخ نىلقا قوزغىلىڭىنىڭ رەھبەرلىرى ۋە ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھەربىكىتىنى قوزغىغۇچىلارنىڭ بىرى بولغاچقا، شۇ جايدا مەلۇم تەسىرگە ئىگە ئىدى، شۇڭا ئۇلارنىڭ بىر تەرەپ قىلىنىشى شۇ جايىنىڭ بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش كۈرىشىنى يەنىمۇ ئىلگىرى سۈردى. 6 ـ ئايىنىڭ ئوتتۇرىلىرى، مەركىزىي خەلق ھۆكۈمىتى شىنجاڭنىڭ خىزمەتلىرى توغرىسىدا يولىيورۇق بېرىپ، نۆۋەتتىكى شىنجاڭ ۋەزىيىتىدە ئىدىئولوگىيە ساھەسىدىكى خىزمەتلەرنى ئالاھىدە كۈچەيتىش كېرەك: مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويغاندا، كادىرلارغا بولغان ئىدىيىۋى تەربىيىنى كۈچەيتىش؛ ئاممىغا بولغان ۋەتەنپەرۋەرلىك ۋە ئىنتېرناتسىئونالىزم تەربىيىسىنى كۈچەيتىش؛ پانتۇركىزمچىلار بىلەن مىللەتچىلەرنى پەرقلەندۈرۈش؛ سىرتتىن كەلگەن خەنزۇ كادىرلار بىلەن شۇ جايدىكى مىللىي كادىرلارنىڭ ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىش، يەرلىك كادىرلارنى يېتىشتۇرۇشنى كۈچەيتىش.

7 ـ ئايىنىڭ ئوتتۇرىلىرى، شىنجاڭ ھەربىي رايونى پارتكومى «5 ـ ئارمىيىدە سىياسىي كومىسسار قويۇش تۈزۈمى ۋە سىياسىي خىزمەت تۈزۈمىنى ئورنىتىپ، ئارمىيىنى سىياسىي جەھەتتىن تەرتىپكە سېلىش توغرىسىدىكى قارار»نى ئېلان قىلىپ، مىللىي 5 ـ ئارمىيىدە سىنىپىي تەربىيىنى مەركەز قىلغان ئارمىيىنى سىياسىي جەھەتتىن تەرتىپكە سېلىش خىزمىتىنى قانات يايدۇرۇپ، قىسىم ئىچىدىكى چەتكە باغلانغان ئۇنسۇرلار ۋە «پانتۇركىزم»چىلارنى تازىلاشنى تەلەپ قىلدى. 9 ـ ئايىنىڭ باشلىرىدا، ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى شىنجاڭ شۆبە بيۇروسى ۋە شىنجاڭ ھەربىي رايونى پارتكومى بىرلىكتە «5 ـ ئارمىيىنىڭ خىزمىتىنى ياخشىلاش ۋە يۇقىرى كۆتۈرۈش توغرىسىدىكى قارار»نى چىقاردى، بۇ قېتىمقى ھەرىكەتنىڭ مۇھىم نۇقتىسى 5 ـ ئارمىيىگە ئەڭ زور خەۋپ بولغان «پانتۇركىزم»، «پانئىسلامىزم» ئىدىيىۋى ئېقىمىنىڭ تەسىرىنى تۈگىتىپ، ۋەتەننى قىزغىن سۆيۈش ۋە

جان ـ دىل بىلەن خەلقنىڭ ئىنقىلابىي ئىشلىرى ئۈچۈن خىزمەت قىلىش، ئەمگەكچى خەلقنىڭ مەنپەئىتىنى قوغداش ئىدىيىسىنى تىكلەش بولدى. 10 ـ ئايدا، شىنجاڭ ئۇلكىلىك خەلق سوت مەھكىمىسى ئىلى شۆبىسى بۆلگۈنچىلىك قىلغان، توپىلاڭ كۆتۈرگەن راخمانوف، ئىدرىس قاتارلىق باش جىنايەتچىلەرنى سەيياره سوراق قىلىپ بولغاندىن كېيىن ئۆلۈم جازاسىنى ئىجرا قىلدى. «پانتۈركىزىم»، «پانئىسلامىزم» ۋە بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇشتىكى بۇ بىر قاتار تەدبىرلەر يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن شىنجاڭ تارىخىدىكى ئىدىئولوگىيە ساھەسىدە بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش كۈرىشىنىڭ تۇنجى يۇقىرى دولقۇنىنى شەكىللەندۈردى، ھەر مىللەت خەلق ئاممىسى كۈرەش داۋامىدا تەربىيىگە ئىگە بولدى.

3. دۇشمەنگە قارشى كۈرەش تاكتىكىسىنىڭ تەڭشىلىشى

بۆلگۈنچىلىك توپىلاڭلىرى بېسىقتۇرۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئىلىنىڭ توققۇزتارا، نىلقا، تېكەس، موڭغۇلكۈرە، كۈنەس ناھىيىلىرىدىكى چارۋىچىلىق رايونلىرىدا ئاز سانىدىكى يۇقىرى قاتلام فېئودال دىنىي كۆچلەر يەنىلا قۇتراپ يۈرەتتى. دۇشمەنلەرنى چۆچۈتۈش ئۈچۈن، 1952 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى، توققۇزتارا ناھىيىسى بۆلگۈنچى ئۇنسۇرلار ۋە توپىلاڭچى كۆتۈرگەن ئۇنسۇرلارنى ئوچۇق سوت قىلدى. بۇنىڭغا ئۇلاپلا غۇلجا ناھىيىسىنىڭ ھەرقايسى رايونلىرى، يېزىلىرىدا بۆلگۈنچى ئۇنسۇرلار، توپىلاڭچى ئۇنسۇرلار قولغا ئېلىندى، 3 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنىگىچە جەمئىي 258 جىنايەتچى قولغا ئېلىندى. 13 ـ كۈنى، ئىلى ھەربىي رايونى قولغا ئېلىنغان بىر تۈركۈم «پانتۈركىزم ئىسلام پارتىيىسى»نىڭ تايانچىلىرى، «پانئىسلامىزم»، «پانتۈركىزم» بۆلگۈنچى كۈچلىرىنىڭ باش جىنايەتچىلىرىنى ئوچۇق سوت قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئاساسلىق جىنايەتلىرىنى ئېلان قىلدى ھەمدە ھەر مىللەت خەلقىنى پائال پاش قىلىشقا چاقىرىق قىلدى. بۇ تەدبىرلەرنىڭ قوللىنىلىشى بىلەن بۆلگۈنچى كۈچلەرنىڭ ھەيۋە-

سى يەر بىلەن يەكسان قىلىندى، چارۋىچىلىق رايونلىرىنىڭ ئىجتىمائىي ئامانلىقى مۇقىملاشتى، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ رو- ھىي قىياپىتىدە ئۆزگىرىش بولدى. لېكىن مەلۇم دەرىجىدە زەربە بېرىش دائىرىسىنى كېڭەيتىۋېتىش مەسىلىسىمۇ كۆرۈلدى.

1952 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى، ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى غەربىي شىمال بيۇروسى فېئودالىققا قارشى تۇرۇش بويىچە ئەڭ كەڭ بىرلىك سەپ بەرپا قىلىش، ھەر مىللەت يۇقىرى قاتلام زاتلىرى ۋە دىنىي زاتلارنى قولغا كەلتۈرۈش خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەش، بىتەرەپ كۈچلەرنى قولغا كەلتۈرۈش ۋە ئۇلار بىلەن ئىتتىپاقلىشىش خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەشنى ئاساس قىلىپ، شىنجاڭنىڭ چارۋىچىلىق ۋە يېرىم دېھقانچىلىق، يېرىم چارۋىچىلىق رايونلىرىدا يولغا قويۇلۇۋاتقان يەر ئىسلاھاتى سى- ياسىتىنى تەڭشىدى ۋە چارۋىچىلىق رايونلىرى، يېرىم دېھقانچى- لىق، يېرىم چارۋىچىلىق رايونلىرىدا بىردەك يەر ئىسلاھاتى ئې- لىپ بارماسلىقنى ئوتتۇرىغا قويدى. بۇنىڭدىكى دۇشمەن كۈچ- لەرگە قارشى تۇرۇش كۈرىشىگە دائىر قىسمىدا مۇنداق دەپ كۆرسىتىلدى: دېلو تۇرغۇزۇلغان ياكى پاش قىلىنغان تۇرلۇك دې- لولارنىڭ «ماتېرىياللىرىنى ئەستايىدىل تەتقىق قىلىش. قولغا ئېلىنغانلارنى تېزدىن تەكشۈرۈش، ئومۇمەن ئىشەنچلىك ماتې- رىيالى بولمىغانلارنى ئالدىن قويۇپ بېرىش لازىم.» 6 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى، مەركىزىي كومىتېت غەربىي شىمال بيۇروسىنىڭ پىكرىگە قوشۇلۇپ، ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى شىنجاڭ شۇبە بيۇروسىغا شىمالىي شىنجاڭدىكى ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باس- تۇرۇش خىزمىتىنى ۋاقتىنچە توختىتىش توغرىسىدا تېلېگراما يوللاپ، «ئومۇمەن تېخى قولغا ئېلىشقا باشلىمىغان رايونلار نەق ئەكسىلئىنقىلابچى بولمىسىلا، قولغا ئېلىشنى دەرھال توخت- تىش؛ قولغا ئېلىنغانلارنى ۋاقتىنچە بىردەك بىرتەرەپ قىلماس- لىق»نى تەلەپ قىلدى. ئارقىدىنلا ئىلى ۋىلايىتىدە «خاتا دېلولارنى تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىش كومىتېتى» قۇرۇلدى، 1952 ـ يە-

لى 12 ـ ئايدىن 1953 ـ يىلى 10 ـ ئايغىچە، جەمئىي 548 جد. نايەتچىنىڭ دېلوسى قايتىدىن تەكشۈرۈلدى، بۇنىڭ ئىچىدە ژىلا. يەت تەكشۈرگەن 488 جىنايەتچىنىڭ ئەسلىدىكى ھۆكمى توغرا بولغىنى 124 بولۇپ، تەكشۈرگەن دېلو ئومۇمىي سانىنىڭ 25.5 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى؛ ئەسلىدىكى ھۆكۈم ئاساسىي جەھەتتىن توغرا بولغان، لېكىن قىسمەن ماتېرىياللىرى ئەملىيەتكە ئۇيغۇن بولمىغان، جازا سەل ئېغىر كېتىپ يېنىكلىتىشكە توغرا كەلگەنلىرى ياكى كەڭچىلىك قىلىپ قويۇۋېتىشكە بولىدىغانلىرى 349 بولۇپ، تەكشۈرگەن ئومۇمىي دېلو سانىنىڭ 71.5 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى؛ تامامەن خاتا ھۆكۈم قىلىنغانلىرى 15 بولۇپ، تەكشۈرۈلگەن دېلو ئومۇمىي سانىنىڭ 3 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. شۇ مەزگىلدە، خاتا كېسىم قىلىنغان ۋە جازا سەل ئېغىر بېرىلگەن دېلولار تۈزىتىلدى، كەڭچىلىك قىلىشقا بولىدىغانلىرى بىردەك قويۇۋېتىلدى، قىسمەن خاتا ھۆكۈم قىلىنىپ قالغانلارنىڭ جازاسى كېمەيتىلدى ۋە كېچىكتۈرۈپ ئىجرا قىلىندى.

1954 ـ يىلى مۇناسىۋەتلىك سىياسەتلەر يەنمۇ تەڭشەلدى. چارۋىدارلار ئىقتىسادىغا قارىتا «كۆرەش قىلماسلىق، بۆلۈمەسلىك، سىنىپقا ئايرىماسلىق» يولغا قويۇلدى؛ مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە، دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكى قاتارلىق سىياسەتلەرنى تەشۋىق قىلىش چارۋىچىلىق رايونلىرىدا شۇ ۋاقىتتا يولغا قويۇلۇۋاتقان سىياسەتلەرنى تەشۋىق قىلىشنىڭ مۇھىم نۇقتىسى قىلىندى. بۇنىڭدىن باشقا، كادىرلارنى تەكشۈرۈشتە ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قاتناشقان ۋە «جياڭ جيېشىغا قارشى تۇرۇش» كۈرىشىگە قاتناشقان ھەر دەرىجىلىك كادىرلار تارىخىي ئەھۋالى تەكشۈرۈلمەيدىغان خادىملار قاتارىغا كىرگۈزۈلدى. كېيىنكى يىلى، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا «ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش» تەشۋىقاتى ئېلىپ بارماسلىق، مەركەزلىك ئاختۇرۇپ تۇتۇش ئېلىپ بارماسلىق؛ يەرلىك مىللەتلەر ئىچىدىكى بۇرۇن جىنايى قىلمىش سادىر قىلغان، لېكىن يېقىنقى ئىكـ

كى يىلدىن بۇيان ياۋاشلىق بىلەن قانۇنغا رىئايە قىلمۇئاتقانلارنى ئاممىنىڭ پىكرى بولمىسلا بىردەك قايتا بىر تەرەپ قىلماسلىقتەك «سالماقلىق بىلەن ئالغا ئىلگىرىلەش» فاكتىنى، شۇنداقلا چارۋىچىلىق رايونلىرىدا ۋاقتىنچە سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ئېلىپ بارماسلىق، كوپىراتىپلاشتۇرۇشنى تەشۋىق قىلماسلىق سىياسىتى تۇزۇلدى. سىياسەتلەرنىڭ تەكشىلىشى ئوتتۇرا، يۇقىرى قاتلاملاردىكىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھەرقايسى قاتلامدىكى ئاز سانلىق مىللەت زاتلىرىنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇشقا، تېخىمۇ كەڭ سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش بىرلىك سېپى بەرپا قىلىشقا، چارۋىچىلىق رايونلىرى ۋە يېرىم دېھقانچىلىق، يېرىم چارۋىچىلىق رايونلىرىنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي مۇقىملىقىغا ۋە تەرەققىياتىغا پايدىلىق بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئوبيېكتىپ جەھەتتە بۆلگۈنچى كۈچلەرگە ئۇزاققىچە يوشۇرۇنۇپ يۇرۇش پۇرسىتى يارىتىپ بەردى.

4. ئوسمان ۋە ئۇنىڭ يېقىنلىرى پىلانلاپ قوزغىغان توپىلاڭلارنى تىنچىتىش

شىنجاڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولغانلىقتىن، ئىجتىمائىي زور ئۆزگىرىش ھاسىل قىلغاندا ياخشىلار بىلەن يامانلارنىڭ ئارىلىشىپ كېتىشىدىن ساقلىنىش تەس ئىدى، جايلاردىكى ئاز سانىدىكى جاھىل ئۇنسۇرلار چېگرا سىرتىدىكى جاھانگىر كۈچلەرگە تايىنىپ، قوراللىق توپىلاڭ كۆتۈرۈشتەك ۋاستىلەر ئارقىلىق شىنجاڭنىڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولۇشىغا قارشى تۇرماقچى بولدى. بۇنىڭ ئىچىدىكى ئاساسلىقلىرى تۆۋەندىكىچە: 1950 - يىلى 3 - ئايدىن 1951 - يىلى 9 - ئايغىچە سانجى، گۇچۇڭ، قۇمۇل قاتارلىق جايلاردا يۈز بەرگەن ئوسمان، يولۋاس، جانمقان قاتارلىقلار باشچىلىقىدىكى قوراللىق توپىلاڭ؛ 1950 - يىلى 7 - ئايدىن 11 - ئايغىچە ئورازباي قاتارلىقلار ئوسمان توپىلىڭىغا ئاۋاز قوشۇش ئۈچۈن، ماناس، قۇتۇبى، سانجى ۋە ئۇرۇمچىنىڭ نەنسەن ئەتراپىدا تەشكىللىگەن قوراللىق توپىلاڭ؛ 1951 - يىلى

1 ـ ئايدىن 9 ـ ئايغىچە ئوسمانلىق يېقىنلىرى بولغان قۇسە-
يىن، قالىبىك قاتارلىقلار گەنسۇ، شىنجاڭ، چىڭخەي ئۆلكىلىرى
تۇتاشقان جايلاردا تەشكىللىگەن قوراللىق توپلاڭ؛ 1951 ـ يىلى
3 ـ ئايدىن 1952 ـ يىلى 9 ـ ئايغىچە ئوسمانلىق ئوغلى
شېردىمان باركۆل ناھىيىسى، گۇچۇڭ ناھىيىسى، جىمسار ناھە-
يىسى، مورى ناھىيىسى ئەتراپىدا قوزغىغان قوراللىق توپلاڭ.

بۇ قوراللىق توپلاڭلارنى ئاساسلىقى ئوسمان ۋە ئۇنلىڭ يې-
قىنلىرى پىلانلىغان بولۇپ، ۋاقتى بىرقەدەر مەركەزلەشكەن، تو-
پلاڭ بولغان رايونلارمۇ ئاساسلىقى شىنجاڭنىڭ شەرقىدىكى تاغ-
لىق رايونلار ۋە چارۋىچىلىق رايونلىرى ئىدى. توپلاڭچى ئۇ-
سۇرلارنىڭ ھەربىكەتچانلىقى كۈچلۈك بولۇپ، كۆپ ھاللاردا بىر-
قانچە ناھىيىگە تەسىر كۆرسىتەتتى، ئۇنلىڭ ئۇستىگە باندىتلار
كۆچمە بۇلاڭچىلىق قىلىش خاراكتېرىنى ئالغانىدى؛ باش جىنا-
يەتچىلەر جەمئەت، قەبىلىنى بىرلىك قىلىپ، دىنىي ئەقىدىنى
ئىنتىزام قىلىپ، مىڭلىغان، تۈمەنلىگەن چارۋىچىلارنى مەجبۇ-
رىي ئەگەشتۈرۈپ بىللە توپلاڭ كۆتۈرەتتى؛ بۇنىڭدىن باشقا،
چارۋىچىلار قولىدا خېلى كۆپ قوراللار قېلىپ قالغاچقا، تو-
پلاڭچىلارنىڭ قورال ـ ياراغ مەنبەسى بار ئىدى، بۇنلىڭ بىلەن
قىسمەن چارۋىچىلىق رايونلىرىنىڭ ئىجتىمائىي مۇقىملىقى ۋە
چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىغا ئېغىر بۇزغۇنچىلىق ئېلىپ
كەلدى. قوراللىق توپلاڭچىلارمۇ ئايرىم بۆلگۈنچىلىك خاراكتې-
رىدىكى شوئارلارنى ئوتتۇرىغا قويدى، مەسىلەن، ئورازباي 1950 ـ
يىلى توپلاڭ كۆتۈرۈشتىن بۇرۇن «خەنزۇلارنى قوغلاپ چىقى-
رىش، ئازادلىق ئارمىيىنى قوغلاپ چىقىرىش»، «قازاقىستان»
قۇرۇش توغرىسىدا جار سالغانىدى، لېكىن ئوسمان ۋە ئۇنلىڭ يې-
قىنلىرى پىلانلاپ قوزغىغان توپلاڭلار ئومۇمىي جەھەتتىن ئال-
غاندا، ئۇنلىڭ ئاساسلىق خاراكتېرى شىنجاڭنىڭ تىنچ يول بىلەن
ئازاد بولۇشىغا قارشى تۇرۇش ۋە ئۇنىڭغا توسقۇنلۇق قىلىش ئى-
دى. توپلاڭچىلارنى مۇھاسىرىگە ئېلىپ يوقىتىش ۋە تىنچىتىش

جۇڭگو كومپارتىيەسىنىڭ شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىگە رەھبەرلىك قىلىپ، گومىنداڭ ئەكسىيەتچى كۈچلىرىنىڭ قالدۇق كۈچلىرىگە قارشى ئېلىپ بارغان سىياسىي كۈرىشىنىڭ داۋامى، شۇنداقلا شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنى تەل ـ تۆكۈس ئازاد قىلىش ئىشلىرىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئىدى. ئوسمان ۋە ئۇنىڭ يېقىنلىرى قوزغىغان توپىلاڭلار تىنچىتىلغاندىن كېيىن، خەلق ھۆكۈمىتى ھەقىقەتكە قايتقان مۇھىم كىشىلەرنى پارتىيەنىڭ سىياسىتى بويىچە مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇردى.

ئىككىنچى، «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى»نىڭ چۈشىنى بەربات قىلىش

1934 ـ يىلى 2 ـ ئايدا، «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» بۆلگۈنچى ھاكىمىيىتى گۇمران بولغاندىن كېيىن، بۆلگۈنچى باش جىنايەتچىلەر ياكى قېچىپ كەتتى ياكى ھالاك بولدى، لېكىن ئۇلار شۇ جايلاردا تارقاتقان «پانئىسلامىزم»، «پاندۇركىزم» ئىدىيىسى ۋە «ئىسلام دۆلىتى» قۇرۇشتەك بۆلگۈنچىلىك ئىدىيىسى، «خەنزۇلارغا قارشى تۇرۇش، خەنزۇلارنى چەتكە قېقىش»، «غازات» ئېلىپ بېرىشقا قۇتراتقۇلۇق قىلىشتەك ئۇچىغا چىققان دىنىي ئاڭلار ھېچقانداق تەسىرگە ئۇچرىمىدى، ئۇلارغا ئەگىشىپ بۆلگۈنچىلىك ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ بارغان ئاز ساندىكى جاھىل ئۇنسۇرلار ئىزچىل تۇرده قۇتراپ، «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى»نى قۇرۇش خام خىيالىدا بولدى. بولۇپمۇ 1946 ـ يىلى بۆلگۈنچى ئۇنسۇر مۇھەممەت ئىمىن گومىنداڭنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا شىنجاڭنىڭ سىياسىي سەھنىسىده قايتىدىن پەيدا بولدى، بۇنىڭ بىلەن بۆلگۈنچى ئۇنسۇرلارنىڭ خورىكى تېخىمۇ ئۆستى؛ 1949 ـ يىلى، مۇھەممەت ئىمىن قاتارلىقلار يەنە چەت ئەلگە قېچىش ئۈچۈن جەنۇبىي شىنجاڭدىن ئۆتكەنده بىر يۇرۇش بۆلگۈنچىلىك ھەرىكەتلىرىنى ئورۇنلاشتۇردى. بۇلارنىڭ ھەممىسى يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن

كېيىن جەنۇبىي شىنجاڭدا بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش كۈرىشىدە مۇرەككەپ ۋە كەسكىن ۋەزىيەتكە دۇچ كېلىدىغانلىقىمىز دىن دېرەك بەردى، يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، بولۇپمۇ 50 ـ يىللاردا جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىدىكى بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش كۈرىشىنىڭ ماھىيىتىتە «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى»دىن قېلىپ قالغان كۈچلەر بىلەن بولغان كۈرەشنىڭ داۋامى بولىدىغانلىقىنى بەلگىلىدى.

1. جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئازادلىقنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكى دۈشمەنگە قارشى كۈرەشنىڭ كەسكىن ۋەزىيىتى

ئايۇپ قارىي ۋە خاندى مەدرىسىنىڭ تەسىرى. 1945 ـ يىلى، دىنىي ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن ئايۇپ قارىي شىنجاڭ يەنە كەندە خاندى مەدرىسىنى قۇردى. بۇ مەدرىسە يىلدىن ـ يىلغا كېڭىيىپ، ئەڭ كۆپ بولغاندا 4000دىن ئارتۇق دىن مۇرىتى بىرلىكتە دىن ئۆگىنىدىغان سورۇنغا ھەمدە تېزدىنلا شىنجاڭنىڭ ئىسلام دىنى تەربىيىسى مەركەزلىرىنىڭ بىرىگە ئايلاندى. مەدرىسىنى باشقۇرغۇچى ئايۇپ قارىيمۇ پۈتۈن شىنجاڭغا داڭلىق چوڭ ئىشان بولۇپ قالدى، ئۇ يېتىشتۇرگەن تالىپلار ۋە ئۇنىڭ ھاۋالىسى بىلەن ھەرقايسى جايلاردا ھەربىكەت ئېلىپ بېرىۋاتقان خەلىپىلەر پۈتۈن جەنۇبىي شىنجاڭغا تارالدى. ئۇ ئۆزى ئەڭ مەمنۇن بولغان خەلىپىسى ئابدۇھېمىت دامولللىنى خوتەننىڭ قاراقاش ناھىيىسىگە ئىشانلىققا ئەۋەتتى. ئايۇپ قارىي «پانئىسلامىزم»، «پانتۈركىزم»چى بولۇپ، ھەدەپ «غازات»نى تەرغىب قىلاتتى، ئۇنىڭ باشقۇرۇشىدىكى يەكەن خاندى مەدرىسىسى جەنۇبىي شىنجاڭدا بۆلگۈنچىلىك ئىدىيىسىنى تارقىتىدىغان مۇھىم مەنبەگە ئايلاندى.

مۇھەممەت ئىمىن 1933 ـ يىلى جەنۇبىي شىنجاڭدا قۇرۇلغان «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى»نى پىلانلىغۇچىلارنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇزۇن مۇددەت چەت ئەلدە قېچىپ يۈرگەنىدى. 1940 ـ يىلى، گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ «تەكلىپ» قىلىشى بىلەن ۋەتەنگە قايتقان، 1946 ـ يىلى يەنە گومىنداڭ

ئۇيغۇرچە كتاب ئوقۇيدىغان

ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن شىنجاڭغا ئەۋەتىلىپ، شىنجاڭ ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەتنىڭ ئەزاسى قوشۇمچە قۇرۇلۇش نازارىتىنىڭ نازىرى بولغانىدى. ئۇ قانۇنلۇق سالاھىيىتىدىن پايدىلىنىپ، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ خوتەن قاتارلىق جايلىرىدا ئاشكارا ھالدا بۆلگۈنچىلىك ئىدىيىسىنى تەرغىب قىلدى ۋە ئۇنىڭغا قۇتراتقۇلۇق قىلدى. ئايۇپ قارىنىڭ نىيىتى مۇھەممەت ئىمىن بىلەن بىردەك بولغاچقا، مۇھەممەت ئىمىن1947 ـ يىلىدىن كېيىن كۆپ قېتىم يەكەندىكى خاندى مەدرىسەسىگە ئادەم ئەۋەتىپ، ئايۇپ قارىي بىلەن ئاتالمىش «شىنجاڭنىڭ مۇستەقىللىقى» ئىشلىرىنى خۇپىيانە كېڭەشتى؛ ئىككى تەرەپ ئۇزلۇكسىز تۇرده خەت ـ ئالاقە قىلىشىپ، شىنجاڭدا «ئىسلام ھۆكۈمىتى قۇرۇشنىڭ قەدەم باسقۇچلىرى»نى مۇزاكىرىلەشتى. 1949 ـ يىلى 9 ـ ئايدا، مۇھەممەت ئىمىن، ئەيسا قاتارلىقلار گومىنداڭنىڭ ھەقىقەتكە قايتىشىنى رەت قىلغان ئارمىيە، مەمۇرىيەت خادىملىرى بىلەن بىرلىكتە چەت ئەلگە قېچىش يولىدا قەشقەر، قاغىلىق، گۇما قاتارلىق جايلاردىن ئۆتكەندە كۆپ قېتىم شۇ جايدىكى بۆلگۈنچى ئۇنسۇرلار ۋە يۇقىرى قاتلامدىكى فېئودال دىنىي كۇچلەرنى يىغىپ، بۆلگۈنچىلىككە قۇتراتقۇلۇق قىلدى، كومپارتىيىگە قارشى تۇرۇشنى تەرغىب قىلدى، تەدبىر كۆرسىتىپ، يوشۇرۇنۇشنى ئورۇنلاشتۇردى. ئايۇپ قارىي ئابدۇھېمىت قاتارلىقلارنى مەخسۇس ئەلچى قىلىپ مۇھەممەت ئىمىننىڭ قېشىغا بۆلگۈنچىلىك ئىشلىرى ئۈستىدە مەسلىھەتلىشىشكە ئەۋەتتى، مۇھەممەت ئىمىن: ئۇچ يىلدىن بەش يىلغىچە قايتىپ كېلىپ «ئىسلام ھۆكۈمىتى» قۇرمەن، دېدى. مۇھەممەت ئىمىن قاغىلىق مەسچىتىدە 2000دىن ئارتۇق دىن مۇرىتىغا «قورال تەييارلاش، مۇرىتلىرىنى كۆپەيتىش» توغرىسىدا قۇتراتقۇلۇق قىلىپ، ئۇچ يىلدىن كېيىن قايتىپ كېلىپ ھاكىمىيەتنى قولغا ئالىدىغانلىقىنى ئېيتتى. مۇھەممەت ئىمىن قاتارلىقلار چەت ئەلگە چىقىپ كەتكەندىن كېيىن، خوتەن قارىقاشتىكى ئابدۇھېمىت دامۇللا باشچىلىقىدىكى

بۆلگۈنچى كۈچلەر خوتەننىڭ چەت، يىراقتا جايلاشقان، قاتنىشىنىڭ قۇلايسىز بولۇشى، ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ تېخى يېتىپ كەلمىگەنلىكىدىن پايدىلىنىپ، ئالدىن بۆلگۈنچى ھاكىمىيەت قۇرۇپ، خوتەننى ئازاد قىلىشنى توسۇماقچى بولۇشتى. خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ 2 ـ جۇن 15 ـ تۈەنى ئاقسۇدىن چىقىپ خوتەن دەرياسىنى بويلاپ تەكلىماكان قۇملۇقىنى كېسىپ، جىددىي ھەربىي يۈرۈش قىلىپ 17 كۈندىلا خوتەنگە يېتىپ بېرىپ، بۆلگۈنچى كۈچلەرنىڭ سۈيىقەستىنى تارمار قىلدى. 1950 ـ يىلى، چاۋشيەن ئۇرۇشى پارتلىدى، مۇھەممەت ئىمىن پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ شىنجاڭدىكى بۆلگۈنچى كۈچلەر بىلەن بولغان ئالاقىنى قويۇقلاشتۇردى، چېگرا ئىچىدىكىلەردىن پۈرسەتنى چىڭ تۇتۇپ، بۆلگۈنچىلىك توپىلىڭى ئېلىپ بېرىشنى تېزدىن پىلانلاشنى تەلەپ قىلدى. جەنۇبىي شىنجاڭدا يوشۇرۇنۇپ يۈرگەن بۆلگۈنچى ئۇنسۇرلار كۆپ قېتىم يىغىلىپ يىغىن ئېچىپ، توپىلاڭ لايىھىسىنى مەسلىھەتلەشتى، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى ناھىيە بازارلىرىدىكى توپىلاڭچى تەشكىلاتلارنىڭ مەسئۇللىرىنى بېكىتىتى ھەمدە ئالدى بىلەن ئابدۇھېمىت دامولا خوتەندە توپىلاڭ كۆتۈرۈشنى، باشقا جايلار ماسلىشىشنى قارار قىلىشتى. ئەينى ۋاقىتتا، خوتەندىكى ھەر مىللەت خەلقى داغدۇغىلىق ھالدا ئىجارىنى كېمەيتىش، زوراۋانلىققا قارشى تۇرۇش ۋە يەر ئىسلاھاتى ھەرىكىتى ئېلىپ بېرىۋاتاتتى، شۇڭا ئۇلارغا پۈرسەت بولمىدى؛ شۇنىڭ بىلەن بىللە، جاماەت خەۋپسىزلىكى تارماقلىرىمۇ بۆلگۈنچى كۈچلەرنىڭ توپىلاڭ كۆتۈرۈش پىلانىنى رازۋېدكا قىلىپ پاش قىلدى. ئايۇپ قارىي ئالدىراپ ـ تېنەپ قېچىپ كەتتى، بۆلگۈنچىلىك توپىلاڭ كۆتۈرۈش پىلانى بىتچىت قىلىندى.

2. ئابدۇلھېمىت دامولا پىلانلاپ قوزغىغان توپىلاڭنىڭ تىنچىتىلىشى

قاراقاش ناھىيىسىدىكى توپىلاڭ. بۇ توپىلاڭنى ئابدۇلھېمىت دامولا بىۋاستە پىلانلىغان ۋە يولغا قويۇشقا تەشكىلاتچىلىق قىلغان. 1952 ـ يىلى 5 ـ ئايدا، ئايۇپ قارىي ئۆلگەندىن كېيىن

يىن، ئابدۇلھېمىت دامۇللا يەنىلا ئەسلىدىكى پىلان بويىچە تو-
پىلاڭ كۆتۈرۈشنى پىلانلىدى. بۇ مەزگىلدە، ئابدۇلھېمىت دامۇللا
ئۆزىنىڭ قانۇنلۇق دىنىي سالاھىيىتىدىن پايدىلىنىپ، ئىلگىرى-
كېيىن بولۇپ خوتەن، لوپ، قاراقاش، گۇما قاتارلىق جايلاردا 28
خەلىپە تەربىيىلىدى ۋە تەيىنلىدى، 15 مىڭدىن كۆپرەك مۇرىت
يېتىشتۈردى؛ خوتەن ئەتراپىدىكى گۇما، چىرا، كېرىيە، نىيە نا-
ھىيىلىرىدە يەتتە توپىلاڭ تەشكىلاتى قۇردى ھەمدە ئايرىم - ئاي-
رىم ھالدا مەسئۇللىرىنى تەيىنلىدى. 1954 - يىلى 5 - ئايدا،
ئابدۇلھېمىت دامۇللا تايانچ ئۇنسۇرلىرىنى يىغىپ، «ئىسلام ھۆكۈ-
مىتى بىرلەشمە كومىتېتى»نى تەشكىللىدى؛ 12 - ئاينىڭ 22 -
كۈنى، ئۇ خوتەن ناھىيىسى شورباغ يېزىسىدا ئۇچ كۈن «ئىسلام
ھۆكۈمىتى بىرلەشمە كومىتېتى»نىڭ 3 - قېتىملىق يىغىنىنى
ئۆتكۈزدى، يىغىندا «غازات» ئارقىلىق «ئىسلام ھۆكۈمىتى» قۇ-
رۇشنىڭ تەشكىلىي پروگراممىسى، ھەربىكەت پىلانى ماقۇللاندى ۋە
بىرلەشمە كومىتېتنىڭ 11 ئەزاسى سايلاپ چىقىلدى ھەمدە 1955 -
يىلى 1 - ئاينىڭ 1 - كۈنى توپىلاڭ كۆتۈرۈش قارار قىلىندى.

1954 - يىلى 12 - ئاينىڭ 27 - ، 28 - كۈنلىرى، پەتر-
دىن باشچىلىقىدىكى توپىلاڭ كاتتىۋاشلىرى دىنىي نىقاب قە-
لىپ، 200دىن ئارتۇق دىن مۇرىتىنى «قۇرئان» تۇتۇپ «غازات»
قىلىشقا قەسەم قىلىشقا مەجبۇرلىدى، ئارقىدىن ئۇلارغا قاتىللىق
قوراللىرىنى تارقىتىپ بەردى. 12 - ئاينىڭ 31 - كۈنى كەچتە،
ئابدۇلھېمىت دامۇللا ۋە پەتىردىن قايمۇقتۇرۇلغان 300دىن ئار-
تۇق مۇرىتىنى توپلاپ، قوللىرىغا تۇرلۈك قاتىللىق قوراللىرىنى
ئېلىپ قاراقاش ناھىيىلىك ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش مەيدانىغا
ھۇجۇم قىلدى، نەق مەيداندا مەيدان يېتەكچىسىدىن بىرنى، بىر
بەنجاڭنى، يەتتە ئەسكەرنى ئۆلتۈرۈپ، قىسمەن قورال ۋە بىر
ئاپتوموبىلنى قولغا چۈشۈردى ھەمدە تۇرمە دەرۋازىسىنى بۇزۇپ
تاشلاپ، جىنايەتچىلەرنى توپىلاڭغا قاتنىشىشقا ياكى قېچىپ كې-
تىشكە قۇتراتتى، شۇنداقلا خوتەن ناھىيىسى بازىرىغا ھۇجۇم

قىلماقچى بولدى. توپىلاڭچى ئۇنسۇرلار يەنە ھەر تەرەپكە ئادەم ئەۋەتىپ، بىرلىشىپ تېخىمۇ چوڭ توپىلاڭ قوزغىماقچى بولدى. توپىلاڭ پارتلىغاندىن كېيىن، شىنجاڭ ھۆكۈمىتى سىياسىي جەھەتتىن پارچىلاش بىلەن قوراللىق قورشاپ باستۇرۇشنى بىر-لەشتۇرۇش فاكتىسىنى قوللاندى، ئىككى كۈندىن كۆپرەك ۋاقىت تەربىيە بېرىش ۋە كۆرەش قىلىش ئارقىسىدا توپىلاڭنى تىنچىت-تى. توپىلاڭنى تىنچىتىش جەريانىدا ئىككى توپىلاڭچى ئېتىپ ئۆلتۈرۈلدى، توپىلاڭ تايانچىلىرىدىن 42 ئادەم قولغا ئېلىندى، لېكىن باش جىنايەتچى ئابدۇلھېمىت دامۇللا قېچىپ كەتتى.

توپىلاڭ تىنچىتىلغاندىن كېيىن، قېچىپ يۈرگەن باش جىنا-يەتچى ئابدۇلھېمىت دامۇللا ۋە ئۇنىڭ باشقا مۇرتىلىرى نىيىتىدىن يانماي توپىلاڭ كۆتۈرۈشنى داۋاملىق پىلانلىدى. ئابدۇلھېمىت دامۇللا دەسلىپىدە خوتەن، قاراقاش ناھىيىلىرىدىكى يېقىنلىرىنىڭ ئۆيىدە يوشۇرۇنۇپ يۈردى، شامال بېسىققاندىن كېيىن، يەنە نامىز ئوقۇشنى نىقاب قىلىپ مەخپىي يىغىلىش قىلىپ، مۇرتىلىرىنى كۆپەيتتى. 1956 ـ يىلى 3 ـ ئايغىچە، ئۇ يېقىنى باقى دامۇللا بە-لەن بىرلىكتە 158 مۇرىت قوبۇل قىلدى. ئارقىدىنلا توپىلاڭ كۆ-تۈرۈش پىلانىنى تۈزدى. 3 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى كەچتە، 200دىن ئارتۇق توپىلاڭچى قوللىرىغا قاتتىلىق قوراللىرىنى ئېلىپ، بىر قىسىم ئاممىنى ئۆزلىرىگە يول باشلاشقا مەجبۇرلاپ، يېزا ئىگە-لىك 3 ـ تۈەنگە ھۇجۇم قىلدى. شۇ جايدىكى جامائەت خەۋپسىز-لىكى كادىر، ساقچىلىرى ۋە قىسىم ئامالسىز قايتۇرما زەربە بې-رىپ، توپىلاڭنى تىنچىتتى ھەمدە 29 غوللۇق ئۇنسۇرنى قولغا ئالدى ۋە قىسمەن قاتتىلىق قوراللىرىنى قولغا چۈشۈردى.

باقى دامۇللا مەغلۇبىيىتىگە تەن بەرمەي، 11 ـ كۈنى سە-ھەردە يەنە يېقىنلىرىنى باشلاپ، مەسچىتلەرگە بېرىپ، ئاممىنىڭ نامىز ئوقۇغىلى كەلگەن پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ، قوتراتقۇلۇق قىلدى ۋە 500دىن ئارتۇق ئاممىنى توپلىدى، ئۇلار «كومپارتىيە-نى يوقىتايلى»، «كاپىرلارنى ئۆلتۈرەيلى»، «ياشىسۇن ئىسلام

ھۆكۈمىتى» دېگەندەك شوئارلارنى توۋلاپ، شۇ جايدىكى خەلق ھۆ-
كۈمىتىگە ھۇجۇم قىلماقچى ۋە ئىسكىلات، تەمىنات ـ سودا كو-
پىراتىپىنى بۇلىماقچى بولدى. خەلق ساقچىلىرى ئوتتۇرا ئەترىتى
يول ئۈستىدە قاتتىلىق قىلىشقا قوماندانلىق قىلىۋاتقان ئۇچ
كاتتىۋاشنى ئېتىپ ئۆلتۈردى؛ بۇ ئىشتىن خەۋەر تېپىپ يېتىپ
كەلگەن شۇ جايدىكى خەلق ھۆكۈمەت خادىملىرى تەشۋىقات، تەر-
بىيە ئېلىپ باردى، ئاممىا ھۆكۈمەتنىڭ سىياسىتىنى چۈشىنىپ
يەتتى، كۆپ ساندىكى ئادەملەر قوراللىرىنى تاشلىدى ھەمدە تىغ ئۇچىنى ئارقىغا قارىتىپ، نەق مەيداندىلا با-
قى دامۇللا قاتارلىق 12 تايانچ ئۇنسۇرنى تۇتۇپ بەردى. توپىلاڭ
تېزدىن تىنچىتىلدى، جەمئىي تاللىق مىلتىقتىن ئوچى ، 27 پاي
ئوق ۋە بىر تۈركۈم قاتتىلىق قوراللىرى قولغا چۈشۈرۈلدى. تو-
پىلاڭ تىنچىتىلغاندىن كېيىن، ئىككى قېتىم نەق مەيداندا غول-
لۇق ئۇنسۇردىن 41سى قولغا چۈشۈرۈلگەندىن سىرت، داۋاملىق
چوڭقۇر قېزىش ۋە ئاممىنىڭ پاش قىلىشى بىلەن يەنە 18ى قول-
غا ئېلىنىدى، بۇنىڭ بىلەن قولغا ئېلىنغانلار جەمئىي 59 بولدى.
بۇنىڭ ئىچىدىكى 34 كىشىگە قانۇن بويىچە كېسىم قىلىندى، 15
كىشى بىر تەرەپ قىلغۇچە كېپىلگە بېرىلدى.

لوپ ناھىيىسىدىكى توپىلاڭ. بۇ قېتىمقى توپىلاڭنى ئابدۇل-
ھېمىت دامۇللا پىلانلىغان، كونكرېت ئېلىپ بارغۇچىلار ئۇنىڭ
سوپىسى ئابدۇقادىر بىلەن چىرا ناھىيىسىدىكى ئەبەيدۇللا قارى-
ئىدى. 1956 ـ يىلى 4 ـ ئايدىن باشلاپ، ئۇلار كۆپ قېتىم خۇ-
پىيانە مەسلىھەتلىشىپ، توپىلاڭ كۆتۈرۈش ۋاقتى، پىلانى ۋە ئىش
تەقسىماتىنى بېكىتتى؛ توپىلاڭغا تەييارلىق كۆرۈش يىغىندا،
ئۇلار رەسمىي تۇرده «ئىسلام جۇمھۇرىيىتى»نىڭ بايرىقىنى ئې-
سىپ، ئابدۇقادىر قارىنى «جۇمھۇرىيەت»نىڭ رەئىسى قوشۇمچە
ۋاقىتلىق «باش قوماندان»لىققا، ئەبەيدۇللا قارىنى مۇئاۋىن رە-
ئىس ۋە مۇئاۋىن قوماندانلىققا سايلىدى؛ يەنە 21 ماددىلىق تەش-
كىلىي پروگرامما ئېلان قىلىپ، توپىلاڭنىڭ تەپسىلىي پىلانىنى

تۇزدى. 5 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى سەھەردە، ئابدۇقادىر قارىي ۋە ئە-
يىدۇللا قارىيلار 260 تىن ئارتۇق توپلاڭچىنى توپلاپ، 1300دىن
ئارتۇق ئاممىنى قۇترىتىپ ۋە مەجبۇرىي ئەگەشتۇرۇپ، «ئىسلام
جۇمھۇرىيىتى ياشىسۇن» دېگەندەك شوئارلارنى توۋلاپ، توپىلاڭ
قوزغىدى. قوللىرىغا قاتىللىق قوراللىرىنى ئېلىپ، لوپ ناھە-
يىسى 4 ـ رايونىنىڭ رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىگە ھۇجۇم قىل-
دى، ئاشلىق پونكىتى ۋە ماددىي ئەشيا ئامبىرىنى بۇلىدى ھەمدە
ناھىيە بازىرىغا ئۇلىنىدىغان تېلېفون سىمىنى ئۈزۈۋەتتى، ئاندىن
ئۈچ يولغا بۆلۈنۈپ لوپ ناھىيە بازىرىغا ھۇجۇم قىلدى. خوتەن
ۋىلايەتلىك خەلق ھۆكۈمىتى توپىلاڭ بولغانلىق خەۋىرىنى ئاڭلە-
غاندىن كېيىن، تېزدىن جامائەت خەۋپسىزلىكى كادىر، ساقچە-
لىرى، قوراللىق ساقچى قىسىملىرىنى توپىلاڭنى تىنچىتىشقا
ئەۋەتتى، ئۇلار توپىلاڭچى ئۇنسۇرلار بىلەن دوقۇرۇشما جەڭ ئې-
لىپ باردى. توپىلاڭچى ئۇنسۇردىن 19نى ئېتىپ ئۆلتۈردى ۋە
12نى يارىلاندۇردى، باش جىنايەتچى ئابدۇقادىر قارىينى قولغا
چۈشۈردى، بۇنىڭ بىلەن توپىلاڭ كۆتۈرۈلۈشى بىلەنلا تىنچىتىل-
دى. توپىلاڭنى تىنچىتىش داۋامىدا 20 غوللۇق ئۇنسۇر قولغا
ئېلىندى؛ 100دىن ئارتۇق مەجبۇرىي ئەگەشكەنلەر خەلق ھۆكۈ-
مىتىگە كېلىپ ئۆزىنى مەلۇم قىلدى ھەمدە بىر دانە ئاپتومات،
بىر دانە تاپانچا، بىر دانە يەرلىك قورال ۋە ئون نەچچە تال قاتىل-
لىق قوراللىنى تاپشۇردى.

خوتەندىكى توپىلاڭ. بۇ قېتىمقى توپىلاڭنىمۇ ئابدۇلھېمىت
دامۇللا پىلانلىغان، ئۇنىڭ ئايال سوپىسى خېلىچىخان ئېلىپ
بارغان. خېلىچىخان ئابدۇلھېمىتنىڭ «ئىسلام ھۆكۈمىتى» قۇرۇش
سەپسەتىسىنىڭ قايمۇقتۇرۇشى بىلەن دىنىي ھەربىكەتلەرنى نىقاب
قىلىپ، قۇتراتقۇلۇق قىلدى ۋە توپىلاڭغا تەشكىلاتچىلىق قىلدى.
1957 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى، ئۇلار يېغىن ئېچىپ،
«ئىسلام ھۆكۈمىتى»نىڭ رەئىسى، مۇئاۋىن رەئىسلىرى قاتار-
لىقلارنى كۆرسىتىپ، توپىلاڭ كۆتۈرىدىغان كۈننى بېكىتتى. شۇ

جايدىكى جامائەت خەۋپسىزلىكى تارماقلىرى توپىلاڭ كۆتۈرۈش پىلانىنى رازۋېدكا قىلىپ پاش قىلدى. خىزمەت گۇرۇپپىسى قايمۇقتۇرۇلغان ئاممىغا نەسىھەت قىلىۋاتقاندا، خېلىچىخان «ئىسلام ھۆكۈمىتى قۇرۇش ئۈچۈن كۈرەش قىلايلى» دېگەن شۇئارنى توۋلاپ، 70 نەچچە توپىلاڭچىنى باشلاپ غالجىرلارچە قاتىلىق قىلدى. ئۇلار ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ خىزمەت گۇرۇپپىسى ئەزاسى، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيى ۋەكىلى، مەملىكەتلىك ئىسلام دىنى جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى، ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي كېڭەشنىڭ ئەزاسى، ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى ناسىر ھاجىغا ۋە تۆت نەپەر جامائەت خەۋپسىزلىكى كادىر، ساقچىسىغا زىيانكەشلىك قىلىدى، دىنىي زاتلارنى يارىلاندۇردى. يارىمگە كەلگەن جامائەت خەۋپسىزلىكى كادىر، ساقچىلىرى يېتىپ كېلىپ، ئاساسلىق جىنايەتچى ھەسەن بىلەن تۇردى باقىنى ئېتىپ ئۆلتۈردى، توپىلاڭچىدىن ئالتىنى يارىلاندۇردى، نەق مەيداندىلا 37 ئادەمنى قولغا ئېلىپ، توپىلاڭنى تىنچىتتى.

قەشقەر ئۇلايىتى يېڭىسار ناھىيىسىدىكى توپىلاڭ. بۇ توپىلاڭنى ئابدۇلھېمىت دامۇللىنىڭ يولىورۇقى بويىچە، يەكەن خاندى مەدرىسىسى پىلانلىغان ھەمدە جېلىل قارىنىڭ ئېلىپ بېرىشىغا بۇيرۇغان. 1954 ـ يىلى 11 ـ ئايدا، ئابدۇلھېمىت دامۇللا خاندى مەدرىسىسىنىڭ خوتەندىكى توپىلاڭغا ئاۋاز قوشۇشىنى تەلەپ قىلىشى بىلەن خاندى مەدرىسىسىنىڭ خەلىپىسى جېلىل قارىنىي يېڭىسارغا بېرىپ دىننى نىقاب قىلىپ توپىلاڭ كۆتۈرۈشنى تەشكىللەشكە ئەۋەتتى. 1956 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى، جېلىل قارىي يېغىن ئېچىپ توپىلاڭ پىلانىنى تۈزدى ھەتتا جەنۇبىي شىنجاڭغا قوشنا ئەللەرگە بېرىپ ئالاقە باغلاپ، چەت ئەلنىڭ ياردىمىنى قولغا كەلتۈرمەكچى بولدى. كېيىن جامائەت خەۋپسىزلىكى تارماقلىرى بايقاپ قالغانلىقتىن، جېلىل قارىي سەككىز توپىلاڭچىنى باشلاپ، ئالدىراپلا ھەربىكەت ئېلىپ

باردى، بۇ تېزلا جامائەت خەۋپسىزلىكى تارماقلىرى تەرىپىدىن تىنچىتىلدى.

1954 ـ يىلىدىن 1957 ـ يىلىغىچە جەنۇبىي شىنجاڭدا بەش قېتىم توپىلاڭ يۈز بەرگەن بولۇپ، بۇلارنىڭ ھەممىسىنى ئەمەلىيەتتە ئابدۇلھېمىت دامۇللا چېگرا سىرتىدىكى مۇھەممەت ئىمىن ئىسمىلىك ئىرادىسىگە بىنائەن پىلانلىغان. ئابدۇلھېمىت دامۇللا 1933 ـ يىلىلا «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى»دىن ئىبارەت بۆلگۈنچى ھاكىمىيەتنى قۇرۇش توپىلىڭىغا قاتناشقان، 1949 ـ يىلى مۇھەممەت ئىمىن چەت ئەلگە قېچىش ئالدىدا يەنە ئۇنىڭغا خۇپىيانە ئورۇنلاشتۇرۇش ئېلىپ بارغان. شىنجاڭ ئازاد بولغاندىن كېيىنمۇ، چېگرا ئىچى ـ سىرتىدىكى بۆلگۈنچى كۈچلەر ئۆزئارا ئالاقىسىنى ئۈزمىگەن. تەكشۈرۈپ ئېنىقلىنىشچە، 1950 ـ يىلىدىن 1956 ـ يىلىغىچە 131 ھاجى چېگرا سىرتىدىن خوتەنگە قايتىپ كەلگەن، بۇنىڭ ئىچىدە 11ى جاسۇسلۇق ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغان. ئىككىنچىدىن، ئېنىق مەقسىتى ۋە پروگراممىسى بولغان. بۇ توپىلاڭلارنى ئېلىپ بېرىشتىكى مەقسەت كومپارتىيە ۋە خەلق ھۆكۈمىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، ئاتالمىش «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى»دىن ئىبارەت بۆلگۈنچى ھاكىمىيەتنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، شىنجاڭنى پارچىلاشتىن ئىبارەت. ئابدۇھېمىت دامۇللا: «ئىسلام جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتى كومىتېتى»نىڭ رەئىسلىكىنى ۋاقتىنچە ئۈزى ئۈستىگە ئالىدىغانلىقى، «ئىنقىلابتا غەلىبە قازانغاندىن كېيىن، مۇھەممەت ئىمىن ئۈستىگە ئالىدىغانلىقى» توغرىسىدا ئاشكارا جار سالغان. ئۇچىنچىدىن، ئىدىيە جەھەتتە قايمۇقتۇرۇش ئېلىپ بارغان. ئابدۇلھېمىت دامۇللا ۋە ئۇنىڭ كاتتىۋاشلىرى ئىسلام دىنىدىن پايدىلىنىپ «غازات» قىلىشقا، كاپىرلارنى قوغلاپ چىقىرىشقا چاقىرىق قىلغان؛ شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۇلار يەنە تارىخ بۇرمىلانغان يەر ئاستى نەشر بۇيۇملىرى، مەسىلەن، «يەتتە تۇرمۇش»، «شەرقىي تۈركىستان تارىخى»، «ئۇيغۇرلار تارىخى»ۋە «دىنىي خىتابنا-

مە»قاتارلىقلارنى تارقىتىپ ئاممىنى قايمۇقتۇرغان ۋە ئالدىغان.

ھۆكۈمەت توپلاڭنى تىنچىتىشتا ئىزچىل تۇرده سىياسىي جەھەتتە قولغا كەلتۈرۈشنى ئاساس قىلىش، ھەربىي جەھەتتىن مۇداپىئە كۈرۈشنى قوشۇمچە قىلىش سىياسىتىده چىڭ تۇردى. مەسىلەن، 1954 ـ يىلى 12 ـ ئايدا ئابدۇلھەمىت دامۇللا باشچىلىقىدىكى توپلاڭچىلار دەسلىپىده قاراقاش، خوتەن، لوپ قاتارلىق جايلاردىكى 6000 دىن ئارتۇق ئاممىنى توپلىغان، بۇلار ھۆكۈمەتنىڭ سىياسىي جەھەتتىن تەربىيە ئىشلىشى ۋە تەسىرلەندۈرۈشى ئارقىسىدا بەس ـ بەستە تەرەپ ـ تەرەپكە تارقاپ كېتىشكەن، پەقەتلا 300 ئادەم توپلاڭغا قاتناشقان. بۇ 300 ئادەم ئىگمۇ تەربىيە ئىشلەش ئارقىلىق كۆپ ساندىكىلىرى كەينى ـ كەينىدىن جامائەت خەۋپسىزلىكى تارماقلىرىغا بېرىپ ئۆزىنى مەلۇم قىلغان.

بۇنىڭدىن باشقا، ھەر مىللەت ئاممىسى توپلاڭنى تىنچىتىش داۋامىدىمۇ مۇھىم رول ئوينىغان. 1954 ـ يىلى 12 ـ ئايدا ئابدۇھەمىت پىلانلاپ ئېلىپ بارغان توپلاڭنى ئەڭ بالدۇر قاراقاش ناھىيىسىدىكى ۋەتەنپەرۋەر دىنىي زات ھۆكۈمەتكە دوكلات قىلغان. جەنۇبىي شىنجاڭدا ئېلىپ بېرىلغان بىر قاتار توپلاڭلارنى پىلانلىغۇچى ئابدۇلھەمىت دامۇللا ئىزچىل تۇرده ئاممىۋى سوروناردا ئاشكارا ئوتتۇرىغا چىققان ئەمەس ئىدى، 1954 ـ يىلى 6 ـ ئايدا ئۇ سىرلىق ھالدا غايىب بولغاندىن كېيىن، ئۇزۇن مۇددەت يەر ئاستىدا يوشۇرۇنۇپ پىلان تۇزگەن ۋە قوماندانلىق قىلغان. 1959 ـ يىلى، ئابدۇلھەمىت دامۇللىنىڭ گۇمانلىق ئىز ـ دېرىكىنى بىرقانچە ئۇيغۇر ئايالىرى ھۆكۈمەتكە دوكلات قىلغان، شۇنىڭ بىلەن جامائەت خەۋپسىزلىكى خادىملىرىمىز ئۇنى گەمىدىن تۇتۇپ چىققان.

ئۇچىنچى، «شەرقىي تۈركىستان خەلق ئىنقىلابىي پارتىيىسى»نىڭ يوقىتىلىشى

1. چەت ئەلگە باغلانغان خادىملارنىڭ ھەرىكەتلىرى

شىنجاڭ ئازاد بولغاندىن كېيىن، ئاپتونوم رايونىدىكى ھەر دەرىجىلىك خەلق ھۆكۈمەتلىرى ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرىنى يېتىشتۈرۈش ۋە ئىشلىتىشكە ئىنتايىن ئەھمىيەت بەردى. خو-تەننىڭ قىسمەن ناھىيىلىرى، رايونلىرىدا يۈز بەرگەن بىر قاتار توپىلاڭلار تىنچىتىلغاندىن كېيىن، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم «يەرلىك ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرىنى زور كۈچ بىلەن يېتىشتۈرۈش ۋە ئۆستۈرۈش» فاكىجىنىنى يەنە بىر قېتىم بېكىتتى. ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرى قوشۇنى تېزدىن زورىيىپ، شىنجاڭنىڭ سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب ۋە قۇرۇلۇش ئىشلىرىغا رەھبەرلىك قىلىدىغان مۇھىم كۈچكە ئايلاندى. لېكىن تارىخىي ۋە ئىجتىمائىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، شىنجاڭنىڭ كادىرلار قوشۇنىدا سىياسىي جەھەتتە ساپ بولماسلىقتەك مۇرەككەپ ئەھۋاللار ساقلاندى، ھەتتا چەت ئەلگە باغلانغان ئۇنسۇرلار پەيدا بولدى.

1960 ـ يىلى جۇڭگو ـ سوۋېت مۇناسىۋىتى ناچارلاشقاندىن كېيىن، چېگرا ئىچىدىكى چەت ئەلگە باغلانغان ئۇنسۇرلار سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن ئالاقە باغلاپ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قوللىشىغا تايىنىپ شىنجاڭنى پارچىلاش ۋەقەلىرىنى يەنە سادىر قىلماقچى بولۇشتى. 1960 ـ يىلى، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ جۇڭگودا تۇرۇشلۇق ئەلچىخانىسىنىڭ خادىملىرى شىنجاڭدىكى چەت ئەلگە باغلانغان كۈچلەر بىلەن ئۇچراشقاندا مۇنداق دەپ يولىيورۇق بەردى: «سىلەر ئىچكى ئىختىلاپنى بىر چەتكە قايرىپ قويۇپ، ئىتتىپاقلىقنى كۈچەيتىشىڭلار، تەشكىلات قۇرۇپ، ئىككى بەنزە تەسىس قىلىشىڭلار، ئىككى خىل ئۇسۇلنى قوللىنىپ كۈرەشكە رەھبەرلىك قىلىشىڭلار، بىر قىسىم كىشىلەر پەردە ئارقىسىدا تۇرۇشى، بىر قىسىم كىشىلەر پەردە ئالدىغا چىقىشى لازىم.»

1962 ـ يىلى 4 ـ ئايدا، ئىلى ۋە تارباغاتاينىڭ چېگرا بوي-

لىرىدىكى بەزى جايلىرىدا ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ 50 — 60 مىڭ چېگرا رايون خەلقى قانۇنسىز ھالدا چېگرىدىن ئۆتۈپ كەتتى. 5 - ئاينىڭ 29 - كۈنى، ئاز ساندىكى چەت ئەلگە باغلانغان ئۇنسۇرلار غۇلجىدا «سىياسىي توپىلاڭ» كۆتۈردى. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ غۇلجىدا تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىسىنىڭ ماسلىشىشى ئارقىسىدا، يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ قانۇنسىز چېگرىدىن ئۆتۈشىگە قۇتراتقۇلۇق قىلىندى، 2000دىن كۆپرەك كىشى توپىلىشىپ ۋەقە تۇغدۇردى. ئاز ساندىكى توپىلاڭچىلار پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ قالايمىقانچىلىق تۇغدۇرۇپ، باشقۇرغۇچى كادىرلارنى ئۇردى، ئامما مۇئەسسەسىلەرنى بۇزدى ۋە ئاپتوموبىللارنى چېقىۋەتتى، يەنمۇ تەرەققىي قىلىپ خەلق ساقچىلىرى ۋە خەلق ئەسكەرلىرىنى ئۇرۇش، قورالىرىنى بۇلاشقا ئۆزگەردى. چۈشتىن كېيىن سائەت ئالتىدە، توپىلاڭچىلار ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ ئوبلاست باشلىقىنى تۇتقۇن قىلىۋېلىپ، ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستلىق خەلق كومىتېتى بىناسىغا باستۇرۇپ كىرىپ، ئۇرۇش، چېقىش، بۇلاش ۋەقەسىنى سادىر قىلدى ۋە 1000 پارچىغا يېقىن مۇھىم ھۆججەتنى بۇلاپ كەتتى؛ ئارقىدىنلا بەزى توپىلاڭچىلار قاتىللىق قورالىرىنى ئېلىپ، يەنە ئىلى ئاپتونوم ئوبلاستلىق پارتكومىنىڭ خىزمەت بىناسىغا ھۇجۇم قىلدى. جاما-ئەت خەۋپسىزلىكى خادىملىرى ئاپتونوم ئوبلاستلىق پارتكوم قورۇسىغا بېسىپ كىرگەن ئاز ساندىكى توپىلاڭچىلارنى ئاگاھلاندۇرۇپ ئاسمانغا ئوق چىقارغان بولسىمۇ ئۇنۇمى بولمىدى، شۇڭا، ۋەقەنىڭ يەنمۇ كېڭىيىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، ئۇلارغا قەتئىي زەربە بەردى، توپىلاڭچىلار تەرەپ - تەرەپكە قېچىشتى، بۇنىڭ بىلەن توپىلاڭ تىنچىتىلدى. ۋەقە يۈز بەرگەندىن كېيىنكى تەكشۈرۈپ ئېنىقلىنىشچە، «29 - ماي» سىياسىي توپىلاڭىغا قاتناشقان ئورگان كادىرلىرى 52گە يەتكەن، بۇنىڭ ئىچىدە پارتىيە ئەزالىرى 29، ئىتتىپاق ئەزالىرى 90 كىشى ئىكەن. مەركىزىي كومىتېت ۋە ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومىنىڭ

يولیورۇقىغا ئاساسەن، ئىلى تەرەپ چېگرىنى تاقىۋەتتى، سوۋېت مۇھاجىرلىرى جەمئىيىتىنى ئەمەلدىن قالدۇردى. چەت ئەللىگە باغلانغان ئۇنسۇرلار يوشۇرۇن ھەرىكەت ئېلىپ بېرىشقا ئۆتتى، ئېنىق پروگراممىسى بولغان، تەشكىلىي مۇستەھكەم بولغان بۆلگۈنچى پارتىيە قۇرۇشنى مەخپىي پىلانلاپ، كۈچ توپلاپ، پۇر-سەت كۈتتۇپ، تېخىمۇ كەڭ دائىرە ۋە كۆلەمدە بۆلگۈنچىلىك ھە-رىكىتى ئېلىپ بارماقچى بولدى. كېيىن شىنجاڭنىڭ مەركىزىي شەھىرى ئۈرۈمچى ۋە جەنۇبىي شىنجاڭدىكى مۇھىم شەھەر قەش-قەرە ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ «شەرقىي تۈركىستان مۇستە-قىللىق كۈرىشى ئىتتىپاقى»، «شەرقىي تۈركىستان ياشلار ۋەتەن قۇتقۇزۇش ئارمىيىسى» قاتارلىق شىنجاڭنى پارچىلاشنى مەقسەت قىلغان سىياسىي تەشكىلاتلار بارلىققا كەلدى.

2. «شەرقىي تۈركىستان خەلق ئىنقىلابىي پارتىيىسى»نىڭ قۇرۇلۇشى

1966 - يىلى، مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى پارتلىدى، يۇقىرى قاتلامغا يوشۇرۇنغان چەت ئەلگە باغلانغان ئۇنسۇرلارنىڭ قو-ماندانلىقىدا توختى قۇربان(ئاپتونوم رايونلۇق نەشرىياتىنىڭ كا-دىرى)، نىياز ئۆمەر(ئارشالنىڭ ناھىيىسىنىڭ كادىرى)، ئىسمائىل ئىبراھىم قاسىم پەرسا(ئاپتونوم رايونلۇق تاشقى سودا ئىدارىسە-نىڭ كادىرى) قاتارلىقلار ئوتتۇرىغا چىقىپ، پۈتۈن شىنجاڭغا تارالغان بۆلگۈنچىلىك تەشكىلات «شەرقىي تۈركىستان خەلق ئىنقىلابىي پارتىيىسى»نى قۇردى. بۇ پارتىيە ئەڭ دەسلەپتە 1967 - يىلى ئايىرىم - ئايرىم ھالدا ئۈرۈمچى ۋە قەشقەردە ئېك-كى تارماق ئاپپارات قۇرۇپ، ئۇنىڭغا «ئۇيغۇرىيە(ستان) خەلق ئىنقىلابىي پارتىيىسى» دەپ ئات قويغانىدى؛ كېيىن پۈتۈن شىنە-جاڭ بويىچە بىرلىككە كەلگەن تەشكىلات قۇرۇشنى پىلانلىغانىدا، كۆز بويىاپ، ئاممىنى ئالداش ئۈچۈن، بۇ نامنى شىنجاڭ ئۈچ ۋىلا-يەت ئىنقىلابى مەزگىلىدىكى خەلق ئىنقىلابىي پارتىيىسىنىڭ نا-مى بىلەن ئوخشاش قىلىپ ئۆزگەرتتى ھەمدە شىنجاڭ تارىخىدە-كى بۆلگۈنچى ھاكىمىيەتلەرنىڭ قۇرۇلغان ۋاقتى بىلەن بىردەك

قىلىش ئۇچۇن(1933 ـ يىلى قۇرۇلغان «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى»ۋە 1944 ـ يىلى قۇرۇلغان «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى»دىن ئىبارەت ئىككىلا بۆلگۈنچى ھاكىمىيەت 11 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى قۇرۇلغان)، قۇرۇلغان ۋاقتىنى 1960 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى دەپ ئۆزگەرتتى. 1968 ـ يىلى 2 ـ ئايدا، پۈتۈن شىنجاڭ بويىچە بىرلىككە كەلگەن گۇرۇھ تەشكىلاتى رەسمىي قۇرۇلۇپ، توختىق قۇربان رەئىسلىكىدىكى «شەرقىي تۈركىستان خەلق ئىنقىلابىي پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى»، شۇنداقلا بىرقانچە ئەزا ۋە كاندىدات ئەزالاردىن تەشكىللەنگەن «شەرقىي تۈركىستان خەلق ئىنقىلابىي پارتىيىسى مەركىزىي ھەيئەت رىياسىتى» تەشكىللەندى. توختىق قۇربان: « ‹شەرقىي تۈركىستان خەلق ئىنقىلابىي پارتىيىسى ›نىڭ ھازىرقى باسقۇچتىكى پروگراممىسى ۋە ۋەزىپىسى سوۋېت ئىتتىپاقىغا تايىنىپ شىنجاڭنىڭ مۇستەقىللىقىنى ئىشقا ئاشۇرۇش، ‹شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى ›نى قۇرۇش» دەپ جار سالدى. «شەرقىي تۈركىستان خەلق ئىنقىلابىي پارتىيىسى» قۇرۇلغاندىن كېيىن، مەدەنىيەت زور ئىنقىلابىدىكى قالايمىقانچىلىقتىن پايدىلىنىپ تەشكىلات سىستېمىسىنى تېزدىن راۋاجلاندۇردى. 1969 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگۈچە، «شەرقىي تۈركىستان خەلق ئىنقىلابىي پارتىيىسى»نىڭ بىۋاستە رەھبەرلىكىدىكى «تەڭرىتاغ قىزىل ساسچىلىرى»، «تەڭرىتاغ ئۇلارلىرى»، «ياشلار تەشكىلاتى»دىن ئىبارەت ئۇچ بۆلگۈنچى تەشكىلاتتىن باشقا، يەنە ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ ۋىلايەت دەرىجىلىك تارماق ئاپپاراتلار ۋە 78 ئاساسىي قاتلام تەشكىلاتى قۇرۇلدى، ئۇنىڭ تەشكىلات سىستېمىسى پۈتۈن شىنجاڭدىكى 12 ۋىلايەت، ئوبلاست، شەھەر ۋە ئاپتونوم رايوندىكى 22 رايون دەرىجىلىك ئورۇنغىچە كېڭەيدى. 1969 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە، بۇ پارتىيە تۈرلۈك مۇناسىۋەتلىرىدىن پايدىلىنىپ مەخپىي ھالدا 1500دىن ئارتۇق ئادەمنى قوبۇل قىلدى.

«شەرقىي تۈركىستان خەلق ئىنقىلابىي پارتىيىسى» قۇرۇل-

غاندىن كېيىن، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ «نىزامنامە»، «ئومۇمي پروگراممـا»، كۆرەش نىشانى قاتارلىقلارنى تۇزدى ۋە «پارتىيە گېزىتى»، «پارتىيە بايرىقى»، شۇنداقلا «ئۇيغۇرستان خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ دۆلەت بايرىقى» نۇسخىسىنى تەييارلىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، «شەرقىي تۈركىستان خەلق ئىنقىلابىي پارتىيىسى» يەنە بۆلگۈنچىلىك جامائەت پىكرى توپلاش، ھەر مىللەت ئامما-سىغا بۆلگۈنچىلىك ئىدىيىسىنى سىڭدۈرۈشنى بىر تۈرلۈك مۇ-ھىم ۋەزىپە قىلدى. بۇ پارتىيە ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ «مەش-ئەل گېزىتى»، «ئويغىنىش گېزىتى»، «مۇستەقىللىق گېزىتى» قاتارلىق گېزىت - ژۇرناللار ھەمدە بۆلگۈنچىلىك تەشەببۇسلىرى بىسىلغان تەشۋىقات ۋەرەقلىرى ياكى كىتابچىلارنى كۆپلەپ بە-سىپ، يوشۇرۇن تارقاتتى.

قوراللىق توپىلاڭ كۆتۈرۈش، خەلق ھۆكۈمىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش، بۆلگۈنچى ھاكىمىيەت قۇرۇش «شەرقىي تۈركىستان خەلق ئىنقىلابىي پارتىيىسى»نىڭ ئاخىرقى نىشانى ئىدى، شۇڭا، بۇ پارتىيىنىڭ «مەركىزىي كومىتېتى» كۆپ قېتىم جايلاردىكى تارماق ئاپپاراتلىرىغا « قوراللىق كۆرەش بازىسى قۇرۇشنى چىڭ تۇتۇش»، «قورال، ئوق - دورا، ئاشلىق، كىيىم - كېچەك قاتار-لىق جەڭگە كېرەكلىك بۇيۇملارنى پائال تەييارلاش»توغرىسىدا يولىيورۇق بەردى. توپىلاڭ كۆتۈرۈش خىراجىتىنى توپلاش ئۇ-چۇن، جايلاردىكى تارماق ئاپپاراتلار بانكا، ئىسكىلات، ماگىزىن، ئاشلىق دۇكىنى قاتارلىقلارنى بۇلىدى، پەقەت ئۇرۇمچى، ئىلى، قاراماي قاتارلىق جايلاردىلا 22 قېتىم بۇلاڭچىلىق قىلىپ، 100 نەچچە مىڭ يۈەندىن ئارتۇق نەق پۇل بۇلىدى. چېگرا بويىغا جايلاشقان رايونلاردىكى تارماق ئاپپاراتلار قوراللىق توپىلاڭ ئې-لىپ بېرىش پىلانىنى تۈزۈشنى تېزلىتىپ، چېگرا سىرتىدىكى-لەرنىڭ قوللىشى بىلەن بۆلگۈنچى ھاكىمىيەت قۇرۇش خام خە-يالىنى قايتىدىن ئىشقا ئاشۇرماقچى بولۇشتى. «شەرقىي تۈر-كىستان خەلق ئىنقىلابىي پارتىيىسى»نىڭ «ئالتاي شۆبە بيۇرو-

سى» ھەر تەرەپلىمە قورال توپلاپ، كىيىم ـ كېچەك، ئوزۇق ـ تـۇ ـ لۇك تەييارلاپ، ھەربىرىكەت خەرىتىسىنى سىزىپ، قوراللىق توپىلاڭ كۆتۈرۈشكە تەييارلىق كۆردى. «بورتالا شۆبە بيۇروسى» بورتالادا تۇرۇشلۇق ئارمىيە ۋە ساقچىخانىنىڭ قورال ـ ياراغلىرىنى بۇلاپ، قارا تولۇق تېغىنىڭ ئېغىزىدا قوراللىق بازا قۇرۇپ، پارتىزانلىق ھەرىكىتى ئېلىپ بېرىش پىلانىنى تۈزدى. «ئىلى كومىتېتى» غۇلجا ناھىيىسىنىڭ نەنتەيزى كۆمۈر كېنىنىڭ قورال، ئوق ـ دو ـ رىلىرىنى بۇلىغاندىن كېيىن قوراللىق توپىلاڭ كۆتۈرۈشنى پىلانلىدى. «تارباغاتاي شۆبە بيۇروسى»نىڭ شىخو ناھىيىلىك ياچېيكىسى ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىنىڭ 10 تونىندىن ئارتۇق بۇغدىيىنى تارتىۋېلىپ توپىلاڭنىڭ يېمەكلىك زاپىسى قىلىشنى پىلانلىدى. بۇ پارتىيىنىڭ «ئىلى كومىتېتى»، «ئۇرۇمچى شۆبىسى»، «ئالتاي شۆبە بيۇروسى» ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ 12 قېتىم 26 ئادەمنى(جامائەت خەۋپسىزلىكى چېگرا مۇداپىئەسى تارماقلىرى 12سىنى قولغا چۈشۈردى) چېگرا سىرتىغا چىقىپ ئالاقىلىشىشكە ئەۋەتىپ، قورال ـ ياراغ ۋە ئالاقىلىشىش ئۇسكۇنىلىرى يارىدەمگە ئېرىشىشنى ئۈمىد قىلدى، ھەتتا ھەربىي مەسلىھەتچى ئەۋەتىشنى تەلەپ قىلدى. چېگرا سىرتىدىكى جاسۇسلۇق، ئاخبارات ئورۇنلىرى ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ توققۇز تۈركۈمدە خۇپيانە ھالدا 14 ئا ـ دەم/قېتىم (جامائەت خەۋپسىزلىكى چېگرا مۇداپىئەسى تارماقلىرى توققۇز ئادەمنى قولغا چۈشۈردى) تېلېگراف ئاپپاراتى، قورال ـ ياراغ ۋە ھەربىكەت خىراجىتى كىرگۈزۈپ، «شەرقىي تۈركىستان خەلق ئىنقىلابىي پارتىيىسى» بىلەن ئالاقىلەشتى. بۇ پارتىيىنىڭ چېگرا بويىدىكى رايونلاردا قوراللىق توپىلاڭ كۆتۈرۈش پىلانى جامائەت خەۋپسىزلىكى تارماقلىرىمىز تەرىپىدىن ۋاقتىدا پاش قىلىنىپ، ئۇلارنىڭ توپىلاڭ كۆتۈرۈش ھەرىكىتى بۇزۇۋېتىلدى.

3. توپىلاڭنى تىنچىتىش ۋە بۆلگۈنچى گۇرۇھلار، تەشكىلاتلارنى پاش قىلىش

1969 ـ يىلى 1 ـ ئايدا، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق

جامائەت خەۋپسىزلىكى، قوغداش تارماقلىرى «شەرقىي تۈركىستان خەلق ئىنقىلابىي پارتىيىسى»نىڭ بۆلگۈنچى گۇرۇھلىرى، تەشكىلاتلىرى ئۈستىدە مەخسۇس دېلو تۈرغۈزۈپ، رازۋېدكا قىلىپ تەكشۈردى. شۇ پارتىيىنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى رەئىسى توختى قۇربان بۆلگۈنچىلىك، بۇزغۇنچىلىق ھەرىكەتلىرى بىلەن ئاشكارا شۇغۇللانغاچقا ئاممىۋى تەشكىلاتلار تەرىپىدىن سولاندى، كېيىن ئىسمائىل ئىبراھىم سوۋېت ئىتتىپاقىغا قېچىپ كەتتى، نىياز ئۆمەر قولغا ئېلىندى. مۇتەللىپ (ئاپتونوم رايونلۇق خەلق بانكىسىنىڭ سابىق مۇئاۋىن باشلىقى)، ئىدرىس (شىنجاڭ ھەربىي رايونى پىيادە ئەسكەرلەر مەكتىپىنىڭ ئوفىتسېرى) يېڭى رەھبەرلىك يادروسىنى تەشكىللىدى. مۇشۇ ۋاقىتتا، جامائەت خەۋپسىزلىكى تارماقلىرى ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ شىمالىي شىنجاڭنىڭ چېگرا بويى رايونلىرىدىكى «شەرقىي تۈركىستان خەلق ئىنقىلابىي پارتىيىسى»نىڭ تارماق ئاپپاراتلىرىنى پاش قىلىپ بولغان، توپلاڭ كۆتۈرۈش سۇيىقەستى ئاشكارىلىنىپ بولغاندى. 8 - ئايدا، بۇ پارتىيىنىڭ «مەركىزىي كومىتېتى» «قەشقەر جەنۇبىي شىنجاڭ بيۈروسى»غا جەنۇبىي شىنجاڭ رايونلىرىدا قوراللىق توپلاڭنى دەرھال ئېلىپ بېرىپ، «مۇستەھكەم بازا قۇرۇش»نى تەلەپ قىلىپ مەخپىي بۇيرۇق چۈشۈردى ھەمدە «قوماندان»، «سىياسىي كومىسسار»لارنى تەينىلىدى.

ئەينى ۋاقىتتا «شەرقىي تۈركىستان خەلق ئىنقىلابىي پارتىيىسى» «قەشقەر جەنۇبىي شىنجاڭ شۆبە بيۈروسىنىڭ شۇجىسى» ئاخۇنوف(قەشقەر تراكتور پونكىتىنىڭ سابىق باشلىقى) قەشقەر شەھىرى ۋە مەكىت ناھىيىسىدە توپلاڭ كۆتۈرۈشنى قارار قىلىدى. توپلاڭغا تەييارلىق كۆرۈش يىغىنىدا، ئاخۇنوف «توپلاڭغا رەھبەرلىك قىلىش گۇرۇپپىسى» قۇرۇپ، ھەرىكەت پىلانىنى بەكىتتى ھەمدە توپلاڭ كۆتۈرگەندىن كېيىن جۇڭگو - سوۋېت ئىتتىپاقى چېگرىسىغا قاراپ يۈرۈش قىلىشنى، «شەرقىي تۈركىستان» نىڭ قۇرۇلغانلىقىنى جاكارلاش»نى، چېگرا سىرتىدىكى

قوراللىق كۈچلەرنى كۈتۈۋېلىشنى ئېنىق ئوتتۇرىغا قويدى. 8 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى، توپلاڭ كۆتۈردى، مەكتەت ناھىيىسىدىكى توپلاڭچى ئۇنسۇرلار ناھىيىلىك خەلق ئەسكەرلىرى قورال ـ ياراغ ئىسكىلاتىنى بۇلىدى. توپلاڭچى ئۇنسۇرلار چېگرا تەرەپكە قاراپ ھەرىكەت قىلىۋاتقاندا، يەرلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى تارماقلىرىمىز ۋە قوراللىق ساقچى قىسىملىرىمىز تەرىپىدىن ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا قورشاپ يوقىتىلدى ھەمدە بىر تۈركۈم قورال ـ ياراغ، ئوق ـ دورا ۋە باشقا قاتتاللىق قوراللىرى قولغا چۈشۈرۈلدى. ئاخۇنوف قاتارلىق 10 توپلاڭچى ئۇنسۇر ئېتىپ ئۆلتۈرۈلدى، قالغانلىرى قولغا ئېلىندى.

قوراللىق توپلاڭنى تىنچىتىش بىلەن بىللە، ئاپتونوم رايونىمىزدىكى جامائەت خەۋپسىزلىكى، قوغداش تارماقلىرى مەخسۇس دېلو تۈرغۈزۈپ ئەتراپلىق رازۋېدكا قىلىپ، «شەرقىي تۈركىستان خەلق ئىنقىلابىي پارتىيىسى»نىڭ تەشكىللىنىش ۋە ھەرىكەت قىلىش ئەھۋالىنى ئاساسىي جەھەتتىن ئىگىلەپ، تولۇق، ئىشەنچلىك پاكىتلارنى قولغا چۈشۈرۈپ بولدى. ئاپتونوم رايونلۇق ئىنقىلابىي كومىتېت ۋە شىنجاڭ ھەربىي رايونى بىۋ تۇپلاڭنى ئازادلىقتىن بۇيان شىنجاڭدا يۈز بەرگەن كۆلىمى ئەڭ چوڭ، تەشكىلاتى، پروگراممىسى، پىلانى، ھەرىكىتى بولغان بۆلگۈنچىلىك گۇرۇھى دېلوسى دەپ بېكىتتى. مەركىزىي خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ يولىورۇقى بويىچە، ئاپتونوم رايونلۇق ئىنقىلابىي كومىتېت جامائەت خەۋپسىزلىكى، قوغداش تارماقلىرىنى پۈتۈن شىنجاڭ مىقياسىدا «شەرقىي تۈركىستان خەلق ئىنقىلابىي پارتىيىسى» بۆلگۈنچى گۇرۇھى تەشكىلاتىنى قانۇن بويىچە تازىلاش ۋە بىر تەرەپ قىلىشقا بۇيرۇدى، 1970 ـ يىلى 3 ـ ئايغىچە پۈتۈن دېلو پاش قىلىنىپ بولدى. ستاتىستىكىغا ئاساسلانغاندا، پۈتۈن شىنجاڭدا بۇ دېلوغا چېتىشلىق ئادەملەر 5000دىن ئارتۇق بولغان، بۇنىڭ ئىچىدە «شەرقىي تۈركىستان خەلق ئىنقىلابىي پارتىيىسى»نىڭ ئەزاسى 1165 ئادەم دەپ بېكىتىلگەن؛ 230 ئادەم

قانۇن بويىچە جازالانغان، 135 ئادەم باشقىچە بىر تەرەپ قىلىنغان.

پاش قىلىنغان «شەرقىي تۈركىستان خەلق ئىنقىلابىي پارتىيىسى»نىڭ تەشكىلىي خادىملىرىنىڭ ئەھۋالىنىڭ مۇرەككەپلىكى، يەنە كېلىپ كۆپ ساندىكىلەر ئىقرار قىلىپ مەسىلىسىنى تاپشۇرغانلىقى، جىنايىتىنى تونۇپ، قانۇننىڭ جازاسىغا بويسۇنغانلىقى، شۇنداقلا بۇ دېلونىڭ يەنە 10 يىللىق «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»دەك قالايمىقانچىلىق يىللىرىدىن ئىبارەت ئالاھىدە مۇھىتتا سادىر بولغانلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ، زەربە بېرىش دائىرىسىنى كىچىكلىتىش، تەربىيە بېرىش دائىرىسىنى كېڭەيتىش ئۇچۇن، مەركىزي كومىتېتنىڭ 1975 ـ يىلى 8 ـ ئايدا بۇ دېلو توغرىسىدا بەرگەن يولىيورۇقنىڭ روھىغا ئاساسەن، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومنىڭ قارار قىلىشى بىلەن، بۇ دېلونىڭ بىر تەرەپ قىلىنىشى قايتىدىن قاراپ چىقىلدى. توپلاڭدا ئېتىپ ئۆلتۈرۈلگەن ۋە باشقا بىر تەرەپ قىلىنغان 387 مۇھىم جىنايەتچىدىن باشقا 1165 ئادەم بۇ پارتىيىنىڭ ئەزاسى دەپ قارالماي، سىياسىي خاتالىق ئۆتكۈزگۈچىلەر دەپ قارالدى. جىنايىتى يېنىك بولغان ۋە جىنايىتىنى تونۇپ قانۇننىڭ جازاسىنى قوبۇل قىلىپ جازا مۇددىتىنى ئۆتەۋاتقانلارنىڭ جازاسى يېنىكلىتىلدى ياكى ئۇلار مۇددەتتىن بۇرۇن قويۇپ بېرىلدى.

تۆتىنچى، 20 ـ ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرى يۇز بەرگەن توپلاڭ كۆتۈرۈش، قالايمىقانچىلىق چىقىرىش ۋەقەلىرى

1. ئىسلاھات ئېلىپ بېرىلغان، ئىشىك ئېچىۋېتىلگەندىن كېيىن شىنجاڭ يېڭى كەسكىن ۋەزىيەتكە دۇچ كەلگەن

1978 ـ يىلى ئىسلاھات ئېلىپ بېرىلغان، ئىشىك ئېچىۋېتىلگەندىن كېيىن، مەركىزي ھۆكۈمەت يېڭى دەۋردىكى مىللەتلەر خىزمىتى ۋەزىپىسىنىڭ مۇھىم نۇقتىسىنى ئىككى تۈرلۈك قىلىپ بېكىتتى: بىرىنچىسى، ھەر مىللەت خەلقىنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ، ھەر مىللەت ئاممىسىنىڭ ئاكتىپلىقىنى تولۇق

قوزغاپ، 20 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى تۆتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش-نى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن كۆرەش قىلىش؛ ئىككىنچىسى، ھەر-قايسى مىللەتلەرنىڭ ئىقتىساد، مەدەنىيەت ئىشلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشىغا زور كۈچ بىلەن يارەم بېرىپ، تارىختىن قېلىپ قالغان ئەمەلىيەتتىكى باراۋەرسىزلىكنى يەنمۇ تۈگىتىش. مۇشۇ باش ۋەزىپىنى چۆرىدىگەن ھالدا، ئىدىيىدە ئازاد بولۇپ، مىللەت-لەر خىزمىتىدىكى چەكلەنگەن رايونىنى بۈزۈپ تاشلاپ، مىللەت، دىن سىياسىتىنى ئەمەلىيلەشتۈرۈش، ئۇۋال قىلمىغان، ساختا، خاتا دېلولارنى تۈزىتىش خىزمەتلىرى قانات يايدۇرۇلدى. ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى مەركەزنىڭ شىنجاڭ خىزمىتى توغ-رىسىدىكى بىر قاتار يولىيورۇقلىرىنى قەتئىي ئىزچىللاشتۇرۇپ، تۈرلۈك مىللەتلەر سىياسەتلىرىنى ئەستايىدىل ئەمەلىيلەشتۈ-رۈپ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى خىزمىتىنى بىرىنچى ئورۇنغا قو-يۇشتا چىڭ تۇردى. ئۇۋال قىلمىغان، ساختا، خاتا دېلولارنى تۈ-زىتىش، تۈرلۈك مىللەتلەر سىياسەتلىرىنى ئەمەلىيلەشتۈرۈش ئارقىلىق، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىغا تەسىر يەتكۈزىدىغان بىر تۈركۈم مەسىلىلەرنى مەركەزلىك ھالدا ھەل قىلدى. دىنىي ئې-تىقاد ئەركىنلىكى سىياسىتىنى ئەمەلىيلەشتۈرۈش ئارقىلىق، دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىنىڭ ئىدىيىۋى ئاسارىتىنى تۈ-گەتتى. ئاز سانلىق مىللەتلەر توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلاردا نامراتلارغا يار ـ يۆلەك بولۇش خىزمىتىنى نۇقتىلىق قانات يايدۇرۇش ئارقىلىق، يەرلىك خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسە-نى ئۆستۈردى. مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە تۈزۈمىنى مۇكەممەللەشتۈرۈش ئارقىلىق، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەل-قىنىڭ ئورتاق ئاپتونومىيە ھوقۇقىغا كاپالەتلىك قىلدى. يۇقىرى قىدەك، قالايمىقانچىلىقلارنى ئوڭشاش خىزمەتلىرى شىنجاڭدىكى مىللەتلەر مۇناسىۋىتىنىڭ ئىناق تەرەققىي قىلىشىدا مۇھىم تۈ-رۈتكىلىك رول ئوينىدى.

لېكىن، بازار ئىگىلىكىگە ئۆتۈشكە ئەگىشىپ، قىسمەن ئاز

سانلىق مىللەت ئاممىسى ئوتتۇرىسىدا كىرىم ۋە تۇرمۇش سەۋىيە جەھەتتە خېلى زور پەرق پەيدا بولدى؛ سىياسىي مۇھىتنىڭ كەڭ كۇشادە بولۇشى دىنىنىڭ ئۇزلۇكسىز «كۇچىيىشى»نى كەلتۈرۈپ چىقاردى؛ ئىشكىنى سىرتقا ئېچىۋېتىش سىياسىتىنىڭ يولغا قو- يۇلۇشى يەنە ئۇزۇن مۇددەت چەت ئەلدە تۇرۇۋاتقان بۆلگۈنچى ئۇنسۇرلارغا سىڭىپ كىرىش پۇرسىتى يارىتىپ بەردى؛ ئىقتىسا- دىي تۇزۇلمە ئىسلاھاتى داۋامىدا، بەزى ئاساسىي قاتلام تەشكىلات- لىرى پالەچ ياكى باشقۇرۇشى كۇچلۇك بولماسلىقتەك ھالەتكە چۇشۇپ قالدى؛ ئۇنىڭ ئۇستىگە، سوۋېت ئىتتىپاقى پارچىلىنىش ھارپىسىدا ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىدا بارلىققا كەلگەن مىللىي بىر تەرەپلىمىلىك ۋە دىننى قايتىدىن گۇللەندۇرۇش پىكىر ئې- قىملىرى شىنجاڭغا خېلى زور تەسىر كۆرسەتتى، ئىسلاھات ئې- لىپ بېرىلغان، ئىشىك ئېچىۋېتىلگەندىن كېيىن بارلىققا كەلگەن بۇنداق يېڭى ئەھۋال ۋە يېڭى مەسىلىلەر شۇ مەزگىلدە شىنجاڭ- نىڭ ئىجتىمائىي مۇقىملىق ئىشلىرىدا مۇرەككەپ ۋەزىيەتنى شەكىللەندۇردى. يەنە بىر تەرەپتىن، شىنجاڭدا يەنىلا بۆلگۈنچە- لىك ئىدىيىسىنىڭ قالدۇقلىرى بار ئىدى. گەرچە 20 ـ ئەسىر- نىڭ 50 ـ يىللىرى ئىلى ۋە جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ قىسمەن رايونلىرىدا يۇز بەرگەن بۆلگۈنچىلىك توپىلاڭلىرى تىنچىتىل- غان، شۇنداقلا 20 ـ ئەسىرنىڭ 70 ـ يىللىرىنىڭ باشلىرىدا «شەرقىي تۇركىستان خەلق ئىنقىلابىي پارتىيىسى» پاش قىلىنىپ چەت ئەلگە باغلانغان ئۇنسۇرلار تازىلانغان، شىنجاڭدىكى بۆلگۈن- چى كۇچلەرگە قاقشاتقۇچ زەربە بېرىلگەن، شىنجاڭدا 10 يىلغا يېقىن چوڭ كۆلەملىك بۆلگۈنچىلىك ھەرىكەتلىرى بارلىققا كەل- مىگەن بولسىمۇ، لېكىن 20 ـ ئەسىرنىڭ 50 ـ يىللىرىدىن 70 ـ يىللىرىغىچە بولغان ئالاھىدە تارىخىي شارائىتتا، كونا جۇڭگودىن قېلىپ قالغان بۆلگۈنچىلىك پىكىر ئېقىملىرى ۋە «مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتى»گە بولغان خاتا تونۇشلار ئەستايىدىل تازىلان- مىغانلىقتىن، بولۇپمۇ قىسمەن ئاز سانلىق مىللەت زىيالىيلىرى

ۋە دىنىي زاتلاردا ساقلىنىۋاتقان «پانتۇركىزم»، «پانئىسلامىزم» ئىدىيىسى ئەستايىدىل تازىلانمىغانلىقتىن، شۇنداقلا ئامما ئارا-سىدا بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش كۈرىشى تەربىيىسى ئاشكارا ئېلىپ بېرىلمىغانلىقتىن، بىر مەھەل پەسەيگەن بۆلگۈنچىلىك پىكىر ئېقىمى ئىسلاھات - ئېچىۋېتىشتىن كېيىن يەنە قايتىدىن باش كۆتۈرۈپ، يېڭىۋاشتىن يالقۇنجاشقا ۋە يامراشقا باشلىدى، يەنمۇ ئىلگىرىلەپ بۇنى باھانە قىلىپ مىللىي بىر تەرەپلىمە-لىككە ۋە دىنىي ئەسەبىيلىككە قۇتراتقۇلۇق قىلىش، بۆلگۈنچى پارتىيە تەشكىللەش، بۆلگۈنچىلىك قىلىش ۋەقەلىرى كۆرۈلۈشكە باشلىدى.

2. بۆلگۈنچى پارتىيەلەرنى پاش قىلىش ۋە بۆلگۈنچىلىك توپىلاڭلىرى-نى تىنچىتىش

1981 - يىلى 3 - ئاينىڭ 26 - كۈنى، پەيزىۋات ناھىيىسى-دىكى يۇرتىغا قايتقان زىيالىي ياش ھەسەن ئىسمائىل قاتارلىق كىشىلەر قۇرئان تۇتۇپ قەسەم قىلىپ، «شەرقىي تۈركىستان يالا-قۇن پارتىيىسى»نى قۇردى، قارىمىقىدا «مىللىي خەلق ئازادلىق سېپى»، «ئىقتىسادىي ئىشلار كومىتېتى»، «تەشكىلىي ئىشلار كومىتېتى»، «ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتى» قاتارلىق ئاپا-پاراتلارنى تەسىس قىلدى. بۇ پارتىيىنىڭ يىغىندا ماقۇللانغان پروگراممىسى «‹شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى›قۇ-رۇش» بولدى. پارتىيىنىڭ نۆۋەتتىكى ۋەزىپىسى: «قوراللىق كۈچ تەشكىللەپ، ئىسلام قوراللىق كۈچلىرىدىن پايدىلىنىپ، ‹كا-پىرلار›، جاھانگىرلارغا جەڭ ئېلان قىلىش» دەپ بەلگىلەندى. بۇ پارتىيە يەنە پارتىيە ئىنتىزامىنى تۈزۈپ چىقتى ۋە پارتىيە بايرا-قى، تامغىسى قاتارلىقلارنى لايىھەلەپ چىقتى. بۇ پارتىيە قۇرۇل-غىنىغا ئىككى ئاي بولمايلا ئالتە قېتىم «دائىمىي كومىتېت يى-غىنى» ئېچىپ، 139 ئادەمنى پارتىيىگە قوبۇل قىلدى. بۇ 148 پارتىيە ئەزاسى ئىچىدە، ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچى-لىرى 58، يۇرتىغا قايتقان زىيالىي ياشلار ۋە ياش دېھقانلار 60

ئادەم ئىدى؛ 15 ياشتىن 20 ياشقىچە بولغانلار ئومۇمىي سانىنىڭ 85 پىرسەنتىنى ئىگىلىگەنىدى، ئەڭ چوڭى ئارانلا 29 ياشتا ئىدى. مۇشۇنداق بىر بۆلگۈنچى پارتىيە 80 ـ يىللاردا شىنجاڭدىكى تۇنجى، شۇنداقلا بىردىنبىر بۆلگۈنچىلىك توپلىڭىنى پىلانلىدى.

1981 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى كەچتە، ئىنچىكىلىك بىلەن پىلانلاش ئارقىلىق، «شەرقىي تۈركىستان يالقۇن پارتىيەسى»نىڭ كاتتىۋاشلىرىدىن ھەسەن ئىسمائىل، داۋۇت ساۋۇتلار 150تىن ئارتۇق ئەزاسىنى توپلاپ، ئۇچ يولغا بۆلۈنۈپ پەيزىۋات ناھىيىلىك قوراللىق كۈچلەر بۆلۈمىنىڭ خەلق ئەسكەرلىرى قورال ـ ياراغ ئامبىرىغا كىرىپ، تۈرلۈك قوراللاردىن 152 تال ۋە ھەر خىل ئوق ـ دورا، گىرانаталарنى بۇلاپ كەتتى. ناھىيىلىك قورال ـ ياراغ ئامبىرىنى ساقلىغۇچى ھامۇتجانىڭ ئايالى قەمەرگۈل توپلاڭچىلارنىڭ قورال ـ ياراغلارنى بۇلىغاندىن كېيىن ناھىيە بازىرىغا ھۇجۇم قىلماقچى بولغانلىقىنى ئاڭلاپ، ھاياتىنىڭ خەۋپ ئىچىدە قالغىنىغا قارىماي، يالاڭ ئاياغ يەتتە كىلومېتىر يولنى يۈگۈرۈپ، ناھىيىلىك قوراللىق كۈچلەر بۆلۈمىگە خەۋەر قىلدى. توپلاڭچىلار بۇلاڭچىلىق قىلىپ بولغاندىن كېيىن ناھىيە بازىرىغا ھۇجۇم قىلماقچى بولغاندا، ناھىيە بازىرىنىڭ بۇنىڭغا تەييارلىق كۆرۈپ بولغانلىقىنى كۆرۈپ، ناھىيە بازىرىدىن ئۇچ كىلومېتىر يىراقلىقتىكى قويۇق ئورمانلىق ئىچىگە توپلىنىپ، ئاشكارا ھالدا «شەرقىي تۈركىستان يالقۇن پارتىيەسى» ۋە «مىللىي خەلق ئازادلىق سېپى» بايرىقىنى كۆتۈرۈپ چىقىپ، ئۆزلىرىنى «غازاتچىلار قوشۇنى» دەپ ئاتاشتى. شۇ جايدىكى جاماەت خەۋپسىزلىكى تارماقلىرى ۋە ئارمىيە قوراللىق توپلاڭچىلارنى تېزدىن قورشاپ، ئۇلارغا كۈچلۈك ئىدىيەۋى خىزمەت ئىشلىدى، توپلاڭچىلار ئىچىدىكى ياشلار بەس ـ بەستە قوراللىرىنى تاشلاپ ئۆزىنى مەلۇم قىلدى، ئاخىردا بارلىق توپلاڭچى ئۇنسۇرلار قوراللىنى تاشلاپ تەسلىم بولدى. بۇ دېلونى تەكشۈرۈش

جەريانىدا، «شەرقىي تۈركىستان يالقۇن پارتىيىسى» تەكشۈرۈپ پاش قىلىندى. جىنايى پاكىتلىرىنى نەقلەشتۈرۈش ئارقىلىق 13 ئادەم قانۇن بويىچە بىر تەرەپ قىلىندى.

3. جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ قسمەن رايونلىرىدا كۆرۈلگەن بۆلگۈنچىلىك خاراكتېرىدىكى قالايمىقانچىلىق تۈغدۇرۇش ۋەقەلىرى

20 ـ ئەسىرنىڭ 70 ـ يىللىرىنىڭ ئاخىرى، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ قسمەن جايلىرىدا مىللىي كەيپىيات بىر تەرەپلە-

9.1 ـ جەدۋەل: 20 ـ ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرىدا جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئۇچ قېتىملىق بۆلگۈنچىلىك خاراكتېرىدىكى قالايمىقانچىلىق تۈغدۇرۇش ۋەقەلىرى جەدۋىلى

ۋاقتى، نامى	كىلىپ چىقىش سەۋەبى	قالايمىقانچىلىق كۆلىمى	قالايمىقانچىلىق چىققاندىن كېيىنكى ئەھۋال	توۋلىغان ئاساسلىق شوئارلار	بىر تەرەپ قىلىنىشى
1980 ـ يىلى، ئاقسۇدىكى «9 ـ ئاپرېل» ۋەقەسى	بىر ئازسانلىق مىللەت ئامما سىي كۆتۈلمىگەندە زەخمىلىنىپ ئۆلۈش	3000دىن ئارتۇق ئادەم ئۇچ كۈن قالايمىقانچىلىق چىقارغان	پارتىيە، ھۆكۈمەت،ئۇيغۇر گانلىرىغا ھۇجۇم قىلىش؛ جەمئىتى كۆتۈرۈپ قانۇنسىز نامايىش قىلىش؛ ئۇرۇش، چېقىش، بۆلاش، ئۆلتۈرۈش. ئىككى ئادەم ئۆلگەن، 549 ئادەم يارىلانغان، بۇنىڭ ئىچىدە 93 ئادەم ئېغىر يارىلانغان.	«خىتايلارنى يوقىتايلى»، «خەنزۇلار ئىچكىرىگە كەتسۇن».	155 ئادەم تەكشۈرۈلدى،12 ئادەم قانۇن بويىچە بىر تەرەپ قىلىندى
1981 ـ يىلى قاغىلىقتىكى «13 ـ يانۋار»قالايمىقانچىلىقى تۈغدۇرۇش ۋەقەسى	مەسچىتكە ئوت كېتىش	2000 دىن ئارتۇق ئادەم تۆت كۈن قالايمىقانچىلىق تۇغدۇرغان	پارتىيە، ھۆكۈمەت،ئۇيغۇر گانلىرىغا ھۇجۇم قىلىش؛ قانۇنسىز نامايىش قىلىش؛ كادىر ساقچىلار، پارتىيە، ھۆكۈمەت ئورگانى كادىرلىرىنى ئۇرۇش. 155 ئادەم تاياق يېگەن.	«ئىسلام ئىلاھىنى قوغدايلى»، «كۆپ پارلارنى يوقىتايلى»، «ياشىسۇن ئىسلام جۇمھۇرىيىتى»	86ئادەم يېغىنىپ سوراق قىلىندى. 10 ئادەم قانۇن بويىچە بىر تەرەپ قىلىندى
1981 ـ يىلى قەشقەردىكى «30 ـ ئۆكتەبىر»ۋەقەسى	بىر ئازسانلىق مىللەت ئامما سىي كۆتۈلمىگەندە زەخمىلىنىپ ئۆلۈش	2000 دىن ئارتۇق ئادەم كىشى كۈن قالايمىقانچىلىق تۇغدۇرغان	قانۇنسىز نامايىش قىلىش؛ ئۇرۇش، چېقىش، بۆلاش، ئۆلتۈرۈش؛ پارتىيە، ھۆكۈمەت ئورگانىغا ھۇجۇم قىلىش، 631 ئادەم تاياق يېگەن، 262 ئادەم يارىلانغان، بۇنىڭ ئىچىدە 197 ئادەم ئېغىر يارىلانغان، ئىككى ئادەم ئۆلگەن.	«خىتايلارنى يوقىتايلى»، «خىتايلارنى قوغلاپ چىقىرايلى»، «ياشىسۇن ئىسلام جۇمھۇرىيىتى».	231 ئادەم تەكشۈرۈلدى، 67 ئادەم يېغىۋېلىنىپ سوراق قىلىندى

مىلىشىش، دىنىي كەيپىيات ئەسەبىيلىشىشتەك بىنورمال ئەھۋاللار بارلىققا كەلدى. 20 ـ ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرىنىڭ باشلىرىدا، بۆلگۈنچى كۈچلەرنىڭ قايمۇقتۇرۇشى ئارقىسىدا، بەزى جايلاردا بۆلگۈنچىلىك خاراكتېرىدىكى سىياسىي قالايمىقانچىلىقلار بارلىققا كەلدى، بىرقەدەر چوڭ بولغان ۋەقەدىن ئۈچى كۆرۈلدى.

جەدۋەلدىن 20 ـ ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرىنىڭ باشلىرىدا جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ قىسمەن جايلىرىدا يۈز بەرگەن ئۇچ قېتىملىق بۆلگۈنچىلىك خاراكتېرىدىكى قالايمىقانچىلىق چىقىرىش ۋەقەسىنىڭ تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىككە ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ:

(1) ئۈچ قېتىملىق قالايمىقانچىلىق چىقىرىش ۋەقەسىنىڭ كېلىپ چىقىشىدا سەۋەبچى ئامىللار بولسىمۇ، لېكىن ھەر قېتىمقى ۋەقە ناھايىتى تېزلا پارتلىغان، ئۇگەشكۈچىلەر ۋە قايمۇقتۇرۇلغۇچىلار كۆپ، كۆتۈرۈپ چىققان بۆلگۈنچىلىك بايراقلىرى ئېنىق، داۋاملىشىش ۋاقتى بىرقەدەر ئۇزۇن بولغان. ئىجتىمائىي مۇقىملىق ۋە مىللەتلەر مۇناسىۋىتىگە يامان تەسىرلەرنى پەيدا قىلغان.

(2) ئۈچ قېتىملىق قالايمىقانچىلىق ۋەقەسىدە كۆتۈرۈپ چىققان ئاساسلىق سىياسىي شوئارلار 20 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ ، 40 ـ يىللىرى ۋە 50 ـ ، 60 ـ يىللىرى بۆلگۈنچى ئۇنسۇرلار كۆتۈرۈپ چىققان شوئارلار بىلەن ئوخشاش بولۇپ، يەنىلا «خەنزۇلارنى قوغلاپ چىقىرىش»، «ئىسلام دۆلىتى» ياكى «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى» قۇرۇشتىن ئىبارەت بولغان. بۇنىڭدىن قالايمىقانچىلىق ۋەقەلىرىنىڭ كەينىگە تارىختىن بۇيان داۋاملىشىپ كەلگەن بۆلگۈنچىلىك «قارا لىنىيە»نىڭ يوشۇرۇنغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

(3) قالايمىقانچىلىق چىقىرىش ۋەقەسىگە قاتناشقۇچىلار ياشلاشقان. قالايمىقانچىلىققا تەشكىلاتچىلىق قىلغۇچىلار، تا-

يانچلار ۋە قاتناشقۇچىلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى ياشلار بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدىكى نۇرغۇنى خۇسۇسلار ئاچقان دىنىي مەكتەپلەردە ئوقۇپ چىققان «تالىپ»لار ئىدى، ئۇلار قالايمىقانچىلىقتا كۆپىنچە ئالدىدا ماڭغۇچىلار بولغان. بۇ «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»دىن ئىبارەت 10 يىللىق قالايمىقانچىلىق مەزگىلىدە، دۆلەت قارىشى، ۋەتەنپەرۋەرلىك ۋە مىللەتلەر سىياسىتى، دىن سىياسىتى، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى توغرىسىدىكى تەربىيىنىڭ ئاجىز بولغانلىقىنى، ئۇنىڭ ئەكس تەسىرىنىڭ قىسمەن ياشلاردا نامايان بولغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

(4) بىر تەرەپلىمىلىك دىنىي ئەسەبىيلىك كەيپىياتى مەۋجۇت. قاغىلىقتىكى «13 ـ يانۋار» قالايمىقانچىلىق پەيدا قىلىش ۋەقەسىدە، ئاز ساندىكى توپىلاڭچىلار: «دىنىمىز ئۇچۇن، خۇدا ‹يە›نى مۇھەممەت پەيغەمبەرنى دېمەكچى›نىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە ئىش كۆرۈپ، ئىسلام ئىنقىلابىنى ئاداققىچە ئېلىپ بارايلى» دەپ قۇتراتقۇلۇق قىلغان. شۇنىڭ بىلەن بىللە، «مۇسۇلمان قېرىنداشلارغا مۇراجىئەت»نى ھەممە يەردە تارقىتىپ، «كوچىغا چىقىپ نامايىش قىلىش غازات ئېلىپ بارغانلىقتۇر. دىن ئۇچۇن قۇربان بەرگۈچىلەر قەھرىماندۇر، شېھىتتۇر، ئەڭ شەرەپلىك ئىشتۇر، ئۇ ئالەمدە جەننەتكە كىرگۈچىلەردۇر! مۇسۇلمان قېرىنداشىمىز بولساڭلار بىز بىلەن بىرگە ناھىيىلىك پارتكومغا بېرىڭلار، بارمىغۇچىلار مۇسۇلمان ئەمەستۇر» دەپ جار سالدى. قەشقەردە يۇز بەرگەن «30 ـ ئۆكتەبىر»ۋەقەسىدىمۇ، تەشكىللىگۈچىلەر «ئۆكتەبىر دېگەن غازات ئېيىدۇر، ئۆلگۈچىلەر شېھىت، ھايات قالغۇچىلار قەھرىماندۇر» دەپ جار سېلىپ، كۇچىنىڭ بارچە دىنىي ئەسەبىيلىككە قۇتراتقۇلۇق قىلغان.

قەشقەر «30 ـ ئۆكتەبىر» بۆلگۈنچىلىك، قالايمىقانچىلىق ۋەقەسىنى تەكشۈرۈش داۋامىدا، «ئوتتۇرا ئاسىيا ئۇيغۇرىستان ياشلار ئۇچقۇن پارتىيىسى»دىن ئىبارەت بۆلگۈنچى تەشكىلات ئېنىقلاندى. بۇ پارتىيە 1981 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۇنى قەش-

قەر شەھىرىدە رەسمىي قۇرۇلغان ھەمدە رەئىس، مۇئاۋىن رەئىس-لىرىنى سايلىغان ۋە قەسەم ئىچىشكەن. ھازىرقى ھۆكۈمەتنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، ئۇيغۇرلارنىڭ «مۇستەقىل، ئۆزىگە ئۆزى خوجا بولغان» دۆلىتىنى قۇرۇش ئۈچۈن كۈرەش قىلىشنى ئۆزلىرىنىڭ ئاساسىي مەقسىتى قىلغان. بۇ پارتىيە قۇرۇلۇپ ئۇزۇن بولمايلا «30 ـ ئۆكتەبىر» ۋەقەسى يۈز بەرگەن. بۇ پارتىيىنىڭ رەھبەر-لىرى تېزدىن ۋەقەنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقىنى قولغا كىرگۈزۈپ، ئۇنىڭغا تەشكىلاتچىلىق قىلغان ۋە تەشۋىقات ئېلىپ بارغان، ئام-مىنى قايمۇقتۇرغان ياكى بۆلگۈنچىلىك تەشۋىقات ۋەرەقىلىرىنى تارقىتىپ، ۋەقەنى زورايتىشقا كۈچىنىڭ بارىچە ئۇرۇنغان ھەمدە ۋەقەنى ئاساسلىق پىلانلىغۇچىلار بولغان. بۇ پارتىيە ياشلارنىڭ بىلىمى كەمچىل بولۇش ۋە ئاسانلا ھاياجانلىنىشتەك ئاجىزلىقى تۈتۈۋېلىپ، قالايمىقانچىلىقتا ھەدەپ ئۇرۇش، چېقىش، بۇلاش ئېلىپ بارغان، ھەتتا قالايمىقانچىلىقتىن پايدىلىنىپ قورال بۇلاپ، قالايمىقانچىلىق ۋەقەسىنى قوراللىق توپىلاڭغا ئۆزگەرتە-مەكچى بولغان. تەكشۈرۈپ ئېنىقلىنىشچە، «ئوتتۇرا ئاسىيا ئۇيغۇرستان ياشلار ئۇچقۇن پارتىيىسى» 15 كىشىدىن تەشكىللەن-گەن بولۇپ، بۇلارنىڭ ھەممىسى 19 ياشتىن تۆۋەن ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر ئىكەن، بۇ يەنە بىر قېتىم «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»دىن ئىبارەت 10 يىللىق قالايمىقانچىلىق مەزگىلىدە ياشلار ـ ئۆسمۈرلەرنى تەربىيىلەش جەھەتتە سەۋەنلىكىنىڭ ساقلانغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بەردى.

4. ئۇرۇمچىدە يۈز بەرگەن بۆلگۈنچىلىك خاراكتېرىدىكى قالايمىقان-چىلىق ۋەقەلەر

ئۇرۇمچى شەھىرى شىنجاڭنىڭ مەركىزىي شەھىرى بولۇپ، تارىختا ۋە شىنجاڭ ئازاد بولغاندىن كېيىن ئۇنىڭ سىياسىي ۋە-زىيىتى بىرقەدەر مۇقىم بولۇپ كەلگەن. ئىسلاھات ئېلىپ بە-رىلغان، ئىشىك ئېچىۋېتىلگەندىن كېيىن، يوشۇرۇنغان بۆلگۈن-چى ئۇنسۇرلار كەڭ ـ كۆشادە سىياسىي مۇھىتتىن پايدىلىنىپ

قۇترىماقچى بولۇشتى، لېكىن ئۇلار يوشۇرۇن كونترول قىلىش ۋاستىسىنى قوللىنىپ، قىسمەن ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىلىرىنى سەھنە ئالدىغا چىقىرىپ قويۇپ «ئويۇن» كۆرسەتتى. 20 ـ ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرىنىڭ ئاخىرلىرىدا ئۇرۇمچىدە يۈز بەرگەن ئۇچ قېتىملىق بۆلگۈنچىلىك خاراكتېرىنى ئالغان سىياسىي قالايمىقانچىلىق تۇغدۇرۇش ۋەقەلىرىنىڭ ھەممىسى قىسمەن ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىلىرى، بولۇپمۇ ئالىي مەكتەپ-

9.2 ـ جەدۋەل:20 ـ ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرى ئۇرۇمچىدە يۈز بەرگەن ئۇچ قېتىملىق بۆلگۈنچىلىك خاراكتېرىنى ئالغان قالايمىقانچىلىق تۇغدۇرۇش ۋەقەلىرى جەدۋەلى

ۋاقتى، نامى	كىلىپ چىقىش سەۋەبى	قالايمىقانچىلىق كۆلىمى	قالايمىقانچىلىق چىقىرىش شەكلى ۋە يارلانغان ئادەم سانى	توۋلىغان ئاساسلىق شوئارلار	بىر تەرەپ قىلىنىشى
1985 ـ يىلى، ئۇرۇمچىدە «12 ـ دېكابىر» ۋەقەسى	شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرىنىڭ خىزمەت ئورنىنىڭ تەڭشىلىشىگە نارازىلىق بىلدۈرۈشىنى باھانە قىلغان	2000 دىن ئارتۇق ئوقۇغۇچى ئۇچ كۈن قالايمىقانچىلىق چىقارغان	قانۇنسىز نامايىش قىلىش؛ يىغىلىش ئۆتكۈزۈش. شىنجاڭنىڭ خوتەن، ئاقسۇ، بورتالا رايونلىرى، بېيجىڭ، نەنجىڭ، شاڭخەيدە ئارقا ـ ئارقىدىن نامايىش قىلىپ ئاۋاز قوشقان.	«خەنزۇلار شىنجاڭدىن چىقىپ كەتسۇن»، «ياشىسۇن شىنجاڭنىڭ مۇستەقىللىقى»	تارقاقلاشتۇرۇش، تەربىيە بېرىش
1988 ـ يىلى، ئۇرۇمچى «15 ـ ئىيۇن» ۋەقەسى	ھاجەتخانىغا يېزىلغان ھاقارەت خاراكتېرىدىكى شوئار	500 دىن ئارتۇق ئوقۇغۇچى تۆت كۈن قالايمىقانچىلىق چىقارغان	قانۇنسىز نامايىش قىلىش	«خەنزۇلارنى قوغلاپ چىقىرايلى»	تارقاقلاشتۇرۇش، تەربىيە بېرىش
1989 ـ يىلى، ئۇرۇمچى «19 ـ ماي» ۋەقەسى	مەسلىسى بار نەشر بۈيۈمى	3000 دىن ئارتۇق ئادەم بىر كۈن قالايمىقانچىلىق چىقارغان	قانۇنسىز نامايىش قىلىش؛ ئاپتونوم رايوندىكى پارتىيە، ھۆكۈمەت ئورگانلىرىغا ھۇجۇم قىلىش، ئۇرۇش، چېقىش، بۇلاش. 154 ئادەم يارىلاندى. 33 ئادەم ئېغىر يارىلانغان.	پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتكە قارشى تۇرۇش شوئارلىرى توۋلانغان؛ «مۇسۇلمانلارنىڭ كۆچمىنى كۆتۈرۈپ قويۇڭلار».	241 ئادەم يىغىۋېلىپ سوراق قىلىندى، 40 ئادەم قانۇن بويىچە بىر تەرەپ قىلىندى.

تىكى قىسمەن ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىلىرى بىلەن مۇ-ناسىۋەتلىك.

يۇقىرىقى جەدۋەلدە كۆرسىتىلگەن 20 - ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىنىڭ ئاخىرلىرى ئۇرۇمچى شەھىرىدە يۈز بەرگەن ئۇچ قېتىملىق بۆلگۈنچىلىك خاراكتېرىدىكى سىياسىي قالايمىقانچىلىق تۇغدۇرۇش ۋەقەسىنىڭ بىرسى بولغان 1989 - يىلىدىكى «19 - ماي» قالايمىقانچىلىق تۇغدۇرۇش ۋەقەسى ئىچكىرىدىكى قالايمىقانچىلىق تۇغدۇرۇش ۋەقەسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ئاساسلىقى جەمئىيەتتىكى بىكار تەلەپلەر ۋە ئىسلاھ دىنى ئىنىس-تىتوتىدىكى قىسمەن ئوقۇغۇچىلار قاتناشقاندىن باشقا، قالغان ئىككىسى تەشكىللىك ھالدىكى ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچى-لىرىنىڭ قانۇنسىز نامايىش قىلىش، قالايمىقانچىلىق چىقىرىش ۋەقەسىدۇر. ئوقۇغۇچىلاردىن، نىسپىي «قانۇنلۇق ۋاستىلەر»دىن پايدىلىنىپ ئېلىپ بېرىلغان بۇنداق بۆلگۈنچىلىك ھەرىكەتلىرى جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىدا يۈز بەرگەن ئۇرۇش، چېقىش، بۇلاش قالايمىقانچىلىقىدىن پەرقلىق بولۇپ، ئۇنىڭ ئاممىنى ئالداش، قايمۇقتۇرۇش رولى ۋە يوشۇرۇن خەۋپى جەنۇبىي شىنجاڭدا يۈز-بەرگەن ۋەقەلەردىن زور. قالايمىقانچىلىق تۇغدۇرغان ئوقۇغۇ-چىلار تىل بىرىكتۈرۈۋالغان، ھەتتا خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى ئۇرۇمچى قۇرۇقلۇق ئارمىيە مەكتىپىگە بېرىپ مىللىي ئوقۇغۇ-چىلار ئارىسىدا ۋەقە تۇغدۇرۇشقا قۇتراتقۇلۇق قىلغان. قالايمى-قانچىلىق تۇغدۇرۇش بىلەن بىللە، ئوقۇغۇچىلار بۆلگۈنچىلىك قىلىش شوئارلىرىنى توۋلىغاندىن سىرت، يەنە ھە دەپ دۆلەتنىڭ ئاساسىي دۆلەت سىياسىتى ۋە چوڭ - چوڭ فاكتىن - سىياسەت-لىرىگە ھۇجۇم قىلغان. ئاپتونوم رايونىنىڭ مەركىزىي شەھىرىدە يۈز بەرگەن بۇ ئىككى قېتىملىق قالايمىقانچىلىق تۇغدۇرۇش ۋە-قەسى شۇ مەزگىلدە شىنجاڭنىڭ مۇقىملىقىنى قوغداشتىن ئىبا-رەت ئومۇملۇققا مۇناسىۋەتلىك خىزمەتلەرگە زەربە بولدى. ئا-تۇش، قەشقەر، ئاقسۇ، خوتەن قاتارلىق جايلاردا ئۇدا بۆلگۈنچىلىك

تەرغىب قىلىنغان، ئۇرۇمچىدىكى قالايمىقانچىلىققا ياردەم بېرىش تەشەببۇس قىلىنغان تەشۋىقات ۋەرەقلىرى ۋە لوزۇنكىلار بار-لىققا كەلدى. 1998 - يىلىدىكى «19 - ماي» قالايمىقانچىلىق تۈغدۇرۇش ۋەقەسى ئالدىنقى ئىككى قېتىملىق ۋەقەدىن بىرئاز پەرقلىنىپ تۇرىدۇ، بۇ كوچىدىكى بىكار تەلەپلەر ئاساس بولۇپ تۈغدۇرغان بىر قېتىملىق ئۇرۇش، چېقىش، بۇلاش قالايمىقانچى-لىق ۋەقەسى، ئازاد بولغاندىن بۇيان شىنجاڭنىڭ مەركىزىي شە-ھىرىدە كۆرۈلگەن تۇنجى قېتىملىق، شۇنداقلا بىردىنبىر قالايـ-مىقانچىلىق ۋەقەسىدۇر. بىرنەچچە يۈز توپىلاڭچى ئاپتونوم رايون-لۇق پارتكوم ئۆرگىنىغا باستۇرۇپ كىرىپ ھەدەپ ئۇرۇش، چې-قىش، بۇلاش ئېلىپ بارغان، گەرچە ۋەقە تېزلىك بىلەن تىنچى-تىلغان بولسىمۇ، لېكىن ناھايىتى ناچار تەسىر پەيدا قىلغان.

لېكىن، قانداقلا بولمىسۇن شىنجاڭنىڭ ئازاد بولغىنىغا 30 نەچچە يىل بولدى، پارتىيە ۋە خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ خىزمەتلىرى ھەر مىللەت ئاممىسى ئارىسىدا مۇستەھكەم ئاساسقا ئىگە بولۇپ بولغانىدى. 80 - يىللاردا بۆلگۈنچىلىك ئىدىيىسى قايتىدىن باش كۆتۈرگەن، دۇشمەن ئۇنسۇرلار قوراللىق توپىلاڭ كۆتۈرۈش، سە-ياسىي قالايمىقانچىلىق تۈغدۇرۇشتەك بۆلگۈنچىلىك، بۇزغۇنچى-لىق قىلىش ھەرىكەتلىرىنى ئاشكارا ئېلىپ بارغاندا، بۇنىڭغا شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ غەزىپى قوزغالدى ۋە ئۇ-نىڭغا قەتئىي قارشى تۇردى. جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەت پۇقرالىرى مۇنداق دېيىشتى: «ھازىر پارتىيە بىزا ئىق-تىسادىي سىياسىتىنى كەڭ قويۇۋېتىپ، بىزنىلاردا كۆپ خىل شەكىلدىكى ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيىتى تۇزۇمىنى يولغا قوي-دى، بىز ئەمدىلا ياخشى كۈن كۆرۈپ باي بولايلى دەپ تۇرساق، بۇ بىر توپ بۇزۇق كىشىلەر ئىش تېرىپ، ئىشلەپچىقىرىشقا تەسىر يەتكۈزدى، بىز ئۇلارغا قەتئىي قارشى تۇرىمىز». دىنىي زاتلار مۇنداق دېيىشتى: «ھازىر پارتىيە مىللەتلەر سىياسىتى، دىن سە-ياسىتىنى ئەمەلىيلەشتۈردى، بىز بۇنىڭدىن ناھايىتى رازى، بۇ

بىر توپ ئەبلەخلەر جېدەل تېرىپ، جەمئىيەت ئامانلىقىغا تەسىر يەتكۈزۈپلا قالماستىن، دىن سايىمىزگىمۇ يامان تەسىر پەيدا قىلدى.» ھەر مىللەت كادىر ئاممىسى ئاڭلىق ھالدا توپلاڭچىلار ۋە بۆلگۈنچى كۈچلەرگە قارشى قەتئىي كۈرەش ئېلىپ بارىدى. ئۇلار بايرىقى روشەن ھالدا توپلاڭ كۆتۈرۈشكە، قالايمىقانچىلىق سادىر قىلىشقا، ئۇرۇش، چېقىش، بۇلاشتەك جىنايى قىلمىشلارنى سادىر قىلىشقا، خەنزۇلارغا قارشى تۇرۇشقا ۋە ئاتالمىش «غازات»قا قارشى تۇردى، قەتئىي ھالدا ۋەتەننىڭ بىرلىكى ۋە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى قوغدىدى. ئۇلار قالايمىقانچىلىق تۇغدۇرۇش ۋەقەسىگە قاتناشقان ئوقۇغۇچىلارغا يۈزتۇرا تۇرۇپ مۇنداق دېيىشتى: «شىنجاڭدا يېقىنقى يىللاردىن بېرى قولغا كەلتۈرۈلگەن شۇنچە زور نەتىجىلەر، تەرەققىياتنىڭ قايسىبىرى دۆلەتنىڭ مەدىتىسىز، خەنزۇ يولداشلارنىڭ ياردىمىسىز قولغا كەلگەن، شىنجاڭدىكى كادىرلار مەيلى خەنزۇ بولسۇن ياكى ئاز سانلىق مىللەت بولسۇن ھەممىسى پارتىيىنىڭ كادىرى، شىنجاڭ سوتسىيالىستىك ۋەتەنگە، جۇڭگودىكى ھەر مىللەت خەلقىگە مەنسۇپ، نېمە ئۈچۈن ھەممە ئىشتا مۇشۇنداق ئۇ مىللەت، بۇ مىللەت دەپ ئايرىپ يۈرىسىلەر، سىلەر مۇشۇنداق غوۋغا كۆتۈر-سەڭلار، پارتىيە ۋە دۆلەتنىڭ تەربىيىلەپ يېتىشتۇرگىنىگە يۈز كېلەلمەيسىلەر، سىلەرنى زېرىكمەي ـ تېرىكمەي تەربىيىلىگەن خەنزۇ ئوقۇتقۇچىلارغىمۇ يۈز كېلەلمەيسىلەر.» شۇڭا، 20 ـ ئە-سىرنىڭ 80 ـ يىللىرى شىنجاڭ مۇرەككەپ بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش كۈرىشى ۋەزىيىتىگە دۇچ كەلگەن، بۆلگۈنچىلىك قىلىش، توپلاڭ كۆتۈرۈش ۋە بىرقانچە قېتىملىق قالايمىقانچى-لىق سادىر قىلىش ۋەقەلىرى يۈز بەرگەن بولسىمۇ، لېكىن دۆ-لەتنىڭ بىرلىكى، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىدىن ئىبارەت ئومۇ-مىيلىققا تەسىر كۆرسىتەلمىدى، شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي، ئى-قتىسادىي تەرەققىياتى يەنىلا پۈختا قەدەم بىلەن ئالغا ئىلگىرىلىدى.

بەشنچى، ئىدىئولوگىيە ساھەسىدىكى بىر مەيدان بۆلگۈنچىلىككە قارشى كۈرەش

1. «شەرقىي تۈركستان تارىخى»نىڭ تارقاتقان زەھىرى

1933 ـ يىلى «شەرقىي تۈركستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى»دىن ئىبارەت بۆلگۈنچى ھاكىمىيەتنى قۇرۇشقا قاتناشقان مۇھەممەت ئىمىن چەت ئەلگە قېچىپ چىققاندىن كېيىن، 20 ـ ئەسىرنىڭ 40 ـ يىللىرىنىڭ باشلىرىدا چەت ئەلدە «شەرقىي تۈركستان تارىخى» دېگەن كىتابنى يېزىپ چىقتى. دىنىي ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن، «ئوقۇتقۇچى» بولغان بۇ ئاپتور «پانئىسلامىزم»، «پانتۈركىزم» مەيدانىدا تۇرۇپ، تارىخنى ئويدۇرۇپ چىقىش ۋە ئۆزگەرتىش ئۇسۇلىدىن پايدىلىنىپ، كۈچىنىڭ بارىچە نەزەريىە جەھەتتىن ۋە شىنجاڭنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىدىن بۆلگۈنچىلىككە ئاتالمىش «پاكىت» ئىزدەپ، «شەرقىي تۈركستان مۇستەقىللىقى نەزەريىسى»دىن ئىبارەت بۆلگۈنچىلىك ئىدىيىسى سىستېمىسىنى توقۇپ چىقتى.

بىرىنچى، «شەرقىي تۈركستان تارىخى» دېگەن كىتابتا «پانتۈركىزم» مەيدانىدا تۇرۇپ، تارىختا جۇڭگونىڭ شىمالى، غەربىي يۇرت رايونلىرىدا ياشىغان بارلىق مىللەتلەر، جۇملىدىن تۈركىي تىل سىستېمىسىدىكى تىللاردا ۋە باشقا تىللاردا سۆزلىشىدىغان مىللەتلەرنىڭ ھەممىسى «تۈرك مىللىتى»گە كىرگۈزۈلگەن. تارىختىكى بۇ مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيىتىنىڭ ھەممىسى «تۈرك مەدەنىيىتى»، تارىختىكى بۇ مىللەتلەر قۇرغان ھاكىمىيەتلەر «تۈرك دۆلىتى» دېيىلگەن. ئىككىنچى، تارىختىكى «تۈرك مىللەتلىرى»نىڭ ئورنىنى خالىغانچە كۆتۈرگەن ۋە مۇبالىغىلەشتۈرگەن، تۈرك مىللىتى «ئىنسانلار تارىخىنى يارىتقۇچىلار» دەپ جار سېلىپ، مىلادىيە 552 ـ يىلىدىن 744 ـ يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن كۆك تۈرك خانلىقى ۋە 200 نەچچە يىللا مەۋجۇت بولۇپ

تۇرغان تۇركلەر بىرلەشمە گەۋدىسىنى بۇگۈنگىچە 11 مىڭ يىللىق تارىخقا ئىگە مىللەت (قەدىمىي مىسىردىنمۇ «5000 يىل ئۇزۇن») بولۇپ، 9000 يىل بۇرۇنلا ئۆزىنىڭ يېزىقىنى ياراتقان دەپ ئويدۇرۇپ چىققان. ئۇچىنچى، «شەرقىي تۇركىستان ئەزەلدىنلا بىر مۇستەقىل دۆلەت ئىدى»، ئۇ «دۇنيادا ئەڭ قەدىمىي، ئەڭ مەشھۇر، مەدەنىيىتى ئەڭ بۇرۇن تەرەققىي قىلغان دۆلەت» دېگەن سەپسەتىنى ئويدۇرۇپ چىقىرىپ، ھۇن ئىمپېرىيىسى گۈللىنىشتىن بۇرۇنلا «شەرقىي تۇركىستان»دا «ئۇيغۇرلار دۆلىتى» مەۋجۇت ئىدى، دەپ قارىغان. تۆتىنچى، شىنجاڭنىڭ خەن سۇلالىلىرىدىن تارتىپلا جۇڭگونىڭ ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكىدىكى سۇلالىلەرنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغانلىقىدەك تارىخىي پاكىتنى ئىنكار قىلىپ، خەن سۇلالىسى دەۋرىدە «جۇڭگو پادىشاھى جاڭ چىيەننىڭ شەرقىي تۇركىستانىنىڭ ۋىلىيەتلىرىگە تەيىنلىگەن، ... شەرقىي تۇركىستاننى ئىگىلىگەن ۋاقتى پەقەتلا 49 يىل» دەپ ۋالاقشىغان. بەشىنچى، چېگرا رايوندىكى مىللەتلەرنىڭ تارىخىدىكى ئاساسىي ئېقىمىنى ئىنكار قىلىپ، ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكنى بىلەن چېگرا رايوندىكى مىللەتلەر مۇناسىۋىتى تارىخىنى خەنزۇلار بىلەن چېگرا رايوندىكى مىللەتلەرنىڭ ئۆزئارا ئۆچمەنلەشكەن ۋە جازا يۈرۈشى تۈگىمىگەن تارىخ، دەپ تەسۋىرلىگەن. «جۇڭگو شەرقىي تۇركىستان مىللەتلىرىنىڭ 3000 يىللىق دۇشمىنى» دەپ جار سالغان، چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭنى ئىدارە قىلغانلىقىنى «جۇڭگولۇقلار ئاسسىمىلياتسىيە قىلىش سىياسىتىنى يولغا قويۇپ، دۇنيادا پۈتكۈل تۇركىستانىنىڭ نەسلىنى قۇرۇتماقچى بولغان، بۇ ‹شەرقىي تۇركىستان ›نى يۇتۇۋېتىپ، جۇڭگونىڭ بىر ئۆلكىسىگە ئايلاندۇرماقچى بولۇش يولىدىكى سۇيىقەستلىك، مەقسەتلىك ۋە زەھەرلىك ۋاستىدۇر. شۇنىڭ بىلەن بىللە، بۇ نۇقتىدىن جۇڭگو ھۆكۈمىتى ۋە جۇڭگو مىللىتىنىڭ ‹شەرقىي تۇركىستان › خەلقىگە ئۆچمەنلىك بىلەن قارايدىغانلىقىنى كۆرۈالغىلى بولىدۇ»دەپ ۋالاقشىغان. ئالتىنچى، مىللەتلەرنى بۆلۈ-

گۈنچىلىك قىلىشقا قۇترىتىپ، «قەتئىي نىيەتكە كېلىپ، جەڭنى ئاداققىچە ئېلىپ بېرىپ، ئۆلۈمگە پىسەنت قىلماي، شەرەپلىك ھالدا قۇربان بېرىش» لازىم دەپ جار سالغان.

شۇڭا، «شەرقىي تۈركىستان تارىخى» دېگەن كىتاب ئەمەلىيەتتە شىنجاڭدا «پانتۈركىزم»، «پانئىسلامىزم» ئىدىيىسىنى تەرغىب قىلىش ۋە شىنجاڭغا بۇ ئىدىيىلەرنى كۆچۈرۈپ كېلىشتىكى ۋەكىللىك كىتاب، ئۇنىڭدا تارىختىكى بۆلگۈنچىلىك ئىدىيىسىنىڭ سىياسىي قارىشى، مىللەت قارىشى ۋە دىن قارىشى مەركەزلىك يىغىنچاقلانغان ھەمدە ئۇلار قېلىپلاشتۇرۇلغان، نەزەرىيەلەشتۈرۈلگەن ۋە سىستېمىلاشتۇرۇلغان. بۇ ئارقىلىق بۆلگۈنچىلىك ئىدىيىسىنىڭ ئىدىيىۋى سىستېمىسىنى شەكىللەندۈرۈپ، بۆلگۈنچى كۈچلەرنىڭ «ئىدىيىۋى ۋە روھىي تۈۋرۈكى»گە ئايلاندۇرماقچى بولغان.

شىنجاڭ تارىخى خالىغانچە بۇرمىلانغان، ئۆزگەرتىلگەن ۋە ئويدۇرۇپ چىقىرىلغان مۇشۇنداق بىر كىتاب، 1940 ـ يىلى چەت ئەلدە نەشر قىلىنغاندىن كېيىن، ھەممە جايغا تارالغان. 1949 ـ يىلى شىنجاڭ ئازاد بولغاندىن كېيىن، «شەرقىي تۈركىستان تارىخى» دېگەن كىتاب يەنىلا يوشۇرۇن تارقىلىپ يۈرگەن. 1987 ـ يىلى ئەنقەرەدە يەنە تولۇقلانغان نەشرى نەشر قىلىنغان. چېگرا سىرتىدىكى بۆلگۈنچى تەشكىلاتلارنىڭ ژۇرنىلى بولغان «شەرقىي تۈركىستان ساداسى» ژۇرنىلى يەنە بۇ كىتابنى تولۇق كۆچۈرۈپ باسقان ھەمدە تۈرلۈك يوللار ئارقىلىق شىنجاڭغا كىرگۈزگەن.

2. «ئۇيغۇرلار» قاتارلىق ئۇچ كىتابتىكى سىياسىي خاتالىقلار

ئىسلاھات ئېلىپ بېرىلغان، ئىشىك ئېچىۋېتىلگەندىن بۇيان، بۆلگۈنچى كۈچلەر ھەدەپ سىياسىي قالايمىقانچىلىق تۇغدۇرۇش بىلەن بىللە، ئىدىئولوگىيە ساھەسىدە يوچۇق ئېچىشقا ئۇرۇندى. ئۇلار ياكى ئاشكارا ھالدا مەكتەپ، دەرس مۇنبىرى، ھەر خىل نەشر بۇيۇملىرى ۋە ژۇرنال، گېزىتلەردىن پايدىلىنىپ، ياكى يوشۇرۇن ھالدا شوئار چاپلاش، تەشۋىقات ۋەرەقىلىرى تارقـ

تىش ۋە ئۇن ـ سەن بۇيۇملىرىنى ئىشلەش ۋاستىلىرىدىن پايدىلىنىپ، بۆلگۈنچىلىككە قۇتراتقۇلۇق قىلدى ۋە بۇ ھەقتىكى ئىدىيە، ئاڭنى تارقاتتى. 1986 ـ يىلىدىن 1989 ـ يىلىغىچە بولغان ئۇچ يىل ئىچىدە، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئەدەبىيات ـ سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسىنىڭ كادىرى تۇرغۇن ئالماس ئاشكارا ھالدا «ئۇيغۇرلار»، «ھۇنلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»، «قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى» دېگەن ئۇچ كىتاب(تۆۋەندە قىسقارتىلىپ «ئۇچ كىتاب»دەپ ئاتىلىدۇ)نى نەشر قىلدۇردى. بۇ «ئۇچ كىتاب»مۇ 20 ـ ئەسىرنىڭ 40 ـ يىللىرى چېگرا سىرتىدا نەشر قىلىنغان «شەرقىي تۈركىستان تارىخى»غا ئوخشاشلا «پان-تۈركىزم»، «پانئىسلامىزم» مەيدانىدا تۇرۇپ، ئىلىم مۇھاكىمىسى ۋېۋىسكىسىنى كۆتۈرۈۋېلىپ، تارىخنى بۇرمىلاش، ئۆزگەرتىش ۋە ياساپ چىقىش ئۇسۇللىرى بىلەن، ۋەتەننىڭ بىرلىكىگە بۇزغۇنچىلىق قىلىدىغان، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىغا زىيان سالىدىغان نۇرغۇنلىغان خاتا نۇقتىئىنەزەرلەرنى تارقىتىپ، بىر قىسىم كادىرلار ۋە ئاممىنىڭ ئىدىيىسىنى قالايمىقانلاشتۇرۇۋەتتى. بولۇپمۇ، تارىخىي ئەھۋاللارنى ئانچە كۆپ چۈشەنمەيدىغان، جەمئىيەتكە ئەمدىلا قەدەم قويغان ياشلارنى زەھەرلىدى، ئۇلار «ئۇچ كىتاب»نى بەس ـ بەستە قوبۇل قىلىپ كۆرۈپ، ھەممىلا يەردە كىتابتىكى خاتا نۇقتىئىنەزەرلەرنى تارقىتىپ يۈردى. چېگرا سىرتىدىكى بەزى تەشكىلاتلار، ئاپپاراتلار «ئۇچ كىتاب»نى تەرجىمە قىلىشقا كىرىشىپ كەتتى ھەمدە بۇنى بۆلگۈنچىلىككە قۇتراتقۇلۇق قىلىش ۋە بۆلگۈنچىلىك پىكىر ئېقىمىنى تەشۋىق قىلىشتىكى يەنە بىر «نەمۇنە ئوقۇشلۇق» قىلدى. «ئۇچ كىتاب»نىڭ ئاساسىي مەزمۇنىغا قارايدىغان بولساق، ئۇ «شەرقىي تۈركىستان تارىخى» بىلەن ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشاش بولۇپ، ئەمەلىيەتتە ئۇنى «شەرقىي تۈركىستان تارىخى»نىڭ كۆچۈرۈلمىسى دېيىشكە بولاتتى.

«ئۇچ كىتاب»نىڭ ئەجەللىك يېرى شۇكى، ئۇنىڭدا «شەرقىي

تۇركستان تارىخى»غا ئوخشاشلا بۆلگۈنچىلىك ئىدىيىسى تەرغىب قىلىنغان. بىرىنچىدىن، ئاپتور جۇڭگونىڭ تارىختىن تارتىپلا كۆپ مەنبە بىر گەۋدىلەشكەن بىرلىككە كەلگەن مىللەتلەر دۆلىتى ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت پاكىتنى ئىنكار قىلىپ، تارىختا ئۇيغۇرلار جۇڭگودىن مۇستەقىل تۇرغان مىللەت، دەپ جار سالغان؛ قەدىمكى دەۋردىكى ئۇيغۇرلار ۋە جۇڭگونىڭ شىمالىدىكى چارۋىچى مىللەتلەر ئوخشاش بولمىغان دەۋردە قۇرغان ھاكىمىيەتلەرنىڭ ھەممىسى جۇڭگونىڭ سىرتىدا تۇرغان «مۇستەقىل دۆلەت» دەپ ھېسابلىغان. يەنمۇ قالايمىقانچىلىق ھاسىل قىلىش ئۈچۈن، ئاپتور ھۇن دېگىنىمىز تۈرك، تۈرك دېگىنىمىز، ئۇيغۇرلار دېگەندەك ئاتالمىش مىللەت مەنبەسىنى ئاساس قىلىپ، قەدىمكى زامان ياۋروپا تارىخىدىكى ئاتىللا ھۇن ئىمپېرىيىسى(مىلادىيە 4 ـ ئەسىردىن 5 ـ ئەسىرگىچە ھۆكۈم سۈرگەن)، قەدىمكى زامان ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىدىكى ئېپتالىت ئىمپېرىيىسى(مىلادىيە 5 ـ ئەسىردىن 6 ـ ئەسىرنىڭ 70 ـ يىللىرىغچە ھۆكۈم سۈرگەن، يەنە «ئاق ھۇن ئىمپېرىيىسى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، قەدىمكى جەنۇبىي ئاسىيا ۋە غەربىي ئاسىيا ئەتراپىدىكى غەزنەۋىيلەر سۇلتانلىقى(مىلادىيە 962 ـ يىلىدىن 1186 ـ يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)، ئافغانىستان ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلاردىكى، قەدىمكى كېچىك ئاسىيادىكى سالجۇقلار سۇلتانلىقى(مىلادىيە 1081 ـ يىلىدىن 1302 ـ يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)، قەدىمكى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى خارەزىم خانىدانلىقى(مىلادىيە 1194 ـ يىلىدىن 1220 ـ يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) قاتارلىق قەدىمكى ئۇيغۇرلار بىلەن ھېچقانداق مۇناسىۋىتى بولمىغان ئىمپېرىيە ياكى سۇلتانلىقلارنى ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقى، قاراخانىيلار خانلىقى بىلەن بىر يەرگە قويۇپ، بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇرلار تارىختا قۇرغان بىر يۇرۇش «ئۇلۇغ، قۇدرەتلىك، باي، مەدەنىي دۆلەتلەر»دۇر دەپ قۇرۇقتىن ـ قۇرۇق ئويدۇرۇپ چىقارغان ھەمدە بۇنى ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمدىن تارتىپلا، مۇستەقىل ھالدا جۇڭگونىڭ سىرتىدا

تۇرغانلىقىنىڭ «پاكىتى» قىلغان.

ئىككىنچىدىن، «ئۇچ كىتاب» «شەرقىي تۈركىستان تارىخى»غا ئوخشاشلا، جۇڭگو تارىخىدا ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ كۆڭسايىن يېقىنلىشىش، ئۆزئارا قوبۇل قىلىش، بېقىنىش ۋە ئورتاق تەرەققىي قىلىشتەك ئاساسىي ئېقىمىغا كۆز يۇمۇپ، جۇڭگونىڭ مىللەتلەر مۇناسىۋىتى تارىخىنى ھەرقايسى مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ۋە كۆرەش تارىخى قىلىپ بۇرمىلىغان. بولۇپمۇ، چېگرا رايوندىكى مىللەتلەر بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خانلىقلار، خەنزۇلار تارىختا ئۆچمەنلىشىش، قىساس ئېلىش ۋە يۇتۇۋېلىش ئەھۋالىدا تۇرغان دەپ كۆچمىنىڭ بارچە جاڭ سېلىپ، بۇ ئارقىلىق بۇگۈنكى كۈندە شىنجاڭ رايوندىكى مىللەتلەر ئارىسىدا زىددىيەت ۋە قارشىلىشىش پەيدا قىلماقچى بولغان. مەسىلەن، تارىختىكى شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرت قورۇقچىبېگى بەن چاۋ غەربىي يۇرتتا 30 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت پائالىيەت ئېلىپ بېرىپ، چېگرا رايونىنى ئىدارە قىلىش ۋە غەربىي يۇرتنىڭ ئىجتىمائىي مۇقىملىقىنى قوغداش ئۈچۈن زور تۆھپە قوشقانىدى. لېكىن «ئۇچ كىتاب»تا مۇنداق خۇلاسە چىقىرىلغان: «بەن چاۋ تارىم ۋادىسىدىكى ئۇيغۇر خانلىقلىرىنىڭ ئۆز ئارا زىددىيىتىدىن پايدىلىنىپ، ئۇلارنى بىر - بىرى بىلەن كاللا سوقۇشتۇرۇپ، ئۆزئارا ئورۇشقا سېلىپ قويۇپ، كۆپلەپ قان تۆكۈلۈشكە سەۋەب بولدى». ھالبۇكى، تارىختا ئېنىق خاتىرىلەنگەن، يەنى مىلادىيە 10 - ئەسىردە، ئىسلام دىنى شىنجاڭغا تارقىلىشقا باشلىغان، دەھرىي فېئودال ھۆكۈمران كۈچلەر ئۆز كۈچى دائىرىسىنى كېڭەيتىش ئۈچۈن، ئىسلام دىنىدىن پايدىلىنىپ «غازات» ئېلىپ بېرىپ، پاجىئەلىك يۈز يىللىق ئۇرۇشنى قوزغاپ، ئەقىدىسىگە يات بولغانلارنى يوقاتقان ۋە قىرغىن قىلغان تارىخىي پاكىتلارنى «ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىنىڭ بۇددا دىنىغا قارىغاندا جەڭگىۋارلىقنى ئاشۇرۇش كۈچىنىڭ زورلۇقىنى ھېس قىلغان»، شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇرلار «ئىسلام دىنىنى ئۆز ئىختىرا-

يارلىقى بىلەن قوبۇل قىلغان» دەپ قەستەن ئۆزگەرتكەن.

ئۇچىنچىدىن، «ئۇچ كىتاب»تىمۇ «شەرقىي تۈركىستان تارىخى»غا ئوخشاشلا «پانتۈركىزم» تەرغىب قىلىنىش بىلەن بىللە، ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى خالىغانچە ئويدۇرۇپ چىقىرىلىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي ئورنى ۋە رولى مۇبالىغىلەشتۈرۈۋېتىلگەن. ئاپتور قىلچىمۇ ئاساسى بولمىغان تۈرۈقلۇق: بۇنىڭدىن 8000 يىل بۇرۇن، ئۇيغۇرلار «شەرقتە چوڭ ھىنگان تاغلىرى، غەربتە قارا دېڭىز، شىمالدا ئالتاي تاغلىرى، جەنۇبتا ھىمالايا تېغىغچە بولغان» كەڭ مەنىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىدا ياشىغان، دەپ ۋالاقشىغان. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۇيغۇرلار بىر مىللەت بولۇش سۈپىتىدە بۇنىڭدىن 7000 يىل بۇرۇنلا يېزا ئىگىلىكىگە ئىگە بولغان، چارۋىچىلىق ئىگىلىكى ۋە دېھقانچىلىق ئىگىلىكى بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ۋەزىيەتنى مەيدانغا كەلتۈرگەن؛ بۇنىڭدىن 4000 يىل ئىلگىرى يېزىق يارىتىلغان، «يېزىق ئارقىلىق خاتىرىلەش تارىخىغا قەدەم قويۇشقا باشلىغان» دېگەننى توقۇپ چىققان. ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ھەرقايسى مىللەتلەر مەدەنىيىتىنىڭ مەنبەسى، دۇنيا مەدەنىيىتىگە «مۆلچەرلىگۈسىز» تەسىر كۆرسەتكەن، ئۇ «دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ ئەڭ قەدىمكى، ئەلا، داڭلىق ئالتۇن بۆشۈكلىرىنىڭ بىرى» دەپ ئاغزىغا كەلگەننى بىلجىرلىغان. بۇنداق قىلچىمۇ ئاساسى بولمىغان ھالدا توقۇپ چىقىش ئارقىلىق، ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي ئورنى ۋە رولىنى خالىغانچە كۆپتۈرگەن.

3. «ئۇچ كىتاب» توغرىسىدىكى مۇھاكىمە ۋە تەنقىد

«ئۇچ كىتاب» ئارقا ـ ئارقىدىن ئاشكارا نەشر قىلىنغاندىن كېيىن، جەمئىيەتتە كۆچلۈك ئىنكاس قوزغىدى. ھەر مىللەت كادىرلىرى، ئاممىسى ئۇنىڭدىكى تارىخىي پاكىتلارغا خىلاپ ئۇيدۇرمىلار ۋە بۆلگۈنچىلىكنى تەرغىب قىلىدىغان تۈرلۈك سىياسىي خاراكتېرلىك خاتالىقلاردىن قاتتىق غەزەپلەندى. 1990 ـ يىلى 2 ـ ئايدا، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم تەشۋىقات بۆلۈمى جەمئىيەتتىكى ئىنكاسلارغا ئاساسەن، مۇتەخەسسىسلەرنى تەشكىللەپ، «ئۇچ كىتاب»نى ئىلمىي جەھەتتىن تەكشۈرۈپ، ئۇنىڭدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان مەسىلىلەرنى ئىلمىي ئاساستا ئىزاھلاپ بېرىش توغرىسىدا قارار چىقارغان.

سىس، ئالىملارنى بۇ كىتابلارنى ئوقۇپ تەكشۈرۈشكە تەشكىللە-
دى. ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم 5 ـ ئاي ۋە 12 ـ ئايدا ئىلگىرى ـ
كېيىن بولۇپ ئىككى قېتىم يىغىن ئېچىپ، «ئۇچ كىتاب»تا
ساقلانغان ئىدىئولوگىيە جەھەتتىكى مەسىلىلەرنى مەخسۇس
مۇزاكىرە ۋە مۇھاكىمە قىلدى ھەمدە ئالىملارنىڭ ئوقۇپ تەكـ
شۈرگەندىن كېيىنكى پىكرىنى ئاڭلىدى. مۇتەخەسسىس، ئالىملار
مۇنداق دەپ قارىدى: «ئۇچ كىتاب» ئىلىم مۇھاكىمىسى ۋىۋىـ
كىسىنى كۆتۈرۈۋېلىپ، تارىخىي ماتېرىياللارنى بۇرمىلىغان،
ئۆزگەرتكەن ۋە ئويدۇرۇپ چىققان، ھەتتا تارىخنى توقۇپ چىققان
بولۇپ، ماركسىزملىق مىللەت قارىشى ۋە تارىخقارىشىغا پۈتۈنلەي
خىلاپ. چېگرا رايونىنىڭ مۇقىملىقى، بىرلىكىنى قوغداش يېكى
دۆلەتنىڭ بىرلىكىگە بۆلگۈنچىلىك قىلىش، مىللەتلەر ئىتتە-
پاقلىقىنى كۈچەيتىش يېكى مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىغا بۇزغۇن-
چىلىق قىلىش، سوتسىيالىزمدا چىڭ تۇرۇش يېكى «پانتۇر-
كىزم»نى تەرغىب قىلىشتەك چوڭ ھەق ـ ناھەق مەسىلىلىرىدە
ئېغىر سىياسىي خاتالىق ئۆتكۈزگەن، ئۇ ئىسلاھات ئېلىپ بې-
رىلغان، ئىشىك ئېچىۋېتىلگەندىن بۇيان، شىنجاڭدا بۆلگۈنچە-
لىك پىكىر ئېقىمىنىڭ يامراپ كېتىشى، ئىدىئولوگىيە ساھە-
سىدىكى بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش كۈرىشى ۋەزىيىتىنىڭ
كۈنسايىن كەسكىنلىشىۋاتقانلىقىنىڭ گەۋدىلىك ئىپادىسى. مۇ-
تەخەسسىس، ئالىملار يەنە مۇنداق دەپ كۆرسەتتى: «ئۇچ كە-
تاب»تىكى مەسىلىلەر ھەرگىزمۇ قانداقتۇر ئىلىم نۇقتىئىنەزە-
رىدىكى ئىختىلاپ بولماستىن، بەلكى مەقسەتلىك ھالدا تارىخنى
بۇرمىلاش، تارىخنى توقۇپ چىقىش ۋە مۇھەممەت ئىمىنىڭ
«شەرقىي تۈركىستان تارىخى» دېگەن كىتابىنى كۆچۈرۈش بو-
لۇپ، مەقسەتلىك ھالدا مەلۇم سىياسىي كۆزقاراشنى تەشۋىق قە-
لىشتۇر. ئۇنىڭدىكى بۆلگۈنچىلىك خاراكتېرىدىكى سىياسىي خا-
تالىقلارنى چوقۇم قاتتىق تەنقىد قىلىش لازىم.

1991 ـ يىلى 2 ـ ئايدا، ئۈرۈمچى شەھىرىدە «ئۇيغۇرلار قا-

تارلىق ئۇچ كىتاب مەسىلىسى توغرىسىدا مۇھاكىمە يۈرگۈزۈلگەنلىكى» چاقىرىلدى، يىغىنغا قاتناشقان ھەرقايسى جايلاردىن كەلگەن ھەر مىللەت مۇتەخەسسىسلىرى «ئۇچ كىتاب»تىكى بۆلگۈنچىلىك خاراكتېرىدىكى سىياسىي خاتالىقلارنى ئەستايىدىل تەھلىل قىلدى ھەمدە ئىجابىي جەھەتتىن شىنجاڭنىڭ تارىخى، مەدەنىيىتى، قەدىمكى ئاھالىلىرىنىڭ كۆچۈشى ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ شەكىللىنىشى، تەرەققىي قىلىشى قاتارلىقلارنى ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدىگەن ھالدا ئىلمىي شەرھلەپ بەردى. ئۇلار ئۆز كەسپىنى ئاساس قىلىپ، تارىخىي پاكىتى، ئاساسى، نەزەرىيىسى، مەقسىتى بولغان ھالدا «ئۇچ كىتاب»تا ئەكس ئەتتۈرۈلگەن ئېغىر سىياسىي خاتالىقلارنى مۇھاكىمە ۋە تەنقىد قىلدى، تارىخىي پاكىتلارنى ئايدىڭلاشتۇردى، سەپسەتىلەرنى مۇھاكىمە قىلىش ئارقىلىق ئايدىڭلاشتۇرۇپ، ئەجنەبىلىك جايلىرىنى كۆرسىتىپ بەردى، پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويدى.

مۇتەخەسسىسلەرنىڭ پىكرىگە ئاساسەن، ئاپتونوم رايون رەھبەرلىرى «ئۇچ كىتاب»نىڭ خاراكتېرى ۋە بۇنىڭدىن كېيىن ئىشلىنىدىغان خىزمەتلەرنى يىغىنچاقلىدى، شۇنداقلا يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ چۈشەندۈرۈش ئېلىپ باردى. شۇ ۋاقىتتا، ئاپتونوم رايونىنىڭ رەئىسلىكىنى ئۈتەۋاتقان تۆمۈر داۋامەت مۇنداق دەپ كۆرسەتتى: «ئۇچ كىتاب»نىڭ ئەجنەبىلىك يېرى شۇكى، ئۇنىڭدا دۆلىتىمىزنىڭ قەدىمدىن تارتىپ كۆپ مىللەتلىك، بىرلىككە كەلگەن دۆلەت ئىكەنلىكى ئىنكار قىلىنغان، مۇستەقىللىق تەرغىب قىلىنىپ، بۆلگۈنچىلىككە قۇتراتقۇلۇق قىلىنغان، مىللىي بۆلگۈنچىلىككە تارىخىي ئاساس يارىتىپ بېرىلگەن. «ئۇچ كىتاب»نىڭ سىياسىي مەيدانى ۋە سىياسىي قارىشى پانتۈركىزم ئىدىيىسىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان ئەسەر «شەرقىي تۈركىستان تارىخى» بىلەن تومۇرداش بولۇپ، نۇرغۇن مەسىلىلەرنىڭ بايان قىلىنىشى جەھەتتىن ئالغاندا، «ئۇچ كىتاب» «شەرقىي تۈركىستان تارىخى»نىڭ كۆچۈرۈلمىسى، ئۇ 30 ـ ، 40 ـ يىللاردىكى پاد-

تۇركىست مەسئۇد، مۇھەممەت ئىمىن، ئەيسالارنىڭ قارىشىنى تولۇق كۆچۈرۈۋالغان، ئۇنىڭدا يېڭى نەرسە يوق. «ئۇچ كىتاب»نىڭ قەپەستىن چىقىشى شىنجاڭدىكى ئىدىئولوگىيە ساھەسىدىكى جىددىي كۆرەش، بۇنىڭ ئىجتىمائىي تەسىرىنى تەلتۆكۈس تۇگىتىش لازىم. ئەينى ۋاقىتتا، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىلىقى، ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي كېڭىشىنىڭ رەئىسلىكىنى ئۆتەۋاتقان جانابىل مۇنداق دەپ كۆرسەتتى: «ئۇچ كىتاب»تا بايان قىلىنغان بىر قاتار خاتا نۇقتىئىنەزەرلەر ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەردە ئىپادىلەنگەن بولغاچقا، مۇرەككەپلىك ۋە تېخىمۇ زور كۆز بويامچىلىققا ئىگە. ئاپتور ۋاقىتسىلىق قىلغان ۋە تەرغىب قىلغان خاتا نۇقتىئىنەزەرنىڭ ۋەكىللىك قىلىدىغىنى بىر خىل «پانتۇركىزم» لىق ئىجتىمائىي پىكىر ئىپقىمى. شۇڭا، ئۇنى يالغۇز ئاپتورنىڭلا مەسئۇلىيىتى دەپ قارىماسلىقىمىز لازىم. «شەرقىي تۇركىستان تارىخى» دېگەن كىتاب بىلەن «ئۇيغۇرلار» قاتارلىق «ئۇچ كىتاب» تارقاتقان خاتا نۇقتىئىنەزەرلەرنى ئەستايىدىل ئېنىقلىشىمىز لازىم. ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئىدىئولوگىيە ساھەسىدىكى كۆرەشنىڭ ئالاھىدىلىكىنى كۆزدە تۇتۇپ، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداش، مىللىي بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش كۆرىشىنى ئۇزاق مۇددەتلىك ئىستراتېگىيىلىك ۋەزىپە سۈپىتىدە داۋاملىق تۇتۇشىمىز كېرەك».

4. «ئۇچ كىتاب» توغرىسىدىكى مۇلاھىزە

1991 ـ يىلى 2 ـ ئايدىكى «ئۇيغۇرلار» قاتارلىق ئۇچ كىتاب مەسىلىسى توغرىسىدا مۇھاكىمە يېغىنى»دا يېغىنغا قاتناشقان مۇتەخەسسىسلەر «ئۇچ كىتاب»نىڭ بۆلگۈنچىلىك خاراكتېرىدىكى سىياسىي خاتالىقلىرىنى تەنقىد قىلىش بىلەن بىللە، شىنجاڭنىڭ يېقىندىن بۇيانقى ئىدىئولوگىيە ساھەسىدىكى بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش كۆرىشى ئۇستىدە ئەستايىدىل ئويلىنىپ، مۇنداق دەپ قاراشتى، «ئۇيغۇرلار» قاتارلىق ئۇچ كىتاب 1986 ـ يىلىدىن

1989 ـ يىلىغچە شىنجاڭدىكى ئىككى نەشرىياتتا نەشر قىلىنىپ ئاشكارا تارقىتىلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭدىكى خاتا نۇقتىئىنەزەرلەر قىسقا ۋاقىتتا پۈتۈن شىنجاڭغا تارقىلىپ، ئېغىر ئاقىۋەتلەرنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. بۇنىڭدىكى ساۋاقلار ناھايىتى چوڭقۇر، بۇلار ئاساسلىقى تۆۋەندىكى ئۈچ جەھەتتە ئىپادىلىنىدۇ:

بىرىنچى، «ئۈچ كىتاب»تىكى مەسىلىلەر ئىسلاھات ئېلىپ بېرىلغان، ئىشىك ئېچىۋېتىلگەندىن بۇيان شىنجاڭدىكى ئىدىئولوگىيە ساھەسىدىكى بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش كۈرىشىنىڭ كەسكىنلىكىنى مەركەزلىك ئەكس ئەتتۈرۈپ بەردى. ئۇ شىنجاڭ ئازاد بولغىنىغا 40 يىل بولغان، پارتىيىنىڭ مىللەتلەر سىياسىتى ۋە دىن سىياسىتى يولغا قويۇلغىلى، ئىزچىللاشتۇرۇلغىلى 40 يىل بولغان، ھەر مىللەت خەلقى بىرلىكتە خوجايىن بولغان مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىسىنى يولغا قويۇلغىلى 30 نەچچە يىل بولغان بولسىمۇ، لېكىن كونا جۈڭگودىن قېلىپ قالغان بۆلگۈنچىلىك خەۋپىنىڭ ياخشى ھەل قىلىنمىغانلىقىنى يەنە بىر قېتىم چۈشەندۈرۈپ بەردى. شىنجاڭنىڭ 40 يىلدىن بۇيانقى مۇقىملىق ۋە تەرەققىيات تارىخى شۇنى ئىنىق ئىپادىلىدىكى، بۆلگۈنچىلىك بىلەن بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش مەلۇم دائىرىدە ئۇزاق مۇددەت مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ، ھەتتا بەزىدە ناھايىتى كەسكىن بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. گەرچە، ھەرقايسى مەزگىللەردە بۆلگۈنچىلىكنىڭ ئىپادىلىنىش شەكىللىرى ئوخشاش بولمىسىمۇ، مۇھىم نۇقتىسىدىمۇ پەرق بولمىسىمۇ، لېكىن 20 ـ ئەسىردىن بۇيانقى بارلىق بۆلگۈنچىلىك ھەرىكەتلىرىنىڭ «پانتۈركىزم» ۋە «پانئىسلامىزم»نى ئۆزىنىڭ مەنىۋى تۈۋرۈكى قىلىش، جۈڭگونى پارچىلاش، «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى» قۇرۇشنى نىشان قىلىشتەك بۇ ئورتاق ئالاھىدىلىكى باشتىن ـ ئاخىر ئۆزگەرمىدى. شۇڭا، «ئۈچ كىتاب» «پانتۈركىزم» ۋە «پانئىسلامىزم»نىڭ يېقىنقى ئەسىردە شىنجاڭدا تارقىلىشى ۋە يامرىشىنىڭ مەھسۇلى؛ «ئۈچ كىتاب»نىڭ بارلىققا

كېلىشى خەلقئارا ۋە ئىچكى ئارقا كۆرۈنۈشكە ئىگە بولۇپلا قالماستىن، يەنە ئۇنىڭ ئالاھىدە تارىخىي مەنبەسى ۋە ئىدىيىۋى نەزەرىيە مەنبەسى بار؛ «ئۇچ كىتاب»نىڭ بۈگۈنكى كۈندە ئاشكارا نەشر قىلىنىشى ۋە تارقىتىلىشى بولسا، شىنجاڭدا نۆۋەتتە ئىدىئولوگىيە ساھەسىدىكى بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش كۈرىشىنىڭ كەسكىنلىكى ۋە تەخىرسىزلىكىنى گەۋدىلىك ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. شىنجاڭنىڭ بىر ئەسىردىن بۇيانقى بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش كۈرەش تارىخىغا، «ئۇچ كىتاب» بىلەن تومۇرداش بولغان «شەرقىي تۈركىستان تارىخى»دىكى بۆلگۈنچىلىك ئىدىيە سىستېمىسىنى تەنقىد قىلىشقا بىرلەشتۈرۈپ، «ئۇچ كىتاب»نىڭ بۆلگۈنچى خاراكتېرلىك سىياسىي خاتا نۇقتىئىنەزەرلىرىنى چوڭقۇر تەھلىل قىلىش، ئۇنىڭ تەسىرى ۋە زەھرىنى تۈگىتىش — نۆۋەتتە ۋە بۇنىڭدىن كېيىنكى بىر مەزگىلدە شىنجاڭدا ئىدىئولوگىيە ساھەسىدە بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش كۈرىشىدىكى بىر مۇھىم ۋەزىپە.

ئىككىنچى، «ئۇچ كىتاب»نى تەھلىل قىلىش ۋە تەنقىد قىلىش شىنجاڭ ئازاد بولغاندىن بۇيان ھەر مىللەت كادىرلىرى، ئاممىسى بىلەن بۆلگۈنچى كۈچلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئىدىئولوگىيە ساھەسىدىكى يەنە بىر قېتىملىق چوڭقۇر قاتلاملىق ئىدىيە جەھەتتىكى كۈچ سىنىشىش ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئىدىئولوگىيە ساھەسىدىكى بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش كۈرىشىدە ھەر ۋاقىت مېڭىنى سەگەك تۇتۇپ، توغرا دۆلەت قارىشى، مىللەت قارىشى، دىن قارىشى ۋە تارىخ قارىشى بىلەن ئىدىئولوگىيە ساھەسىدىكى كۈرەش بازىسىنى ئىگىلەشتە چىڭ تۇرۇپ، ھەر مىللەت كادىرلىرى ئاممىسىنى دۆلەتنىڭ بىرلىكى، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى قوغداش توغرىسىدىكى نەزەرىيىلەر بىلەن تەربىيىلىگەندىلا، بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش كۈرىشىنىڭ مۇھىم ھالقىسىنى ئىگىلەپ، بەزى تۈپ خاراكتېرلىك مەسىلىلەرنى تەدرىجىي ھەل قىلىپ، بۆلگۈنچىلىكنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ئۈچۈن زۆرۈر

بولغان «روهي تۇرۇك» ۋە «ئىدىيىۋى ئاساس»نى تەدرىجىي تا-
زىلىغىلى بولمىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. مىللەتلەر مۇ-
ناسىۋىتىگە چېتىشلىق بولغان بەزى چوڭ نەزەرىيىۋى مەسىلە-
لەرنى، مەسىلەن، مىللەتنىڭ شەكىللىنىش مەسىلىسى، جۈڭگو
ۋە جۈڭخۇا مىللەتلىرى ئۇقۇمى ۋە ئۇنىڭ مەزمۇنى مەسىلىسى،
تارىختىكى دۆلەتنىڭ بىرلىكى ۋە بۆلۈنمە هالىتى، شۇنداقلا مىل-
لەتلەر ئارىسىدىكى ئۇرۇشلار مەسىلىسى، تارىختىكى ۋەتەنپەر-
ۋەرلىك ۋە «خائىنلىق» مەسىلىسى، تارىختىن بۇيانقى مىللەتلەر
مۇناسىۋىتىنىڭ ئاساسىي ئېقىمى بىلەن ئاساسىي ئېقىمى بولمە-
غان مەسىلىلەر قاتارلىقلارنى دۆلەتنىڭ بىرلىكىگە ۋە مىللەتلەر
ئىتتىپاقلىقىغا پايدىلىق بولۇش پرىنسىپى بويىچە، نەزەرىيە بە-
لەن ئەمەلىيەت بىرلەشتۈرۈلگەن ئاساستا تېخىمۇ چوڭقۇر تەتقىق
قىلىپ، «ئۇچ كىتاب» قالايمىقانلاشتۇرۇۋەتكەن نەزەرىيە جەھەت-
تىكى ھەق ـ ناھەقنى قايتىدىن تۈزەش لازىم.

ئۇچىنچى، «ئۇچ كىتاب»تا ئەكس ئەتتۈرۈلگەن مەسىلىلەر
يەنە ھەر مىللەت ئاممىسى ۋە ھەر مىللەت كادىرلىرى، بولۇپمۇ
رەھبىرىي كادىرلارنىڭ بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش ئېڭىنى
ئۆستۈرۈشنىڭ ناھايىتى مۇھىملىقىنى ئىپادىلەپ بەردى. ئېغىر
بۆلگۈنچىلىك ئىدىيىسىگە ئىگە بولغان بۇ «ئۇچ كىتاب»نىڭ
نەشردىن چىقىشىدەك ئەھۋاللارغا ھەر مىللەت كادىرلىرى ۋە
ئاممىسى ئىدىيە جەھەتتە ھوشيار بولۇشى ۋە بۇنىڭغا ئەستايىدىل
مۇئامىلە قىلىشى لازىم. شىنجاڭ ئازاد بولغاندىن كېيىن، گەرچە
ئىدىئولوگىيە ساھەسىدە «پانتۇركىزم»، «پانئىسلامىزم» ۋە بۆلـ-
گۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش كۈرەشلىرى، مەسىلەن، 20 ـ ئە-
سىرنىڭ 50 ـ يىللىرىنىڭ ئاخىرىدا قانات يايدۇرۇلغان يەرلىك
مىللەتچىلىك ئىدىيىسىگە قارشى تۇرۇش خىزمىتى، 20 ـ ئە-
سىرنىڭ 70 ـ يىللىرىنىڭ باشلىرىدا ئېلىپ بېرىلغان «شەرقىي
تۈركىستان ئىنقىلابىي پارتىيىسى» ۋە ئۇنىڭ بۆلگۈنچىلىك ئى-
دىيىسىنى تازىلاش قاتارلىقلار ئېلىپ بېرىلغان بولسىمۇ، لېكىن

ئەينى ۋاقىتتىكى شارائىتنىڭ چەكلىمىسى تۈپەيلىدىن بۇنى ياكى مەلۇم يۇكسەكلىككە كۆتۈرۈپ تونۇمىدۇق، ياكى چەكلىك دائىرىدىلا چەكلىنىپ، ئىزچىل تۈردە «شەرقىي تۈركىستان تارىخى» ۋەكىللىكىدىكى كونا جۈڭگودىن قېلىپ قالغان بۆلگۈنچىلىك پىكىر ئېقىمىنى ئاشكارا تەنقىد قىلىشتەك پۈرسەت بولمىدى. قىسمەن كادىرلار ۋە ئاممىدا يەنىلا مۇجمەل تونۇشلار مەۋجۇت، «پانتۈركىزم»، «پانئىسلامىزم»چە دۆلەت قارىشى، مىللەت قارىشى، دىن قارىشى ۋە تارىخ قارىشى يەنىلا ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە مەلۇم بازارغا ئىگە.

«ئۇچ كىتاب»نىڭ تەسىرىنى تۈگىتىش ئۈچۈن، ئىجابىي تەرەپىنى كۆچەيتىش كېرەك. پۈتۈن ئاپتونوم رايونىدىكى ھەر مىللەت كادىرلىرى، ئاممىسى ۋە ياشلارغا، بولۇپمۇ ئوقۇغۇچىلارغا پىلانلىق، مەقسەتلىك ھالدا ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداش، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۆچەيتىش، بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش بويىچە ئىجابىي تەربىيە ئېلىپ بېرىش لازىم؛ شىنجاڭنىڭ يەرلىك تارىخى ۋە ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىش ۋە تەشۋىق قىلىشنى كۆچەيتىپ، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنى شىنجاڭنىڭ يەرلىك تەرەققىياتى ۋە ئۆز مىللىتىنىڭ تەرەققىيات تارىخىنى توغرا ئىگىلەش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىش لازىم؛ ياش ئوقۇغۇچىلارغا ۋەتەنپەرۋەرلىك ۋە شىنجاڭنىڭ تارىخى، شۇنداقلا مىللىتىنىڭ تارىخى توغرىسىدا ئاساسىي بىلىم تەربىيىسى ئېلىپ بېرىش لازىم.

ئالتىنچى، 20 ـ ئەسىرنىڭ 90 ـ يىللىرىدىكى بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش كۈرىشىنىڭ ۋەزىيىتى

1. بۆلگۈنچىلىك ھەرىكەتلىرىنىڭ تەشكىللىك ھەرىكەت ئېلىپ بېرىش مەزگىلىگە قەدەم قويۇشى

20 ـ ئەسىرنىڭ 90 ـ يىللىرى چېگرا ئىچى ۋە سىرتىدىكى كۆپ جەھەتتىكى ئامىللارنىڭ تەسىرىدە، شىنجاڭدىكى بۆلگۈنچىلىك ھەرىكەتلىرىدە ئۆرلەش يۈزلىنىشى كۆرۈلدى. چېگرا

سىرتىدىن ئېيتقاندا، 20 - ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىنىڭ ئاخىرىدىن 90 - يىللىرىنىڭ باشلىرىغىچە يۈز بەرگەن شەرقىي ياۋروپادىكى جىددىي ئۆزگىرىش، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ پارچىلىنىشى قاتارلىقلار شىنجاڭنىڭ قىسمەن جايلىرىدا كۈنسايىن كۈچىيىۋاتقان چېكىدىن ئاشقان مىللەت ئېگىمغا زور دەرىجىدە تۈرتكە بولدى. بۆلگۈنچى كۈچلەر پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ، شىنجاڭنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ رېسپوبلىكىلىرىنى ئۈلگە قىلىپ، «مۇستەقىل»لىك قەدىمىنى تېزلىتىشى كېرەك، دەپ جار سالدى. بۇنىڭدىن باشقا، چېگرا سىرتىدىكى بۆلگۈنچى تەشكىلاتلارمۇ شىنجاڭغا قاراتقان سىڭىپ كىرىش ۋە شىنجاڭدا توپلاڭ كۆتۈرۈشنى پىلانلاش خىزمەتىنى جىددىيلەشتۈردى. چېگرا ئىچىدىن ئېيتقاندا، بىرىنچىدىن، بۆلگۈنچى كۈچلەر قىسمەن رايونلاردا بارلىققا كەلگەن دىنىي ئەسەبىيلىك ۋە چېكىدىن ئاشقان مىللىي كەيپىياتتىن يەنمۇ پايدىلىنىشقا باشلىدى، ئىككىنچىدىن، قىسمەن رايونلاردىكى ئاساسىي قاتلام ھاكىمىيەت تەشكىلاتلىرى ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە بۆلگۈنچىلىك تەشۋىقاتى، سىڭىپ كىرىش ۋە دىنىي ئەسەبىيلىكنىڭ چىرىتىشىگە ئۇچرىدى، بۇنىڭ بىلەن ھۆكۈمەتنىڭ تۈرلۈك خىزمەتلىرى ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە تەسىرگە ئۇچرىدى، سىياسەت، فاكتورلار ئاساسىي قاتلامدا چوڭقۇر ئىزچىللىشىپ كېتەلمىدى.

20 - ئەسىرنىڭ 90 - يىللىرىدىكى شىنجاڭدىكى بۆلگۈنچىلىك ھەرىكەتلىرىنىڭ ئىپادىلىنىش شەكلىدىن ئېيتقاندا، بىر يېڭى ئالاھىدىلىك شۇ بولدىكى، تۈرلۈك بۆلگۈنچى تەشكىلاتلار ۋە پارتىيەلەر كۈنسايىن كۆپەيدى، بۆلگۈنچى كۈچلەر تەشكىللىنىش ھەرىكەت ئېلىپ بېرىش مەزگىلىگە قەدەم قويدى. 20 - ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرىنىڭ ئاخىرىدىن 70 - يىللىرىنىڭ باشلىرىغىچە، شىنجاڭدا «شەرقىي تۈركىستان خەلق ئىنقىلابىي پارتىيىسى» بارلىققا كەلگەندىن سىرت، 20 - ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىنىڭ باشلىرىدا پەقەت ئىككى بۆلگۈنچى پارتىيە، يەنى «شەر-

قىي تۈركىستان يالقۇن پارتىيىسى» بىلەن «ئوتتۇرا ئاسىيا ئۇيغۇرستان ياشلار ئۇچقۇن پارتىيىسى»نى قۇرۇش دېلوسىلا پاش قىلىنغانىدى. لېكىن 20 ـ ئەسىرنىڭ 90 ـ يىللىرىغا كەلگەندە، شىنجاڭدىكى تەشكىللىك، پروگراممىسى بولغان بۆلگۈنچى پارتىيىلەر ۋە بۆلگۈنچى گۇرۇھلارنىڭ پەيدا بولۇش دېلولىرى شىددەت بىلەن كۆپەيدى. 1990 ـ يىلىدىن 1995 ـ يىلىغىچە بولغان ئالتە يىل ئىچىدە، شىنجاڭدىكى جامائەت خەۋپسىزلىكى تارماقلىرى بۆلگۈنچى پارتىيە تەشكىلاتى قۇرۇش ۋە بۆلگۈنچى گۇرۇھلارنى تەشكىللەش دېلوسىدىن 109نى پاش قىلدى. بۇنىڭ ئىچىدە، 1995 ـ يىلىلا پۈتۈن شىنجاڭدىكى جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگانلىرى بۆلگۈنچى تەشكىلات قۇرۇش ۋە بۆلگۈنچى گۇرۇھ تەشكىللەش دېلوسىدىن 32نى پاش قىلدى، بۇ 20 ـ ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرىدىن بۇيان شىنجاڭ رايونىدا بۆلگۈنچى تەشكىلاتلار، گۇرۇھلارنى پاش قىلىش ئەڭ كۆپ بولغان يىل بولۇپ، ئالدىنقى يىلىغا قارىغاندا بىر ھەسسىگە يېقىن كۆپەيگەن.

جامائەت خەۋپسىزلىكى تارماقلىرىمىز بۇ بۆلگۈنچى تەشكىلاتلار، گۇرۇھلارغا كۆپ قېتىم زەربە بەرگەن بولسىمۇ، لېكىن توردىن چۈشۈپ قالغان بىر قىسىم تايانچ ئۇنسۇرلارنىڭ تەشكىللىشى ئارقىسىدا قايتىدىن بىخلىنىپ زورايدى. مەسىلەن، 1990 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا پاش قىلىنغان «ئىسلام ئىسلاھاتچىلىرى پارتىيىسى»نىڭ توردىن چۈشۈپ قالغان ئۇنسۇرلىرى ھەمىت تالىپ ۋە ئىدرىسخانلار قالدۇق مۇرتلىرىنى يېڭىۋاشتىن يىغىپ، يېڭىدىن ئەزا قوبۇل قىلىپ، «ئىسلام ئىسلاھاتچىلىرى زەربىدارلار ئەترىتى»نى قۇرغان ھەمدە تېزدىنلا 130دىن ئارتۇق شايكىغا ئىگە جىنايى گۇرۇھ شەكىللەندۇرۇپ، ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ ئۇرۇمچىدىكى «5 ـ فېۋرال» پارتلىتىش دېلوسى، شايار ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك بانكىسىدىن 500مىڭ يۈەن پۇلىنى قوراللىق بۇلاشتەك بىر يۇرۇش چوڭ، قەبىھ دېلولارنى سادىر قىلدى. بەزى بۆلگۈنچى تەشكىلاتلار، گۇرۇھلار مەلۇم جايدا بىخ-

لىنىپلا، رايون ئاتلاپ ھەركەت ئېلىپ بېرىپ، تېزدىن زورايدى، مەسىلەن، 1992 ـ يىلى پاش قىلىنغان «شەرقىي تۈركىستان مىللىي ئازادلىق تەشكىلاتى» دېلوسىدىكى ئاساسلىق جىنايەتچى روزى مەمەت، 1988 ـ يىلى ئۈرۈمچىدە ئۆگىنىش مەزگىلىدە ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ ئىككى قېتىم «پارتىيە قۇرۇش يىغىنى» ئېچىپ، 19 ئەزا تەرەققىي قىلدۇرغان، 1990 ـ يىلى روزى مەمەت يۈرتىغا قايتىپ بارغاندىن كېيىن داۋاملىق ئەزا قوبۇل قىلغان، بۇ دېلو قەشقەر، قۇمۇل، ئىلى، بايىنغولىندىن ئىبارەت تۆت ۋىلايەت، ئوبلاستقا، توققۇز ناھىيە، شەھەرگە چېتىشلىق بولغان، تەشكىلات ئەزالىرى 160 نەچچە ئادەمگە يەتكەن. 1995 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە، شىنجاڭدىكى جامائەت خەۋپسىزلىكى تارماقلىرى ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ مۇھىم بۆلگۈنچى پارتىيە، تەشكىلاتلاردىن بەشنى پاش قىلدى. يەنى 1990 ـ يىلى قۇرۇلغان «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام پارتىيىسى»، 1988 ـ يىلى قۇرۇلغان «تەكرىتاغ مىللەت قۇتقۇزغۇچىلىرى پارتىيىسى»، 1990 ـ يىلى قۇرۇلغان «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام ئىسلاھاتچىلىرى پارتىيىسى»«ئىسلام ئىسلاھاتچىلىرى زەربىدارلار ئەترىتى»نى ئېچىگە ئالىدۇ)، 1991 ـ يىلى قۇرۇلغان «شەرقىي تۈركىستان دېموكراتىك ئىسلام پارتىيىسى»، 1994 ـ يىلى قۇرۇلغان «شەرقىي تۈركىستان ئادالەت پارتىيىسى». بۇنىڭ ئىچىدىكى «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام پارتىيىسى» 1990 ـ يىلى ئاقتۇ ناھىيىسىنىڭ بارىن يېزىسىدا يۈز بەرگەن بۆلگۈنچىلىك ، تېررورلۇق توپىلىڭنى بىۋاستە پىلانلىغان ۋە ئۇنىڭغا تەشكىلاتچىلىق قىلغان. بۇ پارتىيىنىڭ كاتتىۋېشى زەيدىن يۈسۈپ «ئىسلام پادىشاھلىقى» قۇرۇش ئۈچۈن، 10 يىل تېررورلۇق ئۇرۇشى، 10 يىل پارتىزانلىق ئۇرۇشى ۋە 10 يىل مۇنتىزىم ئۇرۇش ئېلىپ بارماق، دەپ جار سالغان.

يېقىنقى يىللاردىن بۇيانقى بۆلگۈنچى پارتىيىلەر ۋە گۇرۇھلار، تەشكىلاتلارنىڭ ئەزالىرى ياشلىشىش، ساۋاتلىق بولۇش

ۋە تەشكىلىي بىردەك بولۇش يۇزلىنىشىنى ئالدى. بۇنىڭ ئىچىدە يېرىمىدىن كۆپرەكى يوشۇرۇن ۋە خۇسۇسىي دىنىي مەكتەپلەردە يېتىشتۈرۈلگەن، ئۇچىغا چىققان دىنىي ئەسەبىيلىك ئىدىيىسى بولغان تالىپلاردۇر. شۇنىڭ بىلەن بىللە، بۇ بۆلگۈنچى پارتىيە، گۇرۇھلار ۋە تەشكىلاتلار مەكتەپلەرگە سىڭىپ كىرىشنى جىد-دىيلەشتۈردى. ئۇلار: «شىنجاڭنىڭ مۇستەقىللىقىنى ئىشقا ئا-شۇرۇش ئۈچۈن چوقۇم بىلىملىك زاتلارنى كۆپرەك قولغا كەلتۈ-رۈش كېرەك، چوقۇم مەكتەپلەردە كۆچلەرنى تەرەققىي قىلدۇرۇش كېرەك» دەپ جار سالدى. 1994 - يىلى، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى بۆلگۈنچى پارتىيە، گۇرۇھلار ۋە تەشكىلاتلار سىياسەت، ئىقتىد-ساد، ھەربىكەت جەھەتتە بىرلىككە كېلىشنى تەدرىجىي ئىشقا ئا-شۇرۇش؛ تەشكىلىي خادىملىرىنى ياشلاشتۇرۇش، ساۋاتلىق بو-لۇش، بىلىم ئەھلىدىن بولۇشتەك تەشكىلاتنى يەنمۇ كۆچەيتىش نىشانىنى ئوتتۇرىغا قويدى.

مۇتلەق كۆپ ساندىكى بۆلگۈنچى پارتىيە ۋە گۇرۇھلار، تەش-كىلاتلار زوراۋانلىق، تېررورلۇق ۋاستىسى ئارقىلىق شىنجاڭنى پارچىلاش مەقسىتىگە يېتىشنى تەشەببۇس قىلدى. ئۇلار بىۋاسە-تە پىلانلىغان ۋە يولغا قويغان تۈرلۈك پارتلىتىش، يوشۇرۇن ئۇلتۇرۇش قاتارلىق تېررورلۇق دېلولار يىلدىن - يىلغا كۆپە-يىشكە باشلىدى. 1990 - يىلىدىن 1995 - يىلىغىچە بۆلگۈنچە-لىك، بۇزغۇنچىلىق قىلىش مەقسىتىدىكى پارتلىتىش ۋە پارتلە-تىشنى پىلانلاش دېلوسىدىن جەمئىي 26سى سادىر بولدى. ئۇلار تېررورلۇق ۋەقەلىرىنى سادىر قىلىشتا يەنە دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى ۋەزىيەتكە ماسلىشىشقا دىققەت قىلىپ، بۇ ئارقىلىق تەسىرىنى كېڭەيتمەكچى بولدى. مەسىلەن، بۆلگۈنچى پارتىيە ۋە گۇرۇھلار شياڭگاڭنى ۋەتەن قوينىغا قايتۇرۇپ كېلىش ھارپە-سىدا، جۇڭگو بىلەن ئەنگلىيە ئوتتۇرىسىدا چوقۇم ئۇرۇش پارتلايدۇ، بۇنىڭ بىلەن دۇنيادىكى زىددىيەتلەر كەسكىنلىشىپ كېتىدۇ، شۇڭا بۇ مۇستەقىللىقنى قولغا كەلتۈرۈشنىڭ ياخشى

پۇرستى، دەپ پەرەز قىلىپ، كۆپىنچىسى 1996 ـ يىلى تەييار ـ لىق كۆرۈپ، كۆچ ۋە قورال ـ ياراغ، ئوق ـ دورا توپلاپ، 1997 ـ يىلى زوراۋانلىق، تېررورلۇق ۋاستىسى ئارقىلىق «شىنجاڭنىڭ مۇستەقىللىقى»نى قولغا كەلتۈرۈش پىلانىنى تۈزۈشكەن. تولۇق بولمىغان ستاتىستىكىغا ئاساسلانغاندا، جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگانلىرىمىز 1990 ـ يىلىدىن 1995 ـ يىلىغىچە پاش قىلىنغان 190 بۆلگۈنچى گۇرۇھ، تەشكىلاتنىڭ قولىدىن جەمئىي 83 تال ھەر خىل ئۇزۇن ـ قىسقا قورال(بۇنىڭ ئىچىدە چېگرا سىر ـ تىدىن ئوغرىلىقچە ئېلىپ كىرىلگىنى 15 تال)، 10 مىڭ پايدىن ئارتۇق ئوق، 41 دانە پارتلىتىش ئۈسكۈنىسى، 248 دانە گىرا ـ نات، 83 دانە چايقىلىدىغان بومبا، ئىككى تونىدىن ئارتۇق پارتلاتقۇچ دورا، 653 دانە كاپسۇل، 36 دانە پارتلىتىش ۋاقىت يەلگىلىگۈچى، بىر تۈركۈم قورال ياساش قېلىپىنى قولغا چۈ ـ شۈرگەن. ھۆكۈمەت دېلوغا چېتىشلىق خادىملارنى ناھايىتى ئېھ ـ تىياتچانلىق بىلەن بىر تەرەپ قىلدى. 1996 ـ يىلىنىڭ ئاخ ـ ىرىدىكى ستاتىستىكىغا ئاساسلانغاندا، جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگانلىرىمىز 1990 ـ يىلىدىن 1995 ـ يىلىغىچە پاش قىلغان 109 بۆلگۈنچى گۇرۇھ، تەشكىلاتنىڭ ئەزاسى 1831 كىشىگە يەت ـ كەن بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە: ئۆلۈم جازاسى، كېچىكتۈرۈپ ئىجرا قىلىنىدىغان ئۆلۈم جازاسى بېرىلگەنلەر 10 نەپەر (بۇلارنىڭ ھەممىسى بارىن يېزىسىدا توپلاڭ كۆتۈرگەنلەرنىڭ كاتتىۋاشلە ـ رى ۋە 1992 ـ يىلىدىكى «5 ـ فېۋرال» پارتلىتىش دېلوسىنىڭ تايانچ ئۇنسۇرلىرى، كاتتىۋاشلىرى)؛ قانۇن بويىچە جازا مۇددىتى كېسىلىپ ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىشكە يوللانغانلىرى 263 نەپەر؛ ئەمگەك ئارقىلىق، تەربىيە بىلەن ئۆزگەرتىلگەنلىرى 121 نەپەر؛ تەكشۈرۈلۈۋاتقان، بىر تەرەپ قىلىنىش ئالدىدا تۇرۇۋاتقانلىرى 655 نەپەر؛ مەمۇرىي جەھەتتىن بىر تەرەپ قىلىنغانلار ياكى تەن ـ قىدىي تەربىيە بېرىلىپ قويۇپ بېرىلگەنلەر، ئەيىبلەش كەچۈرۈم قىلىنغانلار 782 نەپەر.

1998 ـ يىلىنىڭ ئالدى ـ كەينىدىكى مەزگىل شىنجاڭدىكى بۆلگۈنچى پارتىيە ۋە گۇرۇھلار، تەشكىلاتلارنىڭ ھەربىر-تۈرى ئەڭ ئەۋج ئالغان مەزگىل بولدى. ستاتىستىكىغا ئاساسلانغاندا، شۇ يىلى پۈتۈن شىنجاڭدا بۆلگۈنچى پارتىيە ۋە گۇرۇھلار، تەشكىلاتلاردىن 195ى پاش قىلىنغان بولۇپ، ئالدىنقى يىلغا قارىغاندا 46سى كۆپەيگەن، دېلوغا چېتىشلىق خادىملار 1194 كە يەتكەن. بۇ تەشكىلات ۋە گۇرۇھلارنىڭ ئالاھىدىلىكى مۇنداق بولغان: بىرىنچىدىن، توردىن چۈشۈپ قالغان زوراۋان، تېررورچى ئۇنسۇرلار يېڭىۋاشتىن جەم بولۇپ تەشكىللەنگەن، تەشكىلاتلار ۋە گۇرۇھلار ھامان ئۆزئارا گىرەلىشىپ، تور بولۇپ شەكىللەنگەن؛ ئىككىنچىدىن، ئوغرىلىق قىلىش، بۇلاڭچىلىق قىلىش، چامباش ئۆگىنىش، مەبلەغ، قورال توپلاش، پارتلىتىش ئۇسكۇنىلىرىنى ياساش قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىنى ئىچىگە ئالغان بولۇپ، كۆپىنچىسىدە زوراۋانلىق، تېررورلۇق ھەربىكەتلىرىنى ئېلىپ بېرىش خاھىشى بولغان؛ ئۈچىنچىدىن، بۆلگۈنچىلىك تەشۋىقاتى ھەربىكىتىنى تەشكىللىك ئېلىپ بارغان، «تەبلىغ» ھەرىكىتى ۋە «غازات» تەربىيىسىنى تەشكىلاتنىڭ بارلىق ھەربىكەتلىرىنىڭ ھەرقايسى ھالقىلىرىغىچە سىڭدۈرگەن؛ تۆتىنچىدىن، تەشكىلىي سىستېمىسى تېخىمۇ مۇستەھكەم بولغان، بەزىلىرى «قۇرئان» تۇتقۇزۇپ قەسەم قىلدۇرۇش، رەھىمسىز جازالار ئارقىلىق سىناش قاتارلىق شەكىللەرنى قوللىنىپ ئەزالىرىنى تەرەققىي قىلدۇرغان، ئەزالىرى كۆپىنچى ھاللاردا يەككە ئالاقە قىلىشقان، ھەربىكىتى تېخىمۇ يوشۇرۇن بولغان؛ بەشىنچىدىن، زوراۋانلىق، تېررورلۇق مەشقلىرى، پارتلىتىش ئۇسكۇنىلىرى، شۇنداقلا زوراۋانلىق، تېررورلۇق جابدۇقلىرىنى ياساش مەشىقلىرىنى ئېلىپ بارغان تەشكىلات، گۇرۇھلارنىڭ سانى ئۇزلۇكسىز كۆپەيگەن. 1998 ـ يىلى، پۈتۈن شىنجاڭ بويىچە چېگرا ئىچى ۋە سىرتىدىكى دۇشمەن ئۇنسۇرلار قۇرغان زوراۋانلىق، تېررورلۇق مەشىق نۇقتىلىرىدىن 27سى بىتچىت قىلىنىپ،

بىر تۈركۈم ئۆزلىرى ياسىۋالغان پارتلاتقۇچلار، پارتلىتىش دورا-لىرى، قورال - ياراغ، ئوق - دورا ۋە ياساش ئۈسكۈنىلىرى قول-غا چۈشۈرۈلگەن. بۇ تەشكىلاتلار، گۇرۇھلارنىڭ ئەزالىرىنىڭ تەشكىللىنىشى مۇرەككەپ بولۇپ، ئاساسلىق تايانچ ئۇنسۇرلىرى دېلو سادىر قىلىپ قېچىپ يۈرگەن زوراۋان، تېررورچى ئۇدۇ-سۇرلار ۋە ئۇچىغا چىققان دىنىي ئىدىيىدە چىڭ تۇرىدىغان يو-شۇرۇن تەربىيىلەنگەن تالىپلاردۇر.

1999 - يىلى، پۈتۈن شىنجاڭ بويىچە بۆلگۈنچى پارتىيە ۋە گۇرۇھلار، تەشكىلاتلار دېلوسىدىن 76سى پاش قىلىندى، بۇ دې-لوغا چېتىشلىق ئادەم 1650 ئىدى. ۋەزىيەتنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، بۆلگۈنچى كۈچلەر تەشكىلات سىستېمىسىنى يەنىمۇ كۈچەيتمەكچى بولۇشتى. شۇ يىللىرى جەنۇبىي شىنجاڭدا مۇھىم زوراۋانلىق، تېررورلۇق بۆلگۈنچى تەشكىلاتىدىن ئىككىسى پاش قىلىندى، بۇنىڭ بىرسى، قەشقەر ۋىلايىتىدىكى مەمتىمىن خېلىل باشچىلىقىدىكى «قېرىداشلار جەمئىيىتى» بولۇپ، بۇ دېلوغا چې-تىشلىق ئادەم 34 ئىدى، بۇنىڭ ئىچىدىكى قىسمەن كىشىلەر چەت ئەلدىكى تېررورلۇق مەشىق لاگېرىدا مەشىق قوبۇل قىلغانلار ئى-دى، ئۇلار قەشقەر ۋىلايىتىگە قاراشلىق يەكەن ناھىيىسى، قەشقەر شەھىرى، قەشقەر كونىشەھەر ناھىيىسى ئەتراپىدا مەخسۇس يوشۇ-رۇن ئۆلتۈرۈش قاتارلىق تېررورلۇق ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ بار-غان؛ يەنە بىرسى، خوتەن ۋىلايىتىدىكى «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام ئازادلىق پارتىيىسى»(«كۇرەش گۇرۇھى»دەپمۇ ئاتىلىدۇ) ئىدى. ئۇلار چېگرا سىرتىدىكى ھەسەن مەخسۇم باشچىلىقىدىكى تېررورلۇق تەشكىلاتى «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام ھەرىكە-تى»نىڭ قوماندانلىقىدا، زوراۋانلىق، تېررورلۇق ۋاستىلىرى ئارقىلىق «شەرقىي تۈركىستان»نى ئازاد قىلىپ، «ئىسلام دۆلىتى» قۇرماقچى بولغان. بۇ پارتىيىنىڭ خوتەن ۋىلايىتىدە 16 تارماق ئاپە-پاراتى بولۇپ، دېلوغا چېتىشلىق ئادەم 600دىن ئارتۇق ئىدى.

2. بۆلگۇنچىلىك قىلىش خاراكتېرىدىكى قالايمىقانچىلىق تۇغدۇرۇش ۋەقەلىرىنىڭ دەرىجىسىنىڭ ئېنىقلىنىشى

1990 ـ يىلىدىن 1999 ـ يىلىغىچە بولغان 10 يىلدا، شىنجاڭدا بىرقەدەر چوڭ تەسىر كۆرسەتكەن بۆلگۇنچىلىك خاراكتېرىدىكى سىياسىي قالايمىقانچىلىق ھەرىكىتىدىن تۆتى يۈز بەردى، بۇنىڭ ئىككىسى جەنۇبىي شىنجاڭدىكى خوتەن ۋىلا-يىتىدە، ئىككىسى شىمالىي شىنجاڭدىكى ئىلى ۋىلايىتىدە يۈز بەردى. بۇنىڭ ئىچىدە ئىلى ۋىلايىتىنىڭ غۇلجا ناھىيىسىدە 1997 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى يۈز بەرگەن «5 ـ فېۋرال» ۋەقەسىنىڭ بۆلگۇنچىلىك قىلىش، قالايمىقانچىلىق تۇغدۇرۇش خاراكتېرى ئەڭ ئېغىر بولدى، 1995 ـ يىلى 8 ـ ئايدا غۇلجا شەھىرىدە يۈز بەرگەن قانۇنسىز نامايىش قىلىش ۋەقەسىنى «5 ـ فېۋرال» قالايمىقانچىلىق تۇغدۇرۇش ۋەقەسىنىڭ «مۇقەددىمىسى» دېيىشكە بولاتتى.

ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستى شىنجاڭدا مۇھىم ئورۇنغا ئىگە، 20 ـ ئەسىرنىڭ 90 ـ يىللىرىدىن بۇيان، يوشۇرۇنغان بۆلگۇنچى كۈچلەر بۇ جايدا ھەرىكىتىنى جىددىيلەشتۈردى. ئۇلار ئەڭ دەسلەپتە ئۇيغۇرلارنىڭ ئەل ئىچى كۆڭۈل ئېچىش شەكلى بولغان مەشرەپتىن پايدىلىنىپ، تەشكىلىي جەھەتتىن ئالاقە باغلاپ، مەشرەپ ئېلىپ باردىغان مۇقىم ھەرىكەت سورۇنىدىن 200نى قۇرغان، بۇنىڭغا قاتناشقۇچىلار 4000 ئادەمدىن ئېشىپ كەتكەن. يەنمۇ ئىلگىرىلەپ 1995 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى رايون ھالقىغان «ئىلى ياشلار مەشرەپ كومىتېتى»نى قۇ-رۇپ، باش «غازىي»، مۇئاۋىن باش قوماندان قاتارلىق تەشكىللىـ گۈچىلەرنى، ئاپپاراتلارنى سايلاپ چىققان ۋە تەسىس قىلغان، «مەشرەپ» شەكلىدىن پايدىلىنىپ، يوشۇرۇن ھالدا دىنىي ئەسە-بىيلىكنى قۇتراتقان، ھەتتا ئۆشرە ـ زاكات يىغقان؛ شۇنىڭ بـ-لەن بىللە، مىللەت مۇناسىۋىتىگە ئارازلىق سالغان، ئاساسىي قاتلامنىڭ مەۋرىي ۋە ئامانلىق باشقۇرۇش ئىشلىرىغا قول تىقـ-

قان. شۇ جايدىكى خەلق ھۆكۈمىتى «ئىلى ياشلار مەشرەپ كومىتېتى»نىڭ ھەربىكىتى ئەل ئىچى كۆڭۈل ئېچىش دائىرىسىدىن خېلىلا ھالقىپ كەتتى، ئىجتىمائىي تەرتىپكە ۋە مۇقىملىققا زىيان يەتكۈزدى دەپ قاراپ، 1995 ـ يىلى 5 ـ ئايدا بۇ كومىتېتنىڭ بارلىق ھەربىكەتلىرىنى توختىتىشنى ئۇقتۇرغان؛ 8 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى، يەرلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى ئاپتوخېلىل باشچىلىقىدىكى بىر قانچە جاھىل ئۇنسۇرنى چاقىرتىپ سوراق قىلغان. «ئىلى ياشلار مەشرەپ كومىتېتى» بۇنى باھانە قىلىپ، «14 ـ ئاۋغۇست» قانۇنسىز نامايىش قىلىش ۋەقەسىنى سادىر قىلغان. نامايىشقا قاتناشقۇچىلار 200 نەچچە ئادەمدىن 800 نەچچە ئادەمگە كۆپەيگەن. نامايىش قىلىپ بولۇپ تارقالغاندىن كېيىن، 300دەك ئادەم ئىلى ئوبلاستلىق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ئالدىغا كېلىپ جەم ئولتۇرۇۋالغان. ۋەقە تىنچىتىلغاندىن كېيىن، «ئىلى ياشلار مەشرەپ كومىتېتى» ۋە «14 ـ ئاۋغۇست» قانۇنسىز نامايىشنى تەشكىللىگۈچىلەردىن بولۇپ 28 ئادەم تۇتۇپ تۇرۇلغان، بۇنىڭ ئىچىدە بەش ئادەم قانۇن بويىچە تۇتۇپ تۇرۇلۇپ تەكشۈرۈلگەن، 14 ئادەمگە تەنقىدىي تەربىيە بېرىلگەن، تۇققۇز ئادەم بىر تەرەپ قىلىنغۇچە كېپىلگە بېرىلگەن.

شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئاساسلىقى جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ كورلا شەھىرىدە ھەربىكەت ئېلىپ بېرىۋاتقان بۆلگۈنچى تەشكىلات «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام ئاللا پارتىيىسى» (تۆۋەندە «ئاللا پارتىيىسى» دەپ ئاتىلىدۇ) ئىلىنىڭ ئىشلىرىغا قول تىقىشقا باشلىغان. 1995 ـ يىلىدىن كېيىن، «ئاللا پارتىيىسى» ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ ئۆزىنىڭ 20 نەچچە جەنۇبىي شىنجاڭلىق ئەزاسىنى تەپسىر ئېيتىش نامى بىلەن ئىلىغا بۆلگۈنچىلىك قىلىش ۋە «غازات» تەشۋىقاتى ئېلىپ بېرىش، ئەزا قوبۇل قىلىش ۋە تەشكىلات قۇرۇشقا ئەۋەتكەن. 1996 ـ يىلى 1 ـ ئايدا، «ئاللا پارتىيىسى» ئۇرۇمچىدىكى بىرقانچە تايانچىلىرىنى غۇلجىغا ئەۋەتىپ، جامائەت خەۋپسىزلىكى تارماقلىرى تەرىپىدىن قويۇپ بېرىلگەن

«ئىلى مەشرەپ كومىتېتى»نىڭ مۇئاۋىن باش قوماندانى ئابدۇخېلىل قاتارلىقلار بىلەن مەخپىي ئۇچرىشىپ، بۆلگۈنچىلىك ھەرىكىتى ئېلىپ بېرىش پىلانىنى يەنمۇ ئىلگىرىلەپ توزگەن، ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ غۇلجا شەھىرى، غۇلجا ناھىيىسىنىڭ يېزا ـ كەنتلىرىدە ئالتە مەخپىي مەشىق نۇقتىسى قۇرۇپ، تايانچ خادىملارنى يېپىق ھالەتتە زوراۋانلىق، تېررورلۇق مەشقى قىلدۇرۇپ، ھەربىكەت ئېلىپ بېرىشقا پۈرسەت كۈتۈشكەن. 1997 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى، قەمەرىيە باھار بايرىمىنىڭ 2 ـ كۈنى «ئاللا پارتىيىسى»نىڭ پىلانلىشى ۋە قوماندانلىق قىلىشى بىلەن «5 ـ فېۋرال» قالايمىقانچىلىق تۈغدۇرۇش ۋەقەسى غۇلجا شەھىرىدە يۈز بەرگەن. قالايمىقانچىلىق سادىر قىلغۇچىلار «قۇرئاننى قورال قىلىپ كاپىرلارغا قارشى قەتئىي كۈرەش قىلايلى» دەپ يېزىلغان لوزۇنكىلارنى كۆتۈرۈپ، «خەنزۇلارنى قوغلاپ چىقايلى»، «ئىسلام پادىشاھلىقى قۇرايلى» دېگەن شوئارلارنى توۋلاپ، قانۇنسىز نامايىش قىلغان، ئاخىرىدا بۇ ئۇرۇش، چېقىش، ئوت قويۇش، ئادەم ئۆلتۈرۈشتەك بۆلگۈنچىلىك قىلىش قالايمىقانچىلىقىغا ئايلانغان، ھەتتا بىگۇناھ ئاممىنىڭ ئۆيلىرىگە كىرىپ ئادەم ئۆلتۈرۈپ قاتىللىق قىلىشقان. 2 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى قالايمىقانچىلىق تۈغدۇرۇش ۋەقەسى ئاساسىي جەھەتتىن تىنچىتىلغان. ستاتىستىكىغا ئاساسلانغاندا، 2 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈندىن 2 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنگىچە، جەمئىي يەتتە بىگۇناھ ئامما پاجىئەلىك ئۆلتۈرۈلگەن، بۇنىڭ ئىچىدە ئاتا ـ ئانىسى ۋە 10 ياشلىق بالىسى بولۇپ بىر ئائىلە كىشىلىرى ئۆلتۈرۈلگەن؛ 198 نەپەر ئامما يارىلانغان، بۇنىڭ ئىچىدە 50 ئادەم ئېغىر يارىلانغان، يەنە بىرقانچە ئادەم يوقاپ كەتكەن؛ شۇ جايدىكى جامائەت خەۋپسىزلىكى كادىر، ساقچىلىرىدىن 30 ئادەم يارىلانغان، بۇنىڭ ئىچىدە 14 ئادەم ئېغىر يارىلانغان؛ جەمئىي 39 دانە ئاپتوموبىل (ج خ ئورۇنلىرىنىڭ ئاپتوموبىللىرىمۇ بۇنىڭ ئىچىدە) چېقىۋېتىلگەن، ئوت قويۇۋېتىلگەن، ئىككى ئېغىز ئۆي كۆيدۈرۈۋېتىلگەن.

ئىلى «5 - فېۋرال» ۋەقەسى شىنجاڭ ئازاد بولغاندىن كېيىن يۇز بەرگەن تەشكىللىك، پىلانلىق، داۋاملاشقان ۋاقتى ئۇزۇن بولغان، خاراكتېرى ئەڭ قەبىھ بولغان، خەلقنىڭ ھايا-تى ۋە مال - مۈلكى ئەڭ زور زىيانغا ئۇچرىغان بىر قېتىم-لىق بۆلگۈنچىلىك خاراكتېرىدىكى قالايمىقانچىلىق تۈغدۇرۇش ۋەقەسى بولۇپ، يەرلىكنىڭ ئىجتىمائىي مۇقىملىقىغا ئېغىر دەرىجىدە زىيان يەتكۈزدى.

20 - ئەسىرنىڭ 90 - يىللىرى يۇز بەرگەن يەنە ئىككى قېتىملىق بۆلگۈنچىلىك خاراكتېرىدىكى قالايمىقانچىلىق تۈغدۇ-رۇش ۋەقەسى جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ خوتەن ۋىلايىتىدە يۇز بەردى. خوتەن شەھىرىنىڭ بەيتۇللا مەسچىتى خوتەن ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ ئارقا تەرىپىگىرەك جايلاشقان بولۇپ، 1994 - يىل-لى كېچەيتىپ سېلىنغاندىن كېيىن، بۇ مەسچىتنىڭ خاتىپى تەپسىر ئېيتىشتىن پايدىلىنىپ، «غازات تارىخى»نى تەشۋىق قى-لىپ، دىنىي ئەسەبىيلىكنى قۇتراتقان. 1995 - يىلى 7 - ئاينىڭ 6 - كۈنى، خوتەن شەھەرلىك دىن ئىشلىرىنى باشقۇرۇش ئىدا-رىسى بىلەن بىرلىك سەپ تارماقلىرى بۇ مەسچىتنىڭ خاتىپىنى ئالماشتۇرۇشنى قارار قىلغان. ئاز سانىدىكى بۆلگۈنچى ئۇنسۇرلار پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئىغۋا توقۇپ ۋە قۇتراتقۇلۇق قىلىپ، 400دىن ئارتۇق ئەمەلىي ئەھۋالنى بىلمەيدىغان دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىنى باشلاپ، «غازات» قىلىش شوئارىنى توۋلاپ، ج ك پ خوتەن ۋىلايەتلىك كومىتېتىنىڭ قورۇسىغا يوپۇرۇلۇپ كىرگەن. ئامما ئارىسىغا كىرىۋالغان ئاز سانىدىكى بۆلگۈنچى ئۇنسۇرلار قالايمىقانچىلىقتىن پايدىلىنىپ قول سېلىپ، ئۇرۇش، چېقىش، بۇلاشتەك قالايمىقانچىلىق سادىر قىلغان، قەسەمەن قالايمىقانچىلىق چىقارغۇچىلار ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ۋىلا-يەتلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى باشقارمىسى ۋە ۋىلايەتلىك مەمۇ-رىي مەھكىمىنىڭ قورۇسىغا ھۇجۇم قىلغان. قالايمىقانچىلىقتا جامائەت خەۋپسىزلىكى ، قوراللىق ساقچى خادىملىرىدىن بولۇپ

67 ئادەم يارلاندى. نەسىھەت قىلىش ئۇنۇم بەرمىگەن ئەھۋال ئاستىدا، جامائەت خەۋپسىزلىكى تارماقلىرى ۋە قوراللىق ساقچى قىسىملىرى كەسكىن تەدبىر قوللىنىپ ئۇرۇش، چېقىش، بۇلاش بىلەن شۇغۇللانغان باش جىنايەتچىنى قولغا ئالغان، بۇنىڭ بىلەن ۋەقە تىنچىتىلغان. ۋەقەدىن كېيىن سەككىز ئادەم قانۇن بويىچە بىر تەرەپ قىلىنغان.

1999 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى، خوتەن ۋىلايىتىنىڭ لوپ ناھىيىسىدە زوراۋانلىق، تېررورلۇق جىنايىتى ئۆتكۈزگەن بىر ئۇنسۇر ئوچۇق سوت قىلىنىپ، ئۇنىڭغا ئۆلۈم جازاسى بېرىلدى. بۆلگۈنچى كۈچلەرنىڭ پىلانلىشى ۋە قۇتراتقۇلۇق قىلىشى بىلەن، بىر توپ ئاممىا جەسەتنى بۇلاپ ئېلىپ كېتىپ، بىر مەسچىتكە كۆتۈرۈپ باردى، قۇتراتقۇلۇق قىلىنغان ۋە ئەتراپتا قاراپ تۇرغان ئاممىا 2000دىن كۆپرەككە يەتتى. جامائەت خەۋپسىزلىكى تارماقلىرى، قوراللىق ساقچى قىسىملىرى ھەربىرىكەتكە كېلىپ جەسەتنى قايتۇرۇپ كېلىپ، بېكىتىلگەن مەسچىتتە نامىزىنى چۈشۈرۈپ، يەرلىكىدە قويغۇزدى.

3. «شەرقىي تۈركستان» تېررورچىلىقىغا قارشى تۇرۇش ۋە زەربە بېرىش كۈرەشلىرى

ماتېرىياللاردىن ئېنىقلىنىشچە، بۈگۈنكى دۇنيادا تېررورلۇق(تېررورىزم)نىڭ بېكىتىلىش تۇرى ۋە تەبىرى 150 خىلدىن ئاشىدىكەن. بۇنداق بولۇشىدىكى سەۋەب شۇكى، تېررورلۇقنىڭ ھەممىسىنىڭ ئۆزىگە خاس ئۇيۇدقا كېلىش ۋە تەرەققىي قىلىش ئارقا كۆرۈنۈشى، مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش ئىجتىمائىي ئاساسى بولۇپ، ھەممىسى ئۆزگىچە ئالاھىدىلىكنى شەكىللەندۈرگەن. شۇڭا، دۇنيا مىقياسىدىن ئېيتقاندا، تېررورلۇقنى بېكىتىشنىڭ بىرلا پرىنسىپال تەبىرى بولۇشى كېرەك. ئۇنىڭ كونكرېت مەزمۇنىنى ھەرقايسى ئەللەر تامامەن ئۆز دۆلىتىدىكى تېررورلۇقنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن يەنمۇ ئىنچىكىلەشتۈرسە بولىدۇ.

تېررورلۇق 19 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا بارلىققا

كەلگەن، دەسلەپكى چاغلاردا تېررورلۇق يوشۇرۇن ئۆلتۈرۈشنى ئاساس قىلغان بولۇپ، ئۇنىڭ بېكىتىلىشى ئاساسىي جەھەتتىن ھۆكۈمەتنىڭ مۇھىم خادىملىرى، ئوفىتسېرلار، رازۋېدكىچىلار ۋە خائىنلارغا ئوخشاش خەۋپى بىرقەدەر زور بولغان دۈشمەن شەخسلەرنى يوشۇرۇن ئۆلتۈرۈش ئارقىلىق ئىجتىمائىي ئىنقىلاب ئېلىپ بېرىشتىكى بىر خىل سىياسىي تەشەببۇستىن ئىبارەت ئىدى. بۇ خىل سىياسىي تەشەببۇس 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى رۇسىيىدە ئەڭ ئومۇملاشقان بىر خىل ئىنقىلاب شەكلى بولۇپ، ئەينى ۋاقىتتىكى «ئەل رايى پارتىيىسى»(1879 ـ يىلى «نارودنىكلار»دىن پارچىلىنىپ چىقىپ قۇرۇلغان) ۋە «ھۆكۈمەتسىزلەر» يوشۇرۇن ئۆلتۈرۈشنى ئاساس قىلغان تېررورلۇقنى يولغا قويغانىدى. بۇگۈنكى كۈندە تېررورلۇقنىڭ مەزمۇنى تەرەققىي قىلىپ ۋە كېڭىيىپ، ئۆز دۈشمىنى بولغان يەككىلەرنى يوشۇرۇن ئۆلتۈرۈشتىن ئوت قويۇش، پارتلىتىش، قىرغىنچىلىق قىلىش، زەھەر سېلىش، تۈتقۇن قىلىشقا كېڭەيدى؛ شەخسلەرگە ۋەھىمە سېلىشتىن جەمئىيەتتە ۋەھىمە تۇغدۇرۇشقا تەرەققىي قىلدى. يۇقىرىقى تەھلىللەر ئارقىلىق، تېررورلۇققا پرىنسىپال تەبىر بەرگىلى بولىدۇ، يەنى: كۆزلىگەن سىياسىي مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن، بىگۇناھلارغا قارىتا ئېلىپ بېرىلغان تەشكىللىك زوراۋانلىق ھەرىكىتىدۇر.

تېررورلۇق بۇگۈنكى دۇنيادىكى بىر چوڭ ئاپەت بولۇپ، خەلقئارا جەمئىيەتنىڭ تىنچلىقى، بىخەتەرلىكى ۋە تەرتىپىگە، بولۇپمۇ مۇناسىۋەتلىك دۆلەتلەرنىڭ مۇقىملىقى، بىخەتەرلىكى ۋە تەرەققىياتىغا نىسبەتەن ئېغىر تەھدىت پەيدا قىلىدۇ. ئۇزاقتىن بۇيان، بولۇپمۇ 20 ـ ئەسىرنىڭ 90 ـ يىللىرىدىن بۇيان، جۇڭگو چېگرىسى ئىچى ۋە سىرتىدىكى «شەرقىي تۈركىستان» بۆلگۈنچى كۈچلىرى ئۆزلىرىنىڭ شىنجاڭنى پارچىلاپ، ئاتالمىش «شەرقىي تۈركىستان دۆلىتى» ياكى «ئىسلام پادىشاھلىقى» قۇرۇش مەقسىتىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن، شىنجاڭدا ۋە مۇناسى-

ۋەتلىك دۆلەتلەردە بىر قاتار زوراۋانلىق، تېررورلۇق ۋەقەلىرىنى پىلانلىدى ۋە ئۇنى ئېلىپ بېرىشقا تەشكىلاتچىلىق قىلدى. تېررورلۇقنىڭ پرىنسىپال تەبىرىگە ئاساسەن، «شەرقىي تۈركىستان» بۆلگۈنچى كۈچلىرىنى سىپى ئۆزىدىن تېررورچى كۈچلەر دەپ بېكىتىشكە بولىدۇ. ئۇنىڭ تېررورلۇق ھەرىكىتى تۆۋەندىكى مۇھىم ئامىللارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ:

(1) بىگۇناھ ئاممىنى ئۇچۇن ئېيتقاندا، ئۇ ھەر مىللەت خەلق ئاممىسىنىڭ ھاياتى ۋە مال ـ مۈلكىنىڭ بىخەتەرلىكى، شۇنداقلا ئىجتىمائىي مۇقىملىققا ئېغىر زىيان يەتكۈزىدۇ.

(2) ئۇ شىنجاڭنى پارچىلاپ، «شەرقىي تۈركىستان دۆلىتى» ياكى «ئىسلام پادىشاھلىقى» قۇرۇشنى سىياسىي مەقسەت قىلىدۇ.

(3) ئۇ بۆلگۈنچى پارتىيە ۋە گۇرۇھلارنىڭ تەشكىللىك ئېلىپ بارغان جىنايى ھەرىكىتى.

(4) ئۇ پارتلىتىش، يوشۇرۇن ئۆلتۈرۈش، ئوت قويۇش، زەھەر سېلىشتەك بىر قاتار زوراۋانلىق، تېررورلۇق ۋاستىلىرىنى قوللىنىدۇ.

(5) ئۇ ئۆچمەنلىكنى قۇتراتىپ، زوراۋانلىقنى تەرغىب قىلىدۇ؛ ياكى دىندىن پايدىلىنىپ يات دىندىكىلەر ئۇستىدىن «غازات» قىلىشنى تەرغىب قىلىدۇ؛ جەمئىيەتتە تېررورلۇق كەيپىياتىنى پەيدا قىلىدۇ.

«شەرقىي تۈركىستان» تېررورچىلىقىنى يەنە بىرقانچە نۇقتىدىن چۈشەندۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ. بىرىنچىدىن، دۆلىتىمىزنىڭ نۆۋەتتىكى ئىچكى ئەھۋالىدىن ئېيتقاندا، تېررورلۇقنىڭ پرىنسىپال تەبىرىگە ئۇيغۇن كېلىدىغىنى ئاساسلىقى شىنجاڭدىكى «شەرقىي تۈركىستان» كۈچلىرىدۇر. جۈملىگونىڭ باشقا جايلىرىدا ئاندا ـ ساندا يۈز بەرگەن پارچە ـ پۈرات، تەشكىلسىز زوراۋانلىق ھەرىكەتلىرى يەككە دېلولار بولۇپ، كۆپىنچىلىرى جىنايى ئىشلار جىنايىتىدىنلا ئىبارەت، تېررورلۇق كاتېگورىيەسىگە كىرمەيدۇ. ئىككىنچىدىن، «شەرقىي تۈركىستان» بۆلگۈن-

چىلىكى بىلەن «شەرقىي تۈركىستان» تېررورچىلىقىنىڭ مۇناسىۋەتلىك مەسىلىسى توغرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ئوتتۇرىغا قويۇش ۋاستە قىلىش مەقسەت، تېررورلۇق ۋاستە. تېررورلۇق دۈشمەن كۈچلەرنىڭ شىنجاڭنى پارچىلاپ، «شەرقىي تۈركىستان دۆلىتى» قۇرۇش ئۈچۈن قوللانغان ۋاستىسى، تېررورلۇقنىڭ ۋاستىلىرى ۋەزىيەتنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ ئۆزگىرىشى مۇمكىن، لېكىن ئۇنىڭ شىنجاڭنى پارچىلاشتەك مەقسىتى ئۆزگەرمەيدۇ. ئۇچىنچىدىن، «شەرقىي تۈركىستان» تېررورچىلىقىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىي قىلىشىدا چېگرا ئىچى ۋە سىرتىدىن ئىبارەت ئىككى ئامىل بار. 20 - ئەسىرنىڭ 90 - يىللىرىغا قەدەم قويغاندىن كېيىن، خەلقئارا تېررورلۇقنىڭ سىڭىپ كىرىشى ۋە تەسىر كۆرسىتىشى ئارقىسىدا، «شەرقىي تۈركىستان» كۈچلىرى زوراۋانلىق، تېررورلۇق ئاساسىي ۋاستە قىلىنغان بۆلگۈنچىلىك، بۆزغۇنچىلىق ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ بېرىشقا بۇرالدى.

جۇڭگو گۇۋۇيۈەن ئاخبارات ئىشخانىسى ئېلان قىلغان ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، 1990 - يىلىدىن 2001 - يىلىغىچە، چېگرا ئىچى ۋە سىرتىدىكى «شەرقىي تۈركىستان» تېررورچى كۈچلىرى جۇڭگو شىنجاڭ چېگرىسى ئىچىدە ئاز دېگەندە 200 قېتىمدىن ئارتۇق تېررورلۇق، زوراۋانلىق ۋەقەسى پەيدا قىلىپ، ھەر مىللەت ئاممىسى، ئاساسىي قاتلام كادىرلىرى، دىنىي زاتلاردىن بولۇپ 162 ئادەمنىڭ ئۆلۈشىنى، 440 نەچچە ئادەمنىڭ يارىلىنىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. ئۇلارنىڭ تېررورلۇق ھەرىكەتلىرىنى ئاساسلىقى تۆۋەندىكىدەك بىرقانچە تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ:

(1) پارتلىتىش. بۇنىڭ ئىچىدە ئۆلۈم - يېتىم پەيدا قىلغان زور، قەبىھ دېلولاردىن: 1991 - يىلى 2 - ئاينىڭ 28 - كۈنىدىكى كۇچا ناھىيىلىك يولوچى توشۇش بېكىتىدىكى سىنئالغۇ قويۇش زالىنى پارتلىتىش دېلوسى؛ 1992 - يىلى 2 - ئاينىڭ

5 ـ كۇنىدىكى ئۇرۇمچى شەھىرىدىكى ئاممىۋى قاتناش ئاپتومو-
بىللىرىنى پارتلىتىش دېلوسى؛ 1993 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 17 ـ
كۇنىدىكى قەشقەر شەھەرلىك يېڭا ئىگىلىك ماشىنىلىرى شىر-
كىتىنىڭ ئىشخانا بىناسىنى پارتلىتىش دېلوسى؛ 1997 ـ يىلى
2 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۇنىدىكى ئۇرۇمچى شەھىرىنىڭ ئاممىۋى
قاتناش ئاپتوموبىللىرىنى پارتلىتىش بىر يۇرۇش دېلوسى. بۇنىڭ
ئىچىدە 1997 ـ يىلى ئۇرۇمچىدە يۇز بەرگەن «25 ـ فېۋرال»
ئاممىۋى قاتناش ئاپتوموبىللىرىنى پارتلىتىش بىر يۇرۇش دې-
لوسى ئاقىۋىتى ئەڭ ئېغىر بولغان قەبىھ دېلودۇر.

1997 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۇنى، دەل بېيجىڭدا
يولداش دېڭ شياۋپىڭغا تەزىيە بىلدۇرۇش يىغىنى ئۆتكۈزۈلگەن
كۇنى، چۈشتىن كېيىن سائەت ئالتە يېرىم ئەتراپىدا، شىنجاڭ
ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ مەركىزىي شەھىرى ئۇرۇمچىدە ئام-
مىۋى قاتناش ئاپتوموبىلىنى پارتلىتىش دېلوسى يۈز بەردى. بەش
مىنۇتقا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە، شەھەر مەركىزىدىكى ئۈچ ئا-
ساسلىق كوچىدا ئارقا ـ ئارقىدىن ئۈچ قېتىم ئاممىۋى قاتناش
ئاپتوموبىلى پارتلىدى. بۇ ۋەقەدە ئۈچ ئادەم نەق مەيداندا ئۆلدى،
ئالتە نەپەر ئېغىر يارىدار قۇتقۇزۇش ئۇنۇم بەرمەي ئۆلدى، قالغان
68 نەپەر يارىدارنىڭ 28ى ئېغىر يارىلاندى. يارىلانغان، ئۆلگەنلەر
ئىچىدە خەنزۇ، ئۇيغۇر، خۇيزۇ، قىرغىز قاتارلىق تۆت مىللەتتىن
بولغان ھەر خىل كەسىپتىكىلەر بولۇپ، نۇرغۇنلىرى ئايالىلار، با-
لىلار ۋە ياشانغانلار ئىدى. پارتلىتىش دېلوسى يۈز بەرگەندىن
كېيىن، مۇناسىۋەتلىك تارماقلار ھەرقايسى يوللاردا قاتناۋاتقان
ئاممىۋى قاتناش ئاپتوموبىللىرىنى دەرھال تەكشۈرۈشنى ئۇقتۇ-
رۇش قىلدى، تەكشۈرۈش ئارقىلىق يەنە ئىككى ئاپتوموبىلدىن
كاشىلا كۆرۈلۈش سەۋەبىدىن پارتلىمايا قالغان پارتلىتىش ئۈس-
كۇنىسى تېپىلدى.

(2) يوشۇرۇن ئۆلتۈرۈش. تېررورچى ئۇنسۇرلار دائىم يو-
شۇرۇن ئۆلتۈرۈش ۋەقەسى تۇغدۇرۇش ئارقىلىق تەسىرىنى كې-

كۆيتىدۇ ۋە قالايمىقانچىلىق پەيدا قىلىدۇ. ستاتىستىكىغا ئا-
ساسلانغاندا، 1993 - يىلىدىن 2001 - يىلىغىچە تەسىرى زور
بولغان يوشۇرۇن ئۆلتۈرۈش تېررورلۇق ۋەقەسىدىن ئۇنى يۈز
بەرگەن. 1996 - يىلى 4 - ئاينىڭ 29 - كۈنى، ئاقسۇ ۋىلايە-
تىنىڭ كۇچا ناھىيىسى ئالاقاغا يېزىسىدا يۈز بەرگەن بىر يۇرۇش
يوشۇرۇن ئۆلتۈرۈش دېلوسىنى مىسالغا ئېلىپ كۆرەيلى، 4 -
ئاينىڭ 29 - كۈنى مۇسۇلمانلارنىڭ ئەنئەنىۋى قۇربان ھېيىتى
ئىدى. شۇ كۈنى ئەتىگەن سائەت ئالتىلەردە، ياسىن مۇللامەت
باشچىلىقىدىكى تولۇق قوراللانغان ئون نەچچە تېررورچى ئۇنسۇر
ئايرىم - ئايرىم ھالدا شۇ يېزىنىڭ قۇناس كەنتى ئاھالىسى قاۋۇل
توقا(ئەر، 78 ياش، مەملىكەتلىك ئەمگەك نەمۇنچىسى، 6 - نۆۋەت-
لىك مەملىكەتلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ ئەزاسى، ئاپتونوم رايون-
لۇق خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىلى)نىڭ ئۆيى قاتارلىق تۆت ئائە-
لىگە بېسىپ كىرىپ، پارتلىتىش، ئېتىۋېتىش، پىچاق تىقىش
قاتارلىق ۋاستىلەرنى قوللىنىپ قانلىق تېررورلۇق، يوشۇرۇن
ئۆلتۈرۈش ۋەقەسىنى قىلغان. تېررورچى ئۇنسۇرلار قاۋۇل توقا-
نىڭ ئۆيىگە ئىككى دانە گرانات تاشلاپ، قاۋۇل توقا ۋە ئۇنىڭ ئا-
يالىنى ئېغىر يارىلاندۇرغان؛ قاۋۇل توقىنىڭ ئىنىسىگە يەتتە پە-
چاق تىقىپ ئۆلتۈرۈۋەتكەن، ئۇنىڭ ئايالىنى ئېتىپ ئۆلتۈرگەن؛
قاۋۇل توقىنىڭ ئوغلىغا توققۇز پىچاق، ئۇنىڭ ئايالىغا سەككىز
پىچاق تىققاندىن كېيىن، ئىككىلىسىنى ئېتىپ ئۆلتۈرۈۋەتكەن؛
كەنت كادىرى جاروپ مەمتىمىنگە پىچاق تىقىپ ئېغىر يارىلاند-
ۇرغان. دېلو يۈز بەرگەندىن كېيىن، جامائەت خەۋپسىزلىكى
تارماقلىرى دەرھال تور يېيىپ تېررورچىلارنى تۇتۇشقا كىرىش-
كەن، 5 - ئاينىڭ 2 - كۈنى كەچتە، بۇ تېررورچىلار گۇرۇھى
تاشيول ئۇستىدە توسۇۋېلىنغان، تېررورچىلارنىڭ بىرسى ئېتىپ
ئۆلتۈرۈلگەندىن سىرت، قالغان سەككىزى ئۆزىنى پارتلىتىپ
ئۆلۈۋالغان. تەكشۈرۈشكە ئاساسلانغاندا، توققۇز نەپەر تېررورچى-
نىڭ ھەممىسىدە بىرتۇتاش قورال - ياراغ ۋە كىيىم - كېچەك

سەپلەنگەن بولۇپ، ئۇلار بىردەك ئۆزىنى پارتلىتىش ئۈسكۈنىسى ۋە قۇتقۇزۇش دورىلىرىنى يېنىدا ئېلىپ يۈرگەن. بۇنىڭدىن ئۇلارنىڭ يوشۇرۇن ئۆلتۈرۈشتەك تېررورلۇق، بۇزغۇنچىلىق ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ بارىدىغان مەخسۇس قوشۇن ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

(3) زەھەر سېلىش، ئوت قويۇش. بۇ خىلدىكى تېررورلۇق دېلولىرىنىڭ تىپىكىرەكلىرىدىن ئۈچى بار. 1998 - يىلى 1 - ئاينىڭ 30 - كۈنىدىن 2 - ئاينىڭ 18 - كۈنگىچە، قەشقەر شەھىرىدە بىر يۈرۈش زەھەر سېلىش دېلوسى يۈز بەردى، تېررورچى ئۇنسۇرلار سۇغا زەھەر سېلىش ئارقىلىق تۆت ئادەمنىڭ زەھەرلىنىشى، بىر ئادەمنىڭ ئۆلۈشى ھەمدە مىڭلىغان چارۋىلارنىڭ ئۆلۈشى ياكى زەھەرلىنىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. شۇ يىلى 5 - ئاينىڭ 23 - كۈنى ھەپتە ئاخىرى ئىدى، چېگرا سىرتىدىكى تېررورچىلارنىڭ پىلانلىشى ۋە قوماندانلىق قىلىشى بىلەن، ئۇ-رۇمچىدىكى سودا سارايلىرى، توپ سېتىش بازارلىرى، بازارلار، مېھمانسارايلار قاتارلىق ئادەملەر بىرقەدەر توپلاشقان جايلارغا ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ئۆزى ئوت ئالىدىغان 40 نەچچە دانە خىمىيىلىك ئۈسكۈنە قويۇلۇپ، 15 قېتىم ئوت قويۇش دېلوسى سادىر بولدى، ئۇلار «ئۇرۇمچىنى ئوت دېڭىزىغا ئايلاندۇرىمىز» دەپ جار سېلىشقان. ئوت ۋاقتىدا ئۆچۈرۈۋېلىنغانلىقتىن تېررورچى ئۇنسۇرلارنىڭ سۇيىقەستى ئەملگە ئاشمىغان. 1998 - يىلى 3 - ئاينىڭ ئاخىرى، تېررورچى ئۇنسۇرلار جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ قاغىلىق ناھىيىسى تەۋەسىدىكى 219 دۆلەت يولى لىنىيىسىنىڭ 36 كىلومېتىرلىق يېرىدە تەبىئىي گاز تۇرۇبىسىغا ئوت قويۇۋەتكەن، بۇنىڭ بىلەن تۇرۇبا پارتلاپ، ئوت ئۈچ سائەتتىكىچە كۆيۈپ، بۇنىڭدىن نەچچە مىليون يۈەنلىك بىۋاستە ئىقتىسادىي زىيان كېلىپ چىققان.

(4) ھۆكۈمەت ئورگانلىرى ۋە چ خ ساقچىخانىلىرىغا ھۇجۇم قىلىش. مەسىلەن، 1996 - يىلى 8 - ئاينىڭ 27 - كۈنى، ئالتە

نەپەر تېررورچى ئۇنسۇر قەشقەر ۋىلايىتى قاغىلىق ناھىيىسىنىڭ جاڭگىلىئەسكى يېزىلىق خەلق ھۆكۈمىتىگە ھۇجۇم قىلىپ، مۇ-ئاۋۇن يېزا باشلىقى ۋە بىر نەپەر دىجورنى تۇرۇۋاتقان ساقچىخانا كادىرىنى ئۆلتۈرگەندىن كېيىن، بۇ يېزىنىڭ 1 ـ كەنتىگە باس-تۇرۇپ كىرىپ، ئوچ نەپەر ئامانلىق قوغدىغۇچى خادىم ۋە بىر نە-پەر سۇ باشقۇرغۇچى خادىمنى تۇتقۇن قىلىپ، چۆللۈككە ئاپىرىپ ئۆلتۈرۈۋەتكەن. 1999 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى، تېررور-چى ئۇنسۇرلار قەشقەر ۋىلايىتى پوسكام ناھىيىسىنىڭ سەيلى يې-زىلىق ساقچىخانىسىغا ھۇجۇم قىلىپ، ئىككى ئادەمنى ئۆلتۈر-گەن ۋە ئىككى ئادەمنى يارىلاندۇرغان، 10 ئېغىز ئوڭگە، بىر ئاپ-تۇموبىلغا، ئوچ موتسىكلىتقا ئوت قويۇۋەتكەن.

(5) قالايمىقانچىلىك تۇغدۇرۇش ئارقىلىق تېررورلۇق كەي-پىياتى پەيدا قىلىش. بۇنىڭ ئىچىدە 1997 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى غۇلجىدا يۈز بەرگەن بۆلگۈنچىلىك خاراكتېرىدىكى قالايمىقانچىلىق تۇغدۇرۇش ۋەقەسىنى سادىر قىلغان تېررورچى ئۇنسۇرلارنىڭ جىنايى قىلمىشى ئەڭ گەۋدىلىك. تېررورچى ئۇنسۇرلار ئۇرۇش، چېقىش، بۇلاش ئېلىپ بېرىش قالايمىقانچىلىقى-دىن پايدىلىنىپ، ھېيت ئۆتكۈزۈۋاتقان ئىككى دېھقان ئائىلىسى-گە بۆسۇپ كىرىپ، ئىككى ئۆيدىكى ئالتە جانىنىڭ ھەممىسىنى ئېغىر يارىلاندۇرغان؛ توخۇچى كەنتىدە تېررورچى ئۇنسۇرلار تۇن نىسپىدىن پايدىلىنىپ يول بويىدىكى بىر دېھقان ئائىلىسىگە باستۇرۇپ كىرىپ، بۇ ئائىلىدىكى چوڭ ـ كىچىك ئوچ جانىنىڭ ھەممىسىنى ئۆلتۈرۈۋەتكەن؛ 50 نەچچە ياشلىق ئوچ چاقلىق ھارۋىكەش كۇپكۇندۇزدە تېررورچى ئۇنسۇرلار تەرىپىدىن تاش ۋە كالتەك بىلەن ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈلگەن؛ بىر توپ زوراۋانلار غۇلجا شەھىرى قارادۆڭ يېزىلىق مەدەنىيەت پونكىتىنىڭ كاتىپى جياڭ جاۋمىڭغا پىچاق تىقىپ ئۆلتۈرگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ جەستىنى ئوت قويۇلغان قەغەز دۆۋىسى ئىچىگە تاشلاپ كۆيدۈرۈۋەتكەن. زوراۋانلار ھەدەپ تېررورلۇق كەيپىياتى پەيدا قىلىپ: بىر خەنزۇ-

نى ئۆلتۈرسەك، 1000 خەنزۇ قورقۇپ قېچىپ كېتىدۇ، دەپ جار سالغان.

بۇنىڭدىن باشقا، ئاتالمىش «كۆڭۈلكىنى بۇزۇش»(بۇ ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرى ۋە ئىلغار زاتلارنى يوشۇرۇن ئۆلتۈرۈش ئارقىلىق، ھۆكۈمەت بىلەن ئاز سانلىق مىللەتلەر ئاممىسى ئوتتۇرىسىدىكى «كۆڭۈلۈك»نى بۇزۇپ تاشلاشنى كۆرسىتىدۇ) ۋە «ئۇيغۇر خائىنلار»(بۇ دېلونى پاش قىلىشقا ياردەم بەرگەن ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرىنى كۆرسىتىدۇ)نى يوقىتىش ھەرىكىتى ئېلىپ بېرىپ، ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرى، ئىلغار زاتلار ۋە ئامما ئارىسىدا يوشۇرۇن ئۆلتۈرۈش ۋەقەسى تۇغدۇرۇپ، تېررورلۇق ۋەقەلىرىنى سادىر قىلدى. 1998 - يىلىدىن باشلاپ، «شەرقىي تۈركىستان» تېررورچى كۈچلىرىنىڭ شىنجاڭدىكى ھەرىكىتىدە مەلۇم ئۆزگىرىشلەر بولدى، چېگرا ئىچى ۋە سىرتىدىكى «شەرقىي تۈركىستان» تېررورچى تەشكىلاتلىرى ئۆزئارا ئالاقىنى كۈچەيتىپ، چېگرا سىرتىدىكى تەشكىلاتلار تېررورلۇق ھەرىكەتلىرىگە بىۋاستە قوماندانلىق قىلىدىغان، چېگرا سىرتىدا مەشىق قىلدۇرۇلغان تېررورچى ئۇنسۇرلارنى چېگرا ئىچىگە كىرگۈزۈپ، چېگرا ئىچىدە تەشكىلات قۇرۇپ ۋە ئەزا تەرەققىي قىلدۇرۇپ، تېررورلۇق ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ بارىدىغان بولدى. 1998 - يىلىدىلا، چېگرا سىرتىدىكى «شەرقىي تۈركىستان» تېررورلۇق تەشكىلاتلىرى 100دىن ئارتۇق تۈرلۈك خادىملارنى ئەۋەتىپ، ئۇلارنىڭ شىنجاڭدا ئالاقە باغلاپ ۋە ئەزا كۆپەيتىپ، يەنمۇ ھەرىكەت ئېلىپ بېرىشنى كۈتۈپ تۇرۇشىنى بۇيرۇغان. بۇلۇپمۇ چېگرا سىرتىدىكى «ئوتتۇرا ئاسىيا ئۇيغۇرلار ئىتتىپاقى»، بىر تەرەپتىن ئىلى ۋىلايىتىدىكى تۈرلۈك تېررورلۇق تەشكىلاتلىرىنىڭ «لەخمە كولاپ، ئاكوپ ياساپ، ئاشلىق ساقلاپ»، ئۇرۇش تەييارلىقىنى ياخشى ئىشلىشىگە مەخپىي بۇيرۇق قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن چېگرا سىرتىدىن ئىسراپىل باشچىلىقىدىكى تېررورلۇق تەشكىلاتى كاتتىۋاشلىرىنى ئەۋەتىپ، غۇلجا ناھىيىسىدە

«بەتتە كىشىلىك يېغىن» ئېچىپ، ئىچكى ـ تاشقى جەھەتتە ماسـ
لىشىپ، 6 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى ئىلىدا تېررورلۇق توپىلىڭى
كۆتۈرۈشكە مەخپىي كېلىشكەن. شىنجاڭدىكى جامائەت خەۋپـ
سىزلىكى تارماقلىرى بۇ يىغىننى ۋاقتىدا پاش قىلغاچقا ئۇلارـ
نىڭ تېررورلۇق قىلىش، توپىلاڭ كۆتۈرۈش سۇيىقەستى ئەمەلگە
ئاشمىغان. جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىدا، ھەسەن مەخسۇم باشچىلىـ
قىدىكى چېگرا سىرتىدىكى «شەرقىي تۈركىستان» تېررورلـۇق
تەشكىلاتى بولغان «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام ھەرىكىتى» ئوسـ
مان ھىمىتىنى «شىنجاڭنىڭ باش قوماندانى» قىلىپ تەيىنلەپ،
ئۇنى شىنجاڭغا ئەۋەتىپ، ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ قەشقەر، خوـ
تەن، ئاقسۇ، ئۈرۈمچى قاتارلىق جايلاردا شۆبە ئاپپاراتلىرىنى ۋە
15 يەردە تېررورلۇق ھەرىكىتى مەشىق نۇقتىلىرىنى قۇرۇپ،
100دىن ئارتۇق تېررورچى تايانچ ئۇنسۇرلىرىنى مەشىق قىلدۇـ
رۇپ، بىر تۈركۈم پارتلىتىش ئۈسكۈنىلىرىنى ياسىغان. پەقەت
ئۈرۈمچىنىڭ ئۆزىدىلا 23 دانە پارتلىتىش ئۈسكۈنىسى، 301 يەـ
شىك(ئالتە تونىنىدىن ئارتۇق) پارتلىتىش بومبىسى ياسايدىغان
خىمىيىلىك خام ماتېرىيال قولغا چۈشۈرۈلگەن، يەنە 52 يەشىك
ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا قەشقەر، خوتەن، ئاقسۇ قاتارلىق جايلارغا
توشۇلغان. چېگرا سىرتىدىكى «شەرقىي تۈركىستان» تېررورلۇق
تەشكىلاتلىرى يەنە شىنجاڭغا ئۇزلۇكسىز تۇرده يوشۇرۇن قورال
يۆتكىگەن، 1998 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى، ئىلى ۋىلايىتىـ
نىڭ قورغاس پورتىدا چېگرىدىن كىرگەن مىللار ئارىسىغا قورال
يوشۇرۇنغانلىق ئەھۋالى بايقالغان، بۇنىڭ ئىچىدىن بىر دانە
AK74 تىپلىق ئاپتومات، ئالتە دانە تاپانچا، 18مىڭ پاي ئوق،
110 دانە قول مىناسى، ئارمىيىدە ئىشلىتىلىدىغان بىر تۈركۈم
كاپسۇل ۋە پارتلىتىش دورىلىرى چىققان. 6 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈـ
نى، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى تورغات پورتىدا چېگرا سىرتىدىن
كىرگۈزۈلگەن مىللار ئارىسىدىن 47 رېئاكتىپ سىناره بايقالغان.
6 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى، تارباغاتاي ۋىلايىتىنىڭ باقتۇ پورتىدا

چېگرىدىن كىرگۈزۈلگەن ماللار ئارىسىدىن ئارمىيىدە ئىشلىتىدىغان بىئوخىمىيىلىك زەھەرلىك سۈيۇقلۇقتىن 68 دانە، زەھەرلىك سۈيۇقلۇق پۈركۈگۈچتىن ئىككى يۈرۈش بايقالدى.

«شەرقىي تۈركىستان» كۈچلىرىنىڭ زوراۋانلىق، تېررورلۇق جىنايىتىنى ئۈزلۈكسىز سادىر قىلىنىشىغا قارىتا، شىنجاڭدىكى جامائەت خەۋپسىزلىكى تارماقلىرى 1997 ـ يىلىدىن باشلاپ كۈچنى مەركەزلەشتۈرۈپ چېگرا ئىچىدىكى تېررورلۇق ھەرىكىتىلىرىگە قاتتىق زەربە بېرىشكە باشلىدى. تۆت يىل تىرىشچانلىق كۆرسىتىش ئارقىلىق، 2000 ـ يىلىغا كەلگەندە «شەرقىي تۈركىستان» تېررورلۇق كۈچلىرىنىڭ شىنجاڭدىكى ھەرىكىتى ئاساسىي جەھەتتىن تىزگىنلەندى، تۈرلۈك زوراۋانلىق، تېررورلۇق جىنايەتلىرى كۆرۈنەرلىك ھالدا ئازايدى، ئىجتىمائىي مۇقىملىق ۋەزىيىتىدە كۆرۈنەرلىك ياخشىلىنىش بولدى.

4. «شەرقىي تۈركىستان» تېررورلۇق كۈچلىرىنىڭ «11 ـ سېنتەبىر» ۋەقەسىدىن كېيىنكى ھەرىكەت يۈزلىنىشى

2001 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى، خەلقئارا تېررورچى كۈچلىرى يولۇچىلار ئايروپىلانىنى بۇلاپ ئامېرىكىنىڭ دۇنيا سودا مەركىزى بىناسىغا سوقۇش شەكلى ئارقىلىق، پەۋقۇلئاددە زور زوراۋانلىق، تېررورلۇق ۋەقەسىنى پەيدا قىلىپ، ئامېرىكىغا زور ھاياتىي خەۋپ ۋە مال ـ مۈلۈك زىيان كەلتۈردى. «11 ـ سېنتەبىر» تېررورلۇق ۋەقەسى يۈز بەرگەندىن كېيىن، خەلقئارا جەمئىيەتنىڭ تېررورلۇققا ئورتاق زەربە بېرىشىدەك چوڭ ئارقا كۆرۈنۈش ئارقىسىدا، بېن لادىن باشچىلىقىدىكى خەلقئارا تېرروركىسىتان» تېررورچى كۈچلەر بىلەن زىچ ئالاقىسى بولغان «شەرقىي تۈركىستان» تېررورچى كۈچلىرىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش ۋە ھەرىكەت ئېلىپ بېرىش ماكانى زور دەرىجىدە كىچىكلىتىلدى.

بىر تەرەپتىن، جۇڭگو ھۆكۈمىتى خەلقئارا جەمئىيەتنىڭ تېررورلۇققا قارشى تۇرۇش ھەمكارلىقىنى ئۈزلۈكسىز كۈچەيتىشىدەك چوڭ ئارقا كۆرۈنۈش ئاستىدا، تۈرلۈك شەكىللەر ئارقى

لىق، «شەرقىي تۈركىستان» تېررورچى كۈچلىرىنىڭ جىنايى پا-
كىتلىرىنى دەلىل - ئىسپاتلار ئارقىلىق پاش قىلىپ، خەلقارا
جەمئىيەتكە «شەرقىي تۈركىستان» تېررورچى كۈچلىرىنىڭ ھە-
قىقىي ئەپت - بەشىرىسىنى يەنمۇ ئېچىپ بەردى. بولۇپمۇ،
2002 - يىلى 1 - ئاينىڭ 21 - كۈنى جۈڭگو گۇۋۇيۈەن ئاخ-
بارات ئىشخانىسى « شەرقىي تۈركىستان » تېررورچى كۈچلىرى
جىنايى جاۋابكارلىقتىن قۇتۇلالمايدۇ» دېگەن ماقالىنى ئېلان قە-
لىپ، نەق پاكىتلار ئارقىلىق «شەرقىي تۈركىستان» تېررورچە-
لىقىنىڭ ماھىيىتىنى ئېچىپ بېرىش بىلەن بىللە، يەنە «شەرقىي
تۈركىستان» تېررورچى كۈچلىرىنىڭ خەلقئارا تېررورچى كۈچ-
لەر بىلەن بولغان زىچ ئالاقىسى ۋە قاتناشقان تېررورلۇق ھەرە-
كەتلىرى، شۇنداقلا كەلتۈرۈپ چىقارغان زىيىنىنى ئېچىپ بە-
رىدى. ماقالە ئېلان قىلىنىشى بىلەن خەلقئارا جەمئىيەتتە زور
غۇلغۇلا قوزغىدى، 1 - ئاينىڭ 22 - كۈنى، ئامېرىكا دۆلەت
ئىشلىرى مەھكىمىسىنىڭ باياناتچىسى بوۋرچېر مۇنۇلارنى بە-
لەدۈردى: « جۇڭگو بىلەن ئامېرىكا تېررورلۇق، زوراۋانلىق ھەرە-
كىتىنىڭ زىيانكەشلىكىگە ئۇچرىغۇچىلار، ئىككىلىسى خەلقئارا
تېررورلۇقنىڭ تەھدىتىگە ئۇچرىماقتا. بىز جۇڭگو بىلەن بولغان
تېررورلۇققا قارشى تۇرۇش جەھەتتىكى ھەمكارلىقنى قەدىرلەي-
مىز، بىز شىنجاڭدا ياكى جۇڭگونىڭ باشقا جايلىرىدا تېررورلۇق،
زوراۋانلىق ھەرىكەتلىرىنىڭ يۈز بېرىشىگە قارشى تۇرىمىز».

يەنە بىر تەرەپتىن، جۇڭگو «شەرقىي تۈركىستان» تېررور-
لۇق جىنايىتىگە زەربە بېرىشنى خەلقئارا تېررورلۇققا قارشى تۇ-
رۇش كۈرىشى ئىزىغا كىرگۈزدى. بىرىنچى، «شاڭخەي ھەمكارلىق
تەشكىلاتى» مېخانىزمىغا تايىنىپ «شەرقىي تۈركىستان»چىلارنىڭ
تېررورلۇق ھەرىكىتىنى يەنمۇ تىزگىنلىدى. 1996 - يىلى 4 -
ئاينىڭ 26 - كۈنى، جۇڭگو، رۇسىيە، قازاقىستان، قىرغىزىس-
تان، تاجىكىستانلارنىڭ رەھبەرلىرى جۇڭگونىڭ شاڭخەي شەھە-
رىدە يىغىن ئېچىپ، «چېگرا رايونلاردا ھەربىي ئىشلار ساھەسى-

دىكى ئۆزئارا ئىشىنىشنى كۈچەيتىش كېلىشىمى»نى ئىمزالاپ، جۇڭگونىڭ شىنجاڭ رايونىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىنىڭ مۇقىملىقى ۋە بىخەتەرلىكىنى قوغداش مەقسەت قىلىنغان مېخانىزم(SCO)نى ئورناتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن، رايونلار بىخەتەرلىكى ۋەزىيىتىنىڭ تەرەققىي قىلىشى، ئۆزگىرىشى ۋە تېررورلۇققا قارشى تۇرۇش ۋەزىيىتىنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن، ھەمكارلىشىش ساھەلىرى يەنمۇ كېڭەيدى. 2001 ـ يىلى 6 ـ ئايدا، شاڭخەيدە چاقىرىلغان 6 ـ نۆۋەتلىك رەھبەرلەر يىغىنىدا، ئۆزبېكىستان بۇ رايون خاراكتېرلىك تەشكىلاتقا رەسمىي ئەزا دۆلەت بولدى، ئالتە دۆلەت رەھبەرلىرى « ‹شاڭخەي ھەمكارلىق تەشكىلاتى › قۇرۇلغانلىقى توغرىسىدا بايانات» ۋە «تېررورلۇق، بۆلگۈنچىلىك ۋە ئېكستىرىمىزمگە زەربە بېرىش شاڭخەي ئەھدىنامىسى»نى ئىمزالىدى. بۇ تېررورلۇق، بۆلگۈنچىلىك ۋە ئېكستىرىمىزمدىن ئىبارەت ئۈچ خىل كۈچكە زەربە بېرىشنىڭ ئالتە دۆلەت رەھبەرلىرىنىڭ ئۈچرىشىشىدىكى ئاساسلىق مۇھاكىمە تېمىسىغا، شۇنداقلا «شاڭخەي ھەمكارلىق تەشكىلاتى»نىڭ مۇھىم مەزمۇنىغا ئايلانغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئالتە دۆلەت بۇ ساھەدىكى ھوقۇقى ۋە مەجبۇرىيىتىنى بەلگىلەپ، ھەمكارلىقنى كۈچەيتىپ، بىردەك تەدبىر قوللىنىپ، مۇشۇ رايونلارنىڭ بىخەتەرلىكىگە بۇزغۇنچىلىق قىلغان تۇرلۇك كۈچلەرگە زەربە بېرىدۇ. «شاڭخەي ھەمكارلىق تەشكىلاتى»نىڭ قۇرۇلۇشى خەلقئارادا رايونلار ئارا ھەمكارلىشىپ تېررورلۇققا قارشى تۇرۇش جەھەتتە ياخشى ئۈلگە بولدى. ئىككىنچى، ئامېرىكىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان دۇنيادىكى كۆپ سانلىق دۆلەتلەر دۆلىتىمىزنىڭ «شەرقىي تۈركىستان» تېررورچىلىقىغا زەربە بېرىش كۈرىشىنى ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە قوللىدى. 2002 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى جۇڭگو گوۋۇيۈەن ئاخبارات ئىشخانىسى « ‹شەرقىي تۈركىستان › تېررورچى كۈچلىرى جىنايى جاۋابكارلىقتىن قۇتۇلالمايدۇ» دېگەن ماقالىنى ئېلان قىلغاندىن كېيىن،

جۇڭگونىڭ شىنجاڭ رايونىدا «شەرقىي تۈركىستان» تېررورچىلىـ
قىغا قارشى تۈرۈش كۈرىشى خېلى كۆپ دۆلەتلەرنىڭ ھېسداشلـ
قى ۋە قوللىشىغا ئېرىشتى. 8 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى، ئامېرىكا
دۆلەت ئىشلىرى مەھكىمىسىنىڭ دائىمىي ئىشلارغا مەسئۇل مۇـ
ئاۋىن دۆلەت ئىشلىرى كاتىپى ئامىدىچ بېيجىڭدا مۇنۇلارنى جاـ
كارلىدى: ئامېرىكا «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام ھەرىكىتى»
تەشكىلاتىنى ئامېرىكا زېمىنىغا تېررورلۇق تەشكىلاتلىرى
تىزىملىكىگە كىرگۈزدى. ئامېرىكا دۆلەت ئىشلىرى مەھكـ
مىسىنىڭ باياناتچىسىمۇ مۇنۇلارنى ئېلان قىلدى: ئامېرىكا
«شەرقىي تۈركىستان ئىسلام ھەرىكىتى»تەشكىلاتىنىڭ ئامېرـ
كىدىكى مال ـ مۈلكىنى توڭلىتىدۇ. ئارقىدىنلا، بىرلەشكەن
دۆلەتلەر تەشكىلاتىنىڭ خەۋپسىزلىك كېڭىشى تېررورلۇققا قارـ
شى تۈرۈش كومىتېتى «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام ھەرىكىتى»
تەشكىلاتىنى جازالىنىدىغان تەشكىلاتلار تىزىملىكىگە كىرگۈـ
زۈشنى قارار قىلدى. بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى ۋە كۆپ
سانىدىكى دۆلەتلەرنىڭ «شەرقىي تۈركىستان» تېررورلۇقىنى تېر ـ
رورلۇق تەشكىلاتى دەپ بېكىتىشى «شەرقىي تۈركىستان» تېر ـ
رورلۇقىنىڭ يامرىشىنى يەنمۇ تىزگىنلەشكە پايدىلىق بولدى،
جۇڭگونىڭ «شەرقىي تۈركىستان» تېررورلۇق ھەرىكىتىگە زەربە
بېرىشتە خەلقئارانىڭ تېخىمۇ كۆپ قوللىشىنى قولغا كەلتۈرۈـ
شىگە پايدىلىق بولدى.

«شەرقىي تۈركىستان» بۆلگۈنچىلىكى ۋە «شەرقىي تۈركىسـ
تان» تېررورچىلىقى بىرلىكتە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان ۋە
ئۆزئارا بېقىنىدىغان ئوخشاش بىر شەيئىنىڭ ئىككى تەرىپى بۇـ
لۇپ، «شەرقىي تۈركىستان» بۆلگۈنچى تەشكىلاتلىرىنىڭ ھەممـ
ىسىلا زوراۋانلىق، تېررورلۇق ۋاستىسىنى قوللىنىشنى تەشەبـ
بۇس قىلىپ كەتمەيدۇ، لېكىن زوراۋانلىق، تېررورلۇق ۋاستـ
سىنى قوللانغان «شەرقىي تۈركىستان» تەشكىلاتلىرىنىڭ ھەمـ
مىسى شىنجاڭنى پارچىلاشنى تەشەببۇس قىلىدۇ. كېيىنكىسى

«شەرقىي تۈركىستان»بۆلگۈنچى تەشكىلاتىدا يېتەكچى ئورۇنىنى ئىگىلەيدۇ. «11 ـ سېنتەبىر» تېررورلۇق ۋەقەسىدىن كېيىن، خەلقئارا ۋەزىيەتنىڭ ئۆزگىرىشى «شەرقىي تۈركىستان» بۆلگۈنچى تەشكىلاتىنىڭ ئىچكى قىسمىنىڭ قالايمىقانلىشىشى ۋە ئۇنىڭ يەنمۇ پارچىلىنىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى، خەلقئارا تېررور-لۇققا قارشى كۈرەشنىڭ بېسىمى ئارقىسىدا، ئۇنىڭ ئىچىدىكى «مۆتىدىل» كۈچلەر كۈچەيىشكە باشلىدى. ئۇلار «شىزاڭ مۇستەقىللىقى»نىڭ تەجرىبىلىرىدىن ئىبرەت ئېلىپ، «كىشىلىك ھوقۇق» ۋە «مىللەتنىڭ ئۆز تەقدىرىنى ئۆزى بەلگىلەش ھوقۇقى»نى قولغا كەلتۈرۈش بايرىقىنى كۆتۈرۈپ چىقىپ، «زورلۇق كۈچ ئىشلەتمەسلىك شەكلى»نى قوللىنىپ، شىنجاڭنى پارچىلاش، «شەرقىي تۈركىستان دۆلىتى» قۇرۇش مەقسىتىگە يېتىشنى تەشەببۇس قىلدى؛ ئەسلىدە يېتەكچى ئورۇننى ئىگىلىگەن «زورلۇق كۈچ تەرەپدارلىرى»نىڭ كۈچى ئاجىزلىدى، لېكىن ئۇلار يەنىلا خەلقئارا تېررورچى كۈچلەرگە ۋە ئۇيغۇر چىققان دىنىي كۈچ-لەرگە تايىنىپ، ئاتالمىش «قوراللىق كۈرەش»تىن ئىبارەت زوراۋانلىق، تېررورلۇق ۋاستىسىدىن پايدىلىنىپ شىنجاڭنى پارچىلاپ، مۇستەقىل «ئىسلام دۆلىتى» قۇرۇشتا چىڭ تۇردى. نۆۋەتتە، تېررورلۇق خەلقئارا جەمئىيەت ۋە ئىنسانلارنىڭ «ئورتاق دۈشمىنى»گە ئايلاندى، زوراۋانلىق، تېررورلۇق ۋاستىسىنى قوللىنىش بىلەن نامى چىققان «شەرقىي تۈركىستان» بۆلگۈنچى تەشكىلاتى ئېغىر ئەھۋالدا قالدى. ئۇلار تاكتىكىسىنى تەڭشەپ، ئۇسۇللىرىنى ئۆزگەرتىشكە مەجبۇر بولدى، ئۇلارنىڭ ھەرىكىتى-دە بەزى يېڭى يۈزلىنىشلەر بارلىققا كەلدى:

(1) كۈچىنىڭ بارىچە ئۆزلىرىنىڭ زوراۋانلار، تېررورچىلار دېگەن نامىنى يۇيۇشقا ئۇرۇندى، شۇنىڭ بىلەن بىللە جۇڭگو ھۆ-كۈمىتىگە تېررورلۇقنى يولغا قويدى دەپ تۆھمەت چاپلىدى. ئۇلار بىر تەرەپتىن ئۆزلىرىنىڭ زوراۋانلىق، تېررورلۇق جىنايە-تىنى كۈچىنىڭ بارىچە ئاقلىسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئۆزلىرىنىڭ

ئېلىپ بېرىۋاتقان ھەرىكىتىنى «ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي مۇستەقىللىق ھەرىكىتى»، «كىشىلىك ھوقۇق ۋە مىللەتنىڭ ئۆز تەقدىرىنى ئۆزى بەلگىلەش ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرۈش» ھەرىكىتى دەپ ئاقلىدى؛ شۇنىڭ بىلەن بىللە، خەلقئارادا جۇڭگو ھۆكۈمىتىگە بەتنام چاپلاپ، زوراۋانلىق، تېررورلۇق جىنايىتىنى جۇڭگو ھۆكۈمىتىگە ئارتىپ قويماقچى بولدى. 2001 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى، «شەرقىي تۈركىستان ئۇچۇر مەركىزى»نىڭ بايانىدا چىسى: جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى ھۆكۈمىتى تېررورلۇق ۋاستىسىدىن پايدىلىنىپ، شىنجاڭنىڭ مۇستەقىللىقىنى قولغا كەلتۈرۈشكە تىرىشىۋاتقان ئۇيغۇرلارنى باستۇرماقتا، دەپ جۈيلىدى. 10 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى يەنە: ئامېرىكا ھۆكۈمىتى تېررورچىلارغا زەربە بېرىشكە تۈتۈش قىلغاندا، جۇڭگو تەرەپمۇ شىنجاڭنىڭ جەنۇبىي قىسمىدا تېررورلۇققا قارشى تۇرۇش ھەرىكىتىنى ئېلىپ باردى، لېكىن ئۇلارنىڭ ھەرىكىتى «دۆلەت تېررورلۇقى»غا ئوخشاپ كېتىدۇ، دەپ ۋالاقشىدى. «شەرقىي تۈركىستان» كۇچلىرى ئاق ـ قارىنى ئاستىن ـ ئۈستۈن قىلىپ، خەلقئارا جامائەتچىلىكنى ئالداپ، تېررورلۇق جىنايى جاۋابكارلىقىدىن قۇتۇلماقچى بولۇۋاتىدۇ.

(2) ئىچكى جەھەتتىن ماسلىشىشنى تېزلىتىپ، «قاچاق ھۆكۈمەت» قۇرۇشنى پىلانلىدى. نۆۋەتتە، چېگرا ئىچى ۋە سىرتىدىكى «شەرقىي تۈركىستان»تەشكىلاتلىرى ئىچكى جەھەتتە بىرلىشىش قەدىمىنى تېزلىتىپ، «بىرلىككە كەلگەن تەشكىلات قۇرۇش، ئورتاق داھىي سايلاپ چىقىش، بىرتۇتاش ھەرىكەت پروگراممىسى تۈزۈش، بىردەك ھەرىكەت ئېلىپ بېرىش» نىشانىنى ئىشقا ئاشۇرۇشنى ئوتتۇرىغا قويدى ھەمدە 2003 ـ يىلى دۇنياۋى «شەرقىي تۈركىستان» تەشكىلاتى بىرلەشمە يىغىنى چاقىرىپ، «شەرقىي تۈركىستان قاچاق ھۆكۈمىتى» قۇرۇش توغرىسىدا جار سالدى. «شەرقىي تۈركىستان» بۆلگۈنچىلىكى بارلىققا كەلگەندىن بۇيان، ئۇ ئەزەلدىن شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنى

گه ۋەكىللىك قىلغان ئەمەس. ھەم ھەرگىز ۋەكىللىك قىلالمايدۇ؛ بۆلگۈنچى ھاكىمىيەت قۇرۇش بىر ئوچۇم بۆلگۈنچى ئۇنسۇرلار-نىڭ دەۋر ئېقىمىغا قارشى ئېلىپ بارغان ھەرىكىتى، شىنجاڭ ئەزەلدىن جۇڭگونىڭ بىر ئۆلكىسى ۋە ئۆلكە دەرىجىلىك ئاپتونوم رايونى، ئەزەلدىن «مۇستەقىل ھۆكۈمەت» دېگەن ئۇقۇم بارلىققا كېلىپ باققان ئەمەس، «مۇستەقىل ھۆكۈمەت» قۇرۇلۇپمۇ باقمىغان. «مۇستەقىل ھۆكۈمەت» بولمىغان يەردە «قاچاق ھۆكۈمەت»تىن قانداقمۇ سۆز ئاچقىلى بولسۇن؟ بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇكى، ئاتالمىش «قاچاق ھۆكۈمەت» ئەمەلىيەتتە «شەرقىي تۈركىستان» كۆچلىرىنىڭ نۆۋەتتىكى خەلقئارا تېررورلۇققا قارشى تۇرۇشتەك چوڭ مۇھىتتا ئاق - قارىنى ئاستىن - ئۈستۈن قىلىپ، خەلقئارا جامائەتچىلىكىنى ئالداش ئۈچۈن قوللانغان يەنە بىر نەيرەڭدىن ئىبارەت.

(3) زوراۋانلىق، تېررورلۇق ۋاستىسىدىن پايدىلىنىشتا داۋاملىق چىڭ تۇردى. بۇ ئاساسلىقى بىر قىسىم «شەرقىي تۈركىستان» تېررورلۇق تەشكىلاتلىرىنىڭ چېگرا ئىچى ۋە سىرتىدا يېڭى تېررورلۇق ھەرىكىتى لاگېرى ۋە تېررورچىلارنى يېتىشتۈرۈش بازىسى قۇرۇشقا ئۇرۇنۇپ، يېڭى زوراۋانلىق، تېررورلۇق قوشۇنى قۇرۇشقا تۇتۇش قىلىشىدا ئىپادىلىنىدۇ. تالىبان ھاكىمىيىتى يىمىرىلگەندىن كېيىن، «شەرقىي تۈركىستان» تېررورلۇق تەشكىلاتىنىڭ ئافغانىستاندىكى كۆپ قىسىم تېررورلۇق ھەرىكەت لاگېرى بىتچىت قىلىندى. بۇنداق ۋەزىيەتتە، ئۇلار شىنجاڭغا قوشنا بولغان ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىدا ھەرىكەت ئېلىپ بېرىپ، شۇ جايلاردا شىنجاڭغا قارىتا تېررورلۇق ھەرىكىتىلىرىنى ئېلىپ بارىدىغان «ئالغا ئىلگىرىلەش بازىسى» قۇرۇشنى پىلانلىماقتا؛ شۇنىڭ بىلەن بىللە، شۇ جايلاردىكى ياش، ئوتتۇرا ياش ئۇيغۇر يىگىتلىرىنى، بولۇپمۇ چېچەنىيە ۋە ئافغانىستان ئۇرۇشلىرىغا قاتناشقان «پېشقەدەم ئەسكەرلەر»نى قوبۇل قىلىپ، زوراۋانلىق، تېررورلۇق گۇرۇھى قۇرماقچى بولدى. شىنجاڭ تە-

ۋەسىدىكى «شەرقىي تۈركىستان» تېررورچى كۈچلىرى گەرچە ئېغىر زەربىگە ئۇچراپ ئۇچەككە كىرىش ھالىتىگە چۈشۈپ قالغان بولسىمۇ، لېكىن يوشۇرۇن ھەرىكىتىنى توختاتقىنى يوق. ئۇلار خۇپىيانە ھالدا تەشكىلات تەرەققىي قىلدۇرماقتا، 2001 - يىلى قەشقەر ۋىلايەتلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى پاش قىلغان «ئىسلام قېرىنداشلار جەمئىيىتى» قاتارلىق بىرقانچە تېررورلۇق گۇرۇھلىرى تەشكىلاتى دېلوسىغا چېتىشلىق خادىملار 300گە يەتكەن. ئاڭلاشلارغا قارىغاندا، «شەرقىي تۈركىستان»تېررورچى كۈچلىرى ھەتتا: ئايروپىلاننى بۇلاپ چاڭجىياڭ دەرياسى سەنشىيا سۇ ئامبىرىغا سوقۇپ، خەلقئارادا زور تەسىر قوزغايدىغان تېررورلۇق زەربە بېرىش ۋەقەسىنى تۇغدۇرۇدىغانلىقى توغرىسىدا جار سالغان.

(4) ئاتالمىش «شىنجاڭ مەسىلىسىنى سىياسىي يول بىلەن ھەل قىلىش» بايرىقىنى كۆتۈرۈۋېلىپ ھەرىكەت ئېلىپ بېرىش «شەرقىي تۈركىستان» بۆلگۈنچى كۈچلىرىنىڭ «شىنجاڭ مەسىلىسىنى خەلقئارالاشتۇرۇش» مەقسىتىدە كۆرسەتكەن نەيرەڭى. 2001 - يىلى 9 - ئاينىڭ 18 - كۈنى، گېرمانىيەدىكى «شەرقىي تۈركىستان ئۇچۇر مەركىزى»نىڭ باياناتچىسى: «بېيجىڭنىڭ ، شىنجاڭ مەسىلىسى ،نى ھەل قىلىش سەمىمىيىتى بولىدىغان بولسا، بۇنىڭ بىردىنبىر چارىسى سىياسىي يول بىلەن ھەل قىلىشتۇر، ياۋروپا پارلامېنتىنىڭ نازارەتچىلىكىدە شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلارنى شىنجاڭنى ساقلاپ قېلىش ياكى مۇستەقىل دۆلەت قۇرۇشنى تاللاش توغرىسىدا ئومۇمىي خەلق ئاۋاز بېرىپ، ئۆزلىرىنىڭ تەقدىرىنى بەلگىلەشكە قويسا بولىدۇ» دەپ جار سالغان. دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، «شەرقىي تۈركىستان» بۆلگۈنچى تەشكىلاتىنىڭ ۋەكىللىرىدىن بىرى بولغان ئەركىن ئارىپتېكىن «دېموكراتىك كۈرەش ئېلىپ بېرىش» يولىدا مېڭىش توغرىسىدا جار سالغان. يەنە بەزىلەر بولسا: شىياڭگاڭ، ئاۋمېندا قوللانغان ئۇسۇلنى قوللىنىپ، شىنجاڭغا تولۇق ئاپتو-

نومىيە بېرىلىشى كېرەك، دېگەن.

ئاتالمىش «سىياسىي يول بىلەن ھەل قىلىش»، ئەمەلىيەتتە «شەرقىي تۈركىستان» بۆلگۈنچى كۈچلىرىنىڭ يېڭى ۋەزىيەتتە شىنجاڭنى پارچىلاش ئۈچۈن قوللانغان يەنە بىر خىل ۋاستىسى. تارىخ تەرەققىي قىلىپ بۈگۈنكى كۈنگە كەلگەندە شۇنى تولۇق ئىسپاتلىدىكى، بىرلىككە كېلىش ۋە قوشۇلۇش تارىخ تەرەققىياتىنىڭ ئېقىمى؛ جۇڭگونىڭ تەرەققىي قىلىپ بۈگۈنكى كۈنگە كېلىشىمۇ بىرلىككە كېلىش ۋە قوشۇلۇشنىڭ نەتىجىسى؛ جۇڭگونىڭ كەلگۈسىدىكى تەرەققىياتىدىمۇ پەقەتلا بىرلىككە كېلىش ۋە قوشۇلۇشتىن ئىبارەت مۇشۇ تارىخ ئېقىمىغا ئۇيغۇنلىشىشقا، جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ كۆپ مەنبەلىك بىر گەۋدە بولۇش ئاساسىدا دۆلەتنىڭ بىرلىكى ۋە قوشۇلۇشىنى ئۈزلۈكسىز مۇستەھكەملەش ۋە راۋاجلاندۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ. شىنجاڭ جۇڭگو زېمىنىنىڭ تەركىبىي قىسمى بولۇشى، ئۇيغۇرلارنىڭ جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ بىر ئەزاسى بولۇشى نۇرغۇن ئەسىر مەۋجۇت بولۇپ ۋە داۋاملىشىپ كەلدى، شىنجاڭنىڭ ئۆلكە بولۇپ قۇرۇلۇشىمۇ يۈز نەچچە يىللىق تارىخقا ئىگە بولۇپ قالدى، شىنجاڭنىڭ تەۋەلىك مەسىلىسى ۋە ئورنى توغرىسىدا ھېچقانداق گۇمان يوق. شۇڭا، «شىنجاڭ مەسىلىسى»نى ئوتتۇرىغا قويۇش ھېچقانداق ئىسپات ۋە ئاساسقا ئىگە ئەمەس، ئۇنداق بولۇشمۇ مۇمكىن ئەمەس. بۇنىڭدىن باشقا، شياڭگاڭ ۋە ئاۋمېن مەسىلىسى يېقىنقى زامانداغى غەربتىكى كۈچلۈك دۆلەتلەرنىڭ جۇڭگوغا تاجاۋۇز قىلىشىنىڭ مەھسۇلى، ئۇنىڭ شىنجاڭنىڭ تارىخى ۋە رېئاللىقى بىلەن ھېچقانداق سېلىشتۇرغۇچىلىكى يوق. «سىياسىي يول بىلەن ھەل قىلىش» شەكلىنى ئوتتۇرىغا قويۇشمۇ پەقەت «ئويۇن» شەكلىدىكى بىر خىل تەپەككۇر ئۇسۇلىدىنلا ئىبارەت، دۆلەتنىڭ ئۆزىنىڭ ئالتىدىن بىر قىسىم زېمىنىغا بولغان ئىگىلىك ھوقۇقىغا مۇناسىۋەتلىك بۇنداق چوڭ ھەق چوڭ ناھەق مەسىلىسىدە مۇشۇنداق ساختا دېموكراتىيە شەكلى بىلەن قارار چىقىرىشى قانداقمۇ

مۇمكىن بولسۇن؟ ئاخىردا شۇنى چۈشەندۈرۈپ ئۆتۈش زۆرۈركى، شىنجاڭ مەيلى تارىختا ياكى بۈگۈنكى كۈندە بولسۇن ئەزەلدىنلا بىرلا مىللەت ئولتۇراقلاشقان جاي ئەمەس، بەلكى كۆپ مىللەت توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان، ھەر خىل مەدەنىيەت بىرلىكتە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان جاي.

نۆۋەتتە، خەلقارا تېررورلۇققا قارشى تۇرۇش چوڭ مۇھىتىنىڭ بىسىمى ئارقىسىدا، «شەرقىي تۈركىستان» بۆلگۈنچى كۈچلىرىنىڭ بۆلگۈنچىلىك قىلىش ئۇسۇلى ۋە ۋاستىسىدە بەزى ئۆزگىرىشلەر بولدى، بۇنىڭدىن كېيىنكى بىر مەزگىلدە يەنىمۇ ئۆزگىرىش بولۇشى مۇمكىن. شۇڭا، شىنجاڭنىڭ كەلگۈسىدىكى بۆلگۈنچىلىككە، تېررورلۇققا قارشى تۇرۇش كۈرىشىدە تېخىمۇ مۇرەككەپ ۋەزىيەت بارلىققا كېلىشى مۇمكىن. بۆلگۈنچىلىك بىلەن بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش ئوتتۇرىسىدىكى ئىدىئولوگىيە ۋە تەشۋىقات ساھەسىدىكى كۈرەش، سىڭىپ كىرىش بىلەن سىڭىپ كىرىشكە قارشى تۇرۇش ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش، «شىنجاڭ مەسىلىسى»نى خەلقئارالاشتۇرۇش، سىياسىيلاشتۇرۇشنى قولغا كەلتۈرۈش بىلەن ئۇنىڭغا قارشى تۇرۇش ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش، مىللىي ئاڭ، ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت بىلەن دىنىي يېتەكچىلىك ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش، شۇنداقلا تېررورلۇق بىلەن تېررورلۇققا قارشى تۇرۇش ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشلەر تېخىمۇ كەسكىنلىشىشى مۇمكىن. بۇنىڭغا جۇڭگونىڭ بىر ئىدىئومىنى نەقىل كەلتۈرۈش مۇڭاپىق كېلىدۇ، يەنى: «دەرەخ جىم تۇراي دېسىمۇ، شامال جىم تۇرغۇزمايدۇ».

ئونىنچى باب غەربىي رايوننى كەڭ ئېچىش جەريانىدىكى شىنجاڭ

1. تەرەققىيات بىرىنچى ئورۇندىكى خىزمەت

1999 ـ يىلى، دۆلەت غەربىي رايوننى كەڭ ئېچىش ئىستراتېگىيىسىنى يولغا قويۇشقا باشلىدى. بۇ ئىستراتېگىيىنىڭ يولغا قويۇلۇشى شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتىنى مىسلى كۆرۈلمىگەن پۇرسەتكە ۋە ياخشى شارائىتقا ئىگە قىلدى.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن بۇيان، مەركىزىي ھۆكۈمەت شىنجاڭنى ئىزچىل تۇرده نۇقتىلىق ئاچىدىغان ۋە گۈللەندۈرىدىغان ئۆلكە، ئاپتونوم رايونلارنىڭ بىرى قىلىپ كەلدى. ئىسلاھات ئېلىپ بېرىلغان، ئىشىك ئېچىۋېتىلگەندىن بۇيان، مەركىزىي ھۆكۈمەت شىنجاڭنىڭ ئالاھىدە ئىستراتېگىيىلىك ئورنىنى ئاساس قىلىپ، «شىنجاڭنى ئېچىش، شىنجاڭنى گۈللەندۈرۈش» فاكتورىنى ئوتتۇرىغا قويدى ھەمدە شىنجاڭنى ئېچىش، گۈللەندۈرۈش سالمىقىنى يەنمۇ ئاشۇردى. مەركىزىي ھۆكۈمەت مۇنداق دەپ قارىدى: شىنجاڭ ئۆزگىچە بايلىق ئۇستۇنلۇكى ۋە جۇغراپىيىلىك ئۇستۇنلۇكىكە ئىگە، كەلگۈسىدىكى ئېچىش ۋە تەرەققىياتتا غايەت زور يوشۇرۇن كۈچكە ئىگە، جۇڭگونىڭ بايلىق ئۇستۇنلۇكىنى كەسىپ ئۇستۇنلۇكىگە ئايلاندۇرۇش ھەمدە بۇ ئاساستا يەنمۇ ئىلگىرىلەپ ئىقتىسادىي ئۇستۇنلۇككە ئايلاندۇرۇشتا، ئىمكانىيەتلىك سىجىل تەرەققىيات داۋامىدا باشقىلار ئورنىنى ئالالمايدىغان ئورۇن ۋە رولغا ئىگە. غەربىي شىمالنى ئېچىشتا، ئالدى بىلەن شىنجاڭنى نەزەرگە ئېلىش لازىم؛ شىنجاڭ 21 ـ ئەسىردە جۇڭگو ئىقتىسادىنىڭ ئېشىشىدىكى مۇھىم تايانچ نۇقتا بولىدۇ، جۇڭگونىڭ يېڭى ئەسىردىكى ئىمكانىيەتلىك سىجىل تە-

رەققىياتىدىكى مۇھىم ئىستراتېگىيىلىك رايونلىرىنىڭ بىرى بولىدۇ. مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ غەربىي رايونىنى كەڭ ئېچىش ئىستراتېگىيىسىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، شىنجاڭنىڭ 21 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى 10 يىلىدىكى ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنىڭ ئىستراتېگىيىلىك نىشانى ۋە ئاساسلىق ۋەزىپىسى مۇنداق بولىدۇ: ئازادە تەرەققىيات مۇھىتى يارىتىش، ئىچكى تەرەققىيات ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچىنى ئاشۇرۇش، ئۆز ئالدىغا ئېچىش ئىقتىدارىنى ئۆستۈرۈش ۋە ياخشى ئېچىش مېخانىزمى ئورنىتىش؛ ئۇنىۋېرسال ئەمەلىي كۈچ ۋە ئىقتىسادىي ئۇنۇمنى ئاشۇرۇش، مالىيە ئەھۋالىنى ياخشىلاش ۋە تۇرمۇش سۇپىتىنى ئۆستۈرۈش. ئۇل مۇئەسسەسىلەر ۋە ئۇل كەسىپلەر قۇرۇلۇشى، پەن ـ تېخنىكا، مائارىپ ۋە ئىختىساس ئىگىلىرى قوشۇنى قۇرۇلۇشى، بازارلاشقان قانۇن ـ تۈزۈم قۇرۇلۇشى ۋە ئېكولوگىيىلىك مۇھىتنى ئاسراش ۋە ئۇنى ياخشىلاش قۇرۇلۇشىنى زور كۈچ بىلەن كۈچەيتىپ، پۈتۈن مەملىكەت خەلقى بىلەن بىرلىكتە ئومۇمىيۈزلۈك ھاللىق جەمئىيەت بەرپا قىلىش. ئېچىش نىشانى مۇنداق بولىدۇ: شىنجاڭنى مەملىكەت بويىچە ئەڭ چوڭ ئەلا سۈپەتلىك تاۋار پاختا بازىسى، ئەلا سۈپەتلىك پاختا يىپ، رەخت ئىشلەپچىقىرىش بازىسى ۋە مۇھىم ئاشلىق، چارۋا مەھسۇلاتلىرى، قوغۇن ـ تاۋۇز، شېكەر ئىشلەپچىقىرىش، پىششىقلاپ ئىشلەش بازىسى، شۇنداقلا جۇڭگونىڭ مۇھىم نېفىت، تەبىئىي گاز ۋە نېفىت خىمىيە سانائىتى بازىسى قىلىپ قۇرۇپ چىقىپ، جۇڭگو ئىقتىسادىنىڭ ئېشىشىدىكى يېڭى مۇھىم تايانچ نۇقتىغا ئايلاندۇرۇش.

مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ غەربىي رايونىنى كەڭ ئېچىش ئىستراتېگىيىلىك ئورۇنلاشتۇرۇشى ۋە شىنجاڭنىڭ ئوبيېكتىپ ئەمەلىيىتىگە ئاساسەن، شىنجاڭ ئۇل مۇئەسسەسىلەر قۇرۇلۇشىنى تېزلىتىشنى ئېچىشنىڭ ئاساسى، ئېكولوگىيىلىك مۇھىتنى ئاسراش ۋە قۇرۇشنى ئېچىشنىڭ تۈپ نۇقتىسى، كەسىپلەر قۇرۇلمىسىنى تەڭشەشنى ياخشى تۇتۇشنى ئېچىشنىڭ

ئاچقۇچى، پەن ـ تېخنىكا، مائارىپنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ۋە ئىختىساس ئىگىلىرىنى يېتىشتۈرۈشنى تېزلىتىشنى ئېچىشنىڭ مۇھىم شەرتى، ئىسلاھاتنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش، ئېچىۋېتىش دائىرىسىنى يەنمۇ كېڭەيتىشنى ئېچىشنىڭ كۈچلۈك ھەرىكەتلەندۈرگۈچى كۈچى، مۇھىم نۇقتىنى گەۋدىلەندۈرۈش، ئەلالىرىنى، كۈچلۈكلىرىنى يۆلەش، رايون ۋە كەسىپنىڭ يېڭى ئېشىش نۇقتىسىنى يېتىشتۈرۈشنى ئېچىشنىڭ يولى قىلىدۇ. «10 ـ بەش يىللىق پىلان» مەزگىلىدە، مۇقىم مۇلۇككە 420 مىليارد يۈەندىن ئارتۇق مەبلەغ سالىدۇ.

(1) كەلگۈسىدىكى تەرەققىياتتا، شىنجاڭ غەربىي رايونىنى كەڭ ئېچىش پۈرسىتىنى تۇتۇپ، نۇقتىلىق ھالدا ئۇل مۇئەسسەسلەر قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىشى، مەبلەغ سېلىش ۋە تەرەققىي قىلىش مۇھىتىنى تىرىشىپ ياخشىلىشى لازىم. سۇ بايلىقىنى ئۇنۇملۈك ئېچىشى ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىشى لازىم. بۇنىڭدىن كېيىنكى 10 يىل ئىچىدە، شىنجاڭ ھەۋز ھالقىغان سۇ باشلاش قۇرۇلۇشىنى ئېلىپ بېرىپ، ئۇرۇمچى ۋە قاراماي قاتارلىق شەھەرلەرنىڭ سۇ مەسىلىسىنى تۇپتىن ھەل قىلىشى، سۇ باشلاش قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىلغان جايلاردا يەر ئېچىپ، تېز ئەي بولىدىغان ئورمان(تاۋار ياغاچ بوتقىسى) بازىسى ۋە سىيىر بازىسى قۇرۇپ، يېشىل كارىدور بەرپا قىلىشى؛ ئىلى دەريا سى جىلغىسىدىكى مول سۇ، تۇپراق بايلىقىدىن پايدىلىنىپ، ئېچىش سالمىقىنى ئاشۇرۇپ، يېڭى ئېچىلغان يەرلەرنى كۆپەيتىپ، كۆپ قىسمىنى ئورمان بىنا قىلىش، ئوت ـ چۆپ ئۆستۈرۈش، مۇھىتنى ياخشىلاشقا ئىشلىتىشى؛ چارۋىچىلىقىنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ، ئىنچىكە يۇڭلۇق قوي، گۆش، سۈت ئىشلەپچىقىرىش بازىسى بەرپا قىلىشى؛ ھەۋز ھالقىپ سۇ باشلاش قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىش ئارقىلىق، ئىبنۇر كۆلى رايونىنىڭ ئېكولوگىيىلىك مۇھىتىنىڭ ناچارلىشىش ۋەزىيىتىنى ئاساسىي جەھەتتىن تىزگىنلىشى؛ تارىم دەريا سى ۋادىسىنىڭ يۇقىرى ئېقىندا پوست بەلدىر، بۇلۇڭ

كۆل ۋە داشىشا سۇ ئىنشائاتى تۇگۇنى قاتارلىق زور تىزگىنلەش خاراكتېرىدىكى قۇرۇلۇشلارنى ئېلىپ بېرىپ، تارىم دەرياسىنىڭ غول ئېقىنىنى ئۇنۇمۇبرسال تۇزەش ۋە ئۇنى قوغداش قۇرۇلۇشىنى دەسلەپكى قەدەمدە تاماملىشى، سۇ تېجەش تېخنىكىسى يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى، ئېكولوگىيە ۋە خەلق تۇرمۇشىنىڭ سۇ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش، شۇنداقلا سۇ بايلىقىدىن ئۇنۇمۇبرسال پايدىلىنىش قاتارلىق جەھەتلەردە يېڭى بۆسۇش ھاسىل قىلىشى كېرەك.

قاتناش مۇئەسسەسىلىرى قۇرۇلۇشىنى مۇكەممەللەشتۈرۈپ ۋە كېڭەيتىپ، قاتناش مۇئەسسەسىلىرى قۇرۇلۇشىنىڭ زامانىۋىلىشىش سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈشى لازىم. تاشيول قۇرۇلۇشىنىڭ مۇھىم نۇقتىسى تاشيول تورىنى يەنمۇ مۇكەممەللەشتۈرۈشتۇر: تاشيول تورىنىڭ زىچلىق دەرىجىسى ۋە يول دەرىجىسىنى ئاشۇرۇش، تاشيول تورىنىڭ قاپلاش دائىرىسىنى كېڭەيتىش، تاشيول تورى قۇرۇلمىسىنى تەڭشەش ۋە سەرخىللاشتۇرۇش، تۇتۇشۇش دەرىجىسىنى ئاشۇرۇش، قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىش ئارقىلىق ئۇرۇمچىنىڭ تاشيولىنى پۈتۈن شىنجاڭدىكى ژىلايەت، ئوبلاستلار-نىڭ 2 ـ دەرىجىلىك تاشيوللىرى بىلەن، ناھىيە، شەھەرلەرنىڭ 3 ـ دەرىجىلىك تاشيوللىرى ۋە ئاسفالت يوللىرى بىلەن تۇتاشتۇرۇپ، دەسلەپكى قەدەمدە ئۇرۇمچىنى مەركەز قىلغان، ئالتە دۆلەت يولى غول لىنىيىسىنى ئاساسىي لىنىيە قىلغان، شەرقتە گەنسۇ، چىڭخەي بىلەن تۇتىشىپ ئىچكىرىدىكى ئۆلكە، ئاپتونوم رايونلارغا بارغىلى بولىدىغان، جەنۇبتا شىزاڭ بىلەن تۇتىشىدىغان، غەربتە ئوتتۇرا ئاسىيا، غەربىي ئاسىيادىكى ھەرقايسى ئەلگە چىققىلى بولىدىغان، شۇنداقلا ئاپتونوم رايون تەۋەلىكىدىكى 68 ئۆلكە تاشيولى، كۆپلىگەن ناھىيە، يېزا تاش يوللىرى ۋە يولۇچىلار، يۈك تىرانسپورت بېكەتلىرى، نۇقتىلىرى، تۇگۇنلىرىدىن تەركىب تاپقان زاپاس، جانلىق، تېز، قولايلىق، يۇقىرى ئۇنۇملۇك تاشيول قاتنىشى تورىنى شەكىللەندۈرۈش لازىم. تۆمۈرىيول ئىش-

لىرىدا ھازىرقى ئۇچاستىكىلاردا تېخنىكىلىق ئۆزگەرتىش ئېلىپ بېرىش، سۈرئەتنى ئاشۇرۇش بىلەن بىللە، يېڭى لىنىيە قۇرۇلۇ-شى تېزلىتىلىش ، بۇنىڭدىن كېيىنكى 10 يىلدا جىڭ - غۇلجا تۆمۈريولى قۇرۇلۇشىنى تامامىلاش، كۇيتۇن - ئالتاي تۆمۈريولىدا ئىش باشلاش لازىم.

ئاۋئاتسىيىدە غول، تارماق لىنىيىلەرنىڭ ئايرودروم قۇرۇ-لۇشىنى كۈچەيتىش، نۆقتىلىق ھالدا ئۇرۇمچى ئايرودرومىنىڭ ئىقتىدارىنى مۇكەممەللەشتۈرۈپ، ئۇنى شىنجاڭنىڭ ئاۋئاتسىيە يولوچى، يۈك تىرانسپورتىنىڭ مەركىزى ۋە ئاسىيا - ياۋروپا خەلقئارالىق ئاۋئاتسىيە يولىدىكى نۆقتىلىق مەركىزىي پورتقا ئايلاندۇرۇپ، «ئاپتونوم رايون ئىچىدە تور بولۇپ شەكىللەنگەن، شەرق بىلەن غەربكە يەلپۈگۈچتەك يېيىلغان» ھەر تەرەپلىمە تارالغان ھاۋا بوشلۇقى تىرانسپورت تورىنى شەكىللەندۇرۇش لازىم. تۇرۇبا يولى قۇرۇلۇشىدا، «غەربنىڭ گازىنى شەرققە يەتكۈ-زۈش» قۇرۇلۇشىنى يولغا قويۇش بىلەن بىللە، ئاپتونوم رايون ئىچىدە تەبئىي گازدىن پايدىلىنىش دائىرىسىنى كېڭەيتىپ، رايونلار تۇرۇبا تورىنى تەدرىجىي قۇرۇپ ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈپ، شىنجاڭدىكى ئۇچ چوڭ ئويمانلىق تەبئىي گازى ئۆزئارا تۇتاش-تۇرۇلغان، ئۆزئارا پايدىلىنىدىغان، بىرتۇتاش يۆتكىلىدىغان، مۇۋاپىق سەپلەنگەن تەبئىي گاز يەتكۈزۈش تورىنى شەكىللەندۇ-رۇش لازىم. شىنجاڭدىن لەنجۇغا چەككىلەنگەن ماي يەتكۈزۈش تۇرۇبىسى قۇرۇلۇشىنى ئېلىپ بېرىش لازىم.

ئالاقە ئىشلىرىدا ئۇچۇر ئالاقىسى تېخنىكىسىنىڭ تەرەققى-يات سۈرئىتىگە يېتىشىپ مېڭىپ، ئۇچۇر ئاساسىي تور قۇرۇلۇ-شىنى تېزلىتىپ، ئۇچۇر، ئالاقە تورىنىڭ كەڭ بەلۋاغلىشىشى، ئەقلىي ئىقتىدارلاشتۇرۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇپ، تەدرىجىي ھالدا دەرىجىدىن تاشقىرى يۇقىرى سۈرئەت، زور سىغىمچانلىق ئوپتىك تالا، سۈنئىي ھەمراھ، رەقەملىك مىكرو دولقۇنلۇق تارقىتىش تورى ۋە كۆپ ۋاستىلىك ئالاقە تېخنىكىسى ئۆزئارا بىرلەشتۈ-

رۇلگەن « ئۇچۇر يۇقىرى سۈرئەتلىك تاشيولى» تورىنى شەكىل-لەندۇرۇپ، خەلق ئىگىلىكى ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتنىڭ ئۇ-چۇرلىشىشىنى پائال ئىلگىرى سۈرۈش لازىم.

(2) بايلىق ئۇستۇنلۇكىنى ئىقتىسادىي ئۇستۇنلۇككە ئايلاندۇرۇشتا چىڭ تۇرۇپ، ئۆزگىچە كەسىپلەرنىڭ تەرەققىيات-ىنى شىنجاڭ ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىياتىنى تېزلىتىشنىڭ ئاچقۇ-چى — بايلىق ئۇستۇنلۇكىنى كەسىپ ئۇستۇنلۇكىگە ئايلاندۇ-رۇش، ئۇنى يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن هالدا ئىقتىسادىي ئۇستۇنلۇك-كە ئايلاندۇرۇش سۈرئىتىنى تېزلىتىپ، ئىقتىسادىي تۇزۇلما بە-لەن ئىقتىسادنىڭ ئېشىش شەكلىدە «تۇپ ئۆزگىرىش هاسىل قە-لىش»نى ئىشقا ئاشۇرۇشتۇر. مۇهىم نۇقتا ئۆزگىچە يېزا ئىگە-لىكىنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ، يېزا ئىگىلىكىنىڭ كەسىپلىشىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش، زامانىۋى چارۋىچىلىقنىڭ شىنجاڭنىڭ ئىق-تىسادىي تەرەققىياتىدىكى مۇهىم ئىستراتېگىيىلىك ئورنىنى ئۆستۇرۇش لازىم. بازارنى يېتەكچى قىلىپ، دېهقان، چارۋىچىلار-نىڭ كىرىمىنى ئاشۇرۇشنى مەركەز قىلىپ، يېزا ئىگىلىك قۇ-رۇلمىسىنى زور كۆچ بىلەن تەڭشەپ، روشەن رايون ئالاهىدىلە-كىگە ئىگە بولغان تېرىقچىلىق، باقمىچىلىق ۋە يېشىل يېمەك-لىكلەر كەسپىنى، ئېكولوگىيىلىك يېزا ئىگىلىكى، تۇجۇپلىك يېزا ئىگىلىكى، پېرېۋوت يېزا ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇپ، يېزا ئىگىلىكىنىڭ ئۇنۇمۇبرسال ئىقتىسادىي ئۇنۇمىنى تىرىشىپ ئۆستۇرۇش لازىم. 2010 - يىلىغىچە، مەملىكەت بويىچە ئەڭ چوڭ ئەلا سۈپەتلىك تاۋار پاختا بازىسى، ئۇزۇم، زاراڭزا، پەمىدۇر بازىسى، مۇهىم چارۋىچىلىق مەهسۇلاتلىرى بازىسى، قوغۇن - تاۋۇز، مېۋە - چېۋە بازىسى ۋە رايون ئالاهىدىلىكىگە ئىگە يېشىل يېمەكلىكلەر بازىسى قۇرۇپ چىقىش لازىم. زامانىۋى چارۋىچى-لىقنىڭ تەرەققىيات قەدىمىنى تېزلىتىپ، يايلاق چارۋىچىلىقى، دېهقانچىلىق رايونلىرى چارۋىچىلىقى ۋە شەهەر ئەتراپى رايونلە-رى چارۋىچىلىقىنى تەڭ تۇتۇش، نۇقتىلىق هالدا دېهقانچىلىق

رايونلىرى چارۇچىلىقىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش فاكۇلتېتىدا چىقىرىش تۇرۇش لازىم. چارۇچىلىق رايونلىرىدا چارۇچىلارنىڭ ئولتۇراق-لىشىشى، يېرىم ئولتۇراقلىشىشىنى ئىشقا ئاشۇرۇپ، زور بىر تۇركۈم ئائىلىۋى چارۇچىلىق مەيدانلىرىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈش لازىم؛ دېھقانچىلىق رايونلىرىدا زور بىر تۇركۈم باقمىچىلىق چوڭ ئائىلىلىرىنى شەكىللەندۈرۈش لازىم؛ شەھەر ئەتراپى رايون-لىرىدا چارۇچىلىقنىڭ زاۋۇتلاشقان ئىشلەپچىقىرىشىنى شەكىل-لەندۈرۈش لازىم. چارۇچىلىقنى كەسىپلەشتۈرۈش ۋە چارۇچى-لىق بازىلىرىنى قۇرۇش ئارقىلىق، ياخشى چارۋا نەسلى، ئوت ـ چۆپ سورتلىرىنى يېتىلدۈرۈپ ۋە كېڭەيتىپ، زامانىۋى چارۋا-چىلىق ئىشلەپچىقىرىشى سىستېمىسىنى بەرپا قىلىش لازىم. باغۋەنچىلىكتە پەن ـ تېخنىكا تەرەققىياتىغا تايىنىپ، باغۋەنچى-لىكنى شىنجاڭ يېزا ئىقتىسادىنىڭ مۇھىم ئېشىش نۇقتىسى قىلىش لازىم. كەسىپلەشكەن، كۆلەملەشكەن ۋە تۈجۈپىلەشكەن باغۋەنچىلىك كەسىپى بەلۋېغى(رايونلىرى)نى تەدرىجىي شەكىللەن-دۈرۈش لازىم.

شىنجاڭنىڭ كەلگۈسى تەرەققىياتىدا، ئۆزگىچە بايلىققا تايى-نىپ، رىقابەتلىشىش كۈچىگە ئىگە ئۆزگىچە كەسىپلەرنى زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇش لازىم. «يېشىل ماركا»، «داڭلىق، ئەلا ماركا»، «ئۆزگىچە ماركا» مەھسۇلاتلىرىنى يارىتىپ، بازارنى پائال ئېچىپ، بازار ئىگىلەش سالمىقىنى ئاشۇرۇش لازىم؛ ئۇستۇنلۇك-كە ئىگە كارخانىلار ۋە چوڭ كارخانىلار گۇرۇھىنى باشلامچى قىلغان، ئىلغار تېخنىكىدىن پايدىلىنىپ، دەسلەپكى يېزا ئىگە-لىك مەھسۇلاتلىرىنى ئىنچىكە پىششىقلاپ ئىشلەيدىغان بىر تۈركۈم زامانىۋى كارخانىلارنى يېتىلدۈرۈش لازىم؛ دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى بازارلارغا تونۇلغان، شۇنداقلا بازارنى ئىگىلەش نىسبىتى بىرقەدەر يۇقىرى بولغان بىر تۈركۈم داڭلىق ماركىلىق مەھسۇلاتلارنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈپ، كۆلەملىك ئىگىلىك بولۇپ شەكىللەنگەن ئۆزگىچە كەسىپلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش، پىششـ-

شىقلاپ ئىشلەش ۋە ئېكسپورت بازىلىرىنى شەكىللەندۈرۈش لازىم.

(3) يۇقىرى، يېڭى تېخنىكىلار ئارقىلىق ئەنئەنىۋى كەسىپ-لەرنى ئۆزگەرتىپ، بايلىقنى ئېچىش كۆلىمىنى كېڭەيتىش لازىم. نېفىت ـ تەبىئىي گازىنى ئېچىش ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىدىكى مۇھىم تۈۋرۈك كەسىپ، دۆلەت شىنجاڭنىڭ نېفىت ـ تەبىئىي گاز بايلىقىنى قەدىرلەپ تەكشۈرۈش، ئېچىشقا بولغان مەبلەغ سېلىنمىسىنى يەنە مۇ كۆپەيتىپ، شىنجاڭنى جۇڭگودىكى ئىككىنچى «داچىڭ» قىلىپ قۇرۇپ چىقىدۇ. 2010 ـ يىلىغا بارغاندا، نېفىت مەھسۇلاتى مىقدارىنى 30 مىليون تونىغا يەتكۈزۈشكە تىرىشىش لازىم؛ شۇ-نىڭ بىلەن بىللە، تارىم ئويمانلىقىنىڭ شىمالى، غەربى جەنۇبىي قىسمى، شۇنداقلا جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبى قىسمى قاتارلىق رايونلاردىكى تەبىئىي گازنى قەدىرلەپ تەكشۈرۈش قەدىمى ۋە ئۇ-نىڭ ئېنېرگىيە بولۇپ شەكىللىنىش قەدىمىنى تېزلىتىپ، 2010 ـ يىلىغا بارغاندا، شىنجاڭنىڭ تەبىئىي گاز مەھسۇلاتى مىقدارىنى 30 مىليارد كۇب مېتىرغا يەتكۈزۈشكە، شەرققە يەتكۈ-زۈلىدىغان گازنى 20 مىليارد كۇب مېتىرغا يەتكۈزۈشكە تىرىشىش لازىم، بۇنىڭ ئىچىدە، 2005 ـ يىلىغا بارغاندا، تەبىئىي گاز مەھسۇلاتى مىقدارىنى 18 مىليارد كۇب مېتىرغا، شەرققە يەتكۈزىلىدىغان گاز مىقدارىنى 12 مىليارد كۇب مېتىرغا يەتكۈ-زۈشكە كاپالەتلىك قىلىش لازىم.

نېفىت، تەبىئىي گاز بايلىقىنى ئېچىش كۆلىمىنىڭ كېڭەيىشىگە ئەگىشىپ، شىنجاڭنىڭ نېفىت خىمىيە سانائىتىنىڭ قۇرۇلمىسى يەنمۇ سەرخىللاشتۇرۇلىدۇ، كەسىپ دەرىجىسى يەنمۇ ئۆستۈرۈلىدۇ، ئىشلەپچىقىرىش سەۋىيىسى يېڭى بالداقا كۆتۈرۈلىدۇ. ھازىرقى 16 مىليون 650 مىڭ تونىنا نېفىتنى بىر قېتىمدىلا پىششىقلاپ ئىشلەش ئىقتىدارى ئاساسىدا، ئىنچىكە پىششىقلاپ ئىشلەش ئىقتىدارى يۇرۇشلەشتۈرۈلۈپ، مۇكەممەل-

لەشتۇرۇلۇپ، شىنجاڭنىڭ ئالاھىدە قويۇق نېفتنى پىششىقلاپ ئىشلەش ۋە ئىمپورت قىلىنىدىغان يۇقىرى گۈڭگۇرتلۇك خام نېفتنى ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارىنى تېرىشىپ ئۆستۇرۇپ، شىنجاڭنىڭ نېفتنى شۇ جايىنىڭ ئۆزىدىلا پىششىقلاپ ئىشلەش مىقدارى ۋە ئىنچىكە پىششىقلاپ ئىشلەش دەرىجىسىنى ئاشۇرۇش لازىم؛ مەھسۇلاتلارنىڭ دەرىجىسىنى ئۆستۇرۇپ، مەھسۇلاتنى يېڭىلاشنى ئىلگىرى سۈرۈپ، تەييار ماينىڭ تاۋار مىقدارىنى ئاشۇرۇپ، تەييار ماينى شەرققە يەتكۈزۈش ئۇچۇن ئاساس سېلىش لازىم. «غەربنىڭ گازىنى شەرققە يەتكۈزۈش» پۈرسىتىنى چىڭ تۇتۇپ، تارىمنىڭ نېفت، تەبئىي گاز بايلىقىدىن ئۇنۇمۇبرسال پايدىلىنىشنى كۆچەيتىپ، چوڭ تىپتىكى ئېتىلېن ۋە بىرىكمە ئوغۇت ئىشلەپچىقىرىش قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىش لازىم؛ نېفت، تەبئىي گازنىڭ ئىككىلەمچى مەھسۇلاتلىرىنى يارىتىش ئارقىلىق، نازۇك خىمىيە سانائىتى ۋە خىمىيىۋى ئوغۇت تۇرىنى مۇھىم نۇقتا قىلىپ، ئۆزگىچە خىمىيە سانائىتىنى راۋاجلاندۇرۇپ، نېفت خىمىيە سانائىتى كارخانىلىرىنىڭ يېقىلغۇ تېپىدىن ئۇنۇمبرسال خىمىيە سانائىتى تېپىگە ئۆزگىرىشىنى تېزلىتىپ، شىنجاڭنى جۇڭگونىڭ مۇھىم نېفت ـ تەبئىي گاز خىمىيە سانائىتى بازىسى قىلىپ قۇرۇپ چىقىش لازىم.

ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى «شىنجاڭنى پەن ـ تېخنىكىغا تايىنىپ گۈللەندۇرۇش» ئىستراتېگىيىسىنى يەنىمۇ ئىزچىللاشتۇرۇپ، كارخانىنى ئاساسىي گەۋدە قىلغان تېخنىكىدا يېڭىلىق يارىتىش سىستېمىسىنى شەكىللەندۇرۇپ، تېخنىكىدا يېڭىلىق يارىتىش قوشۇنى قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىدۇ. يېڭى مەھسۇلاتلارنى يارىتىشنى مۇھىم نۇقتا قىلىپ، شىنجاڭنىڭ يېزا ئىگىلىك پەن ـ تېخنىكىسى ئۇستۇنلۇكىنى يەنىمۇ جارى قىلدۇرۇپ، سانائەت تېخنىكىسىدا يېڭىلىق يارىتىشنى زور كۈچ بىلەن ئىلگىرى سۈرۈپ، ئۇچۇر تېخنىكىسى، كومپيۇتېر تېخنىكىسى، ماشىنا ـ ئېلېكتر بىر گەۋدىلىشىش، ئاپتوماتىك كونتـ

رول قىلىش قاتارلىق ئىلغار تېخنىكىلاردىن پايدىلىنىپ، ئەنئە-
نىۋى كەسىپلەرنى ئۆزگەرتىش سالمىقىنى ئاشۇرۇپ، دۆلەت ئە-
چى ۋە سىرتىدىكى ئىلغار تېخنىكىلار ۋە ئۇسكۇنىلەرنى تالالاپ
كىرگۈزۈپ، خەلق ئىگىلىكىنىڭ تېخنىكا بىلەن قوراللىنىش
سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈپ، مەھسۇلاتلارنىڭ تېخنىكىلىق قوشۇلما
قىممىتى ۋە بازار رىقابىتى ئىقتىدارىنى زور كۈچ بىلەن ئاشۇ-
رۇپ، كەسىپ قۇرۇلمىسىنىڭ تەڭشىلىشى ۋە سەرخىللاشتۇرۇپ
دەرىجىسىنى ئاشۇرۇشنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. كۈچنى مەركەزلەش-
تۈرۈپ يۇقىرى، يېڭى تېخنىكا ۋە ئىلغار تېخنىكىلار ئارقىلىق
ئەنئەنىۋى كەسىپلەرنى ئۆزگەرتىپ، ھۈنەر ـ سەنئەت سەۋىيىسى
ۋە مەھسۇلاتلارنىڭ دەرىجىسىنى تىرىشىپ ئۆستۈرۈپ، زامانىۋى
پەن ـ تېخنىكا بىلەن خەلق ئىگىلىكىنىڭ ھەرقايسى تارماقلى-
رىنى يەنمۇ قوراللاندۇرىدۇ. پولات ـ تۆمۈر، رەڭلىك مېتال،
قۇرۇلۇش ماتېرىياللىرى ۋە ماشىنا ـ ئېلېكتر ساھەلىرىدە نۇق-
تىلىق ھالدا ئېنېرگىيە تېجەيدىغان، سەرپىياتنى تۆۋەنلىتىدى-
غان، بايلىقتىن ئۈنۈمبرسال پايدىلىنىدىغان ۋە مۇھىت ئاسىراش
سۈپىتىنى ئاشۇرىدىغان يېڭى تېخنىكىلارنى كېڭەيتىپ، ھۈنەر ـ
سەنئەتنىڭ يېڭىلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، پەن ـ تېخنىكا
مىقدارىنى ئاشۇرۇش لازىم. توقۇمىچىلىق، يېنىك سانائەت، تېبـ-
بىي دورىگەرلىك كەسىپلىرىدە بازار ئېھتىياجىغا ئاساسەن، تېخنى-
كا كىرگۈزۈش ۋە ئۇسكۇنىلەرنى يېڭىلاشنى تېزلىتىپ، ئىككى-
لەمچى مەھسۇلاتلار، ئىنچىكە پىششىقلاپ ئىشلەنگەن مەھ-
سۇلاتلارنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈشكە مەبلەغ سېلىش سالمىقىنى ئا-
شۇرۇش لازىم. يۇقىرى، يېڭى تېخنىكىلىق كەسىپلەر تەرەققىيات
رايونى ۋە يۇقىرى تېخنىكىلىق باغچە رايونلىرى قۇرۇلۇشىنى
كۈچەيتىپ، ئۇچۇر تېخنىكىسى، بىئوتېخنىكىسى، يېڭى ماتېرى-
يالالار، يېڭى ئېنېرگىيە، ساقلىقنى ساقلاش يېمەكلىكلىرى،
جۇڭيى تېبابەتى دورىلىرى، مىللىي تېبابەتى دورىلىرى قاتار-
لىق ساھەلەردە زور بۆسۈش ھاسىل قىلىشقا تىرىشىپ، تېخنىكا

سىغىمچانلىقى يۇقىرى، مەھسۇلاتلىرىنىڭ بازاردا رىقابەتلىشىش كۈچى كۈچلۈك بولغان، ئىقتىسادىي ئۇنۇمى چوڭ بولغان يۇقىرى، يېڭى تېخنىكىلىق كارخانىلار ۋە كارخانىلار گۇرۇھىنى شەكىللەندۈرۈپ، شىنجاڭنىڭ يۇقىرى، يېڭى تېخنىكا كەسىپلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا تۈرتكە بولۇش لازىم.

(4) 3 ـ كەسىپنى زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇش، ئۆزگىچە سايامەتچىلىكنى گەۋدىلەندۈرۈش لازىم. ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە يەنە 3 ـ كەسىپنى زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇرىدۇ، ئۆزگىچە سايامەتچىلىكنى گەۋدىلەندۈرىدۇ، تۈرلۈك بازارلارنى پائال تەرەققىي قىلدۇرۇپ، بىرەك ئېچىۋېتىلگەن، رىقابەتلىشىشى تەرتىپلىك بولغان بازار سىستېمىسىنى شەكىللەندۈرۈپ، سودا ئوبوروتى، پۇل مۇئامىلە سۇغۇرتىسى كەسىپنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ، ئۇچۇر مۇلازىمىتى، ئېلېكترونلۇق سودا ئىشلىرى، سايامەتچىلىك، ئۆي ـ يەر ـ مۇلۇك ۋە مەھەللە مۇلازىمەتچىلىكى قاتارلىق يېڭىدىن گۈللىنىۋاتقان كەسىپلەرنى زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇپ، ئىش ئورۇنلىرىنى كۆپەيتىپ، ئىقتىسادنىڭ يېڭى ئېشىش نۇقتىسىنى شەكىللەندۈرىدۇ.

شىنجاڭ مول سايامەت بايلىقى ۋە ئانتروپولوگىيىلىك مەنزىرىلەرگە، قەدىمىي «يىپەك يولى»دەك تارىخىي مەدەنىيەت ئىسارىتىقىلىرى ۋە رەڭگارەڭ مىللىي ئۆرپ ـ ئادەتكە ئوخشاش سايامەتچىلىك بايلىقىغا ئىگە، شىنجاڭنىڭ ئۆزگىچە سايامەتچىلىكىدە گەۋدىلىك ھالدا قاناس كۆلى ئاساس قىلىنغان ئېكولوگىيىلىك سايامەت رايونى، باغراش كۆلى ۋە بۇغدا كۆلى ئاساس قىلىنغان مەنزىرە سايامەت رايونى، تۈرپان ئاساس قىلىنغان مەدەنىيەت ئاسارىتىقىلىرى سايامەت رايونى، قەشقەر ئاساس قىلىنغان مىللىي ئۆرپ ـ ئادەت سايامەت رايونى ۋە ئىلى مۇھىم نۇقتا قىلىنغان گۇزەل دالا مەنزىرىلىرى سايامەت رايونلىرىنى شەكىللەندۈرۈپ، ئۇرۇمچى ـ تۈرپان ـ كورلا ـ ئوتتۇرا تارىم ـ

خوتەن - قەشقەر، ئۈرۈمچى - قاراماي - بۈرۈلتوقاي - ئالتاي - قاناس ۋە ئۈرۈمچى - بايىنبۇلاق - كۇنەس(نىلقا) - كۇنەس - غۇلجىدىن ئىبارەت ئۇچ ساياھەت ئاساسىي لىنىيىسىنى شەكىللەندۈرىدۇ. ساياھەتچىلىك ئۇل مۇئەسسەسىلىرى قۇرۇلۇشىنى تېزلىتىپ، مەنزىرە رايونلىرىنىڭ ئىقتىدارى ۋە مۇئەسسەسىلىرىنى يەنمۇ مۇكەممەللەشتۈرۈپ، تاغلىق مەنزىرىسى، يايلاق مەنزىرىسى، داڭلىق مەنزىرىلىك رايونلار قاتارلىق رايون مىللىي ئۆرپ - ئادەتلەرگە ئىگە ئۆزگىچە ساياھەت تۈرلىرى ۋە ساياھەت مەھسۇلاتلىرىنى پائال قېزىش لازىم. ساياھەتچىلىكنى ئىقتىساد-نىڭ يېڭى ئېشىش نۇقتىسى قىلىپ يېتىلدۈرۈپ، ئۇنى شىنجاڭ ئىقتىسادىنىڭ مۇھىم تۈۋرۈك كەسىپىگە ئايلاندۇرۇش لازىم.

(5) ئېكولوگىيىلىك مۇھىتنى قوغداپ، ئىمكانىيەتلىك سىجىل تەرەققىيات يولىدا قەتئىي مېڭىش لازىم. ئىمكانىيەتلىك سىجىل تەرەققىيات ۋە مۇھىتنى ئاسراش غەربىي رايونىنى كەڭ ئېچىشنى يولغا قويۇشنىڭ مۇھىم مەزمۇنى، شۇنداقلا كەلگۈسىدە شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتىنى ئىشقا ئاشۇرۇشتا چوقۇم ئورۇنداشقا تېگىشلىك نىشان. شىنجاڭ شىمالىي مۇتىدىل بەلۋاغ قۇرغاق، چۆللۈك رايونىغا جايلاشقا بولۇپ، ئېكولوگىيىلىك مۇھىتى ناچار ھەم ئاجىز، بۇ شىنجاڭنىڭ يېزا ئىگىلىك، شۇنداقلا پۈتكۈل ئىجتىمائىي ئىقتىسادىنىڭ ئىمكانىيەتلىك سىجىل تەرەققىياتىنى چەكلەپ تۇرماقتا. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن بۇيان، مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ غەمخورلۇقى ۋە قولىشى ئارقىسىدا، شىنجاڭ ئېكولوگىيىلىك مۇھىتنى ئاسراش ۋە قۇرۇشقا ئىزچىل تۈردە ئەھمىيەت بېرىپ كەلدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى كۆچەت تىكىپ ئورمان بىنا قىلىش، ئوت - چۆپ تېرىشتەك ئېسىل ئەنئەنىگە ئىگە. 1978 - يىلىدىن بۇرۇن، شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش ئاساسىي نىشانى كېيىنىش، تويۇنۇش مەسىلىسىنى ھەل قىلىش بولغاچقا، زور كۆلەمدە سۇ، تۇپراق بايلىقىنى ئېچىش جەريانىدا

ئېكولوگىيىلىك مۇھىتقا مەلۇم پاسسىپ تەسىرلەرنى ئېلىپ كەلگەندى. 1978 ـ يىلىدىن كېيىن، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى شىنجاڭنى ئېچىش، گۈللەندۈرۈش جەريانىدىكى تەجرىبىلەرنى ئىلمىي يەكۈنلەش ئاساسىدا، ئېكولوگىيىلىك مۇھىتنى ئاسراش ۋە قۇرۇشنى خەلق ئىگىلىكى ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتنىڭ مۇھىم ۋەزىپىسى قىلدى. شىنجاڭنىڭ «خەلق ئىگىلىكى ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتنىڭ 10 ـ بەش يىللىق پىلانى پروگراممىسى»دا مۇنداق دەپ ئېنىق ئوتتۇرىغا قويۇلدى، مەركىزىي ھۆكۈمەت ئوتتۇرىغا قويغان ئىمكانىيەتلىك سىجىل تەرەققىيات ئىستراتېگىيىسىنى ئىزچىللاشتۇرۇشتا چىڭ تۇرۇلۇپ، ئېكولوگىيىلىك مۇھىتنى قوغداش ۋە بەرپا قىلىش سالمىقى ئاشۇرۇلۇپ، سۈنئىي ئېكولوگىيىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش بەلەن تەبىئىي ئېكولوگىيىنى قوغداش، ئوتتۇرا، ئۇزاق مەزگىللىك قوغداش بىلەن نۆۋەتتىكى زور مۇھىت مەسىلىسىنى ھەل قىلىش زىچ بىرلەشتۈرۈلىدۇ. سۈنى تىزگىنلەش مەركىز، كۆچەت تىكىپ، ئوت ـ چۆپ تېرىش باشلامچى، تۈپراقنى ياخشىلاش ئاساس، زور قۇرۇلۇشلار يۆلەنچۈك قىلىنىپ، شۇ جايىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا يارىشا ئىش كۆرۈلۈپ، مۇھىم نۇقتىدا بۆسۈش ھاسىل قىلىنىپ، ئېكولوگىيىلىك مۇھىتنى قوغداش ۋە بەرپا قىلىش ئومۇميۈزلۈك ئىلگىرى سۈرۈلىدۇ.

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، شىنجاڭ ئېكولوگىيىلىك مۇھىت مەسىلىسى بىرقەدەر ئېغىر بولغان رايونلاردا تەدبىر قوللىنىپ، نۇقتىلىق ھالدا ئۇنۇمبرسال ياخشىلاش ئېلىپ بارىدى. 1999 ـ يىلىدىن 2002 ـ يىلىغىچە، شىنجاڭ تۆت قېتىم ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا تارىم دەرياسىنىڭ قۇرۇپ كەتكەن تۆۋەن ئېقىنىغا ھەر قېتىمدا 300 مىليون كۇب مېتىردىن سۇ باشلاپ، تۆۋەن ئېقىنىڭ ئىككى قىرغىقىدىكى جايلارنىڭ يەر ئاستى سۇ يۇزىنى كۆرۈنەرلىك كۆتۈردى، بۇنىڭ بىلەن چۆللۈك يېپىنچىلىرى ئەسلىگە كەلدى، زېمىندا يېشىللىق ھاياتي كۈچى دەسلەپكى قەدەمدە

بارلىققا كەلدى.

شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادى تېپىك بوستانلىق تېپىدىكى ئىقتىساد، ئورمانلىق بوستانلىقنى قوغداش، تۇپراقنىڭ چۆللىشىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىشتىكى يېشىل توسا قتۇر. ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى ۋە ھەر مىللەت خەلقى كۆچەت تىكىپ، ئوت - چۆپ تېرىپ، ئورمانلىقنىڭ قاپلاش نىسبىتىنى ئاشۇرۇشقا ئىز - چىل ھالدا يۈكسەك ئەھمىيەت بېرىپ كەلدى. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، شىنجاڭدا تەبىئىي ئورمانلىقنى قوغداش قۇرۇلۇشى، تې - رىقچىلىقتىن بوشىتىلغان يەرلەردە ئورمان بىنا قىلىش قۇرۇ - لۇشى، «ئۈچ شىمال» ئىھاتە ئورمانلىق سىستېمىسى قۇرۇلۇشى - نىڭ 3 - قارارلىق قۇرۇلۇشى قاتارلىق قۇرۇلۇشلار ئېلىپ بې - رىلدى. بۇنىڭ بىلەن شىنجاڭنىڭ ئېكولوگىيىلىك مۇھىت قۇ - رۇلۇشىدا كۆرۈنەرلىك ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي ئۇنۇم قولغا كەلتۈرۈلدى؛ ئورمان بىلەن قاپلىنىش نىسبىتى 1995 - يىلى - دىكى 1.68%تىن 1.92%كە يەتتى؛ ئېتىز - ئېرىق ئورمانلىقى - نىڭ تورلىشىش سەۋىيىسى ئۆستى، كۆپ خىل ئورمان تۈرى، كۆپ خىل بەلۋاغ شەكلى، غوللۇق دەرەخ، چاتقال، ئوت - چۆپ، ئورمان توری - كۆلەملىك ئورمان - ئورمان بەلۋېغى ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈلگەن ئۇنۇمبرسال ئىھاتە ئورمان سىستېمىسى دەسلەپكى قەدەمدە شەكىللەندى؛ تۈزلەڭلىك سۈنئىي ئورمانلىق زاپىسى كۆپەيتىلىپ، تاغلىق رايون ئورمانلىق بايلىقىغا بولغان بېسىم تۆۋەنلىتىلدى، تاغلىق رايون ئورمانلىقىنىڭ سۇ مەنبە - سى، سۇ - تۇپراقنى ساقلاش ئىقتىدارىنىڭ ئۇنۇملۈك جارى قىلدۇرۇلۇشىغا كاپالەتلىك قىلىندى. ئاپتونوم رايونلۇق ئورماڭ - چىلىق نازارىتىنىڭ دەسلەپكى قەدەمدە ھېسابلىشىغا ئاساسلا - نغاندا، «ئۈچ شىمال ئىھاتە ئورمانلىقى قۇرۇلۇشى»نىڭ 3 - قارار - لىق قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىلغان بەش يىل ئىچىدە، ئاپتونوم رايوننىڭ ئېكولوگىيىلىك مۇھىتى ياخشىلانغانلىقتىن 3 مىليون 172 مىڭ 500 تونىنا ئاشلىق، 1 مىليون 440 مىڭ تونىنا ئوت -

چۆپ كۆپ هوسۇل ئېلىنغان. ئۇنىڭ ئۇستىگە، بوراندىن مۇداپىئە كۆرۈش، قۇملىشىشنى تىزگىنلەش، ئوتۇن ماتېرىيالى تەيياراش، مېۋىزارلىق بەرپا قىلىش، ئورمان ئارىسىغا ئاشلىق تېرىش قاتارلىق تەدبىرلەرنىڭ ئۇنۇمى كۆرۈلگەنلىكتىن 8 مىليارد 500 مىليون يۈەن قىممىتىدە ئىقتىسادىي ئۇنۇم ھاسىل قىلىندى. 2000 ـ يىلى، ئاپتونوم رايوندىكى دېھقانلارنىڭ ئوتتۇرىچە كىرىمى 1473 يۈەن بولدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئورمانچىلىقتىن قىلىنغان كىرىمى 129 يۈەن بولۇپ، 1995 ـ يىلىدىكىدىن 25 يۈەن كۆپەيدى.

شىنجاڭ مەملىكەت بويىچە 2 ـ چوڭ چارۋىچىلىق رايونى، شۇڭا ئوتلاق قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىش ۋە ئوتلاقلارنى ئاسراش ناھايىتى مۇھىم. ئىسلاھات ئېلىپ بېرىلغان، ئىشلەك ئېچىۋېتىلگەندىن بۇيان، ئاپتونوم رايون، ۋىلايەت (ئوبلاست)، ناھىيە(شەھەر)، يېزا(بازار)دا تۆت دەرىجىلىك ئوتلاق پونكىتى ۋە ئوت ـ چۆپ ئۇرۇقى بازىسى قۇرۇلدى. 2000 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە، شىنجاڭ جەمئىي 13 مىليون 29 مىڭ مو سۇنئىي ئوتلاق بەرپا قىلدى، 17 مىليون 640 مىڭ مو ئوتلاقنىڭ سۈرىتىنى ياخشىلىدى، 12 مىليون 350 مىڭ مو ئوتلاق قاشاغا ئېلىندى. ھەر يىلى قىشتا ئېلىنغان ئوت ـ چۆپ مىقدارى 70 ـ يىللاردىكى 1 مىليارد 600 مىليون كىلوگرامدىن 4 مىليارد كىلوگرامدىن كۆپرەككە كۆپەيدى، 130 مىڭ 500 ئائىلىلىك چارۋىچى مۇقىم ئولتۇراقلاشتۇرۇلدى، بۇ شىنجاڭدىكى چارۋىچىلار ئومۇمىي سانىنىڭ 83 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. «ئۇچىنى راۋانلاشتۇرۇش» (سۇ، توك، يول)، «تۆت بولۇش» (ئولتۇراق ئۆيى، قوتان، يەم ـ خەشەك، ھويلا)، «بەشنى يۈرۈشلەشتۈرۈش» (مۇلازىمەت، مائارىپ، مەدەنىيەت ـ سەھىيە، بازار، پوچتا ـ تېلېگراف قاتارلىق مۇئەسسەسىلەر) ئىشقا ئاشۇرۇلغان قىسمەن چارۋىچىلار ئولتۇراق نۇقتىلىرىدىكى چارۋىچىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش، تۇرمۇش شەكلىدە سۈپەت ئۆزگىرىشى يۈز بەردى. ئوتلاق

قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىلىش بىلەن بىللە، ئوتلاقنى نازارەت قىلىپ باشقۇرۇش ئاپپاراتلىرى تەدرىجىي مۇكەممەللەشتۈرۈلدى، ئوتلاق-نى ئاسراش، باشقۇرۇش تەدرىجىي كۈچەيتىلدى. يەم ـ خەشەك ساـ نائىتى تېزدىن تەرەققىي قىلدى، ئوت ـ چۆپنى پىششىقلاپ ئىشـ لەش مىقدارى ئۇزلۇكسىز ئاشۇرۇلدى. 2001 ـ يىلى، شىنجاڭدا يەم ـ خەشەك ۋە يەم ـ خەشەك خام ماتېرىيالى ئىشلەپ چىقىرىدىغان 286 كارخانا بارلىققا كەلدى، ئىشلەپ چىقىرىلغان تۇرلۇك يەم ـ خەشەكلەر 1 مىليون 83 مىڭ 900 تونناغا يەتتى. شىنجاڭ تەبىئىي ئوتلاقنى ئاسراشنى كۈچەيتىپ، كۆپ قېتىم ئايروپىلاندا ئۇرۇق چېچىش، چاشقاننى تىزگىنلەش، چېكەتكە يوقىتىش ئېلىپ بارىدى. چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىدا چارۋىلارنى ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىش ۋە ئوتلاقنى ئائىلىلەرگە ئايرىپ بېرىش، رايونغا ئايرىپ نۆۋەت بىلەن چارۋا بېقىشتەك باشقۇرۇش ئۇسۇلى يولغا قوـ يۇلدى. چارۋىچىلىق بازارغا يۈزلىنىپ، زامانىۋىلىشىش، كەسىپـ لىشىش يۆنىلىشىگە قاراپ تەرەققىي قىلدى.

دۆلەتنىڭ «يەنە بىر گۈزەل غەربىي رايونىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈـ رۈش»تىن ئىبارەت ئومۇمىي تەسەۋۋۇرى ۋە ئىمكانىيەتلىك سىـ جىل تەرەققىياتتا چىڭ تۇرۇش ئىستراتېگىيىلىك تەلىپىگە ئاـ ساسەن، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى تەبىئىي ئورمانلىق، ئوتلاق ۋە ياۋايى ھايۋانات، ئۆسۈملۈك بايلىقىنى قوغداشنى يەنىـ مۇ كۈچەيتىدۇ، ناچارلاشقان ئوتلاقلارنى تۈزەش سالمىقىنى ئاـ شۇرىدۇ ۋە كۆل، نەم يەرلەرنىڭ ئېكولوگىيىلىك مۇھىتىنى ئۇـ نۇبرسال تۈزەشنى كۈچەيتىدۇ، تېرىقچىلىقتىن بوشىتىلغان يەرلەردە ئورمان، ئوتلاق بىنا قىلىش قۇرۇلۇشىنى يولغا قويۇشنى چىڭ تۇتۇپ، تۈپراقنىڭ چۆللىشىش، ئوتلاقنىڭ ناچارلىشىش ۋە تۈپراقنىڭ شورلىشىشىنىڭ كېڭىيىپ كېتىش يۈزلىنىشىنى توسۇپ، شەھەر مۇھىتىنى ئاسراش سالمىقىنى ئاشۇرىدۇ، ئېكوـ لوگىيىلىك مۇھىت قۇرۇلۇشىنى ئومۇميۈزلۈك ئىلگىرى سۈـ رۈپ، كەڭ ئېچىش بىلەن ئېكولوگىيىلىك مۇھىتنى ياخشىلاشنى

ماسلاشتۇرۇشقا تىرىشىدۇ. 10 يىل ئىچىدە نۇقتىلىق ھالدا ئالتە چوڭ قۇرۇلۇشنى ئېلىپ بارىدۇ، يەنى: (1) تارىم دەريا‌سى غول ئېقىنىنىڭ ئوتتۇرا، تۆۋەن ئېقىنلىرىدا تۇزەش ئېلىپ بېرىلىپ، قايتىدىن «يېشىل كارىدور» بەرپا قىلىنىدۇ. (2) تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبى ۋە جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىنىڭ قۇملىشىشى تىزگىنلىنىپ، ئىككى ئويمانلىقنىڭ جەنۇبىنىڭ قۇملىشىش يۇزلىنىشى ئاساسىي جەھەتتىن كونترول قىلىنىدۇ. (3) ئىبنۇر كۆلى رايونىنىڭ ئېكولوگىيىلىك مۇھىتىنى قوغداش، تۇزەش قۇرۇلۇشى پائال ئېلىپ بېرىلىدۇ. (4) تەبىئىي ئورمانلىقلارنى ئاسراش قۇرۇلۇشى ياخشى تۇتۇلىدۇ. (5) تېرىقچىلىقتىن بوشىتىلغان يەرلەردە ئورمان بىنا قىلىش، ئوت ـ چۆپ ئۆستۈرۈش قۇرۇلۇشى ئەستايىدىل يولغا قويۇلۇپ، بوستانلىقنىڭ ئېكولوگىيىلىك مۇھىتى ياخشىلىنىدۇ. (6) ئۇرۇمچى شەھىرىنىڭ ئاتموسفېرا ۋە سۇ بۇلغىنىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش، ئۇنى تۇزەش مۇھىم نۇقتا قىلىنغان شەھەر مۇھىتىنى ئۇنۇمۇبرسال تۇزەش قۇرۇلۇشى يولغا قويۇلىدۇ.

يۇقىرىقى مۇھىت ئاسراش قۇرۇلۇشلىرىنىڭ يولغا قويۇلۇشى ۋە ئىلگىرى سۈرۈلۈشگە ئەگىشىپ، شىنجاڭنىڭ ئېكولوگىيىلىك مۇھىتىنىڭ ناچارلىشىش يۇزلىنىشى مۇقەررەر ھالدا ئۇنۇملۇك كونترول قىلىنىپ ۋە ياخشىلىنىپ، شىنجاڭنىڭ ئىمكانىيەتلىك سىجىل تەرەققىيات ئىستراتېگىيىلىك نىشانىنى ئىشقا ئاشۇرۇشنىڭ تېخىمۇ كەڭ مەنزىلى نامايان قىلىنىپ، جۇڭگونىڭ ئىمكانىيەتلىك سىجىل تەرەققىيات ئىستراتېگىيىلىك نىشانىنىڭ ئىشقا ئېشىشى ئۈچۈن يېڭى تۆھپىلەر قوشۇلىدۇ.

2. شىنجاڭنىڭ مۇقىملىق ئىشلىرى ئۈستىدە ئويلىغانلىرىمىز

21 ـ ئەسىرگە قەدەم تاشلىغان پەيتتە، شىنجاڭ مۇقىم بو-

لۇڭاتقان ۋە تەرەققىي قىلىڭاتقان ياخشى ۋەزىيەتتە، ئۆتكەن كۇنلەرنى ئەستايىدىل ئەسلەپ، تەجرىبىلەرنى توغرا خۇلاسىلەپ، تۇرلۇك خىزمەتلەرنى يەنمۇ مۇكەممەللەشتۈرۈش ھەر مىللەت خەلقىنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ، ئورتاق كۈرەش قىلىپ، 21 ـ ئەسىردە شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي تەرەققىياتىدا يېڭى ۋەزىيەت يارىتىشتا ناھايىتى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

(1) مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يەنمۇ ئەتراپلىق، توغرا يولغا قويۇش لازىم. بۇ ئاساسلىقى ئۈچ مەزمۇننى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: بىرىنچى، مەركەزنىڭ يەرلىكنىڭ تۇرلۇك خىزمەتلىرىگە رەھبەرلىك قىلىش نوپۇزىنى قوغداش، پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ تۇرلۇك فاكتىرى، سىياسەتلىرىنى قەتئىي تەۋرەنمەي ئىزچىللاشتۇرۇش ۋە ئىجرا قىلىش لازىم، بۇ فاكتىرنى، سىياسەتلەر، تۇپ نېگىزدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ھەممىسى شىنجاڭغا ئۇيغۇن كېلىدۇ. ئىككىنچى، مەركەزنىڭ تۇرلۇك فاكتىرنى، سىياسەتلىرىنى شىنجاڭنىڭ ئەمەلىيىتىگە بىرلەشتۈرۈپ ئىزچىللاشتۇرۇش ۋە ئىجرا قىلىش لازىم. شىنجاڭ چېگرا رايون، كۆپ مىللەت ئولتۇراقلاشقان رايون، مىللىي ئاپتونومىيە يولغا قويۇلغان رايون، ئاساسىي قانۇندا بەلگىلەنگەن مىللىي ئاپتونومىيە ھوقۇقىغا ئىگە. شۇڭا، مەركەزنىڭ لۇشيەن، فاكتىرىن، سىياسەتلىرىنى ئىزچىللاشتۇرۇشنى شىنجاڭنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالى بىلەن بىرلەشتۈرۈشتە چىڭ تۇرۇش، بۇ ئالدىنقى شەرت ئاستىدا مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە ھوقۇقىدىن توغرا پايدىلىنىش لازىم. ئۈچىنچى، مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يەنمۇ ئەمەلىيلەشتۈرۈش ۋە ئەتراپلىق ئىزچىللاشتۇرۇش لازىم. يولداش جۇ ئېنلەي 1957 ـ يىللىلا مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: «مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە مىللىي ئاپتونومىيە بىلەن تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنىڭ توغرا بىرلەشتۈرۈلۈشى بولۇشى، ئىقتىسادىي ئامىل بىلەن سىياسىي ئامىلنىڭ توغرا بىرلەشتۈرۈلۈشى بولۇشى، توپلىشىپ ئول-

تۇراقلاشقان مىللەت ئاپتونومىيە ھوقۇقىدىن بەھرىمەن بولۇپلا قالماي، باشقا ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشقان مىللەتلەرمۇ ئاپتونو-مىيە ھوقۇقىدىن بەھرىمەن بولۇشى لازىم.» بۇ نۇقتىئىنەزەر يۈزىسىدىن كۆزلەپ ئوتتۇرىغا قويۇلغان بولۇپ، ئىسلاھات ئېلىپ بېرىلغان، ئىشلەپچىقىرىشتا يېڭى ۋەزىيەتتە، مىللىي تېر-ىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى دەۋر بىلەن تەڭ ئىلگىرىلەپ ئەتراپلىق تونۇشمىزدا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. مىللىي تېررى-تورىيىلىك ئاپتونومىيە ئەمەلىيەتتە ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىك بولغان ئىككى مەزمۇننى ئۆز ئىچىگە ئالغان، يەنى مىللىي ئاپتونومىيە بىلەن تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە. شىنجاڭنىڭ نۆۋەتتىكى كونكرېت ۋەزىيىتىدە، مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يەنمۇ ئەتراپلىق ۋە توغرا يولغا قويۇش لازىم، مىللىي ئاپتونو-مىيىنى ئىجرا قىلىش بىلەن بىللە، تېررىتورىيىلىك ئاپتونومى-يىنى يولغا قويۇشقا سەل قارىماسلىق لازىم.

(2) مىللەتلەر مۇناسىۋىتىنى شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي مۇ-قىملىقىنى قوغداشتىكى بىرىنچى ئورۇندىكى چوڭ ئىش قاتارىدا تۇتۇش لازىم. بۇ ئاساسلىقى مۇنداق تۆت مەزمۇننى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: بىرىنچى، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى مىللەتلەر مۇناسى-ۋىتىدە مۇھىمنىڭ مۇھىمى قىلىش لازىم. شىنجاڭ كۆپ مىللەت توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايون، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى يە-نىمۇ ياخشىلاش شىنجاڭنىڭ كەلگۈسى ئىجتىمائىي مۇقىملىقى ۋە تەرەققىياتىغا مۇناسىۋەتلىك بولغان بىرىنچى دەرىجىلىك چوڭ ئىش، ھەرقايسى مىللەتلەر ئۆزئارا ئىشىنىش، ئۆزئارا ھۆرمە-تلەش، ئۆزئارا قوللاش، ئۆزئارا ئۆگىنىش ۋە ئۆزئارا چۈشىنى-شىتەك ئىناق مۇھىت ۋە كەيپىياتنى تىرىشىپ ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈش لازىم. ئىككىنچى، مىللەتلەر سىياسىتىنى ئىجرا قىلىش سەۋى-يىسىنى يەنمۇ ئۆستۈرۈش، تۈرلۈك مىللەتلەر ئىشلىرىنى باش-قۇرۇشنى قانۇن بويىچە كۈچەيتىش لازىم. قاتتىق مەنىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، شىنجاڭنىڭ تۈرلۈك خىزمەتلىرى ئوخشاش بولمىغان

دەربىدە مىللەتلەر مۇناسىۋىتىگە چېتىلىدۇ. شۇڭا، ئىشنى باشقۇرۇش خىزمىتىدىن باشلاپ، ھەر مىللەت كادىرلىرى قوشۇنىنىڭ ساپاسىنى يەنمۇ ئۆستۈرۈش مىللەتلەر سىياسىتىنى ئىجرا قىلىش سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈشنىڭ ئاچقۇچى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ھەر مىللەت ئاممىسىغا قانۇن، قائىدە ـ نىزامغا ئاڭلىق رىئايە قىلىش، قانۇنغا خىلاپ، قانۇنسىز ئىشلارنى قىلماسلىق توغرىسىدا تەربىيە بېرىش ۋە ئۇلارنى بۇ جەھەتتە چەكلەپ تۇرۇش لازىم. قانۇن ئېڭى ۋە پۇقرالىق ئېڭىنى يەنمۇ تەشەببۇس قىلىش، ھەر مىللەت ئاممىسى پۇقرالىق ئېڭىنى بىرىنچى ئالقا قىلىپ، ئۆزىنىڭ جۇڭگو پۇقراسى ئىكەنلىكىنى ھەر ۋاقىت ئەستە تۇتۇشى، «ئاساسىي قانۇن» ۋە باشقا قائىدە ـ نىزاملارغا رىئايە قىلىشى شەرت. ئۇچىنچى، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ دۆلەت مەنپەئىتى بىلەن ئۆز مىللىتىنىڭ تۇپ مەنپەئىتىنىڭ بىردەكلىكىگە بولغان تونۇشىنى يەنمۇ ئۆستۈرۈش لازىم. مىللەتلەرنىڭ ئورتاق گۈللىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش بىزنىڭ مىللەتلەر سىياسىتىدىكى تۇپ مەيدانىمىز، شۇنداقلا مىللەتلەر خىزمىتىمىزنىڭ ئاخىرقى مەقسىتى. مىللەتلەرنىڭ گۈللىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش داۋامىدا، دۆلەت مەنپەئىتى بىلەن مىللەتلەرنىڭ تۇپ مەنپەئىتىنىڭ بىردەكلىكى توغرىسىدا تەربىيە ئېلىپ بېرىشقا ئەھمىيەت بېرىش لازىم. شىنجاڭ جۇڭگونىڭ بىر قىسمى، جۇڭگونىڭ رونىق تېپىپ گۈللەنگەنلىكى شىنجاڭنىڭ رونىق تېپىپ گۈللەنگەنلىكىدۇر؛ شىنجاڭ يەنە كېلىپ ھەر مىللەت خەلقى بىرلىكتە ھايات كەچۈرۈپ كېلىۋاتقان جاي، شىنجاڭنىڭ مۇقىم بولۇشى ۋە ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ئىشلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشى مۇشۇ تېررىتورىيىدە تۇرمۇش كەچۈرۈۋاتقان ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ تەرەققىي قىلىشىدۇر، مۇشۇ مەندىن چىقىش قىلىپ، دۆلەت مەنپەئىتى، مىللىي ئاپتونومىيىلىك جايلارنىڭ مەنپەئىتى ۋە ھەر مىللەت ئاممىسىنىڭ مەنپەئىتىنى ئورگانىك بىرلەشتۈرۈپ، بىرتۇتاش ئويلىشىش، تەڭ ئېتىبار بېرىش لازىم. تۆتىنچى، نېمە

مەسىلە بولسا شۇ مەسىلىنى ھەل قىلىش؛ قانداق مەسىلە بولسا شۇنداق مەسىلە قاتاردا ھەل قىلىش، بۇلارنىڭ ھەممىسىنى مىللەتلەر مەسىلىسى قىلىۋالماسلىق لازىم. ئوخشاش بولمىغان مىللەت ئەزالىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ئالدى بىلەن بىر-لىككە كەلگەن، كۆپ مىللەتلىك دۆلەت ئىچىدىكى پۇقرا بىلەن پۇقرا ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت بولۇشى، ھەرگىز مىللەت بە-لەن مىللەت ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت بولماسلىقى لازىم. شۇ-ڭا، ئوخشاش بولمىغان مىللەت ئەزالىرى ئوتتۇرىسىدىكى مەسە-لىلەرگە چېتىشلىق مەسىلىلەرنى بىر تەرەپ قىلغاندا، دىققەتنى كۆپرەك ھالدا ئۇلارنىڭ پۇقرالىق سالاھىيىتىگە قارىتىش، پۇقرا بىلەن قانۇننىڭ مۇناسىۋىتىگە ئەھمىيەت بېرىش لازىم.

(3) دىننى سوتسىيالىستىك جەمئىيەتكە ئۇيغۇنلىشىشقا يە-نىمۇ يېتەكلەش لازىم. شىنجاڭنىڭ نۆۋەتتىكى بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش كۈرىشىدە بۆلگۈنچى كۈچلەر دىندىن پايدىلىنىپ بۆلگۈنچىلىك ياكى زوراۋانلىق، تېررورلۇق ھەرىكەتلىرىنى ئې-لىپ بېرىش ھادىسىسى بىرقەدەر گەۋدىلىك بولماقتا. مەسىلەن، قىسمەن دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىنىڭ دىنغا ئىخلاس باغلاشتەك پسىخىكىسىدىن پايدىلىنىپ، مۇسۇلمانلار «ئىسلام خەلىپىلىكى» قۇرۇشقا قۇتراتتىش؛ «قۇرئان كېرىم»نىڭ ئۇ يەر - بۇ يەرلىرىدىن ئۇزۇپ ئالغان سۆزلەرنى بۇرمىلاپ ۋە ئۆز-گەرتىپ، «غازات» قىلىشقا قايمۇقتۇرۇش ۋە «يات دىندىكىلەر»نى چەتكە قېقىش، ئۇلارغا ھۇجۇم قىلىش، ۋەھاكازالار. بۇنىڭغا قا-رىتا، دۇشمەنگە قارشى كۈرەش تاكتىكىسىنى يەنمۇ كۈچەيتىپ، خەلقنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى دىنغا ئېتىقاد قىلىش مەسىلىسى بىلەن بۆلگۈنچى كۈچلەرنىڭ دىندىن پايدىلىنىپ ئېلىپ بارغان بۆلگۈنچىلىك ۋە زوراۋانلىق، تېررورلۇق ھەرىكەتلىرىنى قاتتىق پەرقلەندۈرۈپ، شىنجاڭدىكى بۆلگۈنچى كۈچلەرنى ئەڭ زور دەرد-جىدە يېتىم قالدۇرۇپ، زەربە بېرىش دائىرىسىنى كىچىكلىتىش، قانۇنلۇق دىنىي ئېتىقادلارنى قوغداش بىلەن بىللە، دىننى نىقاب

قىلىپ ئېلىپ بېرىلغان بۆلگۈنچىلىك، زوراۋانلىق، تېررورلۇق ھەرىكەتلىرىنى ۋاقتىدا پاش قىلىش ۋە ئۇنىڭغا قاتتىق زەربە بېرىش لازىم. نۆۋەتتىكى شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي مۇقىملىقىنى قوغداش خىزمىتىدە، دىن بىر خىل ئۆزگىرىشچان ئامىل بولۇپ، ھەم بۆلگۈنچى كۈچلەر ئۇنىڭدىن پايدىلىنىپ، ئۇنى بۆلگۈنچىلىك ۋە زوراۋانلىق، تېررورلۇق ھەرىكەتلىرىگە نىقاب قىلىۋېلىشى مۇمكىن؛ ھەم دىننى يېتەكلەش ئارقىلىق، ئۇنى ئىجتىمائىي مۇ-قىملىقنى قوغداشتىكى ئاكتىپ ئاملىغا ئايلاندۇرۇش مۇمكىن. شۇڭا، بۆلگۈنچى كۈچلەرنىڭ دىندىن پايدىلىنىش، دىننى نىقاب قىلىۋېلىشتەك ماھىيىتىنى قانداق قىلىپ ئۇنۇملۇك ئېچىپ تاشلاش، دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىنى قانداق يېتەكلەپ ۋە تەربىيىلەپ، ئۇلارنى بۆلگۈنچىلىك تەشۋىقاتىنىڭ ئاسارىتىدىن قۇتۇلدۇرۇش ــ كەڭ مۇسۇلمان ئاممىسىنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي مۇقىملىق كۈرىشىگە پائال ئاتلاندۇ-رۇشنىڭ ئاچقۇچى.

(4) شىنجاڭدا بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش ۋە زوراۋانلىق-قا، تېررورلۇققا قارشى تۇرۇش كۈرىشىنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىكلى-كى ۋە مۇرەككەپلىكىنى تولۇق تونۇش لازىم. شەك ــ شۇبھىسىز-كى، كەلگۈسى 21 ــ ئەسىردە شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي ۋە ئىق-تىسادىي تەرەققىياتىنىڭ ئومۇمىي ۋەزىيىتى ياخشى ۋە مەنزىلى گۈزەل بولىدۇ، ئاز ساندىكى بۆلگۈنچى كۈچلەرنىڭ بۆلگۈنچىلىك ۋە زوراۋانلىق، تېررورلۇق ھەرىكەتلىرى ھەرگىزمۇ ۋۇجۇدقا چى-قالمايدۇ. نۆۋەتتە، شىنجاڭنىڭ جەمئىيىتى مۇقىم، يەرلىك ھۆ-كۈمەتلەر تامامەن ۋەزىيەتنى ئىگىلەش ئىقتىدارىغا ۋە ئەملىي كۈچىگە ئىگە؛ يەنە بىر تەرەپتىن، خەلق مۇقىم بولۇشنى ئۈمىد قىلىدۇ، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت ئاممىسىنىڭ جەمئىيەتنىڭ مۇقىم بولۇشىنى، ئىقتىسادنىڭ تېز تەرەققىي قىلىشىنى ئۈمىد قىلىش ئىستىكى ناھايىتى كۈچلۈك، مالىمانچىلىققا، بۆلگۈنچى-لىككە قارشى تۇرۇش، زوراۋانلىققا، تېررورلۇق ھەرىكەتلىرىگە

قارشى تۇرۇش پوزىتسىيەسى ناھايىتى قەتئىي، ئۇلار شىنجاڭنىڭ بىرلىكىنى، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ۋە ئىجتىمائىي مۇقىملىقىنى قوغداشتىكى ئاساسىي كۈچ. مەركەزنىڭ بىرتۇتاش رەھبەرلىكى ۋە پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا، كەلگۈسىدە شىنجاڭدا ئومۇمىي ۋەزىيەت مۇقىم، ئىش ئوڭ، كىشىلەر ئىناق بولىدۇ، بۇ ئاساسىي ئېقىم. لېكىن، بۇنىڭ بىلەن بىللە شۇنىمۇ كۆرۈشمىز كېرەككى، ئاز سانىدىكى «شەرقىي تۈركىستان» كۈچلىرى تارىخ سەھنىسىدىن چېكىنىپ چىقىشنى خالىمايدۇ. بۇنىڭدىن كېيىنكى بىر مەزگىلدە، ئومۇمىي ۋەزىيەت مۇقىم بولۇش، چېگرا رايون بىرلىككە كېلىش ئالدىنقى شەرتى ئاستىدا، شىنجاڭنىڭ قىسمەن رايونلىرىدا زوراۋانلىق، تېررورلۇق ۋەقەلىرى يەنە كۆرۈلۈشى مۇمكىن، ھەتتا ئىچكى جايلارغا تەسىر كۆرسىتىشى مۇمكىن. شۇڭا، شىنجاڭدا بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش ۋە زوراۋانلىققا، تېررورلۇققا قارشى تۇرۇش كۈرىشىنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىكلىكى ۋە مۇرەككەپلىكىنى تولۇق تونۇشىمىز، كۆرۈلۈش ئېھتىماللىقى بولغان جىددىي، مۇرەككەپ ئەھۋاللارغا تولۇق تەييارلىق كۆرۈشىمىز، كۆرۈلۈش ئېھتىماللىقى بولغان زوراۋانلىق، تېررورلۇق ھەرىكەتلىرىگە نىسبەتەن يەنىلا «قاتتىق زەربە بېرىش»تەك يۇقىرى بېسىم ھالىتىنى ساقلاپ، كۈرەشنىڭ تەشەببۇسكارلىق ھوقۇقىنى چىڭ ئىگىلىشىمىز لازىم. شىنجاڭدا بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش ۋە زوراۋانلىق، تېررورلۇققا قارشى تۇرۇش كۈرىشىنى ئېلىپ بېرىش ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئورتاق مەجبۇرىيىتى، شىنجاڭنىڭ كەلگۈسى ئىجتىمائىي مۇقىملىقى ۋە ئۇزاق مۇددەت ئامان ـ ئېسەن بولۇشىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن ھەر مىللەت خەلقىنىڭ بىر نىيەت ـ بىر مەقسەتتە ئورتاق تىرىشچانلىق كۆرسىتىشىگە تايىنىشى لازىم. شۇڭا، ھەر مىللەت كادىرلىرى، ئاممىنىڭ بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش ۋە تېررورلۇققا قارشى تۇرۇش كۈرىشىدىكى ئاكتىپلىقىنى تولۇق قوزغاپ ۋە جارى قىلدۇرۇپ، ھەر

مىللەت خەلقى شىنجاڭنىڭ مۇقىملىقىنى قوغداشقا ئاڭلىق قاتـ
نىشىش ۋە بىرلىكتە قوغداشتەك ياخشى ۋەزىيەتنى تېرىشىپ
ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈش ــ نۆۋەتتە ۋە بۇنىڭدىن كېيىن بۆلگۈنچىـ
لىككە قارشى تۇرۇش ۋە تېررورلۇققا قارشى تۇرۇش كۈرىشىدە
ئۇزلۇكسىز غەلىبىنى قولغا كەلتۈرۈشكە كاپالەتلىك قىلىشنىڭ
مۇھىم شەرتى.

(5) ئىككى مۇناسىۋەتنى توغرا تونۇش ۋە ياخشى بىر تەرەپ
قىلىش لازىم. بىرىنچى، بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش بىلەن
تېررورلۇققا قارشى تۇرۇشنىڭ مۇناسىۋىتى. تېررورلۇق ۋاستە،
بۆلگۈنچىلىك مەقسەت. 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن باشلاپ،
چېگرا سىرتىدىكى «پانئىسلامىزم»، «پانتۈركىزم» سىڭىپ كىرـ
گەن، بۆلگۈنچىلىك ئۇزلۇكسىز ئەۋج ئالغاندىن بۇيان، ئوخشاش
بولمىغان مەزگىلدە ۋە ئوخشاش بولمىغان شارائىتتا «شەرقىي
تۈركىستان» كۈچلىرى تۈرلۈك ۋاستىلەرنى قوللىنىپ بۆلگۈنـ
چىلىك ئېلىپ باردى، جۈملىدىن مەكتەپ ئېچىش نامى بىلەن
«پانئىسلامىزم»، «پانتۈركىزم» ۋە بۆلگۈنچىلىك ئىدىيىسىنى
تارقاتتى؛ بەزى ئىشلارنى باھانە قىلىپ مىللىي ئۆچمەنلىككە
قۇتراتتى؛ دىندىن پايدىلىنىپ ئاممىنى زورلۇق كۈچ بىلەن
«غازات» قىلىشقا قايمۇقتۇرۇپ، «ئىسلام دۆلىتى» قۇرماقچى بولـ
دى؛ قۇرۇلۇپ باقمىغان، ئويدۇرۇپ چىقىرىلغان «شەرقىي تۈركـ
كىستان دۆلىتى»نى بۆلگۈنچىلىك قىلىشنىڭ بايرىقى قىلىپ،
قوراللىق بۆلگۈنچىلىك توپىلىڭىغا تەشكىلاتچىلىق قىلدى؛ بۆلـ
گۈنچى پارتىيە تەشكىلاتلىرىنى مەخپىي تەرەققىي قىلدۇردى؛ دىـ
نىي ئەسەبىيلىككە ۋە «خەنزۇلارغا قارشى تۇرۇش، خەنزۇلارنى
چەتكە قېقىش»قا قۇتراتتى؛ ئاممىۋى قالايمىقانچىلىقنى تەشكىلـ
لىدى؛ زوراۋانلىق، تېررورلۇق ۋەقەلىرىنى تۇغدۇردى ۋە باشـ
قىلار. «شىنجاڭ مەسىلىسى» تۈپ نېگىزىدىن ئالغاندا، يەنىلا بۆلـ
گۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش مەسىلىسى، تېررورلۇق ــ «شەرقىي
تۈركىستان»بۆلگۈنچى كۈچلىرىنىڭ ئىجتىمائىي مۇقىملىققا بۇزـ

غۇنچىلىق قىلىش ئارقىلىق، جەمئىيەت ۋە خەلقئارادا تەسىر پەيدا قىلىشىدىكى ۋاستە. شۇڭا، كەلگۈسىدە شىنجاڭنىڭ مۇقىملىق ۋە تەرەققىياتىنى قوغداشتا، تېررورلۇققا قارشى تۇرۇشنى بۆلگۈدەك قارشى تۇرۇش كۈرىشىنىڭ ئومۇمىي پىلانىغا كىرگۈزۈش، تېررورلۇق ھەرىكەتلىرىگە زەربە بېرىشتە چىڭ تۇرۇش بىلەن بىللە، ئىستراتېگىيىلىك يۈكسەكلىكتە تۇرۇپ، جەمئىيەتتىكى ھەرقايسى تەرەپ كۈچلىرىنى سەپەرۋەر قىلىپ، مۇقىملىقنى قوغداش، بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش بويىچە «ئۇنىۋېرسال تۈزەش» ئېلىپ بېرىپ، شىنجاڭ جەمئىيىتىنىڭ ئۇزاق مۇددەت ئامان ـ ئېسەن بولۇشىنى ئىشقا ئاشۇرۇش لازىم.

ئىككىنچى، مۇقىملىق بىلەن تەرەققىياتنىڭ مۇناسىۋىتى. مۇقىملىق بىلەن تەرەققىيات مەلۇم دەرىجىدە سىياسىي بىلەن ئىقتىسادنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلەيدۇ، لېكىن ئىكىكىسىنى باراۋەر قىلىپ قويۇشقا بولمايدۇ. مۇقىملىق تەرەققىيات ئۈچۈن شەرت ـ شارائىت يارىتىپ بېرىدۇ، لېكىن مۇقىم بولغانلىق تەرەققىي قىلغانغا باراۋەر ئەمەس. تەرەققىيات مەقسەت، لېكىن ئىقتىسادنىڭ تەرەققىي قىلىشى مۇقىملىقنى بىردىنبىر شەرت قىلمايدۇ، يەنى تەرەققىياتنى چەكلەپ تۇرىدىغان ئامىللار ناھايىتى كۆپ بولۇپ، مۇقىملىق ئامىلى بىلەنلا چەكلىنىپ قالمايدۇ. رايونلار ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىياتى يەرلىكنىڭ ئىجتىمائىي خىزمىتى ۋە مىللەتلەر خىزمىتىنى ئىلگىرى سۈرۈشنىڭ ئاساسى، لېكىن ئىقتىساد تەرەققىي قىلسىلا مىللەتلەر مەسىلىسى تۈگەيدۇ، ئىجتىمائىي مۇقىملىق ئىشقا ئاشىدۇ، دەپ قاراش بىر خىل ئازدۇرۇشتۇر. چەت ئەللەرنىڭ نۆۋەتتىكى ئەمەلىي ئەھۋالى ۋە ئالىملارنىڭ تەتقىقات نەتىجىسى شۇكى: ئايرىمچىلىق ياكى مىللىي توقۇنۇش ھەرقايسى ئەل جەمئىيەتلىرىنىڭ «زامانىۋىلەشىشى»غا ئەگىشىپ يوقىلىپ كەتمەيدۇ، لېكىن ئىقتىسادنىڭ تەرەققىي قىلىشى ۋە دۆلەتنىڭ گۈللىنىشى شۇ ئەللەرنىڭ زوراۋانلىق توقۇنۇشى سەۋىيىسىنى تۆۋەنلىتىدۇ. شىنجاڭنى ئېلىپ

ئېيتساق، بىز مۇنۇلارنى ئىنچىكىلىك بىلەن تەتقىق قىلىشىمىز لازىم: قايسى ئىقتىسادىي ئامىللار مۇقىملىققا تەسىر كۆرسىتىۋاتىدۇ، ئەكسىچە، شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنى چەكلەپ تۇرۇۋاتقان ئامىللار زادى قايسىلار، قايسىسى ئاساسلىق ئامىل.

شىنجاڭنىڭ ئىچكىرى ئۆلكىلەر بىلەن بولغان ئىقتىسادىي جەھەتتىكى پەرقى ئوبيېكتىپ مەۋجۇت، نۆۋەتتە، شىنجاڭنىڭ ئۆزىنىڭ تىرىشچانلىق كۆرسىتىشى ۋە مەركەزنىڭ، شۇنداقلا ئىچكىرى ئۆلكىلەرنىڭ سېلىنمىسىنىڭ ئۇزلۇكسىز كۆپىيىشى بىلەن، بۇ پەرق تەدرىجىي كىچىكلىمەكتە، لېكىن قىسقا مۇددەت ئىچىدە ئىچكىرى ئۆلكىلەرنىڭ ئومۇمىي سەۋىيىسىگە يېتىشىۋالىمەن دېيىش ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن ئەمەس. شۇڭا، دۆلەتنىڭ كەلگۈسىدىكى شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىغا بولغان ئۇزۇن مۇددەتلىك سېلىنما سېلىشى ۋە قىسقا مۇددەتلىك سېلىنما سېلىشىدىن مۇۋاپىق نىسبەتنى تېپىپ چىقىشقا دىققەت قىلىش، قىسقا مۇددەت ئىچىدە شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنى كۆرۈنەرلىك ھالدا ئۆستۈرۈشنى تولۇق ئويلىشىش لازىم. ئىقتىسادنىڭ تەرەققىي قىلىشى، خەلقنىڭ بايلىقىنى تۇرمۇشقا ئېرىشىشى ئىجتىمائىي مۇقىملىقنىڭ ئاساسى، دۆلەتنىڭ مۇقىم بولۇشى ۋە كىشىلەرنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇشنىڭ ئالدىنقى شەرتى. نۆۋەتتە، شىنجاڭنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىدىكى بىرقەدەر مەركەزلەشكەن نامرات رايونلار(قەشقەر، خوتەن، قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستى) بۆلگۈنچىلىك ۋە زوراۋانلىق، تېررورلۇق ھەرىكەتلىرى بىرقەدەر كۆپ كۆرۈلىدىغان رايونلار ھېسابلىنىدۇ، شىنجاڭنى مۇقىم قىلىش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭنى مۇقىم قىلىش لازىم، جەنۇبىي شىنجاڭنى تۇپتىن مۇقىم قىلىش ئۈچۈن، شۇ جايدىكى تېخىلا نامرات ھالەتتە تۇرغان قىسمەن ئاممىنى تېزدىن نامراتلىقتىن قۇتۇلدۇرۇش لازىم.

پايدىلانغان ئاساسلىق كىتابلار:

1. ئاساسلىق تارىخىي ماتېرىياللار:

«تاغ ـ ئېزىملار قوڕىئى»
«تارشا پوتوك يىلنامىسى»
«زوڕچيوڕمىكى تەپسىرى»
«مۇتيەنزى تەزكىرىسى»
«دۆلەت ئەربابلىرى ھەققىدە بايان»
«تارىخنامە»
«خەننامە»
«كېيىنكى خەننامە»
«ئۇچ پادىشاھلىق تەزكىرىسى»
«جىننامە»
«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»
«جۇنامە»
«سۇينامە»
«كونا تاڭنامە»
«يېڭى تاڭنامە»
«تاڭ سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەر»
«تاڭ سۇلالىسىنىكى پەرمان ـ بۇيرۇقلىرى توپلىمى»
«ئەلنى ئىداره قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر»
«قانۇنلار قامۇسى»
«كىتابلار جەۋھىرى»
«يېڭى بەش دەۋر تارىخى»
«كونا بەش دەۋر تارىخى»
«لياۋ تارىخى»
«سۇڭنامە»

«جىننامە»
«تاڭغۇتنامە»
««تاڭغۇت خاتىرىسى»
فاشىيەن (دارما پاترا): «بۇددىزم ئەللىرىگە ساياھەت»
شۇەنزاڭ، بىيەنجى : «ئۇلۇغ تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى»
لى دېيۇ: «لى ۋېنراۋ ئەسەرلىرى توپلىمى»
ۋېي يۈەن: «زەپەرنامە»
«شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى»

2. دۆلەت ئىچىدىكى ماقالە، ئەسەرلەر

ۋاڭ بىڭخۇا: «شىنجاڭدىكى قەدىمىي جەسەتلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2002 ـ يىلى نەشرى.

تىيەن گۇاڭجىن، گو سۇشىن: «ئوردۇس بررونزا قورالللىرى»، مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى نەشرىياتى، 1986 ـ يىلى نەشرى.

ۋاڭ ياۋ: «تىبەت مېتال ـ تاشلار خاتىرىسى»، مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى نەشرىياتى، 1982 ـ يىلى نەشرى.

ۋاڭ ياۋ، چېن جىيەن: «تىبەت بامبۇك پۈتۈكلەر خاتىرىسى»، مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى نەشرىياتى، 1986 ـ يىلى نەشرى.

شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئارخېئولوگىيە ئورنى تۈزگەن: «شىنجاڭ ئارخېئولوگىيىسىنىڭ 30 يىلى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 ـ يىلى نەشرى.

جۇڭگو مىللەتلىرىنىڭ قەدىمىي يېزىقلىرىنى تەتقىق قىلىش ئورنى تۈزگەن: «جۇڭگو مىللەتلىرىنىڭ قەدىمىي يېزىقلىرى»، بېيجىڭ، 1982 ـ يىلى نەشرى.

جۇڭگو مىللەتلىرىنىڭ قەدىمىي يېزىقلىرىنى تەتقىق قىلىش ئورنى تۈزگەن: «جۇڭگو مىللەتلىرىنىڭ قەدىمىي يېزىقلىرى رەسىملىك توپلىمى»، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، 1990 ـ يىلى نەشرى.

«شىنجاڭنىڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى»، 76 ـ بۆلىكى، «تىل ـ يېزىق تەزكىرىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 ـ يىلى نەشرى.
گېڭ شىمىن: «ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمىي مەدەنىيىتى ۋە ۋەسىقىلىرى توغرىسىدا ئومۇمىي بايان»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 ـ يىلى نەشرى.
جى شيەنلىن: «دۇنخۇاڭ ـ تۇرپان تۇخرى تىلى تەتقىقاتىغا كىرىش»، تەيۋەن شىنۋېنفېڭ نەشرىيات شىركىتى، 1983 ـ يىلى نەشرى.
نيۇ رۇجى: «ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمىي يېزىقلىرى، قەدىمىي ۋەسىقىلىرىگە كىرىش»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1997 ـ يىلى نەشرى.
يۇ تەيشەننىڭ باش مۇھەررىرلىكىدە تۇزۇلگەن: «غەربىي يۇرت مەدەنىيەت تارىخى»، جۇڭگو دوستلىق نەشرىياتى شىركىتى، 1996 ـ يىلى نەشرى.
لىن مېيسۇن: «غەربىي يۇرت مەدەنىيىتى»، شەرق نەشرىياتى، 1995 ـ يىلى نەشرى.
لىن مېيسۇن: «قەدىمىي يولدىكى غەرب شامىلى»، سەنلىەن كىتابخانىسى، 2000 ـ يىلى نەشرى.
خۇ جېنخۇا، خۇاڭ رۇنخۇا: «قوچودىكى ئارىلاش خەتلەر»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984 ـ يىلى نەشرى.
ۋاڭ سۇ: «دۇنخۇاڭ تۇرپان ۋەسىقىلىرى»، مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى نەشرىياتى، 2002 ـ يىلى نەشرى.
نيۇ رۇجى: «ئۇيغۇرلار ئىچىدە تارقالغان بۇددا دىنى ۋەسىقىلىرى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2000 ـ يىلى نەشرى.
خۇاڭ لىي: «جۇڭگو قەدىمىي مىللەتلەر تارىخى تەتقىقاتى»، خەلق نەشرىياتى، 1987 ـ يىلى نەشرى.
گاۋ يوڭجيۇ: «غەربىي يۇرتتىكى قەدىمىي مىللەتلەرنىڭ دىنىي ئېتىقادى توغرىسىدا ئومۇمىي بايان»، ئالىي مائارىپ نەشرى-

ھۆججەت ئۇيغۇرچە كىتاب

ياتى، 1997 ـ يىلى نەشرى.

روك شىنجياك: «ئوتتۇرا ئەسىردىكى جۇڭگو مەدەنىيىتى ۋە سىرتتىن قوبۇل قىلىنغان مەدەنىيەت»، سەنلىيەن كىتابخانىسى، 2001 ـ يىلى نەشرى.

جى شيەنلىننىڭ باش مۇھەررلىكىدە تۇزۇلگەن: «دۇنخۇاڭشۇناسلىق چوڭ لۇغىتى»، شاڭخەي لۇغەت نەشرىياتى، 1998 ـ يىلى نەشرى.

جياك بوچىن: «دۇنخۇاڭ دىنىي سەنئەت ۋە ئەدەب ـ نەغمە مەدەنىيىتى»، ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، 1996 ـ يىلى نەشرى.

«كۇسەن بۇددا دىنى مەدەنىيىتى ئەسەرلىرى توپلىمى»، شىنجاڭ گۇزەل سەنئەت، فوتو سۈرەت نەشرىياتى، 1993 ـ يىلى نەشرى.

لىن ۋۇشۇ: «پېرسىيە ئاتەش دىنى ۋە قەدىمىي جۇڭگو»، تەيۋەن شىنۋېنفېڭ نەشرىيات شىركىتى، 1995 ـ يىلى نەشرى.

گوك فاڭجېن، ئەن كېجيا: «زوروئاستېر دىنى تارىخى»، شاڭخەي ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى نەشرىياتى، 1998 ـ يىلى نەشرى.

لىن ۋۇشۇ: «مانى دىنى ۋە ئۇنىڭ شەرققە سىڭىشى»، جۇڭخۇا كىتابخانىسى، 1987 ـ يىلى نەشرى.

«جۇڭگو شىنجاڭ رايونى ئىسلام دىنى تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 ـ يىلى نەشرى.

گوك شۇزېڭنىڭ باش مۇھەررلىكىدە تۇزۇلگەن: «دىنىي مەسىلە توغرىسىدا ئومۇمىي بايان»، سىچۈەن خەلق نەشرىياتى، 1999 ـ يىلى نەشرى.

جۇ جىڭياۋ: «يىپەك يولىدىكى مۇزىكا مەدەنىيىتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1987 ـ يىلى نەشرى.

دۇ ياشيۇك، جۇ جى: «يىپەك يولىدىكى مۇزىكا مەدەنىيىتى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1997 ـ يىلى نەشرى.

يۇ تەيشەننىڭ باش مۇھەررىرلىكىدە تۈزۈلگەن: «غەربىي يۇرت ئومۇمىي تارىخى»، جۇڭجۇ قەدىمىي كىتابلار نەشرىياتى، 1996 ـ يىلى نەشرى.
«شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» 1 ـ قىسىمىدىن 3 ـ قىسمىغچە، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 ـ يىلى نەشرى.
ۋاڭ جىلەي: «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىدىن ئوچېركلار»، خۇنەن مائارىپ نەشرىياتى، 1986 ـ يىلى نەشرى.
لىن گەننىڭ باش مۇھەررىرلىكىدە تۈزۈلگەن: «ھونلارنىڭ تارىخىغا دائىر ماقالىلەردىن تاللانما»، جۇڭخۇا كىتابخانىسى، 1983 ـ يىلى نەشرى.
مېڭ فەنرېن: «كروراننىڭ يېڭى تارىخى»، جۇڭگو نۇر گېزىتى نەشرىياتى، يېڭى زېلاندىيە خوراند نەشرىيات چەكلىك شىركىتى، 1990 ـ يىلى نەشرى.
جۇ ۋېيجۇ: «تېلېلار ۋە جۇرجانلار»، شاڭخەي خەلق نەشرىياتى، 1983 ـ يىلى نەشرى.
ۋاڭ سۇ: «قوچو تارىخى. ھۆكۈمرانلىق يۇرگۈزۈش بۆلىكى»، مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى نەشرىياتى، 1998 ـ يىلى نەشرى.
جاڭ گۇاڭدا، روڭ شىنجياڭ:«ئۇدۇن تارىخىغا دائىر پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى»، شاڭخەي كىتابخانىسى، 1993 ـ يىلى نەشرى.
شۆ زوڭجېڭ: «تۈرك تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1991 ـ يىلى نەشرى.
لىيۇ جىشياۋ: «ئۇيغۇرلار تارىخى»، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، 1994 ـ يىلى نەشرى.
خەن رۇلىننىڭ باش مۇھەررىرلىكىدە تۈزۈلگەن: «يۈەن سۇلالىسى تارىخى»، خەلق نەشرىياتى، 1986 ـ يىلى نەشرى.
ۋېي لياڭتاۋ: «قاراخانىيلار سۇلالىسى تارىخىدىن ئومۇمىي بايان»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1986 ـ يىلى نەشرى.
ۋېي لياڭتاۋ: «يەكەن خانلىقى تارىخى تېزىسى»، خېيلۇڭجـ

ياڭ مائارىپ نەشرىياتى، 1994 ـ يىلى نەشرى.
جاقاپ مىرزىقان: «قازاق مىللىتى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1989 ـ يىلى نەشرى.
جۇڭغار تارىخىنى يېزىش گۇرۇپپىسى: «جۇڭغار تارىخى»، خەلق نەشرىياتى ، 1985 ـ يىلى نەشرى.
فەن جىپىڭ: «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بۇيۇك خانلىقلار ۋە چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى شىنجاڭ»، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، 1991 ـ يىلى نەشرى.
جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى يېقىنقى زامان تارىخى تەتقىقات ئورنى تۈزگەن: «چارروسىيىنىڭ جۇڭگوغا تاجاۋۇز قىلىش تارىخى»، 3 ـ توم، خەلق نەشرىياتى، 1979 ـ يىلى نەشرى.
چارروسىيىنىڭ جۇڭگونىڭ غەربىي شىمالى چېگرا رايونىغا تاجاۋۇز قىلىش تارىخىنى يېزىش گۇرۇپپىسى: «چارروسىيىنىڭ جۇڭگونىڭ غەربىي شىمالى چېگرا رايونىغا تاجاۋۇز قىلىش تارىخى»، خەلق نەشرىياتى، 1979 ـ يىلى نەشرى.
چېن خۇيشېڭ، چېن چاۋ: «مىنگو دەۋرىدىكى شىنجاڭ تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999 ـ يىلى نەشرى.
ياڭ زېڭشىن: «ئىستىغپار ھۇجرىسىدا يېزىلغان مەكتۇپلار»، «ئىستىغپار ھۇجرىسىدا يېزىلغان مەكتۇپلار 2 ـ تومى»، «ئىستىغپار ھۇجرىسىدا يېزىلغان مەكتۇپلەر 3 ـ تومى» شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى: «پانئىسلامىزم، پانتۈركىزم تەتقىقاتى»، 1994 ـ يىلى نەشرى.
«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئۆلكەت ئىنقىلابىغا دائىر چوڭ ئىشلار خاتىرىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1994 ـ يىلى نەشرى.
«ئۇيغۇر ئۆلكەت ئىنقىلابى تارىخى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1998 ـ يىلى نەشرى.
«شىنجاڭنىڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولۇشى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1990 ـ يىلى نەشرى.

تاۋ سىيۆ: «تاۋ سىيۆنىڭ ئۆز تەرجىمھالى»خۇنەن خەلق نەشرىياتى، 1987 ـ يىلى نەشرى.
جاڭ جىجۇڭ: «ئۇرۇمچى سۆھبىتىدىن شىنجاڭنىڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولۇشىغچە»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1987 ـ يىلى نەشرى.
بۇرھان شەھىدى: «شىنجاڭنىڭ 50 يىلى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1984 ـ يىلى نەشرى.
«ۋاڭ ئېنماۋ ماقالىلىرى» 1 ـ 2، قىسمى، مەركىزىي ھۆججەت ـ ماتېرىياللار نەشرىياتى، 1997 ـ يىلى نەشرى.
ئابلەت ئابدۇرېشىت، خەن شۆچىنىڭ باش مۇھەررلىكىدە تۈزۈلگەن: «شىنجاڭنىڭ قۇرۇلۇش ئىشلىرىنىڭ 40 يىلى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1995 ـ يىلى نەشرى.
ج ك پ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق كومىتېتى بەدىگۆكتىكى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى بەنگۆكتىكى تۈزگەن: «شىنجاڭنىڭ شانلىق 50 يىلى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999 ـ يىلى نەشرى.
ۋاڭ شىئېننىڭ باش مۇھەررلىكىدە تۈزۈلگەن: «ھازىرقى زامان جۇڭگودىكى مىللەتلەر مەسىلىسى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2002 ـ يىلى نەشرى.
شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر ـ دىن ئىشلىرى كومىتېتى تۈزگەن:«يېڭى دەۋردىكى مىللەتلەر ۋە دىن سىياسىتىگە دائىر قائىدە ـ نىزاملاردىن تاللانما»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999 ـ يىلى نەشرى.
جاڭ ئېرجۇ: «جۇڭگو مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە تارىخى پروگراممىسى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1995 ـ يىلى نەشرى.
«ھازىرقى زامان جۇڭگودىكى مىللەتلەر خىزمىتى»(1 ـ قىسمى)، ھازىرقى زامان جۇڭگو نەشرىياتى، 1993 ـ يىلى نەشرى.
دۆلەتلىك مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى سىياسەت تەتقىقات

ئىشخانىسى تۈزگەن: « جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ ئا-ساسلىق رەھبەرلىرىنىڭ مىللەتلەر مەسىلىسى توغرىسىدىكى با-يانلىرى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1994 ـ يىلى نەشرى.

جۇڭگو ئاز سانلىق مىللەتلەر ئاپتونومىيىلىك جايلىرىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى مەجمۇئەسى: «يەنجى خۇيزۇ ئاپتونوم ناھىيە-سىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1986 ـ يىلى نەشرى.

جۇڭگو ئاز سانلىق مىللەتلەر ئاپتونومىيىلىك جايلىرىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى مەجمۇئەسى«ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985 ـ يىلى نەشرى.

شىنجاڭ يەرلىك تەزكىرە تەھرىر ھەيئىتى: «شىنجاڭ يىلنا-مىسى»(1985 ~ 2002)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1986~2003 ـ يىللىرى.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ستاتىستىكا ئىدارىسى تۈزگەن: «شىنجاڭنىڭ ستاتىستىكا يىلنامىسى 1998»، جۇڭگو ستاتىستىكا نەشرىياتى.

«جۇش ئۇرۇپ راۋاجلىنىۋاتقان شىنجاڭ سانائىتى ـــ جۇڭ-خۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ 1995 ـ يىلىدىكى سانائەتنى ئو-مۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش ماتېرىياللىرى توپلىمى(شىنجاڭ قىسمى)»، جۇڭگو ستاتىستىكا نەشرىياتى، 1996 ـ يىلى 1 ـ نەشرى.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق پارتىيە كومىتېتى تەشۋىقات بۆلۈمى بىلەن شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ستاتىستىكا ئىدارىسى تۈزگەن: «شىنجاڭنىڭ 40 يىلى (1955~1995)»، جۇڭگو ستاتىستىكا نەشرىياتى نەشر قىلغان.

شىنجاڭ پارتىيە تارىخى كومىتېتى، پارتىيە مەكتىپى: «جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ شىنجاڭ تارىخىغا دائىر چوڭ ئىشلار خاتىرىسى»(1 ـ قىسىم)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1993 ـ يىلى نەشرى.

شىنجاڭ پارتىيە تارىخى تەتقىقات ئىشخانىسى: «ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش شىنجاڭدا»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1998 ـ يىلى نەشرى.

جاۋ يۈجېڭ: «شىنجاڭدا ئەسكەر تۇرغۇزۇپ بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇش»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1991 ـ يىلى نەشرى.

ياڭ فارېن، ياڭ جېنخۇا: «شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش ـ قۇرۇلۇش بىكىتۈەننىڭ ئىسلاھاتى ۋە تەرەققىياتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1995 ـ يىلى نەشرى.

«جۇڭگونىڭ ھازىرقى زامانىدىكى شىنجاڭ»، ھازىرقى زامان جۇڭگو نەشرىياتى، 1991 ـ يىلى نەشرى.

ۋاڭ شۇەنچېەن: «21 ـ ئەسىرگە قەدەم قويغان شىنجاڭ»(سىياسىي توم)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999 ـ يىلى نەشرى.

جاڭ شىڭلياڭ: «جۇڭگو بىلەن غەربنىڭ مۇناسىۋىتىگە ئائىت تارىخىي ماتېرىياللار»، 2 ـ قىسمى، جۇڭخۇا كىتابخانىسى، 1978 ـ يىلى نەشرى.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي كېڭەش تارىخ ماتېرىياللىرى تەتقىقات كومىتېتى: «شىنجاڭنىڭ تارىخ ماتېرىياللار توپلىمى»، 1～20 ـ توپلام، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى.

3. چەت ئەل ماقالە، ئەسەرلىرى(تەرجىمە ئەسەر، ئەسلىي ئەسەر)

كىلىنكىت، لىن ۋۇشۇ تەرجىمە قىلغان، تولۇقلانغان ۋە تۈزىتىلگەن نۇسخىسى: «قەدىمىي مانى دىنى سەنئىتى»، تەيۋەن جياۋشېڭ نەشرىياتى، 1995 ـ يىلى نەشرى.

كىلىنكىت ، لىن ۋۇشۇ تەرجىمە قىلغان، تولۇقلانغان ۋە تۈزىتىلگەن نۇسخىسى: «دا· گامدىن بۇرۇنقى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شەرقىي ئاسىيادىكى خرىستىئان دىنى»، تەيۋەن جياۋشېڭ نەشرىياتى، 1995 ـ يىلى نەشرى.

كىلىنكىت ، جاۋ زوڭمىن تەرجىمە قىلغان: «قەدىمىي يىپەك

ھۆججەتلىرى نۇر بايكىنى

يولىدىكى مەدەنىيەت»، شىنجاڭ گۇزەل ـ سەنئەت، فوتو سۈرەت نەشرىياتى، 1994 ـ يىلى نەشرى.

خانبداتورو، گېك شىمىن تەرجىمىسى: «غەربىي يۇرت مەدەنىيەت تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981 ـ يىلى نەشرى.

زۇ رۇشەن تەرجىمە قىلغان: «قوچو ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تۇرمۇشى»، تۇرپان يەرلىك تەزكىرە تەھرىر ئىشخانىسى 1989 ـ يىلى تەھرىرلەپ باسقان.

W · باتخوۋلد: «تۇركىستان ـــ بۇيۇك موڭغۇلنىڭ تاجاۋۇزى»، لوندۇن، 1968 ـ يىلى نەشرى.

ياسىبې كېنكى: «غەربىي ئۇيغۇرىيە تارىخى ئۇستىدە تەتقىقات»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985 ـ يىلى نەشرى.

(رۇسىيە) زىلاتكىن: «جۇڭغار خانلىقى تارىخى»، موسكۋا ئىلىم ـ پەن نەشرىياتى، 1964 ـ يىلى نەشرى.

(ياپونىيە) «ياماموتو دوكتورنىڭ تارىخ ئەسلىمىلىرى·ياپونىيە تارىخى مەجمۇئەسى»، توكيو، 1972 ـ يىلى نەشرى.

(ياپونىيە) سائېتو: «18 ـ ئەسىردىن 19 ـ ئەسىرگىچە بولغان شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي تارىخى ئۇستىدە تەتقىقات»، (خەنزۇچە تەرجىمىسى)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 ـ يىلى نەشرى.

(رۇسىيە) «17 ـ ئەسىردىكى رۇسىيە ـ جۇڭگو مۇناسىۋەتى»، موسكۋا 1969 ـ يىلى نەشرى.

L · بېنسون «ئىلى قوزغىلىڭى» ئىنگلىزچە نەشرى، لوندون، 1990 ـ يىلى نەشرى.

(رۇسىيە) «كوممۇنىستلار(بولشېۋىكلار) بىلەن بىرلىشىش، كوممۇنىستىك ئىنتېرناتسىئونال ۋە جۇڭگو ھۆججەتلەر توپلىمى»، 2 ـ توم(1926 ~ 1927)، موسكۋا، 1996 ـ يىلى نەشرى.

(رۇسىيە) H·A · خېيفېتس: «سوۋېت ئىتتىپاقى دىپلوماتىيىسى ۋە شەرق مىللەتلىرى (1921 ~ 1927)»، موسكۋا، 1968 ـ يىلى نەشرى.

(رۇسىيە) A·P · مىروۋىچكايا: «30 ـ يىللاردىن 40 ـ يىللارغىچە بولغان مەزگىلدىكى گومىنداڭ ئىستراتېگىيىسىدىكى سوۋېت ئىتتىپاقى»، موسكۋا، 1990 ـ يىلى نەشرى.

(رۇسىيە) B · بارمىن : «1941 ـ يىلىدىن 1949 ـ يىلىغىچە بولغان مەزگىلدىكى سوۋېت ـ جۇڭگو مۇناسىۋىتىدىكى شىنجاڭ»، بورنېر، 1999 ـ يىلى نەشرى.

يۇ·مى ·گالىنوۋىچ: «ئىككى مارشال: ستالىن بىلەن جياڭ جيېشى»، خەنزۇچە تەرجىمىسى، سىچۇەن نەشرىياتى، 1999 ـ يىلى نەشرى.

(ئەنگلىيە) · W·D·A فوربېس: «شىنجاڭ مىلىتارىستلىرى بىلەن مۇسۇلمانلار(1911 ـ يىلىدىن 1949 ـ يىلىغىچە بولغان مىنگودىكى شىنجاڭنىڭ سىياسىي تارىخى)»، كامبرىج ئۇنىۋېرسىتېتى، 1986 ـ يىلى نەشرى.

4. ئارخىپ ماتېرىياللىرى

رۇسىيە ھازىرقى زامان تارىخىي ھۆججەتلىرىنى ساقلاش ۋە تەتقىق قىلىش مەركىزى، 62 ـ توپلام، 2 ـ كاتالوگ، 2209 ـ جىلد. 514 ـ توپلام، 1 ـ كاتالوگ، 27 ـ جىلد. 56 ـ جىلد. 62 ـ توپلام، 2 ـ كاتالوگ، 8 ـ جىلد.

رۇسىيە دىپلوماتىيە تارىخىي ھۆججەتلىرىنى ساقلاش ۋە رەتلەش مەركىزى، 495 ـ توپلام، 154 ـ كاتالوگ، 457 ـ جىلد. 17 ـ توپلام(سىياسىي بيۈرو ئالاھىدە ئارخىپى)، 162 ـ كاتالوگ، 1 ـ جىلد،16 ـ جىلد. 62 ـ توپلام، 2 ـ كاتالوگ، 3037 ـ جىلد.

رۇسىيە فېدېراتسىيىسى تاشقى سىياسەت ئارخىپخانىسى، جۇڭگو مەسىلىلىرىدىن مەسلىھەت بېرىش ئورنى، 32 ـ a ـ كاتالوگ، 299 ـ كىچىك ساندۇق، 11 ـ ئارخىپ. رۇسىيە فېدېراتسىيىسى دۆلەتلىك ئارخىپخانىسى، 9401 ـ توپلام(п·л ·بېرىيا مەخسۇس خاتىرىلىرى)، 2 ـ كاتالوگ، 146 ـ ئارخىپ.

رۇسىيە فېدېراتسىيىسى دۆلەت ئارخىپخانىسى،C 9401 ـ توپلام، (B·Mمولوتوف مەخسۇس خاتىرىلىرى)، 2 ـ كاتالوگ، 104 ـ ئارخىپ.

رۇسىيە فېدېراتسىيىسى دۆلەتلىك ئارخىپخانىسى، C/Y 9491 ـ P ـ توپلام، 2 ـ كاتالوگ، 137 ـ ئارخىپ، · B·N ستالىن مەخسۇس خاتىرىلىرىدىن ئېلىندى. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئارخىپخانىدا ساقلانغان ئارخىپلار.

خاتىمە

«جۇڭگو شىنجاڭنىڭ تارىخى ۋە ھازىرقى ھالىتى» ئومۇمىي تارىخ خاراكتېرىدىكى ئەسەر بولماستىن، بەلكى نۇقتىلىق ھالدا شىنجاڭنىڭ مۇقىملىقى ۋە تەرەققىياتىغا مۇناسىۋەتلىك بولغان شىنجاڭنىڭ تارىخى ۋە ھازىرقى ھالىتى بايان قىلىنغان ئەسەر. تارىخىي پاكىتقا ھۆرمەت قىلىش، ھەق ـ ناھەقنى ئېنىق ئايرىش، مەۋقەنى رېئاللىققا قويۇش، تارىخنى ئاساس قىلىش ـــ بۇ كىتابنىڭ تۈپ مەقسىتى.

بۇ كىتابنى مەخسۇس تېما گۇرۇپپىسىدىكى يولداشلار بىرلىكتە تاماملىغان بولۇپ، ھەرقايسى بابلارنى يازغۇچىلار تۆۋەندىكىچە:

مۇقەددىمە ما داجېڭ (جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى

جۇڭگو چېگرا رايون تارىخى، جۇغراپىيىسى تەتقىقات مەركىزىنىڭ تەتقىقاتچىسى)

بىرىنچى باب لى شېڭ (جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى

جۇڭگو چېگرا رايون تارىخى، جۇغراپىيىسى تەتقىقات مەركىزىنىڭ تەتقىقاتچىسى)

ياڭ شېنمىن (مۇشۇ بابنىڭ 3 ـ بۆلىكى) (مەركىزىي

مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى)
خۇاتاۋ (مۇشۇ بابنىڭ 4 ـ بۆلىكىنىڭ 1 ـ دىن 4 ـ كىچىك تېمىسى)(نەنجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى)
ئىككىنچى باب لى فاڭ (جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى
جۇڭگو چېگرا رايون تارىخى، جۇغراپىيىسى تەتقىقات مەركىزىنىڭ تەتقىقاتچىسى)
ئۈچىنچى باب لى شېڭ
ما داجېڭ (مۇشۇ بابنىڭ 1 ـ بۆلىكىنىڭ 2 ـ كىچىك تېمىسى)
ما پىڭيەن (مۇشۇ بابنىڭ 5 ـ بۆلىكى) (شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ تەتقىقاتچىسى)
تۆتىنچى باب لى شېڭ
بەشىنچى باب لى شېڭ
ئالتىنچى باب لى شياۋشيا (شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ تەتقىقاتچىسى)
يەتتىنچى باب خۇاڭ جۇن (شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ تەتقىقاتچىسى)
سەككىزىنچى باب ما داجېڭ
توققۇزىنچى باب لى شېڭ
ئونىنچى باب خۇاڭ جۇن (مۇشۇ بابنىڭ 1 ـ بۆلىكى)
لى شېڭ (مۇشۇ بابنىڭ 2 ـ بۆلىكى)

بۇ كىتاب جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى يولداش ۋاڭ لولىننىڭ بىۋاستە رەھبەرلىكىدە يېزىلدى. ئورىگىنال تېزىسىنى تەتقىقاتچى لى شېڭ تۈزدى. ئورىگىنال پۈتكەندىن كېيىن تەتقىقاتچى لى فاڭ ۋە مۇئاۋىن تەتقىقاتچى شۇ جيەنيىنلەر ئۇنى تەھرىرلەش ۋە قىسمەن ئۆزگەرتىش خىزمىتىنى ئۈستىگە ئالدى؛ لى شېڭ، ما داجېڭلار پۈتۈن كىتابنىڭ ئورىگىنالىنى كۆرۈپ چىقىش ۋە بېكىتىشكە مەسئۇل بولدى. بۇ كىتابنى يېزىپ چىقىش جەريانىدا، دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى

نۇرغۇن ئالىملارنىڭ مۇناسىۋەتلىك تەتقىقات نەتىجىلىرىدىن پايدىلاندۇق، كىتابنىڭ ئاخىرىدىكى پايدىلانغان كىتابلار دېگەن قىسىمدا بۇ كىتابلار تولۇق تىلغا ئېلىنىدى. مۇناسىۋەتلىك ئاپتورلارغا ئالاھىدە رەھمەت ئېيتىمىز.

مەسئۇل مۇھەررىدىن:
2003 ـ يىلى ئاپرېل

بۇ كىتاب شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىنىڭ 2003 ـ يىلى 8 ـ ئاي 1 ـ نەشرى، 2003 ـ يىلى 8 ـ ئاي 1 ـ باسمىسىغا ئاساسەن تەرجىمە ۋە نەشر قىلىندى.

本书根据新疆人民出版社 2003 年 8 月第 1 版,2003 年 8 月第 1 次印刷本翻译出版 .

مەسئۇل مۇھەررىرى: مۇختار مامۇت
تەرجىمە تەھرىرى: ئابدۇكېرىم مامۇت
مەسئۇل كوررېكتورى: زەمىرە، سەنەۋەر
مۇقاۋىسىنى لايىھىلىگۈچى: ۋاڭ ياڭ

جۇڭگو شىنجاڭنىڭ تارىخى ۋە ھازىرقى ئەھۋالى

تەرجىمە قىلغۇچىلار: غالىپ مۇھەممەت، غالىپ ياسىن، سادىق ئابلا، تەلئەت ئىسلام

*

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى NO 348)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
شىنجاڭ جىنبەن مەتبەئەچىلىك چەكلىك شىركىتىدە بېسىلدى
فورماتى: 1230×880 مىللىمېتىر، 1/32
باسما تاۋىقى: 24.75
2006 ـ يىلى 4 ـ ئاي 1 ـ نەشرى
2006 ـ يىلى 4 ـ ئاي 1 ـ بېسىلىشى
تىراژى: 3000 ـــ 1
ISBN7-228-09930-3
باھاسى: 45.00 يۈەن